SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
HA 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

116. évfolyam

2000

1

ARGUMENTUM KIADÓ · BUDAPE

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES ET DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

116. ÉVFOLYAM 2000/1. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő)
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő)
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 2000-től egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV TÁR

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

20[illegible]
116. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő),
KULCSÁR PÉTER, NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI
MARIANNE, P. VÁSÁRHELYI JUDIT,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

MÉSZÁROS KÁLMÁN

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Bánfi Szilvia: A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-töredékek 417
Berlász Jenő: Stefan Stratimirović levele gróf Széchényi Ferenchez 320
Bíró Gyöngyi: Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott 131
Csanak Dóra, F.: Kéziratos hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban 331
Farkas Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála I. 443
Granasztói Olga: A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében 43
Knapp Éva: Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban 1
Kosáry Domokos: A Teleki Intézet emléke 251
Köpeczi Béla: Thököly az európai szépprózában 121
Lakatos Éva: Sajtószolgák – a könyomatosok 464
Lőkkös Antal: A genfi könyvnyomtatás első virágzása 1478–1510 307
Muth Ágota Gizella: Iris. Német nyelvű irodalmi almanach a magyar reformkorban 145
Pócsi Katalin: Az állam és az egyház viszonyának értelmezése Lázár János Voltaire-fordítása tükrében 162
Rózsa György: Csapodi Csaba, az MTA Könyvtára legújabbkori felívelő korszakának egyik ösztönzője 253
Rozsondai Marianne: Csapodi Csaba 249
Rozsondai Marianne – Muckenhaupt Erzsébet: Telegdi Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötéscsoport 285
Salgó Ágnes, W.: Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához 266
Schőn István: A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai 175
Szelestei N. László: Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében 27
Vizkelety András: A Leuveni Kódex egyik középkori állomáshelye 256

KÖZLEMÉNYEK

Abaffy Csilla: Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK Kézirattárában 340
Bálint Gábor: A két „Uj Idők" 1919-ben 223
Bálint Gábor: Nagy jövedelmek a könyvszakmában, 1942 100
Borda Lajos: Pósaházi János: Summás választétel (RMK I 1047). Egy példányról eddig ismeretlen nyomtatott hitvita 493
Borsa Gedeon: Ki lehetett Michael de Hungaria? 374
Csorba Dávid: Névtelen 'jajj-szó' (Kismarjai Veszelin Pál prédikációja) 200
Debreczeni Attila: Régi hírlapok értékeiből. (Dayka Gábor és Bárány Péter elfeledett írásai) 210
Fehér Katalin: 18. századi irodalmi diáktársaságaink és a sajtó 378
Fehér Katalin: Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában 89

Foghtűy Krisztina: Karacs Ferenc rézmetsző tevékenysége a korabeli sajtó tükrében 94
Fórišová, Marta: 17. századi pozsonyi nyomtatványok possessorai 483
Gömöri György: Jegyzetek a „Londinum Perlustratum" egy dedikált példányához . 198
Hegedűs Béla: Kalmár György német nyelvű Traktátusa 81
Herpai Péter: Mátyási József cenzúrázott sorai 214
Körmendy Kinga: A Budai II. gyűjtemény esztergomi vonatkozású kódexei 351
Ladányi Erzsébet: A „Bodrog-parti Athén" kezdeteiről 191
Mázi Béla – Rozsondai Béla: Thomas Ender felvidéki tájképei az MTA Könyvtárában és a világhálón 395
Mózes Huba: Vers- és jogtörténeti adalék 1647-ből 492
Muth Ágota Gizella: Egy 19. századi német nyelvű városkép-antológia pesti kiadása és utóélete 501
Papp Júlia: Weidenfelder Lőrinc két levele erdélyi régiségekről 1754-ből 204
Ritoókné Szalay Ágnes: Janus Pannonius versei Battista Guarino egy kódexében 372
Salgó Ágnes, W.: Jaksics János epitaphiuma 70
Szita Sarolta: Kuruc-kori verskézirat Nagyszombatban 77
Török Gyöngyi: A Magyar Anjou Legendárium eddig ismeretlen lapja a Louvre-ban 357
Viskolcz Noémi: Ferenczffy Lőrinc és Matthaeus Merian d. Ä. kapcsolatához 478
Voit Krisztina: A legenda vége – Ráth Mórról 402
Wojtilla Gyula: Kőrösi Csoma Sándor könyvesládái 389

BIBLIOGRÁFIA

Czövek Zoltán – Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó-, és könyvtártörténeti szakirodalom 1999-ben 514

FIGYELŐ

Kókay György: A magyar újságírás első vértanúja. (Hajnóczy József születésének 250. évfordulójára) 229
Rózsa György: D'une vision jusqu'à la technologie de pointe 230

SZEMLE

A magyarországi latinság szótára V. köt. Bp. 1999. (*Veszprémy László*) 115
A Mentor könyvesbolt, 1922–1930. Összeállította Csaplár Ferenc. Bp. 1996. (*Bálint Gábor*) 236
A nyíregyházi Szent György Magyar Ortodox Egyházközség könyvállományának katalógusa. Debrecen, 1999. (*Ojtozi Eszter*) 533
Az Esztergomi Egyház a magyar művelődés századaiban (kódexek, kéziratok, metszetek). Kiállítás az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban a Bibliotheca anyagából. (*Veszprémy László*) 534
Bibliographie. Lieferbare ungarische Bücher. Bp. 1999. (*Rózsa Mária*) 530
Ecsedi Judit, V.: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Bp. 1999. (*Németh S. Katalin*) 104
Erdész Ádám: Kner Albert: Könyvművészet, reklám, látványtervezés. Gyomaendrőd, 1999. (*Muth Ágota Gizella*) 117
Fazekas Tiborc: Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999). Hamburg, 1999. (*Gángó Gábor*) 528

Heltai Nándor: „Örökre ide fészkelem magam." Az első kecskeméti könyv- és lapnyomtató Szilády Károly. Kecskemét, 2000. (*Muth Ágota Gizella*) 530
Kner nyomtatványok és egyéb ritkaságok: Haiman György gyűjteménye. Bp. 1999. (*Fabó Edit*) 527
Lengyel András: „Közkatonái a tollnak..." Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez. Szeged, 1999. (*Buzinkay Géza*) 107
Mezei Zsolt: Pápai könyvtárak a századfordulón. Pápa, 1999. (*Muth Ágota Gizella*) 235
Molnár Imre: Esterházy János 1910–1957. Dunaszerdahely, 1999. (*Kőhegyi Mihály*) 237
Muckenhaupt Erzsébet: A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Bp.–Kolozsvár, 1999. (*Rozsondai Marianne*) 111
Németek Budapesten. Szerk. Hambuch Vendel. Bp. 1998. (*Muth Ágota Gizella*) 240
Oldás és kötés. Lengyel József és Tóth Viktor magyarországi és oroszországi pályája. Kiállítás. Bp., Orosz Kulturális Központ. (*Babus Antal*) 536
Průvodce po rukopisných fondech v. České republice. I–II. Praha, 1995–1998. – Bibliotheca Strahoviensis. Praha, 1995– (*Földesi Ferenc*) 539
Reinhard Lauer. Schriftenverzeichnis 1958–2000. Hg.: Anke Bruhn und Walter Kroll. Göttingen, 2000. (*Fried István*) 538
Rózsa György: Grafikatörténeti tanulmányok. Bp. 1998. (*Szelestei N. László*) 115
Scherer, Eugen: Ferenc Pulszky 1814–1897. Wien, 1999. (*Fried István*) 118
Schneider, Karin: Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten. Tübingen, 1999. (*Lőkös Péter*) 246
Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Red. Emericus Szentpétery. Vol. 1–2. Bp. 1937–1938. Hasonmás kiadás. Az utószót és a bibliográfiát összeáll. Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999. (*Sarbak Gábor*) 234
Ştirban, Sofia: Din istoria hârtiei şi filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII.). Alba Iulia, 1999. (*V. Ecsedy Judit*) 242
Strelka, Vojtech – Saktorová, Helena – Komorová, Klára: Tlače 16. storočia v trnavský knižniciach. H. n. [Martin], 1998. (*Kilián István*) 119
Szász Ferenc: Vielfalt und Beständigkeit. Pécs, 1999. (*Fried István*) 239
Szecskó Károly: Kandra Kabos 1843–1905. Eger, 2000. (*Földvári Sándor*) 532
Tóth Judit, D.: XVII–XVIII. századi kalendáriumok a debreceni könyvtárakban. Debrecen, 1998. (*Szelestei N. László*) 108

NÉVMUTATÓ*

Abaffy Csilla, N. 250, *340–351*
Abaffy László 473
Abafi Aigner Lajos 175, 179–180, 182, 185–190
Ábel 220
Ábel Jenő 338, 374
Ábrahám (pátriárka) 79
Ábrányi Emil 188
Abrugyi 281
Acontius, Melchior 74, 76
Aczél Géza 526
Aczél István 446
Adalbert, Szent 356, 534
Ádám 535
Ádám Magda 238
Adami (hibás névváltozat: Ádám) János 198–200
Adolphus comes 195
Adorján Sándor 100–101, 475
Ady Endre 107, 189, 224, 463, 529–530
Aemylius, Georgius l. Oemler, Georg
Aesopus l. Aiszóposz
Agmándi Péter 353
Agnet, Ján 305
Ágoston István 524
Ágoston, Szent 38, 359
Agricola, Rodolphus 267
Aich, Arnd von l. Lupus, Sant
Aicher, Otto 17, 23–24
Aigner Ferenc Ádám 186
Aigner Lajos l. Abafi Aigner Lajos
Aiszóposz (Aesopus, Esopus, Ezópus) 91–92, 218, 389
Ajkay Pál 386
Ajtai Lukács 137
Ajtai Mihály 142
Al Gore (az USA alelnöke) 232
Albert (nyitrai főesperes) 355
Albert Lajos 344
Alciato, Andrea 9, 11, 16–17, 20–21, 23–24
Alexandrosz, III. l. Sándor, Nagy
Alexis 502
Alexits György 338
Alfonz, I. Nagylelkű (nápolyi király) 373
Almási Gergely Mihály (= Almási Mihály?) 143
Almási Mihály 143
Almási Mihályné, özv., Mátéffi Anna 143
Alszeghy Zsolt 211
Alvinczi Péter 484
Ambrus, Szent 535
Amoni, Leopoldo 362
Ampringen, Johann Caspar von 123
Amster Mór 183
András (karthauzi szerzetes) 374
András, II. Jeruzsálemi (Árpád-házi; magyar király) 123
Andrássy család (Andrássyak) 44
Andreae, Johann Valentin 480
Andreev 245
Angelus de Clavasio 304
Angermann, Norbert 268
Angyal Dávid 463
Angyal János 381
Anjou-ház 115–116, 165, 357, 359, 368
Anna (Jagelló; magyar királyné) 447

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai, mitológiai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkoztunk.

Annus József 521
Antalóczi Lajos 532–533
Antonius de Hungaria 375
Anytos (Szókratész ellenfele) 278
Apáczai Csere János 492–493
Apafi (Apaffy) Mihály, I. (erdélyi fejedelem) 122, 126–127, 243, 522
Apáthy István 183
Apffl (?) Mihály 292
Apolló 56
Apor Péter 165
Apponyi (Aponyi) Balázs 485, 540
Apponyi család (könyvtára és levéltára) 523
Aprent, Johannes 505, 513
Aranka György 204–205, 207–210, 332
Arany János 238, 337–338, 406, 409, 413–414, 462, 531
Arany László 337, 413
Arany Lászlóné (utóbb Voinovich Gézáné) 337, 413–414
Arányi Lajos 178
Aranyosrákosi Székely Sándor 462
Arató Antal 518, 522
Arató Endre 238, 322
Arató Frigyes 183
Aresi, Paolo 17
Aretino, Leonardo 436
Arisztotelész 132, 279
Arkhimédesz 189
Árkosi Tegző Benedek 135, 137–138, 141
Árkosi Tegző Ferenc 135, 138, 141
Arndt, Johann 17
Árpád-ház (Árpádok) 192–193, 217, 261
Asboth András 386
Asóka (indiai király) 392
Asztalos Miklós 101, 135–136
Atticus 390
Attila (hun király) 455, 460
Atzél család 43
Atzél Endre 468
Atzél István 43
Atzél Péter 43
Aubert, David 310, 312
Aubrée, Armand 172
Augustinovics Pál 140
Aulus Gellius 282
Ausztriai Ház l. Habsburg-ház
Axmann 98
Axtelmeister, Stanislaus 17
Babits Mihály 189, 235
Babus Antal *536–537*
Bacchus 168
Bacsányi l. Batsányi
Bader, Julia 357, 369
Bagnion, Jean 311
Bahil Mátyás 164
Baják László 518
Bajazid, II. (török szultán az Oszmán-dinasztiából) 71
Bajtay vagy Bajthay Antal 28, 164
Bajza József (költő) 97–98, 146, 151–153, 158, 241, 462
Bajza József (irodalomtörténész) 453
Bakács Pál 101
Bakcsi Kornél 476
Bakics Pál 460
Bakó Endre 520
Bakonyi Miksa 183, 188
Bakonyvári Ildefonz 522
Bakos József 443
Bakos Katalin 518
Baksai Mihály 489
Baksay Sándor 459, 462–463
Balásfi Tamás 479, 485, 489–490
Balassa Bálint (fizikus) 120
Balassa Bálint (költő) l. Balassi Bálint
Balassa vagy Balassi család 120
Balassa Ferenc 120
Balassa Gabriel 120
Balassa József 183–185
Balassa Pál 120
Balassa Zoltán 238
Balassi Bálint (költő) 2, 489, 524, 535
Balassi Ferenc 121–122
Balázs Béla 338
Balázs Éva, H. 190
Balázs Mihály 131, 133–134, 141, 143–144, 421–422, 516
Balbin, Bohuslav 14, 20–24
Balbis, Ioannes de 535
Balde, Jacob 14, 21–24
Bálint Gábor *100–103, 223–228, 236–237,* 519–520
Bálint Imre 185
Bálint Lajos 184
Bálintffi István 489
Bálintffy Ágoston 32
Balkányi K. 334

Balla Jenő 475
Balla Miklós 474
Balla Vilmos 474
Balló Rudolf 185
Balogh Elemér 354
Balogh István 451
Balogh Jolán 208
Balsaráti Vitus János 71–72
Baltazár 218, 220
Bampfy Gáspár 72
Bampfy Gáspárné Jaksics Anna, özv. 71–73, 76
Bán Imre 40
Banck (Banco / di Banco), Laurentius 492
Bánffy Dénes 164
Bánffy Dénesné 164
Bánffy Miklós 428
Bánfi Szilvia *417–442*
Bánk bán 97, 151, 531
Bánó József 474
Bányai István 133
Bányay Miklós 73
Barabás Endre 477
Barabás Miklós 531
Bárány Éva 522
Bárány Péter 210, 212–213
Baranyai Decsi János 524
Baranyai László 162
Baranyai Zoltán 43, 69
Baranyay József 517, 522
Baranyi László 244
Baranyi Pál 12
Barátné Hajdu Ágnes 514
Barbin, Claude 124
Bárczi Géza 338
Bárczy Gusztáv 101
Bardoly István 515
Bárdos István 356, 534
Bárdossy László 239, 458
Barkóczy Ferenc 27, 31–34, 42, 89, 164, 533, 535
Barna Izidor 468
Báróczi Sándor 212, 214
Barry, Madame du l. Du Barry, Madame
Barry, Paul de 14
Barsi János 443
Barta Gábor 458
Barta István 251
Barta Lajos 189, 225
Bartakovics Béla 349
Bartal Antal 116
Bartalos Gyula 532
Barth Károly 521
Bartha Sándor 473
Bartholomaeides János 74
Bartók Ferenc 488
Bartók István 523
Bartók Lajos 463
Bartoniek Emma 444, 446
Bartoss Károly 474
Bartsch, Conrad Dominique 229
Bartucz Lajos 338
Barus Sándor 468
Basarab család 245
Basarab, Matei (havasalföldi fejedelem) 245
Basics Beatrix 118
Basilius István 421–423, 425
Basire, Isaac 198
Basta, Giorgo 132
Báthory család 71
Báthory István (erdélyi fejedelem) 207, 419, 428
Báthory Zsófia (II. Rákóczi György erdélyi fejedelem hitvese) 123
Báthory-Hüttner János 100, 103
Batsányi János 189, 335–336
Batseba l. Bethsabé
Batthyány Alajos 222
Batthyány (I.) Ádám 485
Batthyány Ignác 333, 533
Batthyány József 535
Battista Conti, Giovanni 14
Bauch, Kurt 368
Bauer, Barbara 480
Bauer László 102
Bauer-Eberhardt, Ulrike 358–359
Baumgart, Valentin 137, 142–143
Bayle, Pierre 162
Beaumarchais, Pierre-Augustin (Caronde) 60
Bebek György 430
Becan, Jan (Goropius) 17
Becanus 11
Becker (Bekers) udvari tanácsos 205, 207
Beczencz, Johannes 355
Bedegi Nyári István l. Nyári István, bedegi
Begemann, Christian 504–505
Békési Imre 256
Bél Mátyás 41, 164, 229, 332, 526

Béla, IV. (Árpád-házi; magyar király) 261–262
Belányi Ferenc 181
Belényesi = Gyulai Pál álneve, l. ott
Bellarminus, Robertus 298
Bellér Béla 150–151
Bellon Ferenc 95
Bellusi István 12
Belot, Jean 309, 312, 315, 317, 319
Benczédi Gergely 143
Benczédi Pál 139
Benczúr József 333
Benda Kálmán 65–66, 207, 251, 428, 450, 453–456, 458–459
Bene Ede 162
Bene Sándor 443–444
Benedek, XIV. (pápa) 28, 36
Benedek András 162
Benedek Marcell 100, 176, 189
Benedict (hibásan: Benedek, Benedick, Benedik) Mihály 111
Benisch Arthur 451
Benke György 517
Benkert (Kertbeny) Károly 148
Benkő Ferenc 388
Benkő József 333
Benkő Loránd 256
Benkő Samu 114
Bentsik Mihály 381
Benzing, Josef 300
Benyák Bernát 39–40, 42, 166
Bényei Miklós 515, 520, 522
Beöthy László 403
Beöthy Zsolt 462
Berecz Antal 180
Beregszászi Péter 441
Berg, Johann 270–271
Berger Illés 16
Berkovits Ilona 368
Berlász Jenő 119, 249, 252, *320–330*, 338, 351
Bernát, clairvauxi 170
Bernáth Aurél 338
Bernhard (pettaui őrgróf) 259
Bernhard, II. 195
Bernolák, Anton 119
Bernriederné Széll Ilona 337
Bernula B. Péter 518
Beroaldus, Philippus 436
Berry (herceg) 311
Bersi Mihály 92
Bertits Ferenc 89, 379
Bertuch, F. J. 93
Bertucius, Jo. 374
Berzeviczy Gergely 12, 190
Berzsenyi Dániel 153, 239
Bessarion (bíboros) 373
Bessenyei György 28, 38, 162, 166, 211
Bethlen Karolina 208
Bethlen Miklós 243
Bethlen Pál 473, 477
Bethlenfalvy Géza 389, 393
Bethsabé vagy Batseba (Dávid király felesége) 220
Betz, Gerd. 357–358
Beza, Theodorus 440–441
Bezerédj Amália (Bezerédj Istvánné) 94, 158, 161
Bezerédj Flóra 158
Bibó István 338
Bietenholz, Peter G. 517
Bikfalvi Nagy Imre 142
Billisics Márton 32
Binder János Fülöp 115, 518
Bindseil, H. E. 75
Binet, Étienne 14, 486, 489
Bingsohn, Wilhelm 478
Bion, W. A. 389, 391
Bíró Ferenc 66, 162, 165, 519
Bíró Gyöngyi *131–144*
Biró Miklós 515
Bíró Zoltán 477
Bischoff (jezsuita szerzetes) 14
Bischoff, Bernard 256
Bismarck 529
Bisogni, Fabio 368
Bitnicz Lajos 341–342
Bitskey István 27–28, 31–32, 165, 524
Blaeu 143
Blandrata, Giorgio 423
Blaschke János 98
Blasius literatus 293
Blázovits János 379
Bleyer Jakab 241, 454, 456
Blume, Dieter 368–369
Boccaccio, Giovanni 209, 314, 436
Bocskai György 488
Bod Péter 165, 526

Boda Miklósné 521
Bodó Imre 526
Bodola János 388
Bodolay Géza 378–379, 381, 385–386
Bodor Antal 399
Bodor Zsigmond 474–475
Bodroghy József 476
Bogáti Fazekas Miklós 142
Bognár Mária 521
Bognár Zsuzsa 520
Boissard, Jean Jacques 17
Bojár Sándor 476
Bókay Árpád 183–184, 187
Bókay János 100–102
Boleman Gyula 178
Bolgár Lajos 473
Bollandus, Ionnaes 369
Bolleny Mihály 30
Bologna, Ferdinando 369
Bonafont, Charles-Philippe 122, 128–130
Bonaventura, Szent 362, 490, 535
Bond, James 231
Bonfigli, Benedetto 369
Bonfini, Antonio 440
Bongarsius 203
Bonifác, VIII. (pápa) 354
Bonifác, IX. (pápa) 257
Bónis György 193, 353–356
Bopp, Franz 391
Bora Gyula 519
Borbándi Gyula 520
Borbély Szilárd 210
Borcsiczky György 485
Borda Lajos *493–501*, 517, 527
Borda Lajosné 527
Borel 440
Borián Gellért 444
Born Ignác 525
Bornemisza Péter 120, 283, 285–287, 294–295, 306
Boros Gábor 162
Boros Vilma, H. 337
Borossay Katalin 56
Borovszky Samu 193
Borsa Gedeon 105, 249, 288, *374–378*, 418, 425, 429, 441, 517
Borsa Iván 116, 193, 257
Borsos Miklós 237
Borzsák Iván 283
Boschius, Jacobus 14, 20, 22–24
Boskovits Miklós 359
Bossányi Wolfgang 12
Bot György 523
Both Ferenc 285, 300
Both János 71
Botta István 106
Bourbon-ház 121
Bovio, Carlo 14, 20, 23–24
Böhm Károly 454
Bőle Kornél 234
Bölöni Bedő Pál 143
Brâncoveanu, Constantin (havasalföldi fejedelem) 246
Brankovics György 71
Brankovics Vuk 71
Braun von Brauenthal 502
Braune, Wilhelm 247
Braunecker M. Margit 285
Braunfels, Wolfgang 359
Bredekampf, Horst 364
Breitinger 84
Brenner Domokos 127
Brescia, Albertano de 314
Bresztovszky Ede 225–226
Bretonne, Rétif de la l. La Bretonne, R. de
Brettschneider, Carolus Gottlieb 267
Breyber László 135
Brichieri-Colombi, Domenico 28
Brigitta, Szent 346, 524
Brisits Frigyes 337
Brodarics István 444–447, 449, 451, 459, 462
Bródy László 101–102, 237
Bródy Zsigmond 100
Broser, Johannes 142
Brubach, Peter 273, 283
Bruchsteiner György 102
Bruck-Angermundt, Jacobus von 20
Bruhn, Anke 538
Bruni 372
Brunner 14
Bruno, Querfurti Szent 359
Brutus 388
Bry, de (nyomdászcsalád) 478–480
Bry, Johann Theodor de 17, 479, 482
Bry, Maria Magdalena de 478
Bucerus, Martinus 136
Buck, August 206

Buczy Emil 343
Bucsay Mihály 164
Buda Attila 516, 520
Buda László 473
Budai Ézsaiás 96
Budai Ferenc 459
Buday Barna 468
Buday László 474
Buddha 394
Buka Adrienne 517
Bullinger (zürichi teológus) 440–441
Bullingerus, Henricus 136
Bunyan, John 92
Burgersdicius, Franciscus 134
Burgio, Antonio Giovanni da 447, 449
Burmann, Peter 207
Burnouf, E. 392
Bús Ilona 237
Busa Margit, V. 211
Buzinkay Géza *107–108*, 146, 470, 520
Buzogány Áron 140
Büchler Vilmos Richárd 477
Büky József 488
Büringer, Ján 488–489

C., F. B. von (valószínűleg egy Csáky grófnő) 55
Caesar, Julius 307, 389, 461
Calacyay János (Johannes Pelius) 73–74
Calas, Jean 162
Calepinus, Ambrosius 132
Callixtus, III. Szent (pápa) 373
Calloc'h, B. le 391
Calmet, Dom 169
Camerarius, Joachim 269
Camerarius, Joachim, junior 17, 20, 22–24
Campbell, Archibald 389–390, 392–394
Campe, J. H. 90–92
Canis(ius) Péter 286, 488, 490
Capaun báró 53–54
Čaplovič, Ján 486
Caprara, Aeneas 122
Caraffa, Antonio 127–128
Carey, G. W. 390, 392–393
Casanova, Giacomo 47, 540
Castelli, Franz Ignaz 147
Cato Censorius 286
Cats, Jacob 17
Caussin, Nicolaus 10–11, 14–15, 20–24
Cavalar, Antonius 35
Ceauşescu, Nicolae 112
Celano, Thomas de l. Celanói Tamás
Celanói Tamás 362, 364
Cervantes Saavedra, Miguel de 531
Ceterus (= ?) 455
Charlemagne l. Károly, Nagy
Choay, Françoise 206
Choderlos de Laclos, Pierre Ambroise l. Laclos, P. A. de Ch.
Chorin Zsigmond 475
Christan Mihály 485
Christoloci Mihály 73–74
Chrysippos 277–278
Chrysostomus, Johannes 136
Cicero 74, 116, 271, 286, 389
Cirill, Szent 327
Cirjék (pápa?!) 455
Clemitius 456
Clenardus, Nicolaus 417, 440, 442
Clough, B. 392
Clovis Brunel, M.
Coing, Helmut 196
Colebrooke, H. T. 392
Coli, Francesco 125
Colonna, Guido 312
Comenius Ámos János 132, 524
Condillac, Étienne Bonnot de 60
Conti, Alessandro 358
Conti, Natale 19–24
Cordatus, Conradus 458
Cornides Dániel 331–333
Corvin Mátyás l. Mátyás, I.
Cramer 168
Cramer, Daniel 17
Cranach, Lucas 94
Cratander (baseli nyomdász) 276
Croker, B. M. 223
Cromwell, Oliver 128
Croquet, Jean 308, 312, 314–315, 319
Cruse, Louis (Loys Garbin) 309–316, 319
Cuspinianus, Johannes 444, 447, 461
Czech János 341, 344, 349
Czeglédi György 421
Czékli Béla 534
Czetter Sámuel 95
Czettrich 445, 462
Czillei Ulrik 386
Czirbesz Jónás András 333

Czirjék Mihály 65
Czövek Zoltán *514–526*
Czuczor Gergely 340, 462
Czvittinger, David 375

Csajbók Ernőné 522
Csáky Anna l. Klobusiczky Antalné
Csáky Antal 94
Csáky család (Csákyak) 43–46, 48, 53–54, 62, 396, 491
Csáky István 43–47, 49–50, 53–59, 61, 63, 69
Csáky Istvánné Erdődy Júlia (Csáky Júlia) 43–54, 58–59, 61, 63–64, 69
Csáky János 48
Csáky Jánosné Zichy Jozefa 48, 50–51
Csáky Katalin l. Jaksics Péterné
Csáky Mátyás 379
Csáky Mihály 427
Csanádi Pál 143
Csanak Dóra, F. 249, *331–339*
Csánki Dezső 197, 263
Csaplár Ferenc 236–237, 518
Csapodi Csaba 114, 249–250, 252–255, 285, 307, 338–339, 351–354, 356–357, 372, 395, 539–540
Csapodi Lajos 33
Csapodiné Gárdonyi Klára 351, 357
Császkóczy Emil 475
Császmai István 139
Csathó Aurél 476
Csathó Kálmán 223
Csató Sándor 101
Csécs Teréz 515
Cseh Gergő Bendegúz 516
Cseke Péter 515
Csekey István 338
Csengery Antal 403, 405, 408
Csepcsányi Batisz János 487
Csepregi Zoltán 524
Cserei Mihály 525
Cserey Farkas 204
Csetri Elek 139
Csetri Lajos 515
Csiby Mihály 518
Csiky Gergely 406
Csinszka 338
Csobai László 520, 522
Csokonai József 336
Csokonai Vitéz Mihály 95, 241, 336, 383–384
Csokonainé (Cs. V. Mihály anyja) 336
Csoór Lajos 102
Csorba Dávid *200–204*
Csorba Sándor 28
Csorja Ferenc 390
Csuday Jenő 169
Csukás István 144
Csúri Ákos 515, 517, 519–520
Csúri Károly 118–119
Csuti Elemér 443
Csuzi Cseh Jakab 201

Daday, Jacobus 292
Dalberg tanácsos 39
Dálnoki Nagy János 132, 142
Dálnoki Nagy Lőrinc 138, 141, 279–280, 284
Dálnoki Nagy Mihály 134
Damitz, Carl von 122
Dancs István 518, 523
Daneczy, Georgius 3
Dániel István, Vargyasi 84, 87
Dániel Polixéna 84, 87
Danielis Ferenc 381
Danieliz Gáspár 484
Daniló (halicsi fejedelem) 261
Dankanits Ádám 141, 144
Dankó József 302, 536
Dantyszek, Jan 452
Daphné 58
d'Argens, Boyer 62
d'Arras, Jean 311
Darwin, Charles Robert 189
Das, S. K. 390
Daubmann, Hans 270
d'Aucour, Godard 61
David 14
Dávid (izraeli király) 218, 220, 425
Dávid Ferenc 423
Dávid Géza 431
Davies, M. C. 372–373
Dayka Gábor 210–211, 381
De Ricci, Seymour 359
Deák Ferenc 235, 403–404, 411–412
Deák, Ladislav 238
Debreceni Névtelen 202–203
Debreczeni Attila *210–214*

Debreczeni Bárány Ágoston 462
Decebál (dák uralkodó) 205
Decsy Sámuel 111, 222, 526
Deér József 252
Defoe, Daniel 90, 517
Deidrich, Georgius 142
Delius Kristóf 524
Demkó János (Joannes Nepomucemus Demko) 45, 55–58
Demkó Vidor 101
Denck, Johannes 268
Dénes (zalai ispán) 262
Dénes Iván Zoltán 443
Deonotus (brit király) 456
Dercsényi Dezső 338, 357, 432
Dercsényi János 53–54
Dercsényi Jánosné Kazinczy Júlia (Julis) 52–54
Dercsényi Mór 338
Derekay György 12, 15
Déryné Széppataki (Schenbach) Róza 97
Derzsi János 92
Derzsi Pál 137
Descartes, René 142, 213
Désfalvi Veres Tamás 134
Dési Huber István 237
Desjardins Ernő 206
Despotovich János 12
Détshy Mihály 192
Dewey, Melvil 230, 232
Dezsényi Béla 253
Dickens, Charles 391
Diderot, Denis 60
Diskay Lenke 518
Dissen (göttingeni professzor) 389
Dobai Székely Sámuel 41, 486
Dobos György 515
Dobre (román pópa) 244
Dobri Mária 522
Dobrossy István 516
Dóczi Sámuel 188
Dóczy (Dux) Lajos 477
Doktorits Pál 386
Doleviczényi Pál 49–51, 54, 59
Doleviczényi Sándor 59
Domaniczki Tóbiás 30
Domanovszky Ákos 253
Domanovszky Sándor 338
Dományházi Edit 131, 134
Dombai Osvát János 142
Domby Márton 384
Domján István 281
Domokos Márton 41
Domonkos, Szent 359
Don Juan d'Austria 123, 454
Donatus 266
Dorat 62
Dózsa György 205, 462
Döbör András 525
Döbrentei Gábor 97, 341–343, 345–346, 348, 350
Döme Károly 379
Döme Ottó 523
Dörnyei Sándor 70
Drágffy család 71
Drágffy János 350
Dragovanicky György 488
Draskovics György 76
Drescher Pál 93
Drexel, Jeremias (Hieronymus) 11, 14–15, 23, 487
Driesch, Gerhard Cornelius 32, 38–39
Du Barry, Madame 63
Dugonics vagy Dugonits András 95–96
Duhatszki Bábi 65
Dujardin, Simon 308, 311–312, 319
Duka Tivadar 389–394
Dukáth Ádám 489
Dukkon Ágnes 108
Dulaurens abbé 63
Dunay Ödön 475
Ďurčansky, Ferdinand 238
Dutka Ákos 189, 338
Duval-Arnold, L. 358
Dux 540
Dümmerth Dezső 287, 304
Dürer, Albrecht 94, 479
Dzselálzáde Musztafa 449

E. X. (=?) 179
Eber (német köztársasági elnök) 223
Eberhard, II. (salzburgi érsek) 258, 261
Eck, Johann 298, 302
Eckhardt Ferenc 338
Eckhardt Sándor 43–50, 52, 55, 59–61, 64, 69, 450, 456
Eckstein Adolf 343
Ecsedy István 95

Ecsedy Judit, V. 104–107, *242–246*, 286, 486, 489, 517, 519
Edvi Illés 111
Edvi Illés Károly 470
Egerland János 486
Eggenberger (kiadó) 402
Eggenberger József 241
Egyesy Géza 465, 476
Éhártné Varga Zsuzsanna 522
Ehrenfeld Adolf 349
Eichner S. 477
Eiseneck, Johan Martin Bawer von 479
Eisenmeuer, Eduard 501, 505
Eisler Mihály József 520
Elek, Szent 346, 359
Elekes János 343
Éli (főpap) 218
Elischer József 181
Elmer István 150–151
Ember Győző 35
Emich (kiadó) 402, 406
Emich Gusztáv 240–241
Enczi Endre 237
Ender, Thomas 395–401
Endrei Walter 518
Engel Lajos 108
Engel Pál 356
Engelgrave, Henricus 14, 22–23
Engel-Janosi, Friedrich 29
Enk, Michael Leopold, von der Burg 147, 159–160
Entz Géza 207–208
Enyedi György 132, 134, 141–143, 436, 438–439, 442
Enyedi Péter 141–142
Eötvös József 148, 153, 241, 253, 403, 408, 410, 462–463
Eötvös Károly 184
Epiktétosz 266, 271–278, 280–284
Epikurosz 57
Episcopius, Nicolaus 136, 304
Erasmus, Johannes 142
Erasmus, Rotterdami 134, 136, 266–267, 517
Erber Tivadar 475
Erdei Ferenc 338
Erdélyi Erzsébet 525
Erdélyi Gabriella 443
Erdélyi Ilona, T. 146
Erdélyi János 526
Erdélyi József 338
Erdész Ádám 117, 518, 527
Erdő Péter 355
Erdődi Gábor 201
Erdődy család 51
Erdődy Gábor 526
Erdődy János 47, 50
Erdődy Jánosné Pálffy Teréz 50
Erdődy József 47, 50
Erdődy Júlia l. Csáky Istvánné
Erdődy Kristóf 47
Erdődy Lajos, Diószeghi 44–45, 54–56, 58
Erdődy Teréz l. Eszterházy Jánosné
Erdős Ármin 100, 103
Erdőssi Dezső 468
Érdy (Luczenbacher) János 338, 341, 344
Erkel Ferenc 151, 240
Erler, Georg 72
Ernyey József 453
Erődi Harrach Béla 177–178
Erős Gábor 96
Erschinger János 473
Érsekujvári Kara Orbán 200
Ertl Károly 178
Erzsébet, Szent 345
Esterházy család 236
Esterházy Eleonóra l. Sztáray Mihályné
Esterházy Ferenc 68
Esterházy Imre 32
Esterházy János 50–51
Esterházy János (másik) 237–239
Esterházy Jánosné Erdődy Teréz 50
Esterházy Julianna 489
Esterházy Lujza 238
Esterházy Miklós 252, 488
Esterházy Péter 529–530
Estienne (nyomdász család) 318
Eszterházy Károly 68, 236, 533
Etédi Sós Márton 462
Eténvi Nóra, G. 519
Ether (angol herceg) 455
Éva 535
Evans, Robert J. W. 481
Ezékiel (próféta) 203, 280
Ezópus l. Aesopus

Fabó Edit *527–528*
Fabricius Jakab 484

Fabriczy Sámuel 338
Fábry Anna 49
Facio, Bartalomeo 372–373
Faludi Ferenc 111
Fancev, Franjo 453
Faragó László 526
Faragó Lászlóné 515
Farkas (Ádám?) 486
Farkas alkancellár 97
Farkas Gábor 138, 141
Farkas Gábor Farkas 304, *443–463*
Farkas István 100, 102
Farkas Jenő 520
Farkas Miklós 518
Farkas Pál 223
Farkas Sándor 475
Fáy András 97, 148
Fáy Dezső 237
Fazekas Tiborc 528–530
Febrentheil Henriette 519
Fédrus l. Phaedrus
Fehér József 524
Fehér Judit, Sz. 521
Fehér Katalin *89–94, 378–389*, 519, 524
Fejér György 97, 117, 191, 332, 378–380
Fejérvári Frigyes 475
Fejérvári Sámuel 516
Fejérváry Gábor 119
Fejtová, Olga 525
Fejtő Ferenc 216
Fekete Csaba 203
Fekete Gézáné 334
Fekete Ignác 184
Fekete Valéria 516
Fél Edit 338
Félegyházi Tamás 418
Felhő Ibolya 216
Felmer Márton 333
Felvinczi Sándor 200–201
Fénelon, François de Salignac 38, 89–90
Fényi András 285
Fenyő Márton 473
Ferdi (török történetíró) 449
Ferdinánd, I. (Habsburg; magyar király) 72, 430, 443, 447
Ferdinánd, II. (Habsburg; magyar király) 479
Ferenc, Assisi Szent 359, 362–368, 372
Ferenc, I. (Habsburg-Lotharingiai; magyar király) 175, 209, 215, 217
Ferenc, I. (Valois; francia király) 450
Ferenc, II. (német-római császár) l. Ferenc, I. (magyar király)
Ferenc József (Habsburg-Lotharingiai; magyar király) 396, 465
Ferencffy Lőrinc 115, 478–482
Ferenczi 521
Ferenczi László 162, 166–167
Ferenczy István 97
Ferenczy Károly 475
Ferhád bég 431
Ferrer 189
Fessler Ignác Aurél 186
Festetics Antal 175, 186
Festetics család 49
Festetics Károly Albert 147
Festetics Pál 186
Feuchtersleben, Ernst von 147, 158, 161
Feuktius Jakab 487
Fielding, Henry 67
Fierabras (szaracén királyfi) 311
Filep Tamás Gusztáv 514, 520
Finály Henrik 116
Fischer Lajos 178
Fitz József 104, 294
Flach, Martin 304
Flacius, Matthias 70
Fleury, Claude 169
Fludd, Robert 480
Fodor József 387
Fodor Pál 449, 451
Fodor Viktor 473
Fogarasi János 340
Fogarassy László 238
Foghtűy Krisztina *94–99*
Foltin János 532
Fonda, Josef 181
Font Zsuzsa 134
Forbáth Imre 338
Forgách Miklós 68
Forgács Imre 72
Fórišová, Marta *483–491*
Forray Iván 524
Forster, Georg 394
Forster, H. P. 393
Fortuna 447
Fougeret de Monbron 61
Földes Tihamér 523
Földesi Ferenc 134, *539–540*

Földi Ferenc 92
Földi János 210
Földi Károly 475
Földi Mihály 225–226
Földvári Sándor *532–533*
Földváry László 72, 76
Fölker József 463
Förstel, Christian 276
Fraknói (Frankl) Vilmos 66, 74–75, 322, 412, 440, 443, 451, 454–455, 488
Franck, Adam, id. 142
Franck, Adam, ifj. 138, 141–142
Francken, Christian 280
Frangepán Kristóf 449, 454
Frangepán Kristóf (másik) 126
Frank György 378
Frankenburg Adolf 99
Frankl, Ludwig August 147, 160
Franklin társulat (kiadó) 408–414
Fráter György, Martinuzzi 72
Freud, Sigmund 521
Fried István *118–119*, 147, *239–240*, 513, *538*
Friedensburg, Otto 74
Friedman Békey Samu 474
Friedrich von Pettau 259
Frigyes, II. Nagy (Hohenzollern; porosz király) 168
Frigyes, Babenbergi (osztrák herceg) 261
Frigyes, ifj. (pettaui őrgróf) 262
Frigyik Katalin 522
Frobineus, Hieronymus 136, 304, 517
Fugger család 457, 535
Fulvus, Martinus 142
Fumée, Martin 451
Furka Tamás 443
Fuss, Ulrike 478
Futaky László 515
Futala Tibor 526
Futtaky Gyula 465, 473
Fügedi Erik 191
Fülep Lajos 338
Fülöp Ágost, II. (Capeting; francia király) 194–195
Fülöp Géza 514, 517–519, 521–524
Fülöp, IV. Szép (Capeting; francia király) 170–171
Füst Milán 226
Füvessy Anikó 525
Füzesné Hudák Julianna 518
G. A. (=?) 185
G. B. (=?) 122
G. C. I. (=?) 45
G. Sz. M. (=?) 45
Gaál Ernő 336
Gaál Ferenc 30
Gaál József 463
Gaál László, Hatvani 336
Gaddi, Taddeo 369
Gadó János 525
Gahse, Susanna 530
Gajári Ödön 468
Gál Kelemen 131–134, 138, 140, 143, 280
Galambos Ferenc 516
Gálfalvi Ozdi Ferenc 31, 34, 42
Galgóczy János 33
Gali Gergely 489
Galilei, Galileo 188–189
Gall, Franz 356
Galli Katalin 499–500
Gángó Gábor *528–530*
Gans Dávid 446
Gara[i] László (nádor) 386
Garami Ernő 468
Garbin, Loys l. Cruse, Louis
Gardner, Julian 368–369
Gárdonyi Albert 196–197
Gárdonyi Géza 107
Gárdonyi Klára l. Csapodiné
Gassendi, Petrus (Gassend, Pierre) 60
Gáti István 93–94
Gaudio 35
Gay, Jean 51
Gaza, Theodoros 267
Gazda István 524
Gazdag István 521
Géczy Barnabás 210
Géczy János 476
Gécs Béla 517–518
Gedeon (az ószövetségi bírák egyike) 78
Geibel cég 402
Gelei József 90, 94
Gellér Katalin 519
Gelléri Mór 107, 182–187, 190
Gellért, Szent 344, 359, 525
Gellert, Christian Fürchtegott 92
Gellért Oszkár 223
Georgi, A. A. 393
Georgius de Hungaria 375

Georgius de Priolis (Prioris) 356
Georgius Ulrici de Hall 257–258
Gerard doktor 390–391, 394
Gere István 517
Geréb László 373
Gereben Ágnes 516
Gerézdi Rabán 71
Gergely, Nagy Szent (pápa) 359, 535
Gergely, Nazianzi Szent 276, 282
Gergely deák 71
Gergye László 335
Gerhard, Johann 17
Gerlach, Stephan 460
Gerő Andor 185
Gerő Imre 185
Gerő Jenő 101
Gersdorf, Wilhelmine 130
Gertrúd, Babenbergi (Hermann badeni őrgróf özvegye) 261–262
Gervaise de Latouche 63
Gervers Molnár Vera 192–194
Gešková, Želmíra 109
Geszthy Ferenc 431
Gévay Antal 344
Ghasi Mustafa 71
Gilly, Carlos 480
Giotto di Bondone 368
Giovio, Paolo 17, 22–24
Giraldez 35
Giraldus 19
Giry, Arthur 194
Giskra l. Jiskra
Giunta, Lucantonio 296
Giustiniani, Michele 358
Glaßbrenner 502
Glatz Ferenc 526
Glatz Jakab 93–94
Gloczka M. 489
Glück, Barbara l. Paoli, Betty
Glücksmann Henrik 183
Gnudi, Cesare 358
Goguel, Catherine 359
Goldsmith 531
Goldziher Ignác 523
Góliát 210
Gombos Ferenc Albin 234
Gonda Henrik 476
Gorilovics Tivadar 162
Gottfried (stájer országbíró) 262
Gottfried, Johann Ludwig 479
Gouth Kálmán 251
Gozsdu Elek 184
Göcs Pál 142–143
Göllner, Carl 458
Gömöri György *198–200*
Gömöri János 238
Gömöry Gusztáv 447, 460
Gömöry István 487
Gömöry Károly 349
Gönczi Katalin 197
Görgey Artúr 402
Görög Bárány Péter 385
Görög Demeter 95–96, 214, 379, 385
Gráberné Bősze Klára 516
Graciotti, Sante 256, 355
Graesse, J. G. T. 375
Gräffer, Franz 147, 160
Grafinger, Christine 358
Gragger Róbert 256–258, 264–265
Granasztói Olga *43–69*
Grans-Cornides, Elisabeth 29, 34, 39
Gratianus (római császár) 170, 307
Gravius, Bartholomaeus 273, 284
Gregor József 94
Grillparzer, Franz 147, 152, 158–159, 161
Gróh Gáspár 520
Grohman András 343
Grohorubszky, Michäel 292
Grotius, Hugo 167
Grundmann, Herbert 85
Gruterus, Jan 205, 207
Grün (osztrák író) 147
Gründer, Gottfried (pozsonyi nyomdász) 485
Gualtherus, Bernardus 143
Guarino, Battista 372–374
Guarino, Girolamo 373
Guarino, Manuele 373
Guary család 341
Guary Miklós 341–342
Gubás György 78
Guido (püspök) 364
Guillelmus Parisiensis 295
Gulkai Márta 515
Gulyás Pál 104, 106, 286, 288–289, 300, 433
Gunst Péter 520
Gutenberg, Johannes 515, 517–520
Gutgesell (bártfai nyomdász) 433

Guthy Soma 100
Gutkeled István 262
Guțu, Olimpia 245
Guzmics Izidor 345–346
Guzrányi Bálint 379

Gyalogi János 12, 14, 16
Gyalókay Jenő 446, 450–452
Gyárfás Ágnes 212
Gyarmathy János 387
Gyarmathy Sámuel 90–91, 94
Gyenis Vilmos 108–109
Gyóni Mátyás 338
Gyorgyevics Demeter 386
Györffy György 116, 197
Győrffy József 473
Győrffy Sándor 385
Győrfi 222
György, sárkányölő Szent 210
György, III. (Hannover; angol király) 311
György Béla 526
György József 302
György Oszkár 237
Győri Emil 185
Győri Mátyás 251
Győry János 450–451, 459
Gyulai Pál 403–405, 407–412
Gyulai T. Mihály 201
Gyurikovics István 343
Gyurikovits György 344
Gyuris Árpád 475
Gyuris György 522
Gyurits Mátyás 31

H. K. (=?) 519
H. K. (=?) Antal 99
Haacke, Wilmont 502–503
Haán Miklós 101
Habár Mihály 468
Habsburg-ház (Habsburgok) 121, 165–166, 322, 447, 453, 457–458
Hader Lea 516
Hadrovics László 251, 321–323
Haebler, Konrad 289, 300
Haeften, Benedictus van 17
Haffner, Joseph 335
Hafis l. Háfiz
Háfiz, Shamsz addin Mohammed (perzsa költő) 160
Hägelin, Franz Karl 215
Hagenbuch (professzor) 84
Hahn (Han), Paul Conrad Balthasar 461
Haiman György 106, 518, 527–528
Hain, Ludwig 375
Hajdú Miklós 526
Hajnal István 338
Hajnal Mátyás 486, 491
Hajnik Imre 116
Hajnóczy József 229, 333
Halabori Bertalan 343
Halassi 288
Halasy Mihály 384
Halász István 96
Halász Magdolna 524
Halhed, N. B. 393
Halitzky András Frigyes 111
Haller László 38, 89–90
Halm, Friedrich (= Münch-Bellinghausen, Eligius von) 158, 161
Halmai Jenő 474
Halmay Barna 446
Hamann, Johann Georg 81
Hambuch Vendel 150–151, 240
Hammer Vilmos 100–101
Hammer-Purgstall, Joseph von 158–161
Hammersberg G. Miklós 101
Hampó József 100, 102
Hamvay Gyula 474
Hangodi Ágnes 524
Hankiss János 338
Hanzalová, J. 539
Hanny Erzsébet 522
Happel, E. W. 121–122
Haraszthy Gyula 253
Haraszti József 464–465
Harcsár Miklós 251
Hargittay Emil 19
Harkányi 189
Harmat Jenő 475–476
Harmatta János 115
Harrsen, Meta 357–358
Harsa (= Harshavarman; indiai király a Khmer Birodalom korában) 391
Harsányi András 262
Harsányi Zsolt 102
Hartleben (bécsi kiadó) 148
Hartleben Konrád Adolf 241
Hatschek János 101

Hatvany Lajos 338
Hauber Károly 521
Haughton, G. Ch. 393
Haupt Erik 533–534
Hausdorfer József 181
Havas Albin, H. 474
Havas Ödön 101
Háy Gyula 463
Haygerts, Andreas 292
Heckenast (kiadó) 402, 406
Heckenast Gusztáv 145, 148–149, 154, 159, 161, 240–241, 501–505, 509, 512–513
Héderváry (család könyvtára) 62
Heerwagen, Heinrich Wilhelm 269
Hees, Guillaume van 14, 20, 23
Hegedűs András 356, 534
Hegedűs Béla *81–89*
Hegedüs Gyula 101
Hegedüs József Odó 520
Hegedüs Sándor, ifj. 101
Hegedűs Zsigmond 475
Hegendorf, Christoph 266
Heilmann Imre 523
Hein, Jürgen 505
Heine, Heinrich 239–240
Heinsius, Daniel 17
Hekate (görög istennő) 207
Hellebrant Árpád 200
Heller Ágost 338
Heller Farkas 338
Hellmayr Antal 19–20
Helmeczy Mihály 212
Heltai Gáspár 243, 280, 428, 450, 459, 517
Heltai János 525
Heltai Nándor 530–532
Henrik, IV. (Bourbon; francia király) 121
Henszlmann Imre 209
Hentschler, Cornelia 279
Hennyei Gusztáv 238
Hercules 24
Herczeg Ferenc 101–102, 223–224, 227–228, 239, 529
Herczeg Géza 223
Herder, Johann Gottfried 81
Herepei Ádám 388
Herepei János 492–493
Herman Ottó 526
Hermann (badeni őrgróf) 261
Hermann Zsuzsanna 443
Hermann, Caspar 300
Hermányi Dienes József 165
Herner János 141
Herpai Péter *214–223*
Hertzka Tivadar 468
Hervagianus (nyomdatulajdonos) 136
Hess András 241
Hessus, Eobanus 269
Hésziodosz 272–273, 276, 279, 283
Heusler, Christoph 300
Hevenesi (hibásan: Hevesi!) Gábor 14–16
Heyden, Sebald 266, 268–269, 272–274, 276, 279, 283–284
Heyne, Ch. G. 333
Hideg Ágnes 516
Hieronymus, Sanctus l. Jeromos, Szent
Hild József 151, 535
Himmelreich György 523
Hindoglo, A. 391
Hindy Géza 179
Hoch, Adrian S. 368
Hodgson 394
Hofer Tamás 463
Hoffhalter Raphael 417–419, 421, 428–429, 441
Hoffhalter Rudolf 417–419, 428–430, 433, 436, 438–439, 441–442
Hoffhalter Rudolfné l. Komlós Andrásné
Hoffmann, Johann Georg Wenceslaus von 29
Hofhalter 286
Hofmann, G. F. 382
Holl Béla 27, 29–31, 478, 480–481
Holló Lajos 468
Hollós László 176–178
Holzhauser (bécsi nyomdászcég) 409
Hóman Bálint 239
Homérosz 267, 389
Honti Ferenc 77
Honti János 338
Honti-Marton, Georges 76–77
Hook, A. A. 128
Hopp Lajos 452
Horányi Elek 72, 82, 333, 440
Horatius 96, 387, 390, 432
Horkay László 212
Hormayr, Joseph 206
Horthy Miklós 225, 228, 238

Hortoványi József 468
Horvát István 341, 345, 349, 491
Horváth 445
Horváth Ádám 186
Horváth Aranka l. Todoreszku Gyuláné
Horváth Hilda 519
Horváth István 97
Horváth Iván 81
Horváth János 223, 446
Horváth József 519
Horváth Károly 144, 517–518, 526
Horváth Ker. János 111
Horváth Lajos 493–494, 499
Horváth László 519
Horváth Magda 453–454, 456–457
Horváth Mihály 403
Horváth Péter 386–387
Hosszú Tamás 132
Hőbe Judit 525
Hölvényi György 27, 30, 34, 36
Hrabovszky István 384
Hrabovszky József 487
Hradszky, Josephus 32
Hrubony József 102
Hugo, Herman 14–15, 21–24
Hugo Károly 147–148
Hugo, Victor 531
Hunyadi család (Hunyadiak) 70, 197, 263
Hunyadi Demeter 135
Hunyadi János 112
Hunyadi László 165, 386
Hunyadi Mátyás l. Mátyás, I.
Hunyady Zoltán 385
Husner, Georg 295
Huszár Gál 106, 294, 418–419, 429
Huszár Imre 455
Huszti Péter 432
Huttner, Johann Baptist 15
Hüszejn alajbég 432

Ibafalvi Tamás 355
Igaz Kálmán 492–493
Ihász Imre 462
Ihászi Imre 386
Illés László 343, 346
Illésházi család (könyvtára) 488
Illich Lajos 515
Ilona, Boldog 234
Ilosvai Hugó 468
Ilosvai István 285, 304
Ilosvai Selymes Péter 430, 432
Ilosvay Lajos 338
Illyés Gyula 521
Imbert 62
Imre, Szent 344
Imre (Árpád-házi; magyar király) 97, 191, 193, 198
Imre István 93
Imrichovics Tamás 484
Incze Gábor 200
Inczédy László 475
Ines, Albert 23–24
Ipolyi Arnold 412
Irenaeus 136
Irinyi Jenő 477
Irinyi Károly 428
Irnerius 170
Isis (egyiptomi istennő) 205
István, Szent (első vértanú) 76
István, I. Szent (Árpád-házi; magyar király) 344
István, V. (Árpád-házi; magyar király) 116, 191–193, 197–198, 262
Istvánffy Miklós 431–432
Istvanovici, Mihai (nyomdász) 244, 246
Itzés Mihály 387
Iván, IV. Rettegett (Rurik; orosz cár) 537
Ivánka Imre 178
Ivánkay Vitéz Imre 55
Iványi Béla 296, 485
Izabella (Szapolyai János hitvese, magyar királyné) 155
Izdenczy államtanácsnok 65

Jacobini Benedek 41
Jacobus de Voragine 114, 295, 301, 362
Jacobus de Zocchis 355
Jagelló-ház 447
Jáger József 92
Jakab, Szent, id. (apostol) 361
Jakab Elek 132, 135, 138, 143, 204, 350
Jakó Klára 135
Jakó Zsigmond 133, 139, 141, 243, 429
Jákob (pátriárka) 78
Jaksa vajda 71
Jaksics (Jaxit) János 70, 72, 76
Jaksics Anna l. Bampfy Gáspárné
Jaksics család 70–72, 74

Jaksics Demeter 70–71
Jaksics István 70–71
Jaksics Márkó 70
Jaksics Mitar 71
Jaksics Péter 70–72
Jaksics Péterné Csáky Katalin 70
Jaksics Péterné, Anna 71–72
Jakubovich Emil 349
Jalovetzki Ferenc 381
Jámbor Dezső 475
Ján József 379
Jancsó Elemér 204
Janics Kálmán 238
Jankó Klára 3
Jankovich Miklós 341, 345, 349–350
Jankovics 488
Jankovics József 27
Jankovits László 1
Jankovits Miklós 31
János, Szent (evangelista) 136
János, Aranyszájú Szent 328, 535
János, Damaszkuszi Szent 328
János, I. (Szapolyai; magyar király) 76, 155, 443, 451, 456, 458–459, 462
János, I. Földnélküli (Anjou-Plantagenet; angol király) 194
János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 76, 421, 427, 442, 516
Janus (kétarcú római isten) 219
Janus Pannonius 296, 301–302, 372–374
Járai János 134, 142–143
Járai Sámuel 142
Jaros István 485
Járy Bonifác 487
Jászay Magda 451
Jászay Pál 344, 350, 449
Jászi Oszkár 183
Jaulusz István 477
Jedlicska Pál 51
Jellen Gusztáv 100, 102
Jemnitz János 520
Jennis, Lucas 481
Jenő, IV. (pápa) 112
Jeremiás próféta 75
Jeromos, Szent 304–305, 535
Jeszenák István 487
Jeszenák János 487
Jeszenák Pál 487
Jiskra (Giskra), Jan z Brandýsa 386
Joachim, II. (brandenburgi választófejedelem) 74
Joannes de Pilis 375
Joannes Sabariensis (vö. Szombathi, Johannes!) 298, 302
Joannovics György 175–176, 183
Jób 220, 417–418, 441
Jobbágy András 443
Johanna, Navarrai 369
Johannes Andreae 355
Johannes de Paderborn 376
Johnson, Samuel 391
Jókai Mór 149, 235, 411, 529–530
Jordánszky Elek 536
Jordanus de Quedlinburg l. Husner, Georg
Jósika Miklós 148–149, 158, 412
Jožefić Ferenc 449
József 78, 168, 218, (222)
József, II. (Habsburg-Lotharingiai; magyar király) 59, 65, 150, 164, 171, 175, 215–217, 222, 264, 334, 378
József nádor (Habsburg-Lotharingiai) 531
József, Habsburg (királyi herceg) 238–239
József Attila 237
József Farkas 227
József há-Kóhen 445
Józsua 280
Jöcher, Christian Gottlieb 74, 276
Jövedécsi András 134, 137, 141–143
Judenics (fehér tábornok a szovjet-orosz polgárháborúban) 228
Juhász Gyula 107, 521
Julianus barát 234
Junker (rézmetsző) 95
Juno (római istennő) 204
Juvenalis, Decimus Junius 390

Kaas Ivor 407
Kabai BG 201
Kabdebó Lóránt 211
Kabdebó Tamás 119
Kabos Ede 107
Kabos Elek 468
Kadosa Marcell 468
Käfer István 288–289, 330, 520, 522
Kaftal, George 368–369
Káin 220
Káinfalvi Béla 95
Kájoni János 113, 518

Kákonyi Péter 432
Káldi György 483, 485–488, 490
Káldos János 141, 143, 438
Kaliwoda 30
Kállay János 445
Kállay Miklós 239
Kálmán, Könyves (Árpád-házi; magyar király) 187
Kalmár György 81–89
Kalmár Melinda 516
Kálvin János 318
Kandra Kabos 532–533
Kanizsai Dorottya 462
Kanizsai Pálfi János 484
Kant, Immanuel 212–213
Kantz Zsigmond 335
Kanyaró Ferenc 423, 427
Kápolnai Iván 526
Kápolnai Pauer István 446
Kaprinai I. 40
Kaprinay István 333
Kapronczay Katalin 516
Kapusz Nándor 523
Kara György 393
Kara Musztafa (török nagyvezír) 126–128
Karacs Ferenc 94–99
Karacs Teréz (Ferenc leánya) 95, 98
Karácsonyi János 193, 302
Karády Viktor 108
Karasszon Dénes 524
Karátsonfalvi Saláthi Basilius 134
Karátsonyi József 379
Karinthy Frigyes 529
Kármán József 186, 519–520, 526
Karolina D. (álnév) 158
Károly Róbert = Károly, I. (Anjou; magyar király) 97, 369
Károly, II. (Habsburg; spanyol király) 123
Károly, II. (Stuart; angol király) 198–199
Károly, III. (Habsburg; magyar király) 36, 150, 163
Károly, Nagy (Karoling; frank császár) 165, 167, 173, 311
Károly, V. (német-római császár) 447, 458
Károly, VI. (német-római császár) l. Károly, III. (magyar király)
Károlyi Mihály 223, 227, 470
Károlyi Péter 418, 420–423, 442
Kárpáthy-Kravjánszky Mór 431
Kárpáti Aurél 225
Kartés l. Descartes
Kass János 519
Kassai Pál 201
Kassák Lajos 224–227, 237, 518, 526
Kaszanczki Ádám 33
Kaszay József 344
Katona István 111, 333
Katona József 97
Katona Lajos 338, 348
Katsányi Sándor 523
Kauffmann, Alexander 29
Kaufmann Dávid 523
Kawecka-Gryczowa, Alodia 142
Kaym l. Keym
Kazinczy Artúr 335
Kazinczy Ferenc 48, 50, 52–56, 63–65, 68, 84, 151, 153, 176, 186, 190, 212, 222, 335, 524, 531
Kazinczy Ferencné Török Sophie 335
Kazinczy Gábor 335–336
Kazinczy Júlia l. Dercsényi Jánosné
Kazinczy Zsuzsi 53
Kazinczyné (K. Gábor anyja) 335
Kecskeméti Gábor 1, 137
Kégli Ferenc 515, 526
Kelecsényi Ferenc 102
Kelecsényi Gábor 305
Kelecsényi László 516
Kelemen János 462
Kelemen Lajos 139
Kelemen, V. (pápa) 170, 535
Keller Ernő 100, 102
Kemálpasazáde sejkh-ül-iszlám 448
Kemény György 470
Kemény Zsigmond 241, 403, 411, 462
Kempis Tamás 485, 488
Kende Zsigmond 189
Kenéz Ernő 253
Kennedy, C. P. 393
Kénosi Tőzsér János 134
Kenyeres Ágnes 253
Kenyeres József 33
Kerecsey János 184
Kerekes Sámuel 95, 214, 385
Keresztúri Pál 491
Keresztury Dezső 336
Kereszty Orsolya 519
Kéri Katalin 521

Keritza (hibásan: Kertiza) Máté Ferenc 31, 41
Kertbeny Károly 524 (l. még Benkert Károly!)
Kertész Árpád 515
Kertész Imre 530
Kéry Gyula 476
Kéry János 485, 487
Keserű Bálint 134, 280–281, 283, 296, 481
Keserű Gizella 134, 140
Keserű Mózes 343
Kessler, Nicolaus 295
Keutgen 195
Keym vagy Kaym, Urban 296, 301
Kieft, C. van de 195
Kilényi János l. Klein Ármin
Kilián István *119–120*
Kinizsi Pál 70
Kinizsi Pálné Magyar Benigna 349
Kipsová, Mária 109
Király István 338, 525
Király Pál 348
Kirchner, Joachim 247
Kirschbaum, Engelbert 362
Kis István 493
Kis János 92, 94, 110–111
Kis Lajos 350
Kis Lajosné, özv. 349–350
Kis(s) János 384–386
Kisari Balla György 521
Kisbán Emil 28
Kisfaludy Károly 98, 147–148, 152–153, 462
Kishon, Ephraim 530
Kismarjai Veszelin Pál 200, 203–204
Kiss Antal 41, 526
Kiss Endre József 521
Kiss Gyöngy, K. 141
Kiss Mihály 386
Kiss Mihály, ifj. 386
Kisvárday József 22
Kiszely Gábor 190
Kitaibel Pál 524
Kjátib Mohammed Záim 449
Klaniczay Tibor 29, 71, 206, 285, 357, 421
Klapka György 186
Klaproth, J. H. 393
Klára, Szent 364
Klein Ármin (Kilényi János) 148
Kleinschmidt, Beda 368–369
Klemm László 152, 241
Klics Károly 518
Klimó György 28–29, 31, 34–35, 42, 518, 522, 533
Klingenstein, Grete 29
Klobusiczky Antal 93
Klobusiczky Antalné Csáky Anna 50
Klösz György 518
Klösz Pál 103
Knapp Éva *1–26*, 461, 518
Knauz Nándor 338, 453, 536
Kner Albert 117–118, 518, 527
Kner Endre 527
Kner Erzsébet 117, 527
Kner Imre 117, 518, 527–528
Kner Izidor 117, 527–528
Knesebeck 17
Kníchal, Oldřich 525
Knotik Márta, T. 520
Kóbor Tamás 526
Koczmár György 33
Kocsis Attila 517
Kocsis Zsuzsanna 522
Kodsa Alaj bég 449
Kohn Sámuel 445–446
Kókai Lajos 100
Kókai Rezső 100, 102
Kókay György 27–28, 30–31, 36, 38, 41, 96, 108, 166, 212, *229*, 522
Kolauch Marianne l. Rozsondai Marianne
Kollányi Ferenc 302, 354–356
Kollár Ádám 164
Kollar és Höfer (könyvkötő cég) 49–50
Koller Ignác 31
Kolombusz Kristóf 91
Kolozsvári Dimény Pál 142
Koltai András 28, 40
Komáromy Lajos 348
Komlós András 417–423, 425–429, 432–433, 442
Komlós Andrásné, özv. (utóbb Hoffhalter Rudolfné) 428–429
Komor Bandi 528
Komorová, Klára 119, 305
Koncz Pál 519
Kondor Artúr 474

Kondorné Látkóczki Erzsébet 193
Konrád család 205, 208
Konrád György 529–530
Konstanze (álnév) 158
Kont Ignác 450
Kónya Imre 499
Kopácsi István 72–74
Kopátsi József 381
Kopcsányi Márton 486, 489
Kopornoky István 102
Koppi Károly 333
Koppi Sándor 97
Koprziva Ferenc 204
Korabinszky János Mátyás (hibásan: Korabinsky János Mihály) 106
Korányi Frigyes 338
Korányi Sándor 338
Kórász Mária 523
Korkmazova, E. 420
Kormos Alfréd 474
Koroknay Éva, Sz. 114, 288–289
Kósa István 204
Kósa László 532
Kosáry Domokos 27, 30, 163–164, 249, *251–252*, 378, 443
Kosch, Wilhelm 268
Koschatzky, Walter 396
Koschorke, Albrecht 509
Kossuth Lajos 175, 251, 465, 520, 523
Kosztolányi Dezső 338, 530
Kovách Zoltán 305
Kovachich Márton György 526
Kovačič, Francisek 258
Kovács András 131, 139
Kovács Dénes 468
Kovács Gábor 463
Kovács Ilona 515, 522
Kovács László, G. 238
Kovács Sándor 385–386
Kovács Sándor Iván 200, 524
Kovács Vilmos 525
Kovács Zsuzsa 109
Kovácsné Kaszapovics Katalin 525
Kováts Antal 379
Kozárdi László 355
Kozma Lajos 528
Kozma Miklós 470, 476
Köblös József 355
Köbölkuti Katalin 526
Köffinger, J. P. 161
Kőhalmi Béla 225
Kőhegyi Mihály *237–239*, 516
Kölcsey Ferenc 97, 158, 462
Köleséri Sámuel 205, 207–208
Könczöl Imre 526
Köpeczi Béla 27, 71, *121–130*, 162, 165–166
Körmendi Géza 518, 520
Körmendy Kinga 250, 296, 305, 337, *351–356*, 396, 401, 516, 534
Körmendy Mihály 484
Körner, Theodor 152
Kőrösi Csoma Sándor 389–395
Kőrösi József 178–179, 526
Körösi Zsigmond 535
Kőszegfalvi Ferenc 523
Köteles Lajos 520, 522
Kövendi N. Mihály 143
Krausz Jakab 102
Krausz Lajos 102
Kredics László 517
Krén Emil 395, 401
Krenner Miklós 526
Kresznerics Ferenc 334
Kreutzer, Veit (nyomdász) 70
Kristó Gyula 532
Kriton (Szókratész tanítványa) 278
Kriza Ildikó 462
Kriza János 349
Kroll, Walter 538
Krúdy Gyula 226, 463, 516, 529
Krüger, Klaus 364
Kubinyi András 191, 443
Kubinyi Péter 488
Kubovits Ferenc 386
Kugler Istvánné, özv. 102
Kujáni Gábor 444
Kulcsár Béla 475
Kulcsár Péter 206
Kulcsár Péter 443–444
Kulinyi Zsigmond 107
Kultsár (Kulcsár) István 96, 379, 526
Kun Béla 227
Kuncz Aladár 126
Kunfi Zsigmond 224–225
Kunoss Endre 99
Kuntár Lajos 521, 523
Kusternig, Andreas 262

Kutassi János 288, 301–302, 305
Künssberg, Eberhard 196–197
Kürsch, Henricus 10

L'Abbé, Pierre 10, 14, 23–24
La Bretonne, Rétif de 62
La Fontaine, Henri 230–232
La Morličre 62
La Mothe le Vayer 60
Lachmann, Karl 247
Lachovius, Andreas 141–142
Lackner Kristóf 16–17
Laclos, Pierre Ambroise de Choderlos 62
Lacza Tihamér 521
Ladányi Erzsébet (Gerics Józsefné) *191–198*
Lado, Valentinus 293
Lajos, Toulouse-i Szent 368–372
Lajos, Jámbor (Karoling; frank császár) 173
Lajos, IV. Bajor (Wittelsbach; német-római császár) 197
Lajos, I. Nagy (Anjou; magyar király) 357
Lajos, II. (Jagelló; magyar király) 443–463
Lajos, XI. (Valois; francia király) 61
Lajos, XIII. (Bourbon; francia király) 165
Lajos, XIV. (Bourbon; francia király) 61–62, 66, 89, 123, 165
Lajos, XV. (Bourbon; francia király) 61–63, 66
Lajos, XVI. (Bourbon; francia király) 63–65
Lakatos Éva *464–477*
Lakatos Sándor 473
Lakó Elemér 131, 139
Lakos János 386
Lakos József 387
Lama, Bernardo Andrea 29, 34–35, 42
Lambert, Claude 169
Lambrecht Kálmán 209–210
Lamindus Britanius 31
Lampérth Géza 463
Landerer 93, 109
Landerer Lajos 148–149
Landerer Lipót Ferenc 30
Landerer Mihály 148
Landerer Mihály, Füskúti 380
Landerer-Heckenast (nyomdász-kiadó cég) 241
Landesmann, Heinrich (Lorm, Hieronymus) 161
Lándor Tivadar 468
Láng Benedek 517
Láng Klára 401
Láng Lipót László 474
Langer Norbert 102
Langer, C. E. 503–504
Langer, C. F. 504
Lányi Károly 74
Lányi Zsigmond 473
Lapide, Cornelius a 534
Laskai Osvát 375–376
Lassen, Chr. 392
László, I. Szent (Árpád-házi; magyar király) 344, 357
László, IV. Kun (Árpád-házi; magyar király) 97, 191–193, 197
László, V. Posthumus (Habsburg; magyar király) 386
László Ferenc 185
Latzkovits Miklós 131
Lauer, Reinhard 538
Laurin, Gertraut 260–261
Lázár György 523
Lázár János 162–163, 165–169, 171–174
Lázár Vilmos 236
Lázár Zelma 350
Lazarini, Felix 34–35
Lazius, Wolfgangus 455
Laznik Gabriella 526
Le Blant, Robert 124
Le Grand, É. L. J. 534
Le Jay, Gabriel François 14–15, 21–23, 40
Léces Károly 516
Légrády Imre 468
Légrády Ottó 101, 103
Légrády testvérek (nyomdatulajdonosok) 406–407
Legrelen Josepha 489
Léh István 40
Leibniz, Gottfried Wilhelm 84, 213
Lely, Peter 198
Lenau, Nicolaus 159
Lendvai Miklós 70
Lengyel András 107–108, 236, 521, 526
Lengyel Balázs 516
Lengyel család 537
Lengyel József 338, 536–537
Lengyel Tatjána 537
Lengyel, Nyina Szergejevna (Lengyel József hitvese) 536

Lenhardt Sámuel 97–98
Lenkei Gusztáv 474
Leonhardt, Jürgen 268
Leopold Gyula 473, 476
Leopoldine főhercegnő 396
Lepold Antal 536
Le Roye, Guy (sens-i érsek) 309
Lesage, Alain René 67
Lescalopier, Pierre 207
Leskó József 217
Lessio (Lessius), Leonardo 490–491
Lestyán Mózes 15
Lesznai Anna 528
Lévai Névtelen 428
Levárdy Ferenc 357, 359, 364, 369
Lévay József 412, 414
Lewitschnigg, Heinrich Ritter von 159–161
Leyer József 148
Libay Sámuel 209
Libertinus, Carolus 23
Lichtenstein F. Lajos 473, 476
Ligeti Jenő 108
Lindner György 519
Lipko, Andreas 485
Lipót, I. (Habsburg; magyar király) 127, 166
Lipót, II. (Habsburg-Lotharingiai; magyar király) 65, 68, 215, 382
Lipót, VI. (stájer herceg) 261
Lippai György 535
Lippai Kristóf (Christophorus Lippensis Pannonius) 70, 72, 74–76
Lippai Mihály 355
Lipszky János 96, 263
Liptay Kornél 473
Lipthay Olga 474
Listius László 462
Lisznyai Gyárfás 142
Liszt Ferenc 151, 161
Liutprand (salzburgi érsek) 261
Livius, Titus 390
Lloyd (őrnagy) 392
Lobkovic család 539
Locke, John 60, 162
Lóczy Lajos 350
Loppersus, Gerardus / Loppersius Phrisius 273, 276, 282
Lóránt Dezső 473
Lorenzetti, Ambrogio 369
Lorm, Hieronymus l. Landesmann, Heinrich
Lorris, Guillaume de 314
Losonczi István 76
Lossonczy Fruzsina l. Thelegdy (VII.) Miklósné
Lothar, II. (lotharingiai király) 170, 173
Lovászi Józsefné 518
Lőkkös Antal 249, *307–319*
Lőkös István 453
Lőkös Péter *246–247*
Lőrinczi Réka 516
Luby Margit 338
Luca, Ignaz de 82
Lucius 74
Luczenbacher János l. Érdy János
Ludassy Mária 162
Ludin, Hans 239
Ludovicus 467–468
Ludovicus Pictorius 372
Ludovicus Pius l. Lajos, Jámbor
Lufti (pasa) 449
Lugossy József 109
Lukács, Szent (evangelista) 201
Lukács György 225, 520
Lukács, Ladislaus 19
Lukácsy Sándor 40
Lukáts János 525
Lukcsics Pál 193
Lukianosz 272, 282
Lukinich Imre 338
Lupus, Sant (= Arnd von Aich; kölni nyomdász) 458
Lustig Lajos 474
Luther Márton 136, 267, 286–287, 300, 306, 453, 479, 535
Lutsch család 205, 208
Lutsch János 205
Lutz, Heinrich 29
Luyken 17
Luzvic, Étienne 14
Lyka Károly 227

Madácsy Piroska 521
Madarász Lajos 517
Madas Edit 104, 114, 534
Mádl Antal 147
Magnus, Albertus 120
Magócsi Gáspár 419, 435
Magyar Benigna l. Kinizsi Pálné

Magyar Mór 520
Magyar Pál 101–102
Magyary Zoltán 253
Maier, Michael 480
Mairobert, Pidansat de 63
Majer István 536
Májer József 381
Majláth Béla 181–182, 189
Majláth János 145, 147–148, 153, 155, 158–161, 512–513
Major, Georgius 38
Makai Nyírő István 142
Makkai Ernő 499
Makó Pál 333
Malcsinger Rudolf 475
Mályusz Elemér 64–65, 68
Mályuszné Császár Edit 215
Mandello Hugó 179
Mandello Károly 183
Mandovszky Manfréd 476
Manherz Károly 241
Manlius (Mannel), Joannes 288
Manlius 429, 441
Mannagetta tanácsos 39
Mannel l. Manlius, Joannes
Manning, J. 26
Mansfeld (rézmetsző) 97
Mantegna, Andrea 94
Márai Sándor 102
Marczali Henrik 169, 322–323
Margalits Ede 450, 460
Margit, Árpád-házi Szent 234, 262
Margit, Babenbergi 261
Margócsy Klára 28
Mária, Szűz 18, 112, 217, 489–490
Mária (Anjuo; magyar királynő) 97
Mária (Habsburg; magyar királyné) 447, 452, 456, 458–459, 462
Mária Terézia (Habsburg; magyar királynő) 2, 64, 82, 88, 147, 150, 163–164, 171
Marie Antoinette (francia királyné) 63–65
Markó Károly 396
Marliani, Ambrogio 10
Maróti Andor 515
Marschalkó Lajos 465, 476
Marshman, J. 393
Marsovszky Gyula 477
Marsovszky Ivor 101–102
Martini, Simone l. Simone Martini
Martinovics Ignác 66, 175, 189
Martinuzzi Fráter György l. Fráter György
Márton, V. (pápa) 268
Márton József 93–95
Mártonfi György 139
Marx Dániel 401
Marx Károly 223, 237
Mašek, Petr 539
Masen, Jacob 10–11, 14–15, 20–24
Maszák Hugó 465, 476
Mata Hari 231
Máté, Szent (apostol) 201, 355, 390
Mátéffi Anna l. Almási Mihályné, özv.
Matestasio, Pietro 28
Matovčik, P. 540
Mátray (Rothkrepf) Gábor 146, 151, 240
Mátyás, I. Corvin (Hunyadi; magyar király) 70–71, 175, 186, 208, 249, 351, 386, 440, 452, 459, 462
Mátyási József 214, 216–217
Máttyus Arisztid 178
Maupassant, Guy de 412
Maurici 35
Maurisperg junior 14
Mayer József 476
Mayláth 445
Mazarin, Jules 121
Mázi Béla 250, *395–401*
Medgyesi Kázmér 30
Medgyesi Pál 202–204
Mednyánszky József 350
Megyericsei János 205
Méhner (kiadó) 412
Melanchton, Philip 72, 75–76, 267–269, 273, 276, 283, 287
Melczer Jakab 147
Melétos (Szókratész ellenfele) 278
Melich János 266, 338
Mélion György 476
Mélion József 476
Melius Juhász Péter 417–419, 421, 423, 425–427, 441–442
Mencke, Jean-Burckhard 208
Méray-Horvát Károly 468
Mercier, Sébastien 67
Mercurius 24
Merczel György 517
Merian d. Ä., Matthaeus 478–481, 483

Merteuil, Madame de 53
Merva (hibásan: Merea!) Mária, G. 521, 525
Mesnard, G. 359
Messinger Simon 184
Mészáros F. István 206
Mészáros István 525
Mészöly Gedeon 348, 350
Metternich kancellár 146
Meung, Jean de 314
Mezei Márta 524
Mezei Zsolt 235, 522
Mezey László 256
Michael de Hungaria 374–378, 517
Migazzi Kristóf 33
Mikes Kelemen 186
Miklós, IV. (pápa) 170
Miklós, V. (pápa) 270
Mikó Árpád 524
Mikó Imre 431
Miko, Batazar (!) 294
Miko, Michael 295
Mikolai Vince 533
Miksa, I. (német-római császár) 447
Miksa (Habsburg; magyar király) 428
Mikszáth Kálmán 107–108, 119, 338, 529
Mila, Lodovico (püspök) 373
Millares, Alejardo Luzon de 20
Miller, J. F. 333
Mioni (olasz író) 126
Mirabeau 60, 62, 66
Mitterpacher Lajos 95
Mogyoróssy Jánosné 523
Mohamed próféta 86
Mohammed Eszád 450
Molay Jakab 170–171
Molnár Erik 338
Molnár Ferenc 529
Molnár Imre 237–238, 515
Molnár József 256, 428
Molnár Julianna 525
Molnár László 524
Molnár Lehel 131, 138
Molnár Mónika 523
Molter Károly 338
Mommsen, Theodor 210
Monicat, J. 195
Monok István 3, 27, 104, 131, 133, 137, 141, 443, 514–515, 522, 525
Monostori Imre 521
Monostori László 519
Monoszlói András 286, 295
Montaigne, Michel Eyquem de 166
Montecuccoli, Raimund 123, 259
Montenay, Georgette de 17
Montesquieu, Charles de Secondat 66–67
Moorcroft, W. 392
Móra Ferenc 107
Morande, Thévenot de 63
Moravcsik Gyula 338
Morelli Ödön Gusztáv 518
Morello, Giovanni 357–358, 364, 369
Morgan, Pierpont 358
Móric, Könyves (hessen–kasseli tartomány-gróf) 480
Móricz Miklós 471, 477
Móricz Zsigmond 189, 471, 521, 529
Móró Mária 36
Moroni, Tommaso 372
Mósa László 167, 174
Mossóczi Institórisz Mihály 487
Mottraye 127
Mózes 479
Mózes Huba *492–493*, 525
Mösch Lukács 28
Muchar, Albert von 258
Muckenhaupt Erzsébet 111–114, *285–306*, 417, 442, 519, 521, 523
Mucsi András 305
Munkácsi Bernát 338
Munkácsy Mihály 151
Murányi Gábor 521
Murányi Lajos 518
Muratori, Gian-Francesco 35
Muratori, Lodovico Antonio 27–42
Musart 14, 19
Muth Ágota Gizella *117–118, 145–161, 235–236, 240–242, 501–513, 530–532*
Müller (kiadó) 406
Müller Dávid 100, 102
Müller, Fr. 396
Müllner Mátyás 386
Münch-Bellinghausen, Eligius von l. Halm, Friedrich
Münnich Sándor 46

Nádas Péter 529–530
Nádasdi (vö. Nádasi!) János 485

Nádasdy Ferenc 115, 126
Nádasi (vö. Nádasdi!) János 489
Nagy Balázs 357
Nagy Barna 423
Nagy Benedek 485
Nagy Erzsébet 518, 520, 524, 526
Nagy Gyula 193
Nagy Imre 193
Nagy Iván 70, 211, 403, 440
Nagy Júlia 525
Nagy Károly l. Károly, Nagy
Nagy Lajos 224
Nagy László 108–109
Nagy Lukács 293
Nagy Márta 533
Nagy Pál 520
Nagy Péter 410
Nagy Péter l. Péter, Nagy
Nagy Sándor l. Sándor, Nagy
Nagysolymosi Koncz Boldizsár 143
Nagyváthy János 49, 186
Nánai Gabriella 518
Napoleon, Bonaparte, I. (francia császár) 128, 307
Natalie (álnév) 158
Navratil, Gejza 119
Néaulme, Jean 169
Nekcsei-Lipócz Demeter 358
Nemečkai, Štefan 119–120
Nemes György 467
Nemeskürty István 463
Németh Balázs 522
Németh Béla 461
Németh Géza 516
Németh Imre 176
Németh István Péter 521
Németh László 384
Németh László (másik) 521, 529
Németh László (harmadik) 522
Németh Mária, Sz. 331
Németh Miklós 179
Németh Noémi 133
Németh S. Katalin *104–107*, 206, 516
Németh Sándor 379
Némethi Jakab 489
Nerciat 62
Nero (római császár) 282
Nestroy 151
Neuber, Ulrich 270–271
Neugebauer, Rosamunde 480
Neumann Ede 474–475
Neumann (hibásan: Naumann!), Ursula 505, 510
Neuschlosz Marcel 183
Ney J. Jenő 468
Niemeyer, Max (kiadó) 246
Nicolaus de Lyra 377
Nicolaus quondam Nicolai de Ganawicz (l. még: Niklas von Gonowitz) 257
Niczky Pál 31, 41
Niermeijer, J. F. 195
Niklas von Gonowitz (l. még: Nicolaus quondam Nicolai de Ganawicz) 258
Niksić, Boris 443
Nipszyc, Mikołaj 452
Nittray János 485
Nobel Iván 525
Nobel-bizottság 223
Nogarola, Isotta 372
Nopcsa Ferenc 210
Nordmann (Rumpelmaier), Johannes 502–504
North, Francis 198–199
Nostitz, Hermann 540
Novák László 515
Novák Mihály 296, 301–302
Novák Miklós 304
Nozdroviczky István 489
Nunkovits György 31, 41
Nunkovits János 31
Nussbächer, Gernot 243–245

Nyárádi Gábor 526
Nyári István, bedegi 484
Nyári Krisztina 489
Nyás Demeter 535
Nyéki Vörös Mátyás 491
Nyerges Judit 27
Nyomárkay István 524

Očovsky, František Augustin 120
Odüsszeusz 209
Oemler, Georg (Aemylius, Georgius) 74, 76
Ojtozi Eszter 523, *533–534*
Okál, Miloslav 76
Okolicsányi Elek 16
Okolicsányi Pál 163
Oláh Miklós 285, 288, 460, 535

Oldfather, W. A. 273
Oldoino, Augustino 358
Oltványi Ambrus 338
Oltványi Imre 338
Orbán Péter 388
Orczy 66
Orczy Lőrinc 379
Orczy testvérek 68
Orosz Zsigmond 28
Orsolya, Szent 455–456
Ortvay Tivadar 445, 452
Osiander, Andreas 269–270
Osinger János 469, 473
Ostphy Miklós 355
Osvaldus de Lasko l. Laskai Osvát
Oszmán-dinasztia 449
Otlet, Paul 230
Otmar Bálint (nagyszombati nyomdász) 300
Otmar, Silvan (augsburgi nyomdász) 300
Ottlik Géza 463
Otto de Vg (?) 263
Ottokár, II. (Přemysl; cseh király) 261–262
Ovidius 390

Őszi Kornél 477
Ötvös Benedek 132
Ötvös Péter 134, 514
Őze Sándor 450

P. J. (=?) 94
Paczolay Gyula 524
Padányi Bíró Márton 164, 533
Paep, Johannes 296, 301
Pajdussák Mátyás 45–47, 54
Pájer Imre 520
Pajkossy György 253
Pajor Enikő 516
Pajor Gáspár 520
Paksi (Paxius) Cornaeus Mihály 440–442
Pál, Szent (apostol) 267, 273, 279, 359
Pál, IV. (pápa) 72
Pál Vince 241
Páldi Székely János 94
Pálffy kancellár 66
Pálffy Teréz l. Erdődy Jánosné
Palkovits Mihály 381
Palócz László 467
Pálóczy család 373
Pálóczy György 356
Pálóczy Imre 356
Pálóczy Mátyus (= Máté) 356
Pálóczy Péter 356
Pályi Ede 468
Pándi Pál 204
Pándy Tamás 520, 523
Panizzi 232
Pannonius Kristóf l. Lippai Kristóf és Preyss Kristóf
Paoli, Betty (Glück, Barbara) 149, 158–159, 161
Pap József 96
Pap Zoltán 468
Pápai István 204
Pápai Páriz Ferenc 71, 73, 243
Papp Júlia *204–210*
Papp Levente 516
Papp Zsuzsanna 516
Paradin, Claude 17, 120
Pařez, J. 539
Partiba, Andrea 451
Paschgall Adolf 39
Passionei, Domenico 29, 32
Pastey (Pastay?) Tóbiás 484
Pataki Sámuel 207
Pataky Lajosné 190
Pathai J. 201
Paulay Ede 186
Pauler Gyula 261
Pauler Tivadar 188
Pauli Stennarius István 138, 142–143
Paulik Ágnes 515
Paulsen, Friedrich 269
Paulus Reinhardus 296
Paur Iván 193
Pavercsik Ilona 105, 499–500, 518–519, 524
Pázmány Péter 2, 203, 286, 483–484, 486–491, 501, 517, 524, 535
Peacham 17
Péczeli József (komáromi lelkész) 66–67, 92, 94, 222, 333–334, 379–380, 384
Péczeli Józsefné 333
Péczely József (akadémikus) 334, 344
Pecsevi 449–450, 459
Pécsi Lukács 120, 286, 288, 301, 433
Peikardt, Franz 37–40
Peisner Ignác 473, 475
Pejachevich gróf 386
Pelbartus de Temesvar l. Temesvári Pelbárt

Pelius, Johannes l. Calacyay János
Penke Olga 166
Péntek Ferenc 477
Perczel Mór 468
Perecz László 520
Perei Zoltán 518
Pereira-Arnstein, Henriette 511
Perényi 193
Perényi család 71, 74, 373
Perényi Gábor 72–73
Perényi Imre 120
Perényi Péter 73–74
Perger Péter *514–526*
Perger, Anton Ritter von 502–504
Perich János 41
Perjés Géza 445–446
Perl Viktor 176–177
Perotti, Niccolo 372–373
Perpeet, Wilhelm 85
Pertinger Kristóf 22
Pesty Frigyes 193
Petényi Salamon 338
Péter, Szent (apostol) 257
Péter, Nagy (orosz cár) 524
Péter (váci püspök) 353
Péter Jenő 100, 102
Péter László 521
Péterfi József, Kibédi 344
Péteri Takáts József 379
Péterka József 379
Petessy Gyárfás 135
Pethe Ferenc 95, 97–98
Petit-Dutaillis, Charles 194–195
Petneki Anna 65
Petőfi Sándor 235, 238, 241, 338, 529–531
Petőfi Sándorné Szendrey Júlia 338
Petrachich Károly 484
Petrarca 313–314
Petreius (nürnbergi nyomdász) 272
Petrenková, Emília 305
Petri, Adam 458
Petrik Géza 30, 177, 534
Petrovics Péter 74
Petrovits István 381
Petrőczy Kata Szidónia 84
Petrus Lichtenstein 296
Petz Lipót 147
Pexenfelder, Michael 10, 14, 20, 22–24
Peypus, Friedrich 269–270
Pfeiffer Ignác 184
Pfeiffer, Nikolaus 262
Pferschy, Gerhard 262
Phaedrus 222, 531
Piatnik Lajos 102
Pichler 93
Pichler Zsigmond 473
Pichler, Karoline 158
Picinelli, Filippo 10, 16–17, 20, 23–24
Pictet, Bénédict (Piktétus Benedek) 84, 87
Pietrasanta, Silvestro 11, 20, 23
Pigafetta, Marco Antonio 459
Pigault-Lebrun, Guillaume 127, 129–130
Pilinszky János 338, 526
Pilinyi Péter 517–518
Pineda, Joannes de 23
Pintér Jenő 462
Pirchegger, Hans 258–259, 261
Pirityi Sándor 465, 470, 476
Piry Cirjék 349
Pisan, Christine de 314
Pitinger Ferenc 488
Pitroff Gyula 475
Pixérécourt, René Guilbert de 128
Planitz, Hans 195
Plantinus, Christophor 120
Plazza, Benedictus 35
Pleidell Ambrus 191–192
Ployer kisasszony 53
Pócsi Katalin *162–174*
Podhoránszky (lőcsei nyomdász) 55
Pogány György 476
Poggio Bracciolini 372–373
Pók Lajos 185
Pokorný, P. R. 539
Polányi Károly 189
Polgár Tamás 523
Polgár, Ladislaus 2
Politzer Adolfné, özv. 102
Poliziano, Angelo 273, 276, 278, 280–281, 283–284
Pollack Mihály 151
Polner Andrea 523
Polner Krisztina 523
Polyphemos 209
Pomeau, René 162
Pomey, François Antoine 14, 22–23
Pompadour, Madame de 62

Pontanus, Jacobus 21–23
Popély Gyula 238
Pór Edit 516
Porcellio 372
Porteman, Karel 7
Porto Emanuel (rabbi) 280
Porzsolt Kálmán 467, 473
Pósa Lajos 107
Pósaházi János 493–494, 499–501
Possidius 38
Postma, F[erenc] 492–493
Potyondi László 384
Praem, O. 539
Pragner Ferenc 24
Praheim, Vilheim de 486
Pratt, Dana J. 357
Pray György 333
Préchac, Jean 124–127, 130
Prechtler, Johann Otto 159–160
Prépostváry Bálint 431
Prévost abbé 67, 127
Preyss Kristóf (Christophorus Pannonius) 70, 74–76
Pribely, František 119
Prinsep, J. 389, 391–393
Priszter Szaniszló 524
Prixner Godfréd 96
Prohászka Lajos 447
Pseudo Diogenes 535
Puffendorf 60
Pukánszky Béla 146–149, 152–153, 446–447, 453–458
Pulszky Ferenc 118–119, 151, 158, 175, 180, 189, 526
Purjesz Lajos 184, 189
Puskin, Alekszandr Szergejevics 122
Putnik, Josip 322
Pückler-Muskau, Hermann von 158, 160
Püski Sándor 525
Pyrker 148, 159
Pyrker János 158
Pyrker László 151, 161

Querck, Ignatius 14, 22–24
Quintillianus 390

Rabenau, Konrad von 114, 295
Racine, Jean 379
Rácz István 450
Rácz Lajos 521
Rácz Vilmos 101–102
Ráday család (Rádayak) 41
Ráday Gedeon 54, 56, 333
Ráday Pál (a kuruc kancellár) 163
Ráday Pál (lapszerkesztő) 471, 475
Radecius, Valentinus 133, 141–142
Radnai József 516
Radnóti József 475
Radó Károly 477
Radó Sámuel 476–477
Radvani, Hadrián 119
Raffaello 479
Raics Péter 385–386
Raimund 503
Rajcsányi János 14–16
Rajić, Jovan 323
Rajner Márton 139
Rákóczi Ferenc, I. (választott erdélyi fejedelem) 123, 126
Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 128
Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 242–244, 488
Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 122, 243
Rákóczi Zsigmond (erdélyi fejedelem) 431
Rákosi Jenő 406, 468
Rákosi Mátyás 251
Rakovszky István 180
Ranschburg Pál 338
Rapaics Raimund 45
Ráskay Gáspár 445–446
Rásonyi László 253
Rát Mátyás 92
Rátay Egyed 28
Ráth család 402
Ráth György 293, 402
Ráth Gyula 413–414
Ráth Károly 193
Ráth Mór 402–413
Raum Frigyes 517
Rautenstrauch (császári biztos) 378
Ravasz Boriska 164
Ravasz László 100, 102
Rayman János 521
Rázsó Gyula 458
Rédey Tivadar 462
Reguly Antal 349
Reiberstorffer, Daniel Friedrich 502–504

Reinzer, Franciscus 23
Rejtő Jenő 100
Reményi Endre 476
Rényi Károlyné, özv. 102
Rétfalvi Gábor 517
Reuber generális 431
Reuchlin, Johannes 267
Reusner, Nicolaus 10–11, 17, 22–24
Reuter, Paul Ludwig 464
Révai 524
Révai Miklós 28, 32
Révai Mór János 413
Révai Péter 484
Révész Béla 225–226
Révész Géza 338
Révész Imre 446
Révész Kálmán 493–494, 499
Réz Henrik 147
Réz Pál 162
Rhédey Ferenc (erdélyi fejedelem) 500
Richelieu 67, 121
Richelius, Vendelinus 136
Ricoeur, Paul 81
Riedl Károly Ágoston 518
Riha, Karl 504–505
Rikesz Mihály 485
Rimai vagy Rimay János 2, 489
Ring Adorján 343
Ripa, Cesare 17, 23–24
Ripa, Lucas 372
Rippl-Rónai József 521
Rishi, Veda Vyása 391
Ritoókné Szalay Ágnes 206, 249, 355, 372–*374*
Riva, Giuseppe 29
Rivarol 62
Riviére, Jean Pierre-Henri Benjamin 359
Róbert Károly l. Károly Róbert
Robert, Anjou 368
Robertson, A. 394
Robertson, W. 394
Roedl, Urban 511
Rollin Károly 93
Rolly József 65
Román (halicsi fejedelemfi) 261
Rómer Flóris 206, 345–347, 350
Romsics Ignác 238
Róna Lajos 467
Róna-Tas András 515
Rónay László 521
Rosenberg (párizsi műgyűjtő) 359
Rosenberg Lajos 178–179
Rosenberg Leo 178
Rosenthal (müncheni antikvárius cég) 264–265
Rosenthal Mór 474
Rosenthal Sámuel 147
Roska Márton 338
Rosnyai János 201
Rossi (könyvkereskedő) 358
Rossi, Giovanni Vittorio 358
Rosti Antal 486
Róth András 525
Roth, Paul 454
Rothacker, Erich 85
Rothkrepf Gábor l. Mátray Gábor
Roting, M. 269
Rouse, Mary A. 352–353
Rouse, Richard H. 352–353
Rousseau, Jean Jacques 60, 62, 66–67, 90
Roussel, Claudius a 431
Royer Antal 535
Rozmán Erik 446, 450
Roznai Zoltán 248, 415, 540
Rozványi Vilmos 225
Rózsa György 115, *230–233*, 249, *253–255*, 515
Rózsa Mária 516, 520, 524, *530*
Rózsaági Antal 177
Rozsnyai János 499
Rozsondai Béla *395–401*
Rozsondai Béláné l. Rozsondai Marianne
Rozsondai Marianne *111–114, 249–250*, 260, *285–306*, 354, 519
Rubigally Pál (Rubigallus Paulus, Pannonius) 76
Rubovszky Kálmán 515
Rudas Izsó 474
Rudas Zoltán 189
Rudnay Sándor 535
Rudolf, II. (Habsburg; német-római császár és I. sorszámmal magyar király) 431, 480
Rue, Charles de la 21, 23
Rumpelmaier l. Nordmann, Johannes
Rumy Károly György 52, 148
Ryantová, Marie 525

Saavedra Fajardo, Diego de 9–10, 16–17, 20, 23–24
Saccon, Jacobus 304
Sadoleto (pápai államtitkár) 447
Šafárik, Pavol Jozef 453
Sáfrán Györgyi 95, 338
Sági Ferenc 523
Saint Evremond 60
Sajó Aladár 467
Saktorová, Helena 119, 305
Salamov, Varlam 537
Salgó Ágnes, W. *70–77*, 250, *266–284*
Sallai István 486, 488–489, 526
Salutius l. Saluzzo
Saluzzo, Angelo (Salutius, Angelus) 358, 360
Saluzzo, Giovanni Battista (Salutius, Johannes Baptista) 358, 360
Salzmann, Christian 92–93
Samarjai Jó Márton 142
Sámbár Mátyás 493–494, 499, 501
Sambuci, Johannes 296
Samu János 493
Sámuel (próféta) 218
Sancroft, William 198, 200
Sancta Clara, Abraham a 17
Sándor, Nagy (= III. Alexandrosz; makedón király) 430
Sándor (szabolcsi ispán) 116
Sándor István 91, 494
Sándor Lipót (Habsburg-Lotharingiai; nádor) 64–65, 68
Sándor P. Tibor 520
Sandt, Maximilian van der 14–15
Sánta Gábor 526
Sanudo, Marino 451–452
Saphir Mór Gottlieb 154
Saphir Zsigmond 145, 148, 153–154, 161
Sarbak Gábor *234–235*, 534
Sári Mihály 515
Saria, Balduin 261
Sárközy Péter 27–28
Sárosi Gyula 273, 277–278
Sársitzky Mihály 379
Sartorius, David 298
Sas Ede 107, 474
Sassetta (a szövegben: Sasetta; eredeti nevén: Stefano di Giovanni) 368
Saul 168
Savoia, Fazio di 451
Savoyai Jenő 127–128
Scarlatini, Octavio 17
Schäffer Kristóf János 486
Scharf József 465
Schedel Ferenc l. Toldy Ferenc
Schedius 148
Schehovits János 381
Scheible, H. 276
Scheicher, Elisabeth 208
Schelegel 159
Schelling, Friedrich 344
Scherer, Eugen 118
Scheuchzer, Johann Jakob 210
Scheurl, Christoph 269
Scheyrer, Ludwig 502–504
Schiltpacher János György 485
Schlosser, Christine 530
Schlosser, Julius von 208–209
Schmidl Jakabné, özv. 102
Schmidt, Adalbert 159
Schmidt, Gerhard 358
Schmidt, I. J. 393
Schmidt, Jakob 458
Schmidt József 393
Schmidt-Biggemann, Wilhelm 83, 86–87
Schneider, Karin 246–247
Schnorr von Carolsfeld, Franz 74
Schoenborn, Peter A. 513
Schoner, J. 269
Schoonhovius 17
Schöflin Aladár 189
Schön István *175–190*
Schönherr Gyula 169
Schönmann W. Vilmos 473
Schönvisner István 207
Schrauf Károly 73–74
Schröder, Richard 196–197
Schrökl, Matthäus 378
Schröter, F. C. G. 393
Schubert, Franz 152
Schulek Frigyes 151
Schultz (kassai nyomdász) 499–500
Schulz, Christian 93
Schunke, Ilse 114
Schupanzigh András Frigyes 28, 32–34, 42
Schuth János 241
Schwand(t)ner János György 41, 333

Schwarzenberg család 511
Schwarzenberg, Friedrich von 158–160
Schwimmer Sándor 476
Schyrmer, Joannes 142
Scipione, Jacopino da 368
Scitovszky János 536
Sebald, Szent 268
Sebestyén Géza 253
Sebestyén György 149–150
Sebestyén Mihály 522
Sebők Marcell 357
Segna, Jacomo da 452
Seidl, Johann Gabriel 159–161
Seidler, Andrea 525
Seifert Alfréd 102
Seikh Ali Dede 449
Seipp, Christoph 57
Séllyei Nagy Ignác 31, 42
Semmelweis Ignác 240
Seneca, Lucius Annaeus 273
Sengle, Friedrich 504
Sényi Pál 477
Sephine (álnév) 158
Servét Mihály 143, 422
Sgalitzer Gyula 188
Shakespeare 406, 412, 414
Šidlovský, E. G. 539
Sigray Ferenc 490
Sík Sándor 338
Siklósi Mihály 73
Siklóssy (hibásan: Siklóss) László 465, 473, 476–477
Sikos István 387
Simai Kristóf 211
Simai Ödön 462
Simén Domokos 132–133, 138–139
Simeon, Gabriel 120
Simler, J. 440
Simon Ferenc 522
Simon Györgyi 256
Simone Martini 368–369
Simonfay Sándor 102
Simor János 349, 536
Sinai Miklós 333
Singer (strassburgi „lapkiadó") 464
Singer és Wolfner (kiadó) 100, 223, 225, 227
Singrenius, Johannes (bécsi nyomdász) 447
Siniarska-Czaplicka, Jadwiga 420
Sipos Gábor 139, 144
Sirisaka Andor 463
Sisa József 522
Sisu Miklós 189
Sittig, Wolfgang 258–259
Skaliczki Judit 522
Skultéty Csaba 518
Skultety Mihály 381
Słowacki, Piotr 433, 439
Sluis, J. van 492–493
Smičiklas, Tadeus 196
Smodits János 379
Sokcsevits Dénes 453
Soltész Adolf 184
Soltész Erzsébet 270
Soltész Zoltánné 106, 114, 301–302, 418, 421, 428–429, 432, 435–436
Solymássy E. Oszkár 474, 476
Sólymos László Silveszter 523
Solymosi László 517
Solymosi Mihály 132
Solymossy Sándor 459, 462
Sólyom Jenő 453, 524
Sombori Ferenc l. Zsombori Ferenc
Somló Dezső 100
Somlyai Miklós 293, 302
Somlyó Zoltán 526
Somogyi Károly 520, 526
Somogyváry Gyula 102
Somorjai Gabi 516
Somos Elemér 238
Soós István 147, 241
Sölndner Gáspár 485
Sörös Pongrác 444
Sőtér István 43, 69, 338
Spaiser 109, 111
Spangeberg, Everardus 133
Spielberg 515, 517, 519–520
Spielenberg Ferenc 53–54
Spinoza, Baruch 162
Spira György 151
Spisiak, Ján 239
Spork, Johann 125
Stalle, Jean de 309
Stamm, Heide 357–358
Stanhoferi, Caspar 296
Stanislaides Dániel (Stanisladtes) 386–387
Starr, Gerge 357, 369
Staud Géza 24

Stegmann, Joachim, ifj. 132, 135, 138, 141–142
Stein, Marcus Aurelius 392
Steindl Imre 240
Steinhofer Károly 402, 404
Steinschaber, Adam 308, 315, 319
Stelzhammer, Franz 502, 504
Stenftleben, Joannes 14, 23
Stengel, Georg 10–11, 14
Stephen, Leslie 162
Sterbini, Giulio 359
Stern Bernát 474
Stettner (Zádor) György 337
Stielly Gyula 180
Stielly Károly 147
Stifter, Adalbert 149, 152, 158–159, 161, 501–505, 509–513
Stifter, Amália (Adalbert özvegye) 513
Ştirban, Sofia 242–243, 245–246
Stock, Jordan Simon 33, 38
Stojković, Anastasija 323, 330
Strasser Ferenc 102
Strasser Lipót 102
Stratimirović, Stefan 320–330
Strausz Adolf 473
Strelka, Frantisek 119
Strelka, Vojtech 119, 305
Stromp László 71
Sturm Albert 473
Stürmer, Wolfgang 458
Sucquet, Antoine 14–15
Suetonius, Caius Tranquillus 461
Sully 67
Sumonyi Zoltán 190
Supka Ervin 464, 472
Supka Géza 185, 189–190
Supka Magdolna, B. 518
Susruta 392
Swift, Jonathan 67
Swieten, Gottfried Van 378
Sylvester András 521
Sylvester János 266, 268, 283
Symon Darwas de Hanwa 352, 355

Szabó András 517, 524
Szabó B. István 521
Szabó Béla 525
Szabó Botond, G. 87
Szabó Dénes 342
Szabó Dezső 241, 443
Szabó Ervin 189
Szabó Ferenc 520
Szabó Flóris 20
Szabó István 518
Szabó József 341
Szabó Júlia 118, 396, 401
Szabó Károly 70, 200, 493–494, 499
Szabó Lajos 491
Szabó Lőrinc 338
Szabó Miklós 134, 211
Szabó Pál 119
Szabó Sámuel 348
Szabolcs Bálint 473
Szabolcsi Bence 338
Szaicz Leó 217
Szajbély Mihály 515
Szakács Béla Zsolt 357
Szakály Ferenc 445, 463
Szakasits Árpád 225–226
Szalai Zsuzsa 533–534
Szalárdi János 492–493
Szalatnai Rezső 238
Szalay Ágnes l. Ritoókné
Szalay Imre 524
Szalay Károly 188
Szalay László 146, 322–323, 345, 526
Szalay Mihály 468
Szálka Irma 70
Szalkai László 535
Szállási Árpád 520–521, 524, 526
Számmer Mihály 518
Szamosközy István 431–432
Szamuely Tibor 224
Szana Tamás 188, 412
Szanriczky Eleonóra 489
Szántó Béla 473
Szántó Tibor 106, 236
Szapolyai György 459
Szapolyai János l. János, Szapolyai
Szarka János 333
Szarka László 238
Szász Ferenc 239–241
Szász György 355
Szász Károly 406, 414
Szász Menyhért 475
Szászudvari István l. Udvari István
Szathmári Mihály 207
Szathmáry Károly, P. 388, 463

Szathmáry P. Károly l. Szathmáry Károly, P.
Szatmári Mór 468
Szatmárnémeti Mihály 76
Szauder József 27, 29, 32, 36, 212
Szebeni János 487
Szebeni Roth Keresztély 204
Széchenyi család 320
Széchényi Ferenc 212, 229, 320–323, 328–330, 385, 491
Széchenyi István 189, 331, 337, 343, 396, 403, 444, 462
Szécsény (1793-ban ifjú gróf = Széchenyi István?) 386
Szecskó Károly 532–533
Szegedi Kis István 72, 76
Szegedi Lénárd 31
Szegedi Lőrinc 421–424, 442
Szegedy-Maszák Aladár 238
Székely Aladár 189
Székely Artúr 189
Székely Béla 473
Székely György 192
Székely István 430
Székely Samu 444
Szekér Aloysius Joachim 91
Szekeres János 185
Szekfű Gyula 338, 443, 521
Székhelyi Miklós 489
Széky Endre 520
Széky Péter 178
Szelepcsényi György 94, 535
Szelestei N. (= Nagy) László *27–42*, 82, *108–111*, *115*
Szelinczki György 280
Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona 337
Szemző Piroska 95, 145, 147, 149, 159, 513
Szenczi A. Pál 200
Szenczi Molnár Albert 479–480
Szendrei 205
Szendrei Janka 517
Szendrey Júlia l. Petőfi Sándorné
Szendrey Zsigmond 459–460
Szenes Mór 476
Szent-Györgyi Albert 521
Szentgyörgyi Gergely 12
Szent-Iványi Béla 89
Szent-Iványi Gábor 238
Szentiványi Károly 468
Szentiványi László 91
Szentiványi Márkos Dániel 137, 142–144
Szentmarjay 66
Szentmártoni Bodó Bálint 142
Szentpéteri István 201
Szentpétery Imre 193, 234–235, 338
Szepsi Laczkó Máté 431
Szerdahelyi Sándor 468
Szerémi György 448, 459, 461
Szigligeti Ede 152
Szíj Rezső 518
Sziklay László 162
Szikszai Hellopeoeus Bálint 418
Szilády Károly 530–532
Szilágyi Ferenc (irodalomtörténész) 53, 190, 336, 389
Szilágyi Ferenc (másik) 164
Szilágyi Gy. Miklós 474
Szilágyi Jenő 468
Szilágyi Márton 520
Szilágyi Mihály 386, 459
Szilágyi Sándor 402–403, 406, 409
Szili Katalin 109
Szily János 522
Szily Kálmán 337
Szinnyei József 56, 72, 82, 204, 207, 212, 302, 332, 399, 405–406, 411, 440
Szirmay Antal 524
Szirmay Tamás 488
Szirmay Tamás Antal 55
Szita Sarolta *77–80*
Szittyay Dénes 458
Szivi Józsefné 523
Szlemenics Pál 344
Szokoly Viktor 188
Szókratész 278
Szolakzáde 448, 450
Szolzsenyicin, Alekszandr Iszajevics 537
Szomaházy István 468
Szombathi, Johannes 295
Szomory Dezső 462–463
Szondy Pál 535
Szonkolyi László 486
Szontagh Gusztáv 151
Szophoklész 531
Szóró Ilona 525
Szovák Kornél 115, 234
Szögi László 373
Szöllősi Jenő 474

Szőlősi Mihály 200
Szőnyi Benjámin 93
Szőnyi, György E. 1
Szörényi László 28
Szőrös Jánosné, özv. ifj. 133
Sztankovics János 381
Sztáray Antal 64
Sztáray János-Fülöp 64
Sztáray Magdolna 67
Sztáray Mihály 44–45, 54–56, 63–69
Sztáray Mihályné Esterházy Eleonóra 68
Sztobaiosz, Ioannész 273, 282
Sztripszky Hiador 526
Sztrókay Kálmán 189, 224
Szulejmán (szultán) 448–449, 455, 459
Szulyovszky Menyhért 52–53
Szurmay Sándor 445
Szuromi 83
Szűcs Jenő 192, 261
Szydłowiecki, Krysztof 449

Tabori, George 530
Tacitus, Publius Cornelius 390
Tágen Mihály 379
Takács Béla 499
Takács Éva 98
Takács J. Ince 521
Takáts Sándor 39, 379, 431–432
Takó Edit 524
Talabér László 489
Talleyrand-Périgord, Charles-Maurice de 307
Tamás, Aquinoi Szent 47, 354, 535
Tamási Áron 239
Tamkó Sirató Károly 338
Tántsits Ignác 66
Tápai Szabó László 107
Tardi György 431–432
Tardy Lajos 207, 459
Tárkányi Béla 463
Tarkavágisa, Premchand 391
Tarnai Andor 27, 29, 137, 212, 336
Tarnóc Márton 492
Tarr Mihály 387
Tasi József 521
Tasnádi Péter 430, 432, 434
Tasner Géza 337
Tattenbach, Erasmus („Tettenbach, Kattenbach") 123, 126
Taurinus István 205
Tekelija, Sava 330
Telegdi Miklós 120, 285–288, 292–293, 300–302, 304–305, 535
Telekessy Imre 430
Teleki Blanka 95
Teleki József (a koronaőr) 222, 331–333
Teleki József (az MTA elnöke) 331, 350
Teleki László 333, 526
Teleki Pál 444, 470
Teleki Sámuel 333
Telemachos 89
Temesi József 523
Temesvári Miklós 354
Temesvári Pelbárt 375–376
Templinus 535
Terbe Lajos 450
Terentianus (a szövegben: Terentius) Maurus 77
Terentius Christianus 132
Terjék József 389, 393–394
Terplán Zénó 516
Tertullianus 210
Tesauro, Emmanuele 23–24
Tettenbach l. Tattenbach, Erasmus
Tettey Nándor 404
Thalberg, Sigismund 161
Than Mór 179
Thelegdy család 440
Thelegdy (IX.) János 440
Thelegdy (VII.) Miklós 440
Thelegdy (VII.) Miklósné Lossonczy Fruzsina 440
Thelegdy (VIII.) Miklós 440
Thewrewk József 349
Thienemann Tivadar 446
Thomas de Hiberna 352
Thordai János 266, 280–284
Thoroczkay (Thoroczkai) Mihály 132
Thoroczkay István 134
Thököly Imre 121–130
Thúri Mátyás 440–441
Thuróczy János 115, 455–456, 519
Thury Etele 71, 432
Thúry György 460
Thúry József 448–450, 459
Thury Zoltán 107
Thurzó Elek 450
Thurzó György 305, 484, 488

Tilkovszky Lóránt 150, 238
Tímár Árpád 209
Tímár Miklós 189
Tímár Szaniszló 475
Timkó György 518
Tisza István 223–224, 228, 444
Titius, Dávid 486
Titl István 181
Titus (Szt. Pál tanítványa) 267
Todoreszku Gyula 280, 292, 296, 491
Todoreszku Gyuláné Horváth Aranka 292, 296, 491
Toldy (Schedel) Ferenc 146–147, 149, 151, 240, 266, 286, 333–336, 338, 342–343, 345–346, 348–350, 531
Tolnai Gábor 163, 165, 386
Tolnai, Matthäus 524
Tolnai Vilmos 463
Tomentsek János 94
Tomicki, Piotr 452
Tomori Pál 445, 447–448, 450, 459
Tompa Mihály 412, 414, 531
Tonk Sándor 133–134, 139
Torda István 165
Tordai János 142
Tordai Sámuel 92
Torockai Máté 143–144
Tošnerová, M. 539
Tótfalusi Kis Miklós 106, 243
Tóth Aladár 102
Tóth András 253
Tóth Béla 94
Tóth család 537
Tóth Ferenc (soproni diák) 386
Tóth Ferenc (egyháztörténész) 522
Tóth István 287, 525
Tóth Judit, D. 108–110
Tóth László 514–515
Tóth Lászlóné 523
Tóth Péter 524, 526
Tóth Viktor 536–537
Tóth Zoltán 338
Tóth Zoltán, I. 251, 399
Tóth-Orowan Lóránt 519
Tournelle, Thérèse Desfaigny de la (Sztárayné) 64
Townson (angol utazó) 47–48
Toynbee, Margaret R. 368–369
Tököly Száva l. Tekelija, Sava
Töltényi Szaniszló 462
Tömörkény István 107
Török Bálint 445
Török Ella 475
Török Gyöngyi 250, *357–372*
Török Mihály 417–419, 421, 425
Török Pál 458
Török Petra 525
Török Sophie l. Kazinczy Ferencné
Traianus, Marcus Ulpius 205
Trattner (kiadó) 147, 240, 531
Trattner János Tamás 97, 148
Trattner Mátyás 148
Trausch, Joseph 205, 207–208
Trautmann, René 504
Trautson, Johann Joseph 33
Trautwein, Gregorius 37–40, 42
Trefort Ágoston 188, 406, 408
Trenard, Louis 168
Trencsényi István 489
Trencsényi-Waldapfel Imre 447
Trenken, G. 222
Trepka András 446
Trockij 224
Trócsányi Zoltán 98
Trotzendorf, Valentin 74
Troyer, A. 392
Tsai-Lun 519
Tsép Bálint 142
Turi Béla 468
Turnour, G. 392
Turzó Ferenc 90
Türr István 175, 186
Türsch, Johann David (kassai nyomdász) 500
Tüskés Gábor 1, 19, 461, 518
Tüskés Tibor 526
Typotius, Jacobus 17, 20, 23

Udvari (vagy Szászudvari) István 73
Udvari István 524–526
Ugróczi Ferenc 518
Uhl Sándor 181
Újvári Péter 476
Ulászló, I. (Jagelló, magyar király) 452
Ulászló, II. (Jagelló; magyar király) 287, 444, 452
Ulrich (salzburgi érsek) 262
Ulrich (seckaui püspök) 262

Ungnád Dávid 459–460
Unterkircher, Franz 352–353
Úsz István 533

V. V. (=?) 524
Váczy János 48, 52, 212
Vadász Sándor 477
Vadé 62
Vaeck, M. v. 26
Vaenius 17
Vahot Imre 146
Vaisette, Dom Joseph 166
Vajda Demeter 381
Vajda György Mihály 538
Vajda Péter 97
Valentinus Fontanus 301
Valeriano Bolzani, Giovanni Pierio 10–11, 16–17, 19–20, 22–24
Valla, Lorenzo 372–373
Valmont, Vicomte de 53
Valovits Ferentz 379
Vályi (hibásan: Wályi) K. András 95, 382
Vámbéry Ármin 449, 459
Vámos György 519
Vámos Mihály 189
Van der Noot-né 50
Vančová, Tatiana 109
Vanossi Antal 10, 14–16
Várady Imre 27, 29–30, 33, 37
Várady Zoltán 153
Várady Zsigmond 183
Várdai Simon 500
Várday Pál 285, 535
Várfalvi Pálfi Zsigmond 140–143
Varga András 3, 522, 525
Varga Edit 523
Varga Emőke 519
Varga Éva 526
Varga Imre 77, 211
Varga Júlia 373
Vargyes Jenő 475
Vári Dezső 100, 102
Varjas Béla 419
Varjas István 333
Varju Zsuzsanna 525
Várkonyi Ágnes, R. 191
Várkonyi H. Dezső 338
Várkonyi Nándor 526
Várnagy Antal 523
Varsányi Erika 521
Varsolczi M. János 142
Vas István 237
Vásárhelyi Judit, P. 105, 302, 305
Vasas Lívia 522
Vasoli, Cesare 256, 355
Vasváry Ödön 523
Vay László 163
Vayer Lajos 357, 359
Vazul, Szent 328
Véghely Dezső 193
Velenczei Katalin 270
Velidzsán bég 430
Veliky János 520
Velkov 245
Vencel, I. (Přemysl; cseh király) 261
Vér András 350
Verancsics Antal 285, 460–461
Verani, Gaetano 20, 23
Verebély Tibor 183–184
Veres Endre 338
Veres Péter 338
Veresmarti Mihály 483–484, 489–491, 535
Veress Géza 514
Vergier 68
Vergilius 272, 390
Verlaine 237
Verlenius, Hieronymus 273, 282
Verner László 474
Vértes László 525
Vertse Márta 520
Vespasianus (római császár) 312
Veszprémy László *115–117*, 234, *534–536*
Vétsey Ferenc 386
Vetter, Ewald M. 362
Vichi, Anna Maria Giorgetti 33
Vid V. Jeromos 459
Vietor, Hieronymus (nyomdász) 444
Vietórisz László 489
Viga Gyula 526
Vigyázó Ferenc 491
Vincartius, Joannes (Vincart) 14, 23
Vincze György 201
Vincze József (tévesen: István!) 30
Vinczil Mátyás 293, 302
Virág Benedek 96–97
Virág Jenő 517, 522
Viskolcz Noémi *478–483*

Viszocsányi Ferenc 12, 15–16
Viszota Gyula 337
Vitálisné Zilahy Lídia 515, 522
Vitéz János 71, 351
Vitkovics Mihály 97, 148, 323
Vizkelety András 249, *256–265*
Vizlendvay József 379
Vogl, Johann Nepomuk 147, 159, 161
Voinovich Géza 337–338, 413–414, 462–463
Voinovich Gézáné előbb Arany Lászlóné, l. ott
Voisenon abbé 61
Voit Krisztina 250, *402–414*
Voit Pál 432
Vojatsek, Charles 238
Volf György 346, 348
Voltaire, François-Marie Arouet 52, 60–61, 66–67, 129, 162, 165–169, 171–174, 388
Voragine, Jacobus de l. Jacobus de Voragine
Vörös Antal 216
Vörös Imre 57, 166
Vörösmarty Béla 337
Vörösmarty Ilona l. Széll Kálmánné
Vörösmarty Mihály 97, 146, 336–337, 340, 403, 412, 414, 462

Waczulik Margit 446, 450–451, 454–455, 459
Wagner Károly 333
Wagner, Sylvester 502, 504
Waldapfel József 210–211, 452
Waldstein, E. E. 540
Waldstein-Wartenberg János 395–396, 399–400
Wallaszky Pál 333
Waltherr Imre 343
Wályi András l. Vályi K. András 382
Warr, Cordelia 364
Wartensleben Vilmos 210–211
Wéber Simon Péter 216
Wechel, Andreas 417, 440
Wehli Tünde 357–358, 517
Weidenfelder Lőrinc 204–205, 207–210
Weingand (pesti könyvkereskedő) 51
Weingand-Eggenberger cég 241
Weiser Károly 178
Weisl Jr., Edwin L. (és neje) 359
Weitenauer, Ignaz 14
Wekerle László 179
Weltin, Max 262
Wenzel Gusztáv 453
Weöres Sándor 81–82
Wertheimer család 159
Wertheimer, Joseph 511
Wesselényi Ferenc 126
Wesselényi Miklós 149
Wesselényi Pál 127
Weszprémi István 71–72, 333, 524
Wettendorfer Vilmos 473
Weyrauch, Erdmann 526
Whitney 17
Wiedermann Éliás 487
Wietoris Jonathan 385–386
Wigand Ottó 148–149
Will, Georg Andreas 268
Willock 391
Wilson, H. H. 391–393
Winckler Jakab Philipp 485
Windisch Éva, V. 526
Windisch Károly Gottlieb 147, 333
Windischgrätz 402
Winkler Mihály 348
Wirzburg, Henri 309
Wissowaty, Andrzej 140
Wojtilla Gyula 250, *389–395*
Wolf, Armin 196
Wolf, Ferdinand 159
Wolff, Jos. 37
Wolff, Nikolaus 264
Wolfner József 100, 223
Wolgemuth Fülöp 381
Wranakova Azur 486
Wuldesdorf, Jakob von (könyvkötő) 354
Wurzbach, Constans v. 154, 159–160, 207, 321–323, 396, 502–503
Wüthrich, Lucas Heinrich 478

Xenophón 389
Ximenes (katalán püspök) 309

Yates, Frances A. 480
Yates, W. 392
Ybl Miklós 240

Zabarella, Franciscus de 355, 535
Zách Alfréd 525
Zagorski, Christoph 140, 142

Zágrábi András 292, 302
Zahn, Josef 263
Zay Sámuel 525
Zbiskó József Károly 30
Zbukov, N. 420
Zedlitz, Joseph Christian von 158, 161
Zelk Zoltán 236
Zeller Sebestyén 115, 519
Zelliger, Alojz 120
Zeltner, Gustav Georg 269
Zentay Dezső 100
Zerweg, János Gergely 486, 490
Zetzner (strassburgi nyomdász) 479
Zeune, Johann Carl 389
Zeusz (görög főisten) 272, 278
Zhuravleva, E. 420
Zichy Jozefa l. Csáky Jánosné
Zichy Mihály 406, 414
Zigán János 386
Zigány Árpád 476
Zilahy Károly 404
Ziman, Andreas 487
Zincgref, Julius W. 480
Zinzendorf, Philipp Ludwig 32, 38
Zinzendorf tanácsos (előbbi atyja) 38
Zlabinger, Eleonora 30–31, 33–34
Zlinszky István 468
Zolnai Béla 27–28, 32–33, 38, 338
Zolnai Gyula 350
Zolnay László 102, 470, 473
Zoltán József 38, 90
Zoranics László 489
Zotter, Hans 258, 263–264
Zoványi Jenő 164, 441, 493–494, 499
Zöldi Márton 476
Zrínyi György 429
Zrínyi Ilona (I. Rákóczi Ferenc, majd Thököly Imre hitvese) 121–122, 124–126, 128–129, 155
Zrínyi Miklós („a szigetvári hős") 152
Zrínyi Miklós („a költő és hadvezér") 123, 381, 444, 462, 519
Zrínyi Péter 124, 126
Zvara Edina 522
Zvonarics Imre 485

Zsámboki László 525
Zsámboky (Zsámboki) János 12, 16–17, 20, 22–24, 76, 301
Zsedényi Aladár 474
Zsigmond (Luxemburgi; magyar király) 116, 355–356
Zsigmond, I. (Jagelló, lengyel király) 444, 447, 450, 452
Zsigmondy Árpádné 429
Zsilinszky Gábor 100, 103
Zsoldos Sándor 526
Zsolt Béla 529
Zsombori Ferenc (Cántor Sombori Ferenc) 143

KNAPP ÉVA

Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban

A magyarországi irodalmi emblematika történetét vizsgálva felfigyeltünk arra, hogy a viszonylag szegényes elmélettel szemben egy meglepően gazdag, differenciált gyakorlat alakult ki.[1] Az elméleti megjegyzéseket is tartalmazó első magyar vonatkozású emblémáskönyvek a XVI. század második és a XVII. század első felében jelentek meg. Hatásuk azonban az elméletre és a gyakorlatra nem vagy alig kimutatható. Ugyanígy az irodalomelméleti munkák emblémára vonatkozó megjegyzései is csak áttételesen befolyásolták a gyakorlatot.[2] A magyarországi emblematika további fő jellemzői az emblematikus kiadványok számbeli növekedésének és a jezsuita kollégiumi rendszer megszilárdulásának időbeli egybeesése; a nyomtatványok jelentős részének gyakorlati irányultsága, tanító célzata és alkalmi jellege; valamint a redukált formák, a morális-didaktikus-kegyességi célkitűzés és a verbális részek túlsúlya. Mindez ráirányította a figyelmet a jezsuita emblematika oktatás szerepére az európai törekvések magyarországi közvetítésében. A szerény elméleti kezdeményezések mellett a viszonylag gazdag gyakorlat csak úgy alakulhatott ki, ha megvoltak azok a közvetítők és befogadási feltételek, amelyek biztosították az elsajátítást. Erre utal az is, hogy a magyar anyagnak a műfaji, formai és szerkezeti sajátosságok tekintetében egyaránt megvannak az európai előképei és párhuzamai.

Az a megkésettség, ami az ország XVI–XVII. századi történeti, politikai, társadalmi és gazdasági helyzete miatt a dél- és nyugat-európai fejlődéssel szemben jellemzi a magyar emblematikát, különösen kedvezett a jezsuita hatások érvényesülésének. Figyelembe kell venni azt is, hogy:

1. Az emblematikus kifejezési formák a XVI–XVII. század fordulóján nem voltak ismeretlenek Magyarországon: a régi magyar irodalomban, így például

[1] KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: *Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796.* = Magyar Könyvszemle (112.) 1995. 142–163.; TÜSKÉS, Gábor – KNAPP, Éva: *Towards a Corpus of the Hungarian Emblem Tradition (Literary emblematics and emblem-reception in Hungary 1564–1796).* In: *European Iconography East and West: selected papers of the Szeged international conference, June 9–12, 1993.* Ed. by György E. SZŐNYI. Leiden–New York–Köln, 1996. 190–208.

[2] KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: *Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században.* In: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon.* Szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor. Pécs, 1996. 171–187.

Balassi Bálint, Rimay János és Pázmány Péter munkásságában közvetlen vagy közvetett formában közel egy időben jelentek meg az emblematika európai elterjedésével.

2. A rendszeres megjelenés megkésettségét nem az emblematika iránti fogékonyság hiánya okozta, hanem az alkalomszerű, a szélesebb hatást nélkülöző, elszigetelt recepció, melynek fő okai voltak az ország három részre szakítottsága, egy részének török megszállása és növekvő társadalmi, kulturális elmaradottsága.

3. A jezsuita oktatási rendszer Magyarországon akkor szilárdult meg, amikor a jezsuita emblémaelmélet és -gyakorlat Európa-szerte virágkorát élte, s a jezsuiták kiemelt helyet biztosítottak az emblematikának az oktatásban.

4. A XVII. századi Magyarországon a jezsuita iskolarendszeren kívül kevés lehetőség volt közép- és felsőfokú ismeretek elsajátítására; gyermekeiket a protestáns nemesség is jórészt jezsuita iskolákban, illetőleg külföldön taníttatta.

Források

A történeti Magyarországon 1579 és 1773 között összesen mintegy ötven jezsuita rendház, kollégium és missziós állomás működött.[3] (1. térkép) Ezeken a helyeken szervezett oktatás folyt, illetve a diákok és a novíciusok rendszeresen megfordultak. A XVI–XVIII. században a jezsuiták folyamatosan alapítottak rendházakat: a legtöbbet az ország északi és nyugati részében, míg a török által tartósan megszállt középső és a protestáns többségű keleti országrészben jóval kevesebbet. A XVI. századi alapítások (6 rendház) a járványok, a hadi események, valamint a protestáns lakosság jezsuitaellenessége miatt nem működtek folyamatosan. A XVII. század első és második felében egyaránt húsz-húsz rendház létesült, amelynek következtében megszilárdult a kollégiumi rendszer. 1635-től Nagyszombatban jezsuita egyetem működött. Az öt XVIII. századi alapítás többsége a Délvidéken és a keleti országrészben jött létre.

Az osztrák–magyar jezsuita provincia eltörlésekor (1773) a feloszlató intézkedéseknek megfelelően leltárba vették a rendházak könyvtárait. Ezeket az ún. abolíciós katalógusokat, a történeti könyvtárkatalógusokat[4] és a könyvanyag jelentős részét Mária Terézia rendeletére az államosított nagyszombati egyetem jogutódja, a budai (ma budapesti) egyetem könyvtárába szállították.

A felhasznált források földrajzi eloszlása jelzi a vizsgálat reprezentativitását. (2. térkép) Források a történeti Magyarország egész területéről, összesen 37 helyről, elsősorban a kollégiumokból állnak rendelkezésre. A források területi eloszlása arányosan követi a rendházak sűrűségét: a legtöbb forrás az ország

[3] POLGÁR, Ladislaus: *Bibliographia de historia Societatis Iesu in Regnis olim Corona Hungarica unitis (1560–1773).* Roma, 1957.

[4] *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Regiae Scientiarum Universitatis Budapestinensis.* Tom. II. Pars 1. Catalogus librorum manuscriptorum. Bp. 1889. 210–220.

északi és nyugati részéből maradt fenn. A forrásanyag egyenetlen időbeli megoszlását magyarázza egyrészt a rend magyarországi története, másrészt a források keletkezésének rendszertelensége. A XVI. századi könyvgyűjtemények közül egyedül a kolozsvári könyvállomány egy részének rekonstrukciója áll rendelkezésre; az 1579–1604 között keletkezett gyűjtemény 490 kötete között azonban nincs emblematikus kiadvány.[5] A legjelentősebb könyvtárak anyagáról, így Nagyszombat, Kassa, Pozsony, Sárospatak, valamint a magyarországi papnövendékek bécsi nevelőintézetének, a Pázmáneumnak az egykori könyvállományáról hat XVII. századi forrás tájékoztat.[6] A többi állományjegyzék a XVIII. században, jórészt 1773 körül keletkezett.[7]

[5] JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604.* Szeged, 1991.

[6] Catalogus Collegii Tyrnaviensis Societatis Iesu. Saec. XVII. (1632–1690). Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (BEKK) Jl.; Catalogus novus librorum Collegii Tirnaviensis Societatis Iesu. Conscriptus Anno Domini MDCXC. (1690–1773). BEKK J2/1–2.; Catalogus Librorum Collegii Pazmaniani sub cura RRdor. Patrum Societatis Iesu Anno MDCLXXXI. Cura ... Georgii Daneczy S. I. ... descriptus. BEKK J10/11.; Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii Posoniensis Soc. Iesu Anno D. 1639. (1639–1663). Eger, Dobó István Múzeum, Kézirattár Nr. 1.; Catalogus Librorum Collegii Cassoviensis Societatis Iesu ab anni 1660 Junio. (1660–1682). Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzKK) Fol. Lat. 23.; Libri ... Jesuitae S(áros) Patachini. Anno 1686. die 7 Decembr(is). Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára. Ms. 1227/2.; A pozsonyi, kassai és sárospataki forrásokhoz vö. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig.* I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Szerk. MONOK István, VARGA András. Szeged, 1990. 1–241.

[7] Catalogus Librorum Residentiae Societatis Iesu Thurocziensis ... Anno ... 1704. Magyar Országos Levéltár (MOL) Acta Jesuitica E 152. 22/49.; Catalogus Librorum Residentiae Patakiensis. (1707). MOL Urbaria et Conscriptiones E 156. 107/50.; Cathalogus [!] Librorum Collegii Ungvariensis. (1707). MOL Urbaria et Conscriptiones E 156. 107=52.; A turóci, sárospataki és ungvári forrásokhoz vö. *Magyarországi* ... I. 1990. 242–282.; Elenchus librorum in Alba-Regalensi exstintu Societatis Residentiae repertorum. BEKK J10/1.; Catalogus Bibliothecae Collegii abolitae Societatis Budensis. BEKK J10/2.; Catalogus Librorum abolitae Societatis Iesu Residentiae Comaromiensis. BEKK J10/3.; Cathalogus [!] librorum venerabilis Residentiae Eperiessiensis abolitae Societatis noviter confectus. Anno D. 1781. BEKK J10/4.; Elenchus Librorum abolitae Societatis Collegii Leutschoviensis. BEKK J10/5.; Elenchus librorum in Archivio Residentiae S. I. Nagy-Banyensis repertorum. BEKK J10/6.; Elenchus Librorum Bibliothecae Collegii Neozoliensis olim Societ. Iesu. Anno MDCCLXXVIII. BEKK J10/7.; Catalogus Librorum in Residentia Abolitae Societatis Iesu ad Sanctum Martinum Posonii adinventorum. BEKK J10/9.; Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Posoniensis abolitae Societatis Iesu conscriptus Anno 1778. BEKK J10/10.; Catalogus Librorum in Bibliotheca Residentiae Exstinctae Soc. Iesu S. N. Patakiensis repertorum ... Anno 1773. elaboratus. BEKK J10/12.; Catalogus Librorum in Bibliotheca Posegana existentium juxta praescriptus Rubricas confectus. BEKK J10/13.; Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii Soproniensis. BEKK J10/14.; Catalogus Librorum in Bibliotheca Residentiae Solnensis Patrum antea Societatis reperibilium. BEKK J10/15.; Catalogus Bibliothecae Collegii Szakolczensis S. I. BEKK J10/16–17.; Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii condam Soc. Iesu et Domus Probationis Trencheniensis confectus Anno Dni. 1774. BEKK

1. térkép: A bejelölt helységek jegyzéke

1 Bazin (Pezinok)
2 Belgrád (Beograd) 1612
3 Besztercebánya (Banska Bystrica) 1648
4 Brassó (Braşov) 1694
5 Buda 1687
6 Eger 1688
7 Eperjes (Prešov) 1673
8 Eszék (Ošijek) 1688
9 Esztergom 1687
10 Fiume (Rijeka)
11 Gyöngyös 1633
12 Győr 1627
13 Gyulafehérvár (Alba Iulia) 1579
14 Homonna (Humenné) 1613
15 Kassa (Košice) 1631
16 Kolozsvár (Cluj) 1579
17 Komárom (Komarno) 1624
18 Kőszeg 1675
19 Leopoldov (Leopoldov)
20 Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš) 1638
21 Lőcse (Levoča) 1673
22 Marosvásárhely (Tîrgu Mureş) 1702
23 Nagybánya (Baia Mare) 1674
24 Nagyszombat (Trnava) 1561
25 Nagyvárad (Oradea Mare) 1581
26 Pécs 1634
27 Pest 1703
28 Pétervárad (Petrovaradin) 1694
29 Pozsega (Požega) 1699
30 Pozsony (Bratislava) 1622
31 Rozsnyó (Rožňava) 1656
32 Sárospatak 1663
33 Selmecbánya (Banská Štiavnica) 1649
34 Sellye (Sal'a) 1586
35 Sopron 1636
36 Szakolca (Skalica) 1646
37 Szatmár (Satu Mare) 1634
38 Szeben (Sibiu) 1692
39 Székelyudvarhely (Odorhei)
40 Székesfehérvár 1688
41 Szepes (Spišská Kapitula) 1622
42 Temesvár (Timişoara) 1717
43 Trencsén (Trenčín) 1647
44 Trieszt (Trieste)
45 Turóc (Turcovce) 1586
46 Ungvár (Užhorod) 1640
47 Urvölgy (Špania Dolina) 1687
48 Varasd (Varaždin) 1636
49 Vrbica (Vrbica)
50 Zágráb (Zagreb) 1603
51 Zsolna (Žilina) 1673

J10/18:1, 2.; Novus Catalogus Bibliothecae Trenchiniensis. BEKK J10/19.; Catalogus Bibliothecae Zagrabiensis Coll. S. I. BEKK J10/20–21.; Cathalogus [!] Librorum Domus Missionis Patrum abolitae Societatis Bazinii. BEKK J98/1.; Catalogus Librorum in Bibliotheca P. P. Jesuitarum Strigoniensium conscriptorum. BEKK J98/2.; Conscriptio Bibliothecae Collegii abolitae Societatis Jaurinensis. BEKK J98/5.; Catalogus Societatis Iesu S. Patak. BEKK J98/10.; Cathalogus [!] Librorum Residentiae Szatthmár olim abolitae Soc. Iesu. BEKK J98/12a.; Catalogus Librorum Bibliothecae Residentiae Scepusiensis. BEKK J98/13a–13b.; Catalogus Residentiae Temesvariensis abolitae Societatis Iesu. BEKK J98/14a.; Regestrum Librorum in Residentia S. I. Thurocziensi. BEKK J98/16b.; Licitationale Protocollum Librorum ex Bibliotheca Conventus aboliti ordinis S. P. Jesuitarum Ginsii. BEKK J98/18.; Catalogus Bibliothecae Cassoviensis S. I. BEKK J98/20.; Novum Bibliothecae residentiae Schemniciensis. BEKK J15/6.; Elenchus librorum in missionis Leopoldopoliensis ... 1773. BEKK J8.; Elenchus generalis librorum qui ex Bibliothecis, quas abolita S. I. in Regno Hungariae, et Provinciis eidem incorporatis habebat pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis velut in eadem adhuc desiderati selecti sunt Budae in Bibliothecae Regiae Universitatis MDCCLXXXII. BEKK J11.

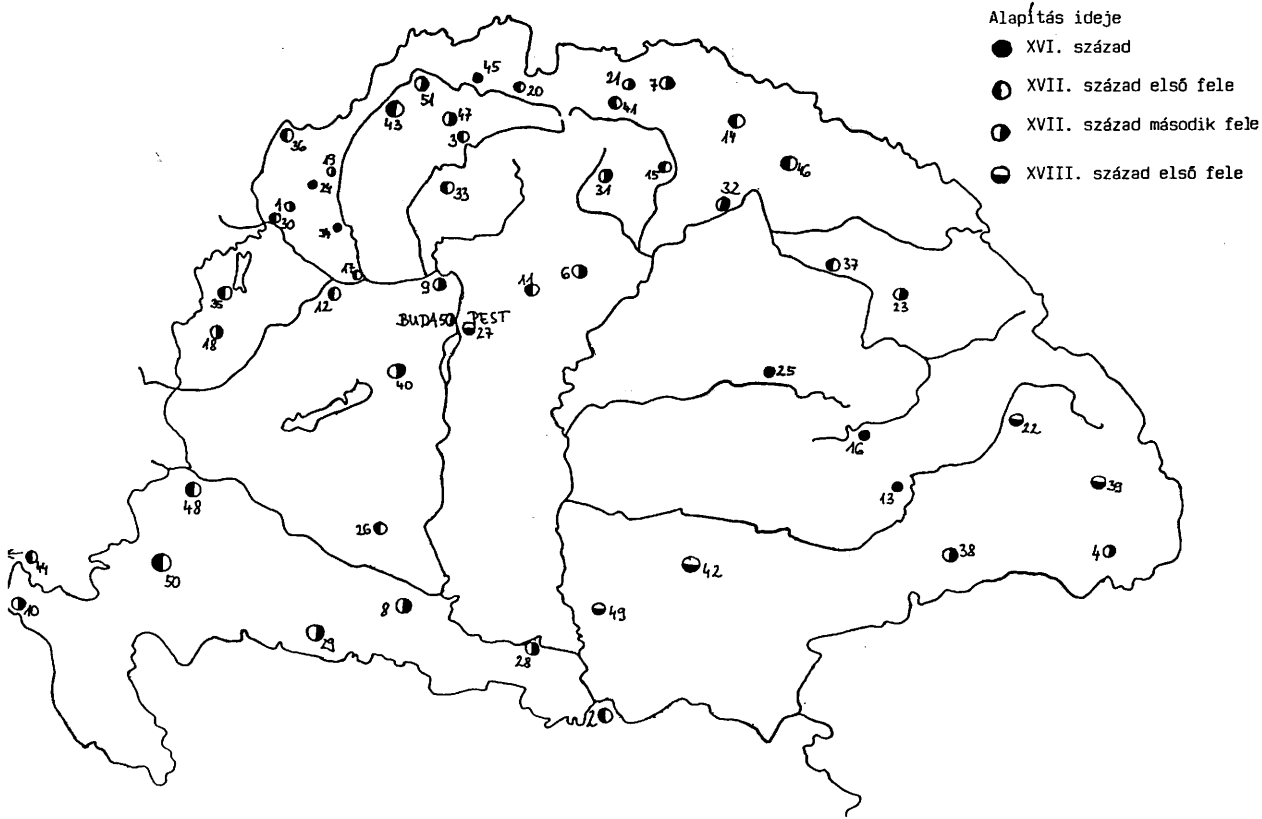

1. térkép: Jezsuita rendházak Magyarországon a XVI–XVIII. században

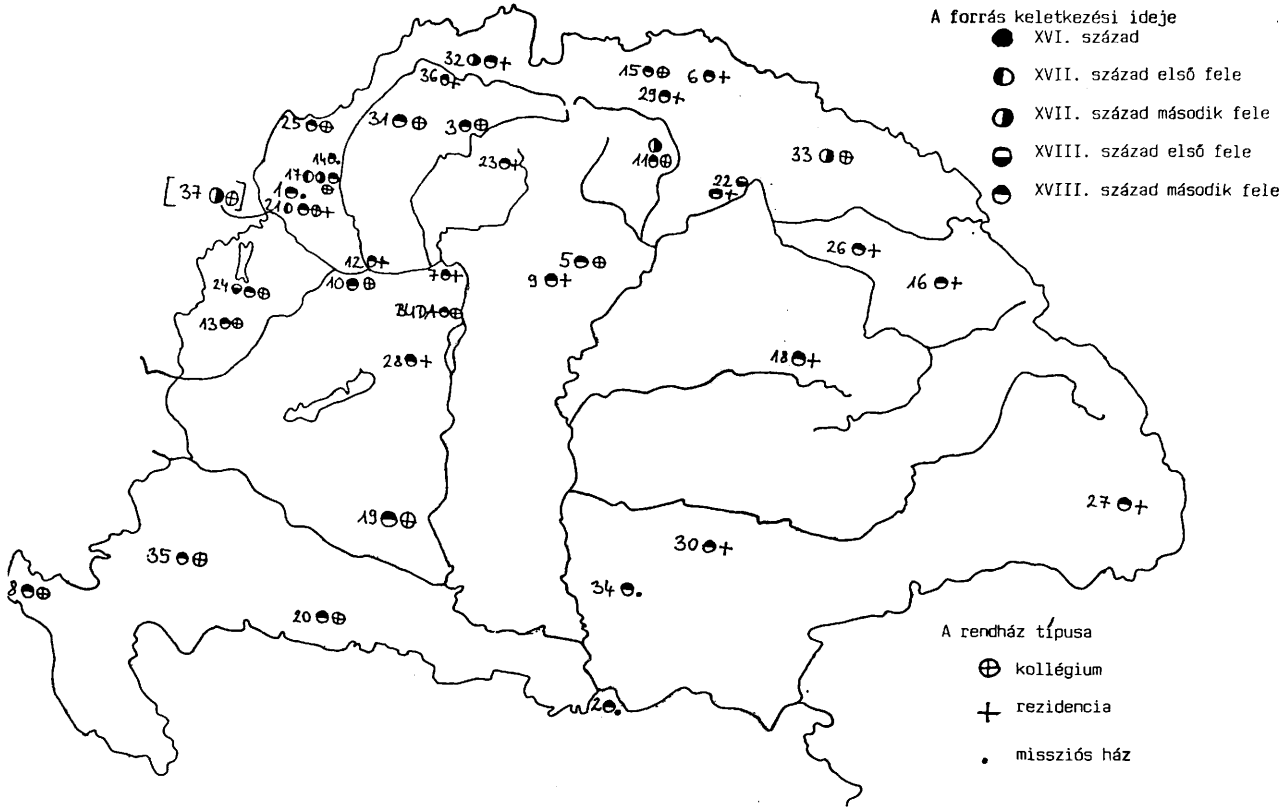

2. térkép: A vizsgált forrásanyag időbeli megoszlása

2. térkép: A bejelölt helységek jegyzéke

1 Bazin
2 Belgrád
3 Besztercebánya
4 Buda
5 Eger
6 Eperjes
7 Esztergom
8 Fiume
9 Gyöngyös
10 Győr
11 Kassa
12 Komárom
13 Kőszeg
14 Leopoldov
15 Lőcse
16 Nagybánya
17 Nagyszombat
18 Nagyvárad
19 Pécs
20 Pozsega
21 Pozsony
22 Sárospatak
23 Selmecbánya
24 Sopron
25 Szakolca
26 Szatmár
27 Székelyudvarhely
28 Székesfehérvár
29 Szepes
30 Temesvár
31 Trencsén
32 Turóc
33 Ungvár
34 Vrbica
35 Zágráb
36 Zsolna
(37 Wien)

Az elemzésbe bevont forrásanyag összetétele változatos, bár hiányoznak belőle az olyan látványos darabok, mint például a brüsszeli kollégium kézzel festett affixiones sorozata.[8] A fő forrástípusok, amelyek többsége kéziratos jellegű, a következők:

1. Történeti könyvtárkatalógusok és könyvtári anyag alapján, különféle célra készült könyvjegyzékek.[9]

[8] PORTEMAN, Karel: The Use of the Emblem in Jesuit Colleges. The Affixiones. Előadás az „Emblem Studies. The State of the Art." címmel, 1995. jún. 7–11. között Wrocławban megrendezett nemzetközi konferencián.

[9] Ezeket a katalógusokat hosszabb időn át folyamatosan vezették és használták. A különféle célra készült könyvjegyzékek típusai a következők: 1. Könyvleltárak, amelyeket lezárt állományok számbavételére készítettek a további könyvtári használat igényével. Ezek egyrészt hosszabb időn át vezetett könyvtárkatalógusok másolatai, másrészt a feloszlatáskor készített katalógusok. Az utóbbiaknál előírták a rögzítendő adatok körét és rendjét. Esetenként több változatban készültek, s összeállításukkor néha figyelembe vették a korábban használt XVII. századi katalógusokat is. 2. Könyvtári katalógus igénnyel készült könyvjegyzékek. Ilyenek ott születtek, ahol a könyvek átszállításával nem bontották meg a könyvtár állományát, s az új tulajdonos újrakatalogizálta az állományt. 3. Különféle egyéb könyvjegyzékek, amelyek lehetnek a/ vagyonjegyzékek (a könyvjegyzék az inventárium része), b/ könyvtári használatra alkalmatlan abolíciós jegyzék. Ennek két altípusa az elhelyezés alapján készített lista (mint például az egyes rendtagok szobáiban talált könyvek lajstroma) és a könyvtár állományának jegyzéke. 4. Ismeretlen célra készült könyvtárkatalógus kivonatok. 5. Árverési jegyzékek (ún. protocollum licitationale). 6. Könyvtárkatalógusok alapján előzetesen kiválogatott, a Budapesti Egyetemi Könyvtárba beszállított, ott állományba vett különböző jezsuita könyvtárak állományrészeinek egyesített jegyzékei.

2. Ajánló könyvjegyzékek a humaniórák oktatásához és tanulásához.[10]
3. Tulajdonosi és használói bejegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár emblematikus nyomtatványaiban.
4. Diákjegyzetek.
5. Tanköltemények.

Az emblematika iskolai alkalmazásának – a megtanult vagy megtanulandó tananyag elsajátítását, elmélyítését szolgáló – különböző forrásaival (pl. liber gradualisként kiadott emblematikus művek, emblematikus formákkal illusztrált tankönyvek, színjátékok) ebben a vizsgálatban nem foglalkozunk.

A forrástípusok értékelhetősége jelentősen különbözik. A szeriális forrásként, kvantitatív módszerrel értékelhető katalógusok minőségét jelentősen befolyásolta a mindenkori könyvtári gyakorlat színvonala. A tulajdonosi bejegyzéssel ellátott, ma is meglévő emblémáskönyvek egy részét például hiába kerestük az adott rendház történeti katalógusaiban. A számbavett forrásanyag mintegy 80%-a könyvtári igénnyel és célra készült. A katalógusok többsége szakrendi beosztású, s mindegyik közli a könyvek azonosításához nélkülözhetetlen adatokat. Több katalógus megadja a nyomdát, a kötés anyagát, a könyvtári jelzeteket, a példányszámot, a katalógusba történt beírás időpontját és az előző tulajdonos nevét is. A nem könyvtári igénnyel készült könyvjegyzékek elsősorban a művek helyszíni azonosítását szolgálták. Ezek a rövidített címfelvétel miatt könyvészeti szempontból nehezen használhatók, a művek azonosítására azonban többnyire alkalmasak. Ugyanez jellemzi az ajánló könyvjegyzékeket.

A legértékesebb forrásnak azok a katalógusok bizonyultak, amelyek tartalmazzák a nyomdanevet és a katalógusba történt bejegyzés időpontját, illetőleg amelyekben külön szakban rögzítették az emblematikus nyomtatványokat. Ez a források mintegy 15%-át teszi ki. Különösen fontos forrás az a kb. 150 emblematikus nyomtatvány, amelyekben jezsuita tulajdonosi bejegyzések találhatók. Az emblematikus nyomtatványok körébe a tágan értelmezett emblémáskönyvek mellett bevontuk az emblematikus vonatkozásokat tartalmazó retorikai és poétikai kézikönyveket, valamint az emblematika legfontosabb képi és szöveges forrásait tartalmazó kiadványokat.

Az elemzés során nehézséget jelentett az egy könyvtárra vonatkozó, különböző típusú források együttes kezelése. Ilyen esetben a tételek azonosítása után összevető táblázattal szűrtük ki az ismétlődéseket. Ilyen összevetést négy nagy könyvtár (Nagyszombat, Pozsony, Sárospatak, Turóc) anyagánál végeztünk, ami több mint 300 nyomtatványt érintett. A 37 jezsuita rendház könyvtárainak összesen mintegy 110 000 címfelvételéből közel 1700 emblematikus nyomtatványt azonosítottunk. Ez a szám 184 szerzőt, az anonim művekkel együtt összesen mintegy 370 különböző művet takar. Eszerint a számba vett jezsuita könyvanyagnak 1,5%-a volt emblematikus nyomtatvány. Ez az arány hozzávetőlegesen tükrözi a korabeli állapotot. Erre utal, hogy a legnagyobb jezsuita könyvgyűjteményben, a nagyszombati egyetem könyvtárában 1773-ban a katalógusok

[10] Központi előírásra, illetőleg kéziratos retorika és poétika tankönyvek függelékeként készültek.

szerint mintegy 15 000 kötet volt, amelyek közül 275 bizonyult emblematikus jellegűnek. Itt az arány 1,8%, ami valamivel magasabb az országos átlagnál. Ennek fő oka az lehet, hogy a nagyszombati kollégium volt az első számú magyarországi emblémakészítő és -kiadó központ.

A könyvtárak ellátottsága

A magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtáraiban azonos minta szerint, de egyénileg kidolgozott szakrendi beosztásokat használtak. A változó szakrend, a rendházak speciális igényei és elképzelései, valamint a könyvtári tudásrendezés kora újkori problémái mellett, tükrözi a könyvanyag belső arányait. Négy rendház katalógusában, így 1660–1682 között Kassán, a XVIII. század második felében Budán, Szakolcán és Zágrábban külön embléma szakot alkalmaztak. Kassán egy szakban egyesítették a Humanistae, Rhetores, Poetae, Grammatici, Symbola, Hieroglyphica körébe tartozó kiadványokat.[11] Budán a Poetae, Poemata, Fabulae, Apologi, Symbola, Szakolcán az Elogiasti et Symbolici elnevezésű szakokban voltak emblematikus nyomtatványok.[12] Zágrábban a Poetae szak negyedik osztálya volt a Symbolici, Emblematici.[13] Az ide sorolt emblematikus kiadványok száma a legtöbb Zágrábban (összesen huszonnégy), amelyek között Alciato *Emblematum libere* két XVI. századi kiadásban szerepel.[14] További tizenhat ismert szerzőjű mű mellett hat anonim nyomtatványt osztottak ide.

A besorolás bizonytalanságára és az emblematika eltérő megítélésére utal, hogy az elkülönített szakok mellett Kassán négy, Budán hét, Szakolcán tíz, Zágrábban pedig nyolc további szakban találhatók emblematikus nyomtatványok. Az emblematikus nyomtatványokat tartalmazó szakok számbeli ismétlődése és a művek változatos szakrendi beosztása jelzi, hogy az emblematika könyvtári elhelyezését a funkcionális szempont határozta meg alapvetően. (1. táblázat) A szakrendi besorolás fő szempontja az volt, ki és mire akarja használni a könyveket. Ennek megfelelően az emblematikus nyomtatványokat a prédikációs irodalomhoz (concionatores) és az aszketikához sorolták leggyakrabban. További jellegzetesség, hogy a besorolásnál nem a művek egészét, hanem csupán egy-egy sajátosságát vették figyelembe. Így például Saavedra Fajardo *Idea principis christiano-politici*jének három különböző kiadását Lőcsén három különböző, a Historici Profani (Brussels, 1649), a Varii (Amsterdam, 1651) és a Philosophi (Köln, 1669) szakba osztották.[15]

[11] Catalogus ... Cassoviensis ... 1660.

[12] Catalogus ... Budensis. J10/2. fol. 119/a.; Catalogus ... Szakolczensis. J10/16. 57., J10/17. fol. 72, 72/a.

[13] Catalogus ... Zagrabiensis. J10/20. fol. 93/a., J10/21. 5. p.

[14] Lugduni, 1566.; Francofurti, 1567.

[15] Elenchus ... Leutschoviensis. J10/5. 30., 45., 34.

1. táblázat
Az emblematikus kiadványokat tartalmazó szakok a szakrendi katalógusokban

Szak megnevezése	*Katalógusok száma*
Ascetici (Ascetici et spirituales, spirituales)	22
Concionatores (Concionatores et catechistae)	22
Philologi, Philosophi (Philomathi, Philosophi morales)	14
Historici (Historici profani, Historici sacri, Historici sacri et profani)	13
Poetae (Poetae et comici, Poetici cum grammatices)	10
Humanistae	9
Miscellanei (Varii)	9
Politici	7
Interpretes Sacrae Scripturae (Scripturistici)	6
Rhetores	5
Theologi (Theologi morales, Theologi morales et scholastici)	5
Vitae (Vitae sanctorum)	4
Controversistae	3
Oratores	3
Polemici	3
Classici	2
Haeretici	2
Juristae (Juristae, casistae, canonistae)	2
SS. Patres (S. Patres et ascetae)	2
Scholastici	2
Concilia, Patres, Scripturistae, Synodi	1
Dictionaria, lexica, polyanthea	1
Elegiaci	1
Epici	1
Expositores	1
Grammatici	1
Libri privati suppressae Soc. Iesu, statuta et indulgentiae	1
Lyrici	1

A szakrendi besorolás ma számos esetben különösnek tetszik. Így például Picinelli *Mundus symbolicus*a és Valeriano *Hieroglyphicá*ja a művek betűrendes szerkezete miatt Komáromban a Dictionaria, lexica, polyanthea szakba került.[16] Az emblematikus kiadványokat gyakran osztották a vegyes tartalmú szakokba. Így például Caussin *De symbolica Aegyptiorum sapientia*, Henricus Kürsch *Symbologia Heroica*, Pierre L'Abbé *Elogia sacra*, Ambrogio Marliani *Theatrum Politicum*, Masen *Speculum imaginum*, Pexenfelder *Apparatus eruditionis*, Picinelli *Mondo simbolico*, Nicolaus Reusner *Symbola heroica*, Saavedra Fajardo *Idea principis*, Georg Stengel *Ova Paschalia*, Valeriano *Hieroglyphica* és Vanossi Antal *Idea sapientis* című műve Győrben egyaránt a Miscellani szakban,[17] nyolc másik emblematikus nyomtatvány Budán a Varii,

[16] Catalogus ... Comaromiensis. J10/3. 20.
[17] Conscriptio Bibliothecae ... Jauriensis. J98/5. 114–125.

nullius certae classisban szerepel.[18] Az *Imago Primi Saeculi* Győrben a Historici Profani szakba került.[19] Mindez jelzi azt is, hogy a könyvtárosok nem mindig fordítottak kellő figyelmet a katalógusok vezetésére.

A recepció időbeli kereteinek pontosítása érdekében megvizsgáltuk a datált jezsuita tulajdonosi bejegyzéseket és az 1690-től vezetett, de korábbi adatokat is tartalmazó nagyszombati katalógus „annus insciptionis" rovatát.[20] Az utóbbi szerint az emblémáskönyvek beszerzésének legkorábbi dátuma 1600. Ettől kezdve az emblematikus kiadványok a kollégiumi rendszer kiteljesedésével párhuzamosan, folyamatosan növekvő számban jelentek meg a jezsuita könyvtárakban. A csúcspont a XVII. század második felére tehető. A beszerzés a XVIII. század elejétől csökkenő intenzitással, a század közepén hirtelen visszaeséssel, de szélesebb földrajzi hatókörben egészen a rend feloszlatásáig tartott.

Általános jelenség, hogy a rendházak alapítása után törekedtek az emblematikus kiadványok beszerzésére. Nagyszombatban 1632–1639 és 1691–1705 között két nagyobb beszerzési fázis különíthető el. Pozsonyban 1636–1640 között, Lőcsén 1712 körül, a viszonylag későn, 1688-ban alapított székesfehérvári rendház könyvtárában pedig az 1740-es évtized volt a beszerzés legintenzívebb időszaka. A jezsuita emblematika fénykora Magyarországon a XVII. század második felétől a XVIII. század harmincas éveiig tartott. Ezt alátámasztja a beszerzési idő és a könyvek megjelenési ideje közti különbség alakulása is. Nagyszombatban például 1632–1639 között a megjelenési és a bejegyzési idő átlagkülönbsége mindössze hét, 1668–1690 között harminc, 1691–1705 között pedig harminchárom év volt. Ez egyben utal arra, hogy a XVII. század második felétől fokozott gondot fordítottak a régebben megjelent emblematikus nyomtatványok beszerzésére.

A *Ratio Studiorum*ban rögzített tananyag mellett az emblematika növekvő szerepet játszott a jezsuita oktatásban. Erre utal több jezsuita szerző, így például Jacob Masen retorikai kézikönyveinek sorozatos nagyszombati beszerzése: az *Ars nova argutiarum* kiadásaiból 1674–1692 között nyolc, a *Speculum imaginum veritatis occultae* kiadásaiból 1668–1690 között hat példányt írtak be a könyvtár katalógusába. Caussin *De symbolica Aegyptiorum sapientiá*ja 1622-es kölni kiadását 1631-ben, Stengel *Ova Paschaliá*ja 1635-ös müncheni kiadását 1635-ben, Drexel *Orbis Phaeton*a 1629-es müncheni kiadását 1632-ben, Pietrasanta *De symbolis heroicis*e 1634-es antwerpeni kiadását 1634-ben katalogizálták először.[21] A bejegyzési időpontok alapján jezsuita könyvtárba legkorábban bekerült humanista gyűjtemények voltak Valeriano *Hieroglyphica* (Leiden, 1594), Reusner *Symbolorum Imperatorum* (Frankfurt/M., 1588), Alciato *Emblematum liber* (Frankfurt/M., 1583), *Horapollo* (Paris, 1574), Becanus *Opera ... Hactenus in lucem non edita ... Hierog-*

[18] Catalogus ... Budensis. J10/2. fol. 127/a.

[19] Conscriptio Bibliothecae .. Jauriensis. J98/5. 74.

[20] Catalogus novus ... Tirnaviensis ... (1690). J2/1–2.; Ez az áttekintés 22 helyről 295 kiadvány anyaga alapján készült, ami a vizsgálatban szereplő kiadványok 17%-a.

[21] Catalogus novus ... Tirnaviensis ... (1690). J2/1–2. 2. 95–96., 1. 247., 250–251., 2. 427., 1. 341., 2. 246.

lyphica (Antwerpen, 1580) és Zsámboky *Emblemata* (Antwerpen, 1569). Ezeket 1600–1632 között katalogizálták először.[22]

A nyomtatványok száma szorosan összefüggött a rendházak feladatkörével. A négy domus missionis (Bazin, Belgrád, Leopoldov, Vrbica) könyvtárában az emblematikus nyomtatványok száma sehol nem érte el a harmincat. Az oktatási intézményt működtető rezidenciák és kollégiumok könyvtárainak ellátottsága ennél lényegesen jobb volt. Az emblematikus nyomtatványok száma a tizenöt rezidenciában 15 és 45 között, a tizennyolc kollégiumban 18 és 275 között mozgott. Az alapítás ideje, a létesítmény típusa mellett a földrajzi elhelyezkedés, a politikai helyzet és a jezsuita embléma divat európai alakulása is befolyásolta a kiadványok beszerzését. A kiadványok számát tekintve az 1686 után alapított kollégiumok ellátottsága a XVII. századi rezidenciák könyvtárainak ellátottsági szintjén mozgott.[23]

További kapcsolat figyelhető meg a rendházak elhelyezkedése, szerepe, nemzetközi kapcsolatrendszere és a kiadványok száma között. A legtöbb, 275 kiadványt az 1635-től egyetemként működő nagyszombati kollégium könyvtárában őrizték. A többi jezsuita főiskola, illetve nagyobb tanulólétszámú középfokú oktatási központ (Kassa, Pozsony, Trencsén, Szakolca, Győr, Sopron, Zágráb) könyvtárában 60–100 körül volt az emblematikus nyomtatványok száma. Egyben ezek azok a rendházak, ahol huzamosabb ideig oktattak, illetőleg megfordultak azok a külföldi és magyar jezsuiták, akik emblematikus kiadványokat jelentettek meg,[24] vagy külföldi szerzők emblematikus műveit fordították magyarra.[25] Az emblematikus nyomtatványokkal legjobban felszerelt, előbb említett nyolc kollégium kivétel nélkül a töröktől tartósan nem fenyegetett, folyamatosan fejlődő területeken, a történeti Magyarország észak-nyugati, nyugati és dél-nyugati részén helyezkedett el. Ezek a kollégiumok élénk kapcsolatban álltak a szomszédos osztrák, észak-itáliai, dél-német és cseh területekkel. Könyvtáraik állománya a jobb nemzetközi kapcsolatok révén folyamatosan gyarapodott, s a tanárok cserélődéséhez és a diákok külföldi peregrinációjához hasonlóan fontos közvetítő szerepet játszottak a többi országrész kollégiumai felé.

A könyvanyag összetétele

Az említett nyolc nagy könyvtárban azonosított összesen 885 emblematikus kiadvány az egész számbavett anyag 52%-át teszi ki, a fennmaradó 48% a többi 29 hely között oszlott meg. A kiadványok és szerzők helyek szerinti megoszlása

[22] A katalógus bejegyzések a nagyszombati, pozsonyi és zágrábi könyvtárakban készültek.

[23] Pl.: Eger: alapítási idő: 1688, emblematikus kiadványok száma: 19. Pozsega: alapítási idő: 1699, emblematikus kiadványok száma: 30.

[24] Pl.: Baranyi Pál, Bellusi István, Berzeviczy Gergely, Bossányi Wolfgang, Despotovich János, Gyalogi János, Viszocsány Ferenc.

[25] Pl.: Derekay György, Szentgyörgyi Gergely.

azt mutatja, hogy a jezsuita eredetű könyvanyag mindenütt átlagosan kétharmados többségben volt. (2. táblázat) A jezsuita részesedés legerőteljesebb Trencsénben (a kiadványok 82, a szerzők 86%-a), ami a noviciátus jelenlétével magyarázható. Legalacsonyabb a kiadványok tekintetében Zágrábban (64%), a szerzőknél Sopronban és Kassán (57–57%). Ezt Zágráb esetében az észak-itáliai humanista emblematika erőteljes hatásával, Sopronban és Kassán a protestáns környezettel hozható összefüggésbe.

2. táblázat

A jezsuita – nem jezsuita emblematikus kiadványok és szerzők nyolc könyvtárban

Kiadványok

Hely	Jezsuita		Nem jezsuita		Ö.
	db	%	db	%	
Győr	64	65	34	35	98
Kassa	46	71	19	29	65
Nagyszombat	186	68	89	32	275
Pozsony	52	71	21	29	73
Sopron	50	72	19	28	69
Szakolca	88	77	26	23	114
Trencsén	73	82	16	18	89
Zágráb	65	64	37	36	102

Szerzők

Hely	Jezsuita		Nem jezsuita		Ö.
	fő	%	fő	%	
Győr	19	59	13	41	32
Kassa	12	57	9	43	21
Nagyszombat	29	69	13	31	42
Pozsony	18	67	9	33	27
Sopron	16	57	12	43	28
Szakolca	24	63	14	37	38
Trencsén	18	86	3	14	21
Zágráb	27	64	15	36	42

A nyolc kiemelt helyen összesen 86 jezsuita és 74 nem jezsuita szerző készítette az emblematikus kiadányokat. A többi 29 rendház anyagában további hét jezsuita és tizenhét nem jezsuita szerzőt találtunk. A teljes kiadványmennyiség tehát csaknem egyenlő arányban, 93 jezsuita és 91 nem jezsuita szerző között oszlik meg.

A jezsuita szerzők műveit gyakran több kiadásban és példányban őrizték. Ezzel szemben a nem jezsuita szerzőknél – néhány kivétellel – nem törekedtek arra, hogy műveik különböző kiadásokban és több példányban álljanak rendelkezésre. A húsz vagy annál több kiadvánnyal szereplő 36 jezsuita és 16 nem jezsuita szerző az összes szerző kb. egyharmadát teszi ki. A jezsuiták között

nem meglepő az Európa-szerte ismert szerzők számos kiadásban megjelentetett műveinek hangsúlyos jelenléte (3. táblázat): Caussin, Drexel, Engelgrave, Hugo, L'Abbé, Masen és Sucquet művei a jezsuita emblematika befogadásának széles lehetőségét biztosították. Némileg meglepő viszont, hogy a nagyszámú német szerző (pl. Brunner, Pexenfelder, Senftleben, Stengel) mellett a kiadványok számát tekintve a francia (pl. Barry, Le Jay, Musart, Pomey), az itáliai (pl. Bovio, Giovanni Battista Conti) és a németalföldi (pl. David, Vincart, Sandt) jezsuiták is megelőzik az osztrák–magyar rendtartomány képviselőit (pl. Bischoff, Maurisperg junior, Querck). Az átlagosan képzett, különösebb irodalmi tehetség nélküli négy magyar jezsuita emblémaszerző (Gyalogi, Hevenesi, Rajcsányi, Vanossi) kiadványainak száma jóval húsz alatt van. Ez arra utal, hogy a magyarországi emblematikára jellemző, rövid terjedelmű alkalmi nyomtatványokat már a XVII–XVIII. században eltérően minősítették az alkalomhoz nem kötődő, hosszabb terjedelmű alkotásoktól.

3. táblázat
A legtöbb kiadvánnyal képviselt jezsuita szerzők

Szerző	*Kiadványok száma*	*Könyvtárak száma*
Jeremias Drexel	224	25
Henricus Engelgrave	187	23
Herman Hugo	98	12
Gabriel François Le Jay	87	15
Pierre L'Abbé	76	11
Jacob Masen	75	12
Antoine Sucquet	67	13
Nicolaus Caussin	46	14
Paul de Barry	45	9
Maximilian van der Sandt	37	12
Bohuslav Balbin	32	6
Jacob Balde	20	8

Ha a fenti névsort kiegészítjük a húsznál kevesebb kiadvánnyal képviselt Étienne Luzvic, Étienne Binet, Jacobus Boschius, Guillaume van Hees és Ignaz Weitenauer nevével, nagyjából előttünk áll a jezsuita emblematika magyarországi befogadását biztosító szerzők névsora. Egyben ők azok, akik közül néhánynak a művét Magyarországon is megjelentették, illetve magyarra fordították. Több szerző számottevő jelenléte nem elsősorban műveik emblematikus vonatkozásával magyarázható: Le Jay *Bibliotheca Rhetorum*a a jezsuita retorikaoktatás egyik alapműve volt, Pomey *Pantheum mythicum*a pedig a poétikaoktatásban kapott jelentős szerepet.

A legtöbb példányban szereplő művek előfordulását vizsgálva, Balbin *Verisimilia humaniorum disciplinarum*a, amely három különböző kiadásban (Prága, 1687, 1701 és Bécs, 1710) került be a könyvtárakba, Le Jay *Bibliotheca Rhetorum*ával együtt alapkönyve volt a jezsuita oktatásnak. Balbin művéből Győrben

például tíz, Szakolcán tizenkét példányt tartottak számon a katalógusok.[26] Le Jay művéből a külföldi kiadások mellett több magyarországi kiadás is rendelkezésre állt. Drexel *De aeternitate considerationes*e (1. kiadás München, 1620) 1643-ban magyarul is megjelent. A magyar kiadás mellett az 1620-as, 1625-ös és 1631-es müncheni kiadás volt gyakori. A trencséni noviciátus könyvtárában például az 1620-as és az 1631-es kiadásból öt, illetőleg hat példányt őriztek.[27] Engelgrave emblémaprédikációinak népszerűsége versengett Drexel aszketikus műveivel, előfordulásuk gyakorisága az első helyen állló Drexel-művekét követi.

Caussin és Masen elméleti szinten is hathatott a magyar emblematikára: a *De symbolica Aegyptiorum sapientia* három (1623, 1631, 1654) kölni kiadásából Nagyszombatban tizennégy példányt jegyeztek be, Masentől pedig az *Ars nova argutiarum* (Köln, 1649, 1660, 1711), a *Speculum imaginum* (Köln, 1650, 1664, 1681) és a *Dux viae ad vitam* (Augsburg, 1686) volt meg több példányban.[28] A győri kollégium könyvtárába az első műből négy, a másodikból tíz példányt szereztek be.[29] A legtöbb művel Drexel után Sandt szerepel: a *Maria Luna mystica* (Köln, 1634), a *Mundus fallax* (Mainz, 1631), a *Theologia Symbolica* (Mainz, 1626), a *Symbola vitae humanae* (Mainz, 1627), az *Aviarum Marianum* (Mainz, 1630) és a *Maria flos mysticus* (Mainz, 1624) példányait tizenkét különböző könyvtárban katalogizálták.

Gyakori előfordulása és magyar vonatkozásai miatt kiemelhető még Sucquet *Via vitae aeternae* és Hugo *Pia desideria* című műve. Sucquet művét 1678-ban Nagyszombatban kivonatosan, rézmetszetekkel együtt adták ki. Ez a magyar nyelvű kiadás volt a leggyakoribb az 1625-ös és 1630-as antwerpeni, valamint az 1660-as augsburgi kivonatos kiadás mellett. Egy kivonatos német–latin *Pia desideria* 1753-ban jelent meg Pesten, Johann Baptist Huttner osztrák jezsuita fordításában.[30] Ezenkívül tudunk egy 1773-ig a pécsi rendházban őrzött kéziratos Hugo-fordításról.[31]

A magyarországi jezsuiták emblematikus művei közül Vanossi Antal filozófiájának (*Idea sapientis theo-politici*), Rajcsányi János polemikus művének (*Itinerarium Athei*), Viszocsányi Ferenc prédikációinak (*Hecatombe sacra*), valamint Hevesi Gábor meditációinak és szentéletrajzainak (*Succus prudentiae Calendarium Marianum, Academicus Viennensis, Sanctus Ephebus*) kiadásai,

[26] Conscriptio Bibliothecae ... Jauriensis. J98/5. 7.; Catalogus ... Szakolczensis. J10/16. 44., J10/17. 57, 57/a.

[27] Novus Catalogus ... Trenchiniensis. J10/19. 18–21.

[28] Catalogus novus ... Tirnaviensis ... (1690). J2/1–2. 1. 247., 250–251.; 2. 95., 101.

[29] Conscriptio Bibliothecae ... Jauriensis. J98/5. 115., 23., 121.

[30] SUCQUET, Antonius: *Az örök eletnek uttya.* Ford. P. Derekay György. Nagyszombat, 1678.; HUGO, Herman: *Gottseliger Begierden.* Übers. (Johann Baptist Huttner). Ofen, 1753.

[31] A lappangó kézirat, amelyet 1782-ben a budai Egyetemi Könyvtárban vettek állományba (Elenchus generalis ... J11. 461.), talán azonos Lestyán Mózes erdélyi jezsuita (1720–1774) ugyancsak lappangó *Pia desideria*-fordításával.

illetve példányai voltak a leggyakoribbak. Előfordulásuk messze meghaladta a magyar nem jezsuita szerzőkét. (4. táblázat)

A nem jezsuita szerzők, művek, kiadások és példányok száma jóval szerényebb volt ennél. (5. táblázat) A leggyakoribb mű itt Saavedra Fajardo *Idea Principise*, összesen 27 példányban. Ennek első, 1640-es müncheni kiadása 1644-ben került be a soproni jezsuita könyvtárba, s az 1642-es milánói kiadásnak a szerző által dedikált példánya is megvolt az egyik rendházban.[32] Picinelli *Mundus symbolicus*a, Valeriano *Hieroglyphicá*ja és Alciato *Emblematum libere* ugyancsak a gyakoribb művek közé tartozott. Picinelli említett művéből több kollégiumban (pl. Nagyszombat, Trencsén, Besztercebánya) háromnál több példányt őriztek. Nagyszombatban egyaránt megvoltak a mű olasz (Velence, 1678) és latin kiadásai (Velence, 1670; Köln, 1681, 1687, 1715, 1718), éppúgy, mint Valeriano *Hieroglyphicá*ja, három példányban (Lyon, 1594: két példány, Frankfurt, 1614: egy példány).[33] A legnagyobb számú emblematikus kiadvánnyal rendelkező nyolc kollégium könyvtárából nem hiányoztak a különböző Alciato-kiadások sem (Antwerpen, 1566, Lyon, 1566, Frankfurt, 1566, 1567, Párizs, 1583). A műből Nagyszombatban és Zágrábban két-két példány állt rendelkezésre.[34]

4. táblázat
Magyar emblémaszerzők a jezsuita könyvtárakban

Jezsuita szerzők	*Könyvtárak száma*
Vanossi Antal	13
Rajcsányi János	9
Viszocsányi Ferenc	7
Hevenesi Gábor	5
Gyalogi János	4
Okolicsányi Elek	2
Nem jezsuita szerzők	*Könyvtárak száma*
Zsámboky János	4
Lackner Kristóf	3
Berger Illés	1

[32] Vö. Catalogus ... Soproniensis. J10/14. Polemici Nr. 16.; Az 1640-es müncheni kiadás soproni példányának tulajdonosi bejegyzése: „Collegii Soproniensis Societatis Iesu Catalogo inscriptus 1644", a példány jelzete BEK Ca 4r 301. Az 1642-es milánói kiadás példány jelzete BEK Ca 4r 111.

[33] Catalogus novus ... Tirnaviensis ... (1690). J2/1–2. 2. 275., 246., 243., 231., 2. 245., 528. Novus Catalogus ... Trenchiniensis. J10/19. 309–310. Elenchus Librorum ... Neozoliensis. J10/7. 136.

[34] Catalogus novus ... Tirnaviensis ... (1690). J2/1–2. 1. 65., 83.; Catalogus ... Zagrabiensis. J10/20. fol. 93/2.

5. táblázat
Nem jezsuita szerzők a jezsuita könyvtárakban

Szerző	*Könyvtárak száma*
Diego de Saavedra Fajardo	14
Filippo Picinelli	12
Andrea Alciato	8
Abraham a Sancta Clara	7
Giovanni Pierio Valeriano Bolzani	6
Nicolaus Reusner	5
Paolo Aresi	4
Benedictus van Haeften	3
Claude Paradin	2
Cesare Ripa	2
Jacobus Typotius	2

Legalább három példányban szerepelnek a forrásanyagban Abraham a Sancta Clara, Aresi, Otto Aicher, Stanislaus Axtelmeister, Benedictus van Haeften és Nicolaus Reusner emblematikus művei. Az európai emblematika legjobb teljesítményeinek csupán alkalomszerű ismeretéről tanúskodik a többi szerző, így Cesare Ripa, Jacobus Typotius, Claude Paradin, Jan Becan (Goropius), Jean Jacques Boissard, Joachim Camerarius (junior), Daniel Heinsius, Georgette de Montenay, Octavio Scarlatini, Paolo Giovio, Daniel Cramer és mások műveinek szórványos jelenléte. Feltűnően alulreprezentált a néhány magyar nem jezsuita emblémaszerző, ami a művek külföldi megjelenésével magyarázható. Zsámboky *Emblematá*jából Nagyszombatba, Szakolcára és Ungvárra,[35] Lackner Kristóf műveiből pedig Sopronba, Kassára és a bécsi Pázmáneum könyvtárába jutott néhány példány.[36]

Több rendházban megvoltak a *Horapollo*- és a *Tabula Cebetis*-kiadások, valamint neves evangélikus szerzők, így például Johann Arndt és Johann Gerhard munkáinak emblematikus kiadásai. Az utóbbiak két helyen is a Haeretici szakban szerepelnek.[37] A szelektív recepció feltűnő sajátossága az angol, a francia és a németalföldi emblémaszerzők hiánya, illetőleg szórványos jelenléte. Így például egyszer sem találkozunk a katalógusokban Whitney, Peacham, Cats, Vaenius, Johann Theodor de Bry, Knesebeck, Luyken és Schoonhovius nevével. Ez önmagában is jelzi, hogy egyrészt a jezsuiták háttérbe szorították a profán, erotikus emblematikus hagyományokat. Másrészt a magyarországi emblematika elsősorban a német nyelvterülettel állt szoros kapcsolatban, amit itáliai, cseh és lengyel kapcsolatok egészítettek ki.

[35] Catalogus novus ... Tirnaviensis ... (1690). J2/1–2. 2. 424.; Catalogus ... Szakolczensis. J10/16–17. 56.; Cathalogus ... Ungvariensis. (1707). In Cubiculo R. Magistris.

[36] Catalogus ... Soproniensis. J10/14. Miscellanei Nr. 47.; Elenchus generalis ... J11. 249.; Catalogus Collegii Pazmaniani ... (1681). J10/11. 149.

[37] Elenchus generalis ... J11. (Sopron) 183.; Novum Bibliothecae ... Schemniciensis. J15/6. 26.

A forrásanyag időbeli megoszlásának megállapítása érdekében éttekintettük a kiadványok megjelenési idejét. A nyolc nagy könyvtárban a megjelenési idővel együtt katalogizált 829 kiadvány a számba vett összes kiadvány majdnem felét (49%) teszi ki. (6. táblázat) Az ötven éves bontás szerint hat könyvtárban a XVII. század második felében megjelent kiadványok voltak túlsúlyban, egy-egy esetben pedig a XVII., illetve a XVIII. század első felének kiadványaiból volt a legtöbb.

6. táblázat
Az emblematikus kiadványok időbeli megoszlása nyolc kollégiumban

Hely	*Megjelenési idő*					*Ö.*	*é. n.*
	XVI. sz.	1601–1650	1651–1700	1701–1750	1751–1773		
Nagyszombat	9	102	111	43	3	268	7
Szakolca	1	8	44	52	3	108	6
Zágráb	6	33	42	19	–	100	2
Győr	4	19	35	27	4	89	9
Trencsén	1	40	30	17	–	88	1
Pozsony	6	22	23	14	–	65	8
Sopron	4	15	36	6	3	64	5
Kassa	–	16	31	–	–	47	18

7. táblázat
Az emblematikus nyomtatványok fő típusai a jezsuita könyvtárakban

Kiadványtípus	*Könyvtárak száma*
Morális gyűjtemények, kompendiumok	29
Szentekhez kötődő kiadványok	29
Keresztény életmód bemutatása	27
Prédikációgyűjtemény	26
Fejedelmi tükör	25
Filozófiai tézisek, rendszerek	15
Egyházi tanítás, kultuszformák	13
Alkalmi nyomtatványok (családi élet, iskolai események, uralkodói és egyházi reprezentáció)	11

A nyomtatványok tartalmi összetételét vizsgálva szembetűnő a jezsuita oktatás hangsúlyos területeihez kapcsolódó kiadványok nagyarányú jelenléte. (7. táblázat) A leggyakrabban előforduló morális gyűjtemények, kompendiumok az emberi élet alapvető erkölcsi normáit mutatják be, összegzik és közvetítik. A szentekhez, azon belül Máriához kötődő kiadványok gyakori előfordulását hasonlóképpen a rendi szükségletek magyarázzák. Az emblematikus szentéletrajzok nemcsak a kultusz terjesztését, a boldoggá- és szenttéavatások előkészítését segítették elő, hanem egyaránt szolgálták a példaképek hatásos közvetítését és

az emlékezetben rögzítést.[38] A keresztény viselkedést, életmódot taglaló, elmélkedésre ösztönző és tanító nagyszámú kiadvány a mindennapi életvitel kialakításában és szabályozásában nyújtott segítséget. Az ilyen munkák – így pl. Musart *Adolescens Academicus*a (Bécs, 1744) – emblémaképei gyakran ábrázolják a tökéletes jezsuita növendéket, aki az eruditio és a virtus kettős vonzásában, a sapientia sugallatát követve törekszik a keresztény életvitel elsajátítására.

Az emblémaprédikációk nem elsősorban a diákok, hanem a jezsuita hitszónokok és az ars predicandit tanuló novíciusok munkáját segítették. Egy-egy elvont gondolat képi kifejtése a prédikáció tartalmának hatásos elmélyítését, a szélesebb rétegek oktatását szolgálta. A fejedelmi tükrök, tanácsgyűjtemények jelentős száma a műfaj magyarországi elterjedtségén kívül jelzi azt is, hogy ezek a kiadványok nagymértékben segítették a jezsuiták által nevelt nemes és polgár ifjak felkészülését életpályájukra.[39] A filozófiai tézisek és rendszerek emblematikus megfogalmazása megkönnyítette az elvont neoskolasztikus tananyag elsajátítását. Gyakoriságuk az egyházi tanítás és kultuszformák elmélyítését szolgáló kiadványokkal együtt közepesnek mondható. Ennél is kisebb arányban voltak képviselve a családi, iskolai és társadalmi élethez kapcsolódó alkalmi nyomtatványok.

Az emblematika a jezsuita oktatásban

Mindez jelzi, hogy az emblematika a jezsuiták által működtetett kulturális és oktatási rendszer egyik fontos eszköze és közvetítő csatornája. Most arra keresünk választ, hogy mi volt az emblematika helye ebben a rendszerben, s mindez hogyan valósult meg a gyakorlatban. A kollégiumokban végzett emblematika oktatás folyamatába közvetlen bepillantást engednek a különféle ajánló könyvjegyzékek. Ilyen jegyzékek a *Ratio Studiorum*ot követő időszakban rendszeresen készültek rendi, provinciai és kollégiumi használatra egyaránt. Az északnémet rendtartomány számára 1604–1608 között összeállított jegyzékek például a *Tabula Cebetis* tanulmányozását a második grammatikai osztályban ajánlották. Ugyanitt Giraldus *Syntagmatája*, Valeriano *Hieroglyphicája* és Natale Conti *Mythologiája* az iskolán kívül is az erudició fejlesztésére szolgáló művek között szerepel.[40]

Hellmayr Antal latin nyelvtanár 1734-ben *Institutio Humanistica* címmel kéziratos tankönyvet szerkesztett a szakolcai jezsuita középiskola első éves

[38] KNAPP, Éva – TÜSKÉS, Gábor: *Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert.* = Archiv für Kulturgeschichte (80.) 1998. 105–142.

[39] HARGITTAY Emil: *A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben.* = Irodalomtörténeti Közlemények (99.) 1995. 441–484.

[40] LUKÁCS, Ladislaus (ed.): *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. VII. Collectanea de Ratione Studiorum Societatis Iesu (1588–1616).* Romae, 1992. 634–643.

repetensei számára.[41] Három fő része a grammatika-szintaktika, a poétika és a retorika (oratoria). A műhöz illesztett jegyzék felsorolja a scientia litteraria elsajátításához ajánlott könyveket. Egy ehhez hasonló kéziratos humanióra tankönyv töredéke az a Nagyszombatban használt *Catalogus librorum*, amit több tanár készített, s a XVIII. században folyamatosan bővítettek.[42] Mindkét könyvjegyzék négy fő részre tagolódik: literatura, historia, geographia és jesuitica. Emblematikus kiadványok a literatura és a jesuitica részben találhatók. Az elmélet és a gyakorlat oktatása szétválik, s az elméleti művek után az elmélet gyakorlatba való átültetését megkönnyítő művek következnek. (8. táblázat) A jegyzékek tanúsága szerint az emblematikus formáknak elsősorban a grammatica, a poetica és a rhetorica oktatásában szántak szerepet. A poétikán és a retorikán belül az egyik elkülönített, kiemelt tárgy volt az emblematika elmélete és gyakorlata. Nagyszombatban az elméletet Masen *Speculum imaginuma*, Picinelli *Mundus Symbolicusa* és Gaetano Verani *Pantheon Argutiaeja* alapján oktatták. A gyakorlat elsajátítását az *Imago Primi Saeculi*, valamint Masen, Pietrasanta, Pexenfelder, Boschius, Valeriano, Hees, Bovio, Typotius, Alciato, Zsámboky, Camerarius, Saavedra Fajardo, Picinelli és Caussi műveivel látták biztosítottnak.[43]

A nagyszombati jegyzékben felsorolt műveken kívül Hellmayr Szakolcán az elméletet Pietrasanta *De symbolis heroicis*, Tesauro *Il Cannocchiale Aristotelicojának* latin változata (*Idea argutae dictionis*), Camerarius *Symbolorum et emblematum centuriae quatuor* című munkája, valamint a Boschius-féle *Symbolographia* elején található Carmen didacticum és Balbin *Verisimiliájának* megfelelő részei alapján tanította. Hellmayr kibővítette az emblematika gyakorlati oktatását, amikor a Nagyszombatban ajánlott műveken túl az ajánlott művek közé sorolta Michael Pexenfelder *Ethica Symbolicáját*, Jacobus von Bruck-Angermundt *Emblematáját* és Alejardo Luzon de Millares *Idea politicáját* is.[44] Mindezek a nevek jelzik a humanista, a manierista és a jezsuita elmélet és gyakorlat egyenrangú ismeretét.

A források szerint tehát az emblematika önálló tananyag volt a jezsuita középiskolákban. Az elméletnél fontosabbnak tartották a gyakorlatot, s érvényesült a XVII. századi jezsuita elképzelések egyik fő vonása, a szimbolikus formák előtérbe helyezése.[45] A jezsuita tanárok által leggyakrabban forgatott szerzők Valeriano, Caussin, Masen, Pexenfelder és Natale Conti voltak. Ez a névsor az

[41] Hellmayr, Antonius: Institutio ad litteras humaniores ... 1734. BEKK F 33.; Vö. SZABÓ Flóris: *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773).* = Irodalomtörténeti Közlemények (84.) 1980. 469–485.

[42] Catalogus librorum, qui ad scientiam literarum humaniorum comparandum prae reliquis utiles sunt. BEKK G114. I. 9.

[43] Catalogus librorum, qui ad scientiam ... G114. I. 9. „Emblematum et Symbolorum Leges" és a „Symbolographi" című részben.

[44] Hellmayr: *i. m.* 489–490.

[45] Vö. KNAPP Éva: *A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai.* = Irodalomtörténeti Közlemények (99.) 1995. 595–611.

emblematika oktatásának gyakorlati meghatározottságán túl jelzi azt is, hogy a kifejezésforma átszőtte a humaniórák egész területét. Különösen jelentős szerepe volt a gimnáziumi tananyag második felében, a harmadik grammatikai, a poétikai és a retorikai osztályokban.

8. táblázat
Emblematikus nyomtatványok két XVIII. századi ajánló könyvjegyzékben

Témakör	*Nyomtatványok száma*	
	Nagyszombat	Szakolca
Grammatica	1	1
De copia verborum	1	1
Praecepto: de epistolis	1	1
Poetici: de tota arte poetica, vel in parte scripserunt	1	2
Poetici: de fabulis poeticis	4	5
Poetici: de epigrammate leges scripserunt	1	1
Poetici: Epigrammata scripserunt	1	3
Poetici: Elegiographi	4	6
Poetici: Praeceptores (eclogae)	1	1
Poetici: Praeceptores (satyrae)	1	1
Poetici: Praeceptores (lyrae)	1	1
De vestitu comico	2	2
Emblematum et symbolorum leges	3	8
Symbolographi	16	19
De artificiis poetic.	1	1
Praecepta rhetoricae, et orationis compon. artificium	2	4
Politico morales stylo mixto	2	3
De elogiis Praeceptores	2	4
Elogiorum scriptores	5	7
Historiae praecepta scripsere	2	2
Autores de rebus Societatis	1	1
Series Autorum supelictili eruditae serientium	5	7

Az itt kapott képet tovább árnyalják a jezsuita tanárok szobáiban tárolt könyvek jegyzékei. Ilyen jegyzék három rendházból áll rendelkezésre: 1707-ből Ungvárról, ahol teljes hat osztályos gimnázium működött, a XVIII. század közepéről Nagyszombatból, ahol gimnáziumi és egyetemi oktatás folyt, továbbá 1773-ból a szepesi rezidenciából, ahol középiskola működött.[46] (9. táblázat) Ezek a könyvek egyaránt szolgálták a tanárok egyéni érdeklődését, a nevelő és az oktató munkát. A jegyzékek szerint a jezsuiták a középfokú oktatás különböző szintjein szántak feladatot az emblematikának. A legtöbb emblematikus nyomtatvány és az emblematikát is tárgyaló poétikai, retorikai kézikönyv Nagyszombatban a poesis tanárának szobájában volt: Alciato, Natale Conti, Pontanus, Balbin, Hugo, Charles de la Rue, Caussin, Masen, Jacob Balde és Le Jay művei.

[46] Catalogus ... Ungvariensis (1707).; Catalogus Librorum in cubiculis Religiosorum (Tyrnaviae). BEKK J3.; Catalogus ... Scepusiensis. BEKK J98/13a.

9. táblázat
Emblematikus nyomtatványok a jezsuita tanárok szobájában

Nagyszombat, XVIII. sz. közepe	*Kiadványok száma*
1. Professor Philosophiae	1
2. Professor Philosophiae	1
Magister Parvae	2
Magister Rhetoricae	4
Magister Poetae	12
Magister Syntaxeos	1
Magister Grammatices	4
Magister Principiorum	4
Professor Matheseos	3
Ungvár, 1707	
Magistri	8
Szepes, 1773	
Professor	3

1707-ben Ungváron a magisterek személyes használatára Caussin, Zsámboky, Boschius, Camerarius, Giovio és Pontanus művei szolgáltak, a szepesi rezidencia professzori szobájában pedig Engelgrave és Le Jay képviselte az emblematikát. Nagyszombatban lehetőség nyílt arra is, hogy azonosítsuk az egyes osztályok oktatói által használt kiadványokat. Eszerint a magister parvae az elemi osztályban Reusner és Balbin, a principisták tanára Balbin, Masen és Caussin munkáit használta. A grammatica és a syntaxis oktatói a már említett szerzőkön kívül Hugo *Pia desideriáját*, Balde *Urania victrixét*, Pexenfelder *Apparatus eruditionisét* és Natale Conti *Mythologiáját* használták. A legtöbb, már ismertetett emblematikus kiadványt a poétika tanára forgatta. A retorikai osztály oktatójának Balde és Pexenfelder már említett munkáin kívül egy, a passaui jezsuiták által összeállított, *Templum gratiarum* (Passau, 1633) című emblematikus kiadvány volt a szobájában.

Ezek az adatok jelzik azt is, hogy az emblematikus tananyag átfogta a teljes gimnáziumi oktatást. Ezt néhány használói bejegyzés is megerősíti. Így például a székesfehérvári retorika és poézis tanárok kimutathatóan használták Masen *Speculum imaginumát* és Pomey *Pantheum mythicumát*. A szepesi rezidenciában Valeriano 1649-ben bejegyzett *Hieroglyphicáját* először a retorikai osztály tanára, majd a syntaxisták (classis suprema grammaticae) oktatója forgatta.[47] Néhány bejegyzés azt bizonyítja, hogy a diákok is megkaptak használatra emblematikus munkákat. Így például Reusner *Symbolorum imperatorum* Pozsonyban Pertinger Kristóf, a filozófiai osztály tanulója, Querck emblematikus Loyola Ignác-életrajzát Nagyszombatban Kisvárday József, a retorikai osztály tanulója

[47] MASEN, Jacob: *Speculum imaginum.* Coloniae, 1714. BEK J151.; POMEY, Franciscus: *Pantheum Mythicum.* Francofurt, 1732. BEK Ha 208.; VALERIANO, Pierio: *Hieroglyphica.* Coloniae, 1631. BEK Eb 4r 859.

10. táblázat
Jezsuita tulajdonosi bejegyzések az emblematikus nyomtatványokban

Szerző	*Mű*	*Kiadványok száma*
Otto Aicher	Theatrum funebre	1
Andrea Alciato	Emblematum liber	2
Bohuslav Balbin	Verisimilia humaniorum disciplinarum	14
Jacob Balde	Poema de vanitate mundi	3
Jacob Balde	Urania victrix	2
Jacobus Boschius	Symbolographia	2
Carlo Bovio	Ignatius insignium	2
Joachim Camerarius (jun.)	Symbola et emblemata	2
Nicolaus Caussin	De symbolica Aegyptiorum sapientia	6
Natale Conti	Mythologia	3
Jeremias Drexel	Opera omnia	2
Henricus Engelgrave	Coelum empyreum	1
Paolo Giovio	Dialoge dell'Imprese	1
Guillaume van Hees	Emblemata sacra	2
Herman Hugo	Pia desideria	3
	Imago Primi Saeculi	2
Albert Ines	Acroamatum epigrammaticorum	1
Pierre L'Abbe	Elogia sacra	1
Gabriel François Le Jay	Bibliotheca Rhetorum	2
Carolus Libertinus	Divus Franciscus Xaverius	1
Jacob Masen	Speculum imaginum	8
Jacob Masen	Ars nova argutiarum	4
Michael Pexenfelder	Apparatus eruditionis	6
Michael Pexenfelder	Ethica symbolica	3
Filippo Picinelli	Mundus symbolicus	3
Silvestro Pietrasanta	De symbolis heroicis	1
Joannes de Pineda	Commentariorum in Job	1
François Antoine Pomey	Pantheum mythicum	2
Jacobus Pontanus	Floridorum libri 8	2
Ignatius Querck	Acta S. Ignatii de Loyola	1
Franciscus Reinzer	Meteorologia	1
Nicolaus Reusner	Symbolorum Imperatorum	2
Cesare Ripa	Iconologia	1
Charles de la Rue	Carminum libri 4	1
Diego de Saavedra Fajardo	Idea Principis	3
Joannes Senftleben	Philosophia moralis	1
	Templum gratiarum	1
Emmanuele Tesauro	Il Cannocchiale Aristotelico	2
Jacobus Typotius	Symbola Divina et humana	1
Giovanni Pierio Valeriano Bolzani	Hieroglyphica	3
Gaetano Verani	Pantheon argutiae	1
Joannes Vincartius	Sacrarum heroidum epistolae	1
Zsámboky János	Emblemata	2

és Caussin *De Symbolica Aegyptiorum*át ugyanott a retorikai osztály tanulói használták.[48]

A befogadás feltételeinek biztosítása mellett a jezsuita emblematika oktatás hatékonysága és gyakorlati eredményei is lemérhetők. A jezsuiták és a jezsuita iskolázottságú világi szerzők nyomtatott munkái mellett ezt tanúsítják a kéziratos diákjegyzetek és tanköltemények. Így például Pragner Ferenc nagyszombati diák 1718-ban *Symbola Imperatorum* címmel, a szerző nevét elhallgatva kivonatolta Reusner hasonló című munkáját. A kézirat címoldalát és utolsó lapját emblematikus rajzokkal díszítette.[49] Az iskolai gyakorlatként készült tanköltemény műfajára példaként említhetők azok a viszonylag rövid, kötött metrumú, részben emblematikus versek, amelyeket *Fasciculus epigrammatum* címen foglaltak egybe az 1630-as évektől kezdve Nagyszombatban. Közülük több, így például a Herculesről és a Mercuriusról szóló az „Emblema" címet viseli. A „Poema Symbolicum de Nativitate Christi" című, 16 lap terjedelmű költeményt az egykorú megjegyzés szerint a poétikai osztály 1638. január 1-jén elő is adta.[50] Itt lehet megemlíteni, hogy rendszerint a retorika tanár feladata volt az emblematikus ünnepi dekorációk elkészítése, melyben néha a diákok is részt vettek.[51]

A jezsuita iskolákban használt emblematikus kiadványok tulajdonosi és használói bejegyzései megerősítik és néhány ponton kiegészítik a korábban kapott képet. (10. táblázat) A névsor azt mutatja, hogy a jezsuita oktatás biztosította az európai emblematika széles skálájának magyarországi befogadását. A jezsuita emblematika oktatás Magyarországon használt alapmunkái a XVII. századi jezsuita „sztárszerzők", így mindenekelőtt Masen, Caussin, Pexenfelder, Balde, Hugo és Balbin művei voltak. Ez kiegészült a humanista (Alciato, Camerarius, Conti, Giovio, Ripa, Reusner, Valeriano, Zsámboky) és a későhumanista, manierista szerzők (Aicher, Picinelli, Saavedra Fajardo, Tesauro), valamint néhány további XVII–XVIII. századi jezsuita (pl. Boschius, Bovio, Ines, L'Abbe, Querck) munkáival.

Összegzés

Az emblematika történetében eddig nem hasznosított, túlnyomórészt kéziratos forrásanyag lehetőséget adott arra, hogy regionális szinten megvizsgáljuk a jezsuita oktatás és az emblematikus gyakorlat kapcsolathálózatát. Ez a hálózat mobil rendszerként működött, s egyaránt szolgálta a művek megismerését, be-

[48] REUSNER, Nicolaus: *Symbolorum*... Frankfurt, 1588. BEK Hf 1781.; QUERCK, Ignatius: *Acta*... Viennae, 1698. BEK Ac 862:2.; CAUSSIN, Nicolas: *De Symbolica*... Coloniae, 1631. BEK 019940.

[49] Pragner, Franciscus: Symbola Imperatorum... BEKK G15.

[50] Fasciculus Epigrammatum. BEKK H48. 87–95., 159–175.

[51] Vö. pl. STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai.* III. 1561–1773. Bp., 1988. 98.

fogadását és a tanulás folyamatát, valamint a reproduktív gyakorlatot és az önálló alkotó teljesítményt. A jezsuiták hosszú időn át, következetesen és különböző szinteken tanították az elméleti és gyakorlati ismereteket, s hatékonyan összekapcsolták az ars litteraria területeivel. A humanista emblematikát fokozatosan átértelmező jezsuita gyakorlat Magyarországon némi késéssel, de XVII. századi európai jelentőségének megfelelően érvényesült.

A XVII. század harmincas éveitől a jezsuiták Európa-szerte fokozott figyelmet fordítottak az emblematikus kifejezésformák megismertetésére. E törekvések első eredményei Magyarországon a XVII. század utolsó évtizedeiben jelentkeztek szélesebb körben. Ez a megkésettség az oka annak, hogy a magyar jezsuita középiskolákban csak a XVIII. század elején jelenik meg kiérlelt formában az emblematika önálló, illetőleg az ars litterarián belüli, a poétikai és retorikai oktatással összekapcsolt tanítása. A XVIII. század első harmada után nem tűnik fel új elem az oktatásban, s a század közepén megkezdődik a kifejezésforma gyors visszaszorulása.

Az oktatási törekvések eltérő módon érvényesültek a különböző jogállású és földrajzi helyzetű rendházakban. A vizsgálat igazolta, hogy Európa más országaihoz hasonlóan Magyarországon is megtörtént az emblematikus kiadványok retorikai, didaktikus és pedagógiai felhasználása. A kiadványok változó szakrendi besorolása, a felhasználás iránti igény és annak rétegei jelzik az emblematika alapvetően funkcionális szemléletét. Mindez utal arra, hogy az európai emblematikában is jobban kell figyelni a jezsuita gyökerű átalakulásokra, az irodalmi allegorizálás kiteljesedésének és a kifejezésforma fokozatos elutasításának oktatástörténeti összetevőire.

ÉVA KNAPP

Sources for the Teaching of Emblematics in the Jesuit Colleges in Hungary

In Hungary as historically conceived there were about fifty Jesuit houses, colleges and mission stations between 1579 and 1773. These institutions were the sites of organized education or were frequented regularly by students and novices. Our sources originate from 37 different places, primarily colleges from all over historical Hungary. The main types, mostly in manuscript, are the following: (1) historical library catalogues and book lists of library stock; (2) lists of recommended books for the teaching and learning of the humanities; (3) owners' and users' notes and inscriptions in emblematic imprints of the Budapest University Library; (4) students' notes and (5) didactic poems. The most valuable sources were catalogues that contained the name of the printing office and the date of entry, and those which had a special category for emblematic imprints. They constitute about 15 percent of the sources. The 150 or so emblematic imprints with notes and inscriptions of their Jesuit owner were of particular interest. Besides emblem books in the broader sense, manuals on rhetoric and poetry relating to emblematics and publications including the most important pictorial and textual sources of emblematics formed part of our investigations.

The source material, so far unexplored in the study of the history of emblematics, allowed us to examine the network of relationships between Jesuit education and emblematic practice at

a regional level. This network operated as a mobile system and served for the familiarization with, and reception of the various works, the aquisition and passing on of learning, as well as of creative individual achievement. The Jesuits taught theory and practice systematically at various levels over a long period of time and linked them with areas within the ars litteraria. The Jesuit practice that gradually reinterpreted humanist emblematics reached Hungary with some delay but developed in line with its full significance in 17th century Europe. Beginning in the 1630s, the Jesuits throughout Europe paid increasing attention to the propagation of emblematic forms. The first results of this attempt appeared at a larger scale during the last decades of the 17th century. This delay is the reason why emblematics appeared as a mature separate discipline or an area within the litteraria, connected with the teaching of poetry and rhetoric in the Hungarian Jesuit secondary schools in the early 18th century only. No new element appears in education after the first third of the 18th century, and the emblematic forms of expression declined rapidly towards the middle of the century.

Educational attempts were implemented in different ways in the houses of various legal standing and in different geographic locations. Our investigations proved that, as in other European countries, rhetoric, didactic and educational use of emblematic publications occured in Hungary also. Varied classification of the works and the need for their use at various levels indicate a basically functional attitude towards emblematics. This calls for a greater awareness of transformations in European emblematics arising from Jesuit roots. It also gives insight into the educational historical relevance of the evolution of literary allegorization and the subsequent rejection of this form of expression. (The full English version of the study was published in: *The Jesuits and the Emblem Tradition: Selected Papers of the Leuven International Emblem Conference 18–23 August, 1996.* Ed. by J. MANNING and M. v. VAECK. Turnhout: Brepols, 1999.)

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében

Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) az olasz reformkatolicizmus (mások által használt terminológia szerint az olasz felvilágosodás) nagy alakja.[1] Történetírói és főleg a katolikus egyház reformálásáért szót emelő műveit délnémet, osztrák és magyar területeken is sokan fogadták egyetértéssel. Alább a szakirodalom által eddig még fel nem használt adatokkal egészítjük ki a 18. század második felének magyarországi katolikus egyházára és művelődésére gyakorolt hatását.

Muratorinak a magyarokkal való kapcsolatát már Zolnai Béla,[2] majd Várady Imre is kutatta.[3] Szauder József 1973-ban Muratori két magyar nyelven megjelent (1763, 1776) művét ismertette.[4] Kosáry Domokos művelődéstörténeti összefoglalójában a jozefinizmus kialakulásában játszott szerepét hangsúlyozta.[5] Bitskey István Barkóczy Ferenc egri püspökre gyakorolt hatásáról írt,[6] Holl Béla műveinek Magyarországon való jelenlétét mutatta be.[7] 1996-ban Rómában A magyar művelődés és a kereszténység című konferencián Hölvényi György Muratori eszméinek magyarországi erjesztő szerepéről tartott előadást.[8] Kókay

[1] Jól tükrözi e kettősség, hogy az utóbbi évtizedekben már nem minden előremutató változást sorol be a kutatás a felvilágosodás címszó alá.

[2] ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Középeurópában.* Kolozsvár, 1944. 57–64.

[3] VÁRADY, Imre: *Il Muratori e gli „Ungheri".* Torino etc. 1951. 530–549.

[4] SZAUDER József: *L. A. Muratori két erkölcstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1973. 171–179.

[5] KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1996[3]. 54, 284, 373 etc.

[6] BITSKEY István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás.* In: *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor. Bp., 1974. 350.

[7] HOLL Béla: *Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell' Illuminismo.* = *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e illuminismo.* Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese, a cura Béla KÖPECZI e Péter SÁRKÖZY. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982. 211–224. Muratoriról: 220–223. Holl kutatási eredményeit sajnos a későbbi kutatók nem vették figyelembe.

[8] HÖLVÉNYI György: *Antonio Muratori hatása Magyarországon.* = *A magyar művelődés és a kereszténység – La civiltà unherese e il cristianismo.* Szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 1998. II. 882–891.

György tanulmányaiban Muratori műveinek magyarországi elterjedését, Révai Miklósra és Bessenyei Györgyre gyakorolt hatását elemezte.[9]

Muratori műveivel minden bizonnyal megismerkedtek az Itáliában hosszabb–rövidebb időt eltöltő egyházi személyek, akik tanúi lehettek az 1720-as és 1750-es évek között Muratori nézetei körül dúló vitáknak. És nemcsak a Collegium Germanicum Hungaricumban tanulmányokat folytatók[10], hanem a szerzetesi központokban időzők, piaristák,[11] pálosok,[12] sőt jezsuiták is. XIV. Benedek pápa és Muratori eszméivel a század közepén Bécsben is találkoztak, találkozhattak magyarországi egyházi és világi személyek.[13] Hasonló módon hatott főleg Pietro Metastasio közvetítésével a barokk költészet túlzásai ellen kialakult pásztorköltői gyakorlat, az Árkádia-mozgalom.[14] Tanulmányunkban Muratori Magyarországon megjelent vagy bizonyíthatóan ott forgalmazott latin nyelvű műveivel és azoknak megjelentetett vagy kéziratban maradt magyar nyelvű fordításaival foglalkozunk.

Della regolata divozione dei cristiani

Muratori 1749. január 17-én azt válaszolta Domenico Brichieri-Colombinak, hogy nem hallott a *Trattato della carità* című művének magyarországi prelátus általi latinra fordításáról.[15] Ugyanakkor megjegyezte, hogy a magyarországiak számára inkább másik művének, a *Della regolata divozione dei cristiani*[16] cí-

[9] KÓKAY György: *Muratori és Magyarország. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században.* = Magyar Könyvszemle 1998. 193–206. – Uő: *Muratori és Révai Miklós.* = Vigilia 1992. 583–586. – Uő: *Bessenyei és Muratori.* In: *A szétszórt rendszer.* Tanulmányok Bessenyei György életművéről. Szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára. Nyíregyháza, 1998. 36–43.

[10] Róluk l. BITSKEY István: *Hungariából Rómába.* A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés. Bp., Tankönyvkiadó, 1996.

[11] Az elsőnek 1736-ban a Nazarenumba érkezett Bajthay Antalt a század közepéig többen követték. Vö. KOLTAI András: *Privigyétől Rómáig. Mösch Lukács és Rátay Egyed kéziratos útleírásai.* = Magyar Könyvszemle 1996. 494–508. I. h. 505–506.

[12] Vö. KISBÁN Emil: *A magyar Pálosrend története.* II. Bp., 1940. 279–281.

[13] Ilyen személy, miként majd látni fogjuk, például Klimó György.

[14] Vö. ZOLNAI: *i. m.* (2. j.), 38. skk. Az Árkádia-mozgalomnak hazai szakirodalmából: SÁRKÖZY Péter: *Et in Arcadia ego. Magyarok és a XVIII. századi Itália.* = ItK 1983. 238–251., SZÖRÉNYI László: *Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon.* = ItK 1981. 184–191.

[15] Schupanzigh András Frigyes pozsonyi kanonok fodításáról később lesz szó.

[16] MURATORI, Lodovico Antonio: *Della regolata divozion de' cristiani trattato.* Venezia, 1748. A Piarista Központi Könyvtár 27/3/44. jelzetű példányát 1760-ban a rendi általános káptalanra Rómába utazott Orosz Zsigmond debreceni házfőnök, későbbi provinciális vásárolta. A magyar provincia küldöttségének egyik tagja, Rátay Egyed utazásukról naplót vezetett. (Vö. KOLTAI, 11. jegyzetben *i. m.*, 502–506.) Orosz Zsigmond bejegyzése: „Emptus Romae Anno 1760 die 21ª Maii a P[atre] S[igismundo] O[rosz]."

műnek latinra fordítására volna szükség.[17] Hogy a levélnek szerepe volt-e abban, hogy egy magyarországi püspök ekkortájt kezdte el szorgalmazni az utóbbinak a fordítását, nem tudjuk. Az 1751-ben megjelent német fordítás előszavában Johann Georg Wenceslaus von Hoffmann már említést tett a fordításról, bár közelebbit nem tudott róla mondani.[18]

Nem sokkal később Bécsben *De recta hominis christiani devotione* címmel megjelent a *Della regolata divozione dei cristiani* latin fordítása. A címlap tanúsága szerint a fordító Bernardo Andrea Lama volt.[19] Lama 1730-ban nyugat-európai kitérő után érkezett Bécsbe, ahol a Hofbibliothek körül csoportosuló olaszok köréhez tartozott. A vele azonos évben érkezett Giuseppe Rivával és Domenico Passionei pápai nunciussal együtt támogatta a reformkatolicizmus eszméit.[20] Muratori művének fordítását Klimó György biztatására kezdte el. Klimó ekkor Bécsben a magyar kancellária előadójaként tevékenykedett, címzetes püspökként. A bécsi nyomtatásnak legkésőbb 1756-ban készen kellett lennie, mert ebben az évben Budán téziseket csatoltak a kiadáshoz.[21]

Holl Béla egy lapalji jegyzetben cáfolta Tarnai Andor[22] és Szauder József[23] azon állítását, hogy a *De recta hominis cristiani devotionét* 1756-ban Budán a pálo-

[17] „Nulla sapevo io della traduzione latina del mio Trattato della carità per istanza di quel buon prelato unghero. Anche in franzese e stata tradotta è stampata in Parigi. Avrebbero gli Ungheri fors' anche piú bisogno dell' altra, cioe della Regolata divozione." – Idézi VÁRADY *i. m.* (3. j.), 544. Szakirodalmunk nem vett tudomást az elmúlt fél évszázadban Várady Muratorival kapcsolatos kutatási eredményeiről.

[18] MURATORI, L. A.: *Die wahre Andacht des Christen.* Aschaffenburg, 1751, Alexander Kauffmann. Példány: Piarista Központi Könyvtár, 48/3/1. Az előszó ide vonatkozó részlete: „Es hat zwar wohl schon vor einem Jahr und länger ein Bischoff aus Ungarn, als welcher den allgemeinen Nutzen, der durch Ausbreitung dieses so gründlichen Wercks denen Glaubigen verschafft werden könnte, gar wohl erkannt hatte, dessen Übersetzung in die lateinische Sprach versprochen, ob aber selbe zu Stand gekommen seye, ist mir unbewußt; wann aber auch dem so wäre, so hätte dieser eyfrige Bischoff zwar für die Gelehrte, ich will sagen für jene, welche die lateinische Sprach erlernet, sehr nützliche Vorsehung gethan..." A későbbi kiadások (Wien, Praag und Triest, 1759. Példány: OSzK 97.693. – Augsburg und Innsbruck, 1761. Példány: OSzK: 917.934) kissé modernizált írással, de változatlan tartalommal tartalmazzák ezen mondatokat.

[19] „opus ... nunc primum ex Italico sermone in Latinum opera Bernardi Lamae conversum."

[20] Vö. GARNS-CORNIDES, Elisabeth: *Zwischen Giannone, Muratori und Metastasio. Die Italiäner im geistigen Leben Wiens.* In: *Formen der europäischen Aufklärung. Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung und Wissenschaft im 18. Jahrhundert.* Hrsg. Friedrich ENGEL-JANOSI, Grete KLINGENSTEIN, Heinrich LUTZ. Wien, 1976. 234. /Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 3./

[21] Az eredeti bécsi címlapot (Viennae Austriae, ex typ. Kaliwodiano) megőrizték a 29. jegyzetben említett liber gradualisok.

[22] TARNAI Andor: *Az udvari és nemesi rokokó kultúra.* In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., 1964. 508.

[23] SZAUDER: *i. m.* (4. j.), 173.

sok pártfogásával, vagy fordításában kiadták.[24] Budán mindössze egy 4 levélből álló nyomtatvány jelent meg 1756-ban, amelyet Muratori Bécsben napvilágot látott műve elé kötöttek. Az így elkészült liber gradualis egy Kalocsán 1756 decemberében lezajlott vita téziseit tartalmazza. Új címlapot is nyomtattak, a változtatást (azaz a kötet elejének bővülését) feltűntetve. A vitán a kalocsai szeminárium pálos rektora, Vincze István elnökölt, disszerensek pedig a szemináriumban tanuló Bolleny Mihály és Gaál Ferenc voltak.[25] A címlapot rövid, Zbiskó József Károly tinnini címzetes püspök, szepesi prépostnak szóló szöveges ajánlás követi. Kalocsán 1760-ig nem volt nyomda. A címlap és a tézisek budai nyomtatásából és a vitán elnöklő szemináriumi rektor pálos voltából nem következik a vitán osztogatott Muratori-kiadvány (amely bécsi nyomtatvány!) pálosoktól származó fordítása vagy kiadása. Egyébként más alkalmakkor is terjesztették Muratori e művének bécsi kiadását, olyan változat is akad, ahol az eredeti, év megjelölése nélküli bécsi címlapot meghagyták.

Nem volt tehát a *Della regolata divozione*nak pálos fordítása, sőt nem volt 1756-ban budai kiadás sem.[26] Budán csak az 1756-ban Kalocsán tartott vitának a téziseit és az új címlapot nyomtatták ki, és kötötték hozzá a Bécsben, Kaliwoda műhelyében, év nélkül megjelent műhöz, amelynek címlapját eltávolították.[27] Ezt a bécsi kiadást később is forgalmazták Magyarországon liber graduálisként,[28] 1761-ben, majd 1771-ben Pécsett tartott vita téziseit mellékelték hoz-

[24] HOLL: *i. m.* (7. j.), 220. (28. jegyzetben.)

[25] De recta hominis christiani devotione opus ... Lamindi Pritanii seu ... Ludovici Antonii Muratorii, distributum dum assertiones theologicas de angelis ... [etc] Anno 1756. Mense Decembri ... in Metropolitana Colocensi ecclesia publice propugnandas susciperent Michael Bollenj et Franciscus Gaál Archi-Episcopalis Seminarii Alumni ... praeside ... Josepho Vincze Ord. S. Pauli Primi Erem. ... in dicto Seminario Professore ... Budae, Typis Leopoldi Francisci Landerer. – Az Országos Széchényi Könyvtár példányának jelzete: 289.463. Tulajdonosbejegyzése: A. M. V. Patre Tobia Domaniczki datus est Conventui Pestiensi Anno 1759. sub Gvardianatu Fratris Casimiri Medgyesi mp. A kötet 1950-ben a pesti ferencesektől került az OSzK-ba. A budapesti Piarista Központi Könyvtár példánya (28D/1/23) a 18. században a veszprémi piarista könyvtár tulajdonában volt.

[26] Várady, Kosáry, Hölvényi és Kókay szintén pálos fordításról és kiadásról írnak. VÁRADY: *i. m.* (3. j.), 544. – KOSÁRY: *i. m.* (5. j.), 54. – HÖLVÉNYI: *i. m.* (8. j.), 888. – KÓKAY: *Muratori és Magyarország* ... (9. j.), 195. VÁRADY Imre 1933-ban megjelent bibliográfiájában (*La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria.* II. Roma, 1933. 214) nem sorolja fel a budai kiadást. Nem tesz róla említést Eleonora ZLABINGER (*Lodovico Antonio Muratori und Österreich.* Innsbruck, 1970. /Veröffentlichungen der Universität Innsbruck 53/, 210.)

[27] A kutatók „tévedés"-ének forrása: PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiaja, 1712–1860.* II. Bp., 1890. 796. Ezt megerősítette, hogy Eleonora Zlabinger monográfiájában (26. j., 210) a bibliográfiába felvett bécsi megjelenés időpontja: 1759. Hölvényi György szerint Lama 1759-ben készült fordítása Bécsben és Velencében egyidejűleg, 1759-ben látott napvilágot. HÖLVÉNYI: *i. m.*, (8. j.), 888.

[28] Az Országos Széchényi Könyvtár RMNy-csoportja által vezetett nyilvántartásban 25 fennmaradt példány adatai szerepelnek.

zá.[29] Az 1761. éviből olyan példányt is ismerünk, amely Klimó püspök sajátkezű ajánlását őrzi.[30] Ezek a liber gradualisok és a kéziratos ajánlás bizonyítékok arra is, hogy Klimó György püspök nemcsak a mű latinra fordításában, hanem annak terjesztésében is szerepet játszott.

A mű magyar nyelvű fordítása 1763-ban Egerben jelent meg, a fordító személyének megnevezése nélkül: *Lamindus Britaniusnak, vagy Muratorius Lajos Antalnak ... a keresztény embernek valóságos áhítatosságáról költ munkája.*[31] A fordító személyéről Muratori 1776-ban magyarul kiadott másik művében (*A nagy parancsolatnak, tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja* ... Bécs, 1776) esik szó. Ezen utóbbinak fordítója, Gálfalvi Ozdi Ferenc azt említi, hogy Séllyei Nagy Ignác veszprémi kanonok püspöke, Koller Ignác megbízására fordította le *A keresztény embernek valóságos áhítatosságáról* szóló Muratori-művet. Bitskey István szerint a fordíttató „minden bizonnyal" Barkóczy Ferenc egri püspök, aki 1761-től esztergomi érsek lett.[32] Kókay György szerint a fordíttató Koller püspök, a kiadást azonban Barkóczy Ferenc támogatta.[33] Holl Béla nem talált bizonyítékot arra, hogy Barkóczy szerepet játszott az Egerben megjelent Muratori-fordítás kiadásában.[34]

Nemrég eddig ismeretlen forrás került kezünkbe, amely segíthet Barkóczy Ferenc szerepének tisztázásában. Az esztergomi Batthyány-gyűjteményben található egy kéziratos fordítás, amelynek szövege eltér a kiadott változattól. Címe: „Kereszténveknek ighaz ahitatosságha, mellet Muratori Lajos Antal ... ki adott;

[29] Az 1761. évi tézisek a pécsi bazilikában, az 1773. éviek pedig a pálosoknál tartott vita téziseit tartalmazzák.

OSzK: M:312.881. Az eredeti címlap után kötve: Dum conclusiones ex tractatu theologico de divini Verbi incarnatione ... in ... Basilica Cathedrali Quinque-Ecclesiensi ... 1761... publice propugnarent ... Joannes Nunkovits et Mathias Gyurits Episcopalis Seminarii ... auditores ... ex praelectionibus ... Mathaei Francisci Keritza ... professoris ... et Georgii Nunkovits ... professoris in praefato clericorum seminario. 10 ff.

OSzK: 312.392. és Budapesti Egyetemi Könyvtár: Ad 1613. Az eredeti címlap után kötve: Assertiones theologicae ex tractatu de angelis, beatitudine et actibus humanis ... quas in Monasterio SS. Trinitatis V. Ecclesiis anno 1773. Mense Aug. ... publice propugnavit Leonardus Szegedi Ord. Monachorum S. Pauli I. Eremitae ... auditor ... praeside ... Paulo Niczky ejusdem Ord. ... professore. V. Ecclesiis, (1773), Typis Englianis. 3 ff.

[30] Az OSZK-ban a 312.881 jelzeten lévő alappéldányba a téziseket hibásan kötötték be. A 10 levélből csak kettőt található meg a kötetben, de az öt[!] példányban. A kötet tulajdonosbejegyzése: Nicolao Jankovits donatus ab Excellentissimo Episcopo 5 Ecclesiensi Georgio Klimo 1760. Az 1760-as[!] bejegyzés és az 1761-es impresszum összeegyeztethető. A nyomtatás helye nem Pécs, a vita időpontja pedig 1761 januárja.

[31] A fordítás Eleonora ZLABINGER (a 26. jegyzetben *i. m.*, 210.) teljességre törekvő bibliográfiájában nem szerepel. – Az Országos Széchényi Könyvtár RMNy-csoportja által vezetett nyilvántartás 69 fennmaradt példányt vett számba.

[32] BITSKEY: *i. m.* (6. j.), 350.

[33] KÓKAY: *Muratori és Magyarország* ... (9. j.), 196–197.

[34] HOLL: *i. m.* (7. j.), 220. (28. jegyzetben)

mostanában pedigh bécsi nyomtatás szerint magyar nyelvre forditott egy bizonyos nemzetes és vitézlő magyar emberséges ember".[35] A címlap kronosztikonjából[36] a fordítás ideje: 1762. A kéziratot egy a fordítóétól eltérő kéz jelentősen átjavította, sőt a kézirat után külön fejezetben javításokat mellékelt ahhoz „Az áhitatosságról írt könyvetskének magyarságába kevert gántsoknak igazgatása" felirattal. Az 1763-ban megjelent változattal egyidőben készült fordítás esztergomi lelőhelyére legvalószínűbb magyarázat az lehet, hogy Barkóczy tényleg magyarra fordíttatta Muratori ezen művét, vagy legalábbis átnézettette a fordítást.[37] A kéziratot bizonyára azért nem nyomtatták ki, mert időközben napvilágot látott Egerben egy másik, párhuzamosan készült fordítás. A kinyomtatott változat elkészültére utaló adatot a nyomtatvány nem tartalmaz, a művet megelőző *Emlékeztetés* Bécs, 1759-es dátuma a fordítás alapjául szolgáló latin kiadványból került át, az ugyanígy megvan a most előkerült magyar nyelvű kéziratmásolatban és a német nyelvű 1759 utáni kiadásokban.[38] A magyar nyelvű kiadás is forgalomba került liber gradualisként.[39]

Trattato della carità cristiana

A fentebb idézett Muratori-levél szerint az 1763-as megjelenés előtt már 15 évvel, 1748/49-ben felmerült egy magyarországi prelátusban a *Trattato della carità cristiana* latinra fordításának a gondolata. Minden bizonnyal Schupanzigh András Frigyes († 1778) pozsonyi kanonokról van szó a levélben, aki korábban a pápai nunciatúra kancellárja volt Bécsben.[40] Zolnai Béla szerint „nyílván a bécsi miliőnek ösztönző hatása alatt" készítette fordítását,[41] amely a jeles magyar

[35] Jelzete: Hist. VI. c.

[36] Istennek DICsősIghIre, NeMzetInek LeLkI VIghasztaLasára.

[37] A kéziraton hivatalos (pl. cenzori) átnézésére semmiféle jel nem utal.

[38] SZAUDER (4. jegyzetben *i. m.*, 174) és BITSKEY (5. jegyzetben *i. m.*, 350) ebből az évszámból a fordítás készenlétére következtettek.

[39] Piarista Központi Könyvtár, 24/5/10: A címlap után bekötve 8 levél a pesti pálosoknál 1768-ban vitatott tézisekkel: Assertiones ex universa philosophia ad mentem Doctoris Angeli Divi Thomae Aquinatis, quas in monasterio B. M. V. de Pesth ... 1768. Mense Augusto publice defendit Augustinus Bálintffy Monachus Paulinus praeside ... Martino Billisics. Pesthini, (1768),Typis Eizenbergerianis. (A példány Révai Miklósé volt.)

[40] HRADSZKY, Josephus: *Initia, progressus ac praesens status capituli ad Sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio.* Szepesváralja, 1901. 473. Gerhard Cornelius Driesch, Esterházy Imre hercegprímás titkára Philipp Ludwig Zinzendorffnak címzett levelében leírja, hogyan kapta meg a pozsonyi kanonokságot Schupanzigh. Carintiából (vagy Carniolából) származott, Domenico Passionei nuncius kancelláriáját vezette Bécsben, a nuncius bíborossá kinevezése és Bécsből Rómába távozásakor ajánlotta Esterházy prímásnak Schupanzighot pozsonyi plébánosnak. OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 1649/III. 256. levél, 2. jegyzet.

[41] ZOLNAI: *i. m.* (2. j.), 57.

nemzet hasznára[42] Esztergomban Barkóczy Ferenc érseknek ajánlva jelent meg.[43] A fordító szorgalmát Simon Stock püspök is megdicsérte,[44] a megjelentetést a pozsonyi cenzor engedélyezte. Várady Imre szerint talán éppen e fordításával vált méltóvá Schupanzigh arra, hogy a római Árkádia tagjai közé sorolják.[45]

Az esztergomi kiadáshoz[46] 1770-ben, 1773-ban téziseket kötöttek.[47]

A *Della regolata divozione* és a *Della carità cristiana* közel egyidejű bécsi latin nyelvre fordítása nem véletlen. Johann Joseph von Trautson érsek 1752. évi pásztorlevele Muratori műveinek ismeretében sürgette papjai igazi lelkipásztori tevékenységét a barokk külsőségek helyett. 1757-ben a jezsuiták Migazzi Kristóf érseket vádolták be az uralkodónál, végül a pápai döntés következtében a már korábban kinyomtatott *De recta hominis Christiani devotione* terjesztésére sor kerülhetett.[48] A kötet elejére belehelyeztek egy 1759. szeptember 23-án kelt igazolást (Monitum). Ez az igazolás 1759-től kezdve nemcsak a latin, hanem a német[49] és magyar nyelvű kiadásokban is megtalálható. Hiányzik természetesen az 1751. évi német és a budai tézisekkel 1756-ban megjelent latin nyelvű kiadás példányaiból.[50]

Elgondolkodtató, hogy Muratori fentebbi két művének latin fordítása – talán a latin nyelv Magyarországon széles körben használatos volta miatt is – magyarországi személyekhez köthető. A magyarországi katolikus egyház vezetői közül sokan közvetlenül Rómából hozhatták magukkal a reformok iránti érzé-

[42] Az előszó szavai: „in commodum inclytae nationis Ungaricae".

[43] *De charitate christiana prout fertur in proximum tractatus moralis.* Ex italico sermone in latinum versus ab Andrea Friderico SCHUPANZIGH. Strigonii, 1763, F. A. Royer.

[44] ZOLNAI: *i. m.* (2. j.), 58.

[45] VÁRADY: *i. m.* (3. j.), 544: Forse, proprio con questo suo lavoro, Schupanzigh si rese degno di essere annoverato tra i soci dell' Arcadia Romana. Hogy Várady minek alapján írta le ezt a mondatot, nem jelezte. – Schupanzigh kanonok neve nem szerepel az Anna Maria Giorgetti Vichi által kiadott névjegyzékben (*Gli arcadi dal 1690 al 1800. Onomasticon.* Roma, 1977).

[46] Az Országos Széchényi Könyvtár RMNy-csoportja által vezetett nyilvántartásban 70 fennmaradt példány szerepel.

[47] Tézisekkel ellátott kiadások (graduális könyvek):

Assertiones theologicae de Augustissimo incarnati Verbi myterio ac de angelis, actibus humanis et beatitudine, quas in ... Universitate Tyrnaviensi ... 1770. Mense Aprili ... publice propugnavit ... Georgius Koczmár ... Alumn. Archi-Dioec. Strigoniensis ex praelectionibus ... Ludovici Csapodi ... et ... Josephi Kenyeres (professorum Tyrnaviensium). S. l. a. 6 ff. a címlap után. (OSzK: 603.695, 609.124; Bp., Piarista Központi Könyvtár: 46/7/6)

Assertiones ex universa theologia, quas ... in ... Universitate Tirnaviensi ... publice propugnandas suscepit Adamus Kaszanczki Alumnus ... Archi-Dioec. Strigoniensis ex praelectionibus Josephi Kenyeres et Ludovici Csapodi (professorum Tyrnaviensium). Tirnaviae, 1773, Acad. 13 ff. a címlap után kötve. Ajánlás: Galgóczy János választott püspöknek. (OSzK: 603.696)

[48] ZOLNAI Béla (*i. m.*, 2. j. 38, 76.) a kiadás támogatójaként Migazzi kardinálist nevezi meg.

[49] Leírásukat l. a 18. jegyzetben.

[50] ZLABINGER: *i. m.* (26. j.), 121–122. és ZOLNAI: *i. m.* (2. j.), 76. szerint 1757-ben a kinyomtatott *De recta devotione* miatt vádolták be Migazzit a jezsuiták.

kenységet. A főpapok jelentős része a Collegium Germanicum Hungaricumban tanult, ezen kívül pálos és piarista szerzetesek is új eszmékkel térhettek haza.[51] Hölvényi György szerint a közvetlen római kapcsolatoknak volt döntő jelentősége a „római szellen", a „reformkatolicizmus", a „katolikus felvilágosodás" terjedésében.[52] Muratori két erkölcstani művének latin fordítása, sőt az egyiknek a magyarra fordítása is Bécsben történt. A *Della carità cristianát* az ottani nunciatúra magyarországi kancellárja, Schupanzigh András Frigyes fordította latinra, a *Della regolata divozionét* pedig Klimó György buzdítására a már két évtizede Bécsben élő Bernardo Lama.[53] Lama fordításából készítette Gálfalvi Ozdi Ferenc, az erdélyi udvari kancellária tisztviselője a *Della carità cristiana* magyar változatát, szintén Bécsben.[54] Az elmondottak alapján Muratori eszméinek magyarországi elterjedésében jelentősebb Bécs közvetítő szerepe, mint azt eddigi szakirodalmunk állította.

*

A *Della regolata divozione* és a *Della carità cristiana* latin és magyar nyelvű kiadásakor is előkerült Barkóczy érsek neve. Ő a *Della carità cristiana* 1763. évi esztergomi latin nyelvű kiadásának ajánlottja, személyéhez kötötték a *Della regolata divozione* 1762-ben elkészült, kéziratban maradt magyar fordítását. A mű első kiadásának (Venezia, 1747) egy példánya Barkóczy Ferencnek még egri püspöki (tehát 1761 előtti) superexlibrisével ellátva található meg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban.[55] Ugyanott hasonlóan bekötött példányban maradt fönn a *Della pubblica felicità, oggetto de' buoni principi* (Lucca, 1749) című Muratori-mű.[56] Egyébként ez az esztergomi könyvtár a 18. századból Muratori műveinek 34 kiadásából őriz példányt.[57]

Az 1750-es években a bécsi jezsuiták (a magyar jezsuiták is az osztrák rendtartományhoz tartoztak!), amint láttuk, igyekeztek megakadályozni Muratori *Della regolata divozione* című műve latin kiadásának terjesztését. 1761-ben Felix Lazarini jezsuita szerzetes[58] által Velencében vásárolt könyvek kerültek

[51] L. a 10–12. jegyzeteket.

[52] HÖLVÉNYI: *i. m.* (8. j.), 891.

[53] Uo. 888. A Hölvényi által idézett helyen (GARNS-CORNIDES, 20. jegyzetben *i. m.*, 249) nem találtunk adatot az állítás megerősítésére, de a fentebb elmondottak alapján Klimónak minden bizonnyal szerepe volt a fordítás létrejöttében.

[54] *A nagy parantsolatnak, tudniillik a felebaráti szeretetnek igaz magyarázatja...* Bécs, 1776, Trattner.

[55] Jelzete: B. V. 02420.

[56] Jelzete: B. V. 02423.

[57] Muratori igazi hatásának felméréséhez hozzátartozna a 18. századi magyarországi könyvtárakban található műveinek számbavétele. Osztrák könyvtárakban végzett számbavétel: ZLABINGER: *i. m.* (26. j.), táblázatokban.

[58] Felix Lazarini S. J. (szül. 1727) 1745–1760 közt az osztrák rendtartományben végezte tanulmányait, 1762-től Velencében élt.

revízióra.[59] Muratori művei és vele vitázó kötetek. Már az a tény is érdekes, hogy a 18. század közepe után egyre gyakrabban kerültek katolikusok, sőt szerzetesek külföldről hozott könyvei is a cenzúrahivatalhoz, s a jegyzékeken gyakran előkerült Muratori neve.[60] A Lazarini által beszerzett kötetek revíziós jegyzéke szerint Benedictus Plazza Muratorival vitázó *In sanctos pietas* című művét[61] Lazarini ingyen tudta megszerezni, egy esetleges magyarországi vagy németországi kiadás lehetőségét felvetve. Az sem érdektelen, hogy a hét könyvet a jezsuita tartományfőnöknek rövid időn belül Klimó György adta át. Klimó, mint címzetes püspök 1747-től kancelláriai előadóként élt Bécsben, amint láttuk Bernardo Lamát ösztönözte a *Della regolata divizione* latinra fordítására. 1751-től volt pécsi megyéspüspök, mint püspök-tanácsos[62] több-

[59] Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Litt. VI. a. 5.
Specificatio Librorum, et expensarum

	Lirae	Solidi
Muratori. La Divozion Regolata	2	10
Muratori. Epistola Paraenetica	6	–
Plazza. In Sanctos Pietas	–	–
Giraldez. Dialoghi Critici	4	10
Maurici. La Divozion de' Cristiani	4	–
Gaudio. Difesa dell' illibata Divozion	4	–
Avertimenti etc. contro la lettera Parenetica	3	10
Summa	24	10

Lirae Venetae 24: 10 solidi, faciunt florenos Rhen. 4: 54 Crucigeros, quam summam mihi hic exsolvit Dominus Antonius Cavalar.

NB. Operi P. Benedicti Plazza pretium non est oppositum; eo quod gratis illud a Domino Luca Fauti habuerim, ea tamen conditione, ut duo saltem ejusdem exemplaria restituantur, si in Hungaria, aut Germania Typis datum fuerit. Nam hic loci reperiri amplius nequit.

Venetiis die 20. Maii 1761.

[A verzón a cenzúrahivatal feljegyzése:] Libri ./. Extradati per Excellentissimum et Reverendissimum Dominum Episcopum Quinque-Ecclesiensem Georgium Klimo, Admodum Reverendo Patri N. Koller S. J. Provinciali. Die 27 Junii 1761.

[60] Például 1761-ben, Lazarini jegyzékének évében a pálosok számára érkezett könyvek közt szerepel egy „Vita Muratorii" Venetiis, 1756, in 4° [= MURATORI, Gian-Francesco: *Vita del proposto L. A. Muratori...* Venezia, 1756]), a kapucinusok számára érkezett könyvek (Libri Tergesto advenientes) egyike: „Lamindus Pritantius, de ingeniorum moderatione." Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Litt. VI. u. 13. et 25.

[61] PLAZZA, Benedictus: *Christianorum in Sanctos, Sanctorumque Reginam, Eorumque Festa, Imagines, Reliquias, propensa devotio a praepostera cujusdam Scriptoris Reformatione, Sacrae potissimum Antiquitatis monumentis ac documentis vindicata...* Panormi, 1751. (Lazarini jegyzékének utolsó tétele is Plazza műve: *Avvertimenti storici e morali a spiegazione del trattato della Regolata Divozione de' Cristiani di Lamindo Pritanio, e d' altre proposizioni sparse in altri Libri dello stesso Autore. Coll' aggiunto ...* In Venzia, 1757.)

[62] Klimó György 1744–46 és 1759–1772 között szerepelt a helytartótanács tanácsosai között. Vö. EMBER Győző: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848.* Bp., 1940. 198.

ször szerepelt könyvrevíziós ügyekben. Híres könyvtárában, mely ma a pécsi Egyetemi Könyvtár különgyűjteménye, 25 exlibrisével ellátott Muratori-kiadás található, köztük a *Della carità cristiana* olaszul és latinul, a *Della regolata divozione* olaszul, latinul és magyarul és más művek.[63]

*

A két magyarul is megjelent Muratori-mű eszmevilágáról Szauder József, Hölvényi György és Kókay György már összegzést adtak.[64] Muratori a katolikus hitélet megújulását a főparancsból kiindulva sürgette. Az embernek Istenhez és a felebaráthoz való helyes viszonyáról ad képet a VI. Károly császárnak ajánlott *Della carità cristiana* (1723). Az emberben a felebaráti szeretet természet-adta törvény is, az fontosabb a külsőséges vallásgyakorlatoknál. Az üdvözülés feltétele a tevékeny szeretet, a szegények és rászorultak segítése.

A *Della regolata divozione* 1747-ben jelent meg olaszul, majd az ellene indított támadások miatt 1753 decemberében XIV. Benedek pápa vizsgálatot rendelt el, amely ismételten kimondta, hogy a műben foglaltak a katolikus egyház tanításával egyeznek. Muratori e művében a liturgiába beférkőzött hamis és káros áhítatgyakorlatok ellen lépett fel. Hangsúlyozta, hogy a keresztény ember életében a Szentírás és a szentmise központi helyet kell, hogy elfoglaljon. A közérthetőség kedvéért a szentmise állandó részeit nemzeti nyelvre fordította, a babonaságok, a szentek túlzó tisztelete ellen érvelt.

Már előljáró beszédében hangsúlyozza, hogy célja „a köznépet, kinek lészen kedve és módja munkámat olvasni, oktassam".(16)[65] Többször ad áttekintést a tárgyalt áhítat-formák történetéről. Fontosnak tartja, hogy a liturgia mindenki számára érthető módon történjen. Mivel pedig a latin nyelvből idők folyamán „az idegen és köznép előtt ismeretlen nyelv lett" (204) „én azért (s kívánom, hogy ez Istennek dicsőségire és a köznépnek javára váljék) a miserendet és annak szép imádságit elé adom azok kedvéért, kik deákul nem tudnak, s nem értik, mit kérjen a környül-állók nevével a pap, midőn misét szolgál." (206) Érdekes adalék, hogy a kéziratban a szentek tiszteletével kapcsolatban a fordító használta bálványozás szót a fordítást átjavító kéz törölte, megjegyezvén: „Ez a szó: bálványozó, mindenütt maradjon ki." (386) Ha „az szentekhez való áhítatoskodás ... magával nem hozza a szükséges és hasznos más áhítatosságot, mely által tudniillik az Istennek szeretőivé és jámbor és igazságos magunk viselésire indíttatunk, és felebarátunkhoz való szeretetre ösztönöztetünk, tehát ez csak árnyéka

[63] A Klimó-könyvtár megjelenés alatt lévő katalógusából Móró Mária bocsátotta rendelkezésemre az adatokat. Szívességét ezúton is megköszönöm. Magyarul is megvan a *Della carità cristiana*, ebbe azonban már nem került be a megjelenés idején elhunyt Klimó exlibrise.

[64] L. a 4., 8. és 9. jegyzetet.

[65] Az idézetek e bekezdésben az újonnan előkerült esztergomi kéziratból szöveghű átiratok, a kézirat lapszámának jelölésével.

az áhítatosságnak, s annyit teszen, mint vásárban az üres erszény." (272) Nincsen „az szenteknek ... semmi szükségi az mi gyertyáinkra avagy cifraságokra." (274) Szeretné a sok ünnepet csökkenteni a szerző. „Illik tehát oly határt szabni az mi áhítatosságunkban, hogy az ő tiszteleteknek megadása miatt a szegénységnek ne nevekedjék nyomorúsága és ne szaporodjék naponként száma e földön." (288) „Nem árt és semmi kárára sincsen a szerzeteseknek és a gazdag embereknek, kiknek vagyon miből élni, ha mindjárt az egész esztendő is merő ünnepből áll; más az szegény embernek dolga; az ki kézi munkájából élni szokott, semmije nem lévén e világon egyebe; az ki azért az ünnepeket szaporítja, az valóban a szeginyeket darab kenyeritől fosztja meg, mellyet az otthon való szegény cselédre kellenék osztani." (290)

Szól a prédikálásról is, amelynek – miként alább még látni fogjuk, önálló művet is szentelt. „Az lelki pásztoroknak is arra légyen gondjok, hogy az beszédjeket az köznépnek értelmire rendeljék, az praedicalasokat nem csak a tanultabbak értelmihez, kik kevesen találtatnak. ... Ha pedig némelyek az elméjeknek fitogtatásával magoknak hírt, nevet szaporítani igyekeznek, tudva légyen nálok, hogy az legokosabb s legtudományosabb, ki oly ékességgel rendeli beszédjeit, hogy nem csak az tudósabb s tanultabbakat, de az tudatlanoknak sokaságát is oktatja, felgerjeszti és gyönyörködteti. Nálunk sokkal nagyobb becsületben vagyon eféle közönséges beszéd, mintsem a cifra szózatok, melyeknek az iskolákban vagyon keletek, s melyet ritka, aki elé rántson." (139–140)

Dei pregi dell' eloquenza popolare

Gregorius Trautwein ulmi ágostonos kanonok Muratori *Dei pregi dell' eloquenza populare* című művét[66] fordította latinra *Contra sublime loquentes in cathedra seu Dignitas eloquentiae popularis* címmel.[67] Ennek kiadásában Trautwein műhöz kapcsolódó disszertációja is olvasható. Trautwein a bécsi jezsuita „főszónok"-ot, Franz Peikardtot (1684–1752) és követőit, a barokk szónoklási módot ostorozza. A kötet címlapja Augsburgot és Innsbruckot jelöli meg megjelenési helyként, de a kötet nagy részét betöltő Muratori-művet a végén álló kolofon szerint Ulmban nyomtatták.[68]

[66] Venezia, 1750. (Példány: OSZK: Past. 2667.) – VÁRADY Imre (*i. m.*, 3. j., 542–543.)

[67] Példányok: Központi Piarista Könyvtár, 54/6/4; Arad, Megyei Könyvtár, 6847.

[68] MURATORI, Ludovicus Antonius: *Contra sublime loquentes in cathedra seu Dignitas eloquentiae popularis Italice proposita.* Latine exposita praefixa Dissertatione de styli neotericorum, quo Peikartianos vocant, conditione, merito ac imitatione a R. D. Gregorio TRAUTWEIN exempti Collegii Cann. Regg. ad insulas Wengenses Decano. Augustae Vind. et Oeniponti, 1757, Jos. Wolff. – A kötet végén, a Muratori-művet lezáró és annak másik nyomdahelyen történő megjelenését bizonyító kolofon: Ulmae, Ex Officina Wagneri, Cancellariae Typographi.

Gregorius Trautwein[69] más műveket is latinra fordított. Például a Szent Ágoston Possidius-féle életrajzát és annak kritikai megjegyzéseit tartalmazó kiadványhoz függelékül franciából egy panegyricust.[70] A kritikai megjegyzések előszavában a szentekre aggatott hamis dicséretek káros voltáról olvashatunk. Muratori, „a művelt világ kiemelkedő csillaga"[71] már felemelte ez ellen szavát, három lapnyi idézet olvasható is a kiadvány első előszavában a *Contra sublime loquentes in cathedra* címmel kiadott Muratori-mű 13. fejezetéből. A bevezető szerint a Trautwein-fordította panegyricus egyházi szónokok számára mintaként jelent meg.[72]

Franz Peikardtról[73] szó esik a magyar prímás titkára (Gerardus Cornelius Driesch) és Philipp Ludwig Zinzendorf kardinális (korábbi győri püspök) levelezésében is.[74] 1737. okt. 1-jén Zinzendorf azt írta, hogy Bécsben többször meghallgatta Peikardtot, korábban a jezsuita templomban, újabban a Szent István dómban. A császár ezévi születésnapján elmondott heves vallásvédő beszédét rosszallással vették a bölcsebb emberek (viri cordati atque prudentes). Egyébként nemrég – folytatja Zinzendorf levelében – egy vendégségben Peikardt jezsuita Zinzendorf tanácsos [a bíboros atyja] jelenlétében kemény vitába keveredett arról, hogy miért szűkítették a jezsuiták könyvcenzori jogait. A vita a jelenlévők nagy derültségére szolgált – fejezi be a bíboros a témát. Amikor Driesch Zinzendorf bíborossal való levelezését sajtó alá rendezte, jegyzetként saját véleményét is elmondta. Neki is föltűnt, hogy a jezsuita templomban prédikáló

[69] Trautweinre vonatkozó szakirodalmat nem sikerült találnunk. Az azonban jellemző lehet, hogy az ágostonos kanonokok közül Jordan Simon Stock Bécsben a katolikus felvilágosodás jelentős képviselőjeként tevékenykedett. Vö. BESSENYEI György: *Idegen nyelvű munkák és fordítások, 1773–1781.* Sajtó alá rend., bev. KÓKAY György. Bp., 1991. 48–50. Georgius Major görögkatolikus püspök szerint Stock Muratori Della regolata divozione című művét nagyra tartotta. (ZOLNAI, 2. jegyzetben *i. m.*, 57.)

[70] *S. Aurelii Augustini ... vita auctore S. Possidio ... opera et studio D. Joannis Salinas ... Accessit Michaelis III. ad exemptas insulas Wengenses Cann. Regg. Ulmae ... Praelati Disquisitio critica de variis gestis, dictis ac visionibus S. Augustino falso aut minus solide attributis.* (Add. Panegyricus ... S. Augustino dictus ab ... D. Spiritu Fleicherio episcopo Neumesensi ... Ex idiomate Gallico ... translatus ab ... Gregorio Trautwein ad exemptas insulas Wengenses Ulmae Decano.) Augustae Vindelicorum, 1768, Veith.

[71] „litterarii orbis primae magnitudinis stella"

[72] „ut Sacri Oratores paradigma habeant, quod imitentur." – François FÉNELON *Les aventures de Télémaque* regényét szintén latinra fordította Trautwein, franciából. Az 1744-ben Frankfurtban megjelent fordítás a század közepén több kiadást megért, például Kassán 1750-től 1764-ig négyszer napvilágot látott. Ezt a latin változatot is használta magyar fordítása készültekor HALLER László (*Telemakus bujdosásának történetei* – először 1755-ben Kassán adták ki) és vele egyidőben ZOLTÁN József *Telemekusnak az Ulisses fiának bujdosásai* címmel (Kolozsvárott később, 1783-ban adták ki). Hriágyel Márton szintén a latin változat alapján foglalta versekbe a történetet 1756-ban.

[73] Franz Peikardt 1714-től élete végéig Bécsben élt.

[74] A szóban forgó levél lelőhelye: OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 1649/III. nr. 143 [CVIIL!].

Peikardt gyakran használt hősi tettekről szóló mesés fordulatokat,[75] ami nagy népszerűséget hozott neki, s mindenki legalább egyszer igyekezett Bécsben járva meghallgatni őt.[76] Mannagetta tanácsost is rávették erre. Mikor távozott a templomból, az ajtóban a szellemes Dalberg tanácsos meglátta és nevetve megkérdezte, hogy tetszett neki a magasztaló beszéd. Ha húsz év múlva él, magamtól meghallgatom, hangzott a rögtöni válasz.[77] Driesch levele azt tanúsítja, hogy Bécsben, értelmiségi körökben nem örvendtek egyértelmű népszerűségnek a jezsuiták. Ebben szerepe volt itáliai hatásoknak is.[78]

Miként fentebb már láttuk, Muratori műveiben az üres, barokk vallásosság ellen harcolt. A *Dei pregi dell' eloquenza popolare* című művében részletesen szól az elmefitogtatás és cifra beszéd ellen. A szentek szerepe itt is csak annyi lehet, hogy általuk az Isten és a felebarát szeretetére, a keresztény erények gyakorlására vezessék a hallgatókat és az olvasókat. Trautwein értekezése Muratori nézeteit alkalmazza Peikardt és különösen annak követőinek (a magyarországi jezsuiták közt is voltak ilyenek!) prédikálási módja ellen.

Muratori és Trautwein szónoklatokról szóló műveinek magyarországi hatásával szakirodalmunk eddig nem számolt. Nemrég kezünkbe került Benyák Bernát piarista szerzetes egy 1772-ből származó kézirata, amely az alábbi címet viseli: „A hegyke prédikálók ellen, avagy a néphez szabott szólás méltósága, melyet Muratorius Lajos Antal, a Felséges Ausztriai Hertzeg könyv-tartó házának fő gond-viselője olaszul botsátott ki. Deákra fordított pediglen, és a Neoterikusoknak, kiket Pajkártziánusoknak hívnak, beszédjek módjáról, mivoltáról, érdeméről 's követéséről való vetélkedéssel meg bővített T. Úr Trautwein Gergely. Ugyan ebből magyar nyelvre által tett P. Benyák Bernárd Áhétatos Oskolák szerzetese Nyitrán 1772. Az elől-járók engedelmekből."[79]

Benyák Bernát (1745–1829) a 18. század közepén itáliai minták alapján megújult piarista rendbe lépett be 1764-ben. Azért választotta a piaristákat, mert a váci gimnáziumban a szónoklat tanára, Paschgall Adolf (1734–1776) nagy hatással volt rá.[80] (Paschgall 1756–57-ben Rómában tanult teológiát.) Benyákot 1771-ben szentelték fel, ugyanabban az évben a nyitrai nemesi konviktus aligazgatója lett, ő tartotta a szentbeszédeket is. 1773-ban Vácott magyar

[75] Quod omneis loquendi, ac sua proponendi formulas ex Heoricorum gestorum fabulosis historiis, et fictis narrationibus, depromeret, quae res sequiori mirum in modum sexui placebat. (Uo.)

[76] oratorem, de coelo lapsum (Uo.)

[77] Mannagetta tanácsos véleménye: Tunc denique Ipsum, qui plures requisitas in Oratore dotes jam possideat, ubertate styli, στύλου luxuriantis refecta, et Αλληγωρίων, nec non μεταφορων, seu translationum, longe petitarum, obscuritate sublata, idoneum fore, qui persuadeat. Istuc de Peickartio Managetta eo tempore iudicium formabat. (Uo.)

[78] Vö. GARNS-CORNIDES: *i. m.* (19. j.), 233–237.

[79] A kézirat lelőhelye: Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Manuscripta, For. 0–4/24. 1.

[80] TAKÁTS Sándor: *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*. Bp., 1891. 32.

szónok, 1774-től egy évtizedig Pesten tanár, aztán egy újabb évtizedig Székesfehérvárott a gimnázium igazgatója volt.[81]

Trautwein disszertációjában bibliai idézetekre és a tridenti zsinatra hivatkozva kezdi mondandóját „a fennhéjázó ész leleményeinek" megzabolázására, az „inkább élesen, mint sem helyesen" szólók ellen. A dicsérés dolgában elmondott prédikációkkal foglalkozik, azokat ostorozza, amelyek „már nem prédikációknak, hanem rövid, agyas, költött versek egybeszedésének" látszanak, amelynek a gondolatait metaforák és allegóriák homályosítják el. „Nem javallanak, (ami minden oratornak hivatalja) hanem parancsolnak; nem szót, hanem ráncos homlok alatt főlt parancsolatokat mondanak".

A prédikáció fontos követelményei Trautwein szerint: 1. A „tiszta és seprőlék nélkül való szólás", azaz az idegen szavak és a „meneteles értelen mögül elillant szóknak" a kerülése. 2. A szavaknak súlyuk és foganatjuk legyen. 3. A legfontosabb „az erős és megvíhatatlan állítás". 4. „A szív indulására kell igyekeznie a lelki orátornak".

„A szók és egyéb dolgok felfúvott nagyságával, a rakásra gyűjtött válogatott mondásokkal függőben tartják az hallgatókat, elrezzentik a szívet az istenes indulástól, és a mindenféle cirfaságok villámodásival szemek fényét vesztik annyira, hogy az elhűlt és elájult elme fel ne ébreszthesse az akaratot a csendes mozdulásra és a békés reáállásra..." „Az a szándékjok ezeknek az orátoroknak, hogy az ő híres vitézeiknek dicséreteket és jelesen viselt dolgaikat az hallgatók nagy álmélkodásokra tolják bé prédikációikban. Ennek okáért nyújtják meg oly nagyon prédikációikat..." „Az igazságot, nem a szókba való mértéktelenséget, az akarat megtörését, jóra való hajtását, nem az észnek gyönyörködtető édesgetéseit kívánják a prédikáló székek." Peikardt követői „magokat híresítik, nem a Krisztust hirdetik". „Mit használ az hallgatóknak az a sok világi s igen homályos dolgok elbeszélése, az a sok gyönyörködtető, de egy cseppet sem mozdító szó, az a sok konfect, édesség, ha sem téj, sem valami tartós étel nem kerül elől."

Trautwein disszertációja Muratori *Dei pregi dell' eloquenza popolare* című műve latin kiadásának bevezetőjeként jelent meg. A kézirattöredék semmit nem árul el arról, hogy Benyák lefordította-e Muratori művét, vagy sem. Az biztosnak tűnik, hogy nem ok nélkül nyúlt a barokk stílust ostorozó Trautwein-műhöz. Hasonló gondolatok már a század közepétől jelen voltak a jezsuiták retorikai tankönyveiben is.[82] Mivel nem ismerjük még alaposan a hazai 18. századi katolikus prédikálási elméletet és gyakorlatot,[83] nem vettük számba a nyomtatott prédikációkat, nem gyűjtöttük össze az egyházi szónokokról az egykorú

[81] Az adatok forrása: *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum, 1666–1997.* Coll. Stephanus LÉH, red. Andreas KOLTAI. Budapestini, 1998. 289., 54–55.

[82] Vö. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században.* Bp., 1971. 79–99.: Jezsuita retorikák a XVIII. században (Le Jay F., Kaprinai I.)

[83] 18. századi prédikációk esetében inkább csak az érdekességekre, motívumokra figyelő szakirodalommal rendelkezünk. Vö. LUKÁCSY Sándor: *Isten gyertyácskái.* Pécs, Jelenkor, 1994., UŐ: *A végtelen jövő.* Bp., Balassi, 1998, 9–56.

értékeléseket, nem foglalunk állást. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy Muratori művének latin fordítása jelen volt a 18. századi Magyarországon és két erkölcstani művéhez hasonlóan a katolikus egyház barokk beágyazottsága ellen hatott, annak megújulását sürgette.

*

Muratori többi művének magyarországi hatásával is számolhatunk. Könyvtárainkban bőven találhatóak ezekből is a 18. században hazánkba került példányok. Összesítő számbavételük[84] bizonyára árnyaltabbá teszi az általunk most felvázolt képet. Kéziratos forrásokból is kerülhetnek elő újabb adatok. Protestáns körökben Muratorit elsősorban mint történetírót értékelték.[85] Valláserkölcsi műveinek reformgondolatait több főpap és szerzetes is magáévá tette, a magyarországiak számára megjelent latin és magyar nyelvű kiadások révén pedig szélesebb olvasóközönség is megismertette nézeteit. Általuk a katolikus egyház reformtörekvéseiként is szemlélhetjük a barokk külsőségektől való távolodást, a cselekvésre ösztönző szociális érzékenységet, az anyanyelv fontosságát.

[84] Kókay György néhány hazai 18. századi könyvgyűjtemény Muratori-műveit számba veszi. Ezek közül talán legérdekesebb a református Rádayak gyűjteménye. (KÓKAY: *Muratori és Magyarország* ..., 9. j., 202–204.) Két további külföldön megjelent Muratori-mű magyarországi tézisekkel (Uo., 201.):

De naevis in religionem incurrentibus sive Apologia epistolae a ... Benedicto XIV. ... ad episcopum Augustanum scriptae. Venetiis, 1760. – Az Országos Széchényi Könyvtár 317.891 jelzetű kötetében a címlap után kötve: *Dum conclusiones ex tractatibus theologicis ... in ... Cathedrali Quinqueecclesiensi ... 1763. Mense Decembri ... propugnaret Joannes Perich Episcopalis Seminarii ... alumnus ... ex praelectionibus Matthaei Francisci Kertiza ... ac ... Georgii Nunkovits (Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis canonicorum et professorum) ... auditoribus oblata.* Sine loco, (1763), 10 ff. Vö. a 29. jegyzettel.

Vita humilis servi Dei Benedicti Jacobini praepositi Varalliensis ... Italice descripta, nunc primum Latine reddita. Venetiis, 1753. – Az Országos Széchényi Könyvtár 821.780 jelzetű kötetében a címlap után kötve:

Assertiones ex universa theologia ..., quas in Monasterio V. Ecclesiis anno 1773. Mense Aug. ... propugnavit ... Antonius Kiss Ord. Monachorum S. Pauli I. Eremitae ... Auditor praeside ... Paulo Niczky ejusdem Ord. ... professore. – V. Ecclesiis, (1773), Typis Englianis, 10 ff.

[85] Bél Mátyás, aki az evangélikusok körében Muratoriéval rokon vallási irányzat, a pietizmus nagyhatású képviselője volt, Muratorit mint történetírót állította követendő példaként kortársai elé. Általa „gloriatur Italia", írta Bél SCHWANDTNER János György *Scriptores rerum Hungaricarum* c. forráskiadása előszavában (Bécs, 1745). A kiadványt ismertette az olmützi *Monathliche Auszüge*, a recenzens Bélt és Muratorit egyszerre ajánlotta példaként a cseh tudósoknak (1747. 1. szám). Dobai Székely Sámuel (szintén evangélikus vallású) az 1740-es években járt Modenában. Fennmaradt levelezésében többször is szó esik Muratoriról. A református Domokos Márton Debrecenben így vélekedett: „Muratorius Vindiciájit nem láttam, itt nem is találtatik. Caeterum minden Elencticus munkáiról én ollyan értelemben vagyok, hogy mindenikében igen subtilis méreg vagyon el rejtve: Potzem kárász potzem, ne mam nosi." Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 784/1. f. 178. (1762. jún. 15.)

SZELESTEI-NAGY, LÁSZLÓ

Les oeuvres de Lodovico Antonio Muratori en Hongrie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle

En découvrant des données nouvelles, l'étude complète (et parfois corrige) la littérature spéciale s'occupant de Muratori. Sa conclusion importante est que Vienne a un rôle plus considérable dans la diffusion des idées du catholicisme réformé en Hongrie qu'on ne le croyait jusqu'ici. L'ouvrage intitulé *Della regolata divozione dei cristiani* (1747) fut traduit en latin à Vienne à l'instigation de l'évêque György Klimo, par Bernardo Andrea Lama. Cette traduction fut imprimée également à Vienne avant 1756, mais jusqu'à 1759, il n'y a que des données de Hongrie à propos de sa diffusion. Déjà en 1756 des thèses imprimées à Buda furent reliées devant ce volume. L'ouvrage fut publié en hongrois en 1763 à Eger dans la traduction de Ignác Séllyei Nagy, chanoine de Veszprém. Une autre traduction, achevée en 1762, resta en manuscrit. Le *Trattato della carità cristiana* (1723) fut traduit en latin par András Frigyes Schupanzigh, chanoine de Pozsony qui remplit plus tôt la fonction du chancelier de la nunciature papale à Vienne. Cette traduction fut imprimée à Esztergom et dédiée au primat Ferenc Barkóczy en 1763. Le traducteur en hongrois de la variante latine, Ferenc Gálfalvi Ozdi vivait à Vienne comme employé de la chancellerie hongroise de Transylvanie, le lieu d'impression est aussi Vienne. La traduction latine de *Dei pregi dell'eloquenza popolare* parut à Ulm. La dissertation du traducteur Gregorius Trautwein, qui accompage l'édition, flétrie le style oratorie baroque des jésuites de Vienne (1757). C'est cette dissertation qui fut traduite en hongrois par Bernát Benyák, religieux piariste en 1772. Parmi les livres subsistant jusqu'aujourd'hui des deux pontifes (de Ferenc Barkóczy, évêque d'Eger, plus tard aerchévêque d'Esztergom et de György Klimó, évêque de Pécs qui se tournait vers le catholicisme réformé dans le milieu de Vienne) il y a des ouvrages de Muratori en italien, en latin et en hongrois aussi. Dans les écrits de la censure, ces ouvrages figurent plus souivent à l'époque des discussions de Vienne aux années 1750.

GRANASZTÓI OLGA

A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében

Századunk huszas-harminas éveiben máig ható jelentőségű kutatása indult meg a francia–magyar kulturális kapcsolatoknak. A művelődés- és irodalomtörténet terén a XVIII. század második felét meghatározó magyarországi francia műveltség jelentőségére és hatására Eckhardt Sándor, Sőtér István, Baranyai Zoltán munkássága hívta fel a figyelmet. Mivel kutatásaik azóta sem találtak folytatásra, mindmáig egyedüli hivatkozási alapul szolgálnak a kor főúri művelődését illetően is.

Eckhardt Sándor irányította rá a figyelmet először a Csáky család egyik elfeledett tagjára is, a nagy műveltségű gróf Csáky Istvánra, és annak feleségére Erdődy Júliára, a kor egyik legfelvilágosultabb asszonyára.[1] A Csákyak iránt az érdeklődést az 1910-es évek közepén az aradi közművelődési palotában felfedezett, és többé-kevésbé feldolgozott tekintélyes mennyiségű XVIII. századi francia könyvanyag keltette fel. Eckhardt Sándor kezdett el nyomozni a már az első látszatra egységesnek tűnő könyvgyűjtemény eredete után. S bár tudott volt, hogy az aradi könyvtárnak ez a része az Arad megyei Atzél Péter gróf által Arad városának adományozott 16 000 kötetes könyvtárból származik, Eckhardt rövid kutató munkával kiderítette, a XIX. század első évtizedében meggazdagodó Atzél család nem lehetett az eredeti tulajdonosa ezeknek a könyveknek, mert a XVIII. századi francia anyag gyűjtése éppen ebben az időszakban állt meg. A könyvtárban megtalálta a francia könyvek katalógusát, amelyből világosan kiderül, hogy az 5160 kötetből álló könyvtár egyik korábbi tulajdonosa Csáky Júlia grófné lehetett. Eckhardt szerint 1807-ben készülhetett ez a katalógus, amikor a házaspár kénytelen volt eladni könyvtárát[2]. A vásárló, feltehetőleg Atzél Péter apja, Atzél István volt, aki az Arad megyei sikulai kastélyának könyvtárát alapozta meg evvel a gyűjteménnyel.

A régi francia könyvállomány feldolgozása, és a Csáky levéltárban folytatott kutatás izgalmas eredményekkel szolgált. Eckhardt 1917-ben publikálta első, kutatásait összegző tanulmányát[3]. Ezt követően még két, lényegében ugyanezeket az eredményeket bemutató tanulmánya jelent meg franciául: 1923-ban és

[1] ECKHARDT Sándor: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei.* Arad, 1917.

[2] ECKHARDT: *i. m.* 10, 24. old.

[3] ECKHARDT: *i. m.*

1943-ban[4]. Eckhardt Sándor ismertette meg a magyar könyvtártörténettel ezt a kimagasló jelentőségű könyvtárat, és őrá hivatkozunk a kor felvilágosult magyar arisztokratáinak jellemzésekor is.

Eckhardt kutatásai egyrészt azért keltették fel érdeklődésünket, mert ő a Csáky–Erdődy könyvtár általános bemutatásán túlmenően, csupán a felvilágosodás szerzőinek részletesebb ismertetésére törekedett, s a számunkra legérdekesebb, XVIII. századi francia regényirodalomról csak rövid említést tesz. Másrészt azért, mert bár tisztában voltunk avval, hogy rendkívül alapos levéltári kutatásaihoz nehéz lesz bármit is hozzátenni, mégis úgy gondoltuk, az anyag megtekintése mai szemmel talán szolgálhat némi újdonsággal, és hozzájárulhat a házaspárról és környezetéről felvázolt kép gazdagításához. A feladat izgalmasságát fokozta, hogy Eckhardt jelentése óta csak annyit lehetett tudni a Csáky könyvtár további aradi sorsát illetően, hogy a háború után a közművelődési palota állományából hozták létre az aradi városi könyvtárat. A régi könyvek sorsáról, tárolási körülményeiről és kezeléséről azonban nem szóltak a hírek. A 90-es évekig nagy nehézségeket okozott a kutatás, részben tehát ennek tudható be, hogy magyar érdeklődők nem fordultak meg a gyűjteményben. 1998 őszén sikerült eljutnunk az aradi könyvtárba, ahol nagy örömünkre minden további nélkül kutathattunk a régi könyvek külön kezelt gyűjteményében, és hamar kiderült, a Csáky könyvtár más könyvtárak régi (1810 előtti) anyagával egybeolvasztva ugyan, de szinte hiánytalanul fennmaradt. Mielőtt ennek a látogatásnak az eredményeiről beszámolnánk, ismerkedjünk meg a két gyűjtő személyével és izgalmas életútjával.

1. *Csáky István*

A gróf Csákyak szepesi birtokosok, és a megye örökös főispánjai voltak. Csáky István 1741-ben született, apjától nagy kiterjedésű birtokot örökölt, amelynek központja a Lőcsétől mintegy 15 kilométerre fekvő Illésfalva volt. Emellett bonyolult örökléssel ő birtokolta a homonnai kastélyt is, amelyik halála után az Andrássyaké lett. 1759 és 1761 között a bécsi Theresianum diákja[5]. Bécsben tanul meg kiválóan franciául, mezőgazdasági tanulmányokat is folytat[6], és az aradi könyvtárban talált francia színdarabok szövegkönyvének tanúsága szerint, sokat jár színházba. Itt ismerkedik meg Sztáray Mihállyal valamint Erdődy Lajossal, s ez utóbbinak talán lehetett némi szerepe rokonának, a szintén Bécsben nevelkedő Erdődy Júliának és Csáky Istvánnak összeismertetésében. Tanulmányai befejeztével Csáky István nem indult európai körutazásra,

[4] ECKHARDT Sándor: *Les livres français d'une bibliothèque privée.* = Revue des études hongroises 1923/4–5. ECKHARDT Sándor: *De Sicambria à Sans Souci.* Bp. 1943.

[5] Országos Levéltár, Csáky család P73 fasc.47 n.11.

[6] Írt egy gazdasági művet latin nyelven. ECKHARDT Sándor: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei.* 18.

nem maradt Bécsben sem, hanem hazatért Homonnára, oda ahol birtokai közül később is a legtöbb időt töltötte. 1764-ben vette feleségül Erdődy Júliát, aki ekkor tizenhét éves volt.[7] Házasságuk első tíz évében nagy építkezéseket folytatnak. Pajdussák Mátyás, a Szepesség elismert helytörténésze a húszas években publikált tanulmányában ismerteti építkezéseiket[8]: először az Illésfalva közelében lévő Szmizsány (Schmögen) templomát állíttatták helyre, majd pedig teljesen átépíttették az itteni plébániát és iskolát. Ezután a már romos illésfalvi gótikus templom következett, amit barokk stílusban szintén átépíttettek. A templom berendezése is az ő megrendelésükre készült el újonnan. Emléküket a főoltár mellett kétoldalt elhelyezkedő angyal őrzi: mindkettő egy-egy aranyozott ezüst szívet tart kezében, az ájtatos szeretetet jelképezve. Még ma is jól olvasható a szívekbe vésett latin felirat, amelyik magyarra fordítva így szól: „Csáky született Erdődy Júlia (a másikon ugyanígy, Csáky István nevével) Istenhez fordul szívével, és mindörökre felajánlja a fájdalmas Istenanyának 1770." 1770-ben lett tehát kész a templom újjáépítése, ezt követően az illésfalvi „öreg kastélyt" is átalakíttatták. 1773-ban ismét építkezésbe kezdtek. Az Illésfalva mellett található dombon, a Csáky István által Sans Souci-ra keresztelt nyárilak 1776 körül épült fel. A párját ritkító kéjlak és a körülötte elterülő park, amelyben a legkülönfélébb létesítmények nemcsak a főúri vendégsereg, hanem a munkában elfáradt jobbágyok számára is a felüdülést és a szórakozást szolgálta, többeket rímfaragásra ösztönzött. Az első, Sztáray Mihály gróf által készített francia nyelvű leírást[9] – amit maga Csáky István fordított magyarra – Diószeghi Erdődy Lajos, jegyzett költő is átdolgozta, illetve kibővítette magyarul[10]. A Sztáray féle leírásnak még több változata is készült: magyarul, latinul, németül. Volt azonban egy másik eredeti leírás is: Csáky István és műve, a Sans Souci dicséretére írt költeményt egy szepesi papnövendék, Joannes Nepomucemus Demko[11]. A Sans Souci-t megörökítő alkalmi versekkel érdemes lesz bővebben is foglalkozni nemcsak azért, mert ez az egyik legérdekesebb példája a Magyarországon is művelt kastély- és kertleírás irodalmának, hanem mert tartalmukat tekintve fontos forrásai a Csáky házaspár alkotó tevékenységének, továbbá a szerzők személye sem mellékes.

[7] OL. Csáky család P73. Fasc. 1 n. 8.

[8] PAJDUSSÁK Mátyás: *Schmögen, Sperndorf und Sans Souci.* Lőcse, 1926. 27–28.

[9] Ez a leírás elveszett. Fordításának címe: *Új Sans-Souci, avagy Gond nélkül-való Helynek rövid Le-írása, melly Francia Nyelven G. Sz. M. által iratott: azt Magyarra pedig G. C. I. fordította.* 1776.

[10] *Ujj Sans Soucinak, avagy gond nélkül való helynek rövid leírása....., mellyet utoljára együgyű magyar versekben foglalt Dioszeghi Erdődy Lajos.* Lőcse, 1777.

[11] Eckhardt ezt a leírást nem ismerte, bár hallott róla. Ismerte viszont RAPAICS Raimund, említést tesz róla *Magyar Kertek* (Bp. é.n.) című könyvében. Egy példánya megtalálható a Széchenyi könyvtár Aprónyomtatvány tárában. *Novum in Scepusio Sans-Souci... per J. N. Demko.* Lőcse, 1777.

Csáky István és Erdődy Júlia házasságából nem született gyemek. A gróf – az eddigi kutatások tanúsága szerint – sem a közéletben, sem a politikai életben nem vett részt. Életét birtokai irányításának és a művelődésnek szentelte. Az 1790-es évek vége felé írása meglehetősen reszketeg, 1800-tól pedig már más írja helyette leveleit[12]. Valószínűleg valami komoly betegségben szenvedhetett, s erre levelezésből is következtethetünk, ekkortájt sűrűn esik benne szó orvosáról, és különböző gyógykezelésekről. 1800 táján már súlyos anyagi gondokkal küszködhetett[13]. 1801–1810-ig, azaz haláláig feleségétől különváltan, a Homonnához tartozó Vitézvágáson, meglehetősen szerény körülmények között élt[14]. Feleségével már 1800-ban az osztozkodásról tárgyalnak[15], 1803-ban majd pedig 1805-ben növeli a neki biztosított életjáradékot[16], és feltehetően 1803-ban válnak el végleg útjaik. 1803-ban minden ingóságukról leltár készül[17]. A Sans Souci-ban lévő bútorokat elárverezik, és a homonnai kastélyból is kiköltöznek[18].

Ezt követően a Sans Souci hegyen álló nyárilak megsemmisült, de hogy milyen okból és milyen körülmények között, azt mindmáig nem sikerült kideríteni. Számos különböző történet kering: az egyik legenda szerint Csákyné Erdődy Júlia egy alkalommal nem volt hajlandó a tőle külön élő férjének bort küldeni, ezért a gróf bosszúból leromboltatta Sans Souci-t.[19] Erre vonatkozóan semmiféle utalás nem található a családi levéltárban, és a fenti adatok is azt bizonyítják, hogy itt valóban csak egy legendáról lehet szó. Annyi azonban bizonyos, hogy az árverés után a Sans Souci nyárilak, és a hozzá tartozó épületek egy része már nem létezett, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint egy, a gróf halála után néhány nappal készült leltár, amely szomorú bizonyítéka annak, mivé lett a hajdani gazdagság és a messzeföldön híres kéjlak: a néhány fennmaradt épületben két öreg széket, kilenc üveg pezsgőt, huszonhárom üveg tokajit, egy bikaló játékot és egy kredencet vettek számba.[20] Pajdussák szerint is a gróf romboltatta le a kastélyt, de azért, hogy feleségének ott tartózkodását lehetetlenné tegye[21]. Münnich Sándor a múlt század végén, Igló város történetéről szóló könyvében[22] szintén megemlékezik Sans Souci-ról, és ő is megemlíti annak pusztulását. Azt írja, hogy később a főépület helyére egy csonka kőgúlát emeltek, amelybe a következőt vésték be: „Itt állott egykor a Gondűző". Erről Eckhardtnak más érte-

[12] OL. Csáky család P73. Fasc. 47 n. 32.
[13] OL. Csáky család P73. Fasc. 1 n. 15.
[14] Erre vonatkozóan lásd leveleinek helymegjelölését: P73,. fasc. 47 n. 32; P73 fasc. 10 n. 33.
[15] OL. P73. fasc. 1 n. 15.
[16] OL. P73. fasc 1. n. 19
[17] OL. P73. Fasc. 10 n. 30.
[18] OL. P73. fasc. 10 n. 33.
[19] ECKHARDT Sándor: *De Sicambria à Sans Souci.* Bp. 1943. 281.
[20] OL: Csáky család P74. Fasc. 11 n. 26.
[21] PAJDUSSÁK: *i. m.* 31.
[22] MÜNNICH Sándor: *Igló város története.* Igló, 1896. 385.

sülései vannak: ő úgy tudja, az oszlop egy szégyenoszlop volt, amelybe feleségének engedetlenségét vésette bele a gróf, s ma már csak azért nem olvasható rajta ez a felirat, mert a család, hírnevét féltve letöröltette.[23] Ez a változat természetesen sokkal regényesebben hangzik, s ezáltal jobban illeszkedik a házaspár életét övező mende-mondákba, de egyben annál valószínűtlenebb is.

Pajdussák azt írja[24], hogy a gróf, utolsó éveiben a vallásban keresett vigaszt. Erre utal az a Sans Souci hegyen általa felállíttatott kereszt is, amelyre állítólag Szent Tamás következő szavait vésette fel[25]: „Uram és Istenem". Csáky István 1810-ben halt meg, az illésfalvi templomban temették el.

Pajdussák is megemlíti, és ebben feltehetőleg a falubeliek visszaemlékezéseire támaszkodik, hogy Csáky István grófot birtokain élő népe atyjának, a tudomány és a művészetek pártfogójának, s egy valóban nemes és derék embernek tartották[26]. Hogy ez mennyire így van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a falubeliek körében még ma is élő iránta érzett tisztelet, s az emlékének megőrzésére tett számos kísérlet. 1998-ban helyi erőből kezdődött meg a mostanra teljesen romossá vált Sans Souci kápolna megmentése, és a lerombolt kastély alapjainak feltárása. A tervek szerint, az egész kastélyparkot rekonstruálni fogják. A teljesen felújított templomra, és benne a grófi sírra is nagy gondot fordítanak. Többek elbeszéléséből azt is megtudtuk, hogy századunk első évtizedéig élt a faluban egy szokás, miszerint minden évben, a gróf halálának évfordulóján kinyitották sírját, hogy bebalzsamozott testére pénzt dobáljanak, mert ez szerencsét hozott. A század elején azután megszüntették ezt a szokást, sírját pedig befalazták. A faluban álló „öreg" kastély halála után lakatlanná vált, és 1885-ben leégett. Az épület maradványait építőanyagnak szép lassan elhordták. A faluban is mindössze egy obeliszk jelzi, hogy hol állt egykor a grófi kastély.

2. *Erdődy Júlia*

Gróf Erdődy Júlia 1747-ben született. A gazdag családnak Nyitra megyében voltak nagy birtokaik, köztük Galgóc vára. Erdődy Júlia szülei feltehetően Pozsonyban tartózkodtak legtöbbet[27]. Apja gróf Erdődy János főkamarás, nagybátyja az az Erdődy Kristóf, akivel Bécsben Casanova egy milánói táncosnőnél rendezett összejövetelen találkozott, és akiről mint kedves, nagyvonalú és gazdag emberről emlékezik meg.[28] Erdődy Júlia testvére Erdődy József, a későbbi nyitrai főispán és kancellár volt, aki Bécsben élt, s akinek mesés gazdagságáról, Galgócon berendezett új divatú angolkertjéről, narancsházairól Townson angol

[23] ECKHARDT S.: *De Sicambria à Sans Souci.* 281.

[24] PAJDUSSÁK M.: *i. m.* 31.

[25] Mi ezt a keresztet nem láttuk, és más leírásban sincs nyoma.

[26] PAJDUSSÁK M.: *i. m.* 31.

[27] OL. P73. postakönyvek

[28] CASANOVA: *Histoire de ma vie.* I. Paris, 1993. 650.

utazó is beszámol[29], és alakját Kazinczy is megörökíti levelezésében[30]. Mint Eckhardt Sándor megállapítja[31], nagyon valószínű, hogy Júlia is Bécsben nevelkedett, és mint általában az Erdődyek teljesen elnémetesedett. Ezt a hozzá írt, és a tőle fennmaradt néhány levél is alátámasztja, mindegyik német nyelven íródott, és még a férjével is németül levelezett[32]. A francia kultúra iránti rajongása – különös tekintettel az irodalomra – szintén a Bécsben töltött évek során alakulhatott ki.

Sajnos a Csáky levéltárban végzett kutatások alapján nehéz a grófné arcképét megrajzolni, s ez annál is inkább sajnálatos, mivel az a néhány vonás, amit a hozzá írt vagy tőle származó levelekből megsejthetünk – kiegészítve a Kazinczynál található megjegyzésekkel[33] – egy nagyon okos, felvilágosult és emancipált asszonyra enged következtetni, s ehhez hozzá kell tenni, hogy valószínűleg ő gyűjtötte össze, ő olvasta a homonnai kastélyukban lévő könyvtár könyveinek nagyobbik részét.

Családtaghoz, baráthoz írt személyes hangú levél nemigen maradt fenn tőle, kivéve egyet, férjének címezve, de ez is kizárólag a birtokaikat érintő ügyekről, egyre súlyosbodó anyagi helyzetükről szól, s néhány évvel az elválás előtt keletkezett[34]. Egyetlen levél enged bepillantást, ha csak egy pár sor erejéig is, egy közvetlenebb hangvételű levelezés stílusába, és az elképzelhető levéltémákba. Erdődy Júlia egyik barátnője, férje unokatestvérének, Csáky Jánosnak második felesége, a nálánál jóval fiatalabb Zichy Jozefa grófnő volt. Az ekkor már özvegy Zichy Jozefa 1797-ben írt levelet Erdődy Júliának németül, „legkedvesebb barátnőm" megszólítással.[35] A levél egésze a Csáky családot érintő vitás kérdésekről, örökösödési ügyekről szól, de a végén, a téma lezárása után néhány sort franciául ír még hozzá, és ebben már jóval személyesebb hangot üt meg: Először kifejezi, mennyire együttérez a grófnővel, aki valami miatt tele van aggodalmakkal. Magáról pedig megjegyezi, hogy tűkön ül már a szerelmesei miatt, mert a körülmények úgy alakultak, hogy nem tudja milyen döntést hozzon. Ezen az öt soron kívül egyetlen levélben sem használják a francia nyelvet, s erre az ad magyarázatot, hogy az összes fennmaradt levél hivatalos ügyben íródott, tehát németül vagy latinul, még a házastársak közöttiek is. A francia, a franciául jól tudó főurak magánlevelezésének a nyelve volt, ezt a Zichy Jozefa által írt pár sor is bizonyítja, s tegyük hozzá, valószínűleg azért vált itt át franciára, mert ezeket a leveleket a benne tárgyalt ügyek miatt mások is elolvashatták.

A grófi házaspár magánlevelezését minden bizonnyal teljesen külön kezelték, és feltehetően megsemmisült, vagy ők maguk megsemmisítették. A grófnő első

[29] TOWNSON: *Voyage en Hongrie*. III. Paris, 1799. 119.
[30] *Kazinczy Ferenc levelezése*. X. Szerk. VÁCZY János. Bp. 1890. 82, 246.
[31] ECKHARDT S.: *Az aradi közművelődési palota...* 13.
[32] OL. P73. Fasc. 47. n. 17–25., 57.
[33] A Kazinczy levelezésben, lásd lejjebb.
[34] OL. P73. Fasc. 47 n. 57.
[35] OL. P73. Fasc. 47. n. 7.

fennmaradt levelei az 1770-es évek végéről származnak, amelyekben gazdasági ügyekben ad ki utasításokat homonnai, illetve illésfalvi jószágigazgatóiknak[36]. A levelekből, amelyek a 90-es évek végére megszaporodnak, arra következtethetünk, hogy nemcsak teljesen tájékozott volt a saját birtokaikat érintő ügyekben, hanem ekkor már jórészt ő is irányítja főleg a financiális ügyek intézését, és a peres kérdésekben is döntő szava van. Legtöbb levelét 1798 és 1801 között írta, amikor férje már csak aláírni tudta saját leveleit és visszavonultan élt. Nemcsak okos, hanem erélyes asszony is lehetett a grófné, a birtok irányításával megbízott alkalmazottak – a levelek egyértelmű tanúsága szerint – tisztelték és nagyra becsülték tevékenységét[37]. Valószínűleg ritka esetnek számított, a nőnevelés elmaradottságát figyelembe véve, hogy egy még nem özvegységre jutott grófné ilyen aktivitással vegyen részt a gazdálkodásban, és a financiális ügyek vezetésében. Hogy ritkaság volt nőt ilyen szerepben látni, arra jó példa a Festetich család keszthelyi jószágigazgatójának, Nagyváthy Jánosnak *A szorgalmatos mezei gazda...* című könyvében található előbeszéd is[38], amelyik 1790-ben mégcsak felveti, hogy talán a nőknek is szükségük lenne némi gazdasági ismeretre és tapasztalatra. A grófné áldozatos tevékenységéért egyébként férje is hálás, amint ezt egyik 1800-ból származó levelének másolata is bizonyítja[39]. Ez a német nyelvű levél több szempontból is érdekes: közvetlen stílusban íródott, és meglepő, hogy a gróf tegezi feleségét és „drágám"-nak szólítja csakúgy, mint Csákyné a férjét. A levélben évdíjat biztosít feleségének, de sajnálkozását fejezi ki afelett, hogy nem tudja tettrekészségét, szorgalmas ügyintézését, és gondosságát az őt megillető mértékben meghálálni. Továbbá türelmét kéri, és reméli, hogy a sok bánat és gond elmúltával többet lesz képes adni neki.

Bár 1778 előttről nincs levél Erdődy Júliától, az illésfalvi jószágigazgató, Doleviczényi Pál által vezetett leveleskönyvből kiderül[40], már korábban is élénk levelezést folytatott a grófnéval, akivel bensőséges viszonyban lehetett: egy 1772-ben a grófnéhoz írt levelének tartalmát hosszan ismerteti a leveleskönyvben. Ebben egyebek mellett Csáky István testvérének a terebesi kastélyát ért villámcsapásról is beszámol, és a végén kifejti az általa levont erkölcsi tanulságot, mert úgy véli, az Isten ellen elkövetett vétségek miatt következett be majdnem a tragédia. Érdekes, és egyedülálló megnyilvánulása ez a személyességnek, az egyébként csak a hivatalos ügyekre koncentráló jószágigazgatótól.

A postakönyvben a grófnéval kapcsolatban könyvekről is gyakran szó esik. 1773-tól kezdve Doleviczényi Illésfalváról többször is tájékoztatja arról, ha könyvei érkeztek. A könyvek jórészét ugyanis Illésfalván keresztül küldték el Homonnára, ahol a könyvtár volt. Eckhardt Sándor derítette fel, hogy mivel a könyveket nem kötve hozatták, ezért minden szállítmányt Lőcsére küldtek, a Kollar

[36] OL. P73. Fasc. 47.
[37] OL. P73. Fasc. 47, 48.
[38] Idézet FÁBRY Annától: *„A szép tiltott táj felé"*. Bp. 1996. 26.
[39] OL. P73. Fasc. 1 n. 15.
[40] OL. P73 Fasc. 47 Diarium.

és Hőfer könyvkötő céghez.[41] Doleviczényi intézte a köttetést is[42]. 1777-ből fennmaradt egy értékes dokumentum, a Kollar és Hőfer cég egyik számlája, Doleviczényi levelének mellékleteképp, amelyen tételesen felsoroltatnak a legújabban bekötött könyvek, közülük három kivétellel mind francia.[43] A könyvekre vonatkozó legtöbb adat egyébként a 70-es évekből származik, ekkor lehetett a legintenzívebb a könyvvásárlás. Ebből az időből a levelezés mellett az Illésfalváról Homonnára eljuttatott küldemények jegyzéke is érdekes[44]. 1775 februárjában például tizenhat nyolcad formátumú könyvet, és tizenkét negyed formátumút küldtek el. Körülbelül a 90-es évek közepén kezd lanyhulni a könyvvásárlás üteme, ekkor már a könyvkötő számláit is csak többszöri sürgetésre fizeti ki a grófék pénztárosa.[45] De nemcsak könyv érkezett a grófnőnek, hanem például hangszerek is, méghozzá Bécsből[46]. Egy 1779-es leltár szerint zeneszoba is volt a nyárilakban.[47]

Az első látszatra érdektelennek tűnő postakönyvek – azaz a postai küldemények feljegyzési könyvei 1774 és 1788 között – alaposabban szemügyre véve számos, eddig ismeretlen adattal szolgálnak.[48] Részletes ismertetésükre most nincs lehetőségünk, a feldolgozásból levonható néhány következtetésre szeretnénk csupán kitérni. Először is, e tizennégy évre vonatkozóan a kimenő küldeményekből, abban az esetben, ha a címzett tartózkodási helyét is megadták, kideríthető, kikkel állt a grófi házaspár szoros kapcsolatban. A beérkező küldemények alapján pedig megtudjuk, kinek jött küldemény, ki volt még a házaspáron kívül rendszeresen Illésfalván; valamint azt is, hogy a grófi házaspár mennyi időt töltött Illésfalván vagy Homonnán, mennyit együtt, mennyit külön stb. Az egyik érdekesség, hogy a legtöbb kimenő és bejövő küldemény Erdődy Júliával kapcsolatos. A leggyakoribb címzettek az ő rokonai: apja, Erdődy János; anyja, Pálffy Teréz; testvére, Eszterházy Jánosné Erdődy Teréz; ennek férje, Eszterházy János; másik testvére, Erdődy József. Számos küldemény barátnőjének, Csáky Jánosné Zichy Jozefának, és Klobusiczky Antalné Csáky Annának, Zichy Jozefa mostoha lányának, vagy a Kazinczy által is sokat emlegetett Van der Noot-né, Csáky István anyai ági rokonának van címezve. A címzettek túlnyomó többsége tehát nő, de hogy a küldemények mit tartalmaztak, az sajnos nem derül ki, csak abban az esetben, ha pénz volt. A címzettek között bécsi szabó is szerepel, aki rendszeresen nagy összegeket kapott. De még számos más, olyan német név fordul elő a bécsi címzettek között, akiknek neve mellett nagy összeg szerepel, azaz minden bizonnyal szintén valamilyen kereskedők,

[41] ECKHARDT S.: *Az aradi közművelődési palota...* 21–22.
[42] OL. P73. Fasc. 47 n. 21.
[43] OL. P73. Fasc 47 n. 21.
[44] OL. P73. Postakönyv.
[45] OL. P73 Fasc. 47.
[46] OL. P73 Fasc. 47 Diarium.
[47] OL. P73. Fasc. 10 n. 14.
[48] OL. P73 Postakönyvek.

iparosok stb. lehettek. Így bukkantunk köztük két fontosra: az egyik, egy 1780-as bejegyzés szerint a pesti Weingand könyvkereskedő. Elképzelhető, hogy könyvrendelést küldtek neki, mert pénzösszeg nincs feltüntetve. A másik, a bécsi francia könyvkereskedő Jean Gay: 1787 nyarán kétszer is szerepel a címzettek neve között.

A postakönyvekből megtudjuk azt is, hogy Csákyné az 1780-as évek közepéig a nyári hónapokban, és ősszel novemberig tartózkodott sokat Illésfalván, ilyenkor van ugyanis a legtöbb küldemény oda-vissza. A gróf neve viszont csak ritkán olvasható az Illésfalván küldeményt kapók között, viszont annál gyakrabban küldenek neki Homonnára. Rendszeres vendég lehetett a grófnő barátnője Zichy Jozefa és Eszterházy János. Még a grófnő fodrásza is többször kap küldeményt. A téli hónapokat Csákyné is Homonnán tölti, de jelek szerint az 1780-as évek vége felé egyre kevesebbet jön Illésfalvára, mind többet tartózkodik Pozsonyban és Bécsben, ahová szintén postáznak neki küldeményeket.

1791-ben saját használatra felépíttet egy fürdőépületet Újlublón, és egy tíz évre szóló szerződést köt mint haszonélvező a lublói kamarával[49]. 1793-ban és 94-ben több levelet is ír innen Doleviczényi Pálnak.[50]

Az 1800-ból származó, férjéhez írt egyetlen fennmaradt levele szinte olvashatatlan. Mint már említettük, ő is „drágám"-nak szólítja férjét, és tegezi.[51] A levél első soraiban kedves, közvetlen hangon szólítja meg férjét, s aggódik érte, amiért mégis rászánta magát a szepességi utazásra, és reméli, hogy gond nélkül megérkezik. Ezenkívül szinte kizárólag a folyó ügyekről esik szó, a grófné hosszan számol be a pénzügyi fejleményekről és intézkedéseiről.

Neve ezt követően már csak az 1803-ban keletkezett ingóságleltárak aláírójaként fordul elő, majd teljesen nyoma vész. Itt jegyeznénk meg, hogy feltételezésünk szerint a homonnai könyvtár Erdődy Júlia által aláírt, eladás céljából készített jegyzéke szintén 1803-táján keletkezhetett, és nem 1807 körül, amint azt Eckhardt megállapítja, ugyanis a grófnő neve ezután már semmilyen összefüggésben nem fordul elő a Csáky levéltárban, tehát valószínűleg hazatért, és Pozsonyban, vagy valamelyik Erdődy birtokon élte le életének hátralevő részét. Ezt támasztja alá Doleviczényi Pál elejtett megjegyzése egy 1807-ben keletkezett levélben: eszerint a grófnő 1803-ban távozott Pozsonyba.[52] Halálának éve eddig ismeretlen volt, s az sem véletlen, hogy végül egy, az Erdődy család levéltárát felhasználó könyvben bukkantunk rá:[53] Erdődy Júlia 1809-ben, azaz férje halála előtt egy évvel halt meg.

Eddig az a néhány vonás, töredékes életrajz, amire a levéltári kutatások alapján következtetni lehet. Ez azonban még nem nyújt elégséges támpontot egy, a francia libertinizmus irodalmát szenvedélyesen gyűjtő asszony sajátos

[49] OL. P73 Fasc. 5.
[50] OL. P73 Fasc. 1.
[51] OL. P73 Fasc. 47 n. 57.
[52] OL. P73 Fasc 47.
[53] JEDLICSKA Pál: *Kiskárpáti emlékek.* Eger, 1891. 237.

érdeklődésének magyarázatához. Ebben viszont Kazinczy siet segítségünkre, kinek szava, tudjuk nem szentírás, de Erdődy Júlia esetében, épp a levéltári adatok, és a könyvtár megismert anyaga teszi lehetővé, hogy hitelt adjunk neki, vagy legalábbis ne tekintsük légből kapott állításoknak. Kazinczynak mindössze két anekdotája volt Erdődy Júliáról, ám ezek oly beszédesek és botrányosak, hogy azonnal működésbe hozzák a kutatók fantáziáját.[54] Az egyik anekdotát csak a levelezésben találjuk meg és Kazinczy annyira életszerűen adja elő, mintha maga is jelen lett volna. Jólértesültségét egyrészt majd a másik történet fogja megmagyarázni, másrészt pedig az a tény, hogy földije lévén a grófi házaspárnak, ennek a viszonylag szűk, és egymáshoz ezer szálon kötődő felvidéki nemességnek az „ügyletei" valószínűleg közszájon forgó történetek voltak, s különösen egy olyan ember fülébe, mint Kazinczyé, hamar eljuthattak.

Az 1811-ben Rumy Károly Györgynek szóló levelében németül írja le a következő esetet[55]:

> „Sok évvel ezelőtt (az Igló melletti) Csáky Istvánné grófnőnél nagy vendégsereg gyűlt össze, és a grófnő szokás szerint eléggé frivolul beszélt az Inkarnáció szent misztériumáról. A jelenlévő tiszteket megnevettette. Volt köztük azonban egy, aki nem nevetett. Ez feltűnt a grófnőnek, és megijedt, hogy a hallgatag férfi netán más véleményen van, és megbotránkoztatják a hallottak. »Hauptmann úr, Ön mit szól ahhoz, hogy Istennek állítólag fia volt?« – »Felőlem akár lánya is lehetett volna« – válaszolta a tiszt és elhallgatott".

Kazinczy a következő megjegyzést fűzi mindehhez: „Butának sem kéne lenni, de az is biztos, hogy egy vallási kérdésben ilyen frivolul szájhősködni még sokkal megvetendőbb dolog". Kazinczytól tehát – ha igaz – megtudjuk, hogy a grófné vallástalan volt, és gúnyt űzött a dogmákból. A „szokás szerint" kitétel köztudott, vagy legalábbis Kazinczy által tudott dologra utal, vagyis ezt az esetet nem mint egyedi esetet írja le, hanem mint ami jól reprezentálja a grófné jellemét és szellemét. Ez a kis történet arra is felhívja a figyelmet, hogy Erdődy Júliánál franciás szalon működhetett, ahol az ő irányításával párizsi mintára szellemes, sőt néha frivol társalgás folyt „Voltaire modorában".

A másik, Kazinczyt személyesen is érintő történet, három különböző helyen is olvasható más-más összefüggésben. Két változata a levelezésből ismert: az egyiket 1811-ben rabtársa, Szulyovszky Menyhért jellemzéséhez adalékképpen[56], a másikat 1822-ben húga, Dercsényi Jánosné Kazinczy Júlia rossz természetének bemutatására írja le[57]. Eckhardt Sándor ismerteti a levelezésben talált történetet, mi viszont most egy bővebben elbeszélt változatot idéznénk, amiből több fontos részlet is kiderül. Az 1987-ben megjelent, *Az én életem* című, Kazinczy önéletrajzi írásait bemutató kötetben, többek között az 1801 és 1804 között

[54] *Kazinczy levelezés*. Szerk. VÁCZY János. Bp. 1890. IX, 91, 243.; XIX, 164.
[55] *I. m.* IX, 91.
[56] *I. m.* IX, 243.
[57] *I. m.* XIX, 165.

írt napló is olvasható. Ebben két lánytestvérének, Julisnak és Zsuzsinak a jellemzéséhez idézi fel újra a grófné esetét. Mint a kötet szerkesztője, Szilágyi Ferenc megjegyzi, Kazinczy önéletrajzi írásai megdöbbentő őszinteségükkel és nyelvi, tartalmi „szabadszájúság"-ukkal egy új embert, egy másik Kazinczyt mutatnak be[58]. A csípős történet, amelyet itt újfennt előad, akár egy XVIII. századi libertinus regénybe is beleillene.[59]

Mint írja[60], Szulyovszky Menyhértnek valami összetűzése volt 1794-előtt Csáky Isvánnéval Homonnán.

> „A Szulyovszky moralitása is megengedi azt, hogy a mások házaikban spionokat tartsunk, s neki honestum quod libet. Csáky Istvánné szerencsétlen feleség s forró vérű asszony vala. Férje csak parasztmenyecskékben lelte gyönyörűségeit, s szabadon hagyta feleségének, hogy csináljon, amit akar. Ez hasznát vette a szabadságnak, s sohasem volt férjfi nélkül, ha az egy öszveroskadt major báró Capaun volt is; noha emellett szerencséjét tette Spielenberg gyönyörű szepesi ifjú, ki a grófnénak ágyasa volt, végre mindenese, míg Csáky elunván a sok inszolenciát s parancsolgatást s vesztegetést, bottal fenyegetőzött, s Spielenberget Szepesbe, a feleségét haza küldé. – Szulyovszky a grófnénak legtitkosabb titkait akará tudni, nem mintha ő szégyenlhetett volna még valamit, ő azon túl volt – hanem, hogy azáltal bosszantassék, hogy ellenségei előtt fel van fedve, amit vélek nem akar tudatni".

Ezekeről a pikáns részletekről persze mit sem szól Kazinczy a levelezésben. A folytatás viszont már ismert: Kazinczy Julis férje, Dercsényi János, aki Csákyék háziorvosa volt nem vihette a híreket, ezért Julis, Szulyovszky megbízásából, a grófné társalkodónőjét, Ployer kisasszonyt bérelte fel, hogy tudassa mindenről, ami a grófné házában történik.

> „Csákyné sohasem tudta, miként tudhat a 'chronique scandaleuse'-ből Szujovszky mindent, s gyanuba vevé Ployer-t, ládáját felnyittattta s ott lelék Julisnak egész Correspondenciáját, tudakolódásait, Instructiojit".

A naplóban Kazinczy még hozzáteszi: „Julisnak a titkok kitanulgatása volt gyönyörűsége, s a titkok kitanulását maga módú bosszúra fordítgatta".[61]

Szulyovszky Menyhértet Kazinczy a „Fogságom kezdete" című visszaemlékezésében libertinusnak nevezi, „aki Freicheitből és erkölcsi romlottságból tagad holmit , s mindazt ami Religio".[62] Szulyovszky és Kazinczy Julis – legalábbis ebben a történetben – akár a magyar Vicomte de Valmont és Mme de Merteuil párosnak is beillenek. Csáky István és Erdődy Júlia viszonyának pikáns részleteit illetően az eddigi kutatások természetesen nem szolgáltattak bizonyítékot, de Kazinczy minden megjegyzésének van némi alapja. Erdődy Júlia függetlensége, irányító szerepe a házasságban nem kétséges, s hogy azután ke-

[58] KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Bp. 1987. 9.
[59] Önként adódik a hasonlat a *Veszedelmes viszonyok*kal.
[60] KAZINCZY F.: *i. m.* 227–228.
[61] Uo.
[62] KAZINCZY: *i. m.* 179.

nyértörésre került sor az is tudott. A regénybe illő botrányos körülményekre nem véletlenül nem találtunk utalást, viszont az említett állítólagos szeretők nevével többször is találkoztunk a levéltár anyagai között. Capaun báró neve legtöbbet az egyik postakönyvben szerepel 1780-ban és 81-ben. Sokáig Homonnán tartózkodott a Csákyaknál, ami egybeesik Kazinczy megjegyzésével: Dercsényi Jánost, Julis férjét rendszeresen hívták ki mint orvost Homonnára főleg – teszi hozzá – Capaun betegeskedései miatt.[63] 1781 augusztusában már Pestre, 1783–84-ben sűrű rendszerességgel Bécsbe szól a címzés, többször is nagy összegű pénzküldeménnyel. 1794-ben pedig egy Csákynénak hivatalos ügyben írt levél végén, az utóiratban a levél írója tisztelettel üdvözli a kedves Capaun bárót[64]. Tehát az ismeretség hosszú ideig tartott, és a jelek szerint a báró 94-ben ismét a grófnénál tartózkodott. Spielenberg „szepesi ifjú" neve szintén nem ismeretlen előttünk. A Spielenberg család lőcsei nemesi család. Az emlegetett ifjú egyik felmenője híres orvos volt. A város főterén álló egyik legszebb, XVIII. századi házat ma is Spielenberg háznak nevezik. Spielenberg Ferenc – Pajdussák szerint lovaskapitány – 1800-ban és 1801-ben szinte bizonyos, hogy Sans Souci-ban élt. Innen keltezett levele több is van a jószágigazgatóhoz, de sajnos a levélpapír rossz minősége miatt szinte olvashatatlanok.[65] Csáky István gróf egy 1800-ban írt levelének végén, amelyet Homonnáról küldött Illésfalvára, az utóiratban külön üdvözletét küldi Spielenbergnek[66]. Csákyné ugyanebben az évben férjének írt levelében kétszer is megemlíti Spielenberget, de sajnos egyelőre megfejthetetlen a kontextus. A legérdekesebb megjegyzés egy 1801-es levélben található: Sans Souci-ból írja (németül) Csákyné a jószágigazgatónak, Doleviczényi Pálnak: „Spielenberg Mátyásfalván van, én egyedül vagyok és magamon kívül!"[67]

Kazinczy levelezésben még egy csípős megjegyzés található Erdődy Júliával kapcsolatban. 1786-ban Ráday Gedeon egy kéréssel fordul Kazinczyhoz: Erdődy Lajos Sans Souci-ról készült magyar nyelvű fordításának elveszett példányát szeretné pótolni, és a Ráday Gedeon köszönő leveléből készített kivonatban ez a megjegyzés áll: „Gróf Sztáray Mihály a maga szeretőjének Gróf Csáky Istvánné szül. Erdődy...nek Lőcse mellett fekvő, s Sans Souci nevet viselő kertjét francia nyelven és prózában írta le..."[68] A fentiek után nem kérdéses honnan szedi Kazinczy ezt az értesülését.

Sztáray Mihály nagyon szoros barátságban volt a Csáky házaspárral. Elsősorban Csáky István és Sztáray barátságáról van tudomásunk. Már a Theresianumban együtt tanultak, barátságuk innen datálódik. A Sztáray levéltárban fennmaradt Csáky Istvántól egy levél, ebben, bár hivatalos ügyekről van szó, „Barátom"-

[63] KAZINCZY: *i. m.* 228.
[64] OL. P73. Fasc. 47 n. 9.
[65] OL. P73. Fasc. 47.
[66] OL. P73. Fasc. 1 n. 15.
[67] OL. P73. Fasc. 47 n. 25.
[68] *I. m.* 124.

nak szólítja. A jószágigazgató leveleskönyve és a postai küldemények könyve egyformán azt mutatja, a kapcsolat, bármilyen is volt az, a 70-es években volt a legintenzívebb. Későbbről nincs semmiféle adatunk, s ennek oka az is lehet, hogy 1782-ben lett Szabolcs megyei főispán, s ettől kezdve egyre aktívabban vett részt a politikában. Sztáray Mihály és Csáky István barátságának bizonyítéka Sztáray leírása Sans Souci-ról, s annak magyar változata, amelyet még ugyanabban az évben, 1776-ban készített el a gróf.

3. *Sans Souci*

Mind a költőket megihlető illésfalvi nyárilak és a hozzátartozó kert, mind maguk a költői leírások megérdemlik, hogy egy kissé bővebben foglalkozzunk velük.

A kb. 1776-ra az Illésfalva melletti hegyen felépített új Sans Souci elkészültét üdvözli, és megalkotójának dicséretét zengi Sztáray Mihály rövid, prózában írt francia nyelvű leírása. Ez az eredeti mű az egyetlen, amelyiknek mindeddig egyetlen példánya sem ismert. Még ebben az évben lefordította magyarra Csáky István gróf, és latinra Szirmay Tamás Antal, Zemplén első alispánja. Ezt követően 1777-ben még három változat látott napvilágot: egy német nyelvű fordítás-átdolgozás[69], egy a Sztáray féle leírást mintául vevő, mégis eredetinek tekinthető latin változat Demkó János szepesi papnövendéktől, és Erdődy Lajos 113 strófából álló magyar nyelvű verses változata, amely megtartja a Sztárayénak szerkezetét. Végül 1790-ben Ivánkay Vitéz Imre eljuttatta Kazinczyhoz egy saját fordítását, amelyet a német változatból készített[70].

A levelezésben találunk néhány érdekes adatot 1776-ból[71]: a jószágigazgató leveleskönyvében az áll, hogy szeptemberben Szirmay Antalnak latin leírásából 11 példányt juttattak el, és néhány nappal később megbíznak valakit, hogy ugyanebből 22 példányt osszon szét. A postakönyvben pedig augusztus végén és szeptember elején küldemény megy Sztáraynak, és 1777 márciusában Demkónak[72]. Azaz valószínűleg a család saját költségére nyomtattatta ki a Sans Souci-t megörökítő műveket, vagy pedig nagy mennyiséget vett meg belőlük. Demkóéról és Erdődy Lajoséról tudjuk, hogy mindkettőt ugyanaz a Podhoránszky nyomtatta Lőcsén. A terjesztést is maguk végezték, lehet, hogy egy se került belőlük könyvkereskedésbe.

A hat változatból négyet volt szerencsénk megismerni, bár a német fordítást csak az Ivánkay féle magyar alapján. A különböző változatokat egymás mellé téve, komoly eltérésekre figyelhetünk fel, nemcsak műfajukat tekintve, hanem

[69] A fordító neve csak kezdőbetükkel jelölve. Feltehetőleg az F B von C egy Csáky grófnőre utal.

[70] Az összes változat részletes leírása in: ECKHARDT: *Az aradi közművelődési palota...* 16–17. Ivánkay Vitéz Imre verse megjelent a Kazinczy levelzésben: II, 70.

[71] OL. P73. Fasc. 47 Diarium.

[72] OL. P73. Postakönyv.

tartalmilag is. A fordítók, akiket bátran nevezhetünk költőknek, nem csupán költői fantáziájukat engedték szabadon, hanem saját, személyes benyomásaikat is megörökítették, tehát mindegyikőjükről feltételezhető, hogy járt a Sans Souci kertben, és ettől válnak élettel teli leírásokká ezek a „fordítások". Csak az összes fennmaradt változat alapján lehet a Sans Souci-ban található létesítményeket teljesen számba venni. Számtalan újdonságot fedezünk fel mindegyikben, s ezekből a mozaikokból rajzolódik ki aztán a kert teljes képe. Sztáray leírása, amelyet Csáky István fordításában ismerünk a legszűkszavúbb. Mi most Erdődy Lajos verses változatát és az Eckhardt számára ismeretlen, Demkó János félét szeretnénk bemutatni, nemcsak azért, mert ez a két legterjedelmesebb mű, hanem azért is, mert a szerzők személye is felkeltette érdeklődésünket.

Diószeghi Erdődy Lajos Szabolcs megye főszolgabírája volt Sztáray főispánsága alatt. A *Magyar Hirmondó*ba (1781) és a *Magyar Musá*ba (1788) írt verseket. Kéziratban két költeménye maradt fenn[73]. Kazinczy többször is megemlékezik róla: „felette nem jó poetá"-nak tartja[74], de mint kiderül a kortársak más véleményen voltak: jó, „könnyen ömlő"[75] költő hírében állt. A *Levelezés*ben is tesz rá egy érdekes megjegyzést: „...Erdődy Lajost, akit gyakorta burlesque expressióiért betsülnek sokan, gyakorta pajkosságaiért, gyakorta tsak, azért, mert foly a Cadentiája, mindég repetál."[76] Egyébként Ráday Gedeon magától Erdődy Lajostól kapta meg az ő verses Sans Souci leírását, Ráday ezt később elvesztette, ezért kérte Kazinczy segítségét. A 113 négysoros strófából álló vers valóban rendkívül „bőbeszédű". Felépítése azonban azonos a Sztáray féle leírásával: térben haladunk előre, kívülről – a birtokon kívülről – befelé. A bevezetésben a szepességi tájat, a vad természetet jeleníti meg, majd az alkotót dicséri, aki megszelídítette azt, s ezt követi a park minden szegletének, épületének, létesítményének, növényeknek, állatoknak részletes leírása, kiegészítve elmélkedő eszmefuttatással. Erdődy leginkább az ún. Parnasszus hegyén álló Apolló templom megjelenítésnél érzi magát elemében. Harmincnégy strófában, összes mitológiai ismeretét latba veti, hogy elkápráztassa olvasóját. Azonban Erdődy sem csak költői tehetségét akarta megcsillogtatni. Érezhető, hogy pontos helyismerettel rendelkezett, és elragadtatásában minden részletet szeretett volna megörökíteni. A személyes természetélmény a mű egyik legnagyobb értéke.

A másik, véleményünk szerint a legjobban sikerült változat, Demkó János latin nyelven írt verse[77]. Valószínűleg ismerte Sztáray munkáját, mert versének felépítésében ő is az általa felkínált mintát követi, ám ez a változat személyességében messze felülmúlja a többit. A személyesség nem csupán a természetélményben és a látvány hiteles ábrázolásában nyilvánul meg, hanem a kert alkotójához fűződő szeretet és őszinte, mély tisztelet kifejezésében is. Az élményszerű beszá-

[73] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1893. 1409. h.
[74] KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. 106.
[75] Uo.
[76] *Kazinczy levelezés*. I. 397.
[77] Borossay Katalin készítette el számunkra a magyar fordítást.

moló Demkónak sikerült a legjobban, az életképeket pedig nagy megjelenítő erővel volt képes ábrázolni.

Az összes leírásra érvényes, hogy a valós színhely pontos megörökítésén felül, az ábrázolásban mindegyik szerző alkalmazkodik az irodalomban kialakult kert-motívum két típusához, illetve ezek kombinációjához[78]. A Sans Souci kert mint mulatókert, és a sztoikus megnyugvás kertje áll előttünk. A hagyomány a mulatókertet Epikurosz nevéhez fűzi. Az ide visszavonuló társaság a vidám, zavartalan szórakozásnak, a játéknak hódol[79]. Ennek hagyománya nem véletlenül a rokokóban is eleven maradt. Az illésfalvi Sans Souci-ban létesített számtalan játék miatt szokás ezt a parkot rokokó kertnek nevezni. A kuglipályától kezdve a lovagi játékok utódaiig minden megtalálható volt itt: egy kanyargós út vezetett le a már-már vurstlihoz hasonló játéktérhez: itt hinta, körhinta, céllövölde, galamblövő, verseny- és szerencsejáték mulattatta, elsősorban a birtok jobbágyait, sőt egyes leírások szerint a környék mindennemű lakosságát[80]. Mint Demkó írja ezeket a játékokat az úr, Csáky István nem magának, hanem kedves barátainak készítette[81]. Nem a hírnév kedvéért, hanem hogy fáradt parasztjai a fárasztó munka után felfrissülhessenek. Amellett, hogy népének jó ura akar lenni, evvel saját érdekét is szolgálja, mert elégedett, kipihent jobbágyai a földet is hatékonyabban művelik! A parasztok mulatozásainak volt egy másik színtere is, a palota: itt táncolhattak, ehettek, ihattak, ez külön nekik készült. Demkó nem mulasztja el hozzáfűzni, hogy a nép mindig hálásan ünnepli és szívből jövő gondviselőjének mondja az ő urát. [82]

Nem az epikuroszi, hanem a sztoikus filozófia az alapja a megnyugvás kertjének nevezett kert-motívumnak. Mint Vörös Imre megállapítja, „itt már nem a víg társas életnek egy, a természethez közelebb vitt formájáról van szó, hanem a társadalomnak hátatfordított, egyéni boldogságát a mezei és a kerti munkában kereső ember magatartásáról.[83]„ Csáky István bemutatása mindegyik versben ennek jegyében készült – talán legsikerültebben Demkó költeményében – mégpedig a kertben található, a gróf kedvenc tartózkodási helyének, a Remeteségnek leírása alkalmával. A remeteség a maga rendkívüli egyszerűségével és természetközeliségével már a szentimentális kert remetelakát idézi. Demkó pontosan azt fogalmazza meg, amiről mi már Csáky István életrajzának ismertetése során szóltunk. Visszavonultan élt, semmiféle közéleti szerepet nem vállalt: Demkó azt írja, a gróf nem azon iparkodik, hogy címeket vagy dicsőséget sze-

[78] A kert-motívumok típusait VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* című könyve alapján tanulmányoztuk. Bp. 1991. 78–85.

[79] VÖRÖS I.: *i. m.* 86–87.

[80] Christoph Seipp Magyarországon 1792-ben tett utazása során járt a Szepességben is. *Reisen von Pressburg nach Siebenbürgen* című könyvében (1793) említést tesz Sans Souci-ról is. Itt ír arról, hogy a lakosság látogatta a parkot.

[81] DEMKO, J. N.: *Novum in Scepusio Sans-Souci...* Lőcse, 1777. 10–11.

[82] DEMKO: *i. m.* 7.

[83] VÖRÖS Imre: *i. m.* 81.

rezzen, bár tudna ezt is, azt is, hanem inkább arra vágyik, hogy népének és rokonainak legyen hasznára (sic!), tehát hogy jól gazdálkodjék, nevüknek ezzel szerezzen dicsőséget[84]. Ezután a felvilágosodás már-már közhelyszerű gondolata következik: az okoz neki igazán nagy örömöt, ha elvonulva múzsai könyveit forgathatja, vagy kezét ekére téve művelheti kertjét, vagy ha egyszerűen csak a természetet szemlélheti[85]. Itt már egy életfilozófia összefoglalását kapjuk, a rousseau-i hatás kétségtelen. Elragadtatásából ítélve maga Demkó is hosszabb időt tölthetett itt el. A fakéregből, meg vesszőfonadékból készült kunyhóban belül is minden berendezési tárgy maga a megtestesült egyszerűség: minden, a kanáltól a gereblyéig fából van, még az ásó is. A kissé túlzó természetközeliségre avagy környezetbarát szemléletre Erdődy is felfigyelt: „Az ásó is fábul csinált mesterséges /Mely noha némelynek lehet nevetséges/ De hidgye hasznával élni lehetséges." Demkó egy számunkra nagyon értékes mozzanattal bővíti a remetelak leírását, kiemelve, hogy a falak mentén végig polcok voltak, melyekre költők dalait, a vidéki élet „csábjait" megéneklő dalokat stb. helyezett az úr.[86] A gróf elsősorban tehát magára gondolt, mikor remetelakját, mint az érzékeny magányosság szentélyét, megterveztette. Sans Souci e tekintetben a szentimentalizmus hatása alatt az idillikus aranykor megvalósítója. Voltak itt azonban még más stílust, más hangulatot idéző létesítmények is, mint a klasszicizáló, francia stílust követő Apollónak szentelt, tízoszlopos templom, a Daphne völgy, benne babérból készült Daphné szoborral, a fürdő, vagy a tátrai kilátás megcsodálására épített Hollandi ház. Egyébként a lakóépületek, köztük az úrilak leírásánál is visszafogott pompájukat hangsúlyozza az összes szerző. Mint Demkó írja, ezek az épületek is „fényesek, de nem fényűzők", megálmodójának jó ízléséről tanúskodnak.

Hogy gáláns ünnepek voltak-e az illésfalvi Sans Souci-ban arról nem esik szó a költeményekben. De annyi bizonyos, ragyogó ünnepségekre, vidám mulatozásra bőven nyújtott lehetőséget a park, s ha – legalábbis Demkó versének tanúsága szerint – ezek nem kifejezetten Csáky István lelkületének megfelelő szórakozást nyújtottak is, Csákyné Erdődy Júliát, sokkal inkább a könnyed mulatozások résztvevőjeként képzeljük el, mint a remetelak magányában, még ha erre semmiféle tudományosan bizonyítható adatunk sincs.

4. *A homonnai könyvtár*

A Csáky házaspár könyvgyűjtő szenvedélyének érdemes külön figyelmet szentelni. Már szóltunk a könyvtár rövid történetéről, valamint Csákyné Erdődy Júlia jelentős szerepéről a francia könyvgyűjtemény létrehozásában. A könyvtár

[84] DEMKO: *i. m.* 5.
[85] Uo. 8–9.
[86] Uo.

állományának megismerése mellett azt is fontos azonban tudni, hogyan éltek együtt a könyv olvasói a könyvekkel, milyen szerepet tölthettek be életükben.

Már Eckhardt Sándor elegendő adatot gyűjtött össze ahhoz, hogy egyértelművé váljék, a Csáky–Erdődy házaspár könyvtára homonnai kastélyukban volt. A homonnai kastélyban ma is megtekinthető a könyvtárnak berendezett nagyméretű helyiség – természetesen a könyvek nélkül –, amely azonban az Andrássyak idejében kialakított formájában maradt fenn, de minden bizonnyal korábban is ez a terem szolgált a könyvtár helyiségeként. De nemcsak a homonnai kastélyban töltötték az időt olvasással, s ez arra is bizonyíték, hogy a könyvgyűjtés a Csáky házaspár esetében nem pusztán a nagyúri életforma kelléke a kor divatja szerint, és nem is csupán dekorációs célokat szolgált. Csáky István a Sans Souci-ban lévő remetelak polcait is telezsúfolta könyvekkel[87], de a Sans Souci kastély 1779 és1781-es inventáriumai szerint könyvek a grófné hálószobájában is voltak, sőt ezek külön könyvespolcon álltak[88]. Az illésfalvi „öreg" kastélyban szintén a grófnő hálószobájának leltárában találunk két könyvszekrényt megemlítve. Az 1810-ben, Csáky István gróf halála után néhány nappal készült illésfalvi leltár szerint pedig 98 db könyvet találtak a gróf szobájában.[89]

Idéztünk már a könyvek beszerzésének, köttetésének, szállításának ügyében írt levelekből is. A rendelkezésünkre álló adatokból kiderül, milyen úton-módon próbálták kijátszani a hatóságokat a cenzúra legszigorúbb éveiben: híressé vált példa Eckhardt felfedezése, hogy Csákyék, többek között késmárki kereskedők révén szereztek be tiltott könyveket. Eckhardt szerint Csákyék, akik Bécsbe bort szállítottak, talán a fuvarosokat is megbízták azzal, hogy ne térjenek vissza üres kézzel[90]. Valószínűleg minden lehetőséget megragadtak, hogy hozzájuthassanak könyvekhez.1775-ben például azt írja Doleviczényi Pál, hogy Doleviczényi Sándor – nyilvánvalóan a rokona – Pesten járt ugyan, de könyveket nem tudott hozni.[91] Máskülönben a II. József idején bekövetkezett cenzúrareform idejéből, tehát az 1780-as évekből származnak a Csáky könyvtár legradikálisabb, legszabadosabb francia könyvei. Általánosságban jellemző, hogy a főúri könyvtárak ebben az időszakban bővültek rohamos ütemben.

Mind a gróf, mind a grófnő szenvedélyes olvasók lehettek, érdeklődésük és ízlésük azonban feltehetően nagyon különböző volt. Csáky István egyfelől, s ehhez levéltári adatok is rendelkezésünkre állnak, a gazdálkodással kapcsolatos könyveket forgatta rendszeresen, másfelől a komoly olvasmányokat és, mint Demkó leírásából is kiderül, a költészetet kedvelhette. A jószágigazgató levelezésében egyszer például egy marhavészről szóló könyvet kérnek Illésfalvára az uradalmi könyvtárból[92], de emlegetnek egy frissen bekötött munkát a méhrajok-

[87] Nemcsak Demkó leírásában, hanem egy 1780-as leltár szerint is. P73. Fasc. 10

[88] OL. P73. Fasc. 10 n. 25.

[89] OL. P74. Fasc. 11.

[90] ECKHARDT S.: *Az aradi közművelődési palota...* 20.

[91] OL. P73. Fasc. 47 n. 44.

[92] OL. P73. Fasc. 47. Diarium.

ról is – nem véletlenül – hiszen Sans Souci-ban volt méhészet[93]. A könyvtár állományában még számtalan gazdálkodással kapcsolatos könyvet fedezhetnénk fel, közülük név szerint csak egyet említenénk, a nagyon népszerű Mirabeau *Ami des hommes*-ját, de találtunk több kerttervezési, kertészeti szakkönyvet is, főleg az angol kertre vonatkozóan.

Női olvasóra utal viszont a nagy mennyiségű XVIII. századi regény és meseirodalom. A könyvtár alapján úgy tűnik, minden – a kor értékítélete szerint – jelentősebb új francia könyvet meghozattak. A könyvgyűjtők „modern" érdeklődését bizonyítja, hogy Eckhardt Sándor statisztikájában mindössze 4 XVI. századi, kb. 100 XVII. századi, és 100 XIX. századi munka szerepelt, míg a XVIII. századból 3600 van, az amúgy 3800 művet számláló könyvtárban. A XVIII. század előtti könyveket Eckhardt ismerteti.[94] Megállapítja, a XVII. századból a francia libertinusok – Gassendi, La Mothe le Vayer, Saint Evremond – művei képviseltetik leginkább magukat, és gazdag a század politikai és történeti irodalma, valamint a felvilágosodást előkészítő filozófiai művek, mint például Locke, Puffendorf teljes kiadása.

A XVIII. századi állomány a gyűjtők széleskörű érdeklődéséről tanúskodik. Ismét Eckhardt vázlatos, de alapos feldolgozására kell hivatkozunk ennek áttekintéséhez.[95] Gazdag a fordításirodalom: a görög és latin klasszikusok minden mennyiségben, sok német mű franciára fordítva, és még több angol, ami valóságos anglomániára utal: 250 angol költői művet, regényt, útleírást, filozófiai művet számlálhatunk össze francia nyelvre fordítva. A XVIII. századi francia költészet bár nem volt túl jelentős, mégis sok kötet fordul elő. A színházat illetően pedig, minden műfajból szinte minden megtalálható egészen Beaumarchais-ig bezárólag, akinek első drámájából a ritka első kiadás fogható itt kézbe. A ritkaságoknál maradva, egy 15 kötetes színházi bibliográfia is megtalálható! Ami pedig a komoly olvasmányokat illeti, a felvilágosodás irodalmának, a filozófusok műveinek csaknem teljes gyűjteménye lenyűgöző: Voltaire összes munkái, köztük több első kiadás, Rousseau-tól pedig a legrégibb teljes kiadás; megvan természetesen az *Encyclopédie,* valamint Diderot, Condillac, és az összes materialista filozófus művei, de még sorolhatnánk; mindezek mellett a szabadkőműves irodalom és a kialakuló közgazdaságtani irodalom sem elhanyagolható. A történeti irodalom szintén legalább ilyen bőségesen képviselteti magát: ebből a francia forradalomra vonatkozó politikai röpiratirodalmat emelnénk ki, amire még külön visszatérünk. Végül, az útleírások lenyűgöző mennyiségére hívjnánk fel a figyelmet: az *Histoire générale des Voyages*-nak 77 kötete, a *Voyages imaginaires*-nek 39 kötete volt meg.

A francia könyvtár már e nagy vonásokban bemutatott anyaga is tanúsítja, hogy itt tudatos, nagy műveltség igényű, felvilágosult gyűjtőkkel állunk szemben, és ez a teljességre törekvés – legalábbis a francia könyvek gyűjtésének

[93] OL. P73 Fasc 47. n. 21.
[94] ECKHARDT S.: *Az aradi közművelődési palota...* 6–7.
[95] Uo.

terén – ritkaság számba ment, még ebben a korszakban is. De még inkább ritkaság számba ment a korabeli francia prózairodalom olyan komoly gyűjteménye, mint a Csáky–Erdődy könyvtárban. Eckhardt (nem véletlenül) ennek szentelte a legkisebb figyelmet, és némi rosszallással állapítja meg, hogy a morális meseirodalom mellett teljes az immorális meseirodalom gyűjteménye is, és hogy a könnyebb fajsúlyú írók kedvelői jól kielégíthetik itt igényeiket[96]. Mi e sokat ígérő megállapításnak eredtünk nyomába, amikor az aradi könyvtárban kutatni kezdtünk.

Feltételezésünk az volt, hogy amennyiben Eckhardt szerint a teljes francia prózairodalom képviselteti magát a XVIII. századból, akkor a libertinus irodalom is szép számban kell, hogy jelen legyen. Ezt már az általa immorálisnak nevezett meseirodalom említése is jelzi. Kutatásaink beváltották a hozzájuk fűzött reményeket, a Csáky–Erdődy könyvtárban megtalálható libertinus irodalom teljeskörű feldolgozását azonban megnehezíti, hogy a régi könyvek gyűjteményét kezelő könyvtáros saját maga által készített katalógusából dolgozhattunk csak, ami a szerzők neve szerint készült, és mivel a libertinus irodalom nagy része név nélkül, álnéven, vagy névhamisítással jelent meg, számtalan olyan művet tartalmazhat a könyvtár, amiről a könyvtárosnak – bár nagyon alapos munkát végzett – még nem sikerült kiderítenie a szerzőséget, következésképp nincsenek nyilvántartva.

Mindenesetre a név szerint is jól ismert, és legnépszerűbb libertinus szerzők számtalan műve, esetenként több példányban is előfordul. Kezdjük talán a libertinus regények „decens" változatával. Crébillon fils 1779-es 24 kötetes teljes kiadása mellett, több mű külön kötetben is megvan, mint a *Sopha*, a *Les égarements...*, a *Lettre de la Marquise*, az *Ah quel conte*, a *Les amours de Zeokinizul* és az 1763-as *Le Hazard au coin du feu* című dialógus első kiadása. Charles Pinot Duclos az egyik legsikeresebb libertinus szerző volt, az *Histoire de Mme de Luz* és a *Les confessions du Comte de...* című kisregényei a kor legnépszerűbb olvasmányai közé tartoztak, ezeken kívül az *Acajou et Zirphile* és a *Considérations sur les moeurs de ce siècle* is megtalálható a Csáky könvtárban, valamint „történeti" munkái a *Mémoires secrets sur les règnes de Louis XIV et XV*, valamint az *Histoire de Louis XI.* Godard d'Aucournak, aki csak egyetlen regényével, a *Thémidore*-ral maradt fenn a köztudatban, itt már teljesen elfeledett alkotásait is megismerhetnénk, mint a *La pariseide*-et, egy prózában írt eposzt, vagy a *Mémoires turcs* című egzotikus, gáláns regényt. Voisenon abbé műveinek, aki Voltaire támogatását is élvezte, teljes kiadása egyedülálló ritkaság, egyetlen más főúri könyvtárban sem találkoztunk még vele. Emellett színdarabjai, és regényeinek, meséinek önálló kiadásai is azt, mutatják, a tudatos gyűjtésnek köszönhető a libertinus irodalom ilyen gazdag jelenléte. Különlegességnek számít Fougeret de Monbron *Le cosmopolite ou le citoyen du monde* című könyvének 1750-es első kiadása, amely izgalmas, emlékiratot, útirajzot, pamfletet, pikáns anekdotát vegyítő, őszinte munka. Egy másik, nem kevésbé

[96] ECKHARDT: 9.

izgalmas műve, a *La Capitale des Gaules,* botrányt kavaró durva szókimondással jeleníti meg a párizsi élet sötétebbik oldalát, a társadalom legaljára csúszottak életkörülményeit, életmódját. A népszerűségét jelzi, hogy ugyanez megvan német fordításban is. Meglepő, hogy az egyik legfrivolabb szerzőtől, Nougaret-tól 14 különböző mű található itt, köztük néhány valóban ritkaságnak számító alkotás is! Nerciat, kinek szintén mindössze egy művével találkoztunk eddig a Héderváry könyvtárban – a legnépszerűbb és legszabadosabb regényével, a *Felicia*val – a Csáky könyvtárban egy gyűjteményes kötetének első kiadása mellett, még két ritka műve szerepel. Dorat, La Morlière sem hiányozhat, és Mirabeaunak, akitől minden műfajban szinte mindent megtalálunk – a versektől a közgazdasági írásokig – természetesen *Erotika Biblion*ja sem hiányozhat. Végül, nagy örömünkre szolgált, hogy első ízben találkoztunk Laclos *Veszedelmes viszonyok*jának több kiadásával is, amelyek közül egy első kiadás. További három, a korszakban neki tulajdonított műve szerepel még a katalógusban: a *L'amitié dangereuse* 1786-ból, amelynek szerzője ismeretlen; a *Galérie des états généraux* (1789), valamint a *La galérie des dames françaises* (1790) első kiadása, ezekben azonban Laclos csak társszerző volt Mirabeau és Rivarol mellett. Megtalálható Boyer d'Argens tucatnyi kötete, Rétif de la Bretonne összes műve, a Bibliothèque amusante című sorozatnak, amelyben a libertinus elbeszélések jelentek meg majd minden darabja, egy erotikus mesegyűjtemény és így tovább, sorolni lehetne még a számtalan libertinus irodalmat reprezentáló kötetet.

Reméljük azonban ennyi is elegendő ahhoz, hogy elhiggyük, a Csáky könyvtár nem mindennapi gyűjteménye a francia könyveknek. Csak megemlítjük a nagy mennyiségű, történelem kategóriába sorolt munkát, köztük a különböző botránykrónikákat, amiket a pletykára kiéhezett olvasóközönség előszeretettel forgatott. Homonnán abban is a mohó kíváncsiság hajthatta a gyűjtőket, amikor beszerezték a műfajban fellelhető legjelentősebb, s egyben rendszerint a legfrivolabb munkákat. A szerzők anonimitása miatt ebből van – valószínűleg – a legtöbb számunkra ismeretlen, ennek a műfajnak legnehezebb a teljeskörű számbavétele. Példaként csak néhány álljon itt közülük: *La chronique scandaleuse* Imbert-től 1784-ből, Vadé *Mémoires historiques et galantes de l'académie de ses dames*-ja (1776), *Mémoires secrets de la cour de Charles VII* (1734), és az *Histoires secrètes des femmes galantes de l'Antiquité* (1745) stb. Ide tartozik a kor egyik „best seller"-e is, Mme de Pompadour levelei: három különböző kiadásban található meg. Közülük az egyikben mi is rábukkantunk azokra a ceruzajelölésekre, amikkel a papokra vonatkozó, csípős megjegyzéseket látták el: „Ils (les prêtres) sont fait pour prier Dieu et non pour gouverner les hommes" vagy „Pour moi je hais les prêtres intolérants." stb.[97]

[97] Nemcsak Mme de Pompadour leveleiben vannak ceruzajelölések, hanem találtunk még Duclos *Mémoires secrets sur les règnes de Louis XIVet Louis XV* című könyvében is több helyen, valamint Rousseau *Nouvelle Héloise*-ának „rongyosra" olvasott példányában: számtalan, különböző olvasóktól származó jelölés és lapszéli jegyzet is van. Ezeknek kiértékelése azonban hosszabb időt igénylő feladat, ezért nem szólunk róluk bővebben.

Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy az antiklerikális irodalom legjava sem hiányzik: a szerzetesek, apácák bűneinek, lelki gyötrelmeinek bemutatása, amely a filozófia maszkjában a zárdák hírnevét mocskolta be, kedvelt témája a francia irodalomnak. A pornográf, obszcén *Portier des chartreux* Gervaise de Latouche-tól éppúgy, mint Dulaurens abbé *Le compère Mathieu ou les bigarrures de l'esprit humaine*-je, vagy a Bastille lerombolása után kiadott *Chasteté du clergé dévoilé* című ún. dokumentumgyűjtemény mind részét képezte a homonnai könyvtárnak, és talán nem nagy merészség részünkről, ha azt feltételezzük, ezek is inkább Erdődy Júlia érdeklődésébe illenek bele – még ha nem is olvasta el elejétől-végéig mindegyiket – mint Csáky Istvánéba.

A legobszcénebb írások a politikai röpiratirodalom műfajából kerültek ki. A különböző gúnyiratok az Ancien Régime arisztokráciájáról, a királyi szeretőkről, XV. és XVI. Lajosról, Marie Antoinette-ről szintén megdöbbentő mennyiségben állnak rendelkezésünkre. A két fő szerző, Thévenot de Morande három és Pidansat de Mairobert tíz különböző művével képviselteti magát. Ez utóbbi, a forradalom alatt „futott be", de a hetvenes években írta legmocskosabb műveit, főleg Mme du Barry-ról. Ebből három változat is megvan a Csáky könyvtárban.

Nem tudjuk milyen céllal rendelték meg ezeket a valóban szélsőséges hangvételű irományokat, de mindenesetre elgondolkodtató az, hogy a francia forradalom alatt született politikai röpiratokkal együtt milyen komoly mennyiséget képeznek. Csáky István és felesége kétségtelenül a magyar arisztokrácia legfelvilágosultabb köréhez tartozott. A Csáky Istvánról megrajzolt töredékes portré alapján bennünk mégis az a meggyőződés alakult ki, hogy a gróf, kinek – hogy mást ne említsünk – életében a vallás mindvégig szerepet játszott, nem ment el ilyen messzire a szabadgondolkodásban, következésképp ezek a sok esetben erkölcsgyalázó és radikális könyvek nem egyeztethetők össze a róla kialakult képpel. Ugyanakkor a magyar arisztokrácia legradikálisabb, minden új eszmével és a francia forradalommal leginkább szimpatizáló alakjai közül jónéhány a felvidéki arisztokrácia franciás műveltségű köréből került ki, mint Sztáray Mihály, akik egyben mind – és ez tény – valamilyen kapcsolatban álltak a Csáky házaspárral. Ezért merjük feltételezni, hogy Erdődy Júlia, kinek Bureau d'Esprit-jéről, s a benne zajló társalgás tónusáról Kazinczynak köszönhetően van némi fogalmunk, fogékony volt a legmerészebb nézetekre is, és lelkesedett a francia forradalomért. Erdődy Júlia beható érdeklődése a szabados irodalom minden vállfaja iránt, nagyfokú tudatosságról tanúskodik. A többi főúri könyvtár libertinus és egyéb, a kor erkölcsi szabadosságait bemutató könyvanyagához képest egyértelmű a különbség. A tárgyalt hazai főúri könyvtárak többségében a libertinus irodalom legszolidabb, ún. gáláns típusa található meg nagyobb számban, néhány frivol, ritkábban pornográf művel kiegészülve. Általános tendenciának tűnik, hogy ezeket a könyveket amellett, hogy tiltottak voltak és emiatt divatosak, a könnyed szórakozásra vágyva olvasták, illetve azért, mert a bennük ábrázolt nyugati – főként francia – arisztokrácia életformája, életvitele viszonyítási pont volt e könyvek olvasói számára. A Csáky házaspár könyvgyűjtő szenvedélyét lehet nagystílű szórakozásnak, arisztokratikus kedvtelésnek, önmaga eme-

lését célzó mohóságnak is tartani, ám véleményünk szerint ez mit sem változtat azon, hogy maguknak a gyűjtőknek, különösen a feleségnek Erdődy Júliának izgalmas, különös egyéniségét, egyedülálló műveltségét, szabad szellemét nagyra értékeljük, és a mélyebb összefüggések keresésének igényével tovább kutassuk.

5. *Sztáray Mihály*

A francia műveltségű arisztokrácia másik jeles képviselője, a Csáky házaspárhoz fűződő kapcsolatai révén már sokat emlegetett gróf Sztáray Mihály volt. Sztáray neve elsősorban a politikai életben vállalt aktív közreműködéséről vált ismertté. Eckhardt az 1790-es országgyűlés legforradalmibb alakjának nevezi.[98] A francia forradalom lelkes híve volt, akit Martinovics az ellenállási mozgalom irányítói között sorol föl[99]. Neve gyakorta fordul elő Lipót nádor irataiban, és a magyar jakobinusokra vonatkozó iratok között is. Személye azonban sok más szempontból is érdekes, és szinte ismeretlen. Ennek egyik oka, hogy a Sztáray család levéltára az eperjesi levéltárban van, ahol sokáig nem lehetett kutatni, és feldolgozatlansága miatt ez még ma is számos nehézségbe ütközik.

A Sztáray családnak Zemplén megyében voltak birtokai, Sztáray Mihály, aki 1749-ben született a birtokközpontot, Nagymihályt örökölte. Sztáray Mihály anyja, Thérèse Desfaigny de la Tournelle francia nemesi családból származott, öt gyermekének anyanyelve tehát a francia volt. A gyerekek franciás nevelést kaptak, tanulmányaikat Bécsben folytatták, Sztáray Mihály a Theresianum diákja volt. Egyik lánytestvére császári és királyi udvarhölgy lett, eljegyzésén, Schönbrunnban Mária Terézia is jelen volt. Két fiútestvére is fényes pályát futott be: János-Fülöp Ung megye főispánja volt, Antal pedig táborszernagy, máltai vitéz.

Sztáray Mihály abban a kitüntetésben részesült, hogy ő is Marie-Antoinette kíséretéhez tartozott, mikor az XVI. Lajos jegyeseként Párizsba ment. Ennek egyik oka az lehetett, hogy állítólag gyönyörű férfi volt, folyékonyan beszélt franciául, és modorában is ízig-vérig franciának számított[100]. Ezt támasztja alá a *Magyar Kurir* egyik 1791-es számában megjelent anekdota is, miszerint amikor a magyar testőrök megjelentek Marie Antoinette esküvőjének alkalmából Párizsban, pallérozott francia beszédjükkel, és „legmódisabb, tsinosabb maga viseletük"-el úgy elkápráztatták az egyik kolostor fejedelemasszonyát, aki a magyar népet addig egy barbár nemzetnek hitte, hogy azonnal, a gárdatisztek szeme láttára elégette azt a francia könyvet, amiben erről olvasott[101]. Sztáray Kazinczyra is mély benyomást tett, ennek köszönhető egy számunkra nagyon becses rövid megemlékezés róla. Egy 1781-es főispáni beiktatáson látottakra visszaemlékezve írja:

[98] ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Bp. 1924. 142.
[99] MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót nádor iratai.* Bp. 1926. 193.
[100] ECKHARDT S.: *i. m.* 141.
[101] Uo.

„Itt láttam estve, a második nap pompája után gróf Sztáray Mihályt mákvirágszín posztó kaputban, világoskék atlasz lajblival és német nadrággal, fejér strimflival, cipőkben; mert a gróf emlékeztete bennünket, hogy ő a szerencsétlen Mária Antóniát, midőn mint az akkor még dauphin XVI. Lajos mátkája, Bécset elhagyta volt, Párizsig kísérte. S ez a nemcsak ruhájában, hanem nyelvében s mozdulásaiban is párizsinak nézhetett szép ember nekem egy új szakasz vala az emberek ismeretére." [102]

Egy másik igen becses portré Sztárayról, egy kicsit későbbi időkből származik (1791), magától Lipót királytól, aki a magyar nádornak, Sándor Lipótnak készített egy jegyzéket a magyar közélet szereplőiről[103]. Ebben franciául írta a következőket:

„Sztáray Mihály gróf Szabolcs megye főispánja. Konok, jellemtelen, hazug ember, egyike a legveszedelmesebbeknek. Ő volt az egyik legforrongóbb az Országgyűlésen... Pénzével mindenütt a lázadásra uszított. Mindig nagyon veszélyes ember lesz."

Izdenczy államtanácsnok szerint pedig „különösen gonosz gondolkozású".[104] Egy jelentés szerint Sztáray forradalmisága odáig ment, hogy egy összejövetelen borral köszöntötte a franciákat XVI. Lajos kivégézése alkalmából[105]. Merészsége és elszántsága nem ismert határokat, s evvel alaposan zavarba hozta ellenfeleit.

1790-ben Lipót megvonja Sztáray főispáni méltóságát, Szabolcs megye agresszivitása miatt, mondván hogy mikor József halála után önként lemondott majd újraválasztották, egyik lépésének sem volt alapja[106]. Szélsőséges nézeteivel, és agresszív viselkedésével sok ellenséget is szerzett magának. Kazinczynak van egy érdekes megjegyzése Sztáray nem minden tekintetben fedhetetlen erkölcseire vonatkozóan:

„Czirjék Mihály gárdista meglátta Rollyt Bécsben 1785 táján, s látta melly levis familiaritásban ereszkedik ehhez az immorális bolondhoz gróf Sztáray Mihály Bécsben. Kéri Rollyt, hogy szerezzen neki szolgálatot, hogy Duhatszki Bábit elvehesse. Rollynak tetszik a leány, s megtanulván Sztáraytól, hogy bíztatni hazudva is illik, azt mondja nekik, hogy Czirjék és a kisasszony vele jöjjenek..."[107]

Gazdag egyéniségének egy másik vonása, hogy nemcsak az irodalomban próbálta ki magát, hanem a zenében is. Zeneszerzőként figyelemreméltó a munkássága, mint azt méltatója Petneki Anna megállapítja.[108] A Sztáray levéltárban őrzik egyik 1776-os kottáját. A mozaikokból egy nagy műveltségű, haladó gondolkodású, minden újdonságra nyitott férfi képe bontakozik ki előttünk. Nagy-

[102] KAZINCZY Frenc: *Az én életem.* 93.

[103] MÁLYUSZ Elemér: *i. m.* 441.

[104] BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai.* I. Bp. 1952. 627.

[105] BENDA K.: *i. m.* LV.

[106] MÁLYUSZ E.: *i. m.* 63, 191, 195, 265.

[107] *Kazinczy F. levelezése.* XV, 184. Rolly József neve többször is szerepel Kazinczynál. Felső regmeci lakos, gazdag bányatuljadonos fia volt. Kazinczy romlott, erkölcstelen embernek tartotta.

[108] PETNEKY Anna: *Mihály Sztáray, ein ungarischer Komponist.* Bp. 1977.

mihályon ő is a kor szellemének megfelelő könyvtárat rendezett be, amelynek francia gyűjteményét (kb. 5000 db) a könyvtártörténet a legjelentősebbek közé sorolja. Számtalan adat áll rendelkezésünkre a francia felvilágosodás filozófusai, a politikai irodalom iránti érdeklődését illetően. A titkos jelentések idéznek például egy könyvkereskedőt, aki szerint néhány évvel korábban (1794 előtt) Sztáray engedélyt kért Bécsben bizonyos könyvek behozatalára, például a *Cathecismus Libertatis et Reformationis*ra, de csak saját használatra adták meg az engedélyt, pedig valószínűleg nem csak arra kellett neki.[109] Egy másik jelentés a *Tagebuch der Revolution in Paris* című könyv megvásárlásáról számol be.[110] A Sztáray volt titkárára, Szentmarjayra, és a vele barátságban lévő Tántsits Ignácra – ki Sztáray fiának nevelője volt – vonatkozó iratokból pedig az derül ki, minden veszélyes nézetet Nagymihályban, Sztáray könyvtárából ismertek meg, itt olvasták Voltaire-t, Rousseau-t, Montesquieu-t, és a materialista filozófusok tanait.[111] Szentmarjay állítólag itt, Sztáray szolgálatában tanult meg franciául, mégpedig egy jelentés szerint olyan jól, hogy Tántsitscsal már franciául levelezik, és egymásnak a *Moniteur*ből készítenek kivonatokat.[112] Szentmarjayt fel is jelenti Orczy kancellistája avval, hogy aláássa a vallást, mert mindenkinek magyarázza az atheizmust, a naturalizmust és Mirabeau *Système de la Nature*-jét.[113]

Az Akadémia kézirattárában őrzik Sztáray levelét, amelyet Péczeli Józsefnek 1784-ben írt válaszképpen Péczeli *Henriade* fordításának megköszönésére.[114] Ez a levél több szempontból is nagyon jelentős. Bíró Ferenc írja, hogy az 1786-ban megjelent nagysikerű fordítás ünneplői között gróf Pálffy kancellárt is ott találjuk, aki francia nyelvű levélben dicséri a felvilágosodás magyarul megszólaló eposzát, ami jelentős, a kortársak szemében szokatlan esemény volt.[115] Nos, ez a Sztáray levél – bár ő nem volt kancellár – egy másik példája a Péczeli fordítását rajongással üdvözlő főúrnak. Sztáray meglehetősen hosszú levelét, nem a kötelező udvariasság szülte és dicsérete sem formális, hanem egy széles látókörű ember, őszinte, lelkes válasza. Azt írja, hihetetlen, hogy mi minden lehetséges, ha francia szerzők nagy műveit olyan ügyes tollú ember tolmácsolja, mint Péczeli. Nyelvünkben – írja – a legfinomabb fordulatot is vissza lehet adni, s ezt Péczeli bizonyította be. Majd azt javasolja neki, hogy csak folytassa azoknak a nagy embereknek a megismertetését a magyar nemzettel, akik XIV. XV. Lajos korában alkottak, de inkább prózában írt filozófiai műveket fordítson. „Nemzetünk valószínűleg – bár lehet, hogy nagyot tévedek – mohón vetné rá magát például Montesquieu *Esprit des Lois*-jára". Ha pedig Voltaire kisebb történeti munkáival folytatja, amelyek szórakoztatóak, akkor sikerülne az embe-

[109] BENDA K.: *A magyar jakobinusok iratai*. III. Bp. 1952. 204.
[110] BENDA K.: *i. m.* III. 152.
[111] FRAKNÓI Vilmos: *Martinovics és társainak felkelése*. Bp. 1884.
[112] BENDA K.: *i. m.* II. 63.
[113] BENDA K.: *i. m.* I. 626.
[114] Sztáray levele Péczeli Józsefhez. MTAK kézirattár, Magyar irodalmi levelezés.
[115] BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp. 1995. 143.

rekkel megszerettetni az olvasást, ugyanakkor pedig, mivel filozófiai gondolatok is bőven találhatók bennük, észrevétlenül még elméjüket is pallérozná. Evvel Péczeli a leghízelgőbb dicsőséget vívná ki magának, ami nem más, mint honfitársainak felvilágosítása.

A Sztáray levéltárban talált, XVIII. század második feléből származó olvasmánynapló, idézetek gyűjteménye, mindenféle töredékes jegyzetek tele vannak Voltaire, Rousseau, Mercier idézetekkel, a különböző, egyelőre beazonosíthatatlan regényekből vett idézetekről, versekről, verstöredékekről nem is beszélve. Miután még nem sikerült minden esetben megállapítani, az egyes kéziratok közül melyek származnak Sztáraytól, így csupán mint a francia filozófia és szépirodalom iránti érdeklődés ritkának számító dokumentumaiként teszünk róluk említést.

A nagymihályi könyvtár II. Világháború utáni sorsáról eddig semmit sem lehetett tudni. Az általunk folytatott kutatások ugyan némi eredményre vezettek, de a könyvtár teljes állományát még nem sikerült felderíteni. Az azonban már most bizonyosnak vehető, hogy a többi jelentős francia gyűjteményhez hasonlóan, ebben is nagy mennyiségben voltak meg a legújabb szépirodalmi termékek. A Sztáray család legidősebb leszármazottja, a 90 éves Sztáray Magdolna mesélte el nekünk a könyvtár háború utáni történetét.[116] 1940-ben, amikor Nagymihály egész lakosságát evakuálták, mondván hogy ott fog húzódni a frontvonal, a család szintén elmenekült a kastélyból. Sztáray Magdolna bátyja a menekülőskor, az általa legértékesebbnek tartott könyveket, az addigra már majd 30 000 kötetet számláló könyvtárból ládákba pakolta és magával vitte Kassára. Mikor 1944-ben visszatértek még néhány holmit összeszedni, a könyvtár már teljesen romokban hevert, egy részét valószínűleg elégették. A kimenekített könyveket (kb. 300 db.) végül Sztáray Magdolna a magyarországi Bencés – rendnek ajándékozta. Az ott maradt könyvtár, amelynek egy része a háború után feltehetőleg valamelyik közeli nagyváros, Eperjes vagy Kassa közgyűjteményébe került, magába foglalta a Sztáray Magdolna szerint tekintélyes mennyiségű XVIII. századi francia regénygyűjteményt is. Ezekről még annyit mondott el, hogy a legtöbb papírkötésű volt, és édesanyja nevetve emlegette, hogy jó néhányon franciául, női kézírással ez állt: „c'est lu" azaz „elolvasva".

A rendelkezésünkre bocsájtott, megmentett könyvek jegyzékében is előfordulnak XVIII. századi francia könyvek, főleg a felvilágosodás szerzőinek értékes összkiadása, mint Voltaire 100 kötetes összes műve, illetve Montesquieu, Rousseau művei. Többségben vannak azonban a XVI. és XVII. századi értékes könyvritkaságok, a teológiai, történeti munkák, a természettudományos könyvek, útirajzok főként németül és latinul. Ugyanez érvényes a XVIII. századra is, kiegészítve néhány főleg szépirodalmi művel, és egy teljes sorozat ókori klaszszikusok XVIII. századi újrakiadásával. A memoárirodalomból például Richelieu és Sully pikáns visszaemlékezései, néhány női regény, Lesage, Prévost, Fielding, Swift egy-egy kötete is megmenekült, és a libertinus művek jelenlété-

[116] Sztáray Magdolna jelenleg is Szlovákiában él.

re utal a más könyvtárak gyűjteményéből már ismert *Les délices des Pays-bas*, és a *L'art d 'aimer*. Vergier szabados meséi és elbeszélései, néhány libertinus költő kötete, és egy-két botránykrónika is szerepel a jegyzékben.

A nagymihályi könyvtárnak Sztáray Mihályon, és a szolgálatában tevékenykedő értelmiségi alkalmazottakon kívül, még egy érdekes olvasójáról van tudomásunk, megint csak Kazinczynak köszönhetően.[117] Az 1789-es egri látogatása alkalmával tiszteletét tette a püspök, Eszterházy Károly unokahúgánál Eszterházy Eleonóránál, azaz Sztáray Mihály feleségénél. Eszterházy Eleonóra a kancellár, Eszterházy Ferenc leánya volt. [118] Mint Kazinczy beszámolójából kiderül, Sztáray Mihályné Egerben élt ekkor, és sokat betegeskedett, de még így is megőrizte ragyogó szépségét. Kazinczy a legnagyobb elismerés hangján beszél róla.

> „Férfiúi komolyság ül parancsolásra teremtett fekete nagy szemeiben, s ha setétben hallanád szólani, azt gondolhatnád, hogy valamely igen olvasott ifjú úr raisoniroz. De az ő beszéde távol van minden pedantereytól, minden keresve keresett eruditiótól. A francia írók, kikkel igen esméretes, megvetették gondolkozásának fundamentumát; ő azt, amit egykor olvasott, csaknem szóról-szóra tudja, s azt igen szerencsésen szokta a maga tulajdonával úgy összefűzni, hogy azon többé az idegen íz meg ne tetszik. A szépségen, elmésségen, olvasáson kívül még más tulajdonságokat is csudálhatnál benne, ha valaha oly szerencsés lehetnél őt látni, s közelebbről esmérni."[119]

Sztáray Mihály jól példázza annak a főúrnak a típusát, akinél a kultúra felkarolásának ügye nem pusztán önös érdekből történt. Műveltségteremtő tevékenységével, mint láttuk, hozzájárult ahhoz, hogy olyan formátumú emberek, mint Szentmarjay Ferenc vagy Tántsits Ignác megismerkedhessenek azokkal az új eszmékkel, amik egész gondolkodásmódjukra átalakítólag hatottak, és a tenni akarás vágyát is megérlelte bennük. Sztáray Mihály nem kivétel ebben a tekintetben: Az Orczy testvérek, Forgách Miklós, hogy csak a franciás műveltségű főurak közül említsünk még néhányat, mind közreműködtek a művelődés európai eredményeinek meghonosításában. De nemcsak a főurak szolgálatában titkári, könyvtári teendőket végző értelmiségiekre volt erős hatással a hazai franciás műveltségű arisztokraták kultúrája és napi életvitele, hanem a többségében felvilágosult, sok esetben szabadkőműves felfogású arisztokratákból, birtokos nemesekből álló kiterjedt ismeretségi körre is.

A XVIII. századi magyar arisztokrácia e néhány képviselőjének franciás műveltségét és alkotó tevékenységét csak néhány vonással tudtuk egyelőre bemutatni, lévén hogy kutatásaink még csak a kezdeti stádiumban vannak, de reméljük, a munka folytatása során mind közelebb kerülünk ahhoz, hogy ennek a körnek valamennyi tagjáról hiteles képet rajzolhassunk.

[117] *Kazinczy Ferenc utazásai*. Bp.–Miskolc. 1995. 50.

[118] Lipót király róluk is ad jellemzést: Eszterházy Ferencet ugyanúgy minősíti, mint Sztárayt, azaz hazug, jellemtelen embernek tartja, a püspököt pedig az egyik legveszélyesebb egyházi embernek. MÁLYUSZ E.: *Sándor Lipót iratai*. Bp. 1926. 441.

[119] KAZINCZY F.: *i. m.* 50.

OLGA GRANASZTÓI

Trois figures éminentes de l'aristocratie hongroise éclairée de la deuxième moitié du XVIIIe siècle – portraits de trois amateurs de livre français

Des recherches essentielles sur les relations culturelles franco-hongroises ont été effectuées dans les premières décennies de ce siècle. L'importance de la réception et de l'influence en Hongrie de la culture française dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle a été également mise à jour à cette époque-là, grâce au travail de Sándor Eckhardt, István Sőtér ou Zoltán Baranyai, pour ne citer que les chercheurs les plus marquants. Etant donné que leurs recherches n'ont pas eu de suites, du moins dans le domaine de l'histoire culturelle hongroise, leurs études servaient jusqu'ici de seule référence pour la culture de la haute noblesse hongroise aussi. C'était Sándor Eckhardt qui fut le premier à attirer l'attention sur trois représentants particulièrement intéressants de l'aristocratie hongroise francisée : le comte Etienne de Csáky, sa femme Julie de Erdődy et le comte Michel de Sztáray, tous les trois grands admirateurs de la culture française et amateurs de livres. Quatre-vingts ans après la découverte par Eckhardt de la bibliothèque des Csáky dans le fonds de la bibliothèque municipale de Arad (la ville appartient aujourd'hui à la Roumanie), nous nous demandâmes ce qu'était devenue cette bibliothèque et ce que nous pourrions ajouter à ces recherches, entamées il y a si longtemps. Après avoir constaté avec satisfaction que la collection de 5160 livres de la bibliothèque Csáky, dont plus de 3000 milles sont des livres français du XVIIIe siècle, survécurent presque entièrement, dans la même bibliothèque, aux ravages du temps et de l'histoire, notre intérêt se tourna vers une partie du fonds qui n'a été que vaguement mentionnée par Eckhardt, à savoir la collection de la littérature romanesque et des ouvrages historiques interdits, si bien représentés, qu'ils offrent un panorama complet de la littérature française du XVIIIe siècle. Une collection d'autant plus intéressante qu'elle fut rassemblée par la femme du comte Csáky, Julie de Erdődy. A part le recensement des livres selon cette nouvelle approche, nous poursuivâmes également les recherches dans les archives familiales des Csáky que nous complétâmes avec divers témoignages de contemporains, dans le but d'entrer dans la réalité de la vie quotidienne, d'offrir un portrait plus nuancé de ces collectionneurs, et une analyse plus complète de ce en quoi consistait la réception de la culture française par nos aristocrates les plus éclairés. Alors que les fonds de livres des Csáky ont survécu intact, le sort de la bibliothèque des Sztáray ressemble plutôt à celui des autres bibliothèques nobiliaires hongroises : des fonds dispersés mais non totalement éparpillés, dont la reconstitution complète est quasiment impossible. En revanche, grâce aux fonds d'archives familiales, aux notes de lectures conservées, à des documents émanant d'institution, il nous parut possible d'esquisser le portrait du fondateur de la bibliothèque Michel de Sztáray, dont l'intérêt portait également aux livres français „modernes" de l'époque : aux ouvrages des Lumières, aux livres d'histoire, de politique, aux romans, mémoires, oeuvres libertins etc. Selon la dernière estimation qui date de la fin du XIXe siècle, la bibliothèque Sztáray comptait 5000 livres français.

La présentation de ces quelques figures éminentes de l'aristocratie hongroise de la deuxième moitié du XVIIIe siècle ne peut être qu'inexhaustive, dans l'état actuel des recherches, mais nous espérons qu'au fur et à mesure que nous avancerons dans le travail, leur portrait s'approchera de la réalité, pour pouvoir répondre aux questions qui nous préoccupent en fin de compte, à savoir, comment au XVIIIe siècle une mentalité nobiliaire évolue-t-elle, comment un noble participe-t-il au mouvement des idées.

KÖZLEMÉNYEK

Jaksics János epitaphiuma. Egy 16. századi görög gyászvers művelődéstörténeti háttere. 1548-ban Wittenbergben, a nyomdász megnevezése nélkül, kicsiny füzet jelent meg a következő címmel: *Epitaphium Iohannis Iaxit Pannonii nobilitate, eruditione et virtute prestantis, filii Petri Iaxit, et dominae Catharinae Cyaki scriptum a Christophoro Lippensi Pannonio* (A nemességben, műveltségben és erényben kimagasló pannóniai Jaxit Jánosnak, Jaxit Péter és Csáky Katalin úrnő fiának epitaphiuma, melyet a pannoniai Christophorus Lippensis írt). A műből hosszú ideig nem volt példányunk, az RMK Pótlások 1. füzetében, az 5221. számon találhatjuk. A címfelvétel a New York Public Library példányának a National Union Catalogue-ban található leírása (NP 0061788) alapján készült, s ezen a szerző névformája Pannonius Kristóf (1515–1590), a kiadvány mérete pedig tizenketted rét (12°).[1] A New York Public Library példánya csonka, mindössze 3 levélből áll, más példányról nem volt tudomásunk. 1984-ben az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára ajándékként kapott egy teljes példányt, amely 6 levélből áll, ebből az utolsó üres. A mű tehát az RMK III. Pótlások első kötetében Preyss Kristóf neve alatt szerepel, bár a címleírás szövegében az elgondolkoztató Christophorus Lippensis Pannonius szerzői név olvasható. A szerkesztők az utaló tanúsága szerint Christophorus Lippensist azonosnak tartották Preyss Kristóffal. A szerzőség kérdésére még visszatérünk, a nyomdász a betűtípusok (latin és görög) vizsgálata alapján leginkább Veit Kreutzer lehetett, mert a kötetünkben levő egyetlen fametszetes iniciálé leginkább az ő egyik sorozatába illik, és a görög betűk típusa is azonosnak látszik.[2]

A Jaksics (más írásmód szerint: Iaxit, Jaxit, ill. Jaxith) nevű család jól ismert a magyar történelemből és irodalomból. Nagy Iván szerint Szerbiából jöttek Magyarországra a Hunyadiak korában, később bárók lettek, s a Nagylaki előnevet kapták.[3] Lendvai Miklós *Temes vármegye nemes családjai* című munkájából további részleteket is megtudunk, ezek szerint a szerb Jaksics István és Márkó a 15. században a törökök elől menekülve 1200 szerb vitézzel Jagostin ó-szerbiai városból érkezett Temes megyébe. Jaksics István és fia, Demeter 1478-ban megkapták a Fellak (a későbbi Fönlak), Serfes és Farkastelek pusztákat, ahová számos szerbet telepítettek be. Demeter 1481-ben újabb 50 000 szerbet hozott Magyarországra, akik hősiesen harcoltak Mátyás és különösen Kinizsi Pál hadjárataiban a török ellen. Azt is feljegyezték Demeterről, hogy később, 1491-ben a lengyel tábor szeme láttára párbajban megölt egy tatárt, aki a magyarok vitézségét becsmérelte. A családnak a délvidéken egyre nagyobb birtokai lettek.[4] Kissé eltérő hagyományt tükröz egy igen korai, a 15. század nyolcvanas éveinek végéről vagy a kilencvenes évek elejéről való,

[1] SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár.* III. (kieg.) Pótlások, kiegészítések, javítások. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. Bp. 1990.

[2] Vö. FLACIUS, Matthias: *De vocabulo fidei...* című munkájával, amelyet Kreutzer 1549-ben nyomtatott, jelzete: Ant. 5496(5).

[3] NAGY Iván: *Magyarország családai.* V. Pest, 1859. 293.

[4] LENDVAI Miklós: *Temes vármegye nemes családjai.* Bp. 1896. I. 66.

magyar nyelvű világi énekünk, amelyet töredékessége miatt korábban „Siralomének Both János veszedelmén" majd pedig „Gergely deák gyászéneke" címen tartott számon az irodalomtörténet. Gerézdi Rabán a kutatásai során megállapította, hogy a versnek új címet adhatunk: „Gergely éneke Jaksics Demeter veszedelméről".[5] Gerézdi más források alapján újabb részleteket is közöl a családról, eszerint Jaksa vajda szerb főnemes volt, aki Brankovics György hadvezéreként a szerb segédcsapatokat vezette a törökök oldalán 1453-ban Konstantinápoly elfoglalásakor. Majd a két fia – István és Demeter – amikor a török Szendrőt elfoglalta (1459), Brankovics Vukkal együtt Magyarországra menekült. Mátyás örömmel fogadta a kiváló harcosokat, s 1465 táján a Csanád megyei nagylaki uradalmat és más birtokokat adományozott nekik a Maros vidékén. Kitűntek hősiességükkel és Mátyáshoz való hűségükkel, amelyet még a Vitéz-féle összeesküvés idején is megtartottak. A Jaksicsok közül Demeteren kívül főleg Mitar lett híres, a szerb történeti énekek egyik legkedveltebb hőse, részt vett Mátyásnak Ausztria elleni hadjáratában is. Bécs elfoglalása után Mátyás béketárgyalásokat folytatott a törökkel, s először Both Jánost küldte követként Stambulba, majd Bajazid követei érkeztek a magyar királyhoz Wienerneustadtba. 1487 júniusában Mátyás a török ügyekben jártas Jaksics Demetert küldte a török udvarba, aki el is jutott oda, s a szultán gazdag ajándékaival hazafelé indult. A szendrői hídon azonban egy Ghasi Mustafa nevű török – akit korábban Jaksics vetett fogságba testvérével együtt, kegyetlenül bánt velük, testvérét meg is ölette, – bosszúból legyilkolta a szerb nemest.[6] Később a család befolyása egyre nőtt. Az 1540-es években Máramarostól Krasznáig a Drágffy-Perényiek, az ecsedi és somlyai Báthoriak, a Maros mentén pedig a Jaksicsok voltak a kiskirályok.[7] A család vallási hovatartozása is érdekesen alakult, szerb eredetük okán eredetileg ortodoxok lehettek, de később, erre is van adatunk, a huszitizmus hívei lettek, s kitartottak ebben egészen a reformáció koráig. Ekkor a Jaksics család, különösen pedig Jaksics Péterné, Anna, majd utána azonos nevű lánya az új hit nagy pártfogói lettek. Weszprémi Istvánnál olvashatjuk, hogy Jaksics Péter özvegye, Jaksics Anna, aki 1529 körül élt, külföldről hívott be teológusokat, hogy az evangélikus tant prédikálják főképp a Körösök és a Maros vidékén. A reformáció terjesztésében játszott szerepéről egy évszázaddal később Pápai Páriz Ferenc is megemlékezett *Rudus redivivum* című munkájában:

> „1529-dik esztendő tájban élt amaz emlékezetre méltó jó úri asszony Jaxit Péter özvegye, ki az ő jobbágyainak megtérítésekben mind alsó, mind felső Magyarországban igen buzgó vala. És mivel abban az időben még a tudós emberek igen ritkán valának, azoknak is számukat maga bőv költségével megszaporította. 1530-dik esztendő. Így szaporodván a patrónusok, szaporodni kezde az egyházi szolgáknak is számuk, mert a Wittenbergai akadémiában, mely akkor az evangelikusok vallásán egyedül vala híres, a tanuló ifjak egymást ott érvén, szüntelen tudománnyal, mint a méhek, megrakodva jőnek és térnek vala hazájukba vissza."[8]

A Jaksicsok pártfogoltjai közé tartozott a tudós orvos, későbbi sárospataki tanár és lelkész Balsaráti Vitus János, aki 1529-ben Dombegyházán született, s apja a Jaksics család nagylaki kastélyának gondnoka volt. Az apa éppen családját látogatta meg Dombegyházán, amikor a faluba betörtek a törökök, feleségével együtt rabságba hurcolták, gyermeküket, a 3 hónapos Jánost egy török katona mentette ki a tűzvészből. A gyermek ezután Balsarat faluban egyik rokonánál nevelkedett, majd serdülő korában Jaksics Péter özvegye, Anna asszony vette pártfogásába, gondosko-

[5] GERÉZDI Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. 38–59.
[6] L. még KLANICZAY: *A magyar irodalom története*. I. Bp. 1964. 181.
[7] *Erdély története három kötetben*. Főszerk. KÖPECZI Béla. I. Bp. 1986. 425.
[8] Thury Etele fordítása. STROMP László: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. IV. évf. Bp. 1905. 143.

dott a gyermek iskoláztatásáról is. Az ifjú Balsaráti János 1547-ben tanárával, Kopácsi Istvánnal együtt Nagybányára, két év múlva pedig Patakra ment. Tanulmányaiban szép eredményeket ért el, Patakon latin és görög irodalmat is tanított kezdőknek. A Jaksics család továbbra is támogatta, az időközben meghalt Anna asszony helyébe a leánya lépett, ő küldte Wittenbergbe Melanchthonhoz, s minden költségét fedezte.[9] Balsaráti Vitus János itt főleg filozófiát és teológiát tanult, 1554-ben bölcsészdoktor lett. Későbbi életéről annyit érdemes még megjegyeznünk, hogy Melanchthon tanácsára orvosi tanulmányokat kezdett folytatni, Bolognaban és Padovában tanult, orvosi doktorátust is szerzett , sőt Rómában mintegy fél évig IV. Pál pápa udvarában is működött orvosként, de amikor kitudódott, hogy a reformáció tanítását követi, távoznia kellett. 1560-ban Perényi Gábor országbíró hazahívta, udvari orvosa lett, majd Patakon tanácsos és egyben az iskola felügyelője is, talán helyettes igazgató is az idős Kopácsi István mellett. Sárospatakon prédikátorként is működött, s ott is halt meg 1575-ben.[10]

Jaksics János epitaphiumának második és harmadik levelén a szerző, Christophorus Lippensis Pannoniusnak a latin nyelvű ajánlása olvasható Bampfy Gáspár özvegyéhez, méltóságos Anna asszonyhoz, Iaxit vagyis Jaksics Peter lányához, az elhunyt Jaksics János nővéréhez. Az ajánlás végén olvasható dátum: Vitteb. Calendis Novembrib. Anno 1548 (Wittenberg, 1548. november elseje), majd következik a vers, az 59 distichonból, vagyis 118 sorból álló, görög nyelvű költemény. Ebben a szerző elsiratja a korán elhunyt ifjút, aki messze kimagaslott kortársai közül jellemével és tudásával. Jaksics János a tanácsban mindig mértékletes és józan volt, s legfőbb feladatának az egyház szolgálatát tekintette. Igen jól képzett volt a jogtudományban, s ha nem halt volna meg olyan fiatalon, nagy hasznára lehetett volna egyházának és a hazának. A szerző a versben hosszan sorolja a nemeslelkű ifjú erényeit, melyek alapján biztos abban, hogy elnyerte Istentől jutalmát, s az örök boldogságot élvezi. Jaksics János tanulmányairól vajmi keveset tudunk. Az egyetemi matrikulák átnézése eddig nem vezetett sikerre, de egy az ún. Királyi Könyvekben rögzített későbbi birtokper kapcsán van egy adat, amely szerint Lipcsében tanult, s még 1539-ben, tehát kilenc évvel az epitaphium megjelenése előtt hirtelen meghalt.[11] Ekkor, 1539-ben a fent említett Balsaráti Vitus János mindössze 10 éves lehetett, talán nem tévedünk sokat, ha azt feltételezzük, hogy Anna asszony a saját fia halála után anyai ösztönétől is vezérelve vette pártfogásába az árva fiút.[12]

A vers tehát több évvel az ifjú halála után jelent meg, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen Jaksics Anna, a bőkezű pártfogó, ekkor is szívesen fogadhatta, és segíthette is az elégia íróját. A görög nyelvű vers műfajának stílusjegyeit mutatja, hosszasan sorolja az ifjú erényeit. A bevezető latin ajánlást érdemes kicsit alaposabban tanulmányozni. A szerző ebben megjegyzi, hogy bár Pannónia mindenkit érintő veszedelmei közepette az emberek kevésbé foglalkoznak saját gyászukkal, és bár a királyság szétdaraboltsága miatt a kimagasló egyéniségek nem tudnak az ország kormányzásában messzire világítani, mégis Anna asszony fivérének, Jaksics János elvesztése, mindazoknak

[9] WESZPRÉMI István: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia.* Wien, 1774–87. IV. 326.

[10] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* I. Bp. 1891. 495. WESZPRÉMI: *i. m.* III. 348. HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum.* I. Wien, 1775. 110–112.

[11] A lipcsei egyetem matrikulájában nem található. ERLER, Georg: *Die Matrikel der Universität Leipzig.* I–III. Leipzig, 1895–1902.

[12] A birtokperben arra is van utalás, hogy mivel János gyermektelenül halt meg, Martinuzzi Frater György magának kérte a birtokait Ferdinánd királytól, de ez neki akkor nem sikerült, 1555-ben viszont a kincstár rátette a kezét a Torony nevű helységre, a korábbi Jaksics birtokra, amelyet végül 1558-ban kénytelenek voltak átadni Forgács Imrének. A perről l. Liber Regius 338. Közölte FÖLDVÁRY László: *Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja.* Bp. 1894. 55.

nagy fájdalmat okozott, akik ismerték az ő rendkívül fegyelmezett természetét, műveltségét, ékesszólását. Ámbár tehetségének fénye az országos tanácskozásokban nem tudott világítani, Isten egyházának mégis igen nagy hasznára volt, hiszen tanulmányait is leginkább ebben az irányban folytatta. Rendelkezett a testi és szellemi kiválóság adományaival, s az elődök példáját követve, elegánsan tudott kötetlen beszédet fogalmazni és verset írni. Nem csupán jogi ismereteket szerzett, amire a nemessége is kötelezte, hanem a szebb művészeteket is tanulta, így a filozófiát, az égitestek mozgását és a természet dolgait. Ámbár ezek is nagy erények, mégis köztük a legnagyobb az volt, hogy helyesen gondolkozott Istenről. Élete feddhetetlen volt, erkölcsi tisztaság és istenfélelem jellemezte véleményalkotásában. Számtalanszor tanúi lehettek, amikor keményen ostorozta az epikureista szemléletet. Valahányszor egyházon belüli nézeteltérések támadtak, mindig a legmértékletesebben világította meg a homályos pontokat. Ha tehát megérte volna a megfelelő kort, az egyház benne a nézeteltérések igazságvágytól vezérelt bíráját és a közös béke megteremtőjét kapta volna. Éppen ezért fájdalmas egy ekkora tehetség korai elvesztése. A szerző úgy érzi, meg kellett örökítenie erényeit, s ezért írta elégiáját. Nem hiszi, hogy bárki is felróhatná neki, hogy ilyen szokatlan jellegű verset ajánl egy hölgynek, mondván, hogy még a férfiak közül is csak kevés olyan akad, akinek ne lenne az ilyesmi idegen. Isten különös kegyéből ugyanis Európaszerte és így Pannóniában is számos olyan férfi található, aki mindkét újjáélesztett nyelvet birtokolja, így Anna asszony környezetében is fog akadni néhány tudós férfi, akiket jóindulatával maga köré gyűjtött, s akik a szerző kicsiny írását értelmezni tudják. Mert szinte a szomszédságban lakik Bányay Miklós, aki többek között a matematikában jeleskedik és a görög nyelvben is jártas, amint erről a boldog emlékezetű egykori tanáruk, Udvari István is tanúskodott. Szinte kéznyújtásnyira van Kopácsi István, aki ugyancsak nem retten vissza az efféle feladatoktól, hiszen sok ilyen munkája volt. Úgy gondolja továbbá, hogy nem lesz sokáig távol Christoloci Mihály sem, aki elmélyült görög nyelvi tanulmányokat folytat. Továbbá még megemlíti Calacyay Jánost is, aki amellett, hogy a természet dolgainak kutatásával foglalkozik, e nyelv jellegzetességeit is fürkészi. Ezek a férfiak mind Jaksics Anna ismeretségi körébe tartoznak és a közelében élnek, a szerző tehát úgy érzi, a dicsőítő költeményt majd lefordítják pártfogójuk számára. De mindazonáltal, mivel a magyarországi nemesség körében a latin nyelv ismerete mégis jobban elterjedt, elhatározta, hogy ha majd kissé nyugalmasabb idő jön, és Isten akaratából sértetlenül hazatérhet, megírja majd Jaksics János latin nyelvű epitaphiumát is, azért, hogy mások számára is példaképül szolgálhasson.

Az említett személyek közül Bányay Miklós az 1535. év nyári időszakában iratkozott be a krakkói egyetemre további sorsáról nem tudunk. Vele együtt iratkozott be egy bizonyos Stephanus Zaaz de Wduarij, vagyis Udvari vagy Szászudvari István, aki azonos lehet az ajánlásban említett Udvari Istvánnal.[13] A téli időszakban Udvari már a magyar Bursa seniorjaként szerepel.[14] Kopácsi István, akiről Balsaráti Vitus János kapcsán már tettünk említést, sokkal ismertebb az irodalomban és az egyháztörténetben. Eredetileg Sárospatakon volt ferences szerzetes, majd csatlakozott Luther tanításához. A magyar főurak közül Perényi Péter főkapitány az elsők között lett a reformáció híve, s már 1527-ben több protestáns beállítottságú egyházi személy volt a környezetében, így Kopácsi is és egykori rendtársa, Siklósi Mihály.[15] Kopácsi tanulmányairól is van adatunk, a wittenbergi egyetem matrikulája szerint 1542 júniusában iratkozott be. Perényi Péter Sárospatakon protestáns iskolát alapított, majd a fia, Perényi Gábor főispán kollégiummá fejlesztette (a 7 szabad művészetet, hittant és bölcseletet tanították). Épületként Perényitől megkapták az egykori ferences ko-

[13] SCHRAUF Károly: *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis*. A Krakkói magyar tanulókháza lakóinak jegyzéke (1493–1551). Bp. 1893. 30.

[14] Uo. 102.

[15] PÁRIZ PÁPAI Ferenc A *Rudus redivivum* c. munkájában (Szeben, 1684) az 1530. évnél ír Perényiről, a wittenbergi egyetemen tanulókról és Kopácsi Istvánról.

lostort. Tanárként 1549-ben meghívták Kopácsit, aki előtte Nagybányán tanított. Kopácsi kiváló pedagógus volt, s mint a Perényiek udvari papja munkája elismeréséül birtokként Cserneka községet kapta tőlük.[16] Az ajánlásban említett következő személy, Christoloci Mihály, ugyancsak komolyan foglalkozott a görög nyelvvel, de róla több adatot eddig nem sikerült szereznünk. Calacyay János a krakkói egyetem matrikulájában szerepel az 1524 évnél: Johannes de Coloczia, de ez már javított névforma, eredetileg „Kalacz" volt, s ehhez egy másik kéz hozzáírta: Coloczia. Majd másutt 1524. nyári időszakánál olvashatunk egy Johannes Thoma de Colacia dioc. Agriensis nevet, tehát, aki az egri egyházmegyéből származhatott, s valószínűleg azonos Johannes Pelius-szal, az 1526. év magyar bursájának seniorjával.[17]

A reformáció terjedésében nagy szerep jutott tehát a külföldről hazatért lelkészeknek, tanároknak, főleg, ha olyan hatalmas pártfogókra találtak, mint a már említett Perényi Péter is, aki abaúji, bodrogi, temesi és drávaparti bitokain szívesen fogadta az új tanok hirdetőit, s egri várúrként védelmet is nyújtott Wittenbergből jövő reformátoroknak. A délvidéken a Jaksics családon kívül pedig, Temesvár várparancsnoka, Petrovics Péter is a reformáció lelkes terjesztője volt. A területen a hithirdetésben jelentős szerep jutott egy bizonyos Lippai Kristófnak. Nevének említésével eljutottunk a szerzőség kérdéséhez. A könyvecskén ugyanis mindenütt a Christophorus Lippensis Pannonius névalak szerepel, vagyis a pannóniai Lippai Kristóf. Élt ugyanekkor egy hasonló nevű tudós férfi is, az a bizonyos Christophorus Pannonius, akivel mind az RMK pótlások, mind az alapul szolgáló amerikai példány leírása azonosnak véli szerzőnket. Ennek a pannóniai Kristófnak több munkáját is ismerjük, némelyiken eredeti családnevével együtt szerepel: Preyss Kristófnak hívták, s 1515-ben Pozsonyban született. A matrikula szerint 1536 nyarán iratkozott be a wittenbergi egyetemre (Christophorus Breiss Posoniensisként jegyezték be), 1537 februárjában ugyancsak ott tanuló barátjával, Melchior Acontius-szal a szilézíai Goldberge utazott a híres tanárhoz, Valentin Trotzendorfhoz. Utazásuk alkalmából irodalmi mű is született, egy verses ajánló utikalauz közös barátjuktól Georgius Aemyliustól, vagyis Georg Oemlertől.[18] 1540-ben Wormsba ment, a következő évben Regensburgba, majd Trotzendorf a tanártársának hívta Goldbergbe, s onnan Frankfurt an der Oder lett következő tartózkodási helye, ahol 18 éven át a költészet professzora volt. Majd egy ideig II. Joachim Brandenburgi választófejedelem környezetében a török elleni hadi készülődés latin nyelvű titkáraként is működött, s ezen megbízatása közben többször járt a császári udvarban is. Szolgálataiért nemességet is kapott. Később Thorn városában működött első titkárként, végül 1590-ben bekövetkezett haláláig Königsbergben a szónoklattan tanára, sőt kétszer, 1543-ban és 1545-ben az egyetem rektora volt. Preyss Kristóf is írt alkalmi verseket, számos költeménye még a 17. század elején is megjelent német antológiákban.[19] Legjelentősebb filológiai munkája a *M. T. Ciceronis vita, et studiorum, rerumque gestarum historia ex eius ipsius libris testimoniisque potissimum observata*, és a vele együtt kiadott, Cicero utánzásáról szóló beszéde, amely Baselban jelent meg 1555-ben Luciusnál.[20] Nagyon jó barátságban állt és levele-

[16] FRAKNÓI Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp. 1873. 146. Kopácsiról l. még: BARTHOLOMAEIDES János: *Memoria Ungarorum, qui in... universitate Vitenbergensi... studia... confirmarunt.* Pesth, 1817. 15. LÁNYI Károly: *Magyarföld egyháztörténetei.* I. Nagyszombat 1844. 111.

[17] SCHRAUF: *i. m.* 24. és 96.

[18] Melchior Acontiusról, Georg Oemlerről és barátjukról, Preyss Kristófról l. SCHNORR VON CAROLSFELD, Franz: *Melchior Acontius.* = Archiv für Literaturgeschichte. (13.) 1885. 297–314. FRIEDENSBURG, Otto: *Acontius.* = Archiv für Reformationsgeschichte. (20.) 1923. 175; (21.) 1924. 145–146.

[19] JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon.* III. Leipzig, 1751. 1766.

[20] App. H. 1768=RMK III. 427, egyéb munkái: RMK III. 322, 363, 485a, 511, RMK III. Pótlások 5192, 5285, 5549=Ant. 13.438, RMK III. 5957.

zést is folytatott Melanchthonnal, akinek levelei összegyűjtve meg is jelentek művei összkiadásának I–IX. terjedő köteteiben. Az 1544–1560 közötti időszakból 48 Preyss Kristófhoz írt levél maradt fenn Melanchthontól, s ezek arról tanúskodnak, hogy barátságuk mély volt, s a földrajzi távolság sem változtatott intenzitásán.[21] Melanchthon leveleiből sok érdekes utalást olvashatunk Preyss Kristóffal kapcsolatban, csupán azt sajnálhatjuk, hogy Preysstől nem őrződött meg egyetlen levél sem. A levélgyűjteményben van egy ismeretlenhez címzett levél, amelyet Melanchthon 1546-ban írhatott, s ebben támogatást kér rokonaitól egy bizonyos Kristóf számára. A latin nyelven írt levél tartalma magyarul a következő:

> „Ilyen szomorú időkben, hatalmas háboru közepette még a jó embereknek is nehéz polgári ékességekről, bölcseleti tanulmányokról gondolkodniuk. De az értelmes embereknek vígasztalásul el kell fogadniuk azt, amit az isteni végzés nyújt nekünk: Isten egyháza még ilyen veszedelmek közepette sem fog megsemmisülni, s ezzel a reménnyel, amennyire csak lehetséges a tudomány művelését ápolni és támogatni kell. Az egyház tanítására mind háborgó mind pedig békés időszakokban szükség van, s nem kételkedem abban, hogy kis idő elteltével ki fog emelkedni azokból a harcokból, amelyekben jelenleg vergődik. Úgy vélem, ti is ugyanúgy gondolkoztok, hogy a tudomány műveléséről nem lehet lemondani. Most tehát, amikor rokonotok, Kristóf, segítséget kér tőletek, teljes szívből kérlek benneteket, hogy támogassátok őt. Mert nagyon remélhető, hogy ha segítséget kap, Isten egyházának javát fogja szolgálni. Mert a természet sok olyan adománnyal ékesítette föl, melyek mind szükségesek egy egyházdoktor számára, ilyenek az ékesszólás, mértékletesség, és a jó énekhang. S mindehhez járul az akarat és elszántság arra, hogy a mennyei tan oktatásával a legnagyobb mértékben Istennek szolgálhasson. Helyesen véli ugyanis, hogy ez az a szolgálat, amely valamennyi emberi dolog közül a legkedvesebb Istennek. Mértéktartóan készül erre a kötelességre. Az isteni tan bemutatására hasznos módszereket tanult. Nagyon nagy dolog átfogni az egyház korszakait, megismerni valamennyi tanbeli vitát, s határozott véleményt formálni az igaz állításokról. Hosszabb ideig akar folytatni bölcseleti tanulmányokat, meghallgatni a tudós férfiak előadásait, és össze akarja vetni a különböző korok véleményét, hogy minél jobban felkészülve léphessen a legnehezebb szolgálatba. Illő dolog, hogy méltányoljuk az ilyen lelket, részint az egyház közös haszna miatt, részint azért, mert Kristóf erénye dicséretet érdemel. Éppen ezért benneteket is arra kérlek, hogy mivel nagyon remélhető, hogy jótettetek kiváló befektetésnek fog bizonyulni, tanulmányainak költségeit támogassátok. Ne rémüljünk meg a mostani időktől! Háborús időkben is Isten Fiának nevét kell segítségül hívnunk. Most sem szabad abbahagyni a tanulmányokat, hasonlóképpen Jeremiáshoz, aki az ostromzárral körülvett városban is írta beszédeit, amelyek hasznára válnak majd azon jámboroknak, akik akkor ott voltak és a majd eljövendőknek. Remélem, hogy Isten minél gyorsabban elűzi a török veszedelmet is, ha hozzá folyamodunk, és az égi tanításhoz szükséges tanulmányokat minél szorgalmasabban folytatjuk. Ég veletek!"[22]

Melanchthon jellemzése sokkal inkább illik Lippaira, mint Preyss Kristófra.[23] Egyébként Lippai is szerepel a wittenbergi egyetemi matrikulában, már két évvel korábban, 1544. szeptember 26-án bejegyezték nevét, mégpedig így: Christophorus Lippensis Ungarus. Valószínűnek látszik, hogy hosszabb ideig akart Wittenbergben tartózkodni, de anyagi lehetőségei szűkösek voltak.

[21] *Corpus Reformatorum. Melanchthonis Opera. I-IX. Philippi Melanchthonis Epistolae.* Disp. H. E. BINDSEIL. Halle, 1874.

[22] *Corpus Reformatorum.* VI. 278–279.

[23] Vö. FRAKNÓI Vilmos: *Melanchthons Beziehungen zu Ungarn.* Bp. 1874. 13–34.

Melanchthon, akit korábbról már ismerhetett, éppen ezért próbálta ajánló levelével segíteni. Hogy Lippait a levél címzettjei, tehát saját rokonai segítették-e, nem tudjuk. Mindenesetre az 1548-ban kiadott Jaksics János epitaphium tanúsága szerint akkor ismét Wittenbergben volt, de a matrikulában már nem szerepel, ottani működésének egyetlen eddig ismert emléke ez a gyászvers. Nagyon valószínű, hogy tanulmányainak költségeit a sok leendő protestáns lelkészt támogató Jaksics Anna fedezte. Hálából, nagyrabecsülése jeléül írhatta meg Lippai 9 évvel az elhunyt halála után ezt a görög nyelvű epitaphiumot, részint talán azért is, hogy igazolja, nem volt méltatlan a támogatásra, előrehaladt a nagy mester, Melanchthon által annyira fontosnak tartott szent nyelv, a görög elsajátításában, valamint a humanista versírás művészetében. Lippai későbbi pályájáról van néhány további adatunk is. Szegedi Kis Istvánnal kapcsolatban is fölmerül a neve, hiszen Temesvárott együtt hirdették a reformáció tanát mindaddig, amíg 1552-ben Losonczi István, Temesvár új parancsnoka el nem űzte onnan a hitújítás képviselőit. Lippai Kristófról Szatmárnémeti Mihály azt állította, hogy Temesvárott meghalt, de ez tévedés, mert 1554-ben részt vett az Óváron tartott zsinaton, és akkor Köleséren élt, egyre nagyobb erővel hirdetve az új tanokat. Nagyon valószínű, hogy azonos azzal a Kristóf deákkal, akiről Draskovics György azt írta, hogy egyszer még a váradi székesegyházban is megjelent, hangos, gyalázó megjegyzéseket téve az oltáriszentségre. További sorsáról nem tudunk.[24]

Mindezek alapján tehát elfogadhatónak látszik, hogy a Jaksics János halálára írt görög nyelvű elégia szerzője nem Preyss Kristóf, hanem Lippai Kristóf.

A kis mű provenienciája is érdekes: 1984-ben Georges Honti-Marton Strassburgból ajándékozta a rendkívül szép, bekötött példányt három másik művel együtt a Régi Nyomtatványok Tárának. E művek a következők: Zsámboki János: *Emblemata.* Antverpen 1564.[25] Aemylius, Georgius: *Propempticon ... ad Melchiorem Acontium et Christophorum Pannonium abeuntes in Sylesiam anno 1537 mense Februario*, amely munkáról már Preyss Kristóf kapcsán írtunk, s melyben a szerző barátainak Goldbergbe utazásához foglalta versbe a látnivalókat.[26] A harmadik műnek is van magyar vonatkozása, szerzője a Selmecbányáról származó Rubigally Pál, műve: *Hymni duo.* Wittenberg, Klug, 1544.[27] Rubigally Pál, akinek ugyancsak több munkáját ismerjük, 1537-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, tehát ismerhette Lippait és a többi említett személyt is. 1540-ben Szapolyai János halála után részt vett egy konstantinápolyi követjáráson, hogy a kis János Zsigmondnak támogatást kérjen. Visszatérte után írta meg útleírását, a *Hodoeporicon itineris Constantinopolitani*t, amely éppen úgy 1544-ben és Wittenbergben jelent meg, mint a fent említett, két himnuszt tartalmazó könyvecske is.[28] Negyedik pedig a dolgozatunk témája, az Epitaphium, melyet az RMK III. 378c jelzet alá soroltunk. Lehetséges, hogy az utóbbi három kis füzetet valaha együtt őrizték, egy kolligátum darabjai lehettek, ugyanis mindegyikük címlapjának jobb felső sarkában egy fekete tintával írt szám olvasható. Ezek szerint Oemler (Aemylius) *Propempticon*ja volt a gyűjteményes kötet 4., Rubigally himnuszai a 11. és Lippai Kristóf gyászverse a 22. művecske. Koruk, témájuk összefügg, szerzőik ismerték egymást. Mi lehetett még velük egybekötve? Ez már sohasem fog kiderülni. Lehet, hogy egykori tulajdonosuk ismerte valamennyiüket, vagy talán egyikük volt? Mindenesetre sajnálhatjuk, hogy már szétszededve, igaz, igen jó állapotban, szép, modern kötésben kerültek hozzánk. Egykori összetartozásukról az a szerencsés körülmény is

[24] FÖLDVÁRY László: *Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja.* Bp. 1894. 53–61.

[25] RMK III. 526

[26] OSzK jelzete: Ant. 3001

[27] *Himnusz Jézus Krisztusról és Szent István protomartírról.* RMK III. 358

[28] Költeményeit bibliográfiával kiadta Miloslav OKÁL. RUBIGALLUS PAULUS, Pannonius: *Carmina.* Leipzig, 1980. Teubner.

tanúskodik, hogy az egyik kötetet a hajdani antikvárus ajánló jegyzékével együtt kaptuk meg. E szerint a 3 wittenbergi nyomtatványt 1945. április 13-án a zürichi L'Art Ancien antikvárium kínálta megvételre már különálló darabokként, egykori összetartozásuk említése nélkül az akkor Genfben élő Honti Ferencnek. Lehetséges, hogy a svájci antikvárus szedette szét a kolligátumot, s köttette be, majd a nyilvánvalóan magyar vonatkozásúakat felkínálta Honti Ferencnek, aki az adományozó George Honti-Marton rokona lehet. Nemeslelkű ajándékát ezúton is hálásan köszönjük. Bár feléledne ismét hazánk fiaiban a nemzeti értékek megőrzésének vágya! Igaznak érezhetjük ismét a Terentius Maurustól származó szólást: Pro captu lectoris habent sua fata libelli! – Amilyen az olvasók fogadtatása, olyan a könyvecskék sorsa!

W. SALGÓ ÁGNES

Kuruc-kori verskézirat Nagyszombatban. Varga Imre a kuruc kor költészetét bemutató antológiájában[1] 149. és 150. szám alatt két verset közölt, jelezve, hogy mindkettő hiányos. A 149.-nek a vége, a 150.-nek pedig az eleje ismeretlen. A versekhez írott jegyzetében[2] egy 1704-ben, Lőcsén kiadott nyomtatványra[3] hivatkozott, amelyben a verseket találta. Az őrszó eltéréséből, a négysoros strófaszerkezet hirtelen fölborulásából és a verssorok szótagszámának tizenkettesről tizenegyesre változásából arra a következtetésre jutott, hogy a nyomtatványból „legalább két levél hiányzik". A kötet címében szereplő többes szám („Szomorú versek, mellyek..."), e feltevésében csak megerősítette. Valószínűnek látszott tehát, hogy a hiányzó levelek tartalmazzák a versek ismeretlen részeit.

A nagyszombati Szent Adalbert Társaság Levéltárának egy kézirata[4] teljes terjedelemben tartalmazza mindkét verset. E kéziratból egyértelműen kiderül, hogy a 149. vers végéből a 38. versszak 3 sora és még 14 strófa (39–52) és a 150. versből 13 strófa (1–13) valamint a 14. strófa első 3 sora hiányzott. Ismertté vált a 150. vers címe és nótajelzése is. Az OSzK-ban őrzött csonka nyomtatvány tanulmányozása során megállapítható, hogy a 8° alakú nyomtatványból a középső levélpár (A4–5) esett ki, amely tartalmazta a hiányzó részeket. A megtalált 14 strófa és 3 sor, illetőleg a 13 strófa és 3 sor (összesen 59+55=114 sor) a kötetben, amelynek egy lapjára átlagosan 30–32 sor fér el, éppen 1 levélpár terjedelmű. A fönnmaradó pár sornyi helyet (120–114= 6 sor) a vers címe és nótajelzése tölthette ki.

A formai megfigyelések alapján Varga Imre feltevése beigazolódott – a nyomtatványból a középső levélpár hiányzik. A most előkerült kézirat alapján e hiányzó levélpáron a 149. vers befejező versszakai és a 150. vers címe, nótajelzése és kezdő versszakai szerepeltek.

A két vers összetartozását és különbözését a közös cím, az együttes megjelenés és más formai hasonlóságok mellett tartalmi egyezések is megerősítik. Mindkettő jeremiád-szerű nemzeti önvizsgálat, amely történelmi helyzetünket az Isten-kapcsolatunkban próbálja értelmezni. Ezt, a két versre egyaránt jellemző bibliai példákkal, parafrázisokkal és utalásokkal (149: 43–46. versszak, 150: 9. versszak) teszi érzékletessé.

[1] *A kuruc küzdelmek költészete.* Vál., bev., sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977. 499–506.

[2] Uo. 821–822.

[3] *Buzgo könyörgisekkel es alazatos vallás titellel tellyes szomoru versek* ... Lőcse, 1704. A hiányos példány lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, RMK I 1698/a.

[4] A kézirat jelzete: Fasc. 83. č. 11. A kéziratról a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában mikrofilm található.

Az énekek hasonlósága és összetartozása a szerző azonosságának gondolatát is fölvetheti. Ha ez igazolható lesz, úgy a 149. vers akrosztikonjában szereplő GUBÁS György egy másik éneke is ismertté vált.

Az alábbiakban közreadjuk a fent említett versek eddig nyomtatásban ismeretlen részeit:

38. Véle megegyezett igaz főrendeit,
Belső[5]
s külső renden lévő tanácsosit,
Ellenségeink ellen harcoló vitézit
Boldog szerencsével áldd meg ő híveit.

39. Bátoríts szíveket az ő hadnagyinak,
Hogy az viadalban el ne lankadjanak,
De győzedelemmel végig harcoljanak
S ellenség kárából nagy hasznot hajtsanak.

40. Adj oly erőt, Uram az ő vitézinek,
Százan ezeret is hogy elkergessenek,
Ezeren tízezert mind elveszejtsenek,
Győzedelmet rajtok eképpen vegyenek.

41. Látod, óh nagy Isten, mi erőtlenségünk,
Csak mint egy parittya minden mi fegyverünk,
Góliáthoz penig hasonlók ellenünk,
Erősségre nézve a mi ellenségünk.

42. Nem fegyver sokaság az mi bizodalmunk,
De te vagy Jehova az mi erős tornyunk,
Csak te benned vagyon minden bizodalmunk,
Segítséget ezért, csak Tetőled várunk.

43. Nem nékünk, Úristen, nem nékünk Úristen,
De nevednek légyen dicsőség mindenben,
Áldassék szent neved földön és az mennyben,
Mutasd meg erődet az magyar nemzetben.

44. Hadd lássa ez világ, hogy vagyon Istenünk,
Azkitűl egyedül várjuk segedelmünk,
Mert sokan mondották, hogy nincsen Istenünk,
El végtire immár, légy jelen mivelünk.

45. Midián Amalék az Jákobnak házát,
Nyomorgatá régen József maradékát,
Nyakában vetette erős vas igáját,
De cséplő Gedeon elrontá hatalmát.

46. Kit alacson sorbúl felvőn az Úristen,
Az cséplő szérűrűl szóllíta, hogy menjen,
Az zsidóság mellett fegyvert kötne menten,
Bosszút Izraelért pogányokon tegyen.

[5] A 38. versszak első öt szava ismert volt.

47. Ábrahám háromszáztizennyolc magával,
Bátran megütközik öt király hadával,
S elnyerte az prédát nagy diadalommal,
Ily nagy csodát tettél hatalmas karoddal.

48. Mindenre egyedül elégséges Isten,
Az ki előtt semmi nincsen lehetetlen,
Könnyű Uram néked, erőtlen eszközben,
Minden akaratod elvégezni bölcsen.

49. Légy velünk, Úristen ily nagy szükségünkben,
Végezd el erődet erőtlenségünkben,
Hozzánk való kedved jelentessék ebben,
Diadalmat Uram, adj az ellenségen.

50. Az mi könyörgésünk nem méltó elődben,
Hogy felhasson, Uram szentséges füledben,
Kedveljed Szent Fiad drága érdemiben,
Kit értünk kiontott buzgó szerelmiben.

51. Dicsíret, dicsőség az magas mennyekben,
Az Szent Háromságnak, ki egy Istenségben,
Minden kereszténytűl egyenlő Felségben,
Imádtassék most és mindörökké, Amen.

52. Ezerhétszáz után negyed esztendőben
Ez verseket az ki szerzette szép rendben,
Nemzetinek javát kívánta eképpen,
Nevit írva hagyta az versek fejiben.

MÁS ÉNEK

Buzgó könyörgéssel teljes ugyanazonúl
Ad Notam: *Hogy Jeruzsálemnek etc.*

1. Külső segétségtől megfogyatkozott,
Földi tutoridtul elhagyattatott,
Nagy árvaságra régulta maradott,
Szegény magyar nép, ügyed mire jutott.

2. Soha az Ég alatt egy nemzetségnek,
Nem volt ilyen sorsa sohul egy népnek,
Mikint Tenéked, ki gyűlölőidnek
Vagy martalékja sok ellenségidnek.

3. Nosza szállj magadban, ítild meg ugyan,
Nyomorúságidnak okát valóban,
Vizsgáld meg kérlek, ne kereskedj másban,
Mert ennek oka vagyon te magadban.

4. Gondold az Istennek hozzád jó voltát,
Kegyelmes atyai dajkálkodását,
Teveled közlött nagy irgalmasságát,
Sok javainak reád áradását.

5. Hallottad miképpen te eleidet,
Erős karja által az magyar népet
Ez zsíros földben meg plántálá őket,
Hogy Scithiábul kivezeté őket.

6. Meghajta ő nékik sok nemzeteket,
Birtokukban ada nagy sok népeket,
Pogány népeknek ő nagy erejeket,
Semmivé tévén meghódítá őket.

7. De mindezek felett kegyelmessége,
Ebben jelenék meg hozzánk jó kedve,
Hogy Szent Fiának ő ismeretire
Minket taníta szent tiszteletire.

8. Midőn pogányságban mi eleinkben,
Valánk Isten nélkül rút setétségben,
Reménység nélkül valánk tévelységben,
A Krisztus nélkül Pokol mélysígiben.

9. Mikint az jó pásztor elveszett juhát
Felkerese minket, nyújtván vigalmát,
Szent igéjének meggyújtá fáklyáját,
Hogy megismernék idvességnek utát.

10. Megtanita minket szent törvényére,
Lábunkat vezérlő igaz öszvényre,
Bévőn atyai kegyelmességibe,
Szent Fia által tött szövetségibe.

11. Vajon mindezekért jó Istenünknek
Mit fizeténk vissza ő Felséginek,
Számtalan voltát jó tételeményinek,
Hogy találtuk meg ő nagy szerelminek.

12. Gonoszt fizeténk mi vissza az jóért,
Nagy hitetlenséget szeretetiért,
Sok bosszúságot irgalmasságáért,
Egy szóval csak bűnt nagy kegyességiért.

13. Nem mentegethetjük bizony magunkat,
Ha jól megszemléljük mi utainkat,
És ha gondoljuk bűnös atyáinkat,
S vélek ha fontban vetjük mi magunkat.

14. Elhattuk az Urat már régtűl fogva,
Kiírt fölgerjedett nagy búsulása,
Ránk szállott bizony az Ő nagy haragja.

Pörzsöl bennünket haragjának lángja.[6]

SZITA SAROLTA

[6] A 14. strófa utolsó sora ismert volt.

Kalmár György német nyelvű *Traktátusa*[1]. Kalmár György személye újabban ismét az irodalomtörténeti érdeklődés középpontjában kerül. Az újkori érdeklődés eredete Weöres Sándor újrafelfedezéséhez köthető, de a szerzővel kapcsolatos publikációk az 1994-es debreceni Kalmár-konferencia anyagának megismerése óta szaporodtak meg. Az önmagát filológusként és teológusként meghatározó Kalmár két főműve, ti. a világnyelv-tervezet és a *Valóságos magyar ABC*[2] mellett ritkán ejtünk szót kisebb jelentőségűnek tartott műveiről, holott azok behatóbb ismerete – ahogy ez reményeim szerint ebből az elemzésből is kiderül – a főművek értelmezése szempontjából kívánatos lenne. Az eddig csak címéről ismert, de most már beazonosított *Traktátus* ismertetésével, elemzésével is ehhez szeretnék hozzájárulni, mindvégig szem előtt tartva, hogy irodalomtörténeti tétje valójában csak hexameteres költeményének, az *ABC*-nek van.

Kalmár György helye, szerepe mindmáig nincs kijelölve a magyar irodalomtörténet-írásban. Irodalmunk történetének 18. századi nem éppen szerencsés periodizációja különösen sújtja szerzőnk életművét, hiszen egyes alkotásai – mint az *ABC* is – az 1772-es „korszakváltás" előtt – igaz csak két évvel –, míg más, más szempontból ugyancsak fontos művei már azután keletkeztek.

Ha a régi irodalomhoz soroljuk, akkor minden fontos, amit írt, és bőséges életművében akár kuriózumokra is akadhatunk: mint pl. az európai tudományosság által mindmáig nyilvántartott világnyelv-tervezete, magyar nyelvvel kapcsolatos megnyilvánulásai. Ha pedig az úgynevezett felvilágosodás korának magyar irodalmához soroljuk, akkor a versújítás terén tett jelentős erőfeszítéseit értékelhetjük vagy magyar grammatikáját: és valóban, eddig szinte csak ezeket értékelte a szakma.

Mindkét megközelítést alapvetően elhibázottnak tartom, hiszen nem egy bizonyos mű vagy művek – jelen esetben a ma is szépirodalomként olvasható/befogadható mű: a *Valóságos magyar ABC* – ricoeuri értelemben vett dolgára – tudniillik az adott műben rejlő és felfejtendő világra[3] – kérdeznek rá, hanem saját elméleti alapállásukból kiindulva igyekeznek válaszokat „kicsikarni" a már eleve meglévő kérdéseikre. Ebből a szempontból Kalmár műve akár egy megújult irodalomtörténet-írás próbája is lehetne.

Egy bizonyos korszak kanonizált előfeltevésrendszerének óhatatlan működésbe lépése különösen jellemző a 18. század közepének irodalom- és kultúrtörténeti kutatásaira. Magyarországon a felvilágosodás fogalma alatt az ész diadalra jutásának korát értjük (vagy az irodalmi megújulás fejlődéskoncepcióját), és ennek a diadalmenetnek stációit – irodalmi megnyilvánulásait – kutatta eddig az irodalomtörténet is. Holott messzemenőleg nem csak erről van szó.

A 18. század filozófiai, ismeretelméleti kulcsfogalma nem az ész, hanem a természet és a megismerhető igazság. A természet – pontosabb kifejezések: Natur, mundus – kétféle értelmezése áll egymással szemben: egy jelentésteli, magyarul értelmezhető, olvasható (liber mundi, Buch der Natur), és egy mérhető, képletekre visszavezethető. A magyar irodalomtörténet – szemben például a némettel – az előbbiről nemigen vesz tudomást. A német irodalomtörténet-írás számára evidencia, hogy pl. Hamann, Herder sőt a Sturm und Drang nehezen értelmezhető/érthető a kétféle felvilágosodás elméletének figyelembe vétele nélkül. N. B. a szakma Magyarországon Hamannt

[1] A dolgozat nem jöhetett volna létre a Collegium Hungaricumban eltöltött két hónapos bécsi ösztöndíjam nélkül (1999. május–június). Külön köszönet Horváth Ivánnak és reneszánszkutató csoportjának (CHER), hogy előadásomat 1999. december 3-án meghallgatták és észrevételeiket megosztották velem.

[2] Ez a szakma által gyakran – hibásan – *Summa*ként emlegetett hexameteres költemény.

[3] Pl.: „Amit egy adott szövegben értelmeznünk kell, az egy világot tételező kijelentés, egy világ kivetítése, melyet magam is lakhatok s melyben legsajátabb lehetőségeimet felvázolhatom." RICOEUR, Paul: *Fenomenológia és hermeneutika: A husserli idealizmus hermeneutikai kritikája.* Bp., Kossuth, 1997, 23.

barokk filozófusként határozhatná meg. Kalmár egész életműve is csak a fentebbi szembeállítás fényében érthető meg. Kiindulópontja a kimondhatatlan: Isten és a világ egysége, a természet értelmezhetősége.

Ezek szépirodalmi igénnyel megírt művének, a *Valóságos Magyar ABC* felfejtendő, elsajátítandó világának is a sarokpontjai, és ezekkel a fogalmakkal foglalkozik az elemzendő *Traktátus* is.

Weöres Sándor két évtizedes újrafelfedezése megsejt valamit, de alapvetően rossz irányt jelöl ki az értelmezés számára: szerinte a kulcs Kalmár őrülete, ebből következőleg nem szükséges rendszert keresni az *ABC*-ben, hiszen az a szerzői szándéktól nem függetleníthető. Weöres értékelése pontról pontra cáfolható, de egyvalamit mindenképp bizonyít.

Az a világ, amelyet Kalmár műve – de mondhatok akár életművet is – magában hord, a mai olvasó számára nehezen befogadható, elsajátítható. Egy olyan hagyomány része, amely távol került tőlünk, amelynek közelítése a szépirodalomként való befogadás alapfeltétele. Szándékaim szerint a *Traktátus* értelmezése ehhez járulhat hozzá. Tehát nem a vallási retorika történetében betöltött szerepét vizsgálom, hanem mint a *Valóságos Magyar ABC* világához tartozó egyik kulcsot.

Elemzés

Az általam vizsgált nyomtatott példány az Österreichische Nationalbibliothek tulajdona. A nyomtatványnak eredetileg nincs címlapja, amely megadná a pontos címet, a nyomtatás helyét és idejét. Tudomásom szerint magyarországi nagyobb könyvtárakban nem található meg.

Két részből áll: egy Mária Teréziához címzett latin nyelvű előszóból, és magából a *Traktátus*ból. A latin nyelvű előszó egyes fejezetei nem ismeretlenek a *Valóságos Magyar ABC* olvasói számára, hiszen a szerző lábjegyzetben idéz belőle részleteket, bár eddig nem volt egyértelmű, hogy pontosan milyen – elküldött vagy nyomtatásban megjelent – levélről van szó (ugyanis az *ABC*-ben levélként emlegeti). A levélben az uralkodóval szembeni elkötelezett hűségéről tesz tanúbizonyságot, és ezzel magyarázza magának a *Traktátus*nak az elkészültét is. Ez a szinte önmegalázó hűség egy protestáns teológus részéről a *Traktátus* értelmezése során szinte magától értetődővé válik. Az előszó arról is tudósít, hogy a *Traktátus* első változata magyar nyelvű, és 1763-ban keletkezett. Ennek a magyar változatnak a kéziratát találta meg Szelestei Nagy László, amelyet remélhetőleg az azt kísérő többi Kalmárra vonatkozó dokumentummal együtt rövidesen közread.[4]

A magyar kézirat csak a királyról szóló részt tartalmazza, azt viszont később szinte szóról szóra fordítja németre.[5] A német változat, tehát a nyomtatott mű a disztichonokba rejtett kronosztichonok szerint 1766-ban készült. Egyébként – mint már említettem – sem az évszám, sem a kiadó, sem a kiadás helye nincs feltüntetve a nyomtatványon, amely Szinnyei szerint Bécsben készült. A következőképpen sorolja Kalmár többi műve közé: *Tractat über den Text: Kind fürchte den Herrn und den König. Mit einer lateinischen Zuschrift an die Kaiserin Königin.* Wien 1764. Forrása minden bizonnyal Ignaz de Luca, *Das gelehrte Oesterreich: Ein Versuch.* I–II, Wien, 1777–1778 című lexikona, ahol szó szerint ugyanezt olvassuk. Holott Horányi már 1776-ban a *Memoria Hungarorum* második kötetében a helyes évszámot adja meg, a kiadás helye nélkül, je-

[4] Itt szeretném megköszönni Szelestei Nagy László önzetlen nagylelkűségét, hogy az általa megtalált kéziratba betekinthettem, s amennyire a rövid idő megengedte, azt a német nyomtatott változattal egybevethettem.

[5] A német szöveg elég sok nyelvtani [!] hibája arra enged következtetni, hogy nem biztos, hogy a fordító maga Kalmár. Talán a magyar nyelvű eredetit kísérő dokumentumok ismeretében ebben a kérdésben is tisztábban látunk majd.

lezve, hogy a *Traktátus* német nyelvű, és hogy egy latin előszó csatlakozik hozzá. Tehát amit állíthatunk: a kötet 1766-ban – vagy ez után, de mindenképp 1769 előtt (*ABC*) – jelent meg valószínűleg Bécsben, de egy része már 1763-ban, magyar nyelven kész volt. Az 1763-as év különös jelentőséggel bír Kalmár életében: ebben az évben indul ellene egyházfegyelmi eljárás, és ebben az évben következik be alább tárgyalandó megtérése is. Többek között ez és keleti utazásai során szerzett tapasztalatai indítják a *Traktátus* megírására, mint az az uralkodónőhöz írt levélben olvasható.

A mű a Példabeszédek könyvének 24. fejezete 21. versét, pontosabban annak első felét értelmezi: „Féld az Urat, fiam, és a királyt". Három nagy fejezetre osztható: 1. Mit jelent a félni ige? Ez a legrövidebb, mindössze két lapos fejezet. 2. Mit jelent félni az Urat? 3. Mit jelent félni a királyt?

Az Úrral szembeni félelem fogalmát a felebaráti szeretettel összehasonlítva határozza meg, némileg átírva 1Jn. 4.20–21. verseit: (saját fordításomban:) „Ha azt mondja valaki, hogy: Szeretem az Istent, és gyűlöli a maga királyát, hazug az: mert a ki nem szereti a maga királyát, a kit lát, hogyan szeretheti az Istent, a kit nem lát? Az a parancsolatunk is van ő tőle, hogy a ki szereti az Istent, szeresse a maga királyát is." De az Istennel való viszony több, mint szeretet: ez az Úr félelme, s ez a viszony valóban csak az Istent és a királyt illeti meg szerinte. Tehát Kalmár itt csak a félni ige fogalmát igyekszik meghatározni, nem a miértre keresi a választ.

Ha a mit jelent félni az Urat? kérdésre keressük a választ, előbb meg kell határoznunk az Úr fogalmát: Ki az, aki méltó erre a félelemre?

Túl egyszerűnek tűnhet ez kérdés és a rá adott válasz is. Az Úr: az Isten, minden dolgok teremtője és megtartója, a mi teremtőnk és megtartónk is egyben; ő a mennyei felség: Jehova, aki volt, van és örökké lesz. Hiszen ő a kezdet és a vég, az alfa és az omega (Jel. 1.17.). Ezért is félni kell tehát az Urat: „hiszen egyedül Jehova az Úr mindenek felett, aki egyedül uralkodik." Ez az istenfogalom a bibliai istenfogalomnak felel meg. A *Valóságos Magyar ABC*-ben így ír erről:

> De, mint egy Szent Ember ama Látásba tanúlta;
> s azt, örök emlékezetre, minékünk is hagyta irásban;
> halljuk! s tartsuk eszünkbe, Szívem! mit mond ő magáról
> a mennyekben Ülő: hogy az Alpha, az Ómega is Ő:
> hogy magyarán mondjam ki is; Ő az Első s az Utolsó.
> Ezt teszi: Ő egyedüll ama Kezdet s Végezet: Ámen. [8–9][6]

Kalmár hangoztatott radikális biblicizmusa istenfogalmát szembeállítja a leibnizi filozófián alapuló istenfogalommal – ami a 18. századi filozófia istenfogalmára a legnagyobb hatással volt –, amelyben Isten gyakorlatilag a legtökéletesebb emberi tulajdonságok megtestesülése lesz. Schmidt-Biggemann a német felvilágosodás filozófiai profiljáról írt monográfiájában így fogalmaz: „Der Gottesbegriff dieser Philosophie [ti. a leibnizi] war Inbegriff seiner Prädikate, Inbegriff von Weisheit, Liebe, Güte, Gerechtigkeit und Allmacht."[7] Kalmár ezt nem tudja elfogadni – más műveiből

[6] A *Valóságos magyar ABC*-ből vett idézeteket annak legkönnyebben hozzáférhető, ám alapvetően hibás kiadásából, a Pátria Könyvek sorozatban *Summa* címmel megjelent kötetből veszem (KALMÁR György: *Summa*. hn., Pátria Könyvek, 1993.). Az idézetek egyszerűbb azonosítása végett ennek a kiadásnak – hangsúlyozom: hibás – lapszámaira utalok. Az idézeteket önkényesen írtam át, hiszen Kalmár hangjelöléseit nehéz visszaadni. A Szuromi által készített átiratot ismerem és egy későbbi Kalmár-kiadáshoz elég jó alapnak tartom, de mivel az nehezen hozzáférhető, ezért nem arra hivatkozom.

[7] SCHMIDT-BIGGEMANN, Wilhelm: *Theodizee und Tatsachen: Das philosophiesche Profil der deutschen Aufklärung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988. 64.

kiderül, hogy ismeri Leibniz több művét is –, számára Isten az, amit ő mond magáról a Szentírásban. A létező Isten ez, ahogy az *ABC* egy másik helyén nevezi:

> Mind az Alpha tehát mind az egy Ómega Isten:
> ami vagyon valahol, mindennek kezdete, célja;
> Tőle jövén s függvén ami volt, vagyon, és mi jövendő.
> Ő egyedül aki vólt, s lészen, mint mondja magáról:
> értsd meg; élt vala mindenkor, s mindenha fog élni:
> Amelly ő felséges, örök s mindenhai voltát
> más helyeken szintén olly szóval tészi előnkbe,
> melly lételt magyaráz; de egész és teljes erőben. [12]

Ennek a Bibliából megismerhető létező Istennek a neve Jehova: Úr.

Amikor féljük az Urat, természetesen elismerjük ebben a félelemben isteni tulajdonságait, de nem azonosítjuk azokkal. Lélekben könyörgünk a mindig jelenlévő Istenhez, míg cselekedetben tulajdonságaival próbálunk azonosulni.

Kalmár a *Traktátus*ban egy helyen felidézi Breitingerhez 1765-ben írt levelét. Ez a levél elég rejtélyes körülmények között Kazinczy másolatában maradt fenn, az OSzK Kézirattárában található.[8] A levélből többek között kiderül, hogy még Hagenbuch professzornak elküldött egy szerinte figyelemre méltó könyvet: Vargyasi Dániel István *Monita paterna* című művét, amelyben az unitárius vallásról a reformátusra áttért Dániel István fiához írja meg intelmeit. Külön megemlíti még a szerző egy másik könyvét is – amire majd visszatérek –, és Dániel István lányának Dániel Polixénának – egyébként Petrőczy Kata Szidónia unokája – Bénédict Pictet svájci református írótól fordított pietista eszméktől befolyásolt erkölcstanát, *A keresztyén ethikának velejét*. Ebben Dániel Polixéna Kalmárhoz hasonlóan határozza meg az isteni tulajdonságokat, megtéve azokat a félelem alapjául. A félelem és a félés között szintén különbséget tesznek mindketten; Kalmár szerint nem úgy féljük az Urat, mint a gonoszok és ördögök, hiszen azok félnek tőle, de nem félik. Dániel Polixéna szerint:

> „... a' fiúi Félelem az Istennek mind Jóságának mind pedig Keménységének meggondolásából származik, melly-es egybe vagyon az Isten' szeretetivel kötve, és ez az Isten' fiaihoz illik." „A' szolgai Félelem pedig épen tsak a' büntetéseknek meggondolásából származik, nem-is tiszta szívből és Lélekből tselekszi az engedelmességet, hanem tsak külsö-tselekedetek által mutatja, a szolgáknak szokások szerént."[9]

Röviden összefoglalva: Kalmár istenfogalma azonos a Bibliában önmagát meghatározó Isten fogalmával, aki magát Jehovának, Úrnak nevezi. Istennek ez a meghatározása értelemszerűen szembekerül a filozófiai istenfogalommal.

Hosszabban idéznék most a *Valóságos Magyar ABC*-ből, hiszen a mű világának elsajátítása során kulcsfontosságú a részlet megértése, amihez a *Traktátus* éppen következő része is magyarázattal szolgál.

> Minthogy az ember igen gyarló; természete lévén
> Istentől vettetve erőtlenségnek alája;
> s testének szükségeiről gondolkodik inkább:
> ez okon Isten az ő külső áldásait osztja

[8] OSzK Kt. Quart. Hung. 1238 (*Kazinczy Ferenc kisebb dolgozatai*).

[9] PIKTÉTUS Benedek: *A' keresztyén ethikának summás-veleje...*, ford. DANIEL Poliksena. Kolozsvár, 1752. 47–48.

az ő szabad tetszése szerént mindennek e földön.
Módot hagyott az okos Nemzetnek a Lélek aránt is:
mert a melly törvényt ki adott vala, mai napiglan
fenn tartá teljes nagy erőben, tarttja tovább is.

Itt röviden monddom: Maradott Két-féle Hagyása.
Edjik a természetbe vagyon bé nyomva erősenn:
olly könyv, melly szívünkbe írás nélkül vadjon írva:
melly egyedül oktatja nagyobb részét e világnak.
Másikat e mellett; ki akar, olvashat írásban.
Ez ismét kétféle: az Ó és Új, mai törvény.
Egyiket az eleink kézről mind kézre bocsátták:
annak utánna pediglen a bölcs Isten megiratta:
melly valamelly részént maradott egyedül a Zsidóknál.
Minket ugyan mennyhez kötelez jobb móddal a többi:
mert a, nagyobb részént, csak homályosság e vakoknak:
mind a pedig nékünk, kik amaz Szentségbe reménlünk,
szépen, igen tisztán is, tündöklik, mint az a napfény:
mert az igaz Napfény elménknek előzte homályját;
lelkünknek s a Zsidó szemeit kinyitotta valóban:
és szívünket amaz örvendetes új üzenettel
színte meg újítván, bennünk betölte örömmel. [15–16]

A dolgozat elején már szóltam a kétféle felvilágosodás természet-fogalmáról: az értelmezhetőről és a mérhetőről. (A mérhető szót jobb híján használom.) Itt fontos megjegyezni, hogy Kalmár számára Isten „kétféle hagyása": a teremtés eredménye, a világ és a Biblia nem azonos egymással; a Biblia, és különösen az Újszövettség kizárólagos érvénnyel adatott az embernek. Ugyanakkor nem zárja ki a teremtett világ értelmezhetőségét (a liber mundi metaforája Kalmár számára egyszerre jelenti az érzékszervekkel befogadható külvilágot, és az emberi lélek világát). Erich Rothacker szavaival: „Die Welt scheint einen geheimnisvollen Sinn zu bergen, den der Mensch enträtseln will. Mit diesem aenigmatischen Grunderlebnis is ein hermeneutisches Problem angeschnitten."[10] Erre a problémára az *ABC*-vel kapcsolatban még visszatérek.

A két értelmezhető világ szembeállítása a *Traktátus*ban megadja a lehetőségét az emberiség három részre osztásának. Vannak tehát keresztények, pogányok és a legkevesebbre tartott libertinusok és saját szavaival Naturalisten – ami itt annyit tesz mint természetistenítők, de még egy múlt század eleji szótár szerint is: természeti vallást tartók.

Kezdjük a pogányokkal. Mint látni fogjuk, nagyon fontos szerepet játszik a fény-metafora, ez már az előbb idézett *ABC*-részletből is kiderült.

Kalmár szerint a pogányok – Isten akaratából – felismerték, mondhatni kiolvasták a természetből az isteni törvényeket, idézem: a természet fénye és az érett megfontolás által. Ismeri pogány tanultaknak az írásait, de nincs ideje megnevezni őket. De ezek a természet fényét követő pogányok, éljenek bármennyire is a keresztények számára is irigyelhető életet, árnyékban vannak, tévednek: hiszen nem ismerik a valódi igazságot, a mi krisztusi igazságunkat. Hiszen, így a magyarázat, mi másképp féljük az Istent, mint a bölcs pogányok: az Istent Krisztusban, Krisztus által, Krisztusért féljük. Eddig minden bizonnyal az ókori filozófusokra gondolt Kalmár. A következőkben már a mohamedánokról ír, mikor azok véleményét összegzi Jézusról: Nem írja, de a Ko-

[10] ROTHACKER, Erich: *Das „Buch der Natur": Materialien und Grundsätzliches zur Metapherngeschichte*, aus dem Nachlaß hrsg., bearb. von Wilhelm PERPEET. Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 1979. 12.

ránból idéz, amiben Jézus bűnök nélkül szűztől született, és aki csodatetteket vitt végbe. De nem vallják, hogy értünk született majd feltámadt, nem hiszik, hogy Isten lenne, inkább hisznek a csak ember Mohamednek.

Rosszul ítélik meg Krisztus személyét, ezért minden más igazság, amit megfejtenek, mivel csupán emberi, hazugsággá válik. A pogányok így a bűnök mocskában maradnak, szemben velünk keresztényekkel, akik Krisztus vére által már megtisztultunk, és akik számára adott a lehetőség, hogy Krisztus szent lelke által valódi szent életet élhessünk. Hiszen a természet fényén kívül az örök élet reményét és a valódi isteni kegyelmet már egy új fény – ein übernatürliches Licht – természetfeletti fény: Jézus biztosítja.

El kell azonban mondani, hogy a *Valóságos Magyar ABC* egyes soraiban nem csak a különböző keresztény felekezetekkel szemben rendkívül toleráns, hanem, az utazásai során tapasztaltak miatt a mohamedánokkal szemben is, akiknek erkölcsös életét még a keresztények figyelmébe is ajánlja.

Hátra vannak még a természetistenítők, a természeti vallástartók. Ők kevesebben vannak, mint a pogányok, de annyival rosszabbak is. Ostobák, könnyű elméjűek, minden országban, így hazánkban is egyre nagyobb számban fordulnak elő, és meglepő módon nem csak a keresztények között, hanem minden vallásban és helyen terjeszkednek. Képmutatóságuk savanyúkovászként van jelen az emberek között. Ők, habár tartózkodnak az istentelen cselekedetektől, a durva, nyilvános bűntől, valójában a természet sötét fényében gyönyörködnek. Ezek a természeti vallástartók nem csak Krisztus evangéliumát és a keresztény hitet nevetik ki és vetik el, hanem a feltámadást, az új törvényt, a pokolt és a mennyei birodalmat is. Nyíltan nem merik tagadni, hogy van Isten, aki az Úr, csak isteni méltóságát csökkentik. Isteni lényről, tulajdonságokról, gondoskodásról és rendelésekről beszélnek: tehát nincs mindenható Isten, ezért ők nem mások mint Istent tagadó ateisták, miközben álarcként deistának nevezik magukat.

> Hisznek a Természetnek; elég! s nem félik az ISTENT!
> Felpuffadtak igen, lévén Christus-tagadókká! [143]

Ebben a században különösen megszaporodtak, és (idézem) „ihr wort frisset um sich wie der krebs." Beleszülettek a kegyelembe, de megtagadják azt, ezért az ítélet napján a pogányoknál is rosszabbul fognak járni.

Kalmár végül nyíltan kimondja: senki sem rabolhatja meg az embert a filozófia által, hiszen hitünk nem emberi bölcsességen, hanem Isten erejétől származik.

Azt hiszem egyértelművé vált, hogy nem a protestáns ortodoxia ütközik itt a felvilágosodás racionalizmusával. A felvilágosodás másik ágáról van szó, amit egyszerűsítve pietizmusnak nevezhetünk, természetesen nem a leszűkített hallei, lutheránus pietizmus értelmében. Több dolog is utal erre. Egyrészt a Kalmár által több helyen hangoztatott Krisztus-központúság. A Biblia nem lezárt mű, történet, hanem ma is ható lehetőség, amelynek alapja, hogy Jézus a Krisztus. Schmidt-Biggemann szerint a Bibliával kapcsolatban tudás és hit között a különbség abban áll, hogy a hit tartalma üdvtörténetként érthető csak meg. Az antihit, a tudás tartalma azonban nem tények, hanem magyarázatok, ti. emberi okoskodás eredménye. Amennyiben ezt elfogadjuk, abban az esetben a filozófia valóban nem tud érdemben az üdvtörténetről és annak magjáról, Jézus Krisztusról nyilatkozni.[11]

Kalmár számára a megismerés így minden esetben magában kell, hogy hordozza az isteni megismerést is. Ez a megismerés antropológiai és teológiai értelemben is csak egyedi, mondhatni egyszeri lehet. A világ értelmezésének lényege tehát csak a világot jelentéssel felruházó Istenben

[11] SCHMIDT-BIGGEMANN: *i. m.* 1988. 73.

található meg. Csak abban az esetben lehetek valóban részese a máig ható üdvtörténetnek, ha a jelentéssel bíró világot mint Isten megnyilvánulását szemlélem, és ez csak az új „übernatürliches" fényben lehetséges. Jézus a Krisztus ezért jut központi szerephez – tudniillik vele kell lélekben egyesülni – a személyes, egyénileg megélhető kinyilatkoztatást valló pietizmusban, keresztény misztikában, janzenizmusban stb.[12] Ez csak a megtérésen, megtisztuláson keresztül lehetséges, aminek előfeltétele a bűnök számbavétele, megbánása. A Kalmár által – és mint fentebb már említettem, a *Traktátus*ban is idézett – nagyra tartott Dániel István és lánya Polixéna így ír erről:

> „A' reád botsátott Veszszönek okait, minden magadnak-való kedvezés nélkül, keresd-ki kebeledből, és térj-meg." „Meg-térj a' bünökböl igaz megtörödött szívvel: A' Kegyesség' gyakorlásában elébbi Útadat meg-újítsd, és nagyobb serénységgel végezd-el azt."[13] „K. Mitsoda a' Meg-térés? V. A' Léleknek ollyan keserüsége avagy fájdalma, melly származik a' meg-tselekedett vétkeknek és az ö benne meggyökerezett gonoszra való hajlandóságnak esméretiböl, melly egybe vagyon köttetve a' bünöknek utálásával, és az élet meg-jobbitásának erös kivánságával, és a'melly által a' szív Istenhez való viszsza-térése indittatik."; „A'melly Gyönyörüséget mindenkor és mindeneknek-elötte keresni kell, az, hogy az Istennel egyesülhessünk, az ö Szeretetét érezhessük, az ö Igazságát meg-esmérjük, az ö akaratját meg-tudjuk,"[14]

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Kalmár megtérésének még pontos napját is ismerjük, 1763. július 10-e, ő maga tudósít arról – megjegyzendő, egyházfegyelmi eljárásával kapcsolatos leveleiben (ez az év megegyezik a *Traktátus* magyar változata megírásának évével!):

> „Óh melly boldog nap az! Az én lelkem örök bóldogságának bizonyos kezdete! Óh melly igen meg-nyitotta nékem az Isten az ő meg Szentelő kegyelmének ajtaját e napon! Annyira, hogy ezen drágalátos kegyelemnek arra a graditsára engedett lépnem, a mellyen az ő Ditsőségének Országára nézek szüntelen; és igy az örök életnek birását néminemüképen már elkezdettem (!), mert az én mennyei Atyám minden büneim alól felszabadítván meg-igazított a maga Forumán. Es ekképen az ő Szent Lelke, bizonyságot tévén a én lelkemmel edjütt, hogy az én Fejemmel a Krisztussal már edjesültem..."[15]

Jézus a földre szállt ige, aki értelmmel ruházza fel a világot. Kalmár modern prófétaként éppen arra tesz kísérletet, hogy ezt az emberi nyelv számára elmondhatatlan igazságot mondja ki. A *Valóságos Magyar ABC*-ben az *ABC* minden egyes betűjéhez csatolt több, mint ötezer hexameterrel a világnak effajta leírását kell keresnünk.

Az *ABC*-hez csatolt utazásait megörökítő „Post Scriptum"-ból idéznék egy kis részletet, amelyben Pozsonyi szállásáról ír:

> Hajnali s estvéli fektemben, az északi ajtón,
> nézvén nézegeték a hegyekre; az ablakon által.
> Egy részént erdősek azok; szőllősek egyébütt.
> A hegynek idiájáról jöttön jöve akkor
> gondolatomba az Urnak gondviselése, hatalma:
> mert a hegyek nyilván ábrázolják ki az ISTENT. [203]

[12] SCHMIDT-BIGGEMANN: *i. m.* 1988. 131.

[13] [VARGYASI] DÁNIEL István: *Az örök életre vezető egyenes út: Melly áll az egy igaz és örökké-való Istennek meg-esmérésében és keresésében.* 1767. 99.

[14] PIKTÉTUS Benedek [DANIEL Poliksena], 1752. 108; 394.

[15] *Kalmár György Ur levele*, kiad. G. SZABÓ Botond. Lásd Uő: *Kalmár György vándorlásai és megtérése.* = Irodalomismeret 1995. 1–2. sz. 115–116.

Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy ennek a szállásnak, pontosabban annak kedvező fekvésének köszönhetjük a *Traktátus* megszületését is, hiszen a szöveg így folytatódik:

> A másik, vagy a nap nyugoti ajtómon a Várra
> színtúgy fektemben ki-ki nézegeték: ugyan éjjel is,
> csillagi a menynek, lámpás módjára, ragyogván,
> láthattam tőből: a fejérség mert ugy okozta.
> Éjtszaka és nappal néztem ki-ki, mondom, a várra:
> ahol ezen Dicső Ország Dicső Koronája
> tartatik; és a Királyi Dicső Pálca is egyebekkel.
> E koron is lehetett színt elmélkednem azokról,
> mellyekkel köteles vagyok és leszek is a Királyhoz
> hóltomig: hogy mást is kötelességre tanítsak. [203–204]

Ennek az elmélkedésnek lett valószínűleg eredménye *Traktátus*ának magyar nyelvű, csak a királyról szóló változata, amelynek gondolatmenete kulcs lehet az *ABC*-ben hangoztatott, az uralkodóval szembeni feltétlen lojalitásához is. (Amiről egyébként Weöres a következőket írta: „Még hazafisága is szadista, mint valami hivatalos spiclinek, vagy keretlegénynek.")

Már a *Traktátus* elején kimondja: a királyt nem csak mint felebarátunkat szeretjük, hanem féljük is. Ennek oka, hogy van az isteni, szent, mennyei, örök felség (Isten) mellett királyi (vagy egyszerűen uralkodói, hatalmi) felség is, ami magától az Istentől eredeztethető. Ezt nem volt nehéz ószövettségi locusok sorával bizonyítania.

A király így válik isteni képmássá (a magyarban: képpé), lesz isten földi – értsd: világi – helytartója (vicéje). Nem véletlenül nevezik Kalmár szerint Keleten az uralkodót Isten árnyékának: hiszen az árnyék az valaminek a jele (jelensége). Ebből következik, hogy a királyt nem csupán önmagáért vagy érdekből féljük, mint ahogy a természetistenítők teszik, hanem a királyban magát az Istent féljük.

Egészen a végletekig feszíti Kalmár ezt az Isten-király viszonyt amikor azt állítja, hogy az Isten akaratából lett király az Isten helytartójaként az isteni névből is részesül: az Elohim név olyan létező jelent, akit félni és tisztelni kell, ezért az uralkodó nevét soha nem lehet önmagában, csak valamilyen dicsőítő jelző társításával kimondani.

Félni kell a királyt – ez most már logikusan következik – a benne megtestesülő isteni tulajdonságok miatt is. Megkérdőjelezhetetlen – „a pártütők közé ne állj" – ezek megléte a mindenkori királyban. Ezért imádkozik, hogy a század eleji események ne következhessenek be újra. Parancsmegtagadó viperafajzatok azok, akik a királyi hatalom elől idegen országokba menekülnek, és nem törekednek arra, hogy az uralkodó visszafogadja őket kegyeibe.

Példát mutat arra is, hogyan könyörögjünk, imádkozzunk a királynőért: a 72. zsoltárt – amely egyébként a protestáns teológia szerint a Messiás országáról jövendöl – írja át, a megfelelő helyekre Mária Terézia nevét behelyettesítve. De a legutolsó locust újra a Példabeszédek könyvéből veszi: Péld. 21.1. „Mint a vizeknek folyásai, olyan a királynak szíve az Úrnak kezében, valahová akarja, oda hajtja azt!"

Talán sikerült a *Traktátus* értelmezése során bizonyítani, hogy az irodalmi szempontból fontos *Valóságos Magyar ABC* világának elsajátítása a pietizmus radikális biblicizmusának megértése nélkül nem lehetséges. „Az [pietista] eszme különféle összetevői: a lelki újjászületés sürgetése, a Krisztus személyébe való misztikus elmerülés, a lélek és Jézus közti szerelmi misztika, a megtérés kegyelmi állapotának érzete, vágya különféle módon fejeződtek ki, szigorú moralizmusban, rajongó enthusiazmusban, aszkézisben, vagy a részletes önelemzés hajhászásában." „[A pietizmus] Vallásossága az egész életet szabályozza, nem csak a hevületek pillanataiban él. [...] Bevezeti az észszerű gyermeknevelést, az átadandó kultúrának praktikus kiválasztására törerkszik, sürgeti az

anyanyelven való tanítást és igehirdetést, ápolja az új tapasztalati tudományokat..."[16] Kalmár műveiben ezen összetevők keresése nem okoz gondot, és világnyelv-tervezetének más hasonló próbálkozásokkal való szembenállása is könnyebben magyarázhatóvá válik.

Visszatérő metafora, hogy a pietisták – az általános egyházi kereteken belül megmaradva – a megújuló hit kovászaként lépnek fel: szemben a természetistenítőkkel, akik filozófiája Kalmár szerint savanyúkovász a megújuló emberiség számára.

HEGEDŰS BÉLA

Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában. Bertits Ferenc pécsi pap a Mindenes Gyűjtemény című folyóiratban[1], 1790-ben, egy addig teljesen figyelmen kívül hagyott, de igen fontos kérdésről fejtette ki véleményét: a gyermekeknek szánt könyvekről értekezett. Arról írt, hogy külföldön, az adott nemzet anyanyelvén számos értékes, kifejezetten a gyermekeknek íródott könyv lát napvilágot, éppen azért, hogy „a gyermekeket is az olvasásra tsábíthassák". A német, francia és angol írók nem érzik méltóságukon alulinak, „ha az ártatlan kisdedeknek számokra készített filit- falat könyvetskék"-et adnak ki. A külföldi írók „Nem elégedtek meg azzal, hogy már ebben vagy abban a részben számos oktatások vóltak másoktól kiadva, mind újabb-újabb fogásokat gondóltak ki, ezerféleképpen alkalmaztatták magokat hozzájok, az ő gyermeki hajlandóságaikat ezer úton-módon faragták." Éppen ezért a művelt európai nemzetek gyermekei közül „ma már alig van egy-egy „a ki a könyvekben nem gyönyörködne." A cikkíró igen keserűen állapítja meg, hogy ezzel szemben nálunk, Magyarországon, egészen más a helyzet. Nincsenek magyar nyelvű gyermekkönyveink, az iskolás gyermekek alig olvasnak.

Bertits mellett számos felvilágosodás kori szerző véli úgy, hogy a gyermekek kezébe magyar nyelvű olvasmányokat kell adni, mégpedig színvonalas és értékes könyveket. Ez azonban nem volt egyszerű, hiszen alapvetően igen kevés gyermek- és ifjúsági könyv volt hozzáférhető a felvilágosodás kori Magyarországon.

Ha csoportosítani akarjuk a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első éveiben magyar nyelven megjelent, gyermek- és ifjúsági olvasmányul szolgáló könyveket, megállapíthatjuk, hogy három fő témakör alakítható ki. Az első csoportba a gyermekek és ifjak vallási nevelését segítő művek tartoznak. Ezek száma igen jelentős, fordítások és magyar szerzőktől származó eredeti művek is találhatók közöttük. Ezekkel tanulmányunkban nem foglakozunk. A második, és legnagyobb csoportba olyan műveket sorolhatunk, amelyek, bár szórakoztató olvasmányok, fő céljuk a helyes erkölcsi elvek meggyökereztetése a fiatalokban. A harmadik csoportba tartoznak azok a könyvek, amelyek nem tekinthetőek iskolai használatra szánt tankönyvnek, mégis tudományos ismereteket nyújtanak.

Első ifjúsági műveink fordítások voltak. 1755-ben Kassán jelent meg Haller László fordításában, Barkóczy Ferenc egri püspök kiadásában, a fordító halála után négy évvel, Fenelon *Telemachos kalandjai* című munkája[2], (*Les Aventures de Télémaque*, 1699.) amelyet a szerző, aki XIV. Lajos király unokáinak udvari nevelője volt, nem kifejezetten gyermekek számára írt. A regény az antik görögök világát mutatja be, de egyik célja éppen a mitológia megismertetése a fiatal

[16] SZENT-IVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon*, Bp., 1936. 16; 18.

[1] BERTITS Ferenc: [*A magyar nyelvről*]. = Mindenes Gyűjtemény 1790. IV. Negyed. 173–176. és 177–183.

[2] [FÉNELON, François de Salignac] Fenelóni Saligniák Ferenc: *Telemakus bujdosásának történetei*. Ford. HALLER László. Kassa, 1755. 363.

olvasókkal, bár emellett számos állambölcseleti, erkölcsi tanulsággal és felvilágosult elvvel is szolgál. A mű közel két évszázadon keresztül a francia iskolások kedvelt olvasmánya volt. A Haller László féle magyar fordítás is igen sikeresnek bizonyult, a következő években további három kiadás is készült.[3] Fenelon munkáját 1753-ban Zoltán József erdélyi orvos is lefordította magyarra, de ez a fordítás csak 1783-ban látott napvilágot, és már megjelenésekor elavultnak hatott.[4]

A másik, eredendően nem az ifjúságnak szánt, de mégis igen népszerű ifjúsági könyvvé vált mű, amely a felvilágosodás kori Európa gyermekeinek körében jól ismert és olvasott könyv volt, Daniel Defoe, *Robinson Crusoe* (*Robinson Crusoe*, 1719.) című munkája. A művet, mint az egyetlen, gyermekek számára hasznos és értékes olvasmányt, Rousseau ajánlotta *Emil* című pedagógiai regényében, 1762-ben, a szülők és nevelők figyelmébe. Ezt követően indult meg a Robinson-fordítások áradata Európában.[5] Németországban, a filantropista elveket valló pedagógus, Campe dolgozta át Defoe művét gyermekek számára. (*Robinson der Jüngere*, 1779.) (Száz év alatt hetvenhét kiadása jelent meg Németországban.) A mű a rousseau-i természetes nevelés szolgálatában áll. Mindent megtanulhat ebből a könyvből a gyermekolvasó, ami számára hasznos, ami erkölcsileg és értelmileg a javát szolgálja. Szó esik a műben távoli földrészek természeti viszonyairól, növény és állatvilágáról, melyek a gyermek természetrajzi és földrajzi ismereteit bővítik, olvashatnak a földrengések okairól, a tűzhányókról éppúgy mint a szőlő- és burgonyatermesztésről. A legfontosabb erkölcsi szabályokat a gyermekek számára jól érthető példákon keresztül világítja meg a szerző. Szól a vallási türelem fontosságáról, a szülők iránti szeretetről és tiszteletről, a munka fontosságáról, a megfontolt viselkedés hasznáról és sok más dologról.

Magyar nyelven is a Campe-féle fordítás vált ismeretessé, amelyet először Gelei József tanár, és ismert tankönyvszerző ültetett át magyarra 1787-ben.[6] A fordító bevezetőjében megfogalmazza, miért ajánlható a szülőknek és a gyermekeknek a mű: „Ez a könyv a szüléket tanítja az ő gyermekeikkel való bánásra, s azoknak bölts nevelésekre, a gyermeki gyenge szíveket pedig észrevehetetlenül elkészíti az emberiség gyengéd érzéseinek elfogadására és olly kedveltető módon tanítja azokat, hogy a tanításbeli munkát és unalmat nem is érzik, pedig azokban sok hasznos dolgokat tanulnak meg."[7] Gelei itt megfogalmazza azokat az ismérveket, amelyekkel egy jó gyermekkönyvnek rendelkeznie kell. Ez meg is magyarázza a könyv hihetetlen sikerét és népszerűségét. A nyelvész Gyarmathy Sámuel szintén lefordította Campe Robinzonját[8] 1794-ben.[9] Bár Gyarmathy hangsúlyozza, hogy fordítása a harmadik német kiadás alapján készült, megállapítható, hogy „a fordítás nem más, mint Gelei fordításának megszólalásig hű másolata... a legleplezetlenebb irodalmi visszaélés. .. Plagium, s mindenesetre a legvaskosabbak közül való."[10]

Robinzon történetének népszerűségét, és gyermekek számára hasznos voltát nemcsak a tömegesen megjelenő fordítások igazolták, hanem a témában hozzá hasonló „eredeti" művek szintén jelentős száma. Az úgynevezett „robinzonádok" az eredetinek szabad átdolgozásai. Csaknem minden európai nemzet megalkotta a maga Robinzonját. Az első német robinzonád már az eredeti

[3] Mindhárom Kassán, 1758-ban, 1770-ben és 1775-ben.

[4] FÉNELON: *Telemakusnak, az Ulisses fiának bujdosásai.* Ford. néhai ZOLTÁN József 1753-ban. Kolozsvár, 1783. 587.

[5] Vö.: TURZÓ Ferenc: *Roboinzon és a mi Robinzon irodalmunk.* Nyitra, 1899.

[6] CAMPE, J. H.: *Ifjabbik Robinzon.* Íródott a gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok mulatságokra. Fordítódott németből magyarra GELEI József által. Pozsony, Patzkó, 1787.

[7] Gelei bevezetése. 7.

[8] CAMPE, J. H.: *Ifjabbik Robinzon*, melly a gyermekek gyönyörködtetésekre és hasznos mulatságokra németül K. J. H. által irattatott. Ford. GYARMATHY Sámuel. Kolozsvár, 1784. 436.

[9] Második kiadás: Nagyenyed, 1830.

[10] TURZÓ Ferenc: *i. m.* 45.

Defoe mű megjelenése után három évvel, 1722-ben napvilágot látott, ugyanekkor egy olasz Robinzon is megjelent. Ezt követte a következő évben egy francia, később cseh, dán, lengyel, holland, ír, görög Robinzonok is születtek.

Szentiványi László már 1797-ben lefordított egy német robinzonádot[11], majd annak folytatását[12] (1802-ben) magyarra, nem az „elméjeket holmi mély tudományokban nyugtalanító érdemes férfijak " számára, hanem az ifjabb nemzedék kedvéért.

1805-ben látott napvilágot először magyarul báró de Manx lengyel generális utazásainak története,[13] amely szintén a robinzonádok sorába tartozik. Az Európa-szerte népszerű könyv 1813-ban ismét megjelent, majd 1817-ben egy német fordítás nyomán kiadták folytatását is.[14]

Első bibliográfusunk, Sándor István 1791-ben Győrben tette közzé *Jelki András kalandjai* című művét, amely már nem fordítás, hanem eredeti munka, de kétségkívül a robinzonádok sorába tartozik. Ugyanígy Szekér Joachim, ferenc rendi szerzetes 1808-ban megjelent *Magyar Robinson*[15] című műve is ebbe a csoportba sorolható. Egyik mű sem készült kifejezetten ifjúsági olvasmánynak, de mindkettőt, mivel oktató célzatú, erkölcsi tartalmú kalandregények voltak, szívesen adták a fiatalok kezébe.

Az ismeretterjesztő ám egyben szórakoztató művek közül ki kell emelni Campe többi, az ifjúság számára írott munkáját. Az Amerika felfedezéséről szóló mű, mely szintén Európa-szerte népszerű volt, hazánkban is megjelent 1793-ban Kolozsváron, Gyarmathy Sámuel átültetésében.[16] A könyv három térképet is tartalmaz, amelyeken a gyermekek nyomon követhették Kolombusz útját, és megismerhették az új földrész természetföldrajzi jellegzetességeit.

A szórakoztató de erkölcsi tanúságokat is tartalmazó művek közül meg kell említeni Aesopus erkölcsi mondanivalót hordozó meséinek gyűjteményét, amely magyarul 1767-ben jelent meg.[17] Ez a könyv eredetileg szintén nem gyermekeknek íródott, ám mégis gyermekkönyvként tartjuk számon. A gyönyörű fametszetekkel illusztrált mű népszerű olvasmány volt a fiatalok körében. Tíz évvel később Kolozsváron ismét kiadták Aesopus meséit két kötetben.[18]

A gyermekek és ifjak erkölcsi nevelését, jellemük formálását számos felvilágosodás kori szerző tartotta fontos célnak. 1777-ben Kolozsváron jelent meg egy kis könyv, amely rövid tanulságos történeteken keresztül kívánt erkölcsi útmutatást adni a fiataloknak.[19] Több fordításban és kiadás-

[11] *Róbert Péter született anglus élete s különös történetei...* Ford. Sz. Szentiványi László. Posony és Pest, 1797.

[12] *Róbert Péter született anglusnak egy lakatlan szigeten tett második utazása...* Ford. Sz. Szentiványi László. Posony és Pest, 1802.

[13] *Báró de Manx, Lengyel ország conf. generalisának a tengeren és szárazon tett tsudálkozásra méltó történetei*, összve szedettek és magyar nyelven ki adattak hív unokája által. Pozsony, 1805. A második kiadás ugyanott 1813-ban jelent meg.

[14] *Szájas Péter urnak ama híres B. de Manx keresztfiának hadi, vadászat és utazásbéli ritka tapsztalásai és történetei.* Német nyelvből véve. Pest, 1817.

[15] Szekér Aloysius Joachim: *Magyar Robinson*, vagy is Ujvári és Miskei magyar vitézeknek viszontagságai és azoknak a világ különféle részeiben történt csodálatos esetei. Egy eredeti költeményes igazság. Pest, 1808.

[16] Campe, J. H.: *Amerika fel-találásáról*, a gyermekek és ifjak kedvekért Kampe J. H. által némettől irattatott hasznos és kedves könyv, mellyet némelly hazájok nyelvében gyönyörködők magyarra fordítottak. Kolozsvár, 1793.

[17] *Aezopusnak száz ötven meséi*, mellyek most ujra magyar nyelvre fordíttatván, mind a meséknek, mind azoknak magyarázataiknak mutató tábláival együtt, és képekkel megékesítetvén, kiadattak. [Hely és év nélkül.] 1767. 184.

[18] *Aesopus. Különb különb féle auktoroknak görög és deák nyelvből most ujjra magyar nyelvre fordíttattott meséik.* Kolozsvár, 1777.

[19] *Jeles gondolatok rövid történetekkel a nemes szívnek képzésére az ifjúságban.* Kolozsvár, 1777.

ban jelent meg a 18–19. század fordulóján Campe erkölcsi elveket megfogalmazó műve, az *Erkölcsi könyvecske*. 1789-ben látott napvilágot a Földi Ferenc-féle magyar fordítás[20], melyet még jó néhány követett.[21] Ebbe a csoportba tartozik a másik neves német filantropista, Salzmann hasonló című munkája, az *Erkölcsi kezdőkönyv*, melynek fordítása 1803-ban jelent meg Pozsonyban.[22] Jáger József 1809-ben adta ki a mesterséget tanuló fiatalok számára, Szegeden, erkölcstani munkáját.[23]

A felvilágosodás kori újságok élénk figyelemmel kísérték a sorra megjelenő új magyar nyelvű könyveket. A *Magyar Hírmondó* szerkesztője, Rát Mátyás, levelezőitől értesült a készülő munkákról és ezekről sokszor már a megjelenés előtt hírt adott a lapban:

> „...hasznos dolog nem tsak a nyomtatott és világra jött könyveket, hanem azokat is, amellyek együtt vagy másutt a nyomtató sajtó alá vagy alól készülnek, hírré adni. Szinte ezt írhatom ama híres Franczia Tanító Asszonynak, Bomon (Beaumont) Máriának azon nagy hasznú s mindenek előtt kedvet talált könyvei felől, mellyek Magazin név alatt, először Francziául, azután majd csaknem minden európai nyelvekre fordíttatva, az ifjúságnak, nevezetesen pedig a fejér népnek oktattathatása végett, közre bocsáttattak... Most leg-közelebb pedig, Kolozsvárról hozzám küldött levelekbenn, több jeles könyvek között, a mellyek ottan a Ref. Kollégium könyv-nyomtató műhelyébenn rész szerént sajtó alatt vagynak, rész szerént nyomtatásra elkészültenek, ezt is olvasom: »Kisdedek Tár-háza«, mellyet Franczia nyelven Beaumont Mária Asszony írt vólt Magazines Enfans titulum alatt, mostan Német fordításból Magyarra fordítva, nyomtattatik 8 rétű formában: a több Magazinjai – is ezen Asszonynak utánna következnek rövid időn, most éppen munkában lévén."[24]

Az újság által említett, az európai országok gyermekei körében igen népszerű mű 1781-ben, két kötetben jelent meg Kolozsváron, Derzsi János és Tordai Sámuel[25] fordításában magyar nyelven.[26] Ez a könyv főként leányok számára készült rövid erkölcsi-tanító írásokat tartalmaz.

A tanító, és egyben szórakoztató, gyermekek számára összeállított művek sorába tartozik Péczely József költőnek, a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőjének könyve, a verses *Haszonnal mulattató mesék*[27], és Kis János költő és műfordító műve a *Gyermekek és ifjak tárháza*.[28]

[20] CAMPE, J. H.: *Erköltsi könyvetske*. Íródott a pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra. Fordítódott németből FÖLDI Ferenc által. Komárom és Pozsony. 1789.

[21] 1790-ben Nagyszombatban, 1802-ben Nagyszebenben, 1806-ban Kolozsváron, 1818-ban ismét Nagyszebenben jelet meg a mű magyar fordítása.

[22] *Salzmann Christian erkölcsi kezdőkönyve*, a véle való hasznos éléssel egybe, melyet a gyermekek kedvekért magyarra fordított BERSI Mihály. Pozsony, 1803.

[23] JÁGER József: *A mesterségek és kézművesek nevendékenyei erköltsi oskolája*. Szeged, 1809.

[24] Magyar Hírmondó 1781. márc. 20. 164–165.

[25] Tordai Sámuel, híres református prédikátor, számos erkölcsi célzatú mű, köztük Gellert és Bunyan fordítója.

[26] *Kisdedek tudománnyal teljes tárháza*, mely azoknak sziveknek formáltatásokra, értelmeknek megvilágosíttatásokra készíttetett franczia nyelven B. M. által. Mostan pedig magyar nyelvre fordíttatott. Kolozsvár, 1781.

[27] *Haszonnal mulattató mesék*, mellyeket rész szerint Esopusból vett, rész szerint maga tsinált, s az olvasásban gyönyörködő ifjaknak kedvekért könnyen érthető versekbe foglalt PÉTZELY József. Győr, 1788.

[28] *Gyermekek és ifjak tárháza*, az elmét gyönyörködtető és nemes sziveket formáló apró történetek, beszéllgetések utazások és versek. A mind két nemen lévő ifjuság számára egynehány nevezetes német írók munkáiból fordította KIS János. Pest, 1805.

A gyermekek számára nem elsősorban szórakoztató, hanem tudományos ismereteket is nyújtani kívánó művek sorából (amelyek azonban nem iskolai használatra szánt tankönyvek voltak) kiemelhetjük a franciából Klobusiczky Antal által fordított, és 1764-ben a pozsonyi Landerer nyomdában megjelent *Hasznos mulatság* című kötetet, amely a „kisdedek tanuságára és hasznokra" készült „a tudni szükséges dolgokról".[29] Neves énekszerzőnk, Szőnyi Benjámin, a sok kiadást megért *Szentek hegedője* című énekeskönyv szerzője fordította magyarra Rollin kisgyermekek számára készült népszerű fizikakönyvét, *Gyermekek fisikája* címmel 1774-ben.[30] Gyermekek számára a természetről való beszélgetéseket tartalmaz Christian Schulz, neves német pedagógus munkája, amelyet egy ismeretlen szerző fordított magyarra 1795-ben.[31] Hasonló céllal készült a nyelvész Gáti István gyermekek számára írott rövid, mindössze 32 oldal terjedelmű természetrajzi könyve[32], mely rendkívül világosan foglalja össze az ásványokról, növényekről és állatokról szóló legfontosabb tudnivalókat, kérdések és feleletek formájában, versbe szedve. Ide tartozik Bertuch, sok kiadást megért természetrajzi művének fordítása, amely nem kisgyermekeknek, hanem a tíz-tizenhat éves korosztálynak készült. A szépen illusztrált kötetet Márton József fordította magyarra, és Bécsben, Pichlernél jelent meg 12 részben 1805 és 1810 között.[33]

Glatz Jakab[34], evangélikus tanár a korszak igen neves pedagógusa és népszerű ifjúsági írója volt. Gyermekek számára készített könyveit csaknem minden európai nyelvre lefordították. 1813-ban a *Hazai és Külföldi Tudósítások* adott hírt egyik legismertebb műve magyar fordításának megjelenéséről.[35]

> „Képes világ. Mulatva tanító Képes Könyv az ifjúság számára. Készítette Glatz Jakab. Ezen jól kidolgozott képes könyvben, a természet országa, Mesterségek, Technológia és élet, kiváltképpen pedig a Gyermeki világ béli leg interessánsabb tárgyak találtatnak. Magyar fordítását dolgozta a ditséretes nyelvvisgálásáról esméretes Márton Jósef úr. Az ebben található 36 réztáblák, nagy 4 gyed rét árkuson vannak szép világosítással; minden tábla többtöbb olyan dolgokat foglal magában, mellyek az Ifjúságot kedves időtöltéssel tanítják. Az árra papiros táblával 8 forint." [36]

[29] *Hasznos mulatság*, az az a kisdedek tanuságára és hasznokra a tudni szükséges dolgokrul egybeszedett kérdések és feleletek. Frantziábul magyarra fordította KLOBUSICZKI Antal. Pozsony, 1764.

[30] ROLLIN Károly: *Gyermekek fisikája*, avagy olly szép és hasznos tudomány sengéje, mellyben kevés példák által meg-mutattatik, mint kellessék szoktatni a gyermekeket és együgyű embereket az Istennek sok féle teremtéseiről való kegyes és kedves elmélkedésekre, és azokban nyilván való isteni böltsességet, hatalmat, jóságot vélek meg-esmértetni és tsudáltatni. Magyarra fordította SZŐNYI Benjamin. Pozsony, 1774.

[31] *A természetről való beszélgetések a gyermekek számára az ő értelmek világosíttatására szivek nemesíttetésekre német nyelven írta S. K.*, a köz haszonra magyarra fordíttatott. Nagyszeben, 1795.

[32] *Természet históriája*, mellyet a gyenge elmék kedvekért készített GÁTI István. Máramarossziget, 1792. További kiadások: 1795, 1798.

[33] BERTUCH, F. J.: *Természethistóriai képeskönyv az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére*, melly állatok, növények és ásványok képeit; a mesterségek, tudományok sok más oktatásra öszve válogatott tárgyaival együtt igen jó eredeti munkák szerént kimetszve és kifestve az ifjúság értékéhez alkalmaztatott tudományos magyarázattal előadva, deák és magyar leírással megbővítve némelly buzgó hazafiaknak munkájok által. 12 darab. Bécs, Pichler, 1805–1810.

[34] A felvidéki származású tanár hat évig, 1797–1803-ig működött Salzmann schnepfenthali intézetében.

[35] Hazai és Külföldi Tudósítások. 1813. 228.

[36] A fordítás nem szerepel DRESCHER Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek* című 1934-ben megjelent bibliográfiájában, sőt annak IMRE István által szerkesztett, kiegészített, és 1977-ben a Tatabányai Megyei Könyvtár által megjelentetett változatában sem.

A korszakban, igaz nem túl nagy számban, de napvilágot láttak nem oktató vagy nevelő célzatú, hanem pusztán a gyermekek szórakoztatását célul kitűző kis könyvek is. Ezek sorából megemlíthetjük a Kolozsváron először 1799-ben, majd új kiadásban 1808-ban megjelent kötetet, mely *Újj esztendei ajándék* címmel „egy gyermekbarát" tollából jelent meg, és rövid, szórakoztató verseket, állattörténeteket tartalmaz.[37] Hasonló tartalmú és célú a Gregor József által írt *Vidámító tavasz* című 1808-ban Eperjesen kiadott, mindössze nyolc lap terjedelmű kis füzet.[38] Érdekes, és a korszakban magyar nyelven egyedülálló munka egy gyermekek számára készült, matematikai játékokat, tréfás bűvész mutatványok leírását tartalmazó könyv, amelyet egy kalocsai nyomdász adott ki.[39]

Miután röviden áttekintettük a felvilágosodás időszakában hazánkban magyar nyelven megjelent gyermek- és ifjúsági könyveket, elmondhatjuk, hogy a korszak kiemelkedő nyelvészei, mint Gyarmathy Sámuel és Márton József, jeles írói, mint Péczely József és Kis János, elismert pedagógusai, mint Gelei József, Gáti István és Glatz Jakab, de mások is, feladatuknak tekintették az értékes és színvonalas gyermekkönyvek összeállítását, fordítását. Bár a szakirodalom Bezerédj Amália művét, az 1836-ban megjelent *Flóri könyvét* tartja az első eredeti magyar gyermekkönyvnek, az elődök úttörő munkájáról, nemes erőfeszítéseiről is érdemes megemlékeznünk.*

FEHÉR KATALIN

Karacs Ferenc rézmetsző tevékenysége a korabeli sajtó tükrében. A hazai magyar nyelvű sajtó a 18. század utolsó évtizedeiben bontakozott ki. Első nemzeti nyelven kiadott újságjainkban és folyóiratainkban – melyek irodalmi és enciklopédikus jellegűek voltak – előbukkant számos, a felvilágosodás időszakában felvetődött probléma, így természetesen a korábbiaknál jóval nagyobb számban megjelenő könyvek és sajtótermékek illusztrációival, és az illusztrációk művészi értékeivel foglalkozó kérdések is.

A felvilágosodás kori periodikákban hatalmas, mindmáig kiaknázatlan forrásanyag rejlik. Irodalmi és művészeti életünk e megújuló korszakában egyre több művész akadt, aki a rézmetszés mesterségét, a könyvek és folyóiratok illusztrálását, a térképkészítést választotta élethivatásul.

A rézmetszés az ötvösművészetből fejlődött ki, később azonban önálló művészeti ágból, (melyet Lucas Cranach, Albrecht Dürer és Andrea Mantegna olyan magas fokon művelt) később sokszorosító műfajjá vált[1]. Gyakran használták jeles festmények reprodukálására, a könyvnyomtatás elterjedésével pedig egyre inkább a könyvek illusztrálását szolgálta. A rézmetszés ebben az időben vált kézműiparrá, mesterei legtöbbször nem a saját rajzukat vésték lemezre. Az ilyen gyakorlati irányú rézmetszés különösen a fejlett nyomdaiparral rendelkező országokban fejlődött ki. Magyarországon már a 16–18. század folyamán a nyomdával rendelkező városok legtöbbjében jelentős rézmetsző kultúra alakult ki, és a rézmetszésnek olyan művésznek is bátran nevezhető képviselői voltak, mint Szelepcsényi György, Páldi Székely János vagy Csáky Antal.

A legismertebb magyar rézmetsző Karacs Ferenc volt. Őt tartják a 19. század első felében működő legnagyobb és legtermékenyebb magyar térképmetszőnek. A német nyelvű térképek uralma

[37] *Ujj esztendei ajándék.* A jó igyekezetű fiúgyermekeknek ajándékozza egy gyermekek baráttya P. J. Kolozsvár, 1799. és új kiadás. 1808.

[38] GREGOR József: *Vidámító tavasz*, az oskolába járó nevendék iffjuságnak gyönyörködtetésére. Eperjes, 1808.

[39] TOMENTSEK János: *A kis táltos, avagy utmutatás a természeti varázslásból.* Kalocsa, 1803.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült.

[1] Vö.: TÓTH Béla: *A debreceni rézmetsző diákok.* Bp. 1976. 5.

idején magyar szövegű térképlapokat készített, hozzájárulva a korszerű magyar nyelvű földrajzoktatás megvalósulásához. Bár életének állomásait és térképkészítői tevékenységét a szakirodalom már feltárta,[2] munkásságának vannak még olyan területei, amelyek kevéssé ismertek. A kutatók alig foglalkoztak könyvillusztrátori tevékenységével, és szinte teljesen ismeretlen Karacs, és a korabeli magyar sajtó kapcsolata is.

Karacs Ferenc 1770-ben született Püspökladányban. 1787-től a Debreceni Református Kollégiumban tanult. Feltehetően már debreceni diák korában is metszett. Leánya, Karacs Teréz visszaemlékezésében azt írja, hogy apja „már debreceni tanuló korában számos térképet rajzolt kisebb és nagyobb alakba, sőt, mint emlegetni hallám, a rézbe vésést is ott kezdé meg."[3] Kollégiumi éveiből metszete nem, de néhány rajza fennmaradt. A kollégiumi könyvtár őrzi Karacs Ferenc diákkori füzetét,[4] amely tíz hosszúkás negyedrétnyi lapon geometriai ábrákat tartalmaz. Ugyancsak itt található egy másik gyűjteménye 1789-ből, ez kézzel rajzolt és színezett térképeket foglal magába.[5] Tanulótársai közül Csokonai Vitéz Mihály, Márton József, a későbbi bécsi tanár és nyelvész, valamint Pethe Ferenc[6] voltak rá nagy hatással. Debreceni évei, majd három évi tanítóskodás után, 1793-ban Pesten mérnöki tanulmányokat folytatott és emellett rézmetszéssel is foglalkozott. Hallgatta Dugonics András matematikai, Mitterpacher Lajos természetrajzi és földrajzi, és Vályi András magyar nyelvi óráit. Gyönyörű munkáit látva tanárai igyekeztek rávenni, hogy a rézmetszői pályát válassza. E biztatásnak engedve Bécsbe ment és az akkori idők két legjobb rézmetsző mesterénél, Czetternél, és Junkernél tanult.

Itt került kapcsolatba a bécsi *Magyar Hírmondó* szerkesztőivel, Görög Demeterrel és Kerekes Sámuellel. A lap több rézmetszőt taníttatott és alkalmazott abból a célból, hogy az összes előfizetőnek elkészíttessék és megküldhessék a Magyarország vármegyéinek térképeit. Karacs Ferenc is ezek egyike volt.[7]

Karacs 1795-ben már újra Pesten működött, és főként térképmetszéssel foglalkozott. Ezekből az évekből származó egyik legjelentősebb munkája Magyarország térképe, amely volt tanárának, Vályi Andrásnak Magyarország földrajzát három kötetben bemutató művének mellékleteként jelent meg.[8]

A hálás tanítvány, másik tanára, Dugonits András műveihez is készített illusztrációkat. Karacs két metszete található Dugonics, a *Szerecsenek*[9] című regénye 1798-ban megjelent kiadásában,

[2] ECSEDY István: *Karacs Ferenc térképész élete és művei.* Debrecen, 1912.; KÁINFALVI Béla [szerk.] : *Karacs Ferenc térképkészítő rézmetsző művész.* (Tanulmányok.) Debrecen, 1958.; BELLON Ferenc: *A térképkészítő Karacs Ferenc.* Bp. 1958.

[3] Karacs Teréz apjáról szóló kéziratát a Tiszántúli Református egyházkerület Negykönyvtára (Debrecen) őrzi. Jelzete: R 759/2. Nyomtatásban is megjelent a SÁFRÁN Györgyi által szerkesztett *Teleki Blanka és köre* c. kötetben. Bp. 1963.

[4] Figurae Geom. quas delineavit Franciscus Karats Anno MDCCLXXXVIII.

[5] Descriptio Orbis antiqui in XXXIV. tabulas, delineata per Franciscum Karats debrecini A. P. C. N. MDCCLXXXIX.) Jelzete u 568/1.

[6] Bár Karacs 1787-ben lett a kollégium tanulója, és Pethe Ferenc ugyanebben az évben a büdszentmihályi iskola tanítója lett, majd egy év múlva Hollandiába indult, legendás rajztehetsége ösztönzően hathatott az ifjú Karacs Ferencre.

[7] Vö.: SZEMZŐ Piroska: *A magyar folyóirat illusztráció kezdetei.* = A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve. 1953. Bp. 1954. 153.

[8] VÁLYI András: *Magyar Országnak leírása.* Mellyben minden hazánkbéli Vármegyék, Városok, Falvak, Puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyu és orvosló vizek, fördőházak, nevezetesebb hegyek, barlangiok, folyók, vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollétek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle természeti tulajdonságaik a betűknek rengye szerént feltatláltatnak. I–III. Buda, 1796–1798.

[9] DUGONITS András: *Szerecsenek.* Pozsony és Pest, 1798.

kastélyt ábrázoló képe a *Jolánka* című regényében[10]. Mértani ábrákat metszett Dugonics *A tudákosság könyve*[11] című magyar nyelvű matematikai tankönyvének második és harmadik kötetéhez, és egyik jelentős történeti műművének, az 1800-ban megjelent *Római történeteknek*[12] egyik – Róma látképét ábrázoló – metszetét is Karacs készítette. Ezekben az években rézbe metszette Horatius arcképét is, mely Virág Benedek Horatius-fordítás kötetében jelent meg.[13]

A 18–19. század fordulóján Karacs már országszerte ismert, és elismert rézmetsző művész volt. 1801 márciusában a *Magyar Kurír* című újság hírt adott egy iskolai használatra szánt atlaszról, amelyet a debreceni kollégium rézmetsző diákjai készítettek, Budai Ézsaiás professzor támogatásával.[14] A hosszú cikk méltatta a kötet megjelenését.

> „A napokban akada kezünkbe egy negyedrét formában metsződött kis Átlás, a melly tizenkét mappából áll." – írja a szerkesztő. „Az egész titulussát ide írjuk, a melly ez: Oskolai új Átlás, az alsó Classisok számára, Metsződött és nyomtatódott a Ref. Collégiumban Erőss Gábor, Halász István, Pap József és más Togátus Deák Ifjak által T.T Prof. Budai Ésaiás Class. Isp. vigyázása alatt. Debreczenben MDCCC. Gyönyörködve vizsgáljuk ezen közjóra törekedő Togátus Deák Ifjak igyekezeteknek első zsengéjét, s meg sem állhatjuk, hogy a mellyek előttünk az ő fáradozásaikról tudva vagynak, azokat a mi érdemes olvasóinkkal is az ő ditséretekre ne közöljük."

Ezután a szerkesztő arról ír, hogy az ifjak azért is megérdemelnek minden dicséretet, mert a rézmetszés mesterségére senki sem tanította őket, „egyedül a magok próbálgatásai, és más ollyanoktól való kérdezősködéseik által, a kik a metszés mesterségéről valamit tudnak, mentek annyira, hogy már utóbbi munkáik valósággal szépek."

Karacs Ferenc példája is bátorította a fiatalokat, írja a cikk szerzője, aki

> „a Debreczeni Collegiumban laktában éppen így tanulgatta ki egyedül magától a metszés mesterségét, a ki már most olly nagy tökélletességre vitte azt a Máppák metszésére nézve, hogy gyönyörű munkáit az ahoz értő mesrerek itélettétele szerént is az Anglus Mappákkal vetekednek."

Lipszky János a századfordulón egységes méretarányban szerkesztette meg Magyarország térképét, (Mappae Generalis Hungariae) mely a 19. század elejének nemcsak hazai, de nemzetközi viszonylatban is egyik legszebb és legpontosabb kartográfiai alkotása. A térkép 12 lapjának rézmetszetét Karacs Ferenc és Prixner Godfréd készítette el 1802 és 1806 között. A térkép megjelenéséről a korabeli sajtó is többször hírt adott.

Kulcsár István 1806-ban indította meg a *Hazai Tudósítások* című lapot, mely címét 1808-ban *Hazai és Külföldi Tudósítások*ra változtatta. 1817-től az újság melléklapjaként jelent meg a *Hasznos Mulatságok*. A lap jövedelmét Kulcsár könyvek kiadására, pályázatok díjazására, térképek készíttetésére használta fel. Miként korábban Görög Demeter, úgy Kulcsár is Karacs Ferenc rézmetszővel készíttette el a térképeket, amelyeket díjtalanul küldött szét előfizetőinek.[15]

Karacs Ferenc megbecsült polgára volt Pest városának. Háza, mely a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztője, Kulcsár István házának szomszédságában állt az Ősz (a mai Szentkirályi)

[10] DOGONITS András: *Jolánka*. Pest, 1803.
[11] DUGONITS András: *A tudákosság tankönyve*. II–III. Pest, 1798.
[12] DUGONITS András: *Római történetek*. Pozsony és Pest, 1800.
[13] HORATIUS: *Poeticája*. ford. VIRÁG Benedek. Pest, 1801.
[14] Magyar Kurír, 1801. március 3. 275–277.
[15] Vö.: KÓKAY György: *A Hazai Tudósítások és a pesti magyar hírlapirodalom kibontakozása*. = In: *A magyar sajtó története. I. 1705–1848*. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 253.

utcában, egyik központja volt Pest szellemi életének. Gyakori vendég volt a házban Virág Benedek, Vitkovics Mihály, Fáy András, Pethe Ferenc, később Bajza, Kölcsey, Döbrentei Gábor, Horváth István, Vajda Péter, és Vörösmarty Mihály. Ferenczy István szobrász, és Déryné, a színésznő is a család barátja volt. Ugyancsak közismert, hogy Katona József nemcsak látogatója, hanem lakója volt a Karacs-háznak 1811-ben és 1813-ban. Itt írta többek közt a *Bánk bán* előtanulmányait és a *Jeruzsálem pusztulása* c. munkáját. A ház könyvtárát, az összes korabeli újsággal és folyóirattal együtt, bárki szabadon használhatta.

Az 1817-ben indult meg Pesten a *Tudományos Gyűjtemény*, első enciklopédikus jellegű tudományos folyóiratunk Fejér György szerkesztésében, Trattner János Tamás kiadásában. Az első évfolyam VII–XII. köteteinek címlapját, a rajta látható magyar nemtőt Karacs metszette rézbe. A nemtő az ország címerét tartja az egyik kezében, másikban égő fáklyát emel magasra, a tudományt és hazaszeretet szimbolizálva. (Később a címkép alatt Lenhardt, majd Mansfeld aláírásával találkozunk, Karacsé elmarad.)

A *Tudományos Gyűjtemény* gyakran adott hírt Karacs munkáiról. Már az első évfolyam II. kötetében olvashatunk egy arcképéről, amely Koppi Sándor orvosdoktort ábrázolja. „Nagy érdemű hazánkfia Karats Ferenc rézre metsző T. Koppi Sándor Orvos Doktor képét is rézre metszette."[16]

Karacs művészi munkásságának jelentős része írásmetszői működése. Teljes pontossággal tudta rézbe metszeni az okleveleket, az ajándék- és kegyelemleveleket.

A *Tudományos Gyűjtemény* 1833. évi köteteiben két írásmetszete található. A II. kötet közölte a székesfehérvári káptalan 1305-ös oklevelét, a III. kötetben pedig Farkas Al-cancellárius nak 1263-as oklevelét láthatjuk. 1834-ben a folyóirat hat írásmetszetet közölt Karacstól, Imre király 1198-as oklevelét a III. kötetben, Kun László 1273-as ajándéklevelét a IV. kötetben, Nagy Lajos 1369-es kegyelemlevelét az V. kötetben, Róbert Károly 1327-es oklevelét a VII. köteben, a győri káptalan 1363. évi oklevelét a Kisfaludi nemeseknek a VII. kötetben, Róbert Károly 1315-ös oklevelét pedig a IX. kötetben. Meglepően hiteles az első magyar nyelvemlék, a Halotti beszéd másolata, mely szintén a *Tudományos Gyűjtemény*ben, az 1835. évi I. kötetben jelent meg. Karacs Ferenc metszette rézbe a következő kötetben található Mária királyné alatt fordíttatott Ó Testamentomi töredéket is.[17] Valószínűleg ő metszette Horváth István cikkeihez a többi mellékletet, a pecsétmásolatokat is.[18]

1833. május 30-án a *Honművész* „Mesterség, művészet, szorgalom" című cikke adott hírt Karacs Ferenc írásmetszői művészetének egy különleges oldaláról, az akkoriban nagyon ritka, miniatűr nyomtatványairól, melyek nagy érdeklődést és csodálatot keltettek a kortársak körében. A cikkíró arról írt, mennyire meglepődött mikor egy könyvesbolt kirakatában megpillantott „egy ezüst huszasnyi nagyságú körökben rendkívül apró, egyikben magyar, másikban német írást."

> „Be-perdülék tehát a boltba, s nagyot mutató üveget kérve nagy bámulással olvasám, hogy mindenik huszas nagyságú körben egyikben magyar, másikban német nyelven az úri imádság, üdvözlet , apostoli hit-vallás és a tíz-parancsolat vagyon nyomtatva rézmetszés után. Csak hamar ki fizettem azon csekély summácskát, min e remekmű árultatott. Oda haza nézvén nagy bámulással, hogy miképpen lehet illy kicsinyben eltalálni a hajszálvonásokat, a betűket, a szélesség, hosszúság és távolságbeli arányosságot, és meghatározni, hogy éppen illyen, se nagyobb se kisebb körület ne kivántassék ezen kimetszett parányi betűk elfogadására. Míg így bámulgatám e szép művet, akkor veszem észre nagyító üvegemen egész bámulásomra a metsző nevét,

[16] Tudományos Gyűjtemény 1817. II. 175.

[17] Vö.: *A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma.* Győr, 1998. Illusztrációk. 232–238.

[18] Ezek később összegyűjtve, mint az Oklevél Hasonmások Gyűjteményének metszetei 1883-ban kerültek kiadásra.

még a feljebb említetteknél is sokkal apróbb de üvegen igen tisztán olvasható betűkkel: Karats metszette."[19]

A lapok később is foglakoztak Karacs írásmetsző művészetének e különleges darabjaival. A *Rajzolatok* 1836-ban így írt:

„Karacs Ferenc pesti rézmetsző ...a múlt évben igen szép jelét adta ügyességének: egy hüvelyknyi átmérőjű körben tisztán és olvashatóan metszette ki a miatyánkot, üdvözletet, hiszekegyistent tízparancsolatot magyar nyelven. Ennél még inkább figyelmet gerjesztőbb apró, alig olvasható betűkkel metszett miatyánkja külön-külön magyar s német nyelven 4 1/2 vonalnyi átmérőjű körben. S ha egészsége engedné s lelkesebb pártfogás követné fáradozásaiban, műhelyében egy lencseszemnyi miatyánk vár metsző kezet. Megtekinthetni ezeket magánál a szerkesztőnél és metszőnél Ősz utca 840 szám alatt. És az utóbbinál meg is szerezhető, ára a miatyánk, üdvözlet, hiszekegyisten, tízparancsolatot magába foglalónak magyar s német nyelven 40 krajcár, külön-külön húsz-húsz krajcár, magának pedig a miatyánknak mind a két nyelven 20-20 krajcár, külön-kölön 10 krajcár pengőben. S mind azoknak, kik a művészet barátai... ajánljuk e metszeteknek a megtekintését és – megvételét."[20]

Más korabeli lapokban Karacs Ferenc más jellegű munkáival találkozhatunk. A Pethe Ferenc által szerkesztett *Nemzeti Gazda* 1917. évi számai közölték mezőgazdasági eszközökről készített (Jórendű vasborona, Rögzuzó, Magyar borona, Pethe okos kormányu közönséges ekéje, Henger, Répaültető, Pethe juh számozó módja, Magyar juh jászol) metszeteit.

Az 1822-ben indult *Auróra*, melyet 1832-ig Kisfaludy Károly szerkesztett, idegen minta szerint, bécsi rajzolók és metszők címképeivel jelent meg tíz éven át. Az első évfolyamok címlapjait Blaschke, Axmann és Lehnhardt készítette. Csak 1833-ban, mikor Bajza József vette át a szerkesztést, jelent meg a 8×12,5 cm-es címlapon a „Karats metsz" szignatura. Úgy tűnik, hogy csak az 1833-as év címlapjai készültek Karacs metszete alapján, később ismét mások aláírásával jelent meg a címlap.

Karacs életének főműve *Európa Magyar Átlása*, melynek metszését ősz fejjel, hatvan évesen 1830-ban kezdte el, és melyen sok nehézség közepette, éveken át dolgozott. Leánya visszaemlékezése szerint ez volt legkedvesebb műve. A mű Európa országait külön-külön lapokon ábrázolja. Térképlapjai az európai országokról készített első korszerű térképek, amelyeket egészen a századfordulóig használtak. Egyszerre nem tudta kiadni a lapokat, mert ereje és anyagi viszonyai ezt nem engedték. Laponként készült a térkép, és a következőket mindig az előzőek bevételéből tudta kiadni. A *Tudományos Gyűjtemény*ben tette közzé előfizetési felhívását[21], majd az elkészült térképlapokról folyamatosan tájékoztatta a lap hasábjain előfizetőit.[22] 1834-ben felesége, Takács Éva fordult álnéven levélben a szerkesztőséghez, hogy felhívja az olvasók figyelmét férje nehézségeire.

„Azzal a szíves igyekezettel fogott férjem e nagy munkához, hogy hazájának e nagy szükségét kipótolja, és magának, mint ezen nemben századunk egyetlen magyar művészének önön közhasznú munkájából emléket merítsen... 32 esztendeje, hogy férjem a Nemzet betsületére válva folytatja mesterségét; sok nagy és apró mun-

[19] Honművész 1833. 132.

[20] Rajzolatok 1836. 583. és Vö.: [TRÓCSÁNYI Zoltán] Tr. Z.: *A legnagyobb és a legkisebb könyvek.* = Magyar Könyvszemle 1938. 75.

[21] KARACS Ferencz: *Magyar Átlásról való Jelentés.* = Tudományos Gyűjtemény 1831. VIII. 127.

[22] KARACS Ferencz: *Jelentés a Magyar Atlésról.* = Tudományos Gyűjtemény 1833. V. 126.; UŐ: *Jelentés.* = Tudományos Gyűjtemény 1835. VII. 127.

kákkal gazdagítá hazámat. Méltán kívánja tehát hazájától, hogy áldozatja, valamint hazája hasznáért való fáradhatatlan munkálkodása figyelembe vétessék. Nem kíván Isten nevében semmit: csekély summáért akarja hazáját egy Magyar Átlással meggazdagítani: csak eránta való részvéttel bizonyíthatja be kedves hazám, hogy nem legutól van minden Európai Nemzetek között a földleírásra való figyelemben."[23]

Az előfizetők nem gyarapodtak, sokan nem fizettek, Karacs nehézségei csak növekedtek. 1836-ban keserűen írta a következőket:

„Még 1830-dik esztendoben hozzá fogván egy nagy Magyar Átlásnak kiadásához, tellyes lévén reménységgel, hogy legjobb szándéku törekedésem a hazafiak közül számos Pártfogóra talál, de kéntelen valék tapasztalni mostanig, hogy a reá tett költségnek fájdalom! Csak 1/3 részét is alig hozta bé;"[24]

1837-ben a *Rajzolatok* hasábjain kérte a „tisztelt subscribens urakat", hogy az utolsó lapok árát küldjék el neki[25]. Ilyen körülmények között, csak 1838 tavaszán készült el az atlasz, amelyen súlyos betegen is reggeltől estig dolgozott. 1838. márc. 13-án a megáradt Duna hatalmas árvizet okozott. Az ár művész Ősz utcai háza emeleti párkányáig emelkedett, de a visszaemlékezések szerint Karacs a veszélyeztetett házban is réztábláira hajolva karcolgatta Belgium és Németalföld Királyságok földtérképét. A mű megjelenését már nem élhette meg. Halála előtt lelkére kötötte feleségének, hogy az elkészült atlaszt kinyomtatását ne bízza másra, maga felügyelje a munkálatokat, hogy a mű „becsületére váljon nemzetének."[26] A rézmetsző a nagy árvíz után egy hónappal 1838. április 14-én halt meg.

Kunoss Endre szép nekrológot írt Karacs Ferencről a Rajzolatokban.

„... ifjúsága legszebb örömeit, férfi korának legerőteljesebb napjait, s hanyatló éveinek minden pillanatát művészetének, s általa honának áldozá annyira, hogy roskatag egészsége dacára még az alig múlt szívszaggató emlékű vízözön veszélyei sem vonhatták el munkaasztalától. S ha kérdenétek: megjutalmazta-e munkában töltött napjait s éjjeleit a hon? pirulattal kellene tagadó választ adnom..."[27]

A nagy mű a következő címmel jelet meg: *Európa Magyar Atlása, a legújabb politikai, geographiai és statisticai hiteles adatok szerént. A Polgári Kormányzók, Katona tisztek, Ujságolvasók, Kereskedők Utazók és Tanulók köz haszonvételére nemzeti magyar nyelven, XXI. Táblában legelőször kiadta és rézbe véste Karacs Ferentz Pesten.*

FOGHTŰY KRISZTINA

[23] H. K. Antal: *Felszólítás Karats Ferenc Jeles Művészünk Magyar Átlásáról.* = Tudományos Gyűjtemény 1834. III. 100–107.

[24] KARACS Ferencz: *Figyelmeztetés a kiadandó Magyar Átlásra.* = Tudományos Gyűjtemény 1836. V. 130–131.

[25] KARACS Ferentz: *Jelentés.* = Rajzolatok 1837. okt. 28.

[26] *Frankenburg Adolf nekrológja.* = Rajzolatok 1838. 31. sz. 240.

[27] [KUNOSS ENDRE] KUNOS: *Emlékbeszéd Karacs Ferenc sírjánál.* = Rajzolatok 1838. 31. sz. 238–239.

Nagy jövedelmek a könyvszakmában, 1942. Az alábbiakban egy listát közlök a könyv-, sajtó- és nyomdaipari szakmában legnagyobb jövedelemmel rendelkező személyekről, egy 1943-ban megjelent kis könyvecske adatai alapján: *Beszélő számok XII. A legnagyobb jövedelmek.* Szerkesztette Zentay Dezső.

Az eredeti névsor, amely mintegy ötezer nevet tartalmaz, a budapesti adószámviteli osztályokon 1942. év novemberében közszemlére állított listákról készült, a bevallás alapján. Az első számoszlop az éves jövedelem teljes összegét tünteti fel, a második pedig a tiszta jövedelem, vagyis ami a ténylegesen befizetett közszolgáltatások, adóssági kamatok és egyéb magánjogi terhek levonása után marad. Ezek az adóhivatal ellenőrzése előtti adatok: később módosulhattak, s természetesen a jövedelemadó összege sincs még levonva.

A foglalkozások megnevezése szintén az adóbevallásból származik (zárójelben néhány saját kiegészítésemmel), tehát néhány ismeretlen név (ahol pl. csak az szerepelt, hogy igazgató, tisztviselő stb.) esetleg kimaradhatott. Viszonylag sokan szerepeltek egyébként a papíriparból, de ezeket nem vettem be a névsorba.

Néhány megjegyzés az érdekesebb személyiségekhez:

Adorján Sándor az egyedüli a listán, aki konkrétan antikváriusként szerepel. Boltja az Erzsébet körút 16. szám alatt volt, amelyet 1904-ben alapított a testvérével, de hamarosan egyedüli tulajdonosa lett. A háború előtt könyveket is kiadott: Guthy Soma karcolatait hét kötetben. Adorján neve igen elismert és megbecsült volt szakmai körökben, s e lista alapján látható, hogy pénzügyileg is jól állt.

Kókai Rezső is kereskedőként szerepel az adóbevallásban, de rendszeresen adott ki könyveket is. Üzlete az egyik legrégebbi pesti könyvkereskedés: 1873-ban alapította Kókai Lajos, a Kammermayer Károly utca 3-ban. Később az Állami Térképészet és a Statisztikai Hivatal kiadványainak bizományosa lett. 1945-ben háborús propagandát szolgáló könyvek megjelentetése miatt bevonták az iparengedélyét.

Szerepel a listán Müller Dávid, illetve vállalata, az 1924-ben alakult Nova Irodalmi Intézet, többek között Rejtő Jenő kiadója. Ez nem is nagy meglepetés, hiszen az 1941–42–43-as időszak volt a cég fénykora, ekkoriban minden héten kiadtak egy-egy könyvet.

Láthatjuk itt Vári Dezső nevét is. Ő tipográfusként kezdte nagybátyja, Bródy Zsigmond nyomdájában, majd a világháború után a Pallas Rt. vezérigazgatója lett. Később inkább az általa 1925-ben alapított Palladis könyvkiadónak szentelte energiáit – a jelek szerint eredményesen.

Természetesen a nagy kiadók vezetői is megtalálhatók a listán. Láthatjuk, hogy az Athenaeum helyettes vezetője nem is keresett olyan sokat, a vezérigazgató, Jellen Gusztáv viszont ennek majdnem a dupláját. Bókay János – bár az eredeti listán szerényen csak mint író szerepel – a Révai Intézet igazgatójaként kapott fizetést. A Singer és Wolfner kiadótól (bár a cég neve nem szerepelt az eredeti listán) is ketten láthatók itt: Farkas István vezérigazgató (az alapító Wolfner József fia, a neves festő), valamint Hampó József igazgató. Szintén nem közölte a cég nevét Péter Jenő, a Franklin Társulat vezetője, és Ravasz László püspök sem, ugyanezen vállalat igazgatósági tagja.

Már egy sávval feljebb található Báthory-Hüttner János és Zsilinszky Gábor, a Stádium Rt. két vezérigazgatója (igaz, mindketten több más vállalat vezetésében is részt vettek, pl. Zsilinszky 1940-től a Péti Nitrogénművek alelnöke is volt), valamint – meglepetésre – Erdős Ármin, aki a világháború után megalapította Somló Dezsővel a Dante Könyvkiadót, s mint látható, jelentős és igen jövedelmező vállalkozássá fejlesztette. Egy időben Benedek Marcell is itt dolgozott. Erdőst 1944-ben a Gestapo letartóztatta, és a feleségével együtt öngyilkos lett...

Áttérve a nyomdászatra, megállapíthatjuk, hogy Hammer Vilmos, a Betűöntöde Rt. igazgatója alig lépte túl a harmincezer pengős határt, de az Általános Nyomda sem fizetett túl sokat az igazgatójának. Keller Ernő nyomdatulajdonos viszont szépen keresett – főleg ha tudjuk, hogy pár évvel

azelőtt még csak két nyomdagéppel rendelkezett, amelyeken egyetlen szedő és egy tanonc dolgozott, mivel a nyomdahelyisége egészségtelen volt, tehát szervezett munkás nem dolgozott nála...

A listán szereplő Magyar Pál volt képviselő valószínűleg azonos a Globus-nyomda, a Hornyánszky-nyomda, és még vagy fél tucat más vállalat hasonnevű igazgatósági tagjával. Bródy László, a Hungária Nyomda vezérigazgatója sem kapott túl sok fizetést, pedig cége a legnagyobb nyomdavállalatok közé tartozott, ő maga pedig az egyik legelismertebb nyomdászati vezető volt. Klösz Pál, egy litográfiai és cinkográfiai intézet tulajdonosa viszont már 150 000 pengő feletti jövedelemmel rendelkezett, igaz ő kormányfőtanácsos volt, azonkívül a Grafikai Főnökegyesületben a litográfiai osztály elnöke, valamint a Budapesti Sokszorosítók Ipartestületének elöljárósági tagja stb.

Néhány író neve is megtalálható a listámon. Nem csupán azért, mert a szerzői honorárium is a könyvtörténet része, hanem azért is mert a legtöbb író nem tudott volna csak az írásból megélni, kénytelen volt újságoknak is dolgozni. Már említettem Bókay Jánost, de látható itt Herczeg Ferenc neve is, aki mint ismeretes évtizedek óta sikeres író volt, de minden bizonnyal jelentékenyen járult hozzá jövedelméhez az *Új Idők* szerkesztői státusa.

Asztalos Miklós itt íróként szerepel: valóban megjelent verseskötete is, regényei is, egy színművét pedig előadták Kolozsvárott, számunkra azonban érdekesebb, hogy történész volt (több könyve éppen az említett Dante Könyvkiadónál jelent meg), és a Széchényi Könyvtár könyvtárosa. 1934-től szerkesztette a *Könyvtári Szemle* című szaklapot.

Megtévesztő lehet az eredeti listán az újságíró mint megnevezés is. Hegedüs Gyula nem egyszerűen lapszerkesztő volt, hanem a *Magyar Nemzet* alapítója, majd felelős szerkesztője – éppen abban az időben, amikor a lap példányszáma elérte az ötvenezret. Ugyanígy Rácz Vilmos, a Párbajkódex szerzője egy időben budapesti képviselő volt, de több lap tulajdonosa is, köztük a hatalmas példányszámú *Színházi Magazin*é, és ezenkívül egy színházi jegyirodát is vezetett. Marsovszky Ivor, a sajtócenzúra elnöke pedig a Központi Sajtóvállalat egyik vezetőjeként az *Új Nemzedék* című jobboldali napilap „gazdája" is volt.

Természetesen Légrády Ottó főszerkesztő egyben a Légrády Testvérek Nyomdai Műintézet és a nagymúltú *Pesti Hírlap* tulajdonosa is volt – s mint a listából kitűnik a legjobban kereső ember ebben a szakmában 1942-ben.

Még két adat az összehasonlítás kedvéért: akkoriban a gyári munkások évi fizetése átlagosan kb. 1400 pengő volt, a legnagyobb jövedelemmel rendelkező személy pedig az eredeti névsor szerint Hatschek János, az Eternit Művek tulajdonosa 1 594 779 (442 033) pengővel.

30 000 – 50 000 P. közötti jövedelmek

Adorján Sándor, antikvárius	39 678	28 011
Asztalos Miklós dr, író	43 900	43 900
Bakács Pál, litográfiai intézet tulajdonosa	34 004	28 976
Bárczy Gusztáv, zeneműkiadó	38 666	28 012
Csató Sándor, könyvkiadó	33 132	30 712
Demkó Vidor, a Stádium Rt. tisztviselője	34 414	21 167
Gerő Jenő, nyomdatulajdonos	35 874	35 642
Haán Miklós, nyomdatulajdonos	30 500	24 010
Hammer Vilmos, a Betűöntöde Rt. igazgatója	31 100	31 100
Hammersberg G. Miklós dr., hírlapíró	30 662	17 055
Havas Ödön, nyomdatulajdonos	38 590	26 329
Hegedüs Gyula, lapszerkesztő	42 220	26 320
Hegedüs Sándor ifj., író	31 875	16 141

Hrubony József, lapterjesztő	39 344	36 969
Kelecsényi Ferenc dr., újságíró	42 282	41 831
Keller Ernő, nyomdatulajdonos	43 700	39 032
Kókai Rezső, könyvkereskedő	48 084	28 754
Krausz Jakab, nyomdatulajdonos	40 373	27 347
Krausz Lajos, nyomdatulajdonos	32 533	19 860
Kugler Istvánné özv., folyóirat-kölcsönző	36 450	35 424
Langer Norbert dr., könyvkereskedő	37 480	31 959
Magyar Pál, volt országgyűlési képviselő	81 220	52 958
Marsovszky Ivor, a sajtócenzúra elnöke	39 082	22 831
Müller Dávid, Nova könyvkiadó (tulajdonosa)	41 734	30 464
Péter Jenő, rt-igazgató (Franklin Társulat)	39 983	22 767
Piatnik Lajos, kártyagyári igazgató	40 344	30 496
Politzer Adolfné özv., könyvkereskedő	31 232	16 058
Rácz Vilmos dr., lapszerkesztő	30 000	30 000
Rényi Károlyné özv., könyvkereskedő	41 000	41 000
Seifert Alfréd, a Pesti Hírlap igazgatója	30 743	25 256
Simonfay Sándor, az Athenaeum h. vezérigazgatója	44 027	31 215
Somogyváry Gyula, író, a Rádió igazgatója	37 694	32 839
Strasser Ferenc, könyvkötőüzem	40 080	31 981
Strasser Lipót, könyvkiadó	39 584	31 513
Vári Dezső, a Pallas kiadóvállalat tulajdonosa	38 325	29 572
Zolnay László, az Általános Nyomda igazgatója	37 781	31 358

50 000 – 100 000 P. közötti jövedelmek

Bauer László, hírlap- és könyvterjesztő	52 540	52 540
Bókay János, író (a Révai Intézet igazgatója)	72 244	49 259
Bródy László, a Hungária Nyomda vezérigazgatója	66 140	36 410
Bruchsteiner György, litográfiai intézet tulajdonosa	97 160	37 363
Csoór Lajos, lapkiadó, országgyűlési képviselő	73 912	61 642
Farkas István, vezérigazgató (Singer és Wolfner)	95 124	72 064
Hampó József, rt-igazgató (Singer és Wolfner)	59 229	56 629
Harsányi Zsolt, író	45 596	40 064
Herczeg Ferenc, író	53 530	35 850
Jellen Gusztáv, az Athenaeum vezérigazgatója	83 127	53 458
Kopornoky István, könyvkötő	53 700	45 983
Márai Sándor, író	59 547	50 447
Ravasz László dr, református püspök	73 319	58 532
Schmidl Jakabné özv., nyomdatulajdonos	63 742	45 822
Tóth Aladár dr., hírlapíró	54 094	50 484

100 000 – 250 000 P. közötti jövedelmek

Báthory-Hüttner János, a Stádium Rt. vezérigazgatója	111 706	76 973
Erdős Ármin, könyvkiadó	118 275	80 573
Klösz Pál, nyomdatulajdonos	163 301	126 149
Zsilinszky Gábor, vezérigazgató (Stádium Rt.)	104 381	102 600

250 000 P. felett

Légrády Ottó dr., a Pesti Hírlap főszerkesztője	257 138	135 152

BÁLINT GÁBOR

SZEMLE

V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Budapest, 1999, Balassi K., 372 l.

A közelmúlt művelődéstörténeti publikációit figyelve szembeötlik az az érdekes tény, hogy a hazai könyvészettel foglalkozó kiadványok nagy részének megjelentetésében óriási szerepe van a humán területek kiadójaként a legelsők közé felnőtt Balassi Kiadónak. A viszonylag kevés olvasót vonzó, mert speciálisan szakmai érdeklődést feltételező könyvjegyzékek, könyvtártörténeti adatok közlésében egyedülálló eredményeket felmutató Szegedi Könyvtörténeti Műhely mellett az Országos Széchényi Könyvtár az a szellemi közeg, ahol a könyv- és nyomdatörténeti szaktanulmányok megszülethetnek. A szűkre szabott publikációs lehetőségek azonban az utóbbi években valóban csak a legbensőbb szakmai kör számára tették lehetővé az újabb feltárások és kutatási eredmények megismerését. Ugyan nem hiába jelent meg számtalan fontos részadatot közlő tanulmány, változott meg a hazai könyvkiadás jelenével együtt annak történeti feltárása is, a könyvesboltok kínálatában alig szerepelt olyan kötet, amely szakmai megbízhatósága és összefoglaló jellege miatt jó szívvel ajánlható lett volna minden könyvtár polcára, minden – könyvtártudományt és magyar irodalmat oktató – tanár és egyetemi hallgató olvasmányjegyzékére. Ezt a hiányt felismerve tett jelentős lépést a Balassi Kiadó, amikor a közelmúltban megjelentette Madas Edit és Monok István *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig* c. kötetét, most pedig V. Ecsedy Judit nyomdászattörténeti összefoglalóját.

A mintegy 33 ívnyi nyomdatörténeti tanulmány – csak összehasonlításul: a Magyar Könyvszemle éves terjedelme 40 ív! – 327 év hazai könyvkiadását tekinti át. Az „áttekintés" szó rögtön vissza is vonandó, az imponáló terjedelem és a hatalmas korszak úgy áll arányban egymással, hogy minden jelentős adat, kiadvány, nyomdász és nyomda értékének megfelelő szinten szerepel benne, a tömör megállapítások mögött szaktanulmányok sokasága, adatok ezreinek feldolgozása rejlik. V. Ecsedy Judit munkájában meg tudta valósítani a mikrofilológiai precizitás és az olvasmányosság kívánatos összehangolását és valóban alapvető és régóta hiányzó kézikönyvet hozott létre.

Az 1800-ig terjedő korszak magyarországi könyvnyomtatásának története nemcsak azért hiányzott a palettáról, mert a legutóbbi – közel negyvenéves – összefoglalások (Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig,* Bp., 1959., Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon,* 1–3, Bp., 1961.) a korszakhatárt is az irodalom- ill. történettudományban szokásos korábbi évszámoknál húzták meg, hanem azért is, mert éppen a közelmúlt évtizedei hoztak olyan mennyiségben és minőségben újabb eredményeket, amelyek lényegesen megváltoztatták a hazai könyvkultúráról alkotott képet. Az említett szegedi műhely mellett elsősorban a legrégebben folyó szervezett kutatást kell említeni, az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai (RMNy) Csoportjának munkáját, amely szerencsésen átvészelte a könyvtár válságos időszakait, hely- és vezetőváltásait, és cédulákra épített alapkutatásait még a gépesített világ sem rendítette

meg. (Megjegyezzük, hogy ez a kutatás a kezdetektől olyan következetes rendszerben működik, hogy feltehetően csupán pénzkérdés a korszerű adatbázis kialakítása és a meglévő soktízezer adat adaptálása.) A Borsa Gedeon, majd P. Vásárhelyi Judit által vezetett osztály egyik talpköve az a nyomdatörténeti kutatómunka, amelyet V. Ecsedy Judit végzett az elmúlt évek folyamán, amikoris egymás után dolgozta fel a 17. századi nyomdák történetét és tette közzé a betűkészletekre, nyomdai felszerelésekre, létező vagy feltételezett nyomdákra vonatkozó kutatásait az Országos Széchényi Könyvtár évkönyveiben, szakfolyóiratokban, tanulmánykötetekben. Kandidátusi disszertációja megvédésekor már tudni lehetett, a szerző nagyobb összefoglaló munka megírására is érett és ezt a várakozást be is teljesítette a mostani monografikus összefoglalás.

V. Ecsedy Judit munkáján érződik az RMNY csoportban szerzett rutin és az aszketikus, csak az adatokra koncentráló önfegyelem, amely mögött hatalmas anyag megbízható szakismerete rejlik. Az egyes nyomdák vagy nyomtatványok aprólékosan feltárt jellemzőit itt olyan szintézisbe kellett foglalnia, amely a részletek ismerete mellett három és negyedszázad év társadalmi, kulturális és technikai fejlődését is tükrözi. A kötet felépítése a kronologikus rendet követi, az egyes korszakokat vázlatnak nevezett, ám átfogó szemléletmódról tanúskodó bevezető nyitja meg. Természetesen az egyes korszakok a mechanikus csoportosítást alakíthatják és a tárgyalt nyomdák jelentőségüknek és a technikai vagy társadalmi fontosságnak megfelelően nyernek értékelést. Remélhetőleg senkinek sem jut majd eszébe annak mérlegelése, hogy átlagban hány sor jut egy nyomdára, és akkor, ha egyetlen nyomtatvány megjelentetéséről több bekezdés szól, mint más nyomda többévi terméséről, elhisszük majd a szerzőnek, hogy a „rangsor" mögött adat és objektív szakismeret rejlik, és senki nem kezd értelmetlen dekázgatásba, mint teszik azt a lexikonok hatásvadászatra törekvő recenzensei.

A magyarországi könyvnyomtatást feldolgozó monográfia természetesen a hazai ősnyomdászat bemutatásával kezdődik. A könyvnyomtatás félévszázados fordulóján megindult és sok szakmai nézetkülönbséget felszínre hozó értékelések és vizsgálatok megnyugtató összefoglalását olvashatjuk most V. Ecsedy Judit tollából. Külön örvendetes, hogy a kötet nem bizonyult szűk látókörűnek és figyelmet fordított arra, hogy a hazai könyvnyomtatás ínséges esztendeiben külföldön megjelent magyar könyvek jelentőségét is méltassa. A nyomdák rendszerezése általában a területi és a felekezeti elvet követi, beszédes statisztikával is alátámasztva a csoportosítások jogosságát. Miután minden nyomtatvány akárcsak cím szerinti felsorolása lehetetlen, V. Ecsedy Judit jó érzékkel választja ki azokat a műveket, amelyek egy-egy nyomda munkálkodását, a művelődésben betöltött szerepét leginkább jellemzik. A kötetcím következetes megvalósítását tükrözi, hogy a magyar nyomdák tevékenységének bemutatása mellett helyet kapnak a Magyarországra bevándorolt külföldi nyomdászok, de külön fejezet foglalkozik az erdélyi románság számára nyomtató cirill betűs nyomdákkal vagy a tévesen feltételezett műhelyekkel is. A könyvnyomtatás történetének tárgyalása nemcsak annak ismeretét igényli, hogy mit nyomtattak, hanem ugyanekkora hangsúlyt kap a hogyan is. V. Ecsedy Judit a legapróbb részletekig ismeri a könyvnyomtatás technikai fejlődéstörténetét, kitekintésében pedig a kapcsolódó mesterségekkel és kézművesiparokkal (papírmalmok–papírkészítés, betűmetszés–betűöntés–betűminták, könyvkötés) is foglalkozik. A könyvkiadás- és nyomtatás szabályozásának kérdéskörében tárgyalja a kötet a nyomdaalapítás, a cenzúra, a tiltott könyvek és privilégiumok kérdését.

„A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig" című fejezet Pavercsik Ilona munkája. A szerző, aki szintén az RMNY csoportban bontakoztatta ki munkásságát és maga is több nyomda történetét térképezte fel, ezúttal – a tőle megszokott precizitással – a könyv terjesztésével foglalkozik. El kell ismerni megállapítását, hogy noha irodalomjegyzékében szép számmal szerepelnek a könyvkereskedelemmel foglalkozó könyvek és tanulmányok, a

források feldolgozása még sok levéltár és helytörténeti gyűjtemény dolgozóinak ad munkát, esetleg könyvtárszakos egyetemistáknak is sikerekkel kecsegtető feladatot.

A rengeteg adattal dolgozó kiadvány használóinak fontos segédeszközei a mutatók. Precíz hely- és névmutató mellett összeállította a szerző a könyvtörténeti fogalmak mutatóját is és sehol eddig nem található teljességgel listázta az 1473 és 1800 között működött nyomdák és nyomdászok adatait.

Utaltunk már rá, hogy V. Ecsedy Judit munkája egyszerre tölti be a hiányzó szakmai szintézis, a könyvtári kézikönyv és az egyetemi tankönyv feladatait. Éppen azért, mert a kötetet várhatóan még sokszor ki fogják adni, érdemes néhány apró helyesbítendő adatra felhívni a figyelmet. Megjegyzéseink elsősorban a szakirodalmi hivatkozásokra vonatkoznak, ezért könnyen korrigálhatóak és az impozáns összefoglalás adatgazdag feldolgozásait nem érintik. Természetesen elfogadjuk a szerzőnek azt az elvét, hogy az ajánlott irodalom jegyzékében csak a nyomdatörténeti érdekű köteteket, tanulmányokat sorolja fel és él a szükséges szelekcióval, tehát az egyes nyomtatványok irodalomtörténeti megközelítésű értékelései kimaradnak. Mivel többnyire régi és ritka nyomtatványokról van szó, kiegészítenénk a jegyzéket a régi nyomtatványok – amúgy sem nagy számú – fakszimile kiadásának megemlítésével. (A kötet csupán az ősnyomtatványok hasonmásait regisztrálja, a *Chronica Hungarorum* esetében viszont a miniatűr hasonmás-kiadást is.) Örvendetes, hogy a kiadó az adott keretek között lehetőséget teremtett illusztrációk bemutatására, utalni kellene azonban néhány olyan kötetre is, amelyek a régi nyomtatványok megismerésének vizuális lehetőségéhez járulnak hozzá, pl. Soltész Zoltánné–Haiman György: *A magyar könyvnyomtatás képeskönyve 1473–1973.* Bp., 1973.; Szántó Tibor: *A szép magyar könyv,* Bp., 1974. Nem teljesen érthető, miért nem szerepel a 17. századi kolozsvári nyomdák szakirodalmában Haiman György Tótfalusi-monográfiája és miért van ott csak az 1702-ben meghalt Tótfalusi tevékenységének 18. századi tárgyalásakor. Hiányzik a Huszár Gálra vonatkozó szakirodalomból a róla szóló – igaz, nem csupán nyomdatörténeti érdekű – monográfia: Botta István: *Huszár Gál élete, művei és kora, (1512?–1575).* Bp., 1991, (Humanizmus és reformáció), és nem tudhatjuk, hogy az egyetlen példányban 1970-ben előkerült Huszár Gál-féle énekeskönyvről jelent-e meg publikáció. Egy újabb kiadásban talán meg lehetne oldani a szakirodalmi hivatkozások takarékos, egy-egy névre vonatkozó annotációját. Név nélkül kevés eligazítást adnak ugyanis az „egy magyar nyomda a 18. században", „az utolsó vándornyomdász" vagy az „egy bártfai nyomdász" megjelölésű tanulmánycímek. Az már a nyomdatörténésszel szembenálló nyomdai ördög műve lehet, hogy az alapműnek számító Gulyás Pál-monográfia négyféle, a saját munkahelyen készülő *Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiája* háromféle címleírási formával szerepel. Apró elírás a 217. lapon Korabinsky János Mihály a névmutatóban idézett Korabinszky János Mátyás helyett és Königsberg német neve ellenére nem Németországban, hanem Kalinyingrád néven Oroszországban található. A könyvtörténeti fogalmak jegyzékét bővíteni kellene a szövegben szereplő fraktúr, fusoria, konc, matrica, patrica, rizsma, rubrikált szavak magyarázatával. A felesleges akríbiának tűnő észrevételek ezúttal valóban csak a minimális fáradsággal megvalósítható jobbítás szándékával íródtak. Mint az egész ismertetésben tettük, végezetül sem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy V. Ecsedy Judit rendkívül fontos és magas színvonalú munkát jelentetett meg. Végiggondolva azt az értékelést, amely a magyarországi könyvnyomtatás történetét a nagy nyugat-európai nemzetek könyvtermésének elemzéséhez hasonlítva lekicsinylő megállapításokat tesz, két különleges adatot kell ismételten felidéznünk: az első Magyarországon nyomtatott könyv kiadásával a hatodik helyen állunk Európában, megelőzve olyan jelentős kultúrájú nemzeteket, mint Anglia és Spanyolország, továbbá az 1800-ig tartó időszakban Magyarországon 386 nyomda illetve nyomdász működött. Jelen kötet ezt a minő-

ségben és mennyiségben egyaránt jelentős teljesítményt foglalta össze és értékelte – színvonalának megfelelően. Hatalmas munkájával V. Ecsedy Judit hozzájárult ahhoz, hogy az európai könyvkultúrában a magyar nyomdászattörténet összefoglaló képe méltó helyet foglaljon el.

NÉMETH S. KATALIN

Lengyel András: „Közkatonái a tollnak..." Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez. Szeged, Bába és Társai Kft., 1999. 494 l.

Hírlapjaink és folyóirataink múltjáról szólva közhelyként rögzült, hogy a magyar sajtó a reformkortól kezdve egyközpontú, Budapest-centrikus képződményként alakult ki. A fővárosban jelentek meg az országos érdeklődésre számot tartó lapok, s ennek megfelelően az utánzás, a követő elmaradás voltak a vidéki lapok legfőbb jellemzői. Történtek ugyan kísérletek arra, hogy legalább az erdélyi magyar sajtót egy másközpontú és részben a budapestitől független jelenségnek tekintsék, de ezt a törekvést is inkább csak az erdélyi kutatók és publicisták fogadták el. Jelentősként leggyakrabban a nagyváradi sajtót vették figyelembe, aminek azonban elsősorban Ady Endre pályakezdése az oka. Néhány más, a 19. sz. utolsó harmadában gyors fejlődésnek induló várossal együtt Nagyvárad is csak azt vívta ki magának, hogy az első világháborút megelőzően a budapesti sajtó egyik fő utánpótlási helyszínének tekintették. E torzkép nem kevéssé azért alakulhatott ki, mert részben kislélegzetű írások szoktak a vidéki sajtóval foglalkozni, részben pedig inkább megemlékező és anekdotamesélő igénnyel, semmint megbízható történészi felkészültséggel.

Lengyel Andrásnak a közelmúltban megjelent kötete alkalmas arra, hogy az eddig említett babonákat elfújja. Sajtótörténeti dolgozatait, cikkeit jó két évtized óta lehet ismerni szakfolyóiratokból és helyi lapokból egyaránt, s így azt is lehet tudni róluk, hogy szerzőjük tudományos komolysággal és apparátussal látott neki, hogy feldolgozza Szeged sajtójának történetét. Munkálkodása ezzel a kötettel érett gyümölcsöt hozott: az egyes dolgozatokról és cikkekről kiderül, hogy egységbe rendeződnek, és kirajzolódik belőlük Szeged mint regionális központ sajtójának története a második világháborúig. Lengyel András kötetének bevezetőjeként meg is írta ezt a sajtótörténeti áttekintést, lényegileg egy szegedi sajtótörténeti monográfia vázlatát mintegy négy ív terjedelemben. Ez az írás megállná a helyét egy – ma még sajnos hiányzó, illetve torzóban maradt – magyar sajtótörténeti monográfia fejezeteként is.

A szegedi hírlapkiadás az 1870-es évtizedtől mutatta az önállóságra termett sajtóélet képét: az évtized végére egyszerre két politikai lap tudott megjelenni, ezek már napilapként voltak képesek versengeni egymással, s hamarosan pártpolitikai irányzatok megtestesítői voltak. Rovatrendszerük ugyanolyan tagolt lett, mint az országos napilapoké; nem szenvedtek a magyar vidéki sajtó általános betegségében, a lapot eladni képes érdekes híranyag és a színvonalasan megírt publicisztika hiányában, hanem feltűntek saját tudósítóik, majd riportereik az 1880-as években, és eredeti táviratokat közöltek. Olyan elsőrangú szerkesztőik és publicistáik működtek folyamatosan, akik az országos sajtó igényeit is kielégíthették, függetlenül attól, hogy utóbb tovább léptek-e fővárosi újságíróvá vagy sem. Mikszáth Kálmán, Gelléri Mór, Kulinyi Zsigmond, Kabos Ede, Sas Ede, Pósa Lajos, Gárdonyi Géza, Thury Zoltán, Tömörkény István, Tápai Szabó László, Móra Ferenc és Juhász Gyula csak egy részét jelenti a névsornak. Szeged újságolvasó (legalábbis előfizető) polgárainak tájékozódása is alátámasztja, hogy látókörük Erdélytől Bécsig terjedt, a politikai és kereskedelmi tájékozódástól az oktatáson át a sport iránti érdeklődésig nagy területeket magába foglalt. Ilyen tájékozódású polgárság mellett az 1890-es évekre a budapestihez hasonló nagyvállalkozássá vált a szegedi lapkiadás, a városképben is felhívta magára a figyelmet a sajtószékház megjelenése formájában, 1896-ra pedig már innen kiindulva szer-

vezte Engel Lajos a sajtóbirodalmát, amely Pécsen kívül Budapesten is meg tudta vetni a lábát. A századfordulóra Szegeden is önálló foglalkozási ágként volt jelen az újságírás–lapszerkesztés, s az eddig említettek természetes következményeként Szeged lett a vidéki hírlapírók érdekvédelmi szervezkedésének központja. A XX. század elejére több, néhány ezres példányszámban megjelenő hírlap versenghetett egymással, sőt a város saját bulvárlapot is elbírt, amely (állítólag) húszezer példányban kelt el. A szerző lelkiismeretesen összegyűjtött adatmennyiséggel és névsorokkal bizonyítja egy valóságos nagyváros valóságos igényeit kielégítő sajtó létezését.

Lengyel András a sajtótörténet egyetlen jelentős vonatkozásának figyelembe vétele elől sem tért ki. Méltánylandó objektivitásra törekvés jellemzi olyan, kevéssé kutatott és a félreértések elkerülése végett általában nem érintett téma vizsgálatát, mint amilyen a zsidóság szerepe a szegedi sajtóéletben.

A témaválasztásbeli és tudósi erények nagyobb értéket jelentenek, mint a dolgozatok néhány tisztázatlan szempontja vagy kisebb hibája. Lengyel András irodalomtörténész létére is megkísérelte az irodalomtörténettől különböző szempontrendszeren alapuló és eltérő módszerekkel élő sajtótörténet-írást, amit azonban nem vitt végig következetesen. Bár a hírlapokban megjelenő sajtóműfajok megjelenéséről nem feledkezett el, nem határozta meg őket egyértelműen, és a gyakorló publicisták, emlékírók idézeteinek puszta felhasználásával olykor zavarossá tette a fogalmakat (pl. a riport és a hírszolgálat kapcsolatáról szólva a 30. oldalon). Jelentős újságírói életműnek a politikai újságírás körébe vágó részét is szépirodalomnak minősítette pusztán igényes formája miatt (pl. Mikszáthról írva a 29. oldalon). Kár, hogy néhány esetben nem élt a forráskritika eszközeivel, aminek következtében a nyilván egykorú sajtóhiba „Budapester Lloyd" címe jelent meg itt is a *Pester Lloyd* helyett, megjegyzés nélkül (206. oldal). Nem jellemző ugyan, de előfordul, hogy fontos idézetnek nem szerepel a forrása (Karády Viktortól, 285. oldal), és sajnálni lehet, hogy egyik-másik forrásközlésnél az irat értelmezésére, elemzésére nem vállalkozott (pl. A Ligeti Jenő és Társai Nyomda 1913. évi leltára, 238. skk. oldal).

Végül is egyetlen mondatban is össze lehet foglalni e kötet érdemét: kívánatos lenne, hogy más magyar régiók sajtójának is hasonló színvonalú feldolgozása szülessék minél előbb.

BUZINKAY GÉZA

D. Tóth Judit: XVII–XVIII. századi kalendáriumok a debreceni könyvtárakban – Kalendarien aus dem XVII–XVIII. Jahrhundert in den Bibliotheken zu Debrecen. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1998. 182 l. /Régi tiszántúli könyvtárak, 9./

Az utóbbi évtizedekben a magyarországi kutatás sokat tett az írott és nyomtatott művelődéstörténeti források feltárása érdekében. Az Országos Széchényi Könyvtár Régi magyarországi nyomtatványok csoportja az 1800 előtti magyarországi nyomtatványok feltárt példányait számon tartja, a korábban nem ismert kiadványok adatait a retrospektív nemzeti bibliográfiákba (RMNY, Petrik) beépíti. Ha egy meghatározott témával foglalkozik kutató, e nyilvántartás alapján a témára vonatkozó kiadványok példányainak lelőhelyéről tájékozódhat. A 18. század „legkeresettebb könyve", a kalendárium, bár évente sok helyütt és sok példányban megjelent, ennek ellenére csak nagyon kevés példány maradt fenn. Az egyes nyomdák kalendárium-sorai még az OSzK összesített nyilvántartásában is foghíjasak. Az 1970-es évek második felében az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, az MTA Irodalomtudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár (Gyenis Vilmos, Kókay György, Nagy László) egyeztetett szempontjai szerint 1800 előtti kalendáriumainkról azok tartalmát részletező egyedi adatlapok készültek. A feldolgozás – az OSzK nyilvántartását felhasználva – nyelvek és nyomdák (kiadók) szerint folyt. Dukkon Ágnes végezte az 1711 előtti

kalendáriumok feldolgozását, Szili Katalin Spaiser pozsonyi magyar nyelvű kalendáriumait, Nagy László a győri latin és magyar, továbbá a nagyszombati latin nyelvű kalendáriumokat írta le. Az anyagiakat az Irodalomtudományi Intézet biztosította. A kezdeményező Gyenis Vilmos halálával (1980) a munka abbamaradt, azt az 1980-as évek első felében az Irodalomtudományi Intézet próbálta felélesztení. Ekkor Kovács Zsuzsa a komáromi és kolozsvári magyar nyelvű kalendáriumokról készített adatlapokat, Tóth Judit pedig a debreceni könyvtárakban őrzöttekről. Az adatlapok tervezett összesítésére nem került sor.

Megjelent viszont a mai Szlovákia területén nyomtatott régi kalendáriumokat leíró kötet. (*Bibliografia slovenských a inorečových kalendárov, 1701–1965.* Zostavili Mária KIPSOVÁ, Tatiana VANČOVÁ, Želmíra GEŠKOVÁ. Martin, Matica slovenská, 1984. 823 l., 41 t.) A vaskos kiadványban Debrecenben őrzött példányokat is figyelembe vettek. Az évenkénti leírások visszaadják a címlapon olvasható szöveget, megadják a méretet és terjedelmet. A címlapon jelöltön túl tartalmi részletezést nem találunk a kötetben.

Érdeklődéssel vettük kézbe a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának sorozatában megjelent kiadványt, amely a debreceni könyvtárak állományában fennmaradt 115 magyar és latin nyelvű, 17–18. századi kalendárium részletező leírását közli. A nagy akríbiával készített munka önálló egységként tűnteti fel a kalendáriumokban önálló „címmel" ellátott részeket (a terjedelmet ívjelekkel megadva). Alcímeket is találunk néha, főleg a prognosztikon, a méltóságjegyzék, egészen kivételesen történeti források és irodalmi művek számbavételénél. A megjegyzés rovat a leírt példány egyedi sajátosságairól (állapot, possessor, bejegyzések...) ad számot. Nyolcféle mutató zárja a kötetet.

Régi kalendáriumaink saját önmeghatározásuk szerint időt mutató és múlató könyvecskék. A mutatáshoz tartozott a naptár-rész és általában a prognosztikon is. Az időmúlatást kalendáriumtípusonként más-más toldalékösszeállítás szolgálta. A kalendáriumokban jelen voltak/lehettek praktikus tudnivalók (vásárjegyzékek, postajáratok, kapuzárások, parasztregulák, névtárak), történeti ismeretek (magyar krónika, elmúlt- és egykorú események leírásai), orvosi és nevelési tanácsok, gazdasági kérdések és egyéb ház körül szükséges tudnivalók, továbbá irodalmi és azzal érintkező műfajok (versek, anekdoták, találós kérdések, mesék, elbeszélések, históriai leírások). A gyakorlati ismereteket és szórakoztatást biztosító kalendárium-toldalékok miatt különösen érdemes odafigyelni kalendáriumaink tartalmára. Az 1970-es évek végén végzett feltárások szükség esetén részletezték a fejezeteket. Például az anekdoták, adomák mindig egyedi címet kaptak, az összefüggő leírások pedig (ha a címből nem nem volt egyértelmű azok tartalma) rövid jellemzést.

A Debrecenben őrzött kalendáriumokat leíró kötetben célszerű lett volna egyértelművé tenni a kalendárium fogalmát. A nem latin és magyar nyelvű kalendáriumokról említés sem történik. Német nyelvűeket őriznek az Egyetemi Könyvtárban is és a Református Nagykönyvtárban is. (DEK: 728.669, *Best gestellter Crackauer Schreib-Calender auf ... 1730*, Ofen, Nottenstein; 728.312, *Alt und neuer Schreib-Kalender auf ... 1798*, Schemnitz, Schultzer. – Ref.: A 1510, *Preßburger Finger-Kalender auf ... 1785*, Preßburg, Landerer.) Ezek formájukban is, tartalmukban is a latin és magyar nyelvű hazai kalendáriumainkhoz kapcsolhatók, ráadásul magyarországi nyomtatványok, indokolatlan róluk hallgatni.

A felvett tételek között nagyon jelentős tartalmi és formai különbségek akadnak. Nem szerencsés, hogy az 1626-ra nyomtatott lőcsei kalendáriumnak 1909-es sor- és betűhű kiadása bekerült az eredeti példányokat leíró számsorba (6. és 73. tétel). Ugyanígy Lugossy József jegyzetei az 1733. évre nyomtatott lőcsei kalendáriumról (78. tétel). A szokásostól eltérő kalendáriumfajták besorolása magyarázatot igényelne. Az „időket mutató és múlató" funkció különleges fajtájának tekinthető a naponkénti imákat tartalmazó, bár önmagát kalendá-

riumnak nevező kötet (43. tétel), vagy Kis János versfordításgyűjteménye, amelyet naptár elébekötésével tettek kelendőbbé (*Kalendáriom és Sebbe való könyv*, 113. tétel). A 18. századból tetszés szerint lehetett volna hasonló kiadványokat találni még. Például a század legelterjedtebb latin nyelvű imakönyvét, az *Officium Rákóczianum*ot, amelynek Debrecenben is több kiadását őrzik.

Megint más a funkciója a címtáraknak. Vannak a kötetben egyházi névtárak (egri schemetizmus, 94. és 115. tétel), egyetemi címtárak (Buda, 1779-re, 44. tétel; Bécs, 1693-ra, 11. tétel) és világi méltóságokat is felsorolók (*Vetus et novum calendarium, Novum calendarium, Annus a nativitate* ... sok tétel; *Magyar Almanak*, 68. tétel). Ezek egy része sem felel meg a szűkebb értelemben vett kalendáriumfogalomnak.

Részben a meghatározás, a pontos fogalmi kijelölés elmaradásával magyarázható, hogy például a DEK állományából szerepel a kötetben a *Magyar Almanak* (1796-ra), a Nagykönyvtár 1794-re nyomtatott példánya (A 6077) azonban hiányzik. A *Calendarium oeconomicum perpetuum* kassai kiadása bekerült a leírások közé (82. tétel), a Nagykönyvtárban őrzött győri kiadás (1753-ra, P 1529) kimaradt. A magyarországi névtárak sok tétellel vannak jelen a kötetben, a Kolozsvárott nyomtatott erdélyi (1796-ra, Nagykönyvtár, A 465) kívül rekedt azon; az egri egyházmegyei schematizmus két kiadását talán a címben található calendarium szó miatt találhatjuk a leírtak közt, a többi schematizmus említetlen maradt.

Az Országos Széchényi Könyvtár központi nyilvántartása szerint – és ténylegesen is – a leírtnál több kalendárium található Debrecenben. Például a Nagykönyvtárban 28 tételt (24 évre) őriznek az 1759–1797 közötti évek győri magyar nyelvű kalendáriumaiból. Mindössze öt tétel feldolgozását találjuk meg a kötetben. 1979-ben az OSzK győri kalendárium-sorát (hét leírással) a Nagykönyvtár állományából egészítettük ki.

A kalendáriumok részletező feldolgozása során D. Tóth Judit a tipografizálást követte és ez nem mindig esik egybe a tényleges tartalmi határokkal. A megjelent kötet szerkesztetlennek tűnik a sok aláhúzott részcím és a közöttük lévő üres sorok monotonsága miatt. Ráadásul a szűkre szabott előszó kevés segítséget nyújt a kötet használójának. Nem tudjuk meg, hogy mi a különbség az aláhúzott és dőlt betűs részcímek között. Dőlt betűkkel a külön ívjellel kezdődő, külön címlappal ellátott, azaz más módon is terjeszthető méltóságjegyzékek címleírásai állnak. Egyébként a méltóságjegyzékek részletezései a kötetnek körülbelül egyharmad részét töltik ki. Nemcsak a sok ismétlődés miatt volt indokolatlan e terjedelemnövelő részletezés, hanem azért is, mert teljes kalendáriumok esetében a külön cím (a kalendárium címlapján is jelezve) egyértelművé teszi e rész tartalmát, a további alcímek címként való szerepeltetése felesleges. Gyakran találkozunk ezzel szemben olyan tartalmi egységeket jelölő címekkel, amelyek önmagukban értelmezhetetlenek. Nézzük erre példaként a 15. tételt. *Feljegyzések* (a terjedelem alapján ítélve ez vásárjegyzék), *1748* (az évszám mögött talán az elmúlt esztendő eseményeit összegző „történt dolgok"-ról lehet olvasni), *Archi-Episcopatus Strigoniensis, et Primas Regni* (valószínűleg címlap nélküli névtár kezdete). Aki nem foglalkozott régi kalendáriumokkal, nem tudna mögöttes tartalmakat feltételezni.

Folytassuk a sort azzal, hogy minek a részletezését hiányoljuk. A nagyszombati latin nyelvű kalendáriumok az 1740-es években válogatott ószövetségi történeteket közöltek. További cím a leírásokban: pl. *Narratio LXXX–LXXXI–LXXXII.* Ebből nem tudjuk meg, hogy melyik történetek kerülnek elő (14. és 16. tétel). De ugyanígy jó lett volna közelebbit olvasni az alábbiakról: *Furtsa kalendáriomi matériák* (70. tétel), *Az olvasók kedvéért való históriátska* (75. tétel), *Furtsa történetek* (107. tétel), *Mulatságos történetek* (87. és 101. tétel), *Világi história* (99. tétel), *Jeles emlegetések* (105. tétel), *Idő-töltés, vagyis tréfás történetek* (106. tétel). Jó megoldás a 23. és a 67. tételek részletezése, mert ott alcímeket ad a kalendárium is. Hogy a részletezés, vagy jel-

lemzés mennyire fontos, példával illusztráljuk. Általában a megjelenés előtti év eseményeinek felirata szokott lenni a „történt dolgok". Az 53. tételben (győri, 1785. évre szóló kalendárium) a *Történt dolgok* cím alatt tíz anekdota áll. Csak érdekességként: ezek közül az első egy Debrecenben a karácsonyi hidegben mendikáló diákról szól.

Nem következetes a magyar nyelvű hónapversek feldolgozása. Előfordul, hogy a januári strófát közli (40, 58, 74, 107. tétel), gyakran csak jelzi (esetleg említés nélkül hagyja) a rigmusok meglétét vagy hiányát. Néhány esetben latin nyelvű hónapversekre is utal. Az RMNY gyakorlatát követve célszerű lett volna mindig közölni a naptárversek januári kezdősorait.

A terjedelem jelölésében a kalendáriumok formátumát ívrét méretben és nem a gerincen mért centiméterrel kellett volna megadni. Néha gondot okoz a kollacionálás (pl. 11. tétel). A 20. tételben a vásárjegyzék és a magyar krónika (emlékezetes dolgok) címei kontaminálódhattak, valószínűleg a vásárjegyzék terjedelemadata maradt el. A 98. tételből az E és F ívek egy részén a leírásból kihagyott *Világi história* cím alatt 19 anekdota áll. A szakirodalom alapján fel lehetett volna oldani Spaiser 1780 körüli kalendáriumaiban a monogrammokat, a budai egyetem professzorainak, Katona Istvánnak, Horváth Ker. Jánosnak, Halitzky András Frigyesnek kezdőbetűit (46, [49], 54. és 56. tétel). A 113. tétel versfordításait Kis János készítette, a *Magyar Almanak* (68. tétel) szerzője Decsy Sámuel. Itt-ott sajtóhibák, tévesztések is előfordulnak. Nincs pl. Benedik, Benedek vagy Benedick Mihály nevű kiadó, hanem Benedict Mihály.

A figyelmes olvasó sok érdekességet felfedezhet a leírásokban. Miközben nehezményezi, hogy gyakran csak annyi szerepel a naptár-részné, vagy a megjegyzés rovatban, hogy kézírásos bejegyzés, az 1772. és 1775. évi győri kalendáriumokból (90. és 36. tétel) kétszer illetve háromszor bejegyzett strófák közzétételét olvasva elgondolkozik azon, hogy azok a naptár használatának évében, vagy később kerülhettek-e a kalendáriumokba, s vajon azonos kéz írásai-e. Mert közülük egyik, a „Keresztények sírjatok" kezdetű, Faludi Ferenc versének megjelenés előtti elterjedtségére nyújthat újabb adalékot.

A kötetet és a fentebb leírtakat 17–18. századi művelődéstörténettel foglalkozó kutatóink figyelmébe ajánljuk. A tömegkiadványnak számító kalendáriumok alapos tartalmi feltárása és a feltárások közzététele fontos feladat, mert, miként azt Edvi Illés a reformkor elején megfogalmazta: „a kalendáriom nem kicsiny rubrika literarúránkban".

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Muckenhaupt Erzsébet: A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985. Budapest – Kolozsvár, 1999. Balassi Kiadó, Polis Könyvkiadó. 247 l., 83 kép.

Egy könyvtár kincse az írott és nyomtatott könyvanyag. Itt is erről van szó, bár egyszerre többről és kevesebbről. Többről, mert egy középkori könyvtár elveszettnek hitt legértékesebb darabjai újra megtalálásáról, s kevesebbről, mert csak ezekről, s nem a könyvtár teljes állományáról. Igaz, egészen speciális helyzetnek és esetnek vagyunk tanúi. A csíksomlyói Ferences Könyvtárban ugyanis nagyon kevés könyv van ma. Könyveiket 1961-ben a csíkszeredai Csíki Székely Múzeumba szállították, majd 1978-ban az újabb kori könyveket a csíkszeredai Megyei Könyvtárba. Régi könyveiket és kéziratikat, köztük ezeket az újra megtaláltakat, a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum kezeli és teszi hozzáférhetővé a kutatás számára. Egy nyugat-európai embernek mindez bizonyára nehezen követhető. Közép- és Kelet-Európában azonban a történelem sok furcsaságot szült. A II. világháborút követően a csíksomlyói ferencesek könyveit lelkiismeretes és bátor múzeológusok mentették meg többször is, de 1961-ben, 1980-ban és 1985-ben hathatósan.

A Ferences rend romániai feloszlatása után 1951-ben a szerzeteseket összegyűjtötték és internálták. A csíksomlyói államosított kolostor

épületében a kutatók külön engedéllyel használhatták a zárt és lényegében halott könyvtárat, mígnem párthatározatra a könyveket a marosvásárhelyi könyvtárakba akarták elszállítani és szétosztani. 1961-ben a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum akkori vezetőinek sikerült elérni, hogy a csíksomlyói könyvanyagot a szomszédos Csíkszeredába, hozzájuk vigyék. A múzeumiak jól érveltek, amikor műemléknek tekintették a csíksomlyói kolostort és könyvtárát, mert így tőlük telhetően gondját tudták viselni. A történelmet is emberek csinálják, s néhány okos és jó ember, nemtől és nemzetiségi hovatartozástól függetlenül, csodát tehet.

A csíksomlyói Ferences Könyvtár anyaga ma legalább három helyen van. (De van, és az eredeti helyhez közel!)

A ferencesek Erdélyben az 1241–42-es első, „nagy" tatárjárás után telepedtek meg. A csíksomlyói ferences templom és kolostor alapítása nagy valószínűséggel Hunyadi János nevéhez fűződik. Első említése 1444-ből való, IV. Jenő pápa hétévi búcsút engedélyezett nekik, ekkor szó esett a templom felszereléséről és könyveiről is. A kolostor könyvtára tehát nem tartozik a nagyon korai alapítások közé, nem is vetekedett soha a legnagyobb magyar kolostori könyvtárak gazdagságával, mégis az egyik legértékesebb, mert Erdélyben ez az egyetlen középkori katolikus könyvtár, amely túlélte a reformációt (és aztán még egyet s mást). Művelődéstörténeti jelentőségét növeli, hogy a csíksomlyói könyvtár saját régi állományán kívül több megszűnt, magyarországi és erdélyi rendház – domonkos, ferences, karthauzi, pálos – középkori eredetű köteteit is megszerezte és megőrizte. A kutatók tudták mindezt, a szakirodalom foglalkozott a csíksomlyói könyvtár anyagával, a 19. század második felétől sokan keresték fel.

Amikor tehát 1961-ben a csíksomlyói kolostor könyveit átszállították a csíkszeredai Csíki Székely Múzeumba, a korábbi kutatások, cikkek, leltárak alapján tudták, hogy nem került minden oda. A szakirodalomban is számon tartott ősnyomtatványok nagyobb része, a legértékesebb kéziratok (15–16. századi kódexek, Kájoni-kéziratok, csíksomlyói iskoladrámák) hiányoztak. Ezek kerültek elő 1980-ban és 1985-ben !

Nincs könyvtáros és múzeológus, aki az elveszett tárgyakat illetően ne reménykedne, hogy még előkerülnek. (Kétségbeesett bizakodással szoktuk mondogatni a könyvtárban, hogy anyag nem vész el, csak lappang.) Zaklatottabb időkben és vidékeken az értékek lappangása kitervezett elrejtés következménye is lehet. 1980. augusztus 22-én a csíksomlyói kolostor-templom Mária szobrának talapzatában, javítás során az asztalosok rátaláltak a lappangó könyvek egy részére – jó állapotban. A könyv szerzője már ennél az első leletegyüttesnél is részt vett a művek azonosításában és leltározásában. Ezt követően a többi könyvet már keresték a ferencesek a csíkszeredai muzeológusokkal karöltve, jó szándéktól vezetve, de félig-meddig magánakcióként, főleg tudományos elkötelezettségből. Feltételezték, hogy azokat is a kolostoron belül rejthették el. 1985 áprilisában a kolostor refektóriumának egyik elfalazott ablakmélyedésében (a refektórium akkoriban a 16-os számú iskolához tartozott, s ők is ebédlőnek használták), falkutatás és falbontás után meglelték a keresett könyveket és kéziratokat – siralmas állapotban. A csíkszeredai Múzeum részéről a szerző volt jelen, ezt követően az ő sorsa a könyvlelet kétségbeejtő állapotánál is rosszabbra fordult. Aki valamennyire is tájékozott a romániai rendszerváltást közvetlenül megelőző néhány év Ceausescu-féle terrorjáról, az elképzelheti, hogy a román hatóságok hogyan léptek fel egy állami alkalmazásban lévő muzeológussal szemben, aki értékek után kutat, s ráadásul meg is találja. Muckenhaupt Erzsébet erről csak annyit ír könyvében, hogy inkább felejteni akarja az ezzel kapcsolatos eseményeket.

Az 1985-ös könyvleletből a nedvesség miatt vegyileg és biológiailag súlyosan károsodott, penészes könyveket restaurálás céljából a bukaresti Nemzeti Könyvtárba, továbbá a jászvásári, nagyszebeni, craiovai és temesvári restaurátorműhelyekbe vitték. A bukaresti Nemzeti Könyvtár ingyen végezte el az irdatlan restaurálási munkát, a többiért Hargita megye fize-

tett. Az utóbbi években a csíkszeredai Múzeumban is rendeztek be restaurátorműhelyt, s tizenöt kötet helyreállításán most már ott dolgoznak.

A könyv a könyvtörténeti részből és a két Adattárból: I. (1980) és II. (1985) áll. A Függelékbe került a felhasznált irodalom, a rövidítések és képek jegyzéke, valamint a mutatók: név-, posszesszor-, helynév- és címmutató.

Az 1980-as könyvlelet, e könyvben az Adattár I., 50 kéziratot és 12 nyomtatványt foglal magában. A kéziratokat, amennyire lehet, időrendbe sorolva tárgyalja Muckenhaupt. Ezek a csíksomlyói könyvtár legértékesebb darabjai, pl. Graduale, Nocturnale, Psalterium, Cantionale, négy kéziratos Kájoni-mű: Kalendarium, Herbarium, Hymnarium és az ún. Fekete könyv (az erdélyi custodia története), a csíksomlyói Péter-Pál plébániatemplom első domus historia kézirata, a Salvator kápolna capitalis pénzéről való registruma és társulati albumok. Tehát mind a kolostor működésével kapcsolatos, helyben készült, de legalábbis erdélyi kéziratos könyvek. Aztán, amint a szerző oly szépen írja, „a Boldogasszony-szobor védelmébe helyezték a csíksomlyói iskoladrámákat is". A 'Liber typographiae Conventus Csik Somlyoviensis' az 1676-ban alapított nyomda és könyvkötőműhely bevételi és kiadási naplója. A 12 nyomtatvány közül öt csíksomlyói. Két köteg levéltári irat, és a sokoldalú tudós ferences, Kájoni János 185×138 mm nagyságú pergamenlapra, 1673-ban festett portréja is előkerült a szobor talapzatából. Olvasva ezeket, szükségtelen a magyarázat, hogy micsoda eszmei értéket jelentenek e művek. Önmagukért beszélnek!

Az 1985-ös könyvlelet első felmérése után 123 kötetet és a csíksomlyói orgona innen előkerült feliratát vették leltárba. A könyvekből 33 darab menthetetlennek bizonyult. Az Adattár II-ben 88 kötetben összesen 111 mű van felvéve: 84 ősnyomtatvány, tíz XVI. századi, nyolc XVII. századi nyomtatvány és kilenc kézirat. E kéziratok közül öt Kájoni János munkája(!). Erdélyben a II. világháborúig a csíksomlyói ferences kolostor rendelkezett az egyik legnagyobb ősnyomtatvány-gyűjteménnyel. Ezek az ősnyomtatványok főleg a teológia tárgyköréből valók, s látszik, hogy gyakorlati célt szolgáltak a kolostorban. Sokuknál vagy a posszesszor bejegyzés, vagy a magyarországi, egykorú kötés bizonyítja a korai magyar, illetve erdélyi használatot. Külön nagyobb, alfejezetekre tagolt rész foglalkozik a tulajdonos bejegyzésekkel. Ezek rendkívül érdekesek és sokrétűek: szólnak pestisjárványról, peres ügyekről, tartalmaznak nyelvemlék értékű magyar glosszákat, némelyek művészettörténeti vonatkozásúak, pl. a torjai Apor-kúria falfestményeiről, stb. A történeti leírás majdnem felét a könyvkötésekről szóló beszámoló teszi ki. Az örvendetes, hogy sok egykorú, eredeti kötés fennmaradt, mégha olykor töredékesen is, de talán itt mégsem indokolt összefoglalni a gótikus és reneszánsz kötések általános tudnivalóit. Annál izgalmasabb a 'Magyarországi és erdélyi kötések' alfejezet, amelyben 12 vélhetően hazai gótikus kötésről szerezhetünk tudomást. A magyar kötéstörténet egy új fejezete, az erdélyi gótikus kötések különböző (kolostori) műhelyeinek tevékenysége látszik kibontakozni. De a reneszánsz kötések és a későbbiek között is vannak újonnan felfedezett erdélyi készítésűek. A XVII. századból Kájoni János és a csíksomlyói könyvkötőműhely tevékenysége nagyon fontos. Nehézzé teszi az olvasást, hogy a szerző sok analógiát hoz a 'saját' kötések meghatározásának bizonyítására más könyvtárakból, s az olvasó egy idő után elveszti a fonalat, hogy miről is van szó. Az érvelésnek ez a módja egy disszertációban helyes volna így, de egy könyv főszövegében elegendő lett volna a végeredmény közlése. Lábjegyzetben és nem szövegbe ágyazva, hanem egyenlőségjel után, tételesen felsorolva az azonosságokat, talán jobb megoldás lett volna. Ennek a résznek a fejezetekre bontása is problémás: a 'Gótikus kötések' 'Könyvkötő műhelyek' c. alfejezetében olvashatunk a külföldi, német, osztrák, morva stb. könyvkötő-műhelyek gótikus kötéseiről, majd az 'Átmeneti gótikus-reneszánsz stílus' után következnek a 'Magyarországi és erdélyi kötések', s ennek alfejezetei: 'Gótikus kötések', 'Reneszánsz köté-

sek', 'XVII–XIX. századi kötések'. Vagyis a 'Gótikus kötések' és a 'Magyarországi és erdélyi kötések' egyenrangú fejezet, holott a logikai besorolás alapja nem ugyanaz. Gótikus, reneszánsz és 'XVII–XIX. századi kötések' mint egyenrangú fejezetek kellettek volna, s ezeken belül tagolni magyar, ill. erdélyiekre és külföldiekre a kötés csoportokat, valamint szólni az egyelőre meghatározhatatlanokról, amelyeket viszont stílus szerint be tudott sorolni a kellő helyre a szerző. (Egy kicsit a posszesszorok fejezet tagolásával is hasonló gondom van.) A kötések azonosításával, a bejegyzések kiolvasásával és értelmezésével járó munka és türelem azonban minden elismerést megérdemel. Példás.

Az adattár tételeinek szerkezete: jelzet, a könyv vagy kézirat bibliográfiai adatai, nyelve, terjedelme, a hiányok feltüntetése, a szöveg díszítettsége, a bejegyzések, kötésleírás, mérete, datálása és lokalizálása (ha lehetséges), kéziratok esetében a tartalom részletes közlése, végül irodalmi hivatkozás, ősnyomtatványoknál természetesen az általánosan kötelező katalógusok száma. Közli, ha a kötéstáblából kéziratos vagy nyomtatott töredéket emeltek ki. E téren is jelentős felfedezések történtek !

Szerencsére sok az illusztráció. Jó minőségűek, mind a feketék, mind a színesek. A kötet végén találhatók. Az nem a szerző hibája, hogy mire végigolvastam a könyvet, kiestek a képtáblák. A Függelék első alfejezete az 'Irodalom'. Sajnos általában hiányzik a sorozatok megjelölése, például Csapodi 1973/2 (az MTAK Kézirattárának katalógusai 5.), vagy Koroknay 1973 (Művészettörténeti füzetek 6.), Schunke és Schunke-Rabenau (Beiträge zur Inkunabelkunde, dritte Folge 7, illetve 10.) stb. A 41. oldal 105. lábjegyzetéhez hiányzik az 'Irodalom'-ban a hivatkozás feloldása, bizonyára Soltész Zoltánné: XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében. OSZK Évkönyv 1965–66. Bp. 1968-ban megjelent cikkéről van szó; Mazal 1997 is sorozat, de nagyobb baj, hogy a cím rossz, helyesen: *Einbandkunde. Die Geschichte des Bucheinbandes;* a három kötetes Helwignél csak oldalszámot találunk, hiányzik a kötetszám a lábjegyzetekben; 'Jacobus de Voragine'-nál nincs alcím a könyvön, de tekintve, hogy ez csak válogatás, és a mű eredeti nyelve latin, nem lehet elhagyni, hogy „Válogatta, az előszót, a jegyzeteket és mutatókat írta Madas Edit", valamint a fordítók közül legalább az első kettőt stb. jelezni kell; egyébként megjelenési helyéül sem adható meg Békéscsaba (ahol nyomták), hanem Budapest, annál is inkább, mivel az egyik legpatinásabb kiadónál, a Helikonnál jelent meg. (A kiadók mindenütt hiányoznak.) Egy-két szóhasználat hibás, például a 'tükör' nem használható a kötéstábla 'középmező' kifejezése helyett, mert a tükör az elő- és háttábla belső oldalát jelenti; egy könyvnek elő- és háttáblája van és nem két kötéstáblája (37. p.); a vaknyomásos eljárás nem a „melegített szerszámok bőrbe történő nyomása" miatt vaknyomás (56. p.), hanem mert nincs festve vagy aranyozva. (Ezt a szerző tudja, az olvasók közül nem tudja mindenki.) Nem vagyok biztos, hogy a bukaresti Nemzeti Könyvtárban a törékenyebb lapokat tényleg 'fátyollal' erősítették-e meg (89. p.), vagy japánpapírral, mert két sorral lejjebb japánpapírról is szó esik. (Lehet.) Az Adattár I. 5 A V 1/5248 tételének gyönyörű kötése e kötet borítóján látható, a hivatkozott 81. kép ennek csak a metszése. Egy-két kötés kép a fején áll, pl. a 75. Jó lett volna, ha az 1. képet a kolostor alaprajzával a szokásos észak-déli függőleges irányban és nem 45°-kal elfordítva közlik. Ezek nem a szerzőn múltak.

Mégis a lényeg, az Adattár adatai szinte kifogástalanok, és mint már korábban mondtam, ez a könyv aszkétikus munkát követelt. Bárcsak sok ilyen könyves szakember volna itthon és Erdélyben, mert ha magyar földön ilyen kevés könyves emlék maradt fenn, akkor százszoros energiával kell kibányászni minden kis pergamen- és papírdarabot a viharos múltból. Erre az áldozatos munkára mutatott most példát Muckenhaupt Erzsébet. – Az előszót az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia kültagja, Benkő Samu írta.

ROZSONDAI MARIANNE

Rózsa György: Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából. Bp., Akadémiai Kiadó, 1998. 165 l., 193 kép közlésével. /Művészettörténeti füzetek, 25./

A kiadvány az alábbi három tanulmányt és azok képmellékleteit tartalmazza: „A Thuróczy-krónika illusztrációnak forrásai és a középkori magyar királyok ikonográfiája", „Zeller Sebestyén" és „Binder János Fülüp". A Thuróczy-krónika fametszeteit a szerző a középkori uralkodóképmások legfontosabb magyarországi sorozatait áttekintve elemzi. Szól az ábrázolás előzményeiről, a Képes Krónika miniatúráiról, majd a reneszánsz korban kialakult portré-sorozatokról. Áttekinti a Thuróczy-krónika brünni és augsburgi kiadásának történetét és fametszetes ábrázolástípusait (uralkodóképmások, címerképek, történeti jelentek). Részletes összehasonlító elemzést olvashatunk az augsburgi kiadás illusztrációiról és azok forrásvidékéről, mindenütt gondosan mérlegelve az esetleges magyarországi előképek lehetőségét. Csak kivételesen fordul elő eredetileg is a magyar történelem ábrázolására készült képtípus. A Thuróczy-krónika két kiadásának képei más jellegűek, mint a Képes Krónikáéi. A brünni kiadásban fellelhető az uralkodó rangjára utaló kompozíció (Attila képe az első, Mátyásé, mint „secundus Attiláé" az utolsó), az augsburgiban már nincs jelen. A Képes Krónikában az Anjouház uralkodásának jogszerűségét bizonyították az illusztrációk is. A képsorok utóéletének vizsgálata során szó esik a Nádasdy Ferenc által 1664-ben kiadott *Mausoleum* illusztrációiról, azok jellemzőiről és korábbi (17. század eleji) keletkezésükről, a képeket megrendelő Ferencffy Lőrinc kancelláriai titkár szerepéről, az ekkor már meglévő konkrét hazai ikonográfiai hagyomány jelenlétéről. A tanulmányt a brünni és augsburgi kiadások 42 ill. 66 fametszetének pontos leírása zárja.

A következő két tanulmány a 18. század két legjelentősebb magyarországi rézmetszőjének működését és műveit tekinti át. Az önmagát többször kamarai rézmetszőnek feltüntető Zeller Sebestyén a 18. század közepét követően sok építészeti rajz- és térképmásolatot készített, kamarai tisztviselők megrendelésit teljesítette. Legtöbb műve nyugat-magyarországi vonatkozású szakrális jellegű grafika. Műveinek a kötetben közölt katalógusa 140 tételes, ebből datált rézmetszet 95, datálatlan rézmetszet 27, rajzmásolat 18. Binder János Fülöp (†1811) volt a 18–19. század fordulójának legtöbbet foglalkoztatott hazai grafikusa. Sok nyomdai megrendelést kapott (pl. a Budára költözött Egyetemi Nyomdától), rengeteg szakrális illusztrációt készített. Binder körül már önálló hazai rézmetsző műhely alakult ki. Eddig 388 rézmetsztét vette számba a kutatás. Közülük datált 304, datálatlan 72, a Binder-műhelyben keletkezett 12.

A műmellékleten található képek (a Thuróczy-krónika illusztrációihoz hasonlító anyag is) a Művészettörténeti füzetektől megszokottan jó minőségűek. A három tanulmány (a szükséges változtatásokkal), továbbá a 193 képről készített jegyzék németül is olvasható a kötetben.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A magyarországi latinság szótára/Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. V. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Ókortudományi Tanszékcsoportjában. Szerkesztő bizottság elnöke HARMATTA János. Kiadásra előkészítette SZOVÁK Kornél. Bp., Argumentum Könyvkiadó, 1999. 465 l.

A középkori magyarországi latinság szótárának immár ötödik kötete látott napvilágot. Ez már önmagában is nagy jelentőségű esemény, hiszen a hazai mediévisztika meghatározó vállalkozásáról van szó. Azon lehet vitatkozni, hogy a Középkori Latin Szótárbizottság 1934. január 20-i alakuló ülése óta eltelt időszakhoz, az azóta elkészült 750 ezer cédulához képest lassan vagy gyorsan készülnek a kötetek. Mindenesetre tény, hogy a szótár füzeteinek illetve köteteinek megjelenése 1987-tel megkezdődött, s azóta az ABC nem elhanyagolható ré-

szének szóanyaga megjelent (1991, 1992, 1993), kezdetben az Akadémiai Kiadónál, majd a harmadik kötettől az Argumentum Kiadónál.

A szóanyag gyűjtése természetesen nem lezárt folyamat, hiszen – örvendetes módon – folyamatosan jelennek meg újabb és újabb szövegkiadások, oklevél-regeszta kötetek, amelyek bővítik, pontosítják egyes szavak értelmezését, legkorábbi előfordulásait. Erről tanúskodnak a kötetek elé helyezett források rövidítésjegyzékeinek bővítései, így jelen kötet figyelembe veszi már a szegedi mediévisztikai műhelyben kiadott *Anjou-kori okmánytár* köteteit, a legkorábbi magyarországi oklevelek kritikai kiadását Györffy György szerkesztésében, az *Erdélyi Okmánytár* 1997-ben megjelent első kötetét, a Zsigmond-kori oklevéltár Borsa Iván gondozásában kiadott köteteit, hogy csak néhányat említsünk a legjelentősebb gyarapodásból.

A kötet szóanyaga első pillantásra látszólag érdektelenebb a többi kötetnél, tekintettel az „i"-s prepozíciók súlyára („in" 92–110. lap, „inter" 326–328. lap), de terjedelménél fogva tartogat bőven érdekességet, új jelentésváltozatokat. Jogtörténeti szempontból különösen tanulságos a „iudex, ius" és szócsaládjának alapos feldolgozása (418–662. lapok). A kötet gyakorlati hasznával akkor jövünk tisztába, amikor összevetjük a többi Magyarországon kiadott latin szótár szóanyagával, amelyeket mennyiségileg és minőségileg (feldolgozás alapossága, jelentésváltozatok azonosítása) messze felülmúl. Ötletszerűen válogatva a következő példákkal kívánjuk állításunkat igazolni: „intestatus" -qui testamentum non fecit, „aki nem készített végrendeletet" 30 soros szócikk, 1237-től 11 példával szövegkörnyezetében illusztrálva jelentését, s a példák száma értelemszerűen gyarapítható lenne a kifejezés jogi fontossága miatt. Bartal Antal magyar és német modern reprintben hozzáférhető kitűnő szótára nem ismeri, noha hozza ilyen jelentését Finály Henrik szótára, hiszen Cicerónál való előfordulása miatt a klasszikus latin szótárak általában tartalmazzák.

Az „incattus" -in causam attractus 'alperes' alakot megtaláljuk Bartal szótárában is, ahol azonban elegánsan csak Hajnik klasszikus perjogi munkájára találunk utalást. Az új szótár azzal szemben 6 soros szócikkében három előfordulását olvashatjuk. Az előbbi példával szemben az „indagare" – investigare, 'felkutat, fürkész' jelentését 17 sorban, 1236-tól kezdődően 8 példával illusztrálja az új szótár, míg Bartal említetlenül hagyja. Hasonló a helyzet – s az ilyen típusú példákat hosszan lehetne sorolni –, amikor Bartal szótárában hiányzik a kötetben előforduló szóalak, mint az „induspes" 'tolvaj, gazember' esetében is megállapítható.

A problémák és kérdések alapvetően a cédulák forrásául szolgáló nyomtatott kiadások forráskezelési gyakorlatával kapcsolatosak. Magában állónak tűnik az „inspeculor" – speculari, 'kémlel, fürkész' jelentése, ami a *Hazai Okmánytár* (VI, 153.) István ifjabb király Sándor szabolcsi ispánnak szóló 1268-as oklevelén alapul: „Precertis (!) mortis eventibus se ponebat inspeculandis seu conzandis et aliis insurgentibus nobis viriliter", vö. RA II/1, 40. Az „inspeculor" értelmezésében segít V. István ifjabb király egy 1267-es oklevele „...idem Endre cum ad conzas (?) et ad explorandum misseremus..." (RA II/1, 47.). A mondatszerkezet helyesen minden bizonnyal V. István ifjabb király Sándor szabolcsi ispánnak adott oklevelében olvasható (RA II/1, 36.): „...quod pre ceteris mortis eventibus se posuisset in speculandis et aliis eidem domino Stephano duci insurgentibus viriliter et potenter...".

A mondat és az „inspeculor" problémás volta megmutatkozott utóbbi oklevélnek 1992-ben megjelent modern magyar fordításában (*Középkori históriák oklevelekben*, Nr. 28., 61. lap), ahol is a következőt találjuk: „...férfiasan és bátran halálos veszedelemnek tette ki magát István úr őrzésében, s mindazokkal szemben, akik István herceg úr ellenében felkeltek..." A fordítás ezen a ponton egyébként megkérdőjelezhető, hiszen az ispán a halálos veszedelemnek akkor tette ki magát, amikor felderítette, szemmel tartotta az István herceg úr ellen fellázadtakat. Ha ez így van, akkor nem létezik az „inspeculor" alak, legalábbis a hivatkozott kiadás alapján. Az első két, éppen a „speculor"-

ra vonatkozó gyanús „conza/conzare" (talán egy velencei nyelvjárásbeli „conzar", 'megőriz', esetleg átvitt értelemben 'helybenhagy, ellátja a baját' jelentésű kifejezést tartalmazó oklevél közül az egyik egyébként is kétes hitelű, s ha hiteles is, szövege akkor is másolási hibákkal terhes átírás. Aki persze forgatta már Fejér György oklevélkiadásait, az éppen jelen szótár anyaggyűjtőinek és szerkesztőinek leleményét és kritikai érzékét fogja dicsérni, hogy a feltűnően egyenetlen oklevélkiadásokat oly biztos kézzel kezelték, s ilyen jellegű problémás helyek alig fordulnak elő.

Remélhető, hogy a magyarországi köz- és szakkönyvtárak egyre bővebb körében tudatosul, hogy polcaikon ott a helye a középkori szótár köteteinek, amivel hatszáz év hazai latin irodalmának szóanyagát tehetik hozzáférhetővé a kutatók, egyetemisták, helytörténészek vagy éppen a középiskolai tanárok számára. Örömmel lehet látni, hogy lassan a nyugat-európai egyetemi könyvtárak polcain is feltűnik, ami érthető is, hiszen nemzetközi összehasonlításban is a legjobb szótárak közé sorolható, terjedelmében, részletességében és munkamódszerében is a kitűnő lengyel középlatin szótárhoz hasonlítható. A kötet – esetleges – jövőbeni CD-ROM változata sem fogja veszélyeztetni az eddig megjelent nyomtatott kiadások létjogosultságát, sokkal inkább egymásnak fognak reklámot csinálni. A kötet szinte kifogástalan nyomdai kiállításáért köszönet illeti a szerkesztőt s a tudományos vállalkozást felkaroló, pártoló kiadót.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Erdész Ádám: Kner Albert: Könyvművészet, reklám, látványtervezés. Gyomaendrőd, 1999. 111 l. /Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetei, 31./

A Kner név hallatán művészi kivitelű könyvekre gondolunk, hiszen a modern könyvművészet fogalma szinte összeforrt a gyomai Kner Nyomda nevével. Ebből a nyomdából indult Kner Izidor hatodik gyermeke, Albert, aki a mesterség minden fortélyát kitanulva, a reklámgrafikán át eljutott az amerikai csomagolástechnika forradalmasításáig, a családi vállalkozástól a világ egyik legnagyobb vállalatáig. Életét a könyv írója „jellegzetesen amerikai sikertörténetnek" nevezi, s életrajzában végigkíséri a legkisebb Kner-fiú útját a családi műhelytől a chicagói CCA (Container Corporation of America) Tervezési Laboratóriumáig, amelynek az Államok szerte elismert vezetője, a csomagolásipar megújítója lett.

A szerző mintegy 100 oldalon keresztül 7 fejezetre bontva, csevegő stílusban, fotókkal illusztrálva tárja elénk Kner Albert életének fő állomásait, a háttérben felvázolva a család rövid történetét, bepillantást adva a 20. század első felének nyomdai és kiadói világába, amelyben az 1882-es alapítású gyomai nyomda, a „dualizmus kori Magyarország legkorszerűbb vidéki nyomdája" később kiadó is, tekintélyt vívott ki. Többször utal a gondosan ápolt „eredetmítoszra", amelynek formálása és továbbvitele az utódoknak is szívügye volt. A korabeli polgári társadalomban a gyerekek természetes módon folytatták a családi hagyományt, Imre a legidősebb testvér már 13 évesen inaskodott és 17 évesen művezető volt, s Albert példaképe. Ő taníttatta öccsét és Erzsébet húgát. Öccséhez írt levélrészletekből árad a kor hangulata, a polgári élet szigora, következetessége, a tudás és tanulás szeretete. Imre a legkitűnőbb tanárokhoz küldi öccsét, hogy a „könyvkészítés" minden területén képzett legyen. A Pesti Örkényi Műteremtől Bécsen át a lipcsei könyvművészeti főiskoláig vezet a tanulás útja, otthoni gyakorlatokkal megszakítva. Kner Imre ennél többet nem nyújthatott öccsének, aki tanulmányai végeztével sokoldalúan képzett nyomdász, könyvtervező és grafikus lett.

Erdész Ádám könyvéből a két Kner-testvér emberi arca is kirajzolódik, Imre a szisztematikus, szorgalmas, szigorú életvitelű nyomdatulajdonos és Albert a minden újra nyitott, kísérletező zseni. Útjaik nem véletlenül válnak el, de Albert soha nem lett hűtlen a kis gyomai műhelyhez. Nagyívű pályáját a pesti Glóbusnál kezdi, majd a temesvári Helicont fejleszti fel, s

visszatérve Pestre, 1927-ben a Hungária Hírlapnyomda Rt. művészeti vezetője. A reklám érdekli, szerinte a jó grafikus „tömegpszichológus" is, ez a gondolat már előrevetíti amerikai pályafutását. Személyiségét saját tervezésű ex librise is tükrözi: fiatal sietős férfi, két keze tele lapokkal, tervekkel, s ahogy előrelép 1-2 lap kihull a kezéből. Ilyennek mutatja be életrajzírója is: sok területet átfogó, reformer egyéniség, ahol megfordult, mindenhol újított valamit.

1931-ben a párizsi nemzetközi könyvművészeti kiállításon nagy sikert arat. Harminc évesen mindent tud a szakmáról, a fametszettől a reklámgrafikáig, fotómontázsig.

Szüksége is volt sokrétű tudására, újrakezdő természetére, munkabírására, hiszen 40 évesen valóban mindent elölről kellett kezdenie, új hazában. Nem kísérletező kedvvel indult feleségével és két kis gyermekével, hanem az életüket féltette, amikor 1940 tavaszán hajóra szállt. Előtte megtanult angolul és mintakollekciókat készített, doboz- és játékterveket. Chicagóban új és színes elképzelései megnyitották számára a CCA csomagolástechnikai vállalat kapuit. Megszerette a szabad Amerikát, ez derül ki a levélidézetekből. 1940-ben egy raktári „konyhaasztal" mellett kezdte, amelytől tehetsége rövid idő alatt a cég vezetői közé emelte. Itt a valóságban is kipróbálhatta a tömegpszichológus-reklámgrafikus elméletét. A tervezési labort számára hozták létre. Szabadon kísérletezhetett a fogyasztói viselkedéssel, 1955-ben már 155 fő segíti munkáját. Észrevette, hogy a csomagolás adja el a terméket, összhangba hozta az árut a vásárlókkal, művészetté emelte az addig egyhangú és egyszínű barna csomagolást. Színes, ötletes, az árukhoz szabott „öltözékkel" forradalmasította az amerikai piacot. Amerika-szerte előadásokat tartott és publikált.

A sikertörténet tragikus oldala, hogy itthon maradt családtagjai közül többen nem élték túl a második világháborút. Erzsébet húgát át tudta segíteni Amerikába. 1964-ben nyugdíjba vonult, s vele lezárult az amerikai látványtervezés első nagy korszaka. 1974-ben még hazalátogat, s rá két évre végleg eltávozott. Életrajzírója méltán helyezi őt a Kner-életmű nagy egyéniségeinek sorába. Fia folytatta a hagyományt, a *Packing Design* c. lap művészeti igazgatójaként. A legkisebb Kner-fiú élete nemcsak szakmabelieknek, hanem a könyvkészítés iránt érdeklődőknek is tartalmas, érdekes olvasmány, amelyet családi és könyvművészeti fotók egészítenek ki.

MUTH ÁGOTA GIZELLA

Scherer, Eugen: Ferenc Pulszky 1814–1897. Eine politische Biographie des 19. Jahrhunderts. Wien, 1999. Ungarisches Nationalmuseum–Ungarisches Kulturinstitut Collegium Hungaricum, 28 l.

A hetvenötödik születésnapját ünneplő bécsi Magyar Kulturális Intézet az osztrák–magyar kapcsolatokat és önnön múltját, jelenét és jövőjét tervező aktusait bemutató értekezlet mellett kiállítással ünnepelte önmagát, meghozzá a Basics Beatrix és Szabó Júlia megtervezte-kivitelezte Pulszky-emlékkiállítással. Ennek kísérőjéül született meg a Csúri Károly igazgató előszavával és Eugen Scherer tanulmányával gazdag kötet, amely a kétnyelvű, legalább két kultúra és több nyelv élményével pályára bocsátott Pulszky Ferenc életútját/pályáját emlékezetét körvonalazza.

Ami szempontunkból talán a leglényegesebbnek tetszik: Pulszky annak a generációnak sokoldalú reprezentánsa, amely megtette az utat a némileg még dilettáns műveltség-gyarapítástól a szakmailag kompetens értelmiségi lét és magatartás között. Kiemelendőnek tetszik ebben a vonatkozásban részint a műgyűjtő-eszmény változása a XIX. század közepének Magyarországában, részint tevékenysége a Nemzeti Múzeum élén. Ezt a tevékenységet (1869-től nyugdíjazásáig, 1894-ig töltötte be) – mint a kísérő tanulmány pontosan állítja – a Londonban előadott, a kiállításokra vonatkozó modern „filozófia" jellemzi, amelynek része nemcsak jelentékeny gyűjtemények megvásárlása, hanem (talán még fontosabbnak tetszik)

szakképzett személyzet alkalmazása és szakkönyvtár kiépítése. Igaz, kora ifjúkori műgyűjtő munkálkodása még nagybátyjának „felügyelete" alatt indult. Fejérváry Gábor jól képviselte a lelkes, ügybuzgó, jó ízlésű, kora átlagműveltsége fölé emelkedő utazó és így a helyszíneken is vizsgálódó magyar nemesembert. Ám a műgyűjtésnek, az intézményszervezésnek elméleti alapokra helyezése, ennek következtében egy széles nemzeti művelődési programba illesztése már Pulszkyék nemzedékének, köztük az íróként, politikusként is nevet szerzett Pulszky Ferencnek viszonylag kevesebbet hangsúlyozott, ám a jövőben monografikus feldolgozást igénylő érdeme. Nyilván az előbb nagybátyjával tett itáliai, majd az 1836-os nyugat-európai utazás nemcsak az európai életmód, hanem annak szerves részeként a tudományszervezés–műveltséggyarapítás terén is számottevő Pulszky pályáján, majd az emigráció éveiben, szükségből erényt kovácsolva, alaposabban megismerkedhetett a „Nyugat" vívmányaival e téren. Így 1869-ben (számolva a hazai, szűkebb lehetőségekkel) felkészülten foglalta el a Nemzeti Múzeum igazgatói székét. A Pulszky-kiállítás, ez a füzet nem utolsósorban azért jelentős, mivel ráirányítja a figyelmet a kiegyezés utáni magyar művelődéstörténet/intézménytörténet hiányaira. Berlász Jenő magisztrális monográfiája 1867-ig tárgyalja az Országos Széchényi Könyvtár történetét. A monográfia következő kötete egyelőre várat magára, jóllehet előtanulmányokkal már rendelkezünk. Ugyancsak kívánatos volna (felhasználva Kabdebó Tamás idevonatkozó kutatásait) Pulszky Ferenc nem egyetlen diszciplinához fűződő életművének szintén monografikus bemutatása, amelyet egyszerre könnyít és nehezít meg, hogy önéletrajza kijelölni látszik a kutatás „fő" vonalait. Ám Pulszky sokfelé irányuló érdeklődése (amelyről Mikszáth Kálmán írt igen tanulságosan), figyelmének megosztottsága a tudományágak között, kapcsolatrendszerének változatossága és nem utolsósorban a Csúri által emlegetett kétnyelvűség, illetőleg kettős kulturáltság mindenekelőtt korrajzi háttér fölvázolását igényli, esettanulmányként is segíthet a XIX. század magyar (művelődés)történetének jobb és pontosabb értését. A magyar műgyűjtés- és intézménytörténet viszonylag kevesek által művelt diszciplína, de a Pulszky-kiállítás is jelzi (és e brosúra ebben megerősít), hogy nem kerülhető meg a hívebb múltismeret szempontjából. A Nemzeti Múzeum ügye mindig is közügy volt, a szakkönyvtári munkálkodás nélkül a szakképzett értelmiség megteremtődése nem képzelhető el. Mindkét részterületen Pulszky hozzájárulása elsőrendű fontosságú.

FRIED ISTVÁN

Strelka, Vojtech – Saktorová, Helena – Komorová, Klára: Tlače 16. storočia v trnavský knižniciach. H. n. [Martin], Matica Slovenská, 1998. 151 l. /Generálny katalóg Tlačí 16. storočia zachovaných na území Slovenska. Zväzok IX. b./

Az itt megnevezett három szerző közül ketten, Komorová és Saktorová reprezentatív kötetben dolgozták fel a szlovákiai piarista rendházak könyvtáraiban ránk maradt 16. századi könyveket. Az 1997-ben megjelent műben összesen 1861 darab 16. századi nyomtatvány bibliográfiai adatait közölték. Ebben a kisterjedelmű könyvben mindössze 207 darab Nagyszombatban található 16. századi mű kapott helyet.

Knižnica Spolku sv. Vojtecha anyaga több kisebb könyvtár egyesítése után duzzadt olyan méretűvé, amely már fontos kutatási bázist jelenthetett. Anton Bernolák, Gejza Navratil, a katolikus teológiai könyvtár, Hadrián Radvani valamint a Frantisek Strelka gyűjteményeiből jött létre a katalogizált nagyszombati könyvtár. Azonban a kötet munkatársai feldolgozták még a Szent Miklós egyházközség könyvtárát is, amelyben két inkunabulum és huszonöt 16. századi nyomtatvány is található. De ebben a könyvtárban is megtalálhatók még az esztergomi káptalan, a nagyszombati szent Mihály egyházközség, a nagyszombati jezsuiták noviciátusának, nemesi kollégiumának, Szabó Pál kanonoknak, František Pribely, Štefan Nemeč-

kai prépostoknak, Perényi Imre püspöknek, František Augustin Očovsky prépostnak valamint Alojz Zelliger történész prépostnak a könyvei is. A szerző-hármas feldolgozta a nagyszombati kerületi levéltár könyvtárának valamint Nyugat-Szlovákia nagyszombati múzeuma könyvtárának 16. századi gyűjteményét is.

Módszerét tekintve ebben a kötetben is ugyanúgy dolgoztak a bibliográfusok, mint a piarista könyvtárak antikváinak kiadott katalógusában. Minden könyvnek kiírták a teljes címét, terjedelmét, méretét, jelezték azt, ha bármilyen illusztráció található a számba vett kötetben, felsorolták az esetleges adományozók, a dedikátorok és címzettek neveit, a kötés jellegzetes vonásait, a könyv provenienciáját azaz az egykori könyvadományozók és a megajándékozottak vagy a vásárlók nevét. S végül minden könyvnek megadták a bibliográfiáját, azaz azt, hogy melyik könyvészeti szakkönyv hol számol be erről a kiadványról. Az előbbihez viszonyítva ebben a kisebb kötetben a mutatók bizonyos tekintetben módosultak. A névmutatók között külön fejezetet kaptak az előszavak íróinak és a könyv címzettjeinek a nevei is. Külön mutatóban szedték betűrendbe a nyomdák, nyomdászok neveit is. Ezt egy kronológiai, majd posszesszor-mutató követi.

Egynéhány könyv posszesszora talán még a családkutatók, esetleg az irodalomtörténészek figyelmét is felkeltheti. Claude Paradin és Gabriel Simeon 1562-ben Antwerpenben Christophor Plantinus nyomdájában kiadott könyve (147. sz.) a Balassi-család tulajdonában is volt. A posszesszorok között találunk egy bejegyzést Gyarmati Balassa Ferenctől 1570-ből. 1656-ban Gyarmati Balassa Pálé volt a kötet, 1634-ben Gyarmati Balassa Bálint comes és fizikus tulajdonába került, majd 1662-ben Gyarmathi Balassa Gabriel Grázban jegyezte be a könyvbe a nevét.

A nyelvi regiszter segítségével bukkantunk néhány magyar nyelvű könyvre is. A 24-es tételszám alatt Bornemisza Péter prédikációi (Detrekő 1584), 112. tétel alatt a Pécsi Lukács által lefordított 1589-re kiadott kalendáriumot, 113. szám alatt ugyancsak a Pécsi Lukács fordította 1595-ös kalendáriumot találtuk. A 176. tétel alatt Telegdi Miklós vasárnapi és ünnepnapi prédikációinak (Nagyszombat 1578) címlapja olvasható. A raktári mutatóból az deríthető ki, hogy a katalogizált könyveket melyik nagyszombati könyvtárban találjuk.

Ez a kötet is igyekszik a címlapon talált szöveget eredeti állapotában visszaadni. Azaz a rövidített szavakat eredeti és a rövidítést jelző formájában jelentették meg megnehezítve ezzel a kutatók és a könyvtárosok munkáját. Azt gondolom, hogy ennél a katalógusnál, mint a piarista antikva katalógusnál érdemes lett volna a szerzőknek a rövidítéseket feloldani, ezzel is segítve azokat, akik ezt a művet haszonnal akarják majd forgatni, használni. A 2. számú tétel alatt Albertus Magnus *Opus tripartitum profundissimum* című munkája leírását olvashatjuk számtalan rövidítéssel, mint például Theologorũ, scriptorib, omnib, supersubstãtiali, ho°. stb. Ezeket a rövidített szavakat a következőképpen kellett volna feloldaniuk: Theologorum, scriptoribus, omnibus supersubstantiali, hoc. A magyarországi gyakorlat szerint sohasem kell az átírásnál a paleográfiai hűségre törekedni, az olvasót és az ilyen rövidítéstípusokat nem ismerő kutatót nincs értelme ezzel is terhelni. Ha semmi másért, már a szövegkiadás problematikájának megtárgyalása kedvéért is érdemes lenne egy nemzetközi textológiai megbeszélést tartani és a kialakított gyakorlatot figyelembe venni.

Arra is törekedtek a kiadók, hogy a kiadvány esztétikai tekintetben is élményt nyújtson olvasójának. A szerzők betűrendjében következik egymás után a 16. századi nyomtatványok leírása s minden betűkezdéshez kerestek megfelelő iniciálét. Minden kezdőbetűt külön lapon kezdtek, s ha emiatt bármelyik oldal félbemaradt, a kínálkozó helyre egy oda megfelelő könyvdíszt, metszetet nyomtattak. Kár, hogy ezeknek az esztétikai értékű és célú metszeteknek az eredeti helyét a kötet szerzői nem adják meg. Nyilván örömmel veszi a kutató kezébe ezt a kötetet, hiszen nemcsak megbízható, precíz filológiai munkával kiadott, hanem esztétikai tekintetben is hibátlan művet tanulmányozhat.

KILIÁN ISTVÁN

TARTALOM

Knapp Éva: Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban ... 1
Szelestei N. László: Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében ... 27
Granasztói Olga: A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja... ... 43

KÖZLEMÉNYEK

W. Salgó Ágnes: Jaksics János epitaphiuma ... 70
Szita Sarolta: Kuruc-kori verskézirat Nagyszombatban ... 77
Hegedűs Béla: Kalmár György német nyelvű Traktátusa ... 81
Fehér Katalin: Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában ... 89
Foghtűy Krisztina: Karacs Ferenc rézmetsző tevékenysége a korabeli sajtó tükrében ... 94
Bálint Gábor: Nagy jövedelmek a könyvszakmában, 1942 ... 100

SZEMLE

V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Bp. 1999. (*Németh S. Katalin*) ... 104
Lengyel András: „Közkatonái a tollnak..." Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez. Szeged, 1999. (*Buzinkay Géza*) ... 107
D. Tóth Judit: XVII–XVIII. századi kalendáriumok a debreceni könyvtárakban. Debrecen, 1998. (*Szelestei N. László*) ... 108
Muckenhaupt Erzsébet: A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Bp.–Kolozsvár, 1999. (*Rozsondai Marianne*) ... 111
Rózsa György: Grafikatörténeti tanulmányok. Bp. 1998. (*Szelestei N. László*) ... 115
A magyarországi latinság szótára V. köt. Bp. 1999. (*Veszprémy László*) ... 115
Erdész Ádám: Kner Albert: Könyvművészet, reklám, látványtervezés. Gyomaendrőd, 1999. (*Muth Ágota Gizella*) ... 117
Scherer, Eugen: Ferenc Pulszky 1814–1897. Wien, 1999. (*Fried István*) ... 118
Strelka, Vojtech – Saktorová, Helena – Komorová, Klára: Tlače 16. storočia v trnavský knižniciach. H. n. [Martin], 1998. (*Kilián István*) ... 119

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,72 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

Ára: 300 Ft

SOMMAIRE

Knapp, Éva: Les sources de l'enseignement de l'emblématique aux collèges jésuites de Hongrie 1
Szelestei N., László: Les oeuvres de Lodovico Antonio Muratori en Hongrie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle 27
Granasztói, Olga: Les portraits de trois figures extraordinaires de l'aristocratie hongroise ayant une culture française... 43

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

W. Salgó, Ágnes: L'épitaphe de János Jaksics 70
Szita, Sarolta: Un manuscrit de poésie de l'âge des Kouroutz à Nagyszombat 77
Hegedűs, Béla: Le Traktátus en langue allemande de György Kalmár 81
Fehér, Katalin: Des livres pour les enfants et pour la jeunesse en langue hongroise à l'époque des Lumières 89
Foghtűy, Krisztina: L'activité de Ferenc Karacs comme chalcographe reflétée par la presse contemporaine 94
Bálint, Gábor: Des revenus considérables dans la branche du livre en 1942 100

REVUE

V. Ecsedy, Judit: L'imprimerie en Hongrie à l'époque de la presse manuelle, 1473–1800. Bp. 1999. (*Németh, S. Katalin*) 104
Lengyel, András: „Les troupiers de la plume..." Quelques esquisses à l'histoire de la presse de Szeged. Szeged, 1999. (*Buzinkay, Géza*) 107
D. Tóth, Judit: Des calendriers du XVIIe et du XVIIIe siècles dans les bibliothèques de Debrecen. Debrecen, 1998. (*Szelestei N., László*) 108
Muckenhaupt, Erzsébet: Les trésors de la bibliothèque franciscaine de Csíksomlyó. Bp.–Kolozsvár, 1999. (*Rozsondai, Marianne*) 111
Rózsa, György: Études de l'histoire de l'art graphique. Bp. 1998. (*Szelestei N., László*) 115
Le dictionnaire de la latinité de Hongrie. Vol. V. Bp. 1999. (*Veszprémy, László*) 115
Erdész, Ádám: Albert Kner: L'art du livre, réclame, planification du spectacle. Gyomaendrőd, 1999. (*Muth, Ágota Gizella*) 117
Scherer, Eugen: Ferenc Pulszky 1814–1897. Wien, 1999. (*Fried, István*) 118
Strelka, Vojtech – Saktorová, Helena – Komorová, Klára: Tlače 16. storočia v trnavský knižniciach. H. n. [Martin], 1998. (*Kilián, István*) 119

OR. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
HA 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

116. évfolyam

2000

2

ARGUMENTUM KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES ET DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

116. ÉVFOLYAM 2000/2. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő)
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő)
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 2000-től egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KÖPECZI BÉLA

Thököly az európai szépprózában

A XVII. század végén Thököly Imre az európai közvélemény egyik legismertebb alakja volt. Népszerűségét a magyar bujdosó mozgalomnak, a Bécs elleni török háborúnak, a váradi pasa általi elfogatásának és törökországi emigrációjának köszönhette. Egyéni sorsát meghatározta a Zrínyi Ilonával való házassága, amely az európai gáláns-történetek egyik témája lesz. Magam végig követtem az európai közvéleményben életútjának visszhangját (Köpeczi Béla: *Magyarország a kereszténység ellensége. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben.* Bp. 1976. – Németül: *Staatsräson und christliche Solidarität.* Bp.–Bécs, 1982.), most bemutatom szerepét nemcsak a korabeli, hanem a XIX. század első felének a romantika által befolyásolt szépprózájában is.

A német szépprózában

Újságok, pamfletek, földrajzi és történeti beszámolók mellett a német szépirodalom is foglalkozott Thökölyvel, vegyítve az ismeretterjesztést a gáláns regénnyel. E. W. Happel 1685-től 1687-ig jelentette meg írásait *Der ungarische Kriegs-roman oder ausführliche Beschreibung des jüngsten Türcken-Kriegs* címen. Amellett, hogy leírást kíván adni a háborúról és annak eseményeiről, „szerelmi és hőstörténeteket" mutat be, mint mondja, „auf romanische Weise in einer, reinen, ungezaungenen deutschen Redens-Art", tehát „romantikus módon, nyílt és őszinte német előadásban."

Az első kötetben a Cergelynek nevezett főhős találkozik Thökölynek a nagyvezírhez küldött követével, Balassi Ferenccel, aki „tudós, okos és tapasztalt ember". Ő mondja el többek között, hogy IV. Henrik francia király létre akarta hozni az európai „Respublicát" és ezen belül rendezni akarta az egyes országok ügyeit. Így többek között Magyarországhoz akarta csatolni Erdélyt, Havaselvét és Moldvát. Az európai fejedelmek többsége egyetértett ezzel a tervvel, de az Ausztriai Ház ellenezte azt, s közben a francia királyt megölték. A követ dicséri Richelieu-t és Mazarint, akiket „okos embereknek" tart és akik növelték Franciaország hatalmát. A jelenlegi európai helyzetet az Ausztriai és a Bourbon Ház szembenállása jellemzi, ez az ellentét osztja meg a keresztény fejedelmeket, amit a török igyekszik kihasználni. Nem azért indult el a török, hogy „a szorongatott Magyarországot szabadságában megoltalmazza" (*Der ungarische Kriegs-Roman.* 1685. 312.) és hogy Thökölyt magyar királlyá deklarálja, hanem mert saját hasznát keresi. Thököly egyébként nem hisz a töröknek, különösen tart a nagyvezírtől és ezért óvatosan jár el.

Magyarország leírása után egy Claudi nevű „Rittmeister", aki Thököly embere, Lipótvárosban császári fogságba kerül és ott elmondja, hogy Balassi, a már említett követ, igyekezett a török előtt kimenteni Thökölyt. Ő ugyanis a kiadott utasítás ellenére nem csatlakozott a török hadseregheZ s inkább barátjához, a budai vezírhez ment. Előbb Pozsony felé fordult, hogy megkeresse a magyar koronát. A szerző a magyar felkelés érveit Apaffy Mihály 1681-ben kiadott manifesztuma alapján ismerteti, de miután a császár pártján áll, elítéli a „rebelliót" és Thököly török szövetségét. Elismeri, hogy Bécs felmentése után a kuruc vezér megpróbált kapcsolatba jutni a császári udvarral, de békejavaslatai „elfogadhatatlanok" voltak. Ebben a kötetben főleg ismeretterjesztésről van szó, bár a leírások mellett gyakran alkalmazza a párbeszédet is.

Az 1686-ban kiadott IV. kötetben a történet két hőse Cergely és Alonso a Munkács alatti császári táborban tartózkodnak. Megvívnak két ismeretlen személlyel, akikről kiderül, hogy Thököly és Zrínyi Ilona. Cergely nem jelenti a császári parancsnoknak, hogy a kuruc vezérrel találkozott és ezzel lehetőséget ad arra, hogy elmeneküljön. Alonso az álruhába öltözött Zrínyi Ilonát Munkács várába kíséri s ott tudja meg, hogy a vár úrnőjével vívta a párbajt. Itt a gáláns világ szabályai érvényesülnek, ahol egyaránt isznak a császár, Thököly és Caprara egészségére. Happel nem fukarkodik a magyar borok dicséretével, megcsodálja azokat az edényeket, amelyekből isznak és megtudja, hogy minden kincset a várba vittek. Munkács kapcsolatában egy gyenge szóviccet is megkockáztat, a németesen ejtett 'Mongatz'-ot összeveti ‚a mein Katz'-cal, tehát a „macskával." A körülzárt várban báloznak és Alonso a grófnéval „sietsam" ropja a táncot. Elbúcsúzik a grófnétól, aki értékes gyűrűt ad neki ajándékba és visszatér a császáriak táborába. Ott találkozik Cergelyvel, akinek Caprara a szemére veti, hogy miért nem jelentette a Thökölyvel való találkozást. Ő így felel: „Nem akarta, hogy cinkosnak vagy árulónak nevezzék, ellenkezőleg, nagyon lekötelezte, hogy ez az udvarias gróf és hős, ilyen becsületesen fogadta." (Uo. IV. 1686. 243.) Ebben a történetben már elsősorban a gáláns regény elemei érvényesülnek és nem az ismeretterjesztéséi.

A XVII. század második felének német irodalmában a Thököly török szövetsége miatti ellenszenv és a Habsburg Ház iránti elégedeltenség meghatározó elemekké válnak, a gáláns érdeklődés pedig háttérbe szorul. Jellemző, hogy Préchard történeti novelláját ebben az időben senki nem használja fel.

A Thököly iránti érdeklődés a német szépprózában csak a XIX. század első évtizedeiben jelentkezik. G. B. monogrammal jelzett szerző 1821-ben kiadja „történeti regényét" *Emerich Graf Tökely* címen, amely felhasználja Préchac elbeszélését. 1834-ben Wilhelmine von Gersdorf jelenteti meg *Emerich Töckely, Fürst von Siebenbürgen* című munkáját, amely a két évvel előbb kiadott francia Bonafont írását használja fel, kiegészítve Puskin-verssorokkal.

A legjelentősebb kiadvány 1846-ban Lipcsében jelenik meg Carl von Damitz tollából két kötetben *Emerich von Töckely* címen, amely „romantikus magyarázatot ad Magyarország történetéből" és ahol Thököly a „Glaubens-Freiheit", tehát a vallásszabadság jelképe.

A bevezetőben a szerző ismerteti Thököly életrajzát, aki szerinte Rákóczy György erdélyi fejedelemnél talált menedéket és részt vett a szentgotthárdi csatában. A linzi békében biztosították Magyarország lelkiismereti szabadságát, de a jezsuiták ezen változtatni akartak. Thököly az elégedetlenek élére áll, a szultán támogatását kéri, aki Magyarország királyának, majd később Erdély fejedelmének nevezi ki. Törökországba bujdosik és ott hal meg. Az író különbséget tesz a valóság és a költészet között: „Az olvasó megkülönbözteti a valóságot a költészettől és az előbbiből csak a csíra marad meg: Töckely Imrének áldásos működése a magyarországi vallásszabadságért, amely még ma is hat, és emlékezetét a bátor magyar nemzet a mi időnkben is fenntartja." (C. von Damitz: *Emerich von Töckely*. 1846. 1.)

Mint említettük a regény a szentgotthárdi csatával kezdődik, ahol meghal Nadasdy Henrik. A feleség a szörnyű hír hallatára rövidesen követi. Megjelenik Töckely, aki Nadasdy alatt szolgált a szent-

gotthárdi csatában, és aki részt vesz az asszony temetésén. (Itt kell megjegyezni, hogy Thököly 1657-ben született, tehát nem vehetett részt az 1664-es szentgotthárdi csatában.) Az ifjú gróf elkeseredését fejezi ki a jezsuiták magyarországi tevékenysége miatt és Drobicz, Ida nagyapja igyekszik őt csitítani. Ida és Töckely között kölcsönös vonzalom alakul ki, de amikor megtudja, hogy sógorát, Tettenbach helytartót a jezsuiták megfigyeltetik, Grázba megy. Bár a helytartót figyelmeztetik a veszélyre, ő meg van győződve arról, hogy a császár kedveli őt. Az udvar már előbb kivégeztette az összeesküvőket, és a jezsuiták ösztönzésére figyelteti az elégedetleneket. Tettenbachot letartóztatják, de hívei, köztük Töckely is, igyekeznek védelmére kelni. Ez utóbbi Bécsben megkeresi Montecuculit (így írja a szerző), akitől megtudja, hogy Tettenbachot a jezsuiták közbejöttével a spanyol királyné kérésére tartóztatták le. Ő is fél az intrikáktól, még ha tudja is, hogy a török és XIV. Lajos támadásai miatt megkímélik őt. Azt tanácsolja, hogy keresse meg Annát, a spanyol királynét és érje el, hogy megváltoztassa véleményét. A tábornok tehát magyarbarát (a Zrínyi Miklóssal folytatott vitáról szó nem esik). Ő is a jezsuitákat okolja, akik Magyarországból „Ausztriát" akarnak csinálni. Töckely megjelenik az udvari mulatságon, ahol bemutatják a kezdetben jóindulatú császárnak, a spanyol királynénak és a 6 éves spanyol királynak, II. Károlynak, akivel tegező viszonyba keveredik. Montecuculi más hadi emberekkel és a gróffal együtt megkeresi a császárt, aki azt ígéri, hogy Tettenbachot a törvények szellemében fogják elítélni. Töckely felelősségre vonja Don Juan d'Austriát, aki gyűlöli ugyan a jezsuitákat, de együttműködik az inkvizítorral, elsősorban féltékenysége miatt.

Töckely ezek után Pozsonyba megy, ahol ismét találkozik az idős evangélikus lelkésszel, Drobiczcal, aki II. András bullájáról és a magyar alkotmányról beszél, és a király kísértet formájában meg is jelenik előttük. Megtudjuk, hogy a császár eljárást indított Ragozzy Gáspár, Erdély fejedelmének fia ellen és elvetette birtokait. Az ifjú Pozsonyba érkezik és beleszeret Idába, aki viszont Töckelyt szereti. Az ő jelenlétében, Töckely megöleli Idát és ezzel felkelti féltékenységét.

Visszatérünk Grázba, ahol Friand asszony, a Tettenbach-család pártfogoltja, meglátogatja a börtönben szenvedő volt urát, akit egy Mauschnitz nevű tanácsos nyomorgat. Az asszony rálő a tanácsosra, de nem találja el, maga pedig öngyilkosságot követ el, végül is mindketten megmenekülnek. Tettenbach felesége levelet kap bécsi ismerősétől, aki arról értesíti, hogy férje kivégzését már aláírták. Az asszony elbúcsúzik férjétől, de igyekszik őt megmenteni. Friand asszonyt felmentik, de végig kellene néznie Tettenbach halálát, emiatt megőrül. Úgy tűnik, hogy Tettenbachot kivégzik, de Töckely és saját emberei segítségével megmenekül.

Újból Pozsonyban vagyunk, ahol megszemléljük Caspar von Ambringen helytartó bevonulását, aki a magyarokat rebelliseknek tartja, és kész fellépni ellenük. Töckely azt javasolja, a helytartónak, hogy ne a szigort, hanem a kegyelmet gyakorolja. Ez utóbbi a császár nevében felajánlja Töckelynek, hogy legyen a bécsi udvarban „Kammerjunker" vagy kapitány és szép felfelé ívelő pályát javasol neki. Töckely ezt visszautasítja. Felkeresi Idát és a nagyapa megáldja a szerelmeseket. A fiatalok elindulnak megkeresni Tettenbachnét és gyermekeit.

A Balaton partján egy idegen, aki nem más mint Ragotzy, találkozik egy őrült nővel, aki Friand asszony, és aki megjövendöli, hogy az idegen áruló lesz. Itt van Töckelynek egy birtoka, ahol találkoznak a megmenekült Tettenbachhal, Matilddal, a feleségével és a gyermekekkel, akik idegen néven szerepelnek. Ragotzy Bécsből érkezik, ott nem kapja vissza birtokait. Ide jön az öreg Ragotzyné is. A magyar elégedetlenek Frangipani Andrásnál találkoznak, ahol Töckely azt reméli, hogy Magyarországra „békés munkálkodás köszönt", a többség azonban nem hisz ebben, s a gróf elismeri, hogy ha a zsarnokság uralkodik és kész vele szembeszállni, meghirdeti „az alkotmányos monarchia eljövetelét." Töckely Pozsonyba megy, Ragotzy viszont a Balaton mellett marad és udvarolni kezd Idának, akinél visszautasításra talál.

Töckely felkeresi Ambringent, elítéli a kivégzéseket (érdekes, hogy a gályarab prédikátorokról szót sem ejt), a jezsuiták méregkeverését, és hajlandó volna megnyerni a helytartót a magyarok kívánságainak teljesítésére. A „Deutschmeister" nem válaszol, de e találkozás után Ignác jezsuitával folytatott beszélgetésében elmondja, hogy le akarja tartóztatni a magyar mágnást. Kitalálják, hogy felelősségre vonják Drobicz evangélikus lelkészt, akinek az unokájáról tudják, hogy Töckelybe szerelmes. A helytartóhoz viszik, aki őt eretnekséggel vádolja, Drobicz nemcsak ezt utasítja vissza, hanem kiáll a magyar alkotmány mellett, s ilyen módon felségsértő lesz. Az öreg papot ha-

lálra ítélik és máglyán égetik el. Közben Ignác jezsuita felolvassa a helytartó előtt Ragoczy Gáspár levelét, amely Töckelyt felkeléssel vádolja és azzal, hogy részt vett az evangélikus pap kivégzésében. A letartóztatott Ragotzyt a helytartó elé viszik, aki előtt megerősíti azt, amit Ignác atya elmondott. Ragotzyné, akibe a helytartó hajdanában szerelmes volt, Pozsonyba megy, hogy megtudja mi történt fiával. A helytartónál találkozik vele, megtudja árulását, az asszony elnémul, de eléri azt, hogy a fia jobb körülmények közé kerül. A Balaton mellett már csak Tettenbachné marad gyermekeivel és férjével, aki meghal. Töckely Eperjesre megy, ahol készül a felkelésre. Ida Pozsonyba jön, meglátogatja nagyapja lakhelyét, letartóztatják és Ignác atya át akarja téríteni a katolikus hitre. Ragotzyt császári katonák Bécs felé viszik, Töckely emberei körülveszik, a fiatalember megverekszik a császáriakkal, de amikor a kuruc vezér megjelenik, öngyilkos lesz. Idát viszont nem találják.

Ha a valóságot vizsgáljuk, akkor meg kell állapítani, hogy a szerző igyekezett felhasználni bizonyos földrajzi és történeti ismereteket, így Magyarország leírását, a bécsi udvar szándékait és a jezsuiták szerepét és a magyarországi elégedetlenség hátterét, természetesen hibákkal és egyéni értelmezésekkel, de magának a kornak a jellemvonásait jól rajzolja fel. Ami a költészetet illeti, itt egy egészen más kapcsolatrendszerről van szó, mint Préchac történeti novellájánál. Thököly nem Zrínyi Péter lányába, Sudelie-be lesz szerelmes, hanem Nadasdy Idába, akinek anyja az evangélikus pap leánya. Tehát a történetet közel viszi a polgári világhoz és ezzel megváltoztatja az egész atmoszféát. Ambringen a „gonosz" képviselője és ez lesz Ragotzy Gáspár is, aki féltékenységből árulja el Töckelyt. Az igazi hős maga a gróf, aki ugyan igyekszik megnyerni a bécsi udvart és a helytartót, de ez nem sikerül neki és a felkelést választja. Ezért lesz nemcsak a jezsuita üldözés elítélője, hanem a magyar alkotmányosság védője is. A történet a krimikre emlékeztető módon kavarog és sok valószerűtlenséget takar. Jellemző rá a patetikus párbeszéd, főleg olyankor, amikor politikus megnyilatkozásokról vagy szerelmi dialógusokról van szó. A romantika szüleménye ez a regény, tartalmazza annak bonyodalmait. A német szépprózának ez az általam ismert utolsó Thököly-képe, az 1848/49-es szabadságharc előtt, utána már csak a magyar irodalom foglalkozik vele.

A francia szépprózá

Franciaországban a prózában ekkor uralkodó műfaj a gáláns regény, a „nouvelle historique", amely folytatja a pásztorregény hagyományait, de történelmi keretekben és a kifejlett galanterie módszerével. Ennek egyik legjelesebb képviselője Jean Préchac, aki a török háborúhoz kapcsolódó történeteket ír (ő a szerzője *A három testőr*nek is). (Robert Le Blant: *Lettres de Jean de Préchac.* Pau, 1940.) 1686-ban adja ki a *Le comte Tekely* című munkáját, amelyet némelyek Jean Vaginey-nek tulajdonítanak. Véleményünk szerint Préchac munkájáról van szó, ő kapta meg a kiadási engedélyt, még ha átadta is azt egy Claude Barbin nevű párizsi könyvkiadónak. (Köpeczi, uo. 315.)

A szerző az olvasót figyelmezteti: „Kiadhattam volna ezt a könyvet igazi történelem címen is, miután nagyon is hiteles memoire-ok alapján írtam. Azonban bele akartam elegyíteni Tekely gróf szerelmeit, és miután az ember soha-

sem tudhatja az igazságot a szerelmi intrikákban, megelégedtem azzal, hogy történelmi novellának nevezzem."

A „történelmi novella" azzal kezdődik, hogy Sporck császári generális üldözi az ártatlan magyarokat. Tekely (akit a szövegben hol y-nal, hol i-vel írnak) kénytelen elmenekülni, s eközben találkozik Serin gróf lányával, Sudelie-vel, akiről az a hír járja, hogy egy császári tábornok fiához akarják feleségül adni. A gróf Erdélybe menekül, Ragozzy fejedelemhez, aki felkéri őt, hogy kérje meg számára Sudelie kezét. Odaérve Tekely szerelemre lobban a lány iránt, és jelentkezik nála a corneille-i ellentmondás a kötelesség és a szerelem között. Beteg lesz s levelet ír Sudelie-nek, amelyben feltárja érzelmeit. Szerelmese azonban már férjhez ment Ragozzyhoz.

Tekely elmegy Törökországba, hogy segítséget kérjen a magyarokat elnyomó császár ellen. Ott megismeri a szultánát, aki pártfogója lesz. A Kissler aga ellenállását legyőzve a szultána kérésére egy nagy óratokban többször is beviszik a szerájba. Egy alkalommal az órát megtekinti a szultán is, aki be akarja állítani, mert késik. A szultána ezt meg akarja akadályozni, így szólva: „Oroszlányom... ne nyúlj hozzá, mert én késleltetem, hogy megcsaljam az asszonyokat, akik reggel túl korán keltenek." (*Le comte Tekely*. 1686, 101.) A szultána mesél Tekelyről, kérve a szultánt, hogy segítse őt. A szultán hősünk füle hallatára kijelenti, hogy Magyarország királyának nevezi ki. Tekely török támogatással elindul Magyarországra és Belgrádban megtudja, hogy Ragozzy meghalt. Az új fejedelemhez, Abafyhoz megy és Erdélyből kicsapva megkezdi a harcot a császáriak ellen. Hadai megverik Ragozzy öreg fejedelemasszony csapatait és foglyul ejtik Sudelie testvérét. Tekely maga viszi be szerzetesnek öltözve a testvér levelét és így alkalma van találkozni szerelmesével. Közben vita folyik Tekely és Wesseleni között, de az első legyőzi ellenfelét. Az öreg fejedelemasszony meghal, Bécs nem akar beleegyezni Tekely és Sudelie házasságába. Sok huzavona után a császár megenyhül, Tekely elveheti Sudelie-t, Esterhazy nádor pedig Tekely nővérét. Bécs ostroma csak futólag szerepel a könyvben, a szerző Tekely váradi letartóztatását írja le. Ezt is a galanterie-vel magyarázza: a szultána megtudja házasságát és így akar bosszút állni. Azonban nagylelkű hölgyről van szó, aki végül is megbocsát, Tekely kiszabadul. Sudelie hősiesen ellenáll „Montgacz-ban", a kuruc vezér a várba megy és a szerelmesek újból találkozhatnak.

Préchac „történeti novellájában" minden fontos elem szerepel: a politika, a kaland és a szerelem. A politikában a császáriak és a felkelők ellentéte jelentkezik, még ha elég nagyvonalúan is. A kalandban érvényesülnek a különböző intrikák, így Tekely Konstantinápolyba menetele és a szultána pártfogása. A szerelemben a fő téma Sudelie-vel, tehát Zrínyi Ilonával való találkozása és házassága. Ide kapcsolódik a szultána féltékenysége, aki végül is megbocsát. A szerkezet világos, a stílus közérthető, megfelel a kor francia irodalmi nyelvének. A novellának óriási sikere van. Nemcsak Párisban jelentetik meg, hanem Amsterdamban és Kölnben, sőt még 1711-ben Hágában is.

A sikerre jellemző, hogy 1687-ben az olasz Francesco Coli Velencében megjelenteti az *Il conte Teckely* címen Odoardo Farnese, pármai hercegnek ajánlva. A dedikációban a „francia köpeny"-t nemesnek tartja és azt állítja, hogy nem is illik egy rebellis vállára. Thökölyről ezt állítja: „Tudom, hogy nem méltó a védelemre az, aki nem tudta megőrizni a köteles tiszteletet uralkodójával szemben. Éppen ezért fenségednek nem úgy mutatom be, mint rokonszenvre méltó tárgyat, hanem mint a hamis dicsőség keresésének áldozatát." Ehhez még hozzáteszi: „Adja az ég, hogy egy napon az eredeti személy a császár lábához boruljon a jól megérdemelt rabság bilincseiben." A dedikáció a Szent Liga véleményét fejezi ki Thökölyvel kapcsolatban, a Préchac-szövegen azonban nem változtat.

Egy Mioni nevű szerző *La Turca fedele* című, ugyancsak 1687-ben Luccában kiadott, nehézkes és unalmas regényében beiktat egy részletet Thöckölyről (F. Z.: *Tököly Imre egykori olasz regényben.* = Erdélyi Muzeum 1892.) Felhasználja az újságok rövid Thököly életrajzát és merít Préchac novellájából is. A történetet egy császári fogságba esett magyar fogoly meséli el.

Megtudjuk, hogy Teckely apja részt vett az összeesküvésben és ezért fiának menekülnie kellett. Ragozzyhoz megy, aki pártfogásába veszi, de ellentétbe kerül vele, hiszen mindketten ugyanabba a lányba szerelmesek, Serin gróf lányába, Sudeliába. Úgy tűnik, hogy Teckelynek le kell mondania szerelméről, Ragozzy azonban meghal és ő elveheti a lányt. Nem lehet megtudni, hogy miért tör ki a magyar felkelés, a szerző azt sugallja, hogy Teckely fejedelmi ambíciói miatt. A kuruc vezér nem vesz részt Bécs ostromában, de később vereséget szenved Schultz császári tábornoktól. 1685-ben Váradra megy, ahol a pasa elfogatja. Ehhez a szerző a következő megjegyzést teszi: „Egész Európa, sőt az egész világ feltételezte, hogy a szultán áldozatul ajánlja fel népének, odadobja a plebs dühének, mint olyat, aki eredője és első ösztönzője volt annyi szerencsétlen hadműveletnek és annyi jelentős kárnak, amely koronáját érte, vagy átadja a császárnak a béke érdekében." (Mioni: *La Turca fedele.* 1687. 179–180.) Ez az óhaj nem teljesült, mert a szultána közbelép és Teckely kiszabadul. Keresztül vág Magyarországon, bemegy Munkácsra, ahol találkozik Sudeliával. A szerző követi az olasz közvélemény hangulatát, Thökölyt ellenséges figurának mutatja be, de megtartja a Préchac-történetet.

Préchac novellája megjelent hollandul is 1687-ben Amszterdamban *Orlogsdaaden en Mineryen van de Graf Emeric Tekely* címen, itt nincs szükség semmiféle ellenvetésre, hisz a holland közvélemény Thökölyben a protestáns hőst látja.

Kuncz Aladáré az érdem, hogy felfedezte a *Histoire du temps, Journal galant* novella-gyűjteményben az *Histoire de Madame de Serin et du comte de Tekely* című írást (*Thököly a francia irodalomban*, Bp. 1914.)

A történet a következő: Célance és Timogène elmennek Canules gróf Páris környéki birtokára, ahol egy társaságban Honoré d'Urfé hagyományát követve gáláns történeteket mesélnek, az egyik Thökölyről és Zrínyi Ilonáról szól. A szerző ismerteti a magyarok elégedetlenségét a vasvári béke után és szól a Wesselényi-féle összeesküvésről. Wesselényi elküldi fiát, Lászlót Zrínyi Péterhez, hogy hódítsa meg Zrínyi Péter lányát, Auróra Veronikát. A francia újsághírekből ismert Józsua maga is szerelmes a lányba és féltékeny Wesselényi Lászlóra. Egyszer egy vadászatról visszatérve Auróra Józsua jelenlétében megkérdezi a Wesselényi-fiút, hogy nincs-e féltékenység a két férfiú között. A gáláns párbeszéd azzal ér véget, hogy a két férfi párbajt vív, László megsebesül, Józsua pedig elmenekül. Thököly, aki értesül barátja, Wesselényi László megsebesüléséről, ellátogat Zrínyiékhez és ő is beleszeret Auróába. Amikor megtudja, hogy nincs szó a Wesselényi Lászlóval kötendő házasságról, elmegy, hogy apjának a hozzájárulását megnyerje tervéhez. Közben megérkezik Zrínyiékhez Kattenbach stíriai gróf, aki ugyancsak megkéri Auróra kezét. A Zrínyi-család fürdőzni Trencsénbe megy, itt Auróra találkozik Rákóczi Ferenccel, és minden más kérőt visszautasítva az ő felesége lesz. Kattenbach egyik szolgája, aki hírül hozza, hogy Auróra Rákóczihoz ment férjhez, börtönbe kerül és bosszúból feljelenti urát a császári hatóságoknál. Kattenbachot kivégzik, Józsua szerzetesnek áll be, s ő adja fel neki az utolsó kenetet. Ezek után kivégzik Zrínyit, Nádasdyt és Frangepánt.

Rákócziné, akinek Józsua elhozta Kattenbach búcsúlevelét, elhatározza, hogy bosszút áll a kivégzettekért. Amikor férje meghal, Józsua abban reménykedik, hogy Auróra feléje fordul, de ő Thökölyt szereti. Thököly vándorkereskedőként jelenik meg, de Auróra elzavarja, mert azt hallotta, hogy Apafi fejedelem lányát akarja feleségül venni. Thököly Konstantinápolyba megy, megnyeri Kara Musztafa támogatását és megismeri Validét, a szultán anyját, aki kegyeibe fogadja. A kapcsolatot a nagyvezír hozta létre, aki ilyen módon meg akar szabadulni a szultánától, miután Baskarki

hercegnőt szereti. Validé megbosszulja magát és a hercegnőt a budai pasához adják, akit Thököly elkísér Magyarországra. Innen Gyulafehérvárra megy, leveri vetélytársát, Wesselényi Pált és a felkelők vezére lesz. Budán királlyá koronáztatik és innen megy Rákóczinéhoz Munkácsra. (A neveket a mai magyar helyesírás szerint írtam.)

Mint látjuk, a történet egyes elemei megegyeznek Préchac elbeszélésével, ami feltételez közös vonásokat a kettő között.

Prévost abbé a *Le monde moral* című befejezetlen regényében, amely először 1760-ban jelenik meg Genfben, a második kötetben Mottraye utazásai alapján emlékezik meg Thökölyről. 1823-ban ezt a részt Párisban kiadják a *La nièce de Tekeli* címen, ahol Brenner abbé meséli el a soha nem létezett unokalány történetét. (Köpeczi Béla: *Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomatája és publicistája.* Bp. 1996. 121 és köv. oldal.)

Thököly alakja újból megjelenik a francia szépprózában Guillaume Pigault-Lebrun *Les Barons de Felsheim* című regényében. A könyvet először 1798-ban adja ki Párisban, *Hussards ou les Barons de Felsheim* címen, később a már említett módon, megjelölve, hogy „német történetről" van szó. (Én az 1806-ban Párisban megjelent 4 kötetben kiadott negyedik kiadást használtam.) A Felsheim-családot Lüneburg környékén helyezi el és az 1690-es években kezdi el a történetet.

A báró, XV. Ferdinánd 1701-ben huszárezredet toboroz, és a franciák ellen a császár mellé áll. Maga mellé veszi szállásmesterét, Brandtot, aki megbízásból Bécsbe megy, hogy a császártól segítséget kérjen. Az első kötet Németországban játszódik, ahol esznek és isznak, a résztvevők szeretkeznek és ahol a báró rövidesen meghal. Kitör a török–császári háború, amelyben részt vesz Werner, aki madame Klesheim, tehát Szófia szeretője és akitől gyermeke lesz. Werner a császári csapatokkal a török ellen Magyarországon hadakozik. A nyugtalan Szófia elküldi Brandtot Magyarországra, hogy keresse meg szerelmesét. Meg is találja és együtt vesznek részt a pétervárad csatában. Brandt megsebesül, Werner viszont kitünteti magát. Savojai Jenőtől külön hintót kap, hogy meglátogassa Szófiát és gyermekét, és az asszony felesége lesz.

A háború véget ért a második kötetben, Werner hazaköltözik és Szófiával együtt találkozik egy hatvan éves öreg emberrel, akit Tekelynek hívnak és aki elmeséli történetét. A fejezet címe „Egy állam nélküli király története". Az elbeszélést „Tekely történetének" és „történelmi epizódnak" nevezi.

A kuruc vezér ismerteti Magyarország és Erdély helyzetét Lipót korából. A császárt nem tartja „gonosznak", de miniszterei őt a magyarok ellen uszítják. „A magyar bátor és ennek folytán büszke, elismeri a vezetőt, de nem akar maga fölött urat." (*Les Barons de Felsheim*, 1806. 34.) A magyarok fellázadnak Bécs ellen kiváltságaik eltörlése miatt, s az összeesküvésben részt vesz Tekely apja is, aki megmérgeznek. Ő maga tizenöt évesen Ragozzyhoz menekül, aki megismerteti leányával, Amáliával és a fiatalok megszeretik egymást. Ragozzy meghal, Amália bátorságot sugall a grófnak, áttörnek a császári csapatokon és Apafyhoz mennek. A Tiszánál találkoznak a kétszínű Caraffával, aki látszólag szívesen fogadja őket, de a vendégség után bezáratja. Kalandos úton megmenekülnek, eljutnak „Kiskoréra", ahol a felkelt magyarok szívesen fogadják. Itt megházasodnak. Elmennek a fejedelem udvarába, aki „kedves ember", de akit a felesége irányít. A gróf Amália társaságában az erdélyi és a magyarországi csapatokkal együtt elfoglalja Pestet, Budát és Esztergomot.

Innen Konstantinápolyba indul, ahol a szultán a szultána javaslatára Magyarország királyának nevezik ki. Kara Musztafa nagyvezír gyenge ember, nem akar az ő alárendeltje lenni, de végül kénytelen irányítását elfogadni. A nagyvezír nem hallgat Tekely javaslataira, a sereget rossz uta-

kon kifárasztja és így érkezik meg Eszékre. Tekely is ide jön és itt állapodnak meg arról, hogy a török és a magyar hadak egyesülve mennek Bécs ellen, amit később a visszaemlékező Tekely hibának tart. A nagyvezír őt Magyarország királyának nevezi ki és a tömeg lelkesen kiáltja: „Vive Tekely, roi de Hongrie." Ő ezt akkor szívesen fogadja, de később megbánja. A nagyvezír Bécs ostromakor arra gondol, milyen jelentős sarcot fog fizettetni a várossal, nem hajlik Tekely tanácsaira, aki igyekszik a császári hadseregnek ellenállni, míg a törökök elszaladnak.

Bécs felszabadulása után Budára vonul és igyekszik támogatni a török csapatokat. Kara Musztafa Tekelyt árulónak tartja és bevádolja a Portán, őt azonban kivégzik, a grófot pedig Váradon letartóztatják. A Konstantinápolyban működő hűséges embere, Belleski fáradozásai ellenére a Héttoronyba zárják. Ennek parancsnoka a szultánhoz fordul és megengedik Tekelynek, hogy Rhodosz szigetére menjen. A felkelt magyarok Tekely letartóztatása után átállnak a császáriakhoz, de Amália „Montgatson" ellenáll Caraffának. Tekelyt a törökök rehabilitálják, visszatér Magyarországra és belátja, hogy Magyarország nagy része a császáriak kezén van és ő maga „un simple officier de la Porte". (Uo. 191.) Részt vesz Belgrád ostrománál és egy párbajban Savojai Jenővel harcol. Amália feladja a várat és fiával együtt bécsi börtönbe viszik. Tekely levelet kap Torcy francia külügyi államtitkártól, aki pénzt küld csapatok gyűjtésére. Nehéz azonban megbízható sereget szerezni. Ennek ellenére a harcokban részt vesz, így Zentánál is, ahol lelkesen dicséri Savojai Jenőt. Elhatározza, hogy elhagyja Törökországot és a bulgáriai Atzarba megy, ahol kedves környezet veszi körül és ahol úgy él, mint az egyszerű emberek. Egyik török barátja azonban felfedezi és elhatározza, hogy elhagyja az országot. Végig megy Magyarországon, meglátogatja az általa ismert helyeket, Bécsben megkoszorúzza felesége és fia sírját és Lüneburgban állapodik meg.

Ez a történet vége: a harmadik és a negyedik kötetben a báró fia jelentkezik a porosz hadseregbe, részt vesz a sziléziai háborúban, ahol egyik ellenfele egy Bathanyi, ez az egyetlen magyar vonatkozás.

A regény sok kiadásban jelent meg és, mint láttuk, benne Thököly szabadságharcos, aki végül is otthagyja Franciaországot és német földön köt ki. Természetesen kitalálás ez, hiszen Törökországban halt meg. Az elbeszélésben feltűnő, hogy Thököly nem Zrínyi Ilonát veszi feleségül, hanem kitalált névvel Ragozzy Amáliát. A szerző számtalan csatát ír le, feltehetően a napóleoni háborúkra emlékezve. A visszaemlékezés bírálja Kara Musztafát, viszont dicsérettel szól Savojai Jenőről. Keservesen emlékezik meg feleségéről, Amáliáról és fiáról, akik Bécsben börtönben haltak meg. A történeti és a földrajzi adatokban sok a hiba, de az elbeszélés igaznak tűnik. A szerző, aki a kor egyik legismertebb írója, felhasználja a XVIII. századi francia regény kalandos elemeit és szerelmi történeteit, felidézi a mindennapi világot és ez teszi népszerűvé elbeszélését.

Itt jegyezzük meg, hogy 1804-ben (és később 1815-ben) adta ki René Guilbert de Pixérécourt „történelmi melodrámáját" *Tékély ou le siège de Mongats* címen, amelyben a főhős bemegy Munkácsra, legyőzi Caraffát, megkegyelmez neki és megbízza, hogy járjon el a császárnál a kiegyezés érdekében. Természetesen ellentmondás van a „Pro Deo et Patria" nevében fellépő felkelő és a császárral kiegyezést kereső színpadi hős között, de ez megfelel a napóleoni korszak ideológiájának. A drámát A. A. Hook lefordítja angolra is.

1832-ben Braunschweigban megjelent Charles-Philippe Bonafont (1829-ben kiadta a *Cromwelle et Napoléon* című regényét) tollából egy „történeti novella" *Tékéli, roi de Hongrie* címen. Bevezetőjében a Rákóczi *Emlékiratok* alapján egy parafrazált levelet találunk: Epitre dédicatoire à la Nation Hongroise. A lelkes szerző ezeket írja:

„Nektek bátor és nemeslelkű magyaroknak, nektek, akiket mindig, a legrégibb idők óta, a haza nemes szeretete és a függetlenség szelleme hevített, nektek ajánlom ezt az igaz történetet, amelyet egy olyan hős mondott el, aki a tiétek és akinek emlékét és dicsőséges életét illusztráló tetteit tisztelitek. Ha a szolgasorsba döntött népek nem találnak többé szövetségesre, ha a sors által cserbenhagyott hősök nem találnak olyan emlékműveket, amelyek emlékezetüket megörökítik, a mindig méltányos és igaz történelem Tékéli és a nemzet ügyében, amelynek szabadítója akart lenni, kimondja az ítéletet".

A dedikáció után egy Voltaire-idézetet találunk:

Un héros après tout peut justement prétendre
A gouverner l'état, quand il l'a su défendre.
(Egy hős jogosan követelheti,
hogy irányítsa az államot, miután megvédte azt.)

A történet szerint Monsieur és Madame W[xxx] 1700-ban Lüneburgban találkozik Thökölyvel, aki hosszas kérlelés után elbeszéli élettörténetét. A szerző azt állítja, hogy mindezt „magyar eredeti" alapján mondja el s azon „semmit sem változtatott." (Bonafont: *Tékéli.* 1832. 65.) Az igazság az, hogy ezt nem a magyar forrásokból meríti, hanem Pigault-Lebrun elbeszéléséből. Bonafont is azt állítja, hogy Thököly Törökországból német földre ment, elismeri azonban, hogy van egy másik verzió is, amely szerint Törökországban halt meg. Végső ítélete a következő: „A történelem, amely ítél a népek és a királyok felett, kimondja majd, hogy Tékéli méltó volt lángelméje és katonai tehetsége folytán arra, hogy uralkodjék nemzete fölött, amelyet állandóan idegen jogar uralma alatt tartottak." (Uo. 165.) Így tér vissza a dedikációból idézett Voltaire-idézethez. Pigault-Lebrun története így lesz egy liberális felfogású szerző alapanyaga, aki különleges érdeklődést mutat a magyar nép felszabadulása iránt.

Mint láttuk, a XIX. századi szerzők a szabadsághős vagy a vallásszabadság védelmezőjét látták Thökölyben, nem kifogásolták török szövetségét és ismertették a magyar nemzet tiszteletét a hős iránt.

A XVII. század végén német, francia, olasz, angol újsághírek, pamfletek, földrajzi és történelmi munkák, irodalmi alkotások részletesen szóltak Thökölyről mint a magyar szabadság hőséről – egyesek szerint – mint a török szövetségeséről, és Zrínyi Ilona iránti szerelméről és házasságáról. A korabeli szépprózában a gáláns novellák hőse lett. A XIX. század első felében feltámad a szépprózában Thököly alakja, s itt már egyértelműen elbukott szabadságharcos vagy a vallásszabadság képviselője, megelőzve ezzel a magyar reformkor és a későbbi időszakok Thököly képét.

BÉLA KÖPECZI

Thököly dans la prose littéraire européenne

L'auteur qui s'est occupé de la figure d'Imre Thököly dans la littérature européenne du XVIIe siècle *(Staatsräson und christliche Solidarität.* Bp.–Wien, 1982) parle dans cette étude du même sujet à propos de la prose allemande et française du début du XIXe siècle, influencée par le romantisme.

Dans la prose allemande de cette période il mentionne deux romans, l'un influencé par un roman français du XVIIe siècle de Jean Préchac (G. B. *Emerich Graf Tökely*) et l'autre par un écrivain français du XIXe siècle, Bonafont (Wilhelmine von Gersdorf: *Emerich Töckely, Fürst von Siebenbürgen*). Cependant l'ouvrage le plus important est le roman de Carl von Damitz, qui croit que le comte a représenté la lutte pour l'indépendance mais aussi celle pour la liberté religieuse.

Dans la littérature française outre le roman mentionné de Préchac, *Le comte Tekely*, qui a influencé la littérature italienne, allemande et qui a paru également en Hollande, au début du XIXe siècle parut un ouvrage de Guillaume Pigault-Lebrun: *Les Barons de Felsheim* où il raaconte l'histoire de Thököly, qui dans sa viellesse s'est retiré en Allemagne. C. Ph. Bonafont répète le même sujet dans *Tékéli, roi de Hongrie*. Dans ces deux romans on rencontre tous les élements du romantisme avec les combats et les rêves d'amour des héros.

BÍRÓ GYÖNGYI

Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott

Tanulmányunkban[1] először áttekintjük annak a három kolozsvári unitárius intézményi könyvtárnak a történetét, amelyet az egyház értelmiség használhatott a XVI–XVII. században, majd magánkönyvtáraikról szólunk.

Kutatómunkánkat[2] még nem tekinthetjük befejezettnek, ezért nem foglalkozunk a viszonylag teljességre törekvő könyvtárrekonstrukciók után megválaszolható kérdésekkel: az unitárius egyházi értelmiség olvasmánykultúrájának jellemzésével, az unitárius tulajdonban volt könyvek és kéziratok[3] viszonyával, más kárpát-medencei protestáns egyházi értelmiség könyves műveltségével történő összehasonlításával, az európai művelődés szellemi áramlatainak[4] megjelenésével.

I. A kolozsvári unitárius kollégium könyvtárai

A XVI–XVII. században a lelkészi pályára készülő erdélyi unitárius ifjak csak a kolozsvári unitárius kollégiumban kaphattak kollégiumi képzést. Az iskola belső életéről, így a benne folyó oktatásról Gál Kelemen monográfiája[5] mellett a nemrégiben megjelent és a még megjelenés előtt álló iskolai jegyzőkönyvek[6] alapján alkothatunk teljesebb képet.

[1] A tanulmány szerzője a XVI–XVII. századi kolozsvári unitárius olvasmánykultúrával foglalkozik. Könyvtárrekonstrukciói a „Kárpát-medence koraújkori könyvtárai" című sorozatban jelennek meg.

[2] Szeretnénk megköszönni mindazok munkáját, akik ismerve és ismeretlenül is segítettek kutatásunk során: Balázs Mihály (Szeged), Dományházi Edit (Szeged), Kovács András (Kolozsvár), Molnár Lehel (Kolozsvár), Monok István (Budapest–Szeged), a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárának munkatársai. Valamint a Soros-alapítvány támogatását.

[3] *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca.* Compiled by Elemér LAKÓ. I. Catalogue. II. Indices. Szeged, 1997. (a továbbiakban MsU.)

[4] Az antitrinitarianizmus különböző áramlatainak megjelenéséhez: BALÁZS Mihály: *Az erdélyi antitrinitarianizmus az 1560-as évek végén.* Bp. 1988. /Humanizmus és reformáció 14./

[5] GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története 1568–1900. I–II.* (Kolozsvár), 1935.

[6] *Fasciculus Rerum Scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1696. I. Journals of the years 1626–1648.* Prepared and arranged by Edit DOMÁNYHÁZI, Miklós LATZKOVITS. Szeged, 1997. /Fontes Rerum Scholasticarum VII/1./ Előkészületben: VII/2. Journals. 1651–1696. VII/3. Leges, miscellanea, indices.

A két kollégiumi könyvtár történetéről viszont nagyon kevés információ áll a rendelkezésünkre. Katalógusa egyiknek sem maradt fenn, ezért állományukat a kollégium tulajdonosi bejegyzése alapján azonosított kötetek segítségével ismerhetnénk meg.

I. 1. A kolozsvári unitárius kollégium első könyvtára

A XVI. században kialakult könyvtár Simén Domokos[7] állítása szerint három alkalommal (1603, 1655, 1689[8]) „semmisült meg". A pusztulás mértékéről nem szól – nem is szólhatott, mivel a könyvtár 1689 előtti állományából valószínűleg egy kötetet sem ismert.[9]

„Az iskolának nagy könyvtára volt, rendesen kezelve, amiről azonban az irodalomtörténet ennél többet nem tud" – írja néhány évvel később Jakab Elek, aki az 1596-ban történt könyvtár-renoválásra[10] és egy 1599-ben megvásárolt könyv inventáriumba való beírására utal.[11] A *Thesaurus latinae linguae* két kötete mellett Jakab még azokat a könyveket említi meg, amelyeket a kollégium 1665-ben kapott az egyházi tanács határozata szerint Dálnoki Nagy János javaiból.[12]

A már említett Fasciculus-kötetekben találunk némi információt,[13] de ezek az elszórt adatok sem alkalmasak arra, hogy a könyvtárról bármiféle képet kiala-

[7] SIMÉN Domokos: *Az unitáriusok kolozsvári főtanodájának könyvtára.* = Keresztény Magvető 1877. 194–201.

[8] 1603-ban Giorgio Basta katonái dúlták fel a kollégiumot. 1655-ben és 1689-ben tűzvész pusztított.

[9] Az egyetlen nagyobb magángyűjtemény, amely Simén szerint 1689 előtt az iskola könyvtárába került, ifj. Joachim Stegmanné volt. – *i. h.* 196. – Azonban ezt az állítást meg kell cáfolnunk, a fennmaradt Stegmann-kötetekben ugyanis nem a kollégium, hanem az egyház könyvtárának tulajdonosi bejegyzését találjuk meg.

Abban az esetben pedig, ha elfogadjuk Simén háromszori „megsemmisülésről" szóló kijelentését, elsősorban az 1689 és 1693 közötti négy év alatt(!) beszerzett könyveket ismerhette.

[10] 1596. május 3-án „az iskola könyvtára felett a héjazatot megigazították..." – JAKAB Elek: *Kolozsvár története.* Második kötet. Bp., 1888. 335.

[11] „(1599.) jun. 9. az iskola számára vettek egy könyvet Thesaurus latinae linguae, két kötetben... Oldalvást az volt a számadásba irva: az Inventariumba beigtatandó." – JAKAB: *i. m.* 335–336.

[12] JAKAB: *i. m.* 810.

Dálnoki Nagy János 1639-ben a kolozsvári unitárius kollégium lektora, 1640 és 1648 között torockói, 1648-tól haláláig (1654) kolozsvári lelkész. – GÁL: *i. m.* II. 520.

[13] Egy 1684-ből származó állományfeljegyzés („Insuper habet coetus unum Calepinum, unum Enyedinum et unum mirabile opus, cui Nomen Barkaja, item Psalterium Ungaricum, Terentium Christianum, Biblia Latina in folio, Arithmeticam oblongam in duodecimo, Calepinum item unum in tribus voluminibus." Fasc. II.) mellett néhány könyvadományt jegyeztek fel: 1638-ban Ötvös Benedek egy hétnyelvű Calepinus-szótárat (Fasc. I. 154.), 1644-ben Hosszú Tamás felesége Enyedi György könyvét (Fasc. I. 247.), 1684-ben Thoroczkai Mihály Arisztotelész-köteteket (Fasc. II.), 1689-ben Solymosi Mihály három könyet: *„Testamentum Hungaricum optimum, Terentius Christianus, Comenius"* (Fasc. II. 455.) ajándékozott a kollégiumnak.

kítsunk.[14] Azt a véleményünket mondhatjuk csak el, hogy a nyilvános – pontosabban közösségi használatú – egyházi könyvtár mellett „kézikönyvtár" jelleggel működhetett.

1693-ban a kollégium könyvtárát a Szent Mihály templomban helyezték el az unitárius egyház könyvtára mellett. Az 1693 előtt és a következő hét évben beszerzett[15] „iskolai" kötetek későbbi sorsa így összekapcsolódott az egyházi könyvtár XVII. század végi állományának történetével – ugyanis ezek a könyvek nem kerültek be a XVIII. század elején kialakított új, második kollégiumi könyvtár állományába.

Valószínűnek tartjuk, hogy a korabeli könyvtári gyakorlatnak megfelelően a két könyvanyagot külön tartották. Néhány év elteltével a könyvek használata során a kollégiumi könyvtár kötetei összekeveredhettek az egyházi könyvtár köteteivel.

I. 2. A kolozsvári unitárius kollégium második könyvtára

A XVIII. század elején a régi kollégiumi könyvtár anyagától teljesen független iskolai könyvtárat kezdtek kialakítani, amelynek alapját Bányai István (1700) könyvadománya[16] jelentette. Jegyzéket készítettek róla, amely azonban nem maradt fenn. Az iskolai jegyzőkönyv akkori vezetője pedig írásbeli ígérete – „Ezek címeit ide írom." – ellenére nem tüntette fel a kötetek címeit. Ugyanebből az évből származik az egyetlen könyvállományról szóló feljegyzés[17] is, amely a könyvtári gyakorlattal kapcsolatos tényeket közöl. Ezek szerint a könyvtárnak prokurátora, gondnoka volt. A kollégium diákjai közül a seniorok kölcsönözhettek könyveket, amelyeket a szobájukban tarthattak.

Ennek az igen rövid ideig létező könyvtárnak – 1716-ban az egyházi könyvtárral egy időben szűnt meg – jelenleg egyetlen kötetét sem ismerjük.

[14] Nem fogadhatjuk el Balázs Mihály kijelentését – „Az 1626-tól kezdve vezetett... Fasciculusok is arról tanúskodnak, hogy a XVII. század végére... igen jelentékeny, friss, korszerű művekkel gazdagon felszerelt könyvtárral rendelkezett a kollégium." – BALÁZS Mihály: *A kolozsvári unitárius kollégium könyvtáráról.* = Vigilia 1990. 851.

[15] Egy ilyen kötetről tudunk:

Biblia utriusque Testamenti... (Genevae), 1556/1557, excudebat Robertus Stephanus, in fol. – Jelzete: Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtára (a továbbiakban: Akadémiai Kvt.), U 60288.

1697-ben került a kollégium tulajdonába az alábbi bejegyzés szerint: „Coetui Hung. Scholae Unit. Claud. obtulit pia matrona Domina vidua p. m. Johannis Szőrös junioris 1697. 3. Julii". Korábbi tulajdonosai Everardus Spangeberg és Valentinus Radecius voltak.

[16] Fasc. III. 72. (Unitárius Egyház Levéltára, Kolozsvár) – SIMÉN: *i. h.* 197–198.; GÁL: *i. m.* II. 188.

[17] Fasc. III. 74. (u. o.) Idézi: GÁL: *i. m.* II. 188. Megjelent: *Erdélyi könyvesházak II.* Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rendezte: MONOK István–NÉMETH Noémi–TONK Sándor. Szeged, 1991. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (a továbbiakban Adattár) 16/2. 47.

Mint láttuk a kollégiumi könyvtárak állományáról szinte semmit sem tudunk, ezért még fontosabbnak tűnik a kollégium szellemi életével kapcsolatos más „könyves" források tanulmányozása.

I. 3. „Könyves" források

Először olyan, a kollégium tanárai által szerkesztett tankönyveket, illetve a kollégium diákjai által másolt kéziratokat említünk meg, amelyek a kollégium legfelső, ún. akadémiai tagozatán a lelkészi vagy tanítói pályára készülők tanítását-tanulását segíthették.

Enyedi György teológiai tankönyveinek csak a címét ismerjük.[18] A „Tractatus theologici" című munkájához írt „prolegomenát" Dálnoki Nagy Mihály (1648) és Karátsonfalvi Saláthi Basilius (1653?) másolta le.[19] Később, 1679-ben Jövedécsi András a korabeli teológiai irodalom részletes ismeretéről is tanúságot tevő tankönyvet állított össze.[20] Járai János fizikával – vagyis a természetre vonatkozó filozófiai ismeretekkel foglalkozó írása[21] (1651 és 1654 között) ugyancsak nem maradt ránk.

A kollégium diákjai által másolt kéziratok között Franciscus Burgersdicius logikai művének másolatait találjuk meg.[22]

Végezetül egy olyan könyvről szólunk, amely nem az oktatásban, hanem a nevelésben kapott szerepet. Erasmus *De civilitate morum*ának az asztalnál való illendő magaviseletről írott utasításait olvasták fel[23] a böjti napokon az élelmek kiosztása közben a negyedik asztalnál helyet foglaló novíciusoknak.

A kolozsvári unitárius kollégium elvégzése után a diákok külföldön folytathatták tanulmányaikat.[24] A XVI. század utolsó harmadában Padova egyeteme vonzotta őket, amely majd a harmincéves háború miatt az 1620-as – 1630-as években játszik ismét jelentős szerepet az unitárius peregrináció történetében.

[18] „Tractatus theologicus" és „Symboli apostolici fons et origo". – KÉNOSI TŐZSÉR János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania.* Bibliotheca scriptorum Transylvano-unitariorum. Compiled by Ferenc FÖLDESI. Szeged, 1991. 89. /Adattár 32./

[19] „Prolegomena elucidationi tractatus Theologici a Clarissimo viro Geor[gio] Enyedino concinnati praemissa" – MsU. 32/F.

[20] „Expositio locorum quorundam Scripturae Sacrae controversorum juxta Hebraicum textum..." – MsU. 29.

[21] GÁL: *i. m.* II. 526.

[22] 1678-ból Thoroczkay István (MsU. 31/A), 1685-ből Désfalvi Veres Tamás (MsU. 37/B) kézirata ismert.

[23] DOMÁNYHÁZI Edit: *Erasmus Kolozsvárt.* In: *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: BALÁZS Mihály–FONT Zsuzsa–KESERŰ Gizella–ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. 65–75. /Adattár 35./

[24] SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* Szeged, 1992. /Fontes Rerum Scholasticarum IV./

A XVII. század második felétől a hollandiai egyetemeken, valamint az egyházi fennhatóságok ellenőrzése alatt nem álló német illustre gimnasiumokban tanultak.

Hazatérve különböző életutakat járhattak be. Az egyházban betöltött lelkészi, plébánosi esetleg püspöki hivatal mellett a kolozsvári unitárius kollégiumban is taníthattak lektorként, rektorként.

Mint az egyház tagjai használhatták annak könyvtárát.

II. A kolozsvári unitárius egyház könyvtára

A kolozsvári unitárius egyház könyvtárának három XVII. századból[25] fennmaradt katalógusa[26] az 1980-as – 1990-es években vált ismertté,[27] így állományáról a szakirodalom korábban csak a fennmaradt könyvanyag[28] alapján alkothatott képet.

A könyvtár keletkezéséről és első nyolcvan-kilencven évéről nagyon keveset tudunk. Alapját a Szent Mihály plébániatemplom három korábbi könyvtárának állománya jelentette. 1934-ben Asztalos Miklós[29] a templom akkori könyvtárában „katolikus" és „evangélikus" köteteket talált. Írásában a könyvek későbbi sorsával kapcsolatban annyit jegyez meg, hogy néhányban megtalálható a kolozsvári jezsuita egyetem 1604-es tulajdonosi bejegyzése[30], amelyet később át-

[25] „Az új plebanus (Hunyadi Demeter) kérésére 1579. sept. 13. a száz-férfiak meghatározták, hogy négy magyar és négy szász választott polgár készitsen leltárt, abba irják bele az egyház minden vagyonát, a könyveket is, a miket a két nemzet predikáló székébe szereztek, kérjék elé, ha van róla leltár, s azzal együtt, ha nincs, vegyék számba most..." – sajnos egyik leltár sem maradt fenn. Breyber László és Petessy Gyárfás egyházfiak 1579. évi számadásukban pedig „öt öreg hártyára írott könyv" mellett csak „egy öreg deák bibliát" sorolnak fel. – JAKAB: *i. m.* 277–278.

[26] 1., Árkosi Tegző Benedek és Árkosi Tegző Ferenc könyveinek jegyzéke (1661) – Kiadatlan. Mai lelőhelye: Unitárius Egyház Levéltára (Kolozsvár), jelzete: Fasc. XIV. No. 2. 2., Egy 1675-ből és 1676-ból származó katalógus-sorozat, amelyet 1677 és 1689 közötti kölcsönzési feljegyzések követnek. Megjelent: Adattár 16/2. 29–47. 3., ifj. Joachim Stegmann könyveinek katalógusa (1678) – Kiadatlan. Mai lelőhelye: Unitárius Egyház Levéltára (Kolozsvár), jelzete: Fasc. XIV. No. 4.

Meg kell jegyeznünk, hogy az Árkosi- és a Stegmann-jegyzék nem része a csak 11 kötetből álló iskolai jegyzőkönyvsorozatnak.

[27] ifj. Joachim Stegmann könyvjegyzékére egyedül Jakab Elek hivatkozott a következő módon: „Az erdélyi unitárius egyházközönség alapítványlevelei H. csomag 1. sz." – JAKAB: *i. m.* 814.

[28] A megmaradt állomány jelentős részét ma a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtára őrzi.

[29] ASZTALOS Miklós: *A kolozsvári Szent Mihály-templom XVI. századi könyvtára.* = Könyvtári Szemle 1934. 41–42.

[30] Az Asztalos Miklós által azonosított kötetek közül egy sem található meg a kolozsvári jezsuita egyetem rekonstruált könyvállományában, hiszen az 1930-as évek óta a Szent Mihály plébániatemplom könyvtára nem kutatható. – JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604).* Szeged, 1991. /Adattár 16/1. Erdélyi könyvesházak I./

húztak. Ezekről a kötetekről – amelyeket nem sorol fel – valószínűsíthető, hogy 1604 után is egy ideig (legkésőbb 1716-ig) unitárius tulajdonban voltak.

Munkánk során hat kötetet[31] azonosítottunk az evangélikus könyvtár állományából. Asztalos Miklós nem ismerhette ezeket, mert 1716 után is az unitárius egyház tulajdonában maradtak.

A korábban már említett és az egyházi könyvtárat is érintő eseményeken (1603, 1655, 1689) kívül 1697-ben még egy tűzvész pusztított Kolozsvárott, amely már a Szent Mihály templomban lévő két könyvtárat – az egyházi mellett az 1693-ban itt elhelyezett kollégiumit – érinthette. A könyvtári állományokat ért lehetséges veszteségekről nem szól a szakirodalom. Ezt két egyszerű ok miatt mi sem tehetjük meg. Az unitárius egyház – latin nyelvű – tulajdonosi

[31] 1., LUTHER, Martin

Der siebend Teil der bücher des... Mart. Lutheri... Witembergae, 1554, gedruckt durch Hans Lufft, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 58298. Valószínűleg a katalógus-sorozat I. részének 45. tételével azonosítható.

2., Koll. 1. IRENAEUS

Opus... Irenaei episcopi... ex ... opera Des. Erasmi Roterodami... Basileae, 1534, in officina Frobeniana, in fol.

Koll. 2. BULLINGERUS, Henricus

In... Evangelium secundum Joannem, Commentariorum libri X. per Heinrychum Bullingerum. Accessit operi Praefatio de vera hominis Christiani iustificatione... Tiguri, 1543, apud Frosch-[overum], in fol.

Koll. 3. BUCERUS, Martinus

Metaphrases et enarrationes perpetuae epistolarum D. Pauli apostoli... Tomus primus. Continens Metaphrasim et enarrationem in Epistolam ad Romanos... per Martinum Bucerum. Argentorati, 1536, per Wendelinum Rihelium, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 57528–57530. A katalógus-sorozat I. részének 57. tételével azonos.

3., JOHANNES CHRYSOSTOMUS

Koll. 1. *Secundus tomus Operum divi Joannis Chrysostomi...* Basileae, 1547, per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, in fol.

Koll. 2. *Tertius tomus Operum divi Joannis Chrysostomi...* Basileae, 1547, per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 62178.

4., JOHANNES CHRYSOSTOMUS

Secundus tomus Operum divi Joannis Chrysostomi... Basileae, 1539, ex officina Hervagiana, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 63248.

5., JOHANNES CHRYSOSTOMUS

Tertius tomus Operum divi Joannis Chrysostomi... Basileae, 1539, ex officina Hervagiana, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 63248.

6., JOHANNES CHRYSOSTOMUS

Quartus tomus Operum divi Joannis Chrysostomi... Basileae, 1539, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 63248.

bejegyzéseiben ugyanis nem szerepel évszám.[32] Írásképük alapján pedig nem tudjuk őket egymástól elkülöníteni.

Ezért is fontosak azok a katalógusok, amelyek unitárius magánszemélyeknek az egyház könyvtárába került köteteiről készültek. Ezek alapján az 1661 és 1678 közötti könyvállomány rekonstrukcióját tudjuk a legbiztosabban elvégezni.

II. 1. A kolozsvári unitárius egyház könyvtára 1661 és 1678 között

Az 1660-as évektől kezdve a plébános segítségével lehetett kölcsönözni. Az egyház megbízásából ő vásárolhatott[33] könyveket a könyvtár számára. Vezetésével készítették el a könyvtár állományának (Szentiványi Márkos Dániel – 1675), illetve az egyház számára adományozott könyveknek az összeírását (Valentin Baumgart – 1661).

A könyvtár köteteit az „Ecclesiae Unitariae Claudiopolitanae" bejegyzés különféle rövidített változatai alapján azonosíthatjuk.[34] Ezt a possessor-bejegyzést valószínűleg ebben az időszakban, az 1660-as – 1670-es években kezdték el használni.[35]

Két alkalommal találkozunk a „Bibliotheca Publica"[36] elnevezéssel: egy kölcsönzés kapcsán 1673-ban[37] és egy kötet possessor-bejegyzésénél.[38] Az elnevezés híven tükrözi a gyakorlatot. A könyvtár olvasója lehetett az unitárius egyház minden tagja: kolozsvári és nem kolozsvári diákok, lektorok, rektorok, egyházi és városi tisztviselők, orvosok.

[32] Egy kivételes esettel találkozunk ebben az időszakban: Akadémiai Kvt., U 62337 (Appendix...) (1676). Valamint később 1714-es évszámmal: U 62178; U 62338; U 63248 (Secundus tomus...); U 63248 (Tertius tomus...).

[33] Jövedécsi András két kötetet vásárolt egyháza számára: Akadémiai Kvt., U 61751; U 68012.

[34] A könyvtárból fennmaradt csonka könyveket is azonosítani tudjuk. A possessor-bejegyzéseket feltüntető címlapjuk hiányzik, ám a legtöbb kötetben – általában a 10. oldalon vagy hasábon – egy az unitárius egyházra utaló „UE" betűpárt találunk az 1710-es évek elejéig.

[35] Megtaláljuk Árkosi Tegző Benedek könyvtárának eddig azonosított köteteiben. 1673-ban Ajtai Lukács kölcsönzésének feljegyzésénél: „ex libris Ecl. Claud. Unitar." – Fasc. XIV. No. 2. Valamint egy 1680-ból származó tollpróbánál: Akadémiai Kvt., U 62005–62006 (a kolligátum második részének 256. oldalán).

[36] A közösségi használatú könyvtárak magyarországi történetéhez: MONOK István: *„Libri in publica libraria exules scholastici". Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon.* In: *Tarnai Andor-emlékkönyv.* Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor. Bp., 1996. 181–187. /Historia Litteraria 2./

[37] Derzsi Pál kölcsönzésének feljegyzésénél: „ex Publica Bibliotheca Ecclesiae Claud." – Fasc. XIV. No. 2.

[38] A „Systema materiae medicae" c. kötet possessor-bejegyzése: „Liber Bibliothecae Publicae Unitar." – Jelzete: Akadémiai Kvt., U 62323.

Két nagy és két „humanista"[39] unitárius magánkönyvtár került az egyház könyvtárába ebben az időszakban. Mind a négy esetben a könyvek proveniencia szerinti időleges beosztását figyelhetjük meg.

Árkosi Tegző Benedek és Árkosi Tegző Ferenc könyveinek katalógusát sem a régi, sem az új szakirodalom nem ismerte. Az 1998-ban a kolozsvári Egyházi Levéltárból előkerült kézirat[40] segítségével nemcsak egy az 1675-ből és 1676-ból származó katalógus-sorozatnál korábbi – 1661-es – könyvállományról alkothatunk képet, hanem a katalógust követő kölcsönzési feljegyzések révén a következő két évtized könyvtári gyakorlatáról is. Például az első név szerint ismert olvasók kölcsönzési bejegyzései: „ex libris Arkosinorum" (1670) és „Bibliotheca Clarissimorum Virorum Arkosinorum" arra vallanak, hogy az Árkosi-magángyűjteményből származó köteteket néhány évig még külön kezelték a könyvtár többi kötetétől.

Dálnoki Nagy Lőrinc könyveit[41], amelyet a volt tulajdonos halála után 14 évvel írtak össze, szintén külön helyezték el. A katalógus fejléce – „Series librorum maximam partem Laurentij Dalnochi" – szerint az összeírók tudhatták azt, hogy néhány könyvet már a könyvtár többi kötetei között[42] találnak meg, illetve, hogy nem minden Dálnoki-kötet található meg az egyház könyvtárában.[43]

ifj. Adam Franck könyvtárának jegyzéke[44] 1676-ban – a könyvtár felügyeletével megbízott Pauli Stennarius István halála után két évvel – készült el. ifj. Adam Franck ugyanis 1660-ban megkezdett peregrinációjáról nem tért vissza, külföldön élt 1716 körül bekövetkezett haláláig.

Jakab Elek 1888-ban már említette, hogy 1678-ban ifj. Joachim Stegmann végrendeletében könyveit az „eklézsiának" hagyta.[45] 1998-ban az Árkosi-jegyzékkel együtt ismét előkerült az egyházi könyvtárnak adott könyvek katalógusa.

[39] FARKAS Gábor a kárpát-medencei polgári könyvtárak négy alaptípusát különbözteti meg: 1. kis, azaz max. 20 tételt számláló, – 2. közepes, azaz 21 és 100 közötti tételt számláló, – 3. nagy, azaz 101 és 200 közötti tételt számláló, – 4. humanista, azaz 200 tételt meghaladó magángyűjtemény. (*A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai.* = Magyar Könyvszemle 1992. 100–121.)

Az Árkosi- 181, a Dálnoki- 122, a Franck- 106 és a Stegmann-jegyzék 275 tételt számlál. Azonban nem található meg ezeken 1 Árkosi-, 87 Dálnoki-, 6 Franck- és 12 Stegmann-kötet.

[40] Molnár Lehel levéltárosnak kell köszönetet mondanunk, aki mind az Árkosi-, mind a Stegmann-jegyzék publikálását átengedte.

[41] Adattár 16/2. 34–37.

[42] Egy kötetet azonosítottunk a katalógus-sorozat I. részében, az „Inventarium librorum"-ban, negyvenöt kötetet a sorozat III. részében, a „Catalogus aliorum librorum"-ban. – Adattár 16/2. 29–34., 37–41.

[43] Negyvenegy olyan kötetet azonosítottunk, amely nem található meg a katalógus-sorozatban.

[44] Adattár 16/2. 41–44.

[45] SIMÉN Domokos – mint megjegyeztük – tévesen az iskolai könyvtárnak adományozott könyvekről beszélt. (*i. h.* 196.) GÁL Kelemen megfogalmazásából nem derül ki, hogy melyik – az egyházi vagy a kollégiumi – könyvtárról van szó. – (*i. m.* II. 187.)

Az 1670-es évek végén az ismert katalógusok alapján a könyvtár állománya minimum 900 kötetes volt. Figyelembe kell venni azonban azt, hogy közel 650 kötet négy magángyűjteményből származott.

II. 2. A kolozsvári unitárius egyház könyvtára 1678 és 1716 között

Ebben az időszakban két alkalommal pusztította tűzvész az egyház könyvtárát: 1689-ben és 1697-ben. Ez utóbbi alkalommal már a kollégium könyvtárának 1693-ban itt elhelyezett kötetei és a Császmai István és Rajner Márton kurátorok által vásárolt könyvek[46] is megsemmisülhettek.

Mindennek ellenére az azonosított kötetek tanusága szerint az 1680-as – 1690-es évektől intenzív könyvtárgyarapítási tendencia figyelhető meg. Az 1700-as – 1710-es évekre ez a tendencia csökken.

1716-ban érte az utolsó csapás a könyvtárat, amikor a Szent Mihály templomot át kellett adni a katolikus egyháznak. A könyvanyagot ekkor érintő pusztulás mértékéről eltérő vélemények alakultak ki.

Mártonfi György katolikus püspök a kéziratokat, illetve a reformációt követően megjelent könyveket elégettette. A reformáció előtt megjelent kötetek a katolikus plébánia, illetve a jezsuita kollégium könyvtárába[47] kerültek.

1998-ban a gyulafehérvári Püspöki Levéltárban bukkant rá Kovács András az 1730-as kolozsvári canonica visitatio kéziratára, amelyben a katolikus plébánia könyvtárának katalógusa is megtalálható. E korabeli forrás segítségével lehetővé vált, hogy behatároljuk azokat az unitárius tulajdonban volt köteteket, amelyek 1716-ban ide kerülhettek.

Mártonfi püspök a könyvek egy részét visszaadta az unitárius egyháznak. Simén Domokos hivatkozásai alapján 170, illetve 270 kötetről[48], Benczédi Pál[49] szerint valamivel többről lehetett szó. Lakó Elemérrel értünk egyet, aki szerint „sokkal több nyomtatott könyv maradt".[50] Az eddigi possessor-kutatások során ugyanis több mint 700 ilyen kötettel találkoztunk. A szakirodalom szerint ezek már az unitárius kollégium új, harmadik könyvtárába kerültek, az egyházi könyvtár pedig végleg megszűnt. Ezt a megállapítást azonban némileg módosítanunk kell.

[46] SIMÉN két tételt idéz. (*i. m.* 196.)

[47] Jelen pillanatban csak olyan köteteket ismerünk, amelyek a XVII–XVIII. században unitárius magánszemélyektől kerültek a kolozsmonostori jezsuita rendház, illetve a kolozsvári jezsuita kollégium tulajdonába.

[48] „Egy néhányat szemszúrásból, némelyek szerint 270, mások szerint 170 darabot... az unitáriusoknak hagyott." – SIMÉN: *i. h.* 200. Nem nevezi meg hivatkozásai forrásait.

[49] BENCZÉDI Pál: *A volt kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kézirattáráról.* In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Bukarest–Kolozsvár, 1957. 33–34.

[50] LAKÓ Elemér: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári Akadémiai könyvtárban.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok II.* Szerk.: CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, SIPOS Gábor, TONK Sándor. Bukarest, 1980. 202.

Az 1730-as években még létezett az egyház könyvtára, amelyben a köteteket a „Kolosvári Unit. Eclesiájé" magyar nyelvű possessor-bejegyzéssel[51] látták el.[52] Három alkalommal az 1716 előtti latin nyelvű bejegyzést követi a magyar[53], tehát nem a kollégium új könyvtárába került minden visszaadott kötet. Ezt az elgondolást alátámaszthatja Gál Kelemennek az az állítása is, hogy a harmadik kollégiumi könyvtár állományának alapját Várfalvi Pálfi Zsigmond püspök 1737-es könyvtárhagyományozása teremtette meg.[54] Valamint az, hogy hét magyar nyelvű bejegyzés még Várfalvitól származik.

A kolozsvári unitárius intézményi könyvtárak sorában végül egy kissé különleges könyvtárral – a lengyel unitárius egyház könyvtárával kell megismerkednünk.

III. A kolozsvári lengyel unitárius egyház könyvtára

Ha azt mondtuk, hogy az unitárius kollégiumi könyvtárakról nagyon kevés információ áll a rendelkezésünkre, akkor a lengyel unitárius egyház könyvtáráról[55] szinte semmi.

„Szellemileg igénytelen kézművesek voltak, néhány nem túl magas műveltségű lelkésszel"[56] – ez a szakirodalom véleménye az 1660-as évek elején Erdélyben letelepedett lengyel unitáriusokról. Keserű Gizella ezt az állítást határozottan megkérdőjelezi. A kolozsvári lengyel unitárius egyház könyvtárának általunk azonosított kötetei is az ő véleményét igazolják.

A jelenleg ismert 30 kötet latin nyelvű tulajdonosi bejegyzésében – „Eccl. Unit. Pol(on). Claud." – nem szerepel évszám. Kilenc kötet Christoph Zagorski lengyel unitárius lelkész könyvtárából került ide. Róla annyit tudunk, hogy 1700-ban lett a kolozsvári egyház lelkésze, majd később Erdélyt elhagyva Poroszországba ment.[57]

[51] Jelzeteik: Akadémiai Kvt., U 58480 (1720); U 60498–60499 (1720); U 61963 (1720); U 62197 (1720); U 62208 (1720); U 62345 (1720); U 62516 (1720); U 73334 (1720); Unitárius Püspökség könyvtára (Kolozsvár), 90 (1726); Akadémiai Kvt., U 62207 (1726); U 64205 (172[9]); U 72954 (I. rész) (1732); U 72954 (II. rész) (1732).

Már 1714-ben is találkozunk magyar nyelvű possessor-bejegyzéssel: Akadémiai Kvt., U 61595–61596; U 61748.

[52] Öt esetben találkozunk latin nyelvű bejegyzéssel: Akadémiai Kvt., U 63120 (1720); U 51546 (1738); U 61439 (1738); U 63248 (Secundus tomus...) (1738); U 63248 (Quartus tomus...) (1738).

[53] Jelzeteik: Akadémiai Kvt., U 61963; U 62208; U 73334.

[54] Fasc. IV. 579–580. (Unitárius Egyház Levéltára, Kolozsvár) – GÁL: *i. m.* II. 536.

[55] BUZOGÁNY Áron 1868-ban még hivatkozik arra a jegyzékre, amelyet 1691-ben Augustinovics Pál készített az egyház könyveiről. – *Augustinovics Pál életrajza, tekintettel a lengyel unitáriusok történetére.* = Keresztény Magvető 1868. 24.

[56] KESERŰ Gizella: *Andrzej Wissowaty Religio rationalisa és Erdély.* In: Adattár 35. 251.

[57] GÁL: *i. m.* I. 130.

A másik ismert lengyel lelkészi könyvtárból, Andreas Lachovius (1668–1691) gyűjteményéből jelenlegi tudásunk szerint egy kötet sem került az egyház könyvtárába.

Miután a kolozsvári unitárius intézményi könyvtárak eseményekben gazdag történetével megismerkedtünk, tanulmányunk tulajdonképpeni témájáról, az egyházi értelmiség könyvtárairól szólunk.

IV. A kolozsvári unitárius egyházi értelmiség könyvtárai

A egyházi értelmiségi magángyűjtemények[58] legnagyobb része kis könyvtár volt. Egy ilyen könyvtár jegyzéke – Enyedi Péteré (1604) – maradt fenn hagyatéki osztozkodó iratok között.[59]

Egyetlen közepes, tehát 21–100 közötti tételt számláló gyűjtemény jegyzéke sem ismert. Enyedi György püspök könyvtára ilyen lehetett, ha az azonosított kötetek (18) mellett figyelembe vesszük Balázs Mihály[60] megállapítását, amely szerint Enyedi „hivatkozásaiból kikövetkeztethetően megvoltak könyvtárában 16. századi szentháromságtagadó elődök ritkaságnak számító nyomtatványai és kéziratai is". Valentinus Radecius püspök könyvtárából Dankanits Ádám[61] közel 50 könyvet ismert. Jelenleg 43 kötetéről van tudomásunk. Jövedécsi András plébános 25 kötetes könyvtárából 14-et Jakó Zsigmond[62] azonosított. Várfalvi Pálfi Zsigmond könyveinek (66 kötet) jelentős többségét peregrinációjáról hozta magával.

A két nagy unitárius és Dálnoki Nagy Lőrinc „humanista" könyvtára[63] nem lelkészi könyvtár. Árkosi Tegző Benedek és Dálnoki Lőrinc a kolozsvári unitárius kollégium lektora, Árkosi Ferenc a kolozsszentpéteri iskola rektora volt. ifj. Adam Franck – mint már említettük – nem tért vissza peregrinációjáról.

ifj. Joachim Stegmann szász lelkész könyvtára kivételes – a legnagyobb ismert unitárius magánkönyvtár.[64]

[58] Könyveik ma a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában, ezenkívül a gyulafehérvári Batthyaneumban, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Tudományos Könyvtárban és a nagyszebeni Bruckenthal Múzeumban találhatók meg.

[59] Jelzete: Kolozsvár város Levéltára, Protocollum 137. – Kiadta: K. KISS Gyöngy: *Könyvek a kolozsvári polgárok XVI–XVIII. századi hagyatékában.* = Művelődés 1983. 37. – Idézi a 14. és a 15. tétel kivételével: JAKAB: *i. m.* 406. – Bibliográfiai leírása: *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721.* Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeállította: HERNER János–MONOK István. Szeged, 1983. 10. /Könyvtártörténeti Füzetek III./

[60] Balázs Mihály bevezetése *Enyedi György válogatott művei*hez. Vál.: BALÁZS Mihály és KÁLDOS János. Bukarest–Kolozsvár, 1997. 16.

[61] DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok.* Bukarest, 1974. 18.

[62] JAKÓ Zsigmond: A Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárának possessor-jegyzéke. (kézirat)

[63] FARKAS Gábor még Dálnoki Lőrinc nagy könyvtáráról beszélhetett. – *i. h.* 111.

[64] Stegmann 275 tételes könyvjegyzékén 12 kötet nem szerepel.

Mivel összefoglaló képet legkevésbé a lelkészi magángyűjteményekről[65] tudunk adni, ezért a következőkben a plébánosi és a püspöki könyvtárakról ejtünk szót.

IV. 1. A kolozsvári unitárius plébánosok könyvtárai

Johannes Erasmus (1593–1601) és Járai Sámuel (1632–1643) egy-egy könyve ismert.[66] Adam Franck (1643–1655) könyveit fia, ifj. Adam Franck könyvtárának (1676) kötetei között találjuk meg.[67] Valentinus Radecius (1622–1632), Járai János (1655–1661), Szentiványi Márkos Dániel (1672–1689) és Várfalvi Pálfi Zsigmond (1720–1737) könyvtáráról mint püspöki könyvtárról szólunk, mivel ők – részben egy időben – mindkét tisztet betöltötték.

Négy olyan unitárius plébános könytárát ismerjük, akik plébánosi tisztük mellett az unitárius kollégium rektorai is voltak. Göcs Pál (1602–1622) Enyedi György tanítványa volt a kolozsvári unitárius kollégiumban. Majd a padovai artes fakultásra iratkozott be.[68] Valentin Baumgart (1661–1672) Königsbergben és Leidenben tanult. Majd mint a luklavicei iskola rektora jött Erdélybe.[69] Jövedécsi András (1689–1710) megreformálta a poétika oktatását. Kolozsvári Dimény Pál (1710–1720) felvette Descartes-t a kollégium tananyagába, a logikai disputációk mellé pedig teológiai disputációkat vezetett be. Valamint 1690-ben elsőként tartott anatómiai bemutatót a kollégium tanárainak és diákjainak.[70]

Mint plébánosok az egyházi könyvtár „kezelői" is voltak. Hat esetben (Erasmus, Göcs, Radecius, Franck, a két Járai) sajnos nem ismerünk a könyvtárral kapcsolatos forrást. Baumgart plébánossá választásának évében az ő felügyelete alatt írták össze a könyvtár első ismert jegyzékét. Majd a következő években tőle kölcsönöztek. Jövedécsi és Kolozsvári Dimény – mielőtt plébános lett – már számos kötetet kölcsönözött a könyvtárból. Az 1716 utáni magyar nyelvű possessor-bejegyzések pedig szinte kivétel nélkül Várfalvi Pálfi Zsigmondtól származnak.

[65] Magyar unitárius lelkészek: Bogáti Fazekas Miklós, Martinus Fulvus, Bikfalvi Nagy Imre, Enyedi Péter, Szentmártoni Bodó Bálint, Varsolczi M. János, Lisznyai Gyárfás, Samarjai Jó Márton, Makai Nyírő István, Tordai János, Dálnoki Nagy János, Dombai Osvát János (Kolozsszentpéter), Ajtai Mihály, Tsép Bálint

Szász unitárius lelkészek: Georgius Deidrich, Johannes Broser, Pauli Stennarius István, Joannes Schyrmer, ifj. Joachim Stegmann (!)

Lengyel unitárius lelkészek: Andreas Lachovius, Christoph Zagorski

[66] Erasmus: KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia: *Arianskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*. Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdansk, 1974. 149. – Jelzete: Akadémiai Kvt., U 61617.

Járai Sámuel könyvének jelzete: Akadémiai Kvt., U 63608.

[67] *Adattár* 16/2. 41–44.

[68] Göcs Pál könyvtárából 18 kötetet ismerünk.

[69] Valentin Baumgart könyvtárából 19 kötetet ismerünk.

[70] Kolozsvári Dimény Pál könyvtárából 20 kötetet ismerünk.

Mint magánszemélyek könyvszerető, könyvgyűjtő emberek voltak. Erre vall többek között, hogy Göcs Pál felvásárolta a néhai Torockai Máté püspök könyvtárának nagy részét annak özvegyétől. Baumgart magával hozta Erdélybe leideni és luklavicei tartózkodása alatt beszerzett könyveit. Jövedécsi a néhai Pauli Stennarius István szász unitárius lelkész könyvtárának jelentős részét szerezte meg. Várfalvi Pálfi közel 60 kötetet vásárolt peregrinációja alatt Oderafrankfurtban, Leidenben, Franekerben, Rotterdamban és Londonban.

IV. 2. A kolozsvári unitárius püspökök könyvtárai

Az unitárius püspökök nem hagyták könyvtáraikat egyházukra. Kivételnek számít Nagysolymosi Koncz Boldizsár (1661–1684), akinek végrendeletét (1683) ismerjük[71], könyveit azonban nem. Várfalvi Pálfi Zsigmond (1724–1737) végrendeletében már a kollégiumnak adományozta könyveit.[72]

Gál Kelemen a Szentiványi Márkos Dániel által 1668-ban hazahozott Servét-kötettel kapcsolatban jegyzi meg, hogy azt az egymást követő püspökök személyes őrizetére bízták.[73] Később egy 1726-os könyvbejegyzés[74] tesz említést arról a szándékról, hogy egy könyv püspökről püspökre szálljon.

A szakirodalom három püspök – Enyedi György (1592–1597), Toroczkai Máté (1601–1616) és Szentiványi Márkos Dániel (1684–1689) – könyvtárának szentelt nagyobb figyelmet.[75] A Bibliotheca Dissidentiumban[76] felsorolt Enyedi-köteteket újabb könyvekkel gyarapíthattuk. Balázs Mihály egy Torockai-

[71] JAKAB: *i. m.* 422–423. – valamint *N. Solymosi Koncz Boldizsár unitárius püspök testamentuma 1683. nov. 27-én.* Közli: BENCZÉDI Gergely. = Keresztény Magvető 1897. 27–28.

[72] Már korábban kerülhettek könyvei az egyház könyvtárába: BLAEU: *Institutio astronomica* c. művében (Amszterdam, 1668) Pálfi 1698-as leideni bejegyzését az egyházé követi. Jelzete: Akadémiai Kvt., U 61612.

[73] GÁL: *i. m.* II. 403.

[74] „Ezen kőnyvet administrálá Cántor Sombori Ferencz Ur által Néhai boldog emlekezetű Defunctus Püspők Almási Mihály Uram Relictája Nemzetes Mátéffi Anna Aszszony T. Püspők Pálfi Sigmond Uram kezére az Legationak [s]enora szerént hogy Püspőkről Püspőkre perpetuae deveniallyon. Anno 1726 die 3 Jan. ..."

In: *Biblia Sacra vulgatae editionis Sixti Quinti Pont. Max. iussu recognita atque edita.* Coloniae Agrippinae, 1630, sumpt. Bernardi Gualtheri et sociorum, in 12. – Unitárius Püspökség könyvtára, (Kolozsvár) – A kötetnek nincs jelzete.

[75] Néhány kötetet ismerünk a következő püspökök könyvtárából: Csanádi Pál (1632–) 6, Járai János (1661) 6, Bölöni Bedő Pál (1689–1690) 3, Kövendi N. Mihály (1690–1692) 1, Almási Gergely Mihály (1692–1724) 3.

[76] KÁLDOS, János–BALÁZS, Mihály: *Ungarlandische Antitrinitarier II. György Enyedi.* Baden-Baden & Bouxwiller, 1993. 151–154. /Bibliotheca Dissidentium XV. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dixseptième siècles/.

kötettel[77] egészítette ki a Dankanits Ádám által ismert hét kötetet.[78] Szentiványi Márkos Dániel[79] esetében a kolozsvári református kollégiumba került – Sipos Gábor által azonosított – könyvek[80] mellett az unitárius egyház tulajdonában volt köteteket találtunk.

Befejezésül szeretnénk ismét hangsúlyozni, hogy a helyszíni kutatómunka lezárása és a források feltárásának befejezése után kerülhet csak sor a dokumentumanyag teljességre törekvő értelmezésére.

GYÖNGYI BÍRÓ

Die Bibliotheken der unitarischen geistlichen Intelligenz zu Kolozsvár (Klausenburg) in den 16–17. Jahrhunderten

In ihrer Abhandlung gibt die Verfasserin zuerst einen Überblick über die Geschichte der drei unitarischen Bibliotheken zu Kolozsvár, die in den 16. und 17. Jahrhunderten von der geistlichen Intelligenz benutzt wurden. Diese sind die Folgenden: die Bibliotheken des unitarischen Kollegiums zu Kolozsvár, die Bibliothek der unitarischen Kirche Kolozsvár und die Bibliothek der polnischen unitarischen Kirche zu Kolozsvár. Danach schildert sie die Geschichte der Bibliotheken der Kolozsvárer geistlichen Intelligenz, und die Geschichte der Bibliotheken der Pfarrer und der Bischöfe. Am Ende beschreibt die Verfasserin die Bibliotheken der unitarischen Bischöfe zu Kolozsvár.

[77] BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei.* Bp., 1998. 92. /Humanizmus és reformáció 25./

[78] DANKANITS Ádám: *Adatok Torockai Mátéról.* In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricum* IX. Szerk.: CSUKÁS István–HORVÁTH Károly. Szeged, 1969. 107–109.

[79] Szentiványi Márkos könyvtárából 16 kötetet ismerünk.

[80] SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században.* Szeged, 1991. 52–54. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok I./

MUTH ÁGOTA GIZELLA

Iris

Német nyelvű irodalmi almanach a magyar reformkorban

„Ew. Wohlgeboren!

Das Unglück, das die blühende Hauptstadt unseres Vaterlandes so hart getroffen, wird Ew. Wohlgeboren durch öffentliche Blätter bekannt sein.

Zu den hart begdrängten [...] zählen wir auch unseren hiesigen Buchhändler und Verleger, Herrn Gustav Heckenast [...]

Die Unterzeichneten wenden sich daher mit muthiger und freudiger Zuversicht an Einen jener reich begabten Geister, die mit ausgezeichneten Genie edle Gesinnung und echte Humanität vereinigen, um gefällige und wirksame Unterstützung zu einem Unternehmen zu erbitten [...], um ihm damit zur Gründung eines neuen Verlagsunternehmens behilflich zu werden.

Dieselbe besteht in der Redaktion und Herausgabe eines

„Albums für 1839"

[...] Interesse in Aussicht gestellt wäre, daß Männer von so glänzendem und bewährtem Rufe durch großmüthige Beiträge von literarischen Spenden das Buch zu bereichern und zu zieren gesonnen seien.[...]

Pest, am 10*t* April 1838.

Johann Graf Mailáth
Dr. Sigmund Saphir"[1]

Az „Album" az *Iris* nevet kapta és első évfolyama 1840-ben látott napvilágot Pesten, Heckenast Gusztáv kiadásában, akinek megsegítésére alapították. Az idézett körlevelet számos korabeli bécsi íróhoz és költőhöz eljuttatták, akik szívesen segítet-

[1] „Tekintetességed!

Bizonyára Tekintetességed is értesült a lapokból arról a szerencsétlenségről, amely oly súlyosan érintette hazánk virágzó fővárosát.

A nagy kárt szenvedettek [...] között van helybeli könyvkereskedőnk és kiadónk, Heckenast Gusztáv úr is [...].

Alulírottak ezért bátor és reményteli bizalommal fordulunk azon tehetséges elmékhez, akikben a kitűnő szellem nemes érzülettel és valódi humánummal párosul, hogy szíves és hathatós támogatásukat kérjük egy vállalkozáshoz [...], hogy ezzel segítséget nyújtsunk számára egy új kiadóvállalat alapításához.

Egy Album szerkesztését és kiadását tervezzük 1839. évre,

[...] feltételezzük az érdeklődést kiváló és hírneves emberek részéről, akik készek lesznek nagylelkű irodalmi adományaikkal gazdagítani és díszíteni a könyvet [...]."

Az idézett részletet saját fordításomban közlöm. (A szerző.)

Idézi: SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadóik a XIX. században. (1812–1878)*. Bp. 1931. 124. /Német Philológiai Dolgozatok 47./

ték írásaikkal a jótékony célt, hogy az írók és az irodalom barátjának kiadója újra meginduljon, az 1838-as nagy pesti árvíz után. A zsebkönyv kilenc évfolyamot élt meg és 1848-ig tartott. A 10. kötet anyaga is készen volt már, de a szabadságharc miatt nem jelenhetett meg. A pompásan kiállított, selyembe kötött almanach – Heckenast nyomdájának mesterműve – még Németországban is élénk feltűnést keltett.[2]

I. Magyar törekvések – német hagyományok a korabeli Pest-Buda szellemi életében. Sajtó- és könyvkiadás

Évkönyvünk indulása a magyar reformkor utolsó harmadára esik, amikor a magyar nyelvű irodalomért folyik a harc, az irodalmi élet irányítása a híres triász: Bajza, Vörösmarty és Toldy kezében van, teret nyert a kritika *(Kritikai Lapok)*, vitáktól pezsegnek a folyóiratok és egymást érik az irodalmi perek. Működik az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság, s a folyóiratok között első Bajzáék *Athenaeum* c. orgánuma és kritikai melléklapja a *Figyelmező*, amely „az egyetemes literatúra körében" alcímmel jelzi más népek irodalmának figyelemmel kísérését is. A romantika szellemében a „nemzeti" a jelszó minden téren, legfőképp a nyelv, irodalom és színház terén, s ezt követi majd a politika is. A Nemzeti Színház magyar darabokat vár, elindul a színikritika. Folyóiratok terén az enciklopedikus *Athenaeum* mellett népszerű még az irodalmi betétekkel és társasági tudósításokkal tarkított divatlap, a nőolvasók örömére. (1833-ban indul a *Regélő* és melléklapja a *Honművész*, Mátray (Rothkrepf) Gábor szerkesztésében, majd 1848-ban egyszerűen *Divatlap* címen szűnik meg, Vahot Imre szerkesztése alatt, hosszú fennállása idején cím- és tartalomváltozásaiban követve az olvasók igényeit). Az 1831-et követő évtizedben 98 hírlap és folyóirat működött.[3] A politikai érdeklődés egyre jobban háttérbe szorítja a szépirodalmi lapokat és *Iris*ünk megjelenése utáni évben indul hódító útjára a *Pesti Hírlap*, az újságírás önálló foglalkozássá válik és Metternich osztrák cenzorait hazai köznemesi utódok követik. 1840–41-ben egyetlen jelentős irodalmi-tudományos folyóirat alapítás történt nálunk, Szalay László *Budapesti Szemléje*.[4] A zsurnalizmus már az 1830-as évek első felében jelentkezik, több lap indul egyszerre, zárt írói körökkel, de az évtized második felére már differenciálódik az irodalom, írói csoportok vetélkednek. 1834-ben a *Rajzolatok*, tíz évvel később az *Életképek* már a fiatalság lapjai és ezek az elmagyarosodott német ajkú városi lakosságra is támaszkodnak, szerkesztőik is közülük származnak. Fontos az előfizetői kör, hiszen ez biztosítja az újság létét, az újságírás ekkor már üzlet.[5]

[2] Vö. PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története. A legrégibb időktől 1848-ig*. Bp. 1926. 482.

[3] Vö. BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Bp. 1993. 31.

[4] Vö. Uo. 34–35.

[5] Vö. T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap*. Bp. 1970. 12–14.

Természetesen éltek és indultak a magyar mellett német nyelvű folyóiratok is. A hazai német nyelvű újságírás még Mária Terézia idejére nyúlik vissza. Szemző Piroska tanulmányában Windisch Károly Gottlieb *Pressburger Zeitung*ját említi, amelynek 1770 körül szépirodalmi melléklapja is volt és a „céltudatos németnyelvű" szépirodalmi lapok indítását a 19. sz. huszas éveire teszi.[6]

A színvonalas német nyelvű lapokra éppen az jellemző, hogy nem a magyarok ellenében alakulnak, nem vetélkednek velük, inkább közvetítő szerepet vállalnak a német irodalom és kultúra hazai terjesztésében és a magyar írók legjobbjainak műveit, műveinek részletét német fordításban közlik. Ezzel kettős célt szolgálnak, hiszen a magyarországi német ajkú polgárokkal is megismertetik a magyar irodalom színe-javát és külföldi előfizetőik révén Ausztriában és Németországban is népszerűsítik a magyar írásokat. E folyóiratok szerkesztői többnyire maguk is hazai németek, vagy zsidó származású újságírók, kétnyelvűek és ezáltal hidat képeznek hazánk és a külföld között. „A német könyvek, hírlapok és folyóiratok a XIX. század első felében a magyarnyelvű irodalom gyors fejlődése ellenére is a magyar szellemi élet jelentékeny tényezői maradnak."[7]

Pukánszky Béla és Szemző Piroska dolgozták fel a magyarországi német irodalom, ill. folyóiratkiadás történetét, Réz Henrik írt még a témáról az 1920-as és 30-as években, s korunkban Fried István, Mádl Antal és Soós István foglalkozott a kérdéssel a hazai németség kultúrájának keretein belül. A felsorolt szerzők egyetértenek a hazai német lapok kultúraközvetítő szerepét illetően, s Fried István kiemeli a „vaterländisch", vagy „patriotisch" jelzőt, amelyet gyakran alkalmaznak a folyóiratok címében, amely a magyarországi németeknek a magyar szülőföldhöz való ragaszkodását fejezi ki.[8]

Ilyen folyóirat a *Pannonia* (1819–1822), alcíme: Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren (Hazai szórakoztató lap a szép, jó és igaz barátainak). Trattnernél jelent meg hetente kétszer, de sajnos összeütközésbe került a bécsi cenzúrával Grillparzer egyik betiltott versének kiadása miatt, s ezért megszüntették. Gróf Festetics Károly Albert lapjának érdeme, hogy már magyar irodalmat is közöl fordításban. Szemző szerint ez volt az első német nyelvű szépirodalmi folyóirat hazánkban.[9] Megszüntetése után három évvel indult az *Iris*, Stielly Károly és Rosenthal Sámuel lapja, amely 1828-ig tartott. Alcíme: Zeitschrift für Wissen, Kunst und Leben (Tudomány, művészet, közélet). Budán adták ki hetente kétszer. A kor jónevű osztrák írói – költői szerepelnek hasábjain, vannak köztük olyanok is, akik már a *Pannoniá*ba is írtak (Castelli, Enk, Grillparzer, Feuchtersleben, Gräffer, Vogl, Frankl, Grün etc.), hazai munkatársai: Majláth János gróf, Hugo Károly, Melczer Jakab, Petz Lipót, Toldy Ferenc. Szintén közöl fordításokat Kisfaludy Ká-

[6] Vö. SZEMZŐ Piroska: *Német írók...* 15–16.

[7] PUKÁNSZKY: *A magyarországi német irodalom ...* 456.

[8] Vö. FRIED István: *A pest-budai németség kultúrája a XIX. század elején.* = Filológiai Közlöny 1978. 212.

[9] Vö. SZEMZŐ: *Német írók...* 19.

roly, Vitkovics Mihály és Fáy András műveiből. „Az Iris a Pannoniával szemben már nívós [...] folyóirat, mely válogatott írókörével irányt szabott az ízlésnek."[10] Megszűnése évében alapították a *Spiegel*t. Ez már nem tiszavirág-életű, 1852-ig (25 évig) állt fenn, csak alcíme változott az évek során: Der Spiegel – oder Blätter für Kunst, Industrie und Mode (Tükör – Művészet, ipar és divat), később helyet kap az irodalom, majd a színház is az alcímben, végül Saphir Zsigmond szerkesztésében ért véget 1852-ben, politikai és szépirodalmi lapként. Itt is követhetjük az alcímek módosulásán keresztül az olvasóközönség igényeinek változását és a korhoz való alkalmazkodást, akárcsak a magyar nyelvű *Regélő* esetében. Melléklapja a *Schmetterling*, 1831-től tudósít a napi színházi és irodalmi eseményekről. Említésre méltó még a *Der Ungar*, alcíme: Zeitschriftliches Organ für ungarisches Interesse, Kunst, Eleganz, Literatur, Theater und Mode (Művészet, irodalom, színház és divat a magyarok iránt érdeklődők számára). Ez vegyes tartalmú, de zömében szépirodalmat közlő napilap, zenemellékletekkel. Alcímében sokatmondó a für ungarisches Interesse – érdeklődéskeltés a magyar témák iránt. Klein Ármin (Kilényi János) alapította, aki szerkesztő és fordító is volt egyszemélyben. A kül- és belföldi irodalmi életről egyaránt tájékoztat. Külön rovatai: Pesther Briefe (Pesti levelek), valamint Bilder aus Ungarn (Magyarországi képek). Ezek a folyóiratok még általában nyolcoldalasak, negyedrét formátumban készültek, természetesen gótbetűkkel szedve és igen apró betűkkel, ezért olvasásuk nem túl kényelmes. Az első évfolyamok nem illusztráltak, de fejlécük kissé díszített. Német nyelvű almanach *(Jahrbuch des deutschen Elements in Ungarn)* is megjelent egy alkalommal 1846-ban Benkert (Kertbeny) Károly szerkesztésében, Schedius, Rumy, Pyrker, Majláth gróf és Hugo Károly írásaival.

„A könyvkiadók és könyvkereskedők tekintélyes része német származású: Trattner János Tamás és Mátyás Pesten; Wigand Ottó és Heckenast Gusztáv Pesten és Kassán; Landerer Mihály és Lajos Pesten és Pozsonyban. Ezek a kiadók [...] a magyar irodalom felvirágoztatása és terjesztése körül is nagy érdemeket szereztek."[11] Az enyhébb cenzúra miatt sok német kiadvány látott napvilágot Pesten, Budán, Pozsonyban és általában a magyar városokban. Pest különösen kedvelt kiadóhely, sorozatok jelentek meg itt a nagyközönség számára a korabeli német, francia, angol regényekből (1815-ben Hartlebennél a Winterfreuden; 1819-ben Leyer Józsefnél a Frauenzimmer-Bibliothek, hölgyek számára; 1826–1829 között Wigand Ottónál az Erheiternde Abendbibliothek für die gebildete Lesewelt, a művelt olvasók számára. Hartleben kiadott egy Belletristisches Lese-Cabinet és egy későbbi Neues Belletristisches Lese-Cabinet c. sorozatot). A magyar művek közül Klein Ármin fordításában jelentek meg Jósika regényei és Eötvös *Karthauzi*ja, 1834 és 1844 között. Az értékes irodalom mellett szép számmal adtak ki ízlésrontó ponyvaregényeket is.[12]

[10] Uo... 39.

[11] PUKÁNSZKY: *A magyarországi német irodalom* ... 456.

[12] Vö. Uo. ... 503.

A leghíresebb pesti könyvkiadó Heckenast Gusztáv neve nekünk magyaroknak a márciusi forradalom eseményeit idézi, a Heckenast-Landerer nyomdában készült 12 pont és Nemzeti dal kapcsán őrizzük emlékezetünkben. Kassán született, német eredetű családban, a véletlen segítette az irodalomhoz. Sógora, az említett Wigand Ottó maga mellé vette könyvkereskedésébe Pestre és 1834-ben rábízta üzletét, amikor egy tiltott könyv (Wesselényi Miklós: *Balítéletek*) terjesztése miatt szöknie kellett.[13] A fiatal Heckenast fejlesztette a céget és 1840-ben Landerer Lajos nyomdásszal együttműködve közös vállalatot alapított. Országszerte népszerű, művelt, irodalomszerető- és értő ember volt. Német és magyar műveket egyaránt adott ki. Élénk társasági életet élt, a korabeli magyar, osztrák és német írók örömmel adták munkáit kiadójába és szívesen időztek pilismaróti birtokán. Adalbert Stifter és Betty Paoli támogatója és örökös kiadója, Stifter személyes barátja is. Megjelenteti Jósika: *Zrinyi a költő* c. művét Toldy német fordításában és Jókainak is ő a kiadója. 1854-től nála lát napvilágot a *Vasárnapi Újság*. Heckenast 1873-ban átadta kiadóját a Franklin-Társulatnak, Pozsonyba költözött, de haláláig dolgozott német munkák kiadásán. Az írók mecénása és az olvasók barátja 1878-ban halt meg, a legnagyobb hazai lapok gyászolták:

> „A magyar irodalomnak [...] gyásza van" – e szavakkal kezdi 1878. ápr. 14-i számát a Vasárnapi Újság, – „Négy évtizednek [...] kulturhistoriája van nevéhez fűzve [...] Ama korszak alatt alig élt Magyarországon nevezetesebb író, a kinek legalább egy értékesebb műve ne Heckenast Gusztáv által jutott volna a közönség közé, s volt egy idő, a midőn egészen az ő kezébe látszott letéve irodalmunk sorsa.[...]"[14]

II. A magyarországi német polgár – az irodalom művelője és olvasója

Egy német nyelvű évkönyv bemutatásakor természetesen nem kerülhető meg ennek legfőbb olvasóközönsége; a hazai német ajkú polgárság. A német nyelv nem volt idegen a magyar főnemesek, nemesek számára sem, sokan nagyon jól beszélték, azonban a német sajtó igazi olvasója mégis az anyanyelvű hazai németség. Történetükkel és kultúrájukkal, nyelvük fejlődésével ma már többen foglalkoznak a népcsoport tagjai közül is. Szinte minden szerző hangsúlyozza a magyarországi németek magyar haza iránti szeretetét és hűségét, kultúraközvetítő szerepét.

Ki a német polgár? – kérdezi már Pukánszky is és válasza így szól: „[...] aki német származásának tudatában vizsgálja a magyar nemzeti közösséghez való viszonyát [...] lép a magyar–német együttélésben nyíló egyik vagy másik útra."[15] Sebestyén György így teszi fel a kérdést: „Mit jelent az, hogy magyarországi német?" – a választ az érzelmekben keresi – „Az etnikai identitás problé-

[13] Vö. SZEMZŐ: *Német írók...* 83.

[14] Vasárnapi Újság 1878, Nr. 15.

[15] PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön.* Bp. 1940. Franklin-Társulat. 6.

mája érzelmeket érint."[16] Ezzel arra utal, hogy egy-egy etnikum esetében nem elég csak a nyelvet egyedüli kritériumnak tekinteni. Elmer István bájos kétnyelvű képeskönyvében e kettősség érzését jól ismerve írja: „Kik ők – kicsodák vagyunk mi, akik két nyelven, két kultúrához kötötten, ám egyetlen emlékezettel, az ungarn–deutschenek álmával éltünk-élünk itt?"[17] Szerinte: „A kettős kötődés nem apaszt, nem teszi sótlanná a kedélyt és a lelket. Ha nem akarják politikai célra fölhasználni, gazdagítja azt, aki megéli ezt a sorsot, s úgyannyira a többségi közösséget is."[18] A németek több hullámban érkeztek, ill. telepítették őket Magyarországra. A 18. század felvilágosult uralkodói (III. Károly, Mária Terézia és II. József) idején érkező osztrák és német telepesek, a svábok katolikusok, míg az erdélyi svábok református vallásúak. Galíciai zsidók is érkeztek, mintegy 110 ezer embert telepítettek, akiknek az volt a küldetésük, hogy benépesítsék az elpusztult területeket.[19] A magyar őslakosok és a német telepesek kölcsönösen gazdagították egymás nyelvét és kultúráját. A polgárosodás ekkor indult meg nálunk a köznemesség vezetésével, amelyhez csatlakozott a német polgárság is, mert érdekei egyeztek a magyar polgárosodás érdekeivel, a bécsi udvar ellenében. A század elején Debrecent kivéve a szabad királyi városok lakosságának többsége német volt, a 30-as évekre erősödik az elmagyarosodás, még Pest-Budán is. Budának az 1840-es évek végén 30 000 német és 7 500 magyar lakosa volt. Pest német és magyar lakossága számban megegyezett egymással, 30–30 000.[20] Az említett kutatók a magyarországi német polgár három típusát különböztetik meg; a Hungarus tudatú asszimilálódott típust, aki teljesen beolvad a magyarságba, nevét is magyarosítja és érzelmeiben is azonosul, noha nem mindig beszél jól magyarul. A második, aki inkább csak külsőségekben hódol be, de otthonában ápolja német kultúráját, s végül az öntudatos német polgár, aki ugyan nem ellensége a magyar nemzetiségi mozgalomnak, de elutasítja saját beolvasztását. A legöntudatosabbak az erdélyi szászok voltak, de ők a magyar törekvéseket is elvetették.

A hazai német polgárt is magával ragadja a magyar reformlendület. Irodalmuk és színjátszásuk nem annyira eredeti, inkább bécsi mintákon alapul. A magyar kultúra iránt azonban nyitottak. Az elmagyarosodás a 40-es években a legerősebb. A magyarság iránti rajongásban a szabadság, hősiesség mind a ma-

[16] SEBESTYÉN György: *A magyarországi németek közvetítő szerepéről.* In: *300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. / 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből.* Budapesti Nemzetközi Történészkonferencia I. (1987. március 5–6.) Szerk.: HAMBUCH Vendel. Bp. 1988. 18.

[17] ELMER István: *Gyökeret vertek a svábok:* Emlékeztető képeskönyv. *Die Schwaben fassten Fuss.* Bp. 1996. 8.

[18] Uo. ... 44.

[19] Vö. TILKOVSZKY Lóránt: *Német nemzetiség–magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németek történetéből.* Pécs, 1997. 28.

[20] BELLÉR Béla: *A hazai németség a reformkor, a polgári forradalom és az önkényuralom idején.* In: *300 éves együttélés I.* ... 66.

gyar névben egyesül. Akadnak kirívó példák, ilyen volt Pulszky Ferenc felesége, a bécsi bankárlány, aki nem tudott magyarul, de azt írta naplójában: „Mindenem, amim csak van, Magyarországé" – idézi Bellér Béla.[21]

Magyar oldalról egyrészt örültek ennek a folyamatnak, elősegítették, másrészt erőszakos úton is próbálkoztak (az 1844. évi törvénnyel, amely a magyart államnyelvvé tette, de nem vette figyelembe, hogy ezt nem lehet egy csapásra megvalósítani olyan területeken, ahol a lakosság többsége németajkú). A magyarországi németek kultúraközvetítő szerepét híres művészek is erősítik (Liszt Ferenc, Munkácsy, Erkel), építészek (Hild, Pollack, Schulek). A magyarországi németek kettős tudatára kedves anekdota szól Erkelről, akit felkértek a Bánk bán megzenésítésére és ezt felesége így tolmácsolta neki: „Franz, du muß etwas hazafias schreiben!"[22]

Spira György a névmagyarosítással kapcsolatban hoz néhány mosolyogtató példát, amelyek általában a német nevek tükörfordításai: Teichengrüberből Tavasi, Liebéből Szerelmey, Merkből Figyelmessy, Ringsmuthból Körbáthory.[23]

Toldy (Schedel) Ferenc a legmarkánsabb példa a magyarrá vált német irodalmárok körében, akinek nevéhez a híres Pyrker-pör is fűződik. Kazinczyt, a legnagyobb magyar nyelvújítót megrója azért, mert lefordította a németül író Pyrker László bibliai eposzát *(Szent hajdan gyöngyei)*.

Toldy alakját szinte minden kutató kiemeli és méltatja magyar irodalomtörténeti munkáját, amely első valódi irodalomtörténetünknek számít, valamint lapszerkesztői és kritikusi tevékenységét. A német származású Toldy a magyar nyelv, irodalom és színjátszás őre, a reformkori vezér, Bajza barátja. A szepességi német Szontagh Gusztáv nevét is említhetjük mint a magyar ügy harcosát (az *Athenaeum* munkatársa) vagy Mátray (Rothkrepf) Gáborét (a *Regélő* szerkesztője).

A színjátszás még az a terület, ahol a magyar nyelvi-nemzeti törekvések összeütköztek a némettel. A hazai német színjátszás története nem tárgya dolgozatomnak, csak a Pesti Német Színházat említem, amely 1812 és 1847 között állt a mai Vörösmarty (akkor Gizella) téren és 3500 nézőt fogadott be. Sajnos 1847-ben leégett. Műsoruk a bécsi Burgtheaterét követi, de játszottak a német színházban magyar darabokat is, német fordításban. A színügy a reformkori küzdelmek állandó ütközőpontja volt. Bajzáék természetesen a magyar darabokat sürgették és pártolták. A Pesti Magyar Színház – amely az ő vezetése alatt lett Nemzeti – mindig harcban állt a némettel, hiszen nem tartották jó magyar embernek, aki azt is látogatja. A pesti német színházat főleg bécsi vendégszínészek fellépése alkalmával látogatták magyarok, többször járt itt Nestroy, aki fellépett saját darabjaiban, s ezután a magyar színház is bemutatott műveiből,

[21] Vö. Uo. ... 67–68.

[22] Vö. ELMER István: *Gyökeret...* 41.

[23] SPIRA György: *A pesti németek és a magyar negyvennyolc.* In: *Németek Budapesten.* Szerk.: HAMBUCH Vendel. Bp. 1998. 44.

magyar nyelven.[24] Német színház egyébként majdnem minden nagyobb városunkban, Pozsonyban, Kassán, Győrött, Sopronban stb. működött. A német színházak igyekeznek megfelelni a magyar igényeknek is. Bemutatják Kisfaludy, Szigligeti darabjait, Körner *Zrinyi*jét. A magyarul tudó német színészek szívesen lépnek fel magyar színházban és a német darabokat is magyar nyelvű betétekkel színezik, egy-egy mondattal, vagy dalokkal.[25]

A magyarországi német polgár tehát nyelvében német–magyar, vagy német. Német színházba jár, német nyelvű újságot olvas, de fordításban hozzájut a világ- és magyar irodalom alkotásaihoz is. A német kultúra együtt él a magyarral a reformkor végén is. A pest-budai német polgár csodálja a magyar nemesi pompát, rajong a nemzeti hősökért, de Bécsért is lelkesedik. A 30-as és 40-es évek német értelmisége dolgos polgár, de nem harcos szellemű, a nyugalmat kedveli, a békés otthont. Pukánszky hagyományőrzőnek nevezi ezt a tipikus biedermeier polgárt. A nagy romantikus hullám elvonult és a tompított fényű biedermeier borította el az irodalmat. Ez egyfajta életforma, életérzés; a nagy lelkesedés után az apró örömök megbecsülése, visszavonulás a családi szalonba, házimuzsika, esetleg kávéházi újságolvasás. A családi összejövetelek a német összetartozást erősítik. A hazai német biedermeier polgárt a harmóniára törekvés jellemzi, a zenében Schubert, az irodalomban Grillparzer és Stifter, az ellentétek kiegyenlítésének nagy művészei.

Ez a réteg és részben a magyar nemesek, valamint a művelt középosztály adja a német nyelvű irodalom olvasóközönségét. Újra Bajzához kell visszatérnünk, aki megrója Kisfaludyt, mert németül levelez és 1847-es akadémiai beszédében („Az idegen nyelveknek a közéletben használása s a nemzeti erkölcsökre befolyása") óvja a magyar főnemeseket és az őket utánzó középosztályt attól, hogy gyermekeiket túl korán oktassák idegen nyelvekre. Bajza, mint a reformkor irodalmi vezére ezt eltúlozza egy kissé. A hazai német irodalom és nyelv védelmére nem születtek ilyen lelkes vezérek és tollharcosok, de nyilvánvalóan a helyzet is más volt. Nálunk a tét a magyar nyelv megmaradása és fejlődése, valamint a nemzeti irodalom megteremtése. A romantika is ezt a programot kínálta; a „nemzeti" előtérbe helyezését, így a soknemzetiségű birodalom eszméjét elsöpörte a függetlenség vágya. A magyar nyelvű irodalom elhalványította, majd egészen háttérbe szorította a németet, a szerbet és szlovákot. Mondhatjuk azt is, hogy ez a korszellem következménye volt.

III. Az Iris Taschenbuch

Amikor az *Iris* első kötete megjelent, az irodalom német nyelvterületen, főleg Ausztriában szelídebb, polgári irányt vett. A biedermeier hatására a nagy romantikus íróink-költőink egy-egy idilli hangulatú képet is beleszőttek műveikbe. Pest-Buda a 40-es években háromnyelvű (magyar, német és szerb), a nemzetiségeknek saját

[24] Vö. KLEMM László: *A pest-budai németnyelvű színházkultúra.* In: *Németek Budapesten...* 260–261.

[25] Vö. PUKÁNSZKY: *A magyarországi német irodalom...* 465.

folyóirataik vannak, amelyek nemzeti nyelven szólnak hozzájuk. A magyarországi német lapok és almanachok számára is Bécs adja a mintát, munkatársaik is többségében osztrák alkotók, de a magyarországi német írók is dolgoznak számukra. Az *Iris* megjelenésekor (1840) kissé idejétmúlt már az irodalmi almanach, mégis évkönyvünk kilenc évfolyama felvonultatta a korabeli népszerű osztrák szerzőket, több magyarországi német alkotót és fordításban közölt néhány magyar művet is. Az idősebb neves írók mellett helyet adott a még kevésbé népszerű és fiatal alkotóknak is. Néhányan törzstagokká váltak és szinte minden évben elküldték műveiket.

A két szerkesztő Majláth gróf és Saphir Zsigmond.

Némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy Majláth hasonló szerepet vállalt a német nyelvű irodalom terjesztésében és felkarolásában Magyarországon, mint Bajza a magyar irodalom érdekében. A költő és történész Majláth azonban sokat tett a magyar irodalom külföldi elismertetéséért is. Példa erre két magyar mesegyűjteménye, német fordításban (*Magyarische Sagen und Märchen*, 1825 és *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*, 1837). Ez utóbbit Kazinczy lefordította magyarra, de csak 1864-ben jelent meg. Fontos antológiája még a *Magyarische Gedichte*, 1825), amely 24 magyar költő 150 versét tartalmazza. Számunkra a bevezetése fontos (Übersicht der Geschichte der magyarischen Poesie), amelyben átfogó képet ad a magyar költészetről, az alkotók életrajzaival, Kazinzcy nyomán. A bevezetőt Pukánszky „összefüggő kritikai vázlat"-nak, Várady Zoltán „az első kritikai irodalomtörténet"-nek nevezi.[26]

Székhelyi Gróf Majláth János* 1786-ban született és Várady, az életrajzírója „magyar származású és érzelmű, de német műveltségű" emberként jellemzi.[27] Filozófiát, majd jogot tanult Egerben, ill. Győrben, s a királyi kancellária titkára lett, de szembetegsége miatt felmentették. Élete szerencsétlenül alakult, mert könnyelműen bánt pénzével, nagy mecénás hírében állt, de rossz üzletember volt. Vagyonát elvesztette és elkeseredésében a bécsi rendőrminisztérium kémje lett. Nálunk nem népszerű, reformellenessége és a császárhoz való hűsége miatt. Életének maga vet véget 1855-ben, amikor lányával együtt a stahrenbergi tóba ugrik. Az ellentétek embere – életrajzírója szerint – katolikus és öngyilkos lesz, pártolja és terjeszti a magyar irodalmat, de ellenzi a függetlenséget és haladást, mindenkin segít, aki hozzá fordul és mégis kém lesz. Kazinczy kedvelte, személyesen is találkoztak és leveleztek. A kor legjobb íróival állt kapcsolatban, magyarokkal éppúgy, mint németekkel, osztrákokkal. Kedvence Berzsenyi, akit a legnagyobb magyar költőnek tartott. Ófelnémet költeményeket dolgozott át modern nyelvre, s maga is kiadott egy saját verseskötetet (*Gedichte*, 1825). Sokoldalú ember, jól fordít (Eötvöstől a *Falu jegyzőjét* és Kisfaludy néhány elbeszélését). Írt novellát, történeti tanulmányt és több német nyelvű lapnak dolgozott. Az *Iris Taschenbuch*

[26] Uo. ... 473. és VÁRADY Zoltán: *Gróf Majláth János szerepe a magyar irodalomban.* Máramarosszigeten, 1911. 18.

* A Majláth magyaros névalakot használom a szövegben, a legutóbbi szakirodalmat alapul véve. (A szerző.)

[27] VÁRADY: *Gróf Majláth...* 10.

ötlete is tőle származik, segíteni akart Heckenaston, aki a barátja volt és nem kért semmi honoráriumot fáradságáért, csak tiszteletpéldányt.

A másik szerkesztő Saphir Zsigmond, a zsidó származású Saphir Mór Gottlieb unokaöccse, aki szintén lapszerkesztő és újságíró volt Bécsben és Pesten, a *Pannoniánál*. Zsigmond szerkesztette a *Spiegelt* 1848 és 1853 között, majd a *Pester Post* szépirodalmi hetilapot, amelyet azután *Sonntagszeitung* címmel családi lappá alakított át, ez volt a „németnyelvű Vasárnapi Újság". Írói tevékenységéről nincs adat, inkább zsurnaliszta volt – a Wurzbach-lexikon elegáns stílusát, vitázó kedvét- és erejét emeli ki.[28] Saphir Zsigmond eredetileg orvosnak készült, de nem praktizált. Pesten tanult és csak 1842-ig volt Majláth szerkesztőtársa az *Iris*nél. Az *Iris* tervéről Majláth és Saphir felhívást tettek közzé a *Spiegel* 1838. évfolyamában, amelyben közlik a jövendő munkatársak tekintélyes névsorát, írnak néhány szót a tartalomról, célról és Heckenast kis külön közleményben tudósítja a jövendő olvasókat az évkönyv külalakjáról.[29] A *Figyelmező* is közli a zsebkönyv megjelenésének tervét 1839-ben:

> „ – Pesten Heckenast költségén megindult egy német zsebkönyv illy czímmel: *Iris*. Taschenbuch für das J.1840. [...] Külsejét tekintve aligha nem a legszebb német almanach[...]"

Felsorolja a magyar, valamint a magyarországi német közreműködők neveit, említ egy-két magyar vonatkozású közleményt és magyar tárgyú rézkarcot.

Az 1840. évi *Figyelmező* hírt ad az *Iris* megjelenéséről és a tervezett 2. évfolyamról.[30]

Az évkönyv tizenkettedrét alakban, selyemkötésben, aranyszélű velin papíron, rézmetszetekkel díszítve jelent meg. A két utolsó kötet már a Neue Folge (Új folyam) első két darabja nyolcadrét alakú és alcíme: Deutscher Almanach. Az egyes kötetek terjedelme 300–500 oldal között mozog. Ez a díszkiadás, és volt egy egyszerű, olcsó a szegényebb olvasni vágyóknak. A díszkiadású köteteket az irodalmi művekhez kapcsolódó rézmetszetek díszítették. A címlappal párhuzamos oldalon többnyire egy-egy korabeli főúri hölgy képe látható. A címlap formája állandó, de az *Iris* cím tipográfiája mindig változik. Az első kötet előszavában a két szerkesztő nem fogalmaz meg különösebb programot. Egyszerűen tájékoztatnak az évkönyv megjelenéséről és arról, hogy a kiadás egy évet késett, mert 1839 helyett csak 1840-ben sikerült az olvasók kezébe adni, de örömüket fejezik ki, hogy elkészült és a közönség jóindulatába ajánlják. A 2. évfolyam is előszóval indul, amelyben megköszönik a kedvező fogadtatást, tájékoztatnak arról, hogy Saphir megválik az évkönyvtől, de távozásának okát nem tudjuk.

[28] Vö. WURZBACH, Constans, v.: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich...* (1750–1850). Bd. 28. Wien, 1874. 232.

[29] Vö. Der Spiegel. für Kunst, Eleganz und Mode. 1838. Nr. 48. 383–384.

[30] Vö. Figyelmező. Az egyetemes literatura körében. 1839. 42. sz. 696. valamint 1840. 49. sz. 800.

Iris.

Taschenbuch

für das Jahr 1841.

Herausgegeben

von

Johann Graf Mailath und Dr. S. Saphir.

Zweiter Jahrgang.

Mit sechs Stahlstichen.

Pesth,

Verlag von Gustav Heckenast.

Az *Iris* alapvetően irodalmi almanach, bár ezt nem jelölik az alcímben. Majláth néhány történeti munkájától eltekintve a biedermeier irodalom minden műfaját felvonultatják: útirajz, elbeszélés, ballada, románc, élet- és zsánerkép, dal. Majláth is viszonylag gyakran jelenik meg; történelmi arcképekkel (Helena Zrini, (l. Jg. 1840), Isabella Zápolya, 4. Jg. 1843) valamint magyar történelmi tanulmányokkal (Szenen aus der ungarischen Geschichte, Neue Folge 1. 1847 és Johann Zápolyas Königswahl und Krönung, Neue Folge 2.1848) Megjelent még egy novellája és négy dala, amelyek egyikét, modern formája és hangvétele miatt érdemes idézni.[31]

[31] Iris Taschenbuch 2. Jg. 1841. 400.

Saját, csak értelem szerinti fordításban: Mi az, mi örök? – Ifjúság elszáll, Vihar elvonul, Szépség eltűnik, Láng kialszik, Gazdagság elenyészik, Villám tovaröppen, Hatalom szétfoszlik, Szikla szétmállik, Nagyság elillan, Nappal elsápad, Minden eltűnik! – Csak az igaz szerelem örök. (A szerző.)

Der Waldgänger.

Iris.
Deutscher Almanach
für 1847.
Zu Hiltors "Waldgänger".
Pesth.
Gustav Heckenast.

Was besteht?

Jugend vergeht,
Sturm verweht,
Schönheit verblüht,
Flamme verglüht,
Reichtum rollt,
Donner vergollt,
Macht zerschellt,
Fels zerfällt,
Hoheit entweicht,
Tag erbleicht,
Alles vergeht!
Nur die wahre Liebe besteht.

Az *Iris*ben a próza szerepel túlsúlyban, de arányosan színesítve rövidebb-hosszabb költeményekkel. A munkatársak között képviseltette magát az arisztokrácia (Friedrich von Schwarzenberg és Hermann von Pückler-Muskau hercegek, Majláth gróf, és a bárók sora: Josepf (Freiherr)von Hammer-Purgstall, Joseph Christian von Zedlitz, Ernst von Feuchtersleben, Friedrich Halm, azaz Eligius von Münch-Bellinghausen). A korszak írónői közül jelen voltak: Bezerédj Amália* Karoline Pichler, Betty Paoli és néhány álnéven szereplő hölgy: Sephine, Natalie, Konstanze, Karolina D. – ők azonban nem tartoznak a jelentősebb írónők közé. Az első évfolyamban két híres magyar alkotó nevével is találkozhatunk, akiktől fordításban olvashattak a német ajkú irodalombarátok: Jósika Miklós báró és Kölcsey Ferenc egy-egy ma már kevésbé ismert művét, ill. ennek részletét közlik, a fordító neve nélkül (*Perle der Mohilen*, valamint *Die Schatzkammer in den Karpaten*). Bajza *Figyelmező*-beli *Iris*-ajánlásából (1839) tudjuk, hogy a fordításokat az *Athenaeum*ból, ill. az *Emlény*ből vették át.

A magyarországi német írókat Majláth Jánoson kívül a ciszterci szerzetes, később egri érsek Pyrker János képviseli egy osztrák útirajz részlettel és Köffinger János Pál egy életképpel (1. Jg. 1840), Pulszky Ferenc magyar népmondákkal (2. Jg. 1841). Bezerédj Amália szintén egyszer szerepel „Cäcilie" c. elbeszélésével (1. Jg. 1840). Az írónő, kislányának Flórának írt könyve által vált népszerűvé *(Flóri könyve)*.

A munkatársak zömét az osztrák írók alkották, akik között akadtak jó tollú epigonok és ma is ismert, elismert nevek. Ez utóbbiakhoz tartozik Franz Grillparzer és Adalbert Stifter, akiknek neve a mai magyar művelt olvasóknak sem idegen.

Grillparzer szinte minden műfajban otthonosan mozgott és jelentőset alkotott. Az osztrák romantika nagy öregje a lélektani drámák mestere. Az *Iris* első és utolsó évfolyamában olvashatunk tőle. Először egy vígjátéka részletét *(Weh dem, der lügt)*, amely éppen 1840-ben került ki a tolla alól és egyik híres elbeszélését *(Der arme Spielmann)*, amelyet 1848-ban írt és itt jelent meg először nyomtatásban. Saját élménye alapján született ez a biedermeier hangulatú történet egy bécsi vendéglőben

* A Bezerédj névalakot használom, de találkoztam már a névvel Bezerédi és Bezerédy alakban is. (A szerző.)

játszó öreg zenészről, akivel az író mindig beszélgetett. Az ő alakját őrzi az elbeszélés, amelyet Szemző Piroska az *Iris* „legértékesebb drágakövének" tart.[32]

A másik híresség Stifter, aki Majláthnak köszönhetően az évkönyv állandó munkatársa lett és elbeszéléseinek javát itt jelentette meg (Feldblumen, Der Hochwald, Die Narrenburg, Die Schwestern, Der Waldgänger etc.) Ezek közül többet bevett a *Studien* c. szép kiállítású kötetébe, amely szintén Heckenastnál jelent meg és a németül tudó magyar közönség is örömmel olvasta a 40-es és 50-es években. A kiadótulajdonos és az író között életre szóló barátság alakult ki. Stifter Majláth gróf nagy „felfedezettje" Heckenast számára. Festői szépségű, igényes elbeszélései mindig biztosították az *Iris* magas színvonalát.

Betty Paoli, akit szintén Majláth fedezett fel, ugyancsak állandó és hálás munkatársnak számít, de dolgozott a *Spiegel*nek és az *Ungar*nak is. Eredeti nevén Babara Glück szerencsétlen sorsú, érzékeny lelkű, tehetséges írónő. Sokak által kedvelt elbeszélései, útirajzai főleg az arisztokrácia miliőjét mutatják be, amelyet maga is jól ismert, hiszen köztük élt. A bécsi Wertheimer családnál volt társalkodónő, ahol élénk szalonélet folyt. Itt ismerkedett meg a korszak jeles íróival (Stifterrel, Grillparzerrel, Hammer-Purgstallal), majd 1843-tól az irodalombarát Fr. Schwarzenberg herceg özvegy édesanyjánál állt alkalmazásban. Példaképe Lenau, az ő melankóliája színezi költeményeit. Stifter is megörökíti Bettyt a *Nachsommer* (Nyárutó) c. regényében szereplő Vorleserin (felolvasónő) alakjában.[33] Nemcsak tehetséges írónő volt a saját korában, de jószemű kritikus is. Stiftert őszintén tisztelte, hozzá írt költeménye megjelent az *Iris* utolsó évfolyamában. A természet hű tolmácsolójaként és prófétájaként ünnepli.

Karoline Pichler neve szintén emelte az *Iris* fényét, de csak egy rövid költeménye jelent meg „Glosse" (1. Jg. 1840). A Bécs szerte közismert és tisztelt idős hölgy irodalmi szalonjáról híres, ahol valóban a legnagyobb nevek is megfordultak (Hammer, Grillparzer, Stifter, Pyrker, a Schlegelek etc.). Majláth gróf személyes jó barátja, Andreas Pichler birodalmi tanácsos felesége, költő és drámaíró. Több darabját bemutatta a Burgtheater. Írt regényt és novellát is. Ferdinand Wolf a kiadója, egyszerűségét és természetességét, tiszta emberi értékét emeli ki.[34]

Az *Iris* törzsgárdájához tartozott néhány ma már a másod-harmad vonalba szorult név, akik akkoriban viszont igen népszerűek voltak: Vogl, Lewitschnigg, Seidl, Hammer-Purgstall. Több alkalommal jelent meg Enk és Prechtler, akik szintén inkább a divatos írók sorába tartoztak. A biedermeier irodalom képviselői ők, nevük e korhoz kötődik. Vogl, Seidl, Levitschnigg újságírók és szerkesztők, a tájlíra, népies életkép és zsánerkép művelői, szinte minden évben elküldték műveiket Majláthnak, akivel személyesen is jól ismerték egymást.

Johann Nepomuk Vogl anyai részről magyarországi német és noha Bécsben él, gyakori vendég Magyarországon. Témában sokszínű, pusztai tárgyú költe-

[32] SZEMZŐ: *Német írók...* 53.

[33] Vö. SCHMIDT, Adalbert: *Dichtung und Dichter Österreichs im 19–20.* Jh. Bd. 1. Salzburg–Stuttgart, 1964. 96.

[34] WURZBACH... Bd. 22. Wien, 1870. 246–247.

ményei miatt „Dichter der Steppe" (a puszta költője). [35] Számunkra a „Klänge aus Ungarn" c. tájlíra sorozata érdekes, amelyből az *Iris* is közölt. Balladái és románcai is megjelentek az évkönyvben. Legjobb dalait megzenésítették.

Johann Gabriel Seidl, Majláth barátja és a bécsi *Aurora* zsebkönyv szerkesztője. Ők ketten ajánlanak is egymásnak szerzőket és műveket. A természet dalnoka, tipikus biedermeier lírája az otthon békéjét, a természet szépségét jeleníti meg. Magyar témákat is belevisz költészetébe és vonzódik a népdalhoz. „Der Dudensackpfeifer" (A dudás) c. zsánerképe egy rézkarc kíséretében jelenik meg (4. Jg. 1843). Szintén több versét megzenésítették. Elbeszélést, kritikát és színdarabot is írt. Az *Iris*ben balladaszerű románcok is olvashatók tőle.

Heinrich Ritter von Levitschnigg szintén a népies életkép mestere, de verses útleírásai is vannak. A *Pester Zeitung* tárcarovatát vezeti. A Spiegel melléklapjának *(Schmetterling)* költője, szerelmi dalai kedveltek, az almanachlíra tipikus képviselője. Elbeszélései a kései kísértet-romantika stílusát mutatják. Az *Iris* egy verses útleírását közli „Nador" címmel (2. Jg. 1841), amely egy hajóutazást elevenít fel Pozsonytól Pestig és verses zsánerképeit (Flora, das walladische Blumenmädchen, Ein Savoyardenknabe, Der Zimballschlägel). Utóbbi vers hőse a magyar cigány, a szabadság jelképe a biedermeier költészetben.

Joseph von Hammer-Purgstall az osztrák biedermeier irodalom egyedi alakja, szalonok körülrajongott vendége. A korabeli bécsi kulturális élet egyik legsokoldalúbb és legszínesebb egyénisége. A kortársak is elismerik „enciklopedikus tudását a Keletről" és „csodálatra méltó jelenségnek" tartják[36] Elvégezte a keleti nyelvek akadémiáját Bécsben, megtanult perzsául, fordított is egy 14. századi perzsa költő Hafis verseiből. Történeti munkái jelentek meg Keletről. Sokat utazik, útiélményeit keleti tárgyú valamint olasz témájú költeményeiben is megörökíti. Az *Iris* szívesen közli műveit, keleti költeményeit (Leila, 2. Jg. 1841) és meséit (Sebba, 3. Jg. 1842), Die berühmten Liebespaare der Araber, folytatásokban), valamint egy verses költői levelezést Franz Gräfferrel (Metrische Korrespondenz).

Említésre méltó még Johann Otto Prechtler, folyóiratok és almanachok kedvelt szerzője, akinek verseit inkább formavirtuozitás mint a tartalom egyedisége jellemzi és Michael Leopold Enk von der Burg bécsi bencés szerzetes, a lélek jó ismerője, aki a szerzetesi hivatás és a világi élet közötti harmóniát keresi és költészete is e lelki küzdelmet tolmácsolja. Az *Iris* népszerű szerzője bölcseleti és moralizáló verseivel, elbeszéléseivel. Az *Iris* két „hercege" Friedrich von Schwarzenberg és Hermann von Pückler-Muskau, akik tarka útijegyzeteikkel és főleg rangjukkal emelik az évkönyv fényét, noha álnéven szerepelnek. Ritkábban jelent meg Ludwig August Frankl, csehországi zsidó származású újságíró, a *Sonntagsblatt* szerkesztője, aki cseh nyelven is publikál. Nem tud kitörni a zsidó keretek közül, egy bécsi izr. közösség titkára, költeményeit átszövi a világfájdalom. Az *Iris*ben balladái és életképei népszerűek. Akadtak persze jónevű

[35] WURZBACH... Bd. 51. Wien, 1885. 180.
[36] WURZBACH... Bd. 7. Wien, 1861. 281.

írók egy-két közleménnyel is: Ernst von Feuchtersleben báró, az osztrák Vormärz filozófusa néhány epigrammát küldött, Friedrich Halm (Lustige Hochzeitslieder), Joseph Christian von Zedlitz báró két zenészportrét(Liszt und Thalberg), vagy Hieronymus Lorm, aki az 1. évfolyamban saját nevén (Heinrich Landesmann) publikál egy románcot.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az *Iris* a német ajkú magyarok *Auroráj*a szép kiállítású és igényes tartalmú évkönyve a magyar reformkornak, főszerkesztője, akárcsak kiadója az irodalom hűséges mecénásai, az írók barátai voltak. Felvilágosult gondolkodású és liberális szellemű emberek, akik az értéket próbálták közvetíteni, felekezeti vagy rangbeli hovatartozás nélkül. Azt is hozzá kell tennünk, hogy a korszak arisztokrata írói számára is közügynek számított az irodalom, nemcsak a szalonélet keretein belül művelték, nem maradtak távol akkor sem, ha a bajba jutott kiadón kellett segíteni. A jótékony cél már régen feledésbe merült, de az *Iris* a biedermeier német nyelvű irodalom kedves kordokumentuma marad.

AGATA GISELA MUTH

Iris

Ein deutsches Taschenbuch im ungarischen Reformzeitalter

Im sog. Reformzeitalter (1825–1848) herrschte in Ungarn ein reges Geistesleben. Obwohl im Zeichen der Romantik die nationalen Charakterzüge dominierten, war auch das Pester Deutsche Theater tätig, hatten die deutschen Buch- und Zeitungsdruckereien einen Aufschwung. Pesth–Ofen (Pest–Buda) war ein Zentrum des deutschsprachigen literarischen Lebens der Monarchie. Zum Leserpublikum von den deutschen Büchern und Blättern gehörten nicht nur die Ungarndeutschen, sondern auch der ungarische Adel und die Intelligenz. Die Bevölkerung von Pesth-Ofen war derzeit dreisprachig: ungarisch, deutsch und serbisch. Die Nationalitäten hatten eigene Zeitungen in ihrer Muttersprache. Die vier bedeutendsten heimischen deutschen Zeitungen waren in der Reihe ihres Erscheinens: *Pannonia*, *Iris*, *Der Spiegel* und *Der Ungar*. Das Taschenbuch *Iris* wurde vom Grafen Johann Mailáth ins Leben gerufen. Er wollte seinem Freund Gustav Heckenast helfen, dessen Buchverlag durch die große Pester Überschwemmung (1838) fast völlig vernichtet wurde. Auf seine Veranlassung meldeten sich bedeutende österreichische Autoren, um den Erfolg des Taschenbuches mit ihren besten Werken zu fördern.

Der Redakteur Graf Mailáth (1786–1855) war „ungarischer Herkunft und deutscher Bildung", auch selbst ein zweisprachiger Schriftsteller, dessen Name die nahmhaften Dichter an das *Iris* geführt hat. Zwei Jahre lang wirkte der Journalist Sigmund Saphir bei der Redaktion mit. Das *Iris* war ein Meisterwerk von Heckenast, – in Seide gebunden, mit Goldrand, durch schöne Stahlstiche geschmückt. Die berühmtesten Autoren des Almanachs waren Franz Grillparzer und Adalbert Stifter. Es lohnt sich zu bemerken, daß Stifters beste Erzählungen im *Iris* erschienen sind und Heckenast wurde später sein inniger Freund und ausschließlicher Verleger. Zum ständigen Autorenkreis zählt man noch Betty Paoli, J. N. Vogl, J. G. Seidl, H.von Levitschnigg und J. von Hammer-Purgstall, – die typischen Gestalten des österreichischen Biedermeiers. Von den Ungarndeutschen beteiligten sich an der Arbeit Ladislaus Pyrker, J. P. Köffinger, Amalie Bezerédy und Johann Graf Mailáth.

Der schönste deutsche Almanach von hohem Niveau stellte neun Jahre hindurch (1840–1848) die kulturelle Vermittlerrolle des Ungarndeutschtums zwischen der ungarischen Heimat und dem Ausland dar.

PÓCSI KATALIN

Az állam és az egyház viszonyának értelmezése Lázár János Voltaire-fordítása tükrében

Voltaire eszméinek számos elemét, s azok hatását a XVIII. századi Magyarországon már ismerjük.[1] A jeles francia filozófus több művét szentelte a tolerancia, a bűn, az igazságosság, illetve az állam és egyház viszonya értelmezésének.[2] Locke ismeretelméletének alapvető tanán túl – amely szerint az emberi eszmék nem vele születettek, hanem fokozatosan, a tapasztalatok következményeként alakulnak ki – az angol ideológusnak a vallási türelemről szóló levele is alakította ezirányú eszméit. Alapvetően érdekelték az erkölcsök, a különböző szokások, filozófiák viszonylagosságának és az általános igazságnak a mozgatórugói. A fogalmak tanulmányozása révén jutott el oda, hogy az eszmék egyedüli forrása a tapasztalat, míg a természet, a társadalom és a történelem együttesen hatnak az egyénre. A különböző emberi magatartásformák és a viszonylagosság figyelembevételével felismerte, hogy a katolicizmus csupán egy a lehetséges vallások közül, de nem az egyedül üdvözítő hit. Eme gondolata kapcsán a vallási türelem eszmerendszerének központi elemévé vált. Mindenfajta bűn közül a fanatizmust tartotta a leggyűlöletesebbnek. Az intolerancia elleni fellépéseket tanulmányozta Bayle, Locke és Spinoza írásaiban.[3] Az emberi türelemről készített híres tanulmányát (*Traité sur la tolerance à l'occasion de la mort de Jean Calas*, 1763.) számos nyelvre lefordították.[4] Az állam, az egyház, az erkölcsök és a tolerancia gondolata foglal-

[1] BARANYAI László: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII. században.* Bp. 1920; BENEDEK András: *A francia szellemesség a XVIII. században.* Bp. 1936; BÍRÓ Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai.* Bp. 1976; FERENCZI László, *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon.* In: *„Sorsotok előre nézzétek" A francia felvilágosodás és a magyar kultúra.* Tanulmányok. Szerk.: KÖPECZI Béla, SZIKLAY László. Bp. 1975. 183–200; *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. I–II.* Szerk. BENE Ede. Bp. 1971. illetve 1975.

[2] Az igen gazdag Voltaire-szakirodalomból csupán néhányra hivatkozunk: POMEAU, René: *La religion de Voltaire.* Paris, 1956; POMEAU, René: *L'Europa des Lumières.* Paris, 1966; LUDASSY Mária: *Voltaire, a tolerancia intoleráns apostola.* In: *Voltaire válogatott filozófiai írásai.* Bp. 1991.

[3] Bayle-ről: *A korai francia felvilágosodás.* Összeállította GORILOVICS Tivadar. Bp. 1961. 149–151; Spinozáról: BOROS Gábor: *Spinoza és a filozófiai etika problémája.* Bp. 1997; Lockeról: STEPHEN, Leslie: *History of English Thought in the XVIIIth Century. 1–2.* New York, 1927.

[4] A Calas-perről: RÉZ Pál: *Voltaire világa.* Bp. 1981. 298–313.

koztatták az *Essai sur les moeurs* című művében, amelynek egyes részleteit Lázár János latinra fordította.[5]

Mielőtt rátérnénk a Lázár-fordítás érdemi tárgyalására, szólnunk kell a korabeli Erdély és a vallás viszonyáról, a történelmi körülményekről, s ezen belül a vallás szerepéről az erdélyi korai felvilágosodás korában. Az állam és a vallás szemszögéből meghatározó, hogy már a megelőző században az állam egyetlen vallás uralmát igyekezett a határain belül biztosítani, miközben a többi felekezet szigorú korlátok közé szorult. Az államvallás egyeduralmi tendenciáját szigorú korlátozás és állandó elnyomás kísérte. A 17. századi eljárások, a kínpad és a gályarabság alkalmazása, a fizikai tönkretétel azonban már az állam belső és nemzetközi pozícióját veszélyeztette, ezért eszközeik némileg módosultak a korai felvilágosodás időszakában. III. Károly uralkodói terminusát is alapvetően a katolikus államvallás uralma és a protestánsok visszaszorítása jellemezte. Az uralkodó 1714-es pátensében felszólította a protestánsokat, hogy hagyjanak fel a vallásgyakorlattal ott, ahol azt az 1681-es rendelkezések tilalma ellenére újrakezdték. Az 1714–1715. évi országgyűlésen megtörtént az összecsapás a katolikus többség és a protestáns kisebbség között, akiket Okolicsányi Pál, Ráday Pál és Vay László vezetett. 1715. június 15-én szentesítette az uralkodó a pozsonyi országgyűlés törvényeit, amelyek közül a 30. tc.-ben megtiltotta a vallási sérelmek tárgyalását az országgyűlésen, valamint katolikus–református–evangélikus vegyesbizottságot küldött ki a bajok orvoslására. A protestáns vallásügyet tekintve jelentős esemény köthető az 1731. március 21-i dátumhoz, amikor III. Károly rendeletben (Carolina Resolutio) szabályozta a protestáns vallásügyet. A rendi törvényhozás megkerülésével, csupán rendeleti úton szabályozták a vallásügyet egészen a türelmi rendeletig tartó érvénnyel. A rendelet kimondta, hogy az articuláris helyeken kívül élő, nem katolikusok az illető hely katolikus plébánosától függenek. Az aposztázia, a katolikus hit elhagyása büntetendő, a vegyes házasságok kizárólag katolikus lelkész előtt köthetők meg. Szabályozta azt is, hogy a katolikus ünnepeket külsőleg a nem katolikusok is kötelesek megünnepelni. A rendeletnek titkos pontjai is voltak, amelyek értelmében protestáns nem kaphatott állami hivatalt.[6] Három évvel később, 1734. október 20-án III. Károly kiegészítette még eme rendeletét azzal, hogy a református és az evangélikus egyházaknak egyaránt 4-4 szuperintendencia felállítását engedélyezi (II. Carolina Resolutio). Itt jegyzendő meg, hogy Mária Terézia trónra lépte után protestáns küldöttségek többször is jártak Bécsben, de meghatározó eredményt nem tudtak elérni. Tény azonban az, hogy az állam a vallási küzdelmek fékezése helyett inkább erőszakot alkalmazott, amely mindkét oldalon torzulást eredményezett. Mindez katolikus részről kontraszelekciót, a protestáns oldalon pedig provincializmust vont maga után.[7] Mária Terézia 1753. augusztus

[5] TOLNAI Gábor: *Lázár János, a magyar Voltaire-fordító* – 18. századi irodalmunk kérdéséhez. In: UŐ: *Évek–századok.* Bp. 1958. 166–179.

[6] KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980. 82.

[7] Uo., 88.

30-án rendeletben szólította fel a magyarországi katolikus megyéspüspököket, hogy igehirdetéssel és oktatással, s ne erőszakos eszközökkel térítsék katolikus hitre a protestánsokat. Érdemes itt még kitérni arra, hogy II. József szerint a vallási türelem annyit jelentett, hogy az egyén hivatalban alkalmazható, és élhet állampolgári jogaival, amennyiben alkalmas arra. Mária Terézia nem helyeselte sem az üldözést, sem a közömbösséget a vallás terén, s fiát óva intette a tolerancia gondolatától, amely végső romlásba döntené a Monarchiát.[8] A magyarországi protestánsok elnyomásáról két mű is megemlékezett. Bél Mátyás és Bahil Mátyás egyaránt ecsetelte az üldözöttek nehézségeit.[9] A katolikus restaurációt képviselte a korban Padányi Bíró Márton, veszprémi püspök, aki *Enchiridion de fide* (1750) című művében a teljes hazai protestáns hívek fizikai megsemmisítésének a gondolatát vetette fel. A könyvet Mária Terézia betiltotta, de Padányi Bíró még ezután is tovább folytatta a lelkészek üldözését.[10] Végül Debrecen városában szétválasztották a világi és egyházi igazgatást, amelyet az érdekeltek a katolizálási momentum megnyilvánulásaként értelmeztek, s végrehajtását egészen 1763-ig meggátolták. Ismeretes, hogy Mária Terézia az 1760-as évek elején még figyelembe vette Barkóczy érsek javaslatát a protestáns vallásgyakorlat, illetve az iskolázás és az irodalom korlátozását illetően. Ezidőtájt a Monarchia központi kormányzata már felülemelkedett a vallási elfogultságon. Egyre inkább felvilágosult abszolutista nézeteket vallottak magukénak. A nem katolikusokat leszorító egyházpolitika kirívó eseteket produkált olykor még a szűk családi körön belül is (Gr. Bánffy Dénes esete).[11] Mária Terézia előtt Kollár Ádám volt az, aki egy átfogó, új rendezést szorgalmazott, ugyanis véleménye szerint abból kell kiindulni, hogy a protestánsokra vonatkozó tilalmak jórészt helytelenek és elavultak. Javasolta, hogy az uralkodónő pátensben helyezze védelem alá a protestánsokat és a görögkeletieket, s megyei szinten nyissa meg a közhivatalokat előttük.[12]

A korszak másik alapvető jellegzetessége, a Habsburg-ellenesség folyamatként, több csomópontban csúcsosodott ki. E folyamat során vált jelképpé az erdélyi múlt vállalása, amelynek fő képviseletére és védelmezésére vállalkoztak

[8] A teréziánus vámpolitika hatásáról: Uo., 87–89.

[9] Uo.

[10] Uo., 88.

[11] Gróf Bánffy Dénes 1767-ben előbb a királynő jóváhagyásával pénzért lemondott a lányáról a felesége javára, majd ugyanazon évben a királynő és Bajtay Antal segédletével katonai karhatalmat kapott arra, hogy gyermekét Bécsbe vigye és ott erőszakkal katolizálásra bírja. Az esetről lásd: SZILÁGYI Ferenc: *Gróf Bánffy Dénesné és leánya.* In: *Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században.* Bp. 1874; Az esetet idézi: KOSÁRY: *Művelődés...* 386.

[12] Mária Terézia a protestánsok viszonyáról: RAVASZ Boriska: *A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében, 1760–1780.* Bp. 1935; ZOVÁNYI Jenő: *Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban.* Bp. 1909; A protestáns egyháztörténet összefoglalása: BUCSAY Mihály: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn.* Stuttgart, 1959.

az erdélyi protestánsok. A régi erdélyi múlthoz ragaszkodást fejezték ki, s tették ezt a legkülönbözőbb formákban. Így a „náj módi" elítélésekor (Apor Péter esetében) és az erdélyi viseletek őrzésekor.[13] A magyar múlt féltése mutatkozott meg az elfranciásodott Erdélyben az öltözet és a vallás védelme mellett Bod Péternek „A Kegyes Olvasóhoz" intézett előszavában, amellyel *Magyar Athenas* című művét vezette be.[14] Tény, hogy a francia nyelv használata olykor kifejezetten előnytelennek bizonyult.[15] A valláshoz, a magyar nemzeti viselethez és az anyanyelvhez való ragaszkodás különösen tanulságosak, ugyanis ezekben fejeződtek ki a leginkább a Habsburgoktól való távolodást óhajtó igények.[16] Látható az is, hogy a régi Erdély vallásáért folytatott küzdelem egyben a régi Erdély emlékeihez, a magyar múlthoz való ragaszkodást is interpretálta. E ponton kapcsolható ide Voltaire *Essai sur les moeurs* című írása,[17] illetve az abból latin nyelvű részleteket tartalmazó Lázár-kézirat. Voltaire szépirodalmi, történelmi és filozófiai művei Bécsben, Magyarországon és a peregrinációt járt erdélyi körökben hamar elterjedtek. A protestánsok és a janzenisták szinte teljesen adaptálták Voltaire-nek az angoloktól átvett nézeteit a toleranciáról. Voltaire a történelmet az ember és fejlődése szempontjából vizsgálta, s az erkölcsöket a felvilágosodás eszméi alapján ítélte meg. Miközben megírta tanulmánykötetét az erkölcsökről – amely a filozófiai történetírás kiindulópontja lett – irodalmi eszközökkel igyekezett felkelteni a történetiség iránti érdeklődést. Az *Essai sur les moeurs* című művében egy összefoglaló fejezetet szánt a középkori Magyarországnak. A kelet-közép-európai államok közül különösen a lengyel és a magyar fejlődés közös sajátosságainak tartja a király és a nemesség között kialakult viszonyt. Érdeklődött a magyar királyság eredete iránt, s a francia kapcsolatok miatt is figyelmet szentelt az Anjouk magyar királyságának. Dicsérte a zsarnokság elleni fellépést (Hunyadi László kivégzése után a magyarok bosszúja), s megjegyezte, hogy a szabad népeknél a zsarnokság nem marad büntetlenül.[18] Voltaire-t a történelem nem önmagában érdekelte, hanem a kelet-közép-európai fejlődéssel és eredményeivel kapcsolatban, s különösen a Habs-

[13] APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae.* In: *Magyar emlékírók 16–18. század.* Vál., szöveggond., jegyz., BITSKEY István. Bp. 1982. 585–694.

[14] BOD Péter: *Magyar Athenas.* Vál., sajtó alá rend., jegyz. és utószó: TORDA István. Bp. 1982. Előszó.

[15] Hermány Dienes József így vélekedett a franciás egyoldalúságról, s annak gyakorlati hátrányairól:„... elég nagy tanácstalanság is volt a regnans nemzetnek nyelvét megvetni." Idézi: TOLNAI: *i. m.* 214.

[16] BÍRÓ Ferenc: *Nemzet, nyelv, irodalom. (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához.)* = ItK 1984. 5–6. sz. 558–577.

[17] A fordítás alapjául szolgáló Voltaire-mű teljes címe a következő: *Essai sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu' à Louis XIII.*

[18] Voltaire és a magyar történelem viszonyáról lásd: KÖPECZI Béla: *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig.* Bp. 1985. 356–372.

burg-ház hatalmának alakulása szempontjából. 'Liberté'-n az állami függetlenséget és a sajátos politikai rendszert értette, s ugyanakkor elítélte I. Lipót elnyomó politikáját és helytelenítette a protestánsok üldözését. Felismerte azt is, hogy a magyarok és az erdélyiek gyengeségük folytán a Habsburgok és a Porta közötti állandó alkalmazkodásra kényszerültek. Az elmaradottság és a háborúk miatt tragikusnak ítélte az itt élők sorsát, s úgy vélte, hogy a magyar nép a legszerencsétlenebb az összes felsorolt közül.[19] Az *Essai* alaphangját a jellemzés és a bírálat határozta meg; élesen és ironikusan szólt említett művében az egyházról, miközben a katolicizmust „buta rajongás"-nak nevezte. A magyar korai felvilágosodás Voltaire-képét azonban ennek ellenére sem értelmezhetjük egyértelműen egyházellenesnek. Sőt alapvetően elkülöníthető egy korábbi változata a Voltaireről alkotott képnek, amely a megkövesedett előítéletek és a felekezeti türelmetlenség ellenfelét mutatta be. Abból a tényből kiindulva, hogy Voltaire gondolkodásának egyik lényeges eleme volt az a Montaigne-től eredő tan, amely szerint semmi sem bizonyos, tehát a fanatizmusnak nincsen létjogosultsága, s így az üldözöttek és elnyomottak védelmére kell törekedni. A Habsburgokkal szembehelyezkedő erdélyi gondolkodók ezért is fogadhatták szívesen a vallási türelmet hangsúlyozó, vagy éppen a katolicizmus ellen vádakat emelő gondolatokat.

A magyarországi Voltaire-recepció kutatások már megállapították, hogy a francia szerző írásait 1750-től olvasták rendszeresen a hazai érdeklődők.[20] Ismeretes az is, hogy Voltaire drámái 1759-ben fellelhetők voltak egy magyar katolikus arisztokrata könyvtárában.[21] Vörös Imre pedig felhívta a figyelmet egy 1764-ben keletkezett episztolára (*Lettre a M. de Voltaire ou Plainte d'un hongrois*).[22] Egy másik érdemleges adat szerint a piarista szerzetes, Benyák Bernát 1769-ben fordította le magyarra a francia szerzőnek a himlőoltás szükségességéről szóló gondolatait (*Sur l'insertion de la petite vérole*).[23] Eme tárgykörbe kapcsolódik bele Lázár János is akkor, amikor franciából latinra fordítja az *Essai* egyes részeit. Voltaire ezen művét emlegette Bessenyei György is 1778-ban, *A magyar nézőben*[24] nem kevésbé híres mű társaságában, mint Dom Joseph Vaisette történeti földrajza.[25] Voltaire történetírásának alap-

[19] Idézi: KÖPECZI: *i. m.* 370. Voltaire művét lásd: *Oevres complètes de Voltaire. XIII.* Paris, 1877. Firmin-Didot. 765.

[20] VÖRÖS Imre: *Benyák Bernát ismeretlen Voltaire-fordítása.* = ItK 1979. 2. sz. 160.

[21] FERENCZI László: *Voltaire a XVIII. századi... i. h.* 183–200.

[22] VÖRÖS Imre: *Lettre à M. de Voltaire ou Plainte d'un Hongrois (1764).* Texte publié par – –. Bp. 1987. 57.

[23] VÖRÖS Imre: *Benyák Bernát... i. h.* 159–161.

[24] BESSENYEI György: *Prózai munkák (1802–1804).* Sajtó alá rend. KÓKAY György. Bp. 1986. Itt jegyezzük meg, hogy az *Essai* hatását Bessenyei történeti jellegű munkáiban Penke Olga elemezte. Lásd: PENKE Olga: *Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása* (Dom Joseph Vaisette történeti földrajza). = ItK 1991. 1. sz. 25–41.

[25] Vaisette művének a címe: *Géographie historique, ecclesiastique et civile*, ou description de toutes les parties de Globe terrestre, enrichie de cartes géographiques, par dom Joseph VAISETTE. Paris, 1755.

vető elemeit Ferenczi László részletezte,[26] aki szerint a szerző toleranciája politikai eredetű és jellegű, s mindemellett elengedhetetlennek tartja a vallási türelmet, amelyből következően osztozik ezen gondolataiban Grotiusszal.[27] Voltaire szépirodalmi, történeti és filozófiai művei Bécsben, Magyarországon és a külföldet járt erdélyi körökben hamar elterjedtek. Azt, hogy miképpen konkretizálódott mindez a gyakorlatban, egy adott példán, Lázár János kéziratban maradt Voltaire-fordításán szemléltetjük a következőkben.

Az előzmények felvázolása után rátérve a Lázár-kézirat bemutatására, a mű teljes címe a következő: *Excerpta quaedam Pulcherrima Lectu ex Voltaire Essay sur l'Histoire Generale Tomis 2do et 1mo ab Excell[entissi]mo ac Ill[ustrissi]mo D[omine] Joanne Comite Lázár.* A fordítás 1941-ben került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába, amelynek Quart. Lat. 2659. számú jelzetén található a 62 számozott, negyedrét-alakú levelet tartalmazó kézirat, amelynek címlapján megtalálható a fordítás alapjául szolgáló Voltaire műre történő utalás is.[28] A kézirat egy bejegyzése szerint[29] mind a fordítás, mind a másolat ugyanabban az évben, 1761-ben keletkezett. A másolat elkészítése Mósa László munkája volt.[30] Lázár János Voltaire műve első két részéből összesen tizenkét fejezetet fordított le.[31] A kézirat tematikája szerint először a II. rész anyagából egy fejezetet (De

[26] FERENCZI László: *Voltaire a XVIII. századi... i. h.* 183–200.

[27] Uo. 193.

[28] Voltaire művének teljes címe a következő: *Essai sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII.* Ez a cím a Voltaire-mű második kiadása, ugyanis az első editio még *Essai sur l'histoire universelle* (Dresde, 1754–1758) címen jelent meg.

[29] A Lázár-fordítás 5/b levele szerint „A[nn]o 1761. translata e Gallico in latinum die 13tia Aug[usti] ab Excell[entissi]mo D[omino] Comite Joh[anne] Lazar L[ibero] de Gyalakuta et descripta die eod[em] a L[adislao] M[ósa] I[uniare] de S[sáros-berkesz]."

[30] Mósa László (1710–1775) Belső-Szolnok megye főjegyzője, majd főbírája, később több megye táblabírája. Több helyen együtt dolgozott Lázár Jánossal.

[31] A Lázár-által lefordított fejezetek címei a következők:

– AVANT-PROPOS, qui continent le plan de cet ouvrage, avec le précis de ce qu'étaient originairement les nations occidentales, et les raisons pour lesquelles on commence cet Essai par l'Orient,

– De l'Italie et de l'Eglise, avant Charlemagne. Comment le christianisme s'était établi. Examen s'il a souffert autant de persécutions qu'on le dit,

– Origine de la puissance des papes. Digression sur le sacre des rois. Lettre de S'Pierre à Pepin, maire de France devenu roi. Prètendues donations au saintsiége,

– Etat de l'Eglise en Orient avant Charlemagne. Querelles pour les images. Révolution de Rome commencée,

– Charlemagne, empereur d'Occident,

– De la religion de temps de Charlemagne,

– Louis le faible, ou le débonnaire, déposé par ses enfans et par des prélats,

– Ètat de l'Europe après la mort de Louis le débonnaire ou le faible. L'Allemagne pour toujours séparèe de l'empire franc ou français,

Supplicio Templariorum et extinctione hujus Ordinis) ültette át latinra, majd ezt követték az első rész fejezetei (V, VI, VII, IX, XII, XIV, XV, XVII, XVIII, XIX, XX). A fordítások közül hat fejezet Voltaire teljes szövegét adja latinul (II/LIV, és az I/V, I/VI, I/VII, I/XII, I/XX), míg a többi fejezet (I/IX, I/XIV, I/XV, I/XVI, I/XVIII, I/XIX) csupán részleteket mutat be a francia eredetiből.[32] A fordítás során Lázár olykor kihagyott néhány oldalt, de mindig azokat, amelyek egyháztörténeti szempontból érdektelenek voltak.[33] Ezt a szándékát írásban, külön is jelezte a lap alján „Nihil in hoc Capite ad Historiam Ecclesiasticam". Meghatározó az, ahogyan Lázár megszerkesztette a művét, s fordítását az eredetileg a II. részben található, a templáriusokról szóló rész átültetésével kezdte.

Az *Essai* keletkezéstörténetének áttekintése kapcsán abból a tényből indulhatunk ki, hogy Voltaire számottevő érzékenységgel viseltetett a változások iránt, amelyek a népek életében bekövetkeztek, s írt a szokások instabilitásáról, a különböző hiedelmekről, kulturális jelenségekről. Kutatta azt is, hogy felfedezhető-e egyáltalán valami állandóság a történelemben? Voltaire számára a történelem mozgatórugója az emberi szellemben működik, amelyet elvek és néhány kivételes egyéniség stimulál. Hangsúlyozta a dokumentumok jelentősége mellett a források kritikával kezelendőségét. Az *Essai*-ben az egész emberiség történetét kívánta végigkísérni. A mű készületeiről az első célzást az egyik, Nagy Frigyeshez, 1741. június 1-jén írott levelében találjuk, amelyben többször utal arra, hogy elmerült a történelem tanulmányozásában. Az elkövetkező években elmélyülten dolgozott a művén, s 1742 nyarán már összeállított egy kéziratot. A negyvenes évek első felében készült részek azonban már inkább vázlatok voltak. S bár 1745–1746-ban már részleteket publikált belőle a *Mercure de France*-ban, a mű mintegy harminc éven át készült, többször is átdolgozta azt, s még 1778-ban, a halála előtti hónapokban is korrigálta. Az *Essai* keletkezéstörténete igen komplikált, sok editio princepse volt. Azt, hogy mi volt az, s mi nem, talán nem ennek a dolgozatnak kell eldöntenie, viszont úgy véljük, hogy lehetőség szerint meg kell keresni azt a kiadást, amely a fordító, Lázár János előtt volt. Voltaire e művét 1758-ban újra átdolgozta, amelyet Cramer adott ki 1761-ben, s még ebben az évben tizenhat új fejezettel bővítette ki az addig elkészült részeket. A Lázár-kézirattal való összevetés kapcsán kiderült, hogy ez az 1761-es kiadás szolgált alapjául a fordításnak. Az egybevetésről és a fordítástechnikáról a későbbiekben szólok. Az *Essai* 1761-es kiadásáról el-

– Des Normands, vers le neuvième siècle,

– De l'Espagne et des musulmans maures, aux huitième et neuvième siècles,

– De l'empire de Constantinople, aux huitième et neuvième siècles,

– De l'Italie; des papes; du divorce de Lothaire, roi de Lorraine; et des autres affaires de l'Eglise, aux huitième et neuvième siècles.

[32] Az *Essai*-ről lásd: TRENARD, Louis: *La place de Voltaire dans l'historiographie française.* In: *Kwartalnik historii naukii techniki rok. XXIV.* Warszawa, 1979. 509–522.

[33] Nem fordította le például a Kínáról, Egyiptomról, a misztériumokról, a görög szektákról, Bacchusról, a mágiákról, Saulról, Józsefről írott részeket.

mondható az, hogy a kibővített fejezetek a keleti égtájakról, a középkori erkölcsökről, illetve Amerikáról szóltak többek között. Az *Essai*-be még 1775-ben, sőt 1778-ban is újabb addíciók kerültek. Az elhúzódó munkálatokat indokolja az is, hogy az *Essai* elkészítése több nehézséget is magában foglalt, amelyekkel a nagy erudícióval rendelkező Voltaire is szembesült. S bár mások is próbálkoztak már egyedül világtörténelmet írni (Dom Calmet, l'abbé Claude Lambert), Voltaire szerényen csak „Essai l'histoire générale"-t adott. Az emberi történések birtokában visszautasította a valószínűtlennek tűnő érveket és jelenségeket, de tudatában volt annak, hogy ami valós, igazi, az nem mindig valószínű. Véleménye szerint a különbözőségek, az eltérő szokások ellenére azonban az emberi természet alapvetően mindenhol egyforma. Voltaire az *Essai* írása során nem volt aprólékosan eruditus, s ha előfordultak is kisebb tévedések a műben, ritkábban követte el azokat, mint elődei. Voltaire műve elkészítéséhez sokat olvasott, fokozatosan gyűjtötte az anyagot, s marginális jegyzeteiből is kitűnik, hogy felhasználta Claude Fleury *L'histoire ecclésiastoire*-ját, s Labbé *Sacro sancta conciliá*ját. Voltaire az *Essai*-ben az egész emberiség történetét kívánta végigkísérni, s a források kritikával kezelendősége mellett szükségesnek és elengedhetetlennek tartotta a történelmi horizont kibővítését, amely a földrészek, s a vallásos élet különbözőségét is magában foglalta. Többször változott a mű címe is. 1753-ban még *Abrégé de l'histoire universelle* volt a címe (Jean Néaulme publikálta), később az *Essai sur les moeurs* címet kapta. Voltaire felfedezte a történelem emancipatorikus funkcióját, s annak missziós jellegét. Elődei összekeverték például a királyok történetét Franciaország történetével. Az *Essai*-ben Voltaire nem vetette el a „histoire événementielle"-t, de a szövegben nem rejtette el személyes kíváncsiságát az erkölcsök változásáról a különböző történelmi periódusokban. A szokásokból indult ki (pertant des usages), s felfedte az emberek szellemét. Válogatásai nem voltak ártatlanok („Ses selections ne sont pas innocentes"), a múltat saját filozófiáján látta, s kiválasztotta azokat az eseményeket, amelyeket jellemzőnek vélt. Elgondolása szerint minden ember magán viseli a múltját, mesék és mítoszok továbbvivője. A tradíció által továbbított részletes mítosz azonban nem vált a megismerés megfelelő módszerévé. Ugyanakkor a tradíciót nem lehetett kétségessé tenni, noha a hagyomány emberei (pl. Bossuet) védelmezték azt. Voltaire hatását nehéz felmérni, koronként változott. Mindenesetre az *Essai* publikálása után a történelem nem kompiláció, nem hagiográfia, s nem moralizáló elbeszélés.

Visszatérve a Lázár-fordításra, tanulmányozása egyértelműsíti irányát és válogatását, s azt, hogy a protestánsok és az uralkodók közötti harc aktuális üzenetén túl felfedezhető benne még az a párhuzam, amely a templomos rend lovagjainak sorsa és a 18. századi erdélyi protestánsok helyzetének elemzésekor válik világossá.[34] Ez indíthatta Lázárt arra, hogy művét úgy szerkessze, amiként

[34] A császárság és pápaság harcáról, a templomos rendről lásd: *A középkori intézmények bomlása és a renaissance.* Írták: CSUDAY Jenő és SCHÖNHERR Gyula. In: *Nagy képes világtörténet.* Szerkesztette MARCZALI Henrik. Bp. 1904. 1–48.

az eredeti francia szövegben a II. kötetben található templomos rend lovagjainak történetével indította fordítását. Ezzel a kiemeléssel is hangsúlyozta alapcélját, a fentebb már említett párhuzamot. A kérdéskör és a párhuzam tanulmányozásához abból a tényből indulhatunk ki, hogy a világi és az egyházi történelem a középkor kezdete óta különös hangsúlyt kapott akkor, amikor a császárság elleni küzdelemre került sor. Ugyanakkor kitűnt, hogy a legmagasabb jogi hatalom egyúttal a legnagyobb világi hatalom is, s az egyház volt az, amely a legjobban kifejezte a megelőző századok eszményét. Az egyházi jogtudomány törvénykönyvének felfogása szerint (Decretum Gratiani) a pápa a keresztény népek szellemi fejedelme. Gratianus kortársa, Irnerius – a bolognai egyetemen jogot tanított – hallgatói előtt a császárság védelmére kelt. Tanulmányaik befejezése után ezek a hallgatók lettek a fejedelmi hatalom védői a pápai hatalommal szemben. A császárok figyelembe vették és preferálták a római jogot, amely azon túl, hogy emelte hatalmukat, függetlenítette is őket a pápaság hatalma alól. Kitűnt ebben II. Lothar császár, aki a római jog tudorait lovagokká avatta. A templárius rend megsemmisítésének szorgalmazása már IV. Fülöp nevéhez fűződik, akinek eme követelése kényes helyzetet teremtett a pápára nézve. A templomos lovagok rendje clairvauxi Bernát ajánlása, s az egyháznak tett szolgálatai folytán elnyerte a pápaság támogatását, s egyre nagyobb teret és befolyást nyert az európai országokban. Különösen nagy népszerűségre tettek szert Franciaországban, ahol kiterjedt birtokokat szereztek. Korábban a templomosok kizárólag lovagrendet képeztek, s az egyházi ténykedést lelkészek végezték, akik némely ideig a rend szolgálatában álltak. Később az egyházi ügyeket a rend maga végezte, s egy független egyházi társaság formájában a pápa fennhatósága alá kerültek. Ez sok viszályra adott okot a püspökök és a lovagrend között, amely végül eltért eredeti hivatásától, s olyan testületté vált, ami a világi érdekeket alaposabb figyelemmel kísérte az egyháziaknál. Többször összeütközésbe kerültek az állammal is. A rend bajait növelte a keresztes hadjáratok szerencsétlen kimenetele is. Azzal arányosan váltak kellemetlenné a francia királyságra nézve, ahogyan megnövekedett a függetlenségi érzetük, s önállóságuk. Végül IV. Miklós pápa (1288–1292) arra a gondolatra jutott, hogy a templomos rendet egyesíti a johannita lovagrenddel. IV. Fülöp, aki a lovagrendet régtől fogva gyűlölte, Molay Jakab nagymestert több lovagjával elfogatta, javaikat lefoglalta, sőt erre ösztönözte a többi fejedelmet is. IV. Fülöp nem kímélte a pápát sem, akit hanyagsággal és részrehajlással vádolt a vallási ügyek tekintetében, sőt a templáriusok esetében azzal is, hogy megvesztegettetett általuk. Mindez odáig vezetett, hogy a tours-i parlament 1308. májusában kárhoztató ítéletet mondott a templomosok fölött, s ezzel akart a pápára hatást gyakorolni. V. Kelemen több lovagot kihallgatott, akik beismerték, hogy eltértek az egyház tanításától, bűnösek, s vallomásuk alapján kérték a feloldozásukat. Ezután V. Kelemen pápa kimondta, hogy a lovagrend fölött egyetemes zsinat fog határozni, s ennek megfelelően két eljárásra kerítettek sort. A lovagok személyes ügyeinek vizsgálatát a püspökök és inkvizítorok végezték, míg a lovagrendet magát a pápa által kiküldött bizottság vizsgálta. Végül a XV.

egyetemes zsinaton (1311. október 16.) tárgyalták a templomosok ügyét, amelyben megoszlott a bizottság véleménye. A többség nem tartotta igaznak az egész rend bűnösségét, amelynek teljes felszámolását igazságtalannak tartották, sőt úgy vélték, hogy szükség van a templomos rend védelmére, illetve arra, hogy joguk legyen az önvédelemre is. A bizottság kisebbsége azonban a rend azonnali eltörlését, s a további védelem megszüntetését mondta ki. A pápa 1312. februárjában a zsinattal egyetértve kimondta, hogy a templomosok rendje apostoli, s nem bírói hatalom által azonnal megszüntetendő. A „Vox in excelso" bullájában eretneknek mondta ki őket, személyüket pedig feleslegesnek ítélte az eredeti küldetésükre, a Szentföld védelmére nézve. A templomos rend történetének utolsó szakaszát összegezve elmondható, hogy mihelyt a Szentföld ügye elveszett, a rend bukása kikerülhetetlenné vált, hivatása véget ért. Bukásuk azt is jelzi, hogy Franciaország erejét és lelkesedését hazai célok megvalósítására szánta, s a templárius rend IV. Fülöp áldozatává vált. A nép is áldozatnak tekintette a lovagokat, akikért Isten bosszút állt, ugyanis mind a király, mind a pápa meghalt még Molay Jakab nagymester kivégzésének az évében.

Eme lényeges kitérő után, ismételten feltehető a kérdés a Lázár-fordítással kapcsolatban, hogy miért éppen e részt fordította le elsőként, s kezdte vele művét Lázár János!? A kérdésre a választ a megbízható és harcos rend kíméletlen megsemmisítésének és az erdélyi protestánsok 18. századi helyzetének párhuzama adja meg. Az igazi talány azonban az, hogy a hatalom hogyan élt vissza egy olyan renddel, amely túl erőssé vált, s a hatalmát veszélyeztette. Valószínű, hogy innen indult el Lázár érdeklődése Voltaire műve iránt, s nem annyira az intolerancia, mint inkább a császár és az egyház hatalmi viszonyának alakulása, s az a sajátos helyzet, illetve szempont határozta meg az általa lefordított fejezeteket, amelyek eme ellentét korabeli aktualitását indokolták. Ismeretes, hogy a 18. századi protestáns teológiai és kegyességi irodalom szembefordult a vallási fanatizmussal és a dogmatizmus merevségével, s azt a fajta kegyességet preferálta, amely a racionalizmus nevében értelemmel és okossággal teljes. S bár a század második felében már nem került sor halálos ítéletekre a protestánsok ügyében, de elvesztették templomaikat, az oktatással kapcsolatban korlátozták a jogaikat, s szigorúan megrostálták azt, hogy külföldi tanulmányútjukról mely könyveket hozhatnak haza a protestáns ifjak. Így a magyar protestánsok érzékenyen reagáltak minden sérelemre, márcsak a megelőző időszak üldözései miatt is, s helyzetük csak akkor javult, amikor Mária Terézia uralmának utolsó éveiben II. József vette kézbe az ügyek irányítását. A Lázár-fordítás alapkoncepcióját tekintve válogatása és szerkesztése révén az egyházi és világi hatalom egymáshoz való viszonyát taglalja. A fordítás szerint az állam és egyház elkülönítendő egymástól, valamint kívánatos az, hogy az egyház törvényei érvényesüljenek az állam törvényes keretei között. Lázár a rendelkezésére álló szöveget e sajátos szempontot érvényesítve használta fel. Szelekciója közben érdemleges szempontjai közül az egyik az volt, amire koncentrált az anyag összeállítása során, a másik pedig az, amit nem fordított le. A fordítás módszerét a következő példák szemléltetik:

I. Voltaire-nél:

„Tandis qu'ils goûtaient le fruit de leurs travaux, ainsi que chevaliers hospitaliers de Sain-Jean, l'ordre teutonique, formé comme eux dans la Palestine, s'emparait, au treizième siècle, de la Prusse, de la Livonie, de la Courlande, de la Samogitie."[35]

Lázárnál:

„Interea donec hi utebantur fructu laborum suorum, jucta ac Equites Hospitalarii *S. Ioannis*. Ordo Teutonicus institutus veluti ipsi in Palestina subjecit sibi saeculo 13tio Prussiam, Livoniam, Curlandiam, et Samogitiam."[36]

II. Egy másik Voltaire-idézet szerint:

„La rigueur des impôts, et la malveresation de conseil du roi Philippe-le-Bel dans les monnaies, excita une sédetion dans Paris. Les templiers, qui avaient en garde le trésor du roi, furent accusés d'avoir eu part à la mutinerie; et on a vu déjà que Philippe-le-Bel était implacable dans ses vengeances."[37]

Lázárnál:

„Rigor tributorum et mala fides Consilii Regis *Philippi Pulchri* circa rem monetariam excitavit Parisiis seditionem. Templarii Thesauri Regis custodes accusabantur, participes esse seditionis; et jam visu est *Philippum Pulchrum* implacabilem fuisse in suis vindictis."[38]

A példák bemutatásának sorát még folytathatnánk, de Lázár fordítástechnikájáról e kiragadott részletek alapján is elmondható, hogy lelkiismeretesen és pontosan tolmácsolta az eredeti szöveget, s ez jellemző műve egészére is. Stílusa alkalmazkodik a francia mondatok kifinomultságához és szabatosságához. Válogatásával – sajátos szempontja révén – önálló művet hozott létre. Koncepciója és tanulságai alapján a császárság és pápaság harcának párhuzama a teréziánus kor magyar protestáns nemeseinek elnyomattatásával, aktuálissá és alkalmassá vált egy kisebbség, az elnyomottak gondjainak tolmácsolására és rögzítésére akkor, amikor az 1760-as években a felvilágosult abszolutizmus egyre több funkciót vont az ellenőrzése alá. Ugyanakkor nem mellőzhető az a tény, hogy éppen ebben az időszakban alakult ki jó színvonalú és nemzetközileg is elismert magyar értelmiség. Ezen értelmiség igyekezett elvetni a vallási szélsőségeket, a fanatizmust, előítéleteket, s kárhoztatta mindezeket az értelem nevében. A tolerancia gondolatának hangoztatása mellett már egy bensőségesebb, személyesebb vallásosság térhódítása figyelhető meg. Lázár e művében azonban nincsen szó a hagyományos értelemben vett türelmességről. Őt a politika felől érdekelték a tolerancia feltételei. Meglátása szerint az egyházi és világi hatalom viszonyában elengedhetetlen a belátáson alapuló, türelmes, higgadt

[35] VOLTAIRE: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations.* Tome II. In: *Oeuvres complètes de Voltaire.* Tome XIII. Paris, 1831. Armand Aubrée éditeur. 196.

[36] LÁZÁR: *i. m.* 2/b.

[37] VOLTAIRE: *i. m.* 196.

[38] LÁZÁR: *i. m.* 3/a.

párbeszéd. Mindezek megvalósulása már egy új történelmi korszakban látszik lehetségesnek, akkor, amikor a politikai feltételek és történelmi körülmények elősegítik ezt. Mintegy megerősítésként Lázár utolsó mondatai a francia eredetiből is olyanok, mint amikor véget ér egy világtörténelmi fejezet:

> „Descendens hic a Carolo M[agno] primus erat, qui tercenties milliaria progressus est ad agendam coram judice extraneo caussam, ut scire quaenam amanda uxor sibi sit. Populi jam victimae facti fuerant controversiae hujus. *Ludovicus Pius*, primus exemplo fuit potestatis Episcoporum in Imperatores. *Lotharius Lotharingicus* Epocham instituit potestatis Pontificum in Episcopos. Id ex omni temporum istorum historia colligitur, Societates apud Nationes occidentales paucas habuisse regulas certas, Statuus paucas leges, et has ipsis Ecclesiam voluisse dare."[39]

A bemutatott, kéziratos Voltaire-fordítás igen időszerű volt 1762-ben, abban az évben, amikor a gyalakuti gróf lefordította. Az erdélyi protestánsok helyzetére való rálátása, helyzetértékelése a korszak politikai eseményei közepette ebben az időszakban volt a legidőszerűbb. A párhuzam felismerése, az elnyomattatás történelmi távlatokba való visszavetítése, s a következmények értékelése, mind azt mutatja, hogy Lázár János az 1760-as évek legelején is aktívan gondolkodott az erdélyi politikai helyzetről, bár a körülmények miatt csak kéziratos formában rögzíthette eszméit és meggyőződését a türelmesség szükségességéről. Az egyháziasság háttérbe szorítása, a tudományos diskurzusok lefolytatása, mind a világiasság felé nyitották meg az utat. A fordító szelekciója a világ sokféleségét, többirányúságát is bemutatta. A fordítás tartalma azt mutatja, hogy Lázár Jánosnál elméletileg már megfogalmazódott a váltás szükségessége, amelynek a feltételei egy új történelmi periódusban valósulnak majd meg.

KATALIN PÓCSI

L'interprétation de la relation de l'État et de l'Église reflétée par la traduction de Voltaire de János Lázár

Les ouvrages historiques et philosophiques de Voltaire se répandirent de bonne heure à Vienne, en Hongrie et dans les cercles transylvains qui retournaient de la pérégrination. Dans l'oeuvre de János Lázár, représentant déterminant de l'époque des Lumières précoces de Transylvanie, on peut trouver l'interprétation de quelques ouvrages de Voltaire. Outre l'idée de la tolérance, Lázár fut inspiré par un autre ouvrage aussi qui avait une actualité considérable dans la Transylvanie du XVIIIe siècle. La traduction de quelques passages de l'ouvrage de Voltaire intitulé *Essai sur les moeurs* était actuelle au moment de sa publication, quand la tendance antihabsbourguienne atteignit son faîte. Au cours de ce processus devint symbolique l'accentuation du passé transylvain, qui se manifaestait dans l'attachement au costume national, à la langue maternelle et à la religion.

Ce volume d'études de Voltaire devint le point de départ de l'historiographie philosophique, et par ses moyens littéraires il éveilla l'intérêt pour l'historisme. A propos de l'image de Voltaire

[39] LÁZÁR: *i. m.* 63/a. illetve VOLTAIRE: *i. m.* Tome XII. Paris, 1831. 413.

des Lumières précoces hongroises, on peut dire qu'elle n'était pas antiecclésiastique. Les écrits de l'auteur étaient lus régulièrement par les lecteurs hongrois à partir les années 1750. János Lázár ne transposa en latin qu'une partie de l'ouvrage de Voltaire, et sa traduction, achevé en 1761, fut copiée au cours de la même année par László Mósa. Lázár traduisit douze chapitres des deux premières parties de l'ouvrage de Voltaire, et il mit à la tête de sa traduction l'histoire de la Temple, qui était originairement dans la deuxième partie de l'ouvrage. Le calvaire et l'abolition de l'ordre des Templiers montre un parallélisme avec la situation des protestants de Transylvanie au XVIIIe siècle. Il est probable que ce fut le point de départ de l'intérêt de Lázár pour cet ouvrage de Voltaire, et c'est ce qui détermina les chapitres qu'il choisit pour sa traduction. Selon la conception fondamentale de l'ouvrage de Lázár, l'État et l'Église doivent être séparés l'un de l'autre, et il est à désirer que les lois de l'Église se fassent valoir entre les cadres légitimes de l'État.

A propos de la technique de traducteur de Lázár on peut dire qu'il interpréta d'une manière concise les parties choisis du texte, il n'omit que les parties dénuées d'intérêt du point de vue de l'histoire ecclésiastique. Lázár accentue dans sa traduction que dans la relation du pouvoir ecclésiastique et du pouvoir séculier, il est besoin d'un dialogue réfléchi et tolérant les conditions duquel se réaliseront dans la période historique suivante.

SCHŐN ISTVÁN

A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai

Bár a magyarországi szabadkőművesség születésének 1999-ben ünnepelték a 250. évfordulóját, a források nem egyértelműek az első hazai páholy megalakulása tekintetében. Ennek valóban csak elvi jelentősége van, hisz a felvilágosodás korában a magyar főurak és az akkori értelmiség nagy része Bécsben csatlakozott a szövetséghez. A „szabadság, egyenlőség, testvériség" eszméjét hangoztató szövetség hamarosan kellemetlenné vált a császári ház számára, s II. József pátense 1785-ben már korlátozta a páholyok működését. A francia forradalom eszméitől félve, a Martinovics-összeesküvés után II. Ferenc 1795 nyarán betiltotta a szabadkőművességet a monarchiában. Az összeesküvők szigorú megbüntetése megtette hatását, a páholyok feloszlottak, és irataik nagy része elpusztult. Festetics Antal grófnak köszönhető, hogy a korabeli források egy része megmenekült, és a gróf dégi birtokára került. Talán a sors iróniája, hogy a dokumentumok tűz martalékává váltak a 2. világháború felszabadító harcaiban. Igy tartalmukat csak Abafi Lajos múlt század végi kutatásaiból született munkáiból ismerhetjük.

A XIX. század elején a régi páholytagok országszerte titokban találkoztak, és a mozgalom hazai felélesztése csak igen rövid ideig sikerült először a szabadságharc időszakában, majd az 1861-es átmeneti enyhülés során. Az emigrációban élő magyarok, beleértve Kossuth Lajost is, külföldön lettek szabadkőművesek. A kiegyezést követően 1868-ban engedélyezték először szabadkőműves páholyok megalakulását. Az elsőként megalakult „Einigkeit im Vaterlande" (Egyezség a hazában) páholy német nyelven az ún. Jánosrendi szertartással működött. A hasonló páholyok 1869-ben létrehozták a Magyarországi Jánosrendű Nagypáholyt Pulszky Ferenc nagymester vezetésével, és bevezették a magyar nyelvűséget is. A hazatérő emigránsok egy része nem csatlakozott az akkor német nyelven működő páholyhoz, és megvalósította a XVIII. századi testvéreik álmát: magyar nyelven, skót ritus szerint működő páholyt hoztak létre „Corvin Mátyás, az igazságoshoz" néven. A skót ritust használó páholyok 1870-ben megalakították a Magyarországi Nagy-Orienst. Ennek nagymestere sem volt akárki: Joannovics György. Bár a két nagypáholy egyesítésére állandósultak a próbálkozások, a kettősség hosszú ideig fennmaradt. 1886. március 21-én végül megtörtént az egyesülés, és létrejött a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Pulszky Ferenc nagymester vezetésével, helyettese Türr István volt. A következő negyedszázadban a szövetség fejlődése töretlen volt, de nem zökkenőmentes. Országszerte új páholyok alakultak, tagjaik zömét már a pol-

gárság és az értelmiség adta. Emberbaráti és jószolgálati tevékenységük megalapozott egy máig is fennmaradó intézményrendszert. A szabadkőművesség eszméjét is kikezdte az I. világháború, az addig virágzó mozgalom Európaszerte válságba került. A világháborút követően először a Tanácsköztársaság idején tiltották be a szövetség működését. De az igazi kegyelemdöfést az 1920-as belügyminiszteri rendelet adta meg, amely Benedek Marcell szavaival hosszú időre „sivatagi vándorlásra" kárhoztatta a testvéreket. A sors iróniája, hogy mindkét kabinet miniszterei között voltak szabadkőművesek. 1945-ben újra feléledt a szövetség, de nem hosszú időre, mert 1950-ben betiltották működését. Az igen megtépázott szövetség 1989-ben újjáalakult, és azóta csekély létszámmal igen csendben, szinte észrevétlenül tevékenykedik.

Belátható, hogy a magyar szabadkőművesség történetében a kiegyezést követő időszaktól eltekintve nem voltak hosszú békés periódusok, és a politika, valamint a társadalom ítélete gyakran inkognitóba kényszerítette a szövetség tagjait. A szövetségről folyó viták nem korlátozódtak a sajtóra, hanem kiterjedtek a parlamenti vitákra is. Ilyen légkörben csak kevesek vállalhatták nyíltan a szövetséghez való tartozást.

A hazai szabadkőművesség XVIII. századi felvirágzásáról sokat lehet megtudni Kazinczy munkásságából és levelezéséből. Az első kifejezetten szabadkőműves eszmeiségű folyóiratot, a tiszavirág-életű *Orpheus*t ő indította el Kassán 1793-ban. Csaknem 80 év szünet következett ezután az első hivatalos szabadkőműves orgánum kiadása előtt. A továbbiakban csak a hivatalos szabadkőműves közlönyökkel és folyóiratokkal foglalkozom (Lásd: Ábra). A többiekre, a többé-kevésbé szabadkőműves érzelműekre, a profán szabadkőműves kiadványokra egy-két kivételtől eltekintve, csak utalni fogok röviden.

A Magyarországi Nagy-Oriens

1871. október 15-én indították útjára a magyarországi szabadkőművesek közlönyét, a *Hajnal/Morgenroth* első évfolyamát Perl Viktor kiadásában. Szerkesztője Hollós László volt. Az első számból lehet megtudni, hogy *A Hajnal* megjelent hetenkint egyszer vasárnap reggelre magyar és német nyelven (két ívnyi tartalommal). Előfizetés: egész évre 8 frt, fél évre 4 frt – Évnegyedes előfizetések nem fogadtatnak el.' A jobboldali hasáb volt a magyar nyelvű. Németh Imre titkár és Joannovics György elnök köszöntötte az olvasókat a Magyarországi Nagy-Oriens végrehajtó bizottsága nevében. A Szövetség közgyűlésének jegyzőkönyve szerint

> „A lap havonkint még pedig minden 2-ik és 4-ik szombaton jelenjék meg 400 egy ives példányban. esetleg a hivatalos közlemények által szükséges mellékletekkel, melyek évenkint körülbelöl 6 ivre számittatnak. A szétküldés a Nagy-Oriens irodája által történjék. A szerkesztői fizetés beszámitván a forditási költségeket legkevesebb 600 frtban állapittatik meg. A külföldi folyó iratokra előirányoztatik 100 frt. A páholyok felszólitandók, hogy mennyi összeggel és hány előfizetővel támogatják a lapot."

A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai

	Magyarországi Nagy-Oriens	Magyarországi Symbolikus Nagypáholy	Magyarországi Jánosrendi Nagypáholy
1871	Hajnal/Morgenroth		
1872			
1873	Szabadkőműves Figyelő/Freimaurer Beobachter		
1874	Hajnal (1)		Kelet/Orient(1)
1875	Hajnal (2)		
1876	Hajnal (3)		Kelet/Orient(2)
1877	Hajnal (4)		Kelet/Orient(3)
1878	Hajnal (5)		Kelet/Orient(4)
1879	Hajnal (6)		Kelet/Orient(5)
1880	Hajnal (8)		Kelet/Orient(5)
1881	Hajnal (9)		Kelet(6)+Orient(6)
1882	Hajnal (9)		Kelet(7)+Orient(7)
1883	Hajnal (9)		Kelet(8)+Orient(8)
1884	Hajnal (11)		Kelet(9)+Orient(9)
1885	Hajnal (11)		Kelet(10)+Orient(10)
1886	Hajnal (12)		Kelet(11)+Orient(11)
1887		Hajnal (1)+Orient (1)	
1888		Hajnal (2)+Orient(2)	
1889–1919		Kelet(1–31)+Orient(1–31)	
1947–1950		Kelet(32–35)	
1992–		Kelet(36–)	

Ábra: zárójelben ( ) a kötetszám, / = kétnyelvű kiadás, + = magyar- és német nyelvű kiadásváltozatok

A folyóirat első évfolyamát az 1872. december 15-re keltezett 62. szám zárta. Közben az 1871. december 17-i tizedik számban az olvasók tudomására hozták, hogy 1872. január 1-jétől kezdve Rózsaági Antal testvér „vevén át a *Hajnal* szerkesztését." Csak feltételezni lehet, hogy a szerkesztőváltás Hollósnak tüskét hagyott a szívében. A 23. számban az új szerkesztő nyilatkozata olvasható:

> „Makacs betegség folytán, kénytelen vagyok a lap szerkesztésétől visszalépni, midőn köszönetet mondok munkatársaimnak, egyúttal bocsánatot kérek t. olvasóimtól, hogy az utolsó két-három szám nem felelt meg a méltányos igényeknek. Nem jó akaratomon múlt. Pest. 1872. mart. 25."

A lap harmadik szerkesztője a 45. számtól Erődi Harrach Béla lett. Hamarosan a kiadó is változott, Petrik Géza könyvesbolt-tulajdonos vette át Perl helyét, majd az 53. számtól a Magyar Nagy-Oriens lett a kiadó. E zűrzavaros

kezdet mindjárt oda vezetett, hogy a folyóirat kiadása a következő évben szünetelt.

Kicsit előreszaladtunk. 1873. január 15-től havonta kétszer jelent meg a szintén kétnyelvű *Szabadkőműves Figyelő/Freimaurer Beobachter* mint a magyarországi szabadkőművesek közlönye. Talán nem is meglepő, hogy szerkesztője és kiadó-tulajdonosa Hollós László volt. Az első számokban beszámoltak az előző év decemberében tartott egyetemes közgyűlésről. A június 15-i 11. számban Rosenberg Leo kiadó és Hollós László szerkesztő-tulajdonos előfizetési felhívást adott közzé. Az előfizetési ár fél évre 2 ft. 50 kr, egész évre 5 ft. volt, és az új előfizetők megkaphatták a lap összes addig megjelent példányát. A szeptember 1-jei 16. számot az október 1-jei kettős szám követte, amelyben a szerkesztő így szólt a „Tisztelt olvasókhoz! Betegség által akadályoztatván lehetetlen volt a 17. számmal idejekorán elkészülnöm. E három ívet tartalmazó kettős szám van hivatva pótolni az akaratlan mulasztásomat. Kérem testvérek elnézésüket." Az Országos Széchenyi Könyvtárban az évfolyam további példányai nem lelhetők fel, valószínűleg meg sem jelentek.

1874. január 1-jétől egy ideiglenes szerkesztőség újraindította a *Hajnal*t, de a kísérő Morgenroth név már lemaradt. A Magyarország Nagy-Oriensének védelme alatt dolgozó szabadkőművesek közlönye továbbra is kétnyelvű volt. Az 1. évfolyam 1. számában az ideiglenes szerkesztőség bejelenti, hogy a lap magánvállalat, amely a szerkesztő felelőssége és a felügyelő bizottság ellenőrzése mellett jelenik meg, a cikkírók és szerkesztőség nézeteit tolmácsolva. A mindjárt 100 példányra előfizető Nagy-Oriens nem tarthat igényt azonban a intenciáinak közvetlen vagy közvetett kifejezésére. Egy jegyzőkönyvből kiderül, hogy a páholyok egy része már 806 forintot biztosított a lapra, és „7 különböző nyomdának a kiadásra vonatkozó ajánlatát" várják. A vita során Mátyus Aristid, Ertl Károly, Boleman Gyula, Ivánka Imre, Weiser Károly, Arányi Lajos, Kőrösi József és Széky Péter írásbeli ajánlatot tett a lap kiadására és szerkesztésére, ha az előfizetésekből 1600 forint összegyűlik. Ugyanebben a számban egy inkognitóban maradó szerző a folyóiratot egy hajóhoz hasonlítja, beszámolva vízrebocsátásáról, a legénység megszerzéséről, az útirány megválasztásáról stb. A kéthetente megjelenő folyóirat első nyolc számát Erődi Harrach Béla szerkesztette. A 9. számon nem tüntették fel nevét, s a 10. számon már dr. Fischer Lajos szerkesztő nevét olvashatjuk. Fél év sem telt el, s az első évfolyam utolsó három számáról már lemaradt az ő neve. Az 1874. december 15-i 23. számban közölt előfizetői felhívásban bejelentik, hogy a lap mint magánvállalkozás megszűnik, és Magyarország Nagy-Oriensének hivatalos közlönyeként havonta egyszer fog megjelenni. A hivatalos közleményeken kívül tájékoztatást fog adni „a honi páholyok működéséről és a külföldi szabadkőművesi élet fő mozzanatairól pontos és rendes tudósításokat, azonfelül pedig a lehetőségig még önálló szabadkőművesi dolgozatokat és czikkeket is tartalmazand." A 2. évfolyamtól a lap szerkesztését dr. Rosenberg Lajos vette át. A 2–4. évfolyamokban évente 12 szám jelent meg. 1877 végefelé a lap szerkesztője lett a kiadó is, s ki tudja miért, az év végén a szerkesztő bejelentette visszavonulását, búcsúzva az olvasóktól és a cse-

reviszonyban álló lapszerkesztőségektől, miközben köszönetét fejezte ki munkatársainak. Az ezt követő előfizetői felhívásban a szerkesztőnek 3 éves munkájáért elismerését fejezte ki Hindy Géza irodaigazgató. Bejelentették, hogy „Az ár a Magyar–Osztrák birodalomra nézve 3 frt, a külföld részére pedig 6 mark, illetőleg 7 franc 50 cent, és a netaláni nagyobb póstabér."

Az 1878-as 5. évfolyamnak 10 száma jelent meg, egy-egy minden hónapban július és augusztus kivételével. Magyarország Nagy-Oriensének hivatalos közlönyét Wekerle László és Abafi Aigner Lajos szerkesztette. Alcíme „Havi szemle az összes szabadkőművesség köréből." A szerkesztők felhívással fordultak az előfizetőkhöz és a szabadkőművesekhez, hogy családi forrásokból és egyéb levéltárakból bocsássák rendelkezésre a magyarországi szabadkőművesség történetére vonatkozó leveleket, adatokat és dokumentumokat, továbbá akadályozzák meg, hogy a lap avatatlanok kezébe kerüljön. Bejelentették, hogy a lap havonta egyszer jelenik meg egy-másfél ívnyi terjedelemben, és a hivatalos részen kívül közölni fog „vezércikkeket, tárcákat, közleményeket Magyarország Nagy-Oriense és a Jánosrendű Nagy-Páholy védelme alatt dolgozó páholyokból, lapszemlét a külföld legérdekesebb kőművesi eseményeiről, valamint adalékokat a magyarországi szabadkőművesség multjából."

Az 1. számban Hindy Géza irodaigazgató és Németh Miklós helyettes nagymester azzal fordult a páholyokhoz, küldjenek tudósítást a páholyélet fontosabb eseményeiről. Wekerle László programjában szerepelt a napi kérdések nyugodt megbeszélése, a szabadkőművesi tudatot felélesztő tanulmányok és elmélkedések közlése, a szabadkőművesi lapok szemléje a szabadkőművesi világ főbb mozzanataival, a szabadkőművesi és szabadkőműves elleni irodalom, valamint a hazai szabadkőművesség történetének ismertetése.

Ebben a számban egy igen érdekes vitába csöppenünk. Mandello Hugó és a Nagy-Oriens szövetségtanácsának tagja, Rosenberg Lajos német nyelvű szabadkőműves lapot indított *Der Bund* címmel. A szövetségtanácsban arról szavaztak, illetékesek-e egy ilyen lap kiadásával kapcsolatos döntésben (igen!), szabad-e a Nagy-Orienshez tartozó testvérnek engedély nélkül szabadkőműves lapot indítani (igen!), s ellenkezik-e a szabadkőművesi fogadalommal, hogy olyan szabadkőművesi lap indulhasson előzetes bejelentés nélkül, melyhez mindenki hozzájuthat (igen!). Érdemes megemlíteni a szavazásban résztvevők két tagját, így Kőrösi Józsefet, a Magyar Tudományos Akadémia tagját, a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatóját és Than Mórt, a festőt. Az E. X. aláírású glosszaíró élesen kirohant a a lap kiadása, német nyelvűsége, valamint az általa kozmopolitává egyszerűsített szemlélete ellen. A szövetségtanács a következő ülésén is behatóan foglalkozott a témával. Állást foglalt amellett, hogy minden szabadkőműves megszorítás és cenzúra nélkül lapot indíthat, de ezt tudomásulvétel végett előzetesen be kell jelentenie. Teljes nyilvánosság számára azonban csak a szövetségtanács feltételeinek teljesítésével lehet lapot kiadni.

A következő évfolyamok már 12 számból álltak, de valójában nyaranta két kettős szám jelent meg júliusban és augusztusban. 1880-tól kezdve a további évfolyamok sorszámozása a szerkesztő szinte hihetetlen hanyagságára utalt. Bár az 1880-as év-

folyam címlapján a helyes VII. évfolyamot tüntették fel, az egyes számok címlapján még a VI. évfolyamot jelölték. 1880-tól Aigner Lajos lett az egyedüli szerkesztő. Ennek eredményeként az címlapok szerint VIII. (1881) és IX. (1882) évfolyamok összesen 24 számán VII. évfolyam található. 1881-ben a május-június és július–augusztus hónapokra tevődött át a kettős szám kiadása. 1883-ban egyszerűsödött a rendszer. E szintén IX.-nek nevezett évfolyamtól kezdve úgy zárták ki a további kettősség lehetőségét, hogy a havi számokon nem tüntették fel az évfolyamot. Sőt, következő 1884. mintha helyreigazitotta volna az eddigi mulasztásokat, a X. évfolyamot kihagyva mindjárt XI.-ként jelent meg. A kettős számokat ismét májusban és júliusban adták közzé. Hogy, hogy nem, a hanyag számozás továbbra is kisértett. 1885-ben egy újabb XI. évfolyamot adtak ki, és a következő év már ehhez igazodva XII.-ként jelent meg. Ezzel végeszakadt a tarka évfolyam-sorszámozásnak, és a folytatás már nem tartozik a Magyarországi Nagy-Oriens hatáskörébe.

Az 1886. márciusi szám tudósít az ünnepi eseményről, a Magyarországi Nagy-Oriens és a Magyarországi Jánosrendi Nagypáholy egyesülésével létrejött Magyarországi Symbolikus Nagypáholy március 21-i megalakulásáról. Az új szöveségtanács március 31-i első ülésén Pulszky nagymester elnökölt. Az április 16-i ülésen Rakovszky István helyettes nagymester elnöklete alatt kimondták „az eddigi hivatalos közlönyök, a *Kelet* és a *Hajnal* abbanhagyását". Úgy tervezték, hogy a bécsi *Zirkel* szabadkőműves lap szerkesztőségét kérik meg a hivatalos iratok német nyelvű közlésére, s a lap havonként kétszeri megjelentetésére a téli időszakban. Hasonlóképpen tervezték a magyar lap kiadását is, megengedve hirdetések közlését is.

Magyarországi Jánosrendi Nagypáholy

A *Kelet/Orient* kétnyelvű, kéthasábos folyóirat első száma már Budapesten, 5874. november 22-én (a szabadkőművesek szimbolikus időszámításában az év négyezerrel nagyobb szám mint a Gergely naptár szerint) jelent meg kézirat gyanánt a szabadkőműves testvérek számára. Mindössze a magyarországi harmadfokú szt. Jánosrendű Nagypáholy tisztikarának hivatalos közleményeit tartalmazta, mégpedig elsőként Berecz Antal helyettes nagymester és Stielly Gyula nagy titkár november 11-i levelét. Ebben bejelentették, hogy az október 4-én tartott rendes évi közgyűlés határozata szerint

> „a nagypáholy hivatalnok-testületének összes közleményei e lapok hasábjain fognak a nagypáholy védelme alatt álló testvérekkel és idegen páholyokkal közöltetni. Az egyes páholyokhoz küldendő példányok egyike a nagymester vagy annak helyettese és a nagy titkár sajátkezű aláírásával lesz ellátva, minélfogva az hiteles okmánynak tekintendő s a hivatalnok-testületnek abban foglalt körözvényei a legközelebbi I. foku munkán felolvasandók és foganatositandók."

Úgy tervezték, hogy a „páholyok köréből" című részben fogják közölni a beküldött tudósítások kivonatát, s olyan híreket, amely a szabadkőművesség éle-

tében közérdekű. A kiadás gyakoriságát a páholyok hozzájárulásától tették függővé. Az egyes páholyoknak két köteles példányt küldtek, s a testvéreket arra buzdították, hogy 2 forint előfizetési díjat minél többen fizessék be. Abban az időben 16 jánosrendi páholy működött: 6 Budapesten, 3 Pozsonyban, 2 Győrben és 1-1 Oravitzában, Lajtaszentmiklóson, Szegeden, Baján és Bukarestben. Mivel Ausztriában be volt tiltva a szabadkőművesség, az osztrákok a pozsonyi és lajtaszentmiklósi páholyok munkáin vettek részt. A pozsonyi „Zukunft" páholy kiadásában jelent meg az *Allgemeine oesterliche Freimaurer Zeitung*, a lajtaszentmiklósi „Humanitas" páholyéban a *Zirkel*.

Az 1. évfolyam további számai 1875-ben február 15-i, május 10-i, június 1-jei, szeptember 1-jei és október 6-i keltezéssel jelentek meg. A következő évfolyam első számában beszámoltak arról, hogy a hat szám 18,5 ívnyi terjedelemben közölte a nagypáholy tisztikarának hivatalos közleményeit, továbbá híreket „páholyok beléletéből, rövid jegyzeteket halálesetekről, hirdetéseket stb." Megemlítették, hogy a lap kétnyelvűsége többletmunkával és -költséggel jár.

A 1875–1876-os 2. évfolyam utolsó, 6. száma 1876. július 15-én, az 1876–1877-es 3. évfolyam 6. száma augusztus 15-én jelent meg. Az 1877–1878-as 4. évfolyamot már hét számban adták ki, az utolsót november 24-én. Közben a 4. évfolyam nyári száma közli a főtisztikar indítványát a lap átalakítása tárgyában. Javasolták, hogy a „a szűkebb körre szorított hivatalos rész mellett önálló czikkek, és szabadkőműves-szemle s hasonlók foglaljanak helyet benne." Megváltozott a lap alakja és kiállítása, olyan felelős szerkesztőt neveztek ki, aki csak a hivatalos közlemények tekintetében függ a főtisztikartól. Évente 10 szám megjelenését tervezték 2-2 ívnyi terjedelemben. A költségvetés 1300 példányra vonatkozó tétele 680 forint volt, a szerkesztési költséget 420 forintra tervezték. Elhatározták, hogy a következő folyam a polgári évvel kezdődjék. Így az 1879-es 5. évfolyamot már havi folyóiratként adta ki a szerkesztői teendőkkel ideiglenesen megbízott Uhl Sándor főtitkár. Mindjárt az első számban felsorolja azokat, akik cikkek, értekezések benyújtását ígérték, és elvállalták az állandó irodalmi és szabadkőművesi rovatok szerkesztését.

A következő, 6. évfolyamtól kezdve a folyóirat neve *Kelet*re egyszerűsödött, és irodalmi havi lappá változott. A magyarországi Jánosrendi nagypáholy hivatalos közlönyét Uhl Sándor szerkesztette, immár csak magyar nyelven. Az 1880-as és az 1881-es 7. évfolyam csak nagyon hiányosan található meg az Országos Széchényi Könyvtárban, pl. az utóbbiból csak két lapnyi különmelléklet van meg. Szerencsére további információt lehet szerezni *Orient* néven kiadott német nyelvű kiadásváltozatból, amelynek 6–11. évfolyamai 1880–1886 között jelentek meg. Évente 10 számot adtak ki. A lap Josef Fonda budapesti nyomdájában készült. Természetesen Alexander Uhl, a nagypáholy főtitkára volt ennek a kiadásváltozatnak is a szerkesztője. 1881-ben először Belányi Ferenc, majd Elischer József lett főmunkatárs. Majláth Béla szerkesztette a 8. számot, majd a 9. számtól Hausdorfer József lett a szerkesztő. 1883-ban Elischer más elfoglaltsága miatt távozik, s helyét Titl István veszi át egyetlen szám erejéig. A továbbiakban már csak a szerkesztő neve található az impresszumban. Érde-

kességként megemlítem, hogy az 1884-es 10. évfolyamnak két 6. száma volt: a májusi és a júniusi. Az OSzK-ban ez a kiadásváltozat is hiányos, nincs meg a 11. évfolyam, s a 12. évfolyamból csak az első 4 szám van meg.

Magyarországi Symbolikus Nagypáholy

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy hivatalos lapja 1887-től a *Hajnal* lett. A csak magyar nyelven megjelenő új folyamnak Abafi Lajos és Gelléri Mór volt a szerkesztője. Az első számban a szerkesztők „Értesítés és kérelem" címmel fordultak az olvasókhoz. Tájékoztatták őket arról, hogy ismertetni fogják a hazai szabadkőművesség működését, tömören beszámolnak a külföldi szabadkőművesség eseményeiről, a szövetség történetéről, progressziójáról és eredményeiről. Mind az I., mind a II. évfolyam 20-20 számból állt. 1887-ben szeptembertől (12–13.) decemberig (18–19.) kettős számok jelentek meg, a 20. szám keltezése december 31. 1888 második félévében szeptemberben jelent meg a 12–13., novemberben a 14–16. és december 30-án a 17–20. szám. A *Hajnal* német nyelvű kiadásváltozataként jelent meg az *Orient* új folyamának 1–2. évfolyama.

1889-től a *Kelet* lett a Symbolikus Nagypáholy hivatalos közlönye. A folyóirat hosszú ideig kettős számozással jelent meg, így az I. évfolyam, a ki tudja honnan számított folyamatosságot őrizve, egyben a XIV. is. 1906-ig évente 12 szám jelent meg, a nyári szünet előtti és utáni kettős számokkal. 1907-ben 17, 1908-ban 15, 1909-ben 16, 1910-ben 17, 1911-ben 15, 1912-ben egy kettős számmal 14, 1913-ban 15 számot adtak. 1914-ben megújult a folyóirat külalakja, A4-es formátumú lett, és elmaradt az évfolyamok kettős számozása. A továbbiakban évente 10–11 szám jelent meg. Az 1919-es 31. kötet már csak két számból állt, mert a Tanácsköztársaság betiltotta a szabadkőműves szövetség működését.

Az első szám hivatalos részében található az 1889. január 7-én tartott szövetségtanácsi ülés beszámolója. 3. pontja szerint Majláth Béla helyettes nagymester az előző év október 28-i határozatnak megfelelően javaslatot terjesztett be a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy kiadásában megjelenő magyar és német nyelvű lapokról. Az erre a célra tervezett 1500 forintnyi költségből 640 forintot szántak nyomtatásra, 400-400 forintot „kiadmányozásra" és szerkesztési költségekre. Úgy tervezték, hogy a lap télen nyolcszor, havonta egyszer 16 oldalon, nyáron négyszer, havonta 8 oldalon jelenjék meg, mindig egyszerre magyar és német nyelven (*Orient* kiadásváltozat 1889–1919). A lap szerkesztésért a nagymesterek voltak közvetlenül felelősek, de a felügyeletet az irodalmi bizottság elnöke, Majláth Béla gyakorolta. Megbízták azzal, hogy a lap szerkesztésével „egy szakavatott és szabadkőművességben jártas testvért kérjen fel." A szerkesztő Gelléri Mór lett, aki a következő csaknem két évtizeden át a „Budapest, VI. uj utcza 4.sz." alatti szerkesztőségből irányította a munkát. Az első szám szerkesztői előszava „Uj lap, régi czím. A program és a lap iránya is régi: képviselni érdekeinket, terjeszteni az ismereteket pezsdíteni a szabadkőmű-

vesi életet." – bevezetéssel kezdődött. Bejelentették, hogy a lapot minden szabadkőműves meg fogja kapni. Felkérték a páholyokat, hogy működésükről rendszeresen tudósítsanak. A munkatársak vállalták, hogy a francia, angol, német, spanyol, portugál, olasz, németalföldi és svéd cserelapok anyagát rendszeresen feldolgozzák. Dr. Mandello Károly nem akármilyen feladatot vállalt: a magyar nyelvű cikkek fordítását németre és a német szám korrektúráját, s mindezt ingyen.

Időről-időre felszólították a páholyokat, hogy működésükről küldjenek rendszeresen tudósításokat. Így például Neuschlosz Marcel helyettes nagymester és Gelléri Mór főtitkár 1896. december 2-i keltezésű, 2863. sz. levelében azt kérte, hogy minden páholyban egy lelkiismeretesen buzgó tagot nevezzenek ki állandó tudósítónak. Továbbá a páholy hivatalos nyelvétől függetlenül, akár magyar, akár német nyelven lehet fogalmazni.

Az 1898-as X. (XXIII.) évfolyam utolsó számában Gelléri Mór „Tíz év" című szerkesztői üzenetében beszámolt arról, hogy az utolsó közgyűlésen minden jóakarata ellenére vegyes vélemény formálódott a lap szerkesztéséről. Mivel előzőleg már hét évig foglalkozott a *Világosság*gal és a *Hajnal*lal, felajánlotta, hogy folytassa más a szerkesztői munkát. Ezt az ajánlatát azonban akkor nem fogadták el.

Az 1900-as XII. (XXV.) évfolyam áprilisi számában gratulálnak az akkor már Bécsben kiadott *Zirkel* szerkesztőjének, Amster Mórnak 25. éves szerkesztői jubileumához. A szeptemberi számból viszont kiderül, hogy a folyóirat hetilappá alakult, és új szerkesztője, Glücksmann Henrik, bár a lap méltóságát és komolyságát megőrizte, friss elevenséggel egészítette ki.

1908 elején adták hírül, hogy a Bakonyi Miksa szerkesztésében megjelent *Dél* első száma sok érdekes cikket tartalmaz, és nagy szeretettel propagálja a szabadkőművesi haladás eszményét. Az ún. radikális irányzat támogatása és fejlesztése céljából alakult lap szemlélete azonban hamarosan szembekerült a *Kelet*tel. Erre a későbbiekben röviden még visszatérünk.

Az 1909. októberi szám ismerteti Gelléri Mór üdvözlő sorait, amely a *Zirkel*ben jelent meg a lap 40. éves évfordulója alkalmából. A következő sorokat bármely lapszerkesztő megirigyelhetné: „Glücksmann Henrik t. nemcsak finom lelkű író, hanem ügyes, agilis zsurnalista, éles szemű, körültekintő, jeles izlésű szerkesztő, akinek munkáján meglátszik, hogy az írás és szerkesztés mesterségét művészetté tudta nemesíteni..."

A XX. század elején számos változás következett be Európában, és ez hatással volt a szabadkőműves szövetségre is. A fellépő radikális irányzathoz tartozók egyre több kritikával illették Gelléri Mórt, és arra sarkallták, hogy újítsa meg a *Kelet*et. Az 1909. évi októberi számban maga a szerkesztő számolt be arról, hogy a „Márczius" páholy tett először komoly, higgadt és sok tekintetben méltányos javaslatot a reformra. A *Dél* odáig ment el, hogy a *Kelet*et a hivatalos közlemények fórumává degradálta volna. A „Petőfi" páholy *Dél*ben közölt körlevele már azt állította, hogy a lap tartalma „ellenkezik mindazzal, amit 'egy szabadkőművesi orgánumtól várni lehet". Erre a méltatlankodó Gelléri felsorolt néhány nevet, akik szerzők voltak, köztük Joannovics Györgyöt, Bókay Árpádot, Arató Frigyest, Apáthy Istvánt, Balassa Józsefet, Jászi Oszkárt, Várady Zsigmondot és Verebély

Tibort, továbbá közölte, hogy a kívánatos reformok érvényesítésére tett javaslata már a nagymester kezében van. Az 1910. évi első szám hivatalos részében dr. Bókay Árpád nagymester meleg hangú levélben tudatta, hogy Gelléri Mór többszöri marasztalás ellenére sem vállalta a további teendőket, majd megköszönte több mint negyedszázados tevékenységét. A szövetségtanácsi jelentésből az is kiderült, hogy a továbbiakban csak akkor fognak neveket közölni a lapban, ha ahhoz az érintettek hozzájárulnak. Ugyanabban a számban dr. Messinger Simon helyettes nagymester 'A „Kelet" és Gelléri Mór' című cikkében így szólt: „ Ha valaha megírja valaki az ujabb magyar szabadkőművesség történetét, úgy anyagának kilencven százalékát a 'Kelet'-ből fogja meríthetni." Minden bizonnyal igaza lesz. A *Zirkel* is szép szavakkal búcsúzott Gellértől, s szerkesztője kifejezte azt a reményét, hogy gyakrabban láthatják majd viszont szerzőként.

1910-ben a szerkesztői székben Gelléri Mórt dr. Soltész Adolf váltotta fel. Az új szerkesztő nagy lelkesedéssel látott munkához, s bejelentette, hogy kiváló írók, és hirlapírók, gyakorlati tudósítók egész sora igérte meg közreműködését. Néhányukat érdemes felsorolni: dr. Bókay Árpád, Gelléri Mór, Fekete Ignác, Gozsdu Elek, Balassa József, Eötvös Károly, Pfeiffer Ignác stb, voltak, akik nevük elhallgatását kérték. A páholyok tevékenysége is tovább aktivizálódott. Az 1910-es évfolyam első számaiban ismertették, hogy a szabadkőműves napilap kiadására indított akció kezd befejezéséhez közeledni. Dr. Bálint Lajos, az „Eötvös" páholy főmestere azt javasolta, hogy félmillió koronás alaptőkével létesítsenek részvénytársaságot a lap kiadására. A lap címére a páholy pályázatot írt ki. A *Világ*ról röviden még lesz szó. Ugyanilyen szervezést indult meg egy szabadkőműves ifjúsági lap kiadására is.

Dr. Soltész Adolf 4 esztendő elteltével így búcsúzott az olvasóktól:

> „A 'Kelet'-nek ez az utolsó száma, mely az én szerkesztésemben jelent meg. Távozásom előzményeiről, okairól és körülményeiről ezen a helyen nem kívánok szólani. Akiket érdekel, azok számára esetleg lesz mondanivalóm. Ezuttal köszönetet mondok azoknak a keveseknek, akik nehéz munkámban támogattak és kívánom, hogy utódomnak több sikerben és kevesebb méltatlan gáncsban legyen része, mint amennyi nekem kijutott."

Utóda Purjesz Lajos lett. 1914-től a lap formátuma közben nagyobb lett. Évente 10–11 szám jelent meg. A világháború megosztotta a szabadkőművességet. A háború alatt igen sok hírt közöltek a hadieseményekről és a hősi halottakról. Mindent összevéve az 1919-es betiltásáig a lap színvonala fokozatosan romlott.

Érdemes megemlíteni, hogy 1919-ben Kerecsey János szerkesztésében útjára indítottak egy irodalmi és kritikai lapot *Kelet* néven, bár ebben több szabadkőműves is publikált, valójában nem volt köze az elődjéhez. Ennek ellenére a szerkesztőség az 1921. március 20-i számában mentegetődzni kényszerült a félreértések elkerülése végett:

> „A 'Kelet' című lap mögött semmiféle egyesület vagy társaság nem áll és soha nem is állott. Semmiféle idegen tőkével nem rendelkezik, és soha nem is rendelkezett. Semmiféle pártot vagy felekezetet nem támogat és soha nem is támogatott. Irá-

nya: magyar és nemzeti –; szelleme: az irredenta. Hangja a dacos turáni hang, mely kérlelhetetlen erővel a világ szemébe vágja az igazságot."

A magyar szabadkőművesség működését csak a II. világháború után engedélyezték újra. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy hivatalos közlönyének 32. évfolyama 1947. november 1-jén indult dr. Szekeres János szerkesztésében. Munkáját dr. Balló Rudolf, Bálint Imre és Gerő Andor segítette. A lapot Supka Géza „Mi a mi munkánk célja" című cikke bocsájtotta útjára. 1947-ben mindössze 2 szám jelent meg. 1948-tól László Ferenc lett a lap szerkesztője, a szerkesztőbizottság változatlan maradt. A következő két évben 10–10 füzet jelent 8–8 oldalon. Bármilyen szegényes is volt a lap, érdemes tallózni a hírek és cikkek között. Mivel a két világháború közötti időszakban alig volt alkalmuk a szabadkőműveseknek nyilvános fórumhoz jutni Magyarországon, a visszaemlékezések értékes adatokat szolgáltatnak a történészeknek. Csak néhányra hívom fel a figyelmet, így G.A.: 1919–1945 A magyar szabadkőművesség néma évei, Gerő Imre: A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy története a feloszlatásig és A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy története a feloszlatástól az újjáéledésig, Győri Emil: Érdekes részletek a magyar szabadkőművesség üldöztetésének idejéből, Balassa József: Radikális szabadkőművesség és Az elnyomás évei. Az 1950-es 35. évfolyam utolsó 6. számát június 1-jén adták ki.

Csaknem újabb 40 esztendőnek kellett ahhoz eltelni, hogy a hazai szabadkőművesség újraéledjen. Az 1992-ben újraindított *Kelet*et, amelyet a nemrég elhunyt Pók Lajos történészprofesszor szerkesztett – hasonlóan elődeihez – zárt körben terjesztik, s az Országos Széchényi Könyvtárban nem kutatható.

Nagyon hiányos lenne ez az összeállítás, ha nem foglalkoznánk röviden az előbb felsorolt hivatalos folyóiratok két igen jelentős szerkesztőjével, Abafi Aigner Lajossal és Gelléri Mórral, mivel tevékenységük nem korlátozódott a szabadkőművességre. A hatalmas munkabírással és széles körű érdeklődéssel jellemezhető szerkesztők kultúrtörténeti jelentősége vitathatatlan.

Abafi Aigner Lajos (1840–1909)

Aigner Lajos, írói álnevén Abafi, Torontál vármegyében Nagyjécsán született. Elemi iskolai Temesvárott végezte, s már 14 éves korában könyvkereskedő segéd lett először Pozsonyban, Budapesten és Németországban. Hazatérve 1868-ban könyvkereskedést nyitott Budapesten, s kiadóként is igen jelentős tevékenységet fejtett ki. 1878-ban megalakította a Magyar Könyvkereskedők Országos Egyesületét, amelynek alelnöke, elnöke és hivatalos lapjának szerkesztője lett. Széles körű tevékenységére és munkabírására jellemző, hogy saját művein kívül kb. 3500 ívnyi kéziratot szerkesztett.

1858-ban kezdett irodalommal foglalkozni. A Kisfaludy Társasághoz külföldről benyújtott pályamunkája, amely a ballada elméletéről szólt, dicséretben részesült. *Az elégiáról* c. munkájával 1864-ben díjat nyert. Ezt követően számos

történeti, irodalomtörténeti és könyvészeti munkát írt: *A magyar népdalról* (1872), *Mikes Kelemen* (1872), *Fessler Ignác Aurél* (1878), *Az olaszországi magyar légió történetéhez.*

1876-tól kezdve a Petőfi Társaság tagja. Szerkesztője volt a *Magyar Könyvészet*nek (1869–1870), a *Magyar Könyvesház*nak (1875–1890), a *Figyelő* c. irodalmi, szépművészeti és kritikai hetilapnak (1876–1890), a *Corvin*ának (1878–1894), a *Hazánk* c. történelmi közlönynek (1884–1889). Ezek közül többnek a kiadója is volt, akárcsak a „Nemzeti Könyvtár" (1878–1890) c. sorozatnak is. Vagyonának nagy részét arra áldozta, hogy megőrizze irodalmunk és kultúrtörténetünk jelentős értékeit.

Vajon ki tud magyarázatot adni arra, mi terelte 1890-ben érdeklődését az entomológia felé. 1896-ban felhagyott üzleti tevékenységével, és a Nemzeti Múzeum természetrajzi osztályán vállalt állást. Ezzel kapcsolatos, hogy már 1895–1899 között a *Rovartani Lapok* szerkesztője volt, s 1898-ban jelent meg *A lepkészet története Magyarországon*, majd 1907-ben *Magyarország lepkéi* c. műve.

Aigner Lajos szabadkőműves elkötelezettségén nem lehet csodálkozni, hisz rokona volt annak az Aigner Ferenc Ádám kapitánynak, akinek jelentős szerepe volt a bevezetőben említett XVIII. századi szabadkőműves források összegyűjtésében és megmentésében. A dégi anyagot tőle vásárolta meg Festetics gróf. Aigner Lajost Türr István főmester vette fel a „Corvin Mátyás az igazságoshoz" nevű páholyba 1870-ben. 1871–1872 között a páholy könyvtárosa volt. 1877-ben a *Hajnal* társszerkesztője lett, majd 1880-tól egyedül szerkesztette a lapot. Sok történeti tárgyú cikk jelent meg tollából, és sokat tett a két Nagypáholy egyesítéséért. Az egyesülés után még két esztendeig Gelléri Mórral együtt szerkesztették a lapot. A páholy vezetésében szinte minden pozíciót betöltött, 1883–1885 között főmester volt, s hosszú ideig részt vett a szövetségtanács munkájában is. Rendszeresen tartott előadásai igen magas színvonalúak voltak. Érdemes megemlíteni ezek közül a Budapest múlt századi páholyairól, A magyar testőrök és a szabadkőművességről, A rózsakeresztesekről, A bécsi jakobinusokról, Kármán József, Horváth Ádám és Nagyváthy János szabadkőművesi jelképeiről szóló előadásokat, valamint emlékbeszédeit Mátyás királyról, Klapka Györgyről és Paulay Edéről.

Kultúrtörténetünk számára maradandót alkotott. Már 1881-ben elhatározta, hogy levéltári, múzeumi iratokban és Kazinczy munkáiban fellelhető adatok alapján megírja a hazai szabadkőművesség történetét. 1882-ben váratlanul hozzáférhetővé vált számára Festetics Pál dégi kastélyának levéltárában őrzött kb. 10 000 ívnyi anyag. A fontosabb iratokat lemásolta és kivonatolta, így azok szerencsésen fennmaradtak az utókor számára is. 10 éves kutatómunkájának előtanulmányai megjelentek a *Hajnal*, *Kelet*, *Világosság*, *Hazánk*, *Zirkel* és *Bauhütte* c. lapok hasábjain. Főműve először német nyelven jelent meg *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn* címmel öt kötetben 1890–1900 között. Az egykötetes magyar kiadás 1900-ban jelent meg *A szabadkőművesség története Magyarországon* címen.

Gelléri Mór (1854–1915)

Gelléri Mór Apátfalván született. Gimnáziumi tanulmányait Szarvason, kereskedelmi iskoláit Szegeden végezte, majd ugyanott gyakornokoskodott először egy takarékpénztárban, majd egy biztosítótársaságnál. Első írásai már 1869-ben megjelentek a szegedi újságokban. Ezután Budapesten az iparegyesületben írnok lett, 1872-től annak közlönyét, a *Heti Postát*, majd 1873-tól a *Kézműiparosok Lapját* szerkeszti. 1876-ban az országos iparkiállításra készülve, amelynek titkára lett, megalapította az *Alföldi Iparlapot*. 1879-ben végleg Budapestre költözött, szerkesztője lett a *Magyar Ipar- és Kereskedelmi Lap*nak, majd a *Magyar Iparosok Lapjá*nak. 1880-ban az iparegyesület titkára és egyben a hivatalos lapjának, a *Magyar Ipar*nak a szerkesztője lett. Számos kiállítás szervezője volt, és ő javasolta a kereskedelmi múzeum létesítését. 1893-ban kinevezték az 1896-os milleniumi kiállítás titkárává, és megválasztották az iparegyesület aligazgatójává. Tagja lett az Országos Ipartanácsnak, a Országos Háziipar-bizottságnak és az Országos Iparoktatási Bizottságnak. Nemcsak szaklapokba írt, hanem a napi sajtóba is. Munkatársként vezette az *Egyetértés* ipari és kiállítási rovatát. Választmányi és igazgatósági tagja volt a Hírlapírói Egyesületnek és a Hírlapírók Nyugdíjintézetének.

Sokoldalú tevékenységét a következő művei is mutatják: *Oroszország ipara* (1881), *A magyar háziipar jövő iránya* (1883), *A kiállítások története, fejlődése és jövendőbeli rendszeresítése* (1885), *A magyar ipar úttörői* (1887), *Szociális napi kérdések* (1902), *Ipartörténeti vázlatok* (1906), *Újabb modern kiállítások* (1910), *Szociális problémák* (1910), *70 év a magyar ipar történetéből* (1912), *Kisipar, műipar, iparfejlesztés* (1915).

1879-ben csatlakozott a szabadkőművességhez. A budapesti „Könyves Kálmán" páholyba vették fel. Elkötelezettsége és szorgalma révén a páholy helyettes főmestere lett. 1889-ben részt vett a „Demokratia" páholy megalapításában. Haláláig ennek a páholynak maradt a tagja, szinte minden vezetői posztot betöltött. Részt vett a szabadkőműves rituálé kidolgozásában. Ennek elismeréséül a Nagypáholy főtitkára lett. Amikor tisztségéről 1897-ben lemondott, tiszteletbeli főtitkárrá választották.

Szerkesztői és irodalmi tevékenysége mély hatást gyakorolt a hazai szabadkőművességre. 1882-ben megalapította a *Világosság* c. szabadkőműves újságot. 1887–1888-ban Aigner Lajossal együtt szerkesztették a *Hajnalt* és a német nyelvű *Orient*et. 1889-től 1909-ig a *Kelet* és az *Orient* szerkesztője volt. A szabadkőművesség radikális irányazatától támadva, kissé sértve vonult vissza. Az akkori nagymester Bókay Árpád , aki nem tudta maradásra bírni így búcsúzott tőle: „a Keletet, valamint az Orientet oly szabadkőműves folyóiratokká tudtad fejleszteni, melyek a külföldiekkel méltán kiállják az összehasonlítást." Megírta a „Könyves Kálmán" páholy történetét, és szerkesztője volt a *Demokratia páholy könyvtárá*nak. egyik legismertebb ilyen tárgyú műve a *Huszonöt év a királyi művészet szolgálatában.*

Méltatlanul felejtették ki a Magyar Nagylexikonból.

A magyar szabadkőművesség nem hivatalos lapjai

Szó volt róla, hogy századunk elején a szabadkőműves páholyok egy része elégedetlen volt a *Kelet*tel. Ennek eredményeként született 1908-ban a *Dél*, a kéthetente megjelenő szabadkőműves folyóirat. Évente általában 18–20 szám jelent meg. A lap szerkesztője Bakonyi Miksa volt. Munkáját csaknem két éven át Szalay Károly főmunkatárs segítette, majd a 3. évfolyam 12–13. számától kezdve dr. Dóczi Sámuel lett a társszerkesztője. Az 1919-es 12. évfolyamnak csak két kettős száma jelent meg, és a folyóirat megszűnt. A lapnak az volt az érdekessége, hogy a szövetség híranyagát a hivatalos *Kelet*hez hasonlóan közölte.

A *Galilei* c. szabadkőművesi haviszemlét a művelt olvasók számára a hasonló nevű páholy adta ki 1899–1900-ban. A kéthasábos, magyar és német nyelvű lap felelős szerkesztője dr. Sgalitzer Gyula volt, szerkesztősége és kiadóhivatala az V. Kálmán utca 7. szám alatt székelt. Az első évfolyam 9 számból, a második 8 számból áll. Az utóbbiak már nem kétnyelvűek, külön van magyar és német kiadás. Az utolsó, decemberi szám előtt létezik még egy kétnyelvű decemberi 'kézirat' is.

Szana Tamás szerkesztésében 1871-ben indult útjára a *Figyelő* c. hetilap, amelyet kiadója, Aigner Lajos irodalmi és szépművészeti lapnak nevezett. Manapság a szabadkőművességhez közelinek nevezhetnénk ezt a profánoknak szánt folyóiratot. Igen színvonalas cikkeket és friss híreket közöltek kiállításokról, a színházi és zenei életről. A 2. évfolyamot már kiegészítették a kritikai jelzővel is. A 3. évfolyam május 25-i 21. száma Pesten, a június 1-jei 22. szám már Buda-Pesten jelent meg. Érdekességként említek meg egy statisztikát, amelyet az 1874. évi 27. számban közöltek. A Magyar Tudományos Akadémiának akkor 227 hazai tagja volt, köztük 78 tanár és 27 volt tanár, 37 pap, köztük 7 katolikus, 1 evangélikus és 1 unitárius püspök, 30 alsóházi és 16 felsőházi képviselő. A többiek között 24 közigazgatási képviselő, 20 orvos, 15 mágnás, 10 bíró, 9 szerkesztő, 4 katona, 2 miniszter (Pauler és Trefort), valamint 9 ex-miniszter. Ennek a 4. évfolyamnak a 47. számában közölték, hogy *Regélő* címen szépirodalmi mellékletet adnak ki. Az 5. évfolyam utolsó számában elbúcsúzott az olvasóktól, és a szerkesztői teendőket Ábrányi Emil vette át a következő nyilatkozattal: „Kibontjuk a zászlót, melyre két szó van írva: Magyar műveltség! Ez a két szó mindent magábanfoglal; nemzetünk fönnmaradását, hazánk jövőjét fejezi ki." Fél év elteltével a szerkesztő bejelentette, hogy a hetilap kiadását befejezik. A továbbiakban új folyamként a *Figyelő*, mint irodalomtudományi közlöny havonta jelent meg 1876–1888 között. Mind a 24 kötet szerkesztője, kiadója Abafi (Aigner) Lajos volt.

A szabadkőművességtől nem állt távol az 1884–1889 között megjelenő *Hazánk* című történelmi közlöny. Évente 2 kötetet adtak ki, az első 2 kötet szerkesztője Abafi Lajos és Szokoly Viktor volt, a további köteteké csak Abafi Lajos. Így szólt a bemutatkozás az első számban:

„Magyarország ujabbkori történelmének kedvelői és művelői régóta érzik oly szakközlöny hiányát, mely hazánk történetével a szatmári békekötés által előidézett külsőleg csendes, benn nagy események magvát érlelő időktől a mult és jelen század alkotmányos küzdelmeit betetéző 1867. évig, magyar alkotmányunk helyreállításáig terjedő korszak hiteles adatainak tárházát képezné." „Ebből folyólag a 'Hazánk' kettős célt tűzött ki magának: egyfelől azt, hogy a magyar mult, politikai és polgári élet újabbkori történeti adatait a kallódástól megóvja; másfelől, hogy a tudományos intézeteknél és egyeseknél lévő anyagkészlet feldolgozására, s a jelen század nagy eseményeiben és alkotásaiban résztvevők egyéni tudása és tapasztalatai megörökítésére alkalmas és közvetítő közegül szolgáljon."

Kiemelem az 1. kötet három cikkét: Abafi Lajos: A szabadkőművesség és az uralkodóház, Majláth Béla: Széchényi István 1850-ben és Pulszky Ferenc: A forradalom. Mindhárom szerző szabadkőműves volt, az utóbbi kettő a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

A *Világ* c. napilapot a szabadkőművesek alapították és írták hosszú előkészítés és belső viták után. Első száma 1910. március 30-án jelent meg Budapesten. 1919. április 20. május 14. között a nevét átmenetileg *Fáklyára* változtatták, kiadása ezután fél évig szünetelt, majd 1919. szeptember 28–1926. április 30. között újból *Világként* jelent meg.

1911–1919 között jelent meg a *Szabadgondolat* c. változó (általában havi) megjelenésű folyóirat az Arkhimedész páholy anyagi segítségével. Kezdetben Vámos Mihály volt a főszerkesztője és Tímár Miklós, majd Kende Zsigmond a felelős szerkesztője, 1913-tól Székely Aladár a főszerkesztője, s Polányi Károly és Székely Artúr, majd később Kende Zsigmond a felelős szerkesztők. A címlapon megfogalmazták, hogy a folyóirat „A Szabadgondolkozás Magyarországi Egyesületének és fiókjainak, a Galilei Körnek, a budapesti Harkányi Körnek, a Szabadgondolkodók Aradi Egyesületének, a nagyváradi Darwin Körnek, az eperjesi Martinovics Körnek, a kassai Bacsányi Körnek, a szegedi Ferrer Körnek, a Szabadgondolkodók Temesvári Egyesületének és a Selmecbányai Szabadgondolkodók Körének hivatalos lapja." Az 1918-as 8. évfolyam címe *Szociálpolitikai szemle és Szabadgondolat* lett, melyet világnézeti, társadalom és természettudományi havi folyóiratnak neveztek. Dr. Rudas Zoltán volt ekkor a főszerkesztője. Érdekességéként említem meg, hogy e számok egyikében közlik Szabó Ervinnek, a szovjet akadémia tagjának halálhírét. 1919-ben március 15-ig hat szám jelent meg. A folyóirat címe újra *Szabadgondolat* lett, amelyet Polányi Károly főszerkesztő világnézeti és politikai folyóiratnak szánt, szerkesztői Rudas Zoltán és Sisu Miklós voltak.

Az *Új Világ* ifjúsági folyóirat, melynek megjelenését nagyon hosszú, zökkenőkkel teli előkészítés előzte meg, 1919-ben mindössze négy számot élt meg. Felelős szerkesztője Purjesz Lajos, főmunkatársa Benedek Marcell, felelős szerkesztője Supka Géza volt. Az első szám kiváló szerzők, köztük Babits Mihály, Benedek Marcell, Schöflin Aladár, Móricz Zsigmond, Barta Lajos és a természettudós Sztrókay Kálmán munkájával jelent meg. Ebben a számban jelent meg Dutka Ákos tollából Ady halálhíre a fényképével együtt. Az első két számot az Ifjúság Irodalmi Rt. adta ki, a harmadik kettős számot nem nem je-

gyezte a szerkesztőség, csak közülük csak Supka Géza írt benne, kiadója már a Közoktatásügyi Népbiztosság volt.

Bizonyos vagyok abban, hogy ez az úttörő jellegű összeállítás csak az első lépés a hazai szabadkőműves sajtó és a szövetség publikációs tevékenységének megismerésében.

Felhasznált irodalom

A tárgyalt folyóiratok átnézett számai.

KAZINCZY Ferenc: *Az én életem.* Összegyűjtötte, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1987. Magvető Kiadó. 557–563.

KISZELY Gábor: *A szabadkőművesség – história, titkok, szertartások.* Bp. 1999. Korona Kiadó.

ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon.* (Reprint kiadás.) Bp. 1993.

SUMONYI Zoltán: *Újrafelfedett titok – a magyarországi szabadkőművesekről.* Bp. 1998. Talentum.

PATAKY Lajosné (összeállította): *A szabadkőműves szervezetek levéltára – repertórium.* Magyar Országos Levéltár, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya (Levéltárak Országos Központja), Bp. 1967. /Levéltári leltárak 39./

H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795).* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó.

H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest–Buda régi századvégen – 1765–1800.* Bp. 1987. Magvető Kiadó.

ISTVÁN SCHÖN

Die offiziellen Zeitschriften der ungarischen Freimaurerei

Obwohl die ungarländische Freimauerei mehr als 250 Jahre alt ist, erschienen ihre offizielle Zeitschriften nur nach dem Ausgleich von 1867. Der Ungarländische Gross-Oriens schottischen Ritus veröffentlichte im Jahre 1871 eine Zeitschrift in ungarischer und deutscher Sprache unter dem Titel *Hajnal/Morgenroth.* Nach anderthalb Jahren erschien die Zeitschrift unter dem Titel *Szabadkőművesi Figyelő/Freimaurer Beobachter* ein Jahr lang, später, zwischen 1874–1886, erschien sie in ungarischer Sprache, betitelt *Hajnal.* Die Freimaurer des Johannes-Ordens veröffentlichten ihre Zeitschrift *Kelet/Orient* zwischen 1874–1886.

Als, nach der Vereinigung beider Grosslogen, 1887–1888, die Ungarländische Symbolische Grossloge entstand, wurden die ungarischsprachige *Hajnal* und die deutschsprachige *Orient* die offiziellen Zeitschriften. Lajos Abafi-Aigner war seit 1887, elf Jahre lang, der (Co-)Redakteur der offiziellen Zeitschriften. Sein Verdienst ist unvergänglich auch wegen anderen freimaurerischen Werken und auch wegen der Bearbeitung der Geschichte der ungarischen Freimaurerei. Danach, zwischen 1889 und 1919, erschien die ungarischsprachige Variante unter dem Titel *Kelet* (Orient), der Name des *Orients* blieb unverändert. Wir müssen Mór Gelléri hervorheben, der zwischen 1889 und 1909 der Redakteur war. Zwischen 1920 und 1946 war die Tätigkeit des Bundes verboten. Zwischen 19947–1950 erschienen die 32–35. Jahrgänge von *Kelet.* Bis 1992 war die Ausgabe von *Kelet* wieder verboten, seitdem erscheint die Zeitschrift regelmässig. Die offiziellen Zeitschriften der Freimaurerei wurden immer nur in geschlossenen Kreisen verbreitet. Ihre neuere Jahrgänge sind auch noch jetzt unzugänglich in der Nationalbibliothek Széchényi. Dadurch ist es zu erklären, dass die Bearbeitung des Themas eine tatsächliche Lücke ersetzt.

Die Abhandlung beschäftigt sich noch kurz auch mit einigen nicht offiziellen oder freimaurerisch gesinnten Blättern und Zeitschriften.

KÖZLEMÉNYEK

A „Bodrog-parti Athén" kezdeteiről. A szakirodalom sokat vitatkozott arról, mi volt a „Bodrog-parti Athén" őse a 13. században: Patak-e, vagy Olaszi?

1201-ben Imre király kancelláriájában szerkesztették meg a kor talán legsokrétűbb jogi fogalomkészletét tartalmazó oklevelet (Sáros)Patak hospesei részére.[1] Az oklevél tartalmazza a hospesek tartózkodási helyének megjelölését és megírja: a kiváltságot elnyerők a „hospites de Patak apud ecclesiam Sancti Nicolai commorantes". Eme kiváltságlevél szövege többszörös átírásban maradt fenn: 1272-ben V. István, majd az V. István által átírt szöveget IV. László erősítette meg 1285-ben kiadott oklevelében. Az átírás mindkét alkalommal a Patak melletti Olaszi hospesei kérésére történt. Az átírások során a pataki hospeseket nem említette egyik átíró oklevél sem, eltekintve ama fontos ténytől, hogy Imre királynak 1201-ben, eredendően a Patakon tartózkodó hospesek részére kiadott oklevelét in extenso foglalták magukba.[2]

Nyomtatásban ezeket először a 19. században tették közzé, legújabb kiadása 1997-ben jelent meg az európai rangú *Elenchus fontium historiae urbanae* honi okleveleket közlő soros kötetében.[3] Az *Elenchus* vonatkozó kötetében az oklevél szövegének közlése pontatlan, pl. „donorum pluralitate" van a helyes „dominorum pluralitate" helyett. A kötetből hiányzik annak közlése, hogy az átírások – 1272-ben és 1285-ben – az olaszi hospesek kérésére készültek. Ezzel aztán nemcsak az alább tárgyalandó korábbi szakirodalomban felmerülő Patak = Olaszi azonosítás elutasítása valósult meg, hanem egy jogtörténeti szempontból elemezhető ún. királyi jogközlést és adományozást bemutató egyetlen hazai Árpád-kori oklevelünk mellőzése is, mellyel a tételesen felsorolt jogosítványok átadása történt meg. Ez az oklevél a Magyar Országos Levéltárban Dl.40. sz. alatt található, s tanulmányomban mindig ezt használom, szövegjavításaim is ezen alapulnak.

Az átírások jelzett körülményei némely történészt ama vélemény kimondására késztettek, hogy az 1201-ben kelt oklevél nem is a patakiaké, hanem eleve az olaszi hospeseké volt.[4] Pleidell Ambrus 1934-ben közzétett tanulmánya még tartalmazta: „...a pataki, vagy Patak melletti Szent Miklós egyháznál megtelepedett idegen népekről – nyilván flamandokról van itt szó." Okfejtésében azonban a továbbiakban jelentőssé válik annak hangsúlyozása, hogy Patakon nem volt

[1] LADÁNYI Erzsébet: *Tulajdon és közszabadság.* In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv.* Bp. 1998. 43–46.

[2] 1201/1272. FEJÉR, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Tom. I–IX. Budae, 1829–1844. (=FCD):

FCD V/1. 181–182. 1201/1272/1285 FCD V/3 295–296. Ezek a kiadások a MOL, D1.40 hibás, késő másolatain alapulnak.

[3] *Elenchus fontium historiae urbanae III/2.* Edendum curavit András KUBINYI. Bp. 1997. 21–22.

[4] FÜGEDI Erik: *Középkori magyar városprivilégiumok.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából XIV.* Bp. 1961. 27., 51. L. még: 239. jegyzet.

Szent Miklós egyház, hanem csak Olasziban, ahogyan ezt a pápai tizedjegyzék is tartalmazza, tehát a kiváltságlevelet 1201-ben Olaszi kapta.[5]

Ez a vélemény írott forrásokra épült. Az 1960-as évek közepének régészeti ásatásai során Sárospatakon 11–12. században épült kerektemplom alapfalai (rotunda) kerültek napvilágra a 13. században épült nagyobb méretű templom mellett. Ennek felépítése után a rotunda kápolnaként működött.[6] A régészeti feltárások egyszersmind kellő alapot nyújtottak annak igazolásához, hogy (Sáros)Patak település területén a 13. században nem volt vár, jóllehet Patak castrumot több oklevél is említette. A várat Détshy Mihály Patak településen kívülre lokalizálta.[7]

Az írott források elemzése és a régészeti feltárások azonban együttesen sem tudtak magyarázatot adni arra: valóban Patak nyerte-e el 1201-ben a kiváltságlevelet, avagy Olaszi. Még olyan kiváló történész is, mint Szűcs Jenő e tekintetben más álláspontot képviselt 1993-ban megjelent posztumusz munkáiban: más a véleménye *Az utolsó Árpádok* című szintézis igénnyel írott könyvében és ettől eltérő „Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom" című tanulmányának vonatkozó megállapítása.[8] A vitás kérdések taglalását azért fejezzük be e két munkában rögzített vélemény bemutatásával, mert a Szerzőnek ezek elkészítésekor már rendelkezésére álltak mind az írott forrásokra, mind a régészeti feltárások eredményeire építő, ezeket összegző korábbi tanulmányok.

Könyvében Patak kiváltságlevelét 1261 előttinek tartja, a település sorsát szorosan összekapcsolja az erdőuradalom alakulásával, ám hangsúlyozza, hogy Patak Sátoraljaújhelyet megelőzve „városi jellegű kiváltságokkal élt" (kiemelés tőlem L. E.). A honi zónák között, a harmadikban (Beregszásszal, Nagyszőllőssel stb. együtt) helyezi el a korai vallon településből alakult Sárospatakot, majd ennek jogállását öröklő Újhelyet. A felsoroltakat „városi rangra emelkedett"-nek minősíti.[9] Okfejtésében ekkor még nincs benne Patak és Olaszi azonosítása, amelyet a Történelmi Szemlében megjelent tanulmányában fogalmazott meg. Ebben a munkájában a feltárt rotundát Szent Mihály templomnak tartja, a Szent Miklós egyházat Olaszin lévőnek, az 1201-ben Patak részére adott oklevelet pedig eleve Olaszi kiváltságlevelének tekinti.[10]

A legvitathatóbb megállapításai a következők: 1) Patak azonos Olaszival, 2) A Szent Mihály kápolna feltételezi egy királyi udvarház építését is – állapítja meg – s ezzel elvitatja a rotundát a hospes településtől, 3) A Szent Miklós templomot nem Patak, hanem Olaszi templomának tartja.

Vegyük szemügyre az 1201-ben kiadott oklevél sorsát: 1272-ben írja át az olasziak kérésére V. István, majd 1285-ben IV. László. Mindkét alkalommal azt rögzíti az átíró oklevél, hogy az olasziak kérésére történik az átírás. A két átírás között alapvető különbség van. 1272-ben az átírás indítéka annak a hangsúlyozása, hogy az 1201-es oklevélbe foglalt libertas az olasziak libertasával azonos,[11] ezért kérik a megújítását.

[5] PLEIDELL Ambrus: *A magyar várostörténet első fejezete.* Bp. 1934. Klny. 7–10.

[6] GERVERS MOLNÁR Vera: *A sárospataki plébániatemplom története az 1964–1965. évek ásatásainak tükrében.* = Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. 143–145. (GERVERS MOLNÁR V.)

[7] DÉTSHY MIHÁLY: *Hol állt a középkori sárospataki vár?* = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (4.) 1966. 177. s köv. o.

[8] SZŰCS Jenő: *Az utolsó Árpádok.* Bp. 1993. (SZŰCS, 1993.) SZŰCS Jenő: *Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom.* = Történelmi Szemle 1993. 3–4. (SZŰCS, Tört. Szle, 1993).

[9] SZŰCS, 1993. 53., 49., 272.

[10] SZŰCS, Tört. Szle. 1993. 12., 59. jegyz. és 16. Uo. 5.:

„Ez az oklevél azonban sem nem városprivilégium, sem nem Sárospatak privilégiuma." (Kiemelés tőlem. L. E.) Szent Miklós egyháznak helyét tekintve DÉTSHY Mihály: *A sárospataki r. k. plébániatemplom történetének okleveles adatai* c. tanulmányában (Magyar Műemlékvédelem 1969. 70. 89–90) kifejtetteket fogadja el.

[11] Patak és Olaszi között jogközösséget tételez fel SZÉKELY György: *A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon.* Székesfehérvár, 1972. 63. /Székesfehérvár évszázadai 2./

Az 1272-ben kelt oklevél arengája a kancelláriában ható kiváló jogi műveltségről tesz tanúságot: „...hogy azt, amit törvényes döntéssel elhatároztak, és legfőként amit a törvények parancsoló úrnője (császárnője?) a királyi hatalom (Legum imperatrix regia auctoritas) megerősít, bízzák az oklevél emlékezetére, hogy ez által megszerezze örökre az ismeretben maradás erejét". Ezt követi annak előadása, hogy „...ciues et Hospites nostri de villa Olasi prope Potok...exhibuerunt nobis priuilegium Emerici regis Hungarie, Aui nostri, super libertate eorum confectum, petentes, vt idem ratum habere, et innouando nostro dignaremur priuilegio confirmare, cuius quidem priuilegii tenor talis est..."[12] s ezután in extenso belefoglalják a pataki hospesek részére Imre király által 1201-ben kiadott oklevelet. Ez az 1272-es oklevél világosan két települést jelöl meg: Olaszit és Patakot. Ennek a két településnek az elhatárolása egy 1252-ben kiadott királyi adománylevélben olvasható: „...contulimus eciam quator mansiones uinitorum nostrorum inter villam Potok et villam Oloz".[13] Ezt az oklevelet V. István 1270-ben írta át.[14] Patak villa létére már 1221-ből van adatunk, 1252-ben az ismert határjárásban fordul elő, melyet 1270-ben éppen V. István kancelláriájában írnak át, IV. László 1280-ban kelt oklevele szintén említi,[15] Patak és Olaszi tehát két különböző település már az 1201-es oklevél átírása előtt is! 1285-ben az olasziak Imre pataki privilégiumát magukra kiterjesztve, saját szabadságaikként erősítették meg a királlyal, igen nagy körültekintéssel V. Istvánnak a részükre kiadott oklevelét mutatták be ekkor. Így aztán a kérelmezők megnevezése vált elsődlegessé. Patak és Olaszi közötti határ megállapítása miatt 1334-ben is volt per, „...nobiles de Olasy ab vna parte, ab altera autem inter Ciues seu Hospites de Potok..." között. Okleveleikkel egyik félnek sem sikerült a határokat igazolni, ezért 24 „seniores dicte Ciuitatis" állapította meg a határ menetét.[16] 1344-ben az Olaszitól az egri püspököt illető tized érdekében a pataki plébánosi tizedkerület elhatárolása történt meg.[17] A pataki plébánia már 1284-ben exempt plébánia volt, írja az esztergomi káptalan oklevele: „...épségben maradván egyházunk joga, ti. a plébániákkal, amelyeket Beregszásznak, Lampertszásznak és Asszonyságszőlősnek valamint Pataknak neveznek és egy társas egyházzal, amelyet Jászónak neveznek, amelyek mint ismeretes az egri egyházmegyében terülnek el és lettek alapítva, és minden joghatóságukra nézve a mi egyházunkhoz tartoznak."[18]

Nem lehet elvitatni a Szent Miklós rotundát Pataktól a pápai tizedjegyzékben szereplő „N. sacerdos ecclesiae S. Nicolai de Olasi" bejegyzés alapján.[19] Pataké exempt plébánia volt. Azt, hogy Patakon volt Szent Miklós templom, az 1201-es adaton kívül 1418-ból való pápai oklevél bizonyítja. 1418-ban a földesura és kegyura – Perényi – búcsút kér a Patakon lévő egyházak számára, amelyeket így sorol fel: „B. Marie V, S. Agathe, S. Michaelis, *S. Nicolai*, S. Johannis, S. Dominici de Pathak".[20] Helytálló Gervers Molnár Vera megállapítása: „A XIII. században, ami-

[12] A helyes „imperatrix" olvasat közlése először itt történik meg a korábbi téves „in praxi" helyett. A „regia auctoritas legum imperatrix" arengákat tárgyalja BÓNIS György: *Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon.* = Filológiai Közlöny 1958. 184.

[13] SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II.* Bp. 1923–1987. (Reg. Arp.) nr. 979., *Hazai okmánytár I–VIII.* Kiadja NAGY Imre – PAUR Iván – RÁTH Károly – VÉGHELY Dezső. Győr, Bp. 1865–1891. (HO) VI. 68–69.

[14] MOL., D1. 370.

[15] 1221: *Regestrum Varadinense.* Curis et laboribus János KARÁCSONYI – Samu BOROVSZKY. Bp. 1903. 274. nr. 320.; 1280: D1 57334.

[16] D1. 76491.

[17] *Anjou-kori okmánytár.* Szerk. NAGY Imre. (I–VI.) NAGY Gyula (VII.) (AO) AO IV. 459–461.

[18] KONDORNÉ LÁTKÓCZKI Erzsébet: *Árpád-kori oklevelek a Heves megyei levéltárban.* Eger, 1997. nr. 38. 63. (Kiemelés tőlem L. E.)

[19] *Monumenta Vaticana... I/1.* Bp. 1887. 250.

[20] *XV. századi pápák oklevelei I. (1417–1431).* Kiadja LUKCSICS Pál. Bp. 1931. nr. 49. Perényire: PESTY Frigyes: *Krassó vármegye története I–III.* Bp. 1882–1884. III. 219.

kor már nagyobb méretű egyházat építettek Patakon, a rotundát nem bontották le. Az új templomot nem kibővítéseként, hanem északi oldala közelében építették fel. A kis kerek egyházból önálló kápolna lett."[21] Az új plébániatemplom a Szent János titulust kapta. Patak település első temploma a Szent Miklós egyház volt, s körülötte éltek azok a hospesek, akik egyházközségét alkották. Szerepének fontosságát jól érzékelteti, hogy az új templom mellette épült fel.

Patak és Olaszi azonosítása a korábbi szakirodalomban azért történhetett meg, mert nem figyeltek fel arra, hogy az olasziak által kért megerősítés nem más, mint hospes település írásban rögzített libertas-ainak más település részére történő királyi átruházása és erre ez az egyetlen ránk maradt Árpád-kori példa honi területen.

A libertas ilyen módon való átruházása az európai gyakorlatban, főként a francia területeken ismert. E tekintetben különös jelentősége van az Établissements de Rouen-nek, melyet Poitiers, Saint-Jean-d'Angély, Bayonne és számos más település részére ad ki az uralkodó a 13. század során, köztük Falaise és Pont Audemer részére is: „Hoc est stabilimentum communie Rothomagi et Ffalesie et Pontis Audomari".[22]

Hasonlóan az Établissements de Rouen típusát választották Guyenne anglaiseben a 13. században.[23] A Rouen részére adott Établissements Saint-Jean-d'Angély részére történő átadását a királyi oklevél (1204. okt.) ezzel a formulával rögzíti: „Praecipimus autem ad ultimum ut communiam suam teneant secundum formam et modum communie Rothomagensis", és egyszersmind elküldi (1204. november) részükre a „...rescriptum communie Rothomagensis in hunc modum...".[24] Ugyanebben az évben a lakosok kérésére Poitiers nyeri el „...ad peticionem vestram vobis mittimus rescriptum communie Rothomagensis in hunc modum..."[25] a kiváltságot. Az Établissements de Rouen adományozásának módja különösen a Bayonne részére történő engedélyezésnél figyelemreméltó. A provençal nyelvű másolat úgy fogalmaz, „legyen kommunájuk olyan módon, ahogyan La Rochelle-i polgárainknak La Rochelle városunkban (que an los nostres borges de la Rochel en la nostre biele de la Rochele)". Utána következik teljes terjedelmében az Établissements de Rouen provençal nyelven, ám Rouen neve helyett mindenhol Bayonne szerepel.[26]

Térjünk vissza a Falaise részére kiadott Établissements de Rouen kiadási körülményeire. 1204-ben amikor Fülöp Ágost a kiváltságait megerősítette, Falaise kommuna Établissementsjának szövegét a francia király előtt felolvasták, azután átírták az ő registrumába („Stabilimentum communie eorum sicut continetur in rotulo, qui coram nobis lectus fuit et in registro nostro transcriptus."[27]), ez a dokumentum valóban fel is található Fülöp Ágost különböző registrumaiban: ez az Établissements de Rouen, amelyben Rouen nevéhez mindig hozzá van téve Falaise neve.[28]

[21] GERVERS MOLNÁR V. 143.

[22] GIRY, Arthur: *Les Établissements de Rouen.* Tom. I–II. Paris, 1883–1885. (GIRY). II. 4., 1. jegyz. (C kézirat Fülöp Ágost *A* cartulariuma 1204. évi bemásolás. GIRY II. 2. a kéziratok felsorolásánál).

[23] PETIT-DUTAILLIS, Charles: *Les communes françaises.* Paris, 1970. 124. sköv. o.: Roueni típusú kommunák Guyenne anglaise-ben.

[24] GIRY I. 294., 4. jegyz. és 295., 1. jegyz.

[25] GIRY II. 4. 1. jegyz.

[26] (1215. ápr. 19.) János angol király oklevelének provençal nyelvű másolata, GIRY II. 2. és 4. az Établissements... GIRY II. 2–55.

[27] GIRY I. 2.

[28] GIRY I. 48–49.

1204-ben Fülöp Ágost Niort részére is adományt tesz: „...concedimus burgensibus nostris de Nyorto in eadem villa commorantibus ut communiam suam habeant ad puncta et consuetudines communie Rothomagensis, quae continentur in registro nostro."[29]

A tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a Rouen-i Établissements király általi adományozásainak „...ad puncta et consuetudines..." minden esetére kitérjünk. Ám a Nonancourt részére tett adomány (1205. Fülöp Ágost) külön figyelmet érdemel szóhasználata alapján: „...concedimus communiam ad punctum et modum Vernolii (Verneuil), et omnes libertates et consuetudines ad nos pertinentes."[30]

Olyan sajátságos esetet is megemlítünk, amikor a jogalkalmazás elnyerése, avagy éppen a jogközlés juttat adott települést saját jogrendszerhez. 1200-ban Fülöp Ágost Tournai püspökének, a káptalannak, prepositusoknak, iuratusoknak megengedi: a reimsi érsek által megjelölt 6 érsekségbeli civitas közül a burgenses (= Tournai) válasszanak ki egyet, hogy „consuetudinibus et immunitatibus quibus illa civitas...uterentur." Ők Senlis-ét választották. A király ezt megengedi.[31]

A jogközlés történhetett az adott jogi személyiséggel rendelkező település saját eljárásával, vagy a felsőbbség egyetértésével, hozzájárulásával, erre német területről közlünk adatokat. Az előbbit jól példázza Münster jogközlése Bielefeld részére. A jogi esemény leírása eredetiben maradt fenn, s mind kezdő-, mind záróformulája témánk tekintetében igen jelentős: „Hoc civile jus exercetur in civitate Monasteriensi et quod communi consensu scabinorum illius hec lex municipalis huic pagine inscripta sit, dicte civitatis declarat sigilli appensio". A tételes felsorolás zárómondata: „Praeterea legem, quam habet civitas Monasteriensis, plenarie habebit Bilevelde."[32] Az írott lex municipalis olyan átadásáról van szó, amely lex a városé s ezt rányomott pecsétjével teszi hitelessé.

A felsőség általi jogközlés sajátos vonást mutat, erre példaként Marca alapított város esetét hozzuk fel. Állítólag 1213-ban „Adolfus comes de Altena in Marca opidum in Marca volens construere, iuris sui electionem opidalibus contuli. Unde sibi jus illorum de Lippia (Lippstadt) elegerunt, quod tale est...", a folytatás: „1. Liberum primo possidentes opidum sunt. Deinde Sosatiensium (Soest) jus sibi eligunt..."[33] Ez is választott jus! Lényeges, hogy az alapított Lippia részére (Lippstadt) a kiváltságlevelet II. Bernhard 1220 körül adta, s ezzel adományozta Lippstadtnak Soest jogát.[34] Az előadottak szerint Lippstadt jogát hamarabb választották, mint ahogyan erről saját oklevelét elnyerte, s ez utóbbi 1220-ban kelt oklevél igen felületes egyezést mutat az 1213-ban kiadottal. Ha a Marca részére 1213-ban adott oklevél szövegét összehasonlítjuk Lippstadtnak 1220 körül kelt kiváltságlevelével, majd mind a kettőt az ún. Ältestes Soester Stadtrecht-tel,[35] megállapíthatóan három különböző szöveg áll előttünk, amelynek „quasi azonosságát" csak Soest említése jelenti. E sorba tartozik – ám korábbi (1188.) – Korbach részére Soest

[29] *Recueil des actes de Philippe August.* Publié sous la direction de M. CLOVIS BRUNEL par H.-Fr. DELABORDE et Ch. PETIT-DUTAILLIS et J. MONICAT. Tome II. Paris, 1943. (*Recueil* II.) 406. kivonatosan idézi GIRY I. 4.

[30] *Recueil II.* 467. Vö. GIRY I. 53.

[31] *Recueil II.* 171–172.

[32] *Elenchus fontium historiae urbanae.* Vol. I. Edendum curaverunt C. VAN DE KIEFT et J. F. NIERMEIJER. Leiden 1967. (= *Elenchus I.*) 178–181. (1209–1214), PLANITZ, Hans: *Die deutsche Stadt im Mittelalter.* Weimar 1980. 111. Keutgenre hivatkozva eltérő keltezéssel tárgyalja. A jogközlésekre PLANITZ: *i. m.* 341.

[33] *Elenchus I.* 186. Az 1213-ra keltezett oklevél datálási kérdéseire: *Elenchus I.* 185.

[34] *Elenchus I.* 198–200.

[35] *Elenchus I.* 108–114. (ca. 1150–2. Hälfte 13. Jh.)

jogának adományozása.[36] Immár ez a negyedik alkalom, amikor Soest lex-ének átadását említik Soest jogának tételes felsorolása nélkül. A szakirodalom a Lippstadtnak tett adományt kiemelten tárgyalja.[37] Wolf kifejti, hogy az anyavárosok városjoga inkább a leányvárosokból maradt meg, amelyek számára az adományozás alkalmával feljegyezték, mint az anyavárosokból. Soest – miként tárgyaltuk – anyaváros, de 'leányvárosai' más, egyedi jogot használnak.

Ennek a „quasi azonos" jognak az adományozása különösen akkor szembetűnő, ha egy település – pl. Leipzig 1156–1170 között – egyszerre nyeri el a magdeburgi és a hallei Weichbildrecht-et.[38]

A német jogtörténeti szakirodalom a fentebb jelzett kérdésekről így ír: „...az újabb városok eleve az alapító-kiváltságlevéllel vagy várossá emeléssel kaptak kimerítő városjogot, vagy másik város jogára utalták őket, amely azután megint jogközléseket (Rechtsmitteilungen), és ha felsőbírósággá alakult, bírósági döntvényeket is intézett a leányvároshoz. Némelyik jelentős anyavárosban még nem rendelkeztek a saját jog feljegyzésével, hanem megelégedtek a leányvárosokhoz intézett Weistum-ok másolataival."[39]

Honi forrásaink alapján e tekintetben két fontos tényre lehet következtetni. Az egyiket a király általi libertas-adományoknak az a formulája mutatja, amely tételes írott kiváltságra való hivatkozás nélkül más településeket megillető libertasokra hivatkozik, pl. „...qua libertate ciues de castro Budensi et Strigoniensi, et hospites de Zathmar, ac aliarum liberarum villarum nostrarum perfruuntur."[40] A felsoroltak közül Szatmár libertasa kiváltságlevele ismeretében igazolható, Esztergomnak nem volt kiváltságlevele, a libera villak-nak pedig lehetett, de ezek tartalma egyedi sajátosságot mutat.[41] A lényeg tehát nem a tételes jog adományozása, hanem a libertas engedélyezése. Ide sorolható minden fehérvári libertast említő kiváltságlevél pl. a Nagyszombat, Győr, Sopron stb. részére adottak.[42] Ezekben az esetekben nem az anyaváros és későbbi leányvárosa alapozásáról van szó.

Kevés, ám fontos adatunk szól arról, hogy létezett egy másik adományozási mód: konkrét kiváltságokkal rendelkező település libertasát úgy nyeri el egy másik, hogy az adományozó oklevél szövege a tételes felsorolásnál egészen más. Ezek közé tartozik Körös, amely Zágráb libertasát kapta meg 1252-ben. „...locauimus nouam et liberam villam in Crisio, dantes hospitibus in ea habitantibus eandem libertatem, qua utuntur hospites de Grez et de Noua villa Zagrabie."[43] Füzítő

[36] *Elenchus I.* 153–154.

[37] WOLF, Armin: *Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten.* Römisch-deutsches Reich (Städte). In: COING, Helmut, (hrsg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte.* Bd. I. München 1973. 606. sköv. o.

[38] *Elenchus I.* 120–121.

[39] SCHRÖDER, Richard – KÜNSSBERG, Eberhard: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte.* Berlin–Leipzig, 1932. 740. (Kiemelés tőlem. L. E.)

[40] Désakna, 1291. Reg. Arp. 3699 ÁUO V. nr. 13.

[41] Szatmár kiváltságlevelére: LADÁNYI, Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum.* Terminologische Fragen in der ungarischen Städteentwicklung. = Annales Universitatis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, Tom. XVIII. Bp. 1977. 12. és 23. jegyz. A libera villa adatokra: uo. 11. sköv. o., Esztergomra: LADÁNYI Erzsébet: *Esztergom, a kiváltságlevél nélküli város.* Bp. 1993. /Strigonium antiquum 2./

[42] LADÁNYI Erzsébet: *Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában.* = Studia Theologica Budapestiensia 15. Bp. 1996. 131, 142, sköv. o.

[43] SMIČIKLAS, Tadeus: *Codex diplomaticus... Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV.* Zagreb, 1904–1934. Vol. IV. 489–491. Novus Mons Pestiensis libertasának adományozása Komárom villa részére 1265-ben: GÁRDONYI Albert: *Budapest történetének okleveles emlékei. I.* Bp. 1936. 82–83. (GÁRDONYI).

a bíráskodás tekintetében nyerte el 1263-ban Buda civitas libertasát, ennek azonban a praxisban megfigyelhető lényegét már csak azért sem tudjuk nyomon követni, mert Füzitő ezzel nem városi szabadsághoz jutott, s rövid idő alatt kitűnt, képtelen megvalósítani a számára engedélyezett kiváltságokat.[44] Buda írásba foglalt lex-ének konkrét alkalmazását egészen más körülmények között figyelhetjük meg: Bars város 1353-ban kiadott oklevelében arra hivatkozik egy perben, – melynek a város területén fekvő curia a tárgya – ha valaki egy év, egy napig az adásvétel tekintetében ellentmondással nem élt „iuxta ritum et consuetudinem civitatis Budensis" az ingatlanra vonatkozó igényét elveszti.[45] Bars oklevelében az 1244-ben Pest „...hospites nostri de Pesth..." részére adott kiváltságlevélnek ez a vonatkozása jön elő: „Item quicunque ex eis possessiones emerit, si per annum et diem nullus ipsum super hoc impetierit, de cetero eas sine contradictione aliqua possideat pacifice et quiete".[46] Bars város a per tárgyának megfelelően értelmezi a kiváltságlevél idézett részét, jogászi módon illeszti be érvelésébe a „iuxta ritum et consuetudinem", azaz Buda város gyakorlata és jogszokása szerinti eljárást. Itt az 1244-ben Pestnek (Buda!) adott kiváltságlevél olyan Anjou-kori felhasználásával van dolgunk, amikor egy budai jogelv lesz az érvelés alapjává.

Térjünk vissza az olaszi hospesek által saját részükre átíratott, ám 1201-ben Pataknak kiadott királyi oklevélre. 1272-ben V. István az olaszi hospeseknek a Patak libertasával azonos libertasuk elismeréseként adja ki privilegiális oklevelét. Ez már az ismertetett francia gyakorlattal mutat egyeztetést. Az 1272. évi átírást bemutatva, az olasziak IV. Lászlóval 1285-ben magukra kiterjesztve, saját szabadságaikként és nekik adott oklevélként erősíttették meg. A korábbi szakirodalom az 1272. évi átírásban nem ismerte fel az európai, s főként francia területen érvényesülő királyi jogközlést és adományozást.

Tanulmányunk eredményei a következőkben összegezhetőek:

Az 1201-ben kelt oklevelet a pataki hospesek nyerték el. Az ő első plébániatemplomuk volt a körtemplom (rotunda). Szent Miklós titulusú pataki templom létét mind 1201-ben, mind 1418-ban oklevél bizonyítja. Patak és Olaszi két különböző település, ezt igazolják a határjárások is. Olaszi temploma az egri egyházmegye joghatósága alá tartozott, Patak az esztergomi főegyházmegye alá rendelt exempt plébánia volt. Olaszi Patak privilégiumát saját maga részére királyi jogközlés és adomány révén nyerte el 1272-ben és ezt erősítette meg IV. László 1285-ben. Ez az eljárás megfelelt az Établissements de Rouen 13. századi francia királyi oklevelek által való adományozásainak. A német gyakorlatban a felsőség általi jogközlésnek ill. adományozásnak ez a módja a 12–13. században ritka. Az ún. 'anyaváros' és 'leányvárosai' német földön nem feltétlenül azonos jog szerint élnek. „Némelyik jelentős anyavárosban még nem rendelkeztek a saját jog feljegyzésével" – írja a már hivatkozott jogtörténeti munka – amikor a leányvárosokhoz már Weistum-okat intéztek. E tekintetben igen megszívlelendő, lényeges Bajor Lajos császár 1332. évi oklevele, amely kifejezetten hangsúlyozta, hogy „valamely városnak másik város jogával való megadományozása (Bewidmung), nem jelentette az anyaváros különleges szabadságainak az átruházását is."[47]

[44] Tévesen ítéli meg mind Buda „városjogát", mind Füzitő „városmivoltát" GÖNCZI Katalin: *Ungarisches Stadtrecht aus europäischer Sicht.* Frankfurt am Main 1997. 74., 174–175. jegyz. Füzitőre adatok: GYÖRFFY György: *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza III.* Bp. 1987. 416–418., CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III.* Bp. 1897. 499.

[45] Bars 1353. július 13-án kelt oklevelét az ügyben 1358-ban kiadott nádori ítéletlevél tartalmazza. AO VII. 402. sköv. o.

[46] GÁRDONYI, 41–43.

[47] SCHRÖDER-KÜNSSBERG, 740., 1. jegyz. (Kiemelés tőlem L. E.)

Mindezek ismeretében az V. István 1272-ben kelt oklevéléből idézett mondat („...cives et Hospites nostri de villa Olasi prope Potok...exhibuerunt nobis privilegium Emerici regis Hungarie... super libertate eorum confectum, petentes, ut idem ratum habere et innovando nostro dignaremur privilegio confirmare...") jogos magyar fordításának ezt tekintjük: „A Patak melletti Olaszi villa-beli cíviseink... az ő szabadságukról készültként felmutatták nekünk ...Imre, Magyarország királya kiváltságlevelét, kérve, hogy azt méltóztassunk hatályosnak tartani és megújítva privilégiumunkkal megerősíteni..."

LADÁNYI ERZSÉBET

Jegyzetek a „Londinum Perlustratum" egy dedikált példányához. A washingtoni Folger Shakespeare Libraryban kutatva nemrégen Adami János Londont-dicsőítő versének, a *Londinum Perlustratum*-nak egy kézzel dedikált példányára bukkantam. Ez azért különösen érdekes, mert noha eddig is ismertük Adami kézírását,[1] valamint 1670-es költeményének latin, és angolra fordított számos kiadását, olyan példányt eddig nem tartott számon a szakirodalom, amelyet a szerző valakinek dedikált volna. Márészről viszont biztosra vehető, hogy Adami, aki mint „Transylvanus" járta meg a II. Károly-korabeli Angliát és kezdetben Isaac Basire támogatását is élvezte, nem csak mint újlatin költő próbált érvényesülni, hanem némi pénzt is szeretett volna keresni versével, s ezért példányait nyilván elküldte olyan személyiségeknek, akiknek anyagi támogatására, mecenatúrájára számított.

Ilyen volt Francis North, akinek Adami a jelenleg Washingtonban található példányt[2] ajánlotta. A cambridgei végzettségű és később a Middle Templeben jogot tanuló North 1637-ben született és 1685-ben halt meg és ötvennyolc év leforgása alatt szép karriert futott be, mind jogi, mind politikai vonatkozásban. 1668-tól a királyi tanács tagja, majd államügyész, aki élete végefelé, 1682-től egészen a főkancellári (Lord Chancellor) tisztségig viszi. Bár Adami János nem írt dátumot a *Londinum Perlustratum* e példányához, körülbelül mégis megállapítható, mikor ajándékozta a könyvet Francis Northnak. Tudjuk ugyanis, hogy North csak 1671. május 20-án kapta meg legfőbb államügyész-helyettesi (Solicitor General) kinevezését. Ez a poszt nem érhette váratlanul, hiszen már korábban lovaggá avatták és kora legbefolyásosabb ügyvédjei közt emlegették. North arról is ismert volt, hogy „művészekkel barátkozott és azokat támogatta, különösen Sir Peter Lelyt",[3] II. Károlyt udvari festőjét; innen Adami ajánlásának tényekkel indokolható, s nem csupán hízelgő kitétele: „Eruditissimo, Humanissimoque Legum Literarumque Patrono", ami az ajánlásban olvasható.

Mivel a *Londinum Perlustratum* kiadási éve 1670 volt és Adami ajánlása nem születhetett 1671 májusa előtt, nyilvánvaló, hogy a költői vénával megáldott erdélyi peregrinus nem gondolt rögtön arra, hogy versét elküldje Francis Northnak. Elképzelhető az is, hogy könyvecskéjét Adami egy levél kíséretében küldte Northnak – természetesen pénzkérő levélről van szó, illetve talán arról, hogy valamilyen módon elkerülhesse adósságai miatt való bebörtönzését, amire

[1] Pl. a William Sancroftnak írt latin nyelvű leveléből, lásd: Bodleian Library, Oxford, MS Tanner 33, fol. 46.

[2] jelzete: Folger Library, A 504. A címlap fotómásolatának megküldéséért itt mondok köszönetet a könyvtárnak.

[3] *Dictionary of National Biography*, Vol. XIV., 603.

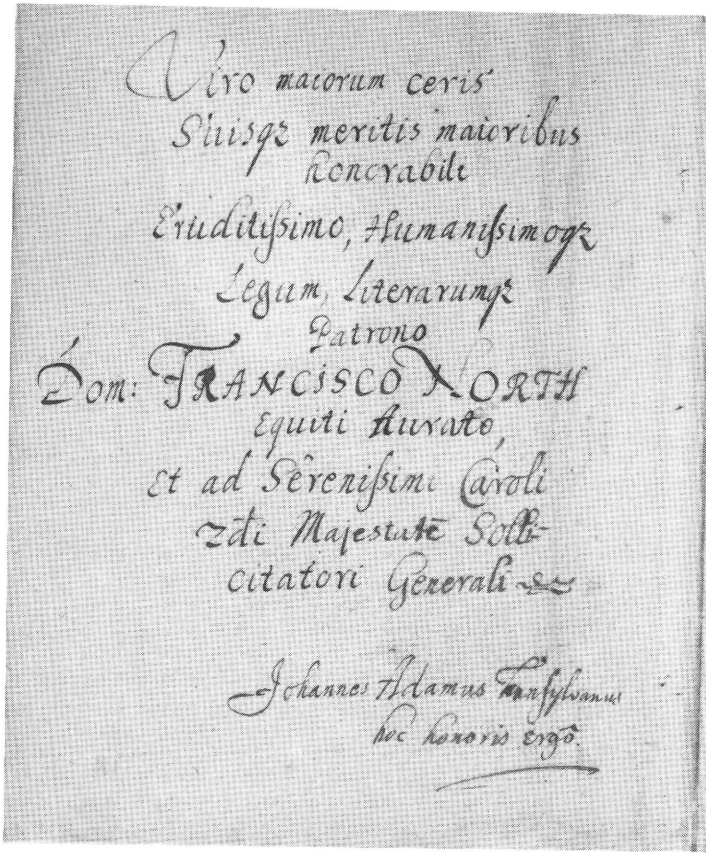

Viro maiorum ceris
Simisq meritis maioribus
Reuerabili
Eruditissimo, Humanissimoq
Legum, Literarumq
Patrono
Dom: FRANCISCO NORTH
Equiti Aurato,
et ad Serenissimi Caroli
2di Majestate Solli-
citatori Generali &c

Johannes Adamus Transylvanus
hoc honoris ergo.

LONDINUM

Heroico Carmine Perlustratum

Per JOHANNEM ADAMUM Transylvanum

Dedicatumq;
Literarum, Peregrinorum, virtutumq; Patronis.

THE

Renovvned City of LONDON

SURVEYED, and ILLUSTRATED
In a Latine Poem
By *J. Adamus a* Transylvanian.

And translated into English
By *W. F. of* Grays-Inn *J. C.*

DEDICATED
To the Patrons of Strangers, Learning, and ingenuity.

LONDON,
Printed by *J. R.* for the Author. 167

Sancroftnak írt levelében, mint lehetőségre céloz.[4] Hogy ez a gazdag és művelt mecénás hogyan reagált az ismeretlen erdélyi kérésére, nem tudjuk, ám valószínűnek látszik, hogy Adami János valamikor 1672 folyamán elhagyta Angliát, azzal a szándékkal, hogy visszatér Erdélybe.[5] Talán még az adósságait is ki tudta fizetni, s így bűntudat nélkül szállhatott hajóra Dovernél...

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

Névtelen 'jajj-szó' (Kismarjai Veszelin Pál prédikációja egy 17. század végi kolligátumban). Mikor Szabó Károly és Hellebrant Árpád összeállították a régi magyar irodalom addig ismert legbővebb katalógusát, a hamvaiból feléledt kutatások következtében már néhány év elteltével szükségesnek tűnt kiadásra bocsátani egy pótkötetet. Azóta is kerülnek elő újabb és újabb kötetek, amelyek nem szerepeltek eredetileg az RMK állományában. Volt olyan kötet, amely egyszerűen elkerülte a szerkesztők figyelmét, és közben már reprint kiadásban is napvilágot látott, ilyen pl. Szőlősi Mihály *Magyarok füstölgő csepűje* című műve, amelyet Incze Gábor adott ki a két világháború között indított sorozatában. Gyakoribb az, hogy egy olyan kötetet emel be a köztudatba a kutató, amely már eleve a könyvkiadások egy speciális fajtáját képviseli. Jelenleg az utóbbi esetre mutatunk egy példát.

Az általam vizsgált munka egy 17. század végén készült kolligátum-kötet része, a TtREk Könyvtárának állományából (RMK I. 1349). A külső borítón Érsekujvári Kara Orbán neve szerepel, *Győző hitnek lakozása* című munkájával, de ez – mint látni fogjuk – elég megtévesztő. A kötetnek nincs külön bevezetője, az egyedüli nyomtatási helyre utaló jelet sem találtam. Akár az is feltételezhető, hogy a kötetet csupán összeállították, de külön nem nyomtatták. Erre több tény is utal. Egyrészt formai jellegűek: az itt található művek különböző mintázatú papírra készültek, a számozás munkánként újra kezdődik, ívjelzés nélkül. A kötet nyomtatott és kéziratos műveket egyaránt tartalmaz, logikai válogatás nyomát nem mutatja. Másrészt tematikai jellegűek a bizonyítékok. A kötet műfajilag sem egységes: a prédikációtól a loci communeseken át az epiceadiumokig tartalmaz írásokat. Tartalmilag sem mondhatunk róla mást: nem találtunk bármiféle szerkesztési elvet, amely miatt éppen így kellett a kötetnek előállni: csak a prédikációk esetében van halotti, catechetikai, ünnepi és feddő jellegű beszéd. Az időbeli eltérés (1683 és 1696 között elkészült művekről van szó) szintén jól jelzi azt, hogy egy elég vegyes válogatással állunk szemben. Az összeállítás célja és ideje nehezen körülhatárolható. Sokműfajúsága miatt talán lelkipásztori segédkönyvként szolgálhatott, a tetszőlegesen elhelyezett üres lapok éppen a még hiányzó adatok, prédikációs vázlatok kidolgozására is szolgálhattak.

A kötet műfaji besorolás szerint a következő művekből áll.

A) Prédikáció
Catechézis prédikáció: Érsekujvári K. Orbán 2" (coll. 1, 2) – RMK I. 1349, 1350.
Halotti prédikációk: Felvinczi Sándor, Szenczi A. Pál (coll. 3, 4) – RMK I. 1315, 1316.

[4] GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok...* Bp. 1989. Akadémiai Kiadó, 112. /Irodalomtörténeti Füzetek 118./

[5] Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, I. kötet, 11 lapjának szócikke teljesen indokolatlanul „Ádám János"-nak nevezi Adamit, akiről az *Angol–magyar kapcsolatok*ban írott tanulmányom óta kiderült, hogy neve a heidelbergi matrikulában is szerepel 1669 januárjából „Adami Johannes Vingardino Transylvanus" néven. Ez a bejegyzés, úgy gondolom, eldönti korábbi, Kovács Sándor Ivánnal folytatott vitámat.

Feddőző beszéd: Gyulai T. Mihály (coll. 5) – RMK I. 1295, *NN. (coll. 9) – ismeretlen (!).*
Ünnepi prédikáció: Csuzi Cseh Jakab (coll. 8) – RMK I. 1450.

B) Loci Communes
Loca annotata: Armilla aurea (coll. 6) – 1696-os keltezésű, 13 sztl. 1.
Loca excerpta: Themata occasionalia (coll. 7) – 21 sztl. 1.
Concio in funeratione (coll. 10) – 5 sztl. 1.

C) Epicedium
Szomoru versek Erdődi Gábor halálára (coll. 11) – 4 sztl. 1.
Bucsuzo beszélgetések, Epitaphiuma (Uo.) – 2 sztl. 1.

Annyit még a hézagos adatok ellenére is megállapíthatunk, hogy a kötet Debrecenben készülhetett, és valamikor 1694 után állították össze. Az összes ismert alkotás egykori debreceni prédikátorok helyi kiadású műve. A két utóbbi, tehát a B, valamint C csoportba sorolt praeceptumok elkészítése történhetett akár a kötet elkészülte után is. A coll. 8 és 9. beillesztése azt sejteti, hogy ezeket a prédikációkat csupán később, és nem is a legmegfelelőbb technikai megoldással rögzítették. Az utóbbi mű anyagát, elhelyezésének módját tekintve (mintha kivágták volna egy kötetből) „kilóg a sorból". A szerkesztés terén mutatkozó felületességnek több indoka is lehet: mind a sietség és hozzá nem értés, mind pedig a századvégi debreceni nyomda nyomorúságos helyzete. A Rosnyai János utáni nyomdászok (Kassai Pál, Vincze György) sem tudásuk magaslatán nem álltak, sem a technikai felszereltség nem volt ekkorra már megfelelő. A külső jelek mind azt mutatják, hogy nem elképzelhetetlen a századvégi (1680–95 közötti) debreceni szerkesztés mellett egy korábbi korszak művének beillesztését feltételezni.

A bennünket jelenleg leginkább érintő kérdés, hogy vajon ki rejtőzhet a coll. 9-es jelzés mögött. Mivel a címlap és a legfontosabb első 3 lap, úgymint az ajánló levél és az elöljáró beszéd egyaránt hiányoznak, tartalmi-formai elemzés útján kíséreljük meg megközelíteni a választ. Nevezzük ezúttal szerzőnket Debreceni Névtelennek. Az egyetlen biztos támpont a fejlécen található: a prédikáció címe *Jerusalem veszedelme*. Textusa az újszövetségi történet, amikor Jézus megsiratja Jeruzsálemet (Lukács 19:41–44), „mivelhogy nem ismerted meg a te meglátogatásodnak idejét". A téma főleg a 17. század végen közkedvelt, érthető történelmi okokból kifolyólag. A prédikátorok a helyes erkölcsi magatartást keresték „a földre tiport nép" számára, és a bűnös nép Istenhez fordulásában, szent, kegyes élet felmutatásában találták meg a megtartó erőt. A századvégi prédikációk jellemzője a beszéd tanító – feddő – intő részének súlyponteltolódása az egyes prédikációkban, az igehirdető lelkülete függvényében. A század 80-as éveiben egymás mellett jelentkezett a feddő (Kabai BG, Felvinczi S., Gyulai TM, Pathai J.) és elmélkedő jellegű (Csuzi Cseh J.) írások sora, míg az utolsó évtized prédikációs termése – volumenében is leszűkülve – már a feddőzés túlsúlyát mutatja (Szentpéteri István).

Szerzőnk, inkább az első csoportba, s azon belül is az elmélkedésre, belső megújulásra intő, vigasztalást nyújtó prédikátorok közé tartozik. Stílusa azonban egy korábbi (1660 előtti) korszak nyelvi jellegét viseli magán. Már a prédikáció El-kezdése is ezt jelzi: „Nem csuda, Istenfélő hívek, hogy ezen a világon, ama kegyetlen, véren folyt, Isten nélkül való, hitetlen embereknek, az igaz iteletű Isten, kegyetlenséggel, s vérrel fizessen meg... mert aki miben változik, gyakorlatossággal ebben büntetődik" (3). Az előbbi szövegen érződik, hogy bibliás és latinos műveltségen alapozott, de az indulatok felindítása, a prédikátori hév elviszi a hangsúlyt a kimondott tételről. A Névtelen már az előbeszéd során megjelölte azt, hogy bár a prédikáció Magyarázat része Jeruzsálem Titus általi elpusztításának körülményeit vizsgálja, mégis a történet azáltal fejti ki erkölcsi feladatát, hogy Jézus jóslata felől értelmezi a történteket (Máté 23:37). A zsidó nép számára az

időben fel nem ismert csodálatos jelenségek hatalmas katasztrófa bekövetkeztét jelezték. A jelek és jóslatok számba vétele után több fajta beszédmódra nyílik lehetőség. A nemzeti bűnök lajstroma az indulatok felindításával feddő beszédet indukál, amely ostorozó lelkületével kényszerít a kárhozatos vétkek elkerülésére és a megtérésre. Ha pedig a prédikátor nem a földi bűnök számtalan seregére koncentrál, hanem az egyedül igaz Isten kegyelmére apellál, akkor a szörnyű, utálatos testi vétkek is az Isten előtt az igaz bűnbánat hatására elfedeztetnek. A Debreceni Névtelen felfelé néz, a mindenható Isten „mégis" kegyelmező erejére hívja fel a figyelmet, a kegyelem kiáradásának indokait és intő jeleit mutatja meg az olvasónak.

Ennek a lelkigondozói mentalitásnak megfelelően módosult a prédikáció homiletikai szerkezete is. Hosszú előbeszéd után (5 oldal) következik a második nagy egység, az átlagos terjedelmű Magyarázat (9 oldal). Már ehhez a részhez kapcsolja – abszolút nem szokványos módon – a Titus-történet lelki hasznait két punctumokban. A Magyarázat Tanuságai is ugyanilyen szerkezetűek: a tételes, definíciószerű oktató részhez mindig egy ok és egy szép intés kapcsolódik, illetve az utolsó Tanuságnál kiemelten is jelentkeznek az indokok. A Tanuság magába szívta a hasznok intéseit caputonként. Külön érdekessége ennek a szerkezeti egységnek, hogy megháromszorozódott a tételek száma (9 Tanuság!) és az intések terjedelme.

Amikor a Debreceni Névtelen a közösségi veszedelmeket és csapásokat szedi lajstromba „szarvas bűnök" néven, nagyon hasonló listát készít ahhoz a puritán prédikátorhoz, akinél ez utóbbi kifejezés nagyon gyakran jelenik meg, név szerint Medgyesi Pálhoz. Elsőként említi a rút bálványozást, majd a felfuvalkodottságot, nyomorgatást, az Isten igéjének megvetését, Isten jótéteményeivel való visszaélést, az ártatlan vér kiontását (25). A fentiek tulajdonképpen a bibliás bűnök kategóriájába tartoznak, de más és más a sorrend a korszak prédikátorainak reguláiban, és mást tesznek még hozzá saját élményeikből. Az 5. Tanuság tétele világosan kifejezi, hogy hogyan gondolkodott a Névtelen prédikátor a nemzeti bűnök elhagyásáról. „Szokása a mindenható Istennek, hogy akármelly népet, nemzetséget, mind addig meg nem büntet, el nem veszt, és el nem töröl, valameddig azt az ő bűnéről meg nem feddi, és azért reá következendő romlását, veszedelmét jó eleve hirré nem tészi, s meg nem jelenti" (22). Az isteni kegyelem mindenhatóságába vetett bizalom és az ezt hirdető lelkipásztori lelkület támaszul szolgálhatott a nehéz időkben élő keresztyén emberek számára. Az pedig szintén figyelemre méltó, hogy Medgyesi és a Névtelen lelkisége milyen közel állt egymáshoz. Elég csak a sárospataki prédikátor *Serva Domine* című művére gondolni, amely a vétkek katalógusa, majd a feddések után vigasztalást nyújt a „tékozló fiú" közösségi és kiváltképpen való szenvedéseire is.

A korszak homiletikai szakirodalmát megvizsgálva, a Névtelen egyértelműen a *Doce nos orare* terminusait alkalmazza. A homiletika a prédikáció 4 nagy egységét ismerteti, és a „derék praedicatio"-nak 11 részét. A rövidebb változat, amely csak a leglényegesebb elemekre szorítkozik, az elkészítésnek 5 részét említi: 1. Az Fel-vejendő igék, 2. Az Igéknek magyarázatja, 3. Az Tanuság, 4. A' Haszon, 5. A' Rá-szabás. A beszéd jelölt részei is ezek szerzőnknél, és funkciójukban is megfelelnek az elmondottaknak. Azzal a különbséggel, hogy a Hasznok bevonódtak a Tanuságba, s így az ige magyarázata után következő rész nemcsak az ige „Értelem szerinti mondásait" tartalmazza, hanem egyben azoknak a „lelkiismeretre és állapotra szabását" is. Éppen azáltal jöhetett létre ez az összeolvadás, hogy a 9 Tanuságra egyenként nyújt lelki intéseket a prédikátor. A Hasznoknak a prédikációban betöltött szerepe is módosult ezáltal: a tucatnyi usus implicit formában beolvadt a Tanuság megfelelő részeibe, és az életre vonatkozó intő (rossztól elintő, a jóra ráintő, indokokat és ellenérveket egyaránt tartalmazó) megszólalásokat erősítette fel. A Medgyesi Pál elméleti terminusaiban elvileg benne rejlő funkcionális átcsoportosítást végezte el szerzőnk kitűnően.

A Debreceni Névtelen külön egységként még ugyan feltünteti a beszéd Hasznát, azonban az első mondatok is már másról árulkodnak. „Egyéb hasznat a' tudománynak elhagyván, tsupán csak

az eggyiket emlitem, a' mely leszen a' tudománynak a' Magyar nemzetségre valo reá szabása, és alkalmaztatása" (28). A „Mit cselekedett Isten ezel a' nemzetséggel?" (28) kérdésre a magyar–zsidó sorspárhuzam 17. század végi recepciójának lehetünk szemtanúi az első két oldalon. Az ismert ellentétpárok nagy hagyománnyal rendelkeznek: „hideg Scythia" – „Canáánhoz hasonlo Pannonia"; „sült pogányság" – „frigyes nép"; Isten áldásával nagy nemzet, hatalmas Királyok (pl. Attila = orbis terror). Az újabb kérdésre, „De vallyon mivel fizete ez a' nép az ö Istenének?" (29), a hűtlen nép bibliai képeit sorakoztatja fel: Istenével szembe szökött, jó tételményéről elfeledkezett, törvényét megrontotta. „A' mellyért mint fizete az Istenis ő nékiek?" kérdésre pedig a Jeremiás próféciáiból, siralmaiból ismerős frazeológiával válaszolt a prédikátor: „Országoknak nagy részét tölök el vövék, es el foglalák, koronájokat földhöz verék, a' népnek szinét s javát, nyaj s csorda modgyára a' keserves rabságra el hajták, es e' világon szerte széllyel el szellesztek" (30). A kiválasztott nép eltévelyedése és megtérésre hívása a zsidó–magyar sorspárhuzam keretében bibliás kifejezésekkel jelentkezik, és teológiai-történeti értékeléssel.

Bár a rászabásban nincs jelölve, de ez a rész három szerkezeti egységre bontható. Az első két lapról már volt szó, a következő kettő a magyarság pusztulását és különböző népektől való üzettetését tárgyalja, míg a záró fél lap a könyörgésre, az Istenhez idejében fordulásra szólítja fel a befogadót (a 95. Zsoltár és Ezékiel próféta szavaival). Számunkra különleges jelentőséggel bír, hogy a középső rész esetén interpolációval van dolgunk, látszólag a „külső hystoriák tanubizonsága" szerint. A szövegben explicit formában is jelölt, Bongarsius-féle *Rerum Hungaricarum scriptores* bevezetőjéből (RHS, Frankfurt, 1600, 4r–4v) rövidítve két citatum van jelen a műben, de nem ez az elsődleges forrása a Debreceni Névtelennek. Egy teljes oldalnyi részlet található meg szó szerinti egyezéssel Medgyesi Pál *Siralmas jajjai*nak elöljáró beszédében. A két hosszabb rész Medgyesi művéhez képest fordított sorrendben található meg a *Ierusalem veszedelmé*ben, és két saját szöveg közbeékelésével, amelyek magyarázzák az adott részt: *Jajjok* (:)3 – saját, RHS bevezetőjének rövidítése – RHS 4v – saját, értelmezés – *Jajjok* (:)3v – saját, értelmezés – *Jajjok* (:)2 – RHS 4v rövidítve. A szöveg gördülékeny, egyáltalán nem érezhető rajta, hogy a többfajta szövegrészt nehezen sikerült volna összeilleszteni. A szövegkohézió erőssége folytán felmerül a kérdés, nem is biztos, hogy az átadás iránya (Medgyesi > Debreceni Névtelen) helyes. A helyzet fordított: lehetséges, hogy Medgyesi Pál vette át az említett szövegrészeket a Debreceni Névtelentől.

Gyanúm beigazolódott. Az RMNy 2. kötete (1601–1635) Fekete Csaba közlése nyomán már jelezte a prédikáció beazonosítását (1425A). A nagy formátumú, fiatal debreceni prédikátor, Kismarjai Veszelin Pál a szerzője a *Ierusalem veszedelme* című munkának. Az egyetlen példányban fennmaradt, de az RMK által nem jelzett beszédet valószínűleg a templom felavatásakor mondhatta el (1629), és ugyanekkor jelenhetett meg a mű nyomtatásban is. Később még az *Oktató és vigasztaló prédikációk* (Db, 1641 – RMK I. 715) részeként is megért egy hasonló, de bővebb kiadást. Így válik érthetővé az a néhány, már fent említett homiletikai, stilisztikai és poimenikai sajátosság, ami alapján a *Ierusalem veszedelme* nem illeszkedett a századvégi prédikátorok műveinek sorába. A lelkülete és stílusa miatt is korábbra datált mű retorikai-homiletikai szerkezete is nyilvánvalóbban jelzi a 1630-as évek prédikációs metódusát, amelynek fő meghatározója a hitviták mellett az elmélkedő jellegű (oktatással és intéssel bővölködő) írások sora. Még az olyan szimbolikus jellegű szerkezeti megoldások is alátámasztják Kismarjai Veszelin szerzőségét, mint hogy a Tanuságokat 9 részre osztja, ahogyan néhány évvel később a Pázmány elleni vitázó műve is 9 beszélgetésből áll (*Kegyes és istenes beszélgetések.* Db, 1633.), és abban szintén az utolsó rész az, amely a legfőbb indokokat magyarázza.

Már csak két kérdés maradt megválaszolatlan: hogyan került bele épp egy századvégi kötetbe ez a prédikáció és tisztázandó még a Medgyesi-textussal való kapcsolata is. A két választ össze kell kapcsolni: nem lehet véletlen, hogy a puritán prédikátorok két nemzedéke is hagyatkozott a

lelki élet apró mozzanataira is koncentráló, tudós elődjük munkájára. Az „Életet néző", felindító jellegű prédikáció mindhárom korszak keresztyén embere számára buzdító erővel hathatott, lelkipásztorának pedig mintául szolgálhatott. Új feladatokat ró ez a kutatásra. A felderítetlen századvégi prédikátornemzedék munkájának és Medgyesi Pál életművének régóta hiányzó értékelése mellett szükséges lenne újragondolni a Magyarországon elsőként héber nyelvtant író tudós prédikátornak, Kismarjai Veszelin Pálnak a magyar protestáns szellemi életben elfoglalt helyét is.

CSORBA DÁVID

Weidenfelder Lőrinc két levele erdélyi régiségekről 1754-ből. Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaságának[1] érdeklődése a hazai ritka nyomtatványok, régi könyvek és kéziratok mellett „Romai és más Régiségekre, Pogány és Magyar ó' pénzekre..."[2] is kiterjedt. A társaság tevékenységét bemutató 1796-os kiadványnak a „Haza-esméretét illető Czikkelyei"-ben erdélyi antik, illetve „Magyarok idejebéli" régiségekről, építészeti és művészeti emlékekről is olvashatunk.[3]

Weidenfelder Lőrinc evangélikus lelkésznek a kiadványban közzétett kéziratos levelei nemcsak az újabban megélénkülő gyűjtéstörténeti kutatásokhoz szolgáltathatnak adalékokat, hanem fényt vetnek arra a 18. századi, külföldi kapcsolatokkal rendelkező erdélyi „társasági" életre is, melyben hazai régiségekkel és természeti ritkaságokkal foglalkozó régiségbúvárok és gyűjtők vettek részt.

> „Egy Mihályfalvi tudos Evangelicus pap Weidenfelder Lörincz írt 1754-ben, Szebeni Roth Keresztely[4] Uramnak két Levelet deákul, tudtomra még nintsenek ki-adva. Ezekben is emlékezetét találom némely szép régiségeknek. „Találtam, úgy szóll első Levelében, ez előtt mint egy 28 esztendőkkel a' Monorai határon, a' nagy Küküllő mellett boronálván, régi külömbféle nagyságu Halotti Vedreket hammuval és szénnel nemeseket, és bövölködöket; egy szinte egy arany nyomó fülbe valót; egy ritka, és tsuda munkáju réz koltsot; és egy néhány jó féle Gyöngyöt, de ezeket a' nedvesség meg-ette, 's meg-emésztette vólt. – Alig ássa-bé az ember a' földet térdig, százanként találjya a' vedrek darabotskáit. Egy igen kitsin asztali pohár formájában, találtam egy szajko, vagy Páva csontotskáját, a' Páva Junonak szenteltetett lévén –

[1] JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság.* = Figyelő 1884/I. 161–175, 256–277, 341–368., JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955., *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig.* Szerkesztette PÁNDI Pál. Bp. 1965. 85–87., *Aranka György erdélyi társaságai.* Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: ENYEDI Sándor. Bp. 1988.

[2] (ARANKA György): *A' Magyar Nyelv-mívelő Társaság' Munkáinak Első Darabja.* Szebenben, 1796. 189.

[3] ARANKA: *i. m.* 1796. 126–157, 267–272. A Társasághoz – mint a korabeli sajtóhírekből kiderül – később is érkeztek be a hazai művészeti és régészeti emlékeket ismertető beszámolók. KOPRZIVA Ferenc Erdélyben felfedezett ókori mozaik leírását és rajzát, CSEREY Farkas az 1797-ben talált szilágysomlyói kincs leírását, (Magyar Kurir 1798. I. toldaléka 11–16., Bécsi Magyar Merkurius 1798. I. 232–237.) a rév-komáromi KÓSA István antik feliratos kövekkel, római és újabb pénzekkel foglalkozó dolgozatát, PÁPAI István református pap az almakeréki híres emlékeztető sírhalmokról készült leírását (Magyar Kurir 1798. I. 758–760., Bécsi Magyar Merkurius 1798. I. 361–362, 771–776.) küldte be.

[4] Evangélikus lelkész és dékán Nagyszebenben. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* Bp. 1891–1914. XI. 1239.

szintén el-felejtettem vala az ugyan Monorai határon ki-ásott viz özöni dolgokat. Négy hoszszu Fogak vóltanak, nem Orjásoké a' mint gondolom, hanem bizonyos tengeri tsudáé; mellyek közül a' nagyobbat néhai Köleséri Urnak ajándékoztam, a' Csuda nagyságu feje az állatnak a' tudatlan parasztoktól tsak nem öszve-rontatván, a' több fogakat, mellyek közül egyik egyik mint egy fél fontos, de a' közönséges fogaktól külömbözö vólt, Barátaimnak el-osztottam. – Hasonlók láttatnak sok hellyeken a' Hazában, kivált ujj Várason, Nagy-Sink Székben, a' hól a' Prédikálló-Szék mellett függ egy három fontosnál nagyobb. – Ide való az a' szár-tsont is, melly Szebenben a' nagy Templom Ajtajánál fel-van függesztve, melly meg-bizonyitja, hogy Hazánkban hajdon Orjások vóltanak, hanem ha az özön víz hajtotta ide. – Illyen lehet az az iszonyu nagy fog-is, melly a Lutsch Háznál[5] vagyon, és a' mint vélem legalább hat fontnyi. – A' mi tsudára méltóbb a' kissebb Küküllönek magos martyaiban találtatnak, a' mint szavak bé-vehetö emberektöl hallottam, szörnyü nagy szarvak 12 fontosak, mind magossan fenn-állók, facsarosok, és tsudálatos hornyosok; mellyeket a' Királyok, és Fejedelmek-is, az ö ritkaság tartó Házaikban örömmel néznének."

Az elsőbb Levele Weydenfeldernek költ vólt Januariusban, Februariusban ugyan azon esztendőben esmét igy ir: – „Találtatott vólt hajdon a' Kis-Selyki Határon egy régi Romai réz Sas, a' Legiok czimere, mellyet a' régiség rosdája tiszteletre méltóvá tett vólt, mellyet ez előtt mint egy 8 esztendőkkel Bécsi Udvari Tanácsnak Bekers Urnak adtam-el; esmét boronálás közbe egy ökörnek csudálatos réz Képe, talám az Egyiptomi Isist jelenti; ez-is a'hoz az Urhoz ment. – De találtatott a' Monorai határon a' Praetorianus Cohorsoknak Zászló Jelek-is rézből, leg-alább annak nem alá való darabjai, a' Légio Sasok formájára csináltattak.– Utánnak adván magamat, többeket-is kaptam. – Azok között egy réz Bajvivot, mellyet Szendrei Urnak adtam; esmét egy Romai Equest Lovast, márvány Táblára, mellynek széle mint egy egy arasz; a' szijjak mint kétfelől le-függenek a' lóról a' régi Romai szokás szerént; hogy alkalmatosság szerént a' lora akár mellyik felöl könnyebben ülhessenek-fel, 's szálhassanak-le róla. – Kaptam Szász-Sebesröl egy igen szép mettzésü Romai Követ-is, a'hol egy régi falban találtatott. A' kö mellyben vólt, kétség kivül Appulumból vagy Ulpia Trájánából[6] vitetett vólt oda. Adtam Köleséri Urnak. Hogy az ugy nevezett csonka Meromiumról[7] semmit ne szóllyak, melly iszonnyu nagyságú, és temérdekségü: a' mellyet a' Szász-Sebessi régi Tanáts-háznál lehet látni; melly eddig a' tudos világ előtt, minden Hazánk régiségeit szeretö Tudósok előtt esméretlen; kik ebből az álló képböl nem tudom mit formáltanak. Nem halgatom-el azt a' koporsó irást-is, melly Szász-Sebessen a' Konrád Ház allyában egy régi Romai koporson vagy vedren látszik, mellyet sem Gruterus, sem mások kik ezekröl irtanak, meg-sem foghattanak."[8]

[5] Régi erdélyi patrícius család, tagjai közül legtöbbre a tübingeni egyetemen tanult Lutsch János (1607–1661) vitte, aki nagyszebeni királybíró, a szászok grófja, várkapitány és polgármester volt. *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen von Joseph* TRAUSCH. II. Band. Kronstadt 1871. (*Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen.* Változatlan utánnyomás Köln, Wien 1983.) 376–377.

[6] A dákok fővárosáról, Sarmizegetusáról, illetve a Decebált legyőző Marcus Ulpius Traianusról elnevezett római Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa településről l.: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.* Supplementband XIV. München, 1974. 599–655. Ulpia Traiana egykori helyére a neves humanista, Megyericsei János – mint Taurinus István a Dózsa-féle parasztháború eseményeit megéneklő, 1519-ben Bécsben megjelent *Stauromachia id est Cruciatorum Servile Bellum* című hexameteres eposzának névmagyarázatában is hangsúlyozza – a környéken talált ókori kövek feliratairól következtetett.

[7] Az emléknek a 19. század második felében már nem volt nyoma. TRAUSCH: *i. m.* III. 483.

[8] ARANKA: *i. m.* 1796. 134–136.

Bár az ókor iránt megélénkülő érdeklődéssel párhuzamosan a reneszánsz időszakától számos európai országban fellendült az antik pénzek, feliratos kövek, szobrok és töredékek leírása és gyűjtése,[9] a 17. századig a tárgyi emlékek többnyire csupán kiegészítették az antik szerzők fennmaradt munkáiból leszűrt történelmi ismereteket. A történeti forrásérték megítélésében csak a 17. században következett be gyökeres fordulat, akkor, amikor az „antikváriusi", azaz gyűjtői, régiségbúvári szemlélet elterjedésével sokan – elsősorban természetesen a gyűjtők – úgy vélték, hogy az előkerült régészeti leletek és a fennmaradt antik pénzek biztosabb ismereteket nyújthatnak az ókor történetéről, mint az írott források. S bár a 18. században a dolgok mélyebb összefüggéseit kutató „filozófusoktól" kiinduló polémia csökkentette az „antikváriusok" lelkesedését, az a szemlélet, hogy a tárgyi leletek alkalmanként nagyobb forrásértékkel bírnak az ókor történetének kutatásában, mint az antik auktorok munkái, sokáig eleven maradt.[10]

Az antikvitás iránti erőteljes, a 16–18. századi kultúra számos területét átható vonzódás mindenesetre egy sajátos morális–szellemi klímát hozott létre Európában. Kialakult egy mind származása, mind foglalkozása szerint heterogén, nemzetközi társaság, amelynek tagjai között az antik kultúra iránt szenvedélyesen vonzódó tudósokat és műkedvelő régiségbúvárokat, gazdag műgyűjtőket és a keresett emlékeket közvetítő kereskedőket egyaránt találunk. Az Európa-szerte folyó levelezések tárgya az emlékek ismertetése, értelmezése, ikonográfiai és formai sajátosságaik vizsgálata, a témával kapcsolatban megjelent könyvek bírálata, illetve a leletek felkutatása, adás-vétele, cseréje volt.[11]

[9] Az antik feliratos kövek hazai gyűjtésének és rendszerezésének kezdeteiről: KULCSÁR Péter: *Egy budai humanista feliratgyűjtemény.* = Archeológiai Értesítő 1968. 2. sz. 257–261.; RITOÓK-SZALAY, Ágnes: *Der Kult der römischen Epigraphik in Ungarn Zeit der renaissance.* In: *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance.* Hrsg.: August BUCK, Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH. Bp. 1989. 65–75.; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *A római föliratok gyűjtői Pannóniában.* In: *Pannonia Regia.* Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Bp. 1994.

[10] „Senki sem tagadhatja, hogy a felírásos emlékek sokkal többet segítenek a római világ politikai, vallási, katonai, pénzügyi és polgárzati viszonyai kellő felfogásában, mint maguk a remek írók művei, főleg midőn a fővárostól messzeeső tartományokról és azoknak beléletéről van szó." *A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei.* Desjardins Ernő francia szövegét... magyarította, bővítette és külön pótlékkal kiegészítette Dr. RÓMER Flóris. Bp. 1873. X. Az antikváriusok és a filozófusok vitájáról: MÉSZÁROS F. István: *Az érem másik oldala, avagy az „antikvárius majom".* = Ars Hungarica 1994. 1. sz. 81–86. – részletes bibliográfiával.

[11] CHOAY, Françoise: *Das architektonische Erbe, eine Allegorie.* Geschichte und Theorie der Baudenkmale. Braunschweig/Wiesbaden 1997. (Eredeti cím: *L'Allegorie du Patrimoine* 1992, 1996) 51. A műtárgyak kapcsán folyó levelezés hagyománya a hazai sajtóirodalomban is továbbélt. Az újságok és folyóiratok szerkesztői gyakran a tudósok és a műkedvelő régiségbúvárok alkalomszerűen vagy rendszeresen beküldött tudósításai alapján tájékoztatták az olvasóközönséget az előkerült régiségekről. „Ein vornehmer Freund, hat uns einen Abriß dieses Monumentes zugeschicket, damit wir es mit einigen Erläuterungen dem forschenden Publikum anzeigen möchten... Nun wollen wir dieser Beschreibung einige erläuterende Anmerkungen beyfügen, wie sie aus der Feder eines Kenners römischer Alterthümer, den wir darum ersuchet, erhalten haben." (Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern 1775. 366.) Joseph Hormayr bécsi folyóirata egy régiségbúvár levelét közölte erdélyi útja során felkeresett antik emlékekről. Egy olyan értékes mozaikleletet ugyanakkor, mely a tudósító elutazása után került felszínre, már ő is egy erdélyi barátjától kapott levél alapján ismertetett. (Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst 1823. 590–592.)

A 18. századi Erdélyben virágzó „antikváriusi" társasági életre – mint Weidenfelder[12] két levele is rávilágít – a nyugat-európaihoz hasonlóan a származási heterogenitás volt jellemző. Bár a korábbi évszázadokhoz hasonlóan ennek az időszaknak a legjelentősebb hazai műgyűjtői is a főnemesek és a főpapok közül kerültek ki[13], a régészeti és művészeti emlékek gyűjtése a művelt hivatalnokok, a városi patríciusok és az alsópapság bizonyos köreiben is egyre népszerűbbé vált. A társaság nemzetközi jellegére nemcsak az utal, hogy Weidenfelder egyik rendszeres „vásárlója", Becker udvari tanácsos bécsi műgyűjtő volt[14], hanem az is, hogy a társasághoz tartozó egyes személyek életében, tevékenységében is szerteágazó, külföldre is kiterjedő kapcsolatrendszerre bukkanunk.

A Weidenfelder által többször említett Köleséri Sámuel[15] (1663–1732) nagyszebeni bölcseleti, teológiai és orvosdoktor, az erdélyi főkormányszék tanácsosa például több külföldi tudós társaságnak is tagja volt. Teológiai és orvosi munkák mellett numizmatikai és régészeti tárgyú könyveket[16] jelentetett meg. Neves tudósokhoz írott levelei közül az egyik címzettje a számos antik témájú könyvet publikáló Peter Burmann (1668–1741) leideni professzor volt. Az a Burmann, aki Amszterdamban 1704-ben újból kiadta a Weidenfelder által szintén említett Jan Gruterus (1560–1627) holland humanista tudós 1601–1603 között Heidelbergben megjelent *Corpus inscriptionum antiquae totius orbis Romanorum* című, a modern epigráfia alapmunkájának számító főművét.[17] Köleséri egyébként Burmannhoz írott, 1720-as keltezésű, Hekate tiszteletével foglalkozó latin nyelvű levelében illusztrációképpen egy erdélyi antik feliratos követ is ismertetett.

Az, hogy Köleséri a leideni tudóshoz írott levelében nemcsak Gruterus művére, hanem saját *Auraria Romano-Dacica* című munkájára is hivatkozik, jelzi, hogy könyve ismert lehetett külföldön is. Mégpedig minden bizonnyal személyes kapcsolatai révén: numizmatikai tárgyú munkáját ugyanis a megjelenést követő évben, 1718-ban abban a lipcsei *Acta eruditorum*ban[18] ismer-

[12] SZINNYEI: *i. m.* XIV. 1461–1462. Szinnyei Weidenfelder születési dátumát elírta, nem 1663-ban, hanem 1693-ban született, s 1755-ben halt meg. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, von dr. Const. V. WURZBACH. 53. Teil. Wien 1886. 254–255.; TRAUSCH: *i. m.* III. 480–484. Weidenfelder monorai lelkész korában a környéken előkerült antik régészeti leletekkel foglalkozott. Mind Wurzbach, mind Trausch említi a nyelvművelő társaság kiadványában megjelentetett két Weidenfelder-levelet.

[13] ENTZ Géza: *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig*. Bp. 1937.

[14] A korban természetesen nemcsak hazai művészeti és régészeti emlékek kerültek külföldre. A „nemes gondolkodású Id. Doctor Pataki Sámuel Ur által" Krakkóból Kolozsvárra vitetett, feltehetően török feliratos kő Szathmári Mihály professzor kertjébe került. ARANKA: *i. m.* 1796. 141.

[15] TRAUSCH: *i. m.* II. 281–295.

[16] *Auraria Romano-Dacica*. Cibinii, 1717.; *Dacia vetus*. Claudiopoli, 1735. Egy levele is megjelent a Gyulafehérvár környékén előkerült antik leletekről: *Epistola de vetustis Romanorum ruderibus Albae-Julae occasione valli erecti detectis, ad amicum*. Nova literaria. Cips. 1727. S. 97.; TRAUSCH említ több idevágó tárgyú kéziratos munkát is. *i. m.* II. 292. (A „híres nagytudományú Köleséri" Aurariájának újbóli, bővített kiadását a hazai sajtó majd lelkesen üdvözli: Pozsonyi Magyar Hírmondó 1781. 133–134.)

[17] GRUTERUS azokat az adatokat is felvette munkájába, melyeket Pierre Lescalopier francia jogász 1574-es, Báthory István erdélyi fejedelem gyulafehérvári udvarába tett követi útja során mint „tudásanyagot gyűjtő humanista" személyesen jegyzett fel, s melyeket egy ismeretlen személy később magyarázatokkal ellátva elküldött neki. *Pierre Lescalopier utazása Erdélybe (1574)*. Közreadja BENDA Kálmán és TARDY Lajos. Bp. 1982. 112. Gruterus összefoglaló munkájára hivatkozik majd SCHÖNVISNER István, az egyetem neves régiségtan professzora is itthon felfedezett római mérföldköveket ismertető tanulmányában: „Einen Abriß solcher Monumente findet man beym Janus Gruterus in Thesauro Inscriptionum..." (Ungrisches Magazin 1783. 63.)

[18] Acta eruditorum, 1718. 845., vö.: TRAUSCH: *i. m.* II. 287.

tették, melynek szerkesztője ebben az időben a folyóiratban antik pénzekről, emlékekről publikáló Jean-Burckhard Mencke (1675–1732), Köleséri egy másik levelének címzettje volt.[19]

A német és holland egyetemeken tanult Weidenfelder „Problema Historico-Criticum in Daciae veteris & Romanae Inscriptionem lapidarium M. Ulp. Nerv. Trajani..." címmel készített összefoglaló munkájának kéziratát 1744-ben Halléba küldte ki, igaz, a dolgozat kérése ellenére nem került kinyomtatásra.[20]

A régiségek iránt érdeklődők itthon is ismerték, számon tartották egymást.[21] A két levélben a címzettel együtt hét olyan személyről, illetve családról (Lutsch és Konrád-ház) olvashatunk, akik valamilyen módon foglalkoztak vagy kapcsolatba kerültek régiségekkel. Weidenfelder a felsoroltak közül háromnak ajándékozott, illetve adott el régiségeket, s ő maga is többektől kapott leleteket. Weidenfelder leveleiből arra is következtethetünk, hogy ebben a körben már nemcsak az emlékek gyűjtése, hanem tudományos igényű vizsgálatuk, kutatásuk is kezdett gyakorlattá válni. Weidenfelder fontosnak és szükségesnek tartja, hogy a „tudos világ", a „Hazánk régiségeit szerető Tudósok" minél több hazai emléket ismerjenek meg, s tudományos véleményt formáljanak róluk.

A régiségekkel való foglalkozás szintjei és irányai ugyanakkor nem különültek még el élesen. A kéziratközlő által tudósként aposztrofált[22] Weidenfelder például, aki nemcsak az antik emlékek eredetére és funkciójára, hanem a külföldi irodalomra vonatkozóan is rendelkezett ismeretekkel, többször említi, hogy műkincsek értékesítésével is foglalkozott. Erre – mint életrajzából kiderül – nyomorúságos anyagi viszonyai között gyakran rá is volt kényszerülve. Ilyen irányú tevékenységére is utalhat, hogy amikor tudomást szerzett egy nagyobb volumenű leletanyagról, „utánnak adván magát, többeket-is" sikerült megszereznie.

Weidenfelder levelei arra is rámutatnak, hogy a „szép régiségek" iránt érdeklődők figyelme a 18. század első felében még megközelítően egyenlő arányban oszlott meg a művészeti, a mesterségi és a természeti ritkaságok között. Weidenfelder római hamvvedrek, légiós jelvény, fegyver, márványrelief, rézszobrocska, antik feliratos kövek mellett figyelmet szentelt egykori hatalmas állatok fogainak, csontjainak, óriási szarvaknak, illetve egy „tsuda munkáju réz kolts"-nak is. A talált természeti ritkaságok elajándékozásával Köleséri mellett több barátja gyűjteményét gyarapította.

Közismert, hogy az európai raritásgyűjtemények – a fejedelmek „ritkaság tartó Házaikat" is beleértve – sokáig nemcsak régészeti és művészeti emlékeket, hanem természeti ritkaságokat és különlegességeket, illetve bravúros kézügyességről tanúskodó technikai, mechanikai kuriozitásokat is tartalmaztak.[23] Ezeknek a tárgyaknak az egybegyűjtése nemcsak a gyűjtemények exkluzivitását növelte, hanem – a kor szemléletének megfelelően – az isten alkotta világ fantasztikus gazdagságát, változatosságát is szimbolizálta. A rendkívüli tárgyak – „Mirabilien, Abnormitäten, Wunder"[24] – iránti korabeli vonzódást Weidenfelder szóhasználata is jelzi: a természeti és a mű-

[19] Mindkét levelet közli TRAUSCH: *i. m.* II. 294–296.

[20] TRAUSCH: *i. m.* III. 481.

[21] A későbbiekben is: a Weidenfelder levelét közreadó tudósító például, miután ismerteti Szász-Harasztos birtokosnője, az „igen jó izlésü", a „Régiségeket szerető" gróf Bethlen Karolina gyűjteményét, így ír: A grófné „Harasztoson-is valami nagy csontokra találván...ösztönzött, hogy menjek-ki 's nézzem-meg, hajlandóságomat az e' félékre esmérvén..." ARANKA: *i. m.* 127.

[22] Említett régészeti tanulmánya mellett a nagyszebeni káptalan történetét ismertető kéziratát is ismerjük. TRAUSCH: *i. m.* III. 481.

[23] SCHLOSSER, Julius von: *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance.* Leipzig 1908. ENTZ: *i. m.*, SCHEICHER, Elisabeth: *Die Kunst- und Wunderkammern der Habsburger.* Wien–München–Zürich. 1979. „Curiosa" jellegű őskori állatmaradványok Mátyás király gyűjteményében is voltak. BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet.* Bp. 1985. 73.

[24] SCHEICHER: *i. m.* 22–23.

vészi ritkaságok leírásakor egyaránt „tsuda munkáju", „Csuda nagyságú", „iszonyu nagy", „szörnyű nagy" és „csudálatos" kifejezéseket használ.[25]

Weidenfelder leveléből az is kiderül, hogy a különleges nagyságú csontokhoz és fogakhoz a 18. század közepén még sajátos mágikus képzetek, babonák kapcsolódtak. Az a megjegyzés, hogy a „tudatlan parasztok" szét akarták törni a „tengeri tsuda" fejét, arra utal, hogy az egyszerű emberek bajhozó képességet tulajdonítottak neki. A hatalmas csontoknak a templomok belsejében, illetve közelében történő elhelyezése egyébként – melyre Weidenfelder is több példát hoz – részben ezekkel a képzetekkel függött össze. Az antik feliratos kövek keresztény templomok falába történő beépítése például az Alpoktól északra is elterjedt szokás volt. A középkor vallásos-babonás hite szerint a megszentelt falak között, a szakrális környezetben a pogány emlékek éppúgy elvesztik a bálványmivoltukból következő démoni erejüket[26], mint az emberi mértékkel és léptékkel alig mérhető nagyságú szörnyek, sárkányok, csodalények maradványainak vélt csontok ártó hatásukat.[27]

A természeti ritkaságok templomokban történt elhelyezésének okát ugyanakkor abban is kereshetjük, hogy a szellemi élet központját jelentő középkori templomok nem csupán kincseket és ereklyéket, hanem a közösség (a város vagy a nemzet) történeti emlékezetének tárgyait is őrizték.[28] A hatalmas méretű csontokat, fogakat ugyanis – őslények, mamutok, vagy nagyméretű tengeri állatok maradványait – a 19. századi tudományos igényű, intézményesített paleontológiai kutatások előtt részben a közösségi tudat – mese- és mondavilág – elemeire (óriások csontjai)[29],

[25] Bár ez a szemlélet a felvilágosodás megváltozott értékrendjében túlhaladottá vált, s a 19. századi nagy európai múzeumok anyagának válogatásánál és rendszerezésénél már többnyire az esztétikai és a tudományos szempontok domináltak, a régi gyűjteménygyarapítási módszerek továbbélésére később is találunk példát. A fáradságos munkával létrehozott kuriózum-érték és az anyag- és stílszerűség követelményét hangoztató esztétikai szempont összeütközése követhető nyomon abban a sajtópolémiában, mely 1841-ben Henszlmann Imre műkritikus és Libay Sámuel ötvös között az utóbbi által készített, s Zólyom vármegye által múzeumi megvásárlásra ajánlott, Ferenc császárt ábrázoló filigrán-szoborportré kapcsán zajlott. Ha nem akarjuk – véli Henszlmann – hogy a Nemzeti Múzeum a továbbiakban sem legyen más, mint „ritkaságok zsibkamrája", nem szabad a gyűjteményt művészi érték nélküli ritkaságokkal vagy drágaságokkal gyarapítani. Vö.: HENSZLMANN Imre: *Válogatott képzőművészeti írások.* Szerkesztette: TÍMÁR Árpád. Bp. 1990. 160–162., 447–452.

[26] „A pogányoknak sok istenük Mind merő bálvány, ha megnézzük. De isten mennyet teremte, Nagy hatalom jár előtte, Minden dolgai felségesek." 96. zsoltár (Isten a pogányoknak is Ura.) In: *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára.* Bp. 1990. 150.

[27] A fosszilis leleteknek ugyanakkor – Európában a megkövesedett kagylóknak, csigáknak, Kínában a „sárkánycsontoknak", „sárkányfogaknak", azaz az óriásgyíkok maradványainak – a néphit ezzel éppen ellentétes, gyógyító hatást is tulajdonított. LAMBRECHT Kálmán: *Az ősember elődei. (Az ősállatok)* Bp. 1927. 28.

[28] A kincsek templomokban történő gyűjtésének szokása az istenek kincstáraiként szolgáló ókori pogány templomokig nyúlik vissza. A hellenizmus idejében ezek az addig elzárt templomi kincstárak nyilvánossá váltak, bizonyos értelemben létrehozva nemcsak a műgyűjtemények, hanem a modern nyilvános múzeumok előképét is. SCHLOSSER: *i. m.* 10.

[29] A hagyomány szerint például a bécsi Stephansdom Riesentorja egy óriás maradványának vélt mamutcsontról kapta a nevét, melyet 1443-ban az alapok ásása közben találtak, s melyet a templom kapuján belül függesztettek fel. SCHLOSSER: *i. m.* 15. Egyes Szász-Harasztos mellett talált hatalmas fogak – írja Weidenfelder levelének közlője saját kutatásai kapcsán – „nagyobb részént kővé váltak, és ollyan szépek belől, mint a' leg-szebb Jáspis vagy Szaru-kő...A lakosok ezeket Orjások csontjainak tartják..." ARANKA: *i. m.* 1796. 128. A szicíliai törpe elefántok előkerült csontjaiban Empedokles óriásokat vélt felfedezni, Boccaccio pedig az Odüsszeusz által megvakított Polyphemos maradványainak vélt ősi csontleleteket. LAMBRECHT: *i. m.* 29.

részben pedig a bibliához (Góliát) vagy a szentek legendáihoz kapcsolódó vallásos hagyományokra (Szent György és a sárkány) utaló relikviákként értelmezték.

A 17–18. századi Európában – elsősorban Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733) svájci orvos, költő és természettudós írásai, versei révén – elterjedt az a Tertullianusra visszavezethető elmélet is, hogy az ősmaradványok az özönvíz idejéből származnak.[30] A teória hazai népszerűségére utal, hogy az előkerült csont- és fogmaradványokat Weidenfelder is inkább „viz özöni dolgok"-nak, mint „Orjások", azaz óriások maradványainak véli. A Weidenfelder levelét közlő 18. század végi tudósító ugyanakkor – bár abban nem foglal egyértelműen állást, hogy létezhettek-e óriások – már így ír a „Hazánk Régiségei közé számláltatott" leletekről: „Azt magam tapasztalása után bizonyosan írhatom, hogy a Harasztosi csontok nem Orjás csontok, hanem Elefánté…[31] A fosszilis csontok, fogak gyűjtése mindenesetre – mind Weidenfelder korában, mind a 18. század végén – az erdélyi régiségbúvárok körében – úgy tűnik – nagy népszerűségnek örvendett.[32]

PAPP JÚLIA*

Régi hírlapok értékeiből… (Dayka Gábor és Bárány Péter elfeledett írásai.) Régi hírlapjaink, úgy látszik, még mindig sok felfedezésre érdemes értéket rejtenek magukban. Ha a szakirodalom egy-egy elejtett utalása alapján nyomozni kezdünk, vagy akár más kutatások közben figyelmesen lapozgatjuk a megsárgult újságoldalakat, neves írók, költők elfeledett műveire bukkanhatunk. Így történt ez a *Magyar Merkurius* és a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* esetében is, amelyekben Dayka Gábor egy máig újra kiadatlan verse, illetve Bárány Péter egy rendkívül érdekes beszéde rejtőzött. (Földi János egy hosszabb verse és hírlapi tudósításai is megtalálhatóak a *Magyar Merkur*ban, ezeket Borbély Szilárd, Földi költeményeinek kritikai sajtó alá rendezője fogja publikálni.)

I.

Dayka Gábor összes költeményei kritikai kiadásának munkálatai közben kezünkbe vettük Waldapfel József könyvét, amelyben a következő utalást találtuk: „Dayka Gábornak a növendékpapság magyar előadásán megjelent Wartensleben generálist ünneplő ódáját közli a Magyar Merkur", majd nem sokkal később megismétli a közlést: „a pesti Magyar Merkurban a növendék-

[30] GÉCZY Barnabás: *Őslénytan*. Bp. 1989. 20.

[31] ARANKA: *i. m.* 1796. 130. A tudósító által közölt részletes „elefánt-rekonstrukció" alapjául minden bizonnyal mamutok vagy őselefántok maradványai szolgáltak. Ezek a leírások egyébként – mint a paleontológia történetét kutatók hangsúlyozzák – a leletek gyűjtésének évezredes szokásával együtt a tudományos őslénytan kialakulásának előfeltételei, illetve a tudományág előtörténetének részei voltak. GÉCZY: *i. m.* 18–21.

[32] A hagyomány továbbélését jelzi báró Nopcsa Ferenc paleontológus munkássága, aki az erdélyi ősgyík típusát a 20. század elején részben a szülei szentpéterfalvai birtokán talált koponya alapján határozta meg. LAMBRECHT: *i. m.* 168–196. A régészeti, művészeti és természeti ritkaságok iránti érdeklődés összekapcsolódására is utal ugyanakkor, hogy az erdélyi Nopcsák a 19. század elején lelkes gyűjtői – s ezzel sok esetben megmentői – voltak a környékükön talált antik feliratos köveknek. Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst 1823. 591., Tudományos Gyűjtemény 1824. X. kötet 31., MOMMSEN, Theodor: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1873. III. 1438, 1469, 1497, 1503. *Inscriptiones Daciae Romanae III/2*. Bukarest, 1980. 112, 314, 396.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az OTKA (D 25048) támogatásával készült.

papság színielőadása alkalmából írt ódája jelent meg."[1] Korábban, más vonatkozásban említi, hogy a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*ben tudósítás jelent meg erről az előadásról.[2] Szabó Miklós ugyancsak szól mind a tudósításról, mind Dayka verséről.[3]

Az előadott mű Simai Kristóf (1742–1833) vígjátéka, a *Mesterséges ravaszság* volt, amely először 1775-ben, Pesten jelent meg, s több előadást is megért a későbbiekben.[4] *A Hadi és Más Nevezetes Történetek* említett helyén (1791., IV., 662.) a következőket olvashatjuk Simai Kristóf munkássága ismertetése során: a *Mesterséges ravaszság*ot „nehány esztendőkkel jádzották vólt már ez előtt az Enyedi Reform. Kollégyiomban, Gyöngyösön, Baján, Kalotsán, 's Nagy-Károlyban; 1785-ben, mind a' Pesti, mind a' Budai közönséges játék-néző helyeken; 1789-ben pedig a' Pesti pap-nevelő Házban is (Seminarium)." Ezen az előadáson üdvözölte Dayka Wartensleben Vilmost (1734–1798), aki porosz grófi családból származott, s hadi érdemei elismeréseként nyert 1791-ben honfiúsítást.[5]

Dayka Gábor ebben az időben a pesti központi szemináriumban tanult, s már ekkor kapcsolatokat keresett az irodalmi élet vezető személyiségeivel, művei jelentek meg.[6] Szóban forgó alkalmi költeménye a *Magyar Merkurius* 1789. Böjt-elő [február] 25-i, 15. számában látott napvilágot a 122–123. lapokon. (A hírlap ezen évfolyama a magyar sajtóbibliográfia[7] szerint csak a Ráday Gyűjteményben található meg.)

Háladatos Versek, a' Méltos. Gen. F. M. L. Gróf Wartensleben Úrnak,
midőn a' TT. Pesti Nevendék-Papságtól jádtzottatott Magyar Vég-játék' nézésére
meg-jelenni méltóztatott.

Kedvesbb ajándék már nem adathatott
Nékünk az Égből, halhatatlan Vitéz!
Mint, hogy – Magyar játékot üzvén –
Meg-jelenél kegyesen közöttünk.
Láthattad, a' melly víg öröm el-telé
Egészen artzánk', merre körös körűl
Állván, be-léptedet követtük
Mind helyedig nevető szemekkel.
Ó hát ha szívünk' rejteke látható
Lett volna! – gyakran fel-fel-emelkedő
Mellyünkben olvassd érezésink'
Mellyeket itt le-nem-írhat a' száj – –
Jádtzó helyünknek Dísze! mivel lehet
Hálálni viszsza meg-jelenésedet?
A' vett ditsősséget miképpen
Fogja tserélni-fel a' Nevendék? –

[1] WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830.* Bp. 1935., 49., 64.
[2] WALDAPFEL J.: *i. m.* 41.
[3] SZABÓ Miklós: *Kispapok és a magyar irodalom.* Bp. 1936. 32.
[4] Újabban kiadta: ALSZEGHY Zsolt: *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig*, Bp. 1914. 351–396. Jegyzeteiben szól a kiadásról és az előadásokról, az 1789-es farsangi bemutatóról azonban nem tud (482.). VARGA Imre, Szabó Miklós könyvére hivatkozva, említést tesz erről is (*Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátékai.* Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század 3., kiad. VARGA Imre, Bp. 1990. 569.).
[5] NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedéki táblákkal.* Bp. 1857–1865.; hasonmás: 1987. XII. 69.
[6] Vö. minderről KABDEBÓ Lóránt: *Dayka Gábor költői pályája.* Miskolc 1968. 6–17.
[7] *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. I/1.* Szerk. V. BUSA Margit. Bp. 1986. 165.

Tekéntetedtől újra fel-ébredett
Kedvünk, Hazánknak nyelvit elébb-viszi,
'S látván Magyar-Múzsák' betsét, már
Többekre is törekedni készül.
Majd, hogyha Pópénk lészen, ha Sekszperünk
Egygyszer tanúló-Pap-Magyarink között,
Reád fog-emlékezni, 's verset
Majd egyedűl Te neked köszönni. –
U. D. G.

II.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790 körüli évfolyamaiban nagy számmal találhatóak a kor pezsgő szellemi életét bemutató írások. Ezek között is különös figyelmet érdemel a magyar nyelvű pszichológiai mű írására felhívó pályatétel eredményhirdetéséről szóló tudósítás. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői 1789 januárjában felhívást tettek közzé magyar nyelven írandó, pszichológiai tárgyú munkák készítésére. Bécsben, 1791. január 22-én délután öt órai kezdettel tartották a díjkiosztó ünnepséget, ahol Báróczi Sándor üdvözlő beszédét követően az első helyezett Bárány Péter (1763–1829), Széchényi Ferenc titkára is köszönő szavakat mondott. Az esemény maga és az arról beszámoló tudósítás jól ismert a szakirodalomban,[8] de Bárány Péter beszédéről érdemben kevés szó esett,[9] s új kiadása máig nincsen. A tudósítás első felét, az események leírását és Báróczi beszédét Váczy János közölte Kazinczy Helmeczy Mihálynak írott, 1813. december 16-i levele jegyzetében, a Bárányéra azonban ott nem volt szükség. [10] Pedig e beszéd rendkívül fontos dokumentuma a kantiánus filozófiai tájékozódás hazai történetének, akárcsak Bárány pályaműve: ezek alapján, mint arra Gyárfás Ágnes is rámutatott, mindenképpen korábbra kell helyeznünk a hazai Kant-recepció kezdeteit, mint ahogy azt a szakirodalom eddig tartotta.[11] Az időbeli elsőség mellett a gondolati plaszticitás is emeli a szöveg jelentőségét: ilyen pontosan és egyértelműen a századfordulón senki nem mutatta fel a kanti filozófiai fordulat lényegét.

Bárány Péter beszéde a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. január 25-i számában, a IV. 89–95. lapokon olvasható tudósításban található, pontosan a 92–95. lapokon.[12] Közlésünk ezúttal is betűhív, mindössze néhány sajtóhibát javítottunk, ezeket egyenként regisztráljuk (félkövér szedéssel jelölve az eltéréseket).

[8] L. a sajtótörténetből KÓKAY György monográfiáját: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*. Bp. 1970. 351–352., valamint a Bárány Péter elveszettnek hitt pályaművét kéziratból kiadó GYÁRFÁS Ágnes kísérőtanulmányát: *Az első magyar bölcseleti mű és története*. Bp. 1990. főleg 187–189.

[9] GYÁRFÁS Á.: *i. m.* 189.

[10] KazLev. XI. 509–511. A levélben Kazinczy e tudósítás előkeresését kérte Helmeczytől Báróczi életrajza megírásához. Váczy a vonatkozó szövegrész közlését ezzel zárja: „Erre következik aztán Bárány Péter felelete a 92–95. lapokon". (511.)

[11] Vö. HORKAY László: *Kant első magyar követői*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp. 1974. 201–228.; GYÁRFÁS Á.: *i. m.* 195–202.

[12] GYÁRFÁS Ágnes megadja ugyan a beszédek pontos helyét, másutt azonban átveszi Szinnyei adatát is, s azt állítja erre nézve, hogy a szöveg fellelhetetlen (*i. m.* 188., ill. 247.). Szinnyei a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* mellékleteként említi, de nem mondja, hogy az fellelhetetlen. Valójában nem két szövegről van szó, hanem egyről, s az nem a lap mellékleteként jelent meg, hanem a lapban.

A' Fő-Strázsamester Úr' Beszédét, *Bárány* Péter Úrnak következendő Beszéde váltotta fel:

Tudós Hazafiak!

A' magyar Lélektudomány[n]ak[1] ki-munkálását a' honnyai szeretet tudtomra-is, több tudós Hazafiaknak tehettségére mérte, kiket én, elméjeknek mind mélységére, mind elevenségére[2] mind pedig a' józanabb Böltselkedésben való tágasbb tudományokra nézve, nálamnál előbb-valóknak vallok. – Hogy az érdem az én munkámra esett, azt nem annyira foghatóságomnak, mint egy-átaljában *Kantnak*, e' jelenlévő Világ, leg első Böltselkedőjének köszönöm. – Ezen bölts, 's a' Böltselkedésnek mind ekkoráig habozó tengerében meg-őszült Férjfiúnak[3] köszönheti a' Világ hogy ezentúl meg szünnek a' Böltselkedésben azon alaptalan (fundamentom nélkül valo) tudós tsatázások, mellyek miatt gyakran egy tudós felekezet a' másik ellen felindúlván, nyughatatlanúl békételenkedő gyűlölségbe merültt; holott egyes erővel jobban segithettek volna ezen egymástól el-szakadozott tudós Tagok a' Böltselkedésnek elő-menetelén. – Ő szakasztá-meg azon okoskodó Rendet, melly szerént, a' leg-régibb[4] Böltselkedőktől fogva egész' az újabb Böltselkedőkig, egyik jobb sistémát talált-fel a' Böltselkedésben a' másiknál, 's éppen mikor gondolá a' Világ, hogy *Kartésnak* sistémája leg-jobb lenne akkor támada-fel – *Leibnitz*, 's a' véltt leg-job[b]nál[5] jobb sistémát hozott-fel. Igy váltá-fel a' Materialismust a' Dualismus, ezt az Idealismus 's a' t. – Első tekéntetre tetszett minden sistéma a' világnak, rész szerént, hogy új voltt, részszerént pedig, mert nálánál még jobb nem vala. De a' józan ész felekezetlen visgálóra vévén a' dolgot, éllel-ellenkező fel-tételeket talált benne, 's mind addig nyughatatlankodott, méglen más valami sistémára nem akadott, melly néha még az előbbinél-is hibássabb vala. – Ennek, úgy tartom, nem voltt egyébb oka, hanem hogy az emberi elme, ki-lépvén önnön határjából, a' Természetnek setét titkaiba avatkozott, mellyekben elégtelen lévén néki önnön világa, kéntelen volt ide 's tova kapkodni, 's midőn vélné, hogy el-fogta az Igazat, Igaztalanra talált. – *Kantig* egy Böltselkedőnek se jutott eszébe, hogy az emberi elmének határját voltta képpen ki-nyomozta volna, holott azt gyakran ki-ki szó közben-is el-találllja. Ez tudn[ii]llik[6] nem áll egyébben, hanem, hogy a' lönyöknek (ens) valósága titok, pedig ki-tanúlhatatlan titok az emberi elmére nézve. – Meg-szünnek tehát *Kantnak* sistémájával a' Böltselkedésben való versengések, 's viszsza-vonások. – De nagy haszon-is hárámlik belőle az emberi Társaságra nézve. Mert el-vonván az emberi elmét a' Természetnek által nem látandó titkaitól, azt azoknak tekélletesítésében foglalatoskodtattja, a' mik érző eszközeink alá esnek. – Valamint tehát ártalmassak voltak az előbbeni sistémák, azért, mert ollyanokban foglalatoskodtatták az emberi elmét, mellyeket ki-tanúlni nem lehet, el-mellőzték pedig azokat, a' miket az emberi elme eléggé ki-tanúlhatván, üdővel nagyobb tekélletességre hozhatott volna: úgy hasznos *Kant'* sistémája, azért, mert e' szerént az emberi elme el-mellözi az olyan dolgokat, a' miket ki-tanúlni nem lehet, tsak egyedúl azokban fogla[la]toskodik[7], a' miket ki-tanúlhat, 's tekélletességre hozhat. – Ezen érdemit látván Lélektudományomnak jeles Itélő Bírái, nékem itélték jutalmát, mellyet egy Magyar Hazánk' boldogsága után munkássan törekedő Hazafi – vagyonnjából reá szántt. Ezen tselekedetével nyomban követte a' Görögök', Rómaiak', 's e' mái fénylőbb Nemzeteknek példáját, kiknél akkor virágzottak leg-inkább minden rendű Tudományok[8], 's Mesterségek, midőn a' Metzénások azoknak töveit leg-inkább öntözték. – Akaratom ellen-is meg kell vallanom, hogy vigabb órám éltemben nem voltt ennél, azért egyedűl, hogy én itéltettem Hazámban leg-elsőbben-is arra méltónak lenni, hogy a' tudós Hazafiak (el-pirúlva mondom) érdemetlen nyomdokomat sikeresbb igyekezettel követvén, Lakó-társainknak, 's az egész Hazának boldogságát kettőzött erővel munkállják. – Ezen szándékkal fogadom tehát el a' ki-tett jutalmat-is; pedig ollyan

túdós Barátimnak örökké fennmaradando igyekezetek szerént, kik édes Anyanyelvünknek az úgy nevezett *Hadi Történetek'* irásával való hasznos fényesítésére nem tsak éjjeleket nappalokat szentelték fel, hanem önnön szükségeikkel nem gondolván (szabad légyen azt nékem egyszer háladó képpen ki-mondanom, a' mit ezen érdemes két Hazafi örömest titokban tart) kevés vagyonnjaikat, 's úgy szólván véres verejtékjeknek[9] árát az ollyan Ügyefogyott magyar Iffjaknak tanitására áldozzák, kiket vagy a' réz-metszésre, vagy más ékes Tudományokra hajlandóknak esmérnek; 's annak kezéből fogadom azt el kinek szive Hazája' boldogsága felett tiszta magyar vérrel meg-telvén, az illyen örvendetes lépésekr[e][10] könyvez; ki a' Magyar Tudományosságban meg-őszűlvén, annak űzésére több Hazámfiainak[11], nékem-is példás vezérlőm vala. – Valóban hogy szomjú Hazám óhajtott boldogságához juthasson, nem kivánok néki jobb Hazafiakat *Bárótzinál, Görögnél, Kerekesnél,* – Kiknek szivességébe, 's több túdós Hazámfiaiknak barátságába magamat ajánlom.

Ezen Beszédet két újjonnan dolgozott, 's hozzánk a' meg visgáltatás végett már fel is küldött Magyar Grammatikának szemléléséből származott örvendezés; egy jó Magyar Szótárnak készűlhetéséről való tanátskozás; 's egy kis ozsonna követte, (melly a' büti naphoz is vólt alkalmaztatva, a' vallás' külömbségére nézve.) – Nem a' tsupa szokás; hanem a' buzgó hazafiúi örömnek ereje okozta, hogy poharakat emellyen a' kis Gyűlekezet, a' két Magyar Hazáért, annak bóldogsága' fő eszközeinek jó Királyunk, 's Nádor-Ispányunknak virágzó életekért; Magyar Mecenássainkért; 's Nemzetünk' javára dolgozó minden Hazafi Társainkért. – 9 órakor lett vége ezen örvendetes kis Gyűlésnek; melly kitsin kezdetet hogy idővel nagy vég követhessen, szívünkből óhajtjuk.

Emendálások:
1. Lélektudom**ányak**
2. elev**énségere**
3. F**erj**fiúnak
4. leg-r**egibb**
5. leg-j**obnál**
6. tudn**üllik**
7. fog**la**toskodik
8. Tud**ó**mányok
9. ver**éj**tékjeknek
10. lépések**ra**
11. Haz**a**mfiainak

DEBRECZENI ATTILA

Mátyási József cenzúrázott sorai. A Kecskeméti Református Könyvtárban Mátyási József két verseskötetének (*Semminél több valami*[1] (A 1206/1), *Verseinek folytatása*[2] (A 1206/2)) példányaiba utólag be van kötve pár lap, amin a cenzúra által kitörölt részek olvashatók. A köteteket 1837 júniusában ajándékozta az akkori Kecskeméti Református Líceumnak a szerző, amit Szabó Sándor, a líceum rektora jegyzett be a *Semminél több valami* elejére:

> „Ezen példányával munkájának, mely a beleiktatott pótlékok és jegyzékek által az autographummal mindenben egyenlővé tétetett, 1837-i júniusban ajándékozta meg a 73 éves tisztes szerző a Kecskeméti Reform. Lyceum könyvtárát."

[1] MÁTYÁSI József: *Semminél több valami.* Pozsony, 1794.
[2] MÁTYÁSI József: *Verseinek folytatása.* Vác, 1798.

A kötetekben nemcsak a cenzúra által kihúzott sorok találhatók, hanem a sajtóhibákat is kijavította a szerző, elsősorban a második kötetben, az elsőben csak azokon a helyeken, ahol a cenzúrázott sorokat visszaírta, ezen felül pedig a kötetek végére a versek címét és a verssorok, valamint a cenzúrázott sorok számát is összeírta. Ezek szerint a kötetekből összesen 54 sort (ez a nyomtatásban két sorba van tördelve) húzott ki a cenzor, ebből 45-öt az első kötetből, 9-et a másodikból. A cenzúrázott sorok részletes vizsgálata előtt érdemes a korabeli cenzúráról is szólni.

A cenzori elveket Franz Karl Hägelin[3] (1735–1805) határozta meg, aki 1782-től főleg színműveket ellenőrzött. Egy mű politikai és erkölcsi tekintetben véthetett a hatalom elvárásai ellen, részletesebben:

1. Az állam ellen:
– a demokrácia dicsőítésével, az uralkodók bírálásával, a nemzetek elleni uszítással,
– a katonaságról csak pozitívan nyilatkozhatott a szerző,
– a párbaj és az öngyilkosság elítélendő, kivéve az ókori drámákban,
– természetellenes bűnökről és rossz szülőkről sem lehetett írni.
2. Az erkölccsel szemben:
– a házasságtörés, törvénytelen kapcsolatok, a kerítés, a gyermekgyilkosság nem szerepelhetett a művekben,
– az egyházi élet kifejezései kerülendők voltak,
– a francia forradalomra sem utalhatott a mű,
– a *szabadság, egyenlőség, felvilágosodás* nem kívánatos kifejezések voltak.

A cenzúra által kihúzott versrészletekben szinte mindegyik „hibára" olvashatunk példákat.

II. József szervezte át 1782-ben a cenzúrát Magyarországon, ami a magyar kancellária és a helytartótanács befolyásával történt. Korábban a vallásügyi bizottság foglalkozott vele, most átkerült a tanulmányügyi bizottság fennhatósága alá. Az addigi pozsonyi cenzúra, ami két exjezsuitából állt, megszűnt, helyette a helytartótanács mellett állítottak fel revizori hivatalt. Egy revizor végezte a katolikus könyvek revízióját, egy actuarius az egyéb könyvekét, és még egy szolga segédkezett mellettük. Később több munkatárssal bővült a hivatal létszáma. Az egyetemeken és akadémiákon is működött egy-egy revizor, a munkájukat a helytartótanács irányította. 1783. január 31-től II. József a gimnáziumok igazgatóit is megbízta cenzori feladatok ellátásával.

Az országban kinyomtatásra kerülő kisebb jelentőségű könyveket a helytartótanácsi referens cenzúrázta, a fontosabbakat a bécsi cenzúra. A bécsi cenzúra döntései mérvadók voltak Magyarországon is, csak az ott nem ismert könyveket kellett cenzúrázni a magyar hivatalban. A liberálisabb szellem is teret kapott a magyar cenzúrában a vallásügyi bizottság kizárása miatt, persze a revizorok egy része még mindig papság soraiból került ki, így néha a magyar cenzúra szigorúbb volt, mint a bécsi. Ez egy idő után enyhült, és fellendülhetett a könyvnyomtatás. II. József korában a területükön kiadott könyvekből köteles volt a törvényhatóság 3-3 példány felküldeni a helytartótanácshoz.

II. Lipót 1790-es rendeletében a reakció céljainak szolgálatába állította a cenzúrát, vagyis minden olyan művet betiltottak, ami a legcsekélyebb kritikát gyakorolta az egyház, az állam, vagy az uralkodó felett és a kételkedés vágyát vonhatta maga után. I. Ferenc is követte ezt az elvet.

A revizori hivatal 1784-ben átköltözött Budára. A könyvkereskedők a helytartótanácstól kéthetenként kapták meg az engedélyezett könyvek jegyzékét, a tiltottakat viszont csak a revizorok ismerték.

[3] MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867).* Bp. 1985. 5–10.

Csak a királyi privilégiummal rendelkező nyomdák adhattak ki könyveket, a magánnyomdákat bezárták, valamint azokat, ahol cenzúrázatlan, veszélyes könyveket nyomtattak. Kötelesek voltak minden műből 3 példányt a revizornak átadni. Ők küldték el negyedévenként a kerületi főigazgatónak, aki továbbította a helytartótanácsnak.

> „1793-ban kimondták, hogy a revizorok nem adhatnak engedélyt olyan mű kinyomtatására, amely vallást, erkölcsöket, a királyi jogokat, rendeleteket vagy a közjogot érinti, hanem az ilyen kéziratokat megjegyzéseikkel a helytartótanácshoz kell beküldeniük, az pedig – meghallgatva a revizori hivatal véleményét – dönt, illetve jelentést tesz az uralkodónak."[4]

Az eredeti revizori jelentések tisztázva kerültek a könyvvizsgálati osztály iratai közé. Mátyási köteteiről viszont nem találtam részletes jelentést, talán, mert a versekben csak néhol találtak kifogásolni valót, és Mátyási politikai szempontból nem tartozott a veszélyes írók közé. A tanácsülési jegyzőkönyveket tartalmazó 1794. évi kötetben található pár utalás a *Semminél több valami* kötetre. Az 1794. július 29-i jegyzőkönyv szerint az áprilistól júniusig a Wéber Simon Péter nyomdájában megjelent könyvekből 3 példányt a revizori hivatalnak beküldött Pozsony városa. A könyvek között Mátyási verseskötete az első a felsorolásban. A bejegyzéshez hozzáfűzi a jegyzőkönyv, hogy a könyveket elküldik Bécsbe és a budai revizori hivatalnak felülvizsgálatra, hogy a megjelölt részeket megvizsgálják.[5] A levéltári iratban nincs több említés az első kötetről, a második kötet pedig egyáltalán nem fordul elő.

A *Semminél több valami*ben levő „Második Józsefnek hét első esztendeje" című versből húzott ki a legtöbbet a cenzúra, annak is negyedik részéből, ami II. József vallással és egyházi ügyekkel kapcsolatos rendeleteit dicséri Mátyási, elsősorban a türelmi rendeletnek örül a költő, mivel ő is református volt. További rendeletek korlátozták az egyházi vezetők hatalmát, a pápa befolyása csökkent, a barokkos egyházi díszítéseket klasszicista módon egyszerűsítették, az egyházat az állam alá rendelte II. József.[6] A vers negyedik szakasza a következő sorokkal kezdődik: „Láttunk eddig Királyt világi formában: / Tiszteljünk ezután papot koronában. / Előbbeni nevét azért megmásolom, / Mivel *Királyomból* lészen *Apostolom*.", vagyis ezek a sorok jól jellemzik, hogy miről lesz szó ebben a szakaszban.

A katolikus egyházra vonatkozó kritikák miatt több nagyobb részt törölt a cenzúra ebből a szakaszból. Az első kihúzott rész homályosan utal valamiféle papi bűnre, de általánosan vonatkozhat a papok és szerzetesrendek elveikkel és hittételeikkel szemben álló életmódjára. Nem találtam utalást a felvilágosult uralkodóról szóló könyvekben erre a „szörnyűségre". A következő rész könnyebben megfejthető, mert utal a pápa bécsi látogatására, ami a katolikus egyház hatalmát csorbító intézkedések után történt. A rendek feloszlatása után a világi szolgálatban megbízhatóbbak a papok: „Mert most a hetedik Szent Sákramentomban / Tisztábbak, mint voltak a bordély-klastromban". Látható, hogy elég vaskosan fogalmaz Mátyási, de nem csak az idézett részben. A következő két sorban lévő „Szűz" a vallást személyesíti meg, és a vers korábbi soraiban II. Józsefnek panaszkodik a papokról.

Örömmel írja a költő, hogy két nagy malomkőtől szabadult meg a világ, az egyik Képmutató a másik Heverő, amiből az első a jezsuita rend lehet, akiket máshol is kritikával illet a szerző: „Amely kevélykedett a Jézus nevével, / Majd az egész földnek veszedelmével"[7], mert szerinte túlságosan beleártották magukat a politikába, és nem azzal foglalkoztak, amire hivatva voltak. A

[4] FELHŐ Ibolya – VÖRÖS Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. Bp. 1961. 218–230.

[5] Magyar Országos Levéltár, Departamentum Revisionis Librorum (C60), Protocolla A11, 1794, 16683.

[6] FEJTŐ Ferenc: *II. József*. Bp. 1997. 279–286.

[7] MÁTYÁSI József: *Semminél több valami*. Pozsony, 1794. 124.

második a szemlélődő rendekre vonatkozhat, mert őket is feloszlatta a király, csak a hasznos rendeket tartotta meg. A harmadik, csupán két sornyi kihúzás a papság simóniákus viselkedését ítéli el, valamint azokat, akik ezt támogatták, vagy megtűrték.

Szintén hosszabb szövegrészleteket tartott erős hangúnak a cenzúra a „Búcsúzó érzékeny játék"-ban, ahol egy katonának álló író a katonaságot kritizálja. Ezeket a részeket nem vették ki a rövid „verses drámá"-ból, megelégedtek azzal, hogy a szerző átírta. Az eredeti változat csupa negatívumot vonultat fel az egyszerű katona életéből, az átirat viszont a pozitív dolgokat emeli ki, vagy a katonai dicsőséget magasztalja. Az életet többre becsüli minden dicsőségnél, mert a hazát jobb élve szolgálni, mint halva. A katonaságot ismerő hadnagy (a „dráma" másik szereplője) is azt válaszolja, hogy igazat mond ítéletében. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a cenzúra átköltette a sorokat. A további részekben az uralkodó is a kritika célpontjává válik: „S kétséges mentség is ölni szabadjára / Csak egy nagyravágyó lélek rovására."

A második kötet első verse már II. József halálára íródott 1790-es vers, amiből szintén törölte a cenzúra a képmutatóról és heverőről szóló sorokat, de emellett a türelmi rendelet előtti állapotra vonatkozó gúnyos sorait is kifogásolták.

Az bécsi és erdélyi utazásról költött részletes leírás soraiban az egyik helyen ismét a „kalapos király"-t dicséri, kiemelve felvilágosult gondolkodásmódját; ugyanis miközben az uralkodó a „fényesség", egyesek még mindig „homályban" élnek, közöttük Szaicz Leó szervitarendi szerzetes[8]. A Kismartonban letelepedett német szülők magyarnak nevelték fiukat, felnőve a bécsi testőrírókat is megismerte. 1779-től Egerben élt – Mátyási gúnyosan „egri emberké"-nek nevezi –, és ekkor közölte „Igaz Magyar" című publikációsorozatát a *Magyar Kurír*ban. Nem teljesen egyértelmű, hogy mért törölte ki a cenzúra a sorokat, mert Szaicz Leó a németek törekvéseivel sosem értett egyet, gyakran kritizálta őket írásaiban, bár elsősorban II. József politikáját nem szívlelhette, hiszen feloszlatott sok szerzetesrendet, továbbá az abszolutisztikus törekvéseit is ellenzi a felvilágosult szellemmel együtt. A „kalapos király" szemben áll az Árpád-házi szent királyok hagyományával, akiket megkoronáztak.

A fent említett írásában az igaz magyar az, aki tiszteli Máriát, a magyarok Nagyasszonyát, tehát katolikus. Ehhez kapcsolódik, hogy az ősök hitét követi a becsületes magyar ember, vagyis a németektől származó protestáns hitű eleve nem lehet az. Talán ez a gondolatsor már szimpatikus volt az Udvar számára, ezért Szaicz Leó nem lehetett Mátyási gúnyos megjegyzéseinek a céltáblája, főleg, hogy szerzőnk a szervita elleni dühét hosszú lábjegyzetben csillapítja.

Merészen nyilatkozik Mátyási a kötetben szereplő utolsó cenzúrázott sorban: „Erővel kell bánni az olyan erővel, / Fővé lett, nem pedig választott fővel." Mindenki számára világos, hogy egy ilyen megjegyzés semmilyen formában sem volt kívánatos. A bevezetőben említett elvek alapján, valamint az I. Ferenc által hozott szigorítások keményen üldözték az ilyen megnyilatkozásokat, hiszen a francia forradalom eszméivel voltak kapcsolatban.

Láthattuk, hogy elsősorban a felvilágosodás eszményét nem tűrte a cenzúra, és emellett a II. Józsefhez kötődő rendeleteket dicsérő sorokat, amik az egyházat és az államot is kellemetlenül érintették. Az bizonyos, hogy nem sok gondja lehetett a cenzúrának Mátyásival, nem tartozott a „veszélyes" írók közé, de versei ezekkel a kiegészítésekkel teljesek.

A alábbi sorokban a kötet (*Semminél több valami*: I., *Verseinek folytatása*: II.) és oldalszám megadásával következnek a kitörölt részek. Mindegyik rész előtt dőlt betűkkel áll két cenzúrázatlan sor a törölt részek könnyebb szövegbe helyezése végett. A szerző helyesírása helyett a mait alkalmaztam, és a nagy kezdőbetűs írásmódot csak a szimbolikus értelműek szavaknál és a sorok elején tartottam meg.

[8] LESKÓ József: *Szaicz Leó, a katolikus újságírás úttörője*. Bp. 1898.

I/127.
De nem csuda: csuda nem is történhetett,
Míg egy csudatévő JÓZSEF nem született.
Már az oltár körül szolgálók sincsenek,
Éli fiainak akik segítsenek? *I Sám. II.*
Úgy vagyon, mert sokat húslopáson kapott
A templom gazdája, kiket el is csapott.
Ritkán is vált bennek olyan, ki Istent félt,
Mint az okos ember, mikor *Ezópus* élt,
Aki fényes délben gondos vigyázással
A piacon embert keresett lámpással.
Sokan a vén bűnnek voltak tanítványi,
A külső setétség fajtalan leányi,
Kiknél azért állott a szentség fedele,
Hogy undokságokat palástolják vele.
A színlett szüzesség álorcás ruhája
Szemfényvesztéseknek volt hazug lárvája,
De a fenn pillogó nagy áhítatosság
Szentségnek mutatta, ami volt gonoszság.
Rólok többek közt ha megkérdém Budát,
Suttog természetet reszkettető csudát.
Borzad a haj és vér olyan szörnyűségen,
Hideglelés támad mind földön mind égen.
Miért említeném ama *Halászatot*,
Hol a háló fogott örök gyalázatot?
Úgy is e véteknek kemény papirossa
Betűit a *Duna* soha le nem mossa.
Jobb hát az emberek eszekből kitörlik,
Mert az emlékezet ilyektől csömörlik.

I/132.
Bizony vagy a Lélek, ki Dávidban síra,
Vagy a kéz, mely régen Balthásárnak íra.
Ezeknek is bűnök annyira eláradt,
Hogy a hosszútűrő mintegy belefáradt,
Azért rútságoknak kútfejét felbontá,
Fertelmességeket fenékig kiontá;
Mert az Isten ugyan vétkezni engedhet,
De a határon túl egy bűnt sem szenvedhet.
Hogy meggátolhassa, kinyilatkoztatja,
Bölcsessége szerént jóra igazgatja;
Mert most a hetedik Szent Sákramentomban
Tisztábbak, mint voltak a bordély-klastromban.
Azolta kezd a Szűz bánattól ürülni,
A sillyedező föld terhétől könnyülni.
Mivel meg szabadult két nagy malomkőtől,
Egy *Képmutató*tól és egy *Heverő*től.

I/145.
Tapasztaltátok azt főképpen ti, céhek!
Országunk kertébe munkálkodó méhek,
Kiknek mézetekkel élt sok korhely here;
Bár jó virágról gyakran gazra vere.

I/220.
GYURKA
(amelyek ezen jel alatt négy oldalon következnek, míg a cenzúra miatt változatni nem kellett, így voltak:)
Szép a katonának neve s öltözete,
De bezzeg nyomorult rabság az élete,
Eladja a kincsnél drágább szabadságot,
Mely nélkül pokolnak tartom a világot.
Eszközévé válik olly cselekedetnek,
Amely ellenére van a természetnek.
Oskolás gyermekség holtig állapotja,
Az igazság a vas, vagy a káplár botja.
Kicsiny hibáját is nagy bűnre tekerik,
S mint a két fenekű dobot úgy elverik.
Ritkán adnak helyet a helyes mentségnek,
Mert azt magyarázzák engedetlenségnek.
Csekély okért sokat szenved ott az alfel,
Osztán annyi terhet majd ingyen vállal fel.
Mert nehéz élődni nyolc kilenc krajcáron,
S az élet felette olcsó annyi áron.
Ha a Harcon nem vesz, nyomorító sebet
Kap, s elküldik mintegy fogatlan vén ebet.
Tíz, húsz esztendei szenvedése bére
Abból áll, hogy itthon koldul vénségére.
Megengedjen az Úr rossz természetemnek,
S az igazat bátran ki mondó nyelvemnek:
De akkorra hagyom huszárrá létemet,
Mikor az által kell mentenem fejemet,
És sem magam, sem más esze s erejében
Nem lessz mód a halál elkerülésében.
Akkor majd, mint úgy is mindenképp veszendő,
Leszek katonának kéntelen menendő.
Észzel is szükséges szolgálni a hazát,
S hát itthon a népnek hagyjuk csak a gazát?
Tessék akarkinek meg halni mellette,
De én majd csak élni próbálok érette.

Hadnagy
Menykőfi vala ez: vajon ki lehetett?
A katonaságnak ugyan befizetett.
Jól beszélt: nekem is az az ítéletem.
Ej! be megcserélném véle az életem.

I/224.
GYURKA
S függeni a remény töredékeny fáján,
Az élet és halál közép barázdáján.
De ha megmaradsz is, holtig való tere
Az a veszedelem keserves kenyere.
Vajmi kedvetlenség oly falatot rágni,
Melyért más lelkét kell testéből kivágni.
Az emberi véren vásárlott szeletek,

NB. NB. NB.

Már az oltár körül szolgálók sintsenek,
Éli Fiainak a' kik segitsenek? I. Sám. II
Úgy vagyon; mert sokat hús lopáson kapott
A Templom gazdája, kiket elis csapott.
Ritkánis vált bennek ollyan ki Istent félt,
Mint az okos ember mikor Ezópus élt,
A' ki fényes délben gondos vigyázással
A' piarczon embert keresett lámpással.
Sokan a' vén bünnek voltak tanitványi,
A' külső setétség fajtalan leányi,
Kiknél azért állott a' szentség fedele,
Hogy undokságokat palástolják vele.
A' sinlett füzesség álorczás ruhája
Szemfényvesztéseknek volt hazug lárvája.
De a' fenn pillogó nagy áhitatosság
Szentségnek mutatta a' mi volt gonosság.
Rólok a' többek közt ha meg kérdem Budát,
Suttog természetet reszkettető tsudát.
Borzad a' haj és vér ollyan hörnyüségen,
Hideglelés támad mind földön mind égen.
Miért emlitenem ama Halászatot,
Hol a' háló fogott örök gyalázatot?
Úgy is e' vétéknek kemény papirossa,
Betüit a' Duna soha le nem mossa.
Jobb hát az emberek eszekből ki törlik,
Mert az emlékezet illyektől tsömörlik.
Nemis hóllok többet: 's a' t.

A' szent szín mutatás és tsalás el-tüne,
Szégyenlvén, hogy újjal mutattatik büne.
'S a' nevetség előtt el-pirúlt babona,
Maga rejtésire *Spanyol falat* vona. (*i*)
Így azt estve minden bagoly madarával,
El-bújt, boszszontatván a' fény látásával.
Óh idö! a' ki látsz hátra és elöre, (*k*)
Úgy az el-múltakra, mint a' jövendöre,
Valld-meg, vólt é ennél nevezetesbb század,
Bár fenékig fel-hányd Történet tárházad?
Nem fellyül lettek é minden reménységenn
A' most esett dólgok, söt a' lehetségenn?
De nem tsuda: tsuda nem-is történhetett,
Míg egy tsuda tévö JÓZSEF nem született.

NB. NB. NB.

Nem szóllok már többet: jobb ha én meg-szünök,
Hadd vadoskodjanak ö magok a' bünök.
Úgy-is e' tsudáknak olly iszszonyú szája,
Mellynek mennyre földre el-hallik lármája.

A'

(*i*) Így nevezik azt a' ki-terjeszthetö kárpitot, melly a' Nagy Uraknak; söt már ebben az öket, a' végsö el-szegényedésig majmoló Világban, a' Vargáknak-is ágyok eleibe szokott vonattatni.

(*k*) *Jánusnak* az esztendö Istenének, mind elöl, mind hátúl szemet festettek, a' mesés Rómaiak, így akarván elöl adni az el-múlt és jelen való idöt. Példája a' dolgok el-intézésébenn való okosságnak, mellynek az el-múltakat a' jelen valókkal öszve kelletik nézni, hogy, az akkori környül állásoknak, a' mostaniakkal való egyben köttetéséböl, bölts következéseket húzhasson-ki, a' maga jövendöbéli tselekedetire nézve. *Pomey* pag. 120.

A' hol a' mi ſzemünk nem akad ösvényre,
Ott hozza a' dólgot véletlen nap fényre. *Job.* 12:22.
A' bün kö közzül-is lám ki-ássa magát,
A' hol nem látſzik-is, érezteti ſzagát.
Ámbár a' Tengernek mélyſégében esne,
Ott-is ki-okádó Tzethalat keresne.
Vagy a' Temérdek föld közepébenn vólna,
Onnan-is az égre kiáltván vádolna.
Sok *Káin* öl *Abelt* tsak magánosſágbann,
Nints tsak egy Madár-is társ a' gyilkosſágbann,
A' Terméſzet néma, bár látja: nem ſzólhat,
Hát egy látatlan bünt kitsoda vádolhat?
Sok *Dávid Bethsabét* lop a' Palotába, 2 *Sám.* 11: 4.
Ama nagy vétkeknek menedék hazába.
'S ha tudnák-is dólgát, ſenki ſem kérdezi,
Mert azt a' Méltóſág, 's hatalom fedezi.
Vajjon ki hajtja fel az ollyan fedelet?
Ki ír egy Királlyi bünröl vád levelet?
Bizony vagy a' Lélek, ki *Dávid*bann síra,
Vagy a' kéz, melly régenn *Balthásár*nak íra.

Meg-tudta ezt a' *hír*, egyébb nem-is kellett,
Azonnal *Romá*nak minden hírével lett.
El-hiſzem képtelen újjſágot hazuda,
Mert követte ſzavát hihetetlen tsuda.
Bámul a' ki halja most-is, ide alá
Ö *Szentſégét* Bétsbe bajt látni el-tsalá.
Tett-is kéttſég kívül intést, vagy egyezést,
De tett a' Király-is illyen bölts kérdezést:
„ Az Anyaſzentegyház van é az Orſzágba?
„ Vagy inkább az Orſzág a' ſzent Társaſágba?

Az

Ezeknekis bünök annyira el áradt,
Hogy á hoſſzú-türö mintegy bele fáradt.
Azért rútságoknak kútfejét fel bontá,
Fertelmességeket fenékig ki ontá;
Mert az Isten ugyan vétkezni engedhet,
De á határon túl egy bünt sem ſzenvedhet.
Hogy meg gátolhaſſa, ki nyilatkoztatja,
Böltsessége ſzerént jóra igazgatja;
Mert most á hetedik ſzent Sákramentomban
Tisztábbak, mint voltak á bordélly Klastromban.
Azolta kezd á Szüz bánattol ürülni,
A' sillyedezö föld terhétöl könnyülni.
Mivel meg szabadult két nagy malom kötöl,
Egy Képmutatótol és egy Heverötöl.

GYURKA.

Ötsém! a' mint látom, katonává lettél?

HUSZÁR.

Igen bíz én bátyám! — —

GYURKA.

— — — Talám gombát ettél?
Hát ha majd véredet a' Török meg-iſzſza?
Gyere, ne tréfálodj, az Úr hiva viſzſza.
Gondja háláadást érdemel, de kivált
Kegyes ígéret az; hogy pénzén-is ki vált.
Szebb a' békesſégnek nyúgodni ölében,
Mint a' fegyvereknek futni zörgésében.
'S függeni a' remény töredékeny fáján;
Az élet és halál közép barázdáján.
Van a' ditsőſſégnek könnyebb lajtorjája,
Miért máſznál tüzön 's kard élen hozzája?
Az éſz az erőnél fellyebb ugró evet,
Nyerſz azzal ſzélessebb és magossabb nevet.
Vald meg barátkozni ſzebb-é, vagy gyülölni?
Szaporítani-é nemedet, vagy ölni?
Születést nézni-é, vagy emberek holtát?
Noſza fontold meg jól a' dolog mivoltát.
Ámbár kell-is lenni ſzükſéges gonoſznak;
Mellyen a' nagy elmék már meg-is nyúgoſznak.
Mert azt tapaſztalják lenni eſzközének
Sok haſznos, bölts, és ſzent tzél el érésének.
De a' mi méz lehet, miért lenne méreg?
'S Tenyéſző állatból föld puſztító féreg?
Mi okonn változna önként kelevénnyé
A' tag, a' melly magát tehetné ſzemfénnyé?

Te

De ha meg maradsz is, holtig való tere
Az á veszedelem keserves kenyere.
Vajmi kedvetlenség elly falatot rágni,
Mellyért más lelkét kell testéből ki vágni.
Az emberi véren vásárlott szeletek,
Keserübbek mint á leg mardosóbb retek.
Veszszen ki tövestől á ditsőség fája,
Mellynek á vérontáj mászó lajtorjája.

De köz sorsalis jobb itthon veszteglení,
Mint örök rettegés között reményleni.
'S Kétséges mentség is ölni szabadjára
Isak egy nagyravágyó lélek rovására.

A KECSKEMÉTI KÖZÖNSÉGES FŐISKOLA KÖNYVTÁRA

Keserűbbek, mint a legmardosóbb retek.
S vesszen ki tövestől a dicsőség fája;
Melynek a vérontás mászó lajtorjája.
Van a dicsőségnek könnyebb lajtorjája,
Miért másznál tüzön s kardélen hozzája?
Az ész az erőnél feljebb ugró evet,
Nyersz azzal szélesebb és magosabb nevet.
De közsorssal is jobb itthon vesztedgelni,
Mint örök rettegés között reményleni.
S kétséges mentség is ölni szabadjára,
Csak egy nagyravágyó lélek rovására.

II/11.
Kinek világánál a világtalanúlt
Buzgóság magától látni, s járni tanúlt.
Ő csillapította le a dühös lármát,
Eltörvén a lelkiesméretnek jármát.
Ő mondotta: Légyen! És lett világosság,
Melynél járt útra tért a tévedt okosság.
Szabadítni jött és nem árestomba,
Ez a másik JÓZSEF az új Égyiptomba;
Könnyítvén a földet két nagy malomkőtől,
Egy Képmutatótól és egy Heverőtől.

II/172.
„Fejünk fény, s mi tagok még homályosodunk?
Atyánk tűr, s mi fiak ebül marakodunk?
Úgy van, mert nemzetünk dühödt Sajtz Leói,
(i)
S több olyan korpájú rossz jóakarói,
Akik szándékozván írni igaz magyart,
Vak szemet festenek néki, s vadkanagyart,
Mintha már a legjobb hazafi a volna,
Aki hite mellett hunyt szemmel harcolna.
Mondom az afféle füles oroszlánok,
(Rátok ily fő nevet vesztegetni szánok)
Hintik a buzgóság szemvakító porát,
Itatják a kegyes kegyetlenség borát,
Méz gyanánt a pohár ajkára vallást
Kenvén, melyből töltik a mérges javallást,
És míg hitelt adunk mintegy varázslóknak,
Az oly garaboncás fellegtámasztóknak,"

(i) Ez az egri emberke, a *Magyar Kurir*ból is ugyan, amelyben az ökör világról nála nélkül ritka vagy csak sovány emlékezet vagyon, eléggé esméretes, de leginkább kimutatta foga fehérit két idétlen munkáival, melyeket nemrégiben minden szerző neve nélkül szöktetett világ eleibe. Egyiket nevezte *Igaz Magyarnak*, amelyben ő ezen józsefi pallérozott időnek és a nemes nemzetnek gyalázatjára, a jó magyart s igaz hazafit úgy írja le, mint a dühösségig buzgó embergyűlölőt. A másodikat pedig, *Erdély és Magyarország esméretének*, de aminémű Erdély és Magyarország csak az ő tökfeje golyóbisán vagyon. Magyarsága idegen nemzetbéli létére szenvedhető, matériája főképpen az említett két országoknak vallásbéli állapotjok, célja pedig az, hogy a magáén kívül minden vallásokat cáfolhasson, és azoknak derék követőit, nem oroszláni nemes indulattal, amint neve hozná magával, és józan okosságot győző erővel meghódoltassa, aminthogy azon alacsony lelkűséget legtermészetibb tulajdonságához képest el is követi *Trenken*, *G. Batthyány Aloisiuson*, *G. Teleki Józsefen*, *Pétzelin*, *Kazinczyn*, *Decsyn*, *Győrfin*, a *Kurir és Történetek íróin*, s több ilyeneken, akiknek neveit néki rágalmazni IX. parancsolat ellen való vétek. Mind ezek, mind minden munkái teljesek részrehajlással, dühös és hazug ráfogásokkal, embergyűlöléssel és gyűlöltetéssel, egymás üldözésére ingerlő példálózódásokkal, betyáros vagdalkozásokkal, és az eszelős tettetés s magamutogatás mellett közemberes ítélettétellel; mely ókalendáriom végire is alig illő papiros- és idővesztegetéseit elolvastam azzal a haszonnal, hogy tökéletlenségeket tanultam, melyek egy utálás és eltávoztatás végett esmerni szükséges részét teszik a tudománynak; és azzal a kárommal, hogy néhány játékos társalkodásra, következésképpen hasznosabb hijábanvalóságra fordítható óráimat eltékozlottam. Felőlök egy kis változtatással azt mondhatom *Fédrus*ként: *Simplex liberrorum dos est, quod risum movent*: Az a hasznok, hogy okos embert nevettetnek.

II/282.
Amely fegyver megölt egy oly vadállatot,
Az emberiségnek vitt szent áldozatot.
Erővel kell bánni az olyan erővel,
Fővé lett, nem pedig választott fővel.

Végül pedig a sajtóhibák javítását közlöm (nem tartalmazza azokat, amiket a nyomtatott kötetben „Nyomtatásbéli hibák" alatt felsoroltak), a korábban megadott elvek szerint, illetve jelen esetben a sor száma is szerepel, a változtatások dőlten szedve, az eredeti szöveg zárójelben áll az új szó mögött:

II/66.; 36.: Természeti színét mással *nem* (meg) meszelte.
II/295.; 3.: Most meg Angliának egy *címembere*. (címer embere)
II/303.; lábjegyzet: *Asszony* (Aszzozy)
II/304.; 32.: Hanem térdig sáros *lábon és* fekete szakállal, (lábbal és)
II/305.; 8.: A meg*pállott* (párlott) vetések is elbágyadtak a lágyban.
II/317.; 22.: Végre leve *egyetlen* (egyelten)-egy mentségek a szakadás,
II/363.; 22.: A tiszta erkölcsöt *piszkoló* (piszkáló) üszögöt.
II/376.; 5.: Szép volt a nemesség, *míg* (még) (amint megírták) / Csupán jutalomra érdemesek bírták

HERPAI PÉTER

A két „Uj Idők" 1919-ben. Az *Uj Idők* „szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilap" a Singer és Wolfner cég kiadásában, és Herczeg Ferenc, a vállalat legnevesebb írója szerkesztésében jelent meg 1894 óta. Az 1919-es évfolyam tehát a lap jubileumi, 25. évfolyama. Az ismert történelmi (a kortársak számára politikai) események miatt ünnepségre, ünneplésre nem került sor. A sors szeszélye folytán ugyanez lesz a helyzet az 50. évfolyammal is 1944-ben...

Az 1919-es év beköszöntekor Magyarország népköztársaság, államfője gróf Károlyi Mihály. Régi ellenfele Tisza Istvánnak és körének, amelybe beletartozott Herczeg Ferenc és Farkas Pál is, a cégalapító Wolfner József fia.

A forradalmi idők ellenére a lap igyekezett megmaradni a régi kerékvágásban. Az első számban (jan. 5.) szokás szerint két új regény közlését kezdik meg. Az eredeti magyar munka Csathó Kálmán (a cég és a lap íróinak egyik legtermékenyebb írója) műve *Pókháló* címmel. Minden lapszámot a külföldi regény zárja le (a két folytatásos mű mintegy keretezte a lapot), ezúttal B. M. Croker (a lap olvasói számára szintén jól ismert név) *Mary* című munkája. De itt, az első számban kezdik el közölni Herczeg Ferenc *Az élet kapuja* című hosszabb elbeszélését is. 1925-ben Horváth János irodalomtörténész majd e műre hivatkozva ajánlja Herczeget a Nobel-bizottság figyelmébe.

Bár a lap bevallottan politikamentes volt, azért a mindennapi élet most is megjelent az *Uj Idők*ben. Ha másban nem, hát az újabb áremelkedés miatti felszólításban: akik nem fizetnek elő január 10-ig, azok már a felemelt, 12 koronás negyedévenkénti áron kapják a lapot. Az ún. időszerű képek között is sok meglepő, s a korra jellemző fotót láthatunk. Pl. az új államok bélyegeit – köztük a Fiume által kibocsátottakat (7. szám 132. old.); Gambetta-harcos (francia lovaskatona) a Nyugati pályaudvaron (2. 36.); az entente gazdasági bizottsága Budapesten (3. 39.); a szocialisták tüntető menete a kommunizmus ellen február 21-én (9. 161.); a köztársaság apoteózisa című szobor stb.

A lap eddig is gyakran közölte az államférfiak fotóját. Most Ebert német köztársasági elnök képét láthatjuk (8. 145.), írnak is róla pár szót (hogy egyszerű és puritán életmódot folytat), majd két számmal később a felesége portréját is közlik (10. 186.) stb. És persze természetesen Károlyi Mihályét (3. 48.), hiszen ő az államfő. De itt vannak Gellért Oszkár és Herczeg Géza fotói is (7. 130.), akik éppen akkor lettek kormánybiztosok.

Az idők változása a szerkesztői üzenetekben is megfigyelhető: megjelennek bennük a „Vörös Gárda", „Bolsevizmus és szerelem" stb. jeligék és problémák. Több olvasó érdeklődik a szocializmusról, Marxról stb. Nagyon kevés viszont a hirdetés, csak egy van minden számban: az utolsó

oldalon, alul kis rajz hirdeti a Diana-púdert. Divat-rajz pedig éppenséggel csak egyszer (12. 226.) fordul elő. Viszont dupla oldalon, két képpel és néhány verssel emlékezik meg a lap Ady Endre temetéséről (6. 106–107.).

A Tanácsköztársaság kikiáltása utáni első szám (13.) március 30-án jelent meg. Herczeg Ferenc neve lekerült a lapról, így az a furcsa helyzet állt elő, hogy az *Uj Idők*et senki sem jegyezte... Eddig sem lehetett tudni biztosan, hogy kik a szerkesztők, kik a munkatársak stb., csupán Herczeg neve volt biztos pont, mostantól viszont teljesen névtelenül jelent meg, még a kiadó neve is eltűnt róla. Az első oldalon (13. 233.) „Diadalmas március" címmel egy rövid cikk jelent meg névtelenül, amely többek között a következőket mondja:

> „... Új gazdasági rend, új társadalmi berendezkedés s végső soron új kultúra fogantatásának vagyunk kortársai, sőt most már pionírjai, attól a márciusi naptól kezdve, hogy a jelenleg csonka, de hitünk szerint holnap felszabaduló Magyarországon a kormányzást bátor, elszánt és tettrekész szociálista kezek tartják, s minden hatalom a munkás-, katona- és paraszt-tanácsoké. Ez az új világrend, eszméivel és harcos hitvallóival, onnan indult útra, hogy szétrepessze egy hibáival és bűneivel elmúlásra ítélt kozmosz abroncsait, ahonnan minden reggel kél a világosság: Kelet felől..."

A következő számot szintén egy hasonló „politikai vezércikk" indítja (14. 253–255.), írója Sztrókay Kálmán (talán ő lett a Sajtódirektórium által kirendelt új szerkesztő?):

> „...új világot akarunk teremteni a régi helyén. Tervszerűen építjük fel évezredes tanulságok és tapasztalatok alapján s vezető eszmének azt tűzzük ki magunk elé, hogy minden embernek egyformán joga van az élethez. Nincsenek többé kiváltságos születések. [...] Most mindnyájunknak az a vágyunk, hogy minél hamarabb befejezzük az építő munkát s annyi súlyos megpróbáltatás után révbe jusson az emberiség. Ne legyünk egymás ellenségei, ne legyen burzsoá és proletár, csak ember a földön, egyesüljünk valamennyien az ideálunk megvalósulásában s felejtsük el a multat..."

A többi korabeli laphoz képest e cikk hangja sokkal visszafogottabb, inkább az építésen és az egyenlőségen van a hangsúly, és a befejező „szeressük egymást" kitétel is jellemző az *Uj Idők*re, mint családi lapra. Annál is inkább, mivel egyébként nemigen volt semmilyen nagyobb változás a lapban: folytatódtak a megkezdett regények, a szokásos rovatok. Persze most már Nagy Lajos (14. 262), és Kassák Lajos (15. 283.) novellája is megjelenik itt, közlik a forradalmi kormányzótanács tagjainak arcképét (14. 253–256.), Trockij (!) portréját (15. 276.), képeket a szabad Margitszigetről (15. 277.), a május 10-i szám megmaradt borítóján a május elseji felvonulásról, a Munka templomáról (!), és Szamuely Tibor által egyenesen Moszkvából hozott fotókat az ottani ünneplésről stb.

A szerkesztői üzenetekben megnyugtatják az érdeklődőket: nem, ezután sem törlik el a házasság intézményét, és sajnálkozva közlik, hogy a postai szolgáltatás nem kielégítő, az egyes lapszámok késhetnek, rendszertelenül érkezhetnek meg... Egyébként is, az áprilisi-májusi nyolc szám helyett csak négy jelent meg, körülbelül kéthetenként.

Mindeközben április 20-án (húsvétvasárnap éjjel) a régi szerkesztőt, Herczeg Ferencet hűvösvölgyi házából a Markó utcai fogházba vitte egy bőrkabátos Lenin-fiú és néhány vörösőr – talán túszként. (Egyes újságok egyenesen a fejét követelték, mint Tisza volt bizalmasának!) Két éjszakát töltött ott, majd Kunfi népbiztos közbenjárására szabadon engedték.

Április 19-én a Közoktatási Népbiztosság rendeletet adott ki a sajtótermékek előzetes engedélyhez kötéséről, 26-án pedig a szellemi termékeket terjesztő vállalatok szocializálásáról. Ez azt jelentette, hogy bármiféle sajtótermék „csak a Szellemi Termékek Országos Tanácsa útján jelen-

hetik meg". A kilenc legnagyobb könyvkiadó vállalat nevét nem használták tovább, egyszerűen sorszámot kaptak. Ezek élén üzemi biztosok, illetve munkástanácsok álltak. A nem szocializált üzemek kötelesek voltak felszámolni. [1]

A június 12-én megjelent 20. számban véget ért a lapban közölt két folytatásos regény – talán csak erre vártak az illetékesek: a Szellemi Termékek Országos Tanácsa megszüntette az *Uj Idők*et.

*

Mint ismeretes a Magyarországi Szocialista Párt a kommunista és a szociáldemokrata párt fúziójából jött létre, de nyilvánvaló, hogy a korábbi véleménykülönbségek nem szűntek meg egy csapásra. A kulturális életben ennek egyik jele volt pl. az, hogy a szocdemek egy külön szépirodalmi lapot szerettek volna indítani, amely a *Népszava* íróinak szellemiségét tükrözi.

Ekkoriban két hasonló folyóirat jelent meg országosan: a *Nyugat* „továbbra is Babits szerkesztésében de a kommunista Osvát ellenőrzése mellett – ami alig jelenthetett sok változást",[2] és elsősorban a magasabb műveltségűek, az entellektüelek számára készült. A másik lap a *Ma* volt, Kassák Lajos szerkesztésében. A *Ma* nemcsak a politikában, de az irodalomban, és a művészetben is forradalmat hirdetett, és már a *Nyugat* irányzatát is túlhaladott értékrendként jellemezte.

A szociáldemokratáknak tehát egyik sem felelt meg igazán, ezért alapítottak *Uj Idők* néven egy folyóiratot. A lap gazdája – amint azt a címlapon olvashatjuk – tulajdonképpen a Szocialista Irodalmi, Művészeti és Tudományos Társaság volt, amely még március 23-án alakult meg a Pedagógiai Szeminárium helyiségében (VIII. Mária Terézia téri iskola, III. emelet). Célja: megteremteni „a szocialista szellemi kultúrát gyors és méltó nagy lendülettel".[3] A közgyűlésre meghívókat küldtek szét. A központi intéző bizottságban többek között Kunfi Zsigmond, Révész Béla, Bresztovszky Ede, Szakasits Árpád, Kárpáti Aurél, Kőhalmi Béla stb. foglaltak helyet. A szakosztályok vezetői is általában szocdemek voltak (akik később a Horthy-korszakban is itthon dolgoztak), kivétel talán Lukács György, ő viszont határozottan szemben állt Kassákkal és lapjával. Április 5-étől már külön helyiségeket is kapott a Társaság (pl. Damjanich u. 20), ahol a tagok ülésezhettek. Az első előadói „estély"-t május 22-én tartották, amelyen Rozványi Vilmos előadása után – még mindig a különböző tisztségek kiosztásával foglalkoztak...[4]

A régi *Uj Idők* megszűnte után, június 20-án, pénteken jelent meg a Társaság lapja a Singer és Wolfnertől átvett néven, a Közoktatásügyi Népbiztosság beleegyezésével. Lukács György, a népbiztos, külön megbeszélést tartott a másik két említett lap szerkesztőivel, amelynek során leszögezték, hogy az *Uj Idők* munkájába nem szólnak bele.[5] Az új, kéthetente megjelenő folyóirat két szerkesztője a Nyugattól elcsábított Földi Mihály (később a harmincas években nagysikerű regények írója), és Kárpáti Aurél (eredetileg rajztanár, majd költő és színházi kritikus) lett. A lap főmunkatársaként Révész Béla szerepelt.

Egyes szám ára 6 korona volt (egy évre 120 K), mérete a felére (magazinméretűre) csökkent, A5-ös lett. Vastagabb, sárgásbarna kartonborítást kapott. Képet, illusztrációt nem közölt – már csak ezért is „Nyugatosabb" lett a kinézete. Az első két számnak még önálló lapszámozása volt, a

[1] *A magyar tanácsköztársaság művelődéspolitikája.* Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. Bp. 1959. 129–148.

[2] BARTA Lajos: *Írók, költők a forradalom szolgálatában.* In: *Tanúságtevők.* IIIb köt., 1918–1919. Bp., 1978. 450–451.

[3] A megalakulásról: Népszava, 1919. március 23. 8–9. Pár soros hírek később is megjelentek a lapban a Társaság üléseiről.

[4] Népszava, 1919. május 25. 9.

[5] BARTA Lajos: uo.

harmadikban térnek át a folyamatosra. A borítólapon tudatják az olvasókkal, hogy a lap vezetését a Szellemi Termékek Országos Tanácsának Terjesztési Osztálya (IX. Lónyay u. 32.) vette át. A szerkesztőség címe: VI. Vilmos császár út 51. III. A rövid beköszöntőben többek között a következőket írják:

> „...Megváltozik a lap formája, más lesz a tartalma is. Kéthetenkint öt-öt íven megjelenő könyvrevüvé alakul át. Politikában, a társadalmi berendezkedés kérdésében a tiszta szocializmus álláspontjára helyezkedik – társadalomban, művészetben magáénak vall minden alkotást, melyet igaz hit, komoly tehetség, tisztult világnézet teremtett, ami egy szóval: érték..."

Tehát bizonyos értelemben a régi lap utódjának vallják magukat, ugyanis a magazint „minden régi előfizetőnknek megküldjük" – írják. Az első cikk Földi Mihály programadó tanulmánya volt „Szempontok" címmel (I. szám 1–6. old.). Ebben leszögezi, hogy meg kell különböztetni a forradalom irodalmát a forradalmi irodalomtól.

> „A *Nyugat* fellépése nálunk, például, forradalomnak tűnt fel a maga idejében, s vannak kik a *Nyugat* pendantjául ma a *Mát* szeretnék feltüntetni... Ami a *Nyugat*nak halhatatlan érdeme: a tehetség és minden tehetség szabad útja és minden forma és minden tartalom szabad beszéde, amiért ma már sem a *Mán*ak, de hál'istennek senkinek sem kell küzdenie. Persze, hozott ezzel együtt a *Nyugat* még valamit, s ez volt az igazi forradalom: tehetséges embereket és kiváló alkotásokat. Az igazság kimondása mindig forradalmi jellegű."

Mint láthatjuk, máris ellentétbe került Kassák és a *Ma* nézeteivel – de természetesen ez a lap azért is indult, hogy az avantgárdot ellensúlyozza.

Elkezdik közölni Révész Béla *Erzsébet megpróbáltatása* című regényét (I. 18–21., II. 30–34., III. 220–222.) és Füst Milán naplójának részleteit 1915–16-ból, *Egy ember élete* címmel (I. 60–75., II. 61–70., III. 238–245.). A könyvismertetések között pl. Krúdy Gyula írása olvasható: „a legjelentékenyebb könyvek egyike, amely magyar nyelven íródott" – mondja Révész Béla *Miniatűrök* című könyvéről...

A Népszava cikkírója (mellesleg a Társaság intéző bizottságának tagja), Bresztovszky Ede így ír az új lapról:

> „Változatos, gazdag tartalmú, az irodalmi piacon legjobb márkájú folyóiratokkal győztesen vetekedő lap lett a régi, jó vénhedt *Uj Idők*ből, a sápkóros felsőbbleányokat az arcápolás titkaira oktatgató, tanulságos közlemények helyett nyugtalanító filozófiai problémák fekszik meg az olvasó agyát, mélységekig hatoló művészeti tanulmányok, költői erejükben megkapó versek, értékes novellák, érdekes jegyzetek, följegyzések, ismertetések, kritikák raja tölti meg a kötet közel száz oldalát."

Ez eddig tehát dicséret, de ezután idéz a beköszöntőből pár sort a „tisztult világnézetről" (lásd fent), és rögtön megjegyzi, hogy „bármilyen tisztult világnézet" nem felel meg. Az a lap, amely ezt hirdeti, lehet hogy jó lap, de nem szocialista lap – márpedig az *Uj Idők*nek annak kell lennie![6]

A 2. szám (júl. 10.) hátsó borítólapján felhívást olvashatunk arról, hogy a Közoktatási Népbiztosság pályázatot hirdet 6–12 éveseknek szóló mesék megírására. Ebben a számban újra visszatérnek Kassák lapjára, amely ellen sokasodnak a támadások, Szakasits Árpád írja:

[6] BRESZTOVSZKY Ede: *Szocialista szépirodalom.* = Népszava 1919. júl. 2. 2–4.

„A *Ma* kusza-furcsa hasábjain levél íródott Kun Bélához abból az alkalomból, hogy ő a szocialista-kommunista munkások pártjának kongresszusán a *Ma* irodalmát a burzsoádekadencia termékének jelzőzte. ... Kassák Lajos a *Ma* irodalmát egyetlen forradalmi, a művészi létre egyedül jogos irodalomnak tartja és azt állítja, hogy az új irodalom a *Ma* irodalma. Ez az az állítás amit tagadnunk kell. Mi hajlandók vagyunk irodalomnak elismerni azt, amit a *Ma* művel. Egynéhányan közülük valóban az igazi tehetséget mutatják, de tagadjuk, hogy a *Ma* irodalma a forradalmat öntudatosan harcoló proletariátus irodalma volna, tagadjuk, hogy forradalmi irodalom abban az értelemben, amint azt Kassák Lajos Kun Bélával bizonyára önmegtagadással járó egyszerűséggel elhitetni akarja, tagadjuk, hogy Kassákék új irodalmat adnak akár formában, akár tartalomban. ...A *Ma* irodalma csupán néhány tucat emberhez szól, s ha van is mondanivalója: elrejti formakomplikáció mögé, amelyből nem harsan ki – mit akar? Az irodalomnak ebben a gyönyörű, vajúdó, harcos időkben az a feladata, hogy kiforgassa a lelkeket a múltból és új ideálokat, új erkölcsöket, új művészetet prédikáljon. De prédikáljon úgy, hogy a tömeg, amelyet végre is a maga számára akar megnyerni – meg is értse..." (II. 71–72. Kiemelések az eredetiben!)[7]

Két okból idéztem hosszabban ezt a cikket: egyrészt mivel irodalomtörténeti jelentőségű folyóiratról van szó benne, másrészt láthatjuk, hogy ez az igazi programcikk a lapban. Ez írja le világosan, hogy mit akar a szocialista *Uj Idők*, és mit akarnak a létrehozói, szerkesztői. E cikk olvastán nem csoda, hogy Kassák úgy érezte, ez a lap ellene hangolt orgánum volt, amellyel semmi közösséget nem érzett.[8]

A 3. számban (július 25.) felbukkan egy név a régi *Uj Idők*ből: Lyka Károlynak jelenik meg egy cikke „Művészet és kenyér" címmel a 19. századi magyar művészek nyomoráról, és kényszerű mellékfoglalkozásairól (III. 223.).

Ezzel a szocialista *Uj Idők* története véget ért: a 4. szám már nem jelent meg, hiszen akkorra a Tanácsköztársaság már nem létezett, s a Társaság is feloszlott.

*

A kommün bukása után már annyira kevés volt a papír, hogy Friedrich István miniszterelnök aug. 8-ától semmilyen sajtóterméket nem engedélyezett, csak a *Budapesti Közlöny*t, a kormány hivatalos lapját. Csupán a papírhiány csökkenésével, az ősz folyamán tudtak újra megjelenni a korábbi újságok. Az *Uj Idők* 21. száma október 12-én jelent meg, természetesen a régi formában, a régi munkatársakkal, újra a Singer és Wolfner kiadásában. Az előfizetési ára az év hátralevő részére 15 korona volt.

Az első oldalán (21. szám 389. old.) Herczeg Ferencnek a Nemzeti Színház megnyitó előadására írt prológusa olvasható, majd a következő oldalakon a híressé vált tanulmánya Károlyi Mihályról:

„Gróf Károlyi Mihály sohasem volt demokrata, ő csak egy lecsúszott arisztokrata volt. A demokráciában nem az egyenlőséget, hanem a vezérséget kereste. [...] Ez az ember, aki ma is olyan ortografiával ír, mint egy szerényebb polgári házban szolgáló szakácsnő, és aki vezérlő politikus létére sohasem tudott tisztába jönni a magyar

[7] Ekkor a *Ma* tulajdonképpen már nem is létezett (utolsó magyarországi száma július 1-jén jelent meg). Betiltásáról nincs adat, csak „papírhiány miatt szüneteltették"... (Lásd: JÓZSEF Farkas: *Értelmiség és forradalom.* Bp. 1984. 245.) Július 8-ától a *Vörös Újság* és a *Népszava* terjedelme is csökkent ugyanezen okból.

[8] JÓZSEF Farkas: *i. m.* 156.

közjog elemeivel, kétségkívül a leggyöngébb koponya mindazok közül, akik ezer esztendő óta vezérszerepet vittek a magyar közéletben." (21. 390–392.)

A szerkesztői üzenetek rovata pedig e mondatokkal kezdődik:

„E számmal az *Uj Idők* ott folytatja irodalmi munkásságát, ahol abba kellett hagynia, amidőn a nemzetközi banditák egyszerűen eltulajdonították tőlünk, szerkesztőnket pedig fogságba vetették. Rendkívüli nehézségek legyőzése után – hiszen elrabolták tőlünk papirosunkat is – indíthatjuk meg újra az *Uj Idők*et s azzal a bizalommal köszöntünk be a művelt magyarság otthonába, amelyre huszonöt év alatt minket ritka meleg szívélyességgel biztatott." (21. 404.)

A következő szám november elsején jelent meg, s a továbbiakban is csak kéthetente tudtak új számokat kiadni. Ismét egy Herczeg-cikkel nyitnak, amely Tisza István meggyilkolásának egyéves évfordulójára jelent meg (22. 410.) – néhány üres sorral! Egy fél oldalnyi, illetve egy hasábnyi üres hely pedig a 424–425. oldalon tátong – ez nyilvánvalóan a megszálló román katonai cenzúra műve.

Néhány érdekes illusztráció ebből a hat számból: „A bolsevizmus végnapjai Oroszországban. Judenics tábornok a győztes fehér hadak vezére, Pétervár előtt" (23. 438.); Horthy bevonul Budapestre – a híres kép, amely valamennyi későbbi történelemkönyvben látható (24. 450.); Horthy Miklós családja körében – hiszen egy családi lap olvasóit ez jobban érdekelheti, mint a politika (26. 501.); a Tanácsköztársaság fémpénzei, amelyek sohasem kerültek forgalomba (26. 407.) stb.

Az utolsó számban kérik az olvasókat, hogy fizessenek elő a lapra a jövő évre is (már 20 korona!), hiszen végre helyreállt a postautalvány-forgalom, és megjegyzik, hogy mivel egész évben csak 26 szám jelent meg a szokásos 52 helyett, ezért nem célszerű külön bekötni a két félévfolyamot a megszokott módon. Az *Uj Idők* jubileumi, 25. évfolyama tehát csonka maradt.

BÁLINT GÁBOR

FIGYELŐ

A magyar újságírás első vértanúja. (Hajnóczy József születésének 250. évfordulójára). Hajnóczy Józsefnek, a magyar jakobinus mozgalom egyik vezetőjének és vértanújának a sajtóhoz fűződő kapcsolatairól keveset szoktak beszélni. Pedig sokoldalú tevékenysége során – ha csak egy rövid időre is – újságíróként is működött, de ezentúl is: szinte egész életében valamilyen formában kapcsolatban volt a sajtóval. Rövid ideig tartó újságírói tevékenysége ismertebb, hiszen Kazinczy feljegyzései alapján tudjuk, hogy 1791-ben a bécsi *Hadi és Más Nevezetes Történetek* c. lapban ő írta a francia forradalomról szóló híreket. Ekkor terjedelemben is megnőtt a párizsi tudósítások száma. Az emberi jogok kérdésével foglalkozó Hajnóczyt különösen érdekelte a polgári alkotmány tárgyalása. Az újság már az év elejétől kezdve figyelemmel kísérte a „Konstitutzió" kidolgozásának menetét. Augusztus 26-án bejelentették, hogy az alkotmány egyes cikkelyeit folyamatosan közölni fogják az újságban. Több számon keresztül, folytatásokban, magyar nyelven is olvashatóvá vált – Hajnóczy fordításában – a több mint ezer példányban megjelent magyar nyelvű lapban „Az ember és polgár jussainak előadása" és a francia polgári alkotmány több pontja. A bécsi újság szept. 27-i számának címlapján, kiemelt szedésű címben ezt olvashatjuk: „Itt a nagy újság Franciaországban: reá állott a király az új Konstitutzióra minden feltétel nélkül." Hajnóczynak köszönhetően 1791-ben sok száz olvasó ismerkedhetett meg magyar nyelven az Emberi Jogok Kiáltványával és a francia polgári alkotmánnyal.

Azonban e fontos tájékoztatásaival sem merült ki Hajnóczy sajtóval kapcsolatos tevékenysége. Az újságok jelentőségével már ő is megismerkedhetett a pozsonyi evangélikus líceumban, ahol Bél Mátyás nyomán általános volt a külföldi újságok olvastatása. Hajnóczy mint Széchényi Ferenc gróf titkára és könyvtárosa, kapcsolatba került a *Wiener Zeitung* szerkesztőjével, Conrad Dominique Bartsch-csal és a bécsi szerkesztő kérésére cikkeket küldött a *Realzeitung*, majd a *Wiener Zeitung* számára. Járatta a francia forradalom hivatalos lapját, a *Moniteurt*, de megkapta barátjától az említett bécsi lapokat is. Sőt, Bartsch arról is gondoskodott, hogy az olyan újsághírek és értesülések, amelyek nem jelenhettek meg a bécsi lapban, szintén eljussanak Hajnóczyhoz, illetve Széchényi Ferenchez. Vagyis a világ aktualitásairól alkalma nyílt egy bőséges sajtószemle alapján tájékozódni.

De Hajnóczy elméleti munkáiban is foglalkozott a nyilvánosság kérdéseivel: követelte többek között az országgyűlés nyilvánossá tételét az újságok által, hogy tudomást szerezhessen az egész nemzet képviselőinek működéséről. Fontosnak tartotta azt is, hogy az országgyűlés munkájáról a sajtóban bárki véleményt nyilváníthasson. Teljes sajtószabadságot követelt az „érzület, a gondolkodás és a szólás szabadságával" kapcsolatban. Elvetette az előzetes cenzúrát, és a sajtó szabadságát „az egész magyar nemzet felszabadítására" akarta felhasználni. Hajnóczy Józsefben tehát nem csak a magyar jakobinus mozgalom egyik vezetőjét és az emberi jogok kiáltványának a magyar viszonyokra való alkalmazóját, hanem a sajtószabadság előharcosát és a magyar újságírás első vértanúját is tisztelhetjük.

KÓKAY GYÖRGY

D'une vision jusqu'à la technologie de pointe. *Introduction: d'une vision de la solidarité intellectuelle jusqu'à la réalisation technologique de pointe*

Les bibliothécaires, les informaticiens et les professionnels des métiers du livre s'intéressent peu au passé de l'autoroute de l'information, quasi synonyme de la société d'information, et aux phénomènes qui la font apparaître. En réalité, l'objet de ma communication n'est pas la technologie de la lecture mais la possible superposition de la culture digitale sur la culture traditionnelle ce qui est un des points déterminants de la société de demain. Se référant sur la solidarité et sur le produit intellectuels, les nouvelles formes de communication représentent le superficiel. Il s'agit en effet des interdépendances économiques de la culture. L'histoire de la culture connut une initiative pour réaliser „la bibliographie mondiale et la bibliothèque": le Mundaneum. Cette initiative fut cependant condamné à l'échec faute d'une technologie de communication pour diffuser les résultats d'un immense travail de recherche bibliographique et d'innovations. Les moyens de diffusion existent déjà depuis deux décennies. Sa réalisation est appellée communément aujourd'hui „la bibliothèque virtuelle". Qui sont ses utilisateurs? Des gens et des sociétés virtuels? J'y reviendrai ultérieurement, en parlant de la relation entre le Mundaneum et la bibliothèque virtuelle. Le rêve que le Mundaneum ne put mettre en oeuvre faute de moyens technologiques, se réalisait comme un produit basé sur l'économie de marché.

Les passages historiques de mon exposé sont extraits de l'oeuvre Cent ans de l'Office International de Bibliographie. *Les prémisses du Mundaneum* (Mons, 1995 ed. Mundaneum. 368 p.)

Histoire d'une vision

Il y avait une fois, deux personnalités publiques française et belge, Paul Otlet et Henri La Fontaine (ce dernier sénateur), qui eurent l'idée de fonder l'Institut de Bibliographie Internationale en 1895 et 25 ans plus tard ils prirent l'initiative de constituer une bibliothèque mondiale, le Mundaneum. Ce fut bien avant la super autoroute de l'information et l'Internet n'était même pas une utopie. Ils rêvaient d'un centre du savoir global dont le réseau de communication mondiale a été basé sur la coopération intellectuelle à l'échelle mondiale. La comparaison du Mundaneum à l'Internet se fait exclusivement sur la base des échanges d'information et des connaissances scientifiques car le fonctionnement de l'Internet est lié avant tout aux objectifs financiers et commerciaux.

„Il n'y a rien de nouveau sous le Soleil", c'est ainsi que nous pourrions résumer les tendances de cette comparaison. Que fut donc ce répertoire mondial des connaissances?

Dans la vision d'Otlet et de La Fontaine, l'avenir du monde ne peut se baser autrement que sur le répertoire international des histoires et des pensées, l'accès et l'échange libres des informations. Ils ont trouvé donc nécessaire d'établir une bibliographie. Une première conférence internationale fut organisée à Bruxelles, en 1895. À cette occasion, les participants décidèrent de constituer le Répertoire Bibliographique Universel et à fonder l'Institut de Bibliographie Internationale (Universelle). Se basant sur la méthode de classification de Dewey (1851–1931), l'Institut adopta la Classification Décimale Universelle et la normalisation des fiches de catalogue. L'Institut pouvait accueillir plus de 7 millions de fiches entre 1905 et 1910. Le Musée du Livre fut inauguré en 1906, la Bibliothèque Commune des Sociétés Savantes et le Musée de la Presse Internationale en 1907. Les archives iconographiques, les services de documentation concernant la situation des femmes et l'Union des Associations Internationales qui joue un rôle actif même aujourd'hui, furent ouverts au public en 1910. À la fin de la première guerre mondiale, le Musée Technique et Scientifique de l'Humanité ouvrit ses portes en 1920, grâce à la générosité du gouvernement belge. Ce fut le Mundaneum.

Le rêve d'Otlet ne put se réaliser vue son aspect utopique, à savoir que les travailleurs de tous les pays du monde puissent accéder à l'inventaire des produits intellectuels universels. La Société des Nations entretemps constituée ne lègua d'aucun pouvoir à l'Institut ni au Mundaneum pour coordonner la vie intellectuelle internationale. Otlet fit publier „Le Traité de documentation, le livre sur le livre" en 1934, qui fut le premier ouvrage moderne sur l'information scientifique. Cet ouvrage a été réédité en 1989.

Le Mundaneum survécut difficilement durant la Deuxième Guerre Mondiale face aux épreuves de l'occupation allemande, les documents ayant dû être souvent déplacés. Il perdit considérablement son importance. Une nouvelle ère commença dans l'information scientifique vue le progrès technologique (stockage et transmission des données), nombreux états-nations sont nés. Le Mundaneum ne put faire face aux nouveaux bonds de l'édition. Otlet morut en 1943 et La Fontaine en 1944, probablement avec un goût amère.

En 1993, la Ville de Mons prit l'initiative de trouver une place digne pour la documentation et la bibliothèque. Mais ce n'est plus que du passé, malgré qu'aujourd'hui plus de 100 milles périodiques belges et étrangères se trouvent encore dans la collection. Les fonds comportant la série des imprimés de petit format, le féminisme, l'anarchie et le pacifisme, plusieurs dizaines de milles de cartes postales éditées entre 1900 et 1935, en tout 100 milles.

Universaliste, égalitaire et démocratique, selon cette vision culturelle d'Otlet et de La Fontaine l'humanité accède à toute la science écrite du monde. Et existe-t-il une science sans avoir recours à l'écriture? Mais cette question nous amène au monde de la culture digitale.

Aventure historique: du Mundaneum à la bibliothèque virtuelle

De la littérature abondante sur la communication de pointe, je cite un ouvrage intéressant: Guisnel, J.: *Guerre dans la Cyberspace. Service secrets et Internet.* Paris, 1995, La Découverte. 252 p. Le volume présente un bref résumé bien concu sur l'histoire de l'Internet. Loin des idéologies, le livre présente les faits et explique que la mise en place de l'Internet put se faire lors de la disparition de la guerre froide. En ces nouvelles circonstances internationales, les grandes puissances et certains pays en développement s'intéressent davantage à l'information, y compris l'espionnage économique, scientifique et technique par voie électronique et comme l'auteur ajoute: Mata Hari et James Bond se trouvent désormais sur les étagères des antiquaires.

Pro memoria: plusieurs millénaires se sont déroulés dans l'évolution des communications avant d'arriver à cette technicité. L'écriture nait 3300 ans avant Jésus Christ, elle prend une forme plus développée au cours de la deuxième moitié du IIe millénaire, au XVe siècle, à l'apparition de l'imprimerie, l'écriture créée une révolution dans la communication des connaissances. Enfin, éditée entre 1751–1772 et reconnue pour être le répertoire le plus complet des connaissances, l'Encyclopédie du Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers mit les bases d'une démocratisation du savoir. A cause des nationalismes, la possibilité de grouper, classifier et de normaliser des connaissances avec les techniques et méthodes traditionnelles n'a jamais été aussi lointaine que de nos jours. La classification des connaissances généralement reflète les divergences entre les sociétés et les idéologies. Ce constat n'est pas loin pour les bibliothèques et pour les bibliographies également. L'espace Internet ayant été créé, la nouvelle technologie de la communication entre en jeu. Ceci tend à la réalisation d'un répertoire des connaissances globales et des informations, donc à l'universalité et à la bibliothèque mondiale. Otlet et La Fontaine peuvent se retourner dans leur tombe que leur système de diffusion des connaissances universelles envisagé dans un esprit pacifiste, de tendance franc-maçonnique, socia-

liste et de conviction socialiste (La Fontaine fut membre du Parti Ouvrier Belge) se réalise dans un objectif initialement militaire et sur une orientation commerciale.

En effet, le dicton chinois est plus ou moins valable, peu importe si le chat est de couleur grise ou noire, l'essentiel est qu'il attrape la souris. L'Internet technologiquement est apte à changer et échanger globalement les connaissances scientifiques du monde. L'information est considérée comme marchandise, donc sa motivation et son fonctionnement sur le plan social et culturel reste ouvert. Ce qui est vraiment intéressant et important maintenant, c'est d'aider l'alphabétisation et l'homme alphabétisé à élargir les possibilités d'accéder aux connaissances.

Au XIXe siècle, on vit apparaître des grandes personnalités qui contribuèrent au développement des bibliothèques, comme p.ex. Dewey, La Fontaine, Panizzi et autres. Le symbole de ce développement fut l'Institut de Bibliographie Internationale avec 15 millions de fiches, mais faute d'une technologie de communication, ce fonds d'inventaire ne put être utilisé à l'échelle internationale.

Pour cette raison, Otlet, dans son oeuvre „le Traité", s'occupa de la mécanisation de la transmission des données, de la photocopie, des cartes numérisées, de la télécopie et de l'écran. Il montra le bon chemin car la technologie fut le point tournant dans la transmission des connaissances et dans la réalisation d'une bibliothèque virtuelle.

La bibliothèque virtuelle qui est l'interconnexion électronique entre les bibliothèques et d'autres sources d'information, contribue à l'échange des informations dans le monde sans que les bibliothèques deviennent des musées. Bien au contraire, un des piliers les plus importants de la culture digitale – sinon le plus important – est la bibliothèque virtuelle qui est inimaginable sans des fonds documentaires. La conservation et le traitement des collections écrites comme porteurs d'information sont inimaginables dans l'avenir aussi. Aucune technologie informatique ne peut les remplacer, celle-ci contribue de façon considérable à mieux s'orienter et à mieux y accéder partout dans le monde, voir la compagnie Amazon aux Etats-Unis qui est le plus grand distributeur au monde des informations sur les livres disponibles. Quotidiennement, sa base de données publie approximativement 2 millions de titres.

Selon Al Gore, vice-président des États-Unis, l'idée de l'autoroute de l'information fut soulevée en 1978. Dans le système mondial bipolaire, lors de la chute de l'Union Soviétique, un immense de pointe scientifique s'est libéré; l'administration en qualité de commanditaire et l'industrie lourde avaient de l'intérêt pour maintenir ce potentiel. La bibliothèque virtuelle est le produit de l'autoroute de l'information et elle est en même temps sa base. La différence philosophique entre le Mundaneum et la bibliothèque virtuelle est que le premier fut basé sur la générosité de la société civile, tandis que la bibliothèque virtuelle sous-entend en partie l'information basée sur les intérêts économiques. En tout état de cause, la communication de pointe est liée aux moyens financiers.

L'avenir le dira si la bibliothèque virtuelle qui est un des éléments constitutifs du méchanisme de la société d'information contribuera-t-elle à augmenter l'indice socio-économique du bien-être individuel. Est-il possible de le mesurer? Dans certaine mesure, oui.

C'est ainsi qu'apparaissent la science et le développement culturel „montés sur la chaîne de l'histoire", la bibliothèque universelle faisant partie à la fois des intérets économiques et de la culture.

Égalité des chances pour l'information et la bibliothèque virtuelle vers la société d'information

La bibliothèque virtuelle, l'Internet et la cyberespace font partie de le même categorie de la société d'information globale (y compris le départ par la super-autoroute de l'information). Il n'y a pas de raison dans le cadre de cette conférence qui vise aux formes nouvelles de

l'information,* d'initier des discussions sur l'impact social de la catégorie mentionnée. Une pareille discussion exigerait une conférence spéciale. Bien sur, j'ai mes opinions sur cet impact mais ici malgré tout je trouve nécessaire de mentionner deux faits statistiques internationaux importants. La proportion des pays en développement et des pays développés est de 90% à 10% dans la population mondiale. Selon les indices démographiques, cette proportion va continuer „en faveur" des régions en développement. L'autre fait: selon certaines prévisions, la proportion de la main d'oeuvre active et des inactifs sera de 20% à 80%. Même en considérant des erreurs de prévision de 25 à 30%, l'essentiel ne change pas. De quoi devient donc globale la société d'information, sans compter la communication de pointe? Je ne souhaite pas analyser ici le contenu de la société d'information, mais il me semble que la globalisation est valable de point de vue technologique qui, bien sûr, fait possible le mouvement éclair des capitaux et des actions financières et commerciales.

Mais la globalisation culturelle et scientifique pour la majorité du monde est une question de long avenir.

La mondialisation technologique sert aussi à l'innovation culturelle qui est tout aussi importante par sa fonction de sauvegarde culturelle, ce qui contribue considérablement au programme de Mémoire du Monde initié par l'Unesco.

Ceci dit, la globalisation est un des moyens les plus importants, sinon le plus important du développement économique. Et la culture est la dimension dominante de la société et de l'individu manifestant en soi les traditions, le comportement individuel, les habitudes familiales et sexuelles, l'hygiène et, en fin de compte, l'accomplissement humain, la solidarité et la tolérence.

C'est pourquoi – à mon avis – les nouvelles formes et les nouveaux moyens de la communication sont subordonnés à la culture au sens le plus large du mot. Les pays développés traversent une nouvelle ère à divers échelons mais ces pays représentent une partie infime du monde. C'est un paradoxe ou un phènomene contreversial dont une solution minime serait un grand changement d'époque sociale, de même que la nouvelle technologie de pointe a été pour la science et le progrès technique. Selon toute probabilité, même une solution minime consisterait par l'augmentation de l'égalité des chances (l'ouverture totale d'une telle égalité est impossible pour différents motifs), mais sera en mesure d'avancer la culture universelle de pas en pas, pendant des décennies et de siècle en siècle.

C'est une perspective d'avenir.

RÓZSA, GYÖRGY

* Conférence de l'Association Internationale de Bibliologie à l'Université de Salamanque 8–10. 05. 2000.

SZEMLE

Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum... edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Vol. I–II. Budapestini, 1937–1938. Reprint kiadás: Az utószót és bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az 1. kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. Bp., 1999. Nap Kiadó Bt. XIV, 553; 799 l.

A reprintek reneszánszát éljük és végre megjelent a „Szentpétery", a *„Scriptores"* is reprintben. Ez a kiadvány is jó választás volt a reprintek terén a 90-es évek dereka óta hasznosan működő Nap Kiadó részéről, hiszen ténylegesen hiányt pótol ez a két kötet, és a medievisztika művelői által nagyon sokat forgatott könyvről van szó. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy nem egyszerűen csak reprintet kaptunk kézhez, hanem hasznos kiegészítéseket is: ezek a *Scriptores* 1937–1938-as megjelenése óta eltelt évtizedek eredményeinek tömör összefoglalói és szakirodalmi tájékoztatói. (L. 683–799.) A szerkesztők, Veszprémy László és Szovák Kornél mintaszerűen látták el feladatukat, mindig a lényeget emelték ki rövid kommentárjaikban. Nyilvánvaló, hogy a tartalmilag jól ismert könyvet itt ütjük fel először és csak ezután keressük meg az éppen szóbanforgó a locust.

Az eredeti *Scriptores* Árpád-kori szövegei a Függelékben Árpád-házi Szent Margit legendájával (*Legenda vetus*, Bőle Kornél 1937-es kiadása alapján, Gombos *Catalogus fontium*ában lévő fejezetbeosztás szerint; egyébként éppen 1999-ben jelent meg magyarul is!), Boldog Ilona legendájával és Frater Iulianus tatár jelentéseivel egészült most ki. Ezek beleillettek volna az első kiadásba – akkori kimaradásuk oka nem világos –, jelenlegi közzétételük még forráskutatás nélkül is örvendetes. Hadd jegyezzük meg, hogy tipográfiailag ez a leggyengébb része a könyvnek, a tömbösített latin szöveg elválasztás nélkül éles ellentétben áll a könyv törzsének klasszikus szedésével, az időnkénti elválasztási hibákat pedig egy gondosabb korrektúraolvasás kiszűrhette volna (cf. 729., 793., 799. old.), hasonlóan a 790. old. elgépelt „faxszimiléjéhez". Kár egy ilyen súlyú könyvben ezekért az apró ügyetlenségekért. Még egy kifogás engedtessék meg: a 727–728. oldalon közölt irodalomjegyzékekben a címek kellő tagolásának hiányában elég nehezen lehet eligazodni. Szerencsére a rövidítések közismertek, ill. könnyen feloldhatók a szakirodalom ismeretében, tehát ez csak a tanulmányai kezdetén álló egyetemi hallgatónak okozhat némi problémát, akit vigasztalhat az a tudat, hogy a könyvészeti adatok sikeres átböngészése után szinte már meg is tanulta a kurrens szakirodalmat. Mindezekkel szemben azonban bőségesen kárpótolja az olvasót az Utószó tartalma; az újraközölt középkori latin szövegek mellett (és után) emiatt vesszük elsősorban kézbe ezt a könyvet.

Az Utószó világos elrendezésben közli a legfontosabb tudnivalókat a kérdéses forrásról. A mű tartalmának, szerzőségének, keletkezési idejének taglalását követik a fennmaradt kéziratokra, szövegkiadásokra vonatkozó könyvészeti adatok, kiegészítve az esetleges fakszimile kiadásokkal, fordításokkal és kommentárokkal. Ezután az általános szakirodalom szerzői betű-

rendben összeállított, válogatott listájában mélyedhetünk el: ennek tanulmányozása arról győzheti meg az olvasót, hogy lényeges megállapításokat tartalmazó cikkeket nem hagytak el a szerkesztők. Az itt közölt szinte naprakész, és biztosan még hosszú ideig bőségesen kiaknázható irodalomjegyzék mindenképpen figyelemreméltó teljesítmény, vélhetően kevés olyan terület akad a magyar medievisztikában, ahol ne venné ennek hasznát tapasztalt kutató és egyetemi hallgató egyaránt. Egyébként az egyes művekhez fűzött magyarázatokkal egy csapásra medievisztikánk sűrűjében találjuk magunkat: a gyakran teljesen ellentétes véleményeket a szerkesztők tárgyilagosan és lényegretörően közlik, adott esetben a sajátjukat sem hallgatják el, de álláspontjukat nem erőltetik rá az olvasóra.

A *Scriptores*ben olvasható, eltérő műfajokba tartozó latin szövegek a magyar középkor történelmének, eszme- és irodalomtörténetének elsőrendű forrásai, amelyek a külföldi kutatók érdeklődésére is számot tarthatnak. Ezért lett volna/lenne valamilyen formában még ma is indokolt, hogy a két fiatal magyar medievista kommentárjait és bibliográfiai összeállításait – történelmi hagyományainkra tekintettel – esetleg németül is lehessen olvasni. Kár lenne elszalasztani a lehetőséget, hogy középkorunk gyér forrásait legalább valamely világnyelven megírt magyarázatokkal lehessen az európai tudományosság elé tárni. Ennek vitathatatlan eredménye lenne, hogy a külhoni olvasó előtt egyetlen kötetben lenne lemérhető a tudományszak fejlődése a 30-as évektől kezdve napjainkig, továbbá megismerhetné a mai kérdéseket, a kutatás mai súlypontjait, irányait és az elért eredményeket. Ugyan a *Monumenta Germaniae Historica* Szentpéteryék által követett szövegkiadási technikája már jó ideje elavult, a létrejött – nem mindig kiváló minőségű – végeredmény újra közlése remélhetőleg új, korszerű kritikai munkálatokat indít el. Szövegkritikával, kiadástechnikával foglalkozó szemináriumokon kitűnő alapanyagot, példatárat és gyakorlási lehetőséget jelentenek ezek a számunkra „klasszikus" középkori szövegek.

A *Scriptores Rerum Hungaricarum*ban eddig (talán) a latin szövegközlés volt a legfontosabb. A további kutatás ösztönzése és az egyetemi tanítás hatékonysága szempontjából most a Függelékkel és Utószóval okosan kiegészült reprint egységes egészként vált hirtelen nélkülözhetetlen segédeszközzé.

SARBAK GÁBOR

Mezei Zsolt: Pápai könyvtárak a századfordulón. Pápa, 1999. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei – Jókai Mór Városi Könyvtár, 101 l.

... „Így él: emberben a könyv, s könyvben az ember", – írja Babits. Valóban, egy város szellemi életét nagyban befolyásolja könyvtárainak száma, színvonala, kisugárzása. Mezei Zsolt dolgozata saját szavaival „könyvtári körképet" kíván adni Pápa városról a dualizmus korában. Előszavában felvázolt céljainak eleget is tesz. Mielőtt rátérne a kiválasztott könyvtárak bemutatására, röviden megismerteti az olvasót a nagyhírű iskolaváros történetével 1867-ig, majd részletesebben a dualizmus kori társadalommal és művelődési viszonyokkal. A város fénykorát a 18. század második és a 19. század első felére teszi, amikor a sok pusztítás után Pápa elnyerte mai barokk arculatát. Utal a híres pápai diákokra (Petőfi, Jókai, Deák), akik itt tanultak a Református Kollégiumban.

A könyv szerzője az említett intézmény könyvtárosa, így szinte magától adódott a téma diplomamunkájához. Pápa nemcsak iskolái, hanem egyházi élete folytán is jelentős, az egyik katolikus főesperesség színhelye. Az egyházi iskolák természetesen nagymértékben alakítják egy város kultúráját. Körképet kapunk a különböző felekezetek tanintézményeiről, a könyv és sajtókiadásról, az egyesületi életről és pontos adatokat a város demográfiai helyzetéről a tárgyalt korban.

A harmadik fejezetben kerül sor a kiválasztott könyvtárak bemutatására. Pápa az 1880. évi népszámlálás szerint több mint 14 ezer lakosú város és az 1000 lakosra jutó könyvek

száma meghaladja a kétezret, egy lakosra tehát 2 db könyv jut, ami szerzőnk összehasonlító adatai szerint a környező kisvárosokkal, nagyon jó aránynak számít. Átfogó képet kapunk az öt legnagyobb könyvtárról (Református Főiskola, Bencés Rendház és Gimnázium, Esterházy kastély, Kaszinó és a Ferences Kolostor könyvtára). Megismerjük történetüket, híres személyiségeiket, könyvtárosaikat, használóik körét és hatásukat a város életére. Részletes adatokat olvashatunk az állomány nagyságáról, megoszlásáról téma és nyelv szerint, a könyvtár elhelyezéséről, nyilvántartásairól, az állomány feltárásának módjáról. Ezek az adatok szorgos kutatómunka eredményei, s a meglévő forrásokra támaszkodva készültek. A beszédes táblázatok sorát szép, régi fotók szakítják meg a szóban forgó épületekről. A könyv végén lévő függelékben a szerző felsorolja a Bencés Gimnázium régi könyvtárának 1801 előtti legértékesebb köteteit is.

A részletesen bemutatott nagy könyvtárak mellett kiegészítésképpen néhány kisebb (egyesületi, közművelődési) gyűjteményt is felvázol. A polgári társadalomban a 19. század végén szinte minden rétegnek megvolt a maga művelődési, olvasási lehetősége, pl. a különböző vallási, ifjúsági, ipartestületi egyesületek, nőegyletek, önképzőkörök is rendelkeztek könyvekkel, s népkönyvtár is volt, amely a mai közművelődési könyvtár elődje.

Szerzőnk néhány érdekességre is kitér egy-egy nagy könyvtárral kapcsolatban. Megtudjuk, hogy a 17. században a Pápai Református Kollégium könyvtárosai a szeniorok (idősebb diákok) voltak, a külföldi útjukról hazatérők könyveket ajándékoztak, s 1901-ben már nyomtatott katalógus is megjelent az állományról. A könyvtár hozzáférhető a városi intelligencia számára és vidéki lelkészek, tanítók is igénybe vehették.

A bencések két könyvtárt is tartottak Pápán: saját rendházukét és egyet külön az ifjúság számára. Az 1880-as években „50-50 krajcárt róttak ki minden egyes tanulóra", hogy gyarapítsák az állományt, de előtte még az összes bencés apátsághoz levelet írtak, könyvadományt kérve, s felhívásukra 400 kötetet kaptak. Már 1880 körül „szaklajstromuk" segítette a keresést, a mai szakkatalógus őse. A bencés könyvtár is nyitva állt az érdeklődők előtt.

Pápa híres főúri családja, az Esterházyak barokk stílusú kastélyt építtettek a városban, s természetesen családi könyvtáruk is volt. Esterházy Károly, a későbbi egri püspök újjáépíttette a pápai belvárost, noha ő maga nem lakott itt.

Sajnos e kastély-könyvtárról a 2. világháború miatt nem sok adat van, a könyvtár is elpusztult, csak szórványforrásokra támaszkodva próbálja szerzőnk rekonstruálni milyen is lehetett.

A kaszinó természetesen nem a mai értelemben vett szórakozóhely, hanem gr. Széchenyi István ösztönzésére egyfajta kulturális intézmény, könyvtárral. 1875-ben kétezer kötetes gyűjteménye volt a források szerint, legtöbb szépirodalmi mű magyar és német nyelvű.

A ferenceseknek már 1480 körül kolostora és temploma állt Pápán, végleg azonban csak a 17. század végén telepedtek itt meg, az Esterházyak segítségével. Régi könyveikről szórványadatok vannak, de a szerző megemlít két különösen értékes kódexet, s szomorúan jegyzi meg, hogy a rend 1950. évi feloszlatását követően az értékes gyűjteményből nem maradt semmi, a kincs vak ideológia áldozata lett.

MUTH ÁGOTA GIZELLA

A Mentor könyvesbolt, 1922–1930. Összeállította CSAPLÁR Ferenc. Bp. 1996. Kassák Múzeum, 27 l., ill.

„...az irodalmi élet kedves, meleg búvóhelye", „meghitt sziget,... liliputi kultúrközpont", „a Mentorban meg lehetett tudni, hogy mi történik Európában". Ezek Zelk Zoltán, Lázár Vilmos és Szántó Tibor szavai a húszas évek jellegzetes és fontos kulturális vállalkozásáról, a Mentor könyvesboltról.

Először Lengyel András hívta fel rá a figyelmet a *Magyar Könyvszemlé*ben (1979. 2. 164–181), később ez a tanulmánya „A moder-

nitás magyar műhelye" címmel jelent meg *Útkeresések* című könyvében. 1996-ban pedig önálló kötetben dolgozták fel a bolt történetét. Nyilvánvaló, hogy kötetnek nevezni túlzás: tulajdonképpen egy A4-es méretű 28 oldalas füzetről van szó. Összeállítója és tervezője Csaplár Ferenc irodalomtörténész.

Maga a Mentor meg is érdemli a figyelmet, a feldolgozást: nemcsak könyvesbolt volt, hanem kiállítóterem, aukciósház, előadóterem, vitafórum, művészeti klub, jegyiroda, az újra vágyók találkahelye stb. A már említetteken kívül oda járt még Vas István, József Attila, Borsos Miklós, Dési Huber István stb., és természetesen Kassák Lajos, aki plakátot, kirakatot, hirdetést tervezett a bolt számára. Nem is véletlen tehát, hogy éppen a Kassák Múzeum adta ki ezt a tanulmányt: az adatok, levelek, fotók stb. nagyrészt itt találhatók meg.

A munka három részből áll: az első egy négyoldalas kronológia, amelyből időrendben ismerhetjük meg a bolt történetét, majd a fő rész, maga a tanulmány, amelyet a Mentor különböző tevékenységi körei tagolnak részekre. A függelékben pedig az itt rendezett kiállítások részletes adatai találhatók. Bőséges a képanyag is: nemcsak az itt kiállított alkotások közül láthatunk jó néhányat (természetesen feketefehérben), hanem például a bolt kirakatairól készített fotókat is.

Csupán egyetlen bekezdés szól a Mentor könyvkiadásáról. Úgy tűnik, hogy Csaplárt nem nagyon érdekelte a bolt ezen tevékenysége, nem igazán nézett utána a kiadványoknak, az íróknak, mert e kis rész két mondatával szemben is ellenvetések merülnek fel. A szerző szerint a bolt kiadványai „ma inkább azt érzékeltetik, hogy a Mentor szívügyének tekintette a pályakezdő fiatalok nyilvánosság elé segítését." Bús Ilona valóban 26 éves volt ekkor, de már megjelent egy verseskötete. Enczi Endre csak 24 éves, de ez már a harmadik könyve. Bródy László 29 éves, ez volt a negyedik könyve. György Oszkár pedig már 44 éves ebben az időben, korábbi verseskötete pedig 1911-ben jelent meg a *Hét*ben közreadott verseiből... Ezek lennének a fiatal pályakezdők?

„Elképzelhető" – folytatja Csaplár – „hogy a könyvesbolt csak a nevét adta ezeknek az esztétikailag többnyire mérsékelt színvonalú műveknek a megjelentetéséhez." A mondat első felével egyet lehet érteni, de a másodikkal kevésbé. A fent említettek közül csak Enczi művéről nem találtam recenziót, de a másik háromról, valamint a kiadott Verlaine-kötetről igen. Ezek közül hármat „bibliofil szempontból is becses"-nek mondanak a *Literatura*ban megjelent korabeli ismertetések. Bródy könyve például Fáy Dezső illusztrációival jelent meg, ebből 100 számozva, kettejük aláírásával, 25 darab pedig kézzel színezve... A kortársaknak tehát általában tetszettek a Mentor kiadványai. Ha a szerzőnek más a véleménye, akkor esetleg lehetett volna ezekről is írni pár sort, és elmondani, hogy miért „többnyire mérsékelt színvonalú"...

Szívesen olvastunk volna – legalább egy megjegyzést – arról is, hogy volt-e valami kapcsolat a könyvesbolt és a későbbi Mentor nevű könyvkiadó között, amely pl. Marx *A tőke* című művét, és néhány verseskötetet jelentetett meg. De eszerint ez még további kutatásra vár. És egy elírás: Bús Ilona kötetének címe nem Napkorong, hanem *Napharang*: így szerepel a Magyar Könyvészetben és a kritikákban is.

Mindezeken túl – a tanulmány többi részében – a szerző korrekt, alapos munkát végzett, a könyve hiányt pótol a hazai könyvkereskedelem e századi történetében.

BÁLINT GÁBOR

Molnár Imre: Esterházy János 1910–1957. Dunaszerdahely, 1997. Nap Kiadó, 336 l.

Az igazságtalan trianoni békediktátum következtében Magyarország területének mintegy kétharmada más államhoz került. Ezzel együtt természetesen színtiszta magyar lakosságú falvak s százezres nagyságú népesség is. A sokk után felocsúdó, magukhoz térő – immár kisebbségi sorsban élő – magyarság először csak spontánul, az 1930-as években már céltudatosan és összefogva kereste nyelvének és kultú-

rájának megnyilvánulási lehetőségeit az új állam keretén belül. Ehhez természetesen olyan vezető egyéniségek kellettek, akik vállalták a nehéz, sokszor mártíromságba vezető utat. A Csehszlovákiában rekedtek nagy szerencséjére gróf Esterházy János személyében akadt egy ilyen férfi, aki kész volt vagyonának egy részét feláldozni a közös cél érdekében, s főúri származásánál, széles rokoni és ismeretségi körénél fogva eredményesen tudott harcolni a kisebbségi magyarság sorsának megjavításáért.

Molnár Imre könyve lényegében ezt az életutat dolgozza fel, követi nyomon az eddig megjelent irodalom (Arató Endre, Ádám Magda, Fogarassy László, G. Kovács László, Romsics Ignác, Szalatnai Rezső, Szarka László, Szent-Iványi Gábor, Tilkovszky Loránt, Charles Vojatsek), a visszaemlékezések (Balassa Zoltán, Ladislav Deák, Ferdinánd Ďurčansky, Esterházy Lujza, Gömöri János, Hennyei Gusztáv, Janics Kálmán, Popély Gyula, Szegedy-Maszák Aladár) és új levéltári források bevonásával. Magyarán szólva Molnár Imre könyve politikatörténet és így érdeklődésünkre nem tarthatna számot, ám a politikai harc óhatatlanul összefonódott a magyar nyelvű hírlapok és könyvkiadás dolgával. Erre vonatkozóan tehát számtalan – igaz, elszórt – adat található a könyvben, hiszen Esterházy János ott bábáskodott a rövid életű *Magyar Nap* (Pozsony, 1937), a már nagyobb hatósugarú *Felvidéki Magyar Hírlap* (Pozsony, 1941–44) és *Magyar Néplap* (Pozsony, 1942–44) megszületésénél.

Esterházy Jánost 1935-ben Kassa és környékének magyarsága parlamenti képviselővé választotta. Ettől kezdve tíz éven keresztül, megszakítás nélkül, hivatalosan szolgálhatta a szlovákiai magyar népcsoport boldogulásának ügyét. A kezdetben két pártra szakadt magyarságot egy pártba – Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt (rövidebb változatban: Egyesült Magyar Párt) – sikerült tömöríteni s ezzel súlya is megnövekedett.

A közvetlen irányítása alá tartozó lapot, az *Új Hírek* kiadását 1939. április 11-én betiltották, a betiltás másnapján pedig házkutatást tartottak a szerkesztőségben, ám Esterházynak sikerült elérnie, hogy június 18-án újraindult. Ugyanakkor előkészítette a magyar kormánynál a magyarországi szlovákság lapja, a *Slovenská jednota* megjelenését. Vezércikkben köszöntötte azt: „napilappá válva szolgálja a magyarországi szlovákság ügyét és érdekeit."

Esterházy János, látva a szlovákiai magyar kultúra és a magyar könyvkiadás mostoha sorsát, megbízást adott Somos Elemérnek, az *Esti Újság* főszerkesztőjének, hogy szervezze meg a magyar könyvek szlovákiai behozatalát és központi elosztását, „hogy mindnyájan könyvekhez jussunk". Így jött létre a pozsonyi Madách Könyvesház a Hosszú utcában. Ez nemcsak a magyar irodalomnak lett otthona, hanem a szlovákiai magyar képzőművészetnek is, hiszen a Könyvesházhoz csatlakozó szalonban magyar festőművészek és szobrászok kiállításainak megrendezésére is sor került. Alig néhány nappal az ünnepi megnyitás után, 1941. szeptember 8-án a szlovák belügyi hatóságok máris házkutatást tartottak. A Magyar Könyvesházban a hatóság emberei 111 indexen vagy cenzúra alatt lévő könyvet koboztak el.

1941 decemberében számos korábbi atrocitás és zaklatás után hatóságilag betiltották az *Új Hírek* és az *Esti Újság* kiadását. Esterházy, mivel kijárta Budapesten, hogy a magyarországi szlovákság lapja, a *Slovenská jednota*, napilapként jelenhessen meg, új lap alapítására kapott engedélyt *Magyar Hírek* címen. Ennek szerkesztőségében a korábbi két napilap legjobb újságíróit gyűjtötte össze. Szerepe az volt, hogy a magyar falusi lakosságot, illetve a szegényebb magyar városi réteget olcsó és jó újsággal lássa el.

Az 1942. év első napjai újabb botránnyal kezdődtek. A szlovák belügyminisztérium „birodalmi magyar eszmék terjesztésének" vádjával elkoboztatta a Magyar Klasszikusok könyvsorozat *Arany János elbeszélő költeményei és balladái*t, valamint a *Petőfi Sándor válogatott költeményei*t tartalmazó kötetét. Válaszul az 1942. évi Budapesti Könyvnapon, komoly szellemi teljesítménnyel, önálló könyvsátorral jelent meg a szlovákiai magyar kisebbség. A könyvsátrat a magyar politikai élet képviselői – Horthy Miklós kormányzóhelyettes, József ki-

rályi herceg, Kállay Miklós miniszterelnök, Bárdossy László volt miniszterelnök, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter – és sokan mások, közöttük Ján Spisiak, Szlovákia budapesti nagykövete is meglátogatták. Az írók közül megjelent Herczeg Ferenc, majd Tamási Áron vezetésével az erdélyi írók is felkeresték a szlovákiai magyar könyvsátrat.

Az események innen már gyorsan követték egymást. A hitleri hadigépezet egyre nagyobb nyomással nehezedett a tőle keletre fekvő országokra. Hans Ludin, pozsonyi német nagykövet, már korábban is kifogásolta a *Magyar Hírlap* szellemét, vagyis az Esterházy és a lap szerkesztői között létező titkos taktikai megegyezést – a különösen jól szervezett Gestapo mindenhová beépítette ügynökeit – hogy a *Magyar Hírlap* kizárólag kommentároktól mentes híranyagot közöl következetesen.

Egyre nagyobb nyomás nehezedett Esterházyra. Egyrészt a németek, másrészt a szlovákok, harmadrészt pedig az egyre inkább jobbra tolódó új magyar kormány Pozsonyban lévő diplomatái részéről. Hamarosan elkövetkeztek a Magyar Párt végnapjai, majd az orosz megszállás után Esterházyt is letartóztatták és Budapesten, Bukaresten, Jasin keresztül Moszkvába szállították, majd a Gulág poklaiba. 1947-ben Pozsonyba vitték vissza, ahol kimondták rá a halálos ítéletet, melynek végrehajtását azonban bekövetkezett halála megakadályozta.

Esterházy Jánosnak és a szlovákiai magyarság két világháború közötti életét, sorsát bemutató kötetnek éppen sajtótörténeti vonatkozásai érdemlik meg figyelmünket. Az itt közreadott, csak elszórtan hozzáférhető adatait bizonyára jól tudják majd használni sajtótörténészeink.

KŐHEGYI MIHÁLY

Szász, Ferenc: Vielfalt und Beständigkeit. Pécs, 1999. Jelenkor Verlag, 162 l.

A Frankfurtban 1999-ben megrendezett könyvvásárra jelentette meg a pécsi könyvkiadó Szász Ferenc tanulmánykötetét, amelynek alcíme jelzi, miféle tárgykörben mozognak az értekezések: Studien zu den deutsch-ungarischen Literaturbeziehungen (Tanulmányok a német–magyar irodalmi kapcsolatokhoz). A könyv időszerű témát fejt ki a közölt három dolgozatban, az elsőben áttekintést kaphatunk a német–magyar irodalmi kapcsolatok jellegéről, kutatásának történetéről és jelenlegi állásáról, a másodikban Berzsenyi Dániel és a német irodalom kapcsolatára derül az eddigieknél több fény, a harmadik szintén kapcsolattörténeti tanulmány, a Heine-befogadás magyar korszakait világítja át a szerző. A könyvet végigolvasva első megállapításunk az lehet: pontos, megbízható információkhoz juthat az a német olvasó, aki tájékozódni kíván abban, miként alakult a német–magyar irodalmi kapcsolatok története. Szász Ferenc szemléjéből kitetszik, hogy – bár a más részdiszciplinákkal való összehasonlító elemzésről le kell mondania – a német–magyar irodalmi kapcsolatok a múlt század közepétől-végétől kezdve 1945-ig a komparatisztikán belül vezető helyet foglaltak el, míg az 1945 után bekövetkezett szituáció részint kiegyensúlyozottabbá tette a magyar (nyelvű) modern filológiát, részben a háttérbe szorította a szorosabb értelemben vett germanisztikai stúdiumokat. A német-osztrák olvasót elsősorban a kötet első és harmadik tanulmánya érdekelheti, amelyeknek tanulmányozásában az igen alapos dokumentáció, a mellékelt bibliográfia segít. Itt szükséges megemlítenem, hogy a (könyvtárszakot *is* végzett) germanista Szász Ferenc tudománytörténeti áttekintésének nem csekély érdeme az alaposság, a teljességre törekvés, a tudománytörténeti folyamatnak a dokumentációval történő bemutatása. Nem annotált bibliográfiát „szerkeszt" Szász Ferenc, jóllehet, a megjelenés alkalmi vonatkozásaira tekintettel, annak is megvolna a nem csekély jelentősége. A német olvasó tájékoztatása azáltal válhat teljesebbé, hogy a magyar germanisztika alakulástörténete, kiemelkedő tudós személyiségeknek munkássága „statikusan" és „dinamikusan" is föltárul: statikusan, lábjegyzetekben, majd a dolgozatokat követő bibliográfiai összeállításban, illetőleg: dinamikusan, a „főszö-

vegben", folyamatszerűségében, egymásra vonatkoztathatóságában. Még egy, a magyar germanisztika igen fontos eleme bukik ki a dolgozatokból. A tanulmányok bibliográfiai függeléke a különféle egyetemi sorozatok, kiadott doktori disszertációk teljes, kronológiai rendbe szervezett címleírásával szolgál. Az érdeklődő így maga rekonstruálhatja a különféle sorozatok tematikáját, illetőleg az egyetemi műhelyek irányultságát. S bár bizonyos kötetek (mint például a debreceni Német Filológiai Tanulmányok, a budapesti Germanistisches Jahrbuch DDR-UVR vagy éppen a Berliner Beiträge zur Hungarologie) analitikus föltárása elmarad, az első tanulmány jegyzeteiből a kötetek anyaga ugyan nem állítható össze teljesen, a közreműködők munkásságának ismertetésekor mégis fény deríthető a legfontosabb közleményekre. Szász Ferenc jó bibliográfus, problémaérzékeny tudománytörténész: bibliográfiái elrendezésének, „megszerkesztettségé"-nek, értekezései problémaközpontúságának köszönhetően a tanulmány és a tanulmányt részint magyarázó, részint kiegészítő bibliográfia együtt ígéri és teljesíti a magyar germanisztika történeti vázlatára irányuló kutatás elvégzését, beleértve az előzmények értelmezését, értékelését. A harmadik tanulmány pedig egy igen jelentős és Magyarországon (általában: Kelet-Közép-Európában) sokat fordított, adaptált, ismertetett költő, Heinrich Heine utóéletének rajzával egyben a német–magyar szellemi kapcsolatok változó intenzitású rajzát adja, esettanulmányt és bibliográfiai fölmérést: a magyar irodalom recepciós módszerének egy jellegzetes példáját kapjuk (hiszen Heinéről sokan sokfélét sok helyre írtak, sok önálló kötete jelent meg), ezen kívül a Heine-befogadás állomásai jelzik a világirodalmi érdeklődés változásait is (mikor volt a recepció a legjelentősebb, mikor szorult vissza). Így Szász Ferencnek bibliográfiái, lábjegyzetei nemcsak alaposságukkal tűnnek ki, hanem azzal a nem eléggé megbecsülhető jellemzőjükkel is, hogy „funkcionálisak", illetőleg a leginkább azok, hiszen nem egyszerűen „pusztán" informálnak, hanem alátámasztják a főszöveg érvelését, igazolják az ott kifejtett mondandót. Jóleső érzés mainapság szemlélni és értékelni ezt a típusú filológiai apparátust, hiszen a filológiai (ezen belül bibliográfiai) munka értékelésében problémák mutatkoznak. Szász Ferenc egyszerre bibliográfus, germanista és tudománytörténész, mindazonáltal éppen funkcionális szemlélete eltávolítja a valóban elavultnak mondható pozitivista irodalomtörténettől. Egyben példát mutat arra, hogy a följebb említett részdiszciplínákat fölhasználva miként lehet (és érdemes) szólni a magyar tudomány külföldi érdeklődőihöz.

FRIED ISTVÁN

Németek Budapesten. Szerk.: HAMBUCH Vendel Bp. 1998. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, 473 l., ill.

A hazánkban élő nemzeti kisebbségek történetének, kultúrájának, nyelvének kutatása nagy lendületet vett az utóbbi években. Természetesen az egyes népcsoportok tagjai járnak ebben az élen. A magyarországi németek képviselőinek (történészek, nyelvészek, irodalmárok) hosszabb – rövidebb tanulmányaiból válogatott és szerkesztett egy kötetet Hambuch Vendel, aki 1995 és 1998 között a Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat elnöke volt, és ma is a Német Kultúregyesület vezetője. Évtizedek óta dolgozik a népcsoport „szolgálatában" és amint előszavában megjegyzi, régi vágya volt egy ilyen könyv megjelentetése.

A hazai németek valóban jelentős szerepet játszottak nemcsak a főváros, hanem az ország tudományos, gazdasági és kulturális életében is, elég ha Semmelweis Ignácra, a tudós orvosra, Ybl Miklósra, az operaház és Steindl Imrére, az országház tervezőjére, Erkel Ferencre, a „legmagyarabb" zeneszerzőre gondolunk, vagy éppen nyomdászokra, könyv- és lapkiadókra (Emich, Trattner, Heckenast), írókra és újságírókra (Toldy /Schedel/ Ferenc, első magyar irodalomtörténetünk írója, vagy Mátray /Rothkrepf/ Gábor, a *Regélő* szerkesztője), akiknek neve összeforrt a magyar szellemi élettel.

Ez a tanulmánykötet felvázolja a magyarországi németek Pest-Buda és Budapest fővárossá alakításában, kulturális és tudományos felemelkedésében végzett munkáját. Nyolc részre tagolódik: történeti áttekintést ad a pest-budai „svábok"-ról, a kezdetektől egészen napjainkig, a mai önkormányzatok megalakításáig, szól gazdasági szerepükről, egyházi életükről, egyesületeikről, színházukról, iskoláikról etc. Igyekszik minél több oldalról bemutatni a fővárosi német polgárság arculatát, szellemi életét a magyar nemzettel való együttélés keretein belül. A kötet alapgondolata az, hogy bemutassa a népcsoport magyar haza iránti szeretetét, hűségét és hangsúlyozza kultúraközvetítő szerepét. A német ajkú polgárok alkották legnagyobb nemzetiségi csoportunkat – hiszen az 1830-as években Pest-Buda lakosságának többségét számlálták – a három nagy betelepítési hullám után.

Emeljük ki a könyv számunkra legfontosabb fejezetét, amely a kultúrával foglalkozik és bemutatja a nyomdákat, könyvkereskedéseket, sajtó- és könyvkiadást, irodalmat, színházi életet. Soós István nyomdatörténeti vázlata rövid áttekintést ad az 1472-ben ide települt Hess András műhelyétől (ahol a *Chronica Hungarorum*ot nyomtatták) a Franklin-Társulatig (1873), amely a Landerer-Heckenast utóda volt. Kicsit bővebben ír a német könyvkereskedőkről, akik nemritkán kiadók is voltak, pl. a 19. században a Mainzból érkezett Hartleben Konrád Adolf, aki reformkori nagyjaink (Bajza, Eötvös, Kemény etc.) műveit is kiadta, vagy Emich Gusztáv, aki az 1840-es években Csokonai és Petőfi verseit, továbbá a *Honderű* és az *Új Magyar Múzeum* c. folyóiratokat jelentette meg. A Weingand-Eggenberger üzlet Eggenberger József vezetésével a 19. század elején Pest-Buda legnagyobb könyvkiadója és könyvesboltja, a magyar írók kedvelt találkozóhelye volt. Ne felejtsük el Heckenast Gusztávot sem, aki éppoly lelkesedéssel és szép kivitelben adott ki magyar, mint német és osztrák munkákat, s az írók mecénása is volt. Szintén Soós István tollából értesülünk a hazai német sajtótörténetről. Érdekes módon a reformkori magyar nyelvű sajtó felívelésével egyidejűleg működtek a legjobb német nyelvű lapok is hazánkban (*Ofner-* majd *Ofner und Pester Zeitung*, az irodalmi *Iris* és egymás után a sokoldalú *Pannonia*, *Der Spiegel*, *Der Ungar*, amelyek a magyar irodalmi és színházi életről is tudósítottak, valamint magyar alkotók műveit is hozták, német fordításban. Ezek a lapok csak néhány évig működtek és szinte követték egymást. A leghosszabb életű az *Ofner-Pester Zeitung*, amely ezen a néven fél évszázadig, 1845-ig állt fenn és a *Pester Lloyd*, amely közel száz évig, 1854-től 1945-ig szolgálta az olvasókat.

Két folyóiratot külön is kiemel a kötet, az egyik a *Sonntagsblatt*, a két világháború között jelent meg, Bleyer Jakab kiadásában és szerkesztésében és a *Vasárnapi Újság* német nyelvű párjaként értékelhető. A másik a *Deutsche Zeitung* (1840–1844) egészen más szellemiségű volt, a „birodalmi német követeléseknek kellett eleget tennie". A két lapról Pál Vince és Szabó Dezső elemzését olvashatjuk. Az 1945 előtti tudományos dokumentációról Szabó Dezsőtől, az ezt követő időszakról Manherz Károlytól kapunk rövid áttekintést. Napjaink német nyelvű sajtóját Schuth János, a *Neue Zeitung* főszerkesztője vázolja. Érdekes képet mutat, ha ezt összevetjük a 19. századi helyzetről írottakkal.

Nagy múltra tekint vissza a hazai német nyelvű színjátszás és zenekultúra. Már 1774-ben játszottak a Rondellában, s 3 évvel később a Várszínház 1200 főt fogadott be nézőterére. A Pesti Német Színház fénykorát Klemm László szerint, 1812 és 1847 között élte. Ez a színház már 3500 férőhelyével „monumentálisnak" számított a korban, a Gizella téren (mai Vörösmarty tér) állt, amíg egy tűzvész el nem pusztította. A német és osztrák szerzők mellett magyar darabokat is játszottak fordításban, sokszor magyar nyelvű betétekkel, dalokkal színezve. Az 1837-ben megnyílt Pesti Magyar Színház, a későbbi Nemzeti, nagy vetélytársat jelentett. A fenntartásról, műsortervekről is közöl adatokat a cikk írója. Szász Ferenc a magyarországi német írókat-költőket mutatja be az 1850 és 1945 közötti időszakból, akik ma-

gyar alkotókat is fordítottak németre, ezzel is népszerűsítve irodalmunkat külföldön.

A *Németek Budapesten* szép kivitelű, igényes tanulmánykötet, 1998-ban jelent meg és egy évvel később néhány új írással kiegészítve, németül is olvashattuk. A magyar és német kiadás végén találunk egy rövid életrajzgyűjteményt („Ki kicsoda a fővárosi németségben") és a téma válogatott bibliográfiáját is tanulmányozhatjuk. Régi és mai fotóillusztrációk segítségével végigkísérhetjük az elmondottakat. Az „enciklopedikus" igényű munka a szerkesztő reményei szerint folytatódik majd.

MUTH ÁGOTA GIZELLA

Ştirban, Sofia: Din istoria hârtiei şi filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII.). Alba Iulia 1999. Universitatea „1 Decembrie 1918", 178 l. /Bibliotheca Universitatis Apulensis 3./

A most megjelent könyv újabb, örvendetes bizonyítéka a Romániában folyó papírtörténeti kutatásoknak. Sofia Ştirban, aki a gyulafehérvári Muzeul National al Unirii (Alba Iulia) mellett működő országos restauráló központnak munkatársa, könyvét a 17. század folyamán Gyulafehérvárott nyomtatott román könyvek papírjáról és vízjeleiről írta.

A vízjelek rendszeres kutatásának két módja van: vagy a nyomda felől megközelítve, amikor egy régi nyomda kiadványait, vagy kiadványainak csoportját tekinti át a kutató, vagy a papírmalom felől megközelítve, amikor a malom termékeit kutatja fel bizonyos, körülhatárolt földrajzi térségben. Sofia Ştirban munkája jellegéből adódóan az előbbi megközelítést választotta – a Múzeum Könyvtárának régi könyv anyagából a 17. században Gyulafehérvárott készült román nyomtatványokra összpontosította figyelmét.

Könyve kutatási beszámoló is egyúttal. A 17. századi gyulafehérvári nyomtatványok restaurálása során a kutató nemcsak a papír konzerválására fordított gondot, hanem megkísérelte a nyomtatópapírok azonosítását és datálását is. Amint a szerző bevezetőjében elmondja, a régi könyveken végzett laboratóriumi vizsgálatok kedvező alkalmat nyújtottak arra is, hogy több oldalról elemezzék a sokszor nemcsak javításra, hanem datálásra is váró írott és nyomtatott dokumentumokat. A Muzeul Unirii könyvtárában lévő régi könyveket restaurálva lehetőség kínálkozott a tinta és a papír beható vizsgálatára, amelynek eredményeit azután bizonyos nyomtatott és kéziratos könyvek datálására fel is lehetett használni. A nyelvi, tipográfiai és könyvdíszítési ismereteket tehát kiegészítették a laboratóriumi vizsgálatok eredményével, ily módon tisztázva bizonyos olyan, kulturális téren megnyilvánuló kapcsolatokat, amelyek egyébként nem voltak ismertek.

Hogy a hasonló kérdésekkel foglalkozó kutató, vagy még inkább a jövendő kutató az összefüggéseket világosabban lássa, a szerző olyan fejezeteket is beiktatott kötete elejére, amelyek új eredményeket nem tartalmaznak, hanem csak rövid vázlatát adják pl. a papírtörténetnek, a vízjelekkel való datálás lehetőségeinek. Egy másik fejezetet a mai Románia területén működő korai erdélyi és havasalföldi, moldvai papírkészítés történetének szentel, különös hangsúllyal a hazai (helyi) papírbeszerzésre, tehát az Erdélyben a 17. század során tevékenykedő papírmalmokra és ezek kapcsolatára a század folyamán Gyulafehérvárott működő nyomdákkal.

A szerző kiemeli azt az összefüggést, amely a fejedelmek által pártolt könyvnyomtatás és az – ezt kiszolgáló – papírmalom-alapítások közt megnyilvánul. Tény, hogy a 16. századi malmok közül (brassói, kolozsmonostori, szebeni) a 16–17. század fordulójára már egy sem működött. Az új század első évtizedeiben a nyomdák kénytelenek voltak behozatalhoz folyamodni, besztercei, brassói vagy szebeni kereskedők közvetítésével vagy közvetlen beszerzéssel.

Ez a fejezet tehát összefoglalja az Erdélyben a 17. század során működő papírmalmokat: ezek közül az első az I. Rákóczi György által 1637-ben alapított lámkeréki (Lancrăm)

papírmalom. Ez a malom különös fontosságra tett szert a két Rákóczi fejedelem idejében. Ismeretes, hogy Erdély legelső, brassói papírmalmát 1611-ben a hajdúcsapatok felégették, és többé nem épült újjá. Ekkortájt esett áldozatul a harcoknak a Heltai-féle kolozsvári papírmalom is, amelyet szintén nem állítottak helyre. Úgy tűnik, hogy a 16–17. század fordulója táján már a szebeni malom sem működött. Az újonnan alapított lámkeréki malom, amelyet a Marosba ömlő Sebes vízére állítottak, 1637 nyarán kezdett dolgozni, és jó minőségű papírt állított elő. Erről a malomról nemcsak Jakó Zsigmond, hanem Gernot Nussbächer kutatásai is rendelkezésünkre állnak, az utóbbi pontos időhatárok közé tudta szorítani a papírmalom által használt tízféle vízjelet, amelyet fennállása idején, 1637 és 1658 között használt. Nussbächer valószínűnek tartja, hogy a lámkeréki papírmalom az 1658-as török-tatár pusztításnak esett áldozatul 1658. szeptemberében, de addig fontos közvetítője volt az Erdély és Havasalföld közötti kulturális és gazdasági kapcsolatoknak.

A következő papírmalom 1655–1656-ban létesült a fejedelem görgényi (Gurghiu) uradalmán, ugyancsak fejedelmi alapításként, ennek terméke azonban nem érte el a lámkeréki minőségét, és nyomtatásra nem volt alkalmas. A malom kisebb károkat szenvedett ugyan a török-tatár betöréskor, de Apafi Mihály fejedelem helyreállíttatta az 1662. év folyamán. Bár még 1688-ban is van jele annak, hogy működött, mégis, ha finomabb minőségű íróanyagra volt szükség, azt maga Apafi, vagy a fejedelemasszony külföldről hozatta be.

Úgy látszik, hogy a papír-kereskedelem színhelye Beszterce, Szeben és Kolozsvár volt, de volt úgy, hogy a Apafi ezek mellőzésével, egyenesen külföldről hozatott nagyobb mennyiségű, jobb papírt: 1687-ben például Lengyelországból. A görgényi malom sem mennyiségben, sem minőségben nem elégítette ki a környék író- és nyomtató-papír igényét.

A század utolsó éveiben a hazatérő Tótfalusi Kis Miklós már 1695 decemberében kérte papírmalom építésének engedélyezését Kolozsvárt. A görgényi fejedelmi papírmalom elpusztítása óta (1696) Erdélyben sehol sem készítettek papírt. Tótfalusi sikertelen kísérlete után jóakarói, Pápai Páriz Ferenc és Bethlen Miklós Felenyeden, a kollégium birtokán és költségével 1699–1700-ban mégis létesítettek papírmalmot, de ennek Kis már alig vehette valami hasznát. Ennek a felenyedi (Aiudul de Sus) papírmalomnak felállítása Bethlen Miklós kollégiumi főgondnok és Pápai Páriz Ferenc buzgólkodásának köszönhető. A 17. században az erdélyi papírmalmok közül utolsóként a felenyedi malom létesült, és bár Enyed városának 1704. évi feldúlását túlélte, működését már 1717-ben beszüntette.

Mindezeket a 17. századi erdélyi papírmalmokkal kapcsolatos ismereteket azonban a szerző csak vázlatosan ismerteti, hiszen elsődleges szándéka az, hogy a 17. század folyamán Gyulafehérvárott nyomtatott román könyvek papírjának provenienciáját feltérképezze, a nyomtatványok vízjele alapján. Tény, hogy a 17. század három erdélyi papírmalma közül csak a lámkerékinek papírja található meg a Sofia Ştirban által vizsgált, Gyulafehérvárott nyomtatott román nyelvű könyvekben, a két utóbbi erdélyi papírmalomnak, a görgényinek és a felenyedinek termékei nincsenek képviselve e nyomtatványok anyagában. Igaz, a felenyedi malom működéséről az első hiteles adat 1699. november 15-ről való, és ekkorra már szinte el is készült a terjedelmes *Chiriacodromion* (1699). Az 1702-es katekizmust viszont – elvileg – már nyomhatták volna erre a papírra.

A szerző két oldalról közelíti meg szűkebb témáját, a gyulafehérvári nyomtatványok vízjelének feltárását. Egyrészt sorra veszi az itt készült, általa vizsgált román nyelvű nyomtatványokat: kettőt a fejedelmi nyomdából (a két legjelentősebbet és legterjedelmesebbet, a *Noul Testament* (Új Testamentum, 1648) és a *Psaltirea* (Zsoltárok, 1651), és hetet a századvégi ortodox érseki nyomda kiadványai közül: kezdve a *Sicriul de aur* (Aranykoporsó 1683) című temetési beszéd-gyűjteménytől, – amely valójában nem Gyulafehérvárott, hanem Szászsebesen, bár ugyanabban a műhelyben jelent

meg – egészen a *Pâinea pruncilor* (Kisdedek kenyere 1702) című kis katekizmusig. Időrendi sorrendben foglalkozik az általa vizsgált, Gyulafehérvárott nyomtatott román nyelvű művekkel (amelyek azonban természetesen nem képviselik a teljes gyulafehérvári román könyvtermés minden egyes példányát, csak azokat, amelyekkel a szerző a restaurálás során a Múzeum állományában foglalkozott.)

Előbb tehát az egyes nyomtatványokat sorravéve azokat a vízjeleket írja le, amelyeket e kötet példányaiban azonosított, részletezve az elkülöníthető, különféle származású papírok vízjele mellett azok variációit is. A fejedelmi nyomda két említett román nyelvű kiadványában talált vízjeleket a szerző az 1–4. szám alatt írja le szövegesen, és mutatja be reprodukcióban is. Míg az 1648-ban nyomtatott *Noul Testament* papírjában csak az alapító, I. Rákóczi György fejedelem monogramjával jelölt papír található, addig a három évvel később elkészült *Psaltirea* papírja Erdély és a Rákócziak címerét ábrázolja, három féle változatban.

Kiegészítésül talán nem érdektelen megjegyezni, hogy éppen most áll restaurálás alatt az Országos Széchényi Könyvtárban az 1641-ben feltehetően szintén Gyulafehérvárott, de nem a fejedelmi nyomdában, hanem Dobre pap által nyomtatott *Evanghelie*. Alkalmam nyílt ennek a mindössze néhány példányban ismert ritkaságnak papírját is megvizsgálni és megállapíthattam, hogy annak levelein is a lámkeréki papírmalom GR monogramja található. Újabb adalék arra nézve, hogy Dobre pap munkásságát a fejedelmi udvar támogatta – még ilyen módon, nyomtatópapírral is.

Az 1683-ban megjelent *Sicriul de aur* (Aranykoporsó) nyomtatásához a szerző csoportosítása szerint tizenegy féle vízjelű papírt használtak fel, összesen huszonöt változatban. Érdekes, hogy míg e papírok egy része máshol nem, csak ebben a nyomtatványban fordul elő, addig egy részük megtalálható az ortodox érseki nyomda hat évvel később készült kiadványaiban is. (Jó lenne tudni, hogy a közbeeső években Szebenben ugyanezzel a nyomdai felszereléssel készült román könyveket vajon ugyanilyen papírokra nyomták-e?) Ugyanakkor az 1689-es kiadványok és a tíz évvel később ugyanebben a műhelyben készült *Chiriacodromion* papírjai között semmiféle egyezés nincs, az utóbbit egészen másfajta papírra nyomtatták. Ez utóbbi körülményt indokoltan hozza összefüggésbe a szerző az önálló fejedelemség megszűnésével és a Habsburg birodalomból származó papír-import túlsúlyával. Nem esett még szó a gyulafehérvári ortodox érseki nyomda utolsó kiadványáról, az 1702-ben megjelent *Pâinea pruncilor* (Kisdedek kenyere) papírjáról. Ez megint csak nem mutat semmi hasonlóságot sem a korábbi papírokkal, sem a mindössze három évvel korábban megjelent *Chiriacodromion*éval. Érthető okokból: ez a kis katekizmus már nem az ortodox érseki nyomda kiadási programja keretében jelent meg, hanem ez Baranyi László jezsuita gyermekeknek szóló katekizmusa, román nyelven, cirill betűkkel. Nyomdásza sem Mihai Istvanovici volt. Papírjának vízjelét nem sikerült a szerzőnek azonosítani, így származási helye is ismeretlen maradt egyelőre.

Másrészt, a kiadványonkénti felsorolás után, a szerző vízjelek szerint is osztályozza anyagát: 120 féle, mérethű reprodukcióban is közölt vízjelet különít el az általa vizsgált kiadványokban és példányokban. Itt nem hagyhatjuk szó nélkül az egyébként tudományos igényű feldolgozás komoly hiányosságát, nevezetesen, hogy nem közölte az azonosítást meggyőzővé tevő, alapvető kézikönyvek megfelelő hivatkozásait, amelyek a kérdéssel behatóan foglalkozni kívánó kutatót meggyőzték volna arról, hogy a szerző valóban körültekintően azonosította az egyes vízjeleket. Nem állítjuk, hogy ez könnyű feladat, de hiszen ezt bizonyára elvégezte a szerző. Amit tehát monográfiájában hiányolunk, különösen módszertani szempontból, azok a meghatározásoknál a pontos hivatkozások.

Hogy csak a legegyszerűbbet említsük: az 1. vízjel esetében, amelyet a szerző az 1648-ban nyomtatott *Noul Testament* példányában talált, hivatkozni lehetett volna a lámkeréki papírok Nussbächer-féle (Apulum 1977. 681–691) be-

sorolására: itt nyilvánvalóan a GR ligatúrákon belül a közepes méretű, VI. vízjel-típusról van szó (ellentétben az 1641-es *Evangheliе*ben talált GR ligatúrával, amely a IV. típusú, legnagyobb méretű). Pedig ennek a vízjel típusnak a szerző által regisztrált 1648-as előfordulása szépen beleillik abba az időrendbe, amelyet Nussbächer megállapított, nevezetesen, hogy ezt a méretet 1644–1653 között használták, jóllehet 1646-ban az ennél is kisebb GR-változat is előfordul. Ugyanígy érdemes lett volna kiegészíteni Nussbächer vizsgálódásait az 1651-es évben használt vízjelekkel: ő ugyanis erdélyi címert ábrázoló papírt nem regisztrált 1651-ből, vagyis a *Psaltirea* megjelenési évéből. Annál érdekesebb, hogy Ştirban a *Psaltirea* példányaiban háromféle változatban is megtalálta.

A *Sicriul de aur* (Aranykoporsó, 1683), valamint az 1689-es év kiadványai már nem helyi eredetű papírra készültek. 1688 után már a görgényi malom sem működött, amelynek terméke egyébként, amint fent már szó volt róla, amúgy is kevéssé volt alkalmas nyomtatásra, de feltehetően a termelékenysége is csekély lehetett. Ezért voltak kénytelenek az erdélyi nyomdák ismét a korábbi, 16. századi beszerzési forrásaik felé fordulni: a szerző megállapítása szerint nagyobbrészt Itáliából, kisebb részben Lengyelországból és német területről hozott papírt használtak.

A szerző kutatásai során több figyelemreméltó és meggyőző megállapítást tett. Érdekes megállapítása, hogy bár időközben létrejött, és az 1640-as években már dolgozott az a két havasalföldi papírmalom is, amelyet Matei Basarab fejedelem létesített, ezeknek termékei nem tükröződnek a korabeli, Gyulafehérvárott nyomtatott román könyvekben. Érdekes és említésre méltó az is, hogy míg Lámkerék exportra is termelt (ilyenkor módosított vízjelet használt: az erdélyi címer mellé a fejedelem monogramját is feltüntették), és részben ellátta a Havasalföldön Govorán, Câmpulungban és Târgovistében létesített nyomdát, addig a havasalföldi papírmalmok termékei nem találhatók meg erdélyi román nyelvű kiadványokban. Vagyis a gyulafehérvári román nyelvű nyomtatványokat nem a Matei Basarab fejedelem által állított havasalföldi malmok papírjára nyomtatták.

Ugyanakkor a havasalföldi román fejedelmi kancellária iratai között 1638–1654 között követhetők nyomon a Matei Basarab uralkodása idején létesített két papírmalom termékei. A kérdéssel Olimpia Guţu foglalkozott, aki a bukaresti Állami Levéltár iratanyagának vizsgálata alapján szűrte le megállapításait (Romanoslavica 1984. 381–396). Eszerint Matei Basarab két malmot létesített uralkodása idején, az egyiket Râmnicu-Vilcea közelében, a másikat Calimanesti mellett. Mindkettő a Basarab fejedelmi család címerállatát használta vízjelként, de egymástól jól megkülönböztethető formában. A râmnici a keselyűt, a fejedelem címerállatát ábrázolta pajzsban, a calimanesti-i papíron viszont a keselyű gondosabban kidolgozva, nagyobb alakban, de pajzs nélkül látható. A két malom alapításának motívuma bizonyára ebben az esetben is a megélénkülő nyomdai tevékenység lehetett, hiszen ezekben az években Câmpulungban, Govorán és Târgovistében is dolgozott nyomda. A vizsgálatok azt mutatják, hogy megtermeltnél jóval nagyobb volt a papír-igény, tehát még a havasalföldi papírmalmok működése idején is behozatalra is szükség volt.

Első látásra meglepőnek tűnik, hogy milyen nagy arányban szerepelnek a Sofia Ştirban által megvizsgáltak között itáliai papírok. De ha arra gondolunk, hogy Bulgáriában a török uralom idején készült iratok legnagyobb része itáliai eredetű papírra készült, (l. erről Velkov–Andreev: *Vodni znaci v osmano-turskite dokumenti 1*. Sofia 1983. repertóriumát), sőt, hogy bizonyos itáliai malmok kifejezetten az ottomán birodalom számára készítettek export-papírt, akkor nem csodálkozhatunk, hogy ezek a papír-szállítmányok északabbra is eljutottak. Azokról a papírokról, amelyek három levelű, betűkkel kombinált mellékjelekkel vannak ellátva, már a korábbi, Ştirban által is idézett kutatások megállapították, hogy jellegzetes itáliai papír-típusok. Ilyent a szerző összeállításában is jó néhányat találni, mint pl. az 5–11.

típus (ezek mindegyikét az 1683-ban nyomtatott könyvben használták), vagy a 26–27. vízjel, amely 1683 és 1689 között nyomtatott könyvekben egyaránt előfordul.

Különösen érdekesek a szerzőnek az „À la mode papier"-ral kapcsolatos következtetései. Ezzel a kérdéssel Sofia Ştirban már két korábbi tanulmányában is foglalkozott. Első kutatási beszámolójában (Apulum 1989. 627–634) vizsgálódásainak tárgya az a papír, amelyre az 1699-ben Gyulafehérvárott kinyomtatott *Chiriacodromion* kéziratos másolata készült. Éppen papírja alapján tudta megállapítani, hogy a másolat 1730-ban, vagy annál valamivel korábban a prislopi kolostorban készült. A másoló négyféle papírt használt fel, amelyek közül az egyik francia eredetű. Laponként összevetve a kéziratos másolatot a nyomtatott eredetivel, ez utóbbiban is megtalálta (egyéb papírfajták mellett) és azonosítani tudta ugyanazt a francia papírfajtát, az „Allamode-Papier"-t. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a prislopi kolostor Gyulafehérvárról a könyvvel egyidejűleg ebből a francia import-papírból is kapott egy adagot. Sofia Ştirban másik, hasonló témájú tanulmánya arról ad hírt, hogy három 18. századi erdélyi kézirat papírjában, akárcsak a *Chiriacodromion* Gyulafehérvárott 1699-ben nyomtatott példányaiban, ugyanazt a francia eredetű vízjelet sikerült azonosítania, négy változatban (Apulum, 1990–1993. 637–643.). Ezek a papírfajták a Havasalföldről kerültek Erdélybe, a fenti könyv kinyomtatása alkalmából, mint a havasalföldi Constantin Brâncoveanu (1688–1714) fejedelem ajándéka az erdélyi románoknak. A prislopi kolostor volt a 18. század elején az egyetlen, amelynek könyvkötő-műhelye volt és másoló-iskolája. A szerző arra a következtetésre jut, hogy Prislopba Gyulafehérváron keresztül került ez a papír.

Sofia Ştirban eredményeit tömören úgy foglalhatjuk össze, hogy míg a fejedelmi nyomdában kiadott két nagy terjedelmű és nagyjelentőségű (és tegyük hozzá, ma is igen sok példányban fennmaradt) részleges román Bibliakiadás teljes egészében hazai papírra készült, minthogy e nyomtatványok példányaiban kizárólag a fejedelmi alapítású lámkeréki malom vízjelei találhatók, addig a századvégi ortodox érseki nyomda kiadványait meglehetősen változatos származási helyű papírokra nyomtatták.

Továbbá, míg a független Erdély idejéből – a szerző megállapítása szerint – német és itáliai papírokat találni nagyobb számban, attól kezdve, hogy a fejedelemség a Habsburg birodalom része lett, háttérbe szorultak az itáliai eredetű papírok, és a felhasznált nyomtatóanyag nagyobb része német, elsősorban osztrák eredetű, de előfordul francia import-papír is. A nagyszabású (és ugyancsak nagy példányszámban készült) *Chiriacodromion* (1699) nyomtatásához a nyomtatópapírok nagy változatosságát használták fel, új, eddig ismeretlen tényezőként azonban a francia papír jelent meg. E nagyszabású mű kinyomtatásához a havasalföldi Brâncoveanu fejedelem nemcsak legjobb könyvnyomtatóját küldte el Erdélybe, Mihai Istvanovici személyében, hanem, a szerző következtetése szerint ő ajándékozta meg az ortodox nyomdát az e munkához szükséges, jelentős mennyiségű papírral is, méghozzá francia importból származó papírral. Ez pedig új kapcsolatok meglétét bizonyítja nemcsak Erdély és Havasalföld, hanem Havasalföld és Nyugat-Európa között is.

A fentiekből is látszik, hogy a nyomtatáshoz felhasznált papírok hogyan tükrözik a tulajdonviszonyok, érdekeltségek változását. Mindezt a szerző igen jól felismerte, és egzakt módszerrel bizonyította, kimutatva egyúttal azt is, hogy a papírtörténeti kutatásoknak milyen fontos kultúrtörténeti jelentőségük van.

V. ECSEDY JUDIT

Schneider, Karin: Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten. Eine Einführung. Tübingen, 1999. Max Niemeyer Verlag, 237 l. /Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte: B, Ergänzungsreihe Nr. 8./

A középkori könyves műveltség kutatása Németországban nagy múltra tekint vissza. Már a német felvilágosodás több képviselője

élénk érdeklődést mutatott a középkori kéziratok iránt, a XIX. század első fele óta pedig már tudományos igénnyel folyik a kutatás. Manapság pedig a kodikológiai, paleográfiai kutatómunka már kiemelt kutatóközpontokban szervezetten folyik.

Karin Schneider neve ismerősen cseng a kodikológiával foglalkozó szakemberek előtt, hiszen számtalan kitűnő tanulmány szerzője, a rendkívül alapos *Gotische Schriften in deutscher Sprache* című műve pedig máig a germanisták egyik legfontosabb kodikológiai szakkönyve. Most bemutatandó paleográfiai kézikönyve régi adósságot törleszt.

Hosszú évtizedekig germanisták egész sora elsősorban Joachim Kirchner először 1950-ben megjelent kis könyvéből tanulta a paleográfia alapjait. A paleográfiai kutatások azonban az utóbbi évtizedekben örvendetes módon fellendültek. Számos olyan probléma került a kutatás középpontjába (például a késő középkori kéziratok vizsgálata), amellyel korábban nem vagy alig foglalkoztak a kodikológusok. Mindenképpen indokolt volt tehát egy új, az utóbbi évtizedek kutatási eredményeit is feldolgozó paleográfiai kézikönyv közreadása.

A szerző a bevezetésben rövid áttekintést ad a kodikológiai kutatások történetéről Karl Lachmanntól napjainkig. Bemutatja azokat a könyvtárakat, ahol jelentős számú középkori német kézirat található. Megismertet e kéziratállományok katalogizálásának, feldolgozásának rövid történetével, megemlítve azokat a problémákat, amelyek megoldása a jövő feladata. A szerző csak a német nyelvterületen található fontosabb könyvtárakat tárgyalja részletesen, vélhetően terjedelmi okokból az egyéb gyűjteményeket, például a magyarországi könyvtárakat csak megemlíti. A szerző a bevezetőben előrebocsátja, hogy bizonyos kérdésekkel – például a kodikológia művészettörténeti vonatkozásaival, a hangjegyírással, dialektológiai problémákkal – nem foglalkozik.

A tudományos igénnyel megírt könyv három nagy egységre tagolódik. Az első rész a paleográfiai alapismeretekkel foglalkozik. Megismerkedhetünk az írástörténettel, az egyes írástípusokkal a karoling minusculától a texturán, kurzíván, bastardán át a korai folyóírásig, tehát körülbelül a XVI. század első harmadáig. A szerző részletesen bemutatja az írástípusok sajátosságait s minden írástípushoz mellékel egy mintát is: egy-egy kódexlap fotóját. Az egyes betűformák sajátosságainak leírásánál mindig utal a kódexlap megfelelő helyére, így az olvasó eredetiben is tanulmányozhatja a betűformákat. Ebben a részben esik szó továbbá a rövidítésekről, a központozási gyakorlatról, a számok írásáról is. Schneider külön fejezetet szentel annak a kérdésnek is, hogyan lehet az egyes scriptorok kézírását egymástól megkülönböztetni.

A második részben a kéziratokkal kapcsolatos technikai és anyagi természetű kérdésekről van szó. A szerző sorra veszi az íróanyagokat és íróeszközöket, a kódex felépítésével, szerkezeti egységeivel illetve kötéseivel kapcsolatos fogalmakat. Ez utóbbi témával kapcsolatban külön szól a középkori kódextöredékek problémájáról.

A harmadik – legrövidebb – rész a kódexek használatával, használóival kapcsolatos fogalmakat tárgyalja. Áttekintést kapunk azokról az ismertetőjegyekről (tulajdonosbejegyzés, címer, szignatúra, ex libris stb.), amely a kódex provenienciájára utalhat. A könyv végén pedig természetesen névmutató, illetve a kéziratok regisztere található.

A könyv kitűnően hasznosítható az egyetemi oktatásban, de a régi német kéziratokkal foglalkozó fiatal kutatók számára is nélkülözhetetlen segédeszköz lesz. Tekintve, hogy Magyarországon is nagyszámú német kéziratot, oklevelet őriznek, a kézikönyv vélhetően nálunk is nagy népszerűségnek fog örvendeni.

Mindent egybevetve elmondhatjuk, hogy Karin Schneider műve méltán került be a Wilhelm Braune által alapított „Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte" c. sorozatba. Reméljük, hamarosan ott sorakozik majd a kézirattárak, levéltárak könyvespolcain.

LŐKÖS PÉTER

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 11,44 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Köpeczi Béla: Thököly az európai szépprózában 121
Bíró Gyöngyi: Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott 131
Muth Ágota Gizella: Iris. Német nyelvű irodalmi almanach a magyar reformkorban 145
Pócsi Katalin: Az állam és az egyház viszonyának értelmezése Lázár János Voltaire-fordítása tükrében 162
Schőn István: A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai 175

KÖZLEMÉNYEK

Ladányi Erzsébet: A „Bodrog-parti Athén" kezdeteiről 191
Gömöri György: Jegyzetek a „Londinum Perlustratum" egy dedikált példányához 198
Csorba Dávid: Névtelen ‚jajj-szó' (Kismarjai Veszelin Pál prédikációja) 200
Papp Júlia: Weidenfelder Lőrinc két levele erdélyi régiségekről 1754-ből 204
Debreczeni Attila: Régi hírlapok értékeiből. (Dayka Gábor és Bárány Péter elfeledett írásai) 210
Herpai Péter: Mátyási József cenzúrázott sorai 214
Bálint Gábor: A két „Uj Idők" 1919-ben 223

FIGYELŐ

Kókay György: A magyar újságírás első vértanúja. (Hajnóczy József születésének 250. évfordulójára) 229
Rózsa György: D'une vision jusqu'à la technologie de pointe 230

SZEMLE

Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Red. Emericus Szentpétery. Vol. 1–2. Bp. 1937–1938. Hasonmás kiadás. Az utószót és a bibliográfiát összeáll. Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999. (*Sarbak Gábor*) 234
Mezei Zsolt: Pápai könyvtárak a századfordulón. Pápa, 1999. (*Muth Ágota Gizella*) 235
A Mentor könyvesbolt, 1922–1930. Összeállította Csaplár Ferenc. Bp. 1996. (*Bálint Gábor*) 236
Molnár Imre: Esterházy János 1910–1957. Dunaszerdahely, 1999. (*Kőhegyi Mihály*) 237
Szász Ferenc: Vielfalt und Beständigkeit. Pécs, 1999. (*Fried István*) 239
Németek Budapesten. Szerk. Hambuch Vendel. Bp. 1998. (*Muth Ágota Gizella*) 240
Ştirban, Sofia: Din istoria hârtiei şi filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII.). Alba Iulia, 1999. (*V. Ecsedy Judit*) 242
Schneider, Karin: Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten. Tübingen, 1999. (*Lőkös Péter*) 246

Ára: 300 Ft

SOMMAIRE

Köpeczi, Béla: Thököly dans la prose littéraire européenne 121
Bíró, Gyöngyi: Les bibliothèques des intellectuels ecclésiastiques unitaires à Kolozsvár au XVIe et au XVIIe siècles 131
Muth, Ágota Gizella: Iris. Un almanach en langue allemande à l'ère des réformes hongroise 145
Pócsi, Katalin: L'interprétation de la relation de l'État et de l'Église reflétée par la traduction de Voltaire de János Lázár 162
Schőn, István: Les revues officielles de la franc-maçonnerie hongroise 175

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Ladányi, Erzsébet: Sur les origines de „l'Athènes du rivage de Bodrog" 191
Gömöri, György: Des notes à un exemplaire dédié du „Londinum Perlustratum" 198
Csorba, Dávid: Un ‚cri de douleur' anonyme. (Sermon de Pál Kismarjai Veszelin) 200
Papp, Júlia: Deux lettres de Lőrinc Weidenfelder sur des curiosités de Transylvanie de 1754 204
Debreczeni, Attila: Du trésor des journaux anciens. (Les écrits oubliés de Gábor Dayka et Péter Bárány) 210
Herpai, Péter: Les lignes censurées de József Mátyási 214
Bálint, Gábor: Les deux „Uj Idők" (Les Temps Nouveaux) en 1919 223

CHRONIQUE

Kókay, György: Le premier martyr de la presse hongroise. (A l'occasion du 250e anniversaire de sa naissance de József Hajnóczy) 229
Rózsa, György: D'une vision jusqu'à la technologie de pointe 230

REVUE

Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Red. Emericus Szentpétery. Vols 1–2. Bp. 1937–1938. Une édition facsimile. Épilogue et bibliographie par Kornél Szovák et László Veszprémy. Bp. 1999. (*Sarbak, Gábor*) 234
Mezei, Zsolt: Les bibliothèques de Pápa au tournant du siècle. Pápa, 1999. (*Muth, Ágota Gizella*) 235
La librairie Mentor, 1922–1930. Réd. par Ferenc Csaplár. Bp. 1996. (*Bálint, Gábor*) 236
Molnár, Imre: János Esterházy. 1910–1957. Dunaszerdahely, 1999. (*Kőhegyi, Mihály*) 237
Szász Ferenc: Vielfalt und Beständigkeit. Pécs, 1999. (*Fried, István*) 239
Des Allemands à Budapest. Réd. par Vendel Hambuch. Bp. 1998. (*Muth, Ágota Gizella*) 240
Ştirban, Sofia: Din istoria hârtiei şi filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII.) Alba Iulia, 1999. (*V. Ecsedy, Judit*) 242
Schneider, Karin: Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten. Tübingen, 1999. (*Lőkös, Péter*) 246

HA 1759

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

116. évfolyam

2000

3

ARGUMENTUM KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES ET DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

116. ÉVFOLYAM 2000/3. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő)
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő)
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 2000-től egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Csapodi Csaba

Csapodi Csaba 2000. szeptember 28-án ünnepli 90. születésnapját. Tanítványai és kollégái, valamint a Magyar Könyvszemle szerkesztősége a folyóirat e számával köszöntik őt.

Csapodi Csaba Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem–földrajz szakán szerzett diplomát, s ezt követően 1933-ban bölcsészdoktorátust. 1946-ban egyetemi magántanár. Dolgozott az Országos Széchényi Könyvtárban, a Teleki Pál Tudományos Intézetben, az Egyetemi Könyvtárban és az MTA Könyvtárában, ahol nyugdíjba vonulásáig a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye vezetője volt. 1984-től az ELTE c. egyetemi tanára. 1974-ben kandidátusi, 1978-ban doktori fokozatot kapott az Akadémiára benyújtott értekezéseiért. 1943-ban Baumgarten-jutalomban részesült, 1976-ban az MTA Elnökének Díjával tüntették ki, 1995-ben Széchenyi-díjat kapott. Tagja volt az Országos Könyvtárügyi Tanácsnak és a Magyar Tudományos Akadémia több szakbizottságának. Több korszakkal is foglalkozott, és több tudományterületen fejtett ki maradandó munkásságot. A művelt nagyközönség számára Mátyás király könyvtáráról írott könyve, a Bibliotheca Corviniana kötetei a legismertebbek.

Az itt megjelenő tanulmányok és kisebb közlemények – számukat terjedelmi okok korlátozzák – témájukban, szerzőik pedig szinte valamennyien kapcsolódnak Csapodi Csaba kutatási területeihez és személyéhez. Kosáry Domokos történész professzor, akadémikus, 1990–1996 között a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, a Teleki Intézetben volt Csapodi Csaba kollégája. Rózsa György 1960–1996 között volt igazgatója (később főigazgatója) az Akadémia Könyvtárának. Berlász Jenővel éveken át, igen nehéz időkben, mint osztályvezető és helyettese együtt vezették az MTA Könyvtára Kézirattárát, s társszerzői voltak a Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig című, 1945-ben, majd 1948-ban megjelent tankönyvnek. F. Csanak Dóra mintegy negyed századon át munkatársa, majd helyettese, végül utóda volt. Borsa Gedeon a társintézményből, az OSzK-ból ismert könyvtörténeti kutató, nagyrabecsült kolléga, s hasonló mondható el kézirattárosi oldalról Vizkelety Andrásról. Ritoókné Szalay Ágnessel a reneszánsz kutatásban voltak közös érintkező pontok, azon túl, hogy 1968–1997 között Ritoókné az osztály dolgozója volt. A Pannóniából Genfbe szakadt Lőkkös Antal, a genfi ősnyomtatványok katalógusának szerzője és könyvtáros kolléga az itt közreadott tanulmányával az ősnyomtatványok magyar katalógusának (CIH) egyik szerzője előtt is tiszteleg.

N. Abaffy Csilla, Körmendy Kinga és Rozsondai Marianne Csapodi tanár úr speciális kollégiumának hallgatói, majd az MTAK Kézirattárában és Régi Könyvek Gyűjteményében munkatársai, ketten jelenleg e gyűjtemény vezetői. Mázi Béla 1973 óta a Kézirattár munkatársa. Wojtilla Gyula közel másfél évtizeden át dolgozott ugyanitt, W. Salgó Ágnes ötödéves bölcsészhallgatóként Csapodi tanár úr keze alatt töltötte szakmai gyakorlatát. Voit Krisztina mint az ELTE BTK Könyvtártudományi Tanszékének docense volt kollégája a megbízott előadóként ott oktató Csapodi Csabának. Török Gyöngyivel a schallaburgi magyar reneszánsz kiállítás (1982) alkalmával dolgoztak együtt.

Természetesen ennél jóval nagyobb a köszöntők tábora. Mind az ő nevükben, mind a szerkesztőség nevében – amely mint a Könyvszemle állandó szerzőjét is köszönti – kívánunk Csapodi Csabának jó egészséget, sok örömet és további tevékeny éveket !

ROZSONDAI MARIANNE

KOSÁRY DOMOKOS

A Teleki Intézet emléke

Már nem sokan élünk annak a nemzedéknek a tagjai közül, amely a harmincas években végezte egyetemi tanulmányait, és amelyből az 1941 végén megalakult Magyar Történettudományi Intézet – mint a Teleki Pál Tudományos Intézet egyik tagintézete – munkatársi gárdája is kikerült. A mai Történettudományi Intézet közvetlen elődjeként ugyanis ez az intézmény már évek óta működött, amikor a Rákosi-rendszer képviselői 1949 őszén hatalmi úton átvették tőlem, mint menesztett igazgatótól, kész felszereléssel, kapcsolatrendszerrel, könyvtárral, rendezett irattárral együtt, mely utóbbit azután csöndben eltüntették, talán éppen azon szándékuknak megfelelően, hogy az intézményt teljesen új, olyan valamiként szerepeltessék, aminek semmi előzménye nem volt, ők hozták létre a semmiből. Legutóbb, ez év tavaszán, a Magyar Történelmi Társulat „Múltunk kritikus kérdéseiről" rendezett vitasorozatában éppen azért próbáltuk végre bemutatni ezt az előzményt, a Teleki Intézet szerepét és működését, mivel ez egyike volt azoknak a fontos szakmai műhelyeknek, központoknak, amelyek a jobb-, majd balfelől fenyegető, totalitárius rendszerekkel szemben, amíg és ahogy lehetett, azokat a tudományos törekvéseket, elképzeléseket képviselték, amelyek a nyugati polgári demokráciákban tudnak szóhoz jutni. A Történettudományi Intézet egyrészt, újszerűen, Kelet–Közép-Európa mint történeti régió összehasonlító vizsgálatával próbálta a magyar fejlődés helyét, sajátosságait és szomszédaival való viszonyát elemezni, igen felkészült szakmai, nyelvi specialisták segítségével. Másrészt pedig modern kutatásokkal, segédeszközökkel hazai történetünk megismerését, a magyar történettudomány szintjét, felszereltségét magasabb szintre emelni. A célkitűzések és eredmények különböző kiadványokban láttak napvilágot, így nem utolsó sorban az 1943–1948 közt a párizsi Presses Universitaires közreműködésével megjelent, jelentős nemzetközi visszhangot keltő, *Revue d'Histoire Comparée* című, francia nyelvű folyóiratban. Az intézet jeles szakmai gárdájának volt tagja, a már elhunytak közül, Benda Kálmán, a folyóirat felelős szerkesztője, Hadrovics László, a kitűnő délszláv szakértő, Győri Mátyás, a jeles bizantinológus, aki utóbb, a politikai nyomást elviselhetetlennek találva, öngyilkos lett, akárcsak előzőleg Guoth Kálmán, legjobb medievistáink egyike; folytathatjuk a sort az orosz–ukrán szakértő Harcsár Miklóssal, aki a háború során végezte életét, a neves román specialista I. Tóth Zoltánnal, akit 1956-ban ért halálos golyó, meg Barta Istvánnal, aki ebben az intézetben kezdte el Kossuth műveinek kiadását. Az intézet első igazga-

tója, Deér József, 1948-ban Svájcba távozott és haláláig ott, a berni egyetemen folytatta magas szintű középkor-kutatásait. E névsor fájdalmas, de egyben maga is impozáns.

Örömmel ragadom meg viszont ezt az alkalmat arra, hogy a gárda ma is élő, nem kevésbé jeles tagjai közül őszinte nagyrabecsüléssel köszöntsem a most kilencven éves Csapodi Csabát, aki (a szintén ma is köztünk élő gazdaság- és társadalomtörténész Berlász Jenővel együtt) az egykori intézet ún. magyar osztályának tagjaként végezte, modern megközelítéssel, szakszerű pontossággal, a rá váró feladatokat. Ezek széles mezőnyébe tartozott, egyebek között, a magyar–szlovák nyelvhatás újabbkori alakulásának történeti vizsgálatától kezdve a Magyarországra vonatkozó külföldi nyelvű kiadványok bibliográfiájának összeállításán át az új történelmi tankönyveknek 1945-ben az intézet által elvállalt, emlékezetes sorozatában, a világtörténet egy részének megírása. Közben pedig megírta Esterházy Miklós életrajzát, a Magyar Történelmi Társulat sorozatában, a nagy Művelődéstörténetnek a barokk és felvilágosodás időszakával foglalkozó IV. kötete egyik fejezetét, a falu életéről, és 18. századi könyvtermelésünk áttekintését, amely éppen e folyóirat lapjain látott napvilágot. Indokolt volt tehát, hogy 1943-ban Baumgarten-díjat kapott, mint ahogy, jóval utóbb, az is, hogy a szakmai életmű folytonossága újabb fejezeteinek elismeréseként, 1995-ben pedig Széchenyi-díjat. S ezt: a valódi tudományos célkitűzésekhez, szakmai szolgálathoz, meg az emberi tartáshoz, morális meggyőződéshez való hűség folytonosságát azért is ki kell emelnünk, mivel egyénileg neki is szembe kellett néznie azokkal a nehézségekkel, megpróbáltatásokkal, amelyek a sztálinisták hatalomátvételéből következtek történetírásunk területén. Az intézet ellen intézett előcsatározások, támadások már 1948-ban megindultak és rövidesen személyi változásokat is előidéztek, amelyek következményeit csak viszonylag tudtam egy ideig azzal enyhíteni, hogy azonnali lemondásomat helyeztem kilátásba, tiltakozásul, ha a kényszerű távozóknak valami szakmailag elfogadható állást nem biztosítanak. Rövidesen ugyanis már nem kényelmetlennek, hanem kívánatosnak tűnt az én távozásom is, még hozzá ilyen feltételek nélkül. A historikusnak ilyen viszonyok között azt az eljárást kellett megpróbálnia követni, hogy olyan, speciális hozzáértést és odaadó munkát igénylő feladatokat találjon, amelyek elvégzésére szükség van, amelyeket mások aligha tudnak vállalni, és amelyek elvi, politikai megalkuvás nélkül vállalhatók. Csapodi Csaba ilyen utat választott: önmagához, saját elveihez híven, a kódexek, a Corvina-könyvtár és a hazai könyvtártörténet problémáinak speciális hozzáértést és szorgalmat követelő feldolgozásában találta meg a maga útját. Közben jelentős eredményeket produkált, amelyekről most, az évforduló alkalmából, e lapokon nyilván szó esik. Itt, befejezésül, elég annyit mondanunk, hogy szakmai életművével, emberi magatartásával, bőven igazolta azt a várakozást, és nagyrabecsülést, amely hozzá, már mint az egykori Teleki Intézet fiatal munkatársához fűződött.

RÓZSA GYÖRGY

Csapodi Csaba, az MTA Könyvtára legújabbkori felívelő korszakának egyik ösztönzője

A kilencven éves Csapodi Csaba írásban megjelent kutatási eredményeinek és oktatói tevékenységének laudátiója teszi ki természetesen a „Festschrift"-jellegű írások zömét. Joggal. Világviszonylatban ismert és elismert reneszánsz és Corvina kutatóról van szó.

Ez az írás azonban Csapodi Csabát az embert, több vonatkozásban a reneszánsz-embert, az Akadémiai Könyvtár utóbbi évtizedeinek felívelő korszakának egyik ösztönzőjeként ismerteti szubjektíven és könyvtártörténetileg. A 20. század második felében a felívelő korszak Haraszthy Gyula igazgatása alatt indult meg (a katalógusok nemzetközi összehasonlíthatósága, a tudományos munka kezdetei stb.), továbbá a Könyvtárban a további években meggyökeresedett toleráns és jó munkaköri légkör megalapozása is ekkor vette kezdetét.

Az MTA nagyarányú, az ország szempontjából kiemelkedő jelentőségű kifejlesztése, az intézethálózat kibontakozása szükségessé tette a központi könyvtár fejlesztését is, ráruházva egyben a kutatóintézeti könyvtárakkal való törődést (igazgatás-módszertan, devizaellátás, az együttműködés bizonyos szintjének elérése és hasonló feladatok). Az is világossá vált, hogy a központi könyvtár ezeket a feladatait akkor teljesítheti elfogadhatóan, ha maga tudományos partnerré válik, országos jelentőségű kiadványtevékenységet fejt ki saját állománya feldolgozása által szakembereinek bevonásával, továbbá tájékoztató munkáját olyan szintre tudja emelni, hogy a felsorolt hármas feladat illeszkedjék a báró Eötvös József-i ma is érvényes koncepcióhoz, mely szerint Magyarországon a nemzeti könyvtár szerepét történeti okokból a három nagykönyvtár látja el kvázi munkamegosztásban: az OSzK, az Egyetemi és az MTA Könyvtára. Tulajdonképpen ezt a koncepciót viszi tovább Magyary Zoltán *A magyar tudomány alapvetésé*ben (1927).

Ez a tudománytörténeti kitérő csak látszólagos, mivel ez volt az alapja az Akadémia könyvtára fejlesztésének. De nemcsak koncepció volt, hanem ennek kiváló hordozói, alkalmazói voltak, mint az Akadémiai Könyvtárban Csapodi Csaba, Kenéz Ernő, Rásonyi László, az OSzK-ban Sebestyén Géza, Dezsényi Béla, Pajkossy György, az Egyetemi Könyvtárban Domanovszky Ákos, Tóth András, Kenyeres Ágnes és mások. Napirendre került különböző intenzitással és időszakban a könyvtárgépesítés is, általában a modernizáció, ami kiterjedt a mikrofilmezésre is, de főleg a fejekben kellett ennek a modernizációs folyamat-

nak megérnie. Összhangot teremteni a hagyományos kulturális-könyvtári munka és az ipari-menedzseri másfajta gondolkodás között.

Innen folytatom írásom központi alakjával Csapodi Csabával, aki a fenti összhangteremtést párosította az emberek iránti figyelmességgel, törődéssel, a megrendült egészségű kollégák morális és adminisztratív támogatásával, ilyenolyan okból nehéz helyzetbe került könyvtárosok képzése által történő felemelésével, még olyan esetekben is amikor azok egyike-másika világszemléletben tőle távol állt. Segíteni kellett – és ez dominált. A szíve csücskében élő reneszánsz kutatás csorbítatlansága mellett egyike – vagy a leginkább ő volt az, aki megértette a modernizáció szükségességét és támogatta azt, így például az elsők között foglalkozott a folyóiratok jövőbeni szerepével.

Amiben pedig a legmesszebbmenően lehetett támaszkodni rá az a könyvtár alapvető körülményeinek megváltoztatása – vagyis új, önálló könyvtárépület megalkotása – szükségességének vált fáradhatatlan szószólójává. Gyakorlati ötletekkel, javaslatokkal járult ehhez hozzá.

Tapasztalataim szerint Csapodi Csabánál az emberek megítélésében a választóvonal az volt: fenntartás nélküli akadémiai könyvtáros-e az illető, megtesz-e mindent a Könyvtár fejlesztése érdekében, azonosul-e céljaival. Ennek rendelte alá a világnézeti beállítottságot, a politikai és a szakmai rokonszenvet. Világnézetét, szakmai meggyőződését, olykor esetleges kétségeit, kétértelműség nélkül képviselte.

E tekintetben nem kevés tapasztalatom gyűlt össze az évek folyamán és itt teszem hozzá, hogy kezdettől fogva semmi kétség nem volt köztünk világnézeti különbözőségünkről. Ezt mint hátteret tudomásul vettük anélkül, hogy ennek bármily befolyása lett volna az együttműködésünk érdemi kérdéseire.

Mondhatnám ezt a hátteret ökumenikusnak is, ami természetesen nem akadályozta meg konkrét ügyekben a véleménykülönbséget. Ilyenek nyilvánvaló, hogy voltak, akár emberek, történések megítélésében is, de ezeket nem homályosította el a nem szakmai indítékú megközelítés.

A hosszú, több évtizedes könyvtárvezetői munkám során minden bizonnyal követtem el (nem talleyrandi értelmezésű) hibákat és ez vonatkozik Csapodi Csabára is. Bizonyos azonban, hogy a tévedésekre felhívtuk egymás figyelmét, de ami a lényeg, a tévedések, a hibák nem ártó szándékúak voltak, nem az emberi önérzetet, méltóságot, egzisztenciát akarták megsebezni. Éppen ezért nem is tudnék a munkám során elkövetett, embereket ért hibákra visszaemlékezni (ami nem zárja ki, hogy az érintettek ezt másképp élték meg).

A legfontosabb azonban a 20. század második felében az Akadémiai Könyvtár önálló épületének megvalósítása volt. Ez a téma egy önálló szociográfiát érdemelne meg, itt csak annyit és Csapodi Csabához újra visszatérve, hogy azon legkevesebbek közé tartozott, akik hittek az új épületben – amihez hozzáteszem: kellett egy jó adag monománia is mindazoknak, akik hittek benne. Csapodi Csaba a korábbi rossz tapasztalatok és sok akadály ellenére bízott abban, hogy meglesz az új könyvtár. Széles irányú könyvtári tapasztalatai nem keveset segítettek a tervek kidolgozásában és végrehajtásában. Az Akadémia felső ve-

zetése magáévá tette egy új könyvtárépület tervét (az elnökségi vitában mindössze egy ellenszavazat volt).

Mind elméleti, mind gyakorlati kérdésekben bizton lehetett számítani Csapodi Csaba közreműködésére, kezdeményezőkészségére, kritikai érzékére.

Nem egy „szent" ember képét vázoltam fel, hanem olyan valakiét, akit legalább annyira jellemez emberi tartása, mint tudományos – nevezzük akár iskolateremtő – tevékenysége, akihez örömömre mind a mai napig baráti szálak fűznek.

Tartson meg még sokáig a természet egészségben, alkotókészségben Csaba!

VIZKELETY ANDRÁS

A Leuveni Kódex egyik középkori állomáshelye

Az Ómagyar Mária-siralmat megőrző Leuveni Kódexben, egyetlen olyan utalást sem találunk, amely megjelölné a kézirat keletkezésének idejét vagy helyét. A keletkezés idejének meghatározásában a kutatás kezdettől fogva, Mezey László kivételével, egységes volt, a 13. század második felét jelölte meg, ezen belül némi eltérésekkel, de a felső határ tekintetében mindig a századon belül maradva.[1] Legutóbb, felkérésemre a néhány éve elhunyt Bernard Bischoff mondott véleményt a scriptorok írásának koráról, a szövegkezek írását a század harmadik, a betoldó kezek írását a század negyedik negyedébe datálta.[2]

A helyet illetőleg a tartalom alapján már a kódex első ismertetője Gragger Róbert is a dominikánus proveniencia feltételezését javasolta, ez is maradt az opinio communis.[3] Ezt erősítették meg a szövegekből meríthető belső érvek és a sermók azonosított szerzőinek rendi hovatartozása is.[4]

A kézirat még legalább egy jó évszázadig használatban lehetett, hiszen valamikor a 15. században újrakötötték. Amit Gragger a kötéssel kapcsolatban elmondott, ahhoz azóta sem tett hozzá senki semmit. A kötéshez kétféle makulatúra-anyagot használt fel a könyvkötő. A kötéstáblák belső oldalát borító töredékről Gragger csak annyit állapított meg (2.), hogy az egy német „papírokmány"-ból való, amelyen a ‚Ztremotschisch' helynév olvasható. A második töredék-együttesről, az előzéklapokról a következő leírást adta (2.):

[1] Az irodalom felsorolása MOLNÁR József – SIMON Györgyi: *Magyar Nyelvemlékek.* 3. kiad. Bp. 1980. 42–47., a datálásra vonatkozó nézetek és a nyelvállapot értékelése BENKŐ Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Bp. 1980. 25–26, 329–350. – MEZEY László a század első felébe datálta a kéziratot: *Leuveni jegyzetek az Ómagyar Máris-siralomról.* = Irodalomtörténet 1971. 356–370.

[2] Levélben közölve, 1982.

[3] GRAGGER Róbert: *Ó-magyar Mária-siralom.* = Magyar Nyelv 1923. 1–13; németül: *Eine altungarische Marienklage.* = Ungarische Jahrbücher 1923. 27–46.

[4] VIZKELETY András: *A Domonkosrend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13–14. században.* In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadások, szerk. BÉKÉSI Imre és mások. Bp. – Szeged, 1993. 475–479; Uő.: *I sermonaria domenicani in Ungheria nei secoli XIII–XIV.* In: *Spiritualita et lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo, a cura di Sante Gracciotti e Cesare Vasoli.* Firenze, 1995. 29–38.

„Összetartozó részei ezek egy 1391 novemberéből keltezett nyilvános jegyzői oklevélnek, amelyben tanúként Nicolaus quondam Nicolai de Ganawicz presbiter, jegyzőként pedig Georgius Ulrici de Hall, Pataviensis diocesis van megnevezve. A tanú ezek szerint, úgy látszik a délstájerországi Gonobitz-ból, a jegyző pedig Hall-ból, a passaui egyházmegyéből származik."

Gragger dolgozatának német változata még hozzáfűzi (28.): „Die Urkunde ist in Rom ausgestellt und weist die übliche Notariatsklausel auf", és uo. lábjegyzetben, kihagyásokkal és néhány jelentéktelen olvasati hibával közli a szöveg egy részét. Ez a szövegközlés a tanulmány magyar változatában nincs meg. Gragger leírásához hozzá kell még tennünk, hogy az oklevél jobb szélét a kötéskor levágták, ez minden sor végén kb. 10 betűnyi szövegveszteséget jelent. Ezeket Borsa Iván, alább közölt átírásában, helyenként, szögletes zárójelbe téve megkísérelte rekonstruálni.[5] Ezen kívül az oklevél közepéből legalább 2-3 sor hiányzik, ezek esetleg a kötet gerincében fennmaradtak. Gragger tanulmányának német változatában egy nyilvánvaló sajtóhiba is bennmaradt, az oklevél kiállítási évét 1399-cel adja meg, a latin idézetben azonban a helyes évszám, 1391 szerepel. Az oklevél fennmaradt részének teljes átírása a rövidítések feloldásával a következő:

In nomine Domini amen. Anno nativitatis eiusdem millesim[o trecentesi]mo nonagesimo primo indictione quartadecima die [... hora] vesperorum mensis novembris pontificatus sanctissimi in Christo [patris domini] nostri domini Bonifacii divina providencia pape IXni anno tercio [in nostri notarii] publici testiumque subscriptorum presentia constitutis personaliter [discretus dominus] Nicolaus quondam Nicolai de Ganawicz presbiter A[... diocesis] fecit, constituit et ordinauit meliori modo iuris viam [... ...] quibus melius et efficacius potuit et debuit certis legittimis [modis ...] procuratorem, factorem, negotiorum suorum gestorem discretum virum [... ...] clericum Sancti Petri principis apostolorum Rome ad procurandas [... ...] tam gratiosas, quam executorias unacum processu ex eisdem litteris [... ...] super aggravationi [?] speciali eidem a domino nostro papa predicto facta ad [..]llam p[...]tationi seu quamvis aliam dispositionem discreti viri rectoris [... ...]

Et ego Georgius Vlrici de Hall [publicus imperiali auctoritate notarius] Patauiensis diocesis, quia permissis omnibus [et singulis] dum sic, ut premittitur, fierent et ag[erent, unacum] prenominatis testibus presens interfui ea [que sic fieri] vidi et audiui, ideo hoc presens pub[licum instrumentum] in hanc prenotatam formam rede[gi ... propria] manu scripsi signoque et nomine m[eis solitis] et consuetis signaui ro[gatus et requisitus in fidem et] testimonium omnium premissorum.

Az oklevélből tehát a kötés idejére vonatkozóan terminus post quemként 1391-es évszámot meríthetjük. Az egyik helynevet, Ganawiczot, Gragger helyesen identifikálta a alsóstájerországi Gonobitzcal (szlovénül Konjice), amelyről mint faluról 1160-tól kezdve vannak adatok, 1389 óta uradalmi székhely kastéllyal. Gonobitz Maribortól délnyugatra, a Dráva és a Száva között kb. középen fek-

[5] Borsa Iván segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

szik.[6] Ami a személynevet illeti, úgy egy Niklas von Gonowitz 1357–61 között a pettaui domonkosok priorjaként szerepel több oklevélben is,[7] ő azonban aligha lehet azonos az oklevélben említett meghatalmazóval. Hall nevű helység, ami az oklevelet kiállító közjegyző (Georgius Ulrici) származási vagy működési helyeként szerepel, több is van Ausztriában, ezek közül a felsőstájerországi jöhet leginkább szóba, amely a kerület mai fővárosától, Liezentől kissé északra, az Enns folyása mentén fekszik.

A fennmaradt rész tartalmát illetően az derül ki, hogy az okmány közjegyző előtt tett meghatalmazás egy pap számára, aki *A*-val kezdődő egyházmegyéhez (Augsburg?, Aquileia?) tartozik, hogy a meghatalmazó nevében Rómában eljárjon és valamiféle pápai gráciát (búcsút?) kérjen a Szentszéktől. Az ilyen típusú oklevél elején szokták megadni a kiállítás helyét, várost, sőt épületet is, ez azonban itt hiányzik. Aligha állították azonban ki Rómában, ahogyan azt Gragger feltételezte.[8]

A „német papírokmány" a különös helynévvel valójában urbárium-töredék, amely jobbágytelkek (huben) szerint szabja meg a szolgáltatásokat. A Gragger olvasatában ‚Ztremotschisch' megjelölés közelebb hoz minket a Leuveni Kódex újrakötésének helyéhez. Kis- és Nagy Stramoschitz (más változatban: Tschermosische, Stramoschitz, Stremoschitz, Zdremoschitz, Stärmoschitz) az alsóstájerországi jesenitzai birtoktesthez tartozott, amelyet 1461-ig a pettaui (Pettau szlovénül Ptuj) dominikánusok és minoriták közösen használtak, ekkor azonban a két kolostor közötti birtokosztozkodás következtében a minoritákra szállt.[9]

Az 1216-ban alapított dominikánus rendnek II. Eberhard salzburgi érsek már a következő évben házat biztosított a Karinthia és Stájerország határán fekvő Friesachban. Ugyanő hívta meg a prédikátorok rendjét 1230-ban Pettauba is. A kolostoralapításban közreműködtek a pettaui őrgrófok,[10] ők biztosították a kolostorhoz a telket közvetlenül a városfal mellett, támogatták az építkezést, amelynek során a városfalat kibővítették, évente élelmiszerrel, borral és miseruhákkal lát-

[6] PIRCHEGGER, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte.* München, 1962. 138–150 /Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 10./

[7] MUCHAR, Albert von: *Geschichte des Herzogthums Steiermark.* Sechster Theil. Grätz, 1859. 340; – ZOTTER, Hans: *Die Geschichte der Dominikaner in Innerösterreich während des Mittelalters.* Diss. Graz, 1969. 88., 108. lapon a 79, 80, 81. sz. regeszta. Köszönöm HR Dr. Hans Zotternak, hogy disszertációjának Pettaure vonatkozó részét másolatban megküldte.

[8] GRAGGER: *i. m.* 1923. 28.

[9] *Die mittelalterlichen Urbare der Minoriten und Dominikaner in Pettau.* Bearbeitet von Hans PIRCHEGGER und Wolfgang SITTIG. In: *Die mittelalterlichen Stiftsurbare der Steiermark.* Hrsg. unter der Leitung v. H. PIRCHEGGER. I. Teil Seckau, Pettau. Wien, 1955. 229–317. /Österreichische Urbare III. 4. I/. – A dominikánus kolostor történetéről l. még PIRCHEGGER: *i. m.* 1962. 98–100., és KOVAČIČ, Francisek: *Dominikanski samostan v. Ptuju: I–II.* Maribor, 1914.

[10] PIRCHEGGER, Hans: *Die Herren von Pettau.* = *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark.* (42.) 1951. 3–53.

ták el a konventet, így később őket tartották a kolostor alapítóinak. Pettau urai itt is temetkeztek és a kolostorban helyezték el a családi levéltárat.

A ferencesek 1262-től voltak jelen a városban, de kolostoruk az egykori városfalakon kívül kapott telket. Csak a későbbi középkorban került a falakon belülre, ahogyan azt a Montecuccoli-féle erődítési tervrajz feltünteti. Későbbi adatok alapján ők is a pettaui őrgrófot tartották alapítójuknak, aki ruházattal, élelemmel és borral látta el a minoritákat.

Bernhard gróf, a 14. század végén a család egyetlen férfi tagja, biztosítani akarta a két kolostor anyagi létét és 1399-ben úgy rendelkezett, hogy a család kihalása esetében közös használatra, fele-fele arányban nekik adományozza a jesenitzai és liechteneggi birtoktesteket, a birtok igazgatását azonban a hercegi jószágkormányzásra bízza. 1438-ban Bernard gróf fia, Friedrich von Pettau valóban utód nélkül halt meg, a rendelkezés tehát ekkor lépett életbe. A közösködés azonban gyakran vitára adott okot, aminek az lett az eredménye, hogy először 1461-ben, majd 1466-ban császári jóváhagyással megosztották a birtokokat a két rend között, Jesenitza, vele Kis- és Nagy-Stramoschitz a minoritáké lett.

A pettaui nemzetség kihalása után a két kolostor igyekezett a nekik juttatott birtoktesteket maguknak biztosítani, birtoklásukat történetileg igazolni. Ez az általános szokás szerint egy másolati könyv („Kopialbuch") felfektetéséből állt, amelybe bemásolták a birtoklást igazoló és azokra vonatkozó okleveleket, az urbáriumokat is. Mindkét kolostor másolati könyve megmaradt egy-egy eredeti példányban és egy-egy későbbi másolatban. Ezek összetételét, a másoló kezek váltakozását az urbáriumok kiadója, Hans Pirchegger és Wolfgang Sittig részletesen elemezte.

Mi lehetett azonban annak a magyarázata, hogy az urbárium egy lapjából makulatúra lett? A jószágkormányzás az általa vezetett urbáriumot vagy egy-egy példányban megküldte a domonkosoknak és a minoritáknak (ez volt az általános usus), vagy, amit Pirchegger ez esetben szintén lehetségesnek tart ,[11] csak a régebbi alapítású domonkos kolostor kapott példányt, annál is inkább, mert a pettaui grófok családi levéltára is ott volt. A két kolostorban erről a példányról készítettek másolatot. A minoriták folyamatos másolati könyve 1438-cal kezdődik, míg a dominikánusok csak 1440-től kezdve másolták le a maguk kötetébe az urbáriumokat. Ez a körülmény is utalhat arra, hogy a dominikánusok, mivel ők kapták meg az eredetieket, csak később tartották szükségesnek ezek átmásolását. Akárhogy is történt, a megküldött eredeti példány a lemásolás után fölöslegessé vált. Az urbáriumok megküldésével – egy vagy két példányban – mindenesetre csak 1438 után számolhatunk, amikor Bernhard gróf végrendelet érvényre emelkedett. Ez tehát a kódex újrakötésére vonatkozó terminus post quem.

A Leuveni Kódexben fennmaradt urbáriumtöredék szövegét közöljük. A szögletes zárójelek közé tett részek saját kiegészítések, a scriptor által törölt rész hegyes zárójelek között áll.

[11] *Die mittelalterlichen Urbare*... 236., 16. lábjegyzet.

Az elülső kötéstábla belső oldalán:

ayr X
prot II oder I den.
Zramotschisch
Da sind XI huben der sup[an ...]
dint von ainer I chitz [...]
‹hueben› vnd X dint gleich ie[de ...]
XI d[int] b[...]
[hu]ner III
[ay]r X protphennig

A hásó kötéstábla belső oldalán:

prot III
ayr X
Die sibent hub dint [...]
di achtend hat der suppan
der supp[an ...]
d[...]

Ezt az utóbbi szövegrészt nem lehetett azonosítani az urbárium kiadott szövegével. A minoriták által vezetett másolati példányban a Stramoschitzra vonatkozó legrégibb bejegyzés azonban főbb pontjaiban megegyezik a kódexben fennmaradt töredékkel. Az eltérések talán abból adódnak, hogy, mint az urbárium kiadói megjegyzik (230.), mindkét rend igyekezett a pénz- és munka-szolgáltatásokat emelni:

Strâmoschicz
Daselbs sind 11 hueben, hat der suppan 1 hueben, davon dint er ain kicz
Die zehen hueben dint yede 22 zinspf., huenner 3 drew, ayr 10. Item von zwain mulen von yeder 32 den. und von yeder 2 koppawner[12]

A pettaui dominikánusok a 15. században viszonylag nagy volumenű, jól dokumentált könyvkötői tevékenységet fejtettek ki. G. Laurin a fennmaradt kötések mintázata ill. bélyegzői alapján két csoportot különböztet meg, a régebbibe 7, az újabba 11 kötetet sorol.[13] Mivel a Leuveni Kódex kötése teljesen dísztelen, az 5-5 koptatógombnak és a két csatnak is csak a helye látszik, a kötést nem tudtuk pontosabban datálni. A gráci Egyetemi Könyvtárba került volt pettaui kötetek között is vannak egyszerű, sima bőrkötések.

Figyelemreméltóak azonban a pettaui dominikánus konventnek azok az északi és keleti kapcsolatai, amelyek a kötések, közelebbről az ezekhez felhasznált vaknyomásos bélyegzők alapján kimutathatók. Így azonos vagy hasonló motí-

[12] *Die mittelalterlichen Urbare...* 262.

[13] LAURIN, Gertraut: *Die gotischen Bildstempeleinbände des ehem. Dominikanerklosters Pettau (Untersteiermark).* = Gutenberg Jahrbuch 1965. 353–361. – Köszönöm Rozsondai Mariannenak, hogy a tanulmányra felhívta figyelmemet.

vumok szerepelnek pettaui, bécsi, brünni és kassai dominikánus-kötéseken. Ezek közül a legtöbb párhuzam a pettaui és a kassai anyagban mutatható ki.[14] A kassai konvent bécsi kapcsolatairól is tudunk.[15] Mindez a Leuveni Kódex újrakötésének korára vonatkozik. A kódex azonban már korábban is a pettaui konventbe kerülhetett.

Pettau, a római Poetovio, az Itáliából Pannóniába vezető legfontosabb szárazföldi út mentén, a Dráva völgyében fekszik, már Krisztus előtt 1000 körül lakott hely volt.[16] Kr. u. az 5. században a keleti gót birodalomhoz tartozott, a 8. században bajuvár törzsek telepedtek itt le. 840-ben Liutprant salzburgi érsek ad Bettobiam templomot szentelt. A későbbi keresztény középkorban, a magyar királyság megalapítása után a Velence felé irányuló tranzitkereskedelem fő állomáshelye volt a város. A domonkosokat ide hívó II. Eberhard salzburgi érsek és VI. Lipót stájer herceg 1220 körül közös pénzverdét hozott itt létre.

Pettaunak nem sokkal utóbb közvetlen köze lett a magyar történelemhez. 1250-ben osztrák és stájer urak betörtek Magyarországra. IV. Béla a hatalmaskodásra, vagy inkább rablótámadásra szokatlan méretű hadjárattal válaszolt. Szűcs Jenő feltételezte, hogy ez Béla azon szándékával magyarázható, hogy a király a tatár betörés hatására az ország súlypontját a Duna vonalától nyugatra akarta áthelyezni és ehhez nyugati „melléktartományok" megszerzésére törekedett.[17] Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy Béla a katonai sikereket nem használta ki, hanem hamarosan kivonta csapatait Stájerországból. Még ez év októberében meghalt azonban Hermann badeni őrgróf, aki Babenbergi Frigyes halála után rövid időre felesége révén elnyerte az osztrák hercegséget. Hermann felesége, Gertrud babenbergi hercegnő így megözvegyült. A hatalmi vákuumba Ottokár, Vencel cseh király fia, reagált gyorsabban és elvette Babenbergi Frigyes nála jóval idősebb nővérét, Margitot, így igényelhette az osztrák tartományok feletti uralmat. Béla válaszlépésként Hermann özvegyét, a babenbergi Gertrudot házasította össze hívének, Daniló halicsi fejedelemnek Román nevű fiával. A háborúskodásnak további kimenetelét 1252-ben, majd 1253-ban nem követjük tovább. Az utóbbi hadjáratot lezáró pozsonyi béke (1254. május 1.) megosztotta a babenbergi örökséget, a Stájer hercegséget a Semmeringtől délre Bélának juttatta, amely terület Szlavóniához hasonlóan a Magyar Királyság melléktartomá-

[14] LAURIN: *i. m.* 361.

[15] VIZKELETY: *Mittelalterliche Handschriften aus Österreich in der Széchényi-Nationalbibliothek.* In: *Ex libris et manuscriptis. Quellen, Editionen Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte.* Hrsg. v. István NÉMETH und András VIZKELETY, Bp. 1994. 15–26. a Bécsből Kassára került kódexről a 18. lapon.

[16] A város történetéről PIRCHEGGER, H.: *i. m.* 1962. 57–88; – SARIA, Balduin: *Pettau. Entstehung und Entwicklung einer Siedlung im deutsch–slowenischen Grenzraum.* /Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, Sonderband 10./

[17] SZÜCS Jenő: *Az utolsó Árpádok.* Bp. 1993. 83. /História Könyvtár. Monográfiák 1/. – Az alsóstájerországi magyar uralomról l. még PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt.* Bp. 1899. II. 232–234.

nya lett egészen 1260-ig. Kormányzását előbb Gutkeled István szlavon bán látta el, majd 1258-ban, egy stájer felkelés leverése után, az öreg király a tartományt István fiára bízta, aki felvett a Stiria hercege címet. Pettau kapitánya Dénes zalai gróf lett.

Bélának a jelek szerint sikerült a délstájer nemesek egy részét megnyerni, akik Babenbergi Gertrud házassága révén a magyar fennhatóságot legitimnek tartották. Ottokár környezetéből mindenesetre hiányzott ez a nemesi réteg.[18] Már 1254-ben magyar kezdeményezésre ült össze a tartományi törvényszék Grácban, amelyen a dél- és középstájerországi nemesség jelentős része, élén Ulrich seckaui püspökkel részt vett.[19] Az országbíró (judex provincialis) Gertrud híve, a marburgi Gottfried volt. 1255-ben a tartományi gyűlés („Landtaiding") az ifjabb Frigyes pettaui őrgrófot mint „marschalcus regis Hungarorum in Stiria" iktatta be. Béla, Gutkeled István és Isván herceg a magyar uralom társadalmi bázisát, úgy látszik, elsősorban a bíráskodásra gyakorolt befolyással igyekezett kiszélesíteni.

A magyar uralom székhelye 1252 óta Pettau volt, István is itt tartott udvart 1260-ig. A magyar jelenlét azonban ezzel minden bizonnyal nem szűnt meg, Pettaut ugyanis 1258-ban Ulrich salzburgi érsek Magyarországnak elzálogosította.[20] A magyar belpolitika kezdettől fogva az egyházi fórumokra igyekezett támaszkodni,[21] a jelek szerint egy ideig sikerrel.

A dominikánusok, amint láttuk, 1230-ban telepedtek le Pettauban. IV. Béla és hívei bizonyára támogatták a kolostort, hiszen ekkor még Bélának a domonkosokhoz való kapcsolatai rendkívül jók voltak, később inkább a minoritákat pártfogolta. A fordulatban szerepe lehetett annak is, hogy a domonkosrendi királylány, Margit, állhatatosan ellenállt apja dinasztikus kiházasítási terveinek. Magyarországon a rend 1221 óta volt jelen.[22] A fiatal rendtartományt a tatárjárás ugyan elsöpörte, de 1242 után rendkívül intenzíven megindult a provincia újjászervezése. 1270-ben a bordeaux-i egyetemes káptalan már 30 férfi és két női magyar kolostorról tesz említést. A rend hazai virágzása tovább folytatódott a 14. században is, a bécsi konventet is Magyarországról kiindulva alapították. Pettau, tudjuk, az Itáliát Magyarországgal összekötő legfontosabb szárazföldi út mentén épült, a két ország között közlekedő dömés barátoknak biztos közbülső állomása lehetett.

[18] PFERSCHY, Gerhard: *Ottokar II. Premysl, Ungarn und die Steiermark.* In: *Ottokar-Forschungen.* Hrsg. v. Max WELTIN und Andreas KUSTERNIG. Wien, 1978/79. 76. l. /Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge 44/45/.

[19] Uo. 78.

[20] Uo. 81.

[21] Uo. 78–80.

[22] A dominikánus rend magyarországi történetének korai szakaszáról l. PFEIFFER, Nikolaus: *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241–1242.* Zürich, 1913. HARSÁNYI András: *A Domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt.* Debrecen, 1938.

A pettaui dominikánus konvent korai személyi összetételére vonatkozó adatokat Hans Zotter gyűjtötte össze és értékelte.[23] A legkorábbi korra vonatkozó adatokat elsősorban a kolostor krónikája szolgáltatja.[24]

A krónika részletesen foglalkozik a kolostorépület és az 1252-ben elkészült későromán templom építéstörténetével, felsorolja a konvent jótevőit, alapítványozóit. Ezek között magyar nevet nem találunk. A magyar uralkodó réteg rövid itt tartózkodása alatt, úgy látszik, nem kötődött annyira a városhoz, hogy ezt alapítványokban kifejezze.

A krónika felsorolja a konvent első 15 priorját 1230 és 1272 között. A keresztnevek mellett származási attributumot nem minden esetben találunk. Egyedül a tizedik prior, ‚Otto de Vg' esetében, amennyiben az olvasat helyes,[25] tételezhetünk fel magyar származásra. Lipszky három Ug (Ugh, Uk) helynévről tud, [26] ezek közül a Vas megyei, Ostffyasszonyfától keletre fekvő Ug puszta jöhetne elsősorban szóba, a Nobiles de Hwg nemzetség 1331-ből innen eredeztette magát, ezen kívül a 14. és 15. századból Csánki még hét, a helységre vonatkozó okleveles adatot regisztrált.[27] – A Veszprém megyei Ug (Uk) puszta Oroszitól keletre, Somlyóvásárhely közelében fekszik, első említése 1288-ból való.[28] – Kevésbé valószínű, de nem zárható ki a Heves megyei Ug falu, amit Csánki Ugra formában ismer.[29]

Elég sok pettaui dominikánust sorolnak fel a studenitzi és a hahrenbergi női konventek okleveleinek tanú-listái is, ezek mellett azonban csak a frater megjelölés szerepel, hivatalukra, származásukra nem történik utalás.[30] Az 1300 utáni időkre vonatkozóan egy bécsi kolligátum-kézirat,[31] az ún. gráci „Memorabilium",[32] valamint az 1346., 1349., 1365/71., 1398. évben tartott tartományi zsinatok aktáiban, a rendi „Registrum litterarum"-okban találunk a pettaui kolostorhoz tartozó szerzetesekről említést,[33] elsősorban az itteni rendi studiumban tanuló növendékről. Elég nagy távolságból jöttek ide studensek: Hainburgból, Zwettlből, Kremsből, Leobenből; az ismert lektorok Tullnból és Villachból származtak. Magyarországi nincs köztük.

[23] Zotter, H.: *i. m.*, l. 7. lábjegyzet.

[24] Steiermärkisches Landesarchiv, Hdschr. Nr. 2191, vö. ZAHN, Josef v.: *Ueber die Anfänge und den älteren Besitz des Dominicanerklosters zu Pettau.* = Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen (16.) 1879. 1–24.

[25] ZOTTER: *i. m.* 83. Ucz esetleg Uts olvasat is elképzelhető.

[26] LIPSZKY, Johannes: *Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item Principatus Transylvaniae occurrentium.* Budae, 1808.

[27] CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II.* Bp. 1894. 806.

[28] CSÁNKI: *i. m. III.* Bp. 1897. 257.

[29] CSÁNKI: *i. m. I.* Bp. 1890. 73.

[30] ZOTTER: *i. m.* 84.

[31] Haus- Hof- und Staatsarchiv, Hs. blau 85, vö. ZOTTER: *i. m.* 86.

[32] Steiermärkisches Landesarchiv, Spezialarchiv Pettau, Schuber 26, Heft 84, vö. ZOTTER: *i. m.* 86.

[33] ZOTTER: *i. m.* 97–124.

A Zotter által kiértékelt források között (113.) a gráci Steiermärkisches Landesarchivban lévő pettaui vonatkozású oklevelekben találunk még egy az egykori magyarországi kapcsolatra utaló adatot: Nikolaus Wolff varasdi polgár bérelt Pettauban a dominikánusoktól házat, amelyet 1459-ben ismét a kolostor rendelkezésére bocsát. Varasd ugyan 1209-ban szabad királyi városi státuszt kapott, lehettek szép számmal magyar polgárai is, Nikolaus Wolff azonban minden bizonnyal német volt.

A Leuveni Kódex pettaui keletkezését tehát minden valószínűség szerint kizárhatjuk, hiszen az Ómagyar Mária-siralom, a magyar glosszák, ezek jellege (közöttük szókapcsolatok magyar prédikáció megszerkesztéséhez)[34], a tartalommutató, amely utal a magyar versre,[35] a magyar szövegeket leíró kezek széles körű másolói, szövegszerkesztői tevékenysége[36] mind arról tanúskodnak, hogy a kódexet még a 13. században magyarul tudó közösségben használták. Ezt pedig a rendelkezésünkre álló adatok szerint a pettaui konventben nem tételezhetjük fel. Bizonyosnak vehető azonban, hogy a sűrűn használt, eredetileg két könyvtestből álló kódexet a 15. században, annak közepe táján, itt kötötték újra. Ez feltehetőleg a kolostorban ideiglenesen tartózkodó magyar dominikánus kérésére történt.

Az sem rekonstruálható, hogy a kódex meddig volt Pettauban. Gondolhatunk arra is, hogy a kézirat ott is maradt, és a II. József által elrendelt kolostorfeloszlatások idején kelt vándorútra, amire számos példa van, végül aztán Itáliában kötött ki, és – mint tudjuk – itt vásárolta meg a müncheni Rosenthal antikvárus cég.[37] Nem nagyon valószínű azonban, hogy a dísztelen kis kódex felkeltette volna a könyvkereskedők érdeklődését, hiszen sokkal jelentősebb darabok kerültek a szekularizált kolostori könyvállomány hivatalos rendeltetési helyére, a gráci Egyetemi Könyvtárba. Fennmaradt a pettaui domonkos könyvtár gondosan, szakrendben elkészített abolíciós jegyzéke is.[38] Ebben sem a 148 tételt felsoroló „Concionatores", sem a 175 tételt számláló „Theologi" szakban, de másutt sem találunk olyan kötetet, ami megközelítőleg is azonosítható lenne a Leuveni Kódexszel. A kézirat előzéklapján, már Graggertől közölt újkori számsorok ill. jelzetek (A 2/383 Sermones 296 GA 422) sem vonatkozhatnak az abolíciós jegyzékre, ilyen magas számok az egyes szakcsoportokban nincsenek.

A kódexet természetesen a bekötés után használója magával vihette Pettauból új rendeltetési helyére, egy másik magyar, osztrák vagy olasz kolostorba, hiszen a rendtagok mobilitása hivatásuknak megfelelően rendkívül nagy volt. A 15. századi prédikációs gyakorlat sem tért el lényegesen a 13. századi „klasszikus"

[34] VIZKELETY: *Eine Aldobrandin zugeschriebene Predigt mit ungaischen Glossen im „Löwener Codex" und ihre Parallelüberlieferung in Wien.* = Codices Manuscripti (11.) 1985. 90–93.

[35] VIZKELETY: *„Világ világa, virágnak virága..." Ómagyar Mária-siralom.* Bp. 1986. 48.

[36] VIZKELETY: *A Leuveni Kódex magyar scriptorai.* Akadémiai székfoglaló előadás 1999. március l-jén. megjelenés alatt.

[37] VIZKELETY: *„Világ világa ..."* 11.

[38] Steiermärkisches Landesarchiv, A. Pettau, Stadt, Sch. 36, H. 81.

skolasztikus sermók műfajától. A tartalom módosítására, kiegészítésére vonatkozó későbbi bejegyzéseket azonban már nem találunk a kéziratban. Pettau valószínű csak ideiglenes, bár a kézirat fennmaradását tekintve (újrakötés!) jelentős állomása lehetett a Leuveni Kódexnek.

ANDRÁS VIZKELETY

Ein mittelalterlicher Standort des Codex Lovanensis

Die Sermoneshandschrift, die das erste ungarischen Sprachdenkmal in gebundener Rede, die sog. „Altungarische Marienklage" aufbewahrt hat, wurde von der Forschung ins dritte bis vierte Viertel des 13. Jahrhunderts datiert. Über die Provenienz der Handschrift konnte man bislang lediglich mit grosser Wahrscheinlichkeit annehmen, dass sie für Dominikaner zusammengestellt und bereits im 13. Jahrhundert in einem ungarischen Konvent benutzt wurde. Die Münchener Antikvariatsfirma Rosenthal kaufte am Anfang des 20. Jahrhunderts in Italien die Handschrift, von ihr erwarb sie die deutsche Wiedergutmachungskommission, die für die Rekonstruktion der im ersten Weltkrieg zerstörten Löwener Universitätsbibliothek zuständig war. Bereits Robert Gragger, der 1923 als erster den Kodex beschrieben hat, stellte fest, dass die Handschrift im 15. Jh. neugebunden wurde, und erwähnte die zur Makulatur verwendeten Schriftstücke: Fragment einer Notariatsurkunde aus 1391 und Teil eines „deutschsprachigen Papierdokuments". Die Analyse dieses Dokuments zeigte, dass es ein Fragment aus dem Urbar des zum südsteiermärkischen Gut Jesenitza gehörenden Ortes Stramoschitz ist, das zwischen 1438 und 1461 im gemeinsamen Besitz der Pettauer Dominikaner und Minoriten war. Pettau, heute Ptuj in Slowenien, lag damals an der Hauptverbindungsstrasse von Ungarn nach Italien. In der gut dokumentierter Buchbinderwerkstatt der hiesigen Dominikaner wurde also der Codex Lovanensis neu eingebunden. Wie lange die Handschrift in der Steiermark blieb, entzieht sich unseren heutigen Kenntnissen.

W. SALGÓ ÁGNES

Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához

1527 nevezetes év a magyar nyelvtörténetben, hiszen ekkor jelent meg Krakkóban, a Vietor nyomdában az a két munka, amelyek először tartalmaznak magyar nyelvű szöveget nyomtatásban: egyike Christoph Hegendorftól a *Rudimenta grammatices Donati,* a Donatus műve alapján az ifjúság számára összeállított latin nyelvtan, a megértést segítendő, német, lengyel és magyar értelmezésekkel. Ez utóbbi feladatot a könyv végén levő vers tanúsága szerint a későbbi Biblia-fordító, Sylvester János végezte.[1] A másik mű pedig Sebald Heydentől a *Puerilium colloquiorum formulae*, a Gyermeki beszélgetések, amelyek rövid, néhány szavas latin mondatokból álló beszédgyakorlatok, párhuzamos német, lengyel és magyar szöveggel. A magyar értelmezést ebben az esetben is Sylvester János adta meg. Ebből az első kiadásból csak külföldön ismerünk példányt, míg az 1531-es másodikból az egyetlen, csonka példányt az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.[2]

Sebald Heyden művének egyik előzménye Erasmus hasonló című munkája, a *Familiarum colloquiorum formulae*, amely a társadalmi élet különféle helyzeteiben használható kifejezésformákat szedte össze elsősorban a latin vígjátékírók munkáit véve alapul. Ugyancsak a komédiaírók műveiből merített Heyden is, de már csupán a családi és iskolai életben gyermeki előforduló témakörökre korlátozva. A mű igen népszerű lett, csupán német nyelvterületen a latin–német nyelvű változatnak 1528 és 1580 között mintegy húsz különböző kiadása volt[3], de a számunkra különösen fontos krakkói kiadásnak is volt folytatása (1535, 1552, 1571, 1641, 1654, 1661-ben jelent meg újra a lengyel városban).

A siker oka a korabeli latinoktatás módszerében keresendő. Európa-szerte kedveltek voltak már korábban is a latin grammatikák tanulásának megkönnyítésére készített anyanyelvi szójegyzékek. Magyar viszonylatban gondoljunk csak a Besztercei és a Schlägli szójegyzékre. A társalgási mintákat tartalmazó műveknek nyelvoktatáson kívül volt egy másik célja is, a jó illemre való nevelés.

[1] *Régi Magyarországi Nyomtatványok. I.* 1473–1600. Bp. 1971. (Továbbiakban RMNy) 7. Hasonmás kiadása: *A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány.* Kiad. és bev. MELICH János. Bp. 1912. TOLDY Ferenc: *Heyden Sebald Gyermeki beszélgetéseinek latin–magyar szövege 1531-ből.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1897. 55–72.

[2] RMNy 11. OSzK jelzete: RMK I. 2.

[3] *Verzeichnis der im Deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts.* – VD 16–. Bd. 9. Stuttgart 1987, H 3354–H 3377. tételek.

A 16. század elején az egyetemi oktatás is megérett a humanista szellemű modernizálásra. Wittenbergben Luther volt az egyik élharcosa, aki a tananyag teljes reformját követelte, s egyben a három nyelv (latin, görög, héber) magas szintű oktatását. Ebben például szolgált a löweni Collegium trium linguarum, amelyet Erasmus hozott létre 1516-ban. Német nyelvterületen a görög nyelv oktatásának propagálásában jelentős szerepet játszott Rodolphus Agricola, Johannes Reuchlin és Erasmus Rotterdamus, akik valamennyien külföldön, Itáliában, Párizsban, ill. Angliában szerezték meg nyelvismeretüket, később pedig egyetemeken adták tovább tudásukat, Reuchlin Baselban, Ingolstadtban és Tübingenben oktatta, Erasmus pedig néhány évig Cambridgeben, s angliai tartózkodásakor fordította latinra Theodoros Gaza görög nyelvtanát, amely az egyik leggyakrabban használt tankönyvnek számított.

Wittenbergben a facultas artiumon Luther javaslatai alapján jelentős reformokat léptettek életbe 1518 tavaszán, ugyanezen év májusában pedig megjelent Melanchthon híres görög nyelvtana, amely a század egyik leggyakrabban kiadott könyve lett, a 17. század elejéig negyvenhétszer nyomtatták ki. Melanchthon ekkor mindössze 21 éves volt, de az augusztus 29-én a wittenbergi egyetemen mondott székfoglalója (De corrigendis adolescentiae studiis) olyan oktatási programot fogalmazott meg, amely a német sőt az egész európai művelődésre döntő hatást gyakorolt. Programjának főbb pontjai: vissza kell térni a forrásokhoz, a tanulmányokat a gyermeki tudományokkal (puerilia studia) – grammatika, dialektika, retorika – kell kezdeni, görögül ezeket προγυμνάσματα = előgyakorlatoknak szokták nevezni. Az oktatás magasabb szintjén a latin mellett a görögöt is kell tanulni, sőt a leendő teológusoknak még a hébert is.

> „Szánjátok a görögöknek szabad időtök néhány óráját, – mondta beszédében Melanchthon – rajta leszek, hogy szorgalmatokat siker koronázza. A grammatika nehézségeit kezdettől fogva a legjobb írók olvasásával fogom csökkenteni, hogy amit ott a szabály mond, itt a példák tanítsák... Homérosz lesz a kezünkben meg Pál levele Titushoz. Látni fogjátok, hogy a szent igazságok megértéséhez mennyire hozzásegít benneteket a nyelvismeret, s hogy mekkora különbség van a görögül tudó és a görögben járatlan szövegmagyarázó között... Kezdjetek tehát az igazi tanulmányokhoz, s vegyétek eszetekbe: a jó kezdet fél siker! Bátran éljetek eszetekkel, szeressétek a régi rómaiakat, öleljétek szívetekre a görögöket, akik nélkül a rómaiakat sem érthetitek igazán! Szellemeteket ők formálják szelídebbé, minden tudomány befogadására alkalmassá és csiszoltabbá."[4]

[4] „Modo succisivas aliquot horas Graecis date, ego faxo studio ac labore meo, ne opera vos vestra frustretur. Statim enim ab initio difficultatem rei Grammaticae optimorum authorum lectione temperabo, ut quod illic regula, hic exempla doceant... Homerum habemus in manibus, habemus et Pauli Epistolam ad Titum. Hic spectare vobis licebit, quantum sermonis proprietas, ad intelligenda sacrorum mysteria, conferat: quid item intersit inter interpretes Graece doctos, et indoctos... Capessite ergo sana studia, et quod a poëta dictum est, animo volvite: Dimidium facti qui coepit, habet. Sapere audete, veteres Latinos colite, Graeca amplexamini, sine quibus Latina tractari recte nequeunt. Ea pro omnium literarum usu ingenium alent mitius, ac elegantius undequaque reddent." Közli: *Corpus reformatorum*. Ed. Carolus Gottlieb BRETTSCHNEIDER. Vol XI. Halle, 1843. 25.

Melanchthon hatása rendkívüli volt, s ezt számos tankönyvének is köszönhette; 1518 és 1531 között a triviumhoz kapcsolódó (grammatika, retorika, dialektika) tankönyvei jelentek meg, majd 1536-tól számos természettudományos mű látott napvilágot az ő előszavával, 1538-tól pedig az etika, physica, psychologia és a történelem oktatásához jelentetett meg könyveket.[5] Tankönyveit a gondolati egység, a didaktikus tisztaság, a jó tagolás jellemzi. Latin nyelvtanából először külön-külön adta ki az alaktant és a mondattant, majd egy kötetben. Görögből viszont, bár elkészítette a syntaxist is, az nem jelent meg, mert a görögöt nem aktív nyelvnek szánták, csupán szövegolvasásra, ellentétben a latinnal, melynek oktatásában a gördülékeny, hibátlan beszéd sőt vitatkozás is fontos cél volt. Görög nyelvtana, *Institutiones Graecae grammatices*, amely először 1518-ban Hagenauban jelent meg, 1622-ig 44 különböző kiadást ért meg, bár ő maga nem tartotta igazán jónak.

Melanchthont méltán nevezték „praeceptor Germaniae"-nak. Mint tudjuk, Sylvester Jánost is, aki 1529-től volt a wittenbergi egyetem hallgatója, elsősorban Melanchthon egyénisége ragadta meg. Az új szellem hatott Németország többi városában is. Nürnbergben ekkor több városi latin iskola is volt: a Spital-Schule, a St. Laurenz és a St. Sebald.[6]

1498 táján ebben a városban, patricius szülők gyermekeként született a fent említett magyar nyelvemlék, a Gyermeki beszélgetések szerzője, Sebald Heyden.[7] A St. Laurenz majd a Sebald-iskola elvégzése után, 1513-ban Ingolstadtba ment, ahol magisteri fokozatot szerzett, Wittenbergben is tartózkodhatott rövidebb ideig, de erre pontos bizonyítékok nincsenek. Egy darabig Bruckban tanítóskodott, vitatott, hogy melyikben, a Mura vagy a Lajta mentiben-e. 1520-ban szülővárosa, Nürnberg hazahívta, kántor lett a Spital-Schuleban, majd 1524-ben a St. Sebald rektora. Itt Johannes Denck helyébe lépett, aki 1521-től élt Nürnbergben, előtte Svájcban, a baseli Cratander nyomdában korrektorként dolgozott. Dencket, bár tudós ember volt, jártas a latin, görög és a héber nyelvben, nürnbergi tanári állásából a városi tanács mentette fel, mert anabaptista tanokat kezdett hirdetni. Később, 1524-ben még Nürnbergből is távoznia kellett, 10 mér-

[5] A tankönyveiről újabb elemzés: LEONHARDT, Jürgen: *Melanchthon als Verfasser von Lehrbüchern*. In: *Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts*. Begleitband zur Ausstellung im Kulturhistorischen Museum Rostock 25. April bis 13. Juli 1997. Hrsg. von Jürgen LEONHARDT. Rostock, 1997. 13–32.

[6] Szent Sebald egyes források szerint Dániából érkezett Nürnberg környékére, ahol prédikálni kezdett. 1072 előtt temethették el azon helyen, ahol később tiszteletére egy román templomot majd 1300–1377 között a gótikus St. Sebald bazilikát emelték. A nürnbergi tanács közbenjárására V. Márton pápa 1425-ben kanonizálta, s egyben a város hivatalos védőszentje lett. Sírja már a 11. század végétől zarándokhely volt, kultuszának fontosságát jelzi az is, hogy pénzérmeken is gyakran ábrázolták, vö. *Lexikon des Mittelalters*. Hrsg. Norbert ANGERMANN. Bd. 7. München, 1995. 1658.; ill. *Lexikon für Theologie und Kirche*. 2. Aufl. Bd. 9. Freiburg in Breisgau, 1937. 390.

[7] Életéről: KOSCH, Wilhelm: *Deutsches Literatur-Lexikon*. Bd. 2. Bern, 1953. 971–972.; WILL, Georg Andreas: *Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon*. T. 2. Nürnberg-Altdorf, 1756. 115–118.

földes körzetben meg sem közelíthette a várost, s ekkor hívták a helyére a lutheri irányzat lelkes hívét, Sebald Heydent. Az iskolákban folyó munkára a városi tanács éberen felügyelt.[8] A már létező iskolák mellé a reformáció szellemének ösztönző hatására egy újabbat is akartak alapítani, s ezt az Ägidienklosterban maga Melanchthon nyitotta meg 1526. május 23-án. A tanácsurak rá akarták venni a kiváló tudóst, hogy ő maga vezesse az iskolát, de Melanchthon a kérést elhárította, s maga helyett barátait ajánlotta. Az iskolának már felsőbb szinten kellett volna tanítania, mintegy felkészítenie a hallgatókat az egyetemre. Melanchthon javaslatára Joachim Camerarius tanította a görög nyelvet, Eobanus Hessus a poetikát, M. Roting a rhetorikát és a dialektikát, J. Schoner a matematikát. Hallgató viszont nagyon kevés volt, pedig a városi tanács még ösztöndíjat is hajlandó volt fizetni néhány tehetséges, de szegény polgári származású fiatalnak. A harmincas évek első felében a tanárok egymás után hagyták el az egyre reménytelenebbnek látszó iskolát.[9] Sebald Heyden tevékenysége a Sebald-iskolában és későbbi sikerei ennek ismeretében még inkább felértékelődnek.[10]

Heyden nagy lelkesedéssel állt a reformáció és az oktatás szolgálatába. A reformáció szellemében átköltötte az egyházban sokszor énekelt „Salve Regina, Mater Misericordiae" kezdetű éneket, mondván, hogy nincsen szükség Mária közbenjárására Istennél, s a szöveg ezután így hangzott: „Salve Jesu Christe, Rex Misericordiae" etc. 1525-ben a városi tanács hitvitát rendezett a katolikusok és lutheránusok között a városháza dísztermében. Az elhangzottak pontos jegyzetelésére teológiában is jártas írnokokat alkalmaztak, ezek egyike volt Heyden is. A vitában nyolcan képviselték a katolikus oldalt (minorita, karmelita, domonkos szerzetesek és priorok) és heten az evangélikusokat, köztük Andreas Osiander. Tizenkét kérdésben kellett mindkét oldalnak kifejtenie és megvédenie álláspontját. A vita világi elnöke a tekintélyes és igen művelt jogtudós, nürnbergi tanácsos Christoph Scheurl volt.[11]

Heyden egyik korai műve – a *Wie man sich in allerlay Nötten des Türcken, Pestilentz, Theürung etc. trösten, den Glauben stercken und christliche Geduld erlangen soll. Aus siben Spüchen Heyliger Schrifft kürtzlich angezeigt* –, amelyben hét szentírási részből kiindulva próbálja reményre buzdítani a török veszély, a pestis és a drágulások miatt aggódó polgárságot.[12] 1534-ben, ugyancsak Friedrich Peypusnál Nürnbergben jelent meg az irodalom hanyatlásának okairól szóló, s felvirágoztatásra buzdító, hexameterekben megírt munkája: *De*

[8] A nürnbergi iskolák rendjéről l. HEERWAGEN, Heinrich Wilhelm: *Zur Geschichte der Nürnberger Gelehrtenschulen in dem Zeitraume von 1485 bis 1526.* Nürnberg, 1860.

[9] PAULSEN, Friedrich: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten.* Bd. 1. Leipzig, 1896. 270–271.

[10] Tanári tevékenységéről még mindig fontos forrás: ZELTNER, Gustav Georg: *Kurtze Erläuterung der Nürnbergischen Schul- und Reformations-Geschichte aus dem Leben und Schrifften des berühmten Sebald Heyden...* Nürnberg, 1732.

[11] ZELTNER, G. G.: *i. m.* 22–26.

[12] Nürnberg, Peypus, 1531.; VD-16 H 3424.

caussis rem literariam tum conservantibus tum pessundantibus ad optimates Germaniae carmen hexametrum.[13] A hanyatlás két fő oka szerinte, egyrészt, hogy az irodalom művelői kimaradnak a praemiumból, másrészt a tömeg vélekedése a tudós emberekről (vulgi iudicium de doctis) – amely szerint a tanulás nem munka. Szerinte viszont a litterae humanae artes-nak számít. Kifejti az igazi barbárság lényegét, s azt, hogy kik tekinthetők φιλόμουσοι-nak (múzsakedvelőknek) és kik μισόμουσοι-nak (múzsagyűlölőknek). Dicséri V. Miklós pápát, aki sokat tett a menekült görögökért, egyébként ő alapította a vatikáni könyvtárat is. Felszólítja a németek előkelőit, hogy őrizzék meg az iskolákat, tiszteljék a tanárokat, tudósokat, mert csak így reménykedhetnek a valódi boldogságban.

Az úrvacsora vételére készülő tanulók használatára – „in usum discipulorum ad coenae Domini communionem praeparandorum" – összeállított egy kis katekizmust is – *Catechistica summula fidei Christianae*, amelyet Veit Dietrichnek ajánlott.[14] Hat fejezetben fejti ki a bűnről, az igazságosságról, a hitről, a keresztségről, az úrvacsoráról és a kulcsok hivataláról szóló tanítást. Jelentősebb munkáinak felsorolásából nem maradhat ki az *Assertio Christiana* sem, amelyben Andreas Osiander – egykor a St. Laurenz első lutheranus prédikátora, majd breslaui és königsbergi teológiai professor – tanítását cáfolja, aki szerint Krisztus nem az ő isten-emberi, hanem csupán isteni természete által szerzett nekünk váltságot és megigazulást.[15]

Legjelentősebb munkái pedagógiai tárgyúak. Írt egy művet a zeneoktatás alapjairól is, ez is több kiadást ért meg – *Musicae στοιχείωσις*[16] –, valamint egy másikat az éneklés művészetéről: *Musicae, id est artis canendi libri duo*[17].

A Sebald-iskola működéséről, a követelményekről a leghitelesebben a *Paedonomia scholastica pietatis, studii literarii ac morum honestatis praecepta continens* című munkájából alkothatunk képet. Ez a mű először 1546-ban jelent meg, Nürnbergben, Johann Berg és Ulrich Neuber kiadásában, majd a következő évben német fordításban is.[18] A VD szerint (H 3402–3407) 1551-ben, 1553-

[13] VD-16 H 3344.

[14] Nürnberg, Petreius, 1538., továbbá: Nürnberg, 1545 és 1548, mindkettő Johann Berg és Ulrich Neuber kiadásában. Az 1548. évit l. VD-16 H 3342.

[15] *Assertio Christiana, quod per sanguinem, mortem et obedientiam Christi Jesu filii hominis, omnes credentes iustificentur. Contra novam et antichristianam sectam Osiandristarum...* Nürnberg, 1555, Johann Berg – Ulrich Neuber. VD-16 H 3339. Német nyelvű kiadása: *Christliche Beweysung...* ugyanott jelent meg 1555 körül, VD-16 H 3340, OSzK jelzete: Ant. 6485(3) = SOLTÉSZ Erzsébet – VELENCZEI Katalin – W. SALGÓ Ágnes: *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa*. Bp. 1990. (a továbbiakban BNH Cat.) H-359.

[16] Megjelent 1532-ben, valószínűleg Friedrich Peypusnál, l. VD-16 H 3382. De megjelent 1537-ben és 1540-ben is.

[17] Nürnberg, 1537, Petreius. VD-16 H 3380.

[18] VD –16 H 3402. Német fordításban: *Paedonomia Deutsch...* Nürnberg, 1547, Hans Daubmann.

ban és 1562-ben is megjelent Nürnbergben latin nyelven, tehát igen kedvelt volt; a Széchényi Könyvtár antiqua-gyűjteményében az 1552-es nürnbergi kiadása van meg.[19] Az elején álló görög distichonban hazájához szól, s ezt a művét κύκνειον ᾆσμα-nak, hattyúdalnak nevezi, – mindössze 48 éves lehetett ekkor – munkáját a nemes tanácsnak ajánja, s már az elején felhívja a figyelmet arra, hogy minden cselekvés kezdete az Istenhez való fohászkodás. Az oktatás a Sebald-iskolában három részből állt: pietas et religio; artes liberales (= liberales disciplinae), a harmadik pedig az officia vitae ac civilitatis mores. Művében kifejti a három részhez kapcsolódó szabályokat: I. Hogyan kell a katekizmust és a szent olvasmányokat tanítani, a szertartásokon részt venni, imádkozni. II. Grammatica, dialectica, rhetorica; Musica, arithmetica, geometria, astronomia. Felsorolja a tanításhoz ajánlott szerzőket (kb. 400-at), akik a tudás forrását és az erényt közvetítik. De a diákoknak nem csupán tanulniuk kell, hanem szabad idejükben testüket is edzeni, mert a henyélés testet-lelket sorvaszt. Elegánsan kell beszélni, írni; a jó erkölcs és a jámborság követelményeinek megvalósítása éppolyan fontos, mint a műveltséget adó tárgyak tanítása („bonorum morum et verae pietatis praecepta, pariter cum literaria institutiones ponunt"). Hogyan kell oktatni? Nagy szerepe van a memóriának és az imitationak; olvasás közben nagyon kell figyelni az írásjelekre; foglalkozik azzal is, hogyan kell németről latinra fordítani. Hangsúlyozza a gyakorlás fontosságát, s Epiktétoszra hivatkozik: „Et Epiktetos affirmat neminem facile sibi dogma parare posse, nisi quotidie eadem dicat, et audiat et simul ad vitam accommodet." (157.) Otthon is ismételnie kell a diáknak a tanultakat, vissza kell emlékeznie a praeceptor szavaira – „Repetita praeceptoris interpretatione, mox tutius textus sententiam ita concipiat animo, ut etiam Teutonice eius summam recitare possit."(186.) A görögöt a latinnal együtt kell tanulni: „Graecam institutionem cum Latina coniungendam esse, vel hoc argumento probabile est: quod Latinae grammaticae appellationes, magna ex parte Graecae sunt: et citra suae linguae cognitionem nequaquam intellegi possunt." (191.) A tanulók fegyelmezésének eszköze a pálca. Büntetést érdemel az, aki a latin iskolában németül beszél.

III. Officia vitae honestae et mores civiles – e témakörben alapműnek Cicero: *De officiis* című művét és a Tízparancsolatot tartja, s szabályokba foglalja, hogyan viselkedjenek a gyermekek szüleikkel szemben, egymás között, hogyan kössenek barátságot, s felhívja a figyelmet a megbocsátás gyakorlásának fontosságára. Külön törvényekben foglalkozik a türelem erényével, s szabályokba foglalja a helyes társalgás módját; ír a szeméremről, a hazugság kerüléséről, a titoktartásról, sőt még a testápolásról is: gyakran kell hideg vízzel arcot és kezet mosni. Az étkezésben mértékletesnek kell lenni, s előtte Istenhez kell fohászkodni. Meg kell becsülni az ételt, mint Jézus tette a csodás kenyérszaporításkor. Leírja, hogyan kell viselkedni az asztalnál, s több evés előtti és utáni imát is közöl. Ezután a helyes öltözködés ajánlásait foglalja össze, s kitér a gyermek-

[19] Nyomtatta Johann Berg és Ulrich Neuber. Jelzete: Ant. 7714(2) = BNH Cat. H-360.

játékokra is, hiszen ezek is fontos részei a gyermeki életnek. Majd a lefekvés és alvás témaköre következik, fontos figyelmeztetés, hogy a gyerek ne felejtse el megvizsgálni lelkiismeretét és megbánni bűneit; idézi Vergiliust:

„.....Quod
Non prius in dulcem declinet lumina somnum
Omnia quam longi reputaverit acta diei."

Nagy hivatástudattal végzett munkájának meg is lett az eredménye, a Sebald-iskola éppen az ő működése alatt virágzott fel, 1554-ben már 400 tanulója volt.

Sebald Heyden tevékenységéből környezete és az utókor is egyik nagy érdemének tartotta azt, hogy bevezette a görög nyelv rendszeres oktatását. Vallotta, hogy nem is lehet igazi művelt ember az, aki nem kapcsolja össze a latin nyelv ismeretét a göröggel. 1537-ben Nürnbergben Petreiusnál jelent meg görögül Lukianosz: Διάλογοι ἐνάλιοι καὶ νεκρικοί h. e. *Dialogi coelestes, marini et inferni* – amelynek címlapján olvasható Heydennek a latin iskola tanulójához írt buzdító verse:

Sebaldus Heyden scholastico latino:
Qui non graeca simul jungit documenta latinis
Is vere docti nomen habere nequit:
Ergo puer coëmas hunc aere libellum
Quo bene percepto, tum quoque graeca scies.[20]

A görög nyelv oktatásában felhasznált ókori szerzők közül különösen kedvelt és gyakran olvasott volt Hésziodosz: Ἔργα καὶ ἡμέραι (Munkák és napok) című műve. A Kr. e. 8–7. századi szerző gondolkodásmódjában a kereszténység is sok azonosságot, rokon vonást, megszívlelendő tanulságot fedezett fel. Hésziodosz is hittel vallotta, hogy olykor győzhet az erőszak és az igazságtalanság, s a szegény ember úgy járhat, mint a sólyom karma közt vergődő csalogány, de Zeusz igazságos bíró, s egyszer majd lesújt a gonoszokra. Az embernek becsületesnek, szorgalmasnak kell lennie, a tisztességes munka adja meg az emberek számára a kiválóságot, s nem a harci vitézség, ahogy azt az arisztokrácia vélte. A másik gyakran olvasott mű az 1–2. századi sztoikus filozófus, Epiktétosz munkája, a Ἐγχειρίδιον (Kézikönyvecske). Az eredeti sztoa tanítását követte, de munkáját nem írta le, tanítványai rögzítették írásban. Azt vallotta, hogy minden baj a helytelen megismerésből származik, a jó pedig a helyes megismerés eredménye. Óvott a közéleti szerepléssel együtt járó megalkuvástól, jellemtelenségtől, szolgalelkűségtől. Megvetette a cím- és rangkórságot, a gazdagság utáni esztelen vágyakozást. A belső szabadságot hirdette, hogy ne tudjunk kese-

[20] VD-16 L 2950, de a katalógus szerint több kiadása is volt, amelyben Sebald Heyden is közreműködött; az Országos Széchényi Könyvtárban az 1542. évi Petreius kiadás található meg, jelzete Ant. 5436(!) = BNH Cat. L-494; VD-16 L 2952.

regni olyan dolgok miatt, amelyek nincsenek hatalmunkban. Szelídséget, jámborságot, káros szenvedélyektől való mentességet hirdetett.

> „A jámborságot illetően az istenekkel szemben – tudnod kell – az a legfontosabb, hogy helyes nézetet alkoss róluk: kétségtelenül léteznek és mindent szépen és igazságosan kormányoznak, neked pedig azt parancsolják, hogy engedelmeskedj nekik, nyugodj meg mindenben, ami történik, jó szívvel alkalmazkodj a helyzethez, mert a legjobb belátással intézik sorsunkat. Ha így jársz el, sohasem káromolod majd az isteneket és nem panaszkodsz, hogy nem törődnek veled." [21]

Már saját korában, a 2. században igen kedvelt szerző volt Epiktétosz, s a keresztény monoteizmussal is összhangba tudták hozni, „keresztény Seneca"-nak is nevezték. A középkorban Nyugat-Európában kissé háttérbe szorult, s csak a humanisták fedezték fel újra, s kifejezetten rajongtak érte. Szövegkiadásai, latin fordításai jelentek meg szép számban.[22] A 16. század közepén elkészültek az első protestáns szellemiségű kommentárok, s hamarosan a jezsuita felfogásúak is; voltak, akik az egyezések keresésében odáig mentek, hogy tévesen azt feltételezték, hogy Epiktétosz, a felszabadított rabszolgából lett sztoikus filozófus és Szent Pál, a nemzetek apostola, személyesen is kapcsolatban állhattak. 1534-ben jelent meg a Kézikönyvecske első német fordítása, 44-ben az első francia, majd a század végén a holland és az angol változat.

Sebald Heyden is fontosnak tartotta a kedvelt munkát, az oktatásban is felhasználta. Erről tanúskodik az Országos Széchényi Könyvtár antiqua-gyűjteményében található egy nyolcadrét nagyságú kolligátum[23], amely a következő három művet tartalmazza: 1. Hésziodosz : *Ἔργα καὶ ἡμέραι* Melanchthon kommentárjával, Frankfurt am Mainban nyomtatta Peter Brubach 1546-ban[24]; 2. Epiktétosz: *Ἐγχειρίδιον*, csak görögül, Löwenben jelent meg Bartholomaeus Gravius nyomdájában 1550-ben[25]. A kis kötet hatvankét fejezetre tagolva közli a szöveget, melynek végén, a γ_{iiii} levélen, az olvasóhoz intézett utószó szerint a görög szöveg kiadásában figyelembe vették Angelo Poliziano két szövegmódosítási javaslatát. Ugyanezen levél verzóján következnek azok az Epiktétosz szemelvények görögül, amelyeket Hieronymus Verlenius válogatott Ioannész Sztobaiosz antológiájából. Majd egy újabb közlést olvashatunk latinul, a nyomdász megjegyzését az olvasóhoz. Ebben arról tájékoztat, hogy az Epiktétosz kiadás korrektúráját a nyomdában egy bizonyos Gerardus Loppersus Phrisius végezte, s ő újabb Sztobaiosztól vett kivonatokat javasolt a kötethez fűzni, s ezek szerepelnek a következő leveleken ($\delta_{iiii-vii}$). Majd a következő oldalon egy 15 distichonból álló verset, „Imago vitae" címmel

[21] *Epiktétos Kézikönyvecskéje vagyis a sztoikus bölcs breviáriuma.* 2. kiad. Ford. SÁROSI Gyula. Kétnyelvű Klasszikusok. Bp. 1943. 31. fejezet. 45.

[22] Kiadásairól l. OLDFATHER, W. A.: *Contributions toward a bibliography of Epictetus.* Urbana, 1927.

[23] Jelzete: Ant 6198

[24] Terjedelme 92 számozatlan levél. L. BNH Cat. H-332.

[25] Terjedelme 32 számozatlan levél. L. BNH Cat. E-188.

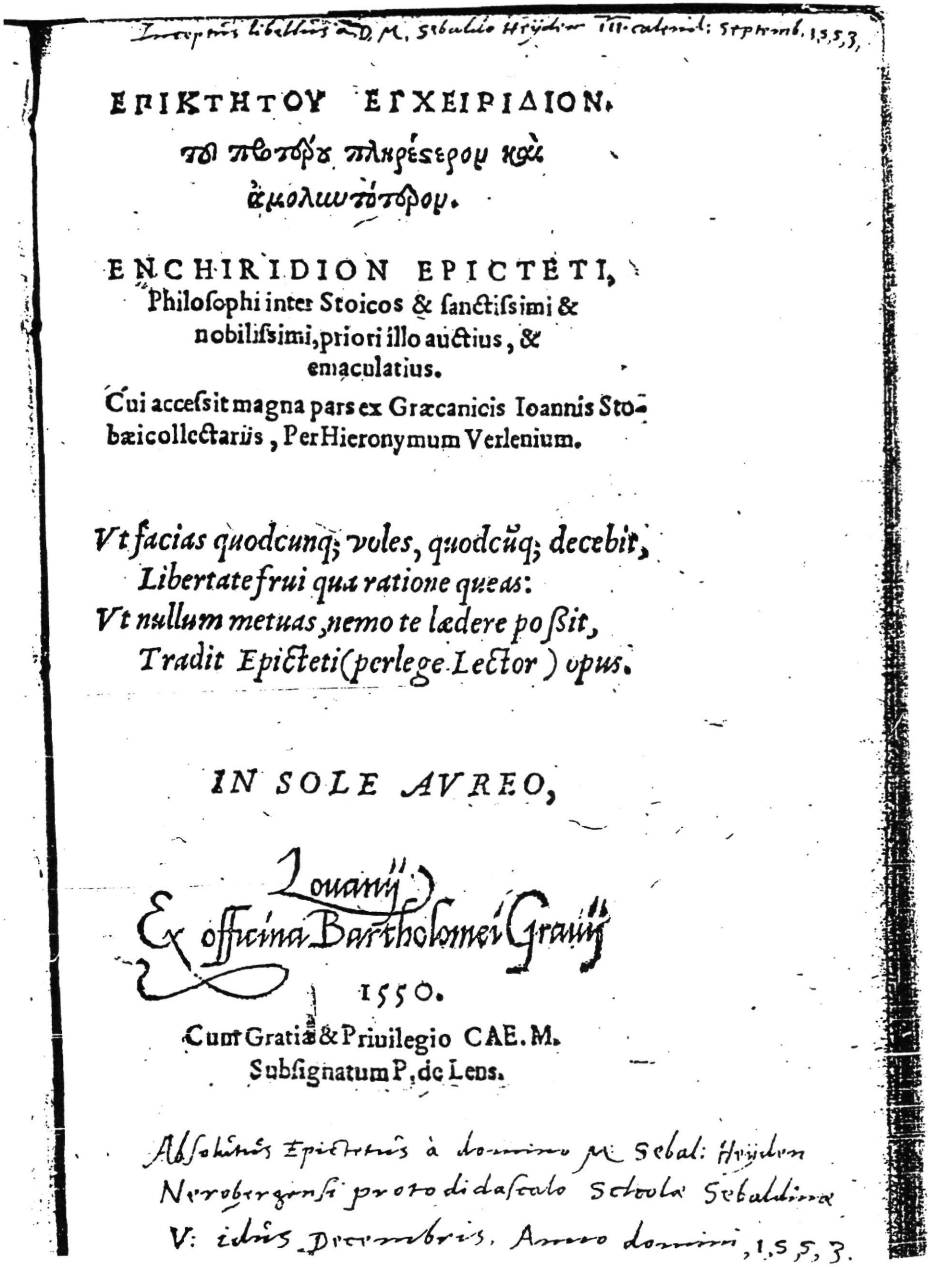

Inceptus libellus a D. M. Sebaldo Heyden III. calend: Septemb. 1,5,5,3,

ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ.

τοῦ πρότερου πληρέστερον καὶ ἀμολυντότερον.

ENCHIRIDION EPICTETI,
Philosophi inter Stoicos & sanctissimi & nobilissimi, priori illo auctius, & emaculatius.
Cui accessit magna pars ex Græcanicis Ioannis Stobæi collectariis, Per Hieronymum Verlenium.

Vt facias quodcunq; voles, quodcũq; decebit,
Libertate frui qua ratione queas:
Vt nullum metuas, nemo te lædere possit,
Tradit Epicteti (perlege Lector) opus.

IN SOLE AVREO,

Louanij
Ex officina Bartholomei Grauij
1550.
Cum Gratia & Priuilegio CAE. M.
Subsignatum P. de Lens.

Absolutus Epictetus à domino M. Sebal: Heyden Nerobergensi protodidascalo Scholæ Sebaldinæ V: idus Decembris. Anno domini, 1,5,5,3.

1. ábra: Epiktétosz: Ἐγχειρίδιον. Löwen, 1550.
A kötet címlapja a Heyden Sebaldra vonatkozó kézírásos bejegyzésekkel.
OSzK: Ant. 6198(2)

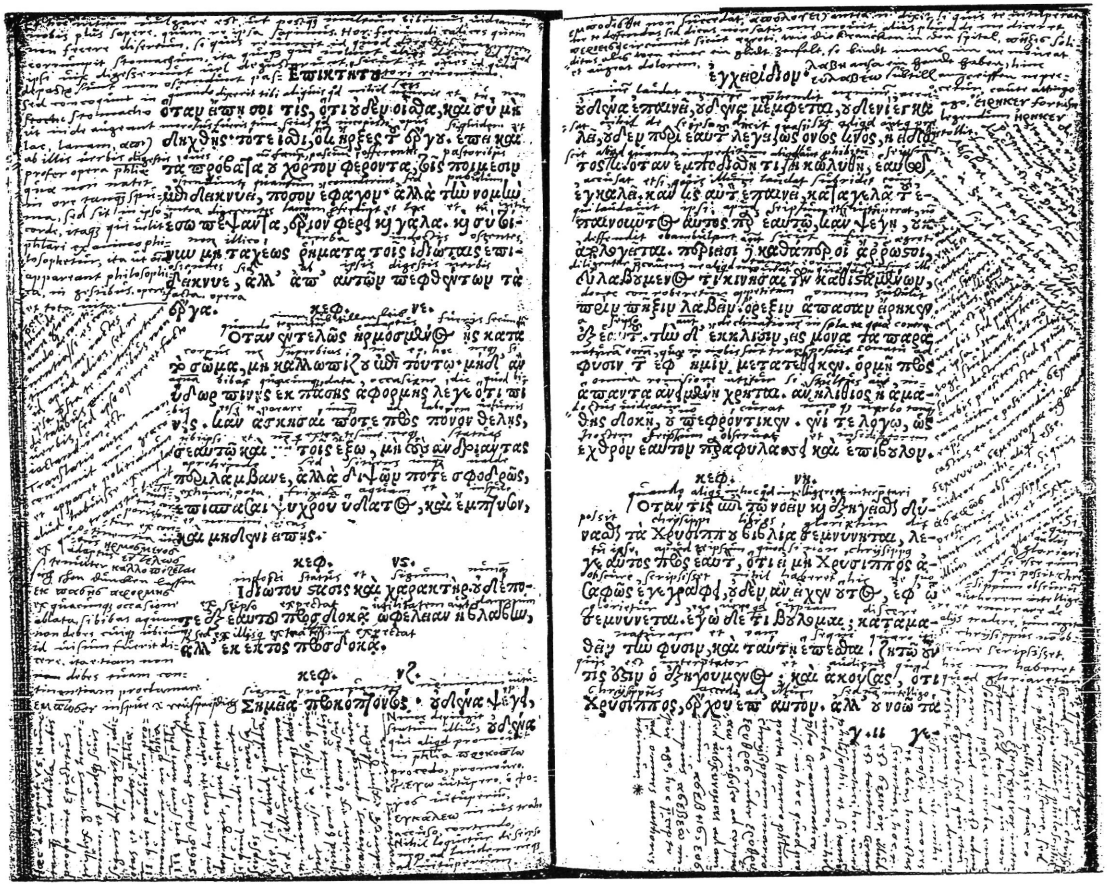

2. ábra: Az 54–55. (= 45–49.) fejezetek a kézírásos lapszéli jegyzetekkel az 1550. évi Epiktétosz kiadásból. OSzK: Ant. 6198(2)

olvashatunk ugyancsak Gerardus Loppersus latin fordításában, amelyre később még visszatérünk.[26] A 3. mű ugyancsak Epiktétosz: *Ἐγχειρίδιον*, de más kiadásban, görögül és latinul, Angelo Poliziano fordításában, s Baselban, 1531-ben jelent meg Cratandernél, tehát egy 19 évvel korábbi kétnyelvű kiadás.[27] A három művet a 16. század végén vagy a 17. elején köthették egybe, s ekkor kissé körülvágták. A Hésziodosz mű nagy részét sűrűn kísérik a lapszéleken mákszemnyi betűkkel írt jegyzetek. A 2. kolligátumon, tehát a löweni kiadású Epiktétosz címlapján fölül a következő bejegyzés olvasható az első kolligátum jegyzetelőjével azonosnak látszó kéz írásával: Inceptus libellus a D. M. Sebaldo Heijden III. Calend. Septemb. 1553; a lap alján pedig a következő: Absolutus Epictetus a domino M: Sebal: Heijden Nerobergensi protodidascalo Scholae Sebaldinae V. idus Decembris. Anno domini 1553. Szó szerinti fordítása a következő: Elkezdetett a könyv Sebald Heyden tanító úr által 1553 augusztus 30-án; Befejeztetett a könyv Sebald Heyden tanító úr, a nürnbergi Sebald-iskola vezető tanára által az Úr 1553. évében, december 9-én. A mondatszerkezet kétféle értelmezést nyerhet, azt, hogy maga a mester kezdte és fejezte be a könyv olvasását, de sokkal valószínűbb az, egyik tanítványa, az iskolai foglalkozásokon a tanára szövegértelmezését jegyzetelve s azt felhasználva olvasta a Kézikönyvecskét a megadott valamivel több, mint 3 hónap alatt. A középszintű iskolákban ugyanis, túlságosan nehéznek ítélve a mondattant, főleg csak az alaktant tanították a gyerekeknek, így egy szöveg értelmezése, csak rávezetéses alapon, a tanár aktív közreműködésével, fordítási javaslatával volt lehetséges. Melanchthonnak fent említett, híres görög nyelvtana is csak a hangtant és az alaktant tárgyalta, a mondattant teljesen mellőzte, mint mondta, a kezdőket nem akarta még további nehézségekkel terhelni, s ezért nem fűzött syntaxist görög nyelvtanához.[28] A tanulók azután hosszabb-rövidebb részeket memoriter is megtanultak. Ebben a kötetben nem csupán a címlapról idézett bejegyzés olvasható, hanem az egész Kézikönyvecske görög szövege a margókon és a sorok között sűrűn tele van írva ugyanazokkal a mákszemnyi betűkkel. A sorok között, a görög szöveg fölött a latin fordítás olvasható, ez nem egyezik a kötetben levő 3. kolligátum Angelo Polizianótól származó latin fordításával. A Sebald-iskolában hasz-

[26] Gerardus Loppersus vagy Loppersius németalföldi tudós volt, először Groningenben iskolarektorként működött, majd pedig Maastrichtban. Több görög művet fordított latinra, így Nazianzi Szent Gergely verseit is, mely műve kéziratban maradt fenn, továbbá verseket is írt latinul és görögül, valamint a Jöcher lexikon szerint Epiktétoszt is kiadta, de ennek önálló kiadványként nem bukkantunk nyomára, nagyon valószínű, hogy az itt tárgyalt, 1550. évi löweni kiadásról van szó. 1582-ben halt meg. L. JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. 2. Theil. Leipzig, 1750. 2529.

[27] Terjedelme 74 old. Ld. BNH Cat. E-187; VD-16 E 1607.

[28] *Melanchthons Briefwechsel, kritische und kommentierte Gesamtausgabe*, im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften hrsg. von H. SCHEIBLE. T. 1. Stuttgart, 1977. 63–64. L. még FÖRSTEL, Christian: *Die griechische Grammatik Melanchthons*. In: *Melanchthon und das Lehrbuch*... 35–56.

nált kötetünkben folyamatosan lehet olvasni latinul a szöveget, valamennyi görög szó fölé odaírta a tanuló a latin értelmezést. A lapszéli jegyzetek túlnyomó része is latinul van, de előfordul néhány német nyelvű is, rögtön az első szövegoldalon az Ἐγχειρίδιον megfelelője: ein Hand buch. A latin nyelvű jegyzetek egy része az egyes fejezetek legfontosabb mondanivalójának tömör összefoglalása, így például az első fejezethez írt jegyzetek között a következő olvasható:

> „Nostra dicit Ἐπίκτητος esse ea quae ex iis quae nostra sunt, id est ex anima, intellectu, potentia." a lapszélen pedig: „Secundum Epictetum, homo nihil aliud est, quam animus rationis particeps, cuius animi partes sunt intellectus, potentia et voluntas, corpus autem non pars hominis est; sed instrumentum hominis, quo animus in operationibus virtutum utitur ut ita animus imperet corpus vero servat."

Számos fejezet előtt összefoglalja a tartalmát, pl. a 14. fejezet, mely a modern kiadásokban a 16.-nak felel meg, s ahol arról van szó, hogyan kell viselkednünk, amikor mások gyászáról értesülünk, a következőt írja:

> „Nunc iterum docet, quomodo nostram opinionem moderari debemus in rebus externis et ad nos non pertinentibus. A 17. (= modern kiad. 19.) fejezet kezdetének alsó lapszélén sommás argumentumként olvasható: „Si vis liber esse ne cupias te esse principem aut ducem aut consulem."

Ez a mondat kissé más megfogalmazásban olvasható a fejezetben, a onnan emelte ki összefoglalásul:

> „σύ τε αὐτὸς οὐ στρατηγός, οὐ πρύτανις ἢ ὕπατος εἶναι θελήσεις, ἀλλ' ἐλεύθερος", „Te nem hadvezér, elnök, vagy konzul akarsz lenni, hanem szabad ember."[29]

Az 58.(= 49) fejezetben Epiktétosz arra figyelmeztet, hogy a tanultakat tettekre kell váltanunk, s a fejezet eleje így hangzik magyarul:

> „Amikor valaki azzal kérkedik, hogy ismeri és magyarázni tudja Chrysippos műveit, jegyezd meg magadban: Ha Chrysippos nem írt volna homályosan, akkor ennek nem volna semmije, amivel kérkedhetne."[30]

Ehhez a jegyzetelő a következő argumentumot fűzi:

> „Est eadem sententia cum superioribus aliquot capitibus, philosophia non est praestanda verbis sed potius re ipsa. Ita et theologi studeant, ut non solum doctrinam multis verbis profiteri sed potius eam vita honesta et pia representare possint."

Majd közvetlenül utána következik néhány szóértelmezés:

[29] *Epiktétos Kézikönyvecskéje*... 30–31. SÁROSI Gy. fordítása.
[30] Ua. 63.

σεμνός = castus et venerandus; σεμννυω, σεμνύνομαι = ich brande, videor mihi aliquid esse; ἀσαφῶς = obscure, si quis profitetur Chrysippum tantum verbis et iuxta illius verbum non vivit is inaniter gloriatur."

Majd megadja a mondat latin fordítását is:

„Si quem audis gloriari se esse enim qui possit Chrysippum obscurum authorem intelligere et enarrare ac aliis tradere, tum cogita, si Chrysippus non obscure scripsisset, hic non haberet quod gloriaretur."[31]

Az utolsó, 62.(= 53.) fejezet fölött a következő összefoglaló megjegyzés olvasható:

„Nunc in fine concludit suo paradoxo, nemo laeditur nisi a seipso. Licet mihi vitam adimant tamen me non laederent."

Ebben a fejezetben Epiktétosz Szókratészt állítja példaképül, idézve azt, amit a halálra ítélt görög bölcs a méregpohár kiivása előtt mondott tanítványainak.

53. Minden eshetőségre kéznél legyenek a következők:
„Vezess, Zeus, és Te, Sors, bárhová is szántatok engem. Zúgolódás nélkül követlek benneteket. Ha nem akarnék, gyáva volnék és mégis engedelmeskednem kellene."
„Aki a sorsnak méltó módon aláveti magát, az bölcs előttünk és tudja az istenek akaratát."
„De, Kriton, ha úgy tetszik az isteneknek, történjék úgy."
„Anytos és Melétos megölhetnek, de ártani nem tudnak nekem" (Sárosi Gyula ford.)

A kézirásos széljegyzetben a következőt olvashatjuk:

„Sic et christiani dicunt, hi non sunt timendi qui possunt corpus occidere, sed potius ille timendus qui possit et corpus et animam in infernum deiicere. Nam speciosa mors in conspectu domini sanctorum eius. τέλοσ."

Sokhelyütt tárgyi magyarázatokat is fűz a jegyzetelő a szöveghez, a 23. (= 25) fejezetnél a patrónus és kliens kapcsolatára utalva a következő olvasható:

„Moris fuit Romae ut si quis patronus a foro domum iret, clijentes eius eum sequebantur et tunc patronus inter illos suos clijentes pecuniam distribuebat aut aliquem qui illi placebat ad prandium aut ad coenam invocabat."

A 30.(= 32.) fejezetben, ahol a jóslásról van szó, a következő megjegyzés található:

„περι μαντικησ mos gentilis fuit, nos nihil scimus, neque scire volumus, certum autem esse, diabolum ipsum respondisse illis ex tripode. Nam ut Pau[lus] ait ad Rom

[31] A 3. kolligátumban, tehát a kétnyelvű kiadásban, Poliziano fordítása eltér ettől: „ Quum quis ideo gloriatur, quod Chrysippi sententias interpretetur, dicat ipse secum: nisi operte Chrysippus scripsisset, nequaquam haberem unde gloriarer." 64. fej. (A görög szöveg itt is 62 fejezetből áll, az utána levő latint viszont a fordító 68-ra osztotta.)

I/cap. cum deum non tollerent dedit eum deus in reprobum sensum quandoquidem deo noluerunt credere, diabolo crediderunt."[32]

Majd a lap alján felsorolja a jóslás különböző tipusait:

„fuerunt autem generibus variae species μαντικῶν. ὑδρομαντεία, γεομαντεία, πυρομαντεία."

A jegyzetek közül sok tartalmaz hivatkozásokat antik szerzőkre, főleg Arisztotelészre, így például a 25. (= 28) fejezethez kapcsolódóan is. A megjegyzések többnyire teljesen betöltik a lapszéleket, s a rendkívül apró betűk olvasása meglehetősen nehéz. Nem csupán latin és görög nyelvű szöveg olvasható közöttük, hanem német is, többnyire szóértelmezés. A számtalan jegyzet közül mutatóul csak néhányat ragadtunk ki, alaposabb átolvasásuk még több érdekességet hozhat. A sorok közé írt szó szerinti fordítás kézírása a helyszűke miatt kissé módosulhatott, de az sem zárható ki teljesen, hogy más kéztől származik ez illetve a marginalia. A klasszikus szerzőkre való hivatkozások tájékozottabb olvasóra utalhatnak, nem egy a görög nyelvvel ismerkedő diákra. Lehetséges, hogy bizonyos bejegyzések magától a tanártól, Sebald Heydentől származnak, s erre is utalna a címlapon levő passzív szerkezetű mondat? A kérdés megválaszolásához ismernünk kellene a tudós rektor kézírását. Megkeresésünkre a nürnbergi Melanchthon-Gymnasium könyvtárából kaptunk egy xeroxot Sebald Heyden *De caussis rem literariam tum conservantibus*... (Nürnberg, Peypus, 1534) című munkájának egyik példányáról, melynek címlapján Heydennek egyik barátjához intézett saját kezű ajánlása olvasható. A kézírás szövege túl rövid ahhoz, hogy teljes bizonysággal összevethető legyen.[33] Tudjuk, hogy Heyden 1561-ben halt meg, s 1553-ban kb. 57 éves lehetett, nagy teológiai, irodalmi és filozófiai műveltséggel rendelkezett. A jegyzetekből viszont az nyilvánvaló, hogy a görög nyelvoktatást bevezető rektor, a Sebald-iskolában igen alaposan dolgozta fel a kedvelt művet. Nem pusztán nyelvileg értelmezték, hanem filozófia- és vallástörténeti vonatkozásaira is kitértek, állandóan figyelve a bibliai összefüggésekre is.

A kötetnek azonban nem ez az egyetlen érdekessége, hanem még az is, hogy az első előzéklapon egy Laurentius N. Dalnoky tulajdonosi bejegyzés olvasható, ill. a kolligátum első darabján, a Hésziodosz mű címlapján: Eccl. Unitar. Claud. – vagyis a kolozsvári unitárius egyház, az utóbbi bejegyzés 17/18. századi lehet. A kötéstáblák belső oldalán, talán Dálnoky (Dálnoki) kézírásával, görög szavak szótári alakjai és latin fordításuk olvasható. Amikor ezeket feljegyezték, a három mű már egybe volt kötve, s kötéskor kissé körülvághatták, mert a 16. századi marginális szövegek helyenként sérültek. Dálnoki Nagy Lőrinc nevét ismerjük a kolozsvári

[32] Szent Pál Rómaiakhoz írt levelének 1. fejezetében a 28. vers a Vulgata szerint: „Et sicut non probaverunt Deum habere in notitia, tradidit illos Deus in reprobum sensum, ut faciant ea, quae non conveniunt."

[33] A xeroxért köszönetet mondunk Cornelia Hentschler könyvtárosnak.

Unitárius Kollégium történetéből. 1634 januárjában lett senior, majd ugyanezen év őszén külföldre ment, s 1635. január 25-én iratkozott be a padovai egyetem ars fakultásán. Padovában egy Porto Emanuel nevű rabbitól héberül is tanult, sőt tanárának egy értekezését, amely a két ószövetségi napcsodáról szólt (Ezekiel és Józsua idején) héberből latinra fordította. 1638-ban érkezett vissza Kolozsvárra, s 1639. február 26-án iktatták be a tanári testületbe, mint a retorika tanárát.[34]

Epiktétosz erdélyi utóéletével kapcsolatban fontos dokumentum az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Oct. Hung. 623. jelzetű kötete, amely egy bizonyos Thordai János magyar nyelvű Epiktétosz fordítása. A kötet történetéről részletesen írt Keserű Bálint *Epiktétos magyarul – a XVII. század elején* címmel.[35] A kötetben levő kézírásos bejegyzés szerint egykor egybe volt kötve Epiktétosz művének Christian Francken féle latin fordításával, amelyet Kolozsvárott adott ki Heltai Gáspár 1585-ben.[36] Francken akkor éppen az unitárius kollégiumban volt lektor. Ez a Heltai féle szövegkiadás és Thordai magyar fordításának kézirata még egybekötve a kolozsvári unitárius tulajdonosoktól került az egyéb bejegyzések alapján református magyarok közvetítésével egy bécsi antikváriushoz, Szelinczki Györgyhöz. Tőle Todoreszku Gyula vásárolta meg a kötetet, leválasztotta a kéziratot, s átengedte a Nemzeti Múzeum Könyvtárának. A Heltai nyomtatvány pedig a könyvtárával került később ugyancsak az OSzK-ba, majd átengedett fölöspéldányként az MTA Könyvtárába, ahol jelenleg is őrzik.[37] A kézirat 2. levelén kézzel írt szöveg közli a mű címét: Epictetusnak Az io erkölczröl irot kezben hordozo könueczkeie, Magiar nieluen. Fordittatot Thordai Ianostol. Keserű Bálint valószínűnek tartja, hogy a kéziratos Epiktétosz fordítást a kolozsvári unitárius kollégium lektora, a zsoltárfordító Thordai János az 1626–1636 közötti évtizedben készíthette.

Rögtön adódik a kérdés: hova helyezhető a mi nyomtatott kötetünk, az 1550. évi lőweni kiadású? Első, bejegyzett tulajdonosa, Dálnoki Nagy Lőrinc 1638. november elsején érkezett vissza Padovából Kolozsvárra. Lehetséges, hogy könyve már korábban is a kollégiumban volt, vagy talán ekkor került oda? Jelenleg ezt nem tudjuk eldönteni. Mint említettük, a kolligátum kötetünk 3. darabja Epiktétosz bázeli kétnyelvű kiadása Angelo Poliziano fordításában. Ebben a görög rész 62 (a kötet görög jelölésével ξβ') fejezetre oszlik, míg az utána következő, folyamatos lapszámozású latin fordítás 68-ra. Poliziano latin fordításában valamennyi fejezet elején egy mondatos rövid összefoglalás olvasható, melyek többsége szinte tükörfordításként egyezik a Thordainál levő magyar nyelvű szövegekkel, s egyeznek a fejezetszámok is.

Lássunk néhány példát:

[34] GÁL Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900). II.* Bp. 1935. 520. Porto héber kéziratát Baselban őrzik, s ebben olvasható a latin fordításra vonatkozó utalás. = Századok, 1883. 311.

[35] Irodalomtörténeti Dolgozatok 34, Szeged, 1963.

[36] Jelzete: RMK II. 186

[37] MTA könyvtári jelzete: RMK. II. 486

II. fejezet
Poliziano: Quid ex eorum quae nostra, quaeque aliena sint, ignoratione, notitiaque eveniat.
Thordai: Mi köuetközzék azoknak, az melliek mieink, uagi mase, nem tudasbol, auagi tudásból
VII. fejezet
Poliziano: Quomodo praeparari in actionibus oporteat, ut perturbatione vacemus, ac primo per meditationem.
Thordai: Mint keszülliünk ahoz mikor ualamit kel czielekednünk, hogi meg haborodás nelkül legiünk; melihez ugi iutunk, ha eleb az köuetközendő dolgok felöl gondolkodunk.
XXVIII. fejezet
Poliziano: Quod a seipso ad externos conversio, Philosophistatum destruit.
Thordai: Az Bölczinek allapattiat el rontia, külsö dolgokra ualo fordulasa.
XLIII. fejezet
Poliziano: De re venerea
Thordai: Az buiasagrol es testi giöniörüségről

Thordainál ebből a fejezetből csak három sor olvasható, a kézirat többi része elveszett. Keserű Bálint viszont közli az ún. Abrugyi-féle kéziratban olvasható Epiktétosz fordítás LV. fejezetének szövegét, ill. az L–LIV. és a LXIV. rész címét, amelyeket Domján István írt le.[38] Az eredeti kézirat a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában volt, s a 2. világháború alatt elpusztult. Keserű Bálint azt feltételezi, hogy az Abrugyi-kéziratot alkotó zsoltárfordítások után valaki lemásolhatta Thordai Epiktétosz fordítását, de később az első 49 fejezetét kivághatták, s így csak a fent említett fejezetcímek és az LIV.-nek a fordítása maradt fenn, ahogy ezt Domján cikkében olvashatjuk. Thordai eredeti kéziratának beosztása és fejezetcímei mindvégig egyeznek a Poliziano fordításával, az Abrugyi-kézirat L. fejezetének címe még egyezik a Polizianónál olvashatóval: Quomodo resistendum voluptati ill. Mint kelljen megtartóztatni az testi indulatot. A viszonylag hosszabb LI. fejezetet viszont a fordító kettéosztotta:

Poliziano LI. fejezete: Agendum bonum propter seipsum, reliquis neglectis, ac primo de iustitia. Az Abrugyi-kéziratban: LI. Rész: Nyilván legyen az mi czelekedetünk, LII. Rész. Igassagot kövessünk és az tisztességre gondolkodyiunk. Ettől a felosztástól természetesen az egész számozás eltolódik, így az Abrugyi-kéziratban fennmaradt LV. Rész címe: Az testhez tartozó jószágokrol megegyezik a Poliziano féle fordítás LIIII. fejezetével: De eorum, quae ad corpus pertineant, possessione.

Az egyezések, hasonlóságok között meg kell említenünk a Thordai fordításának elején álló magyar nyelvű hexastichont, amelynek forrását Keserű Bálint nem találta, s így hangzik:

„Mint hogi ez eletben sok banat enyesztue szűuűnkben,
Cziendes szűuel hogi ély, eszt ki tanulni ne fély.

[38] KESERŰ: *i.m.* 8–9, ill. 42–43.

Senkit nem uadlasz, soha nem sírsz, sem nem ohaitasz:
Jol élsz, mert nem félsz, iot örömödbe remély.
Istent fellied, azert czielekedgiel mindenha iouert,
Mégi io uoltod utan menibe halálod utan."

A kötet 2. kolligátumában, tehát a csak görög nyelvű, sok bejegyzést tartalmazó 1550. évi kiadásban, amint fent említettük, Epiktétosz műve után, a Verlenius által kiválogatott Sztobaiosz kivonatok előtt olvasható egy 30 soros vers (15 distichon), amelynek címe: Imago vitae, e Graeco in Latinum versa, per Gerardum Loppersum Phrisium. Ennek első hét sora így szól:

„O Homo mortalis pigeat ne audire monentem,
Pectore sub vigili dicta reconde mea.
Sum vitae istabilis sensim pereuntis imago,
Quam nimio ignotam stultus amore colis.
Fac bene perspicias quid ames, prudentior esse
Hinc potes, et porro discere rite mori."

A latin vers mondanivalója sokban rokon Thordai versével, lehetséges, hogy ennek alapján írta meg saját hétsorosát. A vers címe görög eredetire utal, lehetséges, hogy esetleg Nazianzi Gergelyt sejthetjük szerzőként? A kérdést jelenleg nem tudjuk megválaszolni, hiszen az ő verseiből készített Loppersius fordítást.[39] A tizenöt distichon után következik Epiktétosz élete latinul, ami kétséget kizáróan a Thordainál levő magyar szöveg eredetije. Eleje így hangzik:

„Epicteti vita.
Epictetus, Stoicae sectae Philosophus, Hieropolitanus patria fuit (Est autem Hierapolis Phrygiae urbs, non longe a Laodicea) conditione servus, ut in noctibus Atticis testatur Aulus Gellius. Seruiuit enim Romae Epaphrodito cuidam Neronis familiari, vir sanctissimae, et integerrimae vitae, alienissimus ab omni fastu et arrogantia..."
Thordainál:
„Epictetusnak élete
Az Stoicusok szerzetibeol valo Epictetusnak hazáia Hiérapolis volt. Ez penigh az Hierapolis Phrygianak varosa volt, az mely nem meszsze volt Laodiceatol. Epictetus penig állapattia szerent, az mint Aulus Gellius in noctibus Atticis, tanubizonsagot teszen feleolle, szolga volt; Mert Romaban szolgalt egi neműnemű Epaphroditust, ki Neronak barattia volt, szent es fegihetetlen életű ember volt, minden negedsegteol es kérkedekenisegteol igen igen idegen volt..."

A magyar szöveg végig a latinnak tükörfordítása, még a közbeszúrt görög szavak is megtalálhatók, pl. egy Lukianosz idézet esetében:

„πρὸς τὸν ἀπαίδευτον καὶ πολλὰ βιβλία ἀνούμενον [!]. id est, Ad inerauditum, et multos coëmentem libros."

Ebben az ανουμενον hibásan nyomtatott szó, helyesen ὠνούμενον, amelyet Thordai kijavít, s szövege így olvasható nála:

[39] Vö. 25. jegyzet

„πρὸς τὸν ἀπαίδευτον καὶ πολλὰ βιβλα [!] ὠνούμενον. az az: mellyet irt annak, az ki tudatlan leuen, megis sok köniueket vásárlot."

(Itt viszont a βιβλία szó nyomása hibás.)

A szöveg vége felé pedig a latin szövegbe szúrva: Ἀνέχου καὶ ἀπέχου, hoc est, sustine et abstine, melyet magyarul így fordíthatunk: Tűrj és mérsékeld magad (= légy önmegtartóztató)! Ez a mondás Epiktétosz jelmondata, s szinte valamennyi 16. századi szólásgyűjteményben szerepel.[40] Thordai ezt is meghagyja görögül, mint ahogy a forrásában is van: „ἀνέχου καὶ ἀπέχου: Tűrij, s-ne báncz az masét"[41].

Nincs tudomásunk arról, hogy Sebald Heyden maga is lefordította volna Epiktétosz kedvelt munkáját, mindenestre az iskolájában használt, jegyzetekkel teleírt példányt ismerte és felhasználta Thordai János a saját Epiktétosz fordításakor.

A Thordai féle fordításban levő életrajz tehát, sőt a vers forrása is a Sebald-iskolában használt Epiktétosz kiadásból való, a fejezetcímek viszont az utána kötött Poliziano fordításból. Feltételezésünk szerint Thordai tehát ezt a kolligátumot használhatta fordításához. Az viszont kétséges, hogy mennyiben fordított a görög szövegből, vagy csupán a Poliziano latin fordítását használta. Jelenleg inkább a latinból való átültetés látszik valószínűbbnek, amint erre a fentiekben is utaltunk. De ennek végső eldöntése csak alapos szövegösszevetéssel lehetséges, ami egy újabb tanulmány feladata.

ÁGNES W. SALGÓ

Beiträge zur Tätigkeit Sebald Heydens und zu der ungarischen Epiktet's Übersetzung von János Thordai

1527 erschien in Krakau bei Vietor das Werk von Sebald Heyden *Puerilium colliquiorum formulae*, das älteste Buch in dem gedruckte ungarische Textteile zu lesen sind. Die ungarischen Sätze wurden von dem Ungaren Johannes Sylvester verfasst, der alle drei sog. heilige Sprachen (Latein, Griechisch, Hebräisch) beherrscht hat. Dieses Büchlein hat eine sehr wichtige Rolle in dem Unterricht der städtischen Lateinschulen in dem 16. Jahrhundert gespielt. Die Erneuerung des damaligen Schulwesens ist mit der Melanchthons Tätigkeit verknüpft, der auch den Beinamen „Praeceptor Germaniae" bekommen hat. Sein Zeitgenosse war der Rektor der Sebald-Schule in Nürnberg Sebald Heyden, der die neue Bildungsideen Melanchthons übernommen hat.

In dem ersten Teil des Artikels wurde eine Übersicht über die Tätigkeit und Werken Heydens gegeben, der auch das Unterricht der Griechischen Sprache in die Sebald-Schule eingeführt hatte. Unter seinem Rektorat hatte diese Schule eine Blütezeit, im Jahre 1554 hatte sie etwa 400 Schüler. Unter dem griechischen Autoren waren Hesiod und Epiktet sehr beliebt. In der Antiqua-Sammlung der Nationalbibliothek Széchényi ist ein Sammelband bewahrt (Signatur: Ant. 6198), der drei Werke enthält: Hesiod: *Ἔργα καὶ ἡμέραι*. Frankfurt am Main, Peter Brubach, 1546;

[40] Vö. BORZSÁK István: *Az antikvitás XVI. századi képe*. (Bornemisza-tanulmányok.) Bp. 1960. 344.

[41] KESERŰ Bálint cikkében az olvasata téves: ἀνεκον καὶ ἀπεχον, *i. m.* 27.

das zweite Werk ist Epiktet: *Ἐγχειρίδιον*, Löwen, Bartholomaeus Gravius, 1550, das letzte Kolligatum ist die zweisprachige Ausgabe des Epiktets *Ἐγχειρίδιον* mit der lateinischen Übersetzung von Angelo Poliziano, gedruckt in Basel, 1531 bei Cratander. Das Hesiod's Werk und das Epiktet aus dem Jahre 1550 sind mit zeitgenössischen handschriftlichen Interlinearversionen und Marginalien am meisten lateinisch versehen. Auf dem Titelblatt des Epiktets Werkes kann mann die folgende Sätze lesen: Inceptus libellus a D. M. Sebaldo Heijden III. Calend. Septemb. 1553; Absolutus Epictetus a domino M: Sebal: Heijden Nerobergensi protodidascalo Scholae Sebaldinae V. idus Decembris. Anno domini 1553. Die Notizen können einen Einblick in die Methode der Unterricht der griechischen Sprache gewähren. Die Verfasserin präsentiert eine kurze Charakterisierung der handschriftlichen Notizen mit einigen Beispielen. Das Sammelband war in dem 17. Jahrhundert im Besitz des Laurentius N. Dálnoky, der nach seinen Studien in Padova seit 1639 Professor des Unitarischen Gymnasiums in Kolozsvár (Clausenburg, heute Cluj-Napoca in Rumänien) war. In dem Band kann man auch die Besitzbemerkung der Eccl. Unitar. Claud., also die der Unitarischen Kirche zu Claudiopolis/Clausenburg lesen.

In dem zweiten Teil des Artikels vertritt die Verfasserin ihre Meinung, dass die erste ungarische Übersetzung des Epiktet' Werkes von János Thordai aus den Jahren 1626–1636 nach diesem Sammelband gefertigt wurde. Thordai hat den Text und die Argumenta vermutlich aus der Poliziano' Übersetzung, also aus der Basler Ausgabe (1531), und das Leben Epiktets aus der anderen, in der Sebald-Schule gebrauchten Löwener Ausgabe übernommen. Der Artikel gibt einige charakteristische Entsprechungen zwischen der Übersetzung von Thordai und beider Epiktet' Ausgaben des Sammelbandes.

ROZSONDAI MARIANNE* – MUCKENHAUPT ERZSÉBET

Telegdi Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötéscsoport

Telegdi Miklós (1535–1586) élete és működése

1543-ban, amikor a törökök megindították ostromukat Esztergom bevételéért, az érsekség és a káptalan elhagyta a várost. Az érseki széket és a káptalant Várday Pál prímás (1526–1549) Esztergomból Nagyszombatba helyezte át. A káptalan Nagyszombatban, az érsekség előbb ott, majd – időnként – Pozsonyban működött tovább. Nemcsak Esztergomból menekültek oda, a nagyváradi káptalan is Nagyszombatban talált oltalmat, és több női és férfi szerzetesrend a török elfoglalta országrészből Nagyszombat falai között húzta meg magát.

Telegdi Miklós Mezőtelegden született 1535-ben egyszerű szülők gyermekeként. A mezőtelegdi plébános, Ilosvai István korán felfigyelt a tehetséges fiúra, s gondja volt képeztetésére. Telegdi 1557-ben iratkozott be a krakkói egyetemre. Hazatérve Oláh Miklós szentelte pappá. 1559-ben már a nagyszombati iskola tanára (később főintézője). A katolikus nevelés és oktatás terén olyan hiány volt, hogy az országgyűlés elé került az iskolák ügye. Mint a Telegdiről monográfiát író Both Ferenc írja: „Az iskola hű képe a kornak, szelleme, tanmenete sok mindenre világot vet".[1] (Ma sincs másképp.) Telegdi 1561-ben esztergomi kanonok, 1562-ben zólyomi főesperes lett. 1564-ben nagyszombati plébános, 1565-től olvasó kanonok. 1570-ben káptalani nagyprépost. Telegdi kiváló hitszónok volt, a katolikus hit elkötelezett szószólója és védelmezője, Bornemisza Péter méltó ellenfele. A hitviták idején Nagyszombat főszerepet játszott. Telegdi két érsek: Oláh Miklós (1553–1569) és Verancsics Antal (1569–1575) alatt

* Csapodi Csaba nemcsak tanárom, majd az MTA Könyvtára Kézirattárában főnököm volt, hanem ő indított el kutatói pályámon is. Javasolta, hogy kezdjem el katalogizálni az ősnyomtatványok, a kódexek, majd a Régi Könyv Gyűjtemény eredeti, történeti kötéseit (1969). Fontosnak tartotta az eredeti kötések meghatározását, mint a könyv előtörténetének vallatható tanúját. Munkásságomat végig figyelemmel kísérte. E helyen is hálás köszönetemet fejezem ki Neki mindezért. – Muckenhaupt Erzsébettel több mint tíz éve folyamatos szakmai kapcsolatban vagyunk. A kötéskutatásban tanítványomnak tekintem.

[1] Telegdi Miklós életéről és tevékenységéről: BOTH Ferenc: *Telegdi Miklós élete és művei.* Szeged, 1899. – FÉNYI András: *Telegdi Miklós (1535–1586).* Bp. 1939. – KLANICZAY Tibor: *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról.* Bp. 1961. 364–366. – BRAUNECKER M. Margit: *Nagyszombat mint irodalmi központ 1560–1640.* Bp. 1933.

szolgált. 1573-tól Telegdi érseki helyettes, 1577-től a főpüspökség adminisztrátora, vagyis az esztergomi érsekség kormányzója. Ekkor már nincs érsek, minden gond tehát, az egész katolikus egyház terhe Telegdi vállát nyomja. (1575–1596 között üres volt az érseki szék!) Telegdi a magyar törvényhozásban is részt vett. Királyi tanácsos, 1579-ben pécsi püspök, 1582-ben saági prépost. (Pécs is török kézen volt, Telegdi egyszer sem tudott odalátogatni.)

Sokat tanul nagy ellenfelétől, Bornemiszától. Rengeteget dolgozik. Evangéliumi magyarázatai három kötetét ő is magyarul írja, de már 1562-ben magyarul jelentette meg Petrus Canisius katekizmusát Hofhalternél Bécsben. Ez nem egyszerű fordítás, elég szabadon bánik a szöveggel, értelmezi, kihagy belőle és bele told *(A kereszténységnek fundamentomiról való rövid könyvecske)*. Ez válasza a sorra megjelenő protestáns kátékra. Ugyanazokkal az eszközökkel harcol tehát, mint a jól felkészült, kitűnően képzett protestáns hitszónokok. Postilláinak első része 1577-ben még Bécsben jelent meg, de még ebben az évben sajtót állít fel Nagyszombatban. A bécsi jezsuiták megszűnt nyomdájának felszerelését vásárolja meg, s a postillák második kötete 1578-ban már nagyszombati saját házában lát napvilágot („Telegdi Miklós házánál"). Felismeri a sajtó és az anyanyelv hatalmát. Szellemi fegyverekkel harcol a katolikus hitért és egyházért, amely siralmas állapotban van. Pusztulás és zűrzavar emészti az országot, az emberek életét és lelkét. A birodalmi és politikai határokkal, de vallásilag is megosztott nép egymást okolja a rászakadt nyomorúságért. ('A török Isten büntetése.') Nagy szükség van jó pásztorokra. Tudják ezt a protestánsok és cselekszenek lelkészeik, de látja Telegdi is. Ő a megindítója a magyarországi ellenreformáció hitvitázó irodalmának, ő Pázmány előfutára. Toldy jellemzése szerint: „Ha Pázmány a XVII. század bíboros Cicerója volt, Telegdi méltán a XVI. század Cato Censóriusának nevezhető."[2]

Telegdi szakadatlan munkában telt rövid élete után, 1586 és 1588 között szünetelt a nyomda, s amikor újra indult, a káptalan tulajdonába került. A nyomda vezetője Pécsi Lukács, maga is egyetemet végzett ember, szerző, szerkesztő és korrektor. Telegdi halálát követően Monoszlói András, pozsonyi prépost a nyomda szellemi vezetője, aki ugyancsak a nagyszombati káptalani iskola tanára, s a hit védelmét célzó művek szerzője, Telegdi paptársa.

Telegdi nyomdája sokáig az egyetlen katolikus nyomda az országban. Kiadványai jelentős helyet foglalnak el a magyar nyomdászattörténetben.[3] Úgy tűnik, hogy a nyomda mellett könyvkötőműhely is működött, ahol a kiadványok legalábbis egy részét bekötötték. Sajnos nagyon soknak ma már újabb kötése van. Az átkötésekre feltehetően azért került sor, mert a postillák, vagyis *Az evangeliomok magyarázatai*, az *Ordinarium*, az *Agendarius* vagy a Corpus juris Hungarici (= *Decreta*) stb. az állandó használat során elrongyolódott, javítani kellett és átkötni. Nem is szólva a kis terjedelmű, a nagyközönség kezébe szánt olyan művekről, mint Telegdi *Felelet*e Bornemiszának, vagy Luther elleni vita-

[2] TOLDY Ferenc: *Irodalmi arcképek. (Telegdi Miklós.)* Bp. 1985. 22.

[3] V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473–1800.* Bp. 1999. 73–76. – GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. 2. rész.* Bp. OSzK, 1961. 80–87.

irata *(= Egy nehany jeles okai, mellyekért... nem veheti... Luter Martonnac... tudomanyat)*, s mindenek előtt a *Kalendárium*okról. De nemcsak a nyomda kiadványainak egy részét kötötték be helyben, a nyomda mellett működő könyvkötőműhelyben, hanem más magyar és külföldi nyomdák termékeit is, köztük éppen Bornemisza műveit, amint az alábbiakban erre is hozunk példát. Hiszen az ellenfél műveit, ahhoz hogy megfelelően válaszolhassanak rá, alaposan ismerni kellett. Telegdi, illetve a káptalan könyvtárában meg is voltak – egyebek, így a neoplatonista munkák mellett – protestáns szerzők művei, mint erre Dümmerth Dezső könyvében tényszerűen kitér, s a Telegdi könyvtárát ismertető Tóth István is (pl. Luther összes és Melanchthon több hitvitázó műve).[4]

A nagyszombati reneszánsz kötéscsoport

E tanulmány tárgya azoknak a könyveknek a vizsgálata, amelyeket a Telegdiféle, majd a káptalani nyomda mellett feltételezhetően működő könyvkötőműhelyben kötöttek be. Az eredeti, egykorú történeti kötések a könyvek provenienciájának fontos tanúi. A könyveket 1800 előtt jórészt tulajdonosuk, olvasójuk köttette be, s ez leginkább a használat, s nem a megjelenés helyének felel meg. Ahogy a nyomdát jól felfogott érdekből állította fel a nagyszombati katolikus felsőbb papság, ugyanúgy a könyvkötőműhely alapítását is a szükség diktálhatta. Az alábbiakban elemzett nagyszombati, CH-monogramos görgetőkkel díszített bőrkötések esetében a magyar kötéstörténet különleges példáival, bizonyos értelemben XVI. századi magyar kiadói kötésekkel állunk szemben.

Az ország három részre szakadását követően lényegesen megváltozott az ország szellemi arculata. Új központok, s területenként nagyon eltérő kulturális kapcsolatok alakultak az ország nyugati, északi vagyis felvidéki és keleti részében, azaz Erdélyben. Buda majd háromszáz évre megszűnt az ország fővárosa lenni. A változást a fennmaradt történeti könyvkötések is érdekes módon tükrözik. Az itáliai hatásra kialakult, összefoglaló néven budai reneszánsz kötéstípus eltűnt. A XVI. század második felében német mintákat utánzó, görgetős, ritkán lemezzel is díszített, jobbára vaknyomásos bőrkötéseket készítettek. E németes igazodást mutató reneszánsz kötéseket a figurális (sokszor emberalakos) ábrázolás jellemzi. A díszítéshez használt görgetőket és lemezeket láthatóan külföldön, elsősorban Németországban szerezték be, részben azonban azok mintájára itthoni metszőkkel készíttették. E reneszánsz kötések igen kedvelt mintája még az úgynevezett német típusú palmetta, azaz leveles-szalagos fonadék, amely tulajdonképpen nem más, mint az Ulászló-kori magyar reneszánsz kötések akantuszos-palmettás indasorának nagyon stilizált változata. Egyébként ez a díszítőelem a XVII. század elejétől kezdődően, jobbára az erdélyi kötéseken,

[4] DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár alapjai.* In: *Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok.* Bp. 1987. 125–126, 138–139. – TÓTH István: *Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára.* = MKsz (95.) 1979. 274.

sokszor a magyar típusú akantuszos-palmettás görgető kíséretében keretezi a késő reneszánsz kötéstáblákat.

1931-ben elsőként Gulyás Pál hívta fel a szakma figyelmét arra, hogy „több eredeti kötésben reánk maradt Mannel-féle és nagyszombati nyomtatvány egységes kötésstílusa... arra vall, hogy úgy Mannel, mint Telegdi nyomdájának megvolt a maga könyvkötészete".[5] Joannes Manlius (Mannel) nyugat-magyarországi könyvkötői tevékenységét (1582–1605) Borsa Gedeon dolgozta fel 1973-ban megjelent tanulmányában.[6] Néhány évvel később Koroknay Éva, miután a nagyszombati kötések több, valamivel korábbi csoportjáról értekezik, éppen csak megemlíti, hogy 1581-től egy egységes CH-jelzésű reneszánsz kötéscsoport fordul elő Nagyszombatban. Ezekről azonban sem képet nem közöl, sem könyvekről nem szól konkrétan.[7] Ugyancsak 1977-ben, Käfer István az Egyetemi Nyomdáról megjelent monográfiájában említi, hogy a korai nagyszombati kötések problémaköre további kutatási feladatokat rejt még magában. Megállapítja továbbá, hogy „gyakori felbukkanásuk ellenére nem készült még el rendszeres feldolgozásuk, pedig az újabb szakirodalom nyilvántart egy kb. 1570–1610 között keletkezett kötéscsoportot". Szerinte ebben az időszakban, amely csaknem egybevág a nagyszombati nyomda működésének első korszakával, a kötések jelentős részét a mindeddig fel nem oldott 'CH kompaktor-monogram' jelzi. Kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy nem csupán nagyszombati nyomtatványok kerültek CH-jelű görgetővel díszített kötéstáblákba, hanem másutt megjelent könyvek is, amelyeknek egy része magyar könyvgyűjtők könyvtárából származik (pl. Telegdi, Kutassi, Halassi). Végül, valószínűnek tartja, hogy Pécsi Lukácsnak a könyvkötői munkában is közvetlen szerepe volt.[8] Sajnos ő sem közöl ezekről képet, bélyegző-repertóriumot, illetve jegyzéket; a bemutatott kötések csak a nagyszombati könyvkötőművészet XVIII. századi korszakát illusztrálják.

Kutatásaink során több nagyszombati eredetű, CH-monogramos görgetővel díszített kötéssel találkoztunk. Az MTA Könyvtára és a csíksomlyói gyűjtemény kötéseiről 1985-ben,[9] 1988,[10] 1993,[11] és 1999.[12] évi tanulmányainkban

[5] GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 246.

[6] BORSA Gedeon: *Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971. Bp. 1973. 301–321.

[7] SZ. KOROKNAY Éva: *Egy XVI. századi nagyszombati kötéscsoport. (Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötetéről.)* = MKsz (93.) 1977. 47–51.

[8] KÄFER István: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977).* Bp. 1977. 18–19.

[9] ROZSONDAI Béláné Kolauch Marianne: *Művészi kötéstáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai.* Kandidátusi értekezés. Bp. 1985. [Gépirat] 212–214.

[10] ROZSONDAI Marianne: *Signierte Renaissance-Einbände deutschen Typs aus dem 16. Jahrhundert.* = Gutenberg-Jahrbuch 1988. 303–305. Abb. 6. (a továbbiakban ROZSONDAI 1988.)

[11] MUCKENHAUPT Erzsébet: *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.* Kolozsvár, 1993. 8–10. /Erdélyi Tudományos Füzetek 216./ – Ua.: Erdélyi Múzeum 1993. 3–4. füzet. 8–10. (a továbbiakban MUCKENHAUPT 1993.).

[12] MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985.* Bp.–Kolozsvár, [1999.] 81–83. (a továbbiakban MUCKENHAUPT 1999.)

számoltunk be, s feltételeztük, hogy ugyanazokról a Gulyásnál, Koroknaynál és Käfernél említett CH-monogramos görgetőkről, illetve kötésekről lehet szó, hiszen nem valószínű, hogy egyidejűleg ugyanott (Nagyszombatban) két különböző 'CH-kötéscsoport' fordulna elő.

Az alábbiakban az azonos díszítő motívumok alapján meghatározott kötések, a bennük lévő nyomtatványok, s a kézírásos bejegyzések közlése következik. Mindezt megelőzi a díszítő motívumok felsorolása és ábrája (1–2. ábra). Ebben Konrad Haeblernek a XVI. századi német reneszánsz kötések leírásánál alkalmazott, nemzetközileg elfogadott módszereit követjük.[13] Például: a görgetőket arab, a lemezeket római számmal szokás jelölni; először a szignált, aztán a jelöletlen görgetők, majd a lemezek következnek. Végül az egyesbélyegzőket soroljuk fel az ábécé betűivel jelölve. Ilyen módon hivatkozunk rájuk a szövegben. Ezek alapján könnyen és egyértelműen visszakereshetők a díszítőmotívumok a mellékelt ábrán.

GÖRGETŐK

A. Szignáltak

1. 203×25 mm. Salvator-görgető: A keresztre feszített Krisztus CH: Ecce Agnv // s Dei Qvi T – Krisztus keresztelése: Hic Est Fi // Livs Mevs – Angyali üdvözlet: Ecce Conc // Ipies Et P – A feltámadt Krisztus: Gloriosa // Resvrect (= Haebler I. 166. CH 1. görgető)

2. 165×16 mm. A megszemélyesített keresztény erények: Fides // Est Sv – Spes N // On Conc CH – Carit // As Ben.

3. 144×13 mm. A megszemélyesített három keresztény erény és a négy sarkalatos erény egyike: Spes – Fides CH – Forti[tudo] – Cari[tas].

4. 160×11 mm. A lombdíszek között négy medalionos fej és négy címer (Löwe–Sachsen–Adler–Kur). A lombdíszek között, Szászország címere fölött a monogram: CH

5. 170×13 mm. A gyermek Jézus három puttóval. Az egyik talapzaton a monogram: CH

B. Nem szignáltak

6. 22 mm széles német típusú palmetta
7. 9 mm széles kandeláber görgető
8. kb. 5 mm széles kandeláber görgető
9. 5 mm széles láncfonatos görgető
10. kb. 2 mm széles láncfonatos görgető

LEMEZEK

I. 55 × 42 mm. A Szentháromság ovális mezőben
II. 55 × 43 mm. Arabeszkes fonadék ovális mezőben

EGYESBÉLYEGZŐK

a. apró rozetta
b. Aldus levél

[13] HAEBLER, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Bd. I–II. Leipzig, 1928–1929. Reprint: Wiesbaden 1968. /Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten. 41–42. Heft./. (A továbbiakban HAEBLER).

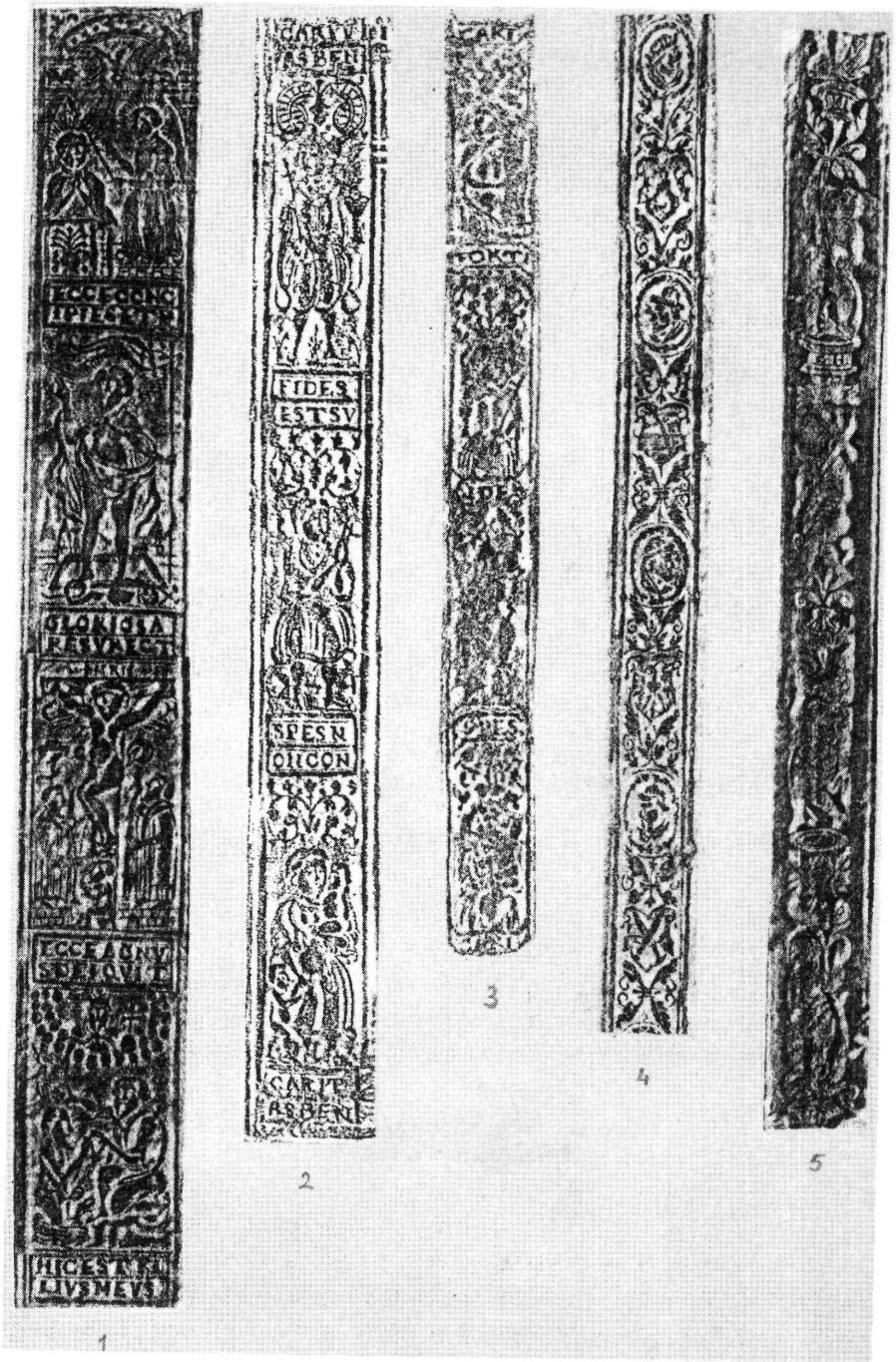

1. ábra: A CH-monogramos kötések díszítő motívumainak táblázata

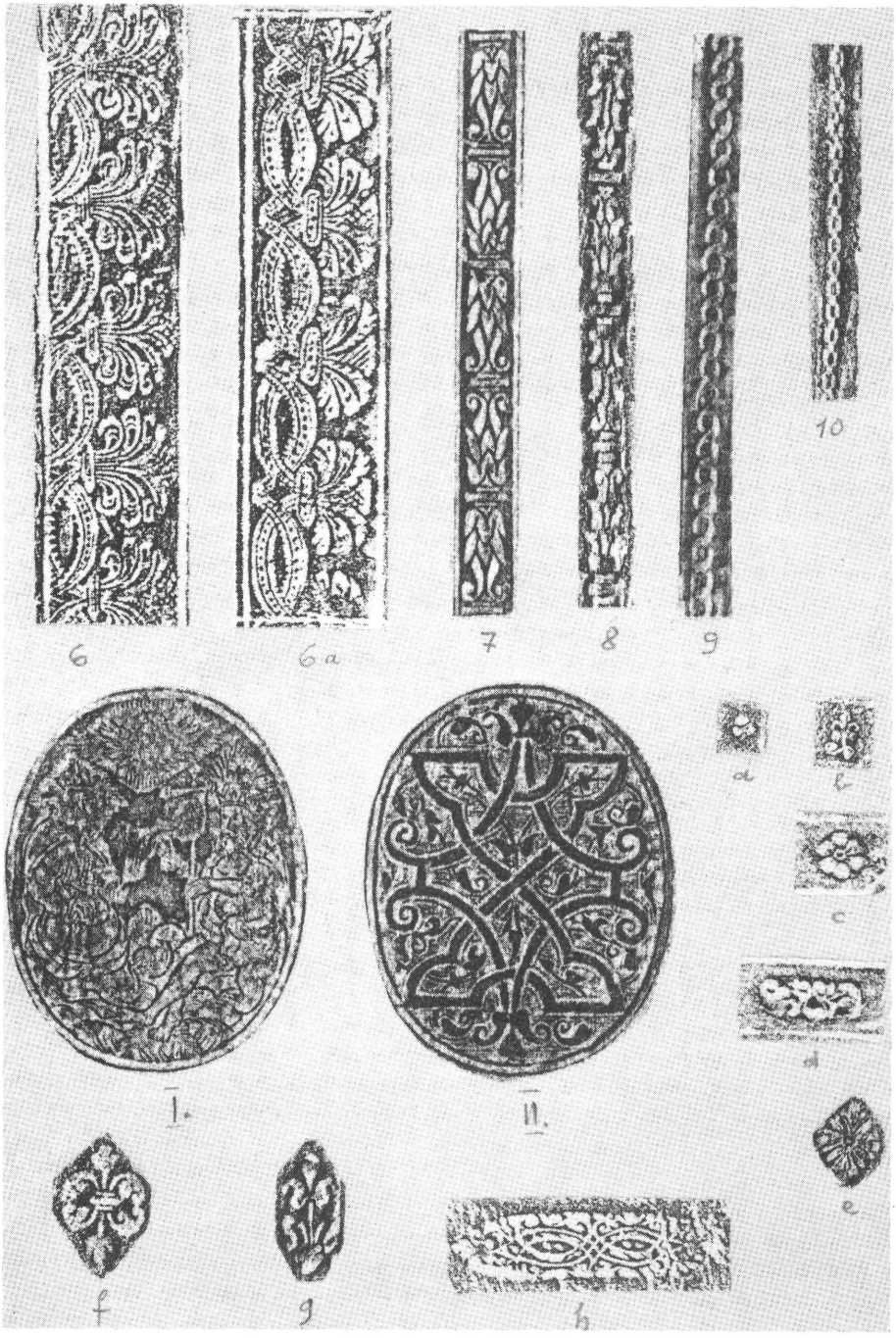

2. ábra: A CH-monogramos kötések díszítő motívumainak táblázata

c. kis rozetta
d. hárslevél
e. négyszirmú virág
f. liliom
g. virágtő
h. stilizált növényi dísz

I. Telegdi Miklós művei

1. Budapest, OSzK: RMK I 122/ 2. példány

TELEGDI Miklós: *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon és egyeb innepeken esztendoe altal az anyaszentegyhazba oluasni es predicalni szoktanac, magyarazattyanac elseo resze, mely magaba foglallya az aduenttül fogua husuetig valo vasarnapi euangeliomokat egynehany egyeb innepeknec ... evangeliomiual es az oltari szentsegrül valo harom predicatioual egyetembe.* Bechbe, Apffl Mihály, 1577. – 4°; RMNy 374.

Bejegyzések: Címlap (r): Andreas Haygerts [?] (áthúzva) – Lejjebb: Michäel Grohorubszky vir catholicus vitae χρtianae mp. (részben levágva) – Címlap (v): Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka könyvtára (pecsét).

Kötése: Fatáblás, restaurált, natúrszínű bőrkötés, elő- és háttáblája azonos. A XIX–XX. század fordulóján végzett restaurálásakor körbevágták az eredeti kötést, s egy új bőrkötésre ragasztották rá, aminek következtében a régi teljesen kisimult. A tábla szélén a megszemélyesített erények görgetője (1. ábra 2. görgető), a középmezőben függőlegesen két és fél sorban a német palmettás görgető (2. ábra 6. görgető) húzódik. A második, üres keret a rövidebb oldalakon megduplázódik, a fölső sorban C. A., alatta A. A. monogram látható, a betűk között kettős hárslevél (2. ábra, d. bélyegző). A középmező alatti sorban az évszám: 1582. Az új gerincen öt egyszerű álborda. A táblákat két, részben pótolt rézkapocs zárja. Mérete: 209×156 mm.

2. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár: 0337

TELEGDI Miklós: *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon és egyeb innepeken esztendoe altal az anyaszentegyhazba oluasni es predicalni szoktanac, magyarazattyanac elseo resze, mely magaba foglallya az aduenttül fogua husuetig valo vasarnapi euangeliomokat egynehany egyeb innepeknec ... evangeliomiual es az oltari szentsegrül valo harom predicatioual egyetembe.* Bechbe, Apffl Mihály, 1577. – 4°; RMNy 374.

Bejegyzések: Címlap (r): Con[ven]tus Csikien[sis] 1664. Címlap (v): Jacobus dadaÿ. p[3]: Pro Conuentu Czÿkiensi 1642. Fr. And[reas]Z[ágrábi]. A kötet végén: Emtus: Denario nolcvan penz egÿ forint finis. Hunc liber est Jacobus: Dadaÿ F[i]nis Finis. Omnis homo mendax nisi solus deus verax. Anno Dominij 1626.

Kötése[14]: Papírtáblás, vaknyomásos, barna bőrkötés, amelynek elő- és háttáblája megegyezik. Az első keretben a megszemélyesített erények görgetője (1. ábra. 2.). Ezen belül a rövidebb oldalakon az előtáblán superexlibris: M. L. Z. és évszám: 1582, a háttáblán egy-egy üres sáv van. A második keretet hársfalevelek és kis hatszirmú rozetták egyesbélyegzői (2. ábra c. és d.) díszítik. A harmadik keretben lombdíszek között a szász választófejedelmek címerei és a medalionos portrék görgetője (1. ábra 4.) látható. A középmezőt 9 mm széles kandeláber görgető tölti ki, három függőleges sorban (2. ábra 7.). A gerincen három dupla borda van, a gerincmezők üresek. A kötésben nyomtatványtöredék látszik. A táblákat egykor két pár bőrszalag zárta. Mérete: 210×155 mm.

3. Budapest, MTAK: Ráth 37

TELEGDI Miklós: *Az Evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendö által az anyaszentegyházban oluasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyának harmadic re-*

[14] MUCKENHAUPT 1993. 8.

sze, mely magaba foglallya a szentec innepire ualo euangeliomokat. Nagy Szombatba, Telegdi Miklos hazánal, 1580. – 4°; RMNy 474.

Bejegyzések: Címlap (r) fölül: Biblioth[eca] Lycei R[egii] Claud[iopolitani] 1831– lejjebb más kézzel: Ex libris P. Lucae Nagy (egy Nagy Lukács nevű piarista atyáé lehetett a XVIII. század utolsó harmadában) – még lejjebb: Residenti[a]e PP [= patrum] Monostoriensium 1670 (= Kolozsmonostor). – Címlap (v): Ráth György könyvtára (pecsét).

Kötése[15]: Szakszerűen restaurált sötétbarna bőrkötés. A táblák szélén a Salvator görgető (1. ábra 1.) fut körbe, a második keretben a szélesebb kandeláber görgető (2. ábra 7.) látható. A rövidebb oldalakon az első és második keret közti üres sávban fönn superexlibris: I. P., lenn 1580, a betűk közt kettős hárslevél (2. ábra d.), az évszám között rozetta (2. ábra c.) van. A középmezőben ovális lemezdíszben a Szentháromság (2. ábra I.), alatta és fölötte két-két, egymással szembe fordított liliom (2. ábra g.). A háttábla csak annyiban tér el, hogy a centrumba fonadékmintás ovális lemezdísz (2. ábra II.) került. A kandeláber görgető, a lemezdíszek, s az évszám aranyozott. A gerincen három dupla borda, a gerincmezők üresek. Két kapocs zárja. Mérete: 217×150 mm.

4. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár: 0412

TELEGDI Miklós: *Az Evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendö által az anyaszentegyházban oluasni es praedicallani szoktanac, magyarazattyának harmadic resze, mely magaba foglallya a szentec innepire ualo euangeliomokat.* Nagy Szombatba, Telegdi Miklos hazánal, 1580. – 4°; RMNy 474.

Bejegyzések: Előzéklap (r): N. N. S. 1637. Lege, et attende diligenter. – Telegdi Miklos Püspök de eo Conventu Czikiensi. Legere et non intelligere est negligere 1648. Die 18 Octo[bris] Deo adjuvanti Porficere Vobis [Somlyai Miklós írása]. Címlap (r): Convent[us] Cikien[sis] 1681. – F. I. V. [XVI. sz. vége].

Kötése[16]: Fatáblás, vaknyomásos, barna bőrkötés, amelynek elő- és háttáblája teljesen azonos. A táblák szélén a görgetőben a már megismert allegorikus, nőalakokban ábrázolt erények (1. ábra 2.). A rövidebb oldalakon egy-egy üres sáv következik. A középmezőt címeres-medalionos görgető (1. ábra 4.) keretezi, a centrumban két sorban német típusú palmettás görgetőt helyezett el a könyvkötő (2. ábra 6.). A gerincen három dupla borda van, és négy díszítetlen mező. A táblákat két fémkapocs zárja. Mérete: 211×155 mm.

5. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár: 332

ORDINARIVM officii divini secvndvm consvetvdinem metropolitanae ecclesiae Strigoniensis, a mendis purgatum et editum, opera et expensis reuerendissimi domini Nicolai TELEGDINI episcopi Quinqueecclesiensis et in spiritualibus administratoris archiepiscopatus Strigoniensis. Tirnaviae, in aedibus... episcopi[typ. Telegdi], 1580. – 8°; RMNy 473.

Bejegyzések: Az előtáblán belül: Unus ex libris Mattiae Vinczil ex facultate R. D. Vale[n]tini Lado [XVII. sz.]. – A[n]no Domini 1605 14 die Septembris natus est filius meus Michaiel in scola possessionis niutod Laus Deo Amen. – Anno D[omi]ni 1615 2 die Juli est defuncta vxor mea charissima Helena Oh bone deus. – Anno 1620 est occisus Blasius literatus in hilib magister gelencensis. Előzéklap (r): Fiant Domine oculi. Anno 1619 eztendeobe mene Beolen gabor nemet orszagiba de maga marada Kassa[n]az zekeli attiafiak haza ionenek. Címlap (r): Konvent[us] Csikien[sis] 1684. f[8]: 1615 est illa die defuncta vxor mea. A háttáblán belül: A[n]no D[omi]ni 1619 26 die mensis Augusti mene magiar orszagiba botlen gabor hadastol az tizantul. [Betűhív közlés.]

Kötése[17]: Fatáblás, vaknyomásos, sötétbarna bőrkötés. Az elő- és háttábla felépítése és díszítése azonos. A széleken a megszemélyesített erények görgetője fut körbe (1. ábra 3.). A második keretben hársfalevél és Aldus levél bélyegzők láthatók (2. ábra d. és b.), míg a középmezőben virágtövek helyezkednek el egymás alatt (2. ábra g.). Az előtáblán a rövidebb oldalakon húzódó sávokban

[15] ROZSONDAI 1988. 303.

[16] MUCKENHAUPT 1993. 9.

[17] MUCKENHAUPT 1993. 8–9.

superexlibris található: D. B., alul 1583. A gerincen három dupla borda van, a négy mezőbe két-két virágtő bélyegzőt (2. ábra g.) nyomott a mester. Fémkapocs nyoma látszik. Mérete: 164×94 mm.

6. Budapest, Egyetemi Könyvtár: RMK II 16

[CORPVS Juris Hungarici.] Decreta, constitvtiones et articvli regvm inclyti regni Vngariae ab anno Domini millesimo trigesimo quinto ad annum sesquimillesimum octogesimum tertium publicis comitijs edita. Tyrnaviae, [typ.Telegdi], 1584. – 2°; RMNy 549.

Bejegyzések: Előzéklap (v): Ex Libros Batazar [!] Miko Parocho Wystuk.

Kötése: Papírtáblás, vaknyomásos, barna bőrkötés. Az elő- és háttábla kissé eltér, felépítésük azonban megegyezik. Az első keretben kandeláber (2. ábra 8.), a másodikban a megszemélyesített erények görgetője (1. ábra 2.) fut körbe. Az első keret sarkaiban átlók, a kandeláber görgető végein egy-egy liliom bélyegző látható (2. ábra f.). A két kereten belül, a rövidebb oldalakon egy-egy sáv húzódik, amelyek végeiben az előtáblán ugyancsak egy-egy liliom (2. ábra f.), a háttáblán a címeres-medalionos görgető látható (1. ábra 4.). Mind az elő-, mind a háttábla harmadik keretét címeres-medalionos görgető ékesíti, majd a rövidebb oldalakon egy-egy újabb sáv következik, ebben az előtáblán a superexlibris: M. B. D. S. olvasható, illetve alul 1593. A negyedik keretet az előtáblán láncfonatos görgető díszíti (2. ábra 10.), a végein egy-egy négyszirmú virág, a sarkokat egy-egy liliom hangsúlyozza (2. ábra e. és f.). A háttábla negyedik keretében virágtő és liliom bélyegzők helyezkednek el (2. ábra g. és f.). Kandeláber görgető (2. ábra 8.) veszi körül a középmezőt, amelyet az előtáblán német típusú palmettás görgető (2. ábra 6.) tölt ki, a háttáblán liliomok és négyszirmú virágok (2. ábra f. és e.). A gerincen négy dupla borda van és díszítetlen gerincmezők. A táblákat egykor két pár bőrszalag zárta. Mérete: 317×208 mm.

II. Más magyar szerzők művei

7. Budapest, OSzK: RMK I 95/ 1. példány

BORNEMISZA Péter: *Elsö resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac, mellyeket a keresztyeneknec gyülekezetibe szoktanac predikalni minden ünnepnap.* (Comiatin) Sempteröl, (Huszar Gal) [typ. Bornemisza], 1573. – 4°; RMNy 333.

Bejegyzések: Címlap (r): C[risto]ph[orus] Poson 1633. Lib. E.

Kötése[18]: Srégelt élű fatáblás, barna, vaknyomásos bőrkötés, melynek elő- és háttáblája azonos. A gerinc mentén egy üres sáv húzódik végig. Az egyetlen díszített keretben a megszemélyesített erények görgetője fut körbe (1. ábra 2.). A középmezőt két függőleges sorban a német palmettás görgető (2. ábra 6. variánsa) díszíti. A gerincen három dupla borda van, a mezők díszítetlenek. A kapcsok horgas része hiányzik. Mérete: 216×147 mm

8. London, British Library: C. 36. f. 21

BORNEMISZA Péter: *Elsö resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac, mellyeket a keresztyeneknec gyülekezetibe szoktanac predikalni minden ünnepnap.* (Comiatin) Sempteröl, (Huszar Gal) [typ. Bornemisza], 1573. – 4°; RMNy 333.

Bejegyzések: Az eredeti, röpülő előzéklap belső oldalán, fölül: Lugossy. Lejjebb: Roxer (?) Anno 1670 die 16, 10bris. Alatta két német sor, majd: Ez könyvnek gazdája Johannes Erdélyi kinek / Isten hivén jora ösztönözi / Noha az Ur keze gyakorta öklözi / De büszkös sebeit jo irral kötözi. Die 30a April 1672.

Kötése is, nemcsak a nyomtatvány, teljesen megegyezik az előzővel (7. tétel). Restauráláskor körbevágták, s ennek mentén farkasfog keret látszik. Az új bőrborításra való felragasztáskor az eredeti kötés nagyon kisimult. Mérete: 212×147 mm.

[18] FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában.* Bp. 1967. 72. (Fitz közli a háttábla képét. Sajnos a reprodukáláskor a könyvet a feje tetejére állították.)

9. Sárospatak, a Református Kollégium Nagykönyvtára: D 726

BORNEMISZA Péter: *Masic resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac, mellyeket a keresztyeneknec gyülekezetibe szoktac predikalni minden ünnepnap.* Sempteröl 1574 [typ. Bornemisza]. – 4°; RMNy 355.

Bejegyzések: Előzéklap (v): Liber Ill[ustris] Collegii Ref[orma]t[i] S[áros] Patakiensis ab A[nn]o 1787 die 20a Octobr. Signante Johanne Szombathi. P. P. mp. Címlap (r): A S[áros] Pataki Anya Oskolának részére szerzette 1787 évben Miskolczon J. Szom[bathi] (?) (E rövidített név olvasata bizonytalan.)

Kötése[19]: Elő- és háttábla azonos. A kötéstábla szélén a nagyobb méretű erény görgető (1. ábra 2.) fut körbe, a második keret üres és a rövidebb oldalakon megduplázódik. A középmező körüli keretben a négy allegorikus nőalakot mutató erény görgető (1. ábra 3.) látható. Az elő- és háttábla közepén kandeláber görgető húzódik, elöl a keskenyebb (2. ábra 8.), hátul a szélesebb (2. ábra 7.). A gerincen három borda van, a könyv egykor két kapoccsal záródott. Mérete: 217×145 mm.

10. Sárospatak, a Református Kollégium Nagykönyvtára: O 177

MONOSZLÓY András: *De cultu imaginvm. Az idvössegre intö kepeknec tiszteletiröl valo igaz tvdomany.* Nagyszombatba 1589 [typ. capituli]. – 4°; RMNy 632.

Bejegyzések: Előzéklap (r): Michael Miko Szut (?) Szent Kethazi mulieris Anno 1694. Címlap (r): Liber Scholae S[áros] Pataki[ensis] 1739. Fölötte egy többszörösen áthúzott, olvashatatlan tulajdonos név.

Kötése: a 7. és 8. szám alatt leírt kötéssel egyezik, vagyis az egyetlen díszített keretben a három nőalakos megszemélyesített erény görgető fut körbe (1. ábra 2.). A második keret üres, a rövidebb oldalakon megduplázódik. A fölső sorban L. E. G. superexlibris, alul évszám: 1589 (aranyozva). A középmezőt két függőleges sorban a német palmetta görgető (2. ábra 6.) díszíti. Az elő- és háttábla azonos. A gerincen három dupla borda van, a mezők díszítetlenek. Két kapocs zárja. Mérete: 206×147 mm.

III. Külföldi nyomdákból való latin nyelvű művek

11. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár: 6170–6171

Koll. 1: JACOBUS de Voragine: *Legenda aurea sanctorum.* Strassburg, [typogr. operis Jordani de Quedlinburg (=Georg Husner)], in vigilia et altera die sancti Matthiae apostoli [23. et 25. Febr.] 1489. – 2°; CR 6452; BMC I 138. – Muckenhaupt 1999. II. 57.

Koll. 2: GUILLELMUS Parisiensis: *Postilla super epistolas et evangelia.* Basel, Nicolaus Kessler, III. Kal. Mar. [28. Febr.] 1488. – 2°; HC 8267. – Muckenhaupt 1999. II. 53.

Bejegyzések: Előzék (r): Conventus Csikiensis [XVII. sz.] – coll.1., f. 1r: Con[ven]tus [...] Min[orum] S[ancti] P[atris] N[ostri] [...] [XVIII. sz.] coll.1., f. 14r: Con[ven]t[us] Csikien[sis] 1664. coll. 1, f. 261r: In nomi[ne] D[omi]ni n[ost]ri ihesu christi amen 1522.

Kötés[20]: Papírtáblás, barna, új bőrkötés. A gerincen három dupla borda van, a táblákat az eredeti kötés fémkapcsai zárják. 278×195 mm. – A restaurálás óta az eredeti fatáblás, vaknyomásos, világos színű bőrkötést külön őrzik (T 8/a). – Az első keret és a középmező német típusú palmettás görgetőből kialakított (1. ábra 6.). A második keretben a megszemélyesített erények CH betűkkel szignált görgetője fut körbe (1. ábra 3.). A gerincen három dupla borda, s négy díszítetlen

[19] Köszönettel tartozunk Dr. Konrad von Rabenaunak (Berlin, Schöneiche), aki évekkel ezelőtt megküldte a sárospataki kutatásai során készített kötéslevonatai xeroxmásolatait, amelyeket ezúttal is eredménnyel használtunk, valamint a sárospataki könyvtáros kollégáknak, akik segítséget nyújtottak a hiányzó adatok pótlásában, s további xeroxmásolatokat és a kért három kötés teljes levonatát megküldték.

[20] MUCKENHAUPT 1999. 81–83., II. 57.

mező van. Az előtáblán, a rövidebb oldalakon, fölül az F. I. V. superexlibris olvasható, alul évszám van : 1590. A táblákból 1590. évre szóló nagyszombati kalendárium-töredék (T 8/b) került elő.[21]

12. Budapest, OSzK: RMK III 148/ 1. példány

MISSALE secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis. Venetiis, Lucantonio Giunta, pro Johanne Paep, 1507. – 8°; RMK III 148 (= Függelék 25).

Bejegyzések: A birtoklás tényére utaló kézirásos bejegyzés nincs, a kalendárium lapjain a használatra utaló bejegyzések vannak. Fölül, alul megvágott, csonkult. – A címlapon: Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka könyvtára (pecsét).

Kötés: Befelé srégelt fatáblán barna, restaurált bőrkötés. Az elő- és háttábla azonos, egyetlen keret díszíti, az allegorikus nőalakokként megszemélyesített keresztény erények görgetője (1. ábra 2.). A középmezőben négy függőleges sorban a címeres-medalionos görgető (1. ábra 4.) látható. A középmező fölötti sávban az előtáblán superexlibris: G. K. P., alul évszám: 1584, ezek aranyozottak. A háttáblán ezek vízszintes sávjai üresek. A gerincen három borda van, a mezők díszítetlenek. Két rézkapocs zárja. Mérete: 172×126 mm.

13. Budapest, MTAK: RM III 72

MISSALE secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis. Venetiis, Petrus Lichtenstein, pro Urbano Keym, 1513. – 4°; RMK III 185 (= Függelék 39). – Bibliotheca Hungarica 752.

Bejegyzések: Címlap (r): Ex libris Michaelis Novak Praep[ositi] S. Tho[mae] – Alul pecsét: A Magy. Tud. Acad. Vigyázó Ferenc könyvtára 3370. – Fol. 2: Anno 1603 obijt R.P. Micha[el] Novak canonicus Strigon[iensis], Praepositus S. Thomae et concionator Schlaus [Slovacus?] annis 22.[22]

Kötés[23]: Fatáblás, barna, aranyozott bőrkötés. Az elő- és háttábla felépítése azonos. A tábla első keretében a gyermek Jézust három puttóval ábrázoló görgető (1. ábra 5.) látható. A második keretet láncfonat (2. ábra 9.) adja, melynek külső sarkait liliom díszíti (2. ábra f.). A középmező ovális lemezdíszében a Szentháromság (2. ábra I.), fölötte a superexlibris M. N., azaz Novák Mihály esztergomi kanonok monogramja két Aldus levéllel (2. ábra b.), az ovális középlemez alatt évszám: 1590, a pontokat helyettesítő Aldus levélkékkel. A háttábla csak annyiban tér el, hogy a centrumba fonadékmintás ovális lemezdísz (2. ábra II.) került. A gerincen négy dupla borda, a mezőkben két-két négyszirmú virág (2. ábra e.) fog közre egy stilizált növényi díszt (2. ábra h.). A kötéstábla sarkain sarokveretek. Két kapocs zárja. Mérete: 217×150 mm. Ez a bőrkötés a legelegánsabb valamennyi között (3. ábra).

14. Budapest, MTAK: RM III 191

JANUS Pannonius: *Illivs antiqvis vatibus comparandi ... quae vspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia. Opera Joannis Sambuci.* Viennae Austriae, 1569, ex officina Caspari Stanhoferi. – 4°; RMK III 585.

Bejegyzések: Címlap (r): Jo. Paullus Reinhardus Erlangen 1746. – Címlap (v): G. Telekiek' Alapítványa. (pecsét).

[21] RMNy 631.

[22] KÖRMENDY Kinga: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a Ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése.* = MKsz (107.) 1991. 31–32. (Novák Mihály kanonokról) – IVÁNYI Béla: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi B. cikkei és anyaggyűjtése.* In: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11.* Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1983. 134; 211. tétel.

[23] ROZSONDAI 1988. 304.

3. ábra: Budapest, MTA Könyvtára: RM III 72 kötése (13. tétel)

Kötés[24]: Papírtáblás, vaknyomásos, világos bőrkötés. Az elő- és háttábla megegyezik. A táblák szélén a Salvator görgető (1. ábra 1.) fut körbe. A rövidebb oldalakon egy-egy sáv, amelyeknek két szélén rozetta (2. ábra c.), a második keretben ugyanez a rozetta váltakozik a kettős hárslevéllel (2. ábra d.). A középmezőben a három megszemélyesített keresztény erény görgetője (1. ábra 2.) látható. A gerincen három dupla borda van. A táblákat egykor két szalagpár kötötte össze. Mérete: 210×150 mm.

15. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár: 670

ECK, Johann: *Homiliae*. Pars I–II. Parisiis, apud Galeonum a Prato, 1574. – 8°

Bejegyzések: Címlap (r): Ex libris Joan[nis] Sabarien[sis]. Durum pacientia vinco 1595. – Con[ven]tus Csikien[sis] 1664

Kötés[25]: Fatáblás, vaknyomásos, natur színű bőrkötés, amelynek elő- és háttáblája azonosan díszített. A keretben a megszemélyesített erények görgetője (1. ábra 3.) húzódik, míg a középmezőt a címeres-medalionos görgető tölti ki (1. ábra 4.) három függőleges sorban. A centrum alatt és fölött egy-egy sáv van, melyben az előtáblán fölül az A. T. superexlibris, alul az 1585-ös évszám és apró rozetták láthatók, a háttáblán csak apró rozetták (2. ábra a.). A gerincen három dupla borda van, a gerincmezők üresek. A két fémkapocs hiányzik. Mérete: 175×107 mm. (4. ábra)

16. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár: 078

BELLARMINUS, Robertus: *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*. Ingolstadii, 1588, ex Officina Davidis Sartorii. – 2°

Bejegyzések: Címlap (r): Con[ven]tus Csikien[sis] 1664.

Kötés[26]: Fatáblás, vaknyomásos, barna bőrkötés. Az elő- és háttábla megegyezik. A széleken kandeláber-görgető (9 mm széles) (2. ábra 7.) látható. A második keret a lombdíszes-címeres-medalionos görgetőből adódik (1. ábra 4.). A harmadik keretet és a középmezőt német típusú palmettasor díszíti (2. ábra 6.). A középmezőt a megszemélyesített erények görgetője (1. ábra 2.) veszi körül. Az előtáblán fölül superexlibris: I. K. E. Q. E., alul évszám: 1590 található. A gerincen öt dupla borda van és hat üres mező. Két fémkapocs zárja. Mérete: 350×225 mm.

***

A könyvek világos vagy barna színű bőrkötésben vannak, nagyobb részt vaknyomásosak. A fatáblákat általában két-két kapoccsal, a papírtáblákat pedig két pár bőrszalaggal zárják. Az elő- és háttábla felépítése és díszítése legtöbbször megegyezik. A könyvkötő a táblák szélén egy-két, nagyobb méretű könyveknél három-négy keretet csinált. A táblák centrális elrendezésűek. Feltűnő, hogy e német mintákhoz igazodó görgetős magyar kötések között nincs olyan, amelynek a középmezőjét igazi, a német reneszánsz kötéseken kedvelt figurális lemez díszíti. Mindössze két kötésünk középmezőjébe került lemez (3. és 13. tétel). Ezek ovális mezőjében a Szentháromság, illetve arabeszkes fonadékmintás lemezpár látható. A többi kötés középmezőjét kandeláber, német típusú palmetta, vagy címeres-medalionos görgető tölti ki, ritkábban egyesbélyegzők. A XVI. századi német típusú magyar reneszánsz kötéseken gyakran láthatók egyesbélyegzők is, azonban a kötések meghatározásában nincs döntő szerepük. Így

[24] ROZSONDAI 1988. 304.

[25] MUCKENHAUPT 1993. 9.

[26] MUCKENHAUPT 1993. 9.

4. ábra: Csíksomlyó, Ferences Könyvtár: Ltsz. 670 előtáblája (15. tétel)

van ez a CH-jelzésű görgetőkkel díszített nagyszombati kötéseken is: rozetták, egyszerű vagy kettős hárslevelek, virágtövek és liliomok (2. ábra a–h.) találhatók rajtuk. A gerincen lévő bordák száma függ a kötet méretétől (kettő-öt), mindig dupla bordát alkalmaztak. A vizsgált kötések közül a gerincmezőket csak két esetben díszítették (5. és 13. tétel).

A kötések díszítéséhez használt görgetők közül öt CH betűkkel szignált (1. ábra 1–5. görgető). A Jézus életéből vett jeleneteket ábrázoló görgető (1. ábra 1.) megegyezik a Haebler-féle repertóriumban a nürnbergi CH-műhely 1. görgetőjével.[27] Ennek a nürnbergi műhelynek a szerszámkészletében is találhatók erényeket ábrázoló allegorikus nőalakok, valamint a gyermek Jézust puttókkal ábrázoló görgetők,[28] ezek azonban nem azonosak a nagyszombati CH-kötéscsoport görgetőivel. Haebler két nürnbergi könyvkötőről tartja lehetségesnek, hogy a CH betűk mögött rejtőzik, ezek: Christoph Heusler, ill. Caspar Hermann. Christoph Heusler 1578-ban a céh elöljárója volt, Caspar Hermann 1588-ban elhunyt.[29] Az sem lehetetlen, hogy egy harmadik CH-monogramos mesterről van szó, esetleg egy augsburgi metszőről. Az bizonyosnak látszik, hogy az itt tárgyalt kötések mestere egy ideig mindenképpen Nagyszombatban működött.

Nem tudjuk, hogy hogyan került a Felvidékre a Jézus életét ábrázoló CH-monogramos görgető (1. ábra 1.), vagy, hogy mit keres magyarországi könyvtáblákon a németországi kötésekre jellemző, a szász választófejedelmek címereivel díszített (Löwe–Sachsen–Adler–Kur, 1. ábra 4.) görgető. Valószínű, hogy Dél-Németországban vásárolták e görgetőket. Nem ritka a szerszámok adása-vevése. Nagyszombatban Telegdi idejében a magyar és szlovák mellett jelentős lélekszámú német ajkú lakosság is volt, akiknek német nyelven prédikáltak az általuk megválasztott órában.[30] Ezek közül többnek is lehetett pl. kereskedelmi kapcsolata Nürnberggel, Augsburggal és más német városokkal. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem tudjuk pontosan, hogy kik dolgoztak Telegdi nyomdájában. Az 1584-re megjelentetett naptár címlapja szerint Valentin Otmar állt a nyomda élén. Ő Silvan Otmar augsburgi nyomdász fia, aki 1541–1563 között Augsburgban apja nyomdokaiba lépve számos reformációs kiadványt, így egy sor Luther-művet is kinyomtatott.[31] Lehet, hogy neki is menekülni kellett, amikor tiltott könyvek kinyomtatása miatt egy augsburgi nyomdászt elfogtak, s kínvallatásnak vetettek alá. Mindenesetre Otmar Bálint egy ideig Nagyszombatban tevékenykedett. Ő is hozhatott magával különböző szerszámokat, netán könyvkötés díszítéséhez valókat is.

Biztos, hogy a fenti CH-jelzésű kötések Nagyszombatban készültek, méghozzá minden jel szerint a Telegdi Miklós nyomdája mellett működő könyvkötőmű-

[27] HAEBLER I. 166. CH-műhely

[28] HAEBLER I. 166. CH-műhely 2. és 4. görgető

[29] HAEBLER I. 167.

[30] BOTH Ferenc: *i. m.* 52–53.

[31] BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet.* 2. verb. und ergänzte Auflage. Wiesbaden, 1982. 15, 18. – GULYÁS: *i. m.* 1931. 184.

helyben. – A kötések jellemzője a középmező alatt és fölött húzódó üres sáv, amelybe fölülre a tulajdonos nevének betűi, alulra a kötés készítésének vagy a vásárlásnak az éve került. Olykor e sávok üresen maradtak. A fenti 16 kötés közül tizenegy köteten van superexlibris és évszám:

(3) 1580: MTAK Ráth 37	I P
(1) 1582: OSzK RMK I 122 (2. példány)	C A A A
(2) 1582: Csíksomlyó 0337	M L Z
(5) 1583: Csíksomlyó 332	D B
(12) 1584: OSzK RMK III 148 (1. példány)	G K P
(15) 1585: Csíksomlyó 670	A T
(10) 1589: Sárospatak O 177	L E G
(13) 1590: MTAK RM III 72	M N (Novák Mihály)
(16) 1590: Csíksomlyó 078	I K E Q E (Kutassi János pécsi püspök)
(11) 1590: Csíksomlyó 6170–6171	F I V
(6) 1593: Egyetemi Könyvtár RMK II 16	M B D S

A kötések magyarországi, azaz nagyszombati eredetét további érvek is alátámasztják. A nyomtatványok éppen fele magyar nyelvű, de összesen tizenhárom bőrkötés borít régi magyarországi vagy magyar vonatkozású nyomtatványt. Közülük öt Nagyszombatban, Telegdi Miklós házánál jelent meg (3, 4, 5, 6, 10. tétel), három Semptén (Bornemisza: 7, 8, 9. tétel); Telegdi Miklós magyar nyelvű, *Az evangeliomoknac... magyarazattyanac elseo resze* c. Bécsben 1577-ben megjelent munkájának két példányát (1, 2. tétel) találtuk nagyszombati kötésben; további kettő esztergomi misekönyv, amelyeket 1507-ben és 1513-ban, Velencében, Johannes Paep, illetőleg Urban Kaym budai kiadó jelentetett meg saját költségén (12, 13. tétel); végül a latinul verselő magyar költő, Janus Pannonius összes műveit (14. tétel) Zsámboki János adta ki Bécsben 1569-ben. A csíksomlyói könyvtár 6170–6171. számú ősnyomtatványa két kolligátumot, Jacobus de Voragine Strassburgban, 1489-ben megjelent *Legenda aureá*ját, valamint Guillelmus Parisiensis postilla-kötetének bázeli, 1488. évi példányát tartalmazza (11. tétel). A könyvet 1985-ben találtuk meg 122 könyvvel együtt a csíksomlyói ferences kolostor falában.[32] A restaurálás folyamán a kötet tábláiból az 1590. évre szóló magyar nyelvű kalendárium töredékét emelték ki.[33] A kalendáriumot Valentinus Fontanus szerkesztette, és Pécsi Lukács fordította. Megmaradt az A jelzésű ívfüzet A_2, A_3, A_4 és A_7 levelének töredéke, amelyen a januári, februári és márciusi naptárrészek, valamint ezek képei[34] láthatók. A naptárt 1589-ben nyomtatták Nagyszombatban, ugyancsak a Telegdi-féle, illetve a káptalani nyomdában. Az 1590. esztendőre kiadott kalendáriumot és prognosztikont az RMNy 631 száma alatt, a naptársorozat többi tagja alapján mint felté-

[32] MUCKENHAUPT 1999. II. 53., II. 57.

[33] Az OSzK RMNy Szerkesztőségének azonosítása.

[34] SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961. LVI. tábla.

telezett nyomtatványt vették jegyzékbe. Így töredékünk egyben az RMNy 631 első eddig ismert példánya, unikum (5. ábra).

A Janus Pannonius kötet kivételével, a könyvek mindvégig magyarországi vagy erdélyi tulajdonban voltak. Az 1580–1593 közötti superexlibrisek iniciáléit csak két esetben tudtuk feloldani. A 13. tételszámon tárgyalt kötés M N betűi feloldásában a bejegyzés segített a biztos azonosításban, miszerint Novák Mihály esztergomi kanonoké volt. A csíksomlyói könyvtár 078. számú Bellarminus-mű kötésén (16. tétel) olvasható I. K. E. Q. E. felirat Kutassi János pécsi püspök nevére utal.[35] F. I. V-nek két könyve szerepel a tárgyalt kötetek között (4, 11). Nem tudjuk ki áll a betűk mögött (ferences vagy egy világi személy?), de valószínűleg felvidéki könyvgyűjtőről van szó, ugyanis a többi ismert kötetének egy része is a Felvidékről került Csíksomlyóra.[36] A csíksomlyói könyvtárban a XVI. századi magyarországi posszesszorokat képviseli még Joannes Sabariensis; 1595-ben az ő tulajdonát képezte Johann Eck 1574-ben, Párizsban kiadott homiliás-kötete (15. tétel). A csíksomlyói könyvtárhoz tartozó köteteknek egy része a XVII. század első felében több székelyföldi gyűjtő kezén volt, és 1664-, ill. 1684-től találhatók a rendház összeírásában: például az 1580-ban kiadott nagyszombati *Ordinarium*ot 1605-ben a nyujtódi tanító használta, később a könyv Vinczil Mátyáshoz került (5. tétel). A XVII. századi ferencesek közül Zágrábi András (2. tétel) és Somlyai Miklós (4. tétel) csíksomlyói gvárdián szerepel egy-egy kötettel 1642-ben és 1637–1648 között. Mindketten magyarországi kolostorokban is szolgáltak,[37] és valószínűleg onnan hozhatták Csíksomlyóra Telegdi Miklós katolikus postilláit.

Sajnos a tárgyalt tizenhat könyv között egy sincs, sem a superexlibrisszel ellátott kötések közt, sem a bejegyzések tanúsága szerint, amely Telegdi Miklósé lett volna. Az ELTE Egyetemi Könyvtárában az eredeti törzsállomány, az ún. 'Antiquissima-gyűjtemény' számítógépre vitt adatbázisában azonban három

[35] I[oannis] K[utassi] E[piscopi] Q[uinque] E[cclesiae]. – KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900.* Esztergom, 1900. 178–181. – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VII.* Bp. 1900. 531–532. – Könyvtárának más ismert köteteiről: DANKÓ József: *Az esztergomi főegyház kincstára.* Bp. 1880. 164. – SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antiqua-gyűjteményében.* = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966. Bp. 1967. 137. – VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. IV. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Győrhöz nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei.* = MKsz (96.) 1980. 333, 335.

[36] Csíki Székely Múzeum. Csíksomlyói ferences állomány. Ltsz. 674, 1473, 1551, 3865, 6184.

[37] Zágrábi András 1624-ben Gyöngyösön, 1628-ban Szakolcán működött. Életrajzi adatait közölte: KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendiek története Magyarországon 1711-ig. I–II.* Bp. 1922–1924. II. 223, 267. (a továbbiakban KARÁCSONYI). – GYÖRGY József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben.* Cluj–Kolozsvár, 1930. 587. (a továbbiakban GYÖRGY). – Somlyai Miklós 1615-ben Gyöngyösön volt, 1626–1627 között pedig Szegeden hitszónok. Életrajzát közli: KARÁCSONYI I. 453, II. 27, 33–34, 222, 238, 267. – GYÖRGY 562. – MUCKENHAUPT 1999. 41–42.

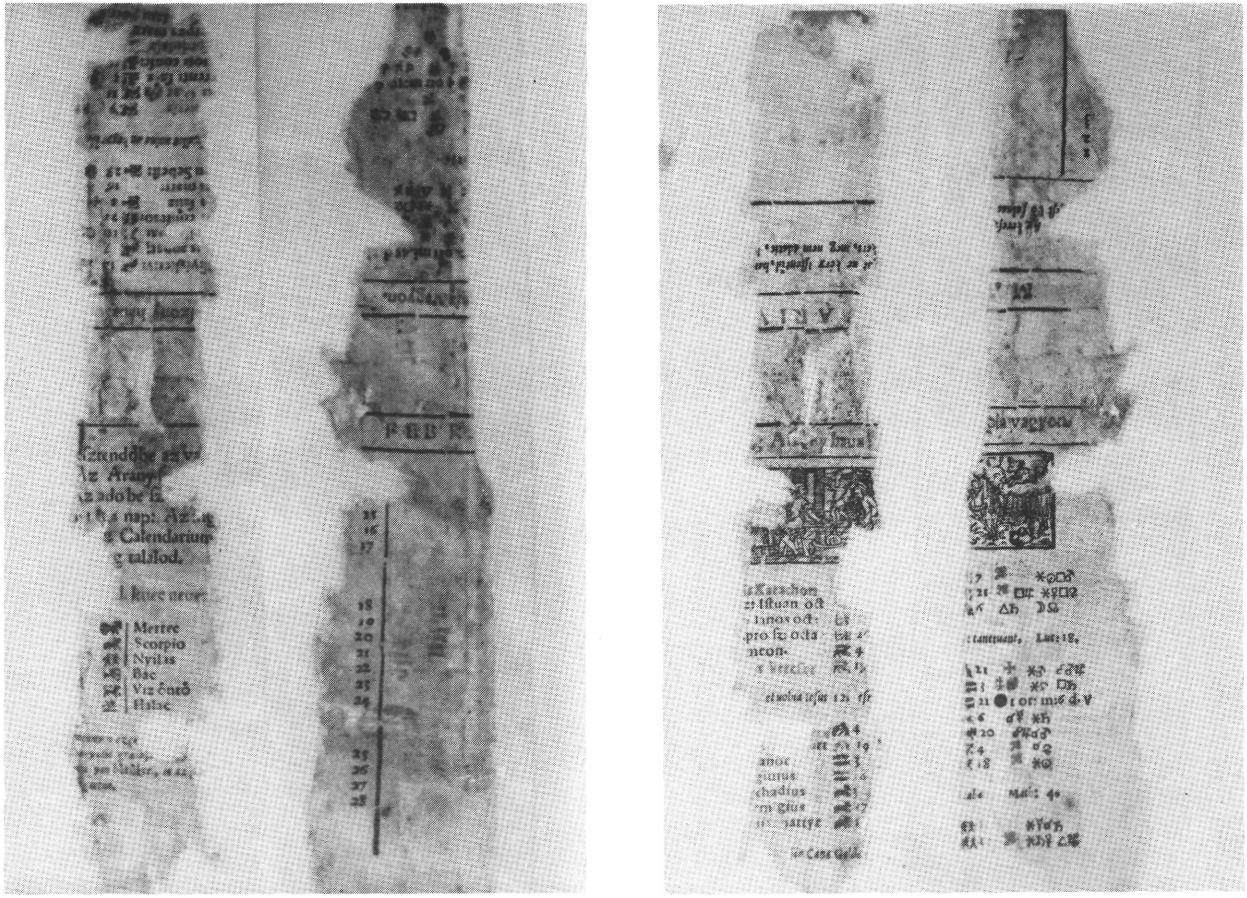

5. ábra: Az 1590. esztendőre kiadott kalendárium és prognosztikon töredéke (RMNy 631)

olyan könyv szerepel (a 3, 126, és 238. számon), amely Telegdié lehetett.[38] Egy ősnyomtatvány,[39] amely 1994-ben új bőrkötést kapott, az eredetiből kb. egy kisujjnyi bőrdarab maradt, benne Telegdi saját kezű bejegyzése: 'Nicolai Telegdini plebani'; és két antikva. A Vet. 18/83 jelzeten lévő Szent Jeromos leveleit[40] tartalmazó könyv XVI. század eleji, szép budai reneszánsz kötésben van. Ezt Telegdi Miklós ajándékozta egykori lelki atyjának, Ilosvai Istvánnak, akinek annyit köszönhetett. A másik antikva[41] egykorú, görgetős, német reneszánsz kötésben van. Ennél kikövetkeztethető, hogy valószínűleg Telegdié volt.

1586–1588 közötti évekből nincs kötésünk. Ez lehet véletlen is, de mutathatja azt is, hogy amíg Telegdi halála után a pereskedés miatt 1586 és 1588 között szünetelt a nyomda működése, szünetelt a könyvkötészet is. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a nyomda és a könyvkötőműhely szorosan összetartozott. Mindez összhangban van azzal is, hogy legkorábbi datált kötésünk 1580-ból való (3. tétel), hiszen a nyomdát 1577-ben alapította Telegdi, 1578-ban jelent meg első kiadványa.

További feladatok

A Nagyszombatból Pozsonyba átköltöztetett esztergomi érseki könyvtárat csak 1821-ben szállították vissza Esztergomba, a Nagyszombatban maradt érseki–káptalani könyvtárat pedig 1853-ban, amelyet 1855-re sikerült felállítani. Telegdi a végrendeletében könyveinek csak egy részét hagyta a jezsuita kollégiumra, amely a budapesti Egyetemi Könyvtár legrégibb törzsanyagává vált, a többi az érsekség tulajdona lett. Életében azonban nagyon sok könyvet adott ajándékba.

1. E tanulmányhoz tehát feltétlenül további, kiegészítő kutatásokat kell folytatni Esztergomban, a Főszékesegyházi Könyvtár állományában, ahol esetleg Telegdi könyveire, illetve további CH-monogramos görgetővel díszített bőrkötésekre bukkanhatunk, s a felmerülő kérdésekre még választ kaphatunk. Az

[38] FARKAS Gábor Farkast (Budapest, ELTE EK) illeti a köszönet, hogy adatbázisából kikereste ezeket a tételeket és rendelkezésünkre bocsátotta. Jó próbája volt Farkas működő adatbázisának, hogy 'Telegdi'-re keresvén a posszesszorok között, azonnal megszületett ez a három találat.

[39] Inc. 427: ANGELUS de Clavasio: *Summa angelica de casibus conscientiae*. Strassburg, Martin Flach, 1491. CIH 199, GW 1932.

[40] HIERONYMUS, Sanctus: *Aepistolarum libri*. Lugduni, Jacobus Saccon, 1518. Adams J-131. – A bejegyzések: 1. Telegdinus meus mihi dono dedit in die Silvestri pape 1562; 2. St[ep]hani ab Iloswa Archidi[ac]oni cathedralis et canonici Wardien[sis] ac Rectoris altaris S[an]cti S[piri]tus in telegdh etc.; 3. Ex dono D[omini] Nicolaj Nouak; 4. Collegij Soc[ietat]is Jesu Tyrnaviae Catalogo inscriptus 1623.

[41] Ant. Tur. I. 3: Ecclesiasticae historiae auctores. Basileae, Hier. Frobenius et Nic. Episcopius, 1557. (azonos: BNH Cat. A-809) – DÜMMERTH: *i. m.* 132. 12. tétel; a bejegyzés fontosságára nézve: DÜMMERTH: *i. m.* 126.

1968-ban, az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár ősnyomtatványaiból rendezett kiállítás katalógusásban a 18. és a 22. tételszámon egy-egy CH-monogramos kötést vettek jegyzékbe.[42] A 22. szám alatt leírt esztergomi misekönyv tulajdonosa Kutassy János szenttamási prépost (= I. K. P. S. T.), később pécsi püspök, majd esztergomi érsek volt, akitől e tanulmányban is van kötetünk (16. tétel). De a győri Székesegyházi Könyvtárban is őriznek könyvet (Szt. Jeromos művei 4–5. kötetét), melyet Kutassy épp Telegditől kapott.[43] Nem tudjuk, milyen e könyv kötése.

2. Szükséges volna nagyszombati könyvtárakban is kutatni, amelyhez igen jó kiindulási alapot kínálnak az ottani könyvtáros kollégák, elsősorban Klára Komorová, Helena Saktorová és Vojtech Strelka frissen megjelent, a XVI. századi, mai szlovák könyvtárakban található könyvekről megjelentetett katalógusai.[44]

3. A CH-csoport görgetőinek egy részével később is találkozunk újabb díszítőszerszámok társaságában. Eddig tizenkét ilyen kötésre bukkantunk. Az Egyetemi Könyvtár Inc. 679 jelzetű 1498-ban megjelent esztergomi misekönyve kötésébe bele van nyomva, hogy 'CAPITULAE', az OSzK RMK I. 145/ 1. példány (RMNy 418) is a pozsonyi káptalané volt, a pannonhalmi bencés könyvtár 123 b F 3 jelzetű, 1595-re szóló naptára kötésén a középdísz Pozsony város címere. Kelecsényi Gábor a magyar bibliofilekről írt könyve 231. oldalán közli Thurzó György egyik könyvének szép kötését,[45] amelynek közepét a CH-csoport Szentháromságot ábrázoló lemezének alig észrevehető utánmetszése díszíti, s amelynek párja az MTA Könyvtára RM I. 8° 48 (= RMK I. 928) bőrkötésén látható. E kötések vélhetően egy pozsonyi műhelyben készültek, de mindenképpen egy új könyvkötőmesternél. A két műhely közötti összefüggés még feltárásra vár, s fontos adalékokkal járulna hozzá a magyar könyv- és művelődéstörténethez.

[42] *Gutenberg emlékkiállítás katalógusa.* (Az Esztergomi Vármúzeum és a Főszékesegyházi Könyvtár közös kiállítása. Összeáll. KOVÁCH Zoltán és MUCSI András. A kötéseket meghatározta SZ. KOROKNAY Éva.) Esztergom, Keresztény Múzeum, 1968. – Köszönjük Dr. Körmendy Kingának, az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár kiváló ismerőjének, hogy erre a kiállítási katalógusra felhívta figyelmünket.

[43] VÁSÁRHELYI: *i. m.* 335.

[44] SAKTOROVÁ, Helena – KOMOROVÁ, Klára – PETRENKOVÁ, Emília – AGNET, Ján: *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice Slovenskej. I.* zv. Martin, Matica Slovenská, 1993. – STRELKA, Vojtech – KOMOROVÁ, Klára – SAKTOROVÁ, Helena: *Tlače 16. storočia v trnavských knižniciach.* [Martin] Matica Slovenská, 1998. /Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných na území Slovenska. Zväzok IX. b./

[45] KELECSÉNYI Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői.* Bp. 1988. 231.

MARIANNE ROZSONDAI – ERZSÉBET MUCKENHAUPT

Nicolaus Telegdi und eine Einbandgruppe mit CH-Monogramm aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts

Im Jahre 1543, zwei Jahre nach der Eroberung von Buda, haben die Türken die Stadt des ungarischen Erzbischofsitzes, Gran (Esztergom) eingenommen, wonach das Erzbistum nach Tyrnau, Oberungarn (heute in der Slowakei) übersiedelt ist. Viele Leute, Weltliche und Geistliche, Chorherren, männliche und Frauenorden haben sich – auch aus anderen Städten – nach Tyrnau gerettet. Die katholische Kirche wurde aber nicht nur von den Türken, sondern auch von dem sich immer mehr verbreitenden Protestantismus bedroht. Nicolaus Telegdi (1535–1586), der seit 1573 erzbischöflicher Vikar war, hat eine Druckerei in seinem Haus in Tyrnau gegründet, wo er neben anderen, auch eigene Werke, Postillen, ein Ordinarium, Decreta usw. – ungarisch und lateinisch – herausgegeben hat. Er hat den Kampf mit hervorragenden deutschen und ungarischen protestantischen Geistlichen, z.B. Martin Luther oder Peter Bornemisza, aufgenommen, und ihnen die Antwort im Druck gegeben. Telegdi hat das allgemeine Schuhlwesen und die bessere Ausbildung des katholischen Priesterstandes gefördert.

Vor Jahrzehnten hat man schon beobachtet, daß sich eine Gruppe von Einbänden mit gleichen Motiven, Rollen, Platten, Einzelstempeln zu Tyrnau lokalisieren läßt. Die Bücher in den Einbänden haben fast alle eine Beziehung zu Ungarn: Die Drucke sind entweder auf ungarisch, oder stammen aus ungarischen Druckereien, oder von ungarischen Verfassern. Bisher wurden aber diese Einbände nicht systematisch untersucht und eingereiht. Den Verfasserinnen ist es gelungen, sechzehn, mit CH-signierten Rollen verzierte Ledereinbände in den größten ungarischen Bibliotheken und anderswo, und in dem Bestand der siebenbürgischen Franziskaner-Bibliothek in Csíksomlyó zu identifizieren.

Aus der Untersuchung der Einbände läßt sich schließen, daß diese in einer neben der von Telegdi gegründeten Druckerei tätigen Buchbinderwerkstatt verfertigt sein müssen. Mindestens ein Teil der Rollen stammt aus Süddeutschland, sie wurden wahrscheinlich dort gekauft. Auf elf Einbänden von den sechzehn sind Supralibros, d.h. Initialen der Namen der Besitzer und eine Jahreszahl zwischen 1580–1593 zu sehen. Die ermittelbaren Possessoren sind Geistliche, Chorherren und Bischöfe aus Oberungarn oder Siebenbürgen. Aus einem Einband (No. 11) ist ein für das Jahr 1590 in Tyrnau gedrucktes Kalender-Fragment hervorgekommen. Dieser fragmentarische Kalender ist ein Unicum Hungaricum (RMNy 631).

Die Bibliothek des Graner Bistums ist erst im 19. Jahrhundert, zum Teil aus Tyrnau, zum Teil aus Preßburg, wieder nach Gran umgesiedelt worden. Die Untersuchung dieses Bestandes bleibt noch nach. Die Erforschung der mit CH-signierten Einbände soll also fortgesetzt werden.

LŐKKÖS ANTAL

A genfi könyvnyomtatás első virágzása 1478–1510

Clarissimo Viro Domino Csaba Csapodi
doctrina erudita, sapientia eloquenti,
humanitate literata
vitam longinquam!
Antonius pannonico-genevensis
tuae Claritati observantissimus.

Talleyrand-nak, Bonaparte külügyminiszterének tulajdonítják e mondást: öt világrész van és van egy Genf. Aki végigtekint a helység történetének fontosabb állomásain, nem csodálkozik a francia diplomata kissé epés megjegyzésén. Genf a világ legrégebbi városai közé sorolható, a jégkorszaktól a vaskorig bizonyítható már létezése.

Kr. e. 58:	Julius Cézár említi írásban először, aki itt állítja meg a kelta–helvétek beözönlését a római birodalomba.
Kr. u. 359:	Gratianus császár városi rangra emeli Genfet – Civitas Genevensium – és püspökséget állít föl.
443:	Genf lesz a megalakuló burgund királyság első fővárosa.
1124:	Püspöki helytartóság alá kerül a Német–Római császárság keretében. A város ura a püspök pénzverési joggal, bár a polgárok egyre több kiváltságban részesülnek.
1536:	A reformáció tanait elfogadja a város, és megalakul a Genfi Köztársaság.
1798:	A franciák elfoglalják Genfet és 1813-ig tartják megszállva.
1815:	A helyreállított Köztársaság csatlakozik a Svájci Szövetségi államhoz kantoni minőségben.
1919:	A Népszövetség székhelye.
1945:	Az Egyesült Nemzetek Szövetsége európai központja.

Ez a kis történeti összefoglaló arra szeretne magyarázatot adni, hogy Genf különleges helyet foglal el az egyetemes nyomdatörténetben is.

A 15. századi nyomdák elterjedésének és működésének térképén a korabeli Európa szinte valamennyi jelentős szellemi központja – püspökségek, kolostorok, egyetemek, királyi és sok esetben főúri udvarok – megtalálható. Érthető, hisz a Gutenberg utáni nyomdászok ott telepedtek le, ahol anyagi védelemre és szellemi támogatásra számíthattak az 'új művészet' gyakorlására. A jelentősebb kivételek közé számíthatjuk a francia Lyon városát és Genfet is. A kézművesek, kereskedők-lakta város, annak ellenére, hogy püspöki székhely volt számos kolostorral a területén – bencések, domonkosok, franciskánusok – nem jelentett olyan vonzóerőt, hogy a 'sponzort' kereső nyomdászt megkísértse. A válasz inkább a város földrajzi helyzetében keresendő. Az észak és dél, a kelet és nyugat keresztútján fekvő Genf a nemzetközi kereskedelmi útvonal – pénz és árucsere – kikerülhetetlen állomása lett. Jelentős iparral nem rendelkezvén, fejlődése szin-

te kizárólag a piac kialakulásától függött. Innen magyarázható, hogy miért játszottak olyan fontos szerepet a vásárok a város gazdasági életében, már a 13. század végétől. 1440-től Genf szinte első helyen áll Európában a nemzetközi kereskedelem terén. A vásárok elősegítik a kereskedők, bankárok megtelepedését, akik szívesen teszik át székhelyüket, állítanak föl képviseletet. A tíz napig tartó nagyvásárok – Vízkereszt, Húsvét, augusztus, Mindenszentek – rendkívüli vonzóerőt jelentenek, és a helyi gazdasági életre is nagy hatást gyakorolnak.

A genfi vásárok sikerét nem nézi jó szemmel az alig százötven kilométerre fekvő, szinte ugyanazon földrajzi és kereskedelmi föltételekkel rendelkező Lyon városa. A veszedelmes konkurrenciát megakadályozandó, a lyoni kereskedők memorandumot intéznek a királyhoz: „Nem kétséges, hogy Genf sikerét Franciaország sínyli meg". Az 1462-ben kiadott királyi dekrétum elrendeli, hogy a lyoni vásárokat ugyanabban az időben kell megtartani, mint a genfieket, s egyben megtiltja, hogy francia és külföldi kereskedők vegyenek részt a genfi vásárokon. A francia tiltó intézkedések elég súlyosan érintik a későbbiek folyamán a vásárok létét, és a század végén kihatással lesznek a nyomdák működésére is.

Nem véletlenül került hangsúly a genfi vásárok megtartásának idejére: az 1478-ban, a genfi nyomda első esztendejében megjelent négy könyv pontosan a négy vásár idején látja meg a napvilágot. Nem kétséges, hogy a könyv születésének-terjesztésének föltételei szorosan hozzákapcsolódnak a helyi, de inkább a nemzetközi áruforgalom kívánalmaihoz, hisz a kiadványok jellege azt mutatja, hogy nem a helybéli piac keresése volt az elsődleges cél. Bár ez a megállapítás sem állja meg teljesen a helyét, hisz egy kereskedő jellegű város hogyan tudta volna magához kötni ezeket a nyomdászokat, akik addig változtattak helyet, míg a működésükhöz szükséges ideális föltételeket meg nem találták: egy intellektuális befogadó környezetet és terjesztési lehetőséget. Nyilvánvaló, hogy Adam Steinschaber, az első Genfbe 'tévedt' nyomdász találkozhatott itt egy ilyen közeggel, esetleg egy olyan személlyel, akit érdekelt a francia nyelvű irodalom. Ahogy később látjuk, publikálásra alkalmas kéziratban sem volt hiány.

Hét nyomdász nevét tartja számon a genfi nyomdatörténet a 15. századból. Az első, Adam Steinschaber, a Schweinfurt melletti Römhildben láthatta meg a napvilágot. 1470-ben állítólag az erfurti egyetemre iratkozott be. Genfi tartózkodása is eléggé titokzatos. Könyveit pontos dátummal látja el ugyan és nevével is jelzi, de ezenkívül semmi hivatalos följegyzés nem található róla. Működési ideje 1478. március 24. és 1480. október 25. közé esik. Genfbe jövetele előtt dolgozott-e más helyen, és 1480 után más városba költözött, vagy talán meghalt, nem lehet tudni.

Simon Dujardin neve ugyancsak nem szerepel hivatalos iratokban. Állítólag Steinschaber műhelyében dolgozott, és innen önállósította magát a mester távozása vagy halála után. Négy könyve ismeretes az 1479 és 1480 közti időből. Mind a négy – köztük három lovagregény – franciául jelent meg.

Jean Croquet 1480–1481 közötti genfi működéséről sem találunk megbízható adatokat. Nyolc könyvéről van tudomásunk, és neki tulajdonítható a híres *Roman de la Rose* első nyomtatott kiadása.

A 15. századi genfi könyvnyomtatás legnagyobb képviselője kétség kívül Louis Cruse, vagy apja, egy Genfben letelepedett német orvos neve után, Loys Garbin. Cruse 1491-ben kap polgárjogot, de már 1479-ben megkezdi működését, amely 1513-ig tart. Ez alatt az idő alatt legalább ötven–hatvanra tehető a műhelyéből kikerült könyvek száma. Legtöbbjük – az egyházi szervek megrendelésére készült liturgikus vagy morális jellegű latin nyelvű munka kivételével – franciául hagyta el a nyomdát, oroszlán részt juttatva a lovagregényeknek, elbeszéléseknek, krónikáknak.

A rouen-i származású Jean Belot a vándor-nyomdász típusa. 1493-ban Lausanne-ban nyomtat misszálét, a rákövetkező évben már genfi polgárként ismerjük. 1497-ben a Grenoble számára nyomtatott misszálét mint grenoble-i lakos jelzi. 1498-ban telepszik le véglegesen Genfben, ahol nyomdája megszakítás nélkül működik egészen 1513-ig. A misszálék mellett lovagregények, krónikák, orvosi munkák, kalendáriumok jelennek meg nagy számban, általában gondos, elegáns kiállításban.

Bár kevés könyvet jelzett, de meg kell említenünk a Nürnberg mellől származó, a cluny apátsághoz tartozó szerzetest, Henri Wirzburgot, aki Steinschaber mellett dolgozott 1479-ben.

Ugyancsak említésre méltó a Hainaut-ból jött Jean de Stalle, aki 1487-ben kapott polgárjogot. Louis Cruse-el jelzi utolsó művét 1493-ban. E dátum után a nyomdatörténet már nem tud róla.

Az 1478-ban, a genfi nyomda első esztendejében megjelent négy könyv szinte meghatározó lesz a 15. századi könyvkiadás egészére. Két regény *Histoire de la belle Mélusine* és a *Roman de Fierabras le Géant* és két egyházi jellegű írás, *Le livre des saints anges* a katalán püspök Ximenes tollából, és *Le doctrinal de sapience,* a sens-i érsek Guy le Roye írása a klérus számára. Mind a négy francia nyelven. Főleg a nemzetközi kereskedelem kívánalmaihoz, a külföldi piacokon való elhelyezés lehetőségeihez igazodott a nagyrészt francia nyelvű művek megjelentetése. A rendkívül változatos kiadási programban előkelő helyet foglalnak el a lovagregények, históriák. Ugyanakkor a történelmi munkák sem hiányoznak, a moralizáló jellegű tanulságok, a középkorban annyira kedvelt haláltáncok. A népi orvoslás kézikönyvei is előfordulnak a kalendáriumok és a 'csíziók' mellett.

Természetes, hogy a helyi igények egyházi intézmények és a klérus számára szükséges 'munkakönyvek' előállítása is a nyomdák feladata volt: misszálék, rituálék, breviáriumok, zsolozsmás- és hóráskönyvek. Az iskoláknak is szüksége volt nyelvtanokra, szótárakra.

A ma ismert száz cím fele, pontosan negyvennyolc, latin nyelvű, míg az irodalmi jellegű művek többsége franciául jelent meg abban a városban, amelynek lakói csak a helyi nyelven értekeztek. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a kiadott könyvek majdnem fele csak egy, esetleg két példányban ismeretes!

A szép Meluzina históriája lesz az első, nyomtatásban megjelent francia nyelvű regény. A nyomda bevezetése eleddig soha nem látott lendületet adott a középkorban kedvelt lovagregények, a csodás elemekkel átszőtt legendák és el-

La tressainte ⁊ tresbien eureuse louēge et magnificēce de nr̄e sauueur iesuchrist ⁊ d̄ sa tresdoulce et tresglorieuse mere q̄ sont mouuem̄t de toutes bōnes opatiōs ⁊ sās leq̄l nul ne peult estre cōmēce ne acheue: Je phelippe cam⁹ espant la grace de dieu ay ētrepris de trāslater ceste p̄sēte hystoire de latin en francoys a la req̄ste et ꝯmādemēt de mō tresredoubte seigneur mon seigneur Jehan de ceroy seigneur de chunay nō regardāt de la coucher en aultre ou en pl⁹beau lāguage q̄ le latin le porte car ad ce eusse peu faillir de leger. Si prie a ceulx q̄ la lyrōt ou orront lyre q̄lz ayēt pour excuse mon petit ⁊ obscur entendemēt En pryāt nr̄e seigneur q̄l me dōne grace de la parfaire par telle maniere q̄lle puisse estre plaisāte/ agreable ⁊ prouffitable aux lisans et escoutās ycelle.

¶ De la natiuite de Oliuier de castille ⁊ de la mort de sa mere. Le.i.cha

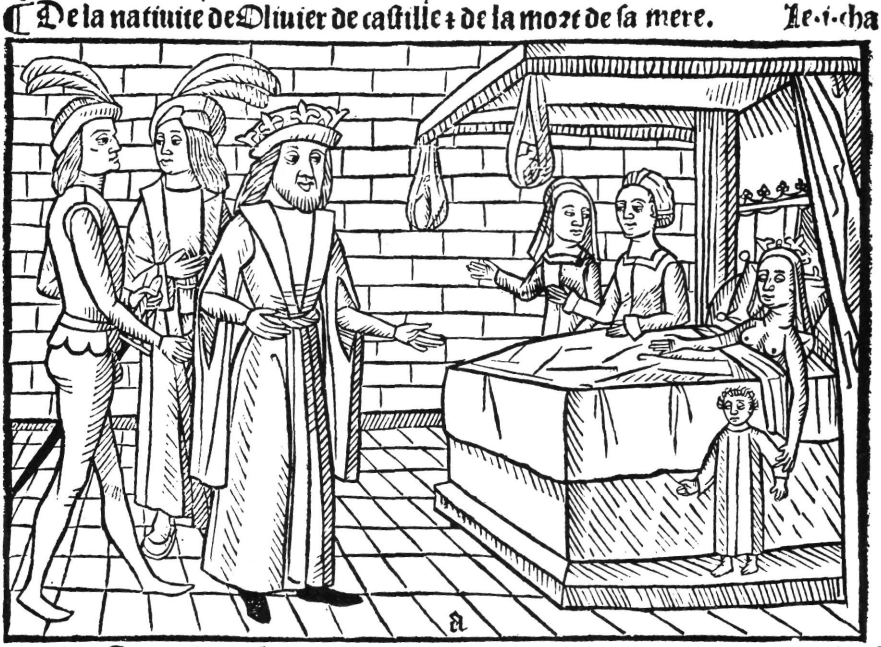

Pour ce q̄ ie desire q̄ les haulx ⁊ notables faitz des tresnobles ⁊ tresuaillans hōmes dhōneur estre mis/ ramenes a memoire et a recōmādatiō ⁊ aussi a celle fin q̄ to⁹ nobles ⁊ vertueux cueurs se puissent esmouuoir a bien faire ainsi q̄ ont fait nos parens ⁊ p̄decesseurs et en especial ceulx de q̄

1. ábra: David Aubert: Olivier de Castille et Artus d'Algarbe. – Genève, Louis Cruse, avant 1492. – fol°.

beszélések elterjedésének. Louis Cruse, az egyik fő propagálója a műfajnak, így ír az *Olivier de Castille et Artus d'Algarbe* előszavában: „Hála a nyomtatás csodálatos művészetének, a régi szövegek oly módon terjedhetnek, hogy a sok szép és üdvös tanulság és példa, melyekről csak keveseknek volt eddig könyve és ismerete, napvilágot láthat, és olyan csekély áron, hogy ennél alacsonyabb el sem képzelhető." Valóban, a nagy költséggel előállított kéziratok már nem tudtak versenyezni a könnyen sokszorosítható szövegekkel. A nyomda, gyakorlatilag, mindenki számára elérhetővé teszi az irodalmi művek olvasását, ugyanakkor a nemzeti nyelv bevezetését is elősegíti. Így diadalmaskodik például a francia nyelv a picardi szólás és a többi dialektus rovására.

Jean Bagnion, a *Fierabras* 1487-ben genfi polgárrá lett szerzője, így 'védekezik' a regény előszavában: „És ha ebben a könyvben valami módon másképp fejeztem ki magam, mint tiszta francia nyelven, érthetően, ezért felkérem a nyelvet értőket és az írásban járatosakat a kijavításra, hibáim elnézésére, mert ha a toll rosszul is írt, a szív mindenképpen jól akarta mondani, és azt is hozzá teszem, hogy Szavoja környékéről, Vaud-ból származom, és nem tanultam az eredeti francia nyelvet."

A nyomdászok is hamar megértették, hogy a közönség érthető nyelven kívánja olvasni a számára eleddig hozzáférhetetlen írásokat, így tudatosan 'fiatalították' a régi hősköltményeket, rímtelenítve az eredetileg felolvasásra szánt, a sok ismétlés által nehézkessé vált szövegeket. Ugyanakkor a helybéli, a sokak számára már érthetetlen kifejezésektől is megszabadították a műveket. Az eredetileg latinul írt könyvek nemzeti nyelvre fordítása szintén ezt a célt szolgálta.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy a 15. század végéig francia nyelven nyomtatott próza-lovagregények egyharmada Genfben látott napvilágot. Köztük is leghíresebb talán a ma már csak egy teljes példányban ismert *Histoire de la belle Mélusine,* Jean d'Arras műve. Steinschaber teljes nevével jelzi második könyvét. A csodás történet a 14. század végén íródott egy verses elbeszélés alapján, amely egy Poitou-ban keletkezett legendát használt föl. A história keretét Rajmund gróf és Meluzina tündér tragikus házassága adja meg. Duc de Berry, kinek az ajánlás szól, egyben Poitou grófja is volt, így a szerző könnyen kreálhatott csodás eredetet, a 14. században eléggé elterjedt gyakorlat szerint, a herceg családjának. A könyv egyben az első illusztrált francia nyelvű regény, 63 eredeti metszetével.

Az igazi lovagregények közé sorolható, az ugyancsak eredeti kiadásban megjelent *Le Roman de Fierabras le Géant,* a 'Büszkekar óriás' históriája. Steinschaber után két évre Simon Dujardin nyomtatja ki újra. Illusztrált kiadása Louis Cruse-re vár, aki 1483-ban meg is jelenteti mesteri kiállításban. (Egyetlen ismert példánya a British Libraryben található, kötéstábláján III. György címerével.) A regény sikere kétségtelen, hisz Jean Bagnion genfi polgárrá lett helyi szerzőnek köszönhető, aki ügyesen merített a középkori epikai irodalomból. A történetet egészen Nagy Károly haláláig viszi, bele szőve a szaracén király fiának, Fierabras-nak megtérését. A mű számtalan fordítást és kiadást ért meg, csak Lyonban hat 1500 előtti kiadása ismeretes.

Csak egy példány maradt fenn a *Le Roman du roi Ponthus et de la belle Sidoine,* a Pontus király és a szép Szidónia históriája genfi kiadásából (Simon Dujardin, 1479 és 1480 között). Egy anglonormand forrásra vezethető vissza ez a több epizódból álló regény, amelynek fő témája a két fiatal szerelmi idillje. A szöveg kéziratát Sionban, a kantoni könyvtárban őrzik.

A kiadások számát tekintve, David Aubert *Olivier de Castille et Artus d'Algarbe* lovagregénye érte el a legnagyobb sikert a 15. század folyamán. Hat kiadását tarthatjuk számon Genfben, mind a hat Louis Cruse nyomdájából került ki 1482 és 1497 között. Legtöbbjükből, sajnos, csak egy példány szerepel a könyvtárak katalógusában. Castilia királyának fia, Olivier és hűséges társa Artus kalandja szerzője bőven használja a kor közönsége által annyira kedvelt csodás elemeket.

Destruction de Jérusalem az ókori, latin eredetű regények csoportjába sorolható. Rendkívül elterjedt a középkorban. Vespasianus császár történetét beszéli el, akit a Szent Lepel kigyógyított leprájából, s aki ezért hálából megtámadja és lerombolja Jeruzsálemet, hogy megbosszulja Krisztus halálát. Steinschaber művészetét dicséri a könyv (1479), amelynek illusztrációi dokumentum értékűek, például az ágyú első ábrázolása.

Simon Dujardin műhelyéből kerül ki az *Histoire de la Destruction de Troie,* Trója elpusztításának históriája. A francia fordítás hűségesen követi Guido Colonna latin nyelvű szövegét, amely ugyanabban az évben jelenik meg Jean Croquet nyomdájában, *Liber de casu Troiae* címmel. Tipikus példája a kor ízlése szerinti összeállításnak; a Trója körül zajló harcok leírása a középkori lovagviadalok mintájára van megkomponálva. (A British Library mondhatja magáénak.)

Egy középkori latin nyelvű regényre támaszkodik a nagy sikernek örvendő *Le Roman d'Apollin roi de Tyr.* Német nyelven 1471-ben jelenik meg, és hamarosan a legnagyobb nyomdászok teszik kiadványaik listájára. Elég különös, hogy francia változata csak egyszer lát napvilágot a 15. század folyamán, Louis Cruse 1482, bár képei a legszebb illusztrált könyvek közé sorolják. Antiochia királya beleszeret szép lányába, s hogy a számtalan kérőt elutasítsa, nehezen megfejthető talánnyal teszi próbára őket. Apolloniusnak sikerül megfejteni a rejtélyt, de a király haragja elől el kell bujdosnia. A sok kaland után végül is győzedelmeskedik. A történet bizonyára német közvetítéssel jutott el Magyarországra. Kolozsvári kiadása 1591-ből való: „Szép krónika, miképpen az Apollonius nevű királyfi egy mesének megfejtéséért elbujdosván..."

Les sept sages de Rome, a római hét bölcs története, a világirodalom egyik legnépszerűbb keretes elbeszélése, ind és perzsa forrásokra támaszkodik. Francia adaptálása a 13. századra vezethető vissza. A 15. századi szöveg ennek latin változatát veszi alapul, elég hűen követve a *Historia septem sapientium* szövegét. Három kiadása hagyja el a genfi műhelyeket. Kettő Louis Cruse mesterségét dicséri (1492 és 1494), a harmadikat Jean Belot jelzi 1498-ban. Mind a három bőven illusztrált (45 kép), de mindannyiszor az első Cruse-kiadás képeivel.

A lexemplaire des femmes mariees ⁊ de toutes aultres iay mis selon mon petit engin et entendement de latin en francoys Lystoire que cy apres sensuyst. De la quelle cōstance ⁊ pacience merueilleuse dune femme \ la quelle se nōmoit grisilidis fille dung poure homme appelle ianicolle du pays de saluces.

Est le tresnoble mireouer de vertu d̄ paciēce dobediēce de vraye humilite et de constance \ Ou quel se doibuent mirer toutes dames mariees voulās et desirans faire leur deuoir en mariaige ēuers dieu et leurs maris \ pour auoir la

a i.

2. ábra: Petrarca: La Patience de Grisélidis. – Genève, Louis Cruse, 1482 körül. – fol°.

A genfi kiadások sajátossága, hogy a szöveget állandóan javítja maga a nyomdász, vagy korrektora, és nemcsak a szembetűnő sajtóhibák kiküszöbölésével, hanem stiláris szempontból is.

A magyar irodalomtörténet *Ponciánus históriája* címmel két 16. századi fordítását tartja számon: Bécs, 1573 és Kolozsvár, 1571–74 között.

Az erkölcsi tanulságokat hordozó elbeszélések egyik leghíresebb képviselője kétségkívül *La Patience de Griselidis*, a tűrve-szenvedő Grizeldisz története. A 15. és 16. századi olvasók legkedveltebb olvasmányai közé tartozott. Tíz év alatt öt változata jelent meg Németországban, de kiadják Hollandiától Oroszországon keresztül egészen Izlandig.

Francia nyelvű változata Petrarca szövegét követi, aki Boccaccio *Decameron*-ja novelláját dolgozta át. Magyarországon Istvánfi Pál ugyancsak ezt az utat járja, mikor 1539-ben megírja *Volter és Grizeldisz* verses elbeszélését. A szegény családból származó Grizeldiszt királyi férje kemény próbának veti alá, de ő minden szenvedése ellenére hű marad és a végén boldog lesz. A történetet, amely az alázatos asszonyi hűség példaképe, valóban művészi kivitelű metszetek kísérik Louis Cruse 1481-es kiadásában. Egyetlen példányát a sioni kanonokok levéltára őrzi.

Christine de Pisan-nak tulajdonítják a Melibeus és felesége Prudencia históriáját: *L'histoire de Mélibée et de Prudence sa femme*. Az eredeti latin szöveg Albertano de Brescia műve, ki az asszonyok épülésére és a fiatal feleségek tanulságára írta a történetet. Mivel feleségét bántalmazták és lányával is kegyetlenül bántak, Melibeus, a fiatal férj csak a bosszúra gondol. Ám Prudencia hajlik a megbocsátásra és a békességre, és hosszú küzdelem után meggyőzi férjét, aki végül is kiegyezik ellenségeivel. Csak ez az egyetlen 15. századi francia nyelvű fordítása ismeretes, Jean Croquet nyomtatta 1481 körül. Két fennmaradt példányról tudunk, Amiens-ben és Drezdában.

Ugyancsak Jean Croquet nyomdájának tulajdonítható (1481 körül) a Guillaume de Lorris és Jean de Meung komponálta *Le Roman de la Rose* első illusztrált kiadása. A Rózsa regénye a középkori francia irodalom szinte egyedülálló teljesítménye. Legalább háromszáz kéziratos változata ismert, és a 15–16. századi kiadások száma ugyancsak magas. Első része a szerelem művészetének leírása allegorikus formában, és az udvari költészet jegyeit hordja magán. Második, hosszabb része, Jean de Meung munkája, már teljesen eltér az udvari költészet stílusától, a kifinomult, már-már modoros hangvételtől, szembeszáll a lovagi eszményekkel, nem riadva vissza a sokszor nyers irónia használatától sem.

Pictura est laicorum scriptura – az első genfi nyomdászok hamar magukévá tették és gyakorlatukban követték is a tanácsot, és kiaknázták a példa-adta lehetőségeket. Elég, ha az *Olivier de Castille* előszavára utalunk: „És mivel többen fölkérték Loys Garbin (Louis Cruse másik használatos neve) genfi polgárt és nyomdászmestert, hogy öltöztesse díszes köntösbe az elbeszélést az olvasók gyönyörűségére, sokak vigasztalására: ezért készíttetett képeket az egyes fejezetek elé, hogy a történet még gyümölcsözőbb legyen mindenki örömére."

A genfi nyomda bevezetése körüli problémákhoz hozzá tehetünk még egy eddig megnyugtatóan meg nem oldott problémát, az első könyvek illusztrációinak eredeté. Volt-e Genfben olyan tudású fametsző, aki képes volt eleget tenni a nyomdászok kívánalmainak, vagy máshol vásárolták a képeket, például a közeli Lyonban, ahol igen nagy számban működtek a játékkártyákat és vallásos képeket fába metsző mesterek. Ugyanakkor a genfi nyomda könyveiben szereplő képek stílusa egyáltalán nem hasonlít a lyoni műhelyek termékeihez, sőt legtöbbjüket éppen a lyoni nyomdászok másolják vagy utánozzák, amikor átveszik a Genfben kiadott regényeket. Tegyük hozzá, hogy a szerzői jogot egyáltalán nem tartották tiszteletben ebben a korban.

Az egyszerűségükben is kifejező erejű képek – 63 – talán a leghíresebb illusztrált lovagregények közé sorolják a szép Meluzina históriáját. Méltó párja az ugyancsak Steinschaber-nyomtatta 'Jeruzsálem elpusztítása', amely metszetei a korabeli harcmodor bemutatásával, a fegyverek – mint az ágyú – leírásával tudománytörténeti értékűvé teszik.

A Rózsa regénye, Jean Croquet műhelyéből, több mint kilencven metszettel könnyíti meg a hosszúra nyúlt szöveg olvasását.

Louis Cruse sem marad el híres elődeitől a valóban mesterien előállított nyomtatványaival. Tipográfiáját az igényes gondozás jellemzi. A kézzel festett iniciálék gyakorlatát hamarosan fölváltják a metszett iniciálék, melyek változatossága csak emeli könyvei esztétikai értékét. Híres lesz az úgynevezett virág-iniciálé sorozata. A neve kezdőbetűiből összeállított monogramos nyomdászjelvényt mint iniciálét használja, négy különbözőt. Majd mindegyik könyvében található nyomdászjelvény, közülük is kiemelkedik az 1495-ben készített egészlapos. Amikor az önálló cím megjelenik, fametszővel készítteti, legtöbbször figurális kezdőbetűvel. Az illusztrációk megválasztásában is ügyel a minőségre, az eredeti alkotásokat előnyben részesítve. A *La patience de Griselidis* és a *Roman d'Apollin* képeinek stílusa ugyanazon metsző munkájára vall, szinte egyedülálló jelenség a 15. század folyamán. De a *Fierabras le Géant* több mint ötven metszete szintén egyedi kreáció.

Félszáz körül jár a képek száma az *Olivier de Castille et Artus d'Algarbe,* valamint a *Les sept sages de Rome* valamennyi kiadásában is. A históriák mellett más jellegű kiadványokat is idézhetnénk Cruse nyomdájából, például a *Fasciculus temporum* franciára fordított krónikáját. Nagy sikere lehetett a krónikának, mert ugyanabban az évben, 1495-ben, Jean Belot is megjelenteti, de teljesen más kiállításban.

A vallásos tárgyú *Trésor de l'âme* tartalmaz először egy puha fémbe metszett illusztrációt.

Jean Belot nemcsak a misszálék, breviáriumok nyomtatásában járatos. Nagy számban kerül ki műhelyéből históriás könyv, kalendárium, a haláltánc műfaja, orvosi értekezés és joggyűjtemény. Szintén nagy gondot fordít a könyvek csinosítására. Tipográfiája változatos, kezdőbetűit külön metszővel készítteti, de Cruse híres virág-iniciálé sorozatából is átvesz. A kettőjük közti együttműködést az is mutatja, hogy újra nyomatja a *Les sept sages de Rome* regényét Cruse

¶ Cy finist le preſent liure des ſept Sages de Romme. Imprime a Geneue. Lan. M.CCCC.XCiij. Le xxj. iour de Juillet. Dieu en ſoit loue. Amen

3. ábra: Les sept sages de Rome. – Genève, Louis Cruse, 21 juillet 1494. – fol°.

modo vbi ipſe miſſus fuerat.⁊ ſic euaſit.⁊ inimic⁹ qui putabat ſe victoriolus interiit.Vnde ſeneca.Ab alio expecta alteri quod feceris. Et hec de beſtiis

De Homine et Muliere. Capitulum.C.xxi.

Omo eſt ſcōm phl'm mens icarnata. fā taſma temporis.ſpeculator vite.mācipi um mortis.trāſiens viator.loci holpes. aia laborioſa.parui temporis habitacu lū.Mulier eſt ſcām philoſophū bois con fuſio.inſatiabilis beſtia.ꝓtinua ſolicitu do.indeficiens pugna.humanū mācipi⁹ um ⁊ viro continēti naufragiū. Prout quidā vir caſtus ⁊ imaculatus qm̄ habe re voluit colloquium mulieris ⁊ familia ritatem in qua illaqueatus ſigillū caſti tatis ꝓcito amiſit.attendēs em̄ ad dul cedinē verbi illius ⁊ intuēs pulchritudinē eius.faciei diſſipatus eſt dicēs.Pro pter mulieres defuncti multi ſunt ⁊ vulnerati.Vnde ait aculeus.peccati for⁹ ma femina.⁊ mortis conditio.Hiero.Janua dyaboli. via iniquitatis.ſcorpio nis perculſio.nocuūq⁹ genus eſt femina.Idem.gladius igne⁹ eſt ſpecies mu lieris.Memento ꝙ thamar a fratre ſuo ſit corrupta.Memēto ſēper ꝙ mu lieris colloquiū hominē de paradiſo eiecit.Aug.efficaciſſimū glutinū ad ca piendas alas eſt mulier.Quid fortius ſāſone.quid ſapiētius ſalomone.quid ſanctius dauide.Dēs hi pro luxuria ſubuerſi ſūt.Eccle.A muliere initiū fa ctū eſt peccati.⁊ per illā homines moriuntur.Vnde antiqui ab ſplis ſe ꝓtinu erūt.Prout narrat vegetius li.ii.de ꝓtinētia alexādri. Qui cum eſſet ei vir⁹ go eximie pulchritudinis tradita cuidā principi deſponſata. ſūma abſtinen tia pepercit,vt nec eam aſpiceret.ſed ad ſpōſū remiſit.qua remiſſa mulieres

m iii

4. ábra: Destructorium vitiorum, seu Dialogus creaturarum. – Genève, Jean Belot, 1500. – fol°.

illusztrációival. Többi kiadványát viszont eredeti metszetek díszítik: a *De viribus herbarum* füveskönyv, hat kiadást ért meg, hatvan növényábrázolást tartalmaz. Bőségesen illusztrált a *Calendrier des Bergers,* a kedvelt pásztorkalendárium két kiadása, bár ezeken is túltesz a *Destructorium vitiorum,* a teremtmények dialógusa, különböző példás tanulságok gyűjteménye, százhúsz fametszetével.

Monogramos nyomdászjelvényei közül kiemelkedik a genfi polgárok kiváltságait megerősítő kiadvány előlapján található jelvény, amely először ábrázolja nyomtatásban a genfi címer születését a császári sas és a püspöki kulcs párosításával.

A nagy genfi vásárok századvégi hanyatlása végzetes lesz a nyomdák helyzetére is. 1500 után jelentősen csökken az említésre méltó kiadványok száma. A genfi nyomda föllendülésére 1536-ig kell várni. Kálvin neve és működése jelzi ezt az egészen más természetű korszakot. A nyomda teljesen a reformációs eszmék terjesztésének a szolgálatában áll. Nagy számban érkeznek új nyomdászok a városba, és működtetik sajtóikat a szinte kizárólag vallásos tárgyú könyvek kiadásával.

1564 után a nagy párizsi nyomdászok, köztük az Estienne-dinasztia érkezése indít el egy újabb korszakot. Az ókori klasszikusok és nyelvek tudományos szintű gondozása, a joggyűjtemények és történelmi munkák kiadása egyedülálló teljesítmény egész Európában.

Az 1625 és 1775 közötti évek jelentik a genfi nyomda mondhatnánk utolsó nagy korszakát. Magas nívójú orvosi értekezések, matematikai, filozófiai művek és enciklopédiák látnak napvilágot és nagy hírnévre tesznek szert. De meg kell említeni, hogy nagy számban exportálnak a latin nyelvű országokba katolikus teológiai és kánonjogi könyveket.

Lehet, hogy tárgyalt korszakunk nem hasonlítható jelentőségében az utána következőkhöz, sajátos jellege viszont megérdemli, hogy a genfi nyomda első virágzásaként emlegessük és megadjuk neki, rövid működése ellenére is, az őt megillető helyet az egyetemes nyomdatörténetben, a nagy európai központok társaságában.

Felhasznált irodalom

LŐKKÖS, Antal: *Catalogue des incunables imprimés à Genève 1478–1500.* – Genève, Bibliothèque publique et universitaire, 1978. 208 p., ill.

UŐ: *Le premier siècle du livre à Genève. A l'occasion du 500e anniversaire de l'imprimerie genevoise.* = Musées de Genève, avril 1978. – p. 2–6, ill.

UŐ: *La production des romans et des récits aux premiers temps de l'imprimerie genevoise.* Extrait de: *Cinq siècles d'imprimerie genevoise.* In: *Actes du Colloque international sur l'histoire et du livre à Genève, 27–30 avril 1978.* – p. 15–30, ill.

UŐ: *Les livres illustrés au XVe siècle à Genève et à Lyon: Collaboration ou concurrence?* = Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Genève, t. 17, 1983. – p. 419–433, ill.

ANTAL LŐKKÖS

Le premier épanouissement de l'imprimerie genevoise 1478–1510

Au moyen âge, Genève est attachée au Saint empire romain germanique, mais c'est l'évêque qui est le seigneur de la ville, accordant liberté et franchises aux habitants de la Cité.

L'équilibre de l'économie genevoise est fondé sur des échanges internationaux de marchandises et de monnaies. Ce sont les foires qui attirent les marchands et favorisent leur établissement dans la cité, grâce à sa situation géographique, entre est et ouest, nord et sud.

La ville abrite un évêché et plusieurs couvents mais ne possède pas université, et le gros de la population y est constitué de marchands et d'artisans. Le premier imprimeur établi à Genève fut attiré par l'aspect économiquement favorable de la cité que par le rayonnement de sa culture. Il n'est donc pas étonnant que l'arrivée, en 1478, d'Adam Steinschaber coïncide avec la réjouissante reprise des foires. Six autres imprimeurs vont lui succéder au cours du 15. siècle, dont Louis Cruse, Simon Dujardin, Jean Croquet et Jean Belot.

Les livres sortis des presses genevoises témoignent d'une grande variété. Des cent titres recensés aujourd'hui, trente-six n'existent qu'en un seul exemplaire, et vingt-six en deux. A côté des ouvrages destinés aux prêtres – manuels, rituels, missels, bréviaires etc., c'est l'édition des romans de chevalerie et des récits merveilleux qui a dû être importante. Nous en connaissons actuellement vingt-trois titres qui sont, dans la plupart des cas, des éditions princeps du texte ou des premières éditions en français.

Le genre littéraire n'est pas épuisé par les seuls romans. On peut y inclure les chroniques, les ouvrages didactiques de bon aloi, les danses macabres d'un réalisme sésissant, les livres de médecine populaire, les calendriers. Une dernière constatation, la quasi-totalité de la production littéraire s'est faite en français.

Le livre produit à Genève pendant le premier siècle de l'imprimerie se remarque par la beauté de la typographie mais, également, par le choix des éléments d'ornement et par l'abondance des gravures d'exécution soignée.

La production de l'imprimerie genevoise du 15. siècle n'est pas significative en quantité, mais la qualité de ses impressions et sa particularité de favoriser la langue vernaculaire lui assurent une place d'importance parmi les grands centres d'imprimerie de l'époque.

BERLÁSZ JENŐ

Stefan Stratimirović levele gróf Széchényi Ferenchez a Bibliotheca Hungarica létrejötte alkalmából 1802. augusztus 13/25.

Évtizedekkel ezelőtt, amikor az Országos Széchényi Könyvtár történetével kezdtem foglalkozni, az Országos Levéltárban őrzött Széchényi családi archívumban rábukkantam arra a névjegyzékre,[1] amelyet Széchényi Ferenc tudós munkatársaival avégből készíttetett, hogy Pesten közhasználatra bocsátott Bibliotheca Hungaricájának nyomtatott katalógusait a Magyar Szent Korona országaiban szerteszét élő literátoroknak, s más magas műveltségű személyeknek, kulturális társulatoknak megküldhesse.

Igencsak becses dokumentum ez: úgyszólván feltérképezése hazánk magyar és nemzetiségi intelligenciájának, jegyzéke 350 magánszemélynek és 113 testületnek. Tartalmáról, jelentőségéről annak idején külön tanulmányban számoltam be az Országos Széchényi Könyvtár 1968/69-es évkönyvében.[2]

S ami ennél fontosabb, a Széchényi-archívum idézett helyén megtaláltam azoknak az illusztris személyeknek a grófhoz intézett válaszleveleit, akiket ő a Bibliotheca nyomtatott katalógusaival megtisztelt. Ez a páratlan értékű levelesanyag sokoldalúan és hitelesen szemlélteti: hogyan fogadta Magyar- és Horvátország, valamint Erdély szellemi elitje – nyelvre, nemzetiségre való tekintet nélkül – a sajátosan hazai érdekű, bárki számára hozzáférhető, ez ideig nélkülözött könyvtárt. Erről külön számoltam be az Országos Széchényi Könyvtár 1974/1975-ös évkönyvében.[3] E tanulmányomban számos, különböző rendű-rangú személyiség leveléből vett idézetekkel próbáltam megvilágítani: miben látták az illetők a Széchényi Téka művelődéstörténeti, valamint időszerű, esetleg jövőbeli hasznát, jelentőségét. Arra, hogy valamely levelet egész terjedelmében közöljek, nem gondolhattam. Egy áttekintő közlemény keretébe ez nem férhetett bele. Pedig volt ilyen nem egy.

Ezek közül is leginkább egy szokatlanul nagy terjedelmű, cirill betűs levél vonta magára a figyelmemet.[4] Ha ez önmagában került volna a kezembe, nem

[1] Országos Levéltár, a Széchényi család levéltára, I. k. 29. cs. Acta Bibliothecam Széchényiano-Regnicolarem concernentia. II. csomó 70. sz.

[2] BERLÁSZ Jenő: *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969. Bp. 1971. 55–84.

[3] BERLÁSZ Jenő: *Hogyan fogadta társadalmunk a Széchényi Könyvtár alapítását.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975. Bp. 1978. 101–160.

[4] Uo. 135. – A cirill betűs levél másodpéldányát az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára őrzi Fol. Serb-Illír 1. jelzet alatt. A latin fordítás fenti 1. jegyzetemben megjelölt helyen.

tudtam volna vele mit kezdeni. De rábukkantam egy, e levélről készült egykorú latin nyelvű fordításra is, amelyet nyilván a gróf készíttetett magának, mivelhogy az írás számára is olvashatatlan volt. E fordításból derül ki: kitől származik a levél és miről van benne szó. Az író magas rangú egyházi férfiú volt: Stefan Stratimirović karlócai érsek, a magyarországi szerb egyház feje, egyszersmind a Habsburg birodalomban élő valamennyi ortodox vallású nép metropolitája.[5] Ami a tartalmat illeti, áttekintve a latin fordítást, annyit megállapíthattam, hogy nemcsak a tiszteletpéldányként kapott katalógusokért szóló köszönetnyilvánításról, nem is csupán a Bibliotheca Hungarica jelentőségének méltatásáról van benne szó, hanem egy hosszadalmas írás- és nyelvtörténeti fejtegetésről is, sőt kiváltképpen erről.

Mivel nem vagyok nyelvész, szlavista, beláttam, hogy ennek az írásnak jelentőségét felmérni nem tudom, ezért Hadrovics László professzorhoz fordultam. A professzor úgy találta, hogy egy fölöttébb becses ismeretlen írásról van szó, amelyet az Akadémia szakfolyóiratában, a *Studia Slavicá*ban okvetlenül be kell mutatni a hazai és a külföldi szaktudósoknak. Így is történt. E jeles dokumentum az általam írt, majd szerb nyelvre lefordított kísérő sorokkal együtt 1995-ben megjelent a *Studiá*ban.[6]

Úgy vélem azonban, hogy a nyilvánosságra hozatal ezzel csak részben teljesült. Hiszen e forrásértékű levél nemcsak a szlavisták számára érdekes, hanem számunkra, könyvtártörténészek, művelődéstörténészek számára is. Szükségesnek tartom tehát, hogy a Széchényi részére készült latin nyelvű fordítás az én interpretációmmal együtt egy magyar nyelvű tudományos folyóiratban is megjelenjék.

Mondanivalómat a következő rendben legyen szabad előadnom. Először rámutatok a magyarországi szerb ortodox egyház egykorú különleges jogállására, valamint sajátszerű, a hazai latinos műveltségtől, a humanitas Hungaricától merőben különböző kultúrájára. Ezt követően felvázolom a levélíró főpap pályaképét, egyszersmind bemutatom magát a latinra fordított dokumentumot. Végül feltárom és kommentálom a levél tartalmát.

* * *

1. Ami a magyarországi szerb ortodox egyház sajátos jogállását illeti, fentebb idézett első tanulmányomban megemlítettem, hogy katalógusával Széchényi Ferenc a bibliofil-könyvgyűjtő hírben álló főpapokat is megtisztelte.[7] A katoli-

[5] A Stratimirovićra vonatkozó alapvető irodalom bibliográfiáját közli az *Enciklopedija Jugoslavije. 8* Zagreb, 1971. – Múlt századi életrajza: WURZBACH, Constant: *Bibliographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* 39. Teil. Wien, 1879. 309–310.

[6] Közleményem címe latin betűkkel átírva: *Pismo Stefana Stratimirovića grofu Ferenc Sečeniju povodom osnivanja biblioteke „Bibliotheca Hungarica" 13/25. avgusta 1802.* = Studia Slavica Tom. 39. Fasc. 3–4. Bp. 1994. 221–243.

[7] BERLÁSZ: *Hogyan propagálta Széchényi...* 67–68.

kus egyházfőket bizonyára közelről ismerte, tisztában volt kinek-kinek a könyvek iránti érdeklődésével. Ám a szerb ortodox püspökök könyvkultúrájáról alighanem csak hiányos értesülései voltak. Érthető ez, hiszen a szerb hierarchia, sőt az egész szerbség Magyarországra történt tömeges betelepülése (1690) óta egy évszázadon át a magyar alkotmányos életen kívülálló, privilegizált közösséget alkotott. A Habsburg uralkodóktól nyert, ismételten megerősített kiváltságleveleik teljes autonómiát biztosítottak számukra úgyannyira, hogy ügyeikbe – ide értve társadalmi-kulturális életüket is – a magyar állami szerveknek semmiféle beleszólásuk nem volt.[8] A katolikus egyháztól s általában a hazai műveltségtől, művelődéstől messzemenően elzárkóztak. Ez volt a helyzet 1790/91-ig. Ekkor egy súlyos politikai konfliktus nyomán, amely a magyar rendek és a főpapjaitól vezetett szerb nemzetiség között támadt, következett be az a nagy történelmi fordulat, amelynek eredményeként a szerb egyház akarva-akaratlan – mégis beletagolódott a magyar rendi állam jogközösségébe. A magyar országgyűlés az 1791:27. törvénycikkben deklarálta a szerb ortodox klérusnak a katolikus egyházzal való egyenjogúságát, – egy évvel később az 1792:10. törvénycikk pedig jogot biztosított a szerb püspököknek a magyar törvényhozásban való részvételre: a vladikák valamennyien tagjai lettek az országgyűlés felsőtáblájának.[9]

Tizenkét évvel e státusrendezés után, 1802-ben Széchényi alighanem úgy vélte: elérkezett az ideje a szerbekhez való kulturális közeledésnek, kapcsolatfelvételnek. Elhatározta, hogy katalógusával megtiszteli a szerb kultúra prominens képviselőit. Ám a személyek kiválasztása nem volt egyszerű. Hiszen az egyháziak körében változatlanul az ortodoxia jellegzetes zárt kolostori kultúrája uralkodott.[10] A kolostorok falai mögé pedig világi személynek, kivált katolikusnak és magyarnak, nemigen lehetett mélyebb betekintése. Igaz, Széchényi e tekintetben kivételes helyzetben volt. A jozefinus időkben ugyanis mint királyi biztos beutazta a Délvidéket, a Szerémséget is, s alkalma nyílhatott a jelesebb kolostorok (Krusedol, Beočin, Hopovo) megtekintésére.[11] Arról azonban, hogy megnyilvánult-e bárhol komolyabb érdeklődés az úgynevezett hungarus könyvműveltség iránt, nem sok pozitív értesülést szerezhetett. Erre vall, hogy a szerb klérus körében csupán két oly személyiséget talált, akiről ezt okkal feltételezhette: Stefan Stratimirovićot, a karlócai metropolitát és Josip Putnik archimandritát.[12]

[8] Alapvető mű: SZALAY László: *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz.* Pest, 1861. – Újabb munkák: HADROVICS László: *A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei.* Bp. 1942., HADROVICS László: *Magyar és délszláv szellemi kapcsolatok.* Bp. 1944. 43–53.

[9] MARCZALI Henrik: *Az 1790/1-i országgyűlés. II.* Bp. 1907. 168–182. – SZALAY: *i. m.* 72–93. – ARATÓ Endre: *A nem magyar népek nemzeti ideológiája és mozgalmai (1790–1792).* In: *Magyarország története 1790–1848.* Bp. 1980. 117–133. (Magyarország története tíz kötetben 5.)

[10] L. HADROVICS László idézett munkáit.

[11] FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc.* Bp. 1902. 101–107.

[12] Putnikról WURZBACH: *i. m.* 24. Teil. Wien, 1872.

Nem volt könnyebb eligazodnia Széchényinek a szerb világi intelligencia tekintetében sem. Hiszen egy ilyen társadalmi réteg kialakulása a Délvidéken még éppen csak megkezdődött. Tudomása lehetett arról, hogy az első szerb gimnázium csak 1791-ben nyílt meg Karlócán (Sremski Karlovciban). Ennek még vajmi csekély szerepe lehetett a világi műveltség elterjedésében. Ám a szórványban, magyar és német lakosságú városokban, kivált Pesten és Budán élő szerb családok fiai mind nagyobb számban látogatták a magyar, főleg protestáns középiskolákat, sőt megjelentek a pesti egyetem különböző fakultásain is. Mégis meglepő, hogy Széchényi csupán két kiváló személyt tartott méltónak a Bibliotheca Hungarica katalógusával való megtiszteltetésre. Az egyik Anastasija Stojković a göttingai és jénai tudós társaság tagja,[13] a másik Vitkovics Mihály a Pesten élő közismert magyar–szerb költő volt.

2. A kiválasztottak közül nyilván Stratimirović érsek volt a legjelentősebb személyiség. Bizonyság erre a pályaképe.[14]

Ő ugyanannak a korosztálynak volt a tagja, mint Széchényi. 1757-ben született a Bács megyei Kovilban, amely helységet egyik őse magyar nemességgel együtt kapta a királytól. Mint más tehetősebb, rangosabb családok fiai, ő is magyar városokban folytatott gimnaziális tanulmányokat, szerzett humanista latin műveltséget. Így vált lehetővé számára, hogy a budai királyi egyetemen, majd a bécsi univerzitáson filozófiát és jogot tanuljon. Az 1780-as évek elején kolostorba lépett. Kovilban a tudós történetíró, Jovan Rajić tanítványa lett. Képességeivel, tudásával messze kiemelkedhetett társai közül: 27 éves korában, 1784-ben a krusedoli kolostor élére, két évvel később pedig a budai püspöki székbe került. Nyilván Széchényi már ekkor informálódott felőle. Négy év múlva, 1790 őszén pedig, amikor az ominózus temesvári szerb egyházi-nemzeti kongresszus zajlott, Stratimirović neve már közérdeklődés tárgya volt. Őt választották meg karlócai érsekké és metropolitává.[15] Széchényi a pozsonyi országgyűlésen tanúja volt a rendek körében támadt zavarnak, s résztvevője az ortodox klérust egyenjogúsító törvény megalkotásának.[16] Nem sokkal később értesülhetett a metropolita kulturális tevékenységéről is: 1791-ben a karlócai gimnázium felállításáról, majd 1794-ben egy korszerű papnevelde felállításáról. Nyilván tudomására jutott az is, hogy az érsek aktív irodalmi tevékenységet is folytat.[17] Az 1802 tavaszán-nyarán Pozsonyban tanácskozó országgyűlésen személyesen is találkozhattak. Ekkor jelentek meg a szerb ortodox püspökök első ízben a törvényhozás felsőtábláján. Hogy Stratimirović is ott volt, azt éppen a szóban forgó levelének datálása – Pozsony, 1802. augusztus 13/25. – bizonyítja.

Mindezek előrebocsátása után szemügyre vehetjük magát a levelet.

Íme, a cirill betűs eredetiről a gróf által készíttetett latin nyelvű fordítás.

[13] Stojkovićról *Enciklopedija Jugoslavije.* (továbbiakban *Enc. Jug.*) *8.* Zagreb, 1971.

[14] WURZBACH: *i. m., i. h.*

[15] SZALAY: *i. m.* 72–93. – MARCZALI: *i. m., i. h.* – ARATÓ: *i. m.* 125–129.

[16] MARCZALI: *i. m.* II. 189.

[17] HADROVICS: *Magyar és délszláv szellemi kapcsolatok.* 53.

Писмо Стефана Стратомировића 241

Вашегѡ Превосходителства
Въ Пожѹнѣ 13ѡ/25. Авгѹста 802.

Покорнѣйшій Слѹга
Стеф. Стратиміровичъ Карловачк. АрхіЕпк҃пъ и Митрополитъ восточ:
Правосл҃в: Неунит: Церкве в' Ц:К. Державахъ

Translatum ex Slavino.

Illustrissime Comes,
Domine Excellentissime!

Libros tuos Excellentissime Domine Comes! *Bibliotheca hungarica* dictos III. Tomis, quibus pro singulari tua humanitate dono mihi missis honorem præstitisti, magna cum voluptate percipiens, ut voto tuo respondeam, atque in tesseram sincerae meæ gratitudinis, ac intimæ in te venerationis, en rescribo manu propria, Literis et lingva in Libris Ecclesiæ Slavo-Serbicae, cui ipse hoc tempore Archiepiscopus præesse honorem habeo, usu receptis. Indulgeas tamen Excellentissime Domine Comes! ut priusquam de insigni hacce Bibliotheca, et Te ipso aliqua scripsero, de Literis hisce, et Lingva, qua scribo, nonulla præmittam.

Literas has jam 9. sæcul. a S. Cyrillo (:†872:) illo Slavorum Doctore, et Philosopho inventas esse, constans est apud omnes opinio: inventas autem ex Græcis numero plus quam 40.

Nonnullæ tamen ex iis sunt omnino superfluæ, aut quippe sine necessitate, simpliciter tantum ex Græcis acceptae, uti: ѹ, ѯ, ψ, ѳ, ѵ, aut, quia aliquæ ex iis calculum notarent, vel orthographiæ, et grammaticarum Legum gratia ex Græcis acceptæ inventare esse debuerint, uti: ѕ, и, ѡ, є, ъ, aut denique a scribis forte solis auctae, prouti sunt: ѿ, et щ. Nonnullae tamen etiam praeter Graecas inventae sunt, et tam pro Slavicae lingvæ genio necessariae, ut absque iis diversi vocum toni, et Slavicæ Dialecti neutiquam accurate scribi possent, talesque sunt: ж, ч, ц, ш, ь, ѣ, я, et ы. Unde vero hae acceptae, vel an tunc inventae? necdum satis exploratum est. Mea quidem sententia quædam ex iis manifeste Hebreæ esse originis videntur, uti: ц, et ш, dubito de ч et ж, hae autem ь, ѣ, я. absque omni dubio pro vocibus Slavicis excogitatae sunt: illud vero ы. a græca diphtongo *oi*, cujus tunc alter erat sonus, vestigia refert, et apud Russos aliter quam simplex *i*, non item apud alios Slavos profertur, sed Orthographiæ tantum, et legum Grammatices gratia ferendum tamen est.

Primos, quibus Litteræ hæ datae sunt, credibile est, Slavicos illos populos Getarum posteros fuisse, qui Daciam, Bulgariam, atque Serbiam inter ad Danubium accolebant: quod ipsum multis argumentis illustrare brevitas missilium Literarum vetat: id tantum commemorare sufficiat: ipsorum etiam Vajvodarum Valachiæ antiquæ his Litteris et lingva exarata esse.

Hoc tempore usus harum literarum in tota Russia obtinet, et in Superiore Hungaria apud Rutenos, atque apud omnes Slavicos populos, qui *Orientalis Ecclesiae* Sacra sequuntur: inter quos *Serbi, Bosnenses, Croatae,* et *Dalmatae, Valachi* quoque hujus Religionis in Valachia, Transylvania, et Banatu Temesiensi propriam suam lingvam his literis scribunt. Soli Bulgari præprimis Græcis contigui, et sub directione Episcoporum Græcorum, quamvis nunc et illi Slavi, neque tamen his, nec propriis literis utuntur, sed græca lingva Sacra peragunt. Eadem ratione et illi Valachi Thessaliam inter Albaniamque, et Macedoniam plurimum ad urbem nunc Moscopolis dictam degentes, et qui *Czinczari* dicuntur, propriis Litteris carent.

Calligraphia literarum harum hoc tempore jam duplex est, civilibus nempe, et ecclesiasticis Literis impressa, hæ antiquis Latino-Gothicis, illæ cultiores, hodiernis latinis consimiles; antiquis, id est, Ecclesiasticis Litteris omnes Ecclesiastici, et ad Liturgiam spectantes Libri apud nos, et apud Russos hodiedum imprimuntur, alii vero omnis generis, Litteris sic dictis Civilibus quae praeter polituram, acceperunt etiam Compendium exmissis sequentibus Notis: ѕ, є, ѹ, я, ѿ, ѡ, ѯ, ψ. Verum pro extraneis vocibus, et pro puro *e* in initio scripto adoptarunt novam aliam, aut potius utuntur inverso *e*. v.g. э. Eadem ratione manu etiam exaratarum apud diversas Nationes diversa est Calligraphia, nec multum tamen differunt reliqui inter se præter Russos: hi enim tam dispa-

rem habent scribendi modum, ut praepropere secundum Exemplum Cancellariæ scripta, ab aliis vel expertis legantur difficillime.

Utilitas literarum harum in eo potissimum consistit: quod omnes Slavicæ Dialecti, omnesque aliæ lingvæ ita plane iis scribi possint, uti loquentes eas enunciant. Est unus dumtaxat in iis defectus, quippe quod aspirationis nota, uti apud latinos est h, careant; cujus loco Russi literam *z*, id est, *g*. adhibent. Causa autem defectus hujus esse videtur: quia gentes illæ, quibus Literae hæ primo datae sunt, carebant forte vocibus aspiratione tali egentibus, et quia nec ipsi Græci similem literam habent, verum syllabas, in quibus Latini literam h. adhibent, asterisco Dasia nominato signant. v.g. 'Ομηροσ = Homerus; denique quia littera x, et similis est notæ illi aspirationis, et sæpe resarcit eam. Præter hanc exiguam exceptionem ceteræ literæ hae perfectissimæ sunt, et pro Slavicis Dialectis perquam necessariæ eo quidem amplius, quod Voces Slavicæ tam multarum hujus originis Gentium atque Dialectorum in terminationibus tantum, et diversa modulandi ratione differant, in radice autem, et secundum ethimologiam examinatæ semper fere pure Slavicam apud omnes intellectu facilem originem redoleant.

Slavicæ illæ gentes, quæ Romano-catholicæ, aut recedentium ab hac Protestantium religionis sunt, Latinisque literis utuntur, uti *Slavi Carpatici, Poloni, Moravi, Bohemi, Carni, Croatae,* et *Dalmatae* tam improprie atque inepte Slavicam suam lingvam latinis litteris scribunt, ut nec in orthographia convenire, neque suas Dialectos invicem, quin de novo orthographiam addiscere cogantur, legere aut scribere possint, e.g. vocem ab omnibus fere æqualiter pronunciatam животъ = Vita aliqui *xivot,* alii *zsivot,* multi *z'ivot,* nonnulli *czivot,* aliqui *zschivot,* alii alias scribunt. Accedit ad hoc Latinarum literarum diversitas; soli namque Dalmatae (:non nullis iis exceptis, qui sic dictis Hyeronymianis utuntur:) Croatae, et in Slavonia degentes Romano-Catholici puras, et recentiores Latinas, alii vero fere omnes antiquas apud Germanos usu receptas curvas illas litteras adhibent. Quibus omnibus, ut et accuratius, et majori cum fructu scribere possint, non dabitur alias eluctari, quam si aliquos ex laudatis nostris Slavinis characteribus, atque ad minus sequentes adoptarent: ж, ч, ц, ш, ь, ъ.

Tantum autem differt Dialectus illa antiqua Slavica Literarum harum propria, ab aliis fere omnibus hodiernis vulgaribus Slavicarum Gentium Lingvis, quantum germanica cultior, seu literaria, a plebea Svevica.

Habet etiam lingva haec propriam Grammaticam, et Orthographiam, omneque legum grammaticarum punctum sic exactum, atque perfectum, uti ipsa græca, cui in legibus his sic analoga, etiam particulam cum Participio, invito proprio genio, olim conjungebat, et subinde ancillari coacta est: manifesto indicio, ex Græca omnia pro ea hausta esse. Verum hac sua regularum exactitudine adepta est eam excellentiam, ut ex omnibus Slavicæ originis Dialectis voces haurire, eas ad leges suas cum propria locupletatione exigere, et reliquarum quasi Magistra videri possit, adepta est etiam perquam multum amoenitatis Graecae, compositionisque et evolutionis habitum: cujus adjuorio, et inprimis regularum exactitudine ex aliis tam multarum gentium Dialectis locupletata sic omnino abundat Verbis, uti viva quædam atque culta lingva.

Profuit nempe ipsi plurimum ad perfectionem hanc utique illud, quod omnes Libri Ecclesiastici Graecorum, utpote præter cerimoniales, sacri, vetus et novum Testamentum, Doctorumque Ecclesiæ S. Basilii, Ioannis Chrysostomi, Damasceni, et aliorum complura opera, Sanctorumque Vitæ in eam versæ sint eo probabilius tempore, quo ipsa quoque græca benigniore fruebatur Minerva.

Si voces illius cum existentium modo Gentium Slavicæ originis Dialectis contuleris, tum vero considerata vocum origine et natura *Serbi, Bosnenses, Dalmatæ,* et ipsi quidam Bulgari, proxime ad eam accedunt: Si vero terminationes vocum, Mutationes, et Modulationis accentus contenderis, tum Slavi Carpatici, et Russi proximius accedere videntur. Omnes tamen viventes Slavici Populi per Mediam Europam ad Septemtrionem ab olim prolati, ab Oriente Mogolicæ et Finnicæ originis Populis, ab Occidente Germanis, et a Meridie Italis contigui, atque immixti plurimas ab his gentibus voces mutuarunt (:subinde etiam sub nomine harum gentium apud alios latentes, ut *Carpatici Slavi* sub nomine *Tót* seu *Teuto*:).

Antiqua itaque illa Slavica Dialectus, si non qua Mater, ad minus qua Magistra reliquarum viventium censenda est. Omnes fere literariæ, et technologicæ voces, altioresque et universales Ideæ facile hac lingva producuntur, et germinant.

Unum adhuc commemorare liceat: mirum omnino videri, cur eruditi illi Hungariæ Viri, qui antiquitatum et historiæ gentis suæ monumenta scrutantur, omnem Slavicam lingvam, aut omnino negligunt, aut plane contemnunt? Absque cujus tamen, et diversarum ejus Dialectorum cognitione neque hodiernæ Patriae res antiquæ, neque ipsi Græci temporis illius auctores, usquequaque intelligi p[o]ss[un]t. Sed jam satis de dialecto harum literarum, et lingva: accedo ad donum ipsum a te Excellentissime Domine Comes! sponte, pro eximio tuo affectu, mihi submissum.

Quamquam autem neque tua hæc eximia humanitas, Excellentissime Comes! pro dignitate sua, hac mea quidem vili gratitudine, neque Bibliotheca haec, aut gloria tua virtute, et literis parta, et tam in Patria, quam ubique celebris, tenui mea laude egeat; subticere tamen non possum, talem tuam hucdum ab omnibus fere nostris neglectam colligendorum Librorum Methodum, ex omni Scientiarum genere, et ab omnibus Gentibus, quidquid ad rem hungaricam Symbolam suam confert, maximam literis utilitatem, Bibliothecæ vero talem a te datam Conditionem, ut in usum communem serviret, tuo quidem nomini perennem gloriae laudem, communi vero Literarum emolumento incomparabile, atque ingens daturam incrementum.

Neque vero deerant hucdum etiam in Hungaria viri Literis, ac zelo præprimis indagandarum antiquitatum, atque Historiæ Patriæ studiosi, qui Librorum Bibliothecas in honorem, et eruditionem gentis profusa quasi liberalitate colligerent; quam pauci tamen erant, qui absque Nationis, Religionis, et conditionis discrimine, contemplatione Patriæ in universum cum omnibus adjectis, et adhærentibus ei Partibus, omne genus Literaturæ, et omnium in Patria gentium res illustrantes Libros conquirerent; quam pauci, aut potius nulli (:unicum insignem Comitem Samuelem Teleki eximo, cui in vivis adhuc amoenus sit honor iste:) erant, qui assiduo labore, atque ingentibus sumptibus comparatos Librorum Thesauros, Patriæ et communi usui gratis, et libenter consecrarent?

Et hac quoque de causa factum est, ut plurimæ Scientiae perquam tarde in Hungariam penetrarent, plurimæ ne in hanc quidem diem hic colerentur, factum est, ut ipsa etiam Historia, et Antiquitates gentis hucdum non satis eruta, et elucubrata essent. Qui erant Ugri? qui Magyari? qui Cumani? quatenus inter se lingva, aut origine dissiti? quas gentes in quavis Provincia? et quas lingvas, aut mores deprehenderunt, vel adoptarunt? ne haec quidem penitus edocta. Quod plus est, neque Compendium Historiae pro pueris, quod in scholis, et manu gestarent, pro ratione utilitatis omnium habemus, omnibus in quadam parte aut deficientibus, aut redundantibus, nullo omnium temporum, et Nationum res in compendio pertractante.

Iam tu Excellentissime Comes! tali suo Exemplo quantam posteris utilitatem, quantum dabis literis, et eruditioni honorem, quantum apud Concives et opibus et studio illustrandarum gentis suæ rerum eximios imitationis æstum excitabis? Omnis enim virtutis semen beneficum est, et futurum, ut in immensum humanitatis emolumentum, quasi Geniis tutelaribus propagetur, atque increscat. Virtus vero in Literis, ac Doctrinis bonis tam prompte et libenter exercita, uti in honorem Mentis et animae facta immolatio, est quasi immortale donum, humanum omne pretium praeponderans.

Perfruere itaque Excellentissime Comes! talis tuæ inæstimabilis virtutis in vivis cum gaudio; perfruere cum laeta animi voluptate, promerita apud Concives Tuos insigni laude: de me autem certum te esse rogo, quod cum sincera Veneratione semper futurus sim

Tuus, Excellentissime Comes

Dabam Posonii die 13/25. Augusti 1802.

obsequentissimus servus
Stephan. Stratimirovics
Archiepiscopus, et Metropolita
Carlovicensis, Orient. orthod. non
unitæ in Cæo-Regiis Ditionibus
Ecclesiæ.

3. Ha a felszínen, nagy vonalakban áttekintjük e terjedelmes levél szövegét, világosan feltárul előttünk az érsek mondanivalója.

Tulajdonképpen két témával foglalkozik.

Először és kiváltképpen az ősi szerb kultúra sajátszerűségeivel. Konkrétan: a cirill írásmód, írásforma jelentőségével, majd az élő szerb nyelvtől különböző egyedi szláv, az ún. 'szlaveno szerb' nyelv szakszerű értékelésével. Ez tölti ki a levél nagyobbik felét.

Csak másodsorban szól a magyarországi kultúráról, a magyar tudományosságról, mégpedig igencsak kritikus hangon, rámutatván ennek szembetűnő hiányosságaira, legfőképpen a szerb kultúrkincs megismerésére. Végül azonban annak a véleményének ad kifejezést, hogy az elkövetkező időkben ezek a fogyatékosságok pótolhatók lesznek. Kezdeményezője lehet ennek a Bibliotheca Hungarica.

Mindezt az alábbiakban a levél szövegének szoros nyomonkövetésével részletesen, behatóan megismerhetjük. Érdemes megismerni.

Legyen szabad mindenekelőtt a levél fölöttébb udvarias bevezetőjét – magyarra fordítva – idézni.

„Méltóságos gróf, kegyelmes Uram!

Bibliotheca Hungarica című három kötetre terjedő kiadványodat, amellyel megörvendeztettél, nagy örömmel fogadtam. Hogy kívánságodnak megfeleljek, őszinte hálám és Irántad való mély tiszteletem jeléül íme, saját kezűleg válaszolok a szláv–szerb egyháznak saját könyveiben használt betűivel és nyelvén, – amely egyháznak mint érsek ez idő szerint én állok az élén.

Engedd meg Kegyelmes Gróf Úr, hogy mielőtt jeles könyvtáradról s Te magadról nyilatkoznék, ezekről a betűkről s e nyelvről, amelyen írok, egyet-mást előrebocsássak."

Közismert tény – így kezdődik a tanítás –, hogy a cirill betűket a szláv népek híres doktora és bölcse, Szent Cyrill (†872)[18] találta fel. Betűkészletének mintegy 40 darabja a görög alfabetumból való; a többi ismeretlen, talán héber eredetű, és speciálisan a szláv hangok jelölésére szolgál ; nélkülük a szavaknak és a dialektusoknak különböző árnyalatai semmiképpen sem volnának helyesen írhatók. – Az elsők, akik e betűket használták, a géták utódai, a Duna mentén, Dáciában, Bulgáriában és Szerbiában lakó szláv népek voltak. Jelenleg e betűk használata egész Oroszországra jellemző, hasonlóképpen a Felső-Magyarországon lakó ruténekre s általában mindazokra a népekre, amelyek a keleti egyház szent szertartásait követik. Rajtuk kívül ezekkel a betűkkel írják nyelvüket a szerbek, bosnyákok, horvátok és dalmaták, valamint e hitvallásnak Oláhországban, Erdélyben és a Temesi Bánságban élő hívei. Egyedül a görögökkel szomszédos, görög püspökök irányítása alatt álló bolgárok – noha most már ők is szlávok – nem élnek a cirillikával mivelhogy szertartásaikhoz a görög nyelvet használják. Ugyanez a helyzet a Tesszália és Albánia között, Macedóniában élő oláhok, az ún. cincárok esetében is. A cirillikának – így szól tovább a levél – az újabb időkben immár két változata különböztethető meg: a régi egyházi írás mellett megjelent egy új, világi, polgári forma is. A régi forma az antik latin–gót írásképhez, az új a mai latinhoz hasonló. A régi azaz az egyházi betűkkel nyomtatják ma is mind az oroszoknál, mind a szerbeknél az összes liturgikus könyveket. Mindennemű egyéb könyvek nyomtatása az ún. polgári betűkkel történik. – Ami a kéz-

[18] Cirill: Kürilosz Konsztantinosz halálozási éve helyesen 869.

írás kalligráfiáját illeti, az a különböző nemzeteknél különböző, – mégis az oroszt kivéve – igen hasonlók. A cirill betűk haszna abban van – hangsúlyozza ismételten az érsek –, hogy általuk az összes szláv nyelvek és dialektusok úgy írhatók, ahogyan azokat élő szóval kiejtik. Egy hiányosságuk van csupán, az hogy nincsen közöttük hehezetes jel. – Merőben más a helyzet – így folytatódik az oktatás – azoknál a szláv népeknél, amelyek a római katolikus egyházhoz tartoznak, avagy protestáns vallásúak. Ezek tudvalevőleg latin betűkkel élnek: így a kárpáti szlávok, lengyelek, morvák, csehek, szlovének, horvátok és dalmaták. A latinikával való írás azonban annyira tökéletlen, hogy e népek – helyesírásuk és dialektusaik különbözősége miatt – egymás nyelvét nem képesek írni vagy olvasni. –

Így végződik Stratimirovićnak a cirill írásról szóló fejtegetése. Ezután rátér a szlaveno–szerb nyelv ismertetésére.

E nyelvnek – hangsúlyozza – saját nyelvtana és helyesírása van. Grammatikai szabályai annyira pontosak és tökéletesek, mint a görög nyelvé. Éppen ezért azt lehet mondani, hogy a többi szláv nyelveknek valóságos tanítómestere. Megvan benne a görög bájnak, szerkesztésnek és fejlődésnek minden jellemzője. Minthogy pedig szókincsét számos szláv dialektusból merítette, éppúgy bővelkedik szavakban, mint akármely élő, kiművelt nyelv. Tökéletességéhez nyilván hozzájárult az is, hogy – a szerkönyveken, valamint az ó- és újtestamentumon kívül – minden görög egyházi könyv, így Szent Vazul (Basilios), Aranyszájú János, Damaszkuszi János és mások művei, hasonlóképpen a szentek életrajzai első ízben erre a nyelvre lettek lefordítva, valószínűleg még azokban az időkben, amikor a görög nyelv „még Minervának örvendett". – Ha e nyelv szavait – így szól tovább az előadás – eredetükre és természetükre nézve összehasonlítjuk az élő szláv népnyelvekkel, kiderül, hogy a szerb, a bosnyák, a dalmata és némely bolgár dialektus áll hozzá a legközelebb. Ha pedig a szavak végződéseit és hangsúlyukat hasonlítjuk össze, akkor a kárpáti szlávok és az oroszok nyelve látszik hozzá közelebb lenni. Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni azt – folytatódik a magyarázat –, hogy az élő szláv népek egykor Közép-Európán át észak felé vándorlásuk során keletről mongol és finn eredetű népekkel, nyugat felől germánokkal, délről pedig itáliaiakkal érintkezve, tőlük igen sok szót átvettek. Sőt az is előfordult, hogy egy egész szláv népre valamelyik idegen nép neve ragadt rá. Így pl. a kárpáti szlávokra a 'tót' vagyis 'teuto' név. Végső soron megállapítható – fejezi be tanítását az érsek –, hogy a régi szláv nyelvet, ti. az egyházit mindenesetre a többi szláv nyelv tanítójának lehet tekinteni, ha anyjának nem is. Figyelemre méltó, hogy csaknem valamennyi irodalmi és műszó, valamint számos magasabb és általánosabb fogalom nőtt ki e nyelvből.

Áttekintve ezt a nagy erudícióval megírt előadást, úgy lehet, megértjük, miért írt Stratimirović érsek cirill betűs szlaveno–szerb nyelvű levelet Széchényinek. Feltehetőleg azért, mert demonstrálni akarta az ortodox szláv kultúra magasrendűségét. Tette pedig ezt bizonyára azért, mert a Bibliotheca Hungarica katalógusában nemhogy a pravoszláv irodalomnak nem találta nyomát, hanem még a szláv irodalomnak is alig-alig. Erre vall levelének következő nyílt kritikai megjegyzése.

„Érthetetlen számomra, hogy Magyarországnak azok a tudósai, akik népük régiségeit és történelmi emlékeit kutatják, általában elhanyagolják, szinte semmibe veszik a szláv nyelveket. Pedig a szláv dialektusok ismerete nélkül sem a mai haza őstörténete, sem az ősidők görög auktorai nem érthetők meg."

Magáról a Bibliotheca Hungaricáról azonban mégis teljes elismeréssel nyilatkozott. Mert lehetetlen volt fel nem ismernie a Széchényi-téka nagyszerű jelentőségét, hiszen az – nagy hiányosságai ellenére – mégiscsak magába foglalta a soknyelvű, soknemzetiségű ország harmadfél évszázados könyvtermését, s hozzáférhetővé tette a haza egész értelmiségének számára, – alapot vetve ezzel az új évszázad szellemi építkezésének. Elismerő mondatai így szólnak:

> „Ámbár a Te irántam tanúsított kegyességed nem szorul az én hálámra, hasonlóképpen az Általad nagy tudással és áldozattal létesített könyvtár sem az én gyarló dicséretemre, mégsem hallgathatom el, hogy a Te páratlanul álló gyűjtő módszered – amely a tudományok minden ágára és minden hazai népre tekintettel van – az egész literatúrára nézve igen jelentős. Maga a gyűjtemény pedig, amelyet közhasználatra bocsátasz, nagy dicsőséget biztosít nevednek. Igaz – így folytatja – eddig sem hiányoztak Magyarországban olyan tiszteletre méltó szerény férfiak, akik népük becsületére és művelésére pazar bőkezűséggel bibliotékákat létesítettek, mégis mily kevesen voltak olyanok, akik nemzetiségre, vallásra és társadalmi állapotra tekintet nélkül, a haza egyetemes szemléletben, valamennyi hazai nép történetét megvilágító könyveket gyűjtöttek, – és mily kevesen voltak (egyedül a jeles Teleki Sámuel grófot kivéve), akik szorgos munkával és nagy költséggel megszerzett könyvkincsüket a hazának és a közhasználatnak szentelték!"

Levelének következő fejezetében Stratimirović konkrét példák felemlítésével ismételten rámutat a magyar tudományosság, konkrétan a történetírás bizonyos feltűnő hiányosságaira.

> „Ismeretes – írja –, hogy Magyarország sok tudományt csak megkésve fogadott be. Sokat még a mai napig sem művelnek. Egészen különös az is, hogy az ország népének története sincs még eléggé feltárva és megvilágítva. Így például az sem tudható pontosan, kik voltak az ugorok, kik a magyarok és kik a kunok, és hogyan különböztek ezek egymástól nyelvben vagy eredetben. Továbbá, hogy mely nyelveket vagy szokásokat vetettek el vagy vettek fel. Különös az is, hogy mindmáig nincs egy, a tanulóifjúság számára szóló olyan történeti összefoglalás, amelyet minden iskolában használni lehetne. Ami van, az hiányos, vagy túl bő, s egyikben sincs minden korszak és nép története összefoglalóan előadva." Pedig „nagyon fontos lenne ez, mivelhogy az irodalomban és a szabad tudományokban ... gyakorolt erény ... el nem enyésző ajándék, amely fontosságban minden emberi értéket meghalad."

Zárószavai Széchényihez így szólnak:

> „Örömmel élvezzed tehát életedben Kegyelmes Gróf a felbecsülhetetlen erényedet, élvezzed lelked boldog gyönyörűségével és honfitársaidtól kiérdemelt jeles dicséretet, – részemről pedig légy meggyőződve arról, hogy mindig őszinte tisztelettel leszek Irántad."

Áttekintve e különös levelet, Széchényi számára világossá válhatott, hogy az érsek – noha felismerte s nagyra értékelte a Bibliotheca Hungaricát, ezt a maga nemében Európának e táján páratlanul álló intézményt, annak ügyével nem kívánt közösséget vállalni. S a mi számunkra, a késői olvasók számára is úgy tűnik, mintha nyilatkozata egy, a magyarországi népközösségen kívülálló idegen etnikum részéről történnék. Semmiképpen sem olvasható ki a leveléből,

hogy ő, mint a szerb ortodox egyházi műveltség elsőrangú reprezentánsa, egyszersmind a magyarországi latin műveltség részese a Bibliotheca Hungaricát – Széchényi intenciójának megfelelően – éppúgy a magáénak, a népéhez tartozónak tekintette volna, miként a hazában élő többi nemzetiség intelligenciája tekintette. Írásában nem jut kifejezésre az üggyel való közösségvállalás szándéka. Így a tékából hiányzó magyar vonatkozású szláv irodalom begyűjtésében való segítés készsége. Pedig ha ajándékokkal nem is, útbaigazításokkal támogatni lehetett volna az ügyet, miként ezt például Anastasije Stojković tette.[19]

Érdekes, hogy amit Stratimirović 1802-ben megtenni nem kívánt, azzal a humanista műveltségű világ szerb értelmiségnek egy későbbi prominens képviselője, Sava Tekelija, magyaros írásmód szerint Tököly Száva (1761–1842) másfél évtized múlva, 1818-ban megpróbálkozott: 20 000 forintnyi alapítványi összeget ajánlott fel a Bibliotheca Hungaricában létesítendő „illír" gyűjtemény céljára. Nem rajta múlt, hogy szándéka nem valósult meg.[20]

JENŐ BERLÁSZ

Une lettre de Stefan Stratimirović au comte Ferenc Széchényi à l'occasion de la fondation de la Bibliotheca Hungarica

L'auteur publie et analyse d'une manière approfondie la lettre de l'archevêque de Karlóca, Stefan Stratimirović, chef de l'église serbe de Hongrie, adressée en 1802 à Ferenc Széchényi. Dans cette lettre l'archevêque remercie le comte du catalogue imprimé envoyé pour sa bibliothèque et il s'engage dans une longue explication dans le domaine de l'histoire de l'écriture et de la langue. L'analyse du contenu de la lettre est précédée par une esquisse de l'histoire et de la culture de l'église orthodoxe serbe de Hongrie et de la carrière ecclésiastique de l'archevêque. La lettre donne une analyse approfondie des traits caractéristiques de l'ancienne culture serbe et de la science hongroise. A propos de cette dernière, il signale une lacune: c'est que le trésor culturel serbe est inconnu en Hongrie. L'archevêque voulut illustrer la supériorité de la culture orthodoxe slave par le fait qu'il écrivit sa lettre en la langue slaveno-serbe, en caractères cyrilliques. En effet il prit mal que dans le catalogue de la bibliothèque de Széchényi, la littérature slave était représentée à peine. Pourtant il parle avec éloge de la Bibliotheca Hungarica, parce qu'elle contient – malgré ses lacunes – la liste des livres du pays multinational, publiés durant les derniers 250 années. Mais la lettre prouve aussi que l'archevêque – contrairement aux manifestations des intellectuels des autres peuples de la Hongrie – ne considérait pas la Bibliotheca Hungarica appartenant à son propre peuple aussi.

[19] Anastasije Stojković pl. nemcsak információkkal látta el Széchényit, hanem saját nyomtatott munkáit is megküldte a Bibliotheca számára. – A magyarországi nemzetiségek, így a szerbek nyomtatott könyvanyagának statisztikáját l. KÄFER István: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve 1577–1977.* Bp. 1977. 134–140. és a függelékben.

[20] BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* Bp. 1981. 107. – A Sava Tekelijáról szóló szerb irodalmat l. *Enc. Jug.* 8. 332.

F. CSANAK DÓRA

Kéziratos hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban

Ismeretes, hogy öt hónappal Széchenyi István emlékezetes pozsonyi diétai felszólalása után, amellyel megalapította a Magyar Tudós Társaságot, s két nappal azután, hogy az országgyűlés tárgyalni kezdte a Széchenyi nyilatkozata nyomán készült tervezetet, 1826. március 17-én Teleki József, a Társaság későbbi első elnöke felajánlotta az Akadémia céljaira és „a haza minden polgára használatára" a maga és testvérei tulajdonában lévő 30 000 kötetes családi könyvgyűjteményt. Azt is tudjuk, hogy a Teleki-könyvtár csak több mint másfél évtizeddel az Akadémia megalapítása után került ténylegesen a Társaság birtokába, mivel a pénzhiány, a hivatali helyiségek szűkössége nem tette lehetővé a könyvtár átvételét és felállítását. A Teleki-család azzal igyekezett javítani a helyzeten, hogy vállalta a könyvtár további őrzését Szervita-téri házában, és havonta két alkalommal lehetővé tette használatát az Akadémia tagjainak.

Könyvek, folyóiratok és kéziratok nélkül azonban nem lehetett megkezdeni a munkát, ezért 1831-től fokozatosan létrejött egy jórészt az Akadémia konkrét feladatainak ellátását szolgáló gyűjtemény, amelyben mindezek a dokumentumfajták helyet kaptak, sőt kezdetben – mivel az állomány főleg adományok révén gyarapodott – pénz-, érme- és természettudományos muzeális anyaggal is kiegészült.

A könyvtár két része, a Teleki-könyvtár és az ún. „szabadrendelkezésű" anyag 1844-ben került egy fedél alá, amikor az Akadémia a Károlyi–Trattner házban megfelelő bérlethez jutott. A rendezés és feldolgozás után a 2. emelet nyolc helyiségében felállították a két részt, külön-külön, mivel a Teleki-alapítólevél kikötötte a családi könyvtár egyben tartását és külön kezelését.[1]

A legtöbb családi és magánkönyvtár tartalmazott kéziratos anyagot is, s benne nem egyszer tudósok, írók teljes vagy részben megőrzött hagyatékait. Így volt a Teleki-könyvtár esetében is. Az elnök nagyapja, a „koronaőr" jelzővel megkülönböztetett Teleki József 1792-ben megvette a történetkutató Cornides Dániel hagyatékát.

[1] BERLÁSZ Jenő – SZ. NÉMETH Mária: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának múltja és jelene.* Bp. 1956. 3–5. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 2./ – F. CSANAK Dóra: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig.* Bp. 1959. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 14./

Cornides Dániel (1732–1787) Pozsonyban Bél Mátyás tanítványa, majd az erlangeni egyetem hallgatója volt. Hazatérése után mintegy 15 évig Erdélyben nevelősködött és tanított, de ez a munka nem felelt meg a hajlamainak, nem tette lehetővé, hogy élete fő céljának, a történeti kutatásnak és forrásgyűjtésnek élhessen, ezért változtatott a sorsán. 1767-ben a koronaőr Teleki József szolgálatába szegődött titkári minőségben. Mindketten jól jártak: a gróf főképpen mindennapi szellemi társat kapott Cornidesben, a titkár pedig bőven talált lehetőséget ura mellett az önmaga számára való munkára, nemcsak hazai egyházi és családi levéltárakban kutathatott, sűrűn levelezett elsősorban más történetkutatókkal, hanem gazdája kíséretében tett külföldi utazások során is gyarapíthatta gyűjteményét. 1769-ben a velencei és pármai könyvtárakban dolgozott, Bécsben pedig szinte évente megfordult. 1784-ben kinevezték a pesti egyetemre a diplomatika és heraldika tanárának s egyben könyvtárőrnek, mielőtt azonban elfoglalta új állását, elkísérte a gróf két fiát a göttingeni egyetemre, ahol maga is előadást tartott és bekapcsolódott a város szellemi életébe.

Göttingenből tért vissza 1785-ben Pestre. Professzori működése nem tartott hosszú ideig: 1787 októberében meghalt. Pesti évei kezdetén nélkülöznie kellett könyv- és kéziratgyűjteményét, amelyeket utazásakor a gernyeszegi Teleki-kastélyban hagyott összecsomagolva. Csak később küldték utána a ládákat Pestre.

Öt évvel halála után megjelent nyomtatásban könyvtárának katalógusa: *Clarissimi Danielis Cornides (...) Bibliotheca Hungarica.* Pest, 1792. Amint a kötet alcíme jelzi, a főként magyar vonatkozású gyűjtemény kéziratokat is tartalmazott: „Catalogus Scriptorum de Rebus omnis generis Hungariae adnexarum Provinciarum, Gentiumque finitimorum, tam Typis publice, quam Manu exaratorum."

A 281 lapos katalógus 254–281. lapja tartalmazza a kéziratok rövid leírását. A gyűjtemény 23 ívrét, 45 negyedrét, 8 nyolcadrét kötet valamint 22 negyedrét köteg kézirat rövid adatait tartalmazza.

Szinnyei Cornidesnek mintegy 30 darab magyar történetet illető kéziratban fennmaradt munkáját említi, amelyeknek Fejér György nagy hasznát vette a *Codex Diplomaticus* kiadásakor.[2]

A Kézirattár régi, szakrendben feldolgozott anyagának cédulakatalógusában ennél jóval több tétel szerepel Cornides neve alatt. Kiadott művei közül alig található közöttük, számos kiadatlan mű, tekintélyes oklevél-, pecsét- és szövegmásolat, jegyzet, valamint Cornides által megszerzett egyéb dokumentumok: így az utóbbi évtizedekben gyakran publikált Imagines Nationum illustratae és a Genuinae effigies Principum omnium Transilvaniae c. vízfestményeket tartalmazó kötetek.[3]

Cornides iratai a Történelem, valamint segédtudományai: Oklevéltan, Éremtan, Pecséttan, Címertan, Régészet, Geneológia, Földrajz, továbbá a Nyelvtudomány, Irodalmi Levelezés és Vegyes szakokba kerültek.

[2] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. 113–115.

[3] MTAK Kézirattár Régészet 2–r. 2. és 2–r. 3.

A hagyaték igen becses része a levelezés, amely a 18. század második felében a magyarországi szellemi életnek fontos forrásanyaga. Cornides és nagyszámú levelezőpartnere – főleg az ország különböző részeiben élő történettudósok, de mások is, – sűrűn tájékoztatták egymást munkájukról, és segítették egymás forráskutató, anyaggyűjtő tevékenységét. A levelezésről a nyomtatott katalógusban csak két szűkszavú tétel ad hírt: „Epistolae acceptae literati Argumenti" (257.) és „Commercium Literarum Czirbeszianum" (274.) címmel, holott óriási mennyiségről van szó. A levélírók között Aranka György, Batthány Ignác, Benczúr József, Benkő József, Czirbesz Jónás András, Felmer Márton, Hajnóczy József, Ch. G. Heyne, Horányi Elek, Kaprinay István, Katona István, Koppi Károly, Makó Pál, J. F. Miller, Pray György, Ráday Gedeon, Schwandner János György, Sinai Miklós, Szarka János, Teleki Sámuel, Varjas István, Wagner Károly, Weszprémi István, Wallaszky Pál, Windisch Károly Gottlieb és mások nevét találjuk, s Cornides megőrizte saját, több mint 380 darab, jórészt ugyanezekhez a személyekhez írott leveleinek fogalmazványát is.

Teleki László, a koronaőr fia – apja életéről szólva[4] elmondja, hogy Teleki József azért vásárolta meg a Cornides-hagyatékot, hogy megmentse a szétszóródástól. A könyv-, kézirat-, oklevél-, felirat- és éremgyűjteményért 1000 dukátot fizetett. Teleki László olyan nagy jelentőségűnek tartotta ezt a gyűjteményt, hogy amikor apjuk halála, 1796 után megosztozott öccsével a könyvtáron, az idősebb jogán teljes egészében magának kérte, öccsét pedig azonos értékben apja más könyveiből elégítette ki. E döntésének köszönhető, hogy ez a 18. századi történészhagyaték épségben maradt az utókorra. A kortársak is számon tartották: Széchényi Ferenc már 1793-ban levélben érdeklődött Teleki Józseftől, mikor lesz hozzáférhető a birtokába került Cornides-hagyaték.[5]

Noha a kéziratok használatáról kevés adatunk van a 19. századból, éppen a Cornides-gyűjteménnyel kapcsolatosan fennmaradt néhány: Toldy Ferenc 1850. VIII. 19-én kikölcsönözte Cornides *Eruditi Transilvani* c. művét,[6] a Bibliográfia 12° 3. jelzetű köteg pedig mintegy 70, ugyancsak Toldy által Cornides kéziratai alapján, tárgyszavak szerint készített cédulát tartalmaz.

A koronaőr Teleki más kortárs-hagyatékkal is gazdagította könyvtárát. Péczeli József (1750–1792) író, a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője, komáromi lelkész ugyancsak közeli jó embere volt. Az ő hagyatékának – részbeni – megvételével azonban elsősorban az volt a célja, hogy anyagilag támogassa Péczeli özvegyét, s kéziratokat nem tartalmazott a megvásárolt gyűjtemény. Péczeliné elküldte Telekinek férje könyvtárának nyomtatott katalógusát,[7] s tanácsot kért az értékesítéséhez, mire a gróf 600 rajnai forintért megvette a könyvtár külföldi részét. Egyik levelében[8] kérdezi Péczelinét, nem maradtak-e férjének

[4] TELEKI László: *Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék.* Szeben, 1800. 36.

[5] OL P 654 10 d. 31. t.

[6] MTAK Kézirattár K 886

[7] *Catalogus librorum venalium... Josephi Péczeli...* Pozsony, 1793.

[8] 1793. VI. 12. MTAK Kézirttár Ir. Lev. 4–r. 143.

kéziratos vagy töredékes munkái, amelyek közreadásában „a néhai érdemes ember iránti szíves indulatból és tiszteletből" segítségére lehetne. A válasz nem ismeretes, tudjuk azonban, hogy Péczeli hagyatéka fia, ifj. Péczely József történész, a debreceni kollégium tanárának birtokába került, aki a Tudós Társaság tagja volt,[9] s egy 1843. I. 13-án kelt, Toldynak szóló levelében megírja,[10] hogy „iskolákat illető, földrajzi, mithológiai, vallási és egyéb" kéziratok maradtak rá apjától, amelyek közül csak két kötet prédikációt adott közre nyomtatásban.

Egy kötetet, amelyben apja levelezését és életére vonatkozó dokumentumokat köttetett egybe, elküldött Toldynak használatra, s 1843. IV. 20-i levelében[11] arra biztatta, tartsa nyugodtan magánál a kötetet, amíg csak szüksége van rá. Az iratok alighanem haláláig Toldynál maradtak, s hagyatékával kerültek be az Akadémiai Könyvtárba, így menekülve meg az elkallódástól. A hagyaték többi része nem maradt fenn.

Az Akadémiai Könyvtár ún. „szabadrendelkezésű" anyagába bekerült első tudóshagyaték Kresznerics Ferenc könyv-, kézirat- és éremgyűjteménye volt. Teleki József elnök vette meg mecénásként az Akadémia számára 4000 váltó forintért, nem sokkal Kresznerics halála után.[12]

Kresznerics Ferenc (1766–1832) nyelvész, szótáríró, már az Akadémia működésének megindulása után három hónappal, 1831. II. 16-án a társaság tiszteleti tagja lett. Az 1780-as évek második felében a II. József rendeletéből létrehozott pozsonyi papnevelde növendéke volt, 1793-tól a szombathelyi líceum tanára lett, utóbb Bécsben nevelősködött, 1806–1812 között ismét szombathelyi tanár, s végül 1812–1832-ig, haláláig sági plébános volt.

Akadémiai taggá választását *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* (Pest, 1831–1832) c. művének köszönhette, amelyért 1832-ben megkapta az Akadémia nagyjutalmát. Hagyatéka 1260 tétel könyvből, 7268 régi pénzből és 70 kötet kéziratból állt, amelyek egy része már szerzőjük életében aranyozott bőrkötést kapott. Kéziratai között akad publikált anyag is, többségük azonban éppen az Akadémia meginduló nyelvművelő programjához hasznos és szükséges forrás volt: közmondás-gyűjtemény, helynév-gyűjtemény, valamint a papneveldében előadott különböző tárgyak jegyzetei, magyar és olasz nyelvkönyvek kéziratban, szombathelyi tanár korában előadott tantárgyak jegyzetei. Levelezése nem tartozott a hagyatékhoz; az OSzK őrzi.

Az Akadémia működése első idején megválasztott neves tagjainak hagyatékai közül idővel jó néhány bekerült a Kézirattárba, de nem egyszer hosszan elhúzódó folyamat eredményeként, nagy nehézségek legyőzésével.

[9] Az ifjabb Péczely 1832. IX. 1-jén lett az Akadémia tagja. 1841-ben apja emlékére 5000 forintos pályadíjat alapított, felváltva történelmi mű ill. történelmi tárgyú színmű jutalmazására. In: FEKETE Gézáné: *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei.* Bp. 1988. 117. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 21 (96)./

[10] MTAK Kézirattár Ir. Lev. 4–r. 86. Közli BALKÁNYI K. = ItK 1904. 205.

[11] A kötet: MTAK Kézirattár Ir. Lev. 4–r. 143. – A levél: Ir. Lev. 4–r. 86.

[12] A Magyar Tudós Társaság Évkönyve III. 50.

Így történt Kazinczy Ferenc esetében, akinek hátrahagyott írásait özvegye, Török Sophie – férje rendelkezése szerint – már 1831 őszén felajánlotta az Akadémiának, „hol annak használása a vele kívánók nagyobb részére nézve lehetséges".[13]

Az Akadémia vezetői érezték, hogy ajándékképpen nem fogadhatják el a fejajánlást a hét gyermekével szűkös körülmények között hátramaradt özvegytől, de pénz nem volt a megvételre. Jegyzéket kértek tehát a kéziratokról, hogy amit csak lehetséges, kiadathassanak közülük, a honoráriumból támogatva a családot. Ebből annyi valósult meg, hogy az 1833-as nagygyűlés elhatározta a Kazinczy-életmű publikálását, s 1836–1845 között megjelentek az első kötetek, ekkor azonban pénzhiány miatt elakadt a vállalkozás. Kazinczyék két alkalommal kaptak tiszteletdíjat.

A kiadás félbeszakadása után a család igyekezett visszaszerezni az Akadémiára került kéziratokat, s megbízták az átvétellel rokonukat, Kazinczy Gábort, akinek, mint később kiderült, Török Sophie időközben a nála maradt kéziratokból is átadott. Kazinczy Gábor anyja pedig (a részletek nem ismeretesek) – a rokoni segítséget adásvétel formájába burkolva – fizetett értük, vagyis megvette fiának a kéziratokat Török Sophie-tól. Így a következő évben, amikor Toldy újból tervbe vette Kazinczy műveinek kiadását, már Kazinczy Gáborral levelezett róluk. A tervezett jubileumi díszkiadás is kútba esett, Kazinczy Gábor 1864-ben meghalt, s az Akadémia fiával, Kazinczy Artúrral folytatta az alkudozást. Az 1865-ben kezdődő huzavona, amelyben a kritikai kiadás megjelentetése éppúgy szerepel érvként mint a gyűjtemény együtt maradása, végül megegyezéssel végződött. Az Akadémia két részletben 110 aranyat fizetett ki a kéziratokért.[14]

A Népművelési Minisztérium 1952-ben a széphalmi Kazinczy Múzeumból nagyobb mennyiségű, főleg Kazinczy leszármazottaira vonatkozó kéziratot ajándékozott a Kézirattárnak.

Ugyancsak viszontagságos volt a sorsa Kazinczy egykori nagy ellenfele, Batsányi János hagyatékának. Kufsteini, majd spielbergi bebörtönözése, bécsi és párizsi emigrációja miatt kéziratainak, levelezésének jó része elveszett, sokat ő maga vagy felesége égetett el még életében. 1816-tól haláláig, 1845-ig Linzben élt. Az Akadémia csak 1843. október 7-én választotta tagjai sorába, s Batsányinak valójában ezután sem volt sok kapcsolata a Társasággal. Élete utolsó szakaszából fennmaradt kéziratai a költő politikai nézetei miatti félelemnek köszönhették fennmaradásukat. Hitelezője, akire adósságai fejében ingóságait hagyta, a rendőrségtől félve megengedte, sőt sürgette, hogy Batsányi barátja, Joseph Haffner minden ott található írást magával vigyen, s csak ezután jelentette a halálesetet a hatóságoknak. Haffner, aki nem tudott magyarul, s így nem tudta pontosan, mit őriz, 26 évig titkolta a kéziratok meglétét, s csak 1871-ben mutatta meg őket a Linzben élő Kantz Zsigmondnak, aki jelentést küldött az

[13] 1831. XI. 21. MTAK Kézirattár K 944 65/1831.

[14] GERGYE László: *Kazinczy Ferenc kézírásos hagyatéka.* Bp. 1993. 7–21. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 21./

Akadémiának, s 1872-ben ajándékképpen elküldte a hagyatékot a Tudós Társaságnak.[15]

Természetesen nemcsak akadémiai tagok, hanem korábban élt költők, írók hagyatékai is bekerültek a Kézirattárba. Csokonai Vitéz Mihály kéziratos hagyatékának pl. akkor próbált nyomára jönni Toldy Ferenc, amikor a Kisfaludy-Társaság megbízta a költő összes műveinek kiadásával a Nemzeti Könyvtár második folyamában.

Toldy 1842-ben kezdett el levelezni, s 1844-ben megkapta Sárváry Pál debreceni professzor „Csokonai Vitéz Mihály életrajzának töredékvonala" c. írását, amelyben többek között leírja, hogy Csokonai József nevű unokaöccse özvegyének birtokában nincsenek kéziratok, „egy tisztes idős úri asszonyság" viszont elmondta neki, hogy Csokonai anyja a szeme láttára tette be fia koporsójába minden nála található verseit. Toldy azonban ekkor már tudta, hogy ez a közlés téves, kapcsolatba került ui. Hatvani Gaál Lászlóval, aki Csokonainak Csurgón volt tanítványa, követte Debrecenbe és Csokonai életében anyja kosztosa lett, nála lakott 1810-ig s ő gondoskodott Csokonainé temetéséről. Gaál elküldte Toldynak „Csokonai Vitéz Mihály Biographusához némely barátságos jegyzések" c. feljegyzését, s egy általa készített másolaton mint „Csokonai minden fennlevő eredeti irományainak tulajdonos birtokosa" említi magát. Nem írja ugyan, hogyan kerültek a tulajdonába a kéziratok, de csakis az anya bízhatta őket fia tanítványára, minthogy leszármazottai közül csak egyetlen hét éves unokája, a költő unokaöccse volt életben. Elpusztult kéziratokat Gaál is említ: szerinte az anya a Lilla-dalok eredeti, prózai ill. levél formájú megfogalmazásait égette el, megbotránkoztatástól tartva.

Gaál szívességének viszonzásául Toldy az 1844-es kiadás élén egész oldalas nyomtatott dedikációban méltatja érdemeit, mint „a ki nélkül a nemzet halhatatlan költőjét egész hatalmában nem fogja ismerni soha".

Téves azonban a *Csokonai-emlékek* c. kötetben olvasható megállapítás, amely szerint a kéziratok Toldynál maradtak s az ő hagyatékával kerültek az Akadémiára.

Csokonai kéziratait Gaál László fia, Gaál Ernő pesti ügyvéd ajándékozta az Akadémiának csaknem nyolc évtizeddel a költő halála után. Ajándékát az 1884. január 28-i összes-ülés jegyzőkönyvében örökítették meg, s a kézirattárban rendelték elhelyezni. Gaál ajándéka azért volt különösen szép gesztus, mivel egy évszám nélkül neki írt korábbi levelében Kazinczy Gábor arra biztatja, és ahhoz ajánlja segítségét, hogy a dokumentumokat „méltó áron" adhassa el.[16]

[15] *Batsányi János összes művei. I. Versek.* Sajtó alá rend. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp. 1953. 243–244.

[16] F. CSANAK Dóra: *Vörösmarty Mihály-levelezés. Csokonai Vitéz Mihály-levelezés. Ady-gyűjtemény. K 1 – K 21.* Bp. 1967. 37–40. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 3./ – *Csokonai Vitéz Mihály összes költeményei. Költemények I. 1785–1790.* Sajtó alá rend. SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1975. 90–93.

Csaknem hét évtized telt el a Magyar Tudós Társaság első tagjai közé választott Vörösmarty Mihály halálától hátrahagyott írásainak az Akadémiára kerüléséig, s korábbi sorsuk nem is rekonstruálható pontosan és teljes bizonyossággal. Vörösmarty fiatalkori kéziratait sokat ajándékozott barátjának, Stettner (Zádor) Györgynek, aki a költő halála után özvegyétől is szerzett kéziratokat. Zádor leszármazottai úgy tudták, hogy a fiú, Vörösmarty Béla visszakérte a kéziratokat, sőt a Zádornak írt, tehát teljes joggal őt illető Vörösmarty-leveleket is az unokától, s nem neki adta vissza őket, hanem a nagyváradi premontrei gimnáziumnak ajándékozta, majd innen is visszakérte, és húga, Széll Kálmánné, Vörösmarty Ilona gondjaira bízta a kéziratokat. Az ő leánya, Bernriederné Széll Ilona a hagyatékot Brisits Frigyes útján felajánlotta az Akadémiának, külön, könyveket, emléktárgyakat és bútorokat is bemutató Vörösmarty-emlékszoba létesítésére. A megoldás még évekig húzódott, 1927. június 20-án került sor az ünnepélyes megnyitásra. A kéziratokról erre az alkalomra nyomtatott leírás készült.[17]

Az 1944–1945-ös ostrom után a sérült Vörösmarty-szobát nem állították helyre, a kéziratok és Vörösmarty könyvtárának megmaradt része a Kézirattárba került.

Az alapító Széchenyi István hagyatékának tetemes része viszonylag simán került az Akadémiára. 15 évvel halála után, 1875-ben az Akadémia megvette Tasner Gézától, Széchenyi egykori titkárának fiától a Széchenyi által végrendeletileg apjára hagyott naplóit és műveinek kéziratait. 1878-ban és 1880-ban Széchenyi Béla ajándékozott két-két ládányi iratot a Nagycenken őrzött anyagból, s az összes-ülés 1896. október 5-én határozatot hozott a Széchenyi-kéziratok, a személyére vonatkozó írások, könyvek, művészeti alkotások és tárgyi emlékek összegyűjtésére, amelyből 1905. novemberében létrejött a három helyiséget betöltő Széchenyi-múzeum. A II. világháború végén a többi emlékszobához hasonlóan a Széchenyi-múzeum is megszűnt, a kéziratok és a gyűjtemény könyvanyaga a Kézirattárba került.[18]

Tragikusan csonka az egykori főtitkár, Arany János kéziratos hagyatéka. Arany halála után nem sokkal fia, Arany László elkezdte összegyűjteni az apja által írt leveleket, s ezeket a hozzá írt közérdekű levelekkel együtt az Akadémiának szánta ajándékul. Szándékát halála után özvegye teljesítette, a családi levelezés, valamint az 1855-ig írt versek letisztázott másolatai és az utóbb írt versek eredeti kéziratai azonban a később Voinovich Gézához feleségül ment özvegy

[17] *A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke.* Összeáll. BRISITS Frigyes. Bp. 1928. – F. CSANAK Dóra: *A Vörösmarty Mihály-levelezés...* 1–13. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 3./

[18] SZILY Kálmán – VISZOTA Gyula: *A Magyar Tudományos Akadémia Széchenyi-múzeumának tárgyjegyzéke.* Bp. 1905. – H. BOROS Vilma: *Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Az Akadémiai Könyvtár gyűjteményének ismertetésével.* Bp. 1967. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 43./ – KÖRMENDY Kinga: *A Széchenyi-gyűjtemény. K 163 – K 311.* Bp. 1976. 1–4. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 9./

birtokában maradtak, a hagyaték sok más darabjával együtt. Voinovich, aki maga kívánta feldolgozni a kéziratos hagyatékot, nem engedett betekintést senkinek, s a II. világháború végén a Voinovich-villában minden elégett.[19]

Természetesen nemcsak az itt említettek, hanem több más, főként tudós hagyaték bekerült a Kézirattárba az Akadémia 1949-es átszervezését megelőző időben. Ábel Jenő, Érdy János, Fabriczy Sámuel, Katona Lajos, Knauz Nándor, Mikszáth Kálmán, Munkácsi Bernát, Petényi Salamon, Toldy Ferenc stb. kéziratai, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Az átszervezés után megkezdett szisztematikus modernizálás során Berlász Jenő, majd Csapodi Csaba vezetése alatt s az azt követő időben is nagy hangsúlyt kapott a hagyatékok beszerzése és feldolgozása.[20] Bár az Akadémia átszervezése megszüntette az I. osztályon belül a „széptudományi" szekciót, s az írók kikerültek az Akadémia tagságából, a Kézirattár ragaszkodott tradícióihoz, s továbbra is gyűjtötte az írók, költők hagyatékait, s országos tudományos nagykönyvtári minőségében tudóshagyatékoknál sem ragaszkodott az akadémiai tagsághoz.

1955-től több mint 120 irodalmi és tudóshagyaték került a Kézirattárba, ebből kb. 20 ajándékképpen. A vásárlások javarészben tudatos és aktív kézirattári kezdeményezés eredményeképpen gyarapították az állományt.

Teljes vagy a teljességet csak megközelítő felsorolásuk lehetetlen, a hagyatékok sokszínűségének érzékeltetésére mégis említtessenek meg a következők:

Alexits György, Balázs Béla, Bárczi Géza, Bartucz Lajos, Bernáth Aurél, Bibó István, Csekey István, Csinszka, Dercsényi Dezső, Dercsényi Mór, Domanovszky Sándor, Dutka Ákos, Eckhart Ferenc, Erdei Ferenc, Erdélyi József, Fél Edit, Forbáth Imre, Fülep Lajos, Gyóni Mátyás, Hajnal István, Hankiss János, Hatvany Lajos, Heller Ágost, Heller Farkas, Honti János, Ilosvay Lajos, Király István, Korányi Frigyes, Korányi Sándor, Kosztolányi Dezső, Lengyel József, Luby Margit, Lukinich Imre, Melich János, Molnár Erik, Molter Károly, Moravcsik Gyula, Oltványi Ambrus, Oltványi Imre, Pilinszky János, Ranschburg Pál, Révész Géza, Roska Márton, Sík Sándor, Sőtér István, Szabó Lőrinc, Szabolcsi Bence, Szekfű Gyula, Szentpétery Imre, Tóth Zoltán, Tamkó Sirató Károly, Várkonyi H. Dezső, Veres Endre, Veres Péter, Voinovich Géza, Zolnai Béla stb.

A szélesebb nyilvánosságra számot tartó hagyatékok katalógusai külön füzetekben jelentek meg a „Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kéz-

[19] *Arany János összes művei I. Kisebb költemények.* Sajtó alá rend. VOINOVICH Géza. Bp. 1951. 398–399. – *Arany János összes művei XV. Arany János levelezése (1828–1851).* Sajtó alá rend. SÁFRÁN Györgyi. Bp. 1975. 456–472. – SÁFRÁN Györgyi: *Arany János-gyűjtemény. Petőfi Sándor – Szendrey Júlia kéziratok K 501 – K 527.* Bp. 1982. 5–8. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 13./

[20] BERLÁSZ Jenő: *Az Akadémiai Könyvtár kézirattárának átalakulása.* Bp. 1957. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 4./

irattárának Katalógusai" című sorozat 1966 és 1993 között megjelent 21 kötetében.

A különösen gazdag történész-hagyaték gyűjtemény részletes ismertetése a *Századok*ban látott napvilágot.[21]

DÓRA F. CSANAK

Des legs manuscrits à la Bibliothèque de l'Académie

La majorité des bibliothèques publiques de Hongrie fut fondée à la base des bibliothèques privées. Ces bibliothèques privées continrent souvent, elles aussi, des collections complètes de livres et de manuscrits, achetées par leurs propriétaires d'une part pour enrichir leur collection, de l'autre part pour soutenir les propriétaires des livres et des manuscrits, ou leur héritiers. Ce fut le cas de la bibliothèque Teleki qui servait de base pour la Bibliothèque de l'Académie. Cette tradition fut continuée plus tard par la bibliothèque aussi.

L'étude présente brièvement les legs manuscrits appartenant à la bibliothèque Teleki, puis le sort des legs d'écrivains et de savants les plus importants qui entrèrent dès le commencement à la Bibliothèque de l'Académie.

Dans la période de l'histoire de la bibliothèque commençant à partir de 1950, ce fut la découverte et le collectionnement conscient des legs d'écrivains et de savants qui devint la branche la plus importante de l'enrichissement du Département des Manuscrits et la tâche la plus importante de la section.

[21] CSAPODI Csaba: *Történészhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában.* = Századok 1975. 3–4. sz. 669–682.; 1976. 6. sz. 1369–1389.; 1978. 2. sz. 251–270.

KÖZLEMÉNYEK

Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK kézirattárában.

1. A nyelvemlékek gyűjtésének története

A Magyar Tudós Társaság célja az „Alaprajz" szerint az, „hogy munkálódása által hazánkban a' tudományok és szép művészségek honni nyelven míveltessenek" (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei [a továbbiakban Évk.] I, 101). Ebből következően az Akadémia első és legfontosabb feladata a nemzeti nyelv művelése, ezért elhatároztatott a magyar nyelv nagyszótárának és grammatikájának elkészítése. Az Akadémia minden tagja részt vett a nyelvi anyag gyűjtésében. 1832-ben a harmadik nagygyűlés fogalmazta meg

> „lappangó régi magyar kéziratoknak ha lehet eredetiben megszerzését, ha nem, leghívebb lemásoltatása megindítását ..., melyekből a' nagy szótárhoz sok elavult, de jó magyar szavakat; a' grammatika tekintetében sok nevezetes régi magyar szerkezetet 's beszédejtést lehetne kiszedni" (Évk. I, 88).

Ekkor még a nagyszótár anyaggyűjtése a cél, amely Czuczor Gergely[1] és Fogarasi János[2] szerkesztésében 1862–1874-ben jelent meg *A magyar nyelv szótára* címen. Az 1833. április 10-i heti ülésen Vörösmarty Mihály[3] javaslatára elhatározzák a nyelvemlékek kiadását most már azzal a céllal, hogy azokban a nyelvtudós vizsgálhassa a nyelv változását. A negyedik nagygyűlésen megfogalmazott kiadási elvek megfelelnek a ma is elfogadott tudományos követelményeknek, úgymint: a) A kézirat a 16. század előtti legyen (ezt hamarosan 1550-re módosították). b) Hasonmás adassék minden különböző kézírás egy lapjáról. A szöveg átírása mai betűkkel, de az eredeti helyesírás megtartásával történjék. „A régi ábécze mai olvasású betűkkel magyaráztassék, 's az elavult szavak és szószerkezetek kijegyeztessenek." c) Előbeszéd fejtse ki a kézirat leírását, és amennyire ki lehet nyomozni, történetét (Évk. II, 32).

[1] Czuczor Gergely (1800–1866) költő, nyelvész, benedekrendi tanár. Az MTA levelező tagja (1831) rendes tagja (1836), majd segédjegyzője (1835–1837). *A magyar nyelv szótára* társszerkesztője (1844–1866). A szabadságharc után Kufsteinben raboskodott, 1851-ben szabadult.

[2] Fogarasi János (1801–1878) nyelvész. Az MTA levelező tagja (1838), rendes tagja (1841). *A magyar nyelv szótára* társszerkesztője (1844–1874).

[3] Vörösmarty Mihály (1800–1855) költő, fordító, nyelvész. Az MTA rendes tagja (1830). A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője (1827–1832). Az Akadémia helyesírási, nyelvtani és szótári munkáinak egyik szerzője, irányítója.

Az Akadémia ötödik nagygyűlésén 1834-ben bejelentették, hogy a „Régi Magyar Nyelvemlékek" címmel induló sorozat szerkesztésével Döbrentei Gábort[4] bízzák meg. Az első kötet a tervek szerint (mai elnevezésükkel) a Halotti Beszédet, a Bécsi-kódexet és a Czech- kódexet tartalmazná. Jankovich Miklós[5] felajánlotta, hogy a második kötetet saját költségén jelenteti meg a tulajdonában lévő nyelvemlékek anyagából (Évk. II, 77). A kötetek tartalmának terve többször változott, de Jankovich felajánlása soha nem vált valóra. Döbrentei, az Akadémia első titoknoka, nagy lendülettel fogott hozzá a munka szervezéséhez, az anyag gyűjtéséhez. Fel kellett kutatni a magyar nyelvű és a magyar történelmet érdeklő iratokat nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is. 1832-ben a történettudományi osztály is meghirdette minden hazánkat érintő kézirat és okmány felderítését, ha kell, lemásoltatását, hogy így történelmünk oknyomozó feltárását elősegítsék. Döbrentei munkája ezért nemcsak a kézírásos kódexekre, hanem az oklevelekre, levelekre is kiterjedt egészen a 18. századig. Hatalmas levelezést folytatott ez ügyben, felszólította az Akadémia tagjait, külföldön járó férfiait magán- és állami könyvtárak, levéltárak anyagának átnézésére. Példaként említhetnénk Luczenbacher [Érdy] Jánost[6], aki már 1833. június 24-én beadta 162 kéziratos tételt felsoroló listáját (Évk. II, 14–19). Döbrentei maga is, beutazván az országot, több mint ötven helyen gyűjtött, másolt és kijelölt lemásolandó anyagot.

Megindul az eddig is ismert kéziratok másolása, az elfeledettek felkutatása. Az egyik első nagy értékű felfedezést Czech János[7] tette 1833-ban az érsekújvári ferencesek könyvtárában. Erről először 1833. augusztus 22-én Döbrenteihez írt levelében szól, majd augusztus 25-én már részletes leírását adja két, a könyvtárukban lévő kódexnek. (Mindkét levél RAL 67/1833 jelzet alatt.) A két kódex felfedezéséről Döbrentei az Akadémia 1833. október 16-i heti ülésén számol be. Az évkönyvben a Czech-kódex kolofonjáról, a későbbi bejegyzésről és a kódex három lapjáról már színes, kőnyomatú hasonmást is láthatunk. Ugyanitt az Érsekújvári-kódex leírása is szerepel (Évk. II. 8–11).

Álljon itt annak a kódexnek a sorsa, amelyet az Akadémiának először ajándékoztak! A Guary család levéltárában őrzött kódexet elsőként Szabó József[8] vizsgálta meg, tíz lapjának másolatát elküldte Horvát Istvánnak[9], aki 1835-ben ismertette a *Tudományos Gyűjtemény*ben. Döbrentei szeretné lemásoltatni az egész kéziratot, és áprilisban Bitnicz Lajoshoz[10], Guary Miklós[11] jó ismerőséhez fordul közbenjárásért. Aki „e' körül a' legszerencsésebben járt el, mert a birtokos' hazafisága, magát az eredeti kéziratot, igen nagy örömmel ajándékba küldé Bitnicz által az acadé-

[4] Döbrentei Gábor (1785–1851) író, szerkesztő. Az MTA rendes tagja (1830), első titoknoka (1831–1835). Az Erdélyi Magyar Tudóstársaság titkára (1819). A „Régi Magyar Nyelvemlékek" c. sorozat szerkesztője (1834–1851).

[5] Jankovich Miklós (1773–1846) régiségbúvár, történész. Az MTA tagja (1831). Kézirat-, könyv- és régiséggyűjteményét 1836-ban az Országgyűlés megveszi a Magyar Nemzeti Múzeum számára.

[6] Érdy János [1848-ig Luczenbacher J.] (1796–1871) történész, archeológus. Az MTA rendes tagja (1832). Az éremgyűjtemény őre (1840-től), a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának őre (1846-tól). A *Tudománytár* szerkesztője (1838–1844).

[7] Czech János (1798–1854) történész. Az MTA rendes tagja (1832). Győr város főbírája. Okleveleket gyűjt.

[8] Szabó József (1789–1885) nyelvész, a soproni evangélikus líceum tanára.

[9] Horvát István (1784–1846) történész, a magyar nyelv és irodalom egyetemi tanára. A Nemzeti Múzeum Könyvtárának őre (1815–1846). A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője (1833–1837).

[10] Bitnicz Lajos (1790–1871) matematikus, nyelvész. Az MTA rendes tagja (1830).

[11] Guary Miklós (1766 k.–1839) királyi udvarnok és táblabíró.

miának" (Évk. III, 5–6). Az MTAK Kézirattárában négy irat ad erről tájékoztatást. Guary Miklós 1835-ben írt levele Bitnicz Lajoshoz (M. Nyelvtud. 2-r. 1/II. 20–21). E levelet betűhíven közli Szabó Dénes a *Guary-kódex* 1944-es kiadásának bevezetőjében. Itt csak a következő sorokat idézem belőle:

> „Nagy ditsősségnek tartom hogy ama Nagy érdemü Magyar Tudos Társaság ... régi kézirat könyvemre nézve Kegyes Figyelmét reám fordéttani méltóztatott ... hatararatlan [!] örömmel ajánlam azt a Nagy Társaságnak, annyival is inkább ha ezáltal nemü rézben eszközölhetem a fel tett czélnak elömozdettatását",

majd levelét ezzel a kéréssel zárja:

> „minek utánna az eredeti kéz iratot a levél tárombul a Társágnak bé ajánlom, mivel ez a rendes Laistrumban foglaltatik, heliben leg alább annak másolatját ... helyheztethessem".

Guary második levele Bitniczhez az, amellyel együtt küldi az eredeti kódexet. Keltezése: Guar, 1835. június 10. (RAL 12/1835.) E levelet Döbrentei az 1835. június 20-án írt jelentéséhez mellékeli. A jelentésben beszámol arról, hogy a kódex már június 20-án ajándékként meg is érkezett hozzá. Bitnicz nyilván azért küldte el Döbrenteinek Guary előző, hozzá írt levelét is, mivel az fogalmazza meg olyan szépen az ajándékozást, amellyel a tulajdonos a nemzeti nyelv ügyének előmozdítását szeretné szolgálni. Ezek után Döbrentei megköszönhette az Akadémia nevében a jelentős ajándékot, s beszámol arról, hogy a kéziratot a közeljövőben nyomtatásban szeretnék megjelentetni. Levelében a kódex sorsáról is érdeklődik. Erre lehetett válasz Guary Miklós 1835. augusztus 2-án kelt levele (M. Nyelvtud. 2-r. 1/II. 22.), amelyben nem a „fáradságos másolatot", hanem inkább a nyomtatott változatot kéri családi levéltára számára. 1835-ben a hatodik nagygyűlés úgy határozott, hogy hálaképpen az RMNy teljes sorozatát megküldik majd Guarynak. Ezt már Guary Miklós sajnos nem érte meg, mert a kódex csak 1846-ban jelent meg.

2. Másolók – másolatok

A kódexek felkutatása nagy lendülettel folyik. Döbrentei 1833 és 1847 között 26 kódexről és több száz levélről, oklevélről készíttet másolatot. Halála után a nyelvemlékek ügyét Toldy Ferencre[12] bízza az Akadémia. Ő 1850 és 1861 között 11 kódexet másoltat. A másolatok elkészülésének történetét kinyomozhatjuk Döbrentei jelentéseiből, listáiból (az MTAK Kézirattára anyagából), az akadémiai iratanyagból (RAL), a nyomtatott Évkönyvekből (*A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 1821–) és az Értesítőkből (*Magyar Académiai Értesítő* 1840–) [a továbbiakban AcadÉrt.].

Kézirattárunkban a magyar kódexekről készült másolatgyűjtemény igen jelentős. Némelyik kéziratról több másolat is készült, így 38 kódexről 46 másolatunk van. Kódexmásolatainkat 16

[12] Toldy Ferenc [1847-ig Schedel F.] (1805–1875) orvos, irodalomtörténész. Az MTA rendes tagja (1830). Az MTA segédjegyzője (1831–1834), titoknoka (1835–1861). A *Tudománytár* szerkesztője (1834–1835). Az orvosi egyetem tanára (1833–1846). Az Egyetemi Könyvtár igazgatója (1846–1875). A magyar irodalom egyetemi tanára (1850–1875).

személy készítette, közülük 10 fizetett másoló volt, az Akadémia megbízásából dolgozott, 6 pedig tudós másoló, felfedező, szövegkiadó.

Döbrentei meghatározta a másolás elveit, s az Akadémia megbízásából a fővárosban dolgozók ezekhez következetesen ragaszkodtak is. Mindegyikük követi az eredeti kézirat fekete tintája mellett a színezést is, a szöveg sor- és lapbeosztását, a különböző írású kezekről hártyapapíron levett hasonmást készít, beszámol a kódex kötéséről, hiányairól, üres lapjairól, későbbi bejegyzéseiről.

A fizetett írnokok közül a másoltatás időrendjében a fővárosban dolgoztak a következők:

1. Eckstein Adolf hites ügyvéd 1836-ban készítette el az Akadémiára felküldött eredetik alapján a Nagyszombati-kódex (Ms 876/I–II–III) és a Gyöngyösi-kódex (Ms 10.357/c) másolatát.

2. Illés László orvos dr. az Egyetemi Könyvtárban másolja 1841-ben a Nádor-kódexet (Ms 862), a Weszprémi-kódexet (Ms 873) és a Cornides-kolligátumot (Ms 864).

3. Grohman András ugyancsak 1841-ben írja le a Nemzeti Múzeumban őrzött Domonkos-kódexet (Ms 859).

4. Waltherr Imre ügyvéd az Akadémia megbízásából utazik Keszthelyre 1847-ben, hogy ott a Festetics-könyvtárban végre elkészítse a Keszthelyi-kódexnek (Ms 858) nagyon pontos másolatát.

5. Gyurikovics István akadémiai irnokként 1844-ben írta át az egyelőre még csak kölcsön kapott Virginia-kódexet (Ms 874). Később Toldy vele másoltatta a Nemzeti Múzeumban lévő kódexek sorát: 1853-ban a Krisztina-legendát (Ms 861), a Peer-kódexet (Ms 891), a Simor-kódexet (Ms 855), 1854-ben a Vitkovics-kódexet (Ms 893), a Horvát-kódexet (Ms 867), a Kazinczy-kódexet (Ms 868) és a Gömöry-kódexet (Ms 900). Ő készíti az Ehrenfeld [Jókai]-kódex (Ms 854/a) mását is és az Érdy-kódex nagy részét (Ms 10.368), (ezt később Ring Adorján fejezi be). Másolatai pontosak, jól olvashatóak, színezettek, sokszor még a színes rajzokat is lemásolja (pl. Peer-kódex).

6. Ring Adorján hosszú évekig volt az akadémia irnoka. Mint előbb írtuk, befejezte az Érdy-kódex másolatát, a Jókai-kódexről készített egy folyamatos átírást (Ms 854/b) és 1854-ben egy pontos és szép másolatot a Kriza-kódexről (Ms 901).

A vidéken dolgozó, fizetett másolók esetében valamelyik akadémiai tag szervezi a munkát, esetleg ellenőrzi is az átírást.

1. A gyulafehérvári Batthyaneumból Buczy Emil[13] levelező tag másoltatta 1833-ban az Akadémiára elsőként beérkező másolatot Halabori Bertalan kéziratáról, amelyet Elekes János papnövendék készített. Munkája nagyon pontos a lapbeosztásban, a sorok tördelésében, a színezésben, sőt még a betűformákban is igyekszik az eredetit követni. Az átírás Keserű Mózes[14] felügyelete alatt folyt, kinek Döbrenteihez írt, 1833. szeptember 19-én kelt kísérő levelea másolat elé van kötve (Ms 889). A másolás díjáról Elekes János két nyugtája (RAL) tájékoztat. Előlegként 7 pengő forintot, végül az egész munkáért 33 forintot kapott. A kifizetéseket Széchenyi István saját kezű aláírásával engedélyezi.Döbrentei halála után Toldy javaslatára az 1851. május 10-i kisgyűlés ezt a kódexet nevezi el az ő tiszteletére Döbrentei-kódexnek (AcadÉrt. 1851. 127). Ugyancsak Buczy Emil készíttette 1835–1836-ban a Batthyány-kódex átiratát (Ms 10.361).

[13] Buczy Emil (1782–1839) költő, esztéta, Gyulafehérváron kegyesrendi tanár, csillagász. Az MTA levelező tagja (1832).

[14] Keserű Mózes (1801–1874) teológiai professzor Gyulafehérváron a Batthyány-könyvtár őre, meteorológus.

2. Pozsonyban Gyurikovits György[15] levelező tag ellenőrzi Kaszay József káptalani jegyző másolatait. 1834-ben elkészül a Jordánszky-kódex leírása (Ms 863/I–II.), az eredeti kézirat történetére vonatkozó bejegyzéseket Szlemenics Pál[16] írja a másolat elé. 1837-ben küldi az Akadémiának Gyurikovits a Pozsonyi-kódex másolatát (Ms 870). Sajnos mindkettő folyamatosan, az eredeti laphatárok feltüntetése nélkül s csak fekete tintával van írva.

3. Debrecenben Péczely József[17] levelező tag Királyi Károly törvénytanulóval íratja le 1835-ben a Debreceni-kódexet (Ms 866).

4. Marosvásárhelyen Kibédi Péterfi József[18] felügyelete alatt készül 1843-ban Albert Lajos főiskolai tanuló által a Teleki-kódex másolata (Ms 895), amelynek első 73 lapját szinte hasonmásban is átírja (Ms 894).

Az Akadémia tagjai, tudósok, a magyar nyelv és nemzetünk történelme iránti lelkesedésből keresték, gyűjtötték és sokszor saját kezűleg másolták a fellelt kéziratokat. Közülük most csak azokat sorolom fel, akik nyelvemlék-kódexeink körül fáradoztak.

1. A felfedezők és egyben kiadásra előkészítők közül már szóltunk Czech Jánosról, aki a rátalálás évében, 1833-ban elkészíti a később róla elnevezett kódex másolatát (Ms 879), amelyet 1834. január 18-án kelt levele kíséretében küld fel az Akadémiának. Ugyanez év június 4-én érkezett „Észrevételek" című 35 lapos kézirata, amely a kódex írásmódjáról, betűformáiról, régi szavairól és Czech nyelvi megfigyeléseiről szól (M. Nyelv-tud. 8-r. 1). A nagy terjedelmű Érsekújvári-kódex másolására már nem vállalkozott, hanem mindkét kódexet felküldte az Akadémiának, ahol is Czech két kéziratát és a két kódexet egyelőre kölcsönképpen levéltárba helyezték (Évk. II, 64). Döbrentei ki akarta adni a Czech-kódexet az RMNy I. kötetében. Cenzori bejegyzéseket találunk már 1835-ből: az „Észrevételek"-en március 8-i, a kódex másolatán március 27-i dátummal. 1838-ban a nyomtatás készen volt, de végül is a sorozat II. kötetében, 1840-ben jelent meg. Döbrentei ebben Czech észrevételeit is közli.

2. Ugyancsak említettük már Luczenbacher [Érdy] Jánost magyar kéziratokról összeállított listája kapcsán. Ő 1834-ben lemásolta a magyar szentek közül a Szent Istvánra, Szent Gellértre, Szent Imrére és Szent Lászlóra vonatkozó részeket (Ms 872, 877, 10.357/sz). Elsőként ismerteti a kódexet, s ugyanott megjelenteti Szent László legendáját az első lap hasonmásával, bőséges jegyzetekkel. (Tudománytár 1834. I, 216–234). A hatalmas kéziratot később róla nevezték el Érdy-kódexnek.

3. A legjelentősebb Bibliafordításunkat megőrző két kódex elsőként szerepel a kiadási tervekben. A Bécsi-kódexet 1834-ben Gévay Antal[19] másolta (Ms 869), az eredetivel Jászay Pál[20] hasonlította össze, 1838-ban jelenik meg az RMNy I. kötetében.

4. A Müncheni-kódexet maga Jászay Pál másolta 1835–1836-ban ugyancsak Bécsben, miután Friedrich Schelling[21] közbenjárására a Müncheni Egyetemi Könyvtár a kéziratot elküldte a bécsi bajor királyi követséghez. Schelling 1835. augusztus 25-én kelt levelét (RAL 64/1835) a hatodik nagygyűlésen ismertetik (Évk. III, 20, 29). A Müncheni-kódex másolatához (Ms 857) Jászay

[15] Gyurikovits György (1780–1848) történész, pozsonyi bíró, országgyűlési képviselő. Az MTA levelező tagja (1832).

[16] Szlemenics Pál (1783–1856) jogász, egyetemi tanár Pozsonyban. Az MTA rendes tagja (1830).

[17] Péczely József (1789–1849) történész, a Debreceni Kollégium könyvtárosa, tanár. Az MTA levelező tagja (1832), rendes tagja (1837). 1841-ben akadémiai alapítványt tett (Péczely-jutalom).

[18] Péterfi József (Kibédi) (1796–1873) marosvásárhelyi református esperes.

[19] Gévay Antal (1796–1845) történész, Bécsben könyvtáros, levéltáros. Az MTA levelező tagja (1831).

[20] Jászay Pál (1809–1852) történész, nyelvész. Az MTA levelező tagja (1836), rendes tagja (1841).

[21] Schelling, Friedrich (1775–1854) német filozófus, 1826-tól a Bajor Királyi Akadémia elnöke. Az MTA levelező tagja (1834).

megírja észrevételeit, kijegyzi az elavult szavait, szókötéseit és az RMNy III. kötetében ezekkel együtt jelenik meg a kódex szövege 1842-ben.

5. Szalay László[22] fiatal korában, 1834-ben másolta a Jordánszky-kódex elejére illő Jankovich Miklósnál lévő töredéket (Ms 863 eleje). 1835-ben elkészítette az Érsekújvári-kódex nagyon szép másolatát (Ms 865) és 1836-ban a Winkler-kódexét (Ms 875).

6. Römer Flóris[23] csak 19 éves, amikor 1834-ben Bakonybélen a Tihanyi-kódex szinte hasonmás pontosságú másolatán dolgozik (Ms 897). Guzmics Izidor[24], aki munkáját felügyeli, ismertetést is ír a kódexről. Ez és az 1834. július 19-én kelt kísérő levele a másolattal egybekötve érkezett az Akadémiára. E levélből kitetszik, hogy Guzmics a lelkes ifjúban már megsejtette a későbbi nagy tudóst:

> „másolá ezt szerzetemnek szép reményü nevendékje, Römer Ferencz Flórián, ez idén, itt Bakonybélben, a' szép tudományok, és diplomatikának tanulója, másolá pedig jeles ügyességgel, annyi sorban, egyegy sorban annyi és oly idomu betüvel, miként maga az eredeti vagyon irva. Tevé pedig e' nem csekély gondú és fáradságu munkát minden jutalom vagy dij' kivánata nélkül, azt tartván legszebb jutalmának, hogy a' nemzeti tud. Társaságnak, 's ez által édes Hazájának méltó lehetett szolgálhatni".

Ugyancsak Römer készíti el 1861-ben a Festetics-kódex másolatát (Ms 890) is.

A ma nyelvemlékként számon tartott 46 magyar kódexből csupán kilencnek nincs másolata Kézirattárunkban. Közülük nyolcról nem is szándékoztak másolatot készíteni, mert közülük három felfedezésük után azonnal az Akadémia tulajdonába került (Guary-kódex, Thewrewk-kódex, Lázár Zelma-kódex). Négyet csak a 19. század végén találtak meg (a Székelyudvarhelyi-kódexet 1876-ban, az Apor-kódexet 1878-ban, a Lobkowicz-kódexet 1879-ben és a Birk-kódexet 1889-ben). A Margit-legendát nem másoltatták, mivel megvolt az 1770-es kiadása. A Kulcsár-kódexet Döbrentei már 1834-ben kijelöli másoltatásra, de Horvát István, akinél a kézirat akkor van, nem járul hozzá (Évk. II, 76, III, 20). Horvát halála után könyvgyűjteményét a Nemzeti Múzeum veszi meg, így a kódex 1847-től ott található, de Kézirattárunkban nincs másolata.

3. A kódexek névadása. A másolatok jelentősége

Másolataink azonosítása kapcsán feltétlenül beszélnünk kell a kódexek névadásáról. Sok félreértés adódott a felkutatás idején is, de később a szakirodalomban is a tartalomból kiemelt egyedi címek használata miatt. Például Szent Erzsébet apácák reguláiként emlegetik az Apor-kódexet; Aranka-kódexként keresnek egy kéziratot, amelyről később kiderül, hogy azonos a Teleki-kódexszel; Nagyszombati kódexként szerepel az első ismertetéskor az Érdy-kódex, de ugyanígy a Nagyszombati-kódex másolata is. A zűrzavar megszüntetését leginkább Toldy Ferencnek köszönhetjük, aki az 1850-es években számtalan kódexünknek adott nevet. Kézirattárunk másolatainak

[22] Szalay László (1813–1864) történész, jogász. Az MTA levelező tagja (1836), rendes tagja (1838). Az Akadémia levéltárnoka és titoknoka (1861–1864).

[23] Römer Flóris (1815–1889) régész, benedekrendi szerzetes, a bölcsészet és a természetrajz tanára. Az MTA levelező tagja (1860), rendes tagja (1871). A szabadságharc után elítélték, 1854-ben kegyelmet kapott. Az Akadémia Könyvtárának kézirattárosa (1861–1871).

[24] Guzmics Izidor (1786–1839) bakonybéli benedekrendi apát, fordító. Az MTA rendes tagja (1830).

azonosítása szinte napjainkig folyik, mivel legtöbbjük még a végleges névadás előtti időben készült, cím nélkül vagy esetleges címmel, sokszor pedig a kódexnek csak egy-egy részletét tartalmazza. Például Szent Elek élete vagy Szent Brigitta 15 imádsága több kódexünkben is szerepel, tisztázni kellett, hogy az egyes másolatok mely kódexekből valók. A másolók nevét, a másolatok készülésének idejét sokszor csak levéltári kutatással lehetett kideríteni.

A kódexek névadása különböző szempontok szerint történt.

1. Ha a kódex egy tartalmi egység, ami ritkán fordul elő, akkor természetesen adódik a neve: Domonkos-kódex, Krisztina-legenda, Margit-legenda.

Legtöbb kódexünk viszont vegyes tartalmú (imák, legendák, szentek élete, bibliai részletek stb.), ilyenkor az elnevezés nem a kódex szövegéből származik. Ebből a további csoportok állíthatók össze:

2. A kódex a felfedezőjéről kapja a nevét: Czech-kódex, Érdy-kódex, Kriza-kódex, Thewrewk-kódex, Vitkovics-kódex.

3. A kódex a tulajdonosa, illetve ajándékozója nevét viseli: Apor-kódex, Ehrenfeld-kódex, Gömöry-kódex, Guary-kódex, Jordánszky-kódex, Kulcsár-kódex, Lányi-kódex, Lázár Zelma-kódex, Lobkowicz-kódex, Peer-kódex, Simor-kódex, Virginia-kódex és Winkler-kódex.

4. A kódexet a felfedezéskori lelőhelyéről nevezik el: Bécsi-kódex, Debreceni-kódex, Érsekújvári-kódex, Gyöngyösi-kódex, Keszthelyi-kódex, Müncheni-kódex, Nagyszombati-kódex, Pozsonyi-kódex, Székelyudvarhelyi-kódex, Tihanyi-kódex. Batthyány-kódex (Gyulafehérvári Batthyány Könyvtár), Festetics-kódex (Keszthelyi Festetics Könyvtár), Teleki-kódex (Marosvásárhelyi Teleki Téka).

5. A kódex nevezetes személyekről kapja nevét, tiszteletből, bár munkájuk, működésük nem kötődik az adott kódexhez: Birk-kódex, Bod-kódex, Cornides-kódex, Döbrentei-kódex, Horvát-kódex, Jókai-kódex, Kazinczy-kódex, Nádor-kódex, Sándor-kódex és Weszprémi-kódex.

A 19. században a szövegkiadás alapja a másolat volt. A nyomtatás előtt a másolatot az eredetivel összehasonlították, nyomdai szedésre előkészítették, így legtöbb másolatunkban megtalálhatjuk a szerkesztők, Döbrentei, Toldy, legtöbbször Volf György[25] javításait, korrektúrajeleit. A Nytár. sorozatában egyedül a Pozsonyi-kódex esetében fordult elő, hogy Volf nem látta az eredetit, mert nem találták. Szerencsétlenségére ez a másolat folyamatosan csak fekete tintával írott, így bár van benne két hártyapapírra készített hasonmás, az eredeti kódex terjedelmére, a sorok, lapok beosztására nézve találgatásra kényszerült. Pedig könnyen fellelhető lett volna az eredeti kézirat is, ha Döbrentei jelentéseiben megkeresi, amikor beszámol a nyomtatott könyvvel összekötött kézirat felfedezéséről (Évk. III,128), még a másoló nevét is megtalálhatta volna a következő évi jelentésben (Évk. IV,20).

A Kézirattárunkban lévő 19. századi másolatoknak még ma, az új kódexkiadásoknál is van jelentősége. Sok esetben ugyanis egy korábbi állapotot tükröznek, mint amelyben a kódex ma található, így a kéziratok történetére vonatkozóan fontos adatokat közölhetnek. Például az Egyetemi Könyvtár Cornides-kolligátumáról 1841-ben készített Illés László pontos másolatot, a kéziratot később Toldy igazgatósága idején szétbontották, és öt külön kódexként kötötték be. A másolatok mellett gyakran található megjegyzések leírják a kódex eredeti kötését, hiányait, esetleges bejegyzéseit, amelyek ma már nem láthatók. Így például a már említett Tihanyi-kódex másolatában megtaláljuk a már 1877-ben hiányzó régi kötésről Römer pontos rajzát és Guzmics leírását (Ms 897), sőt a Nytár. kiadásának előszavában Volf még azt is megírja, hogy szerinte a kódexben található ékezeteket a hosszú magánhangzókra csak 1834 után rakták ki, ugyanis Römer nagyon pontos másolatában ezek nem szerepelnek (Nytár.VI. 1877. Előszó IX.).

[25] Volf György (1843–1897) nyelvész. Az MTA levelező tagja (1877), rendes tagja (1894). A Nyelvtudományi Bizottság elnöke (1894-től). A „Nyelvemléktár" szerkesztője.

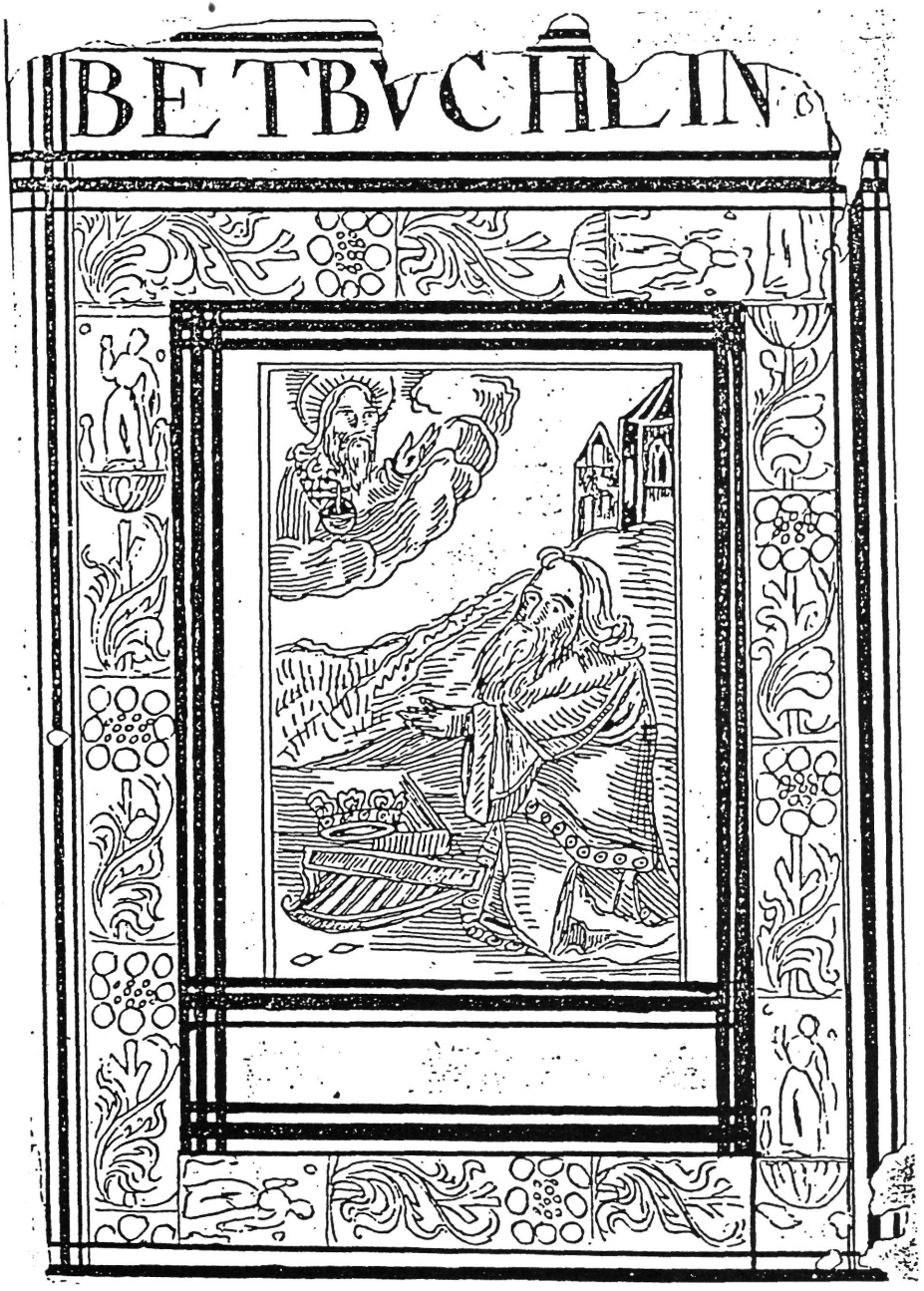

Rómer Flóris rajza a Tihanyi-kódex kötéséről

4. Kódexkiadások, sorozatok

A Döbrentei által szerkesztett „Régi Magyar Nyelvemlékek" (RMNy) sorozat részletes bevezető után közli a kódex szövegét, egy-egy színes, kőbevésett hasonmás lapját és a betűiről, szavairól, grammatikájáról írt megjegyzéseket. A II–III. kötet a kódexeken kívül „Vegyes tárgyú régi magyar iratok"-at is kinyomtat. A IV. kötet második felét tartalmazó *Winkler-kódex*, bár 1846-ban már ki van nyomtatva, nem jelenik meg Döbrentei életében. Bevezetőjét Toldy írja, ahogy az V. kötetben megjelenő *Jordánszky-kódex* szövegét is ő rendezi sajtó alá, de ennek a két kódexnek a megjelenését Toldy sem érte meg. Végül mindkettő 1888-ban Volf gondozásában lát napvilágot, aki a *Jordánszky-kódex*et az 1880-ban előkerült *Csemez-töredék*kel is kiegészítette.

Sorozaton kívül Toldy 1857-ben kiadta a *Nádor-kódex*et.

Az Akadémia egy új sorozatot indít „Nyelvemléktár" (Nytár) címmel. Ebben a *Jordánszky-kódex*et kivéve minden magyar kódexünk megjelent. A sorozat a bevezetőben ír a kódexről, történetéről, tartalmáról. A szöveget tartalmi egységekként közli, s jelzi és számozza a kódexlapokat. Az 1–14. kötetet Volf adta ki 1874-től 1890-ig. Kivétel a 3. kötet, melyet Komáromy Lajos és Király Pál rendezett sajtó alá. A 15. utolsó kötet tíz évvel Volf halála után jelent meg Szabó Sámuel és Katona Lajos kiadásában, 1908-ban.

A 20. században már felmerült az a tudományos igény, hogy a kódexek hasonmását és lehetőség szerint a latin megfelelőt is közöljék. E célból több sorozat is indult.

Az „Új Nyelvemléktár" sorozatnak csak egy kötete jelent meg: a *Bécsi-kódex* 1916-ban. Közzétette Mészöly Gedeon, aki a betűhű átirattal párhuzamosan a latin megfelelőt is közli.

Az Akadémia „Codices Hungarici" (Cod. Hung.) sorozata 1942-ben indult. 1988-ig kilenc kötet jelent meg. A kódexekről (a *Müncheni-kódex* kivételével) mindig hasonmást közölnek, s csaknem mindig laponkénti betűhű átírást és latin megfelelőt. A sorozat bevezetői mindenre kiterjedő, alapos tanulmányok.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1985-ben kezdte el a „Régi Magyar Kódexek" (RMKód) sorozat kiadását. 2000-ben már a 25. kódex jelenik meg. Minden kötet hasonmást, a hasonmással párhuzamos, laponkénti betűhű átírást ad, a bevezető tartalmazza a kódex leírását, eddig feltárt történetét, a szöveg részletes tartalmát, ezek párhuzamos helyeit a magyar kódexekben, a latin megfelelők forrásait, továbbá a kódex hangjelöléséről és helyesírásáról való tudnivalókat. Tájékoztat a korábbi kiadásokról, másolatokról, valamint a kódexre vonatkozó legfontosabb szakirodalomról.

5. Magyar kódexek az MTAK Kézirattárában

A nyelvemlékként számon tartott 46 magyar kódex közül jelenleg határainkon kívül található hat: a Müncheni-kódex Münchenben a Bajor Állami Könyvtárban, a Lobkowicz-kódex a Prágai Egyetemi Könyvtárban, a Döbrentei- és a Batthyány-kódex a Gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban van, a Székelyudvarhelyi-kódexet a székelyudvarhelyi katolikus plébánián őrzik, az Apor-kódex a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdona.

Magyarországon egyházi gyűjteményben van négy kódexünk: a Jordánszky- és a Nagyszombati-kódex Esztergomban a Főszékesegyházi Könyvtárban, a Debreceni-kódex a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában, a Pozsonyi-kódex pedig Budapesten a Ferencesek Könyvtárában.

A többi kódex három nagy, budapesti könyvtárunk tulajdona.

Az Egyetemi Könyvtárnak a 19. század elején Winkler Mihály ajándékozta: a Nádor-, a Weszprémi-, a Winkler-kódexet és valószínűleg a Cornides-colligatumot is. Ez utóbbit, mint már említettük, Toldy igazgatósága alatt öt kötetre bontották: Cornides-, Bod-, Sándor-kódex, Példák

Könyve és Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. Így ma az Egyetemi Könyvtár nyolc magyar kódex tulajdonosa.

Az Országos Széchényi Könyvtár jelenleg 17 (+1) magyar kódexet őriz. A Nemzeti Múzeum ajándékba kapott négy kódexet: az Érdy-kódexet 1814-ben a Nagyszombati papnevelde, a Domonkos-kódexet 1815-ben a Besztercebányai káptalan, a Gömöry-kódexet 1821-ben Gömöry Károly, a Simor-kódexet 1848-ban Simor János ajándékozta. Az Országgyűlés 1836-ban megvette a Múzeum számára Jankovich Miklós gyűjteményét, melyben hat magyar kódex volt: a Horvát-, a Kazinczy-, a Peer-, a Vitkovics-kódex, a Krisztina- és a Margit-legenda. 1847-ben megveszik Horvát István könyvgyűjteményét, mellyel a Kulcsár-kódex is ide kerül. A 20. században két kódexet vásárol a könyvtár: 1925-ben Ehrenfeld Adolf örököseitől az Ehrenfeld-kódexet, melyet a centenárium alkalmából Jókai-kódexnek neveznek el. 1933-ban a Teleki-kódexet veszik meg Jakubovich Emil jelentése szerint (MKsz 1932–1934. 103, 116). E kódex azonban ma az OSzK-ban nem található meg. (A Teleki-kódexre utal a fent zárójelbe tett +1.) Két kódex, a Bécsi- és a Birk-kódex 1932-ben a velencei egyezmény alapján jutott az OSzK-ba. Három kódex a második világháború utáni könyvbegyűjtés során 1947-ben került a könyvtárba: a Festetics-, a Keszthelyi- és a Tihanyi-kódex.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában kilenc magyar kódexünk van. Büszkén mondhatjuk, hogy ebből nyolc ajándékként, hazafiúi lelkesedésből került hozzánk. Csak egyet vásároltunk. Az elsőként, 1835-ben kapott Guary-kódexről már szóltunk.

Az 1850. június 24-én tartott kisgyűlésen Toldy Ferenc „titoknok indítványára egy, régi magyar kéziratok' és nyomtatványok' beküldése vagy legalább megismertetése iránt a hazafiakhoz intézendő felszólítás' kibocsátása határoztatott el" (AcadÉrt. 1850. 14). A nemzeti lelkesedésnek köszönhetően 1850 és 1855 között hét kódexet kaptunk.

1850-ben Piry Cirjék[26] ajándékozta a róla elnevezett kódextöredéket, amelynek újabban előkerült részletét, a Máriabesnyői Töredéket 1921-ben kaptuk a jezsuita rendtartománytól.

Az érsekújvári ferencesek három magyar nyelvemlékét is csak ekkor, bizonyára e felhívás hatására, 1851-ben sikerült megkapnunk, bár Czech János már 1833-ban felfedezte könyvtárukban az Érsekújvári-kódexet és Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságos könyvét, amelyet később róla neveztek el. A harmadikat 1843-ban találta meg Thewrewk József[27], kiről a kódex a nevét kapta. Végül Reguly Antal[28] közbenjárásának köszönhető, hogy – mint az 1851. január 20-i összes kisgyűlésen beszámol róla – sikerült elérnie Pozsonyban, hogy a ferencesek rendfőnöke a három magyar kódexet az Akadémiának ajándékozza (AcadÉrt. 1851. 20). E kódexek közül kettő már a Kézirattárban volt, a Thewrewk-kódex pedig 1854-ben kerül az Akadémiára.

Ugyancsak 1851-ben Bartakovics Béla[29] egri érsek ajándékozta az 1844-ben a tiszalöki plébánián felfedezett Virginia-kódexet az Akadémiának.

A gyöngyösi ferencesektől, kik már 1836-ban ajándékba adták azt az ősnyomtatványt, amelyhez hozzá van kötve a kéziratos Gyöngyösi latin-magyar szótártöredék, most, 1851-ben az ugyancsak ősnyomtatványokkal összekötött Gyöngyösi-kódexet kaptuk.

Vásárlással jutottunk a Kriza-kódexhez. Kriza János[30] 1853. március 9-én kelt Toldynak írt levelében (Magy. Irod. Lev. 4-r. 79) írja: „Jelennen pedig egy nagy ritkasággal kívánám meglepni Kegyedet" s elmondja, hogy Kolozsváron egyik tanítványától tudta meg, hogy „özvegy Kis Lajos-

[26] Piry Cirjék (1810–1880) költő, teológus, a ferences rendtartomány főnöke.

[27] Thewrewk József (1793–1870) író, régiséggyűjtő.

[28] Reguly Antal (1819–1858) nyelvész, etnográfus. Az MTA levelező tagja (1843).

[29] Bartakovics (Albert) Béla (1791–1873) egri érsek. Az MTA tagja (1853).

[30] Kriza János (1811–1875) költő, népköltészeti gyűjtő, unitárius püspök. Az MTA levelező tagja (1841).

né Aszonyságnál sok régi könyvek vagynak", s kölcsön kapta az 1532-ben készült imádságos könyvet. „Én küldöm lopvást Kegyednek két három hétre, vizsgálja meg, s ha szükség másoltassa le. Az eredetit nem tudom meglehetne é nyerni; bármi nagy árért sem adná most épen az írt özvegy ...a' mint hallom, Döbrentei sokat próbálta volt megnyerni a néhai birtokos Kis Lajos urtól". Az 1853. április 11-én tartott kisgyűlésen Toldy bemutatja a kódexet, ismerteti tartalmát, írását, hiányait. Kéri, hogy Kriza-kódexnek nevezzék, és benyújtja a kódex másolatát (AcadÉrt. 1853, 53–54). A kisgyűlésen való bemutatás után Toldy visszaküldhette a kódexet Krizának, aki az 1853. június 3-án kelt levelében már arról számol be, hogy az özvegy serdülő fiaitól sikerült 18 forintért az Akadémia számára a kódexet megvennie.

Lányi Károly[31] 1855-ben ajándékozza az Akadémiának a később róla elnevezett premontrei rendtartást tartalmazó kódexet.

Ugyancsak 1855-ben kerül végleg az Akadémiára Teleki József[32] halála után a család ajándékaként Vér András 1493-ban írt menedéklevele (AcadÉrt. 1855, 336). E nyelvemléket már Döbrentei ki szerette volna adni Jászai Pál másolatában, de Jankovich kérésére átengedte neki a Jankovich-tervezte kötet számára (RMNy II/2, XIII). Végül csak Zolnai Gyula *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* című kötetében jelent meg a hasonmással együtt 1894-ben.

Drágffy János végrendelete 1524-ből, amelyet Döbrentei 1847-ben kapott Mednyánszky Józseftől másoltatásra, Toldy Ferenc hagyatékával került az Akadémiára.

A 19. század végén megtalált két nyelvemlékünket felfedezésük évében ajándékozták az Akadémiának. 1895-ben a Besztercei Szójegyzéket Beszterce-Naszód vármegye levéltára küldi el; 1896-ban pedig Lóczy Lajos[33] adja át az Akadémiának Lázár Zelma ajándékaként a róla elnevezett kódexet.

6. A magyar nyelvemlékek gyűjteménye mint szakcsoport

Magyar kódexeink és másolataik kézirattári felállítása a következőképpen alakult. A Döbrentei által begyűjtött másolatok az RMNy kiadásának előkészítése után az Akadémia Kézirattárába kerültek. A Kézirattár első kinevezett vezetői Römer Flóris 1861-től 1871-ig, utána Jakab Elek[34] 1876-tól 1891-ig. Römer alatt indul meg a kéziratok feldolgozása. Tizenhat főszakra és tizenöt mellékszakra osztják az anyagot. A raktári felállítás nagyság szerint történik, így a „Magyar codexek" elnevezésű szakon belül volt 2-, 4-, 8-, kis 8-, 12-, 16-rét. Ebbe a szakba vegyesen kerültek be magyar nyelvemlékeinknek eredeti és másolati példányai. A régi szakrendi cédulák nagy része Jakab Elek kézírásával készült. A 20. század elején már kialakul az az igény, hogy különválasszuk az eredeti kéziratokat a másolatoktól. Erre utal Mészöly Gedeon[35] két jegyzete 1916-ból „áttétetett a Magy. Nyelvemlék szakba". Ám a 19. századi szakrend egyelőre nem változott. Viszont az értékes kéziratos kódexeket biztonságos tárolásuk érdekében mégis kiemelhették

[31] Lányi Károly (1812–1856) egyháztörténész, a nagyszombati könyvtár őre (1842–1852). Az MTA levelező tagja (1847).

[32] Teleki József (1790–1855) nyelvész, történész, az Akadémia első elnöke (1830–1855), az Akadémia Könyvtárának alapítója.

[33] Lóczy Lajos (1849–1920) geológus, földrajztudós, egyetemi tanár. Az MTA levelező tagja (1888), rendes tagja (1901).

[34] Jakab Elek (1820–1897) történész, levéltárnok. Az MTA levelező tagja (1870), rendes tagja (1889). Az Akadémia könyvtárának kézirattárosa (1876–1891).

[35] Mészöly Gedeon (1880–1960) nyelvész, egyetemi tanár. Az MTA levelező tagja (1921). Az Akadémia kéziratt árának őre (1916–1922).

a másolatok közül, s páncélszekrényekbe helyezték Ezt bizonyítja Berlász Jenőnek[36] egy 1949. június 8-án készült listája: „A Goethe-szobai páncélszekrényben elhelyezett kódexek jegyzéke. I. Magyar Kódexek., II. Latin kódexek". Ezen több mint 50 magyar kézirat szerepel.

Az 1960-as években Csapodi Csaba kiemeli az eredeti kéziratokat a régi szakrendből, és megalkotja a K jelzetű gyűjteményeket. A másolatokat a folyamatos Ms jelzetű kézirattári állományba osztja. A magyar nyelvemlékeket és a 18. század végéig keletkezett, kiemelt kéziratos köteteket keletkezésük időrendjébe állítja, nyomtatott katalógust készít a gyűjteményről: *A „Magyar Codexek" elnevezésű gyűjtemény (K 31-K 114).* Bp. 1973. /MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 5/. Ebben a kéziratok leírását, tartalmát, tulajdonosait, kiadásait, a rájuk vonatkozó legfőbb szakirodalmat is közli. Ezzel katalógusa a kódexkutatás kiinduló segédeszközévé válik.

* * *

Akkor voltam először az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, amikor egyetemistaként Csapodi Csaba tanár úr speciális szemináriumára jártam, amelyet dolgozószobájában tartott. Azóta több mint harminc éve munkatársként dolgozom itt nap mint nap. A Tanár úr mindig figyelemmel kísérte tanítványai sorsát. Ösztönzött bennünket a tudományos kutatómunkára. Így egészen természetes volt, hogy amikor tizenöt évvel ezelőtt a Magyar Nyelvtudományi Társaság elhatározta, hogy sorozatban kiadja a fakszimilében még meg nem jelent magyar kódexeket, az általam először vállalt Czech-kódex esetében tőle kértem segítséget, útmutatást, hogyan kell egy kódexet szakszerűen, mindenre kiterjedő figyelemmel leírni. Így született meg a *Czech-kódex 1513.* (Közzéteszi és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla. A bevezetést írta Abaffy Csilla és Csapodi Csaba. Bp., 1990.). Az ő irányításával elindulva ma már a hetedik kódex kiadásán dolgozom. Hálás szívvel köszöntöm most 90. születése napján Csapodi Csabát, tisztelt tanáromat.

ABAFFY CSILLA

A Budai II. gyűjtemény esztergomi vonatkozású kódexei. A középkori magyarországi könyv- és könyvtártörténet forráskutatásának kiindulópontja Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára a Mohács előtti Magyarország kódex- és könyvanyagát számba vevő három kötetes gyűjteménye.[1] E nagy adatbázis abból a több évtizedes kutató-, és feldolgozómunkából teljesedett ki, amit Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára a Bibliotheca Corviniana ill. Vitéz János könyvtárának állományfeltárásával végeztek.[2] Csapodi Csaba egyik bécsi tanulmányútja alkalmából az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított könyvanyagban, amit korábban megkülönböztetésül Mátyás király könyvtárától Budai II. gyűjteménynek nevezett, számos kötetet azonosított az ún. Pflugk jegyzék alapján. Kutatásainak eredményéről először a *Codices Manuscripti* 1981/4. szá-

[36] Berlász Jenő (1911–) történész, könyvtáros, levéltáros. Az MTAK Kézirattárának vezetője (1948–1956).

[1] CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* I. Fönnmaradt kötetek. A–J. Bp. 1988. II. Fönnmaradt kötetek. K–Z. Lappangó kódexek. Bp.1993. III. Adatok elveszett kötetekről. Bp. 1994. /MTAK Közleményei Új sorozat 23, 31, 33/. (Továbbiakban B. H. N.)

[2] *Bibliotheca Corviniana.* Bp. 1990. 4. kiadás. CSAPODI GÁRDONYI, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984. /Studia Humanitatis 6/.

mában számolt be.[3] Az 1984-ben megjelent tanulmányában a Budai II. gyűjtemény kézirat-, és nyomtatott könyvanyagának állományösszetételével foglalkozott, külön kiemelve azokat a kódexet, ősnyomtatványokat, amelyekben esztergomi vonatkozásokat talált.[4]

Csapodi Csaba, mint egykori tanárom és az MTAK Kézirattár és Régikönyvek Gyűjteményében osztályvezetőm, azzal irányította figyelmemet Esztergom középkori könyv-, és könyvtártörténetére, hogy egyik munkaköri feladatomul adta a Kézirattár kódextöredék-gyűjteményének gondozását. A töredékek jelentős része Knauz Nándor esztergomi prímási levéltáros hagyatékából származott. Az ún. Knauz- töredékekkel való külön tudományos foglalkozásomat azzal is ösztönözte, hogy saját kutatási eredményeinek esztergomi vonatkozásait még azok publikálása előtt rendelkezésemre bocsátotta. Nagy segítséget jelentett nemcsak nekem, hanem a középkori magyar művelődéstörténet kutatóinak is, hogy az MTAK Mikrofilmtára számára az azonosított, magyar vonatkozású külföldön lévő kéziratok többségéről mikrofilmet is készíttetett.

Az esztergomi Collegium Christi könyvtárának történetét és fennmaradt köteteit a szakirodalom és mikrofilmen való kutatás alapján 1983-ban ismertettem.[5] Az Österreichische Nationalbibliothekben (ÖNB) lévő kötetetek eredetiben való tanulmányozására csak később kaptam lehetőséget. Így két kéziratban utólagosan „fedezhettem fel" a mikrofilmre fel nem vett előzéklapokon lévő könyvtári számokat. Az ÖNB Cod. 2146 jelzetű kódexe a Collegium Christi könyvtárának a 8. a Cod. 1611 az 50. számú kötete volt Ez viszont azt is bizonyítja, hogy a Collegium Christinek legalább 50 kötete volt. Az eredetiben való kutatás újabb megfigyeléseket eredményezett a kollégium könyvtárának a következő köteteiben. Az ÖNB 5051 jelzetű dekretális kommentár másolójának, Symon Darwas de Hanwa eddig feltáratlan esztergomi kapcsolatainak megállapításait, valamint kéziratának kölcsönvételére utaló beírástöredéket a kódex f. 470 utáni harmadik számozatlan, tépett lapján.[6] Az ÖNB Cod. 1611 jelzetű, Thomas de Hibernia Manipulus florum kéziratában az 1306. július 1-i keltezés és az esztergomi Collegium Christi possessor bejegyzése a szakirodalomban eddig is ismert volt.[7] Nem figyelt fel azonban az eddigi kutatás arra, hogy a 14. század közepére datálható kódexben a pecia módszerrel történő másolásra utaló ún. peciajelek találhatók. R. H. Rouse és M. A. Rouse az ÖNB állományában lévő Manipulus florum kéziratok leírásában nem jelölte a Cod. 1611 jelzetű kódex peciajeleit.[8] A kódex 379 foliót tartalmaz. Az utolsó peciajel a f. 368v második

[3] CSAPODI, Csaba: *Codices, die im Jahre 1686 von Buda nach Wien geliefert wurden.* = Codices Manuscripti (7.) 1981. 4. 121–127. Vö. CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library.* History and Stock. Bp. 1973. 91–92. /Studia Humanitatis 1/.

[4] CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.* Bp. 1984. 54–55, 59–79. /A MTAK Közleményei. Új sorozat 15/. (A továbbiakban CSAPODI 1984)

[5] KÖRMENDY Kinga: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században.* = Magyar Könyvszemle (99.) 1983. 8–10.

[6] KÖRMENDY Kinga: *Padova kánonjogi doktorai és kódexeik az esztergomi káptalanban a 14–15. században.* In: *A magyar művelődés és a kereszténység. II.* A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. Szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Bp.–Szeged, 1998. 533–535. (Továbbiakban KÖRMENDY 1998)

[7] UNTERKIRCHER, Franz: *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1400.* Bd. I. 1. Teil. Text. 2. Teil Tafeln. Wien, 1969. Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich. Bd. I/1. 42. I/2. Abb. 67. (Továbbiakban UNTERKIRCHER 1969)

[8] ROUSE, Richard H. and ROUSE, Mary A.: *Praechers, Florilegia and Sermones: Studies on the Manipulus florum of Thomas of Ireland.* Toronto, 1979. 402. /Studies and Texts 47. Pontifical Institute of Mediaeval Studies/. (Továbbiakban ROUSE and ROUSE 1979)

kolumnájának „Notandum est quod libros" kezdetű auctor-felsorolásnál látható, számjelölés nélkül.[9] Azonban az előző számozott peciajelek alapján pontosan kiszámítható, ez a 74. Pecia. R. H. Rouse és M. A. Rouse megállapítása szerint a párizsi egyetemen Thomas de Hibernia Manipulus florumának két kiadása készült. Az első kiadás 24 peciából állt, egy-egy pecia pedig 12 folióból. A stationarius – az egyetemi gyakorlatnak megfelelően – peciánként (ívfüzetenként) adta ki másolásra a művet. Így egyszerre több másolat készülhetett. A mű azonban nagyon keresett lehetett, mert a könyvárus-kiadó hamarosan újabb mintapéldányt (exemplar) készíttetett. Ez azonban már négyleveles peciákból állt, hogy a kölcsönzés ideje rövidebb lehessen, és egyszerre még több példányt lehessen másolni. Ez a változat 1306. július elsején lett készen és 75 peciát tartalmazott.[10] Az ÖNB Cod. 1611 jelzetű kódexét ennek a kiadásnak egy olyan mintapéldányáról (exemplar) másolták, amelyben a „Notandum est quod libros" szövegrész a 74. pecián kezdődött.[11] R. H. Rouse és M. A. Rouse szerint az ÖNB Cod. 1611 jelzetű Manipulus florum kéziratot 14. század közepén Németországban vagy Ausztriában másolták.[12] Az ÖNB Cod. 1555 jelzetű Manipulus florum kéziratának az írásképével összehasonlítva azonban ezt nem látjuk megalapozottnak, mivel a két kódex írásképe teljesen eltérő. A Cod. 1555 valószínűleg ausztriai másoló munkája, mert a salzburgi Dombibliothekből került az ÖNB-be.[13] Az ÖNB Cod. 1611 jelzetű peciajeles Manipulus florum kéziratot véleményünk szerint 14. századi tulajdonosa Párizsban vásárolta, vagy egyetemi tanulmányai során ott másolta.[14] A kötet a 15. században került az esztergomi Collegium Christi könyvtárába. A kollégium egyik tagja baloldali lapszámozással látta el a kéziratot, valamint a ff. 366r–368v-n lévő mutatóhoz odaírta a megfelelő lapszámokat. Az ő kezétől származik az első kötéstábla belső előzéklapján lévő könyvtári szám (50) is.

Az ÖNB Cod. 5093 jelzetű csonka, a 15. század első felében másolt, a dekretálisok II. könyvének XX–XXX. titulusához írt kommentárokat tartalmazó kánonjogi kéziratot Csapodi Csaba a Budáról 1686-ban Bécsbe került kötetek közé sorolta.[15] A kötethez a 15. század második felének első évtizedeihez kapcsolható kéz tartalomjegyzéket készített.[16] Ugyanez a kéz állította össze az ÖNB 4227 jelzetű, a 15. század első feléből származó szintén csonka dekretális kommentár tartalomjegyzékét. (f. 504r.) Ebben a kötetben könyvjelzőként benne maradt Péter váci püspök[17] év nélküli máj. 11-

[9] UNTERKIRCHER 1969. I/2. Abb. 67. A kötetben az eredeti baloldali lapszámozás a f. 365-el befejeződik. A f. 366-tól a lapszámozás újkori.

[10] ROUSE and ROUSE 1979. 175.

[11] A kódexben a peciajelek pe formában rendszeresen követik egymást a pecia sorszámát jelző római számok kíséretében. Ezeket azonban a kötet körülvágása miatt több esetben csonkított formában találjuk. Peciajelek az eredeti lapszámozás szerint: f. 1r, 5r, 10r, 15r, 20r, 26v, 30r, 35r, 41v, 46v, 50r, 56v, 61v, 66v, 71r, 76r, 81r, 86v, 91v, 96v, 101r, 106r, 111v, 116v, 121r, 126r, 131r, 137v, 142v, 147r. (csak jel, hiányzik mellőle a xxx szám!), 153r, 159v, 164r, 170v, 175v, 179r, 184r, 190r, 195r, 201r, 206v, 211v, 216v, 221r, 226v, 230r, 235r, 240r, 245v, 250v, 255r, 260r, 265r, 270r, 275r, 280r, 286v, 291v, 296r, 301r, 306v, 310r, 315r, 320r, 325r, 330r, 335r, 340r, 345r, 351v, 356v, 361r, 366r, 368v. (csak peciajel, hiányzik mellőle a lxxiiii szám!) Vö. ROUSE and ROUSE 1979. 83, 178–179.

[12] ROUSE and ROUSE 1979. 402.

[13] UNTERKIRCHER 1969. I/1. 41. I/2. Abb. 66.

[14] 14. századi lapszéli jegyzetek többek között a következő foliókon találhatók: f. 98r, 197v, 276v, 308r–v.

[15] B. H. N. 198.

[16] ff. 491r–493v.

[17] Agmándi Péter. BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971. 152.(Továbbiakban BÓNIS 1971)

ről keltezett, Temesvári Miklós esztergomi vikáriushoz (1425–1457)[18] írt levele,[19] amelyben a váci Szt. Jakab monostor apátjának a váci bíró és a város polgárai közti perének alpereseivel kapcsolatos teendőkről, valamint az általa tartott egyházmegyei zsinatról írt. Mindkét dekretális kommentárban azonos kéztől származó nota jeleket találunk,[20] tehát a két kötetnek volt egy azonos olvasója, használója. Mivel nagy valószínűséggel a Cod. 4227 jelzetű dekretális kommentárt a benne lévő levél címzettje, Temesvári Miklós esztergomi vikárius is forgatta, feltételezzük, hogy a nota jelek is Esztergomban kerültek a kéziratok lapszéleire. Ezt megerősíthetjük egy másik adattal is. Az ÖNB Cod. 3956 jelzetű, Aquinói Tamás műveket tartalmazó kódexe szintén Esztergomban volt 1543 előtt.[21] Ennek a kódexnek egyik esztergomi olvasója lapszéli jegyzettel látta el a Cod. 5093 jelzetű dekretális kommentárt is.[22] A Cod. 3956 f. 22r-n pedig egy másik esztergomi használónak találjuk a bejegyzését, aki mind a Cod. 4227 jelzetű, mind a Cod. 5093 jelzetű dekretális kommentárt olvasta a lapszéli jegyzetek tanúsága szerint.[23] A fentiek alapján bizonyítottnak látjuk a Cod. 5093 jelzetű kánonjogi kézirat esztergomi használatát az 1450–1460-as években. Az esztergomi káptalani használat azonosításán kívül a két kánonjogi kézirat provenienciájának meghatározásához a következő megfigyeléseket tettük. Mindkét kötetet a 18. században átkötötték, így az eredeti kötés nem áll rendelkezésünkre a proveniencia pontosításához. Eredeti kötésben van azonban az ÖNB Cod. 5085 jelzetű, több kánonjogi művet tartalmazó kötete, amit Csapodi Csaba szintén a Budáról 1686-ban Bécsbe került kötetek közé sorolt.[24] Ennek a kötetnek a kötése azokhoz a kötésekhez tartozik, amiket a Meister des Jakob von Wuldersdorf néven említett könyvkötőhöz kapcsol a kötéstörténetkutatás. Az általa bekötött kéziratok egy csoportja a bécsi egyetemi oktatáshoz kapcsolódó műveket tartalmaz. Ezek közé sorolják a Cod. 5085 jelzetű kötetet is.[25] A kötetben található első kolligátum, Novella super VI. Decretalium Bonifacii VIII.[26] írásképe hasonlóságot mutat a Cod. 4227 és a Cod. 5093 dekretális kommentárok írásképével. Mivel bizonyos, hogy a Cod. 5085 jelzetű gyűjteményes kötetet Bécsben kötötték be, a kötetben lévő első kézirat és a két esztergomi használatú dekretális kommentár paleográfiai hasonlósága alapján a Cod. 4227 és a Cod. 5093 jelzetű kódexeket is a bécsi egyetem jogi fakultásán folyó oktatáshoz kapcsoljuk. Tulajdonosaik pedig a bécsi egyetem jogi fakultásán tanuló magyarországi diákok lehettek, akik tanulmányaik befejezése után hazahozták magukkal a kéziratokat. Ezek közt a diákok között ott találjuk az esztergomi káptalan későbbi tagjait is.[27]

[18] KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok. 1100–1900.* Esztergom, 1900. 90. (Továbbiakban KOLLÁNYI). Szenszéki tevékenységére BÓNIS György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon.* A szerző hátrahagyott kéziratát gond. és szerk. BALOGH Elemér. Bp. 1997. Jogtörténeti Tár 1/1. N. 2338–2614 passim. (Továbbiakban BÓNIS 1997)

[19] B. H. N. 179

[20] Cod. 5093 f. 2r, 18r, 62v. Cod. 4227 f. 487v, 489r, 490r, 494r.

[21] CSAPODI 1984. N. 55 A kódex magyarországi használatát nem ismerve, kötését 1977-ben K. Holter olasz–magyar hatású, osztrák határszéli műhely termékeként határozta meg. HOLTER, Kurt: *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance Werkgruppen und Stempeltabellen.* = Codices Manuscripti 1977. Sonderheft 25–26. (Továbbiakban HOLTER 1977)

[22] Cod. 3956 f. 26r. Cod. 5093 f. 6r.

[23] Cod. 3956 f. 2r. Cod. 4227 f. 487v, 489r, 490 r, 494r. Cod. 5093 f. 2r, 18r, 62v.

[24] B. H. N. 197

[25] HOLTER 1977. 10. A kötésmeghatározást Rozsondai Marianne-nak köszönöm.

[26] Cod. 5085 f. 1r–86r.

[27] KÖRMENDY 1998. 530. 27. jegyz.

Az ÖNB 5101 jelzet kánonjogi gyűjteményes kötetét az esztergomi káptalan tagjai állították össze. A dekretálisok II. és V. kötetéhez írt kommentár mellett Johannes Andreae Liber Sextus kommentárjának válogatott titulusait, valamint különböző rubrikákhoz fűzött kommentárokat tartalmaz a kódex több kéz másolatában. Ezek közé másolták Franciscus de Zabarella „De horis canonicis" c. művét, amelyet a f. 111v. tanúsága szerint 1454-ben „ ... per manus Nicolai Ostphy de Azzonfalua in vigilia Mathei apostoli" fejezett be. Ostphy Miklós esztergomi nagyprépositi javadalommal tanult Bolognaban [28] és csak egyik, alkalmi másolója volt a Zabarella műnek. A f. 59r-n lévő beírás szerint a kötet jelenlegi első tartalmi egységét (ff. 1r–64v) Bolognaban, 1458. szept. 12. előtt másolta egy megnevezetlen magyar scholaris.[29] Az Esztergomban való összeállítás bizonyítéka, hogy ehhez a szövegrészhez kötötték hozzá azt a lapot, amelynek hátoldalán (f. 66v) Albert nyitrai főesperes decretorum doctor 1461. dec. 3-án kiadott oklevele olvasható Ibafalvi Tamás szentszéki jegyző lejegyzésében.[30] Lehetséges, hogy a kötetet egykori tartalmával [31] Ibafalvi állíttatta össze.

Az ÖNB Cod. 5107 jelzetű kódexének törzsanyagát (ff.19r–601v) Padovaban másolta Lippai Mihály, későbbi esztergomi őrkanonok[32] 1443–1444-ben.[33] Esztergomban köthették hozzá Jacobus de Zocchis padovai tanár repetitiójának másolatát, amely szintén Padovaban készült: „Anno etc. xlv bononie disputatam Padue v(er)o sc(ri)ptam."[34] Lippai padovai tanulótársai közül Szász György bolognai majd padovai tanulmányairól van adatunk, így a kéziratot az ő tanulmányaihoz kapcsoljuk. Tőle kerülhetett Padovaban Lippaihoz.[35] Lippai padovai tanulótársa, doktori vizsgájának tanúja volt Symon Darwas de Hanwa,[36] az ÖNB Cod. 5051 jelzetű dekretális kommentárjának másolója. A kötet az esztergomi Collegium Christi tulajdonában volt.[37] Symon Darwas lapszéli jegyzeteit és egy glossza betoldását őrzi az ÖNB Cod. 4169 jelzetű, 1448–1449-ben, több kéz által másolt dekretális kommentárja.[38] Lippai Mihály doktorrá avatásának egy másik tanúja, Johannes Beczencz, későbbi székesfehérvári és esztergomi kanonok[39] személyét is számításba vehetjük a kézirat másolói között. Mivel a kódex elöl csonka, ráadásul a 18. században át is kötötték, bizonyosat nem tudunk Esztergomba kerüléséről. Nem zárható ki, hogy Symon Darwastól került esetleg a Collegium Christi tulajdonába, mivel Symon Darwassal azonos időben tanult Padovaban Kozárdi László barsi főesperes, a

[28] KOLLÁNYI 97–98. RITOÓK-SZALAY, Ágnes: *Peregrinazioni erudite nel regno di Mattia Corvino.* In: *Italia e Ungheria all' epoca dell' umanesimo Corviniano.* Cura di S. GRACIOTTI e C. VASOLI. Firenze, 1994. 63.

[29] A f. 7r, f. 19v–n a szövegben példaként a veszprémi egyházmegyére ill. az esztergomi prépostra hivatkozik.

[30] Ibafalvi Tamás szentszéki jegyző Esztergomban 1460–1470. BÓNIS 1971. 210. 47. jegyz. 211. BÓNIS 1997. N. 2886, 3024, 3144. Esztergomi kanonok 1469–1497. KOLLÁNYI 110. 1493-ban tartományi zsinatot tartott. ERDŐ Péter: *Az esztergomi szinodális könyv.* = MKsz (109.) 1993. 267.

[31] A kódexben a 18. századi újrakötés előtt még benne volt többek között Zsigmond király 1435-ben Pozsonyban kiadott dekrétumának másolata. CSAPODI 1984. N. 50.

[32] 1453–1476. KOLLÁNYI 101.

[33] f. 416v, f. 487r, f 501r.

[34] f. 18r.

[35] KÖRMENDY 1998. 532–533.

[36] KÖRMENDY 1998. 533–534.

[37] KÖRMENDY 1998. 534.

[38] KÖRMENDY 1998. 535.

[39] BÓNIS 1997. N 2653, 2886. KÖBLÖS József: *A budai, fehérvári, győri, és pozsonyi káptalan archntológiája. 1458–1526.* Bp. 1987. 68. /Forrástudományi segédletek 3/. Kézirat. KÖRMENDY 1998. 533. KOLLÁNYI 106. Reczenczi alakban!

kollégium elöljárója.[40] Az ÖNB Cod. 5107, 5051, 4169 jelzetű kódexek magyar anyanyelvű másolóira kétségtelen bizonyítékul szolgálnak azok a magyar nyelvű bejegyzések, amelyek mindhárom kódexben fellelhetők.[41]

Az ÖNB Cod. 3959 jelzetű orvosi és gyógynövény-felhasználási kéziratokat tartalmazó kódexében egy keresetlevéllel kapcsolatos, Budán, 1486. aug. 10-én keltezett levél töredéke található.[42] A levél címzettje bizonyítja, hogy a kódex az esztergomi székesegyház 1543 előtti állományába tartozott: „Venerabili domino G. de Prioris com(issar)i(o) /?/ capelle B. M. Virginis compatri et domino singulari." Georgius de Priolis (Prioris) esztergomi kanonok, a Boldogságos Szűz Mária kápolnájának igazgatója az esztergomi szentszék tevékenységében 1484–1493 között vett részt.[43]

A Budai II. gyűjteményből került Bécsbe az a 15. század első feléből származó természettudományos kézirat (ÖNB Cod. 3976), amiben bekötve található Pálóczi György esztergomi érsek (1423–1439) levele testvéréhez, Pálóczi Mátyushoz.[44] Ebből arra következtethetünk, hogy a kötet Pálóczi Mátyus nádori környezetében volt, mivel a levélen a címzésen kívül azonosíthatatlan név (Kezeghe ?) és egyéb tollpróbák is láthatók. Pálóczi Mátyus fia, Péter a bécsi egyetem hallgatója volt, [45] elvileg lehetett az övé is a kötet. Azonban a f. 1r-n tintával elkenve ugyan, de még kivehetően a ‚G de Palocz' név azonosítható. A névbejegyzés, a kötet első lapján lévén, valószínű nem csak alkalmi olvasót jelölt. A bejegyzés tudatos eltüntetése nyilvánvaló. A kutatás jelenlegi állása szerint a kódex Pálóczi Györgytől került Pálóczi Mátyushoz. További sorsa egyelőre még nem tisztázott. Csapodi Csaba Pálóczi György benne maradt levele alapján állapította meg a kézirat esztergomi vonatkozását és sorolta az ÖNB állományában lévő, 1686-ban Budáról Bécsbe szállított kötetek közé.[46]

Csapodi Csaba 1984-ben arra is felhívta a figyelmet, hogy a Budai II. gyűjteményből nemcsak az ÖNB-ben találhatók esztergomi vonatkozású kötetek.[47] A további kutatások ezt újabb bizonyítékokkal erősítették meg.[48]

KÖRMENDY KINGA

[40] KÖRMENDY 1998. 534, 536.

[41] Cod. 5107 f. 380v, Cod. 5051 f. 53r, Cod. 4169 f. 12v, f.94r, 141r, 230r. L. KÖRMENDY 1998. 535.

[42] B. H. N. 163

[43] KOLLÁNYI 116. BÓNIS 1997. N. 3480–3633 passim.

[44] B. H. N. 166. ENGEL Pál: *A Pálóci testvérek: Máté nádor (†1436), Imre titkos kancellár (†1433), György esztergomi érsek (†1439).* In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I.* Tanulmányok. Bp.1987. 434–436.

[45] *Die Matrikel der Universität Wien. I.* Hrsg. von Franz GALL. Graz–Köln, 1956. 1426 II H 1

[46] CSAPODI 1984. N. 36

[47] CSAPODI 1984. 55.

[48] KÖRMENDY Kinga: *Szent Adalbert esztergomi egyházának kódexei, könyvei 1543 előtt.* In: *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt.* Szerk. HEGEDŰS András, BÁRDOS István. Esztergom, 2000. 50–51. /Strigonium Antiquum IV./

A Magyar Anjou Legendárium eddig ismeretlen lapja a Louvre-ban. Az Anjou-korból három, jelentős illuminált kódex ismeretes. A legkorábbi az 1338 előtti Nekcsei-Lipócz Biblia (Washington, Library of Congress, Pre-Accession 1.).[1] Időben is, stilárisan is (bolognai műhely) ehhez állnak legközelebb a kalandos sorsra jutott Magyar Anjou Legendárium lapjai. A korábbi feltételezésekkel szemben a Nekcsei-Lipócz Bibliában és a Magyar Anjou Legendáriumban dolgozó illuminátorok mégsem azonosak. A harmadik, legfontosabb kéziratot, a Képes Krónikát (OSzK Cod. Lat. 404.) 1358 után festették Nagy Lajos király megrendelésére. Stílusában a bolognai, nápolyi és sziénai művészet hatása, illetve a francia hagyományoké már sokkal áttételesebben jelentkezik, mint a bolognai stílus az előző két kéziratban. A palástba burkolt uralkodók, különösen a trónoló Nagy Lajos ábrázolása kifejezetten közép-európai sajátságokat mutat.[2]

A Magyar Anjou Legendáriumra vonatkozóan sem a megrendelő személyét, sem a keletkezés helyét illetően nincsenek történeti adataink. A magyar, lengyel és az Anjou család szentjeinek kiemelt szerepeltetése azonban egyértelműen magyar megrendelőre utal. Különösen részletes Szent László király hat fólión, 24 jelenetben ábrázolt legendája. Ennek első lapja kiemelt szerepet kap azáltal, hogy fölül zöld erdő keretezi, az egész kódexben nincs hasonló díszítés.

Feltehető, hogy a kódexnek volt egy szöveges része, amely az illuminált lapokat megelőzte, a rövid titulusok a jelenetek mellett csak beazonosításra elegendők. Nemcsak maga a reprezentatív legendagyűjtemény veszett el, hanem a kódex illuminált része sem teljes, jelenleg is bukkannak elő fóliók.[3]

[1] HARRSEN, Meta: *A Nekcsei-Lipócz Biblia. (Egy XIV. századi magyarországi kézirat a Washingtoni Library of Congress-ben, MS. Pre-Accession 1.)* A Nekcsei Biblia legszebb lapjai. Részfakszimile az illusztrált oldalakról. A bevezetőt PRATT, Dana J., a képmagyarázatokat LEVÁRDY Ferenc írta. Kísérőfüzet DERCSÉNYI, Dezső, LEVÁRDY, Ferenc, WEHLI, Tünde tanulmányaival. Bp.–Washington, 1988.

[2] *Bilderchronik-Chronicon pictum. I (Faksimile), II (Tanulmányok).* Szerk. DERCSÉNYI Dezső. Bp. 1968.

[3] Kódexlapokat, az előkerülés sorrendjében az alábbi helyeken őriznek: Róma (Biblioteca Apostolica Vaticana), New York (Pierpont Morgan Library), Szentpétervár (Ermitázs), Berkeley (Bancroft Library of the University of California), New York (Metropolitan Museum), Párizs (Louvre). – LEVÁRDY, Ferenc: *Il leggendario ungherese degli Angiò conservato nelle Biblioteca Vaticana, nel Morgan Library e nell' Ermitage.* = Acta Historiae Artium (9.) 1963. 75–138. – VAYER, Lajos–LEVÁRDY, Ferenc: *Nuovi contributi agli studi circa il Leggendario Angiovino Ungherese.* = Acta Historiae Artium (18.) 1972. 71–83. – LEVÁRDY Ferenc: *Magyar Anjou Legendárium.* Bp. 1973. (Fénynyomás, az eddig ismert összes lap rekonstrukciója). – KLANICZAY Tibor: *Magyar Anjou-Legendárium* = Uő.: *Hagyományok ébresztése.* Bp. 1976. 129–135. – BADER, Julia–STARR, George: *A Saint in the Family: A Leaf of the „Hungarian Anjou Legendary" at Berkeley* = Hungarian Studies (2/1.) 1986. 1. skk. – *„Ungarisches Legendarium" (Codex Vat. Lat. 8541) I (Facsimile), II (Kommentarband).* Hrsg. MORELLO, Giovanni, STAMM, Heide, BETZ, Gerd. Stuttgart–Zürich, 1990. – TÖRÖK, Gyöngyi: *Neue Folii aus dem „Ungarischen Anjou-Legendarium"* = Zeitschrift für Kunstgeschichte (55.) 1992. 565–577. – Uő.: *Problems of the Hungarian Angevin Legendary. A New Folio in the Louvre* = Atti del Convegno Internazionale (CIHA) „Napoli, il Mediterraneo, l'Europa". Napoli, 5–7 marzo 1998. Napoli 2000. – CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. II.* Bp. 1993. 2579 szám. – SZAKÁCS Béla Zsolt: *A Magyar Anjou-Legendárium képi rendszerei.* Bp. 1998. CD-ROM – Uő.: *The Holy Father and the Devils, Or Could the Hungarian Angevin Legendary have been ordered for a Pope?* In: *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak.* Szerk. NAGY, Balázs–SEBŐK, Marcell. Bp. 1999. 52–60.

A továbbiakban először a kódex különböző helyeken őrzött lapjairól kell szólnunk. A kódex legjelentősebb része (106 fólió) a vatikáni könyvtárban található (BAV, Vat. lat. 8541). Erről 1990-ben jelent meg fakszimile kiadás.[4] E kiadás sajnos, újra háttérbe szorította a kódex rekonstrukcióját, amelyet pedig Levárdy 1973-ban megjelent könyvében az addig ismert lapok figyelembe vételével elvégzett.

A kódex 26, részben töredékes fólióból álló második legnagyobb részét a New York-i Morgan Library őrzi (M. 360. 1–26). Pierpont Morgan 1909 áprilisában Rossi kereskedőtől egy érdekes könyvet vásárolt Rómában, amelyben a kódexből származó 85 miniatúra volt látható (M. 360. A). A miniatúrákat innen azonban később eltávolították, pedig a kötet már önmagában is érdekes kultúrtörténeti dokumentum. Ez Johannes Baptista Salutius dedikációs ajándékpéldánya volt 1630-ból, rokona Angelus Salutius számára (1. kép).[5] A kötetben az Anjou Legendárium 85 jelenetre szétvágott miniatúráit úgy helyezték el, hogy a keretező levélornamentikát félbevágták, a titulusokat pedig teljesen elhagyták. Az utóbbiak helyett a képecskék felett a titulusoknál általában hosszabb, a kép tartalmát egyértelműen magyarázó olasz szöveg olvasható. A képek alatti latin disztichonok tömörebbek, olykor moralizáló tartalmúak. A latin szövegek az olasz szöveg nélkül nehezebben érthetők (2. kép).

Giovanni Battista Saluzzo (1579–1642) korának sikeres diplomáciai tevékenységet is folytató humanista egyénisége volt. Giovanni Vittorio Rossi 1648-ban megjelent *Pinacothecája* 10 lapot szentel életrajzának mint a genovai köztársaság egyik legkiválóbbjának.[6] Angelo Saluzzo egyházi emberként élete nagyobb részét Rómában töltötte, ahol a Chiesa Nuova prépostja volt, itt halt meg 1638-ban. Giovanni Battista Saluzzo humanista műveltségének ismeretében feltételezhető, hogy a költeményeket maga írta. A kódex teljes szövege az úgynevezett humanista dedikációs könyvek jellegzetes késői példájaként is közlésre érdemes.

Miképpen jutott a kódexlapok birtokába Giovanni Battista Saluzzo, arról sajnos semmi biztosat nem tudunk. Továbbra is csupán feltételezésnek tekinthető, hogy a kódexet G. B. Saluzzo szolgálataiért kapta ajándékba a lengyel királyi családtól, mindenesetre jelenleg ő a kódex 24 teljes, illetve töredékes fóliójának az első ismert tulajdonosa. Érdekes Meta Harsennek az a felté-

---

A kódex fontos, stiláris kérdéseivel a jelen tanulmány nem foglalkozik. Ezzel kapcsolatban vö. HARRSEN: *i. m.* (1. j.), 26–30. – SCHMIDT, Gerhard: *Die Malerschule von St. Florian.* Graz–Köln, 1962. 142. skk. – GNUDI, Cesare: *La Bibbia di Demeter Nekcsei-Lipócz. Il leggendario Angioino e rapporti fra la miniatura Bolognese e l'arte d'Oriente.* In: *Actes du XXIIe Congres International d'Histoire de l'art. Budapest, 1969.* I. Bp. 1972. 569. skk. – CONTI, Alessandro: *Problemi di miniatura bolognese* = Bolettino d'Arte 1979. 2. 1. skk. – UŐ.: *La miniatura Bolognese. Scuole e botteghe 1270–1340.* Bologna, 1981. 85. skk. – WEHLI Tünde: *Megjegyzések a Magyar Anjou Legendárium stílusának kérdéséhez* = Ars Hungarica 1991. No. 2. 141–148. – BAUER-EBERHARDT, Ulrike: *Tesori della Biblioteca Apostolica Vaticana a Colonia* = Miniatura (Societá della Miniatura. Arte dell' Illustrazione e Decorazione del Libro) (5–6.) 1993–1996. 136–140.

[4] MORELLO, STAMM, BETZ: *i. m.* (3. j.). Köszönettel tartozom a vatikáni könyvtár (BAV) kézirattára igazgatójának, Mons. L. Duval-Arnould úrnak és Dr. Christine Grafingernek a kódex kutatásához 1999. májusában nyújtott messzemenő segítségért. A Magyar Katolikus Püspöki Karnak a római kiküldetést köszönöm.

[5] TÖRÖK: *i. m.* 1992. (3. j.) 566–569. (A Saluzzo-kódex részletes ismertetése).

[6] ROSSI, Giovanni Vittorio: *Iani Nicii Erythraei Pinacotheca (Pinacotheca altera, Pinacotheca tertia) imaginum illustrium, doctrinae vel ingenii laude, virorum, qui, auctore superstite, diem summ obierunt.* Vol. 3. Coloniae Agrippinae, 1645–1648. 287. skk. – GIUSTINIANI, Michele: *Gli scrittori Liguri.* Roma, 1667. 347. skk. – OLDOINO, Augustino: *Athenaeum Ligusticum.* Perusiae, 1680. 335. skk.

telezése, hogy ezen kívül további ajándékkötetek is készülhettek. Ennek azonban ellene mond, hogy újabban szétvágatlan (mind a négy miniatúrát tartalmazó), bár szövegtől (titulustól) megfosztott kódexlapok bukkantak fel. 1955-ben angliai magángyűjteményből Szent Gergely legendájának jeleneteivel egy újabb lap (M. 360. 25.), 1963-ban pedig Szent Domonkos legendájából egy másik lap (M. 360. 26.) került a Morgan Librarybe.

A szentpétervári Ermitázs grafikai gyűjteményében Vayer Lajosnak sikerült 5 fóliót találnia, amelyek közül 1972-ben négyet közölt, ezek Pál apostol-, Ágoston-, Elek- és Ferenc legendájából származnak (16930–16934).[7]

1986-ban alkalmam nyílt egy New York-i magángyűjteményben található, Szent Ferenc történetét ábrázoló lap megtekintésére. Ezt 1992-ben németül már részletesen ismertettem. A fóliót 1994-ben a Metropolitan Museum szerezte meg (1994. 516.).[8] Előtörténetéhez tartozik, hogy Rosenberg párizsi gyűjteményének katalógusában már 1913-ban felbukkant és a római Giulio Sterbini herceg gyűjteményéből származott.[9]

Nemrégiben Szent Ferenc legendájának legelső lapja került elő. Ezt a Louvre Grafikai osztálya (R. F. 29940) őrzi (3. kép). A lap az ikonográfia ismerete nélkül stilárisan eleve a kódex utolsó, magyar és Anjou szenteket is tartalmazó, Szent Gellért történetével kezdődő csoportjába illik. Boskovits Miklós Firenzében, a Biblioteca Berensonban már évtizedekkel ezelőtt nyomára bukkant 3 kódexlap fotójának. A fotókon látható kódexlapok közül kettő, Szent Domonkos legendájából, illetőleg Szent Ferenc legendájából, időközben New Yorkba került, mint fentebb már említettük. A harmadik lap, amely itt kerül először bemutatásra és ikonográfiai meghatározásra, felirata szerint 1912-ben Párizsban G. Mesnard tulajdonában volt. Éppen ezen a nyomon elindulva sikerült rátalálnom a Louvre-ban, ahova Jean Pierre-Henri Benjamin Riviére ajándékaként 1927-ben került.[10] Nem tudjuk, hogy 1912 és 1927 között cserélt-e gazdát. A jelenetek leírása alapján a fólió nem azonos azzal az 1913-ban Párizsban Rosenberg tulajdonában volt lappal, amely az időközben New Yorkba került Szent Ferenc-jelenettel együtt a római Sterbini-gyűjteményből származott. Ennek a lapnak a felbukkanása tehát még remélhető.[11]

Ezek után vizsgáljuk meg közelebbről az immár 16 jelenetre bővült Szent Ferenc-legendát. A legenda *I–*IV jelenetét a Louvre őrzi. Az *V–*VIII. jelenetet ábrázoló lapot az Ermitázs, a megmaradt számozást őrző IX–XII. jelenet a vatikáni gyűjteményben van, az utolsó, *XIII–*XVI.

[7] VAYER–LEVÁRDY: *i. m.* 1972. (3. j.) 78. skk.

[8] TÖRÖK: *i. m.* 1992. (3. j.) 570–572. – *Recent Acquisitions. A selection 1994–1995 (Gift of Mr. and Mrs. Edwin L. Weisl Jr. 1994)* = The Metropolitan Museum of Art Bulletin (53.) 1995. Fall No. 2. 24–25.

[9] DE RICCI, Seymour: *Catalogue d'une Collection de Miniatures Gothiques et Persanes appartenant a Léonce Rosenberg.* Paris, 1913. No. 73.

[10] A laphoz vezető adatokra Boskovits Miklós hívta fel a figyelmem, amiért hálás köszönetemet fejezem ki.

Valamivel később Ulrike Bauer-Eberhardt is rátalált. Ő a lapot a kölni, vatikáni kiállítás recenziójában, mint (kérdőjelesen) Querfurti Bruno legendájának részletét említette. BAUER-EBERHARDT: *i. m.* (3. j.). Querfurti Bruno összes forrását ellenőriztem, legendája nem hozható egyértelműen kapcsolatba jeleneteinkkel, erre utaló titulus-hagyomány sem maradt fenn.

[11] A Louvre Grafikai Osztályán található fólió korábbi tulajdonosaival kapcsolatos szíves információt Madame Catherine Goguel-nek köszönöm. – DE RICCI: *i. m.* (9. j.) No. 72.: „Scènes de la vie d'un saint Evêque (0,215×0,165). Comme la suivante, cette miniature est divisée en quatre parties:

1. Le saint prêche devant les enfants
2. Il chasse un démon du corps d'un possédé
3. Trois saints personnage lui apparaissent en songe
4. Il passe en se détournant devant un maison incendiée".

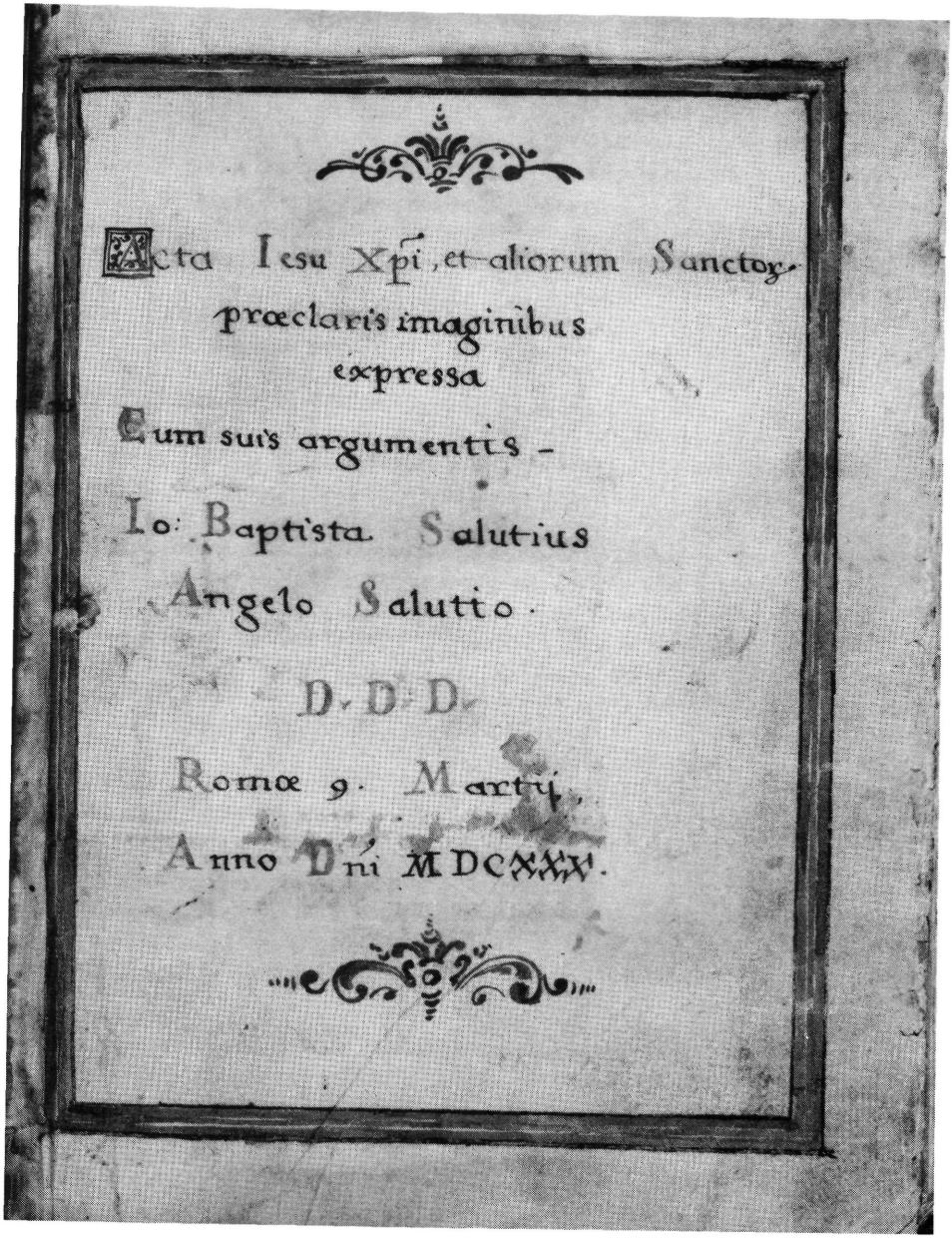

1. kép: A Saluzzo-kódex címlapja.
New York, Pierpont Morgan Library, M. 360. A.

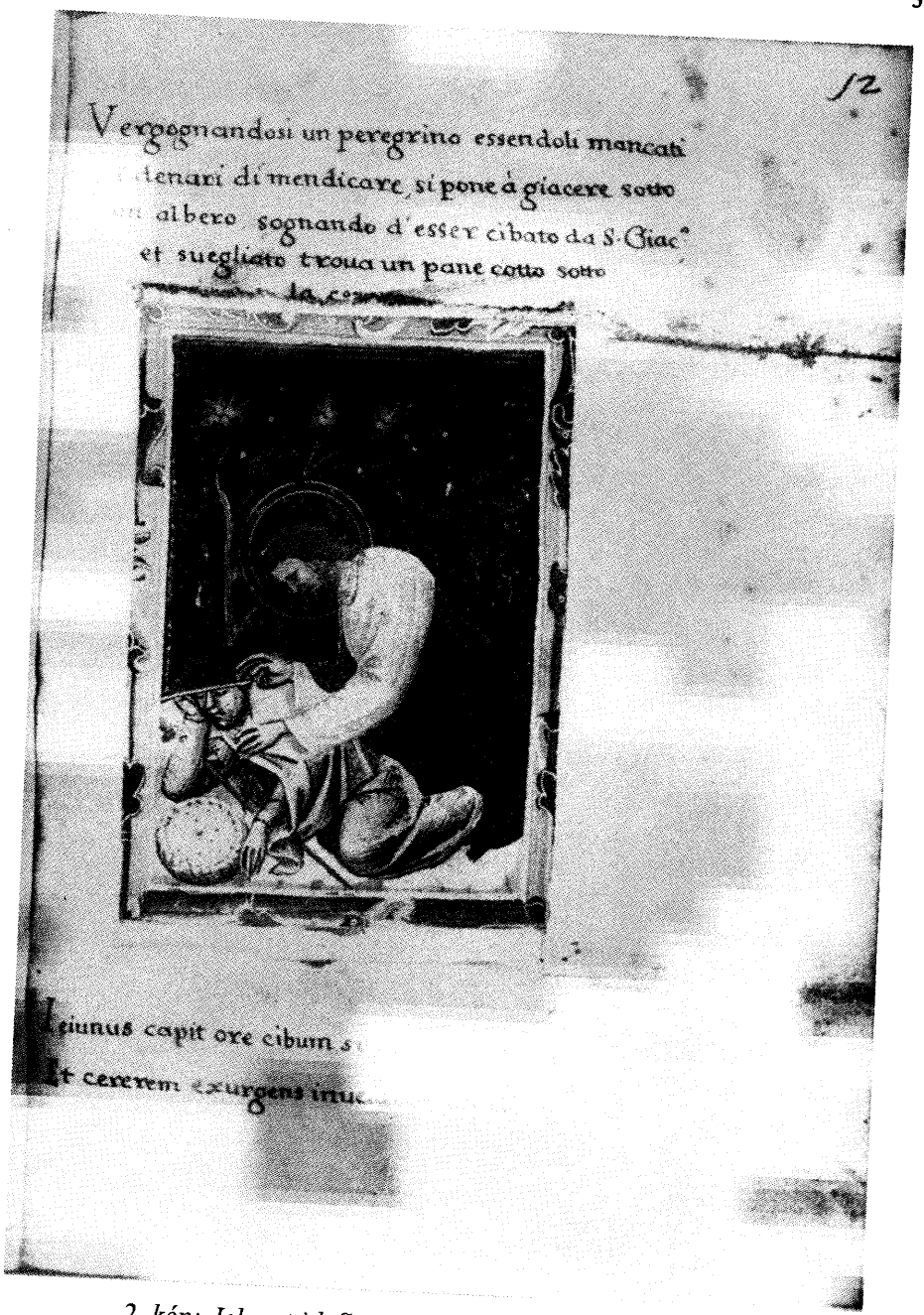

2. kép: Jelenet id. Szent Jakab apostol legendájából. New York, Pierpont Morgan Library, M. 360. A. (Saluzzo-kódex. 1940. előtti állapot).

jelenetet tartalmazó lap pedig a New York-i Metropolitan Museumba került. (A római számok előtti * a rekonstruált számozást jelzi.)

Louvre-ba jutott kódexlap különlegessége, hogy a szent életének legkorábbi, igen ritkán ábrázolt jeleneteit mutatja be, és így fontos kiegészítést nyújt a Szent Ferenc-ikonográfiához. A legenda kezdetén a miniátor a szentet fehér ruhában, vállig érő hajjal festette meg, amely még a rendalapítás előtti időszakra utal, csak a IX. jelenetben látjuk először tonzúrásan és itt ábrázolták először az ostorozás jelenetében a barna csuhát is.

A Louvre-beli lap *I. képén balra fent, a lováról leszállt, felsarkantyúzott szent átölel, és megcsókolni készül egy leprást, aki keresztes nimbusza alapján egyértelműen Krisztust jelképezi. Celanói Tamás első Szent Ferenc-életrajzában (Vita Prima-ban) arról olvashatunk, hogy amíg bűnökben élt, nagyon keserű volt Ferenc számára a leprások látása.[12] „Még a világban élt, mikor egy napon egy leprással találta magát szemben, de ő erőt vett magán: odalépett hozzá és megcsókolta." A Legenda Aureában hasonlóról olvashatunk:[13] Egyik kísértése alkalmával az Úr e szavakkal erősítette meg: „Ferenc, az édes helyett vedd a keserűt, és vesd meg önmagadat; ha meg akarsz ismerni engem." Így hát, amikor egy leprás jött vele szembe, noha az ilyen emberektől általában undorral fordulnak el, Ferenc emlékezve az isteni kijelentésre, odafutott hozzá, és csókokkal borította el, mire az eltűnt. A fólió első jelenetének témája ezek szerint a szent életében bekövetkezett fordulópont. A lováról leszállt szentnek ez az ábrázolása legendájának arra a részletére is utalhat, amelyről Celanói Tamás egyik előző helyén a következőképp számol be.[14] A szent Folignóban eladta minden portékáját, lovát is, amelyen addig ült, majd San Damiano templomába ment, ahol a pénzt a papnak adta.

Ugyanezen fólió *II. képén a sziklákkal és fákkal jelzett remetei magányban imádkozó szentnek a keresztre feszített Krisztus jelenik meg vérző sebeivel. Ferenc életrajzában azt olvashatjuk, hogy a város közelében remetéskedett, és egy barlangban azért imádkozott Istenhez, hogy életmódját megváltoztathassa: „Egy napon aztán, amikor a legbelsőbb hévvel hívta segítségül az Úr irgalmát, megmutatta neki az Úr, mit kell cselekednie". A jelenet magyarázatát Bonaventuránál találjuk, aki a keresztre feszített Krisztus Ferenc előtt való hétszeri megjelenéséről szól. Ezek közül az első, a világtól való elfordulás, amelyet ritkán ábrázolnak. A gyakrabban ábrázolt a hetedik („in qua finaliter requiescis"), a Stigmatizációról szóló (l. Magyar Anjou Legendárium Szent Ferenc-legendájának XI. jelenete).[15]

A *III. jelenetben a szentet templom előtt ülő koldusok fölé magasodva, imádkozó kéztartással látjuk. A reá figyelő felnézők arckifejezésükből ítélve a szent prédikációját hallgatják. Celanói Tamás Ferenc-életrajza beszámol az Evangélium prédikálásáról és az első hat testvér megtéréséről. A miniatúrán a szenthez legközelebb álló férfialak éppen „bújik bele" a fehér öltözetbe, az

[12] DE CELANO, Thomas: *Vita prima/secunda S. Francisci (1228/1229–1246); Tractatus de miraculis B. Francisci (1250–1252)* = Analecta Franciscana (10.) 1894. 3–115, 129–260, 271–330. – Magyar fordítása: *Celánói Tamás életrajzai Szent Ferencről.* Újvidék–Szeged–Csíksomlyó, 1993. */Ferences források 2./* (Vita prima, cap. VII. 17.) – A források és ikonográfia legteljesebb összefoglalása: *Lexikon der Christlichen Ikonographie.* Szerk. KIRSCHBAUM, Engelbert–BRAUNFELS, Wolfgang. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1974. Bd. 6. 260–315.

[13] DE VORAGINE, Jacobus: *Die Legenda aurea. Aus dem Lateinischen übersetzt von Richard Benz.* Heidelberg, 1963. 828–843.

[14] DE CELANO, Thomas: *i. m.* (12. j.) Vita prima, cap. IV. 8.

[15] DE CELANO, Thomas: *i. m.* (12. j.) Vita prima, cap. III. 7. – *Vita S. Francisci a divo* BONAVENTURA composita, cap. I., per cura del Canonico AMONI, Leopoldo. Roma, 1880. 23. skk. – VETTER, Ewald M.: *Dei famulum amplecti videbatur. Zur Darstellung des Hl. Franziskus mit dem Gekreuzigten* = Münster (25.) 1972. 341–348.

*3. kép: Jelenetek Szent Ferenc legendájából. (*I–*IV.)*
Paris, Louvre, Département des Arts Graphiques, RF, 29940.

viszont nem dönthető el, hogy vajon nem maga a szent segíti-e reá baljával a ruhát. Az előtérben háttal ülő, dicsfénnyel ábrázolt, vállra omló hajú figura, minden bizonnyal Szent Klára. Erre következtethetünk olyan táblaképek alapján is, ahol a szent maga öltözteti be Szent Klárát. A képen ábrázolt jelenet ugyanakkor magába sűríti a legendás életrajznak azt az eseményét is, hogy Ferenc megtérésének kezdetén finom ruháit levetve Rómába zarándokolt, és a Szent Péter templom átriumában a koldusok közé vegyült.[16]

A *IV. jeleneten piros sapkás és piros ruhás előkelő öltözetű férfi látható, kezében kőhöz hasonló tárggyal, a másik, az egyszerűbben öltözött férfi pedig dorongokkal bántalmazza a ruhátlanul térdeplő, imádkozó szentet, akinek teste sebhelyekkel tele, fején és oldalán kiserken a vér. A háttérben a szent egy társa imádkozik, jobbra fent az Úr sugaraktól övezett keze jelenik meg. Celánói Tamás az első életrajz V. fejezetében részletesen leírja, hogy amikor a szent visszament a városba, rossz külseje miatt szidalmazni kezdték, és esztelen bolondnak nevezték, sőt az utca sarával és kövekkel dobálták meg. Ezt hallván apja odasietett, de nem azért, hogy őt kiszabadítsa, hanem azért, hogy elveszítse. Minden kíméletet félretéve úgy vetette reá magát, mint a dühös farkas a bárányra. Hazahurcolta fiát, és egy sötét odúba zárta.[17]

Az Ermitázsban őrzött lapon folytatódik a legenda (4. kép). A *V jelenetben, anyja Ferencet kiszabadítja, a *VI. jelenetben pedig az apa Guido püspök elé hurcolja fiát, aki minden ruháját levetette, és apjának visszaadta. (Itt az apát a *IV. jelenettel teljesen azonos módon, piros ruhában és sapkában látjuk.) A *VII. jelenetben azt ábrázolták, amikor útonállók támadtak reá, rongyait is elvették, és Ferencet a hóba lökték. A *VIII. jelenetben a Gubbió környéki leprásokat ápolja.[18]

A vatikáni fólió IX–XII. jelenetének számozása és latin titulusai is megmaradtak: IX. q(uo)m(odo) ip(s)e flagellat seip(su)m nudu(m) et p(ost) hec posuit se in nivem magnam (hogyan ostorozta saját meztelen testét és ezután nagy hóba feküdt); X. q(uo)m(odo) demones c(ru)ciaba(n)t ip(s)um (hogyan kínozták őt a démonok); XI. q(uo)m(odo) christe app(ar)uit sibi i(n) forma Serafin (hogyan jelent meg neki Krisztus szeráf alakjában); XII. q(uo)m(odo) sanavit unu(m) qui fuit fix(us) in gutt(ure) cum gladio (hogyan gyógyított meg valakit, akinek kard szúrta át a torkát) (5. kép).[19]

A New York-i Metropolitan Museumba került fólión fejeződik be a legenda: *XIII. Prédikáció a madaraknak, *XIV. A szent halála. *XV. Egy halott lány feltámasztása. *XVI. Egy fogoly kiszabadítása (6. kép).[20]

Nézzük meg, miként viszonyul a Louvre-ban őrzött fólió négy jelenete a szent legendájának legkorábbi ábrázolásaihoz. A XIII. századi itáliai ábrázolások olyan oltártáblákon jelennek meg, amelyek közepén a szent ikonszerű, álló figurája látható.[21] A firenzei Santa Croce Bardi kápolnájának 1250 körüli hatalmas fatábláján a szentet körülvevő húsz jelenet, szemben a Louvre fólióján látható négy jelenettel, a szent életének későbbi mozzanatait ábrázolja, amelyek a rendtörténetre és a csodákra koncentrálnak. A Louvre-fólió *III. és *IV., erősebben elbeszélő stílusú jelenetéhez

[16] DE CELANO, Thomas: *i. m.* (12. j.) Vita prima, cap. X. 23.; Vita secunda, cap. IV. – WARR, Cordelia: *The Striped Mantle of the Poor Clares: Image and Text in Italy in the Later Middle Ages* = Arte Cristiana (86.) 1998. 415–430. 3. kép. – A középkori Szent Péter bazilika átriumáról vö.: BREDEKAMP, Horst: *Sankt Peter in Rom und das Prinzip der Produktiven Zerstörung. Bau und Abbau von Bramante bis Bernini.* Berlin, 2000. 11. kép.

[17] DE CELANO, Thomas: *i. m.* (12. j.) Vita prima, cap. V. 11–12.

[18] LEVÁRDY, 1973: *i. m.* (3. j.) 148. szám és kép.

[19] MORELLO: *i. m.* (3. j.) 139–140 és LEVÁRDY, 1973: *i. m.* (3. j.).

[20] TÖRÖK, 1992: *i. m.* (3. j.) 570–572.

[21] KRÜGER, Klaus: *Der frühe Bildkult des Franziskus in Italien. Gestalt- und Funktionswandel des Tafelbildes im 13. und 14 Jahrhundert.* Berlin, 1992. 27–49 kép.

*4. kép: Jelenetek Szent Ferenc legendájából. (*V–*VIII.)*
Szentpétervár, Ermitázs, 16932.

5. kép: Jelenetek Szent Ferenc legendájából. (IX–XII.)
Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 8541, fol. 91r.

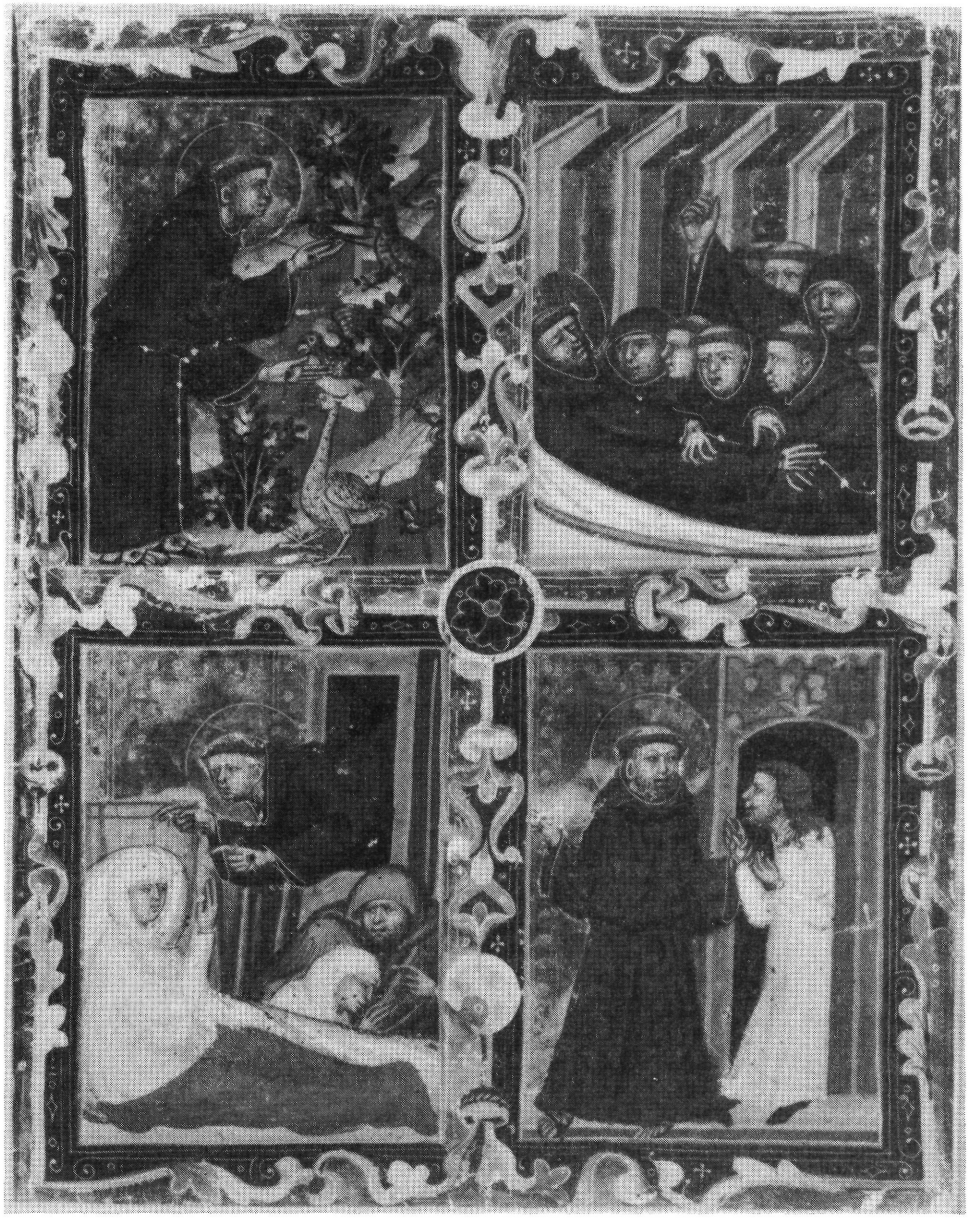

*6. kép: Jelenetek Szent Ferenc legendájából. (*XIII–*XVI.)*
New York, The Metropolitan Museum of Art, 1994. 516.

csak későbbi freskóanalógiákat ismerünk. Nyilvánvaló, hogy ezek előzményei éppen olyan legendagyűjtemények miniatúraábrázolásaiban rejlenek, mint a Magyar Anjou Legendárium. A Bienno/ Brescia Santa Maria Annunziata templomának XV. század végi freskója azt a legendarészletet mutatja be, amikor Szent Ferenc Rómában a szegényekhez csatlakozik, és a Szent Péter Bazilika előtt velük együtt koldul. Ugyanitt egy másik jelenetben a meztelenre vetkőztetett ifjút apja ostorozza, egy szolga és a kétségbeesett anya jelenlétében. Jacopino da Scipione, a bergamói Santa Maria delle Grazie templomából leválasztott, 1500 körüli freskója (magángyűjtemény) azt ábrázolja, hogy az asszisziak a város utcáin rongyokban bolyongó szentet bolondnak vélték, és sárral dobálták. Ugyanennek a jelenetnek a jobb oldalán pedig apja ütlegeli a szentet.[22] Ez a két mozzanat még jobban egy képbe sűrítve jelenik meg miniatúránkon.

A leprás képében megjelenő Krisztusnak adott csók vissatérő mozzanat Toulouse-i Szent Lajos legendájában is. A lováról leszállt Szent Ferenc ruháját adja egy koldusnak Giotto XIII. század végi freskóján, az Assisi San Francesco templomában.[23] Erre az ikonográfiai megoldásra erősen emlékeztet első miniatúránk, nemcsak a ló ábrázolása miatt, hanem a sötétbarna csuhás, lepráként ábrázolt Krisztus nyakában látható kék lepel is ezt sugallja.

A keresztre feszített Krisztus és Szent Ferenc kapcsolatának igen korai, táblaképi megjelenítését ismerjük. Az ún. „croce dipinta"-kon, a festett kereszteken, a „suppedaneum"-ban Szent Ferenc arcát Krisztus lábsebéhez érintve térdel. A jelenetből a Megváltóhoz fűződő bensőséges kapcsolat tükröződik, annak ellenére, hogy a szent alakja parányi. (l. például az Assisi Santa Chiara tábláját). Később Szent Ferencet nagyobb méretben ábrázolják, amint a kereszt lábát átöleli – (pl. a Clevelandi Múzeumban őrzött Sasetta festményen). A legendajelenetekben, Krisztus többnyire interieur-ben, a San Damiano templom belsejében található feszületről szól Szent Ferenchez.[24] A szentet remeteségében tájban, imádkozva ábrázoló megoldás ritka, de előfordul egy 1440–1450 körüli lombardiai antifonáriumban (OSzK. Clmae 462, fol. 19r) is. A térdelő ifjúként dicsfénnyel ábrázolt szentnek itt nem a keresztre feszített Krisztus, hanem aranysugarak között az Atya, palástban, áldó gesztussal jelenik meg.[25]

Közvetlenül a Szent Ferenc-legendát követi a másik ferences szent, Toulouse-i Szent Lajos legendája. Kanonizációjára 1317-ben, tehát nem sokkal a kódex készülte előtt került sor. Történetének ábrázolása az Anjouk számára politikai és dinasztikus okokból közismerten egyaránt fontos volt.[26]

[22] KAFTAL, George: *Saints in Italian Art. Iconography of the Saints in Tuscan Painting.* Florence, 1952. 385–416. – UŐ.: *Iconography of the Saints in Central and South Italian Schools of Painting.* Florence, 1965. 469–500. – KAFTAL, George–BISOGNI, Fabio: *Iconography of the Saints in the painting of North East Italy.* Florence, 1978. 327–342. – KAFTAL, George–BISOGNI, Fabio: *Iconography of the Saints in the painting of North West Italy.* Florence, 1985. 284–304. lap, 391–393. kép.

[23] BLUME, Dieter: *Wandmalerei als Ordenspropaganda. Bildprogramme im Chorbereich franziskanischer Konvente Italiens bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts.* Worms, 62. kép.

[24] KRÜGER: *i. m.* (21. j.) 296. kép. – BAUCH, Kurt: *Christus am Kreuz und der heilige Franziskus* In: *Festschrift für Carl Georg Heise zum 60. Geburtstag.* Berlin, 1950. 103–112. – *European Paintings Before 1500. Catalogue of Paintings: Part One. Published by the Cleveland Museum of Art.* 1974. 43. kép. – BLUME: *i. m.* (23. j.) 64. kép.

[25] BERKOVITS Ilona: *Az Iparművészeti Múzeum olasz antifonáriuma* = Szépművészet (4.) 1941. 213–218. lap, 3. kép. – *800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters.* Krems-Stein, 1982. 549–550. – KIRSCHBAUM–BRAUNFELS: *i. m.* (12. j.) 293. lap. 12. kép.

[26] TOYNBEE, Margaret R.: *S. Louis of Toulouse and the Process of Canonisation in the Fourteenth Century.* Manchester, 1929. – KLEINSCHMIDT, Beda: *St. Ludwig von Toulouse in der Kunst* = Archivum Franciscanum Historicum (2.) 1909. 197. skk. – GARDNER, Julian: *Saint Louise of Toulouse, Robert of Anjou and Simone Martini* = Zeitschrift für Kunstgeschichte (39.) 1976. 12. skk. – HOCH, Adrian S.: *The Franciscan Provenance of Simone Martini's Angevin St. Louis in Naples* = Zeitschrift für Kunstgeschichte (58.) 1995. 22–38.

Legendájából korábban egyetlen vatikáni fólió volt ismeretes, az V–VIII. számmal ellátott jelenet: V. Q(uo)m(odo) pascebat viginti quinq(ue) paup(er)es (a szent miként vendégelt meg huszonöt szegényt); VI. Q(uo)m(odo) portaba(n)t sibi cor(pus) Christi cu(m) c(ru)ce (hogyan vitték neki Krisztus testét kereszttel); VII. Q(uo)m(odo) una ceciderat de asino (hogyan esett le egy nő a szamárról); VIII. Q(uo)m(odo) eade(m) d(omi)na pep(er)it duas filias (hogyan szült ugyanaz az úrnő két leányt) (7. kép).[27]

A kaliforniai Berkleyben, a Bancroft Library 1981-ben megszerzett egy addig ismeretlen lapot Toulouse-i Szent Lajos legendájából.[28] Ezen a következő jelenetek láthatók: A halcsoda, A halott gyermek feltámasztása, A leprásnak adott csók, Az ördög kísértése az éjszakai ima közben (8. kép). A Magyar Anjou Legendárium eddig ismert nyolc jelenete Tuolouse-i Szent Lajos legendájának egyik legkorábbi részletes ábrázolását őrzi. A Károly Róbert által alapított nápolyi Santa Chiara templom kolostorának refektóriumában a szent életét részletesen bemutató freskók jórészt elpusztultak. Ambrogio Lorenzetti 1330 körüli sziénai freskóciklusa sem maradt meg teljes épségben. Simone Martini röviddel 1317 után készült híres oltárképének (Nápoly, Museo di Capodimonte) öt predellaképe közül a középső, a szegények megvendégelése, az egyike azoknak, amelynek témája miniatúráink között is előfordul, bár az ikonográfiai megoldás tekintetében sokban eltér a vatikáni kódexlap ábrázolásától.[29] A szegényeknek étellel szolgáló Szent Lajos püspök miniatúra-ábrázolása kódexünkkel csaknem egy időben található Navarrai Johanna Liber Precum-ában (Bécs, ÖNB). A jelenet a firenzei Santa Croce refektóriumában, Taddeo Gaddi freskóján is feltűnik, a szent itt is az ételt tartó edényt fogja kezében .[30] A példák arra utalnak, hogy a legendának ez a mozzanata a legkorábbi ciklikus ábrázolások állandósult elemévé lett.

A Magyar Anjou Legendárium jelenetei már több legendás mozzanatot rögzítenek, mint Simone Martini oltárképe. A halcsoda ábrázolása nem véletlen, hogy bekerült a Legendáriumba, hiszen a csodák szövegében is ez a leghosszabb. Ez arról szól, hogy hogyan találták meg a kereskedő tengerbe dobott pénzét, a vihar elmúltával a hal gyomrában. A halcsodának csak egyetlen, képünknél jóval későbbi itáliai ábrázolása ismeretes, Benedetto Bonfigli 1453-ban festett freskója a perugiai Palazzo Comunaléban.[31]

A Berkleyben található fólió *II. képén a szentnek azt a csodatételét látjuk, amikor a legenda szerint egy ablakból kiesett gyermeket keltett életre. Az általunk megtalált legendaváltozatnak pontosan megfelel a lépcső ábrázolása, míg ebben a szövegrészben nem esik szó a kocsiról. Simone Martini predellaképén is látható egy gyermek feltámasztása jelenet. Ott sem a lépcső sem, a kocsi nem látható, de némi hasonlóság figyelhető meg az épület, illetőleg az erős érzelmi megnyilvánulást tanúsító anya bemutatásában. A legendának számos változatát ismerjük amely szerint a szent gyermeket támaszt fel, így érthető, hogy az egyik ilyen jelenet a szent történetét bemutató sorozatokban már igen korán helyet kapott. Valószínű, hogy a Magyar Anjou Legendárium miniátora több legendaváltozatból merített.[32]

[27] MORELLO: *i. m.* (3. j.) 140. és LEVÁRDY, 1973: i. m. (3. j.) 151. sz.

[28] Berkely, Bancroft Library, University of California, Specilia Collections, 2MS A2M2 1300:37, vö.: BADER–STARR: *i. m.* (3. j.) – TÖRÖK: 1992. *i. m.* (3. j.) 572–575.

[29] GARDNER: *i. m.* (26. j.) 1. kép. – BOLOGNA, Ferdinando: *I pittori alla corta Angioina di Napoli 1266–1414 e un riesame dell'arte nell'età fridericiana.* Roma, 1969. IV/1–66. kép.

[30] TOYNBEE: *i. m.* (26. j.) 228. – KLEINSCHMIDT: *i. m.* (26. j.) 3. kép. – BLUME: *i. m.* (23. j.) 83. skk. 228. kép.

[31] KLEINSCHMIDT: *i. m.* (26. j.) 5. kép. – KAFTAL, 1965: *i. m.* (22. j.) 826. kép.

[32] TÖRÖK: 1992. *i. m.* (3. j.) 575. – BOLLANDUS, Ioannes: *Acta Sanctorum Ungariae.* Tyrnaviae, 1737. 793, C/IX/87: „Puer unius anni in parentum absentia cadens de quadem fenestra, ubi erant gradus duodecim lapidum, vere mortuus erat, et totaliter conquassantus et niger factus, ita quod sibi os non poterat aperiri. Facto autem voto ad S. Ludovicum fuit illico suscitatus."

7. kép: Jelenetek Toulouse-i Szent Lajos legendájából. (V–VIII.) Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 8541, fol. 92v.

*8. kép: Jelenetek Toulouse-i Szent Lajos legendájából. (*IX–*XII.) Berkeley, Bancroft Library, University of California, Specilia Collections, 2MS A2 M2 1300–37.*

Toulouse-i Szent Lajos legendája a Magyar Anjou Legendáriumban eredetileg tizenkét jelenetes lehetett. A kodikológiai és ikonográfiai megfigyelések alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy négy jelenet hiányzik a miniatúraábrázolások elejéről, ezután következik a vatikáni V–VIII., majd ezt követhette a Berkley-ben őrzött, *IX–*XII.

A Louvre-ban talált, a Szent Ferenc-ikonográfia szempontjából is jelentős fólió azt igazolja, hogy nemcsak magángyűjteményekben, hanem múzeumok grafikai gyűjteményeinek XIV. századi „ismeretlen" olasz anyagában is várható még a Magyar Anjou Legendárium egy-egy további fóliójának előbukkanása.

TÖRÖK GYÖNGYI

Janus Pannonius versei Battista Guarino egy kódexében. 1981-ben Csapodi Csaba részletező áttekintést adott a Janus Pannonius szövegeit megőrző, addig ismert kéziratokról.[1] Könyve nélkülözhetetlen segédeszköz a szöveghagyományban való eligazodáshoz. Az újabban fölbukkanó szövegek ennek az összeállításnak kiegészítését szolgálják.

M. C. Davies 1984-ben ismertette a cambridge-i UL Add 6188 számú humanista kéziratot.[2] A ritkaságokat tartalmazó gyűjteményből, amely korábban Ferrarában volt, ugyan már a XVIII. században közöltek részleteket, de teljes vizsgálatára csak most került sor. Füzetenként váltakozva tartalmaz prózai és verses anyagot. A XV. század derekának nagyon kedvelt invektíva irodalmából a Faciótól Vallára, Tommaso Moronitól és Perottitól Poggiora írt művek mellett vannak benne levelek is Poggiotól (közöttük néhány autográf!), valamint Brunitól és Isotta Nogarolától. Külön-külön fasciculust képeznek Porcellio és Niccolo Perotti versei. Utólag, végig az egész kéziraton az üresen maradt helyekre két egymástól jól elkülöníthető kéz beírta Battista Guarino és Janus Pannonius néhány versét, illetve egy eddig azonosítatlan költő számos alkotását.[3]

Davies megállapította, hogy a kódexs papírja legnagyobbrészt 1455-ös bolognai (Br. 8441), egy füzet pedig luccai 1457-es (Br. 6027) műhely terméke. A tulajdonos bejegyzéseket is azonosította. Ennek alapján bizonyos, hogy a kézirat a XVI–XVIII. században Ferrarában volt.

A kódex alapját képező szövegekről, és ez mind a prózára mind a versekre érvényes, kimutatta, hogy azoknak leírása nagyjából 1455 táján történt Bolognában. Az összeállító pedig olyan valaki lehetett, aki a bolognai egyetemmel is kapcsolatban lévő Nicolo Perottihoz valamiképpen közel állott. Így juthatott hozzá a ritka, vagy éppen más forrásokból teljesen ismeretlen szövegekhez. Ilyen például a föltárás okául szolgáló, a tanulmány címét is adó Perotti–Valla levelezés néhány darabja is. Eddig jutott a kutatásban M. C. Davies.

A kötetbe utólag bemásolt Battista Guarino, és a minket most elsősorban érdeklő Janus Pannonius verseket vizsgálva – úgy tűnik – az eredeti gyűjtemény összeállítójához is közelebb jutunk.

Már az első rátekintésre is ráismerünk Battista Guarino kezére, legalábbis mint a maga és Janus verseinek bemásolójára. Janus Pannoniustól két elégia van a kötetben: „Conquestio de aegrotationibus suis" (El. II 10) és az „Ad somnum" (El. I 11). Mindkét vers 1466-ból való. Egy

[1] CSAPODI Csaba: *A Janus Pannonius-szöveghagyomány.* Bp. 1981. (Humanizmus és Reformáció 10.)

[2] DAVIES, M. C.: *Niccolo Perotti and Lorenzo Valla: Four new letters.* = Rinascimento (24.) 1984. 125–147. Vö. *Iter Italicum* IV 10/b

[3] GUARINO, Battista: *Poema.* Modena 1496. Hain 8127. Itt mind a kilenc vers ki van adva. Az ismeretlen költőnek van egy verse Battista Guarinóhoz. Egyébként Lucas Ripa tanítványa volt. A sok költőt szárnyra bocsájtó „syllabarum magister" 1468-tól volt a ferrarai Studio tanára. A jellegzetes szálkás írással bemásolt versek szerzőjeként leginkább Ludovicus Pictorius sejthető.

füzet üresen maradt végére, a 125. f. hátára kezdte beírni Janus verseit. A második elégia a 128. f. közepén végződik. Ezt követően üresen maradt a levél hátoldala is. Erre azért érdemes figyelnünk, mert Battista Guarinónak ekkor, 1466 után valamikor, még csak ez a két elégia volt a kezében, olyan, amelyet távolra került barátjától kapott.

Battista 1460-tól apja örökében Ferrarában a Studio tanára volt. A Janusszal közös tanulóéveket követő időszakról is vannak ismereteink. Az Itália-szerte nagyon tisztelt Guarino mester ugyanis humanista kapcsolatait is fölhasználta, hogy hat fiának pályáját irányítsa. Hatalmas levelezéséből látjuk, hogy hogyan kereste és találta meg a megfelelő támogatót, kinek-kinek hajlamait és adottságait szem előtt tartva. Kódexünk szempontjából Manuele fiára figyelünk először. Ő a papi pályát választotta. Kisebb javadalmakat már birtokolt, amikor apja a Római Kúria felé irányította. 1453-ban Bessarion kardinális pártfogásába ajánlotta. A bíboros, mint pápai legátus 1450–1455-ig Bolognában tartózkodott. Vele volt titkára Niccolo Perotti is. Manuele Guarinónak biztos támogatója volt Rómában az atyai barát Poggio Bracciolini secretarius apostolicus. De közbenjárt érdekében apja tanítványa Bartolomeo Facio, a nápolyi király humanistája is. A legidősebb Guarino fiú, Girolamo már egy évtizede Alfonz király udvarában volt. A hathatós támogatások következtében Manuelét már 1455-ben a frissen megválasztott III. Callixtus pápa unokaöccse, Lodovico Mila püspök környezetében találjuk. Amikor 1555 nyarán, mint legátus, ez a püspök került Bessarion utódjaként Bolognába, Manuele Guarino már mint titkára kísérte őt oda. Nyilván vele volt Bartolomeo Facio négy Vallára írt invectivája, amelyeket a szerző Girolamónak már 1450-ben elküldött. A cambridge-i kézirat éppen ezzel a szöveggel kezdődik. Manuele 1455 nyarán került legátus pártfogója kíséretében Bolognába. Ugyanezen év őszétől kezdte meg legfiatalabb öccse Battista működését mint lector a bolognai egyetemen. Apja Ferrarában boldogan fogadta a gratulációkat azért, hogy fia „tam iuuenili aetate" azaz tizennyolc évesen elérte azt, amire mások öregkorukig sem jutnak. Bemutatkozó előadását még a pápai legátus is meghallgatta![4] 1455–1457/8-ig tehát két ifjú Guarino is volt a bolognai humanisták vonzáskörzetében.

Amint láttuk, M. C. Davies megállapította, hogy a kézirat papírjának nagyobbik része 1455-ből, Bolognából, egy füzete 1457-ből Luccából való. A szövegek jó része datálható, keletkezésük 1454–1455-ben igazolható. Davies, megfelelő apparátussal azt is bebizonyította, hogy a másolás 1455 táján Bolognában történt. Minthogy a gyűjtemény későbbi tulajdonosa az 1460-as évektől bizonyosan az oda bemásolgató Battista Guarino volt, nagyon valószínű, hogy az 1455-től Bolognában lévő Guarino fiúk valamelyike lehetett a gyűjtemény alapszövegének összeállítója, vagy birtokosa.

A minket elsősorban érdeklő két Janus elégia szövege ismert. Mégis, a szövegkiadáshoz komoly hozadéka van. Több helyen is ad változatot, egy-egy helyen más kifejezést is. Helyesírása, interpunctiója is eltér az eddig ismert változatoktól. Márpedig ez a szöveg állhat a legközelebb Janus kézírásához. Egykorúak, iskolatársak voltak, ugyanazt tanulták közös mesterüktől a ferrarai Stúdióban.

A két elégia egy füzet végén, a ff. 125^{v}–128^{r}-ón található. A lap közepén fejeződik be. A fél lap üres, a hátoldala is. Ha Battistának lett volna még Janustól éppen akkor más verse is, akkor azt nyilván oda folytatólagosan bemásolta volna.

Nagyon valószínű, hogy Janusnak 1466-ban adódott alkalma, hogy új verseit barátjának elküldje. A küldemény kézbesítője a magyarországi báróifjak azon csoportja volt, akik éppen az ő nyomdokain kezdték tanulmányaikat Ferrarában. Tudjuk, hogy 1466–67 telén Geréb László a király unokaöccse, a Perényi és a Pálóczy család egy-egy ifjú sarja, nyilván megfelelő kísérettel, együtt tűnt föl Ferrarában.[5]

[4] *Epistolario di Guarino Veronese.* Racc. ill. da Remigio SABBADINI. Vol. I–III. Venezia 1915–1919. Manueléről: II Nr. 875. III 453–454, 492–494. Girolamo: III 384, 405, 450. Battista: II Nr. 894, 895. III 490–491. etc. ad indices.

[5] RITOÓK-SZALAY, Ágnes: *Ferrara und die ungarische Humanisten.* In: *Universitas Budensis 1395–1995.* Edd. László SZÖGI–Júlia VARGA. Bp. 1997. 154.

Meglátogatták a királyt még gyermekkorából ismerő András karthauzi szerzetest és nyilván átadták az ajándékot az akkor már az apja örökében működő Battista Guarinónak is. Hogy ez a két elégia valahogyan megelőzte Ferrarában az egyébként korábban keletkezetteket is, arra bizonyíték Battistának egy másik Janus kézirata. Az OSzK Cod. lat. 357. számú kódexe. Ez is Battista Guarino kezéből került ki. Mint ismeretes, tartalmazza Guarino-panegyricust, valamint az elégiák sorát. Ezeknek szokásos sorrendjét fölborítva, az élen éppen a cambridge-i kéziratban található két elégiát találjuk. Ez a kódex 1469 után keletkezett, akkor, amikor Battista már kézhez kapta Magyarországról az apjára írt dicsőítő verset. Ezt és az elégiákat összegyűjtve, hozzáfűzött még néhány levelet, amelyek Janusnak szóltak, vagy őt érdekelhették. Nyilván Magyarországra szánta, de a küldemény már nem érhette el címzettjét. Van Battista levelei között egy, amelynek dátuma 1467 áprilisa. Ez a sokszor hivatkozott Jo. Bertuciushoz szóló írásmű.[6] Itt Battista Guarino egy, valószínűleg fiktív, szümposzion leírását adja. Benne ő, a műfaj szabályainak megfelelően, védelmébe veszi, ismerteti és fölmagasztalja Janust a költőt. A megírásra nyilvánvalóan az 1465-ös követjárás után került sor. Janus ekkor pályája csúcsán, mint főpap és királyi követ vonult végig Itálián. Tíz év múltán ekkor adódott alkalom hogy a régi diáktársak szemtől-szembe kerüljenek egymással. Battista írása a tehetséget méltán megillető egyházi és világi méltóság birtokosának laudációja. Annál meglepőbb azonban az utolsó bekezdés egy mondata, amely mintha a sok oldalon keresztül magasztalt, kiváló képességei következtében méltán fényes pályát Janus meggyöngült egészsége veszélyeztetné. A sokszor említett megjegyzés így hangzik: „Cui si omnipotens deus longam in terris vitam dederit, ut ab omnibus optandum est" ... Mintha aggodalom szólna a régi barát szavaiból. Mintha az 1465-ös diadalmenetet követően érkezett küldemény, a két betegségről tudósító elégia felhőt vonna a korábbi látványos ragyogás elé. Mintha ez a mondat Janus elégiájára utalna:

> Qualis erit nobis, si forte erit ulla senectus,
> Cum sit in assiduis prima iuventa malis?[7]

Ezek a sorok pedig éppen a betegségeiről szóló verséből valók, abból, amelyet Battista Guarino másolt be a cambridge-i kéziratba.

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

Ki lehetett Michael de Hungaria? Talán kicsit szokatlan, hogy ennek az írásnak címe végén kérdőjel áll. De még rendhagyóbbnak tűnhet, hogy az állítmány feltételes módban van. Mindez nem kevés bizonytalanságot tükröz. Nem véletlenül. Michael de Hungaria személye ugyanis a lehető legnagyobb homályba burkolódzik. Bár meglehetősen sokan foglalkoztak vele, amelynek során a legkülönbözőbb megállapításokat tették vele kapcsolatban. Ha azonban ezek szembesítésre kerülnek, úgy a vélemények gyakorlatilag kioltják egymást, és marad a szinte semmi. A legkisebb közös nevező a szakirodalomban az, hogy külföldön tevékenykedett szerzetes volt a 15. században.

Az, hogy nem Magyarországon működött, a névformájából egyértelműen kikövetkeztethető. Az elmúlt időkben az emberek nevükben évszázadokon át hűségesen ragaszkodtak származási helyük megjelöléséhez. Eleinte azért, mert még nem voltak biztonságosan megszilárdult családnevek, így ha valaki elhagyta a helységet, ahová tartozott, írásban a keresztneve mellé a származási helyét adta meg. Szülőhelyén persze ilyen megjelölés teljességgel értelmetlen lett volna, így ott

[6] ÁBEL Jenő: *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia.* Bp. 1880. 203–211.

[7] El. I 10, 29–30.

vagy atyai (Georgius Francisci), vagy foglalkozási (Ludovicus Faber), vagy valamilyen, az illető személyre vonatkozó jellemző névvel (Stephanus Parvus) különböztették meg egymást az emberek. Idővel ezekből, ill. anyanyelvi változataikból azután az immár öröklődő családnév lett.

Miután a középkorban az írásbeliség hazánkban szinte kizárólag latin volt, e megjelölés előtt a „de" szó állt. Minél távolabb került valaki szülőhelyétől, annál nagyobb területet fogott át a neve mellé helyezett földrajzi fogalom. A fontos csak az volt, hogy az emberek az adott városban, ahol az illető ezt a névformát használta, ezt általában ismerjék. A kisebb helységek esetében ez legfeljebb a megye határáig terjedt, míg a nagyobbakat (pl. Pelbartus de Temesvar) országosan lehetett használni. A kevésbé ismert, kisebbek esetében a megye megjelölés (pl. Joannes de Pilis) volt általában elfogadott. A külföldön tartózkodó egyedül csak az országa nevével tudta magát jelölni, hiszen ott a jelentősebb hazai városok neve is szinte ismeretlen volt. Ezek után a „Michael de Hungaria" névhasználat biztos jele annak, hogy ő nem Magyarországon, hanem külföldön tevékenykedett. Ugyanez volt a helyzet más hasonló nevet viselt hazánkfiával: Antonius de Hungaria, Georgius de Hungaria stb.

Amíg a szakírók a szerzetes mivoltában egyek voltak, a rendi hovatartozása már erősen vitatott volt. Az ezzel kapcsolatos vélemények három nagy csoportot alkotnak: pálos, domonkos és ferences. E kérdéssel kapcsolatban csak akkor lehet érdemben állást foglalni, ha valami tényszerűt lehet érvként, vagy cáfolatként felhozni. Ehhez azonban előbb tudni kell, hogy Michael de Hungariától mely munkák szövege származik. Csak ezt követően lehet arra rátérni, hogy azokból mi is olvasható ki személyére vonatkozólag. Ugyanis az ő esetében még a szerzőség kérdése is sokáig gondot okozott a szakembereknek.

Neves hazánkfia, David Czvittinger múlhatatlan érdemeket szerzett, hogy 1711-ben közreadta összefoglaló munkáját az általa ismert magyarországi szerzők életrajzi bibliográfiájával. Ő azonban – sajnos téves meghatározással – a *Biga salutis* című, több kiadást megért, a szerző neve nélkül közreadott munka alkotójának Michael de Hungariát tartotta. J.G.T. Graesse, a neves bibliográfus pedig ugyanezt a munkát hol Michael de Hungariának, hol Pelbartus de Temesvárnak tulajdonította. Így tehát összekeveredett a három magyar származású szerző neve, ill. írása. Az ő, prédikációs irodalomhoz tartozó munkáik a reformáció megindulása előtt számos kiadásban láttak napvilágot. Miután ezeket az adatokat a későbbiekben több neves szakíró, így az ősnyomtatványok ma is használt világbibliográfiájának összeállítója, Ludwig Hain is átvette. Az ő nagy tekintélye nyomán a legrégebbi könyvek szakirodalmában a *Biga salutis* című munkát nem annak valódi szerzője, Osvaldus de Lasko, hanem jelentős részben Michael de Hungaria neve alatt tartották nyilván. Csupán a legutóbbi időkben vált immár világszerte tudatossá a szakkörökben, hogy Michael de Hungariának kizárólag egyetlen munkája maradt fenn nyomtatásban: a *Sermones tredecim universales* c. írása. Így a személyét illető minden további következtetés levonásakor erre a munkára lehetett csak biztonsággal támaszkodni.

A fent említett két másik, Magyarországon a 15. és 16. század fordulóján élt, ferences szerző munkái templomban tartandó, kész beszédek teljes szövegét tartalmazta, amint ez akkoriban igen elterjedt volt. A kevésbé felkészült lelkipásztorok ugyanis igényelték az ilyen támogatást, hogy az egyházi ünnepeken tartott szertartások során erre támaszkodva tudjanak beszédet mondani. Az év minden vasár- és ünnepnapján a mise során evangéliumként és leckeként pontosan előírt bibliai szövegeket olvastak fel. Általában ezekből kiindulva beszéltek a lelkipásztorok a templomban a jelenlévőknek.

Michael de Hungaria tehát végigböngészte ezeket, az év valamennyi ünnepnapjára rendelt – akkor egész Európában egységesen latin nyelvű – szövegeket. Talált is közöttük 13 olyan szót, amely mindegyikben fellelhető. Ő azután ezekhez a szavakhoz fűzött egy-egy „prédikációt", ahogy ezt munkája címében írta. Ezek azonban pontosabban fogalmazva fejezetek, amelyek egyenként 9–16 részt, egymástól független gondolatot tartalmaznak. Műve tehát – a többi hasonló munkával szemben – nem teljes beszédeket, hanem csupán vázlatokat tartalmaz. Ezzel is jól

használható támaszul kívánt szolgálni a prédikáló papnak, aki ennek segítségével az arra a napra rendelt bibliai szöveg egyik szavából tudott kiindulni.

Hogy könyvének olvasója számára mintegy használati utasítással szolgáljon, Michael de Hungaria kis jegyzéket állított össze ehhez. Természetesen ezt is – mint a munkájának teljes szövegét – latinul írta. Ebben a lelkipásztori munka során gyakrabban felmerülő témák vezérszavait sorolta fel betűrendben: pl. üdvözülés, irigység, halál. Majd emellé a szó mellé odaírta, hogy hányadik fejezet melyik részében található művében az ehhez a témához megfelelő gondolat. Így a beszédet tartani szándékozó pap megtalálhatta az említett jegyzékben azt a témát, amelyről szólni kívánt híveinek.

A munkája címében álló „universales" szó arra utal, hogy az általánosan, vagyis az év valamennyi vasár- és ünnepnapján a középkori római egyház egész területén használható. Ez egyben rögtön magában foglalta azt a törekvést, hogy szövegében minden helyi vonatkozást kerüljön. Csakis így tudta biztosítani az „univerzális" felhasználhatóságot. Nyilván nem tudott volna mit kezdeni, mondjuk egy spanyol plébános valami speciális, a magyarországi helyzetre vonatkozó részlettel, amilyenek Temesvárinál és Laskainál megtalálható. Ez a mindenhol történő alkalmazhatóságra való tudatos törekvése miatt azután írása minden egyéni ízt nélkülöz. Már pedig éppen ilyenekből lehetne a szerző személyére vonatkozólag valami következtetést levonni.

Könyve nyomtatott szövegének vizsgálata alapján kiderült, hogy abba valaki betoldott egy – valójába oda nem tartozó – beszédet. Ezzel az eredeti 13-ból 14 lett. Tucatnyi kiadásban így a címben olvasható 13 ellenére 14 fejezet található. Így a témákat közlő és érintetlenül hagyott jegyzék a megváltoztatott fejezetszámozás miatt jelentős számban hibás utalásokat tartalmaz. Jellemző a reformáció előtti évtizedek szigorú szövegőrzésére, hogy ezt, a használhatóságot súlyosan csorbító hibát hosszú időn át ismételve, változatlan formában újra meg újra változatlanul kiadták. Úgy tűnik, hogy akkoriban e szöveg olvasói nem ismerték fel a jegyzék mutatószerepét, és a kötetet csupán önálló elmélkedések sorozatának fogták fel. Ezáltal a szerző igen szellemes és gyakorlatias felfogásban készült írását már nem eredeti céljának megfelelő módon használták.

De nem csupán egy fejezetet toldottak be utólag a *Sermones tredecim universales* eredeti szövegébe, de hozzácsatolták három, Michael de Hungaria munkájától teljesen független beszédet is. Ezekben már akadnak olyan részletek, amelyek módot adak a mű földrajzi tájolásához: beszámoló az oxfordi doktorrá avatás szertartásáról, több helyen angol nyelvű mondatok stb. A nyomok így tehát Angliába vezetnek. Érdemes itt megjegyezni, hogy ezt az önkényesen hozzácsapott függeléket a hagyományőrzés szellemében az összes nyomtatott kiadás a 15. század utolsó évtizedeitől a 17. század elejéig szigorúan megtartotta. Ezt is Michael de Hungaria munkája szerves részének tekintették.

A *Sermones tredecim universales* első nyomtatott kiadása, bár a megjelenés helyére és idejére nem tartalmaz semmiféle utalást sem, a betűtípusok vizsgálata alapján 1480 táján látott napvilágot a németalföldi Leuvenben Johannes de Paderborn nyomdájában. A kézirat, amelyről a szedés készült igencsak megromlott állapotban volt. Ezt bizonyítja, hogy a 13 fejezet mintegy másfélszáz önálló részének betűkkel történt jelölése közül nem kevesebb, mint 24 helyen hiányzik. Pedig a használathoz adott, tematikus jegyzék utalása erre történt. Jól érzékelhető tehát, amint erről a fentiekben már szó esett, hogy Michael de Hungariának egyedülállóan gyakorlatiasnak mondható módszere, amellyel minden ünnepre és egész Európában jól használható fonalat kívánt adni a prédikáló papoknak, immár feledésbe merült.

Ebből arra kell következtetni, hogy a kéziratok újabb és újabb másolása során a szövegben 1480-ra immár súlyos elváltozások keletkeztek. Miután minél több esetben történik a kéziratos másolás annál nagyobb a hibák keletkezésének lehetősége. Ilyen sok betoldás, változtatás és torzulás létrejöttéhez és a mű eredeti funkciójának elfeledéséhez pedig hosszabb időre van szükség. Ezért arra kell gondolni, hogy az eredeti munka megírása az első nyomtatásban készült kiadás előtt jelentősen korábban történt.

Érdemesnek tűnt tehát szemügyre venni, hogy a Michael de Hungaria által hivatkozott szerzők mikor éltek. Egész sor 12–13. századi, részben ugyancsak angliai auktort időrendben továbbiak is követik a 14. század első feléből. Ezek sora azonban ennek a századnak derekén elhunyt Nicolaus de Lyrával megszakad. Egyetlen hivatkozás sem található ennél később írt forrásra. Sőt a függelékben hozzácsatolt és tárgyában a *Sermones tredecim universales*-tól merőben elütő három, angliai eredetű írásban is hasonló a helyzet. Ebből arra kell következtetni, hogy azok szövege sem sokkal a 14. század derekát követően készült. De nem csak időben, hanem nyelvezetében is bizonyos hasonlatosságot mutat az alapmű és függeléke. Mindkettő latinitásában hasonló angliczmusok, vagyis az akkor a tudományos és az egyházi életben nemzetközileg általánosan elterjedt latin nyelvnek ebben a szigetországban használt változatai lelhetők fel.

Hátra van még Michael de Hungaria rendi hovatartozásának tisztázására teendő kísérlet. Szövegéből a kolduló rendek dicsérete olvasható ki. Ezek közül abban az időben a két legelterjedtebb a domonkosok és a ferencesek voltak. Az előbbiek kölni rendházában 1499-ben felismerték a *Sermones tredecim universales* kitűnő alapötletét, amelyet valóban minden idő- és térbeli korlátozás nélkül igen jól tudtak használni a prédikátorok. Megigazították, kibővítették, majd az *Evagatorium* címmel látták el, sőt ahhoz további mutatót készítettek. Ez utóbbiban az év valamennyi vasár- és ünnepnapjaira egy-egy, az illető napra Michael de Hungaria munkájának leginkább alkalmas részletére utaltak. Így nemcsak az elmúlt évtizedek szövegromlását állították helyre, de az eredeti szerző írásának gyakorlatát még jobban és könnyebben használhatóvá tették. Ezzel szinte új életre támasztották ezt a művet, amelynek ezt követően egész sor további kiadása jelent meg.

A reformáció szele azonban hamar végigsepert Európán, így az *Evagatorium* 1519. évi párizsi megjelentetése után e munkának további kiadásai 1611-ig nem láttak napvilágot. Ekkor ismét csak a kölni domonkosok voltak azok, akik Michael de Hungaria több mint egy évszázaddal korábban átdolgozott írását újra kinyomtatták. Ennek címlapján az eredeti szerzőről a következő olvasható: „a rev. P. F. Michaele de Vngaria Ord. F. Predicatorum SS. theologiae doctore summa eruditione conscripti". Tehát őt a domonkosok immár a magukénak tudták. Nehézséget jelent azonban ennek elfogadásánál, hogy ilyen rendi megjelölés e korábbi kiadások tucatjai közül egyetlen-egyben sem olvasható. Még az említett 1499. évi átdolgozott kiadásban sem, amelyet a kölni domonkosok adtak közre. A korai kiadásokban Michael de Hungaria neve mellet mindig a „magister" megjelölés olvasható. Miután műve immár tucatnyi kiadást ért meg, még a 15. században, egyszerre csak feltűnik a „doctor" cím. Feltehetően semmit sem tudtak a szerzőről, de akinek az írása ilyen sok kiadást ért meg, az nyilván a legmagasabb tudományos fokozattal rendelkezett. Valahogy így gondolkozhattak azok, akik ezt a változtatást végrehajtották. Hasonló módon tekintették egy jó évszázad után a kölni domonkosok immár teljesen a sajátukénak ezt a neves szerzőt. Ugyanerre a megállapításra kell jutni, ha az ember a Michael de Hungaria által hivatkozott szerzők névsorát rendi hovatartozás szerint vizsgálja. Egyetlen pálos és domonkos sincs közöttük, viszont ferences annál több.

Így mindent összefoglalva arra a következtetésre lehet jutni, hogy Michael de Hungaria feltehetően a 14. század közepén Angliában valamelyik ferences kolostorban élt. Az alatt a több mint száz év alatt, amíg munkáját újra meg újra lemásolták (a ma ismert 12 ilyen kódex közül hetet Angliában őriznek!), személye teljes homályba veszett. Munkájának szövege, mire az 1480 táján először nyomtatásra került, már megromlott, a szerzőről pedig már nyilván nem tudtak semmit sem. Az a körülmény, hogy írását „unverzális"-nak szánta lehetetlenné teszi, hogy valami többet is lehessen abból róla megtudni. Magyarországi származása a neve alapján kétségtelen. Azonban latinitása alapján immár tartósan a szigetországban tartózkodott, esetleg már tanulmányait is ott végezte. Az azonban nem teljesen biztos, hogy vajon ő hazánkban született, vagy esetleg csak az apja, akitől a „de Hungaria" név esetleg átszállhatott rája.

Sajnos mindössze ennyi, amire műve alapján Michael de Hungaria személyére következtetni lehet. Félő, hogy mivel már a 15. század végén sem ismerték őt, munkájában pedig tudatosan általánosságokba burkolódzott, hogy nem is lehet felőle majd többet megtudni. Hacsak valami véletlen folytán valamilyen új adat (pl. angliai egyetemi feljegyzés) nem kerül elő róla.

BORSA GEDEON

18. századi irodalmi diáktársaságaink és a sajtó*. Az iskolai diáktársaságok felvilágosodás- és reformkori történetét Bodolay Géza 1963-ban megjelent összefoglaló monográfiája[1] már feltárta. A mű kiterjedt anyaggyűjtésen alapszik, a szerző feldolgozta a társaságok fellelhető, mindaddig nagyrészt ismeretlen kéziratos forrásanyagát, az emlékezésekben, levelezésekben és iskolatörténeti kötetekben megjelent összefoglalásokat, a témáról napvilágot látott tanulmányokat. Kísérletet tett arra is, hogy a korabeli sajtóban a magyar irodalmi diáktársaságokról megjelent híradásokat is feltárja, ezen a területen azonban nem törekedett, nem is törekedhetett teljességre, különösen a felvilágosodás időszakára vonatkozóan nem.

A 18. század végi sajtó hatalmas, még mindig többnyire ismeretlen forrásanyagot rejt, mint sok egyéb témában, úgy a hazai diáktársaságok életére és működésére vonatkozóan is. Ennek a sajtóanyagnak a feltárása azért indokolt, mert kiegészítheti, árnyalhatja, esetenként módosíthatja a korábban kialakult képet.

Az első társaságok II. József uralkodásának időszakában keletkeztek. A császár 1782-ben, Gottfried Van Swieten javaslatára, megszüntette az egyházmegyei papnevelő intézeteket, és helyettük nagyobb állami szemináriumok (seminarium generale) felállítását rendelte el, Pozsonyban, Egerben és Zágrábban. II. József egy új, felvilágosult szellemű papi réteg nevelésére tett kísérletet az állami szemináriumok felállításával. A pozsonyi szeminárium 418 növendékkel 1784 tavaszán kezdte meg működését. 1785 nyarán Rautenstrauch császári vizsgáztató biztos ellenőrizte mindhárom új intézmény működését. A szemináriumokban folyó munkával az ellenőr alapvetően meg volt elégedve, ám mivel a hallgatók a tananyagként előírt Frank György-féle egyháztörténetet túl hosszadalmasnak találták, egy, az egyházi körökben általános megbotránkozást keltő javaslattal állt elő. Azt javasolta, hogy a katolikus szemináriumokban ezentúl Matthäus Schrökl wittenbergi protestáns tanár felvilágosult szellemű egyháztörténetét használják tankönyvként.[2] Ekkor új tanterv bevezetéséről is intézkedtek, amely erősen csökkentette a dogmatika korábbi anyagát, és a tanulmányok utolsó, ötödik évének rendjét úgy változtatta meg, hogy abban teológiai ismeretek nem is kaptak helyet. A hallgatók gyakorlati természettudományi és gazdasági ismereteket, és népiskolai módszertant tanultak. II. József 1786-ban az egri és a zágrábi szeminárium egyesítését és Pestre helyezését rendelte el. 1788-ban a teológia tanulmányi idejét három évre szállított le, ismét jócskán megnyirbálva a dogmatika és a polemika tananyagát. A negyedik évet szánták a gyakorlati oktatásra.

A pozsonyi és pesti papi szemináriumban, ezekben az években új nézetek, új, felvilágosult, világias szellem honosodott meg, nagyrészt az előbbiekben vázolt intézkedéseknek következményeként.

Bizonyára ennek is köszönhető, hogy az első irodalmi diáktársaságot a pozsonyi kispapok alapították 1785-ben[3]. A tagok névsorát átvizsgálva több, később a fejlődő magyar irodalomban és sajtóban is fontos szerepet játszó irodalmár-pap neve tűnik fel: Fejér György prépost-kanonok,

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T 025753)

[1] BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848.* Bp. 1963. 810. A könyv megjelenése óta újabb jelentős forrásfeltáró és elemző tanulmány e témában nem jelent meg.

[2] Vö.: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1983. 515.

[3] A társaság működését ismerteti BODOLAY: *i. m.* 117–119.

történész, az egyetemi könyvtár későbbi igazgatója, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Kultsár István, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* című lap szerkesztője, Péteri Takáts József író, Döme Károly író, műfordító, akadémiai tag, Bertits Ferenc, és mások. Az 1788-tól már intenzíven működő társaság[4] célja a nemzeti nyelv- és irodalom megismerése és művelése volt. A tagok ünnepélyes fogadalmat tettek egymásnak, hogy életüket és tehetségüket a nemzeti nyelv és a hazai tudományosság felvirágoztatására fogják fordítani.[5]

A pozsonyi kispapok szoros kapcsolatot tartottak fenn a *Mindenes Gyűjtemény* című komáromi ismeretterjesztő folyóirattal, és annak szerkesztőjével, a református Péczeli Józseffel. „A pozsoni szemináriumból" aláírással, vagy a szerző monogramjával jelzett írások 1789-től kezdve jelentek meg a lapban.

Fejér György például több találós mesét, verset, történeti tárgyú írást publikált. Orczy Lőrincről szóló verse[6] után a következő megjegyzést közölték a szerkesztők, nyilvánvalóan a szerző levélbeli közlése alapján:

> „Örök emlékezetre méltók Haza-nyelven kiadott Vers' darabjai, mellyek mind elevenségekre, mind a' széles Tudományra nézve a' Pozsonyi Nevendékektől a legjobban kedveltetnek."[7]

Ez a rövid megjegyzés azt jelzi, hogy a pozsonyi szemináriumban működő magyar társaság tagjai közösen olvasták a magyar irodalom jeles alkotásait, köztük Orczy Lőrinc verseit.

Szintén Fejér György tollából jelent meg egy magyar történeti tárgyú írás a hunok eredetéről és szokásairól.[8] A következő évben a komáromi lap arról adott hírt, hogy Fejér franciából Racine-t fordít. Az ifjú növendékpap ebben az írásában azt hangsúlyozta, hogy

> „... tsak az Anya-nyelv az, melly különös ébresztő ösztönökkel bír a' tudományok' terjesztésekre, a Haza' bóldogítására."[9]

Döme Károly, a későbbi jeles író, ifjú papnövendékként, és a pozsonyi magyar diáktársaság tagjaként, szintén a *Mindenes Gyűjtemény* hasábjain tette közzé első próbálkozásait.[10]

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lap 1790-ben, a következő tudósítást közölte a pozsonyi szemináriumban tanuló ifjak társaságáról és törekvéseiről:

> "Nem kevés örömmel értettük a' napokban eggy nagy érdemű Hazafinak leveléből, hogy a' Pozsoni Szemináriumban a' Nevendék Papok a' közönséges Letzkéken Magyarúl kérdeztetnek, 's a' leg tisztább Magyarsággal felelnek a' fel tett kérdésekre. – Nevezetesek ezek közt a' született nyelveket elébb mozdító Nemes Iffjak közt következendők: T.T. Blázovits János, Csáky Mátyás, Guzrányi Bálint, Ján József, Karátsonyi József, Kováts Antal, Németh Sándor, Péterka József, Sársitzky Mihály, Smodits János, Tágen Mihály, Valovits Ferentz, Vizlendvay József. Ugyan onnan írják, hogy sok Iffjak, a'kik születésekre nézve Tótok, a' Magyar Nyelvnek legszor-

[4] Vö.: BODOLAY Géza: *i. m.* 117.

[5] TAKÁTS Sándor: *Péteri Takáts József.* Bp. 1890. 11.

[6] Mindenes Gyűjtemény 1789. I. Negyed. 301–302.

[7] Uo. 301.

[8] Mindenes Gyűjtemény 1789. II. Negyed. 99–105. A' leg-első Hunnusok' történeteiből némely Anekdoták és azoknak szokásaik.

[9] Mindenes Gyűjtemény 1790. IV. Negyed. 155.

[10] A Döme Károly nevével jegyzett „rejtett szó" elnevezésű feladványok között megtalálhatjuk Görög Demeter újságszerkesztő nevét, mint megfejtendő kérdést. Mindenes Gyűjtemény 1789. I. Negyed. 271–272.

> galmatosabb tanúlójik 's pallérozójik. Sőt hiteles beszédek 's Levelek után, némelly T. Vármegyéknek különös ditséretekre említhetjük, hogy neha nagy részint Tótok, még azt is sürgetik, hogy mind a' Polgári, mind a' Törvényes dolgok Magyarúl follyanak a' Hazában. – Ezzel a Nemes Hazafiak gondolóra veszik azt, hogy ha egy két vármegyében a' Tót nyelv talán tsonkulást szenvedne is, azért el nem töröltetik az; mert virágozni fog Siléziában, Tseh Országban, 's a' Muszka Birodalomban, de ha a Magyar Nyelv Magyar és Erdély Országban el töröltetik: úgy az egéssz Világról el töröltetik, 's nem lesz többé a' Nemzetek között semmi helye ennek a Vitéz népnek, mellynek mind a' napkeleti, mind a' napnyugati Tsászárok adót fizettek... – Melly igen rajta vagynak átaljában a' Tisztelendő nevendék Pap Urak Nyelvünk gyarapításán: bizonyítsák sok szép Magyar Verseik, mellyeket hova tovább nagyobb számmal 's tökéletességgel botsátgatnak Világ eleibe. Tsak most egymás után négy rendbéli Verseiknek hozzánk való küldésével tiszteltek meg bennünket ezen jó növelésű palántái a' Magyar Anyaszentegyház Kerttének....»[11]

Szintén a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* közölte Fejér György „Arany alma" versét, amelyet a pozsonyi növendékpap Pétzely Józsefnek, a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőjének tiszteletére írt. A vershez a következő megjegyzést fűzték:

> "mint maga, és az egész Nevendék Papság háládatosságának áldozatjával, kivánta T. Pétzeli Jósef Úr' buzgó Hazafiságát, az egész Haza előtt JÓSEF Napjára meg tisztelni".[12]

Arról is tudósított a korabeli sajtó, hogy élénk magyar nyelvű iskolai színjátszás is folyt a pozsonyi szemináriumban.

> „A' Posoni T.T. Nevendék Papok , ezen két esztendőben két Magyar Víg Játékokat készítettek; eggyiket: A' Nevelők; másikat: Az Öreg fösvény nevezet alatt. El is játszották az el mult Farsangon, számos Magyar Uraságoknak jelen létekben, 's nagy meg elégedésekkel. A' másiknak el játszásában akadályt vetettek nékiek meg boldogúlt Fejedelmünknek akkori környűlállásai: hanem ezentúl fogják játszani, és azon esetre jó eleve hivatalossá tették magokat nállok sok méltóságok."[13]

Az említett színdarabok szerzője Fejér György volt. A színdarabokat meg is jelentette a Társaság, a könyv megjelenésére a sajtó útján hívták fel az érdeklődők figyelmét:

> „Azon víg Játékot, mellyet tavaly az érdemes Pozsonyi Nevendék Papság anyai nyelvünkön készített 's jádzott, mostan közre botsátott illyen tzim alatt: A' Tisztségre Vágyódók. – Találtatik Füskúti Landerer Mihály, és a' Nevendék Pap Uraknál 10 kr."[14]

A sajtóból értesülhetünk arról is, hogy a pozsonyi növendékpapok később is megőrizték a magyar nyelv ápolásának igényét, a magyar nyelvű színjátszás hagyományát. Négy évvel később, 1794-ben erről a következőképpen tudósított a bécsi *Magyar Hírmondó*:

> „Az itt lévő nevendék-Papság is játszott három Magyar Játékokat, a' Farsang utólsó napjain. Mind a' három Játékok, jó erköltsökre serkentő példákat foglaltak

[11] Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790. 70–72.
[12] Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790. 373.
[13] Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790. 276.
[14] Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790. 144.

magokban, s' ugyan azért még azok is nagyon gyönyörködtek bennek, kiknek itéletek némelly rossz darabok által félre vitetvén, közönségesen minden teátromi játékokat kárhoztattak. A' teátromi gyakorlásból még az a' különös haszon is háramlott a' Nev. papságra, hogy ez által magát a' prédikálláshoz meg-kívántató tulajdonságokban is tökélletesítette. A' Játszó személlyek között ollyan iffjú Papok is vóltak, kik tsak ide lett jövetelektől fogva tanúlták meg, különös szorgalmatosság által anyai nyelvünket, miném̃uek: Tisz. Danielis Ferentz, Schehovits János, 's Petrovits István Urak, kiknek betses neveiket, mások' buzdítására kívántam közleni. A' második esztendőbeli Theologusok, Zrinyi Miklósnak Szigetvári veszedelmét olly derekasan jádzották, hogy azért méltán meg-érdemlik neveiknek közönséges ki-hírdettetését, mellyek is a következendők: T. Kopátsi Jósef, Jalovetzki Ferentz, Sztankovics János, Palkovits Mihály, Angyal János, Bentsik Mihály, Vajda Demeter 's a' t. A' többiek között tisz. Skultety Mihály egy zsiros tsikóst játszott, a' múlatság kedvéért olly természetesen, hogy a' valóságos Ketskeméti Tsikós is meg-veregette vólna azért a' vállát. – Német és Tót nyelveken is játszott két két darabokat a' Nevendék Papság. Különös háládatossággal vették nem tsak a Pap-Iffjak, hanem a' Játékokon meg-jelent Vendégek is, hogy illy jeles és hasznos múlattságokat eszközlött nékiek a' Pap-nevelő Ház' Igazgatója, a Fő Tisz Májer Jósef Úr: tudom, örvendeni fog azon egész nemzetünk is, hogy a' nevezett Fő Tisztelendő Úr példásan gyakoroltatja a' Magyar nyelvben, kormányozása alatt lévő Pap-Iffjait, kikhez valóságos atyai indúlattal viseltetik."[15]

Hasonlóan felvilágosult szellem uralkodott a pesti katolikus papi szemináriumban is, ahol szintén működött egy, Dayka Gábor[16] köré tömörülő magyar diáktársaság, amely hasonlóan a pozsonyihoz, kapcsolatban állt a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* és a *Mindenes Gyűjtemény* című lapokkal.

„Pestről írja egy érdemes Hazánkfia, hogy az oda való Nevendék Papságnak első Igazgatója, 's valóságos Attya, fő tisztelendő Wolgemuth Filep Úr, annyira kívánja elő mozdítani az Anyai Nyelvet, hogy kis Papjainak minden jeles Magyar Könyveket meg szerez; sőt számokra, maga költségen, a' Magyar Újságokat is hordatja. Ezen nemes indúlatú Hazafinak példás tselekedet, nem tsak a' Magyar Nevendék Papokat indítya Szép Nyelveknek pallérozására; hanem fel serkentette még a' született Horvát, Tót, és Német Iffjakat is, a' Magyar Nyelvnek tanúlására: úgy hogy közzülük már sokan nem tsak értik a Magyar Könyveket, hanem magyarúl is beszélhetnek. – Örömmel irhatom (így folytatja szavait a' Levél Iró), hogy az ide való fő Oskolának más nemzetbéli Professorai is taníttatják magokat a Magyar Nyelvre."[17]

A pesti növendékpapok jegyezték azt a cikket is a *Mindenes Gyűjtemény*ben, amely a magyar nyelv művelésének fontosságáról szól, és az előzőekben idézett, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*ben megjelent cikk megállapításaira utal:

„Gyalázatunkra szolgál..., hogy azok, kiknek nyelvek nem Magyar, buzgóbb indúlattal viseltetnek nyelvünkhöz, mint némelly Magyarjaink"[18]

A pesti kispapok is jelentkeztek verseikkel a *Mindenes Gyűjtemény* hasábjain. Különösen érdekes az a vers, amely a magyar nyelv haláláról szóló látomást vetít elénk.[19]

[15] Magyar Hírmondó 1794. I. 422–424.
[16] Dayka itt, a pesti szemináriumban írta költeményeinek mintegy egyharmadát. Vö. BODOLAY Géza. *i. m.* 119.
[17] Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790. 121–122.
[18] Mindenes Gyűjtemény 1790. IV. Negyed. 87.
[19] Mindenes Gyűjtemény 1790. IV. Negyed. 169–173.

Névtelenül, de „A pesti Szemináriumból" jelzéssel jelent meg a lapban egy érdekes könyvismertetés[20], mely a felvilágosodás időszakában fontossá vált kérdésről, az anya és kisgyermeke kapcsolatáról szóló frissen megjelent német munkát tárgyal és ajánl fordításra. G.F. Hofmann : *Wie können Frauenzimmer frohe Mutter gesunder Kinder werden, und dabei gesund und schön bleiben?* című, még abban az évben napvilágot látott könyve a nőnevelés kérdéseivel foglalkozik és rousseau-i alapokon áll. A szerző hangsúlyozza, hogy a nők elsőrendű feladata egészséges gyermekek világrahozatala. A gyermeket, életének első szakaszában az anyának magának kell táplálnia, gondoznia, nevelnie. Ha ezt elmulasztja az anya, a gyermek nem fejlődhet egészségesen a továbbiakban. A pesti kispapnak Hofmann könyvéről az a véleménye, hogy „meg érdemelné e szép munka, hogy Hazánk tudós Orvosi között találkozna valaki, a ki ezt anyai nyelvünkre fordítaná".

Ezekben az években a pesti egyetemen is alakult egy magyar diáktársaság a magyar nyelv első professzorának, Wályi Andrásnak kezdeményezésére, 1791-ben. A megalakulásról hosszú cikkben adott hírt a bécsi *Magyar Hírmondó.*

> „A Magyar Nyelv és Literatura' érd. Tanítójának Ns Vállyi András Úrnak eszközléséből, Társaságba lépett az itt tanúló Ns Magyar Iffjuság olly nemes tzéllal, hogy magát a Literaturában tökélletesebbítse, s ennél fogva ő is eszköz lehessen a Magyar Nyelvnek közönségesitésében, 's fel virágoztatásában.... A' Társaságnak Önnön magáról, maga által ki adott Tudósitása, így következik szóról szóra: " Nem Magyar, a' ki nem örvend. Bé tellyesedett, a' mit sok jó Hazafiak olly régen óhajtanak; fel állíttatott a' nemzeti nyelvnek mind tanítása, mind terjesztése, és már mostanában meg érkezett Királyi rendelés ereje szerént a' közönséges Tanítók még a' Gymnásiumokban is minden órán kezdeni fogják ezen kedves, és nyughatatlanúl vártt hivatalt. Hogy a' most élő jó Hazafiak sokkal figyelmetesebbek e' pontra nézve, mint a' mi meg ditsőült régi Atyáink, és élnek az alkalmatossággal, nyilván ki tetszik azoknak a' ditséretes igyekezetű Nemes Magyar Iffjaknak példás iparkodásából, a' kik Pesten egy Magyar Növendék Társaságot állítottak fel magok között; ollyan tzéllal, hogy ez, az egész magyar ég alatt el terjedt legyen, és a'kik magokat köztök példásan ki mutattyák, idővel az Anya Tudós Társaságba léphessenek által....
>
> Társasági Kötés. A' mindenható Istennek nevében! "Hazánk, nemzeti nyelvünk, a' Tudományok, és magunk előmeneteléért fel állított öszve kaptsolatásunkat adgyuk tudtára kedves véreink Részeseinek, és a' késő Magyar következendőségnek, hogy mi e' könyvben ma egy könyvben bé irattak, a' folyó 1791dik Esztendő végén, mellyben Juniusnak hatodikán, a' Magyar nyelvezésnek, (stylus) és Literaturának, nyilván való tanítása el kezdetett, egy Magyar Társaságot állítottunk fel, olly tzéllal, olly igyekezettel, és megmásolhatatlan ígéret tétellel, hogy azt idővel Magyar, Erdély, és Horvát Országokban fel fordíthatatlan lábra állítsuk. A' mi Tzélunk és akaratunk mind az Istennek mind a mi dicsőségesen uralkodó Tsászári Királyunknak IIdik Leopoldnak; (a'kinek Nemzetünkhöz való hajlandóságát s' kegyelmességét még haldokló szavaink közt is, háládatos szívvel említtjük) mind a Hazának ditsőséges, használatos: ezenkívül a' jó erköltsű minden féle sorsú Iffjainknak, nem különben a hivatalban vagy még azon kívül lévő érdemes hazafiaknak az előmenetelre , és a'magok tehetségeinek nyílvánítására kinyilt út, 's jó mód, amelyekhez képest előre reménylett bizódalommal vagyunk, a' kik a' nemzeti; Haza nyelvbéli, és a' tudományi előmenetelt óhajtyák, nem tsak édes örömben részesíttetnek ez által; hanem jó, és épületes igyekezetünket hazafiai hajlandóságukhoz képest, elő is mozdítani fogjuk,...
>
> A' Pesti Magyar Társaságnak érdemes Nevendék Tagjai, jó erköltsel, nemes elmével, hazafiui, de a' felebaráti szeretettel mérsékelt hajlandósággal, férfias és ál-

[20] Mindenes Gyűjtemény 1789. II. Negyed. 273–278.

landó igyekezettel bírjanak, és magokat mint mi nyiltt szívvel, holtig az ezekben való megmaradásra, sőt tökélletesedésre ajánllyák. 2szor. A' mi Társaságunknak Tagjai, és jó barátink lehetnek mind azok, kik a' magyar nyelvet, A mellynek terjesztése, tisztogatása, s öregbülése végett öszve álltunk, gyökeresen, és méltóképen ki tanúlván, ezt ugymint Nemzetünk díszét, és előmenetelének bizonyságát nem tsak fentartyák, hanem okos, ártatlan és kedveltető tehetőséggel hóltig gyarapíttyák,'s hazafiúi nemes lelkű igyekezettel terjesztik. Hogy pedig 3szor. Ellenségeink, és Hazánknak más nyelvű Lakosai méltatlansággal ne vádolhassanak, sőt a' kegyelmesen uralkodó Ház is nemes és tagadhatatlanúl hasznos igyekezeteinket láthassa, kérjük minden Hazafi Társainkat és Barátainkat, hogy a' német és más tudós nyelveknek meg-tanúlását, a' mennyire módgyok, és tehetségek engedi, mind azoknak nagy hasznaiért, mind pedig a' Társaságnak diszéért, nem külömben a' szép tudományokat, ' s mesterségeket is nevezetes kötelességeknek állítsák. Azoknak a' hazánk fiainak pedig, a'kik, Deák Német, Tót, vagy Rátz nyelven dolgoznak mint hogy ezek is használnak az ő Felleiknek, ki a' mi kedves magyar Honnyunk Lakosi nemes Társaságunkba való felvétettőtéseket híven ígerjük, és munkáikat könyvtár gyüjteményünkbe ki kérjük. Meg hitt bizodalommal reménylyük: 4szer: Hogy a' mi lejendő érdemes Társaink, a' mi szivünk részesei, velünk együtt változatlan akarattal azon lesznek, hogy a' nyelvbéli igaz ízlés, az ékes nyelvezés, a' szép tudományok és mesterségek, mind általunk, mind pedig eszközlő igyekezeteink által méltóképen gyarapoggyanak."[21]

A társaság tagjai 1792-ben zsebkönyvet adtak ki, mely verses és prózai munkákat tartalmaz.[22]

A katolikus papi szemináriumok magyar társaságai mellett a protestáns kollégiumok és líceumok tanulói is törekedtek a magyar nyelv ápolására és művelésére. Több helyen alakult a 18. század utolsó évtizedében diáktársaság.

Kéziratos emlékek nem maradtak fenn a debreceni református kollégiumban, Csokonai körül kialakult a "önképzőkörrol", de a korabeli sajtó egyes híradásai áttételesen arról tudósítanak, hogy létezett egy kis társaság az intézményben, amely az európai irodalom megismerését, és a hazai nyelv művelését tuzte ki célul.

A bécsi *Magyar Hírmondó*ban jelent meg a debreceni kollégiumban a poétikai osztály vezetésével megbízott kiváló nagydiák, Csokonai Vitéz Mihály első nyomtatásban megjelent verse.[23] Egy évvel később pedig a lap egy olyan cikket közölt Debrecenből, amely elismerő hangon szól a fiatal Csokonairól, fordításairól, és eredeti, még kéziratban lévő munkáiról.

> „Ebből olyan poétája lesz a Hazának, hogy szép és kényes gusztusú Tudósainknak sem kell a szépségekért idegen nyelvek között keresgélni. Bár tsak számos Verseinek kiadássára rá lehetne venni. Sok originálljain kívül vagynak fordíttásai is. Ezt az Iffjat szép eszéért, mind a Professzor Urak, mind Tanúló Társai, mind mindenek szeretik, betsülik."[24]

A diáktársak egészen biztosan ismerték Csokonai első költői próbálkozásait, sőt arról is tudunk, hogy a költőnek és diáktársainak az volt a célja hogy a külföldi irodalom jeles alkotásait eredeti nyelven megismerhessék. Ezért a kör tagjainak egy-egy élő idegen nyelvet kellett tanulnia. Járatták a *Litteratur Zeitung*ot is, amelyből tájékozódtak a külföldön megjelent könyvekről, ame-

[21] Magyar Hírmondó 1792. I. Toldalék. 300–310.
[22] *A Pesti Magyar Társaság ki adásának Első Darabja*. Pest. 1792. 164.
[23] Magyar Hírmondó 1793. I. 729–731. A vers címe: „Brougthon Religiói Lexikonára"
[24] Magyar Hírmondó 1794. I. 482.

lyek közül a legérdekesebbeket meghozatták, és nyelvtudásuk szerint elosztották egymás között, majd beszámoltak az olvasottakról.[25]

A soproni evangélikus líceum tanulói az 1780-as évek végén előfizették, és érdeklődéssel olvasták a bécsi *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, a *Magyar Kurír* és a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* példányait. Jelentős szerepet tulajdonítottak a korszak magyar nyelvű újságainak, hiszen az önművelés egyik legfontosabb eszközét látták bennük. Az újságok révén ismerkedtek meg a kor szellemi mozgalmaival, a magyar értelmiség törekvéseivel. Nem véletlen, hogy 1790. február 3-án levélben fordultak a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőjéhez, Péczeli Józsefhez, azzal a kérdéssel, hogy kiket tart ő „nemzetünk legclassicusabb prósaistáinak s poétáinak?" és hogy „kik légyenek virágozni kezdő literatúránknak forróbb kedvelői és buzgóbb gyarapítói?" Ezeken kívül még arra nézve is tájékoztatást kértek, hogy milyen új magyar könyvek jelentek meg az utóbbi évtizedekben. E kérdésekre, melyek a soproni diákoknak a nemzeti művelődés iránti igényét, ugyanakkor teljes tájékozatlanságát is mutatják, Péczely készséggel felelt.

Az ifjak (Kis János, Németh László, Halasy Mihály, Hrabovszky István és Potyondi László[26]) 1790. március 20.-án megalapították magyar társaságukat, amelyről a következőképpen adott hírt a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*:

> „A' soproni Tanúlók közzül, egy kis Társaság állott öszve olly nemes szándékból, hogy magát nemzeti Nyelvében, eggyesített erővel annál előmenetelesebben gyakorolhassa. Hogy mi ezen ditséretre méltó igyekezetet, tőlünk kitelhetőképpen elő mozdíthassuk, kivántunk hazafiúi kötelességünkhez képest az emlitett kis Társaságnak néhány szép könyvetskékkel, s' Munkáinknak első Szakasszával kedveskedni, 's egyszersmind meg kértük, hogy bennünket jeles foglalatosságairól tudósítani ne terheltessen. Meg is tselekedte következő szép Levelének hozzánk lett botsátása által: Imhol a' kivántt Tudóditás, a' mi kis Társaságunkról, mellyhez az Urak oly meg hálálhatatlan jósággal viseltettek, 's közelebb is annak mivólta felől értekeztetni méltóztattak: – A' miólta bennünket a' Tudományoknak ide való műhelyébe vezérlett az Isteni Gondviselés: nagyobb gyönyörűségünket kerestük szakadatlanúl, 's találtuk is mindúntalan az egymással való Társalkodásban. Hátra sem hagytuk jól gyermeki esztendeinket, hogy már tsekély tehettségeinknek eggyesitése, 's kevés tudományunknak egymással való hír közlése által, el jedzhettük magunkat tökéletesíteni. A' ki közülünk többet értett ez vagy ama' Tudományokhoz: az, abban barátságossan oktatta bizonyos óránként több Pajtássait. Ezen közre dolgozás nagy ösztön 's eszköz vólt mindnyájunknak, az iparkodásra és boldogúlásra; 's alkalmatosság, némelly új nyelveknek is meg tanúlására. Együtt gyakoroltúk magunkat, együtt győztük meg a nehézségeket, 's együtt éreztük osztán a' győzés' örömét is. így mentünk elébb a Tudományokban; így nevekedett, az idővel együtt, értelmük is. Minekutánna pedig az Uraknak, a' Komáromi T. Társaságnak, 's más meg betsülhetetlen buzgó Hazafiaknak szép munkáik egéssz erőben fel gerjesztették vólna bennünk Nemzetünk 's Nyelvünk eránt a' Hazafiúi forró érzéseket: arra is el szántuk magunkat, hogy különössen Anyai Nyelvünknek annál szerentsésebb elő menetellel való tanúlásáról, 's nagyobb tökéletességre lehető viteléről, eggyesített erővel és szorgalmatossággal gondoskodjunk. Egyenessen e' végre állott öszve Mártz. 20-dikán kis Társaságunk. Nem járhatott, 's nem is járt olly fellengőssen képzelődésünk, hogy mi valamelly Hazánkat ditsőitő munkához kezdjünk; tsupán a' vólt tzélunk, hogy Nyelvünket vóltaképpen meg tanulhassuk, 's azon a' jó ízlésnek regulái szerént való irásra magunkat jó eleve el készithessük. Meg irjuk rövideden hogy' 's miképp' in-

[25] Az említett cikkből és Domby Márton Csokonai életrajzából tudjuk, hogy a költő olaszul tanult. DOMBY Márton: *Csokonai V. Mihály élete*. Bp. 1955. 19.

[26] A társaság néhány éven belül 11 új taggal bővült.

téztük igyekezetünket; melly olly bizodalmas kérésünk mellett tselekszünk, hogy az Uraknak bölts itéleteket, foglalatosságunknak ki tsinált sora 's folyamatja eránt, ki nyerhessünk.– leg elősször is fel kellett írásba tenni minden Társnak, mitsoda útat gondol ő leg egyenesebbnek, tzélunknak bizonyossan 's szerentséssen lehető el érérsére. E' meg lévén, Kis Társunk értelmére állottunk mindnyájan; melly is ide ment ki-rövideden: "Olvasson meg ki ki egy két jó könyvet, előbb ugyan közönségessen a' Nyelvről, jó ízlésről, 's írás módjairól; minekutánna pedig különössen a' Magyar Nyelv természetéről 's annak szépségeiről. abból, a'mit olvasott, tegye irásba a' jegyzésre méltó dolgokat 's azokat öszvegyűlésünkor olvassa fel. Sz ekként fel olvasandókból szedjük ki eggyesített itélettel azokat, a' mellyekből egy rövid, de a' mennyire tökélletes útmutató tellyen arra: hogy' kellessék jól, tisztán 's szépen magyarúl irni. Azután, vegyük elő mind más, mind kivált Magyar Nyelven készült némelly remek munkákat; azokat figyelmessen olvassuk meg 's felölök irjuk meg a' mit mint gyengeségünk engedi, itéletünket. – Továbbá készittsünk Feleleteket ezen két fontos kérdésekre, úgymint Miben áll 1. minden nyelvnek, különössen pedig a' Magyarnak tökéletessége? 2. A' Fordítás' mestersége? – E' meg lévén úgy kezdjünk osztán mind más nyelvekből való fordításhoz, mind pedig saját gyakorlásinkhoz; a' mellyekben im' e' következendőkre vigyázzunk: 1. A' könnyebbeken tegyük első próbáinkat.; 2. fő tzélunk bennek a' legyen, hogy ízlésünket mind inkább javítisuk, érzéseinket nemesítsük, 's 'a dolgokról ítéletet hozó tehetségünket gyarapítsuk. – Törvény: Senki ne szenvedtessék meg közöttünk, a' kit igyekezetünkhez kivántató buzgóság nem elevenít.– Ezek valának a' mi kis Társaságunk' foglalatosságainak sinór mértékei. Öszve gyülekezésünknek napjául Szombatot rendeltük. Érezzük, hogy eddig való szorgalmaskodásunk sem vólt híjában való... – A' kis Társaságnak méltó meg ditsérésére sem keresünk öszve ez, vagy amaz kifejezéseket: meg ditséri azt eléggé fellyebb elő adott szándéka, és minden betsülésre méltó foglalatossága, melynek követésére bártsak több, nagyobb és kisebb Oskolákban tanuló Hazánkfiai fel serkennének. Sok függ e' részben a' Tanitóktol, ha azok úgy előttök akarják Tanitói 's Hazafiúi szent kötelességekte tartani mint tartja a' Soproni Oskolának érdemes Tanitója T. Raits Péter Ur."[27]

Fontos tény, hogy a soproni társaság megalakulása idején olyan felvilágosult szellemű rektor állott az iskola élén, mint Wietoris Jonathan, aki, mivel az ifjúság előtt sokszor az egyházi tantételekkel ellentétes racionalista kijelentéseket tett, az ortodox egyházi vezetés részéről támadásoknak volt kitéve.[28] Kis János visszaemlékezéseiben mindig a legnagyobb tisztelettel emlékezik meg a rektorról, aki lemondásáig, 1793-ig örömmel támogatta a diákok törekvéseit. Ugyanígy a líceumi tagozat harmadik tanára, a Jénában végzett, és a felvilágosodás eszméitől megérintett Raics Péter is minden erejével segítette a magyar nyelv és irodalom ügyéért tenni kívánó ifjakat.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel a megalakulás után röviddel, 12 könyvvel és lap első évfolyamának példányaival ajándékozták meg a társaságot.[29] A társaság tevékenységéről a fennmaradt jegyzőkönyvekből tájékozódhatunk részletesen.[30]

A korabeli újságok is folyamatosan tájékoztatták olvasóikat a soproni ifjak munkájáról a későbbi években, gyakran közölve a társaság képviselőinek a szerkesztőkhöz intézett leveleit. Meg-

[27] Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790. 705–708.

[28] Vö.: *A Soproni Líceum*. Szerk. GYŐRFFY Sándor és HUNYADY Zoltán. Bp. 1986. 55.

[29] Görög Bárány Péterrel, Széchényi Ferenc titkárával küldte el a könyveket Sopronba. Vö.: KOVÁCS Sándor: *A soproni ev. líceumi Magyar Társaság története*. 1790–1800. Sopron, 1890. 12.

[30] Vö.: BODOLAY Géza: *i. m.* 126–133.

tudhatjuk például, hogy a diákok eljátszották az egyik társasági tag, Lakos János „Hunyadi László" című drámáját 1792-ben.

> „Ma, úgymint Bak-Havának (Áprilisnek) 30dikán fog a' Sopronyi Magyar Iffjúság egy Nemzeti Szomorú Játékot jádzani, mellynek czimje: Hunyady László. – Személlyek: V. László Magyar Király. Kiss Mihály. – Gara László Nádor-Ispány. Tóth Ferentz. – Ulrich, Tzillei Gróf. Zigán János. – Giskra Tseh Vezér. Ajkay Pál. – Szilágyi Mihály. Kiss János. – Hunyady László. Lakos János. – Hunyady Mátyás 6 eszt. Gyermek. Iffjabb Kiss Mihály. – Horváth, Modrár, Bodó Fő Nemesek. (Doktorits Pál, Ihászi Imre, Gyorgy evics Demeter.) – Szápory Miklós Várbéli Hadnagy. Kubovits Ferenc. – Lemberger Allemann, Német Lovas. Asboth András. – Vertoon, egy Német katona. Vétsey Ferentz."[31]

Szintén a *Magyar Hírmondó* adott hírt a Társaság 1793. november 4-i ünnepélyes üléséről, amelyen részt vettek a pártoló tagok, illetve ahol elhangzott Wietoris rektor beszéde.

> „A' Sopronyi Evangyélika Oskolában tanúló Magyar Iffjúság, melly egynehány esztendőktől fogva magát a' Magyar nyelvben tökélletesiteni, 's azt nem kevés előmenetellel gyarapítani is igyekszik, a' múlt esztendőben, Novemb. 4dik napján reggeli 10 órakor az Evangyélika Oskola-házba gyülekezett. Meg - tisztelték jelenlétekkel ezen nemesen gondolkodó Iffjakat, több Uraságokon kívűl az Iffjú Szécsény, és Pejachevich nagy reménységű Gróf Urak. A' nagyobb szobában két felől, a' Hallgatók foglaltak magoknak helyet; középett egy asztal mellett ültek: Főtisz. Wietoris Rektor és Professor, Stanisladtes, és Raits professor Urak a' kilenc Társokkal eggyütt. Wietoris úr, a' Tanúló társaság Konsiliárussa az alább következő Beszédet tartotta a' Gyűléshez, és T.Raits Professor Urat, kit a' Társaság Prézenssének választott, hivataljába bé-iktatta. Erre a' Prézes Úr ékes Magyarsággal felelt; azután Lakos Társ menvén a kathedrára, Magyar Nyelven elő-adta ezen Társaságnak a' tzélját, Kiss Társ pedig Német nyelven beszéllette-el annak eredetét, a' állapotját, a' mostani időkig. Ezek után fel-olvasta Lakos Úr a Társaság' Notáriussa a' Társaság' Törvényeit; a' Jegyző-Könyvet, és a' Prézesség' határairól szólló tzikkelyeket, az időnek rövidsége miatt fel nem olvashatta. Végre Horváth Társ Deák; Ajkay Társ pedig Magyar köszönő Verseket mondtak."[32]

A tudósításból kitűnik, hogy 1792-ben választották meg tanárelnöknek Raits Péter professzort, aki aztán 1824-ig, haláláig irányította a soproni Magyar Társaság munkáját.

Wietoris Jonathan rektornak a *Magyar Hírmondó*ban megjelent beszédét számos esetben idézi és elemzi a diáktársaságok történetével foglalkozó szakirodalom[33], kiemelve a beszéd legfontosabb gondolataként azt, hogy a rektor szerint a társaság nem valami ártalmas és forradalmi elveket valló „Francz jakobinus Klub", hanem teljesen ártatlan, politikai irányoktól elhatárolódó irodalmi kör. Érdekes tény azonban, hogy az egyházi elöljárók, úgy tűnik, mégsem tartották annyira ártatlannak a társaság tevékenységét és a rektor hozzáállását. Az 1793-ban Kőszegen megtartott egyházkerületi gyűlésen az iskola vezetőségét és személy szerint a rektort vádolták az intézményben uralkodó „szabados szellem" miatt.[34] Ezután, valószínűleg mivel nem tehetett mást, Wietoris rek-

[31] Magyar Hírmondó 1792. I. 701–702.

[32] Magyar Hírmondó 1793. I. 377.

[33] Vö.: BODOLAY: *i. m.* 130., TOLNAI Gábor: *A soproni önképzőkör.* In: *Századok és tanulságok.* Bp. 1946. 198–203; KOVÁCS Sándor: *i. m.* 32.

[34] MÜLLNER Mátyás: *A soproni ev. főtanoda története.* Sopron, 1857. 85–86.

tor benyújtotta lemondását, de a társaság, utódjának, Stanislaides Dánielnek rektorsága alatt is viszonylag zavartalanul működött.

Egy 1796-ban rendezett újévi ünnepségükről ismét hírt adott a korabeli sajtó:

> „A' sopronyi Magyar Társaság, sok főbb rendű Uraságok' jelenlétében tartá e' folyó esztendő' kezdetével a' maga első Ülését, mellynek alkalmatosságával, egynehány tagjai a' Társaságnak résszerént természeti folyású Beszédekkel; résszerént Versezetekkel múlattatták a' tisztes Gyülekezetet, úgymint: Sikos István, a' Társaság Titkossa (Secretáriussa) béköszöntött, és a' Magyar nyelv' virágoztatásában fáradozók' jutalmának vitatása után – boldog újj esztendőt jövendőlt; Horváth Péter, Alagyás Verseiben, az idő' sebes repülését és változásait rajzolgatta; valamint Ő utána, Itzés Mihály is. Tarr Mihály, az élet' unalmáról panaszkoldók' okoskodásainak helytelenségét mutogatta, Zafó rámájára vontt Verseiben; Manko-Büki Fodor Jósef, a' Megelégedésről szóllott; Gyarmathy János, a' Filozofiát, 's a' Szép Tudományokat és Mestreségeket kínálgatta szállásválasztással Magyar hazánk' két kebeleiben; végre Lakos József, hat lábú Versekben bútsúzott a' halgatók' seregétől, 's ajánlotta annak szívességébe a' Nemes-Társaságot."[35]

A 18. század utolsó évtizedében Erdély legjelentősebb református kollégiumában, Nagyenyeden is alakult egy diáktársaság, melynek tevékenységéről szintén találhatunk érdekes tudósításokat a korabeli lapokban. Természetesen, mint az ország más iskoláiban, a nagyenyedi kollégiumban is rendszeresen olvasták mind a tanárok, mind a diákok a magyar nyelvű újságokat. Ezekből értesülhettek a sorra megalakuló magyar diáktársaságokról és azok törekvéseiről. Jól példázza ezt a *Magyar Kurír* egyik cikke, amelyben egy enyedi akadémiai tagozaton tanuló, és egyben a kisebbeknek poétikát is tanító nagydiák humorral átszőtt levélben panaszkodik arról, hogy a debreceni és sárospataki ifjak irodalmi próbálkozásairól tudósítottak a lapok, a nagyenyediekről mindeddig elfelejtkeztek, pedig a levélíró szerint ott is értékes munka folyik:

> „N.Enyed, 4-dik Febr. – Kedves Ur! – "Miólta mind tsak várom, hogy az Ur az én Oskolai társaimnak naponként lett megvilágosittatásáról, és a' szállás alatson vóltához képest alkalmas ki-palléroztatásáról, kedves Ujság leveleiben bár legkisebb emlékezetet tégyen, már egynehány szomorú esztendőket számláltam. Megvallom egy kis nemes irigységgel néztem, miképpen az Úr, a' Pataki és Debretzeni Oskoláknak fényét, a' két M. Haza felett gyakor izekben ragyogó sugárokkal kiterjesztette. Holott az én társaimnak nem is a' legnemtelenebb sárból formáltatott, elméjek nem hideg tűztől elevenitett. Én tsak egy két sor Verset bátorkodtam (minthogy a' Tejbe fulladt Légyről való forditása hoszszabbatska) az Ur eleibe botsátani, mellyeket nem régiben egy tanitványom Horátz II-dik Könyve 10-dik Énekéből, az alatt mig a' gyengébbeket ugyan azon Ének meg-értésében gyakoroltam, forditásom egyszeri hallása után szemeim előtt irt. Azt reméllem tsak ezekből is – lehet hitelesen azt gyanitani, hogy ha közöttünk a' gyermek igy gondolkozik, a' fel-serdültebben sem szunyodnak. Örvendjen az Ur, mi pedig ezer köszöneteket mondunk, a' Magyar Múzsa hasznos fel-találásáért. Olly fáklya vala ez Társaimra nézve, melynek tiszta fénye az ő elméjekben - is hathatos előmenetellel világolt. Nagy kár, hogy némelykor ki fogy a' tápláló Olaj belőlle."[36]

A nagyenyedi magyar diáktársaság megalakulásáról is a *Magyar Kurír* adott hírt:

[35] Magyar Hírmondó 1796. I. 27–28.
[36] Magyar Kurír 1790. I. 221–222.

„A' follyó 1791-dik esztendőben Szent Mihály havának 18-dik napján váltanak ki a' N.Enyeden tanuló Togas Deákok, és Urfiak közzül mint egy 35-tön, a'kik elszánták magokat egyéb Oskolai gyakorlások között különösön a' Magyar Nyelv mivelésére, vagy inkább magoknak a' Magyar ékesen szollásban való gyakorlására. Első dolgok a' vólt, hogy Professoroktól engedelmet kérjenek egy kis Társaság felállitására, mellyben anyai nyelveket kötött és köttetlen beszéd által gyakorolhassák. Nagyobb része a' Professoratusnak, kik között vólt a' Rector, nem tsak helybe hagyta, és meg engedte tzéljokat bé-küldött Követtyeik előtt, sőt minden kitelhető segittséget is igért szembe; vóltak ollyanok is, a'kik nem találván némelly bé-járós (tyúk fogó, nyúl sütő) Déákjainak, és Attyafiainak nevét a' Társaság Tagjainak nevei közt ez iránt kedvetlenségeket kimutatták, de ugyan tsak nyilván ellent nem mondottak, hanem alattomba való ijesztgetésekkel, és igéretekkel némelly Tagjait a' Társaságnak el-idegenitették, ugy hogy tsak 22 maradott ezen kívűl a' közönséges Letzkéken, majd minden órán elé hozta némelly ember a' Társaságot, és tsufolódott véle. – Ez ellent nem állván az Ifjak, Társaságot formáltak, mellynek tzélja az: 1-szőr Fordit Deák, Német, Frantzia, és Görög Könyvből; nevezetesen vig és szomoru Játékot Gyermekek nevelésire tartozó könyveket. 's a' t. – 2-szor. Ki adott matériákra dolgozik eredeti Odákot és egyéb formában öntött gondolatokat, helyek és indúlatok le.festésit. 3-szor ide hátrább eredeti Magyar Theatralis Játékokat. Holmi Tudományos visgálódásokot Historiába és régiségbe Magyarul, akár kötetlen, akár kötött beszédbe. Vagynak a' Tagok között Urfiak, elsö rendü Deákok, és Gyermekek is, azért vették.bé utolsókat, hogy szokjanak. Ugyan tsak nevek nints a' Társaság tagjainak nevei közt, és nem annyira munkás, mint Tanuló Tagok. De azonba, az Enyedi Professorok közzül egy sem Patronussa a' Társaságnak. Sőt ha merik is a' világ szájától mondani, de szeretnék, hogy a' fiu ne legyen jobb ember az attyánál."[37]

Érdekes, hogy itt a soproninál már megalakulásakor népesebb, 35 főből álló társasággal találkozunk. Céljaik is széleskörűbbek, mint más társaságoké, hiszen itt nem pusztán irodalmi és nyelvművelési, hanem tudományos és pedagógiai törekvésekkel is találkozhatunk. Nem csoda, hogy 1791-ben a professzorok (köztük olyan neves és országosan elismert tudósok, mint Herepei Ádám, Benkő Ferenc, Bodola János[38]) elzárkóztak a társaság támogatásától, hiszen minden társasági összejövetel, bármilyen céllal is hirdették, felkeltette a francia forradalom elveinek terjedéstől rettegő hatóságok figyelmét.

Két évvel később a bécsi *Magyar Hírmondó* egy nagyenyedi színházi előadásról tudósít, amelyen Voltaire „Brutus" című drámáját adták elő a diákok. (Nem kis bátorság kellett 1792. nyarán egy Voltaire darab iskolai előadásához.):

„Az idevaló Reform. Kollégyiom rendszerént el jádzik minden esztendőben egy Teátromi Darabot. Ezen bé vett szokása szerént, Jún. 29dikén, ama' nevezetes Szomorú Játékot Voltér' Brutusát jádzotta, leg alább is ezer Nézők előtt. Derekassan ment végbe a' jádzás átallyában, főképp' Orbán Péter nevezetű Iffjú, a' ki Brutus személlyét viselte, úgy jádzott, hogy mindeneknek tökélletes meg-elégedéseket érdemlette."[39]

Mint az előzőekből láthattuk, a 18. század végi magyar sajtó rendszeresen adott hírt az ország oktatási intézményeiben sorra alakuló magyar irodalmi diáktársaságok törekvéseiről, figyelemmel

[37] Magyar Kurír 1791. II. 1646–1647.

[38] Vö.: P. SZATHMÁRY Károly: *A Gyulafehérvár–Nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története*. Nagyenyed, 1868. 275.

[39] Magyar Hírmondó 1792. II. 146.

kísérte működésüket, beszámolt első eredményeikről. Azonban a társaságok által megfogalmazott irodalmi-nyelvi program, de maguknak a társaságoknak a léte is komoly gondot okozott a francia forradalom időszakában a kormányzatnak. Bár tevőlegesen nem háborgatták őket, a politikai nyomás és az egyre nyomasztóbb légkör hatására, 1795 után a diáktársaságok működése lanyhult, majd megszűnt. A mozgalom csak a reformkor időszakában éledt újjá, és tevékenységük is csak ekkor kap ismét helyet a magyar hírlapok és folyóiratok hasábjain.

FEHÉR KATALIN

Kőrösi Csoma Sándor könyvesládái. Csoma halála után (1842. április 11.) egy nappal Dr. Archibald Campbell orvos, Darjeeling brit kormányfelügyelője, jegyzéket készített az elhunyt hagyatékáról. A jegyzék négy ládát tüntet fel, amelyekben néhány használati tárgy kivételével, könyvek és térképek voltak.[1] A jegyzék sietős munka eredménye, az egyes könyvtételeknél legtöbbnyire hiányzanak a szükséges bibliográfiai adatok, és ez a körülmény igen megnehezíti azonosításukat. Mivel jelenleg arról nincsen megbízható tudomásunk, hogy a könyvek hová kerültek[2], meg kell elégednünk sok esetben azzal, hogy aprólékos kutatómunkával megpróbáljuk kiegészíteni az adatokat, és ezekből kiindulva választ kereshetünk több, a Csoma személyét, tudományos érdeklődését érintő kérdésre.

Első pillantásra feltűnő a görög-latin szerzők nagy száma. A görögök közül Aiszóposz, Homérosz és Xenophon nevével találkozunk. Aiszóposz meséi német nyelven voltak Csoma birtokában, Homéroszt pedig *Iliásza*.[3] Xenophon neve mellett egyetlen művének címe sincsen, de mivel a *Küropaideiát* amely a szerző egyik legnépszerűbb munkája, Göttingenben is olvasta Csoma, jó okunk van feltételezni, hogy erről a munkáról van szó.[4] Az *Iliászt* és a *Küropaideiát* görög eredetiben olvashatta, hiszen már Nagyenyeden jó görög tudást szerzett, majd ezt elmélyítette Göttingenben Dissen professzornál.[5]

A latin szerzők jelenléte nem meglepő, hiszen Csoma kiváló latin nyelvtudással bírt, nem csak olvasott hanem írt is ezen a nyelven, sőt ezt tudatosan használta a külföldre irányuló levelezésében, amint azt maga írja J. Prinsepnek 1835. november 30-án kelt levelében.[6]

Campbell adatai csak két esetben segítenek a pontos azonosításban. Caesar neve után a „commentaries" cím áll, amely azt jelenti, hogy a *Comentarii de bello civili* (A polgárháborúról) van szó. Ez a Caesar életrajzának egy szakaszát tárgyaló mű tömör, logikus mondataival a latin próza egyik legkiválóbb darabja. Cicero neve mellett az *Orationes* (Beszédek) megjegyzése világos eligazítást nyújt. A könyv a latin prózairodalom egyik mesterműve. Csoma nem véletlenül, sokat olvasta Cicerót. A Kalkuttában íródott szanszkrit-magyar szójegyzékében az alkalmi fel-

[1] A jegyzék magyar nyelvű kiadása: DUKA Tivadar: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai.* Bp. 1885. (= DUKA), 153–154. Ezen kívül munkánkban Campbell eredeti kéziratának másolatát használtuk. A dokumentum felkutatása Londonban Bethlenfalvy Géza érdeme, akinek itt mondunk köszönetet a másolat rendelkezésre bocsátásáért.

[2] Vö. BION, W. A.: *Catalogue of the Library of the Asiatic Society of Bengal.* Calcutta, 1884. Az persze lehet, hogy a kiadvány készültekor a Csoma hagyaték könyvei feldolgozatlanok voltak.

[3] Az *Iliász*nak igen sok kiadása volt, ezért közelebbi adatok nem állapíthatók meg.

[4] Vö. SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor nyomában.* Bp. 1987. 108. A szövegkiadás gondozója Johann Carl Zeune volt, és a munka 1780-ban jelent meg. Kérdéses, hogy Csoma Indiában ezt használta vagy egy másik kiadást.

[5] Vö. a Nagyenyedi Kollégium vizsgabizonyítványain: TERJÉK József: *Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról.* Bp. 1984. 157; a göttingai görög stúdiumokra nézve: SZILÁGYI Ferenc: *i. m.* 105.

[6] DUKA: 126–127.

jegyzések között két részletet találunk az Atticushoz írt levelekből *(Epistolarum ad Atticum)*.[7] Ugyanezen szójegyzékből ismeretes idézet Ovidius *Metamorphoseszéből* (Átváltozások), illetve Vergilius *Aeneiszéből*[8], így joggal feltételezhetjük, hogy a nevezett írók eme művei voltak Csoma gyűjteményében. Mivel Liviusnak és Juvenalisnak csupán egy-egy munkája maradt ránk, az *Ab urbe condita* (A római nép története a város alapításától), illetve a *Satirae* (Szatírák) állhattak Csoma rendelkezésére. A többi esetben bizonytalanabb feltételezések lehetnek csupán. Quintillianus esetében a *De institutione oratoria* (A szónok neveléséről) című munkára lehet gondolni, hiszen ez a deákos műveltségű emberek kedves olvasmánya volt, és Csomát is segíthette latin stilisztikai tanulmányaiban. A népszerű és több nevezetes munkával a latinos műveltségben egyforma intenzitással szereplő Horatius vagy Tacitus esetében nem áll módunkban egyik vagy másik munkájukra gondolni, mert erre nincsen támpontunk a Csoma életműből. A felsorolt szerzők munkái Kalkuttában elérhetőek voltak mind a megfelelő műveltségű angolok mind a könyvkereskedelem jóvoltából, a város igazi metropolis volt, virágzó szellemi élettel.[9]

A görög-latin nyelvtudás ébrentartására Csoma az 1. számú ládában egy-egy görög, illetve latin szótárat, illetve egy görög nyelvtant, a 2. számúban egy görög nyelvgyakorlatot tartalmazó kötetet, a 4. számúban egy-egy görög és latin nyelvtant helyezett el. Noha a görög és latin szótár adatai nem azonosíthatók, annyit mégis illik róluk megjegyezni, hogy ezek esetleg Gerard doktortól származtak, tehát Csománál lehettek a tibeti szótár és nyelvtan készítésekor, Kalkuttába érkezése előtt.[10]

A hagyaték igen érdekes részét Bibliák és a Szentírás különböző részeit tartalmazó kötetek teszik ki. A *Holy Bible* tétel a hivatalos anglikán bibliafordításra utal.[11] Mellette egy német Szentírás-fordítást találunk. A *Greek Testament* az Újszövetség eredeti görög szövegét, a *Latin Testament* az Újszövetség latin fordítását jelenti, mellettük az Újszövetségnek orosz fordítása is felbukkan.[12] A „Testament Sanskrit" megjelölés vagy az Újszövetségre vagy a teljes Szentírásra utalhat, inkább az utóbbira gondolhatunk, mert az Újtestamentum önálló szanszkrit nyelvű kiadására Csoma korából nem bukkantunk.[13] Ugyanez a probléma a „Bengali Testament" tétellel[14], mivel Campbell külön említi a Máté evangélium bengáli fordítását, ez viszont talán egy bengáli-angol kétnyelvű kiadás lehet.[15] A Teremtés könyve *(Genesis)* angolul külön kötetben szerepel, és a hagyaték része egy angol és egy bengáli imádságos könyv.[16]

[7] WOJTILLA Gyula: *Kőrösi Csoma Sándor szanszkrit-magyar szójegyzéke*. Bp. 1984. (= *Szójegyzék*). A kézirat a MTAK Kézirattárában Magyar irodalmi levelezés 2r 6 Nr 7 jelzet alatt található. A kérdéses szövegek a 9b és 12b oldalakon olvashatók.

[8] *Szójegyzék* 9a

[9] Vö. DAS, S. K.: *Sahibs and Munshis. An Account of the College of Fort William*. New Delhi, 1978. 11.

[10] DUKA: 72–89.

[11] *The Holy Bible*. Authorised King James version.

[12] Lehetséges, hogy óegyházi szláv nyelvűről van szó. Csoma olvasott eme nyelven vö. Csorja Ferencnek írt levelével, Temesvár 1819. szeptember 29. kiadása: Erdélyi Múzeum (48.) 1943. 544–546.

[13] *The Holy Bible. Îśvarasya sarvavâkyâni*. Serampore, (1808–11.) a szerkesztő W. CAREY.

[14] A Szentírás teljes bengáli fordítását W. Carey indiai tudósok segítségével 1796-ban fejezte be. Vö. DAS, S. K.: *The Shadow of the Cross. Christianity and Hinduism in a Colonial Situation*. New Delhi, 1974. 11.

[15] Létezik az Újtestamentumnak egy bengáli-angol kétnyelvű kiadása: *Dharmapustaker antabhâg. The New Testament of our Lord and Saviour Jesus Christ in Bengali and English Vol. I*. London 1839.

[16] Itt a sok kiadást megért és igen népszerű *Book of Common Prayer*ről és annak esetleges bengáli fordításáról (ennek könyvészeti adataira nem sikerült bukkanunk) lehet szó.

Jogosan felmerül a kérdés, hogy Csoma mi célból vitte magával fáradtságosnak és megpróbáltatásokban bővelkedőnek ígérkező útjára ezeket a könyveket. A válasz elsősorban az, hogy Csoma hívő református keresztyén ember volt, és az is maradt haláláig.[17] Emellett a különféle nyelvű Szentírás szövegek olvasását nyelvgyakorlásra is használhatta, így például az angol Bibliát (talán a *Holy Bible* példányt?), amelyet Kananban Gerard doktortól kapott kilenc nap alatt átolvasta azzal a nem titkolt szándékkal, hogy angol nyelvtudását megerősítse.[18]

A modern nyugat-európai nyelvek közül angol, francia és német könyveket találunk, mellettük egy orosz nyelvtant és egy orosz nyelvkönyvet. A szépirodalmat Dickens *Pickwick*je képviseli, a hat német nyelvű könyv adatairól semmi biztosat nem tudunk. Volt a hagyatékban egy angol nyelvtan, egy francia-angol szótár, és egy angol szótár. Ez utóbbi nagy valószínűséggel a sok kiadást megélt Samuel Johnson-féle szótár lehet, amelyet nem lehetetlen, hogy még Teheránban Willocktól kapott.[19]

A keleti nyelveket a török, szanszkrit, bengáli, páli és a tibeti képviseli.

A török nyelvvel Csoma még Európában kezdett foglalkozni és amikor Konstantinápolyba érkezett jelentékeny nyelvi ismeretei voltak. Így nem meglepő, hogy hagyatékában egy török nyelvtant valamint egy török-francia és egy török-latin-francia szótár is felbukkan.[20]

Az orosz és a török nyelvi munkák jelenléte azt a felvetést látszik megerősíteni, hogy Csoma, amikor 1842-ben utolsó útjára indult, számított arra, hogy Ázsia belsején át visszatér Európába, és az úton szüksége lesz ezen nyelvekre.

A Csománál lévő szanszkrit könyvek ugyancsak érdekesek. A szanszkrit szövegek kivétel nélkül az Ázsiai Társaság kiadványai[21] és ezekhez Csoma ajándékként juthatott. A szanszkrit nyelv iránti nagyfokú érdeklődése és az a tény, hogy felismerte, hogy Európában a szanszkrit nyelv tanulmányozása milyen nagy lendületet fog venni, kellő magyarázatul szolgálnak arra, hogy miért vitte ezeket a vaskos köteteket.[22]

A kötetek közül kiemelkedő értéke van a négykötetes *Mahábhárat*ának, amely csaknem másfél évszázadig a nagy eposz standard szövegkiadása volt. Csoma a *Mahábhárata* egyik részletének angol fordítását és tibeti fordítását mutatta Gerard doktornak. Ennek alapján Gerard úgy vélekedett, hogy célszerű volna tibeti zárdákban kutatni a Mahábhárata teljes szövege után, ugyanis a korabeli szakirodalom szerint a szanszkrit szöveg nagy része elveszett. Csoma öröme annál nagyobb lehetett, amikor kalkuttai évei alatt a teljes szöveg napvilágot látott.[23]

Megtalálható a *Naisadhacsarita* c. műeposz kalkuttai kiadása is. A legendás hírű Harsa király (VII. század) munkája nyelvi virtuozitásával nem éppen a legkönnyebb olvasmányokhoz tartozik, és nem kevesebb mint húsz szanszkrit kommentárt írtak róla.[24]

[17] Vö. LE CALLOC'H, B.: *A kálvinista Kőrösi Csoma Sándor.* = Confessio 1989. 2. sz., 85–86.

[18] DUKA: 72–89.

[19] DUKA: 23–30.; a szóban forgó szótár címe: *A Dictionary of the English Language.* Számos kiadás volt, köztük zsebszótár méretű is.

[20] A török-francia szótár esetében HINDOGLO, A.: *Dictionnaire abrégé turc-français.* Vienne, 1838. c. munkája jöhet számításba, vagy valamilyen tudományos úti szótár.

[21] *Centenary Review of the Asiatic Society of Bengal from 1784 to 1883.* Calcutta, 1885. 96.

[22] Az Ázsiai Társaság könyvtárában megvannak, és talán megjelenésük idején is megvoltak Franz Bopp alapvető művei. Vö. BION, W. A.: *i. m.* 34–35. Ezekről a fejleményekről H. H. Wilson vagy J. Prinsep révén is értesülhetett.

[23] DUKA: 72–89. Az eposz kiadása: *The Mahâbhârata. An Epic Poem.* Written by the celebrated Veda Vyása RISHI. I–IV. Calcutta, 1834–1839.

[24] *Naishadha Charitam an Epic* by Sri HARSHA. Part I. Edited by Premchand TARKAVÁGISA. Calcutta, 1836.

Megvolt Csomának a Kalhana-féle *Rádzsatarangíni* (A királyok folyama), a XII. században készült kásmíri királykrónika, amely az Indiában oly ritka történeti munkák legjobbja. A könyv Kásmír mitikus őstörténete mellett az ország koraközépkori történetéről megfelelő képet nyújt, és különösen értékesek a benne található földrajzi adatok.[25] Tudománytörténeti érdekesség, hogy a szöveg megjelenését a Csoma életében meghatározó szerepet játszó W. Moorcroft segítette elő, mivel ő intézkedett 1823-ban a sáradá írással írt kéziratnak a dévanágaríra történő átírásáról, amely valamennyi kézirat archetípusa volt.[26] A. Troyer, a szöveg kiadója, azután ezt az átiratot használta a kiadáshoz.

A sort a *Susrutaszanhitá* című Indiában és Tibetben különösen népszerű orvosi kézikönyv zárja.[27] Szerzője a legendás Susruta a 9–10. században Arábiától Kínáig ismert orvosi szaktekintély volt, magának a munkának a kora bizonytalan, az viszont tény, hogy már a Kr. u. IV. század második felére datált ún. Bower kézirat említi a szerzőt.

A buddhista egyháztörténet egyik legfontosabb forrása a *Mahávansza* című páli nyelvű ceyloni egyháztörténeti munka szintén megtalálható a hagyatékban.[28] Ezt Csoma valószínűleg az angol fordítás segítségével tanulmányozhatta, mivel Indiában a páli nyelv ismerete nagyon feledésbe merült, és kérdéses, hogy Csoma hozzájutott-e B. Clough vagy E. Burnouf és Chr. Lassen páli nyelvtanaihoz. Ez nem kizárt, hiszen J. Prinsep az Asóka-feliratok kiváló szakértője a prákrit és esetleg a páli nyelv ismerője volt, akitől Csoma információkat sőt ismereteket is szerezhetett.[29]

A ládákban elhelyezett szanszkrit szótárak és a szanszkrit nyelvtan jól azonosíthatók. Az egyik szótár H. H. Wilson, az Ázsiai Társaság egykori főtitkárának, majd az oxfordi egyetem első szanszkrit professzorának a munkája[30], a másik W. Yates tiszteletesé.[31] Ugyancsak W. Yates a szerzője a 4. számú ládában lévő nyelvtannak.[32]

Tudjuk, hogy Csoma behatóan foglalkozott a bengáli nyelvvel, ismeretei voltak a hindi vagy inkább hindosztáni nyelvben és tanulmányozta a maráthi nyelvet is.[33]

[25] *The Rajatarangini, or History of Cashmir with the Rajatarangini of Jonarája and Srivara and the Rajavalipataka of Prajyabhatta.* Ed. by A. TROYER. Calcutta, 1835.

[26] *Kalhana's Rájatarangíni or Chronicle of the Kings of Kashmir.* Ed. by Marcus Aurelius STEIN. Bombay, 1892. V.

[27] *Sausruta, a System of Medicine taught by Dhanvantari, and compiled by his pupil, Susruta.* Calcutta.

[28] *The Maháwamso in Roman characters.* With the translation subjoined and an introductory essay on Pali Buddhistical literature by the Hon. G. TURNOUR. Vol. I. Colombo, 1837.

[29] COLEBROOKE, H. T.: *On the Sanscrit and Prácrit languages.* In: *Asiatick Researches.* VII. 199. és köv. a pálit meg sem említi! Prinsep a JASB VII. kötetében írta meg eredményeit. A szóban forgó páli nyelvtanok a következők: CLOUGH, B.: *Compendious Pali Grammar Colombo.* 1824; BURNOUF, E.–LASSEN, Chr.: *Essai sur le Pali.* Paris, 1826.

[30] WILSON, H.-H.: *A Dictionary Sanscrit and English.* Translated Amended and Enlarged from an Original Compilation Prepared by Learned Natives for the College of Fort William. Calcutta, 1819. Utalás: *Szójegyzék* 16b.

[31] YATES, W.: *A Sanskrit Vocabulary... with Explanations in Bengalee and English.* Calcutta, 1820. Utalás: *Szójegyzék* 15a.

[32] YATES, W.: *A Grammar of the Sanscrit Language, on a New Plan.* Calcutta, 1820.

[33] A *Szójegyzék*ben szép számmal akadnak hindi kifejezések. A maráthí iránti érdeklődése Lloyd őrnagy feljegyzéséből (DUKA: 139) és Campbell visszaemlékezéséből (JASB 14: 1845, 826) ismert. Csoma ismerhette W. CAREY maráthí nyelvtanát is: *A Grammar of the Mahratta Languagem.* Serampore, 1805. A maráthí fontossága abban rejlett, hogy egészen 1817-ig Kelet-Indiában a maráthák egyik ága politikai szerepet játszott. Maga a maráthí nyelvterület a mai Mahárástra állam, ahol Csoma sohasem járt.

Ezek közül komolyabb előrehaladást a bengáliban érte el. A hagyatékban kilenc bengáli nyelvű pamflet található, egy bengáli nyelvtan, egy bengáli nyelvgyakorlatokat tartalmazó kötet, egy bengáli-angol szótár és a már ismertetett Szentírás részletek és egy imakönyv található. A szótár bibliográfiai adatai hiányoznak, de mivel Csoma a szanszkrit-magyar szójegyzékben idézi H. P. Forster szótárát[34], feltehető, hogy erről van szó. A nyelvgyakorlatos könyv esetleg W. Carey műve lehet[35], a nyelvtan pedig vagy N. B. Halhed vagy G. Ch. Haughton munkája.[36] A jegyzékben szereplő angol-bengáli-manipuri szótár adatai azonosíthatók[37], ezt Csoma inkább a bengáli nyelv miatt használhatta, hiszen a Burmával határos vidéken beszélt manipurit nem tanulmányozta, az kívül esett érdeklődésén, ráadásul a manipurinak írott irodalma nincsen.

Az, hogy saját szótárán kívül csak szótárat vitt magával a tibeti nyelvből, szövegeket viszont nem, azzal magyarázható, hogy ekkortájt már felhagyott tibeti tanulmányaival.[38] Szikkimben és Tibetben pedig joggal remélhette, hogy bőségesen lesz módja szövegek beszerzésére.

Campbell jegyzékéből világosan kitűnik, hogy Csoma magával vitte Giorgi *Alphabetum Tibetanum*ját.[39] A másik szótár pedig, amely a bhútijá nyelv szótára nem más, minta nevezetes szirámpuri szótár.[40] Noha e két munka értékéről ugyancsak eltérő szakmai véleményeket ismerünk[41], Csoma több szempontból ragaszkodott hozzájuk. Ezek a Csomát megelőző tibetológia eredményeit tükrözik, amelyekre a bennük lévő gazdag ismeretanyag miatt Csomának is nagy szüksége volt, arról nem is beszélve, hogy saját szótárával együtt a két kötet egy kicsiny szakkönyvtárat képez, amelyre Csomának, bárhogyan alakult volna sorsa a későbbiekben, mindig szüksége lett volna.

A hagyaték következő tematikai csoportját a voltaképpeni szakkönyvek és szakfolyóiratok képezik.

A könyvek némelyike jól azonosítható a jegyzék alapján. Prinsep munkájának teljes magyar címe így hangzik: Hasznos táblázatok az indiai mértékismerethez és időszámításhoz. I. rész. Brit-

[34] FORSTER, H. P.: *A Vocabulary in Two Parts Bengalee and English and Vice Versa.* Calcutta, 1799. Utalás: *Szójegyzék* 13a.

[35] CAREY, W.: *Dialogues intended to facilitate the acquiring of the Bengalee language.* Serampore, 1801. (2. kiad. 1806; 3. kiad. 1818.)

[36] HALHED, N. B.: *A Grammar of the Bengali language.* Hoogly, 1778; HAUGHTON, G. Ch.: *Rudiments of the Bengali Grammar.* London, 1821. Kérdéses viszont, hogy Campbell mit értett az Analysis of the Bengali Grammar cím alatt? G. Ch. Haughton kiváló tudós volt, akinek Csoma használta a Londonban 1825-ben megjelent *Mánavadharmasásztra* szövegkiadását. Vö. *Szójegyzék* 13b.

[37] *Dictionary in English, Bengali and Manipuri.* Calcutta, 1837.

[38] Vö. TERJÉK József: *Kőrösi Csoma dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben.* Bp. 1976. 182–183.

[39] GEORGI, A. A.: *Alphabetum Tibetanum.* Roma, 1762.

[40] *A Dictionary of the Bhotanta or Boutan language* – printed from a manuscript copy made by F. C. G. SCHRÖTER – ed. by J. MARSHMAN to which is prefixed a grammar of the Bhotanta language by F. C. G. SCHRÖTER. Ed. by G. W. CAREY, Serampore, 1826.

[41] Csoma véleményét C. P. Kennedy 1827. I. 17-én Wilsonhoz írt levele érzékelteti (DUKA: 66–68.); Csoma egy megjegyzés erejéig említi e művet tibeti szótára előszavában. (Vö. TERJÉK József: *i. m.* 228) A korabeli kritikát képviselik: J. H. KLAPROTH a Journal Asiatique 1828 júliusi füzetében; I. J. SCHMIDT a *Grammatik der tibetischen Sprache.* St. Petersburg, 1839. előszó. A modern nyelvtudomány szemszögéből: SCHMIDT József: *Kőrösi Csoma Sándor.* Csoma Archívum I. (1921–25), 12.; KARA György: *Kőrösi Csoma Sándor.* Bp. 1970. 101. Bethlenfalvy Géza szerint a szótár nyelvi anyaga értékes, mivel a szerző a tibeti nyelv alapos ismerője volt, és sok évet töltött Tibetben. (szóbeli közlés)

India érmei, súlymértékei és mértékei. Kalkutta 1834. *(Useful Tables of Indian Metrology and Chronology. Part I. Coins, Weights and Measures of British India).*

A. Robertson: *History of India* rövidített cím egy egyedülállóan fontos munka címének kezdete. A könyv az Indiáról meglévő ókori és középkori európai ismereteket összegzi. Tudjuk, hogy Csoma Kanamban is forgatta, és Gerard doktornak meg is mutatta. Azt sem lehet kizárni, hogy Csoma ezzel a könyvel német vagy francia fordításban már Európában megismerkedhetett.[42]

Hodgsonnak a nepáli buddhizmusról írt könyve szintén a hagyaték része. Azonosítása nem problémamentes, mivel tudomásunk szerint a szerzőnek könyvformájú önálló monográfiája csupán 1841-ben jelent meg Szirámpurban, ennek címe: Mutatványok a buddhisták irodalmáról és vallásáról *(Illustration of the Literature and Religion of the Buddhists)*, viszont a címben nem szerepel Nepál neve, ugyanakkor Csoma levelezéséből tudjuk, hogy Hodgsontól egy hasonló tárgyú könyvet (vagy munkát) 1828. december 21-én kapott kanami tartózkodása idején.[43] Hodsgon munkásságának jegyzékét vizsgálva azonban a korszakból csupán egy 1828-ban az *Asiatick Researches*ban megjelent hosszabb tanulmányra sikerült bukkannunk: a „Megjegyzések a nepáli és tibeti Buddha-követők nyelvéről, irodalmáról és vallásáról" („Notices of the Languages, Literature and Religion of the Bauddhas of Nepal and Bhot").

A „Klaproth Tibet" megjegyzés egy francia nyelvű tanulmányra utal, amely Terjék József az Alexander-könyveket elemző írásában azonosított, amely a buddhista időszámítás kérdéseivel foglalkozik.[44]

Nem tudjuk, hogy mire vonatkozik a „complete introduction" (Teljes bevezetés...) kitétel.

Tekintélyes számban voltak szakfolyóiratok a hagyatékban. A Bengáli Ázsiai Társaság sorozatának, az „Asiatick Researches" egy kötetet (XX/1) Csomának a Kan-dzsur egyik fő részét elemző terjedelmes tanulmányát rejti.[45] A sorozathoz készült indexet Csoma fontosnak tartotta magával vinni.[46] Ugyancsak megtalálható a londoni kiadású *Transactions of the Royal Asiatic Society* egyik kötete. Campbell nem említ kötetszámot vagy évjáratot, de lehetséges, hogy az 1829-es II. kötetről van szó, amely Hodgsonnak egy fontos cikkét tartalmazza.[47]

A ládákban foglal helyet a *Journal of the Asiatic Society* első kilenc kötete. (Az első szám 1832-ben jelent meg.) Ezekhez Csoma hivatalból hozzájuthatott, és mivel tanulmányai itt jelentek meg, feltehető, hogy jól értelmezett tudósi becsvággyal, mintegy tudományos eredményeit reprezentálandó, vitte a köteteket magával.[48]

[42] ROBERTSON, W.: *An Historical Disquisition concerning the knowledge which the ancients had of India; and the progress of trade with that country prior to the discovery of the passage to it by the Cape of Good Hope... Basil, 1792.* Historische Untersuchung über die Kenntnisse der Alten von Indien... übers. von Georg FORSTER. Berlin, 1792. Franciául: *Reserches historique sur la connaisance, que les ancient de l'Inde et sur les progrés du commerce avec cette partie du monde.* Maestricht, 1792.

[43] Csoma halála előtt egy könyvet mutatott Campbellnek, amelyet ez utóbbi is ismert. Ez a Kanamba küldött könyvre látszik utalni, de nem kizárt, hogy az 1841-es könyvet is ajándékba kapta személyesen Hodgsontól.

[44] TERJÉK József: *Kőrösi Csoma dokumentumok...* 103.

[45] DUKA: 201–223.

[46] Az „Asiatick Researches" I–XVIII. köteteihez készült mutatókról van szó, amely még Csoma Kalkuttából távozása előtt napvilágot látott.

[47] HODGSON cikkének adatai a következők: *Sketch of Buddhism derived from the Bauddha scriptures of Nipal.* In: *Transactions of the Royal Asiatic Society II.* London, 1829. 222–257.

[48] Ezt látszik alátámasztani a Campbellel folytatott beszélgetés: DUKA: 139–146. Az egyes kötetekben szereplő munkák adataira vö. TERJÉK József: *Kőrösi Csoma dokumentumok...* 185–189.

A könyveken és folyóiratokon kívül térképek, földrajzi atlaszok, leírások angolul és németül foglalnak helyet a hagyatékban.

A szerény magánkönyvtár jellege azt sugallja, hogy Csoma inkább a számára kedves könyveket, illetve a munkásságát bemutató könyveket és folyóiratokat részesítette előnyben, mintsem, hogy egy tudományos expedícióra gyűjtött valamiféle segédkönyvtárat. A gyűjtemény összetétele halványan arra is enged következtetni, hogy – és ezt más összefüggésben már megemlítettük – Csoma nagy útjának végső célja szeretett hazája Magyarország volt.

WOJTILLA GYULA

Thomas Ender felvidéki tájképei az MTA Könyvtárában és a világhálón. Csapodi Csaba negyed századon át vezette az MTA Könyvtárának Kézirattárát és Régi Könyvek Gyűjteményét. Meghatározó szerepe volt az állomány mai összetételének, szerkezetének, a feldolgozás korszerű módjának kialakításában. Amikor 2000 tavaszán hosszú idő után meglátogatta egykori munkahelyét, csodálkozva állapította meg, hogy majd minden asztalon ott a számítógép, és az akkor készült tévéinterjúban is elmondta, hogy mennyire megváltozott a világ. A Kézirattár valóban ismét új korszak küszöbén áll. Állományának egy speciális részét: a Waldstein-gyűjteményt, Thomas Ender akvarelljeit most dolgoztuk fel, és ezzel párhuzamosan a világhálón közzétettük a képeket és bibliográfiai adataikat, ismertető szövegeinkkel együtt. E munkáról és eredményéről számolunk be a jelen dolgozatban, melyet tisztelettel és szeretettel ajánlunk Csapodi Tanár Úrnak, köszöntve őt 90. születésnapján.

Waldstein János gróf 1868-ban a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta Thomas Ender osztrák tájképfestő 219 felvidéki és északkelet-magyarországi akvarelljét. Ezeket a képeket ma az MTA Könyvtárában, a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében őrzik. Feldolgozásukat és digitalizálásukat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma millenniumi pályázatán elnyert támogatás tette lehetővé. A munka a magyar millenniumra és az MTA Könyvtára alapításának 175 éves jubileumára készült.

Az 1990-es években új információhordozó és továbbító közeg jelent meg, a dokumentumokat elektronikus úton feldolgozó és terjesztő világháló: a web. Ez mint multimédiás közeg alkalmas műtárgyak megjelenítésére. A képzőművészet is helyet kap a világhálón, általában kétféle jelleggel: művészettörténeti webhelyeken, valamint múzeumi és egyéb – általában virtuális – gyűjtemények formájában.[1]

Az Ender-akvarellek kézirattári feldolgozásával egyidejűleg a digitalizált képeket és a képek adatait a világhálóra vittük. A múzeumok elektronikus kiállításaihoz hasonló webhelyet hoztunk létre, de itt nem alkalmi összeállításról, hanem egy adott gyűjtemény teljes és részletes bemutatásáról van szó. A Kézirattár állományából a Waldstein-gyűjtemény az első, amely ilyen módon a világhálón hozzáférhetővé válik.

A feldolgozás és a digitalizálás több célt is szolgál:

a) Állományvédelmi szempontból az elektronikus tárolás és megjelenítés elkerülhetővé teszi, hogy kutatás céljából mindig az eredeti akvarelleket vegyék kézbe.
b) A digitalizált képanyag forrásértékű, és így történelmi és helytörténeti kutatások összehasonlító anyagául szolgálhat.

[1] KRÉN Emil: *Képzőművészeti gyűjtemények a világhálón.* = Magyar Tudomány 1998. 2. sz. 239–253.

c) Az érdeklődők, művészetet szeretők számára nem mindennapi érdekességet nyújthat a még szakemberek előtt is kevéssé ismert gyűjtemény teljes megtekintése.

Az akvarellek mestere Thomas Ender (1793–1875), korának ismert és népszerű osztrák tájképfestője. 1837-től 1851-ig, nyugdíjazásáig, a bécsi képzőművészeti akadémián a tájképfestészet professzora volt. Ender utazó festő volt, élete során csaknem háromtucatnyi tanulmányutat tett. Járt Brazíliában a Leopoldine főhercegnőt kísérő osztrák természettudományos expedíció tagjaként. Beutazta és lefestette a Habsburg Birodalom legszebb tájait. Művészetét értékelve kortársai természetábrázolásának pontosságát, rendkívüli megfigyelőképességét emelték ki.[2] Az általunk feldolgozott képeket Thomas Ender minden bizonnyal 1860–61-ben festette, mikor Heinrich fiát – aki vasútépítő mérnök volt – elkísérte a kassa–oderbergi vasút előkészítő munkálataihoz.

Thomas Ender észak-magyarországi utazásának részleteit illetően nem rendelkezünk adatokkal; az MTA Könyvtárában őrzött akvarelljeiről a szakirodalom egy része nem is vett tudomást. Mikor járt Ender a Felvidéken, egyszer vagy több alkalommal, ki támogatta, az ismerteken túl milyen kapcsolatai voltak? Mi az alapja a szakirodalom vagy egy-egy lexikon szűkszavú állításainak?[3] Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolni tudjunk, Ender irataiban, egykori felvidéki családi levéltárakban kellene kutatni. Ez meghaladta lehetőségeinket, és nem is lehetett célunk. Legtöbbet ez idő szerint maguk az akvarellek mondanak.

A Waldstein-gyűjteményt mostanáig sem kézirattári, sem művészettörténeti szempontból nem dolgozták fel. Az akvarellek egy része már szerepelt kiállításokon: a képek egy harmada 1922-ben a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának Magyar tájak című kiállításán, és néhány kép a Magyar Nemzeti Galéria 1991. évi Markó Károly-kiállításán.

Waldstein-Wartenberg János gróf (1809–1876) csehországi eredetű, honosított arisztokrata család sarja.[4] Jogi és bölcsészettudományi doktorátust szerzett a pesti egyetemen. Azok közé a kevésbé módos arisztokrata ifjak közé tartozott, akik emelkedésüket a hivatalnoki pályán látták biztosítottnak, ezért állami szolgálatba állt és maradt 1849-ig. Ifjúként Széchenyi István köréhez tartozott, részt vett Széchenyi 1830. évi al-dunai és konstantinápolyi útján. Később politikailag eltávolodott Széchenyitől; az utolsó rendi országgyűlésen a Konzervatív Párt felsőtáblai táborában találjuk. Waldstein egyik aláírója volt az 1850. évi konzervatív emlékiratnak, amely az 1847-es alkotmányos állapothoz való visszatérésre kívánta rávenni I. Ferenc József császárt. Waldstein gróf életében a politika csak epizód volt. Az 1850-es években bekapcsolódott a gazdasági életbe, és fontos működési területévé vált a műpártolás. Maga is festegetett műkedvelőként; jól ismert Széchenyi Istvánt szeretettel fricskázó – még a reformkorban készült – két karikatúrája.

Waldstein János abból az alkalomból ajándékozta az Ender-akvarelleket az Akadémiának, hogy őt a tudós társaság 1868 márciusában igazgató tanácsának tagjává választotta. Az adományozólevél szerint az a meggyőződés vezette, hogy a képzőművészet lényegesen befolyásolja a közművelődést, előmozdítja a polgárosodást. A szépérzék emelésén túl a geológiai jellegzetességekre is rá akarta irányítani a tudományos világ figyelmét. A gyűjteményt az Akadémia Könyvtárának állományában helyezték el, a Régészet Fol. 308 jelzet alatt; 1954 után állományvédelmi okokból az Akadémia Könyvtára Kézirattárába tették át, jelzete azóta: Ms 4409.

[2] Enderről: SZABÓ Júlia: Thomas Ender. (Kézirat). – MÜLLER, Fr.: *Die Künstler aller Zeiten und Völker... [Neuestes Künstlerlexikon]*. Bd. 1. Stuttgart, 1857. 570. – WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 4. Th. Wien, 1858. 41–43.

[3] KOSCHATZKY, Walter: *Thomas Ender (1793–1875). Kammermaler Erzherzog Johanns*. Graz, 1982. – *Művészeti lexikon*. Szerk. ÉBER László. Bp. 1935. – *Művészeti lexikon*. Bp. 1965.

[4] Waldstein Jánosról és a Waldstein-gyűjteményről: KÖRMENDY Kinga: A Waldstein-gyűjtemény. (Kézirat).

1. kép: Thomas Ender: Vágvár és a reneszánsz kastély. Akvarell, 270 × 371 mm. MTAK Kézirattár, Ms 4409/40.

2. kép: Thomas Ender: A vágtapolcai Sina-kastély. Akvarell, 301 × 486 mm. MTAK Kézirattár, Ms 4409/59.

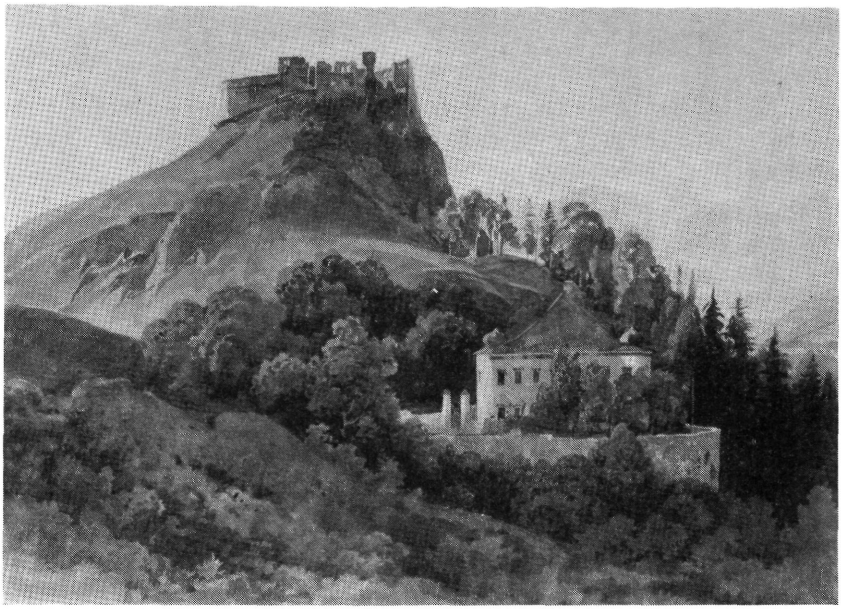

3. kép: Thomas Ender: Szepesszombat főtere.
Akvarell, 232 × 307 mm. MTAK Kézirattár, Ms 4409/124.

4. kép: Thomas Ender: A Javorinai Fekete-tó.
Akvarell, 317 × 492 mm. MTAK Kézirattár, Ms 4409/157.

Ender az akvarell alsó szélére rendszerint felírta ceruzával a kép tárgyát németül, gyakran rövidítve, latin vagy ún. gót betűkkel. A kép alsó és felső szélén sokszor megnevezte a távolban látható falut, hegycsúcsot, mintegy tájolva is a képet, feljegyezte az uradalom tulajdonosának nevét. A magyar hely- és családneveket általában magyarosan írta (pl. Sztára, Gf Csáky), máskor hallás után próbálta leírni a számára idegen neveket (pl. „Bann Zizza" = Dolina Pańszczyca). A képek közül mindössze kettőt látott el szignójával. A lap verzóján 24 esetben van kép vagy többnyire vázlat. A különböző méretű képek csak felső szélüknél vannak rögzítve, felhajtható módon, egységes méretű (500×657 mm) hordozó kartonra montírozva, melynek jobb felső sarkában nyomtatva olvasható: Waldst. Gyűjt., alatta tintával a kép sorszáma 1-től 220-ig; a bal alsó sarokban ugyanazzal a kézzel, korabeli írással és nyelvezettel, a kép címe magyarul. A 220 lapot négy nagy mappában helyezték el, a bennük lévő képek címének jegyzékével. Ezeket és Waldstein gróf ajándékozólevelét is ugyanaz a kéz írta, mint a képek sorszámát és címét. A mappák felirata aranyozott betűkkel: Waldstein János gr. a M. T. Academiának 1868.

Mindebből arra következtetünk, hogy a hordozó kartonok, a mappák és a magyar címek mind egyidejűleg készültek, bizonyára Waldstein megbízásából, amikor ő a gyűjteményt az Akadémiának ajándékozta. A magyar címeket olyan személy adhatta, aki a képek tárgyát, a helyszíneket illetően elég tájékozott volt, hiszen feliratait többször kiegészítette, pontosította, néhány esetben azonban tévesen. Mi a képeknek új, kifejezőbb vagy helyesbített, a mai nyelvhasználatnak megfelelő magyar címeket adtunk. Méretüket, feliratait a kiállítási katalógusokban elfogadott formában közöljük.

A képek mai kézirattári jelzete megfelel a hordozó kartonra írt sorszámoknak, Ms 4409/1-től Ms 4409/220-ig. A legtöbb esetben magán az akvarellen, bal vagy jobb alsó sarkában vagy a verzóján is, ceruzával írt sorszámot találunk, esetleg több különböző számot. Nehéz megállapítani, hogy melyek a festő kezétől származó, és melyek az esetleg később ráírt számok. A számsor hiányos, megszakad, ismétlődik. A képek valamikor összekeveredhettek, és a kartonra írt számok rendjében némelyikük az eredeti helyétől messze került.

Az ábrázolt tájak, hegycsúcsok, várak, kastélyok, városrészletek azonosításában a képek felirataira, korabeli leírásokra és ábrázolásokra, újabb útikönyvekre, hegymászó túrakönyvekre és turistatérképekre – és kis részben személyes emlékeinkre, tapasztalatainkra – támaszkodhattunk. Igyekeztünk a képek feliratait ellenőrizni, értelmezni, és a részben megcsonkult feliratokat is megfejteni. Arra természetesen nem volt lehetőségünk, hogy a gyűjtemény feldolgozása és a világhálóra vitele céljából most ezeket a helyeket (újra) bejárjuk.

A képek digitalizálása és feldolgozása mellett a világhálón kalandozók, érdeklődők számára szeretnénk bemutatni az akvarelleken ábrázolt várromokat, épületeket, tájakat. Nem kis fejtörést okozott, hogy a képekhez milyen terjedelmű szócikkeket mellékeljünk. Végül úgy döntöttünk, hogy tömör, összefoglaló jellegű helytörténeti ismertetéseket adunk. Általában ismertnek vettük a nagy történelmi eseményeket, azokra csak a szükséges mértékben hivatkozunk. Feltételeztük, hogy az érdeklődők nem minden esetben olvassák el a magyarázó helytörténeti cikkeket, ezért a képekhez kapcsolt információkat két rétegben bocsátjuk rendelkezésre. Az első réteg bemutatja az ábrázolt tájat, épületet, és a kevésbé jelentős helyekről rövid történeti ismertetést ad. A második réteg tartalmazza a hosszabb lélegzetű helytörténeti leírásokat; ezek a leírások adott esetben több képhez is kapcsolhatók, mint például a Szepesség történetének ismertetése. A helytörténeti irodalom összegyűjtésében három alapvető bibliográfiára támaszkodtunk.[5] Tudatosan zártuk le a

[5] *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. I. Általános rész.* Szerk. I. TÓTH Zoltán. Bp. 1950. – *Magyarország helyismereti könyvészete 1527–1940.* Összeáll. BODOR Antal. Bp. 1944. – SZINNYEI József: *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriuma. Történelem és segédtudományai. I.* Bp. 1874. – Ua. *II.* 1. rész. Bp. 1885.

helytörténeti ismertetéseket a 19. század második felénél, hogy az érdeklődő az ábrázolt városokat, épületeket nagyjából a korabeli állapotban ismerje meg, amikor Thomas Ender megfestette azokat. A szócikkekhez válogatott bibliográfiát mellékelünk, ezzel egyrészt a bővebb tájékozódást kívánjuk elősegíteni, másrészt az a meggyőződésünk, hogy a nyomtatott könyv információt hordozó szerepe és varázsa felülmúlhatatlan.

Indokoltnak láttuk – e vidékek történelmét és lakóit tekintve –, hogy a webhelyen minden ismertető és útbaigazító szöveg a magyaron kívül szlovák és német nyelven, valamint a világháló közös nyelvén, angolul is olvasható legyen. Az idegen nyelvű szövegekben egyrészt kevesebb történelmi részletet közlünk, másrészt néhány szóval tájékoztatást adunk a magyar olvasó számára jól ismert történelmi eseményekről és személyekről. Ennyiben tehát eltér egymástól a magyar és az idegen nyelvű szöveg.

A képeket az ábrázolt tájak földrajzi elhelyezkedése szerinti sorrendben mutatjuk be, mintha egy bizonyos útvonalon a nézővel – a virtuális képtár látogatójával – együtt magunk is bejárnánk ezeket a tájakat. A teljes útvonalat, amelyet négy térképen is követhetünk, ésszerűen kínálkozó 18 útszakaszra osztottuk oly módon, hogy egy-egy útszakaszra legalább 9 és legfeljebb 18 kép jut. A képzeletbeli utazás útvonala vázlatosan: a Vág mentén Galgóctól megyünk felfelé, kitérőket teszünk pl. a Fehér Kárpátokba és Árva várához, míg eljutunk Liptóújvárig (95 kép); a Garam völgyében Besztercebányától kelet felé a Bódváig, onnan északra a Hernád völgyén, a Szepességen át a Dunajec áttöréséig (57 kép); a Magas-Tátra déli peremén, keleti felének völgyeiben és lengyel részein (37 kép); végül Eperjestől a Bodrog mellékvizei mentén Ungváron át Sárospatakra érkezünk (30 kép). A képek így kialakított sorrendje tehát nem a jelzetek rendjét követi, viszont általában jobban megfelel az akvarellekre írt eredeti számozásnak. Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy a képek földrajzi szempont szerinti rendezésével Thomas Ender eddig fel nem derített magyarországi útvonalát reprodukáltuk.

A világhálón a Waldstein-gyűjtemény bemutatását a következő részekre tagoltuk:

– útmutató a webhely részeiről, használatáról;

– tanulmány Thomas Ender életéről, működéséről, Waldstein Jánosról, Ender felvidéki akvarelljeiről;

– a képtár, benne a képek és kísérőszövegeik: a képek adatai, rövid leírása, az ábrázolt táj, város, vár ismertetése, története, bibliográfiai hivatkozásokkal;

– a keresőrendszer, mutatók;

– segédletek: térképek, földrajzi nevek jegyzéke, bibliográfia, rövidítések és jelek jegyzéke.

Vegyük most sorra ezeket a részeket és kapcsolódásukat. A webhely főlapján lehet választani a négy nyelv között: magyar, szlovák, német vagy angol, majd megjelenik a rövid bevezetés. Innen menü visz tovább a felsorolt részek valamelyikéhez. A rendszer fő részei általában bármelyik képernyőről közvetlenül is elérhetők.

A „Képtár"-ba lépve a látogató az akvarelleket és kísérőszövegeiket az ajánlott sorrendben járhatja végig. Először megjelenik a 18 útszakasz listája. Innen jutunk a kiválasztott útszakasz képeinek listájához, amely a képernyő bal sávját, mintegy a felét tölti be: egymás alatt a kis méretű képek, mellettük a kép sorszáma, címe, mérete és kézirattári jelzete. Ha innen egy képet kiválasztunk, a jobb oldalon megjelenik a kép nagyobb méretben, és vele a kép címe és többi adata, feliratai, a látvány rövid leírása, az ábrázolt táj, hegy, folyó, város, falu vagy vár ismertetése, története, és hozzá a bibliográfiai hivatkozások – az említett első réteg. Közben baloldalt látható marad a képek listája, amelyből egy másik képet választhatunk. Ez az elrendezés lehetővé teszi, hogy képeket – ugyan korlátozott méretben – össze tudjunk hasonlítani egymással.

Az adott képhez háromféle további információ csatlakozhat: 1. Bármely kép megtekinthető nagyobb felbontásban úgy, hogy kitöltse a teljes ablakot, és itt nagyítható, kicsinyíthető. 2. Meg-

jeleníthetjük, a teljes ablakban is, az akvarell verzóján esetleg ott lévő vázlatot. 3. A képeknek mintegy kétharmada esetében az ábrázolt tárgy ismertetése és története nem jelenik meg a képpel együtt, hanem a második rétegbe került, és külön kell azt behívni. A látogató így könnyebben választhat, hogy melyik képnél akar az adott témáról bővebben olvasni.

A képeket és kísérőszövegüket a megadottól eltérő sorrendben és csoportosításban is meg lehet tekinteni a kereső segítségével. A keresés alapja lehet: 1. a képhez rendelt valamilyen tulajdonság (deszkriptor); 2. a kép kísérőszövegében előforduló szó, szótöredék vagy szövegrész. A kereső feltételben ezek kombinációi is szerepelhetnek. A keresés eredményeképpen megjelenik a talált képek listája, amely ugyanúgy kezelhető, ahogyan fentebb leírtuk. A képek listája nem tárolható, újabb keresés után már csak az új lista hozzáférhető. Minden képhez rendeltünk egy-két tárgyszót (a kép fő témája, például hegy, folyó, vár), némelyik képhez személyt (a kastély tulajdonosa), és a keresési feltétel szűkítése céljából mindegyik képhez az útszakasz címét és a kép sorszámát. A tárgyszavak és a személyek sorába csak a képhez szorosan kapcsolódókat vettük fel. Ha további szempontok (például a művész szignója, az ábrázolt vár történetében szereplő személy) szerint akarunk a képekből válogatni, ezt a szöveges kereséssel tehetjük meg. Szót, szövegrészt vagy a képek címében, vagy teljes kísérőszövegükben kereshetünk.

A képekhez rendelt tárgyszavakkal, nevekkel segítjük a felhasználót, támpontot adunk a kereséshez. Olyan tárgyszavakat kell választani, amelyek alapján a képek célszerűen csoportosíthatók. A sok hasonló tárgyú kép miatt nehéz e követelménynek mindenben megfelelni; például túl sok képhez, melyek egy várost bizonyos távlatból ábrázolnak, nem találtunk jobb tárgyszót, mint „látkép". Az is igaz, hogy egy ilyen kis méretű adathalmazban nem kell túlzottan kifinomult eszközöket alkalmazni a keresésre.

A földrajzi tájékozódást négy térkép és egy áttekintő térkép segíti. Összeállítottuk a fontosabb földrajzi nevek jegyzékét, amelyben a különböző nyelvű megfelelő nevek egymás mellé állítva közös betűrendben szerepelnek, például: Igló / Spišská Nová Ves / Zipser Neudorf az I, S és Z betűnél. A földrajzi helyek különböző nyelvű neveit a szövegben legalább az első előfordulásokor együtt megadtuk; a továbbiakban vagy az Ender korában szokásos nevet használtuk (a magyar és a német szövegben), vagy pedig a mai hivatalos nevet (a szlovák és az angol szövegben) – és a jövő mutatja majd meg, hogy az elsőért vagy a másodikért kapunk-e több kritikát. A mai hivatalos név található meg a térképeken és a lexikonokban, ugyanakkor sok közülük anakronisztikusan hat, ha a történelem előző évszázadairól írunk.

Thomas Enderről és a Waldstein-gyűjteményről a tanulmányt Szabó Júlia és Körmendy Kinga írta. Az akvarellekről digitalizálás céljára diapozitívok készültek. A fényképfelvételeket Láng Klára készítette. Az adatokat és szövegeket MS Excel táblázatkezelővel és Word szövegszerkesztővel dolgoztuk fel. A webhely megtervezése és kivitelezése Krén Emil és Marx Dániel munkája. A kézirat lezárásakor a munka a fejlesztés és kipróbálás szakaszában tart, ezért a webcímet nem tudjuk közölni. A webhely elérhető az MTA Könyvtára honlapjáról, a http://w3.mtak.hu címről.

Azt reméljük, hogy a Waldstein-gyűjteménynek a világhálón olyan látogatói is lesznek, akik a képekben és az esetleg már ismert tájakban gyönyörködni akarnak, és érdeklődők, akik ismereteket és további irodalmat keresnek, továbbá olyan kutatók is, akik a képeket alaposabban tanulmányozzák. Előkerülhetnek Thomas Ender más, eddig ismeretlen felvidéki tájképei is, köztük az az egy kép is, amelyet a gyűjteménybe szántak, de hordozó kartonja és sorszáma eleve üresen maradt.

MÁZI BÉLA – ROZSONDAI BÉLA

A legenda vége. – Ráth Mórról. Ritkán adatik meg, hogy egy családból, egy időben három kiváló adottságokkal és tiszta elhivatottsággal munkálkodó férfiú nevét őrizze meg az utókor. A Csongrád-megyei Ráth família ezen kivételek közé tartozik.

A három fiú közül a legidősebb, György (sz.1828) talán a legismertebb, mind a jogi pályán elért sikerei – kúriai bíró, főrendiházi tag –, mind műgyűjtőként, múzeum alapítóként. A legkisebb fiú József (sz. 1838), talán elfeledettebbnek tűnik, szintén múzeum alapító, a Kereskedelmi Múzeumé és a hazai ipar fejlesztésében játszott irányító szerepet, gyárosként és a Kereskedelmi és Iparkamara létrehozójaként.

A középső fiú, Mór (sz.1829) látszólag szürkébb pályára lépett, amikor könyvkereskedő lett. Mindhármukat Bécsben tanították, de zsigereikben a reformkor tenni akarását őrizték, és amikor eljött az idő, egy emberként állottak a nemzet szolgálatába, ki-ki a maga választotta terrénumon. Szorgalmasak voltak és kitartók. Működésüket szerencse és társadalmi megbecsülés kísérte. Gazdag pályájukat jutalom és dús öregkor zárta. Csak a középső fivér, Mór sorsát alakították rossz szellemek. Élete alkonyát betegség és gyász árnyékolta, reményei, illúziói szétfoszlottak, szétesett, elorzott birodalma romjain már élő halottként érte a méltatlan halál.

Ráth Mór a bécsi Polytechnikum kereskedelmi osztályát végezte el és 1846-ban a pesti Geibel cégnél kezdett el dolgozni. A szabadságharc kitörése még Pesten éri, de Windischgrätz Pest-Budát fenyegető csapatai elől elmenekül és Görgey seregébe lép. A világosi csatavesztést megelőző zűrzavarban sikerül szülei birtokára eljutnia és kivárni a legnehezebb időket. Így a megtorlást, a császári hadseregbe való besorozást is megússza és hamarosan vissza tud térni a könyvkereskedésbe. Feltehetőleg – biztonsági okokból is, ekkor hosszabb külföldi tanulmányútra indul. Visszatérve már önállósítani szeretné magát és saját céget alapítani. Kérvényét azonban a helytartótanács háromszor is visszautasítja. Valószínűleg nem csak politikai okokból, a kérvényező „rebellis" múltja miatt, de a konkurrens cégek (Emich, Heckenast, Eggenberger stb.) sem örülhettek a fiatal és irodalmi ambíciókkal is rendelkező kollégának. 1857. május 1-jén azonban minden hányattatás után, Ráth Mór új könyvkereskedése megalapíttatott. A boltot azonban csak júliusban sikerült megnyitnia. Mint Szilágyi Sándornak írja:

> „... Lipcséből hazaérkezvén, addig is, míg boltomat – júliusban – megkaphatnám, a vastuskó 1ső emeletében bureaut nyitottam, és hogy lakásom még mindig a Weiss házban van."[1]

Ez az iroda tulajdonképpen a működést megelőző szervezést szolgálta. Könyvrendeléseket is már ekkor elfogad, és igyekszik kapcsolatokat keresni a magyar vidéki értelmiséggel, mint jövendő vásárlókkal. Az egyik fontos szempont, amivel igyekszik meg-nyerni a támogatásukat:

> „... ne engedje, – írja ugyanekkor Szilágyinak –, hogy körében a németeket, kik így is eléggé meghíztak már, még jobban gyarapítsák..."[2]

Ugyanakkor maga fontosnak tartja éppen a német szervezetekkel és könyvkereskedőkkel a kapcsolatok kiépítését. Láttuk, Lipcsében járt elsősorban, majd a *Börsenblatt*ban felhívásokat tett közzé, bejelentve könyvkereskedése megnyitását.[3] Ugyanekkor a tiltott művek behozatalának még a gyanúját is igyekszik elhárítani. Az említett hirdetésben ismételten kéri a kiadókat,

[1] Ráth Mór levele Szilágyi Sándornak. Pest, 1857 május 29. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[2] Uo.
[3] STEINHOFER Károly: *Ráth Mór.* = Magyar Könyvkereskedők Évkönyve. 1907. XI.

„hogy oly műveket, melyeknek forgalomba hozatala nálunk tiltva van, ne küldjenek, a kéretlen küldeményeknél pedig figyelemmel legyenek arra, hogy a „megrendelésre" jelző ne használtassék mert az ilyen kéretlen könyvek beküldése által csak érzékeny kellemetlenségeket okozhatnak"[4]

Hozzátehetjük, tudjuk, mely „kellemetlenségekről" van szó. Egy esztendővel később, tovább építve a lipcsei kapcsolatokat, az itthon felhasználandó plakátokat is innen rendeli . A későbbiekben ez a biztos üzleti kapcsolat lehet a záloga annak is, hogy olyan műveket tud behozni az országba, amelyeket a hazai cenzúra, a külföldi partnerek megértő segítése nélkül, azonnal elkobozna. A két legismertebb példa, Széchenyi *Ein Blick*jének szakácskönyvként való álcázása, vagy Horváth Mihály *Magyar függetlenségi harc* genfi kiadásának, mint katonai erkölcstani tankönyvnek a terjesztése. Természetesen csak szűk és megbízható baráti körben. Merészségének és tettre készségének „gyümölcseit" ez a baráti kör minden tekintetben élvezte. Ráth Mór könyvkereskedése biztos szellemi és politikai menedékké vált az ötvenes-hatvanas évek fordulóján. Nem is bolt volt ez igazán, hanem irodalmi, politikai szalon, ahol a középpontban maga Deák foglalt helyet. Körülötte pártjának legjobbjai, Eötvös, Csengery, Beöthy László és ahogy a kortársak ekkor még apró termete miatt nevezték, a „kis" Gyulai, vagy az ekkor még Nagykőrösön tanító Szilágyi Sándor. Hamarosan kézenfekvőnek látszott, hogy a csoport irodalmi munkásságának gondozását is Ráthra bízza. Egyfelől a közelmúlt nagyjainak összegyűjtött írásainak közreadását tartották fontosnak. Kemény és Vörösmarty munkáit Gyulai bevezető tanulmányai kisérték. Másfelől saját újabb műveiket is rábízták. Az irodalom úgy tartja, hogy körülbelül tíz esztendő telik el az alapítás óta, amikor Ráth könyv-kiadásba kezd. Valójában ennek pontos dátumát ma csak körvonalakban látjuk, azonban mindenképpen ennek már korábban el kellett kezdődnie.

Ráth egyik első kiadványai közé tartozik Nagy Iván *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* A húsz kötetből álló munka megjelenésének kezdő éve 1857. 1864-ből ismerjük Ráth levelét Nagy Ivánhoz, amelyben kéri a munka lerövidítését. Úgy tűnik elsősorban anyagi okokból „ ... a valóságos szomorú fátum – írja Ráth –, hogy a leghívebb előfizetők is amikor családjuk betűjét elérték, elmaradnak."[5] A mindössze 300 vevő, kevés és csak ráfizetést jelent: „... egy ezres veszteség is nem mulatságos dolog". Mindezek ellenére 1866 novemberében egy pótkötet kiadásáról tárgyal, amely „Pótlék" címmel, 1868-ban jelent meg.

A másik munka Gyulai *Vörösmarty életrajza*, amely 1866-ban jelent meg. Gyulai és Ráth levelezéséből tudjuk, hogy a tanulmány nagyon lassan és nehézkesen készült el. 1864 augusztusában Gyulai az első kötet első ívét ígéri Ráthnak, azonban ehhez is tíz nap haladékot kér. Mint írja:

„Én most úgy dolgozom ebben a melegben, mint egy napszámos s ha vissza jőve azért mert 15-re nem vagyok készen egy új spectakulumot csap s bekötteti az első kötetet az életrajz nélkül isten engem úgy segéljen, lecsapom tollamat egy betűt se írok, hanem kinyilatkoztatom a közönségnek, hogy egy cseléd iránt is több méltánylattal viseltetnek, mint egy író iránt, ki becsületből vállalt magára oly munkát, melyből se posztó, se pénz s melynek csak életrajzi részét megírni most nem vállalná el 300 forintért sem."

A haragos kifakadást ekkor még szelídebb szavak zárják:

„Az ég áldja! Legyen egészséges tisztuljon ki epéjéből és legyen irántam méltányosb. Kínlódó barátja Gyulai Pál."[6]

[4] Uo.
[5] Ráth Mór levele Nagy Ivánnak. Pest, 1864. márc. 19. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[6] Gyulai Pál levele Ráth Mórnak. 1864. aug. 9. OSzK Kézirattár. Levelestár.

Gyulai párhuzamosan dolgozhatott az egyes köteteken, mert ugyanebben a levélben megemlíti, hogy a második kötet

> „... talán már készen lesz ezen a héten. Két ívet már revideáltam, eddig ki is nyomták. A harmadikat még nem küldötték el..."

Az életrajz írásában azonban némi fennakadások léphettek fel, mert 1865 májusában Gyulai még arról tudósít, hogy a kész életrajzot csak Deák jóváhagyása után adja át Ráthnak. Deák úgy látszik, nem csak mint a Vörösmarty árvák gyámja viselte szívén a kiadást, de tartalmi szempontból is. Gyulai felolvassa neki a kéziratot, és ez újabb időcsúszást jelent, hiszen Deák ideje meglehetősen véges. Deák erőteljes felszólítása is közrejátszhatott, hogy Gyulai végre befejezze az életrajz írását. Ezek szerint januárban szólította fel őt Deák, hogy legkésőbb áprilisig készüljön el. A kézirat meglehetősen terjedelmes és ugyancsak Deák instrucióí szerint Gyulai kénytelen a 90 lapnyi, 9 íves szöveget úgy rövidíteni, hogy az még beleférjen a már kinyomott kötet elejére. A végső ítéletet is Deák szava dönti el, Gyulai meglehetősen rezignáltan várja a döntést.

> „Nem tudom, megadja-e ő, beleegyezik-e ön vagy szemétre dobják az én egész munkámat. Nekem mindegy, cselekedjenek belátásuk szerint, én elvégzem a hátralévő részt, mely már könnyebb rész s ha tűzbe dobják sem búsulok érte. Az egész munka nekem egy kellemetlen emlék."

Újabb halasztást kér, személyes gondjaira hivatkozva, amelyek elsősorban anyagi természetűek.

> „... ha ön nem ismerné anyagi helyzetemet, mely nem engedi, hogy a Koszorútól járó csekély díjamról csak egy pár hónapra is lemondjak,..."

Egyéb családi bajok, feleség, gyerekek betegségei is mind-mind hátráltatják. A nézeteltérés fő oka, hogy Ráth a hirdetményeiben vállalt határidőre nem tudja kihozni a munkát, és az ebből adódó veszteséget Gyulaira akarja hárítani.[7] Steinhofer közli levélkéit, amelyekben félig tréfásan, nagy szavakkal „bombázza" Gyulait, nem sok eredménnyel.[8] Feltehetően Deák lépett közbe személyesen és simította el a háborúskodást. A fent idézett levél még a következő sorokkal zárul:

> „Az ég áldja édes Móricz s fogadja el tanulságkép azt a tanácsomat, hogy velem soha se lépjen semmi nemű irodalmi összeköttetésbe. Így legalább jó barátok maradhatunk..."

Alig telik el nyolc esztendő és mindketten az intést feledve, közös munkálkodásra vállalkoznak. Azonban ekkor már nincs ott Deák, hogy csatáikban igazságot tegyen.

1866-ban – most már elmondhatjuk – a rendszeres kiadói működésének megindulásakor Ráthnak tőkére volt szüksége és ezért társult Tettey Nándorral. Feltehetően ez csak az üzleti tevékenységre volt hatással, a kiadói programra már nem. 1871-ben Zilahy Károly váltja fel Tetteyt üzlettársként. Mindössze két évig dolgoztak együtt, de 1873-ban már Zilahy kilép a cégből és ettől kezdve Ráth önállóan működik. Ennek a későbbiekben nem mindenkor szerencsések a következményei, mert az összes terhet neki kell viselnie, akkor is, amikor azok az erejét meghaladják.

[7] Gyulai Pál levele Ráth Mórnak . Pest, 1865. máj. 2. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[8] STEINHOFER: *i. m.* XIII.

Az 1860-as évek második fele Ráth Mór pályának felívelő szakaszát jelenti. Csengery is rábízza a még 1855-ben újraindított *Budapesti Szemlét*. Közös megállapodásuk szövegét 1866. nov. 31. keltezéssel ismerjük. E szerint Ráth a Szemlét a következő feltételekkel vállalta:

> „Ezen 1867-iki folyam 80 ívből álland és az 1867 év folyamában egészen meg fog jelenni.
>
> Az összes szellemi kiállítás, szerkesztés, correktura, kézirat-szerzés és azok fizetéseinek gondjai ezentúl és Ön által fognak viseltetni, melyeknek fedezésére két ezer (2000) o.é. forint tiszteletdíjat fizetek önnek, oly formán, hogy ezen két ezer forint egyik részletét azon hat száz forint fogja képezni, melyeket a m.T. Akadémia a B.Pesti Szemle 60 példányainak megvételére kitűzött. A többi egy ezer négy száz forintot holnapos részletekben minden hó elején fogom az 1867 év folyamában kifizetni, vagy pedig az önhöz egyenesen beküldendő előfizetési összegek által fedezni.
>
> Az anyagi kiállítás minden terhei engem illetnek, mind következtében engem illetnek a Szemle 1867 évi folyamainak minden nyomtatott példánya az én sajátommá lesz, húsz példány kivételével, melyeket tisztelet példányokként önnek át fogok engedni."[9]

Az egy esztendővel későbbi szerződés lényegét tekintve megegyezik az előző évivel. A különbség csupán Gyulai segédszerkesztőként való szerepeltetésében nyilvánul meg. Csengery instrukciói szerint Gyulaira hárulnak az elszámolási kérdések és a lap pénzügyeinek kezelése. Ráth neki tartozik a fizetési kötelezettségeinek eleget tenni. Tudjuk, hogy Csengery segédszerkesztője segítsége ellenére sem vállalta tovább a *Budapesti Szemle* szerkesztését és így a folyóirat megszűnt. Amikor 1873-ban akadémiai támogatással újraindul, természetesnek látszik, hogy az egykori famulus vegye át a szerkesztői tisztet, a kiadó pedig továbbra is Ráth legyen. Ekkor még a régi barátság köztük elevennek látszik, Ráth Gyulainak panaszolja el a gondjait és kétségeit, máskor meghívja a megözvegyült, beteg fiával bajlódó barátját Alt-Aussee-be, ahol maga is nyarait tölti és „... ahol van elég üres szoba..."[10] Az 1870-es évek eleje Ráth Mór pályájának csúcsa. 1867 számára is meghozta a nagy lehetőségek és a nagy kihívások egész sorát. Megkapta az új népiskolai tankönyvek feletti jogokat, nevezetesen ezek tartalmi és közreadási kérdéseibe is beleszólhatott, és megkapta az ezekre vonatkozó főbizományosi posztot is. Így alakult saját iskolai használatra szánt sorozata is, a „Ráth Mór jutányos, iskolai és részben népies kiadásai". Mindez azt is jelentette, hogy belefolyhatott a mindenkor legjövedelmezőbb könyvkiadási üzletágba, a tankönyvkiadásba. De ugyancsak rá bízták katonai tankönyvek megteremtését és közreadását az új hadsereg számára. Megkapta az új hivatalos törvények kiadásának jogát, az egyes részletes törvényeken túl természetesen ez a törvénytárak folyamatos kiadásának lehetőségét is biztosította.

A fenti tevékenységek biztos anyagi alapokat is jelentettek és lehetővé tették azokat a magas honoráriumokat, ingyenes, jótékonysági könyvakciókat, amelyek személyét a kortársak szemében legendás alakká növelték. Mindehhez pompás irodalomismeret és esztétikai érzék párosult. Egymás után aratta a babérokat a különböző nemzetközi és hazai kiállításokon. Az elragadtatott kortársi emlékezések közül hadd idézzük Szinnyei Józsefét:

> „Ráth kiadói tevékenysége éveken át páratlan volt kiadványainak mind száma, mind értéke túlhaladta a legtöbb magyar könyvkiadóét s különösen a magyar classikus írók kiadásával elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar irodalom körül. Az írói tiszteletdíjat oly fokra emelte, hogy egy magyar könyvkiadó sem volt képes vele versenyezni; kiadványainak külső kiállítására is a legnagyobb gondot fordította.

[9] Ráth Mór levele Csengery Antalnak Pest, 1866. November 31. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[10] Ráth Mór levele Gyulai Pálnak. Alt-Aufsee, 1873. augusztus 14. OSzK Kézirattár. Levelestár.

> Az 1873. bécsi világkiállításon az ő áldozatkészsége révén volt a magyar irodalom fényesen képviselve ..."[11]

A Kisfaludy társaságtól megszerezte a Shakespeare kiadások jogát, amelyeket azután elsősorban Csiky Gergely és Szász Károly gondozásában pompás kiállításban adott közre. De gondoskodott arról is, hogy ezek olcsóbb, „népies" formában is a szélesebb olvasóközönség számára is elérhetővé váljanak. Általában elmondhatjuk, hogy Ráth az elsők között élt azzal a lehetőséggel, hogy az egyszer kiszedett matricák eltevésével újabb és újabb formák és keretek között jelentessen meg egy-egy művet. Ezeket azután akár sorozatokba is lehetett illeszteni, mint Ráth tette az általa „Családi könyvtár"-nak nevezett vállalkozásánál.

Ráthról el szokás mondani, hogy a magyar irodalom legnagyobb klasszikusainak kiadója és patrónusa volt. Kivált Arany János műveinek gondozása terén ért el nagy sikereket. Az Arany kiadások és jogok megszerzésének történetéről maga így vall Szilágyi Sándornak:

> „1864 januárban vettem meg tőle „Buda halála" 2000 példányra kiterjedő kiadását 300 cs. K. aranyért. Ez volt a legnagyobb honorárium, mit író nálunk valaha kapott – természetesen a munka csekély terjedelme és a meghatározott számú példányhoz mérve.
>
> 1866-ban vettem meg 5000 forintért az „Összes költeményei" első kiadását, 8 évre, mi az által volt elérhető, mert a különböző kiadókkal kötött szerződésekben kikötötte a jogot, hogy az illető munkát egy teljes kiadásba felvehesse, ezen kiadványnak tehát igen csekély kelete volt, ... Heckenast a kisebb költeményeket, Toldit, Toldi estéjét Emich, a Murány ostromát Müller, a Nagyidai cigányokat s.at. folyton árulták.
>
> Ezen összes kiadást az Akadémia nagy díjjal jutalmazta. 1879-ben a Toldi szerelmének 2-ik kiadását 400 aranyért vettem meg, 3000 példányban való nyomtatási joggal, szintén a saját kiadásomban megjelent első kiadás egy hó alatt elfogyott. 1881 júniusban pedig az összes munkák iránti szerződés kötettett meg közöttünk – szinte meghatározott évekre, 10 000 forint honorárium mellett."[12]

Ráth Arany-kiadásai közül talán a legismertebb a Zichy illusztrációkkal megjelent balladák kötete. Ez a legendás díszkiadás azonban már Ráth hattyúdalai közé tartozik.

1870-ben – sikerei csúcsán – elvállalja az ekkor indítandó lap a *Reform* kiadó tulajdonosi tisztét. A lapot Rákosi Jenő szerkesztette és a Légrády-testvérek nyomdájában készült. A lap tőkéjét a Deák párt tagjai adták volna össze, azonban Trefort Ágoston kivételével, az 1000–1000 forintokat senki sem fizette be. A kudarcért Trefort Ráthot tette felelőssé. A megbántott Ráth Treforthoz intézett levelében, kénytelen visszautasítani 40 000 forintos veszteség fedezésének lehetőségét „... nem vagyok gazdag ember..." – írja, majd lentebb így folytatja:

> „Soha nagy urak szegény emberrel igazságtalanabbul nem bántak, mint a „Reform" alapítói én velem, kit anyagilag és szellemileg cserbenhagytak."

A méltatlan bántás azért is olyan fájdalmas számára, mert mint írja:

> „... semmi nemű más érdekem nem volt, mint azon sületlen ambíció, a Deák pártnak némi szolgálatokat tehetni."[13]

[11] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XI.* Bp. 1906. Hornyánszky ny. 590.
[12] Ráth Mór levele Szilágyi Sándornak. 1888 március 13. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[13] Ráth Mór levele Trefort Ágostonnak. Pest, 1870. márc. 26. OSzK Kézirattár. Levelestár.

A kudarc sokkal mélyebb nyomokat hagy Ráthban, még akkor is, ha látszólag ekkor még elsimulnak valahogyan a problémák, és tulajdonosként egészen 1873. január 22-ig jegyzi a lapot. Ekkor Kaas Ivor, a *Pesti Hírlap* vezető publicistája veszi át a lapot, feltehetően a Légrádyak érdekeinek megfelelően. Néhány írását is itt jelenteti meg, azonban még 1873 augusztusában is így panaszkodik Gyulainak:

> „... Ez év rám nézve a malheureuk éve; többi ... a pénz bajok is járulnak, miután egy üzleten kívül fekvő vagyonomat tetemesen meghaladó összeg rekedt a telekben. Most meg Kerkapoly személyes parancsából exequilnak roppant összeget igazságtalanul üzletemen – három évig tömve volt a szerencsétlen „Reform" óriási utolsó lapja ingyen hirdetésekkel; most ezen ingyen hirdetések bélyegdíját exequiálják rajtam. Ez a hála, hogy lapot alapítottam nekik, persze akkor, midőn a nélkül talán elvesztek volna, én vagyonom tetemes részét az ő érdekükben feláldoztam. Persze nem vagyok mágnás, vagy táblabíró, hanem csak olyan polgári kutya féle, ki örülhet, ha megrúgják, miután megszolgálta őket. – "[14]

Az 1873. esztendő sikeres lehetne, és az utókor így is jegyzi. Ekkor kapja meg a bécsi világkiállítás elismerését. Úgy tűnik azonban Ráth a *Reform* körüli kudarcát, a méltánytalanságokat nem tudja feledni és a visszavonulás gondolatát fontolgatja. Túl sok volt talán a feladat, túl nagy a korábbi baráti és társadalmi siker? De az aranyidő elmúlt és ő még mindig Gyulainak vallja meg gondjait.

> „Csak tudnék egy alkalmas embert kire vállalataimat, a melyekre alig van physikai erőm és szellemi fogékonyságom, ruházhatnám!? "[15]

A kudarc tőkeerejét is alaposan megingatta, és hiába az újabb nagy megrendelések, csak a lehetséges veszteségeket látja bennük. Így az Akadémiától kapott megrendelések esetében is. Az 1872-ben megalakuló Könyvkiadó Bizottság – a Történelmi bizottsággal karöltve – számos jelentős történettudományi mű fordíttatására és közreadására kérte fel. A rájuk fordított befektetés mintegy 20 000 forint, amelynek megtérülése igencsak kétséges. A gyakorlatban az Akadémia példányok átvételével fizet, de mint tudjuk, ezek legtöbbje részben ingyen, tiszteletpéldányként, pártoló tagsági példányként talál gazdára. A Könyvkiadó hivatal ekkori vezetője ugyan Ráth üzletében volt korábban alkalmazott, de nem mondható, hogy ügyesnek bizonyult volna az akadémiai kiadványok értékesítésében. És nem nevezhető szerencsésnek Ráth és az Akadémia kapcsolata a *Budapesti Szemle* kiadásával kapcsolatban sem. Ebben az esetben is az Akadémia hozzájárulásként 60 példány átvételét vállalja, és ezt a mennyiséget semmiképen nem hajlandó felemelni.

Az 1872. június 20-án megkötött szerződés Ráth, az Akadémia és a szerkesztő Gyulai Pál kötelezettségeit a következőkben rögzíti. Megjegyzendő, hogy június 24-i keltezéssel készült egy rövidített változat is, amelyben Ráth jogaira és elvárásaira vonatkozó passzusok egy része már nem került be. Most a teljes szöveget közöljük:

> „ Pest, július 20^{án} 1872.
> Tekintetes Gyulai Pál úrnak, helyben.
> Miután a m. T. Akadémia önt bízta meg a Budapesti Szemle szerkesztésével, szerencsém van tudósítani, hogy ezen folyóirat kiadását a következő feltételek alatt vállalom el.

[14] Ráth Mór levele Gyulai Pálhoz. l. 10.sz. jegyzetet
[15] Uo.

A Budapesti Szemle díszes nagy 8ad rétben, vegyesen Cicero, Garmont, és petittel szedve, 80–90 íven, 2 havi közökben fog az 1873 . évben megjelenni.

A m.T. Akadémia a szerkesztőt és társát 2000 forint fizetésben részesíti, ellenben a szerkesztő kinevezésének jogát magának tartja fel. Én, mint kiadó, függetlenül azon 2000 forinttól fizetek a folyóiratokban megjelenő munkálatokért ívenkint 30 forintot, 80 ívért évenkint. A 80 íven túl kiadadndó ívkért semminemű tisztelet-díj nem jár A tiszteletdíj általam mindenkor egy-egy füzet megjelenése alkalmával fog kifizettetni a szerkesztőnek, *ki az általa kiosztott összegről nekem félévenként beszámol.* /A kiemelt rész kék ceruzával vastagon áthúzva, a nekem szó egészen besatírozva. Feltehetően Gyulai javítása. A második június 24.-i szövegből ez a passzus természetesen hiányzik./

A Budapesti Szemle boltiára a 12 forintot évenként nem haladhatja meg.

A szerkesztő köteles az utolsó korrekturákat mindenkor December 15. Február 15^{én}, April 15^{én}, Jun 15, Aug.15^{én} October 15^{én} a nyomdába adni; az 1873^{ii} első füzetre azonban kivételesen már 1872 évi November 1^{sején}.

A szerkesztő a hírlapok, és a munkatársak számára 30 ingyen példányra tarthat igényt.

Évenként October 1^{ején} a m. t. Akadémia kinyilatkozhat kívánja e a következő évben a Budapesti Szemle szerkesztőjét ismét 2000 forintban részesíteni, s kívánja jogát gyakorolni.

Szinte magamnak is feltartom azon jogot, egy egy év végének 3 hóval előbb történt felmondásom után,a Budapesti Szemle kiadásától visszalépni.

A m.t. Akadémia által a szerkesztő mindenkor csak az én beleegyezésem mellett nevezhető ki.

A Budapesti Szemle az én saját vállalatomat képezvén azon esetben ha az Akadémia akár saját segélyezését megvonja, akár pedig a szerkesztőre nézve nem tudnánk megegyezni, saját elhatározásomból fog ezen folyóiratnak további kiadása vagy kiadásától való visszalépésem függni. Visszalépésem esetében az Akadémiának a Budapesti Szemle további kiadására előjoga van.

A Tekintetes úrnak alázatos szolgája Ráth Mór."[16]

A második változat szövege szinte teljesen megegyezik a Csengeryvel kötött megállapodással. Vajon miért akarta Ráth a Gyulaival való közös munka körülményeit pontosabban megfogalmazni, és a maga érdekeit is szem előtt tartó kontraktust elfogadtatni? Hiszen ekkor még jó barátoknak nevezhetjük őket. Láttuk Ráth Gyulaival legbensőbb problémáit is megosztja. De sajnos nem ismerjük Gyulai válaszait. Így talán elképzelhetjük, hogy ezen a barátságon Ráth már megérezhette azokat a repedéseket, amelyek később áthidalhatatlan szakadékká mélyültek. Igaz, ekkor már nem a „kis" Gyulai tevékenykedik az irodalmi élet porondján, hanem a nagy, megfellebbezhetetlen ítész. Hivatalai is egyre magasabbra viszik, mind az Akadémián, mind a polgári életben, például az ekkor alapított Franklin társulatban is azonnal vezető szerepet tölt be. Mindössze 10 részvénnyel – ami az alapszabály szerint még elfogadható – igazgatósági tagságot nyer, majd hamarosan a társulat elnöke lesz. Ezt a tíz részvényt is jószágigazgató apósa támogatásával szerzi meg. Nyilvánvaló, hogy tekintélyét egyéb tettekkel kell megerősítenie, amelyek a társulat üzleti eredményeihez is hozzájárulnak.

Ráth mellől pedig lassan eltűntek a régi nagy barátok, a fiatalabbak pedig már nem közeledtek felé a megérdemelt tisztelettel. Láttuk Trefortnak, Eötvös utódának, viselkedését Ráthtal szemben.

[16] Ráth Mór levele Gyulai Pálnak. Pest, 1872. június 20. OSzK Kézirattár. Levelestár.

A *Budapesti Szemlé*nél tervezett közös munkálkodást azonban más jelenségek is beárnyékolták. Ezekről Gyulai annyiban tehetett, hogy a jelek szerint nem tartotta szem előtt az alapvető szerzői jogokra, és így a kiadó jogaira vonatkozó, ekkor még törvényileg nem lefektetett szabályokat. S míg egyfelől keményen védelmezte éppen a *Budapesti Szemle* kritikusainak anonymitását, arra már nem ügyelt, hogy a beérkező kéziratok szerzőitől megkövetelje az első kiadás jogát. Ráth panaszaiból legalábbis erre kell következtetnünk:

> „Arany verseinek közlését egy lapnak sem engedtem meg. Én mindig azon a véleményen voltam, hogy a" Szemlé"-nek azért van kevés előfizetője, mert általános azon vélemény, hogy ezen az Akadémia által fenntartott folyóirat legérdekesebb dolgait különben is minden lapban olvashatni...."

Felveti egy közös nyilatkozat kiadását a lapokban, hogy egyetlen lapnak sem adnak engedményt a másodközlésre.[17]

Máskor Ráth úgy látja,

> „egy mű mely bár csak töredékesen is, rövid idő alatt a Szemlében megjelent, elveszíti a vevő közönség legderekabb részét, mely nem azt vizsgálja, hogy át van az egész dolgozva,a munka [!], hanem csak arra emlékszik, hogy ugyanazon tárgyról ugyanazon írótól csak most olvasott a Szemlében..."

Miután a szerzőket a megállapodás szerint Ráth fizeti, ezért úgy dönt, hogy veszteségei csökkentésére leszállítja az írói tiszteletdíjakat 25 ft.-ról 20 forintra, okmány közlése esetén pedig 10 forintra.[18]

Nyilván Ráth megjegyzéseit Gyulai nem túl lelkesen fogadhatta, mivel a másodközlésben maga is élen járt. Igaz, nem hírlapban közölte újra a Szemle irományait, hanem a Franklin társulat sorozatában az „Olcsó könyvtár"-ban, amelynek ugyancsak ő volt a szerkesztője. Itt említeném meg, miért ragaszkodott Gyulai ahhoz, hogy a *Budapesti Szemle* tiszteletdíjaival nem kelljen Ráthnak elszámolnia. Gyulai egy közös takarékbetétkönyvben tartotta az Akadémiától, a Franklin társulattól kapott összegeket, ezeket a sajátjával együtt kezelte és tetszése szerint fizetett, kinekkinek, ezt-azt.

Mindezek mellett azonban az igazi nézeteltérés közöttük, már az első időben a Szemle nyomtatása körül robbant ki. Ráth szokásához híven, nem hazai nyomdával dolgoztatott, elsősorban az igért „díszes" kiállítás érdekében, hanem a bécsi Holzhauser cégnél. Kétségtelen, hogy a kéziratok és a korrekturák utaztatása lelassította a szerkesztést és a folyóirat megjelenését. Többször előfordulhatott, hogy Gyulai nem kapott időben korrekturát. Egy esetről biztosan tudunk.[19] Bizonyos azonban az is ,hogy Gyulai elégedetlenségét a Franklinnál is táplálták, hiszen a nyomda számára a biztosan fizető Akadémia igencsak előnyös lett volna.

A *Budapesti Szemle* azonban Ráth számára nem volt nyereséges, elsősorban azok mellett a feltételek mellett, amellyel a kiadást elvállalta. Fentiekből is kitűnhetett, hogy a Szemle előfizetőinek száma nem lehetett túl magas és a példányonkénti eladás is korlátozott lehetett. Ezt jelzi, hogy az 1898-as un. Milleneumi katalógusában is még hirdeti készleteit, közel húsz esztendővel azután, hogy a kiadásról lemondott. De ezek a gondok már egészen korán jelentkeztek. Ráth 1874 májusában arról ír, hogy

[17] Ráth Mór levele Gyulai Pálnak. 1878. március 10. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[18] Ráth Mór levele Szilágyi Sándornak. Pest, 1876. márc.2. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[19] Gyulai Pál levele Ráth Mórnak. H. é. n. OSzK Kézirattár. Levelestár.

„Sajnálom, hogy kívánságát nem teljesíthetem. A Szemle közönsége az idén is tetemesen apadt – veszteségem tetemes – az eredetileg megállapított feltételhez, hogy az évfolyam a 80 ívet meg ne haladja – tehát ragaszkodnom kell."[20]

Mindezek ellenére ekkor még ragaszkodik a Szemle kiadásához. Októberben jelenti Gyulainak:

„... A Budapesti Szemlét 1875-ben még folytatni fogom, a mennyiben önök a kiadásra nézve más megoldást nem találnak. Ezen nyilatkozatomat tessék reám nézve – megnyugtatásul – kötelezőnek tekinteni – azon világos kikötéssel azonban, hogy az 1875 folyam a 80 ívet meg nem haladja."[21]

Ráth leveleinek hangja fokozatosan változik meg, ahogyan viszonyuk is egyre romlik. A fent idézett két levél már csak az „alázatos szolgája" formulával zárul. Néhány hónap múlva ez is elmarad. Sőt, a megszólítás is. Igaz, Ráthnak meg lehet az oka a sértődöttségre. Gyulai elérte, hogy a Szemle a Franklin nyomdájában készüljön. Ráth a példányszámot és a külső boríték milyenségét előírja, de a – feltehetetően előre benyújtott – próbanyomattal elégedett. 1874. december 16-án írja Gyulainak:

„A Budapesti Szemle 1875 1^{sō} számát 1200, Egy ezer két száz példányban méltóztassék nyomatni. A kiállítás ellen nincs kifogásom.
A boríték lehetőleg egészen úgy szedessék mint az előbbi füzetek. A nyomda küldjön nekem válaszadás végett papírmintákat. Mellékelve van a borítékra szedendő könyvhirdetés."[22]

Meglepő lehet, de még mindig vannak közös munkáik. Eötvös *Beszélyei*nek gondozását is Gyulai végzi, amelynek kiadását – nyilván korábban – Ráth vállalta. De ekkor már nem sok kedvvel végezheti ezt a munkát.

„... Az Eötvös beszélyei" 2ik kötetének kéziratára nincs sürgős szükségem, miután egyelőre nem fogom szedetni. De ha valóban még vagy 25 ívre való kézirata van, kérem az 1ső kötetet lehetőleg azonnal bevégezni. Holnap délelőtt vagy ha tetszik, este 7–8 között felnézhetek az akadémiába, hogy az 1ső kötet czímét, tartalomjegyzékét s.a.t. véglegesen meghatározhassuk. Mely órában található?"[23]

A levél igazolni látszik a kortársak elbeszélését, miszerint a viszonyuk annyira megromlott, hogy már nem voltak hajlandók tárgyalni egymással személyesen, csak levélben, vagy ha ez semmi képen nem volt elkerülhető, valamilyen „semleges" területen, mint a levélben is jelzett Akadémián. A régi baráti dörmögések, szitkok tova tűntek, keserves, immár valóságos gyűlölködéssé fajulnak. Talán egy jellemző példa. Gyulai azért közli az „Olcsó könyvtár"-ban Nagy Péter egy elbeszélését, Belényesi álnéven, mert a címszereplő Zsák Mór Ráth Mórra hasonlít, és ezzel Ráthot jól fel tudja bosszantani.[24]

Egy év telik el, és egy elszámolás kapcsán a *Budapesti Szemle* – immár vitatottá vált – tulajdonjogáról is szó esik.

[20] Ráth Mór levele Gyulai Pálnak. Budapest, 1874. május 15. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[21] Ráth Mór levele Gyulai Pálnak. 1874. október 7. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[22] Ráth Mór levele Gyulai Pálnak. 1874. december 16. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[23] Ráth Mór levele Gyulai Pálnak. 1874. december 12. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[24] Gyulai Pál levele Nagy Péternek. én. /1875./ MTAK Kézirattár MS 4748/229. – A Zsák Mór megjelenési ideje: 1875. Budapesti Szemle 248–314.

„..A Szemle tulajdon joga felett vitatkozni meddő dolog. A készletek tényleg az én tulajdonomat képezik – a munkálatok bizonyos időn túl az írókét – ha a viszony köztem és az Akadémia között megszakad – senki sem fog gátolni, ha tenni akarom – egy hasonalakú Budapesti Szemle kiadására. De különben is egy vállalatnak, mely folytonos deficitben van, – tulajdon joga semmit sem ér."[25]

Az Akadémián Ráthnak ezt a nyilatkozatát később úgy fogják értelmezni, hogy Ráth nem ismerte el az Akadémia tulajdonjogát a *Budapesti Szemlé*re vonatkozóan.

1878 szeptemberében Ráth még reménykedik az ügyek békésebb elrendezésének lehetőségében.

„A Szemle felmondását tartalmazó becses soraira sajnálattal vagyok kénytelen tudósítani – írja Gyulainak –, hogy ezen felmondást egyelőre nem tartom elfogadhatónak. Indokaimat szerencsém lesz az Akadémiának írásban benyújtani, vagy, ha megtudhatom, kinek competentiájába esik az ügy, szívesebben szóval elmondani.

Miután ide vonatkozó nyilatkozatot csak a jövő számban jelentetek meg, mindenesetre van még idő akár a megegyezésre, akár a végleges szakításra."[26]

Ráth jó hírneve azonban az Akadémián ekkor már nem a régi. A szakításra úgy tűnik, csak az ürügyet keresik. Így a Könyvkiadó bizottságtól kapott megbízásai alapján közreadott történeti munkák utolsó köteteit sem ő fejezheti be. Az Akadémia a kiadói viszonyt felbontja, és a Franklin társulat kezelésébe adja.[27]

Mindezek után természetesnek látszik, hogy Ráth a *Budapesti Szemlé*t el fogja veszíteni. 1879-ben az Akadémia Gyulait bízza meg, hogy szerződjék a Franklin társulattal a folyóirat kiadására.[28] A végleges szerződést 1880 decemberében kötik meg, amelyet ettől kezdve évenként csak megújítanak. A szerződés főbb vonalaiban megegyezik a Ráth-féle szöveggel, de Gyulai a Nemzetgazdasági bizottságtól is szerez segélyt és így sikerül a terjedelmet 120 ívre felemelnie. Még egy változás: a társulat kiköti a borítékokon az ingyenes és kizárólagos hirdetés jogát.[29]

Gyulai és Ráth barátságának megromlásában valószínű nem csak Gyulai személyes karrierjét kísérő hatalmaskodásáról lehet szó, hanem a irodalmi ideáljaik különbözőségéről is. Elsősorban Jókai megítélésének kérdésében térnek el gyökeresen a nézeteik. Közismert, hogy Gyulai következetesen elítélte Jókai írói munkásságát, míg Ráth mindent megtesz, hogy megszerezze néhány mű kiadásának lehetőségét. Meleg, baráti hangú levelekben bíztatja munkára, és olykor sajátos segítséget is próbál ehhez nyújtani, például az *Emlékeim* megírásához:

„...Szinnyei átküldötte nekem a „Jókai" skatulyát a melyben te szőröstül bőröstül cédulákra vagy feldarabolva. Ezen cédulák alapján könnyen lehetne egy 3-ik kötetet összeállítani, melyre 200 f tiszteletdíj mellett szívesen vállalkozom. Azután lehetne belőle 2 német kötetet csinálni. Ha nem tudnám, mikor nem vagyok alkalmatlan, felkeresnélek azzal a skatulyával..."[30]

Nem lehet véletlen, hogy Ráth fontosnak tartotta az 1898-ban kiadott ún. Milleneumi könyvjegyzékében közreadni Deák egyik hozzáírt levelének kópiáját, amelyben Jókai *Enyém, tied övé* c. regényét kéri megküldeni.

[25] Ráth Mór levele Gyulai Pálnak. 1876.január 4. OSZK Kézirattár. Levelestár.
[26] Ráth Mór levele Gyulai Pálhoz. 1878. szeptember 30. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[27] *A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata.* = Akadémiai Értesítő 1891. 530–541.
[28] Akadémiai Értesítő 1890. 57.
[29] Gyulai Pál szerződése a Franklin társulattal. Budapest, 1880. december 8. MTAK Kézirattár MS 10.249/1.
[30] Ráth Mór levele Jókai Mórnak. 1886. április 14. OSzK Kézirattár. Fond V./476.

Ráth tájékozódása az újabb világirodalomban és főként a francia irodalomban rugalmasabb és a konzervatív ítéletektől mentesebb volt, így például megjelentette Maupassant munkáit is.[31] Érdemes talán idéznünk a Ráth katalógusában szereplő teljes címszót, hiszen Ráth ritkán fűzött ajánlást az egyes művekhez: Maupassant Guy de elbeszélései...

> „Az oly korán elhunyt MAUPASSANT-t az egész művelt világ, mint az újabb idők legfényesebb tollú íróját siratja. Ezen két kötet 25 legnépszerűbb elbeszélését hozza Szana T. kitűnő fordításában, melyben *az eredeti művészete teljesen vissza van adva.*"

A történetírók közül két olyan személyiségnek adta ki több kötetét is, akiket Gyulai különösen nem szívelt. Fraknóinak és Ipolyi Arnoldnak több munkáját is közreadta. Közülük főként Fraknóiban Gyulai a „papi uralom" előretörését az Akadémián nem nézte jó szemmel.

Bármi is állt Ráth és Gyulai háborúskodásának hátterében, amiről nem tudunk, ez a gyűlölség végzetes volt Ráth pályájára nézve.

Gyulai megszerezte Keménytől élete utolsó szakaszában műveinek kiadási jogát. Ennek fejében gondoskodott a művek méltó megjelentetéséről. Természetesen az első kiadásokat még Ráthnál jelentette meg. A *Zord idő* 2. kiadását azonban 1883-ban már a Franklin társulatnál, és ezzel fokozatosan visszavette Ráthtól a Kemény jogokat. A következő nagy veszteség a Vörösmarty jogokat érintette, amelyeket Ráth még 1868-ban Deák közvetítésével szerzett meg, aki a Vörösmarty árvák gyámja volt. Azonban 1884-ben a szerződés lejárt és ekkor az örökösök nem Ráthtal újították meg, hanem eladták tíz évre 4 000 forintért a Méhner cégnek, amely eddig jobbára jobb-rosszabb ponyváival, kalendáriumaival vált népszerűvé. Az adás-vételről Gyulainak is tudnia kellett, hiszen a megállapodás szövege szerint:

> „Mi átadjuk Önnek ezennel az ő már eddig megjelent műveinek nyomdakész és rendezett egy példányát, melynek irodalmi beosztását ön követni tartozik és azon kívül kötelezzük magunkat Önnek 14 nap alatt a még kiadatlan epigrammák és a drámai költemények kéziratát Gyulai Pál jegyzeteivel ellátva átadni."[32]

Gondolhatnánk jóhiszeműen arra is, hogy ezzel az új kiadó-váltással Gyulai a Vörösmarty művek népszerűsítését akarta elérni, – és természetesen a saját írásáét is – , mindenesetre ez a számítás nem vált be, mert Méhnernek éppen ebből maradtak a legnagyobb raktárkészletei.

A Méhner céget 1895-ben a Franklin társulat felvásárolta, teljes raktárkészletével és jogaival. Ezzel a Vörösmarty jogok végérvényesen a Franklin birtokába kerültek.

Amikor a Franklin társulat egy Jósika gyűjteményes kiadásba fogott, ugyancsak Ráthtól kellett néhány regény jogát megszerezni. Miért, miért nem, nem a közvetlen utat választották, hanem a Kisfaludy társaságon keresztül vásárolták fel a jogokat. Ezt követte néhány Tompa Mihály kötet, amelynek tulajdonosa Lévay József volt. */Virágregék/*, aki az újabb kiadásra 1880-ban már a Franklinnal szerződött. Nem szabad elfelejtenünk, Lévay Gyulai legbensőbb baráti körének tagja, aki minden kis részlet kérdésben is hozzá fordul panaszkodni, vagy tanácsot kérni. Lévay fordítóként részt vett Ráth Shakespeare kiadásában is, de ez nem gátolta meg abban, hogy szerződésük lejárta előtt két évvel eladja jogait a Franklinnak, amely már ekkor kezdi szervezni saját új kiadását.

[31] *Ráth Mór kiadásainak a millenium alkalmával közrebocsájtott képes jegyzéke, hasonmásokkal.* Bp. 1898. Hornyánszky ny. 24.

[32] OSzK Kézirattár. Fond 2./1817.

Megemlíthetünk néhány kisebb munkát is, amelyet Ráth kénytelen eladni a Franklinnak, így például Verne műveiből néhányat, hogy a társulat kizárólagos tulajdonosa lehessen a Verne köteteknek.[33]

Ráth Arany munkáit nagy szeretettel és hozzáértéssel adta közre. Így ezeknek a jogoknak az elvesztése különösen tanulságos. Ráth az Aranytól szerzett jogokat 1893-ban Arany Lászlóval megerősítette. Ennek határideje azonban 1900. december 31. volt. A határidő lejárta előtt már két esztendővel megkezdődik az alkudozás, azonban már nem Arany Lászlóval, hanem az özvegyével. A Franklin társulat már 1898 végén benyújthatta első ajánlatát, amelynek pontos tételeit nem ismerjük. Ekkor jelentkezett Révai Mór János a maga „háromszorosának mondott" ígéretével. Ennek hatására írta meg 1899. február végén Arany Lászlóné a társulatnak azt a levelet, amelyben korábbi ajánlatukat a Révai-féle előnyök miatt visszamondja. Ebben kifejti

> „... feltett szándékom volt, hogy nem alkuszom ipam írói hagyatékára, így találtam illőnek férjem házánál s így rögtön egész határozottan megígértem Révainak, hogy ajánlatát elfogadom, ha az tetemesen jobb a másénál.... Kívánságukhoz képest köteleztem Révait, hogy a két iskolai kiadást, a balladákat és a Toldit engedje át Önöknek végleg, ötezer forintért, ép úgy a három Shakespeare fordítást, arra az esetre ha egy új együttes kiadás létesül – ezerötszáz forintért."[34]

Jellemző, hogy az alkudozás során Ráthot senki sem kérdezte meg. Igaz, feltehetően mindannyian tudták, hogy Ráth már nincs abban a helyzetben, hogy a csillagászati összegekig felmenő licitálásba részt vehetett volna. Végül is Arany László özvegye 60 ezer koronáért eladta a jogokat a Franklin társulatnak 1931. évi határidővel. Ezt a megállapodást még több követte, kiterjesztve a jogokat, például a filmfeldolgozásokra is, de ezeket már Voinovich Géza kötötte meg, mint Arany Lászlóné férje.

Az 1900 januárjában kötött megállapodás kimondta azt is, hogy érvényessége csak 1900. december 31. után lép életbe, miután a jogokkal ekkor még ez idő szerint Ráth Mór rendelkezett. Ez a szankció azonban kevéssé zavarta a Franklin társulatot abban, hogy még az év folyamán piacra dobja valamennyi frissen szerzett Arany kiadását, sürgősen kicserélve Ráth impresszumát a sajátjával. Mindezt úgy tehette meg, hogy Ráthtól megvásárolta a kliséket és a matricákat. Pontosabban már nem Ráthtól, hanem akik őt ekkor már képviselték.

Az Arany jogokról való alkudozás idején Ráth már alig van ezen a világon. Emberkerülő lett, üzletének vezetését a társként maga mellé vett Gyula fiára bízta. Ez az idő már nem volt az ő világa. A könyves szakma eldurvult, a régi hierarchikus rend megbomlott, a hagyományos szortiment könyvkereskedés terrénuma egyre jobban beszűkült. Az antikváriusok is elkezdtek új műveket árusítani, tetemesen leszorítva az árakat, olcsó sorozatokat jelentettek meg, amelyek színvonala kétesnek volt mondható. A nyomdák a többtermelésre rendezkedtek be, és fittyet hánytak a szakmai hagyományoknak; a részletüzlet elterjedésével, a nagy sorozatok megjelenésével, a hagyományos könyvkereskedők nagy része nem tudott lépést tartani. A vadul burjánzó könyvcsinálásban az új nagy részvénytársaságoké lett a vezető szerep. És sajnos, úgy tűnik, ebben az új világban a fiú sem tudta megtalálni azokat a lehetőségeket, amelyeket az új kor kínált. A kilncvenes évek elején már az ő írásában mennek ki a levelek, az első időben még Ráth odakanyarítja a nevét, de azután ez is elmarad. Csak a pp. toldalékkal a fiú az aláíró. Nyilván azonban apja utasításait is követi, és ezek, mintha a tehetetlen belenyugvás felé haladnának. Amikor 1898-ban már tudni lehet, hogy a Franklin társulat elkezdte szervezni saját Shakespeare kiadását, Ráth

[33] Ráth Mór levele a Franklin társulatnak. 1895.augusztus 28. OSzK Kézirattár. Fond 2./1387.
[34] OSzK Kézirattár Fond 2./42.

felajánlja az összes klisékkel együtt a jogokat a Kisfaludy társaságnak. A Szász Károlynak szóló ajánlat keserű sorokkal van megtűzdelve: „Ez által elérné a Kisfaludy társaság hogy:

> 1ször. megszabadítaná a mi, Lévay úr szerint gyanus – de mindenesetre immár ügyetlen és szegényes kezeinkből, hiszen mi a 100 ezrekkel rendelkező részvénytársaságokkal stb. nem tudunk versenyezni.
> 2szor. Néhány ezer forinttal gyarapíthatná tőkéjét és jól díjazhatná újból a fordítókat, mert Tompa és Vörösmarty olcsó kiadásának módjára, 10 000–20 000 példányra szerződhetne valamely részvénytársulattal vagy részletüzlettel..."[35]

A Kisfaludy Társasággal az üzlet nem köttetik meg és Ráth még egy utolsó erőfeszítéssel saját népszerű Shakespeare kiadásának előkészítésébe fog. A tragédia azonban immár elkerülhetetlen. 1900 tavaszán meghalt Ráth fia, az üzlettárs és vele minden remény. Ráth betegsége elhatalmasodik és 1900. április 4-én gondnokság alá helyezik. Egy nappal később, 1900. április 5-én Ráth Mórné megköti a szerződést a Franklin társulattal a Shakespeare jogok, készletek, klisék és matricák eladásáról. A vételár 5 500 korona. Azonban ezt az összeget sem kapja az özvegy hiánytalanul kézhez, mert az Arany Lászlónénak való tartozás fejében levonnak 4 275 korona 88 krajcárt. Így mindössze 1223 korona 12 krajcárnyira zsugorodik a végkielégítés ára. És ezzel a Ráth-cég története lényegében véget ért. Egyik munkatársa átveszi ugyan a boltot, azonban ez már csak firmájában azonos. A Franklin társulatnak húsz kemény esztendő során sikerült lassan, szívósan az egykor legendás és konkurrens céget körülzárni, elszigetelni és felmorzsolni.

Amikor Ráth 1903. február 3-án meghalt a kortársak közül az ifjú Voinovich a *Hét*ben meghatott szavakkal így búcsúztatta:

> „... behúzódott előbb régi könyvei közé, később bezárkózott lakásába, aztán egy gyógyintézet kertjébe. s most az utolsó és legbiztosabb menedékbe... mióta az utolsó nagy Ráth-kiadás, az Arany-balladák Zichy-illusztrációival nagy képei eltűntek a nagy üvegtáblák mögül, melyek elé negyedórákon odacövekelték a rajongó kis diákok lábait, azóta más ablakok előtt keressük az irodalmi, szenzációkat s nem állítanak meg többé a Gizella-téri kirakatok, amelyekben régi útleírások és mérnöki munkák ásítoznak. Ráthnak a boltja, az úri és ízléses könyvesbolt, meghalt már akkor, mikor gazdája kezdett vele nem törődni; most meghalt a pusztuló ház gazdája is, de a neve bele van írva a hatvanas és hetvenes évek kulturtörténetébe"[36]

VOIT KRISZTINA

[35] Ráth Mór levele Szász Károlynak. 1898 november. OSzK Kézirattár. Levelestár.
[36] [VOINOVICH Géza] V.: *Ráth Mór.* = Hét 1903. febr. 8. 89–90.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 15,02 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Rozsondai Marianne: Csapodi Csaba 249

Kosáry Domokos: A Teleki Intézet emléke 251

Rózsa György: Csapodi Csaba, az MTA Könyvtára legújabbkori felívelő korszakának egyik ösztönzője 253

Vizkelety András: A Leuveni Kódex egyik középkori állomáshelye 256

W. Salgó Ágnes: Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához 266

Rozsondai Marianne – Muckenhaupt Erzsébet: Telegdi Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötéscsoport 285

Lőkkös Antal: A genfi könyvnyomtatás első virágzása 1478–1510 307

Berlász Jenő: Stefan Stratimirović levele gróf Széchényi Ferenchez 320

F. Csanak Dóra: Kéziratos hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban 331

KÖZLEMÉNYEK

Abaffy Csilla: Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK Kézirattárában 340

Körmendy Kinga: A Budai II. gyűjtemény esztergomi vonatkozású kódexei 351

Török Gyöngyi: A Magyar Anjou Legendárium eddig ismeretlen lapja a Louvre-ban 357

Ritoókné Szalay Ágnes: Janus Pannonius versei Battista Guarino egy kódexében 372

Borsa Gedeon: Ki lehetett Michael de Hungaria? 374

Fehér Katalin: 18. századi irodalmi diáktársaságaink és a sajtó 378

Wojtilla Gyula: Kőrösi Csoma Sándor könyvesládái 389

Mázi Béla – Rozsondai Béla: Thomas Ender felvidéki tájképei az MTA Könyvtárában és a világhálón 395

Voit Krisztina: A legenda vége – Ráth Mórról 402

Ára: 300 Ft

SOMMAIRE

Rozsondai, Marianne: Csaba Csapodi 249

Kosáry Domokos: Le souvenir de l'Institut Teleki 251

Rózsa, György: Csaba Csapodi, un des stimulateurs de la période montante de l'époque la plus récente de la Bibliothèque de l'Académie 253

Vizkelety, András: L'un des postes médiévaux du Codex de Louvain 256

W. Salgó, Ágnes: Contributions à l'activité de Sebald Heyden et à la traduction d'Épictète de János Thordai 266

Rozsondai, Marianne – Muckenhaupt, Erzsébet: Miklós Telegdi et le groupe de reliures de Nagyszombat, pourvues d'un monogramme CH 285

Lőkkös, Antal: Le premier épanouissement de l'imprimerie genevoise 1478–1510 307

Berlász, Jenő: Une lettre de Stefan Stratimirović au comte Ferenc Széchényi 320

F. Csanak, Dóra: Des legs manuscrits à la Bibliothèque de l'Académie 331

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Abaffy, Csilla: Les monuments de la langue hongroise et leurs copies au Département des Manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie 340

Körmendy, Kinga: Les codex relatifs à Esztergom de la collection de Buda II. 351

Török, Gyöngyi: Un folio jusqu'ici inconnu Légendaire Hongrois-Anjou au Louvre 357

Mme Ritoók-Szalay, Ágnes: Les poèmes de Janus Pannonius dans un codex de Battista Guarino 372

Borsa, Gedeon: Qui est-ce qui pouvait être Michael de Hungaria? 374

Fehér, Katalin: Nos societées litteraires d'étudiants au XVIIIe siècle et la presse 378

Wojtilla, Gyula: Les coffres de livres de Sándor Kőrösi Csoma 389

Mázi, Béla – Rozsondai, Béla: Des paysages de la Haute-Hongrie de Thomas Ender à la Bibliothèque de l'Académie et à l'Internet 395

Voit, Krisztina: La fin de la légende – sur Mór Ráth 402

HA 1759 : 2

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

116. évfolyam

2000

4

ARGUMENTUM KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES ET DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

116. ÉVFOLYAM 2000/4. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő)
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő)
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként · **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 2000-től egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

BÁNFI SZILVIA

A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-töredékek

A 16. századi magyarországi nyomtatványok széles körű számbavételét követően napjainkban újabb, eddig ismeretlen, teljes mű felbukkanásának valószínűsége csekély. Éppen ezért igen fontos feladat a korabeli kötésekben megbújó nyomtatvány-töredékek felkutatása és számbavétele. Esetenként a makulatúrák kiáztatásakor olyan, eddig nem ismert nyomtatványokról hírt adó töredékek kerülhetnek elő, amelyek jelentősen bővíthetik az adott korszakról megszerzett tudásunkat. A közelmúltban ilyen nagy jelentőségű, eddig nem ismert nyomtatványok töredékei tűntek föl a csíksomlyói ferences szerzetesek középkori eredetű, az erdélyi magyar kultúra felbecsülhetetlen értékű könyvgyűjteményében, amelyek a reformáció fellegváraként számon tartott Debrecenben, az 1563 és 1580-as évek első harmada között láttak napvilágot. E nyomtatvány-töredékek számos új adattal gazdagítják a 16. századi egyháztörténeti, irodalomtörténeti, történettudományi, művelődéstörténeti és nyomdászattörténeti ismereteinket.

Nicolaus Clenardus népszerű görög nyelvkönyve 1566-ban, Párizsban[1] két nyomdász kiadásában is megjelent. A csíkszeredai Csíki Székely Múzeumban őrzött egykori csíksomlyói ferences gyűjtemény állományában az Andreas Wechel-féle kiadás található.[2] Muckenhaupt Erzsébet irányításával a múzeum munkatársai e mű kötéstáblájának megbontásakor 14 különböző nyomtatvány töredékét áztatták ki.

A tartalmi és tipográfiai vizsgálatok alapján megállapítható volt, hogy a Váradon 1565-ben kiadott Melius-féle *„Szent Iob könyvenek ... igazan valo forditasa ...”*-t[3] leszámítva, valamennyi a debreceni nyomdában Török Mihály, Komlós András és Hoffhalter Rudolf közreműködésével készült. A kiáztatott 14 nyomtatvány fele már ismert mű volt: Melius Juhász Péter: *Magiar Praedikatioc ...*,[4]

[1] *Index Aureliensis*. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Baden-Baden. 1991 IA 141.412 Jean Borel kiadásában, IA 141.413 Andreas Wechel kiadásában.

[2] Ltsz. 2057. CLENARDUS, Nicolaus: *Institutiones ac meditationes in greacam lingvam, ...* Paris, 1566. Andreas Wechel. [108] 414 [2] fol. – 4°.

[3] *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600.* Bp. 1971. – Az RMNy 213. nyomdásza az a Hoffhalter Raphael, aki 1565 végén átköltözött Váradra, de személye és korábbi nyomdásztevékenysége meghatározó a debreceni sajtó későbbi működésének megismerése szempontjából.

[4] RMNy 194 X füzet 2–3. lev.

A szent Iob könyvenek ... Melius-féle fordítása,[5] *Articuli ex verbo Dei et lege natvrae* ...[6] címen a református egyház a saját hittételeinek megfogalmazása érdekében 1567-ben, Debrecenben tartott zsinat 74 cikkelye; Szikszai Hellopeoeus Bálint: *Az egri kereztien ania zent eghaznak* ...[7] írt katekizmusa; Károlyi Péter: *Az halalrol fel tamadasrol es az örök eleteröl haznos, szükseges köniveczke* ...[8] című elmélkedése; Félegyházi Tamás: *Az keresztieni igaz hitnek reszeiröl valo tanitas* ... 1579-es[9] és 1580-as[10] kiadásai.

A maradék hét, többségében ismeretlen töredék közül négy Komlós András, míg három nyomtatvány Hoffhalter Rudolf officínájában készült.

A nyomtatvány-töredékek pontos datálásához, a kiadás helyének megállapításához röviden összefoglaljuk Komlós András és Hoffhalter Rudolf debreceni nyomdásztevékenységét.

Komlós András (1569–1575)

Komlós András az 1569-es esztendő második negyedében, április vége és június eleje között[11] kezdte meg a nyomtatást a Török Mihály halálával megüresedett debreceni tipográfiában. Ebben az időszakban élesedett ki az ellentét a református és az unitárius nézetek között. Debrecen vezető lelkészének, Melius Juhász Péternek ekkor már saját helvét irányú egyháza védelmében volt igen nagy szüksége tanult nyomdászra, aki a Török halálával elárvult sajtót is a hitvita szolgálatába tudta állítani. Bár Komlós András új betűsorozatokkal, díszekkel, iniciálé sorozatokkal gazdagította a műhely fölszerelését,[12] mégis egész debreceni nyomdásztevékenysége alatt a magával hozott tipográfiai készlettel együtt használta az egykor Huszár Gáltól hátrahagyott, utóbb Hoffhalter Raphael által felújított, majd így Török Mihálytól örökölt betűtípusokat.[13]

1569-es kiadványaiban még kizárólag a [292]A kiemelőtípust használta, ezt követően csak a magával hozott [204]A kiemelőtípust alkalmazta a címek, fejezetcímek és a szedett iniciálék kiszedésére.

[5] RMNy 213 teljes D füzet.

[6] RMNy 226 D füzet 2–3. lev.

[7] RMNy 346 G füzet 2–3. lev.

[8] RMNy 358 teljes V füzet.

[9] RMNy 430 teljes M füzet.

[10] RMNy 454 Kk füzet 2–3. lev.

[11] BORSA Gedeon: *16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban.* = MKsz 1976. 46.

[12] Komlós András által Debrecenbe hozott nyomdakészlet három betűsorozatból – [204]A, 86A, 84A, két iniciálé sorozatból (19 x 19 mm-es és 30 x 30 mm-es) és 6 féle díszből állt. Vö: SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961. XLIII, XLI-XL V/5–6 t.

[13] BÁNFI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa.* = MKsz 1986. 14.

A 118 mm-es antikva szövegtípussal 1575-ig nyomtatott, halálát követően özvegye még 1577-ben használta, de Hoffhalter Rudolf megjelenésekor e betűsor többet nem szerepelt a debreceni nyomtatványokban. Az impresszum nélküli, illetve töredékesen fönnmaradt művek megjelenési évének pontos meghatározását segíti az ebben a betűtípusban bekövetkezett változásoknak ismerete, amelyet ennek szedésekor Komlós András Huszár Gáltól és Hoffhalter Raphaeltől eltérő módon alkalmazott. Az 1569-ben és az 1570-es esztendő első felében ő is a Török Mihály által bevezetett gyakorlatot követve a 118A betűsor eredeti verzális „Z" betűjét egy suta, láthatóan tákolt, fordított „S"-re emlékeztető, 4,0 × 2,6 mm méretű betűvel pótolta. Valamikor az 1570-es év második felétől e fordított állású, betű helyett már egy új, de ugyancsak nem az eredeti típusba tartozó, 4,2 × 3,5 mm-es, a lecseréltnél nagyobb, nem fordított állású, nagy „Z" betűt használt.[14]

Ugyancsak a pontos datálást segíti a 118 mm-es szövegtípusban előforduló másik jellegzetesség, amelyet Komlós 1574–1575-ös kiadványainak többségében fedeztünk föl. Ez pedig a nagy „E" betűk között előforduló kétféle hibás változat. Mind a két esetben a betű-öntvény sérüléséről van szó. Nevezetesen a sérülés következtében a felső vízszintes szár két helyen megszakad, s így a nyomtatáskor három pont (3 pontos) látható. A másik esetben a függőleges szár felső és a felső vízszintes szár balra eső részén keletkezett törések következtében ennek az öntvénynek a nyomtatásakor egy pont és rövid szakasz (2 pontos) képe látszik az „E" betű felső szárán.

Komlós a 96 mm-es kurzív típust, amely ugyancsak a Török-féle nyomdai készlet része volt, szintén egész debreceni tevékenysége alatt alkalmazta.

[14] MELIUS: *Az egez Szent Irasbol* ..., (RMNy 279) – ajánlása kelte 1570. március 1. – még a Török-féle suta betűt alkalmazta, de a *Csengeri Hitvallás*ban (RMNy 278) – ajánlásának kelte 1570. augusztus 10. – már az új, 4,2 × 3,5 mm-es, nem fordított állású, nagy „Z" betűt használta.

A suta, fordított állású „Z" betű alkalmazása alapján úgy gondoljuk, hogy Komlós 1570. augusztusa előtt jelentette meg MELIUS: *Az Igazi szent irasbol ki szedett enek* ... című művének mindkét kiadását (RMNy 280 és 312). A verses vitairat két kiadásának szövege és beosztása megegyezik. Ugyanakkor eltérés a nyomtatványok között, hogy a kolozsvári unitárius kollégiumi példány impresszum nélküli, ajánlása dátuma: 1570. április 7., s az ajánlás címzettje csak Magócsi Gáspár. Varjas Béla (BHA 5: kísérő tanulmány 21.) ennek a példánynak a megjelenését Báthori István fejedelem 1571. szeptember 17-i cenzúra rendelete utánra, az 1571–1573 közötti időszakra tette. Azonban, mivel Komlósnak a többi impresszum nélküli kiadványa egyikében sem szerepel a fordított állású, korábbi „Z" betű, sőt 1574-től nevének föltüntetésével megjelentetett kiadványaiban sem találkozunk vele, úgy gondoljuk, hogy Melius műve mindkét kiadásának megjelentetése a nagyobb méretű, későbbi, de nem fordított állású „Z" állandó használatát, 1570. augusztusát megelőzően történt.

Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy Komlós feltehetően utolsó kaidványának (RMNy 359) a címében és egy fejezetcímében, összesen két alkalommal ismét föltűnik a suta, kisebb méretű „Z" betű, de nem fordul elő magában a szöveges részben. Ott a nagyobb, új „Z" szerepel csak. Ennek magyarázata szerintünk Komlós személyes távolmaradása lehetett, akit ekkor már talán betegsége akadályozhatta a nyomdai munkában való közvetlen részvételben. Ugyanis egész nyomdásztevékenysége alatt a két féle „Z" betű együtt addig soha nem fordult elő.

Figyelemre méltó a magával hozott ismeretlen eredetű betűsorozatai használatának időbeli gyakorlata. A [204]A kiemelőtípus 1570–1575 között szerepel kiadványaiban. Az éles, tiszta 86 mm-es antikva szövegtípusa 1569-ben már föltűnik,[15] majd a következő év augusztusáig megjelentetett nyomtatványait[16] kizárólag e betűsorral szedi, de ezt követően többet nem fordulnak elő Komlós ma ismert munkáiban. A 84 mm-es, erősen kopott, két különböző betűsorozatból összeállított antikva típusainak alkalmazása egyedül az ő személyéhez és az 1574-es esztendőhöz köthető.[17]

Ugyancsak figyelmet érdemel a Komlós egész tipográfiai működése alatt megjelentetett nyomtatványok színvonalának vizsgálatakor tapasztaltak. Nyomdásztevékenységének első időszakában – 1569–1571 között – megjelentetett kiadványai igényes kiállításúak. A betűk éles rajzolatúak, a nyomtatás egyenletes, tiszta. Az impresszum nélkül, 1571-től 1573-ig készült munkákat ez az igényesség már nem jellemzi. A színvonal látványos rosszabbodása tevékenységének utolsó periódusában következik be. Az 1574–1575-ben nyomtatott művek betűi kopottak, sérültek. Festékezésük egyenetlen, a nyomtatás maszatos. Az ekkor megjelenő nyomtatványok színvonala messze elmaradt az első munkáinál tapasztaltaktól, sőt nem érték el az özvegye vezetése idején nyomtatottakét sem. Amiből arra következtethetünk, hogy a nyomdászmesterségben járatos Komlós az 1574–1575-ös időszakban személyesen már nem vett részt a nyomdai munkálatokban.

A fenti összefoglaló alapján rátérünk a csíkszeredai áztatás eddig ismeretlen hét töredéke közül a Komlós műhelyhez köthető négy nyomtatvány ismertetésére.

Ad RMNy 277
KÁROLYI Péter: *Az eg igaz Istenreol es az Iesvs Christusnak eoreok istensegereol es fivsagarol valo praedicatiok, az szent irasbol szedettek Caroli Peter varadi paztor altal.* Debreczembe 1570 Komlos.
$[A^4 - Z^4]$ $Aa^4 - Bb^4 - [Cc^4 - Ee^4] = [112]$ fol. – 4°
RMK I. 76

Károlyi Péternek, az unitárius felfogással szemben a református álláspontot bizonyító hat hitvitázó prédikációját ma már csak hivatkozásokból ismerjük. A 19. század második felében az akkor még hozzáférhető sárospataki példány[18] fő ré-

[15] RMNy 264 G_2 levél és a teljes)(jelű füzet.

[16] RMNy 279, 280, 312, 278.

[17] RMNy 303 (Patkóban máltai keresztet ábrázoló lengyel eredetű – feltehetően krakkói – vízjel a debreceni tipográfiában 1574-től volt használatban. SINIARSKA-CZAPLICKA, Jadwiga: *Filigrany papierni położonych na obszarze rzeczypospolitej polskije od początku XVI do połowy XVIII wieku.* Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969. LV/296, 299.), 337B, 339, 343.

[18] Kulturális értékeink II. világháborús vesztesége az egykori sárospataki Református Kollégium értékes könyvgyűjteménye, amelyben őrizték Károlyi Péternek e művét is. *Displaced books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizny Novgorod Regional Research Library.* Catalogue. Comp. by E. ZHURAVLEVA, N. ZUBKOV, E. KORKMAZOVA. Moszkva, 1997. című kiadványban Károlyi Péter művének sárospataki példánya már nem található. A mű egy másik példánya az egykori budapesti Kornfeld gyűjteményben is megvolt, amely ugyancsak Nizsnij Novgorodba került. Jelzete: IJ 16 731.1)

szérül kéziratos másolat készült. Ma e kézirat a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának gyűjteményében (R 534 jelzet alatt) található. A töredék és a kézirat szövegének összehasonlítása alapján megállapítható volt, hogy Károlyi Jézus Krisztus istenfiúságát bizonyító munkájából az ötödik prédikáció második, illetőleg a hatodik prédikáció első részét tartalmazó Aa és Bb jelű teljes füzet került most elő.

A töredék jellemzője tipográfiai szempontból, hogy Komlós azt a felújított, húsz sor mérete alapján 118 mm-es antikva szövegtípust alkalmazta, amelyet a magára maradt Török Mihály használt, Hoffhalter Raphael távozása után, a debreceni kiadványokban. Az eredeti verzális „Z"-t itt már a nagyobbik, nem fordított állású „Z"-vel pótolta. A töredékben még megtaláljuk a [204]A és a 96K betűsorozatokat.

A nyomtatványt Komlós nagyobb méretű iniciálésorozatának[19] A és E betűs tagjai díszítik. Mindezek alapján úgy véljük, hogy Károlyi műve az 1570-es év második felében készülhetett. (1. ábra)

RMNy S 277A
SZEGEDI Lőrinc: *[A Szentlélek egyenlő Isten, Úr és Jehova.]*
[Debrecen 1570 Komlós András.]
[A – C] – D^1 = [13 + ?] fol. – 4°

Református vitairat. – A töredéken olvasható szöveg szerint a mű bibliai hivatkozásokkal alátámasztva érvel a Szentháromságtan mellett, így törekedik cáfolni az antitrinitárius állításokat. Az eddig ismeretlen, feltehetően 14 levél terjedelmű nyomtatványból csak a D füzet első levele maradt fönn. Szerzője az a Szegedi Lőrinc, aki 1567-től a békési református gyülekezet lelkésze, utóbb Körös-Maros közti területek esperese volt. Az 1569-es váradi hitvita után János Zsigmond támogatásával megerősödő unitárius tanok elleni küzdelmében Melius egyik fontos szövetségese. E munkáját feltehetően az unitárius Basilius István sikeres hittérítő tevékenységének megakadályozására, az általa terjesztett antitrinitárius nézetek cáfolatául írta. Ugyanis a reformátusok minden igyekezetük ellenére – Melius nagy valószínűség szerint személyesen részt vett az 1570 júniusában Békésen, majd ősszel Simándon tartott hitvitákon[20] – sem tudták megakadályozni, hogy az unitáriusok sorra megalakítsák saját gyülekezeteiket az Alföld Maros–Körös közti településein. Belényesen egyenesen Basilius István vezetésével, aki 1570. június 16-án Meliusnak és Czeglédi Györgynek címzett levelében fölszólította őket: „Mivel pedig én hamarabb küldtem el nektek a téziseket és szeretettel buzdítottalak titeket, hogy azokat vagy élőszóban cáfoljátok meg ama egyház előtt, melynek most Belényesen vagyok szolgája, vagy írásban bizonyítsátok be azok hamisságát, ...".[21] Balázs Mihály föltevése szerint Basilius az 1570-es esztendő tavaszától kezdve a Parcium és a Körös-vidék papjait

[19] Vö. SOLTÉSZNÉ: *i. m.* (1961). XLIII/1, XLIII/3.
[20] Studia et Acta Ecclesiastica (a továbbiakban SEA). II. Bp. 1967. 172.
[21] BALÁZS Mihály: *A Válaszuti komédia hátteréhez.* In: *Klaniczay-emlékkönyv.* Bp. 1994. 190, 199.

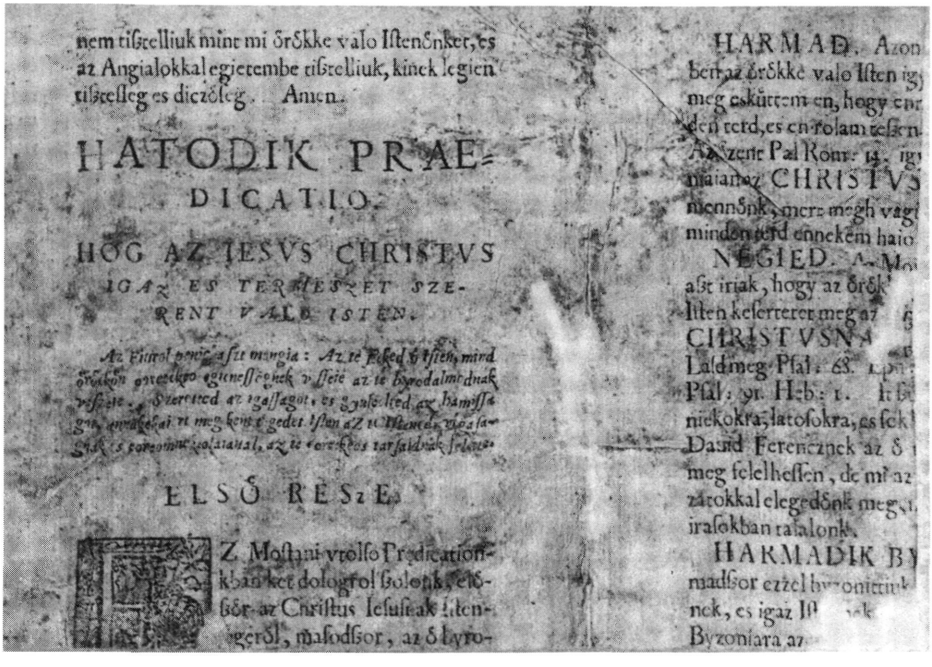
nem tiſztelliuk mint mi örökke valo Iſtenönket, es az Angialokkal egyetembe tiſztelliuk, kinek legien tiſztelleg es diczöſeg. Amen.

HATODIK PRAEDICATIO.

HOG AZ IESVS CHRISTVS

ELSŐ RÉSZE.

HARMADIK

NEGYED

HARMADIK

1. ábra Károlyi Péter: Az eg igaz Istenreol

„tézisekkel kezdte bombázni",[22] amelyre a reformátusok részéről válasz, erre unitárius oldalról viszonválasz érkezhetett. Júliusban Békésen, Szegedi Lőrinc működésének helyszínén, egy héttel később Belényesen Basilius István fönnhatósága alatt tartottak hitvitákat. Szegedi Lőrinc most előkerült református vitairata valószínűleg a tézisek és az azokra adott cáfolatok kapcsán a békési, illetve a belényesi hitviták sodrában született meg.

A kiélezett dogmatikai harcban hatásos eszközként használhatták fel a Melius által „felügyelt" debreceni nyomdát is. Így Melius és Károlyi Péter mellett Szegedi Lőrinc ugyancsak segítségül vette a sajtót kálvinista nézetei védelmében. Ismert a Komlós-féle debreceni tipográfiával való kapcsolata, hiszen 1575-ben itt jelentette meg *Theophania* című latinból fordított iskoladrámáját.[23] E töredék tanúsága viszont, hogy Szegedinek Komlós debreceni működése kezdeti időszakában is volt kapcsolata a cívis városban működő officínával. A D jelű első levél rektóján olvasható idézet bizonyítja:

> „Miképpen kelljen pediglen minden hű keresztyénnek az ellenkező pártnak Szervétánusoknak kovászától magukat oltalmazni megírtuk, és mint egy táblában írván hagytuk ...",

[22] BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom.* Bp. 1998. 36.
[23] RMNy 359

tehát az antitrinitáriusok elleni küzdelem jegyében, a kor szokásának megfelelően pontokba szedett vitatézise már a most ismertetett töredék megjelenése előtt napvilágot látott a Komlós-féle műhelyben.

Tipográfiai szempontból e nyomtatvány Károlyi: *Az eg igaz Istenroel* ... (RMNy 277) művével mutat erős hasonlóságot. A töredék 118 mm-es antikva szövegtípusában ugyancsak a későbbi „Z" verzális szerepel. A betűk körvonalai tiszták, élesek. A tartalmi és tipográfiai jellemzők alapján Szegedi Lőrinc református vitairata az 1570-es év második felében készülhetett. (2. ábra)

RMNy S 278A
[MELIUS JUHÁSZ Péter: *Az Fiú is Jehovah.*]
[Debrecen 1570 Komlós András.]
$[A^4 - H^4]$ I^4 $[K^4 ?]$ = [40?] fol. – 4°

Református vitairat. – A körülbelül 40 leveles, református ellenvetéseket tartalmazó kiadvány létezését Kanyaró Ferenc[24] Melius 1571-ben kiadott vitairatára hivatkozva[25] feltételezte. Nagy Barna,[26] példány hiányában, Melius életművének összeállítása és tanulmányozása kapcsán elvetette, hogy az idézett mű magyar nyelven íródott volna. Úgy vélte Melius mondatai a csengeri zsinat hitvallásával együtt kiadott *Principia*[27] című latin nyelvű műre vonatkozhattak. Az ő számozása szerint Melius 25 pontban itt tette közzé a Szentháromságról vallott unitárius nézetek cáfolatát, valamint a 6, 14, 23. tételekben név szerint is említi Basiliust, ez Nagy állítása szerint kétségtelenné teszi, hogy erre a műre vonatkozhat a Melius idézet.

A kötéstáblából kiáztatott töredék Kanyaró feltevését igazolja. A most előkerült I jelű füzet négy levelén a 25 pontból, amelyben a református álláspontnak megfelelően bebizonyítja, „hogy a Fiú Isten és Jehovah legyen" a 18-tól a 23-ik pontig megfogalmazott ellenvetések olvashatók magyar nyelven. Debrecen református szuperintendense ebben a művében összegezte (25 pontban) a kálvinista Szentháromságtan tételeit. Így e munkája nem csak kifejezetten Basilius István ellen szólt, hanem az antitrinitárius nézetek fő képviselői, Dávid Ferenc, Giorgio Blandrata és követőik ellen is. Melius a református felfogás alapján vallja a Fiú azonosságát az Atyával, vele azonos hatalmát és mindenhatóságát:

> „Mert egy Atyával úgy vagyon élete, Istensége, Jehovasága, mindenhatósága magában, az az, az ő fiúságába, mint az Atyjának az ő atyaságába, valamint az Atyáé, az mind az Fiúé. Másik mert, Isten fia, fiát Atyja az Isten, az egyenlő Isten Atyjához. Ezért minden úgy cselekedik azon Istenség Jehova hatalmával, erejével, bölcsességével mint az Atyja ...".[28] Továbbá bizonyítja a Szentlélek azonosságát és közösségét az Atyával és a Fiúval: „A Szentlélekről is azt mondja, hogy ő a Jehova Adonaj, aki csudákat tett, teremtett, a zsidókat kihozta, aki minden jót cselekedik mindenbe. A Szentlélek ajándéka, munkája a hit, szeretet, öröm, az élet."[29]

[24] KANYARÓ Ferenc: *Melius ismeretlen elveszett művei.* = MKsz 1906. 308.
[25] RMNy 301 B_3 levél.
[26] RMNy App. 29, NAGY Barna In: SEA. II. 1967. 272–274.
[27] RMNy 278
[28] I_3a
[29] I_3b

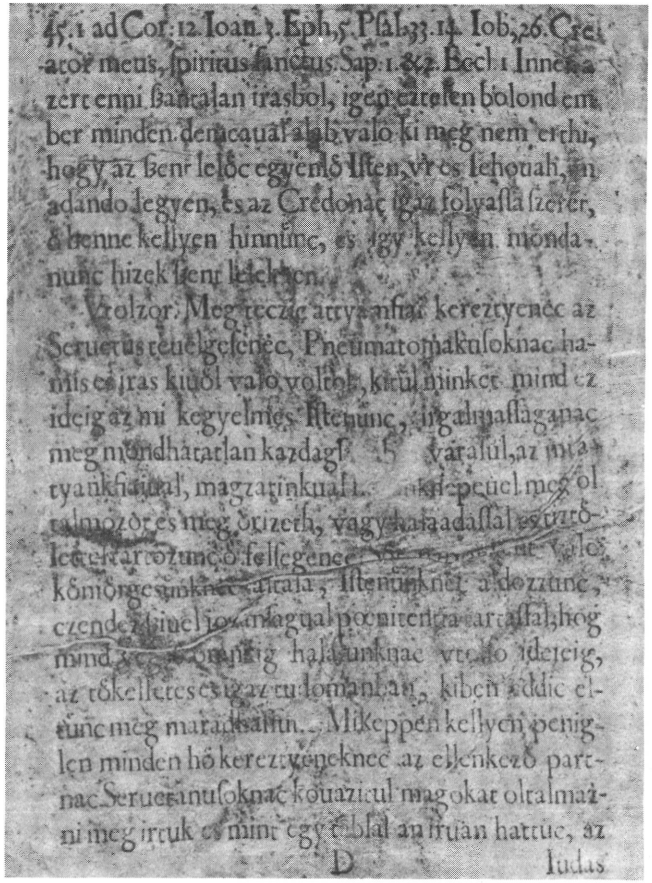

45. 1 ad Cor. 12. Ioan 3. Eph. 5. Pſal. 33. 14. Iob. 26. Creator meus, ſpiritus ſanctus. Sap. 1. 8. Eccl. 1 Innen azért enni ſzántalan irásbol, igen ezteſen bolond ember minden dereczaual alab valo ki meg nem erthi, hogy az ſzent lelöc egyenlö Iſten, vr es Iehouah, mi adando legyen, es az Credonac igaz folyaſa ſzerer, & benne kellyen hinnünc, es igy kellyen mondannunc hizek ſzent lelekben.

Vtolzor: Meg tecziz attya, fiat kereztyenéc az Seruetus teuelgeſenéc, Pneumatomakuſoknac hamis es iras kiuöl valo volton, kiről minket mind ez ideig az mi kegyelmes Iſtenünc, igazhaſſaganac megmondhatatlan kazdagſ[illegible] varalul, az mi attyankfiaiual, magzatinkual t[illegible]ki-peuel meg oltalmozöt es meg örizeth, vagy haſaadaſſal es tizrölet eltar tozunc ö felſegenec vr[illegible]ut valo könörgesünknec aitala, Iſtenünknet adozzunc, ezendö tiuel jo ſzandagual poenitentia tartaſſal, hogy mind az [illegible]ig halalunknac vtolo ideieig, az tökelletes es igaz tudomanban, kiben addic elünc meg maradhaſſun. Mikeppen kellyen penigien minden hö kereztyéneknec az ellenkezö partnac Seruetianuſoknac kouazicul magokat oltalmazni meg irtuk es mint egy tüzböl az iruan hattuc, az

D Iudas

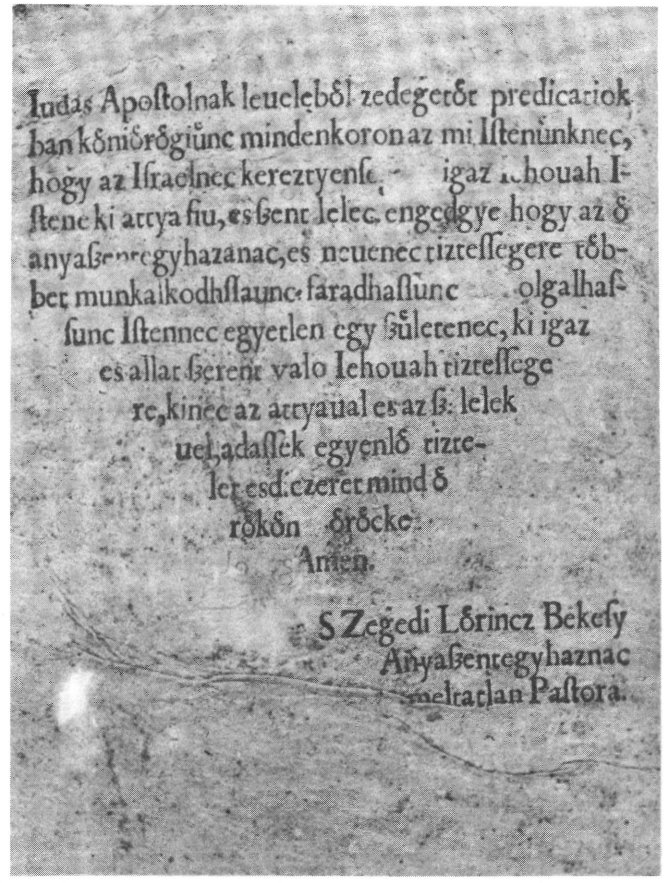

Iudas Apoſtolnak leueleböl zedegetöt predicatiokban könörögiünc mindenkoron az mi Iſtenünknec, hogy az Iſraelnec kereztyenſe[illegible] igaz Iehouah Iſtene ki attya fiu, es ſzent lelec engedgye hogy az ö anyaſzentegyhazanac, es neuenec tizteſſegere többet munkalkodhſſaunc faradhaſſunc olgalhaſſunc Iſtennec egyetlen egy ſzületenec, ki igaz es allando ſzerent valo Iehouah tizteſſegere, kinec az attyaual es az ſz. lelek uel adaſſek egyenlö tizteſſeget es dicsöſzöret mind ö könörögöcke.

Amen.

S Zegedi Lörincz Bekeſy
Anyaſzentegyhaznac
[illegible]eltatlan Paſtora.

2. ábra Szegedi Lőrinc: A Szentlélek egyenlő Isten, Úr és Jehova

A mű szerkezeti felépítése a következő: Melius a számozott ellenvetések[30] alatt az általa gunyorosan megfogalmazott antitrinitárius tételeket az azt követő, külön sorban, nagybetűkkel középre szedett FELELET alatt részletesen cáfolja. A kérdés-felelet formájában kifejtett dogmatikai nézeteit bibliai idézetekkel, valamint természeti példákkal igyekszik igazolni. De végső érvként a reá jellemző kemény megfogalmazásoktól sem tartózkodik ellenfelei állításának megtörésekor:

> „Hát te dongó légy, fövényen épült nád, szeles tudományú Antikrisztus, ne tedd a Krisztust táskás koldussá, mert nem szegényebb Atyjánál, sem nem koldus módra kér magának, mint ti barátmódra koldultok."[31]

Tipográfiai szempontból fontos, hogy Komlós e nyomtatványban csak a magával hozott, új betűtípusokat használta. Fejezetcímként és szedett iniciáléként a [204]A kiemelőtípust, míg szövegtípusként a 86 mm-es antikva betűsort alkalmazta. A Török-féle készlet betűivel nem találkozunk itt. A fentebb már említett 1571-es Melius idézet szerint a Szentháromságtan református tételeit 25 pontban összegző vitairatát 1570 őszén, Simándon adta át Basilius Istvánnak. Továbbá, tekintettel arra, hogy Komlós a 86A betűtípusát 1569-től az 1570-es év júliusáig használta, úgy véljük, hogy Melius munkája ez utóbbi időpont táján hagyhatta el sajtóját. (3. ábra)

RMNy S 337C
[Fons vitae. Az életnek kútfeje.]
[Debrecen cr. 1574 Komlós András.]
$[A^{12} - B^{1-4}]\ B_{6-7}\ [B^{8-12} - C^{12} - D^{12} - E^{1-5}]\ E_{6-8}\ [E^{9-12}\ ?] = [60 + ?]$ fol. – 12°

Protestáns jellegű elmélkedések és imádságok. – A 16. század közkedvelt olvasmánya volt ez a könyv, amelyet a reformáció korai szakaszában ismeretlen németalföldi szerző állított össze. Az imára való késztetést elősegítő, elmélkedések és imádságok gyűjteménye igen népszerű volt Magyarországon is, hiszen a század második feléből *Az életnek kútfeje* címen több magyar nyelvű kiadása maradt fönn.[32] Ezek egyike az a címlap nélküli, csonka példány, amelyet a debeceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őriznek,[33] s a betűtípusa alapján Borsa Gedeon[34] a Komlós műhely 1574-es kiadványaként határozott meg.

[30] Például: I_4b „Huszonharmadik pókhálója Belzebubnak" fejezetcím alatt az alábbi olvasható: „Az Jehova, az Istenfia, aki eljött, elküldetett, az emberség, a David magva. Hier 22. 23. Hát nem az örökké való született Fiú."

[31] I_4b

[32] RMNy 308B, 337B, 373, 453, 623

[33] RMNy 337B

[34] BORSA Gedeon: *Legújabban előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok.* = OSzK Évkönyv 1968–1969. 211.

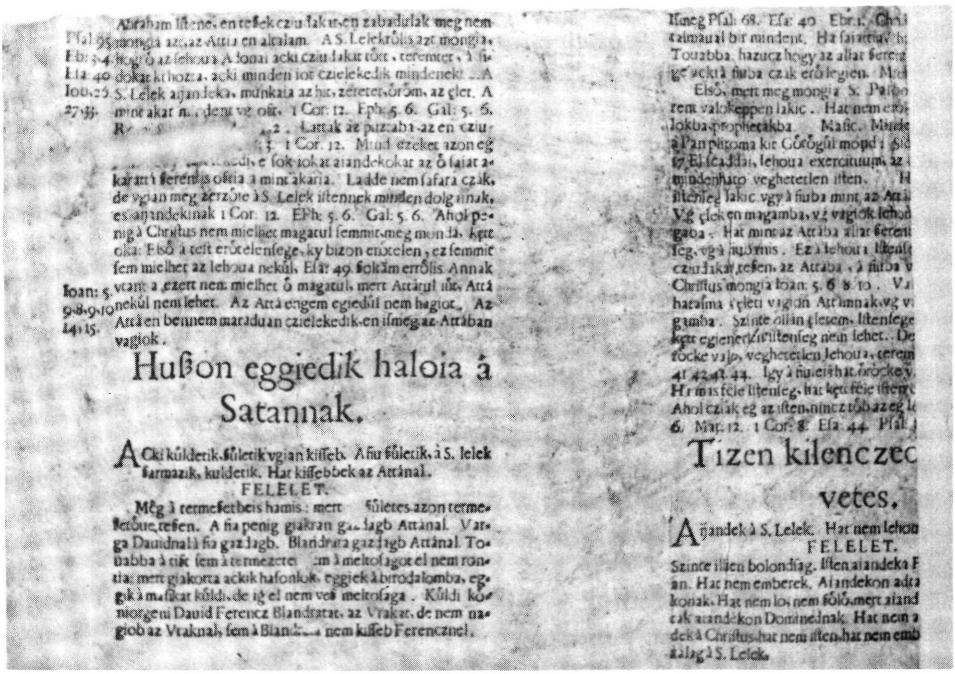

Ábrahám ſſtenek, en tſſek czſu ſakſ-ſen zabadulak meg nem
Pſal 33 mongia azſ,az Attia en alatam. A S. Lelekrûlis azt mongia,
Eſa: 54 hogy az Iehoua Adonai acki czſu ſakat tõtt, teremtett, à fi-
Eſa 40 dokat kihozza, acki minden ioſ czſelekedik mindenekt ... A
Ioan 20 S. Lelek ajandeka, munkaia az hit, zeretet, örõm, az élet. A
27 33 minet akar n... dem vſ ofſ. 1 Cor. 12. Eph 5. 6. Gal: 5. 6.
R... ...2. Lattak az puzabi-az en czſu-
...ſ. 1 Cor. 12. Mind ezeket azon eg
... ...dſ-e ſok ſokat aiandekokat az õ ſaiat a-
karatſ ſerenſſ oſtia à minc akaria. Ladde nem ſafara czſak,
de vgian meg zerzõie à S. Lelek ſſtennek minden dolognak,
es aiandekinak 1 Cor. 12. Eph 5. 6. Gal: 5. 6. Ahol pe-
nigà Chriſtus nem mielhet magatul ſemmit, meg mondà, ket
oka: Elsõ à teſt erõtelenſege, ky bizon erötelen, ez ſemmit
ſem mielhet az lehoua nekûl. Eſa: 49. ſokàm erõſſs. Annak
Ioan: 5. vgian a ezert nem mielhet õ magatul, mert Attatul ſſt, Attà
9.8.9.10 nekûl nem lehet. Az Attà engem egiedûl nem hagiot. Az
14.15. Attà en bennem maraduan czſelekedik-en ſſmeg az Attában
vagiok.

Hußon eggiedik haloia à Satannak.

ACki kûldetik ſſuletik vgian kiſſeb. A fiu ſſuletik, à S. lelek
ſſarmazik, kuldetik. Hat kiſſebbek az Attánal.

FELELET.

Még à termeſetbeis hamis: mert ſſuletes azon terme-
ſetõue, teſen. A fia penig giakran ga...lagb Attánal. Var-
ga Daniednalà fia gaz lagb. Blandrata gaz lagb Attánal. To-
ubabba à tiſt ſem à tenneszet ...m à mektoſagot el nem ron-
ta: mert giakorta ackik hafonlok, eggiek à birodalomba, eg-
gik à maſſikat kûldi, de ig el nem vesſ mektoſaga. Kûldi kõ
nigeni David Ferencz Blandratat, az Vrakat, de nem na-
giob az Vraknal, ſem à Blandr... nem kiſſeb Ferenczne.

Iſmeg Pſal. 68. Eſa: 40. Ebr: ...Chri
ſzinaual bir minden. Hat ſaiatſſa h
Toubba, hazucz hogy az allat ſeren
ge ackà fuba czak erõ legien. Mi
Elsõ, mert meg mongia S. Pa
rent valoſſeppen lakic. Hat nem er
lokba-ſpophetakba. Maſic. Mind
à Pan pitoma kit Görögûl mondà
ſſ. Ei ſcaddai, lehoua exercituum, az
mindenhato vegheteſen ſſten. H
ſſtenleg lakic, vgy à fuba mint az Att
Vg ſſleken magamba, vg vagiok leho
gatoba. Hat minc az Attába allat ſeren
leg, vg à fuſſmis. Ez à lehoua ſſtenſ
czſnalkat ſeſen, az Attába, à fuba v
Chriſtus mongia Ioan: 5. 6 8. 10. Va
hatalma ſſleti vagian Attánnak, vg v
gumba. Szinte olian ſſlesem, ſſtenſege
ket egienemzſ ſſtenleg nem lehet. De
ſocke vagio, vegheteſen Iehoua, terem
41.42.43.44. Igy à fuieis hat, ſocke
Hat mas ſſle ſſtenleg, hat ket ſſle ſſten
Ahol czſak eg az ſſten, nincz tõb az eg
6. Mat. 12. 1 Cor. 8. Eſa: 44. Pſal.

Tizen kilenczec vetes.

Aiandek à S. Lelek. Hat nem lehon
FELELET.
Szinte ſſten bolondſag. ſſten aiandeka F
an. Hat nem emberek. Aiandekon adta
konak. Hat nem los nem fõlõ, mert aiand
czak aiandekon Dominednak. Hat nem a
dekà Chriſtus, hat nem ſſten, hat nem emb
ſzalag à S. Lelek.

3. ábra Melius Juhász Péter: Az Fiú és Jehovah

E mű most fölbukkant töredéke a szövegtípusa alapján ugyancsak Komlós András officínájához köthető, mivel ugyanazzal a 84 mm-es antikva betűtípussal szedték, mint a fent említett debreceni példányt. S tudjuk, hogy a 84A szövegtípus Komlós 1574-es kiadványaiban fordul elő. A két nyomtatvány összehasonlításából megállapítható, hogy a csíkszeredai töredék B füzetnek 5–7. levelén olvasható részletek a debreceni példánynál a C füzet 5–7. levelén találhatók. Ennek oka pedig az, hogy a debreceni példány első ívét – feltehetően a tapasztalat hiányából[35] – két füzetben szedték ki: A^8 és B^4. A következő C füzet – amely helyesen a B füzet lett volna – füzetbeosztása már a többi rész beosztásával azonos: 12 levélből állt. A csíkszeredai töredék esetében valamennyi füzet 12 levél lehetett, amiből arra következtethetünk, hogy ekkorra a kellő tapasztalat birtokában nem okozott gondot a 12° alakú kiadvány íveinek beosztása, vagyis e példányt nyomtathatták utóbb. A kiáztatott töredék további levelei füzetjelzést nem tartalmaznak, *Az életnek kútfeje*, teljes terjedelmében fönnmaradt, 1589-es debreceni kiadása[36] alapján megkíséreltük ezek eredeti helyét meghatározni. Ez

[35] Komlós András az *Evangéliumok és epistolák* (RMNy 337A) és a *Fons vitae* (RMNy 337B) című kiadványokat jelentette meg 12° formátumban. A többi nyomtatványa kizárólag 4° alakú kiadvány volt.

[36] RMNy 623

a nyomtatvány is 12° formátumban jelent meg, de más betűtípussal. A kétféle nyomtatvány egyes levelein található sorok száma alapján, úgy véljük, az áztatásból most előkerült, jelöletlen leveleket az E füzet 6–8. leveleire nyomtathatták.

Összegzésül megállapítható, hogy a *Fons vitae* megjelenése Komlós András sikeres kiadói vállalkozása volt, hiszen a most fölbukkant csíkszeredai töredék tanúsága szerint ugyanazon évben még egy kiadása létezett. (4. ábra)

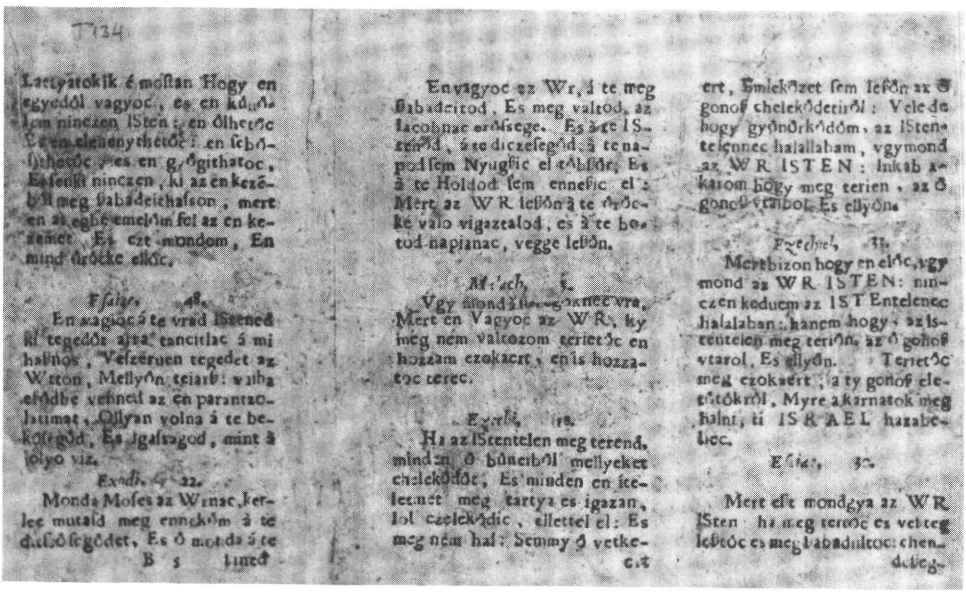

4. ábra Fons vitae. Az életnek kútfeje

A Komlós tipográfia fentebb ismertetett nyomtatványainak töredéke többségében az 1570-es esztendőben készült. A kálvini tanokat magáénak valló és ehhez a végsőkig ragaszkodó Melius által az unitáriusok ellen vezetett dogmatikai harc legkiélezettebb időszakában. A most előkerült töredékek arról tanúskodnak, hogy a debreceni nyomda jelentős szerepet játszott a reformátusok és az antitrinitáriusok hitvitáiban, s János Zsigmond 1570. február 15-én kelt rendelete[37] sem tudta megakadályozni ezt a vállalkozást. Feltehetően Komlós András nyomdája az 1569–1570 közötti forrongó időszakban a ma ismertnél több kis terjedelmű kiadványt jelentethetett meg, s nyilván e nyomtatványokat közre adó szerzők száma többszöröse lehetett a ma ismerteknek. A nyomtatott vita-

[37] Csáky Mihály kancellár János Zsigmond parancsára levélben értesítette Meliust, hogy „hagyjanak fel a gyűlölködéssel és ne nyomtassanak újból az egyház bírálata és jóváhagyása, vagy a felség engedélye nélkül". KANYARÓ: *i. h.* (1906.) 298.

iratokkal küzdő hitvitának Báthori István 1571. szeptember 17-i cenzúrarendelete vetett véget.

Betegsége, majd halála miatt Komlós András nevével 1575-ben találkozunk utoljára debreceni nyomtatványon. Özvegye örökölte a tipográfiát. A következő évben nem, de 1577-ben az impresszum tanúsága szerint több művet[38] jelentetett meg saját neve alatt. Ezek kiállításukban messze fölülmúlták a korábbi, különösen az 1574–1575 közötti Komlós-féle kiadványok színvonalát, s a nyomdászat mesterségében járatos személy jelenlétét igazolják. Ez a személy Hoffhalter Rudolf volt.

Hoffhalter Rudolf (1576–1586)

A szakirodalomban[39] már régebben ismert volt az ifjabb Hoffhalter 1576-os debreceni jelenléte. Molnár József helyesírási vizsgálatai alapján úgy gondolta, hogy a Lévai névtelen műveként számon tartott *Párizs és Görög Ilona* széphistóriájának[40] nyomdásza valójában Hoffhalter Rudolf volt, s kiadványát a hamis impresszumhelyként[41] föltüntetett Kolozsvár helyett valójában Debrecenben jelentette meg. A vízjel[42] és tipográfiai vizsgálataink igazolják Molnár József megállapítását. A nyomtatvány ugyanis azzal a húsz sor méretű 119 mm-es antikva szövegtípussal készült, amelyet először Hoffhalter Raphael alkalmazott 1565-ben Debrecenben,[43] utóbb váradi és gyulafehérvári kiadványaiban is használt. Rudolf fia örökölte apja egykori nyomdai felszerelését, amelynek része volt a 119 mm-es antikva betűsor is. 1573-ban Bánffy Miklós oltalma alatt, a dunántúli Alsólendván kezdte meg a nyomtatást. A reformáció horvát nyelvű terjesztését segítő nyomdásztevékenysége miatt azonban hamar kiváltotta Miksa császár erélyes fellépését, amelynek következtében nem maradhatott ott. 1574 elején

[38] RMNy 381, 382

[39] MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására.* = MKsz 1961. 427. – SOLTÉSZNÉ: *i. m.* (1961.) 142. – BENDA Kálmán–IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 45–46.

[40] RMNy 367

[41] Hoffhalter Rudolf édesapjától elsajátította a nyomdászmesterséget. Hoffhalter Raphaelhez hasonlóan ő is tanult mesterségéből kívánt megélni. Szebenből történő távozása után talán próbálkozhatott a Heltai Gáspár halálával éppen megüresedett kolozsvári nyomdával, ám Heltai Gáspárné irányításával a tipográfia jól elboldogult. Itt nem juthatott megélhetési lehetőséghez. Ezért választhatta a számára ismerős Debrecent. Tudott Komlós 1575-ös nyomtatványainak gyenge kivitele, amely személyes jelenlétének hiányát bizonyítja. Hoffhalter Rudolf titkolózásának oka, nevének elhallgatása és Kolozsvár szerepeltetése az impresszumban véleményünk szerint azzal magyarázható, hogy a Lévai névtelen széphistóriájának megjelentetésekor Komlós András még életben lehetett.

[42] 1574-től a Komlós tipográfia kiadványaiban előforduló, lengyel eredetű – patkóban máltai keresztet ábrázoló – vízjel is igazolja a nyomtatvány debreceni megjelenését. Vö.: 17. jegyzet.

[43] BÁNFI: *i. h.* (1986.) 13.

Zrínyi György birtokára, Nedelicre menekítette officínáját. Hamarosan innen is távoznia kellett. Jakó Zsigmond szerint rövid időre menedéket talált a közeli Laibachban (ma Ljubljana), ahol Manlius 1575-ben induló nyomdájánál segédkezhetett.[44] Manliusszal való kapcsolatát igazolja annak kiadványaiban utóbb előforduló egykoron Bécsből származó Hoffhalter-féle nyomdakészletnek néhány dísze és egyes betűsorozata.[45] Hoffhalter Rudolf még 1575 folyamán elhagyta a Dráva–Mura vidékét, visszatért Erdélybe. Az újra induló szebeni nyomdában próbálhatta létalapját megteremteni. Ekkor kerülhetett a még Hoffhalter Raphael által Bécsből elmenekített tipográfiai készlet nagy része a város által akkor alapított szebeni officína tulajdonába, amely a 17. század első harmadáig a nyomda használatában volt.[46] Szebeni vállalkozása nem a reményei szerint alakulhattak. Az újra induló nyomda nem őt alkalmazta. Ugyanakkor apai öröksége, vagyonát képező nyomdakészlete csaknem egészében Szebenben maradt. Ő maga visszatért gyermekkora színterére, Debrecenbe. Fametszetes családi címere mellett a 119 mm-es antikva betűtípus felújított változatát vitte csupán magával. A közel tízévi használat során sűrűn alkalmazott betűsor elkopott. Hoffhalter Rudolf 1575-öt megelőzően újraöntötte szövegtípusát. Ugyanis a 119 mm-es antikva betűtípus felújított változatának egy sorozata feltűnik az 1575-ben ismét meginduló szebeni nyomdában,[47] amíg a másik sorozat az 1576-ban Debrecenbe visszatérő Hoffhalter Rudolf kiadványában szerepel. Mindkét változatban volt eltérés az egykori eredeti szövegtípushoz képest. A Debrecenbe került változatból hiányzott a magyar nyelvben gyakori *ö* és *ü* hang jelölésére alkalmazott, az eredeti típusban meglévő ő és ű betű. Hoffhalter Rudolf ennek pótlására az ô, õ és ũ öntvényeket használta, illetve ezek egyes darabjait reszeléssel alakította át *ö* és *ü* hang jelölésére alkalmassá. 1577 augusztusát megelőzően az özvegygyel kötött házasság révén[48] hozzájutott Komlós András nyomdájának feiszereléséhez. Ez lehetővé tette számára, hogy további változtatásokat hajtson végre az újraöntött szövegtípusban. Nevezetesen, Komlós András nyomdai készletébe tartozó 118 mm-es antikva[49] betűtípusból pótolta a hiányzó verzális Ő, kurrens

[44] JAKÓ Zsigmond: *A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája.* In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1979. 64.

[45] SOLTÉSZNÉ: *i. m.* (1961.) 111. Hoffhalter Raphael ószövetségi jeleneteket ábrázoló iniciálésorozatának egyes tagjai Manlius 1578. évi ljubljanai Biblia-kiadásában szerepelnek. – ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605).* = OSzK Évkönyve 1982–1983. 313.

[46] BORSA Gedeon: *Hoffhalter problémák.* = MKsz 1970: 372.

[47] BORSA Gedeon: *Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása.* = MKsz 1998. 45.

[48] Feleségül vette Komlós András özvegyét. Első, már a neve alatt megjelenő debreceni kiadványának, *Aritmetica* című számtan könyvének (RMNy 378) előszavában 1577. augusztus 13-i keltezéssel magát ajánlja „minden keresztyén olvasónak".

[49] A 118 mm-es antikva szövegtípust egykoron Huszár Gál vásárolta Bécsben Hoffhalter Raphaeltől. Huszár 1562-ben történt távozásakor e betűsorozatot Debrecenben hagyta. Hoffhalter Raphael viszont Bécsből történt menekülését követően az 1564-es esztendőben itt újította föl. Komlós András nyomdakészletének része volt. Özvegye 1577-es kiadványaiban ezt használta. Éppen Hoffhalter Rudolf működése alatt tűnt el végleg a 118A szövegtípus a debreceni nyomtat-

ő és ű, valamint a *gy* hang jelölésére a ǵ öntvényeket. Az 1577-es kiegészítéseket követően kialakult a 119 mm-es antikva szövegtípus debreceni változata, amely több töredékben is jól fölismerhető.

Hoffhalter Rudolf által irányított nyomda sajátosságainak összefoglalása után rátérünk a csíkszeredai áztatás töredékei közül az általa nyomtatott három mű ismertetésére.

RMNy S 409A[50]
[TASNÁDI Péter: *Az 1577-es szikszói csata krónikája] Hist[oria] vasta[tionis] per Turcas p...[Chris]tianis orbis imp ... Novemb: hoc est, In v... Zikβouiae, Et cladis o(?)..ttes Christianos ad...scriptio. Per Pet[rum Tasnádi].*
Anno Domini [M.D.LXX.VII.]
[Debrecen 1578? Hoffhalter Rudolf.]
A^4 +? = [4+?] fol. – 4°. – Init.

Tudósító históriás ének. – Ilosvai Selymes Péter: *Nagy Sándor históriájá*nak nótájára, az abban a korban igen népszerű 4 × 11 szótagú, bokorrímes strófában íródott. Ez a nyomtatvány önálló címlap nélkül jelent meg, amelynek erősen hiányos „A" jelű füzete maradt fönn. Az első levél rektóján szereplő iniciálé és a betűtípusok tanúsága szerint a valószínűleg kis terjedelmű nyomtatvány Hoffhalter Rudolf működésének ideje alatt a debreceni officínában készült. Egykori szerzője az 1577. évi Szent Márton napi vásárra törő török támadást és feltehetően a sikeres magyar visszavágást énekelte meg.

Az Abaúj vármegyéhez tartozó Szikszó a Felvidéket az ország központi részeivel összekötő kereskedelmi út mentén feküdt. A XVI. század közepére a Hernád-völgy alsó szakaszának és a Cserehát délkeleti részének gazdasági központjává vált. Ennek 1554-et követően a török hódoltsági terület északi terjeszkedése vetett véget. Fülek török kézre kerülése után állandósultak a gazdag mezőváros ellen haszonszerzésből indított török portyázások, amelyek rendre ősszel, a betakarítások, valamint az azt követő vásárok időszakában következtek be. Hiába fizetett Szikszó adót a török portának, több támadást kellett elszenvednie a megszállóktól. Irodalomtörténeti kuriózum, hogy az 1577-es krónikás ének töredékének fölbukkanásával immár mindhárom Szikszót sújtó török támadást megörökítő egykorú irodalmi alkotást ismerjük.[51]

---

ványokból. A 119A betűtípus pótlására felhasznált ő, ű és ǵ betűöntvények bizonyítják, hogy a 118A szövegtípus is biztosan az ő tulajdonába került.

[50] A töredék szövege és részletesebb ismertetése BÁNFI Szilvia: *Az 1577-es szikszói csatát megéneklő ismeretlen krónikás ének.* = ItK 1999. 711–726.

[51] 1558-ban a törökök felperzselték és kifosztották Szikszót. A zsákmánnyal visszavonuló török csapatot Sajókaza mellett, a Sajó gázlójánál utolérték a Bebek György és Telekessy Imre vezette üldöző magyar seregek, s vereséget mértek rájuk. Székely István világkrónikájában (Krakkó, 1559) így örökítette meg a magyarok sikerét: „Veliczán (Velidzsán) bég, a fileki tisztartó (szandzsákbég) megvereték éktelenül Kazánál és Galgócnál Bebek Györgytől és Telekesi Imrétől, a Ferdinánd császár kapitányától, ki négyezer magával válogatott vitézekkel Szikszó vidékin az erdőhátat elrablották vala, Mindszent havának tizennegyedik napján." RMNy 156, 237_b.

A korabeli források és feldolgozások[52] szerint az akkori füleki bég, Ferhád[53] vezette nagyszámú török sereg meglepetésszerűen, a délelőtti prédikáció ideje alatt tört rá a védtelen mezővárosra. Szikszón november 10-én, vasárnap kezdődött a másnapi Szent Márton (nov. 11.) napi országos vásár. A mezővárosi kézművesek gazdag árukínálata és az állattartásukról híres abaúji falvak nagy felhozatala, vagyis a bőséges portéka és a jelentős számú sokadalom csábítóan hathatott a törökökre. Ferhád katonái a vásárt kifosztották, a várost földúlták. Az emberek fejvesztve menekültek, s csak keveseknek sikerült a templomban védelmet találni. Az egész napos küzdelem során a török harcosok ugyan a templomkerítésen túljutottak, azonban magát a templomot nem tudták elfoglalni. A bent lévők sikeresen ellenálltak a támadásnak, sőt még érzékeny veszteséget is okoztak támadóiknak. Több török harcost is lelőttek.[54] A harc és a rablás az esti órákig folyt. A támadók jelentős mennyiségű áruval és 1000 rabszíjra fűzött fogollyal távoztak a földúlt városból. Bár Szikszó távolabb feküdt a magyar végvári rendszertől, az őt ért orvtámadásnak mégis hamar híre ment. A szendrői várból Claudius a Roussel és Rákóczi Zsigmond megindította csapatait, míg Kassáról Geszthy Ferenc és Prépostváry Bálint katonái érkeztek a szikszóiak segítségére. Erőiket egyesítve rajtaütöttek a Fülekre visszaigyekvő Ferhád seregén. A Sajó gázlójánál[55] lesben álltak és másfél napi várakozást követően, a kiküldött martalékkal sikeresen lesre csalták a zsákmánnyal megrakott törököket. A magyar csapatok minimális veszteséget szenvedve fényes győzelmet arattak a túlerőben lévő, ám meglepett ellenfélen. Az ütközet az esti órákig, egy erős fényű üstökös megjelenéséig tartott. E természeti jelenség föltűnése a törököket félelemmel töltötte el,

---

Az 1588-as, harmadik szikszói csata előzménye, hogy a város megtagadta az adó fizetését a budai pasának. Válaszul a magyarországi török helyőrségek hatalmas portyázó sereget gyűjtöttek össze. Október 8-án és az azt követő éjszakán lezajlott ütközetben a többszörös török túlerő ellenére a magyar és német seregek győzedelmeskedtek. Tardi György az olaszliszkai iskola rektora „Ezer öt szaz niolczvan nioc eztendöben, Karaczon hauanak első heteben, Lizkan szörzek ezöket be versökben, ..." (*Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei. XI.* Bp. 1999. 356.) örökítette meg históriás énekében a törökök felett aratott újabb katonai sikert.

[52] SZAMOSKÖZY István: *Történeti maradványai 1566–1603.* I. 196–197. – *Szepsi Laczkó Máté krónikája 1521–1624.* In: *Erdélyi történelmi adatok.* III. Szerk. és kiad. MIKÓ Imre. Kolozsvár, 1858. 21. – ISTVÁNFFY Miklós: *Magyarország története. 1490–1606.* Debrecen, 1870. 651. – TAKÁTS Sándor: *Régi magyar kapitányok és generálisok.* Bp. [1928]. 345–347. – TAKÁTS Sándor: *Rajzolatok a török világból.* I. Bp. 1915. 367–369. – KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY Mór: *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586).* Bp. 1933. 229.

[53] Ferhád béget 1577. július 25-től nevezték ki a füleki szandzsák élére, 1578. december 9-én Pozsegába helyezték át. Dávid Géza szíves szóbeli közlése alapján.

[54] TAKÁTS: *i. m.* [1928.] 346.; Az 1577-es szikszói csata krónikás éneke 49. strófa.

[55] Magát a rajtaütés helyszínét a források eltérően közlik. Sajószentpétert említi SZAMOSKÖZY: 196., míg Vadnát nevezi meg *Szepsi Laczkó Máté krónikája* (21.), továbbá a bécsi Hadilevéltárban őrzött – TAKÁTS Sándor által ismertetett (*i. m.* [1928]. 347.) – 1577. december 1-jén Rueber generális által írt jelentés is.

amely szintén a magyar győzelmet erősítette.[56] Nemcsak kiszabadították a rabságba hurcolt honfitársaikat, de még az elrabolt kétszáz szekérnyi árut is vissza tudták szerezni, ugyanakkor érzékeny veszteséget okoztak ellenfelüknek. Mintegy 500 török halott maradt a csatatéren, s jelentős számú hadifoglyot ejtettek a magyarok, köztük a sebesült Hüszejn alajbéget,[57] kezükre került továbbá 600 ló is.[58] A zsákmányolt javakat szétosztották az egri, diósgyőri és ónodi iskolák és prédikátorok között, de juttattak belőle a török fogságban sínylődő katonatársaiknak is.

A végvári vitézeknek a hódítók felett aratott győzelme igen nagy visszhangot váltott ki. Ezt igazolja a krónikás ének maga.

A töredéken a krónikás ének szerzőjének csak a keresztneve első három betűje olvasható: „... scriptio per Pet ...," s ugyanakkor a versfők nem mutatnak értelmezhető adatot. Mai ismereteink szerint a 16. században alkotó Péter keresztnevű históriás énekszerzőt, akinek művét a debreceni officína megjelentette, négyet tart számon a magyar irodalomtörténet. Nevezetesen Huszti Pétert, Ilosvai Selymes Pétert, Kákonyi Pétert és Tasnádi Pétert. Közülük nagy valószínűséggel a krónikás ének szerzője az a Tasnádi Péter lehetett, aki az 1575–76-os wittenbergi[59] tanulmányait követően biztosan Szikszón tartózkodott. Itt fordította Horatius: Eheu fugaces kezdetű ódáját, amely Debrecenben kétszer is megjelent históriás énekhez kapcsolt függelékként.[60] 1582-ben már az Eger melletti Makláron volt prédikátor.[61] Véleményünk szerint ő rendelkezhetett azokkal az ismeretekkel, amelyeket egykoron maga is az eredeti helyszínen átélhetett, illetve a Szikszót ért támadást megélt szemtanúk röviddel az eseményeket követően neki közvetlenül részletesen elmesélhettek. S mint tanult, versfaragó embernek nyilván nem okozhatott gondot a magyar végvári vitézek dicsőségét, a portyázó török seregek fölött aratott győzelmet verses strófába foglalni, a „csuda dolgot ..." a nagyvilág tudomására hozni. Művével annak műfajából adódóan valószínűleg hamar elkészülhetett,[62] s a mű gyors megszületését azonnali megjelentetés követhette.

Tipográfiai szempontból vizsgálva a töredéket megállapítható, hogy a krónikás ének a 119 mm-es szövegtípus debreceni változatával készült. A töredék első levelének rektóján Komlós András nyomdakészletéből származó 19 × 19 mm-es C betűs iniciálé szerepel.[63]

[56] SZAMOSKÖZY: *i. m.* 196.

[57] ISTVÁNFFY: *i. m.* (1870.) 651. – Hüszejn (Istvánffynál Husszain névalakban fordul elő) volt ekkor a füleki szandzsákban szolgáló javadalombirtokosok parancsnoka.

[58] TAKÁTS: *i. m.* [1928.] 347.

[59] THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár II.* Pápa, 1908. 22, 57.

[60] RMNy 593, 610

[61] Az Egri Érsekség Gazdasági Levéltárából közli VOIT Pál. In: *Magyarország műemléki topográfiája. IX. Heves megye műemlékei, III.* Szerk. DERCSÉNYI Dezső és VOIT Pál. Bp. 1978. 391.

[62] Tudjuk, hogy az 1588. október 8-i szikszói csatát megörökítő krónikás ének szerzője, Tardi György művével már december közepére elkészült.

[63] SOLTÉSZNÉ: *i. m.* (1961.) XLIII. 11–17. iniciálésorozat tagja.

Bár Hoffhalter Rudolfnak nem ismerünk 1578-ban kiadott nyomtatványát, a Csíkszeredán kiáztatott szikszói krónika töredéke nagy valószínűség szerint mégis ebben az évben jelenhetett meg, későbbi megjelentetése esetén ugyanis már aktualitásából egyre többet veszített volna. (5. ábra)

RMNy S 430A
[1] [*Kalendárium az 1580. esztendőre.*] – **[2]** *Az 1580. Eztendöre valo iöuendöles, meli Bisextilis azaz ßököllö lezen, az Astronomusok itileti ßerint, az holdnak fogiatkozasanak ereiuel egietemben. P e t r v s S l o v a c i v s M. az Crackai fö Astrologussa altal.*
[Debrecen 1579 Hoffhalter Rudolf.]
$[A^{12} - C^{12}]\ D_1\ [D^{2-12} - F^{12} + ?] = [48 + ?\ fol.] - 12°.$ – ill., init.

Naptár és prognosztikon. – A legalább 48 leveles nyomtatvány a ma ismert legkorábbi debreceni kalendárium és prognosztikon. Gulyás Pál[64] feltételezte, hogy már Komlós András is jelentetett meg kalendáriumokat, ám műhelyéből e kiadványtípusnak egy példánya sem maradt fönn. A szakirodalom által ez ideig számon tartott legkorábbi 16. századi debreceni kalendárium az 1592-ben kiadott ó-naptár új-naptárral és prognosztikon volt.[65]

Piotr Słowacki krakkói csillagász és egyetemi tanár naptárai és az új esztendőre készített jövendölései Magyarországon is igen közkedveltek voltak. A szakirodalom által eddig ismert legkorábbi magyar nyelvű munkája a bártfai Gutgesell tipográfia által 1577-ben kiadott, az 1578. esztendőre szóló naptára és prognosztikonja (RMNy 372) volt. A nagyszombati nyomda Pécsi Lukács fordításában és szerkesztésében 1579 és 1588 között jelentette meg munkáit. Eddigi ismereteink szerint, 1579-ben Bécsben,[66] Bártfán[67] és Nagyszombatban[68] látott napvilágot a következő esztendőre szóló kalendáriuma és prognosztikonja. Ma már egyikből sem ismerünk példányt. Arról, hogy Słowacki 1580. évre készített kalendáriumát és prognosztikonját a debreceni tipográfia is megjelentette, csak a most fölbukkant töredék alapján szerezhettünk tudomást. A most ismertté vált naptár-töredéknek hiányzik a címlapja, valamint a rendszerint ezután következő oldalakra nyomtatott naptárjegyek magyarázó része. A hiányosan fönnmaradt levelek – $[A_5b]$ február második felének naptárrésze, $[A_6b]$ március elejének naptárrésze (csonka), $[A_7b]$ március végének naptárrésze (csonka), $[B_1a]$ június elejének bejegyzések része, $[B_1b]$ június második felének naptárrésze, $[B_2b–B_3a]$ július eleje naptárrész és bejegyzések rész (csonka), $[B_2b–B_3a]$ július második felének naptárrésze és bejegyzések része, $[B_4b–B_5a]$ augusztus eleje naptárrész és bejegyzések rész (csonka), $[B_5b–B_6a]$ augusztus második felének naptárrésze és bejegyzések rész (csonka), $[B_6b–B_7a]$ szeptember eleje naptárrész és be-

[64] GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 154.
[65] RMNy 680
[66] RMNy 427
[67] RMNy 425
[68] RMNy 442

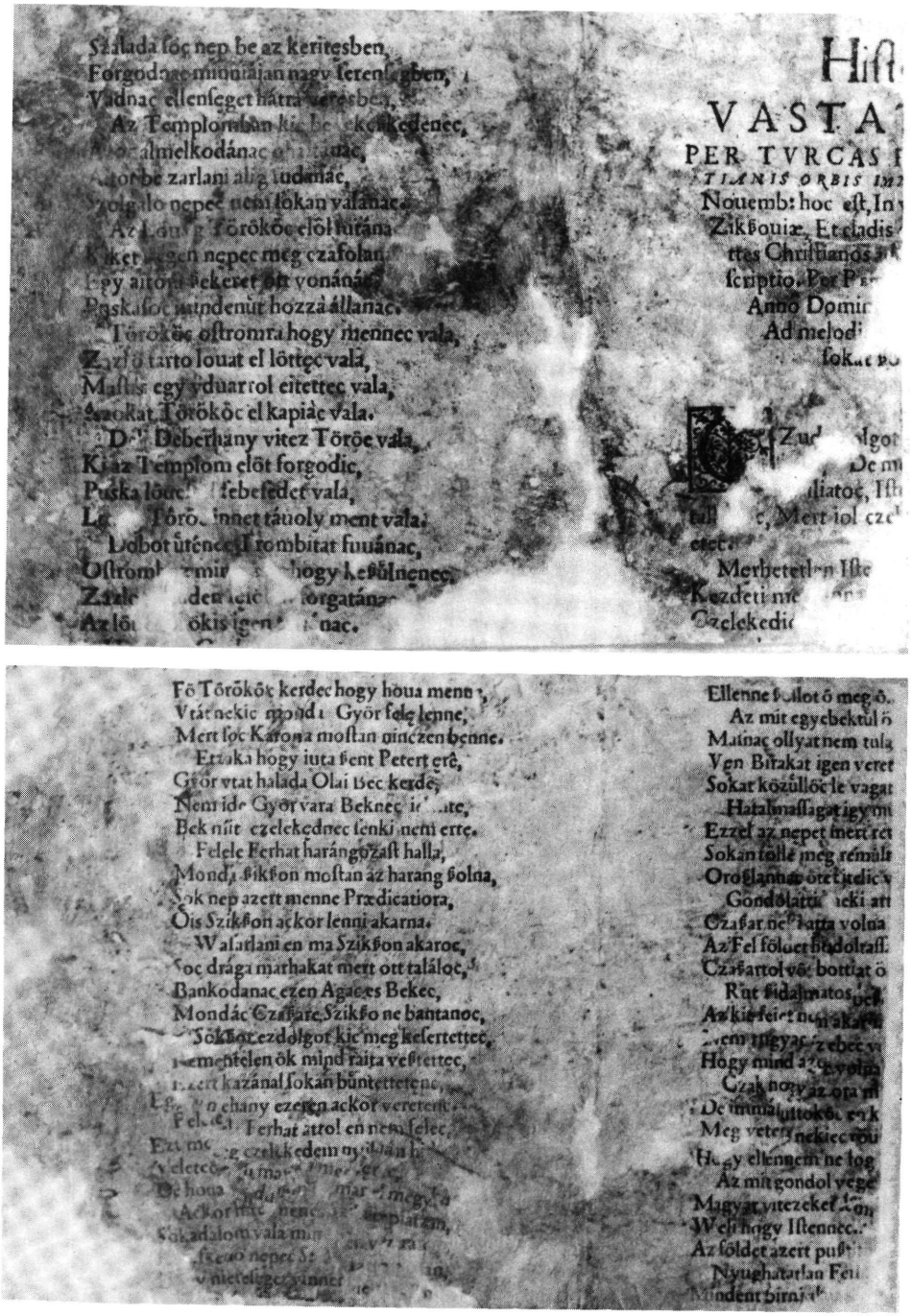

5. ábra Tasnádi Péter: Az 1577-es szikszói csata krónikája

jegyzések rész (csonka), [B_8b–B_9a] október eleje naptárrész és bejegyzések rész (csonka), [B_{10}a] október második felének bejegyzések rész, [B_{10}b] november eleje naptárrész, [B_{11}b] november második felének naptárrésze (csonka), [B_{12}b] december eleje naptárrész (csonka) maradt meg –, valamint az 1579-es évre szóló, nagyszombati kalendárium[69] példányának vizsgálata alapján a naptár szerkezete a következő lehetett: nagy valószínűséggel az A jelű füzet második levelének rektóján kezdődött maga a naptárrész. Megadva az adott hónap nevét, alatta számsorrendben a napok felsorolása következett. Egy-egy hónap két részletben, két levélpárra került. Az első rész egytől a 17-ik napokat foglalta magába, míg a második rész 18-tól az adott hónap végéig terjedt. Az adott hónap mindig az előző levél rektóján kezdődött, s a mellette lévő levél verzójára (A_3a) nyomtatták a kalendárium tulajdonosának későbbi bejegyzései számára módot adó, keretbe foglalt üres részt.

„Sokadalmak" címszó alatt a későbbi bejegyzések számára üresen hagyott oldalak legalsó részén kinyomtatták az adott hónapban tartandó fontosabb vásárok helyének nevét.[70]

A naptárat nem díszítette hónapkép. A korabeli szokásoknak megfelelően viszont közölt ún. naptári rigmusokat, amelyek az adott hónapot verses formában jellemezték. Sajnos ebből csak nagyon töredékes sorok maradtak fönn.[71]

A prognosztikon folyamatos füzetszámozással, de önálló címlappal követte a naptárrészt. A feltehetően a C füzet harmadik levelére nyomtatott címlapon látható a Hoffhalter-féle Jézus föltámadását szimbolizáló bárányos címer,[72] amely alatt olvasható:

> „Az esztendő kiváltképpen a Iupiter a segítő Szaturnusszal egyetemben, bírja: a Vénusz pedig a Holdra nézve mindenkinek szolgál."

A bolygók állása megfelel az 1580. esztendőnek.

A prognosztikon önálló címlapját „A Nagyságos Úrnak, Magoczi Gáspárnak: Torna, Heves és Borsod vármegye fő ispánjának..." szóló ajánlás követte, amelyben az ismeretlen fordító[73] hitet tesz az asztronómia mellett:

[69] RMNy 441

[70] B_4a „Sarlos Boldog Szakmart Vyhelben varsant, Margit Megiesen, Kereßtuton, Magdalna, Szikßon, Szalkan, Jakab, Egren, Giulan, ßekelbidon, Anna Tokaiban, Enied."

[71] B_3a csonka levelen a július köszöntésére versbe szedett hiányosan megmaradt verstöredék: „...ieknak restek, sarloknak giorsak örül- ... ...Niarba takary telle, gioytz ete... valot." illetve a [B_5a] levél töredékén az augusztus dicsérésére költött verstöredék: „Veß magot az .... zteniet iölte ....".

[72] SOLTÉSZNÉ: *i. m.* (1961.) XXXIX/1 Debrecen címere.

[73] [C_5a?] „krakkói jámbor tudós asztronomus írt magyar nyelvre fordítván, Nagyságodnak neve alatt akartam kibocsátano: mert énnekem nagyságodban nagy reménységem és bizodalmam vagyon. Annak okáért Nagysága: kérem, mint kegyelmes uramat, hogy ezt az kicsiny ajándékot, Nagysága vegye jó néven, és ha [ez]t több beszéddel ez préfatioban Nagyságodat megbántanám, hogy nem mint illenék Nagyságod megbocsájtson, és engemet szegény szolgáját N. ne utáljon".

„A tudományok közül Nagyságos uram, melyeket az Isten jó akaratából a gyarló embereknek adott, (noha sok gonosz szidalmazói vadnak,) de mindazonáltal az Asztronómia nem alább való, sőt azt mondom, hogy fű ... minden keresztyének értik hogy ha haszna egyéb nem volna hanem csak ez időnek folyását ez által tudnunk is, a kegyelmes Istennek böcsülhetettlen ajándéka volna."

Ez után következett a holdfogyatkozás hatásainak taglalása. A prognosztikon fejezetcímei az 1579-es nagyszombati példány beosztását figyelembe véve az alábbiak:

Ez esztendőnek kezdetiről és f[olyá]sáról, az astronómusok szeri[nt] – A földben termő állatok[nak] természetről – A követségekről – A gyulladásról – A három tudománynak állapotáról és először a keresztyénekről. – A zsidók állapotárúl – A törökökről[74] – A nagyo[bb országokról] – A Lith[vánia]... – A Mazovia... – Lengyelországról – A Krakkóról – [....]huaniaról – [Volhi]nia és Russziáról – A bű Magyar[országról] – A Cseh ország[ról] – Ausztria[ról] ... – Az ércekről – A jövő télnek egyéb részéről – Az tavasznak természetéről – [A nyárnak kezdetéről] ... – Az ősznek kezdetiről – A télnek közdetiről – Ez esztendőnek úráról ...

Tipográfiai szempontból vizsgálva a nyomtatvány-töredéket, megállapítható, hogy a cím, fejezetcím szedésére a Komlós-féle [204]A kiemelőtípus mellett saját 119A betűtípusát használta. A 94 mm-es antikva betűtípust szövegtípusként alkalmazta, amellyel együtt időnként a 82–83 mm-es kurzív típus is előfordul. A kalendáriumot a Debrecent jelképező fametszete mellett a Komlós nyomdából származó 19 × 19 mm-es iniciálésorozat[75] A betűje díszíti. (6. ábra)

RMNy S 507A
ENYEDI György: [*Gismunda és Gisquardus históriája.*]
[Debrecen 1579–1586 ? Hoffhalter Rudolf]
[A^4 – B^4] C^4 [D^4 – E^4 ?] = [20 ?] fol. – 4°

Verses szerelmi témájú história. – Giovanni Boccacciónak az 1348-as pestis járvány után íródott tragikus témájú szerelmi novellája (negyedik nap első története) a humanista fordításoknak is köszönhetően igen népszerű volt Európa szerte. Tancredus király lánya, Gismunda és Gisquardus szomorú története önálló földolgozásokban, prózai és verses formában terjedt el. Leonardo Aretino latin nyelvű prózai fordítását Phillippus Beroaldus szedte versbe, amely Magyarországon is ismertté és közkedveltté vált. E mű szolgált alapul Enyedi György magyar fordításának, amelyet a versfők tanúsága szerint 1574-ben, Bécsben készített.

Mai ismereteink szerint a 16. században műve több nyomdában is megjelent: 1577-ben Debrecenben,[76] 1582-ben Kolozsvárott,[77] 1592-ben Monyorókeréken.[78] Az utóbbi kiadványból példány ma már nem található.

[74] D_1a
[75] SOLTÉSZNÉ: *i. m.* (1961.) XLIII/11–17.
[76] RMNy 380
[77] RMNy 514
[78] RMNy 694

6. ábra Az 1580. Eztendőre valo iöuendöles

Káldos János[79] a széphistória fönnmaradt kéziratos és nyomtatott szövegváltozatainak filológiai elemzése kapcsán megállapította, hogy Enyedi művének 1576 előtt több szövegvariánsa létezett. Elképzelhetőnek tartotta az 1577-es debreceni kiadást megelőző kolozsvári kiadás létezését.

A most előkerült töredék megerősíti Káldos János nézetét abban, hogy valóban több szövegvariánsa létezhetett Enyedi széphistóriájának. De nemcsak Kolozsváron, hanem Debrecenben is. Az eddig ismert legkorábbi, 1577-es kiadást követően Hoffhalter Rudolf nyomdája ismételten megjelentette Gismunda és Gisquardus tragikus történetét. A töredék szövegének elemzése alapján megállapítható volt, hogy a széphistória újabb debreceni kiadása lényegesen eltér a korábbi, a rövidebb és erősen romlott szöveget közlő 1577-es kiadásétól. Inkább az 1582-es kolozsvári kiadás szövegével mutat hasonlóságot.

A széphistória második debreceni kiadására jellemző, hogy szövege az eredeti műtől csekély mértékben térhet el. Így az első debreceni kiadáshoz képest a hosszabb szövegcsoporthoz tartozó, az eredeti mű szövegéhez hű, javított, új megjelenésének tekinthető. A most ismertté vált szövegtöredék mennyisége nem ad lehetőséget annak eldöntésére, hogy a második, javított kiadás az 1582-es kolozsvári előtt, vagy az után jelent-e meg? (7. ábra)

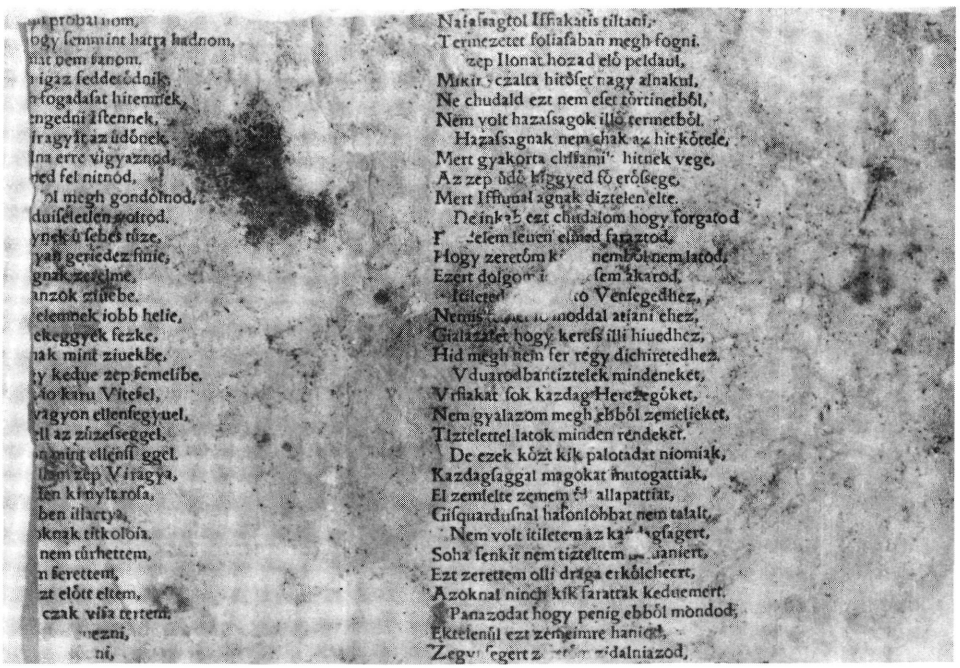

7. ábra Enyedi György: Gismunda és Gisquardus históriája

[79] KÁLDOS János: *Enyedi György széphistóriájának szöveghagyománya.* In: ENYEDI György: *Historia elegentissima.* Bp. 1994. 34.

A széphistória három kiadása szövegének egybevetése

Az 1577-es debreceni kiadás	*A 2. debreceni kiadás (töredék)*	*Az 1582-es kolozsvári kiadás*
621 De atyám inkább csudálok te rajtad,	De inkább ezt csudálom, hogy forgatod,	637 De inkább ezt csudálom, hogy forgatod
Fejedelem lévén hogy ezt forgatod,	*Fejedelem* lévén elméd fárasztod,	Fejedelem lévén elméd fárasztod,
Hogy szeretőm királyi nemből nem látod,	Hogy szeretőm *királyi* nemből nem látod,	Hogy szeretőm király nemből nem látod,
Ezért dolgom javallni sem akarod.	Ezért dolgom *javall*ni sem akarod.	Ezért dolgom javallni sem akarod.
625 Vénségedhez ítéleted nem méltó,	Ítéleted *nem méltó* vénségedhez,	641 Ítíleted nem méltó vénségedhöz,
Ilyen hívedet alázнod nem méltó,	Nem is *férnél*, jó móddal, atyám ehhez,	Nem is férnél, atyám, jó móddal ehhez
Dicséretre hallod mindentől méltó,	Gyalázatot hogy keress ily hívedhez,	Gyalázatot hogy keress ily hívedhez,
Csak magáért ki ki megbecsülendő.	Hidd meg, nem fér régi dicsíretedhez.	Hidd meg, nem fér régi dicsíretedhöz.
629 Udvarodban mindeneket becsülök	Udvarodban tisztelek mindeneket,	645 Udvarodban tisztelek mindeneket,
Úrfiakat, hercegeket tisztelek,	Úrfiakat, sok gazdag hercegöket,	Úrfiakat, sok kazdag hercegeket,
Ebből senkit azért meg nem alázok,	Nem gyalázom meg ebből személyeteket,	Nem gyalázom meg ebből személyeket,
Minden rendnek tisztességet kévánok.	Tisztelettel látok minden rendeket.	Tisztelettel látok minden rendeket.
634 Ezek közül kik nyomják palotádat,	De ezek közt, kik palotádat nyomják,	649 De ezek közt, kik palotádat nyomják,
Gazdagsággal mutogatják magokat	Kazdagsággal magokat mutogatják,	Kazdagsággal magokat mutogatják,
Elszemlélte szívem állapotjokat,	Elszemlélte szemem ők állapotját,	Elszemlélte szemem ők állapotját,
Gisquardusnal hasonlóbbat nem talált.	Gisquardusnál hasonlóbbat nem talált.	Gisquardusnál hasonlóbbat nem talált.
638 Nem volt ítéletem az gazdagságért,	Nem volt ítéletem az kazdagságért,	653 Nem volt ítéletem az kazdagságért,
Soha senkit nem tiszteltem bálványiért,	Soha senkit nem tisztelten *bál*vanyiért,	Soha senkit nem tiszteltem aranyért,
Ezt szerettem oly drága erkölcseiért,	Ezt szerettem oly drága erkölcséért,	Ezt szerettem ily drága erkölcséért,
Azoknál nincs, kik fáradtak kedvemért.	Azoknak nincs, kik fáradtak kedvemért.	Azoknál nincs, kik fáradtak kedvemért.
642 Panaszodat penig hogy ebből mondod,	Panaszodat hogy penig ebből mondod,	657 Panaszodat hogy penig ebből mondod,
Éktelenül ezt én szememre hányod,	Éktelenül ezt szemeimre hányod,	Éktelenül ezt szemeimre hányod,
Szegénységért szeretőm szidalmazod,	Szegínységért szeretőm szidalmazod,	Szegénységért szeretőm szidalmazod,
Nemességét nemzetéről tagadod.	.....	Nemességét nemzetiért tagadod.

A tipográfiai jegyek alapján sem lehet pontos képet kapni a kiadás időpontjáról. Ugyanis a töredék azzal a 94 mm-es antikva szövegtípussal készült, amelyet 1579–1586 között alkalmazott a Hoffhalter nyomda. Enyedi széphistóriájának töredéke az egykorú kötéstábla makulatúrájában együtt fordult elő Piotr Słowacki 1580-as kalendáriumával. A könyvkötői gyakorlatban a kalendáriumokat a lejártukat követő esztendőben már hasznosították makulatúraként. Eszerint Słowacki 1579-ben Debrecenben megjelentetett, 1580-as évre szóló kalendáriumának és prognosztikonjának megmaradt példányait 1581-től felhasználhatták leendő kötéstábla számára. Ennek alapján feltételezzük, hogy Enyedi György: *Gismunda és Gisquardus* című széphistóriája második kiadásának feltételezett időpontja az 1581-es esztendő környékére tehető.

A töredéken füzetjelzés nem szerepel. Az egy lapra szedett sorok és a versszorok száma alapján kikövetkeztethető, hogy Gismunda és Gisquardus szomorú történetének C jelű négy levelét áztatták ki Csíkszeredán. Továbbá, mivel a második debreceni kiadás az eredeti, teljes művet adta közre – 1240 verssor – ezért az egy lapra szedett verssorok száma alapján megállapítható, hogy a nyomtatvány terjedelme 20 fólió lehetett.

***

Végezetül magyarázatot kísérelünk adni arra a kérdésre, hogy miképpen és hozzávetőleg mikor kerülhettek a párizsi kiadású görög nyelvkönyv kötéstáblájába a debreceni tipográfiában az 1563–1580-as évek első fele között készült nyomtatvány-töredékek.

Mai ismereteink szerint csak a csíksomlyói ferences gyűjtemény rendelkezik a Kárpát-medencében Nicolaus Clenardus 1566-os, Andreas Wechel által Párizsban kiadott művének egy példányával. Ugyanis jelenlegi tudásunk szerint megállapítható, hogy a népszerű görög nyelvkönyv 1566-os, Párizsban megjelent kötetének sem a Wechel-, sem a Borel-féle kiadásából nem található példány más magyar gyűjteményben, vagyis a nyelvkönyvnek ez a kiadása a magyar nyelvterületen ritkaságnak számít. Éppen ezért úgy gondoljuk, hogy a debreceni nyomtatvány-töredékek csak akkor kerülhettek a távoli kiadású nyomtatvány kötéstáblájába, amikor azt első tulajdonosa Debrecenben beköttette. Az első tulajdonos pedig olyan magyar személy lehetett, aki 1566-ban, vagy azt követően nem sokkal megfordult a francia egyetemi városban. Olyan külföldön tanuló magyar diákra gondolhatunk, akinek a görög nyelv elsajátításához szüksége volt Clenardus nyelvtankönyvére. Ugyanakkor ennek a személynek szoros kapcsolatban kellett lennie Debrecen városával.

Véleményünk szerint a görög nyelvkönyv első magyar tulajdonosa Paksi [Paxius] Cornaeus Mihály (? – Szepsi, 1585. márc. 2.) református lelkész lehetett. Életéről és tevékenységéről a kevés számú forrás[80] miatt nincs teljes képünk. Tudjuk viszont biztosan, hogy tolnai és kolozsvári tanulmányait[81] követően 1566. március 20-án beiratkozott a wittenbergi egyetemre.[82] Külföldi tanulmányainak költségét 600 forinttal az a Bihar megyei Thelegdy Miklós[83] támogatta, akinek fiait más nemes ifjakkal együtt nevelőként elkísérte neves külhoni egyetemi városokba. Egy ilyen utazás során Párizsba[84] is ellátogattak. Ekkor juthatott hozzá a számára fontos, görög tanulmányait segítő Clenardus kötethez. 1568-ban a heidelbergi[85] egyetem diákja lett, ahol tanulótársa volt az a Thúri Mátyás, aki utóbb a debreceni iskola rektora lett. A szakirodalomból ismert

[80] A debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Sinai gyűjteményében található J. Simler zürichi professzorral váltott – 1572. ápr. 12-i, dec. 4-i és 1573. ápr. 5-i keltezésű – három levele. Ezekben beszámol neves európai egyetemi városokba tett külföldi utazásairól, valamint, hogy genfi (Beza) és zürichi (Bullinger) teológusokkal és egyetemi tanárokkal tartott kapcsolatot.

[81] RMNy 209 Bonfini művében található a kolozsvári diákok, köztük Michael Paxius Mátyás királyt dicsőítő verse is.

[82] (Frankl) Fraknói Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp. 1873. 308.

[83] Nagy Iván: *Magyarország családai. XIV.* Pest, 1865. 142. A Thelegdy család Bihar megyében tekintélyes birtokkal rendelkező, régi nemesi család volt. Az apa, Thelegdy Miklós (VII.), felesége Lossonczy Fruzsina. Házasságukból két fiú született. Miklós (VIII.), aki a tudományokat pártolta. Beza 1575-ben kiadott művét neki ajánlotta. A másik fiú, János (IX.), bátyja 1583-as halála előtt hunyt el.

[84] Párizsi látogatásának pontos dátuma bizonytalan. 1566-ot említi Horányi Elek: *Memoria Hungarorum. III.* Pozsony, 1777. 1., míg Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. X.* Bp. 1905. 124. az 1568. évet jelöli meg.

[85] Fraknói: *i. m.* (1873.) 250.

kettőjük kapcsolata Debrecen vallási vezetőivel. Mélius és társai számára döntő fontosságú volt, hogy a helvét irányú külföldi támogatóik is tudomást szerezzenek a magyarországi reformátusok és unitáriusok között zajló hitvitákról. Ezért nemcsak a hitviták teljes szövegét, hanem saját és ellenfeleik írásait is megküldték Bezának Genfbe, Bullingernek Zürichbe. E munkáknak a címzettekhez való eljuttatásában az akkor éppen külföldön tanuló Paksi Mihály, illetve Thúri Mátyás is közreműködött.[86]

Paksi Mihály több mint tízévi külföldi tanulmányút után tért haza, s lett a sárospataki iskolának előbb lektora, utóbb rektora, majd 1579-től Eger, 1583/84-ben Szepsi református lelkésze. Debrecennel kapcsolata feltevésünk szerint hazatérte után is megmaradt. Minden valószínűség szerint ismerhette a debreceni nyomda akkori tulajdonosát, Hoffhalter Rudolfot, akinek tipográfiája könyvkötői megrendeléseket is vállalhatott. Így kerülhetett sor 1581 után, de még Paksi Mihály életében, 1585-ben bekövetkezett halála előtt az addigra már erősen elhasznált görög nyelvkönyvének a Hoffhalter-féle nyomdában történő bekötésére.

16. századi egykorú kötések megbontásakor tapasztalható, hogy a makulatúrák gyakran egy, esetleg egy-két nyomtatványból származó, akár éppen a bekötött műből megmaradt rontott leveleket tartalmazzák. Példa erre Beregszászi Péter: *Apologia*[87] című művének a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött példánya, amelynek egykorú kötése megbontásakor a bekötött mű Q jelű füzetének rontott levelei kerültek elő több példányban. Valamint egy cca. 10 cm széles csík a *Szent Job könyvének* ... Melius-féle fordításából, amely Hoffhalter Raphael által 1566-ban Váradon jelent meg. Bár ismerünk néhány 16. századi nyomdát,[88] amelynek több, különböző nyomtatvány-töredéke került elő az egykorú kötés megbontásakor, mégis ezek egyike sem volt mennyiségében oly jelentős, mint a csíksomlyói ferences gyűjteményben fölbukkant debreceni nyomda által kibocsátott nyomtatványtöredékek száma. A most megbontott kötet makulatúrájából előkerült, föntebb ismertetett nagyszámú töredék ritkaságnak számít. A 14 kiáztatott nyomtatvány megjelenésének dátuma között közel húsz év telt el. Ez bizonyítja, hogy a papírmalommal nem rendelkező, elsősorban külföldi behozatalra szoruló debreceni nyomdászok milyen nagy becsben tartották a rontott, illetve készletükben fölöslegként megmaradt, aktualitásukat vesztett nyomtatott papíríveket. A töredékek mindegyike kapcsolódik valamilyen összefüggésben a Hoffhalterekhez. A Csíkszeredán előkerült töredékek között Hoffhalter Raphael korai debreceni nyomtatványai – köztük a váradi kiadású Melius-féle *Szent Job könyvének* ... fordítása itt is – együtt fordulnak elő fiának, Rudolfnak az 1580-as években kiadott munkáival, amely megerősíti

[86] ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565–1600-ig. II.* Bp. 1977. 28–29.

[87] RMNy 572

[88] BORSA Gedeon: *Kötéstáblából előkerült ismeretlen, XVI. századi bártfai nyomtatványok.* In: *Könyvtörténeti írások. I.* Bp. 1996. 271–274. – BORSA Gedeon: *Nyomtatványok Manlius kötéstábláiban.* = OSzK Évkönyv 1972. 165–203.

nézetünket, hogy a nyomtatás mellett tipográfiájuk könyvkötéssel is foglalkozhatott. Feltevésünket igazolhatja a Hoffhalter Rudolf nyomdájából kikerült, eredeti kötésekkel ellátott nyomtatványoknak szakszerű kötéstörténeti vizsgálata, melyet az értékes nyomtatvány-töredékeket meglelő kötéstörténésztől, Muckenhaupt Erzsébettől remélünk.

Ugyancsak további kutatásokat igényel annak tisztázása, hogy Paksi Mihály tulajdonából miképpen kerülhetett Erdélybe, a csíksomlyói ferencesek birtokába a kötésében immár debreceni nyomtatvány-töredékeket rejtő Clenardus-féle görög nyelvkönyv.

SZILVIA BÁNFI

Des fragments d'imprimés inconnus de Debrecen du XVIe siècle, latents dans la collection franciscaine de Csíksomlyó

L'étude rend compte des fragments d'imprimés retrouvés tout récemment dans la collection franciscaine de Csíksomlyó, qui paraissaient entre 1563 et le premier tiers des années 1580. La moitié des quatorze fragments trouvés dans la reliure démontée d'un volume de la collection prouve l'existence des imprimés jusqu'ici inconnus. Ces fragments enrichissent par de nombreuses données nouvelles nos connaissances se rapportant à l'histoire de l'Église, de la littérature et de l'imprimeries hongroises.

La plupart des ouvrages retrouvés, provenant de l'atelier d'András Komlós, vit le jour en 1570. Ce fut la période quand la lutte dogmatique atteint son apogée entre les unitariens et les calvinistes. Outre la prédication de dispute de Péter Károlyi, connu aujourd'hui seulement par des renvois, c'est l'objection calviniste de Péter Meliusz Juhász, rédigée en hongrois en 25 points, discutant d'un point de vue calviniste la conception unitaire de la Sainte Trinité, qui est d'une grande importance, de même que l'écrit polémique calviniste de Lőrinc Szegedi s'occupant du même sujet. Les fragments récemment retrouvés prouvent que l'imprimerie de Debrecen remplit un rôle important dans les disputes religieuses des calvinistes et des unitariens, et l'arrêt de censure du prince János Zsigmond ne pouvait pas empêcher cette entreprise.

Parmi les fragments provenant de l'officine de Rudolf Hoffhalter, il y a un chant-chronique de grande importance, jusqu'ici inconnu, qui raconte l'agression turque de 1577 contre Szikszó, en outre un calendrier et prognosticon de 1580, qui modifie le commencement de l'édition de calendrier de Debrecen à une date antérieure, et une deuxième édition corrigée du récit en vers, intitulée *Gismunda et Gisquardus* de György Enyedi qui précédait vraisemblablement l'édition de 1582 de Kolozsvár.

FARKAS GÁBOR FARKAS

II. Lajos rejtélyes halála* I.

A mohácsi tragédia kérdésköre napjainkig elképesztő indulatokat gerjeszt. Ennek oka lényegesen összetettebb annál, semhogy egy rövid tanulmányban választ találjunk rá, itt csak egy apró mozzanat igazságát keressük. Ez a kérdés II. Lajos magyar király rejtélyes halála. Úgy véljük: ez a probléma már az adott történelmi helyzetben is politikummal terhelt volt, s a szándékos torzítás és hazugság ennek a rovására írható. A kérdés tulajdonképpen nagyon egyszerű: megölték-e II. Lajost a magyarok menekülés közben, vagy belefulladt a kiáradt Csele-patakba?

A kérdés megválaszolásához szükséges felvázolnunk, hogy II. Lajos meggyilkolásának híréhez valójában kinek fűződött érdeke. A kettős királyválasztás következett abból az alaphelyzetből, hogy I. Ferdinánd trónigényét a dinasztikus jog alapján, az 1515-ös házassági szerződésre hivatkozva nyújtotta be.[1] Ezzel szemben állt Szapolyai János jelölése a trónra, amelynek előzménye a magyar rendek 1505-ös rákosi végzésben hozott határozata volt.[2] Az európai és a hazai közvéleménnyel tehát el kellett hitetni, hogy az erdélyi vajda méltatlan a magyar uralkodó szerepére, hiszen megsértette a dinasztikus jogrendet, amelyben a házassági szerződés révén Habsburg Ferdinánd lett a törvényes utódja II. Lajosnak. Ehhez járult hozzá az a vád, hogy a legszörnyűbb bűncselekményben, a király meggyilkolásában is ő a felbujtó, s ráadásul öccse az ítéletvégrehajtó. A 16. században ez a vád volt a legcélszerűbb eszköz a politikai vetélytárs semlegesítésére.

Végezetül: a magyar történelemben teljesen harmadrangú dolog, hogy Szapolyaiék megölték-e a magyar királyt vagy nem. A mohácsi csata utáni évtizedek menetét semmilyen mértékben nem befolyásolta ez a legenda, s a Habsburg trónigényt illetve a török előrenyomulást sem gátolhatta meg. Ugyanakkor a legenda természetrajza több vonatkozásban is hasonlít a későbbi korszakokban

* Szeretnék köszönetet mondani Bakos Józsefnek, Barsi Jánosnak, Bene Sándornak, Csuti Elemérnek, Dénes Iván Zoltánnak, Erdélyi Gabriellának, Furka Tamásnak, Jobbágy Andrásnak, Kulcsár Péternek, Monok Istvánnak és Boris Niksićnek, akik számtalan remek ötlettel és kíméletlen kritikával láttak el munkám során.

[1] HERMANN 1961. – KOSÁRY 1978. 10–49. – KUBINYI 1981. 66–107.

[2] SZABÓ 1908. – SZABÓ 1909. – Vesd össze SZEKFŰ 1911/1. 448–451. recenziójával – SZABÓ 1911. 553–555. erre adott válaszával – SZEKFŰ 1911/2. 654–655. vitazárójával – FRAKNÓI 1918.

történt politikai gyilkosságokra vagy gyanús körülmények között elhunyt uralkodók és politikusok körüli híreszteléseke: gondoljunk csak Zrínyi Miklós, Széchenyi István, Tisza István vagy Teleki Pál halálára.[3]

I. A legenda keletkezése

A mohácsi csatáról a leghitelesebb egykorú beszámoló Brodarics István szerémi püspök és királyi kancellártól származott.[4] Jelen volt a csatában és saját szemével látta az egész ütközetet. Munkája Krakkóban jelent meg 1527-ben az alábbi címmel: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.*[5] Ez válasz volt az osztrák Cuspinianus vádjaira, miszerint Lajos haláláért környezete vagy a testőrei, a magyarok voltak a felelősek. Rögtön az előszóban megemlítette írásának a célját, hogy röviden leírja, „már csak azért is, mert látom, hogy egyrészről néhányan az eseményeket másképpen mesélik, mint megtörténtek, másrészről pedig egyesek meg nem szűnnek hol egy, hol más váddal illetni a mieinket, és a csata szerencsétlen kimenetelét nem emberi dolgokban szokásos esetlegességnek, hanem álnokul a mieink bűnének tulajdonítják." A forrás beszámoló volt, hiszen I. Zsigmond lengyel király szólította fel, hogy írja le részletesen, hogyan halt meg unokaöccse, II. Lajos (I. Zsigmond és II. Ulászló testvérek voltak) a csatában. A rokoni szálak mellett az is motiválhatta a lengyel királyt, hogy szerette volna megkaparintani a magyar trónt, s tájékozódni kívánt a Mohács utáni magyar helyzetről. Zsigmondnak tehát több oka is volt arra, hogy pontos és hiteles beszámolót várjon a királyi kancellártól.

Brodarics említette meg először azt a tényt, amelyből később a legenda keletkezett: „már ez idő előtt is [azaz a csata előtt] heves vita folyt a király személyéről." Akadt olyan vélemény is, amely szerint jobb volna, ha a király néhány ezer válogatott vitézzel a csatától távol maradna. Ezt azonban a katonai vezetés semmiképpen nem tűrte volna el, hogy a korabeli szokás ellenében a király ne legyen jelen az ütközetben. Szóba került az a romantikus elképzelés is, hogy valaki más öltözzék királyi fegyverzetbe, de ezt érzelmi okokból nem tartották kivitelezhetőnek. Mivel egy eléggé kétes kimenetelű csata előtt álltak, így azt a döntés hozták, hogy szükséges lesz a királyt külön őrizni: „és ha valami baj történnék, és úgy látnák, hogy mind a királyt, mind a sereget olyan veszély fenye-

[3] Példaként állt előttünk BENE–BORIÁN 1988. kiváló munkája, amelyben a szerzők Zrínyi Miklós halála körüli legendaképződésnek jártak utána.

[4] Brodarics életére lásd SZÉKELY 1888. – SÖRÖS 1907. – KUJÁNI 1913. – KUJÁNI 1914. – BARTONIEK 8–23.

[5] BRODERICUS, Stephanus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima.* Cracoviae, apud Hieronymum Vietorem. Die XVIII. Mensis Aprilis. Anno Domini MDXXVII. 4° RMK III. 270. – Mind az eredeti kézirata, mind az első kiadása elveszett és csak másolatban maradt fent. Kritikai kiadását lásd BRODARICS 1985. – Továbbiakban Kulcsár Péter fordítását használom: BRODARICS 1977.

geti, aminek jóvátételére már nincs remény, a had közepéből kiragadva magukkal vigyék." Véleményünk szerint a később keletkezett história magva ez a tény lehetett, s ebből bomlott ki majd a rémtörténet, miszerint a magyarok – első megközelítésben – a szerencsétlen királyt sorsára hagyták, illetve – második megközelítésben – saját kezükkel tették el láb alól. Ugyanis a király őrzésére rendelt három jeles férfiú, Ráskay Gáspár, Török Bálint és Kállay János alá kifejezetten gyors, a menekülésben használatos lovakat rendeltek.

Brodarics még egy fontos mozzanatról számolt be a végső roham előtt: Tomory Pál megparancsolta Ráskayéknak, hogy „menjenek kipuhatolni, ugyan mit tervelnek azok [vagyis a törökök], és, ha lehetséges, kényszerítse őket visszatérésre." Ráskay nem feledkezett meg arról az utasításról, hogy őt a király védelmére rendelték, de Tomory követelésére, s Lajos belenyugvásával az őrzésre rendelt lovascsapattal az akkor feltűnt ellenséges hadoszlop felé vágtatott. Ez lehetett a másik fontos hír, amelyet később úgy torzítottak, hogy a király őrizetére rendelt testőrök sorsára hagyták az uralkodót, s ezzel közvetve a végzetét okozták.[6] Pedig Brodarics világosan leírta: „nem látszott kétségesnek, hogy könnyen visszaérhet arra az időre, melyben a királynak szüksége lehet az ő segítségére. Amikor ezek [mármint Ráskayék] az említett helyre elindultak, még mindig kérdéses volt, vajon ad-e ma [augusztus 29-én] alkalmat az ellenség csatára, és majdnem délután három óra volt."

A sikeres első roham után „a király hadoszlopa pedig ugyanakkor előrevágtatott, már amennyire páncélos vitézek vágtatni képesek, a jobbszárny inogni kezdett, és erről a szárnyról többen futásnak eredtek megijedve – azt hiszem – az ágyúktól, amelyekkel az ellenség akkor kezdett lőni, és ez a futás, valamint az ágyúgolyók sűrű becsapódása – ezek immár a mi fejünk körül is röpködtek, akik a király mellett álltunk – nem kis félelemmel töltött el mindenkit. És ebben a percben a király nem látszott a mi sorunkban, vagy azért, mert előrement azokba a sorokba, amelyek, mint mondtuk, előtte voltak (mert annak előtte úgy határoztatott, hogy a király ne álljon ugyanazon a helyen), vagy mert elragadták a hadból azok, akikről mondtuk, hogy a háta mögött helyezkedtek el [tehát Czettrich, Mayláth és Horváth], hiszen mindkettő megtörténhetett." Brodarics azt az egyet biztosan tudta, hogy sorukból és a helyéről hiányzott akkor, mikor a törökök ágyúzni kezdtek és amikor a jobbszárnyon felbomlott a rend és megkezdődött a menekülés. „A király elvesztésének bűnét nem merném azokra kenni, akik őrizetére voltak rendelve, és azokra sem akik őt – bizonyára elhamarkodottan – a csatából kiragadták (...) Tudjuk ugyanis, hogy az a kettő a

[6] Érdemes Brodarics beszámolójának ezt a pontját összevetni József há-Kóhen krónikájával (1554–1575): „a királyt a második hadrend közepébe helyezte s őrizetül 1000 harcedzett lovagot adott melléje (...) Most a törökök azokat támadták meg, kik a podgyászt őrizték, mire Tomory Pál a király őrizetére rendelt ezer lovagot küldötte oda (...) Lajos király látván, hogy a veszély őt is eléri, megfutott, egy mocsárban lova alá esett, és mivel nem volt, ki onnan kisegítse, ott is veszett." A szöveget kiadta KOHN 1880. 346–348. – SZURMAY 1901. 53–62. – ORTVAY 1910. 45–46. – SZAKÁLY 1975. 29–36. – PERJÉS 1979. 387–412.

végsőkig hű volt a királyhoz, és épségének védelmére mindenek fölött törekedett. Ami pedig ama hármat illeti, aki a királyi személy őrizetére rendeltetett [tehát Ráskayék], nyilvánvaló, hogy az ellenségtől, melynek visszaszorítására indult, nem térhetett vissza korában, mint ahogyan megfutott egész hadunk, mert egyikük fogságba esett, és még azon helyt ki is szabadult." A tragédia beteljesedését így írta le: „A szabályos ütközet másfél órán keresztül tartott. Abban a vizenyős mélységben is jó néhányan pusztultak el, mert később ott, Mohács fölött fel mérföldnyire egy falucska alatt, melyet Cselének nevezünk, és amely környék akkor a Duna áradása miatt a szokásosnál több víz alatt állt, egy meredélyes szakadékban találtak meg a király testet, akiről némelyek azt mondtak, hogy maga is amott esett el, itt fulladt vízbe lovastul úgy, ahogy volt, fegyverben, amely helyen sokan mások is elvesztek, és a közelben megtalálták Trepka András és Aczél István testét."[7]

Megfigyelhetjük, hogy már Brodarics beszámolójában is megfogalmazódott a később mítosszá váló Mohács tragédiája, s az okokat keresve nem csupán az egyes emberek cselekedeteinek összefüggéseit vizsgálta meg, hanem Istent jelölte ki a történelem legfőbb formálójának.[8] A középkori gondolkodásból eredeztethető történelemmagyarázat szerint egy vesztett csatában egyenes és közvetlen istenítélet valósult meg, s a félelmet, megdöbbenést gerjesztő rendkívüli vagy annak vélt természeti jelenségek, az ütközetet megelőző baljóslatokat, a csatából fakadó rejtélyes cselekményeket mind-mind a közvetlen isteni beavatkozás jeleként értelmezte.[9] Így az előszóban kifejtett kereszténység védőbástyájának toposza nem volt más, mint az Isten akaratából rendeltetett küldetés a polgárháború bűnébe esett magyaroknak.[10] Ez a történelmi közhely ismétlődött meg Lajos beszédében, amelyet a hadseregnek tartott a csatarend felállása után, miszerint „a hazáért, Krisztus Isten szent vallásáért, hitveseikért és gyermekeikért a végsőkre, a halálra is el van szánva." Katonáit azzal biztatta, hogy „maga az Isten is alászáll a magasból azok mellé, akik az ő szent vallásáért harcolnak, az ő kezükbe van letéve – úgymond – nemcsak a hazának, melynek elfoglalására

[7] Ugyancsak tanulságos összevetni Gans Dávid császárpárti történetíró világtörténetével (1592): „Lajos király lova futás közben egy kicsi, 4–5 arasznyi mély patakba hanyattesett és mivel nem volt, aki onnan kisegítse, 19 éves korában meghalt." KOHN 1880. 549. – A csata végét jelentette a nyári felhőszakadás, amely lehetetlenné tette az ágyúk használatát, s egyben okozója volt a Csele-patak duzzadásának. KÁPOLNAI 1889. 452. – A másik gond az volt, hogy a magyarok arccal nyugatnak, tehát a nappal szemben harcoltak végig, hiszen augusztus végén 18 óra 40 perckor nyugszik. Az eső előtt azon a vidéken nyugati szél fújt, ami hajtotta a magyarok szemébe a füstöt. II. Lajos legjobb esetben este 6 órakor érkezhetett a Csele-patakhoz. HALMAY 1926. 47. – GYALÓKAY 1926. 216–239. – PERJÉS 1979. 413–421.

[8] HORVÁTH 1935. 249–256. – WACZULIK 1937. 9–10. – BARTONIEK 1975. 18–20.

[9] THIENEMANN 1924. – RÉVÉSZ 1926.

[10] BRODARICS 1985. 21–22. „fuimus semper scutum et clipeus omnium aliorum Christianorum (...) si deo placet, bella plus quam civilia ac plus quam fraterna inter se gerentibus et uno in alium culpam huiusmodi bellorum referente." – PUKÁNSZKY 1926. 287–288. – ROZMÁN 1940. 16–46.

jött az ellenség, hanem az egész keresztény társadalomnak is az üdve." Történeti művében a Fátumból eredeztette a mohácsi katasztrófát, amelyben végzetszerűen bontakozott ki a cselekmény a beteljesülésig.[11] A király maga válaszolta a tanácsülésen a tunyaság vádjával illetőknek: „holnap a nagy Isten segítségével személyesen megyek veletek oda, ahová mások nélkülem menni vonakodnak." Isten, végzet és sors viszonyát a csatavesztés kapcsán Brodarics nem foglalta harmonikus rendszerbe.[12] Ezeket a közkeletű fogalmakat mindig az adott cselekményhez igazította: „ám a sors a király végzetét arra az időre tartotta fenn, amikor nagyobb dicsőséggel esik el a hazáért." A Fátum beteljesedéséhez a Fortuna játszott szerepet, amikor Tomori érvelt a támadás mellett: „kézben van már a győzelem, csak akarjanak élni a szerencsével, amit az Isten kínál nekik, jöjjenek tehát a királlyal együtt, és táborukat Isten segítségével egyesítsék az övékkel, mely közelebb fekszik az ellenséghez, és ezért támadásra alkalmasabb, ha pedig valaki a királyt másra akarná rábeszélni, az halál fia." A tragikai vétséget Tomori Pál követte el, amikor az Isten által felkínált szerencsével a támadást szorgalmazta, s a katonák végzetes lelkesedése sodorta bele a sereget az elhamarkodott csatába.[13]

Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius, aki 1523-tól Magyarországon tartózkodott, Sadoleto pápai államtitkárhoz írott jelentései hiteles képet rajzoltak a Mohács előtti Magyarországról.[14] A csatavesztés után írott beszámolója (Bécs, szeptember 5.) összecsengett Brodaricséval: „menekülés közben elértek a Duna egy kis ágacskáját, de amikor át akartak kelni, a király lova megbokrosodott, felágaskodott a vízben, őfelsége pedig, kinek nehéz volt mar a páncél, s fáradt is volt, leesett és belefulladt abba a patakba." Ezt a változatot erősíti meg egy ismeretlen, ám a csatában részt vevő német levélíró is, aki a következőképpen számolt be az esetről: „A futásnál a király egy patak átugrásakor lováról hátrafelé lebukott s a vízbe fulladt; ez idő óta a királyt többé senki se látta."[15]

Brodarics munkáját Johannes Cuspinianus, I. Miksa, V. Károly és I. Ferdinánd diplomatájának vádjaira válaszolva írta meg. Cuspinianus a leglelkesebb híve volt a Jagellók és a Habsburgok szövetségének, sokat fáradozott azért, hogy a kettős házasság: Lajos és Habsburg Mária illetve Ferdinánd és Jagelló Anna között létrejöjjön. Híres török- és magyarellenes buzdító beszédét Johannes Singrenius bécsi nyomdász adta ki 1526 decemberében vagy 1527 elején, amelyet nem hagyott válasz nélkül a királyi kancellár, akinek egyébként is kötelessége volt beszámolót írnia I. Zsigmondnak.[16] Cuspinianus írása egy szenvedélyes felhívás volt a német fejedelmekhez a török elleni harca. Elsőrendű forrása a Bécsbe menekült Mária királyné környezete volt. Az egyik vádpontja, hogy a

[11] TRENCSÉNYI 1966.
[12] PUKÁNSZKY 1926. 287–288. – PROHÁSZKA 1936. 100–104.
[13] BRODARICS 1985. 46. „fatalis pene quidam militum ardor"
[14] *Mohács* 1987. 138–139.
[15] GÖMÖRY 1889. 503–506.
[16] *Mohács* 1987. 142–157.

királyt belekergették a végzetes csatába, s nem törődtek vele: „Egyesek azért hoztak fel mindenfele érvet, hogy a végzet fele hajszolják a királyt, mások most inkább önmagukkal s nem övele törődtek". II. Lajos halálát így írta le: „A szétbomlott hadsereg magával ragadta az övéi által rosszul őrzött királyt, aki mindenki várakozása ellenére beleugratott egy tóba, amit a Duna kiöntése alkotott. És most nem voltak, akik a szentséges királyt megszabadítsák fegyverétől, alámerült a vízbe, és a tó elnyelte (...) Aztán pedig, október havában végre megtalálták, sok honpolgár jelenlétében Székesfehérvárott adtak át a földnek, ahol ősei nyugszanak eltemetve."

Hogy látták a magyar király halálát az egykorú török források? Kemálpasazáde sejkh-ül-iszlám volt a mohácsi csata évétől a török birodalomban. Nem vett részt a csatában, de értesüléseit megbízható szemtanúk közlése alapján szerezte, illetve felhasználta Szulejmán naplóját is „Mohácsname" című munkájában. A király sebesülését ő is említette, s nem kizárt, hogy a gyilkosság legendájának másik támpillérje ez lehetett. A 17. századi Szolakzáde szintén két sebről beszélt, amelyet átvehetett Kemálpasazádétól. Ez az a pont, ahol a cselekmény Szerémi György – később tárgyalandó – művében leírt történettel találkozott, de II. Lajos halálát így írta le a török történetíró: „A szégyen tüze égetvén hitvány lelkét, lovastul, fegyverestül a vízbe ugrott s azok számát szaporította, akik elestek vagy vízbe fúltak."[17] Tomori Pál haláláról, s ezt a legenda szempontjából kulcsfontosságúnak tartjuk, a következőt jegyezte föl: „A nevezett gőgös bánnak ostoba feje üres már a királyi korona elnyerésének gondolatától és vágyától: fűvel van tele. A csatatéren legördült, mint valami golyó és hajfürtjei a lándzsa díszévé váltak."[18]

A hódításokat folytató szultánok rendszeresen vezettek naplót, amelyek tartalmazták az egyes hadjáratok történetét és hivatalos okmányként is szolgáltak. Szulejmán 1526-os naplója így írt az eseményről: „A gonoszmívű király pedig többi nyomorult katonaságával a felséges uralkodóra és az anatoli seregre rohant". Lajos halálát nem említette, ugyanakkor Tomory sorsáról pontos értesülése volt: „A papnak és több bégnek feje is a divánba hozatott."[19] Ugyanakkor Szulejmán fethnáméja, amelyet a mohácsi győzelem után a birodalom kormányzóihoz küldött (1526. augusztus 29–szeptember 7.) bizonytalan volt Lajos sorsát illetően: „a gonosz király ez elvet követte: Nyertes az aki a fejét menti, azonnal megfutott a csatatértől. A müszülmán harcosok űzőbe vettek a gonosz sereget, legtöbbjét kardra hányták, más részét pedig a Dunának űzték és belefullasztottak, mint Fáraó népét. Bánjaiknak és vezéreiknek fejét levágták (...) Magáról a királyról nem lehet tudni, hogy meghalt-e vagy életben van."[20] A budai fethnáméja (1526. szeptember 23.) megerősítette Tomory halálát, ugyanakkor Lajosról még mindig nem tudott semmit: „Ebben a csatában a papnak s a többi nemzetek

[17] THÚRY I. 251.
[18] THÚRY I. 248.
[19] THÚRY I. 315–316.
[20] THÚRY I. 384.

bánjainak fejeit levágták. Azonban a király, mikor már beleesett a vereség hálójába, az esthomály védelme alatt kiszabadult belőle és elfutott."[21]

A mohácsi csatában részt vevő Lufti pasa Lajost nyomtalanul eltűntnek nyilvánította,[22] míg Dzselálzáde Musztafa rejsz efendinek, aki hivatalánál fogva ott volt a hadjáratokban, már pontosabbnak látszó értesülése volt a királyról.[23] A történet teljes részletében a Szulejmán uralkodása alatt élt Ferdi munkájában bomlott ki: „A szerencsétlen király pedig, miután két helyen súlyosan megsebesült, sebesülten és erőtlenül, még meglévő csekély életerejével egész este futott, s mikor a Sárvíz nevű folyóhoz érkezett, nem bírván semmit sem segíteni magán, lovastul, fegyverestül a vízbe merült és így ama csoporthoz csatlakozott, amely szinten a vízbe veszett."[24]

A későbbi korszak török történetírói körében teljes volt a zűrzavar II. Lajos halálát illetően. Akadt olyan, aki szerint egy tóban fulladt meg és a fejét levágták,[25] vagy megfulladt egy mocsárban,[26] illetve megsebesült, s menekülés közben mo-

[21] THÚRY II. 394. Lásd még Frangepán Kristóf levelét, amelyet Jožefić Ferenc zenggi püspökhöz írt: „És az országban szétküldtünk nyílt levelet pecsétünk alatt, hogy senki ne ijedezzék, mert hogy a király megmenekült, majdnem mind az urakkal és semmi más nem veszett el, mint némi gyalogos és a puskákat és mindazt, amit összegyűjteni lehet, mi összegyűjtjük." FRANGEPÁN 1927. 24–26. Valószínűleg ez az említett nyílt levél is hozzájárult ahhoz az álhírhez, hogy Lajos megmenekült a csatából. – JÁSZAY 1846. 26. – *Mohács* 1987. 146–147. Burgio szeptember 5-i tudósításában megemlítette a különböző egymásnak ellentmondó híreket: „Vannak ugyan, akik azt állítják, hogy a király tovább is eljutott, mint addig a patakig, amelyben a kamarás szerint belefulladt, de azért sokkal hihetőbb az előbbi magyarázat, mert a csata napja óta már egy hét eltelt, s őfelségéről még mindig nem hallani semmit." – FODOR 1991. 49. A törökök nem tudták még szeptemberben sem, hogy Lajos meghalt, amint ez Brodarics leveléből kiderült, amelyet Krysztof Szydłowiecki lengyel főkancellárnak írt (1526. október 3.), s amelyben tájékoztatta őt, hogy Szulejmán Lajos király három fogságba esett kamarását szabadon engedte, s az élőnek hitt uralkodóhoz küldte egy szövetségi ajánlattal.

[22] THÚRY II. 17. Az Oszmán-ház története: „Magyarország királya pedig nyomtalanul eltűnvén, nem lehet tudni, hogy mi történt vele."

[23] THÚRY II. 165. Az országok osztályai és az utak felsorolása: „A szerencsétlen király nem bírt ellenállni a világbíró támadásainak s mivel a bálványimádás fészkéül szolgáló teste egy halálos puskagolyótól sebet kapott: tévelygő seregével a futást választotta."

[24] THÚRY II. 69–70. A törvényhozó Szulejmán szultán története.

[25] THÚRY II. 374. Kjátib Mohammed Záim: Történetek gyűjteménye. „Ekkor nem lehetett tudni, hogy a király életben maradt-e vagy meghalt, de egy hét múlva megtalálták a tévelygő király holttestét egy tóban megfulladva és levágott fejjel."

[26] VÁMBÉRY 1860. 31–37. Pecsevi rosszallotta, hogy a mohácsi csatát a keleti és a nyugati történészek máshogyan látták. Ezért ezeket a forrásokat mellőzvén dédőse Kodsa Alaj bég szemtanúi alapján mesélte el a csatát, meemlítve még Seikh Ali Dede, a szigetvári sírbolt őrzőjének elbeszélését. „Alkonyodáskor a harctéren egy ellenség sem találkozott; a megszalasztott király csak a mező végén lévő Kral köpröszü (királyhíd) névvel híres mocsár partjához ért. Itt a rémülés üldözte pogányok tolakodva oly sűrű tömegekben csoportosultak, hogy azokon keresztülhatni nem embereknek, hanem ebnek is, lehetetlen vala. Az utána érkező futók a zűrzavart csak öregbítték, s az elülállókat a mocsárba fulasztották. Köztük volt a király is, ki a többivel együtt a mocsáron ke-

csárba esett majd megfulladt.[27] Végezetül ismerünk olyan beszámolót is, amelyben arról olvashattuk, hogy egy hét múlva találták meg Lajos holttestét, levágott fejjel.[28] Mint láttuk, a korabeli magyar és a török források nem említették, hogy a magyarok megölték volna II. Lajost, ugyanakkor a beszámolók egyértelműen tanúsították, hogy Tomori meghalt a mohácsi csatatéren, s fejét egy lándzsára tűzték. Érdemes viszont megjegyezni azt a tényt, hogy három kortárs török történetíró szerint a menekülő Lajos megsebesült, s nem lehet kizárni, hogy ez is segíthetett a különböző híresztelésekben. Erre a legjellemzőbb példa Thurzó Elek levele, amelyet a tárnokmester szeptember 29-én írt I. Zsigmond lengyel királynak. Thurzó megemlítette, hogy Lajos sértetlenül került ki a csatából, ám lova súlyosan megsebesült. Menekülés közben át akart ugratni a Duna egyik ágán, ám lovával együtt a vízbe bukott és belefulladt.[29]

II. Európa és Mohács

Európa országai különbözőképpen élték meg a török veszély égetővé válását.[30] Magyarország a 16. században keletkezett és széles körben elterjedő különböző műfajú, török tárgyú irodalom révén vált érdekessé és fontossá a korszak Európájának. A francia közvéleményt nem különösen izgatta fel a mohácsi csatavesztés híre, de a század folyamán figyelemmel kísérték az eseményeket.[31] Visszhangja a török ellen folytatott harcoknak a francia irodalomban sokkal tompább volt, mint az olaszban vagy a németben. A távolság, s nem utolsósorban I. Ferenc török politikája miatt, a magyarok veresége nem okozott olyan mértékű rettegést számukra, mint a németeknek. Mindebből egyenesen követ-

---

resztül a pokol fenekére talált utat. Később, mikorra a Padisah Magyarországból visszatért, hulláját kikeresték, és Fejérváratt a többi királyok sírboltjában eltemették." – THÚRY II. 69. – MARGALITS 1902. 49. – THÚRY 1892. 560–566. Pecsevi ennél a résznél Heltai Gáspár krónikáját (Kolozsvár, 1575) használhatta.

[27] THÚRY II. 69. Szolakzáde: „A király a csata hevében egy helyen megsebesült és futás közben lovastul, fegyverestül együtt a mocsárba esett és belefúlt. Később megtalálták a Duna ereiből képződött mocsárban levágott fejjel és eltemették Székesfehérváron."

[28] THÚRY II. 69. Mohammed Eszád 19. századi munkájában.

[29] Acta Tomiciana VIII. 224. „Expectavimus hactenus feliciora, sed jam proh dolor! pro comperto est, quod Mtas. sua strenue et insigniter cum hoste pugnando, inclinata acie nostrorum nostrisque in fugam conversis, equo, cui insidebat, graviter in prelio vulnerato, volens tandem manus hostiles nonnisi tertiusmet effugere, in quadam profunda fauce Danubii una cum equo decidens miserabiliter extinctus est." – GYALÓKAY 1926. 248–250.

[30] GYŐRY 1933. 69–124. – TERBE 1936. 297–351. – BENDA 1937. 10–64. – ECKHARDT 1939. 99–101. – ROZMÁN 1940. 5–15. – RÁCZ 1995. 15–29. A törökök Magyarországot pedig „az iszlám erős védgátjá"-nak nevezték el. – ŐZE 1996. 99–107. A kereszténység védőbástyájának toposza magyar nyelven Balassi Bálint versében (Búcsúja hazájától) fogalmazódott meg először.

[31] KONT 1913. 6. – WACZULIK 1937. 41–44.

kezett, hogy Magyarország szerepe a francia irodalomban a törökön keresztül alakult a század folyamán. Érdekes volt viszont, hogy éppen Mohács után kapta meg Magyarország kizárólagosan a védőbástya nevet, amelyen addig Máltával vagy Rodosszal kellett osztoznia.[32] A francia beszámolók általában német vagy olasz lapok fordításai voltak, amelyeket néha aktualizáltak és jelzőkkel díszítették fel. Jó példa volt erre egy francia történetíró végzetszerű anekdotája, amelynek forrása sajnos ismeretlen. Martin Fumée történetében a mohácsi csata előtt a budai palotában megjelent egy fantom, aki Lajossal akart beszélni, s olyan dolgokat akart elmondani, amely a király és az ország sorsára vonatkoznak. A király kiküldte egyik emberét a legdíszesebb öltözékében, hogy játssza el az uralkodó szerepét. A fantom rájött a cserére, s megjósolta: mivel vonakodott őt meghallgatni, rövidesen el fog pusztulni.[33]

A Mohácsot megelőző korszakról nyújtottak hiteles képet az itt időző velencei követek jelentései.[34] Magyarország fontosságát jól mutatja, hogy a „védőbástya" szerep hangsúlyozása nem holmi üres humanista díszítőelem volt a diplomáciában, hanem a gyakorlati politika vezéreleme. Velence még akkor is ragaszkodott a magyar szövetség fenntartásához, amikor egy számára kedvezőtlen békét volt kénytelen elfogadni Konstantinápolytól.[35] Mivel a kortörténetírás a napi eseményekkel szorosan összefüggött ebben a korszakban, így a 16. század két leggyakrabban előforduló híre magyar szempontból a mohácsi csata és Buda eleste volt. Marino Sanudo velencei tanácsos például állandóan kapott értesítést Magyarországról és a török hadjáratról. A mohácsi csatáról húsz különböző jelentést gyűjtött össze, híreinek egy részét Szapolyai környezetéből vette. Ezért is érdekes, hogy a királygyilkosság legendáját olvashatjuk egy velencei kém jelentésében is (igaz Bécsből), miszerint Lajost a barátai ölték volna meg.[36] A későbbi történeti irodalom általában Paolo Giovio munkáját követte, aki Brodarics után írta le a mohácsi csatát és a király halálát.[37] Ismerjük viszont Fazio di Savoia velencei kém jelentését szeptember 17-ről, amely ettől eltérő változatban adta elő a tragédiát. Szerinte a király egy mocsáron átlovagolva süllyedt el benne és segítségért kiáltott. Kísérői lovat cseréltek alatta, de azzal is megrekedt a mocsárban. Ismét segíteni próbáltak rajta, de amikor levették róla a sisakot, meg-

[32] FRAKNÓI 1881. 74. – GYÖRY 1933. 89. „La Pannonie (...) tel boulevert de la Chrestienté." – A Mohács utáni törökképről és a magyar-török ideológiai párhuzamokról lásd FODOR 1997. 34–48.

[33] GYÖRY 1933. 112–113. – Martin Fumée (1540k.–1590k.) francia regény- és történetíró. A mohácsi csatát Brodarics alapján tárgyalta. FUMÉE 1594. 34. f.– FUMÉE 1600. 32. p. Az angol változatban már a tartalmi kivonatban és a margón is jelzi a fordító, hogy egy különös szellemtörténet következik. – FUMÉE 1596. A német nyelvű átdolgozásból kimaradt ez a történet.

[34] SANUDO 1895. – BALOGH 1929.

[35] JÁSZAY 1990. 190–221. – JÁSZAY 1996. 84.

[36] BENISCH 1903. 5–22. – SANUDO 1895. T. 43. c. 223. Andrea Partiba jelentése (Bécs, 1526. november 2.): „Zà fa zorni 15 fu trovato lo corpo del morto re di Hongria in l'aqua, amazato da soi amici, et fatto sepelir ad Alba Regale." – GYALÓKAY 1926. 252. – WACZULIK 1937. 6–16.

[37] WACZULIK 1937. 16–18. – JÁSZAY 1996. 102–103.

halt. A kém szerint nem tudni bizonyosan, hogy a sebe ölte meg, vagy a félelem, vagy a kétségbeesés.[38]

Lengyelország leginkább Buda elestére figyelt fel a 16. században, a mohácsi csatavesztés híre nem keltett különösebb riadalmat, s visszhangot.[39] Ugyanakkor kézenfekvő volt, hogy a vereség után a lengyelek számára – a két Jagelló tragédiája nyomán – Várna és Mohács szorosan összekapcsolódott. A különböző meg nem erősített rémhírek és mendemondák miatt I. Zsigmond követet küldött a magyar rendekhez. Instrukciója szerint, amennyiben II. Lajos halála igaznak bizonyul, akkor a hiányt betöltendő – alig leplezetlenül – önmagát kínálja fel erre a szerepre. Mikołaj Nipszyc lengyel udvaronc, mint császári ügynök kiszivárogtatta az eleve kudarcra ítéltetett tervet Mária királyné környezetének.[40] A magyar trón iránti érdeklődés ellenére a lengyel irodalomban csak egy-két, Magyarországon hivatalosan megfordult vagy magyarokkal kapcsolatot ápoló humanista költeményeiben volt egy kevés nyoma a tragédiának.[41]

Központi szerepet kapott a 16. századi horvát irodalomban a török veszély. Költészetükben megjelentek a korszak sorsdöntő magyar eseményei, Nándorfejérvár és Buda eleste vagy a mohácsi csata, II. Lajos tragikus halála. Érdemes kiemelni ezek közül egy ismeretlen szerző által írott horvát nyelvű költeményt, amely feltehetően Mohács után közvetlenül keletkezhetett, kézirata ugyanakkor a 16. század utolsó évtizedeiből való. Lajos király panaszénekének motívumai között egyaránt megtalálhatjuk a politikai tehetetlenségből fakadó átkot és a népmesei elemekkel átszőtt csataleírást. A horvát énekben a menekülő király úgy érezte, hogy rövidesen meghal, s kérte a lovát, vigye haza. A ló vágtatott vele, s egy nagy mocsárhoz érkeztek. A török üldözte, s Lajos hiába kérte az eget és földet, sehol sem tudott elrejtőzni. Megátkozta a keresztény uralkodókat, akik segítség helyett inkább Itáliában pusztították egymást, aztán beleugratott

[38] SANUDO 1895. T. 42. c. 704–705. „Refferisse il successo de l'exercito hungarico et turchesco al modo quasi che referite a questi zorni Jacomo da Segna al Locotenente di la Patria, excepto che l'afirma la morte di la Maestà del re in questo modo: che l'andò cum el cavallo in una palude, et che'l cavallo se impaltanò in quel paludo e che'l cridava: »aiutatime«; et che'l fu levado fora di quel cavallo et posto sopra uno altro cavallo, el qual fece poco progresso che'l se impaltanò ancor lui, et chiamò iterum che'l fusse aiutato, et cussi fu aiutà, et li cavorono l'elmo di testa, et trovorono che l'era andato in angosa, et subito morite ne le mano di coloro, i quali non sapevano iudicare per qual causa fusse morto, o per la ferida che l'havesse habuto, o da paura, o da desperatione." – GYALÓKAY 1926. 250.

[39] WALDAPFEL 1940. 198. Utal egy magyar királyról szóló énekre, amelynek nótajelzése 1561-ből származik, ám ezt a dalt Mátyás királyra és nem II. Lajosra vonatkoztatja.

[40] HOPP 1992. 70–101.

[41] A lengyel visszhangra lásd Jan Dantyszek humanista levelét (Granada, 1526. december 6.), amelyet Piotr Tomicki krakkói püspökhöz írt. Acta Tomiciana, VIII. 375. „Luctum quidem ob mortem Sermi. regis Hungariae in vestibus protrahimus, cum satius esset, ut armati incederemus ad que adhuc non video vehementem concursum fieri, immo plus timeo, ne ambitio istorum regnorum Turcis faciliorem ad nos aditum prebeat." – ORTVAY 1910. 89.

egy mocsárba, ahol lova süllyedni kezdett, majd a pajzsára ülve próbált menekülni. De hamarosan elfáradt, s belefulladt a mocsárba.[42]

A mohácsi tragédiával foglalkozó cseh krónikás énekek is azt bizonyították, hogy a szeptember hónapja tele volt ellenőrizetlen, egymással ellentmondó hírekkel.[43] Prágában még a győzelem hírére kongatták meg a harangokat szeptember 9-én, s csak négy nappal később értesültek a vereségről. A királyról úgy tudták, hogy szerencsésen megmenekült, s csak a hónap második felére, szeptember 16-ra jutott a tudomásukra, hogy a magyar sereg megsemmisítő vereséget szenvedett a törököktől. A politikai felhangoktól sem mentes dalok cseh változatában még megmenekült II. Lajos király, akinek későbbi sorsáról semmit sem lehetett tudni, míg a szlovák variációban viszont már meggyilkolták a magyarok. Népszerűségüket mi sem bizonyította jobban, hogy templomi énekeskönyvek közvetlen hivatkozással még 150 év múlva is emlegették.[44]

III. A népének és a hírlapirodalom

Másik közvetlenül érintett ország a török veszélyt illetően a Német-római Birodalom volt, s a probléma, amelyet a Porta előrenyomulása jelentett, megoldásához elválaszthatatlanul kötődött: a magyar-kérdés.[45] Ez a magyarázata, hogy a 16–17. században keresztül a magyarokat érintő hírekben a német hírlap-irodalom volt a legbőségesebb.[46] A Habsburgok rögtön a mohácsi csatavesztés és II. Lajos halálának hírére elindították a propaganda-hadjáratukat, hogy a dinasztikus jogszerződés szerinti trónkövetelésüket megfelelő módon alátámasszák. Erre legalkalmasabb

[42] A szöveget közölte FANCEV 1935. 18–28. „Počinje razboj i tužba kralja ugarskoga" (Kezdődik a magyar király harca és panasza). – BAJZA 1936. 198–203. – LŐKÖS 1997. 115–118. – SOKCSEVITS 1998. 62–65. – KNAUZ 1875. 698. Egy 16. században íródott horvát krónikában II. Lajosnál ezt olvashatjuk: „Corpus eius in luto inventum est, sepultum in Alba Regali contra voluntatem Reginae per Johannem Zapolya." Testét sárban találták meg, a királynő akarata ellenére Szapolyai János Székesfehérváron temetette el.

[43] ERNYEY 1923. 15–23. – *Mohács* 1987. 163–164.

[44] ERNYEY 1923. 18–20. A cseh változat: „De a király mégis kijut. Csak Isten tudja, hová fut. Sorsáról most senki sem tud. A nyomára senki sem jut." A szlovák változat: „A királlyal be nem érték. Hogy őt gyilkos mód megölték. Így szennyezték be lelküket. Így árulták el hűségüket!" Ernyey szerint a cseh és szlovák összevetése azt mutatja, hogy utóbbi nem lehet a cseh nyomtatványból való másolat, mert a cseh verzióban nem található személynevek is vannak benne, így nem kizárt, hogy eredetije egy szlovák népdal lehetett. Ezt a feltételezést látszik alátámasztani ŠAFÁRIK 1826. 381–382. egy megjegyzése „Von den historischen Volksliedern, z. B. von der Kgn. Elisabeth, Kg. Ludwig II. u. s. w. welche dereinst bei den Slowaken in Schwung waren, sind jetzt kaum (!) die Aufangsverse übrig." – Hivatkozik rá WENZEL 1879. 618–619. de ő nem talált erre forrást.

[45] HORVÁTH 1937. 10–15. A német közvélemény alakításában kiemelkedő szerepet játszott Martin Luther törökellenes írásai, legfőképpen az 1529-ben íródott „Heerpredigt wider die Türken" című röpirata. – SÓLYOM 1933. 74–105.

[46] PUKÁNSZKY 1926. 277–278. – BENDA 1942. 11–12.

formának az úgynevezett népének és az újságlap bizonyult.[47] Értéküket kiemelte, hogy a hírlapok állásfoglalásai a történeti műveken keresztül tudományos ténynyé váltak, s ilyen formán a művelt közönséget is befolyásolták.[48] A mohácsi csatáról eddig öt egykorú történeti népéneket és tíz újságlapot, vagyis *Neue Zeitung*-ot ismerünk, amelyek 33 kiadásban és megállapíthatatlan számú utánnyomatban forogtak közkézen a német birodalom legkülönbözőbb részeiben. Ez a két műfaj a 16. századi német közvéleményt leginkább befolyásoló tényezője volt, szervesen kapcsolódtak össze, egymásra óriási hatást gyakoroltak.[49]

A szubjektív álláspont mind a kettőnél elvitathatatlan volt. A népénekes állást foglalt az eseményekről, dicsért, gáncsolt és kritizált, amint ezt pártállása, s legtöbbször anyagi érdeke megkívánta. Az újságlapok egyik jellemző típusának írója az általa leírt eseménybe minél több újszerűséget, fantasztikumot, szenzációt igyekezett belevinni. Mai szemmel vizsgálva a két műfajt, a népének legjobban egy politikai napilap vezércikkéhez, az újságlapot pedig a belföldi hírek kommentárjaihoz hasonlíthatnánk.[50] Az időbeliséget vizsgálva néhány tanulságot máris leszögezhetünk. Az első népének tudósítása meglehetősen korai, szeptember 13-i, a legutolsó november közepi volt. Ez a két hónapnál tovább tartó feszült figyelem, amelyben a német közvélemény a mohácsi csatát részesítette, szinte példa nélküli volt a 16. században. Ilyen hosszantartó érdeklődésre csak Bécs ostroma (1529), vagy Don Juan d'Austria lepantói győzelmének leírása (1571) számíthatott, de az utánnyomatok számát tekintve Mohács meg ezeket a tudósításokat is messze megelőzte![51]

A csata lefolyása sem a népénekeseket, sem a *Neue Zeitung* szerzőit nem érdekelték. Ami viszont a tudósításokból kidomborodott, az a leplezetlen magyargyűlölet, mindenféle rágalommal színesítve.[52] Néhány osztrák Landsknecht (zsoldos) szerint a magyarok nem akarták, hogy Lajos megfelelő módon értesült legyen, mert titokban a törökkel tartottak. Növelte a csata alatti fejetlenséget, hogy a gonosz magyarok (Ungerischen bösswichten) szándékosan őrizetlenül hagyták a szekérvárat, s ezzel sok zsoldos halálát okozták.[53] A tudósításokat összehasonlítva megállapítható, hogy a valóban megtörtént és a hihetetlen dolgokat teljesen összezavarva tálalták. Frangepán Kristóf például az egyik be-

[47] FRAKNÓI 1876. 8–14.

[48] HORVÁTH 1937. 21–22. – WACZULIK 1937. 4–5. – BENDA 1942. 17–18.

[49] BLEYER 1897. 334–347.; 417–436. – PUKÁNSZKY 1926. 278–279.

[50] PUKÁNSZKY 1926. 278–279.

[51] PUKÁNSZKY 1926. 280–281. – BENDA 1942. 26–27. – ROTH 1963. 16. „Bedeutende Einzelereignisse wie die Schlacht bei Mohács 1526, die Belagerung Wiens 1529 und der Sieg Don Juan d'Austrias bei Lepanto 1571 wurden in zahlreichen Ausgaben und Nachdrucken von Neuen Zeitungen und Liedern verbreitet."

[52] BLEYER 1897. 417–418. „Ein newer bergrein von künig Ludwig auss Ungern" egy német népdalra énekelhették. – PUKÁNSZKY 1926. 280–281. – HORVÁTH 1937. 77–82. – BENDA 1942. 19.

[53] BÖHM 1909. – PUKÁNSZKY 1926. 281.

számolóban elesett a mohácsi csatatéren, pedig ott sem volt, máshol pedig azt olvashattuk, hogy csellel vette vissza a töröktől Nándorfehérvárt.[54]

Az első tudósításban a következőket írták: „Hova lett a királyi felség, azt nem tudom." Az időben következő újságban már azt feltételezték, hogy Lajost a magyarok megölték, s a holttestét elrejtették, mert a törökök sem tudták megtalálni.[55] Egy másik tudósítás szerint Szulejmán a mohácsi ütközet előtt hírnököket küldött Lajoshoz, tudatva vele, hogy helyzete reménytelen, mert alattvalói elárulták; egyszersmind felszólította őt, hogy ne ütközzék meg vele. Mikor Lajos ezt az üzenetet tanácsosaival közölte, a magyarok kijelentették, hogy ha a király az ütközetet elhalasztaná, őt és a németeket mind felkoncolják. Ez a Zeitung 1526. novemberében látott napvilágot, s itt még úgy szerepel Lajos halála, hogy kísérői egy mocsáron vezettek keresztül, de a nehéz lova, a király súlyos fegyverzete miatt süllyedni kezdett, majd felágaskodva a királlyal együtt a mocsárba zuhant. Majd itt találta meg egy „Ceterus" nevezetű úr.[56]

Wolfgangus Lazius bécsi humanista, aki mint tábori orvos az osztrák hadakkal Magyarországot is megjárta, kéziratos történeti munkájában Szapolyait okolta a király haláláért, sőt megemlítette, hogy testvére György fojtotta bele Lajost a mocsárba, de ehhez megjegyezte: „ezt sem megerősíteni, sem cáfolni nem áll módunkban."[57] A mesterien keltett hisztériát legmagasabb színvonalon egy kölni kiadó által fémjelzett újság művelte, amely a következő tudósítással lepte meg az olvasókat: „Item mikor nemsokára a török Pozsony ellen indult [Mohács után vagyunk], akkor a polgárok körülbelül tizenegyszáz szüzet küldtek a törökök elé, és kegyelmet kérettek a töröktől; a török elfogadta a kérést, de a szüzeknek mind a hadseregnél kellett maradniok. Azután a török parancsot adott, hogy a hadsereghez küldjék őket; akkor a szüzeket mind meggyalázták, és akik nem akartak az akaratuknak engedni, mind leszúrták, úgy, hogy csaknem valamennyit agyonvertek."[58] Az ismerős történetben a hunok szerepét most a törökök vették át. Így épült be a Mohácshoz kötődő legendáriumba a 11 000 szűz is.[59] A zsoldo-

[54] FRAKNÓI 1876. 14. – BENDA 1937. 66–67.

[55] FRAKNÓI 1876. 10–11. – *Mohács* 1987. 160–161.

[56] FRAKNÓI 1876. 9–13.

[57] WACZULIK 1937. 57–58. „Quod nos nec affirmare, nec negare decrevimus."

[58] HUSZÁR 1912. 516–520. – PUKÁNSZKY 1926. 282.

[59] Thuróczy János krónikájában így írta le a legendát: „Attila király eközben seregének egy Julius vagy Gyula nevű hadnagyát a sereg nagy részével Köln városának ostromára küldte, amelyet azelőtt Agrippának neveztek. Mialatt ő a várost ostromolta, a Rajna folyó mély vizét hajóival szántva, oda érkezett tizenegyezer híres-neves szűz – hasonló gyülekezet nem volt még, mióta világ a világ –, a brit király leányának, Szent Orsolyának vezetésével. Vele volt jegyese, az angolok királyának fenséges fia Ether herceg, Cirjék pápa és még sok más egyházi és világi méltóság. Néhány, pogány tévelygéstől megfertőzött római vezér tanácsára az említett hadnagy a város ostromán serénykedő hunokkal együtt hatalmas lármával és kegyetlen vadsággal rárohant a szüzek szent gyülekezetére, és egytől egyig lekaszabolta és megölte mindet. A szent szüzek vértanúhalálát több történeti mű leírja, s bár haláluk időpontját illetően nem egyezik a véleményük, mégis elfogadhatjuk, hogy a szent szüzek vértanúhalála Attila király idején történt, hiszen a hagyomány szerint Attila seregén

sok – talán önmaguk előtt is – saját gyávaságuk leplezésére természetesen azt közölték az olvasókkal egy másik tudósításban, hogy a magyarok az ütközetben nem állták meg a helyüket, s gyáván megfutamodtak, s a mohácsi csatatéren főképpen német, cseh és lengyel harcosok pusztultak el.

A mohácsi tragédia igazi hőse a fiatalon elesett magyar király lett. Az egykorú tudósítások, legyen az népének vagy újság, Lajos személyes tragédiájaként tárgyalta az eseményt, s a király halálát tette elbeszélése középpontjába.[60] Különösen a népénekek foglalkoztak ezzel, hiszen egy ember sorsán keresztül tudták átérezni egy közösség és egy történelmi helyzet tragikumát. Minél távolabb kerülünk a gyászos augusztus 29-i naptól, annál inkább a fiatal királyi pár tragikus sorsát tárgyalták „gyengéd" érzelemmel és megértő szánalommal.[61] Az egyik Landsknecht szerint Lajosról: „senki se tudja, hogy hova lett. Én azt hiszem, hogy a magyarok ütötték agyon és rejtettek el, hogy a török meg ne lelje." Itt kezdődött a legenda a gyáva magyarokról és arról, hogyan ölték meg koronás uralkodójukat. Nem elégedtek meg a tudósítók a király halálának az elbeszélésével, hanem magyarázatot is fűztek hozzá, hiszen a közvéleményt az is erősen foglalkoztatta, hogy miért kellett Lajosnak meghalnia. Szerintük a királynak azért kellett elpusztulnia, mert a magyarok cserbenhagyták, sőt elárulták, hogy elpusztíthassák.[62] Több népének szerint a magyarok rossz szemmel nézték Lajos házasságát Máriával, mert attól tartottak, hogy a németek hatalma az udvarban erősödni fog, s megütközve a törökkel eladtak és feláldozták a királyukat. A közvetlen bűnös ekkora már a nagyravágyó és áruló Szapolyai János lett, aki maga

---

kívül más hunsereg nem ostromolta Köln városát." THURÓCZY 1980. 55–56. A legenda szerepelt, részletek nélkül, Kézai Simon középkori krónikakompozíciójában és a Képes krónikában is. – ECKHARDT 1940. 163–165. Az egyik legismertebb Attilához köthető legenda, amely egy hibás olvasatnak köszönhette születését. Egy kölni feliratos kövön azt olvashattuk, hogy Clemitius építette újjá a templomot az 5. században az áldozatok holteste fölött („ubi sanctae virgines pro nomine Christi sanguinem suum fuderunt" vagyis ahol a szent szüzek Krisztus nevéért ontották vérüket). A 9. századtól már köztudomású volt a szüzek tisztelete, s neveket kaptak, előbb egyet, majd kettőt, ötöt, nyolcat és végül tizenegyet, élükön Orsolyával. A hibás értelmezés abból fakadt, hogy a tizenegyes szám fölé húzott vonás (XI Martyres Virgines, tizenegy vértanú szűz helyett XIM Virginum tizenegyezer szűz) miatt hirtelen 11 000 mártír lett a 11 vértanúból. A következő században jött létre az első Passio Ursulae. A későbbi változatban Orsolya Deonotus brit király leánya volt, akit 11 előkelő leánnyal és összesen 11 000 szolgával római zarándoklatból visszatérve Kölnt ostromló hunok nyilazzák le. A legenda fejlődésének egy érdekes állomása volt, hogy az első passió írója azoknak a gerreshiemi kanonisszák részére készítette művét, akiknek kolostorát éppen a magyarok pusztították el. Így a hunokkal azonosított magyarok révén került be ez a legenda a későbbi krónikairodalomba és művészi ábrázolásokba.

[60] BLEYER 1897. 420–422. – PUKÁNSZKY 1926. 284–285. – HORVÁTH 1937. 28–30.

[61] PUKÁNSZKY 1926. 284–285. – BENDA 1942. 76–78.

[62] BLEYER 1897. 419. A csatában Lajost feláldozták és eladták: „Die Ungern saumten sich nit lange, sie zogen wol in das feld; ein wagenburg theten sie schlieszen, auf schlugen sie ire gezelt; sie machten einen haufen, iren künig zu forderst dran; iren künig theten sie verkaufen, er mocht in nit entlaufen, künig Ludwig der junge küne man."

hívta be a törököket az országba királya ellen.[63] A népénekesek általában tajtékzottak a magyargyűlölettől, úgy látszott az volt a népszerűbb, amelyik jobban szidta a magyarokat. Az egyes újságokban tükröződő véleményeket mindig az egész németség hangulatára vonatkoztathatjuk, amelyet kiválóan befolyásoltak, s tervszerűen vezették elő a Habsburgok trónigényét megokoló érveket. Az ügyes húzás a közvetlen fenyegetettség tudatának a meglovaglása volt, hiszen így a kétségbeesést némi színes hazugsággal tovább lehetett fokozni. Főleg akkor, amikor a németekbe azt sulykolták, hogy egyedül vannak, mert a franciák összeszűrték a levet a muzlimokkal, a törökök vadállatiasan kegyetlenek, a magyarok pedig gyávák és királygyilkosok.

A hírlapok megjelentetése az első pillanattól kezdve üzleti vállalkozás volt. A nemzetközi kereskedelem megnövelte a távoli országokról, népekről szóló hírek fontosságát és értékét. Egy kereskedő számára létfontosságú volt a messze lévő ország politikai viszonyainak az ismerete, van-e háborús helyzet, milyen gazdasági viszonyok uralkodnak, mit termelnek, mire van szükségük. A 16. századra a nagyobb kereskedő-családok, vállalatok külön hírszolgálatot szerveztek maguknak, a legismertebbek a jelentős magyar érdekeltségekkel és Habsburg-pártisággal kitüntetett Fuggerek voltak. Így az információ monopóliuma rendkívül fontos lett a hírlapok másik csoportjában és a kevesek számára kézenfekvővé vált, hogy a lehetséges vetélytársakat ily módon is meg kell téveszteni. Ennek a mintájára készült a Habsburg-propaganda is, amelynek a célja a magyarországi tartózkodás törvényesítése volt. A hírlap, drágasága miatt, az írni-olvasni tudó városi polgársághoz szólt, akik a legfontosabb adózó alanyai voltak a birodalomnak. A piac szélesedése révén (egyre többen tanultak meg olvasni, illetve egyre több embert érdekeltek a hírek) az újság jövedelmező üzletnek bizonyult. A tematika mindenképpen árulkodó volt: 1520/1530-as években mintegy az összes német újságok egyharmada magyar vonatkozású, amely természetesen a török harcokkal foglalkozott. Ez például 1566-ban, Szigetvár elestekor ötven százalékra ugrott! A hírlapok vonzereje már akkor is a szenzációjukban rejlett: ki minél hihetetlenebbet tudott elújságolni, annál nagyobb volt az üzleti sikere. Ez az oka, hogy csak a rendkívüli vagy rendkívülivé dagasztható eseményekről vannak tudósítások, s a hétköznapok egyhangúsága nem érdekelt senkit. A reklámok kezdeti fokával állunk szemben, gyakran fanyomatokon ábrázolt hátborzongató jelenetekkel tarkított, rikító színekkel lefestett, rafinált tipográfiával tördelt újságok a mai bulvárlapok ősei. A korabeli újságok csak nagyon ritkán jelezték a kiadót, a nyomdászt vagy a nyomdahelyet. Mögötte nemcsak a hanyagság húzódhatott meg, hanem maguk a kiadók sem bíztak meg mindig a hírforrásokban és az esetleges koholmányok miatt féltették az üzleti hírnevüket. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy tartottak a világi és egyházi hatóságoktól is. A mohácsi csatáról szóló *Neue Zeitung*ok kiadói közül nem sokat isme-

[63] PUKÁNSZKY 1926. 284–285. – HORVÁTH 1937. 79.

rünk, nevezetesebb közülük Sant Lupus kölni nyomdász, akinek műhelye nagy forgalmat bonyolított le röpiratok és újságok kiadásával.[64]

Az újságokban hirdetett nagy szenzáció azonban csak akkor ért valamit (s ezt a Habsburgok is tudták), s csak akkor lehetett sikere (vagyis a manipuláció sikeres), ha annak „igazságáról" az olvasók is meg voltak győződve. Ennek az egyik módszere az volt, hogy a tudósítást közismert tekintélyhez kötötték. A címlapon szereplő hadvezér, tudós vagy ismert nevű tanácsúr neve a nyomtatvány iránti érdeklődést is növelte, tehát kitűnő reklám volt. Az írók összetételére vonatkozóan nem árt megjegyeznünk, hogy magyar nincsen közöttük. Ismerünk arra is példát, ha egy várostrom nem volt eléggé véres, kevesen haltak meg, akkor egy kicsit hozzáköltöttek, hogy eladhatóbb legyen a nyomdai termék. Persze, ha politikai mesterkedés állt a háttérben, mint Lajos halála esetén, akkor szigorú szabályok szerint történt a szerkesztés, a főbb elveket az alábbiakban fogalmazták meg: a magyarok gyávák és királygyilkosok, a német zsoldosok védik a kereszténységet, szegény Habsburg Mária pedig sajnálatra méltó.[65] Egy zsoldos krónikájában (1542) azt olvashattuk, hogy éhezett, nem volt rendes szállása, mert a magyarok a töröknél is nagyobb ellenségei. Ugyanez a nézet jelenik meg Conradus Cordatus munkájában (1529) is, a magyarok inkább még a törökökkel is szövetkeznek, csakhogy a németek iránti gyűlöletüket kitölthessék.[66] A magyarok törökpártisága és árulása ettől kezdve elfogadott tényként szerepelt az egykorú leírásokban, amit már bizonyítani sem kellett (tehát toposszá vált, mint a szegény 11000 szűz), magától értetődő volt. Az általános képben megjelentek azután egyes különösen gonosz magyarok, így mindenekelőtt Szapolyai János (mint a Habsburg trónigény legfőbb gátja), ez az istentelen gonosz, a keresztény vér árulója, aki behívta a törököt Magyarországra Lajos király ellen, mert születésétől fogva gyűlölte a germánokat, s megesküdött, nem nyugszik, míg egy is él közülük. Ezek a klisék a legfontosabb újságokban és korabeli krónikákban szerepeltek, amelyek leginkább irányították a német közvéleményt, s próbálták a magyarság képét torzítani Európa felé, Habsburg megrendelésre. V. Károly részvétlevélen kívül egy jelképes temetést is rendezett II. Lajosnak, de oda egyetlen követet sem hivatott meg. Korabeli források szerint Károlyéknak nagyobb volt az örömük, mint a gyászuk, hiszen a császár és a testvére két új országot nyert ezzel a temetéssel.[67]

[64] PUKÁNSZKY 1926. 290. – BENDA 1942. 21–27. – GÖLLNER 1961. 268. – OSzK/16 M 739–748. Lupus valódi neve: Arnd von Aich, kinek a nyomdája 1512–1530 között működött Kölnben. Ismert még Wolfgang Stürmer erfurti, Adam Petri bázeli tipográfus könyvei, de az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi gyűjteményében fellelhető 10 nyomtatványból hatnak sem a nyomdászát, sem a nyomdahelyét nem azonosították és egy speyeri *Neue Zeitung* talán Jakob Schmidt sajtója alól került ki.

[65] BENDA 1942. 32–53.

[66] BENDA 1942. 60–61.

[67] SZITTYAY 1922. 152–163. – TÖRÖK 1926. 188–189. – BÁRDOSSY 1943. 33–60. – BARTA 1977. 6–8. – BARTA 1986. 275–277. – RÁZSÓ 1986. 136–137.

IV. A Mohács-mondakör és az irodalmi toposzok

A fent vázolt népénekekhez és újságokhoz kapcsolható a Mohács köré viszonylag gyorsan kiépülő mondakör és a magyar irodalomban fellelhető toposzok.[68] Egészen a múlt századig követhető nyomon a mítosz egyes elemeinek az előbukkanása, amelyben a legkitartóbb történet II. Lajos rejtélyes halála volt.[69] Egy baranyai népdal a Brodarics-féle változatban siratta el a magyar királyt, míg egy másik feljegyzett népmonda Szerémi György rémtörténetét adta elő kis változtatással. Volt olyan mese, amelyben Lajosnak sikerült elmenekülnie a csatából. Levetette királyi ruháját, éjszakáig a holttestek közé feküdt, s hű szakácsa segítségével egy megölt török ruhájába öltözve Dunaszekcsőre sietett. A kastélyban már várták a főurak, s az odaérkező királyt meggyilkolták, a török ruháját lehúzták, s visszaöltöztették ismét a királyi gúnyájába. Utána egy lóra kötözték a holttestet, majd még azon az éjjel a Csele-patakba dobták. A szakács viszont szerencsésen megmenekült, s tőle tudta meg a királynő, hogy a férjét meggyilkolták. Ezért sok kinccsel jutalmazták meg, s legutolsó ivadékait még a múlt században is ismerték Mohácson.[70]

Elgondolkoztató ugyanakkor, hogy a rejtélyes, ellenőrizetlen, sokszor egymásnak ellentmondó, legendás elemeket megőrző hírek miként váltak mégis a közvéleményt formáló újságok lapjain „hitelessé", majd miképpen épültek be a 16. századi történeti irodalomba.[71] Jó példa erre Marco Antonio Pigafetta históriája II. Lajos haláláról. Nála a menekülő király egy vékony fahídon szeretett volna átlovagolni, de az tele volt kocsikkal és emberekkel, így, hogy megelőzze őket, át akart ugratni a mocsáron, de lovával együtt belebukott. A törökök azt beszélték, hogy a holttestét két nap múlva találták meg és Szulejmán egy közeli templomban temettette el. Jól látható, hogy Pigafetta a valóság elemeit, miszerint Lajos menekülés közben a mocsárba fulladt, hihető mozzanatokkal egészítette ki, mint a keskeny híd megkerülése és a mocsáron való átugratás kísérlete, s egy legendát fűzött hozzá: Szulejmán eltemetteti a legyőzött uralkodót egy közeli templomban, amely akár mítoszunk szempontjából kiemelkedően fontos Szekcső is lehetett volna.[72] A 16. század második felében konstantinápolyi követségbe járt Ungnád Dávid evangélikus lelkésze egy egészen különös változatban mesélte el a király holttestének a sorsát: „És Lajos király feje. A szerájban

[68] VID 1910. 87–90. – SZENDREY 1923. 11–14. – SOLYMOSSY 1926. 335–348.

[69] BUDAI 1804. I–II. kötet. II. Lajos, Tomori Pál, Szapolyai János és György címszavai. – OMM 1896. XIII. kötet. 359–360. Baranya megyét Baksay Sándor írta. – Vasárnapi Újság, 1861. 27. szám. 317–318. „II. Lajos király holttestének feltalálása a mohácsi csatatéren." – SZENDREY 1923. 11.

[70] BAKSAY 1899. 170–172. – SZENDREY 1923. 12–13. A baranyai népdal: „Lajos király lefordult a lováról bele bukott Csele patak árkába Csele patak tele szederindával odavan a Magyarország királya!" – HELTAI 1981. 286. Heltai Gáspár krónikájában Szilágyi Mihályt szabadítja ki kedves szakácsa Mátyás király börtönéből.

[71] GYÖRY 1933. 112–113. – WACZULIK 1937. 45. – BENDA 1942. 17–18. – TARDY 1986. 41–42.

[72] VÁMBÉRY 1860. 31–37. – THÚRY II. 69. Pecsevi történeti munkája hasonlóképpen írta le Lajos halálát.

őrzik Lajos magyar király fejét is, egy Indiából hozott fekete fadobozban, mely olyan illatos, mint a balzsam. A fej gyapottal és balzsammal tartósítva fekszik." Stephan Gerlach legendája azon alapulhatott, hogy több magyar vezér fejét őrizték ekkortájt a szultáni szerájban, többek között: Bakics Pálét és Thury Györgyét, s Lajos koponyáját ezekkel a levágott fejekkel keverhette össze.[73] A későbbi századok utazási irodalmából, már említett Verancsicson kívül, Ungnád emlékezett meg a csatavesztésről Nándorfehérvár felé: „A hely, ahol Lajost, az utolsó magyar királyt megverték, és meghalt. Mivel volt még elég időnk, nagyságos uram egy jó fél mérföldes úton kocsival arra a helyre hajtatott, ahol az utolsó magyar király, Lajos, harmincötezer emberével háromszázezer törökkel megütközött. A csatát elvesztette és meghalt. Ez a hely most részben puszta, részben szántóföld. Amikor ott jártunk, telt kalászok nőttek rajta. Még látni az árkokat, ahol az ágyuk álltak, és ahová a halottakat eltemették. (...) Aztán megtekintettük a helyet, ahol Lajos király a csatából menekülve átlovagolt a mocsáron. Már átért, azonban lovával elesett, vízbe veszett, megfulladt. Ezt egy öreg magyar mutatta meg nekünk, aki velünk utazott, és maga is részt vett a csatában."[74]

Később pedig ezek az elemek bukkantak fel a nép hiedelemvilágában, mondák és népdalok formájában, biztosítva ezzel a történet továbbélését, sőt továbbfejlődését. Példa erre a francia történetíró legendája volt, amely magyar népmeseként jelent meg egy múlt századi gyűjtés során. Itt is egy titokzatos idegen kért bebocsátást II. Lajoshoz. Mivel a király nem volt hajlandó fogadni, az idegen pedig nem volt hajlandó odébbállni, az udvaroncok komédiát rögtönöztek neki és egy közülük a király képében fogadta az idegent, ám ő ezt válaszolta: „Jól tudom, hogy nem te vagy az, akinek magadat mutatod, de mondd meg a királynak, hogyha nem tetszett engem fogadni, tessék neki az ütközetben elesnie." Dunaszekcső több Mohács-legendában szerepelt, általában a szokásos mesés elemekkel, amelyek emlékeztetnek az ismert Attila-mondára: „Dunaszekcső alá érve, hirtelen egy vén cigányasszony ugrik eléje egy bokorból s merően rá nézve, ezt kiáltja neki: Nem tudom ki vagy, de orcádon a halál jele! Eljöttél ide, de élve nem mégy el innen! De mire a cigányasszonyt megfogni akarták, úgy eltűnt, mintha ott sem lett volna." Ennek a történetnek ismert más változata is, kevés módosítással, egykorú beszámolóban így olvashattuk: „Ekkor egy tisztes aggastyán lépett a király elé, mondván: Támadj még egyszer a törökre, mert neked úgy is meg kell halnod; tedd tehát legalább kötelességed és ne ijedj meg."[75] Nagy valószínűséggel a csatavesztést követő hónap bizonytalanságai II. Lajos sorsát illetően kiváló táptalajt nyújtottak a különböző mendemondák keletkezésére, amelyeket azután beépítettek dalaikba az országban vándorló énekesek. Nem meglepő ezek után, hogy még

[73] MARGALITS 1902. 49. – UNGNÁD 1986. 194.

[74] UNGNÁD 1986. 121.

[75] GÖMÖRY 1889. 505. – SZENDREY 1923. 12. – OLÁH 1977. 386. „Halálát számos előjel jövendölte. (...) Mondják aztán, hogy amikor Athila Itáliából Pannóniába visszatérőben a rhetusok és vindelicusok közt húzódó Lech folyón átkelt, valami fanatikus nőszemély lovon ülve szörnyű hangon háromszor odakiáltotta: Vissza Athila!"

a múlt században tartotta magát az elképzelés, hogy a korabeli forrásokban, útleírásokban a Bátaszéknél említett Szent Vér II. Lajos erőszakos halálát jelentheti. Németh Béla feltételezése ezekre a forrásokra, legfőképpen Verancsicsra alapozódott, s a következőt állapította meg: „Verancsics a bátai szent vért itt határozottan Lajos királyra vonatkoztatja, mintha csak azt mondaná, hogy Mohács Lajos csatavesztéséről, Báta pedig véres haláláról emlékezetes. Lajos egy fokban a sárba vész, a latin szövegben pedig Bátán véres halállal múl ki."[76]

A népmesei, mondai elemek mindegyik ismert történetben megtalálhatók, mint például a ruhacsere, holttest elrejtése, titkos éjjeli összeesküvés egy kastélyban, rejtélyes sebhely a holttesten, baljóslatú jel az ütközet előtt és az állandó szófordulatok. Egyik visszatérő motívum a király halálát előrevetítő jóslat volt, amely éppen a népénekekből és az úton-útfélen hallott, gyorsan terjedő pletykákból került át a történeti szakmunkákba illetve a 19. században gyűjtött népmesékbe. Egy 17. század második felében megjelent német nyelvű munkában Fumée történetének változata olvasható, amelyben a fantomból nyomorék lett, s követeli a bebocsátást. A budai várban mulatozó Lajos természetesen nem volt hajlandó meghallgatni az ordítozó nyomorékot. A szolgák itt is elhatározták, hogy kigúnyolják a kriplit, s az egyik apród ment le a várkapuhoz. Az udvaronc próbálta elhitetni a nyomorulttal, hogy ő a magyar király, ám a nyomorék rájött a cserére, s megjósolta, hogy Lajos rövidesen erőszakos halállal fog meghalni.[77] Ez a minta ragadható meg Szerémi által leírt jóslatokban is, históriájának a legvégén egy Menyhért nevezetű magyar csillagjós „egy papírján kimesterkedte a király születését, hogy ne menjen a háborúba, mert ott hagyják egy sírban a mocsár mellett. Ezt a papírt pedig egy futár keze adta át, de Lajos király elől elrejtették; vonakodtak tudomására felolvasni, hogy hadjárata abba ne maradjon."[78] A Nagyvátyon feljegyzett mese pedig a következőképpen adta elő Lajos halálát: „Aztán mikor már futni kellett a csatából, egyszer hátranéz a király – Víz előttem, tűz utánam, édes szógám, merre fussunk? – Megint futottak tovább. Megint hátranéz, megint kérdi – víz előttem, tűz utánam, édes szógám, hová legyünk? – Megint csak futottak tovább. De már harmadszor nem kérdezhetett semmit, mert a török utolérte. Akkor a király egyet fordított a lován, neki egyenest a Dunának. Aztán oda is fúlt." Ezek a legendák, mesék és hiedelmek ezután lassan beépültek a századforduló és a századelő irodalmi alkotásaiba, legfőképpen

[76] NÉMETH 1897. 384–392. – Verancsics ugyanakkor a következőt írta úti naplójában (1553): „Batha olim sacro sanguine, Mohacio Ludovici regis clade memorabili minime viso." Vagyis Bátán egykor a szent vér, Mohácson Lajos király emlékezetes csatavesztése nem láttatott. VERANCSICS I. 290. – Vesd össze SZERÉMI 1961. 87. „Midőn megjöttünk Bátára, ahol megjelent a mi Urunk Jézus Krisztus vére." – *Mohács* 1987. 144. Cuspinianus leírása: „Tolnára ment, nem messze a Báta nevű városkától, ahol Krisztus vérét tisztelik áhitattal és szembeszáll a törökkel." – A bátaszéki szent vér tiszteletére lásd TÜSKÉS–KNAPP 1986. 76–117.

[77] Paul Conrad Balthasar Hahn (–1701) német kalendárium- és krónikaíró. HAN 1686. 243–244.

[78] SZERÉMI 1961. 286. – SUETONIUS 1975. 49. Az antik előzményben Julius Caesar nem olvassa el azt a levelet, amely az ellene készülő összeesküvésről szól.

a népszerű drámai művekben. A fent leírt mesét és népdalt olvashatjuk Baksay Sándor történeti körképében is, Brodarics elmesélésébe ágyazva. Voinovics Géza drámájában Czettrich beszélte el a históriát Máriának, amelyben Kanizsai Dorottya temette el Lajos holttestét a mohácsi csatamezőn. Szomory Dezső színművének ördögi alakja Szapolyai, aki közli Máriával, hogy mostantól ő a király. Utalásai egyértelműsítették a legendát: az erdélyi vajda a királygyilkos.[79]

A Mohácsi-vész toposza meghatározó volt a magyar irodalomban évszázadokon keresztül, jellegzetes közhelye lett a reformkori literatúránknak. Feltételezhető, hogy már a tragédia után nem sokkal keletkezhetett krónikás ének magyar nyelven is, de sajnos ezekből egy sem maradt az utókorra. Mégis néhány forrásból – közvetett módon – képet kaphatunk ezekről az elveszett dalokról.[80] Az első fennmaradt irodalmilag jelentős alkotás Listius László a mohácsi csatáról írt 17. századi históriája ugyanúgy Brodaricsra támaszkodott, mint Etédi Sós Márton 18. századi eposza.[81] Zrínyi Miklós *Vitéz hadnagy* című munkájában felhívta a figyelmet, hogy bármennyire is meseszerű Lajos halálának a körülményei, ennek ellenére igaz a történet.[82] Mohács fogalma tehát a 19. század elejére vált történelmi kultuszunk tárgyává, beágyazódva a reformkor szellemi mozgalmába.[83] Ezt támasztotta alá híres szállóigénk: „Több is veszett Mohácsnál" története, amelynek első említése 1844-ből való. A szállóige legismertebb

[79] SOLYMOSSY 1926. 347. – Vasárnapi Újság 1887. 815. – BAKSAY 1899. 168–169. – VOINOVICH 1922. 83. – SZOMORY 1922. 104–105. „Szapolyai: A király vagyok! Mária: A kezed véres... Szapolyai: Itt fogom le... Mária: Merő vér vagy te... Szapolyai: Meggyónom... Mária: Föloldjalak?... Szapolyai: Megáldozom... Mária: Megáldjalak? Gyónj hát... Gyónj hát... mondd el, hogy ölsz, kitanult hóhér, hogy tanuljak tőled... mérget hogy keversz... nagy Corvint hogy öltétek meg?... Dózsát hogy kínoztad?... tőröket hogy rejtesz, hogy fened ki kőszíveden!" – Ide kapcsolható Mátyás királyról szóló népmesék és mondák a történeti irodalommal való viszonyának legfrissebb feldolgozása: KRIZA 1990. 363–410.

[80] SIMAI 1905. – BEÖTHY 1923. 33–52. – RÉDEY 1926. 313–334.

[81] LISTIUS 1653. – PINTÉR 1906. 152–171.; 280–291. – ETÉDI 1792. – Ihász Imre ebből az eposzból írta „A mohácsi veszedelem" című négy felvonásos drámáját 1795-ben, amelynek szövege sajnos lappang.

[82] ZRÍNYI 1985. 111. „Másfelől nézzük meg, a mi Lajos királyunkat a szorgalmatlanság hová tette, hogy egy hínáros berekbe kellessék egy királynak veszni. Hiszem fabulához hasonló dolog ez, penig nem fabula, hanem igaz."

[83] A reformkor gazdag Mohács-irodalmából csak a legfontosabbakat említve: Kisfaludy Károly verse (1824), Vörösmarty Mihály két költeménye (Auróra, 1831) és Czuczor Gergely epigrammája (1831). Az évforduló közeledtével az 1820-as években megsokasodtak a különböző műfajú, de témájukban Mohácsot idéző művek, amelyek folyóiratokban megjelent alkalmi munkák voltak (Kelemen János, Debreczeni Bárány Ágoston). Említést érdemel még Bajza József költeménye (Auróra, 1827) és Kölcsey Ferenc beszéde (1826), illetve Kemény Zsigmond tanulmánya („A mohácsi veszedelem okairól", 1838). Töltényi Szaniszló szintén négy felvonásban dolgozta fel a mohácsi vészt, amely azonban nem jelent meg. Aranyosrákosi Székely Sándor „Mohács" című eposzát még az évforduló előtt, 1824-ben írta, de csak 1828-ban került nyomtatásra (Koszorú). A reformkorszakot Eötvös József verse zárta le 1847-ben.

irodalmi megfogalmazását Arany János 1856-os versében találhatjuk meg, ugyanakkor Széchenyi István is leírta a Kelet Népe (1841) című művében ezt a gondolatot, ám „Minden elveszett már Mohácsnál" formában. Érdekes, hogy Széchenyi egy magyar nótára hivatkozott forrásként, de ez az ének nem került elő a dalgyűjteményekből. Három változata ismert ennek a mondásnak, Moháccsal, Béccsel és Budával, s a legrégebbi említés alapján az utóbbit tarthatjuk eredetinek (1794). „Több elveszett Buda alatt" így a reformkorban fogalmazódott át Mohácsá.[84] A szabadságharc bukása után keletkezett művek elsősorban a kortárs történelemre vonatkozó utalásokkal voltak színesek.[85] A Millenniumtól Trianonig terjedő korszakban Mohács az ország pusztulásának jelképe lett, s állandó hivatkozási alappá vált a századforduló, majd az 1920-as évek irodalmi és politikai megnyilatkozásaiban.[86] Háy Gyula darabjában 1956 és a nemzethalál víziója köszöntött vissza a nézőknek, amely a börtönben írt színmű utóéletét még jellegzetesebbé tette.[87] A Mohács-mítosz 20. századi aktualizálását, át- és újraértelmezését Nemeskürty István *Ez történt Mohács után* című munkája indította el a század 60-as éveiben. A példa nélküli, több mint egy évtizedes sajtó- és szakirodalmi vitát kiváltó kötet már megjelenésétől a szigorú bírálat és a lelkes támogatás kettőségében élte meg az utóéletét. A könyv legendája kialakulását segítette az a nem mindennapi párhuzam, hogy a történész szakma ritkán tapasztalható egyöntetűséggel és kíméletlen kritikával, ízekre szedve elemezte a kötet állításait, míg a történelem iránt fogékony nagyközönség számára, hatalmas sikerét bizonyítva, négyszer is kiadták a művét.[88] A Mohács-mítosz legfrissebb feldolgozása Kovács Gábor munkáját dicséri, aki a történelmi kegyhely jelképrendszerét vizsgálta meg.[89]

[84] TOLNAI 1926. 311–312. – SIRISAKA 1890. 233. „Több is veszett Buda alatt. Több is veszett Mohácsnál." – GAÁL 1844. 18. „Ne búsuljon, több elveszett Mohácsnál." – ARANY 1951. 264. „Ej no! Hiszen több is veszett Mohácsnál!" – SZÉCHENYI 1841. 25.

[85] Többek között: Tárkányi Béla *(A mohácsi temetés)*, Eötvös József (*A zászlótartó*, 1863), Szathmáry P. Károly háromkötetes regénye (*Sirály*, 1854).

[86] A hatalmas tablóból csak néhány példa: Ady Endre meghatározó költeménye („Nekünk Mohács kell", 1908) kivételével drámák, mint Baksay Sándor (*Dáma*, 1899), Bartók Lajos (*Mohács után*, 1898), Voinovich Géza (*Mohács*, 1922) és Szomory Dezső (*II. Lajos*, 1922) művei. Ide sorolhatnánk FÖLKER 1900., ANGYAL 1920. és LAMPÉRTH 1926. alkalmi munkáját is. Kiemelkedő még Krúdy Gyula trilógiája (*Három király* 1926–1929). Trianon és Mohács mítoszának irodalmi összekapcsolását Ottlik Géza regényében olvashatjuk (*Iskola a határon*, 1959).

[87] HÁY 1964. 239–337.

[88] NEMESKÜRTY 1966.; 1968^2. – NEMESKÜRTY 1975.; 1980^2. – A Magyar Nemzet 2000. január 27-i híradása szerint elindították Nemeskürty életmű-sorozatát, amelyben megjelenik majd a Mohács-könyve is. – SZAKÁLY 1969. 39–40. Első kiadása 6000 példányban jelent meg, s néhány hónap alatt elfogyott, csakúgy, mint a 18000 példányos második kiadása.

[89] KOVÁCS 1996. 283–303. Hofer Tamás által vezetett „A népi kultúra a magyar nemzettudatban" című kutatási program részeként folyt a vizsgálat. A képző- és népművészeti alkotások elemzése mellett egy összefoglalót kapunk azokról a forrásokról, amelyek a „Mohácsi Történelmi Emlékhely" létesítéséről szólnak. – Itt említjük meg, hogy a mítosz legújabb értelmezésére készül a Republic rock-együttes idén ősszel megjelenő albumában, amely az „1526" címet fogja viseli.

LAKATOS ÉVA

Sajtószolgák – a kőnyomatosok

A címünkben szereplő sajátos sajtótermék mibenlétét, fogalmát már fél évszázaddal ezelőtt is magyarázni kellett – ráadásul – a tanulmányunkat is közlő szaklapban.[1] Holott száz évvel ezelőtt e „kőnyomatosok" használata nélkül elképzelhetetlen volt a napi sajtó; híreinek legalább a felét e rossz papíron készült, korlátozott példányszámban megjelenő hírforrásokból merítette. Mi is volt a sajtó e – forrásként kezelt – hajdani segédeszköze? Az elnevezés ugyanis félrevezető. Önmagában a sokszorosításnak egy korai – és olcsó – formáját jelöli, ám lényege távolról sem ebben a technikai vonatkozásban lelhető. S azért is félreérthető e megjelölés, mert a kőnyomatosnak nevezett időszaki kiadványokat utóbb nemcsak kövön nyomva, hanem a sokszorosítás számos új módszerével: hektografikus, litografikus stb. módon is előállították. Létének lényege a hírek minél gyorsabb gyűjtése, majd továbbítása volt. Szerkesztője, előállítója erre a jólértesültségre és gyorsaságra alapította tevékenységét, s arra természetesen, hogy híreit a lehető legolcsóbb módon és anyagon juttassa el – ugyancsak a lehető legnagyobb gyorsasággal – előfizetőinek, a lapok szerkesztőinek. A napisajtó egyfajta segédanyagával állunk tehát szemben, amely nem a széles nyilvánosságnak, hanem megrendelőinek készült, akik e hírforrás birtokában állították össze lapjaik tartalmát.

A szakirodalom 1830-ra teszi az első „kőnyomatos" megjelenését. Állítólag bizonyos dr. Singer adta azt ki Strassburgban – és levélformában juttatta el előfizetőinek. Azért így, hogy elkerülje a cenzúra akadékoskodásait. „Kézzel írott" volt, az írásképnek ezt a formáját sokszorosította.[2]

E célzott és zártkörű tájékoztatás a következő évtizedekben rendkívül elterjedtté vált. Legkiemelkedőbb képviselője a kasseli születésű Paul Ludwig Reuter volt, aki egész életét a gyors és hatékony hírszolgálat megszervezésének szentelte. Első neves kőnyomatosát 1849-ben, Párizsban tette közzé. De még ugyanebben az évben Aachenbe települt át, mivel megnyílt a távíró-összeköttetés Berlin és Aachen között. De nem idegenkedett a hírközvetítés korábbi formáitól sem: postagalamb-szolgálatot szervezve meg Nyugat-Európa különböző városai között. Utóbb, a tenger alatti kábelek lefektetését követően székhelyét London-

[1] L. SUPKA Ervin: *Kőnyomatosok a könyvtárban.* = Magyar Könyvszemle 1940. 157–164.

[2] HARASZTI József: *A kőnyomatos újságok. I.* = Typographia 1915. márc. 12.

ba tette át, ahol idővel az angol világlapok mind előfizettek hírszolgálatára. Ügynökhálózata idővel beborította nemcsak Európát, hanem a többi földrészt is. 1865-ben kezdeményezését részvénytársasággá alakította, amely ezt követően a világ egyik meghatározó hírszolgáltató irodájává vált.[3]

A magyar előzmények között – az írásos formában való megjelenésre alapozva – egyes források Kossuth Lajos 1832-ben indult *Országgyűlési Tudósítások*ját emlegetik. Tegyük hozzá: csak részbeni jogosultsággal, mert zárt körben terjesztették ugyan, de nem más sajtótermékek megrendelésére, tehát „nyersanyagként" (kész szövegezésben), hanem az olvasóközönség részére.[4] Ha a „magyar" meghatározáson a „magyarországit" értjük, úgy az elsőséget az 1861-ben, Budapesten és német nyelven kiadott *Korrespondenzbureau*-nak kell adnunk. Ez is kézírásos volt; a maradéktalanul osztrák befolyásolást szolgáló szerkesztője, Scharf József, hamarosan feladta vállalkozását.[5]

A minden megszorítástól mentes „első" kőnyomatosunk az országgyűlés üléseiről beszámoló *Országgyűlési Tudósító* volt. Megjelenését két országgyűlési gyorsíró, Egyesy Géza és Maszák Hugó kezdeményezte 1869-ben. Még ugyanebben az évben megindították az *Országgyűlési Értesítő* címűt is, amely már nemcsak a Ház nyilvános üléseit, hanem a különböző osztályok, bizottságok, pártok és rendezvények híranyagát is továbbította a napilapoknak.[6]

Ezt követően felgyorsult a kőnyomatosok megjelenése. 1875-ben – Futtaky Gyula magánvállalkozásában – megindult a kétnyelvű *Budapester Correspondenz – Budapesti Tudósító*, amely már elszakad a parlament munkájától, s híreit már a főváros eseményeiből is válogatja. Öt évvel később, 1880-ban létrejön a *Magyar Távirati Iroda*, amely azonban csak nevében azonos a mai, óriásivá nőtt központi intézménnyel. Ekkor még ez a cím is egyszerű kőnyomatost jelölt, amelyet ugyan szoros szálak fűznek az országgyűléshez, ám amely már belföldről és külföldről is gyűjt, illetve közvetít híreket.[7] Félhivatalos státusa és viszonylagos függetlensége mögé oda kell képzelnünk a 13 évvel korábbi kiegyezést, amely maga után vonta a korábbi k.u.k. távirati ügynökségeitől való függőség meglazulását és az önálló magyar hírgazdálkodás kialakításának a lehetőségét. Akár jelképesnek is tekinthető: a Magyar Távirati Iroda megindításának engedélyezését maga Ferenc József láttamozta.[8] Az 1880-at követő évtizedek a magyar kőnyomatosok kibontakozásának és virágzásának az időszakaként jellemezhetők. A korábbi állami gyámság alól szabadulva a magánkezdeményezések tucatjai

[3] Uő.: *A kőnyomatos újságok. IV.* = Typographia 1915. ápr. 2.

[4] *Az országgyűlési gyorsiroda mint a hírlaptudósító újságok melegágya.* In: SIKLÓSSY László: *Az országgyűlési beszéd útja.* Bp. 1939. 568.

[5] HARASZTI József: *A kőnyomatos újságok. III.* = Typographia 1915. márc. 26.

[6] L. 4. jegyz. 568–569.

[7] L. 4. jegyz. 570.

[8] MARSCHALKÓ Lajos: *A MTI jelenti... Hatvanéves a legnagyobb magyar hírszolgálati iroda.* = Függetlenség 1941. márc. 4. 52. sz. 4., Részletesebben: PIRITYI Sándor: *A nemzeti hírügynökség története. 1880–1996.* Bp 1996. 32–43.

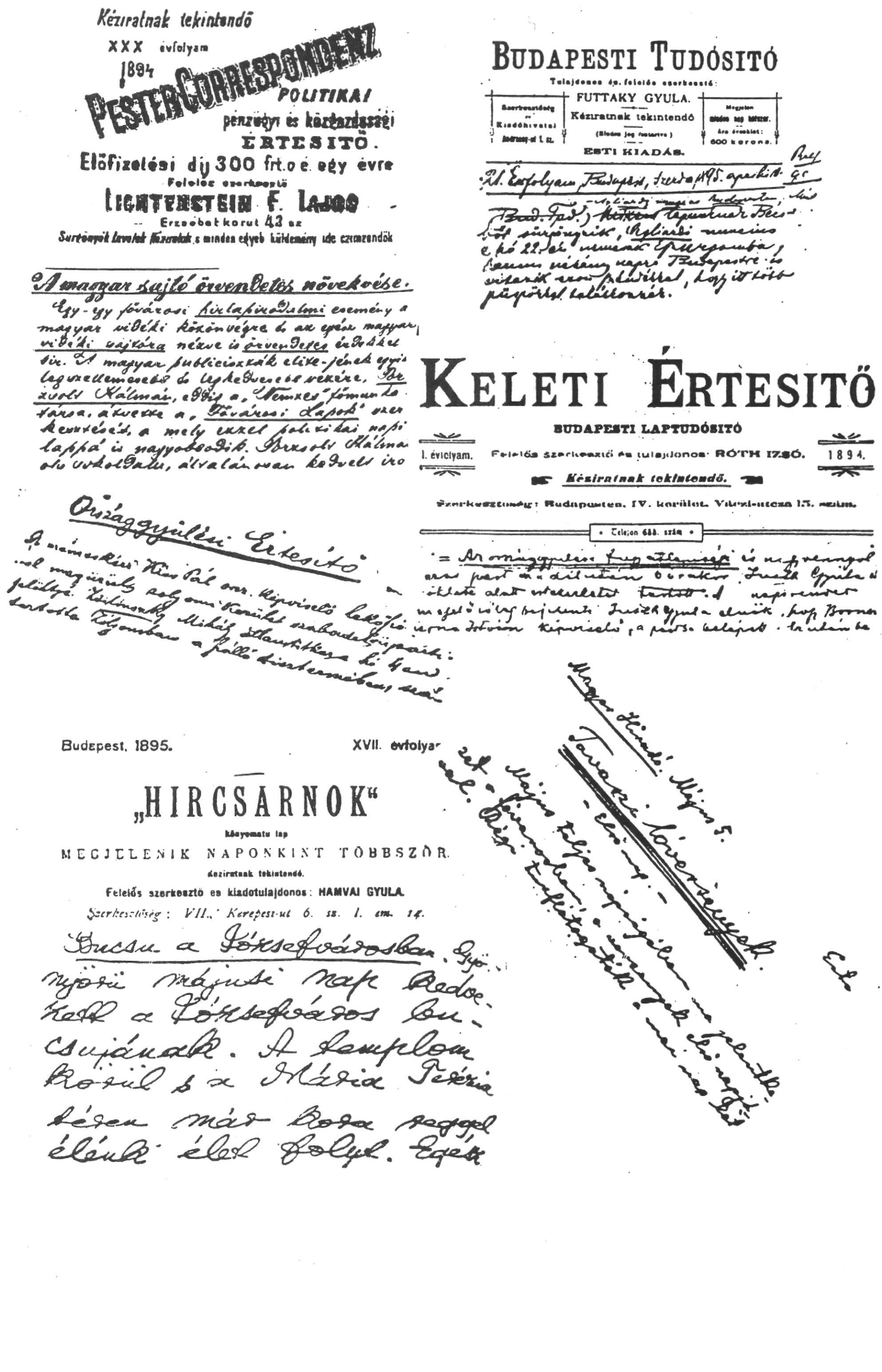
Kéziratnak tekintendő
XXX évfolyam
1894
PESTER CORRESPONDENZ
POLITIKAI pénzügyi és közgazdasági
ÉRTESITŐ.
Előfizetési díj 300 frt. o. é. egy évre
Felelős szerkesztő
LICHTENSTEIN F. LAJOS
Erzsébet korut 43 sz.

A magyar sajtó örvendetes növekvése.

BUDAPESTI TUDÓSITÓ
FUTTAKY GYULA.
Kéziratnak tekintendő
ESTI KIADÁS.

KELETI ÉRTESITŐ
BUDAPESTI LAPTUDÓSITÓ
I. évfolyam. Felelős szerkesztő és tulajdonos: RÓTH IZSÓ. 1894.
Kéziratnak tekintendő.
Szerkesztőség: Budapesten, IV. korület, Váczi-utcza 15. szám.
Telefon 688. szám

Országgyűlési Értesítő

Budapest, 1895. XVII. évfolyam
„HIRCSARNOK"
kőnyomatú lap
MEGJELENIK NAPONKINT TÖBBSZÖR.
Kéziratnak tekintendő.
Felelős szerkesztő és kiadótulajdonos: HAMVAI GYULA.
Szerkesztőség: VII., Kerepesi-ut 6. sz. I. em. 14.

Búcsu a Józsefvárosban.

jutnak szóhoz. A vezető szerepet játszó *Budapesti Tudósító* mellett[9] a rózsaszínű papíron megjelenő *Magyar Értesítő, Keleti Értesítő* vagy – elsősorban a főváros eseményeit figyelő – *Magyar Híradó*, a *Hírcsarnok*, illetve a „provinciákat" is tájékoztató *Budapesti Levelező* (Porzsolt Kálmán szerkesztésében) – hogy egy 1895-ös keresztmetszetnél maradjunk.[10] Budapest mellé hamarosan csatlakozik a vidék is; egymás után alakulnak kőnyomatosok Gyöngyösön, Kecskeméten, de még Kunszentmártonban is. (Teljes áttekintésük lehetetlen.)[11] A szakosodás, s ezzel egyidejűleg különféle intézményekhez való kapcsolódás is kialakul: az *Ungarische Post* (1877) feladata a külföld tájékoztatása volt,[12] nem különben a külügyminisztérium által kiadott *Politische Correspondenzé* is.[13] Kialakította saját kőnyomatosait a református és katolikus egyház is. Az előbbi a még kéziratos formában készült *Protestáns Sajtó*, utóbbi *Katolikus Tudósító* (később: *Magyar Kurír* címmel).[14]

A kőnyomatosok munkája mindenekelőtt a hírszerzéssel kezdődik. Munkatársaik – rendszerint alacsony bérrel is megelégedő fiatalemberek – „egész nap hírek után futnak", hogy egy korabeli forrást idézzünk: eljárnak „a különböző egyletek, testületek, egyházkerületek gyűléseire, a fővárosi törvényhatósági és a megyei gyűlésekre, az akadémiai, Kisfaludy-, Petőfi-társasági ülésekre, a munkások gyűléseire, a törvényszéki tárgyalásokra stb."[15] Azután rohannak az irodába, ahol sebtében megfogalmazzák értesüléseiket, majd sokszorosítják azokat, s a küldöncök máris igyekeznek velük a kisebb-nagyobb lapokhoz; naponta többször is.

Következik a felhasználás. A szerkesztő természetesen nemcsak a kőnyomatosokra támaszkodik. Átnézi a külföldi táviratokat, az ugyancsak külföldi lapok munkatársai közé „beépült" embereinek leveleit, a vidéki levelezők írásait, a többi hazai lapot (a legfőbbeket) – és természetesen a kőnyomatos küldönce által hozott híreket. Mindezt ceruzával, de lehet, hogy már eleve ollóval a kezében. A kiválasztott közleményeket így továbbítva a soron következő számba. Tartalmuk nagyobbik része a helyi eseményekből, tehát a kőnyomatosok által közvetítettekből áll, hiszen az olvasók többségét ez érdekli.[16]

[9] A Pester Correspondenz-Budapesti Tudósítóhoz l. még: H.: *Egy öreg újságíró életéből. (Emlékezés Lichtenstein Lajosra.)* = Pécsi Napló 1903. nov. 8. 4–5.

[10] *Kövön nyomott mennykövek.* = Fővárosi Lapok 1895. máj. 7. 1441–1442.

[11] *A legújabb csoda.* = Gyöngyösi Lapok 1899. aug. 10. 5., (hr.): *Hírlaptudósítások.* = Kecskeméti Lapok 1907. aug. 18. 190. sz., *Hogyan készül a „Közérdek".* = Közérdek (Kunszentmárton) 1907. márc. 31. 1–2., PALÓCZ László: *A vidéki kőnyomatos újságok.* V. H. O. Sz. [Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége] 1901. máj. 15. sz. 1–5. (A lapnak ez a száma csak a szegedi Somogyi Könyvtárban van meg.)

[12] L. 4. jegyz. 569.

[13] *A külügyminiszteri sajtó-iroda vezetője.* = Magyarország 1895. aug. 18. 3.

[14] *Protestáns Sajtó.* = Magyarország 1895. jún. 26., *A Magyar Kurír.* = Kalocsai Néplap 1911. szept. 13. 3.

[15] LUDOVICUS: *A mai napisajtó. V. A helyi kőnyomatosok.* = Magyar Szemle 1895. jan. 20. 3. sz. 26.

[16] A kőnyomatosok felhasználásához l. NEMES György: *A sajtó műhelytitkai.* Bp. 1948. 84–85., továbbá annak amerikai gyakorlatáról l. SAJÓ Aladár – RÓNA Lajos: *Az újság. Újságírás – újságkiadás.* Bp. 1902. 78–83.

Az elmondottak alapján nem nehéz kikövetkeztetni, hogy miért volt kifizetődő kőnyomatost csinálni, másrészről azt is: miért volt előnyös e vállalkozásokra előfizetni. A századfordulón vagyunk, az országban több mint 1500 lap jelenik meg, egyedül a fővárosban 34 napilap,[17] vidéken pedig 106. A szerkesztőségek létszáma a maiakhoz képest minimális, hiszen üzletnek a lapkészítés csak így kifizetődő. A kőnyomatos a legolcsóbb hírforrás, így akad rá bőven előfizető, aki készen kapja a nyersanyagot (anélkül, hogy maga alkalmazná a hírfelhajtó „fiatalembereket"). Érdemes tehát kőnyomatosra vállalkozni. Gombamódra el is szaporodtak. Mindezek ismeretében nem nehéz kikövetkeztetni, hogy a felhasználók bizonyos mértékig kiszolgáltatottjaivá váltak a kőnyomatosoknak. De – tegyük hozzá – nem egy esetben maguk is gondban voltak: igazi hírek hiányában, mivel is töltsék meg a rendelkezésre álló vagy beígért terjedelmet? Nem egy esetben előfordult, hogy ilyenkor lelkiismeret-furdalás nélkül blöfföltek.[18] Ennek hatását, továbbgyűrűződését hatásosan eleveníti fel az imént már idézett korabeli áttekintés:

> „Egy kőnyomatos lap több hasábra terjedő óriási tudósítást közöl valamely állítólagos nagy társadalmi eseményről. Az egész óriási cikk csak azért íródott meg, hogy valamely előre törekvő nagyság szerepelhessen a sajtóban, s a cikk tulajdonképp semmi fontosat nem tartalmaz. Este tíz órakor érkezik a kőnyomatos cikk minden lap szerkesztőségébe. A helyettes szerkesztő elolvassa. Látja, hogy a dolog tulajdonképp haszontalanság. Már most tanakodik, dobja-e el, vagy pedig közölje? Ha eldobja, s a többi napilap mégis közli, akkor másnap a főszerkesztő szemrehányást tehet neki esetleg, hogy a többi lap „lefőzte" az ő lapját. Hogy tehát a többi lap ne főzhesse, a helyettes szerkesztő mégis helyet ád a cikknek, habár rövidítve. S a nagyratörekvő úr elérte célját. Így gyakorol a kőnyomatos presszíót minden napilapra, mert mindegyik napilap attól tart, hogy a másik napilap valamely hírrel megelőzi, s csak hogy meg ne előzhesse, gyakran értéktelen dolgoknak tért szentel..."[19]

Ehhez hasonló példákra hivatkozva jogosnak tetszhetett a megállapítás, hogy a kőnyomatos „nagyhatalom".

[17] A szinte hihetetlennek tűnő közlés alátámasztására érdemes felsorolnunk címeiket: Alkotmány (szerk. Turi Béla), Budapest (szerk. Szatmári Mór), Budapesti Friss Újság (szerk. Ilosvai Hugó), Budapesti Hírlap (szerk. Rákosi Jenő), Budapesti Napló (szerk. Kabos Elek), Egyetértés (szerk. Pap Zoltán), Esti Újság (szerk. Barna Izidor), Friss Újság (szerk. Habár Mihály), Független Hírlap (szerk. Zlinszky István), Független Magyarország (szerk. Perczel Mór), Függetlenség (szerk. Ilosvai Hugó), Haladás (szerk. Erdőssi Dezső), Hazánk (szerk. Buday Barna), Kis Újság (szerk. Kovács Dénes), Magyar Állam (szerk. Hortoványi József), Magyar Esti Lap (szerk. Szalay Mihály), Magyar Hírlap (szerk. Hertzka Tivadar), Magyar Nemzet (szerk. Lándor Tivadar), Magyarország (szerk. Holló Lajos), Magyar Szó (szerk. Pályi Ede), A Nap (szerk. Barus Sándor), A Nép (szerk. Kadosa Marcell), Népszava (szerk. Garami Ernő), Az Ország (szerk. Buday Barna), Pesti Hírlap (szerk. Légrády Imre), Pesti Napló (szerk. Szerdahelyi Sándor), Pesti Újság (szerk. Ney J. Jenő), A Polgár (szerk. Szomaházy István), Radikális Újság (szerk. Szilágyi Jenő), Új Hírek (szerk. Atzél Endre), Új Lap (szerk. Szentiványi Károly), Új Magyarország (szerk. Méray-Horvát Károly), Az Újság (szerk. Gajári Ödön), Világbéke. Forrás: MKsz, 1907. mell. A hazai hírlapirodalom.

[18] A semmitmondó hírtöltelékekről l. *A kőnyomatosok.* = Magyar Hírlap 1893. dec. 1. 5.

[19] LUDOVICUS: *A mai napisajtó.* = Magyar Szemle 1895. jan. 20. 3. sz. 27.

S e kivételezett helyzetnek nemcsak hír vonatkozásai vannak: a manipulációnak azok a lehetőségei, amelyek magasba emelnek ismeretleneket és méltatlanokat, vagy ellenkezőleg, épp elhallgatják azt, amit pedig – súlyánál fogva – ki kellett volna emelni, hanem olyanok is, amelyekről a zugsajtóról szóló tanulmányunkban már írtunk.[20] A kőnyomatos összeállítójának is lehetősége volt arra, hogy bizonyos hírek közléséért vagy elhallgatásáért – pénzt követeljen akár a kormánytól, akár magánszemélyektől. Létezett tehát „zugkőnyomatos" is, esetenként a sajátos zsarolás is.

Az előfizetők félrevezetésének szelídebb példái közé tartozott, amikor egy kecskeméti tudósító – helyi hírek hiányában – a Kecskemét környékén lezajlott rablásról, majd pénzhamisításról tudósított; a híreket átvették a központi lapok, s ezzel az egész ország előtt hírbe hozta városát.[21] A súlyosabb félretájékoztatások közé tartozott, amikor a *Magyar Híradó* arról tudósított, hogy két egymással szembenálló szerkesztőtárs összeverekedett, s ezt a „hír"-t több napilap is átvette. Utóbb azután kiderült, hogy mindez nemcsak valótlan, hanem anyagi indítékok álltak a hír mögött.[22]

Ismerősek az előfizetésre való „késztetésnek" azok a formái is, amelyeket a zugsajtó alkalmazott: ha a kiszemelt szerkesztőségek nem voltak hajlandók igénybe venni a kőnyomatos szolgáltatásait, úgy megvádolják őket, hogy már eleve híreket vettek át tőle, s nem fizettek érte – a hírhamisítás vádjáról már ne is beszéljünk.[23] Pedig ez is üzlet volt. Egy 1903-ból származó törvényszéki ítéletből ismerjük meg egy bizonyos Osinger János nevét, aki hat lapnak s egy *Expressz* nevű kőnyomatos újságnak volt a tulajdonosa. Gyanús vállalkozásai rendszertelenül jelentek meg, csak bizonyos alkalmakhoz igazodva, amelyek részleteinek pertraktálása vagy elhallgatása pénzt ígért a közreadó zugtulajdonosának.[24]

Vigyázni is kellett a kőnyomatosok által kínált kényesebb természetű személyi híreinek az átvételével. Nem egyszer kiderülhetett róluk, hogy valótlanok, s az érintettek nem vonakodtak sajtópert indítani e hírek közlői ellen; s e pereket meg is nyerték. – Ám mi legyen a bűnössel, a büntetéssel? – kit marasztaljon el a bíró: a forrást a kőnyomatost, vagy a hamisnak bizonyult hír közzétevőjét? A kőnyomatosok képviselői azt állították, hogy termékük „kézirat", amely jogilag nem büntethető. Bűnös az, aki a kézirat tartalmát nyomdai úton közzétette. A Kúria salamoni döntést hozott: hiába mondják kéziratnak a kőnyomatost, az ugyanúgy időszakosan jelenik meg, mint a napisajtó, tehát rá is az 1848. évi XVIII. Törvénycikk vonatkozik, azaz elmarasztalható.[25] Néhány

[20] LAKATOS Éva: *Álhírlapírók és a zugsajtó Magyarországon.* = Magyar Könyvszemle 1998. 3. sz. 233–259.

[21] (hr.): *Hírlaptudósítások.* = Kecskeméti Lapok 1907. aug. 18. 190. sz. 2.

[22] *A bosszú.* = Budapesti Hírlap 1903. jan. 30. 30. sz. 10–11.

[23] *A hírlapok parazitái.* = Debreczeni Hírlap 1901. máj. 11. 2.

[24] *A parazita.* = Budapesti Hírlap 1903. jan. 11. 11. sz. 12.

[25] *Kézirat-e a kőnyomatos?* = Budapesti Hírlap 1903. jún. 11. 158. sz. 14.

hónappal későbbi ügy – amelynek középpontjában ezúttal is a *Magyar Híradó* állt – még határozottabban járt el: nemcsak a kőnyomatost, hanem annak a híreit felhasználó napilapokat is pénzbírságra ítélte,[26] mondván: a lapszerkesztőknek kötelességük a felhasznált hírek valódiságának ellenőrzése. A bírói gyakorlatban végül is ez a felfogás rögzült és maradéktalanul átkerült az 1914-ben meghozott új sajtótörvénybe, azzal a különbséggel, hogy büntetéssel már egyedül a hírforrást, azaz a kőnyomatost sújtotta.[27]

Az első világháborúval véget ért a kőnyomatosok burjánzásának az időszaka. A hírszolgálat összefogottabbá, szakszerűbbé és az új technikai változásokkal párhuzamosan – gyorsabbá vált. Hozzátehetjük: egyben tőkeigényesebbé is; ebben a folyamatban a kisebb vállalkozások nem bírták a versenyt. Egy további, ezzel szorosan összefüggő ok – a központosítás. A már addig is állami támogatást élvező Magyar Távirati Irodát, amely már a századfordulón túlnőtte az átlag kőnyomatos szerkesztőség kereteit, 1918 novemberében Károlyi Mihály államosította, majd a forradalmak után Teleki Pál miniszterelnök a vezetést Kozma Miklósra bízta. E vezetés az Irodát a nemzeti tájékoztatás központjává tette: részvénytársasággá alakította, jelentős tőkeemeléssel. Mindez nemcsak a legmodernebb technikai háttér megteremtését, hanem a teljesen új és önálló külföldi kapcsolatok kiépítését is jelentette.[28]

A kisvállalkozások lassú elsorvadásához a központosításon kívül a trianoni diktátum is nagymértékben hozzájárult. Az ország nemcsak területileg vált kisebbé, drámaian csökkent az olvasók és a sajtótermékek száma is.[29] A kőnyomatosok szolgáltatása iránti igény a töredékére csappant. 1920-at követően számuk alig több egytucatnál, a funkcióik is alapvetően megváltoztak.[30] Azok a vállalkozások maradtak fenn, amelyek valamilyen sajátos szolgáltatást kínáltak. Az addig legjelentősebbnek tartott cím, a *Budapesti Tudósító* – a Magyar Távirati Iroda kiépülését követően például nem vállalta a fővárosi versenyt; megelégedett a vidéki sajtó tájékoztatásával.[31] E versenyben egyetlen szerkesztőség teremtette meg a maga sajátos és folyamatos keresletét: a MOT, az 1918 novemberében alapított *Magyar Országos Tudósító*, amely a rendőrségi hírek továbbítására vállalkozott. (Elterjedtségéhez az is hozzájárult, hogy az újságírókat

[26] *A kőnyomatos felelőssége.* = Budapesti Hírlap 1903. jún. 5. 152. sz. 10.

[27] EDVI ILLÉS Károly: *Az új sajtótörvény.* = Budapesti Hírlap 1914. máj. 3. 104. sz. 33–34., továbbá: *A kőnyomatos sajtójogi felelőssége.* = Budapesti Hírlap 1914. júl. 24. 173. sz. 19.

[28] *Az MTI részvénybirodalommá válik. 1918–1930.* In: PIRITYI Sándor: *A nemzeti hírügynökség története 1880–1996.* Bp. 1996. 53–70.

[29] BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet.* Bp. 1993. 99.

[30] A kőnyomatosok fogyatkozása már az 1911–1920-as évtizedekben is megindult. Csak a nagymúltú és tőkével rendelkező szerkesztőségek pl. *Budapesti Értesítő*, *Budapesti Tudósító*, *Fővárosi Értesítő* stb. maradtak fenn. Kemény György szerint ebben az évtizedben már csak 24 volt a kőnyomatosok száma. KEMÉNY György: *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig.* Bp. 1942. XVII.

[31] ZOLNAY László: *Hírünk s hamvunk.* = Magvető 1986. 199–200.

időnként kitiltották a budapesti főkapitányságról, s így a MOT vált a közvetítés egyedüli forrásává.)[32]

Változatlan funkciókkal működtek az egyházak kőnyomatosai, mint például a katolikus *Magyar Kurír*,[33] vagy azok a szerkesztőségek, amelyek valamely párthoz kapcsolódtak – a *Nachrichtendienst der Sozialdemokratischen Partei Ungarns* a Magyarországi Szociáldemokrata Párt eseményeit közvetítette a külföldnek.[34] Változatlanul élt a kereslet a Budapestre külföldről származó hírek továbbítói iránt. Különösen a német hírszolgálatnak volt előnye: előbb *Magyar Figyelő* címmel jelent meg gazdasági és szociálpolitikai tartalommal (a harmincas években),[35] utóbb *Berlini Levelek* címmel bővült ajánlata.[36]

A versenyben maradottak közül talán még megemlíthetők azok is, amelyek kulturális szempontból nyújtottak többet az átlagnál. Így például a Ráday Pál szerkesztette *Magyar Futár* (nem tévesztendő össze a későbbi szélsőjobboldali hetilappal), amely rendszeresen közölt sajtószemléket és kulturális eseményekről szóló tudósításokat.[37] Külön, és kiemelten kell szólnunk a Móricz Miklós (Móricz Zsigmond bátyja) szerkesztette s a Magyar Statisztikai Hivatalban 1933 és 1944 között kiadott STUD (*Statisztikai Tudósító*) című, sokszorosítással készült vállalkozásról, amely azonban nem elsősorban napi híreket közölt, hanem statisztikákat és tanulmányokat. Kőnyomatosként való emlegetése így megkérdőjelezhető; hiszen sajátos átmeneti jelenség – nem is annyira az előállítás módja, hanem azon szerep alapján, amelyet szerkesztőjük maga elé tűzött. Alcíme ugyanis „a napilapok lapja" – világosan jelzi, hogy felhasználásra ajánlja tartalmát a szerkesztőknek, a tájékoztatáson túlmenően – akár a közlemények átvételéig. Ezt a szélesre tárt igényt fejezi ki az is, hogy – szakosodva – teljességre törő áttekintést kívánt nyújtani a kor egészéről. *Kisebbségi Stud* című sorozata a nemzetiségi létről szólt, a *Mérleg Stud* a gazdasági élet keresztmetszete kívánt lenni, a *Kárpát Stud* pedig magyar „nézőként" kommentálta a Kárpátok övezetének különféle változásait.[38]

Az 1945-öt követő időszakról nincs sok mondanivalónk. Az első években még jelent meg egy-két párthoz, egyházhoz kötődő tájékoztató, de már anakronizmusként. Részben az államosítások és a sajtó egyoldalú koncentrációja egyben az új médiák és az elektronikus hordozók következményeként végleg feleslegessé váltak a hajdan „nagyhatalomként" emlegetett hírszolgáltatók.

Áttekintésünket három melléktétellel zárjuk. Elsőként említjük, hogy a múlt század második felétől – a napihírek továbbításához hasonlóan – rendszeresen folyt a sajtóban az egyre nagyobb szerephez jutó képanyag cseréje. Majd a szá-

[32] *Az újságírókat kitiltották a főkapitányság épületéből.* = Népszava 1922. márc. 9. 3.

[33] A *Magyar Kurír*ról. L. 14. jegyz.

[34] A kőnyomatos több példányát őrizte meg a Politikatörténeti Intézet könyvtára.

[35] *Berlini kőnyomat.* = Nemzeti Újság 1937. nov. 10. 10.

[36] *Berlini magyar újság kritikája az Egyedül Vagyunk támadásairól.* = A Mai Nap 1943. máj. 14. 3.

[37] A lap néhány példányáról tudunk a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Móricz-hagyatékból.

[38] *Kisebbségi Tudósító.* = Kisebbségi Körlevél 1939. 1. sz. 10.

zadforduló táján – a kőnyomatosokhoz hasonlóan – megjelentek a képügynökségek is, amelyek az MTI mintájára nagyvonalú irodákká nőtték ki magukat. A majdani sajtótörténet az ő munkásságuk feltárását sem kerülheti meg.

A kőnyomatosokhoz hasonló feladatra vállalkoztak az irodalmi alkotásokat ajánló, illetve terjesztő irodák, szerkesztőségek is. Tevékenységük részleteiről alig tudunk valamivel többet, mint a képügynökségekről. *Vasárnap.* Vidéki Lapok Vasárnapi Melléklete. 1927-ben fennmaradt egy-két nyomtatásban is megjelent cím – a legnagyobb töredékességében,[39] melyek arra vállalkoztak, hogy egyes vidéki lapok vasárnapi mellékleteinek kialakításához adjanak segítséget. Ennek a kérdéskörnek a feltárása – a sajtótörténeten kívül – az irodalom-szociológia számára is érdekes ismereteket és tanulságokat ígér.

Végül a könyvtárak és a kőnyomatosok kapcsolatáról. Bevezetőnkben már idéztük azt a cikket, amelyet erről a kérdésről, a negyvenes évek elejének a tapasztalatairól Supka Ervin, az OSzK egykori munkatársa írt.[40] Nem sok jót tudott már akkor sem mondani. Megőrzésük tekintetében a kőnyomatosok legfeljebb csak a nemzeti könyvtárig jutottak el, közülük is csak a jelentősebbek, azok is rendszertelenül. Egyes számaikat a szerkesztőségek – felhasználás után – nem becsülték. „Fogyó anyagként" egyszerűen a papírkosárba dobták. A könyvtár ugyan – akkor – nem tehette ezt, ám a feldolgozásnak és raktározásnak e lapok mostohagyerekei voltak – szabálytalan és minduntalan változó időszakosságukkal, rendetlen számozásukkal, különböző nagyságú és nem egyszer változó színű papírjaikkal. Bekötésük szóba sem jöhetett, legfeljebb tékákat kaphattak. A hatvanas években azután ez is megszűnt. A kőnyomatosok felett nemcsak felhasználásuk szempontjából járt el az idő, a könyvtár is valamiképpen lemondott róluk. Egyszerűen beláddztatta állományuk legnagyobb részét, amely azóta is „pihen", de még a felszámolásuk gondolata is felmerült.

Holott nem egyszer akad kutató, aki keresi.[41] A szerkesztőségek munkáját szeretné elemezni, s hallatlanul érdekesnek találná: mit, hol és mikor, de legfőképpen miképpen használtak fel napilapjaink a kőnyomatosok híranyagából. Ám még azt sem tudjuk érdemben megmondani, hogy a nemzeti könyvtárnak állományában egyáltalán mi az, amit elődeink átvettek és megőriztek.

Minek tekintsük hát e rövid és távolról sem teljességre törő szemlénket? Figyelemfelkeltésnek? Sírkőnek? Vagy egyfajta ösztönzésnek az irányban, hogy e már nagyrészt feledésbe merült sajtószolgák munkáját felderítsük – múltunk mélyebb és emberibb megismerése érdekében? A döntés nem rajtunk múlik.

[39] LAKATOS Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok. Vagyunk – Zsombolyai Közlöny.* Bp. 2000. (megjelenés előtt)

[40] L. 1. jegyz.

[41] Leginkább a rendőrségi híreket keresik a *Magyar Országos Tudósító*ból. De akadt, aki a *Hírcsarnok* 1909. évfolyamát szerette volna kézbe venni, hogy egy napilapban szereplő ritka orvosi esetről szóló tudósítás részleteit is megtudja.

Függelék

Az alábbiakban az elmúlt évtizedek szakbibliográfiai gyűjtőmunkája során felgyűlt sajtótörténeti anyagunkból adunk egy ideiglenes listát – távolról sem a teljesség igényével – a megismert címekről és a hozzájuk kapcsolódó szekunder-irodalomról.

AGENCE DE PARIS. Szerk. Székely Béla. = Pécsi Napló 1901. szept. 1., 6.

AGENCE LIBRE ORIENTALE. Szerk. Strausz Adolf, Fodor Viktor. = Budapesti cím- és lakjegyzék (továbbiakban: Cím- és lakjegyzék). 1907/1908.

ÁLTALÁNOS TUDÓSÍTÓ. Szerk. Leopold Gyula. = Cím- és lakjegyzék 1900/1901. = MKsz, 1907. mell. A hazai hírlapirodalom

ATLASZ. Kiad. a bécsi argentin konzulátus. = Pesti Tükör 1913. máj. 8., 4.

BERLINI LEVELEK. Szerk. Abaffy László. = A Mai Nap 1943. máj. 14., 3.

BUDAPESTER CORRESPONDANCE l. BUDAPESTI TUDÓSÍTÓ.

BUDAPESTI ÉRTESÍTŐ. Szerk. Erschinger János, Fenyő Márton, Lakatos Sándor. 1896–1944.

BUDAPESTI LAPTUDÓSÍTÓ. Szerk. Pichler Zsigmond. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.

BUDAPESTI LEVELEZŐ. Szerk. Porzsolt Kálmán. Indult 1884. febr. 27. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.

BUDAPESTI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Futtaky Gyula, Sturm Albert, Lányi Zsigmond, Buda László. = Kövön nyomott mennykövek. Fővárosi Lapok 1895. máj., 1442., Futtaky meghalt. Fővárosi Lapok 1895. dec. 11. 340. sz. 3233–3234., Pécsi Napló 1895. dec. 15., 1–3., A Budapesti Tudósító új szerkesztője. Budapesti Hírlap 1896. jan. 3., 6., Cím- és lakjegyzék 1896/1897, 1900/1901, Budapesti Hírlap 1903. febr. 13. 43. sz. 6., Veszedelmes út. Magyar Hírlap 1906. jan. 9., 1–2., A Budapesti Tudósító új szerkesztője. Aradi Közlöny 1908. szept. 5., 3., Szerkesztői üzenetek. Pécsi Napló 1908. nov. 6., 7., Sturm Albert halála. Nagyváradi Friss Újság 1909. febr. 16. 47. sz. 1., T.: A „Bud. Tud." haldokol. Új Revű 1912. nov. 1. 95–96., Peisner Ignác: Magyar zsidó hírlapírók. Sturm Albert. Múlt és Jövő 1912. 165–166., Halló, itt a Hírszemle. A Nap 1913. okt. 30., 10., Budapesti Tudósító. Sajtó 1929. 228., Szántó Béla. Nemzeti Újság 1934. szept. 27., 8., Siklóss László: Az országgyűlési beszéd útja. Bp., 1939. 570., Szabolcs Bálint negyvenéves újságírói jubileuma. Pesti Tőzsde 1944. márc. 23., 3., Zolnay László: Hírünk és hamvunk. Magvető, 1986. 199–201.

CORRESPONDANCE DE HONGRIE. Szerk. Liptay Kornél. = Cím- és lakjegyzék 1896/1897., Zsaroló kőnyomatos. Magyarország 1896. ápr. 18., 10.

CORRESPONDANCE DE PESTH. Szerk. Lichtenstein F. Lajos. = Elhunyt újságíró. Zemplén 1903. okt. 31. 129. sz. 3.

CORRESPONDENZ BUREAU. Bécs, híreinek pesti kiadása. = Pesti Hírlap naptára 1919. évre. 73–74.

EXPRESS HÍREK. Szerk. Osinger János. = Cím- és lakjegyzék 1900/1901., A parazita. Budapesti Hírlap 1903. jan. 11. 11. sz. 12., Visszavont sajtópör. Magyarország 1905. márc. 29., 14.

FIGYELŐ. Szerk. Lóránt Dezső. = MKsz 1907. mell.

DER FINANZOBSERVER. Szerk. Schönmann W. Vilmos, Wettendorfer Vilmos. 1925–1938.

FŐVÁROSI ÉRTESÍTŐ. Szerk. Bolgár Lajos. 1905–1921.

FŐVÁROSI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Bartha Sándor, Bethlen Pál. 1928–1938. Halálozás. Világ 1945. dec. 12., 5.

FÜGGETLEN HÍRMONDÓ. Szerk. Győrffy József. 1903–1914. Törvényszéki csarnok. Budapesti Hírlap 1903. jan. 21. 21. sz. 9–10.

GAZDASÁGI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Kormos Alfréd. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.
GYORS FUTÁR. = Pesti Hírlap Naptára 1919. 74.
GYORSÍRÁSZATI HÍRLAP. Szerk. Rosenthal Mór. Temesvár–Budapest, 1895–1896.
HETI POSTA. = A szegény Apponyi. Kalocsai Néplap 1910. jan. 22., 4.
HETI TUDÓSÍTÓ. Szerk. H. Havas Albin. = Cím- és lakjegyzék 1900/1901.
HÍR. Kiad. a Kisgazdapárt. 1947–1950. Az egyéves Politika köszöntése. = Politika 1948. ápr. 24., 3.
HÍRCSARNOK. Szerk. Hamvay Gyula, Bodor Zsigmond. = Cím- és lakjegyzék 1891/1892., Gyászjelentés. Pesti Napló 1913. aug. 31. 206. sz. 13., A Hírcsarnok tulajdonosa. Magyarország 1917. aug. 2., 10., Szerkesztőváltozás. Budapesti Hírlap 1917. aug. 2. 192. sz. 10., A Hírcsarnok gazdát cserélt. Otthonunk 1917. szept. 8., 7., Gyászrovat. Budapesti Hírlap 1918. okt. 2. 230. sz. 8., A Képzőművészeti Társulat gyásza. Magyarország 1918. nov. 5., 12., Neumann Ede: A fővárosi napisajtó fejlődése. Typographia 1923. márc. 3., Meghalt Lenkei Gusztáv. Függetlenség 1936. júl. 28., 7.
HÍRMONDÓ. Szerk. Lustig Lajos. = Új kőnyomatos. Az Újság 1906. jan. 23., 11., Halálhírmondó szerkesztője meghalt. Váci Hírlap 1907. júl. 24., 3., Cím- és lakjegyzék 1907/1908.
HUNGÁRIA. Stern Bernát. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.
INTERNATIONALE POLITISCHE CORRESPONDENZ. Szerk. Solymássy E. Oszkár, Balla Vilmos, Friedman Békey Samu. 1912–1931. = Magyar Nemzet 1912. 245. sz. 9.
KÁRPÁT STUD. = Országos Magyar Sajtókamara Évkönyve 1943. 225.
KATOLIKUS TUDÓSÍTÓ 1909–1911. = A Magyar Kurír. Kalocsai Néplap 1911. szept. 13., 3.
KATONAI TUDÓSÍTÓ (MILITARISCHE KORRESPONDENZ). = Katonai Tudósító. Az Őrszem 1906. jan. 15. 2. sz. 7.
KEGYELET Központi szaktudósító. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.
KELETI ÉRTESÍTŐ. Szerk. Rudas Izsó. = Kövön nyomott mennykövek. Fővárosi Lapok 1895. máj. 7. 1442., Cím- és lakjegyzék 1907/1908.
KERESKEDELMI ÉS IPARI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Halmai Jenő. = Cím- és lakjegyzék 1922/1923.
KÉZIRAT. Szerk. Verner László, Balla Miklós = Verner László meghalt. Kunszentmártoni Újság 1914. júl. 5.
KÉZIRATOK. = Kéziratok. Bácska 1881. jún. 17., 2.
A KIR. ORSZÁGOS METEOROLÓGIAI ÉS FÖLDMÁGNESSÉGI INTÉZET TÉRKÉPES IDŐJÁRÁSI SÜRGÖNYJELENTÉSE. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.
KISGAZDAPÁRTI ÉRTESÍTŐ. Szerk. Lipthay Olga. = Lipthay Olga pöre... Esti Kurír 1925. jan. 27. 21. sz. 5.
KONDOR-TUDÓSÍTÓ. Szerk. Kondor Artúr. = Cím- és lakjegyzék 1922/1923.
KŐNYOMATOS. = Kőnyomatos lap indul ... Nagyváradon. Szabadság 1892. márc. 29. 79. sz. 3.
KÖZÉPEURÓPAI KURÍR. Mitteleuropäischer Kurir. Szerk. Bartoss Károly. = Cím- és lapjegyzék 1922/1923–1931.
KÖZGAZDASÁGI ÉRTESÍTŐ. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.
KÖZOKTATÁSI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Szöllősi Jenő, Zsedényi Aladár. = Bánó József: Kőnyomatosunk ügye. Népnevelők Lapja 1902. nov. 1. 717–719.
KÖZPONTI LAPTUDÓSÍTÓ. Szerk. Sas Ede, Buday László. = Központi Laptudósító. Pécsi Napló 1895. okt. 11., 3.
KÖZPONTI SAJTÓÉRTESÍTŐ. Szerk. Láng Lipót László. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.
KÖZPONTI SAJTÓIRODA. = Cím- és lakjegyzék 1891/1892., 1896/1897.
KÚRIAI ÉRTESÍTŐ. = Kúriai Értesítő. Budapesti Hírlap 1888. okt. 20. 290. sz. 9.
KÜLFÖLDI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Szilágyi Gy. Miklós. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.

MAGYAR AGRÁRKURÍR 1929–1933. = Szakirodalom. Magyar Róna 1929. 6. sz. 145.
MAGYAR ÉRTESÍTŐ. = Kövön nyomott mennykövek. Fővárosi Lapok 1895. máj. 7., 1442., A Medsije rend nagykeresztje. Budapesti Hírlap 1896. jan. 10. 9. sz. 7., Neumann Ede: A fővárosi napisajtó fejlődése. Typographia 1923. márc. 23., 3.
MAGYAR ÉRTESÍTŐ. Debrecen. Szerk. Farkas Sándor. = Különfélék. Debreczeni protestáns lap 1937. szept. 15. 9. sz. 196–197.
MAGYAR FIGYELŐ (Berlin). = Berlini kőnyomat. Nemzeti Újság 1937. nov. 10., 10.
MAGYAR FUTÁR. Szerk. Ráday Pál. = A PIM könyvtári állományában.
MAGYAR HÍRADÓ. Szerk. Chorin Zsigmond, Erber Tivadar, Tímár Szaniszló, Bodor Zsigmond. = Hirtelen halál. Nagyvárad. nov. 18. 276. sz. 3., Halálozás. Alföld (Arad) 1879. márc. 29. 73. sz. 3., Kúriai értesítő. Budapesti Hírlap 1888. okt. 20. 290. sz. 9., Cím- és lakjegyzék 1891/1892., Gyászrovat. Pesti Napló 1898. nov. 11. 312. sz. 9., Gyászrovat. Budapesti Hírlap 1898. nov. 11. 312. sz. 8–9., Kövön nyomott mennykövek. Fővárosi Lapok 1895. máj. 7., 1442., A bosszú. Budapesti Hírlap 1903. jan. 30. 30. sz. 10., A kőnyomatos felelőssége. Budapesti Hírlap 1903. jún. 5. 152. sz. 10., Kézirat-e a kőnyomatos? Budapesti Hírlap 1903. jún. 11. 158. sz. 14., Adorján Sándor: A kőnyomatos lapok felelőssége. Otthonunk 1903. okt. 20. 2–4., Magyar Híradó... Otthonunk 1908. okt. 1., 6., Peisner Ignác: A jubiláló kőnyomatos. Ország-Világ 1912. febr. 18. 185–186., Gyászrovat. Pesti Napló 1912. nov. 5. 261. sz. 13., Gyászrovat. Budapesti Hírlap 1917. ápr. 6. 92. sz. 5., Gyászrovat. Magyarország 1917. ápr. 7., 8., Gyászrovat. Budapesti Hírlap 1917. ápr. 27. 110. sz. 7., Szerkesztőváltozás. Budapesti Hírlap 1917. aug. 2. 192. sz. 10., Gyászjelentés. Pesti Napló 1918. okt. 2. 230. sz. 10., Gyászrovat. Budapesti Hírlap 1918. okt. 2. 230. sz. 8., Pesti Hírlap Naptára 1919. 74., A Magyar Híradó szerkesztőségéből. Budapesti Hírlap 1924. jan. 15. 12. sz. 8.
MAGYAR KATONAI KÖZLÖNY. Szerk. Csaszkóczy Emil. = Cím- és lakjegyzék 1922/1923.
MAGYAR KŐNYOMATOS SAJTÓTUDÓSÍTÓ. Szerk. Vargyes Jenő. = Cím- és névjegyzék 1907/1908.
MAGYAR KURÍR – központilag szerkesztett vidéki lapok értesítője. Szerk. Kulcsár Béla. = Budapesti Hírlap 1901. nov. 8. 308. sz. 10.
MAGYAR KURÍR. Szerk. Malcsiner Rudolf, Jámbor Dezső 1911– = A Magyar Kurír. Kalocsai Néplap 1911. szept. 13., 3., Szerkesztőváltozás. Pesti Napló 1913. okt. 31., 14., Hadifogoly újságíró. Világ 1916. aug. 29., 12., Lak- és címjegyzék 1922/1923., Halálozás. Pesti Hírlap 1941. dec. 10. 281. sz. 6., Magyar Kurír új felelős szerkesztője. Függetlenség 1942. febr. 7., 5.
MAGYAR LAPÉRTESÍTŐ. Szerk. Harmat Jenő, Hegedűs Zsigmond. = Cím- és lapjegyzék 1900/1901.
MAGYAR LAPTUDÓSÍTÓ. Szerk. Földi Károly. = Radnóti József: Inczédy László, a Magyar Laptudósító és Török Ella. Győri Hírlap 1907. júl. 3. 148. sz. 2., A legújabb plágium-ügy. Győri Hírlap 1907. júl. 7. 152. sz. 7.
MAGYAR ORSZÁGOS TUDÓSÍTÓ (MOT). Szerk. Balla Jenő, Szász Menyhért, Ferenczy Károly, Pitroff Gyula. = Elhunyt újságíró. A Nap 1920. aug. 15., 4., Az újságírókat kitiltották a főkapitányság épületéből. Népszava 1922. márc. 9., 3., Cím- és lakjegyzék 1922/1923., A rendőrség kőnyomatosa. Pesti Napló 1923. febr. 28. 3., Halálozás. Népszava 1923. ápr. 12., 6., Meghalt Dunay Ödön. Függetlenség 1935. nov. 28., 5., A budapesti városháza. Városok Lapja 1935. dec. 1. 508., Mese röpiratterjesztésről. Népszava 1938. máj. 3. 99. sz. 9., Meghalt Szász Menyhért. Kis Újság 1939. febr. 4. 28. sz. 5., Huszonöt éves a MOT. Reggeli Magyarország 1943. dec. 19. 287. sz. 7.
MAGYAR POLITIKAI HÍRSZEMLE. Szerk. Gyuris Árpád. = Cím- és lakjegyzék 1928.
MAGYAR TÁVIRATI ÉRTESÍTŐ. Szerk. Fejérvári Frigyes. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908.

MAGYAR TÁVIRATI IRODA. Szerk. Maszák Hugó, Egyesy Géza, Radó Sámuel, Schwimmer Sándor, Kozma Miklós. = Cím- és lakjegyzék 1891/1892., Kövön nyomott mennykövek. Fővárosi Lapok 1895. máj. 7., 1442., A journalisztika köréből. Egyelőség 1898. aug. 7. 30. sz. 11., Szerkesztői üzenetek. Pécsi Napló 1908. nov. 6., 7., Cím- és lakjegyzék 1907/1908., Zigány Árpád: Sajtószabadság és terrorizmus. Huszadik Század 1911. 24. köt. 354–359., Szerkesztőváltozás. Budapesti Hírlap 1918. jan. 30. 25. sz. 5., Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja. Bp., 1939. 569–570., Marschalkó Lajos: A MTI jelenti. Függetlenség 1941. márc. 4. 52. sz. 4., Pirityi Sándor: A nemzeti hírügynökség története. Bp., 1996. 32–35.

MAGYAR TUDÓSÍTÓ. Szerk. Bakcsy Kornél, Gonda Henrik, Mandovszky Manfréd. = MKsz 1907. mell., Szerkesztői üzenetek. Pécsi Napló 1908. nov. 6., 7., Újságíróból farmer. Temesvári Hírlap 1914. ápr. 12. 33–34., Cím- és lakjegyzék 1922/1923., Halálozás. Magyar Nemzet 1946. jún. 2., 2.

MAGYARORSZÁGI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Harmat Jenő. 1905–1914.

MUNKÁS-HÍRADÓ. = Magyar munkások sérelme Horvátországban. Budapesti Hírlap 1904. aug. 1. 212. sz. 5., Ötvenezer munkás a parlament előtt. Budapesti Hírlap 1905. febr. 18. 49. sz. 10.

MUNKATÁRS. Szerk. Leopold Gyula. = Zöldi Márton írását. Nógrádvármegye 1907. ápr. 25., Cím- és lakjegyzék 1907/1908.

MŰSZAKI VILÁG. Szerk. Bojár Sándor. 1904–1912.

NACHRICHTENDIENST DER SOZIALDEMOKRATISCHEN PARTEI UNGARNS. (1928–1932) = a Politikatörténeti Intézet állományában.

NEMZETISÉGI SAJTÓIRODA. Szerk. Mayer József. = Bácskai Határvidék 1904. dec. 4., 11.

NEMZETKÖZI POLITIKAI LEVELEZŐ. Szerk. Solymássy E. Oszkár. = Új könyomatos. Pesti Napló 1912. okt. 20. 248. sz. 14.

NEMZETKÖZI SAJTÓTUDÓSÍTÓ. Szerk. Pogány György, Mélion József. = Mélion György kitüntetése. Függetlenség 1943. márc. 21., 11., Pogány Györgyöt örökre eltiltották az újságírástól. Kis Újság 1945. nov. 8., 3.

Az O. N. SZ. (Országos Nemzeti Szövetség) ÉRTESÍTŐJE. = Budapesti Hírlap 1898. jan. 6. 6. sz. 10.

ORSZÁGGYŰLÉSI ÉRTESÍTŐ. Szerk. Maszák Hugó, Egyesy Géza. = Cím- és lakjegyzék 1891/1892., A kőnyomatosok. Magyar Hírlap 1893. dec. 1., 5., Kövön nyomott mennykövek. Fővárosi Lapok 1895. máj. 7., 1442., A journalisztika köréből. Egyenlőség 1898. aug. 17. 30. sz. 11., Halálozás. Pesti Napló 1924. aug. 1., 7., Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja. Bp., 1939. 569.

ORSZÁGGYŰLÉSI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Maszák Hugó, Egyesy Géza, Kéry Gyula. = Cím- és lakjegyzék 1907/1908., Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja. Bp., 1939. 568–569.

ORSZÁGOS HÍRLAPTUDÓSÍTÓ. Szerk. Reményi Endre, Újvári Péter. = Szerkesztőváltozás. Budapesti Hírlap 1918. nov. 2. 257. sz. 10., Cím- és lakjegyzék 1922/1923.

ORSZÁGOS HÍRMONDÓ. Szerk. Szenes Mór. = Cím- és névjegyzék 1907/1908.

ORSZÁGOS KERESKEDELMI TUDÓSÍTÓ. Bodroghy József. = Kőnyomatost ad ki az OMKE. A Nap 1920. aug. 3., 3., Cím- és lakjegyzék 1922/1923.

PESTHER CORRESPONDENZ. Szerk. Lichtenstein F. Lajos. = Az országgyűlés alatt. Fővárosi Lapok 1865. aug. 3. 176. sz. 673., Hírlap jubileum. Torontál 1893. dec. 28. 296. sz. 2., Ua. Pécsi Újság 1893. dec. 30., 30., Kövön nyomott mennykövek. Fővárosi Lapok 1895. máj. 7., 1442., Egy régi újságíró halála. Magyarország 1903. okt. 31., 12., Elhunyt újságíró. Zemplén 1903. okt. 31. 129. sz. 3.

PESTI HÍRLAPTUDÓSÍTÓ. Szerk. Géczy János. 1913–1914.

POLITIKAI ÉRTESÍTŐ. Szerk. Csathó Aurél. = Új politikai laptudósító. Budapesti Hírlap 1896. jan. 1. 1. sz. 8., Cím- és lakjegyzék 1907/1908.

POLITIKAI HÍRADÓ. Szerk. Vadász Sándor. = Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja. Bp., 1939. 570.
POLITIKAI HÍRLAPTUDÓSÍTÓ – POLITISCHE ZEITUNG CORRESPONDENZ. Szerk. Büchler Vilmos. = Cím- és lakjegyzék 1922/1923.
POLITIKAI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Jaulusz István. = Cím- és lakjegyzék 1922/1923.
POLITISCHE CORRESPONDENZ. Szerk. Dóczy (Dux) Lajos. = Kövön nyomott mennykövek. Fővárosi Lapok 1895. máj. 7., 1441., A külügyminisztériumi sajtóiroda vezetője. Magyarország 1895. aug. 18. 225. sz. 3.
PROTESTÁNS SAJTÓ. Szerk. Péntek Ferenc. = Protestáns Sajtó. Magyarország 1895. jún. 26., 7.
SPORTÉRTESÍTŐ. Szerk. Őszi Kornél. = Cím- és névjegyzék 1907/1908.
STUD (Statisztikai Tudósító). Szerk. Móricz Miklós, Sényi Pál. 1933–1944. = Kisebbségi Tudósító. Kisebbségi Körlevél. 1939. 1. sz. 10.
SZÉKESFŐVÁROSI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Radó Károly. 1902–1904.
TÁVIRATI HÍRADÓ – DEPESCHENBERICHTE. Szerk. Büchler Vilmos Richard. = Cím- és névjegyzék 1922/1923.
TELEFON HÍRMONDÓ. 1895–1896.
TRANSKONTINENT PRESS. Szerk. Barabás Endre. 1943–1944.
UNGARISCHE INFORMATION. Szerk. Eichner S. 1900–1915.
UNGARISCHE POST. Szerk. Radó Sámuel. = Cím- és lakjegyzék 1891/1892., 1907/1908., Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja. Bp., 1939. 569.
UNGARISCHER ACTIONÄR. Szerk. Lichtenstein F. Lajos 1868–1875.
UNGARISCHES TELEGRAFEN-CORRESPONDENZ-BUREAU. Kiad. Magyar Távirati Iroda. = Cím- és lakjegyzék 1900/1901.
UNIVERSAL-KORRESPONDENZ. Szerk. Irinyi Jenő. = Egy bécsi magyar újságíró jubileuma. Pesti Napló 1936. máj. 9., 12.
VASÁRNAP. Szerk. Bethlen Pál. 1907–1917.
VIDÉKI LAPTUDÓSÍTÓ. Szerk. Marsovszky Gyula. 1921.
VIDÉKI TUDÓSÍTÓ. Szerk. Gelsei Bíró Zoltán. = Cím- és lakjegyzék 1896/1897.
ZÓLYOM. = Magyar lap Zólyomban. Budapesti Hírlap 1884. máj. 21. 140. sz. 5.

ÉVA LAKATOS

Die Vorläufer der Pressebüros – die Steindrucke

Die Studie von Éva Lakatos befasst sich mit den Steindrucken, dem Vorläufer der gigantischen Pressebüros von Heute. Diese auf primitive Weise vervielfältigten Blätter veröffentlichten die regionalen und ausländischen Nachrichten um sie dann für die Redaktionen der Regional- und Landeszeitungen anzubieten. Der erste ungarische Steindruck *(Országgyűlési Tudósító)* erschien 1861 und berichtete über die öffentlichen Sitzungen des Landtags. Seine Nachfolger, das 1880 gegründete *Ungarische Telegraphenbüro*, gaben neben Politik auch die hauptstädtischen und ausländischen Nachrichten weiter. Nach 1880 vermehrte sich die Zahl der ungarischen Steindrukke, nach dem ihre Herausgabe in private Hände kam. Um die Jahrhundertwende betrug ihre Anzahl die 50. Die Bedeutung der Steindrucke sank nach dem Erscheinen des Rundfunks von den 20er Jahren an. Die Studie umfasst auch das Problem der bibliothekarischen Aufbewahrung und Bearbeitung der Steindrucke. In Ungarn sind die Steindrucke in sehr begrenzter Zahl erhalten geblieben und mit den Fragen ihrer Bedeutung und Anwendung beschäftigte sich die Pressegeschichte nach ihrem Verdienst noch nicht.

KÖZLEMÉNYEK

Ferenczffy Lőrinc és Matthaeus Merian d. Ä. kapcsolatához. Ferenczffy Lőrinc (1577–1640) a régi magyar irodalom- és művelődéstörténetben mint könyvkiadó vált ismertté. A magyar királyi kancellár életét és tevékenységét Holl Béla tárgyalta egy monográfiában[1]. Az itt bemutatásra kerülő forrás izgalmas bepillantást enged a művészetpártoló Ferenczffy hivatali kötelességén túlterjedő, kötetlen kapcsolatába Matthaeus Meriannal.

Matthaeus Merian d.Ä. a kor könyvtörténet és nyomdászismerői között nem szorul különösebb bemutatásra. A nevében ma is létező, főleg útikönyveket és térképeket népszerűsítő kiadó eredete a XVII. századra nyúlik vissza. Matthaeus Merian d.Ä. (1593–1650) baseli református családból származott[2]. Előbb az üvegfestészetet, majd a metszés mesterségét tanulta ki Zürichben és Baselben. 1616-ban érkezett a pfalzi Oppenheimba, peregrinációs körútjának utolsó állomásához. Itt a tekintélyes nyomdászcsalád, a református de Bryk szolgálatába lépett. Merian 1617-ben összeházasodott munkaadójának a lányával, Maria Magdalena de Bry-vel. Kezdettől fogva jelentős szerepet játszott a kiadó életében, a tehetséges művész nagyszámú rézmetszetet készített de Bry különféle kiadványaihoz. Érdemes felfigyelni alkémiai és politikai művekhez metszett illusztrációira ebből az időből. 1620-ban családjával visszatért Baselbe, ahol négy évig maradtak. Ezt az időszakot Merian művészi csúcspontjaként szokták jellemezni, ekkor jelent meg ugyanis a *Basler Totentanz* (1621), valamint különböző tájkép- és városmetszetei.

Miután apósa 1623-ban meghalt, özvegye, aki a nyomdát örökölte (amelyet egyébként visszatelepítettek Frankfurtba), Merian segítségét kérte a továbbműködtetéshez. A család újra költözött tehát, ezúttal Frankfurtba, ahol pár év múlva a polgárjogot is elnyerték. Merian hamarosan a város legjobb és legnevesebb kiadói közé emelkedett. Nevét olyan híres művek fémjelzik, mint a világkrónika, Európa története, a Biblia, Európa topogáfiája, természetesen metszetekkel ellátva. Merian 1650-ben Bad Schwalbachban halt meg[3].

Elso nagyobb és egyben saját vállalkozásához, amellyel rögtön jelentős sikert is aratott, 1625-ben fogott hozzá. Ez az *Icones Biblicae* volt, a több mint 200 rézmetszettel díszített négy gyönyörű album, amelyek híres bibliai jeleneteket örökítettek meg képekben[4]. A bal oldali lapokon

[1] HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980. (A továbbiakban HOLL.)

[2] Az életrajzi adatok a Merian születésének a 400. évfordulójára megjelent katalógusból származnak. l. WÜTHRICH, Lucas Heinrich: *Matthaeus Merian d. Ä. Biographie, In Catalog zu Ausstellungen im Museum für Kunsthandwerk Franckfurt am Mayn ... zum 400. Geburtstag ... Matthaeus Merian des Aelteren.* Kiad. többek között: Wilhelm BINGSOHN, Lucas Heinrich WÜTHRICH, Frankfurt–Basel, 1993. 5–19. (A továbbiakban *Catalog...*)

[3] Merian grafikai munkásságát Lucas Heinrich WÜTHRICH dolgozta fel négy kötetben: *Das druckgraphische Werk von Matthaeus Merian D. Ae. 1–4.* Basel–Hamburg, 1966–1996.

[4] FUSS, Ulrike: *Merians Icones Biblicae und ihre Bildvorlagen. Einführende Betrachtungen zu den Icones Biblicae (Frankfurt a.M. 1625–1627).* In: *Catalog...* 256–266.

Johann Ludwig Gottfried[5] négysoros versikéi találhatóak latinul és németül, ezek a bibliai események rövid tartalmi összefoglalásai, míg a jobb oldalon a Merian készítette metszeteket a versek francia változata kíséri. Merian négy részletben adta ki az *Icones Biblicae*-t, az első füzet, mint előbb említettük, 1625-ben jelent meg, s még nem is Merian neve alatt, hanem 'apud de Bry'. Ebben 50 metszettel illusztrálta Mózes öt könyvét. Az 1626-ban és 1627-ben megjelenő második illetve harmadik részben még szintén az Ótestamentum jeleneteit vette sorra (64 és 42 metszet), míg az utolsó füzetben 1627 őszén immár saját nevén, 77 metszetben és legnagyobb terjedelemben az Újtestamentumot foglalta képekbe az előzőekhez képest annyi eltéréssel, hogy a francia nyelvű verseket elhagyta. A képek művészi megformálását tekintve érdemes tudni, hogy Merian általában előképek után dolgozott. A bibliai jelenetek ábrázolásához Raffaello és iskolája, Dürer, és kisebb németalföldi festők műveit használta mintának[6]. A kiadványok utóéletéhez tartozik még az a tény, hogy Merian 1627-ben mind a négy füzetet újra kiadta, igaz szöveg nélkül, majd a sikert követően 1629-ben eladta az összes metszetet a strassburgi Zetzner-nyomda örököseinek, akik 1630-ban az egész *Icones Biblicae*-t megjelentették egy kötetben, majd ugyanebben az évben még egyszer felhasználták a 233 Merian-metszetet folio Luther-bibliájuk díszítéséhez.

Visszatérve az eredeti négy füzet történetéhez, Merian mindegyikhez írt ajánlást. Az elsőt egy bizonyos Johan Martin Bawer von Eisenecknek címezte, aki császári tanácsos volt akkoriban. A másodikat Anna Maria Königinnek, aki Jacob Sandrart frankfurti kereskedő felesége volt, mindketten Merian pártfogói és támogatói. A harmadik rész ajánlása a ‚jószívű és művészetszerető' olvasóhoz szól, akinek a révén vált oly gyorsan hiánycikké az *Icones Biblicae*, s végül a negyedik ajánlásból, amely egyben a forrásunk is, Ferenczffy Lőrinc neve tűnik a szemünk elé. A querquarto formátumú kötet címe:

> *NOVI TESTAMENTI / D. N. IESU CHRISTI / Praecipuae historiae et Uisiones, picturis elegantißimis in aes incisis, repraesentantae, / Des Newen Testaments / Vnsers Herren Jesu Christi / Fürnembste Historien vnd Offenbarungen / Jn fleissigen vnd Geschichtmesigen Figuren / Abgebildet, aufs Kupffer gebracht, vnd beides / zu Nutz und belustigung der Kunstlieb- / enden für Augen gestellet / Durch / Mattheum Merian von Basel.* / Franckfurt bei dem Auctore Zufinden, 1627.[7]

Merian régi ismerősét, a császári tanácsost és magyar királyi kancellárt, nemes Ferenczffy Lőrincet szólítja meg és köszönti a dedikáció első soraiban. Neki ajánlja az általa rézbe metszett és papírra vetett képes Újtestamentumot, mint a művészetet értő és szerető, és a művészeket pártfogoló magasrangú személynek. Az elbeszélésből kiderül, hogy 1619 augusztusában kerültek ismeretségbe egymással. Ekkor Ferenczffy, II. Ferdinánd császárrá koronázása alkalmából, Frankfurtban tartózkodott. Az időt a hivatali ügyeken kívül azonban másra is felhasználta, így ellátogatott a közelben fekvő Oppenheimba. Erről az utazásáról más forrásból is értesülünk, hiszen itt működött ekkoriban Szenczi Molnár Albert az oppenheimi iskola rektoraként. Ferenczffy és Molnár találkoztak, a titkár ajándékba kapta a református tollforgató friss könyvét, a *Secularis concio evangelica*-t, amely mű aztán annyira bosszantotta a hithű katolikus Ferenczffyt, hogy Balásfi Tamás püspököt kérte fel írásos válaszra, aki a *Christiana responsio* című művével vágott vissza Molnárnak 1621-ben, és egyébként a Ferenczffynek tett ajánlásából tudjuk az egész oppenheimi

[5] Johann Ludwig Gottfried (1584–1633) lelkész Offenbachban, egyben Merian háziszerzője is, hiszen több kiadványának a megszövegezésében részt vett, illetve ő írta a világkrónikát, amely szintén Merian sikerkiadványai közé tartozott.

[6] L. 3. lj.

[7] Az általunk használt példány jelzete: Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, B. Graph. 162501.

látogatás történetét[8]. De amint a forrásunk is mutatja, nem feltétlenül Molnár Albert volt az utazás oka és ürügye. Ferenczffy ugyanis felkereste Johann Theodor de Bryt, Merian apósát, Merian szerint ők már korábban is ismerték egymást, hogy vele annak „művészetről, egyéb darabokról és ritkaságokról tárgyaljanak". Nem utolsósorban azonban bemutatták Ferenczffynek a fiatal Meriant, s a királyi titkár, látván a műveit, azonnal megvásárolt tőle néhány darab rézmetszetet. (Meg kell említeni, hogy az ajánlás alapján azonban nem egészen egyértelmű, hogy a találkozó Frankfurtban vagy Oppenheimban jött-e létre. A de Bryk és Merian ekkoriban még ugyan Oppenheimban laktak, de sokat jártak Frankfurtba, és még ebben az évben vissza is költöztek. A helyszínt nem tartotta fontosnak Merian kiemelni.)

Mivel foglalkozott ezekben az években de Bry és Merian? Rendkívül érdekes és izgalmas szellemi légkörben[9] éppen olyan könyvek kiadásán és illusztrálásán munkálkodtak, amelyek azóta is ritkaságszámba mennek és az igényes, magas színvonalú, művészi metszetek miatt gyűjtők illetve könyvtárak féltve őrzött darabjai. Merian mintegy húsz de Bry-kiadvány művészi kivitelében volt részes. Van úgy, hogy csak a címlapot metszi, s léteznek olyan művek, amelyeket teljes egészében ő illusztrált. Első helyen kiemelendő az angol orvos, Robert Fludd[10], valamint Michael Maier[11] orvos és alkímista műveinek a metszetekkel való díszítése. A két leghíresebb munkája Meriannak ekkoriban éppen Fludd *Utriusque Cosmi Historia* és Maier *Atalanta Fvgiens* című műveinek a képekben való megjelenítése. Méltatók szerint neki sikerült először olyan alkémiai képi világot megalkotnia, amely igazán közel vitte az olvasóhoz a nehezen megmagyarázható fogalmakat, és nem mellékesen az elkövetkező két század alkémiai-hermetikus ábrázolását is erőteljesen befolyásolta. A de Bry-nyomda mindkét szerzőtől adott ki más műveket is, természetesen Merian közreműködésével[12]. 1619-ből datálódik Julius W. Zincgref[13] *Emblematvm, Ethico-Politicorvm, Centvria*

[8] HOLL: *i. m.* 79–80.

[9] A pfalzi tartományban ebben az időben játszódó, eszmetörténeti szempontból hallatlanul fontos események szorosan kapcsolódnak az ún. rózsakeresztes mozgalomhoz. Fluddot és Maiert is rendkívül izgatták a rózsakeresztesek, és műveiken keresztül igyekeztek kapcsolatba kerülni velük illetve támogatásukról biztosítani őket. A nyugati kutatásban jelenleg alapvetően kettős tendencia mutatkozik: az egyik az éppen újabb reneszánszát élő Frances A. Yates és iskolája által képviselt vélemény, amely a rózsakereszteseknek és az általuk közvetített eszméknek igen nagy szerepet tulajdonít nemcsak az irodalom- és művelődéstörténetben, de a politikai döntésekben is, ezzel szemben a racionálisabb és rendkívül alapos forráskutatásokra támaszkodó Carlos Gilly háttérben az amsterdami Bibliotheca Philosphica Hermetica-val a Yates-féle megközelítést több szempontból is nagyító alá vette és erős kritikával illette. A de Bry-nyomda működésének a megítélése éppen ezért nem egységes a szakirodalomban. Összefoglaló értékelés a korújkori tudománytörténetről, benne a Yates iskoláról is: BAUER, Barbara: *Nicht-teleologische Geschichte der Wissenschaften und ihre Vermittlung in den Medien und Künsten.* = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten (26.) 1999. 3–35.

[10] Robert Fludd (1574–1637) orvos, okkult filozófus. Természettudományos-misztikus művei az ember és a világ párhuzamba állításán alapultak.

[11] Michael Maier (1569–1622) Rostockban filozófiai, Bázelben orvosi tanulmányokat folytatott. Prágában II. Rudolf udvari orvosa lett 1609-ben. A császár halála után Németországban, Hollandiában s Angliában utazgatott, s sorra írta a könyveit. 1618-ban ismét szolgálatba lépett Moritz von Hessen őrgrófnál mint orvos és kémikus. A rózsakeresztes mozgalom védőügyvédeként tartották számon, holott nagyon kevés információval rendelkezett Andreae-ről és köréről. l. GILLY, Carlos: *Johann Valentin Andreae.* Die Manifeste der Rosenkreuzerbruderschaft – Katalog einer Ausstellung. Amsterdam, 1986. 90–91.

[12] Ehhez bővebben: NEUGEBAUER, Rosamunde: *Gräfin von der Schulenburg: Die alchemistische Buchillustration Merians.* In: *Catalog...* 294–305.

[13] Julius W. Zincgref (1591–1635) jogász és költő.

című műve, a politikai tárgyalások képes kézikönyve, Merian száz metszetével ellátva, ezzel Merian egy csapásra az emblémáskönyvek történetébe is beírta magát. De feltűnt más, nagy visszhangot kiváltó kiadásokban is, így a „Große Reisen" és a „Kleine Reisen" című sorozatban, ahol amerikai és távol-keleti utazásokat foglalt képekbe. Ugyanakkor más kiadókkal is folyamatosan együtt dolgozott. Szoros kapcsolatban állt például a frankfurti Lucas Jennis-szel, akinek alkémiai kiadványait számos metszettel tette híressé[14].

Sajnos nem tudjuk, hogy Ferenczffy milyen metszeteket vásárolt Meriantól. Nem lenne meglepetés, ha érdeklődött volna az alkémia iránt, hiszen többek között Evans kutatásai bizonyították, hogy az alkémia olvasásának és gyakorlásának – vallási hovatartozástól függetlenül – milyen kultusza volt Közép-Európában[15]. De említésre méltóak Meriannak más témájú alkotásai is, így a különféle tájkép- és városmetszetei vagy éppen a halotti tánc sorozata, ezek szintén Ferenczffy kezébe juthattak. Az is biztosnak látszik, hogy a neki ajánlott *Icones Biblicae* negyedik kötete a személyes könyvtárába tartozott. Az 1627-es dedikáció tanúsága szerint Ferenczffy 1619-től kezdve kapcsolatban állt Meriannal, köteteinek, metszeteinek vásárlója volt, és valószínűnek tartjuk, hogy egészen élete végéig megmaradt e gyűjtési szenvedélyénél[16]. De nem csak a Merian „kezéből származókra vágyott", hanem ő is megküldte a frankfurti kiadónak mások művészi darabjait, feltehetően mások metszeteit értette ez alatt Merian. Ha az ajánlás pártfogónak és bőkezű mecénásnak szóló hízelgő mondatairól lehántjuk a tiszteletrétegeket, akkor is úgy áll előttünk Ferenczffy, mint kifejezetten a szép könyvek, az illusztrált művek, a metszetek és a művészet iránt érdeklődő, arra sok pénzt áldozó személy. Ez a törekvése nyilvánult meg kiadói munkásságában is: a 16–17. században rendkívül gyéren fordultak elő illusztrációk a Magyarországon kiadott művekben. Ferenczffy, aki a könyvekben alkalmazott képek jelentőségéről és magyarázó-megjelenítő erejükről meg volt győződve, üdítő felfrissülést hozott ezen a téren, igaz a drága rézmetszetek elkészíttetését ő is csak ritkán tudta vállalni, így fametszetekkel díszítette kiadványai nagy többségét, sőt, az egyes fametszetek többször is előfordultak különböző művekben. Sajnos ezek művészi értéke és minősége nem üti meg a Merian által képviselt színvonalat, de Ferenczffy Lőrinc törekvését a magyar illusztrált könyv létrehozására az utókor is elismeri.

A forrás

Szolgálatait ajánlja. Egy régi német közmondást idéz annak az alátámasztására, hogy az előítélet, a kedvetlenség és a tudatlanság akadályozza meg az embereket az őszinte és pártatalan véleményalkotásban. Most, hogy a művészek nevet szereztek maguknak, megtehetik, hogy műveiket olyan előkelő személyeknek ajánlják, akik ítéleteikben őszinték, a művészeteket kedvelik és egyben értik is. Ez a három oka annak, hogy Ferenczffynek ajánlja az Újtestamentum figuráit. A továbbiakban kifejti bővebben a fent említett három okot: Ferenczffy előítéletektől mentes véleményalkotását, művészetszeretetét, melyet azzal bizonyít, hogy 1619 óta, amikor is a császárkoronázás idején megismerkedtek egymással, folyamatosan vásárol tőle darabokat, és Ferenczffy hozzáértését. Végül még egyszer nyomatékosan neki ajánlja ezt a könyvet, mint a jó művészetek patrónusának és támogatójának, és kéri, hogy legyen e műnek a védnöke, valamint a jövőben is hadd álljon Ferenczffynek a szolgálatára.

[14] VISKOLCZ Noémi: *Lucas Jennis frankfurti könyvkiadó katalógusa 1626-ból.* In: *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997. 639–654. Itt: 646.

[15] EVANS, Robert J. W.: *Das Werden der Habsburger Monarchie 1550–1700.* Wien–Köln, 1989. 255–269.

[16] Erre az érdeklődésére Holl Béla is utalt röviden. HOLL: *i. m.* 179.

Dem Woledlen Gestrengen vnd Vesten Laurentz Ferenczffy, Röm. Keys. Majestatt Rath, vnd deß Königreichs Vngern wolbestalteten Secretario, Meinem Insonders großgünstigen Junckherrn.

Wol Edler Gestrenger vnd Vester, demselbigen sind mein jederzeit demütig geflissene dienst eusserstes vermögens zuvor, Großgünstiger Junckherr.

Wir Teutschen haben ein Alt vnd Vblich Sprichwort vnder vns, wann wir befinden, daß einer entweder auß vorgefaßtem wohn vnd Praejuditz, oder geschöpfftem Vnlust vnd Maßleyd, oder lauterm vnverstand, von einer sachen, die an ihr selbst löblich vnd gut ist, vbel iudiciret, daß wir demselbigen sagen: Du vrtheilst, wie der Blinde von den Farben. Vnd zwar wo entweder obangeregt Vorvrtheil, dadurch die sinne vnd gedancken deß Menschen eingenommen, oder der Vnlust, so den Anmuth vnd Appetit verschlegt, oder die vnwissenheit, so am aller ergsten ist, die vberhandt bey einem Menschen hat, wie solt müglich sein, daß derselbige vffrichtig, vnparteyisch vnd gebürender massen von einem vorhabenden object vrtheilen, sprechen, vnd demselben sein angehörig lob zueignen solte?

Dieses haben jederzeit in acht genommen, die Künstler (die haben nun namen wie sie wollen) so ihre werck grossen Herren oder sonsten hohen Vornemen Persohnen, ihre affection vnd dienst dadurch zuerzeigen, offerirt vnd verehret haben, daß sie solche Personen ihnen erwehlet, welche erstlich im Judiciren vffrichtig vnd warhafft, darnach zur kunst lustig vnd anmutig, drittens deroselben verstand hetten.

Eben dise drey vrsachen, WolEdler Gestrenger Junckherr, haben mich auch verursacht, daß E. Gestr. Woledl. vnd Vesten diese meine Figuren, in welchen die fürnemsten Historien vnd Gesichten oder Erscheinungen deß Newen Testaments vnsers HErrn Jesu Christi durch mich Schrifftmessig vnd mit fleiß auffs Kupffer vnd vollend papir gebracht, Ich dienstliches fleisses verehren, zuschreiben vnd vnder dero wolgeehrten Namen hab publiciren wollen.

Dann Erstlich ist E. Woledl. Gestr. vnd Vesten Vffrichtigkeit vnd Vnpassionirt Gemüth mir insonderheit wol bekant, als die von allem Praejuditz fern abgewandt, ein ding tauffen vnd nennen, wie es zu nennen, nicht loben was zu schelten, nichts schelten was zu loben ist, sondern wie die Latiner *Scapham Scapham, Ligonem Ligonem* heissen.

Diesem nach, kan an der Lieb, zuneigung vnd anmuth, so E. WolEdl. Gestr. vnd Vesten, zu dem Mahlerwerck, wie dann Insonderheit zu der Kunst deß Kupfferstechens, darinn nur ein einige, nemblich die schwartze Farb das beste thun muß, tragen, Ich so wenig zweiffeln, als an der Sonnen Auffgang am hellen Mittag. Dann auß disem *affect* vnd lust ist hergeflossen, daß E. WolEdl. Gestr. vnd Vesten lang hiebevorn mit meinem Schweher Seeligen, Johann Dietern von Bry, weiland Bürgern Buchhändlern vnd Kupfferstechern zu Franckfurt Kundschafft gemacht, Ime auch nicht wenig von seiner Kunst vnd andern Stücken vnd Rariteten abgehandelt, selbiger grosser Gunst vnd Kundschafft hernachmals mich im Jahr 1619. bey dem Keyserlichen Wahl: vnd Crönungstag gewürdigt, etliche stück von meiner handt an sich gebracht, vnd diesen favor gegen mir allezeit biß noch auff diese Stund also continuirt, daß Ew. WolEdl. Gestr. vnd Vesten mich mit vnterschiedlichem zuschreiben *salutiret*, jederweilen etwas von meiner Hand vnd Inuentionen begeret, auch hinwiderumb ander Kunststücke von guter Hand zugeschicket, welche lieb lust vnd beyliebung zu der Kunst die dritte Vrsach mit sich bringet vnd auff dem Rücken tregt. Dann wann Ew. (...) nicht ein sonderbarn vnd scharpffen verstand diser Kunst hetten, vnd davon nach der Art vnd erheischung judiciren könten, wo wolte diser *Affect* vnd begierde darzu herrühren, sintemal wahr ist, was abermal die Lateiner sagen: *Ignoti nulla cupido*, vnd *quid miserum Tamgrin picta tabella juuet*?

Will demnach nochmaln, wie obgemeldt, E. Wol. (...), diese meine Figuren deß Neuen Testaments, so ich durch einen gelehrten Mann mit Lateinischen vnd Teut-

schen Versen erkleren lassen, Ich gantz dienstlicher gebühr verehret, *offerirt* vnd *dedicirt* haben, Als einem grossen Patron vnd förderer dieser vnd anderer guter Künsten, mit angeheffter fleissiger bitt, E. (...) wollen solche in ihren Schutz vnd Schirm, auffnemen vnd zum besten deuten, meine geflissene willfehrigen Dienst vnd *Affection* hierauß vermercken, vnd mich deroselben wie bißhero, also auch ins künfftig zu grossen Gunsten *Favor* vnd fürderung lassen befolhen seyn. Datum Franckfurt den 14. Septemb. 1627.

E. WolEdl Gestreng vnd Vesten, Gantz dienstlich geflissener Mattheus Merian, Burger vnd Kupfferstecher daselbst.

VISKOLCZ NOÉMI

17. századi pozsonyi nyomtatványok possessorai. A régi nyomtatványok bizonyos konkrét példányain levő possessori adatok elemzése fontos részét képezi a könyvtudomány történelmével foglalkozó kutatásoknak, mivel közvetlenül rámutatnak az egyes kiadványok korabeli használatára, és befolyásolják a könyv társadalomban betöltött szerepéről alkotott elméletünket. Konkrét személy vagy intézmény kézzel írott vagy nyomtatott ex librisei kiváló jelek, amelyek alapján jogosan feltételezhetjük, hogy az illető könyvtulajdonosnak volt bizonyos könyvgyűjteménye, bár nem kellett annak nagy könyvtárnak lennie. Egyidejűleg nagyon érdekes megfigyelni az egyes kiadásokban megjelenő ex librisek gyakoriságát, mert egy könyvnek minél több tulajdonosa volt, annál feltételezhetőbb annak hatékony kihasználása, állandó mozgása a társadalomban. A különböző időszakokból származó possessori bejegyzések sokasága csillapíthatatlan érdeklődésünket váltja ki valamely könyv iránt. Aminek alapján képzeletet alkothatunk a társadalom valamilyen fajta irodalom iránti érdeklődéséről, esetleg az egyes kiadványok népszerűségét is megállapíthatjuk.

A 17. században Pozsonyban nyomtatásban előforduló possessori adatok kutatásának eredményét a „Pozsony könyvkultúrájának története a 17. században" című disszertációs munkámban foglaltam össze, amikor a nevezett időszak minden hozzáférhető pozsonyi kiadványának komplex elemzésére támaszkodtam. Munkám során az egyes possessori bejegyzések hiányosságának problémájával találtam szemben magam, amikor néhány esetben nem volt feltüntetve a tulajdonosok keresztneve, ami nagyon hátráltatta azonosításukat. Több kézzel írott vagy nyomtatott ex libris nem volt dátumozva, vagy a dátumot nem lehetett biztonságosan megállapítani a példány hibás volta miatt. Voltak olyan esetek is, amikor tulajdonosként bizonyos szerzetesrend vagy hasonló volt feltüntetve, de nem volt feltüntetve a hely. A 17. század pozsonyi kiadványainak tulajdonosai között vannak néhányan a magyarországi társadalom kulturális és politikai képviselői közül, de többségük olyan személyek, akiknek az életükről és működésükről csak csekély ismereteink vannak, sőt gyakran semmit sem tudunk róluk. A tulajdonosok neveinek azonosítását komplikálta a nemegyszer nehezen olvasható kézírás. Nem tüntetem fel azokat a kiadványokat, amelyek helyes megfejtésében kétségeim vannak, mivel egyetlen hozzáférhető biográfiai szótárban sincs hasonló név feltüntetve.

A 17. század pozsonyi nyomtatványai között főleg magyar imakönyvekben, Pázmány írásaiban, Veresmarti vitairataiban, Káldi prédikációiban van sok tulajdonos feltüntetve. Pázmány és Káldi művei nagy számban találhatók meg az evangélikus papok könyvtárában is.

Magánszemélyek

Ex librisek a 17. századból

BEDEGI NYÁRI ISTVÁN (17. sz.) cs. k. kapitány Kassán Révai Péter (1568–1622) magyar koronaőr, pozsonyi királyi tanácsostól 1610-ben kapta ajándékba, az abban az időben Pázmány még új kiadású vitairatát, amelyet a magyar evangélikusok zsolnai szinódusa ellen írt, és ugyanabból az évből származik (RMK II. 336)[1].

THURZÓ GYÖRGY gróf magyar palatínus, akinek supralibrise 1612-t tüntet fel az adómódosításokat tartalmazó könyvében ugyanebből az évből (RMK II. 349)[2].

KANIZSAI PÁLFI JÁNOS (?–1641) evangélikus lelkész Nagykanizsáról származik, rektor Somorján tulajdonosa volt Pázmány Péter Alvinczi Péter ellen írt ellenreformációs vitairatának, amelyet Pozsonyban 1614-ben adtak ki (RMK I. 451)[3]. Kanizsai Pálfi János kézzel írott ex librise megtalálható Pázmány további vitairatán 1620-ból, amelyet ismét Alvinczi írása ellen írt (RMK I. 505)[4]. A possessori bejegyzések közül egyik sincs dátumozva, de mivel tudjuk, hogy ez a pap a 17. sz. első felében élt, biztosan sorolhatjuk ennek a kornak az ex librisei közé. Egyszersmind kézzel fogható bizonyítékai annak, hogy a katolikus ellenreformáció vitairatait az evangélikus lelkészek is megőrizték és gondozták könyvtárukban.

DANIELIZ GÁSPÁR ismeretlen eredetű tulajdonos, aki az ex librisét 1663-ban írta bele Pázmány vitairatába, amelyet a zsolnai szinódus résztvevői ellen 1612-ben (RMK II. 348)[5] írt.

PASTEY (PASTAY?) TÓBIÁS ismeretlen származású kanonok 1637-re dátumozott kézírásos ex librist hagyott hátra az 1625-ben kiadott 4 nyelvű esztergomi szertartás-könyvben (RMK II. 439)[6].

PETRACHICH KÁROLY 1640-re dátumozott kézírásos ex librise Veresmarti 1638-ban megjelent *Magyar meditációk* könyvében van (RMK I. 684)[7]. Erről a tulajdonosról semmit sem tudunk, de saját feljegyzéseiből kitűnik, hogy abban az időben, amikor a könyvet elolvasta, még diák volt. (ad huc studiosum).

FABRICIUS JAKAB 1641. jan. 2-án adta ajándékba Imrichovics Tamásnak a fent említett esztergomi szertartáskönyvet 1625-ből (RMK II. 439) (l. 6. jegyz.). Ha feltételezzük, hogy Fabrícius volt a könyv tulajdonosa, meg kell állapítanunk, hogy a könyv a possessori bejegyzések szerint 5 év alatt 3 különböző tulajdonos birtokában volt.

KÖRMENDY MIHÁLY volt egyik tulajdonosa Pázmány Péter 1623-ból származó összes vitairatát tartalmazó 2. kiadásban megjelent könyve megkímélt példányának (RMK I. 532)[8]. Az ex librise 1649-ből származik.

[1] (PÁZMÁNY Péter): *Penicvlvs Papporvm Apologiae Solnensis Conciliabvli ... Posonii.* In: *Aula Archiepiscopali.* ... M.DC.X. /=1610/. /II/ – 102 l.

[2] *Vectigal Regium.* Posonii ... M.DC.XII. /=1612/. /XX/ l.

[3] PÁZMÁNY Péter: *Az, Igazsagnak, Gyeozedelme* ... Posonban, M.DC.XIV. /=1614/ ... /VIII/ – 96 /IV/ l.

[4] (PÁZMÁNY Péter): *Reovid Felelet Ket Calvinista Keonyvecskere* ... M.DC.XX. /=1620/ /S.l., t./ /II/ – 72 l.

[5] (PÁZMÁNY Péter): *Logi Alogi, Qvibvs Baptae Calamosphactae* ... Posonii, M.DC.XII. /=1612/. 254 – /I/ l.

[6] *Rituale Strigoniense* ... Posonii In: *Aula Archiepiscopali* ... M.DC.XXV. /=1625/ /VIII/ – 327 l.

[7] /VERESMARTI Mihály/: *Az Igaz Isteni Tiszteletnek Tiszta Tüköre:* ... Posomban, M.DC.XXXVIII. /=1638/ ... 237 – /V/ l.

[8] PÁZMÁNY Péter: *Igassagra Vezerlö Kalavz* ... Posomban ... M.DC.XXIII. /=1623/ ... /XXVIII/ – 1066 l.

BORCSICZKY GYÖRGY nem írt dátumot Kéry János skolasztikus filozófiai gyűjteményét tartalmazó könyvének ex librisére (RMK II. 1325)[9]. A fennmaradt archív források szerint, amelyben Iványi közzéteszi[10], hogy ez a possessor 1651–52-ben Sopronban I. Batthyányi Ádám gróf szolgálatában állt, aminek alapján feltételezem, hogy ex librise a 17. századra vonatkozik.

WINCKLER JAKAB PHILIPP Pozsonyban működő német evangélikus pap 1669-ben nem megjelölt napon egy ismeretlen dedikátortól ajándékba kapta Jaros István enkomiumát, amelyet Schiltpacher János György pozsonyi orvos tiszteletére állítottak össze 1670-ben (RMK II. 1249a)[11]. Bár ez a jegyzék nincs dátummal ellátva, Winckler Jakab Ph. ismert biografikai adatai alapján feltételezzük, hogy biztosan a 17. századra vonatkozik.

SÖLNDNER GÁSPÁR lőcsei jegyzőnek, a Szepesi Szék ülnökének volt a könyvtárában a possessori feljegyzés szerint Schön Gáspár selmecbányai rektor teológiai disputája, amelyet az eperjesi Andreas Lipko védett meg, és ezen iskola számára 1670-ben a pozsonyi evangélikus könyvnyomdász, Gottfried Gründer nyomtatott ki (RMK II. 1250)[12]. A hibás példány kézírásos ex librise nehezen olvasható, úgyhogy ennek a possessornak azonosításában nem vagyok egészen biztos, de a jegyzék hiányos dátumozása ellenére működésének ismert adatai szerint biztosan a 17. századba tartozik.

BALON PÁL ex librisét 1661. (szeptember 22 ?-re) keltezte Balásfi 1616-ból származó ellenreformációs vitairatában (RMK I. 467)[13], amelyet Zvonarics Imre és Nagy Benedek reformátorok ellen írt. Ebből, de néhány további esetből is megállapíthatjuk a könyv tartalmának hosszan tartó aktualitását vagyis a tényt, hogy kiadása után csaknem 50 évvel sem ment ki a forgalomból, és nyilván állandóan keresett és olvasott volt.

APONYI BALÁZS (17. sz.) Bars megye főispánja, az aponyi nemesi család sarja Kempis Tamás teológiai írása magyar fordításának tulajdonosa volt (RMK I. 811)[14], melyet 1648-ban adtak ki, de az említett possessori adat 1669-re van keltezve, ami szintén bizonyítéka annak, hogy népszerűsége hosszan tartó.

CHRISTAN MIHÁLY – Nádasi 1665-ből származó magyar meditációjának possessora volt, amely a nagyszombati és győri Szüz Mária Kongregáció egyesületnek van címezve (RMK I. 778)[15]. Ex librise a keltezés szerint 1669-ből származik, vagyis még 24 évvel a kiadása után is keresett volt az olvasók körében.

NITTRAY JÁNOS galántai pap 1673.szeptember 21-én írta be ex librisét Káldi vasárnapi és ünnepi prédikációi magyar nyelven írt nagyon kedvelt, elterjedt könyvébe, amely 1631-ből származik (RMK I. 601, 602)[16].

[9] KÉRY János: *Reverendissimi Patris ... Universae Philosophiae Scholasticae.* Tomvs Primvs .. Posonii, Imprimebat Gottfriedus Gründerus. M.DC.LXXIII. /=1673/. /XIII/ – 354 l. – Tomus Secundus. Posonii, Gottfriedus Gründerus, Anno M DC LXXIII. /=1673/. – Tomus Tertius. Imprimebat Godefridus Gründerus Posonij, 1673. /VI/ – 472 l.

[10] IVÁNYI Béla: *A magyar könyvkultúra multjából.* Szeged, 1983. l. 279. jegyzékszám 455, 456, 457. ISBN 963 481 815 5

[11] JAROS István: *Encomivm ... Joannis Gregorii Schiltpacher ...* 1670. Posonii ... Gottfriedus Gründer. /VIII/ l.

[12] SCHÖN Gáspár: *Positionum Theologicarum Decas III. De Deo ...* /1670/ ... Posonii ... Gottfriedus Gründer. /VI/ l.

[13] BALÁSFI Tamás: *Csepregi Iskola ... Posonban.* M.DC.XVI. /=1616/ ... /XX/ – 472 (recte: 470) – /I/ l.

[14] THOMAS von Kempen: *Kempis Tamasnak Christvs Követeservel Négy könyvei ...* Posomban Aksamitek Zacharias által 1648. /VIII/ – 485 l.

[15] /NÁDASDI János/: *Maria Aeternitatis Beatae Porta Sancta ...* 1645, /S. l., t./ /VIII/ – 188 l.

[16] KÁLDI, György: *Az Innepekre- Valo Predikatzioknak Elsö Resze ...* Posonban Rikesz Mihaly. M.DC.XXXI. /=1631/ ... /II/ – IV– 598 – /XII/.

VILHEIM DE (P)RAHEIM a szepesi kamara levéltárosa, levéltárából 1682. okt. 5-én a fent említett 1676-ból származó adómódosítások egyik példányát adta (RMK II. 1388)[17] a nevezett késmárki tricesimátornak.

(W)RANAKOVA AZUR volt a tulajdonosa Etienne Binet „Szivrcskés könyv"-ének Hajnal Mátyás magyar fordításában, amely 1642-ben jelent meg (RMK I. 730)[18]. Ennek az ismeretlen származású, lengyel nevű nőnek az ex librise 1672-ben volt a könyvbe beírva, vagyis pontosan 30 évvel a könyv kinyomtatása után.

FARKAS (ÁDÁM?) (1657–) jezsuita és korponai kapitány 1690. dec. 23-án ajánlotta az evangéliumok és epistulák könyvét 1616-ból (ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800.* Budapest: Borda Antikvárium, 1996. 92. jegyzékszám 5.)[19] Petri Imre atyának (valószínű szintén jezsuitának?). A dedikátor keresztneve fölött nincs feltüntetve, de az összes ismert 17. században élt és működött Farkasok biografikai adatai alapján arra következtethetek, hogy ez legvalószínűbben Ádám lehetett.

Ex librisek a 18. századból

EGERLAND JÁNOS ex librisét 1708. nov. 10-én írta bele Dávid Titius (Čaplovič, Ján: *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700.* Martin, Matica slovenská, 1972. jegyzékszám XCIII.)[20] pozsonyi evangélikus pap könyvébe, amelyet a magyarországi evangélikusok és a pozsonyi evangélikus líceum pedagógusai használtak az oktatásban. Ez a német katekizmus 1694-ben jelent meg Reznóban de kiadója, a pozsonyi könyvkereskedő Schäffer Kristóf János volt, aki terjesztette is a városban. A könyv használata eszerint átnyúlik a 18. századba.

SZONKOLYI LÁSZLÓ tulajdonosa volt Sallai István könyve analizált példányának, amely Pázmány Péter védelmére írt ellenreformációs vitairatot tartalmazott, és 1630-ban jelent meg (RMK I. 595)[21]. Ez a possessori jegy 1711-ben van keltezve.

MZPD(?) ismeretlen possessor, aki így jelölte magát a fent nevezett Sallai vitairatot tartalmazó példányán 1737-ben (RMK I. 601)[22].

DOBAI SZÉKELY SÁMUEL (1704–1799) író, jogász, nyelvtantanító Eperjesen. Volt a könyvtárában az uralkodói adómódosítás könyvének egy analizált példánya 1676-ból (RMK II. 1388) (l. 17. jegyz.), miközben ex librise 1739-ben van keltezve.

ROSTI ANTAL a possessori bejegyzés szerint 1748-ban volt tulajdonosa Káldi vasárnapi prédikációs könyvének (RMK I. 601) (l. 22. jegyz.), amelyet 1631-ben adtak ki.

KÁLDI György: *Az Vasarnapokra- Valo Predikatzioknak Elsö Resze* ... Posonban Rikesz Mihaly, M.DC.XXXI. /=1631/ ... /II/ – X – 743 – /XXXVII/ l.

[17] *Vectigal Regium Reformatum.* Recusum Posonij ... Joannis Gregorij Zervveg. Anno 1676. /XLI/ l.

[18] /BINET, Etienne/: *A Jesus Szivet-Szeretö Szívek* ... Posomban, M.DC.XLII. /=1642/ ... /XI/ –261 (recte: 262) l.

[19] (KOPCSÁNYI Márton): *Az Evangeliumok es epistolak* ... Becsben /a címlap Pozsonyban/ 1616. /15/ – 153 – /146/ – /17/ l.

[20] /TITIUS, David?/: *Evangelischen Gottes-Dienstes-Oder Bet-Stunden...Kirchen-Lehr-Ordnung...verlegt von Jphann Christoph Schäffer.* Im Jahr 1694. /S. l., t./, /XXIV/ – 288 l.

[21] SALLAI István: *Io Nemes Varadnak Gyenge Orvoslasa* .. Posomban. M.DC.XXX. /=1630/ ... /VIII/ – 314 – /IV/ l.

[22] KÁLDI György: *Az Vasarnapokra- Valo Predikatzioknak Elsö Resze* ... Posonban Rikesz Mihaly, M.DC.XXXI. /=1631/ ... /II/ – X – 743 – /XXXVII/ l.

ZIMAN ANDREAS 1760-ban írta be ex librisét Feuktius Jakab ellenreformációs vitairata magyar fordításának (RMK I. 705)[23] akkor már 120 éves példányába.

CSEPCSÁNYI BATISZ JÁNOS tulajdonosa volt Pázmány a zsolnai szinódus határozatai ellen írt 1611-ből származó vitairatának (RMK II. 344)[24], miközben ex librisét 1767-ben írja alá.

SZEBENI JÁNOS könyvtárában a possessori bejegyzés szerint 1781-ből volt Pázmány Péter magyar imakönyvének egy 150 éves példánya (RMK I. 604)[25], amely a 17. században csak Szlovákia területén hatszor (ebből Pozsonyban háromszor) jelent meg, de kedvteléssel használták még a 18. században is.

JÁRY BONIFÁC Budapesten szerezte be könyvtára számára 1788. okt. 29-én Káldi 1631-ben megjelent vasárnapi prédikációit (RMK I. 601) (l. 22. jegyz.).

HRABOVSZKY JÓZSEF szenátor nyomtatott ex librise 1794-ben van keltezve Kéry János szerző 1672-ben kiadott a törökellenes harcok történetéről szóló könyvében (RMK II. 1313)[26]. Ebben az évben ajándékozta ez a könyvgyűjtő könyvtárát a pozsonyi líceumnak.

JESZENÁK ISTVÁN DE KIRÁLYFIA és JESZENÁK JÁNOS köznemesek a Dunaszerdahely melletti Tejfaluról származó Hieronymus Drexel katolikus meditációs könyve magyar fordításának előlapján van nyomtatott ex librise 1643-ból (RMK I. 747)[27]. Eredetileg ez a könyv Jeszenák István magánkönyvtárában volt elhelyezve, aki könyvgyűjteményét 1777-ben báró Jeszenák Jánosnak adta át. János neve után az ex librisen 1799 nyomtatott évszám jelenik meg, ami szerint nyilvánvaló, hogy a könyvben legkorábban ebben az évben lehetett beragasztva. Egyetlen biografikus szótárban sem szerepel ezeknek a Jeszenákoknak a neve, úgyhogy nem tudom kik, sem hogy milyen rokoni kapcsolatban voltak (lehet szó apa-fiú rokonságról?), báró Jeszenák Pál de Királyfia királyi tanácsos (?–1772 ?) leszármazottai voltak, aki Pozsonyban is működött, és a 18. sz. első felében építtette fel reprezentatív családi könyvtárát. Jeszenák István és János magánkönyvtárában volt Wiedermann Éliás bécsi nyomtatvány-példánya kiváló osztrák személyiségek fényképével, amit az RMK II. 669[28] tévesen jelölt pozsonyi nyomtatványként a pozsonyi ajánlás keltezése szerint 1646-ból. Sorrendben a 3. ebből a produkcióból az 1669-ben megjelent országgyűlési törvények nyomtatványa (RMK II. 395)[29], amelyből egy példány szintén megtalálható könyvtárukban.

Ex librisek a 19. századból

GÖMÖRY ISTVÁN (17–18. század) Győrből származó orvosdoktor 1802. februárjában ajándékozta a pozsonyi evangélikus konventnek Pázmány ünnepre és vasárnapra szóló magyar katolikus prédikációit 1636-ból (RMK I. 663)[30]. Valószínű, azelőtt ez magán-könyvgyűjteményébe tartozott.

MOSSÓCZI INSTITÓRISZ MIHÁLY (1732–1803), köznemes író, tanító, evangélikus pap, a pozsonyi líceum tanára. Gazdag könyvgyűjteménye volt, amelyet 1803-ban saját kézírásos verses köte-

[23] FEUKTIUS, Jakob: *Öt rövid Predikátzio* ... Posonban, M.DC.XL. /=1640/ ... /II/ – VI – 181 – /III/ l.

[24] (PÁZMÁNY Péter): *Penicvlvs Papporvm Apologiae Solnensis Conciliabvli* ... Posonii. In: *Aula Archiepiscopali*, ... M.DC.XI. /=1611/ /II/ – 105 l.

[25] PÁZMÁNY Péter: *Imadsagos Könyv* ... Posonyban, M.DC.XXXI. /=1631/ /XLVIII/ – 571 – /IX/ l.

[26] KÉRY János: *Martis Turcici Ferocia* ... (Posonii, imprimebat Gottfriedus Gründer. Anno M.DC.LXXII. /=1672/). /CCXVI/ l.

[27] DREXELIUS, Hieronymus: *Elmelkedesek Az Örökke-valoságrol* ... Posonban, M.DC.XLIII /=1643/ – /XLVIII/ – 480 l.

[28] WIEDEMAN, Elias: *Comitium Gloriae Centum*... /S. l., t./, /IV/ l. – 100 rézkarcolat

[29] *Articuli: Articvli Dominorvm Praelatorvm ... ad: ... XXVI*: Mensis Maij Anni M.DC.XIX /=1619/... /S. l., t./ /IV/ l.

[30] PÁZMÁNY Péter: *A Romai Anyaszentegyház ... Predikatziok* ... Posonban, M.DC.XXXVI. /=1636/ ... /XXX/ – 1248 l.

tével és tanulmányaival együtt a pozsonyi líceumi könyvtárnak adományozott. A 17. századi pozsonyi könyvnyomdák termékeit nyomon követve látjuk, hogy Pázmány vitairat-gyűjteményének első kiadása 1613-ban (RMK I. 443)[31], Sallai, Pázmány Péter védelmére írt vitairata (RMK I. 595) (l. 21 jegyz.) és Ján Büringernek, a pozsonyi líceum hajdani rektorának latin-német grammatikája (RMK II. 1248)[32], amelyet 1670-ben állított össze iskolája használatára, is ott jelent meg.

FRAKNÓI VILMOS (FRANKL) a filozófia doktora, váradi kanonok a Magyar Tudományos Akadémia igazgatói választmányának tagja possessora Sallai István magyar katolikus vitairatának, amelyet 1630-ban (RMK I. 595) (l. 21. jegyz.) Pozsonyban adtak ki. Ex líbrise 1879-ben van keltezve.

Keltezetlen ex librisek

A Máriatölgyesi ILLÉSHÁZI könyvtár fondjában szerepelt az 1612-ből származó (RMK II. 349) (l. 2. jegyz.) adómódosítás könyv nyomtatványa. Ez a példány kiadása óta gróf Thurzó György magyar palatínusé volt a possessori bejegyzések szerint. További keltezetlen nyomtatott ex librist a máriatölgyesi Illésházi Könyvtárban Eszterházi Miklós ellenreformációs leveleit tartalmazó könyvében találunk, amelyet I. Rákóczi Györgyhöz, a Habsburg ellenes felkelés vezetőjéhez intézett, és 1644-ben jelent meg nyomtatásban.(RMK I. 762)[33].

KUBÍNYI PÉTER (1765–1835) Nyústyáról származó földbirtokos, királyi tanácsos a vaskohászat egyik legnagyobb vállalkozója Szlovákia területén, a Kishonti Művelt Társaság társalapítója. Nála volt elhelyezve a társaság könyvtára, Kempis Tamás teológiai írásának magyar fordítása az ő tulajdonában volt (RMK I. 811) (l. 14. jegyz.), de ex librisét nem keltezte. Mivel a 17. és 18. század fordulóján élt, nehéz megmondani, kb. mikor szerezte a könyvet.

SZIRMAY TAMÁS magyar író, a város gyalogos századának ezredese. Keltezetlen possessori bejegyzést hagyott hátra az 1676-ban kiadott királyi adómódosítások könyvében (RMK II. 1388) (l. 17. jegyz.). Csak életének és működésének néhány ismert adata alapján keltezhetjük a 18. század első felére, mivel tudjuk, hogy 1704 és 1747 között néhány asztronómiai könyvet adott ki.

BOCSKAI GYÖRGY meg nem nevezett napon ajánlotta Pázmány prédikációs könyvét 1636-ból (RMK I. 663) (l. 30. jegyz.) (pro refrigerio) szó szerint: „a lélek lehülésére" címmel barátjának Pitinger Ferencnek. Nyilván mindketten evangélikus hitvallásúak voltak.

BÜKY JÓZSEF volt a következő possessora Pázmány magyar nyelvű katolikus prédikációi fenti példányának (RMK I. 663) (l. 30. jegyz.).

BARTÓK FERENC volt possessora Káldi magyar katolikus vasárnapi prédikációinak 1631-ből (RMK I. 601) (l. 22. jegyzet).

JANKOVICS (JANKOVICH ?) ex librisét Canis Péter magyarra fordított 1624-ben kiadott (RMK I. 544)[34] katekizmusába írta bele. Ő sem tüntette fel a keresztnevét, sőt az évszámot sem.

DRAGOVANICKY GYÖRGY volt a tulajdonosa az „Utitárs" című magyar imakönyv 1643-ban Pozsonyban 2. kiadásban megjelent egyik példányának (RMK I. 1607)[35].

[31] PÁZMÁNY Péter: *Isteni Igazsagra Vezerleo Kalavz* ... Posonban, M.DC.XIII. /=1613/ ... /XXIV/ – 816 l.

[32] BÜRINGER János: *Nomenclator, et Index tam Nominum ... Posoniense.* Posonii ... Gottfredus Gründerus ... /1670/. /LXXX/ l.

[33] ESZTERHÁZI Miklós: A Magyar-Orszagi Palatinusnak ... Leveleinek igaz Pariája. Posonban M.DC.XLIV /=1644/ – 44 l.

[34] CANISIUS Péter: *Keresztenyei Tvdomany ... képekkel kiegyzettetet.* Augustában, 1618. (Nyomtatták Posomban, M.DC.XXIV. /=1624/ ...) /II/ – 147 – /II/ l.

[35] *Utitárs /Azaz Reggel, s Estve ... Imádságok, .../*Pozsony, 1643/. /XXXVI/ – 396 megőrzött old.

GALI GERGELY keltezés nélkül írta alá mint tulajdonos Balassa Bálint és Rimai János magyar imakönyvét 1676-ból (RMK I. 1207)[36].

ZORANICS LÁSZLÓ volt tulajdonosa az esztergomi szertartáskönyv Pozsonyban kiadott megkímélt példányának 1625-ből (RMK II. 439) (l. 6. jegyz.).

TRENCHINI (TRENCSÉNYI) ISTVÁN volt possessora Nádasi János latin nyelvű officiájának 1650-ből (RMK II. 734)[37].

VIETÓRISZ LÁSZLÓ a Szenice melletti Nagykovalló és Horóc ura a Trencsényi kerületben, akinek feltételezem gazdag magán könyvgyűjteményében volt az Üdvözült Anya, Dicsőséges Szüz Mária széles körben mondott miséjének egy példánya (RMK I. 745)[38], amit Némethi Jakab készített Nyári Krisztina könyvkiadó leánya, Eszterházi Julianna számára és 1643-ban névnapjára ajándékozta. A könyv belső lapjára van beragasztva a possessor nyomtatott ex librise a címerével együtt.

LEGRELEN JOSEPHA az említett officia következő tulajdonsa (RMK I. 745) (l. 38. jegyz.).

(G)LOCZKA M. ex librisét Etienne Binet szivecskés emblémával ellátott imakönyvébe írta bele 1642-ből (RMK I. 730) (l. 18. jegyz.), amelynek magyar fordítását szintén megőrizte.

DUKÁTH ÁDÁM volt a tulajdonosa Pázmány vitairat-gyűjteménye utolsó kiadásának 1637-ből (RMK I. 673)[39].

BAKSAI MIHÁLY hédervári plébános volt a tulajdonosa Balásfi Tamás magyar katolikus vitairata egyik megkímélt példányának 1616-ból (RMK I. 467) (l. 13. jegyz.).

TALABÉR LÁSZLÓ könyvtárában megőrizte Sallai magyar katolikus vitairatát, amelyet 1630-ban Pozsonyban adtak ki Pázmány Péter esztergomi érsek védelmére (RMK I. 595) (l. 21. jegyz.).

NOZDROVICZKY ISTVÁNNAK a könyvei között volt Veresmarti magyar vitairata 1637-ből (RMK I. 697)[40].

BÁLINTFFI ISTVÁN possessorként írta alá magát a Kopcsányi által összeállított Bécs-pozsonyi vegyes eredetű evangéliumok és episztulák könyvében 1616-ból (Ecsedy, 1996. 92) (l. 19. jegyz.).

SZAN(R)ICZKY ELEONÓRA volt a tulajdonosa Büringer János pozsonyi evangélikus rektor 1670-ben kiadott latin-német grammatikájának (RMK II. 1248) (l. 32. jegyz.), amelyet a pozsonyi evangélikus líceum oktatásban használt.

Intézmények

A *Nagyszombati Jezsuita Kollégium* a possessora Székhelyi Miklós filozófiai disputája nyomtatásának 1638-ból (RMK II. 530)[41], amelyet Pozsonyban a nagyszombati egyetem megrendelésére adtak ki. A possessori bejegyzés a nyomtatvány kiadásának évével van keltezve (1638). A Nagyszombati Jezsuita Kollégium könyvtára eszerint folyamatosan gyűjtötte és őrizte meg az ottani egyetem hallgatóinak disputáit. Ezenkívül az iskola könyvállományában volt nyilvántartva

[36] BALASSA Bálint – RIMAY János: *A Néhai ... Istenes Eneki ...* Posonban faber Mihály által 1676. /XI/ – 702 (recte: 705) l.

[37] NÁDASI János: *Annus Crucifixi Dei Jesu ...* Posonii Typis Coll. S. I. Anno M.DC.L. /=1650/ /XXI/ – 479 l.

[38] *Officium B. M. Virg. Az-az Aszszonyunk Szüz Marianak ...* Posonban, 1643. /II/ – XXXXVI – 430 – /II/ l.

[39] PÁZMÁNY Péter: *Hodoegus. Igazsagra- Vezerlö Kalavz ...* Posonban ... M.DC.XXXVII. /=1637/ ... Találtatik Nagy-Szombatban /XII/ – 1073 – /VII/ l.

[40] VERESMARTI, Mihály: *Intö S Taníto levél ...* Posomban, M.DC.XXXIX. /=1639/ ... /II/ – XXVI – /IV/ – 298 – /XXIX/ l.

[41] SZÉKHELYI, Miklós: *D. T. O. M. A. Nicolai Szekhelyi ... Exercitatio Philosophica ...* Posonii. (1638). /IV/ – 20 l.

1632-ből két ellenreformátor nyomtatványa, Balásfi Tamás jezsuita vitaíró 1616-ból (RMK II. 368, RMK I. 468)[42], 1690-ben volt katalogizálva Pázmány Péter magyar katolikus vitairatának nyomtatványa 1671-ből (RMK I. 1124)[43] és Kempis közkedvelt teológiai írásának magyar fordítása 1648-ból (RMK I. 811) (l. 14. jegyz.).

A *Nagyszombati Ferencesek Konventje* megőrizte a Sigray Ferenc által 1675-ben kiadott katolikus passiókat (RMK I. 1375)[44], a nagyszombati ferencesek azonban nem tüntetik fel a keltezést, vagyis az adatokat arról, hogy mióta volt a könyv a könyvtárukban (vagy könyvgyűjteményükben) katalogizálva.

A *Lőcsei Jezsuita Kollégium* 1712-ben beírta katalógusába Káldi magyar nyelvű Vasárnapi prédikációk könyvének egyik megkímélt példányát, amely 1631-ből származik (RMK I. 601) (l. 22. jegyz.).

A *Szakolcai Jezsuiták Kollégiumá*nak könyvállományában volt egy nyomtatvány 1647-ből a Pozsonyban alapított Szüz Mária, Anya Egyesület vallásos céljaira (RMK I. 797)[45]. A könyvet 1731-ben katalogizálták, a possessori bejegyzést is akkorra keltezték.

A *Szakolcai Jezsuiták Konventje* könyvtárában megőrizte Leonardo Lessio katolikus vitairatának magyar példányát Veresmarti fordításában 1640-ből (RMK I. 706)[46], de az ex libris nincs keltezve, tehát nem tudjuk a possessori adat dátumát.

A *Szakolcai Jezsuiták Rezidenciája* könyvtárának birtokában volt a Magyar Királyság minden védőszentjéhez szóló liturgikus könyv, amelyet Pozsonyban adtak ki 1650-ben (RMK II. 737)[47]. A possessori bejegyzés nincs keltezve. További ex librise már keltezve van 1661 évre, Veresmartinak A magyar meditációk könyvében található 1638-ból (RMK I. 684) (l. 7. jegyz.).

A *Trencsényi Jezsuita Noviciátus* könyvtárának katalógusába 1655-ben jegyezték be Peter Canisius katolikus katekizmusának magyar nyelvű fordítását 1624-ből (RMK I. 544) (l. 34. jegyz.). Ezenkívül birtokában volt még egy magyar katolikus katekizmus, amelyet Pozsonyban névtelenül adtak ki (RMK I. 1576)[48] 1640 és 1650 között. Ezt is 1655-ben katalogizálták.

A *Pozsonyi Szent Erzsébet kolostor* könyvtárában van a Szent Bonaventúra rend előírásainak magyar nyelvű fordítása 1677-ből (RMK I. 1218)[49]. A könyvben az ex libris nincs keltezve.

A *Ferencesek Galgóci Konventje* tulajdonosa Pázmány a zsolnai szinódus és határozatai ellen irányuló vitairata analizált pédányának, amelyet 1610-ben Pozsonyban adtak ki (RMK II. 336) (l. 1. jegyz.).

A *Ferences Kolostor a csallóközi Szentantalban* ex librisét Pázmány Péter vitairat-gyűjteményére jegyezte be 1623-ból (RMK I. 532) (l. 8. jegyz.).

[42] BALÁSFI Tamás: *Echo Christiana Et Catholica* ... Impressum Anno Domini M.DC.XVI. /=1616/ ... /II/ – 188 – /I/ l.

(BALÁSFI, Tamás): *Epinicia Benedicto Nagi ... Posonii.* In: *Aula Archiepiscopali*, Anno M.DC.XVI. /=1616/ /XXIV/ l.

[43] PÁZMÁNY Péter: *Bizonyos Okok* ... Posonban, Gründer Gottfried által. M.DC.LXXI. /=1671/. /XXXV/ l.

[44] *Speculum Passionis Domini ... Franciscum Sigray* ... Reimpressum Posonii, Typis Joannis Gregorij Zerweg ... M.DC.LXXV. /=1675/. /II/ – CCVII – /I/ l.

[45] *Maria Halalra Valtaknak* ... Posomban 1647 ... Aksamitek Zacharias által. /II/ – 30 l.

[46] LESSIUS, Leonhard: *Tanáchkozás, Mellyet Kellen ... Magarrá, Veresmarti Muhály* ... Nyomtattatott M.DC.XL. /=1640/ ... Posonban /LII/ – 292 – /XX/ l.

[47] Officia *Propria Sanctorum Patronorum regni Hvngariae* ... Posonii, Zypis Coll. Societatis Jesu. Anno M.DC.L. /=1650/ /IV/ – 48 l.

[48] *Keresztyeni Tvdomanynak* ... Elseo Resze. /S. l., t., a./ (1640–1650 között). 40 – /VIII/ l.

[49] BONAVENTURA Sz.: *Szent Bonaventura ... rend-Tarto* ... Posonban, Zerweg Janis Gergely által 1677. /IV/ – 582 l.

A *Szegedi Ferencesek konventje* könyvtárában megőrizte Leonardo Lessius katolikus ellenreformációs vitairatának magyar nyelvű fordítását 1611-ből (RMK I. 431)[50], azonban kéziratos ex librisén nincs keltezés.

A *Lepoglavi Kolostor* possessori adatát 1672-ben keltezte Hajnal, Keresztúri Pálnak címzett ellenreformációs vitairatában 1640-ből (RMK I. 704)[51]. Ugyanebben az évben volt könyvtárában katalogizálva Veresmarti magyar meditációi 1638-ból (RMK I. 684) (l. 7. jegyz.).

A *Novai Kolostor* könyvgyűjteményében van többek között az „Utitárs" magyar nyelvű imakönyv pozsonyi második kiadásának egyik példánya 1643-ból (RMK I. 1607) (l. 35. jegyz.). Kézzel írott ex librise 1696 év (szept. 20-ára ?) van keltezve.

A *Szabolcsi (Zaból) Jezsuita Kollégium*ban fennmaradt egy keltezetlen possessori bejegyzés egy névtelentől származó katolikus teológiai írást tartalmazó könyvön 1671-ből (RMK I. 1123)[52].

A *Leöbeni Jezsuita Kollégium*ban fennmaradt egy keltezetlen possessori bejegyzés Pázmány magyar imakönyvében a pozsonyi utolsó kiadásból 1650-ből (RMK I. 836)[53].

A *Báti Konvent* könyvtárában egyebek között található Kéry skolasztikus filozófiáról írt nyomtatványa 1673-ból (RMK II. 1325) (l. 9. jegyz.), de a possessori bejegyzésén nincs dátum..

A *Halasi Reformált Evangélikus Gimnázium* megszerezte könyvtára számára Szabó Lajos közvetítésével 1873-ban mint újévi ajándékot Nyéki Vörös Mátyás magyar verses imakönyvét 1636-ból (RMK I. 664)[54]. A könyv jól megkímélt példányához van csatolva az abból az időből származó levelezés, amely szerint ezt a könyvet tartották az egyik legnagyobb értéknek abból, amit a könyvtár abban az időben gondozott. Ugyanis több mint 240 éves, régi kiadású könyvről volt szó.

Azonkívül sok kiadást ismerünk doktor Todoreszku Gyula és felesége, Horváth Aranka magánkönyvtárából, vannak ott a Magyar Királyi Egyetem possessori bélyegzőjével ellátott kiadások, legtöbbje pozsonyi nyomtatású a 17. századból, amely az Állami Széchényi Könyvtárban van beiktatva eredetileg Széchényi Ferenc könyvtárából, amely alapját képezte a Magyar Nemzeti Könyvtárnak a megalapításakor. Itt írások találhatók a Csáky-család hagyatékából, de ezeken semmilyen possessori bejegyzés sincs feltüntetve[55]. Némely példányon találhatunk Vigyázó Ferenc vagy Horvát István könyvtárából származó pecséteket. Ezek a Pozsonyi Liceum könyvtárában voltak feldolgozva, és az iskola könyvtárának, illetve a Pozsonyi Evangélikus Konfessziónak tulajdonai voltak. Mindegyik tartalmazza a proveniens bélyegzőt. Az egyik nyomtatványon a hermannstadti Bruckenthal Múzeum bélyegzője van.

MARTA FÓRIŠOVÁ

[50] /LESSIUS, Leonhard/: *Tanacskozas, Mellyiket Kellyen Az ... Magyarrá forditattot* ... Posonban, M.DC.XI. /=1611/ /XVI/ – 271 l.

[51] /HAJNAL Mátyás/: *Ki-Tett Czégér* ... Posomban, M.DC.XL. /=1640/ ... /II/ – 252 – II/ l.

[52] *Külömbözö Vallasoknak* ... Posonban, Gründer Gottfried által. 1671. /XXVII/ l.

[53] PÁZMÁNY Péter: *Imadsagos Könyv* ... Posonyban, M.DC.L. /=1650/ ... /XLVIII/ – 571 – /IX/ l.

[54] /VÖRÖS Mátyás (Nyéki)/: *Tintinnabulum Tripudiantium* ... Posonban, 1636 ... /II/ – 118 l.

[55] A Csáky – család tulajdonára mutatnak a Budapest MOL – ban hagyatékuk dokumentumaiban megőrzött nyomtatványok.

Vers- és jogtörténeti adalék 1647-ből. 1. F. Postma és J. van Sluis *Auditorium Academiae Franekerensis* című repertóriumának (Postma, F. – Sluis, J. van szerk. 1995) két tételében is szerepel Igaz Kálmán: *1.* Az „Orationes & Disputationes sub praeside" fejezet 56/1651.4a tételében mint a *Compendiolum Socinianismi confutatum* (Franeker, 1651) című kötet első három disputációjának respondense és *2.* A „Miscellanea" fejezet M/1647.2 tételében mint az L. Banckot köszöntő füzet magyar nyelvű versének a szerzője.

2. Az Apáczai Csere János gyulafehérvári beszédében (1653) méltatólag (Apáczai Csere János 1979: 650), a „Magyarok, jámborok, szómat meg halljátok..." kezdetű, kevéssel későbbi paszkvillusban gúnyos hangon (RMKT XVII/9, 348), Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájának* (1662–1664) hatodik részében (Szalárdi János 1980: 582) elismeréssel említett Igaz Kálmán életútját Herepei János vázolta egyik – első ízben 1925-ben közreadott – cikkében (HEREPEI János 1966).

3. A *Compendiolum* könyvészeti leírása az RMK III.-hoz készült *Pótlások, kiegészítések, javítások* 2. füzetében (1991) olvasható a 6308. tételszám alatt.

4. Az L. Banckot köszöntő füzet címlapadatait a Provinciale Bibliotheek van Friesland (Leeuwarden) Pb 12915 jelzetű példányának fénymásolatáról idézem (vö. RMNy 2166):

> *Applavsvs academici honori & famae.* Clarissimi & Consultissimi Viri, D. Lavrentii Banck, Norcopensis Gothi, Philosoph. & J. U. D. cum bonorum omnium voto ad Professionem Juris in Celebri Academia Franequerana, Ad diem XV. Martij. publice introduceretur. A Sincerioribus amicis dicti, dedicati & consecrati. Franekerae, Excudebat Idzardus Alberti, Typographus in Academia Franequerana, 1647.

5. Úgyszintén fénymásolatról közlöm Igaz Kálmánnak a füzetben szereplő, rímes disztichonokban fogalmazott versét (a közlésben három betű, illetve betűelem egykorú változatát ma használatos betűvel, illetve betűelemmel helyettesítve):

Epigramma vngaricvm
Eorvendezo versek
Io dolog a' tudomány; mert ollyat félre tassit S. hany
Mi bölcznek oczmány téstnekis hogyha sovány,
Gyüyt gazdagságot, gyorsit, gyarapul gyökerében,
Bátran beszédem B A N K bizonytsa bátor.
Allyatok itt Ifiak, igazat ha igyekésztek itelni,
Halgassátok B A N K T, olt belétek tudománt.
Zengyenek á Musikák (mert B A N K Professor erik) S. ök
Kérjenek Istentúl B A N K N A K igáz tudománt.
Igaz Kalmany által irattattak

6. Az üdvözlő vers címzettje, L. Banck (Banco, di Banco) 1647 és 1662 között a jogtudomány tanára volt Franekerben. A tiszteletére írott sorok tehát a 17. századnak nemcsak a vers-, hanem a jogtörténetéhez is szerény adalékul szolgálnak.

7. A fénymásolatok megküldéséért Ferenc Postmát (Amstelveen) illeti köszönet.

MÓZES HUBA

Irodalom

APÁCZAI CSERE János: *A bölcsesség tanulásáról.* (Fordította Orosz Lajos.) = TARNÓC Márton (Szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század.* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó. 1979. 609–655. /Magyar Remekírók/

HEREPEI János: *Kolozsvári Igaz Kálmán.* = HEREPEI János: *Apáczai és kortársai.* Bp.–Szeged, 1966. 344–357. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, II./

POSTMA, F. – SLUIS, J. van (Szerk.): *Auditorium Academiae Franekerensis.* Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843. Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995.

SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónikája.* Bp., Magyar Helikon, 1980. /Bibliotheca Historica/

Pósaházi János: Summás választétel (RMK I 1047). Egy példányról eddig ismeretlen nyomtatott hitvita. Nyolc évvel ezelőtt tenyérnyi könyvecskét kínált eladásra egyik ügyfelünk, aki fiatal kora ellenére nemcsak a régi nyomtatványok ismeretében, hanem azok pénzzé változtatásában is figyelemre méltó tehetségről tett tanúbizonyságot. Ő tudta, mit ad el, a körülvágott, vízfoltos, vékony nyomtatványért 150 000 forintot kért, ami az akkori antikvár könyvárak ismeretében nagyon sok pénznek számított. Én tudtam, mit veszek meg, ezért a kért összeget minden alku nélkül azonnal kifizettem, és így birtokomba került a magyar hitvita irodalom egyik elveszettnek hitt darabja, Pósaházi János *Summás választétel*e.

A XVI–XVII. századi régi magyar irodalom egyik számottevő, mennyiségében is jelentős rétege a polemikus teológiai irodalom. Ismeretes, hogy ezekben a munkákban – ma már alig követhetően – összekeverednek a teológiai érvek és a személyes kihívásként értelmezett, egyéni sértődöttséget tükröző részletek. Ezekkel a többségükben irodalmi stíluskategóriákkal megközelíthetetlen. esetenként nyelvileg is nehezen értelmezhető, gyorsan készült, alkalomhoz kötött írásokkal a kilétüket és a nyomtatványok megjelenését elhallgató vagy rejtjelező szerzők egyidejűleg támadtak és védekeztek, cáfoltak és törekedtek mások meggyőzésére. E kiadványok legfontosabb, jól ismert jellemzői a csiszolatlanság, az ingerült hangvétel, a saját teológiai elképzelések előtérbe helyezése, s a mindezen túllátni nem akarás.

Az elmúlt közel másfél évszázadban tudományos munkák sora foglalkozott a hitvitairodalommal, ezen belül egy-egy szerző munkáival vagy egy időszak, például a XVII. század második felének teológiai vitáival.[1] A téma – ennek ellenére – időről időre, még könyvészeti vonatkozásban is, újra és újra kimeríthetetlennek bizonyul. Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár*a első kötetének megjelenése (1879) után például Révész Kálmán már 1881-ben panaszkodott a XVII. század közepén zajlott hitviták irodalmának hiányosságairól.[2] Amikor Samu János 1901-ben a XVII. század második fele vitáit irodalomtörténeti szempontból vizsgálta, megkerülte a könyvészeti problémát, s összefoglalóan a következőket állapította meg: „Ezzel elsoroltuk a XVII. század második felében lefolyt hitviták szereplőit és műveit. A fölsorolt műveken kivül van ugyan több vitázó munka is, de ezek csak általánosságban támadtak vagy védekeztek s igy inkább theologiai szempontból fontosak."[3] Zoványi Jenő 1925-ben Sámbár Mátyás és Kis István hitvitázó műveivel s az ezekre adott feleletekkel foglalkozott. Az időrendben tárgyalt könyvészeti ismertetések sorozatában a példányról ismert kiadványok tartalmi és egyéb sajátosságai mellett Zoványi számba vette a példányról nem ismert munkákat és azok általa kikövetkeztetett jellegzetességeit is.[4]

[1] HORVÁTH Lajos: *Sámbár Mátyás élete és munkái.* Bp. 1918.; ZOVÁNYI Jenő: *Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek.* = Theologiai Szemle (1.) 1925. 264–271.; SAMU János: *Hitviták a XVII. század második felében.* Irodalomtörténeti tanulmány. Bp. 1901.; RÉVÉSZ Kálmán: *Könyvészeti adalékok a XVII. század második felében folyt hitviták irodalmához.* = Magyar Könyvszemle (6.) 1881. 328–335.

[2] RÉVÉSZ: *i. m.* (1. jegyzet) 328.

[3] SAMU: *i. m.* (1. jegyzet) 49.

[4] ZOVÁNYI: *i. m.* (1. jegyzet) 264–271.

A közelmúltban – újabb példányok hiányában – nehézkesen haladt előre a hitviták könyvészeti adatainak pontosítása és irodalmi szempontokat figyelembe vevő feltárása. A továbbiakban egy példányról korábban ismeretlen nyomtatványt mutatunk be. A kiadvány címlapján a következő olvasható: *Summas valasz-/ tetel./ Amaz tsalóka könyvecskére: ki-/ nek tzégére hogy már./ Harom idves-/ seges kerdes./ Irattatott egy Xeno-cosmus/ szerzetén levö Fráter/ által.*

A rendelkezésre álló könyvészeti adatok és a nyomtatvány összevetése után nem okozott nehézséget megállapítani, hogy a sajtó alól a szerző megnevezése nélkül, a nyomtatás körülményeire utaló adatok elhallgatásával kikerült munka a felsőmagyarországi hitvita (1661–1669) egyik dokumentuma. A katolikus, evangélikus és református részről éveken át tartó vitatkozást Sámbár Mátyás *Harom idvösseges kerdes* címen, először 1661-ben, Nagyszombatban megjelent munkája váltotta ki. A Sámbár mű későbbi, 1672-ben megjelent kiadása címlapján a „harmadszor meg-jobbitva ki-bocsáttatott" kifejezés szerepel. A könyvészeti irodalom ennek alapján jogosan feltételezte, hogy – bár protestáns részről már 1661 óta készültek feleletet adni Sámbár könyvére – a *Három üdvösséges kérdés* második, feltehetően 1663-ban megjelent, jelenleg példányról nem ismert kiadására fogalmazta meg a sárospataki református iskolamester, Pósaházi János az első magyarországi magyar nyelvű feleletet, a *Summás választételt*.[5]

A példányról eddig ismeretlen hitvita azonos a Szabó Károlynál RMK I 1047 számon téves címmel leírt nyomtatvánnyal. Ezt megerősítették Pósaházi János későbbi visszahivatkozásai, amelyeket már a korábbi kutatás is jól ismert.[6] A Szabó Károlynál szereplő cím („Sámbárnak az három kérdéseire való felelet") Sándor István *Magyar Könyvesházára* utal vissza.[7] Szabó ismerte ugyan, hogy Pósaházi a *Görtsös bot* című munkájában saját korábbi írására a *Summás választétel* címen hivatkozik, ennek ellenére, nem tudni miért, a Sándor István féle címet választotta. Pedig amikor a *Summás választételre* Sámbár Mátyás viszonválasza megjelent, Pósaházi újabb felelettel jelentkezett, és ennek címében is a „Summás választétel" kifejezés szerepelt.[8] Szabó Károly után Révész Kálmán már 1881-ben kárhoztatta az RMK I 1047 Szabó féle címadását. Révész nagyon helyesen a *Summás választétel* címet vélte igaznak Pósaházi két későbbi munkájának (RMK I 1050 és RMK I 1073) hivatkozásai alapján. Révész egyúttal az ismeretlen helyen 1666-ban megjelent *Summás választétel* terjedelmére vonatkoztatta a *Görtsös bot* 88. lapján szereplő utalást: mivel – írja Révész – „141-ik lapja idéztetik [...] nem épen [!] vékony könyv volt".[9] Ebben azonban tévedett. A helyesen a *Görtsös bot* 86. lapján idézett, a *Summás választétel* 141. lapjára vonatkozó utalás ugyanis Pósaházi *A három kerdesre-valo summás válasz-tételnek [...] nagyob meg erössödése [...]* című, példányról is ismert munkájára vonatkozik.[10] 1918-ban Horváth Lajos Sámbár életét és munkáit összegző monográfiájában foglalkozott Pósaházi *Summás választételével*. Példányt ő sem látott, címként a Szabó Károly féle címet használta. A címben a szerző álneveként szereplő Xeno-Cosmust Pósaházi önhivatkozásaiból azonosította magával Pósaházi Jánossal.[11] Zoványi Jenő – ugyancsak példány nélkül – megpróbálta tovább bővíteni az ismereteket és feltételezte, hogy a *Summás választételnek* 1666-ban több kiadása jelent meg.[12]

[5] SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I.* Bp. 1879. (= RMK I) 411., RMK I 979 megjegyzés rovatában, vö. RMK I 1127.; ZOVÁNYI: *i. m.* (1. jegyzet) 265., 267.

[6] Így például: PÓSAHÁZI János: *Görtsös bot.* (Sárospatak 1668). 72., 83.; vö. még RMK I 1047 és RÉVÉSZ: *i. m.*, (1. jegyzet) 332.

[7] SÁNDOR István: *Magyar Könyvesház.* Győr 1803. 45. vö. RMK I 1047.

[8] RMK I 1050.

[9] RÉVÉSZ: *i. m.*, (1. jegyzet) 332.

[10] RMK I 1050.

[11] HORVÁTH: *i. m.*, (1. jegyzet) 80–81.

[12] ZOVÁNYI: *i. m.*, (1. jegyzet) 267.

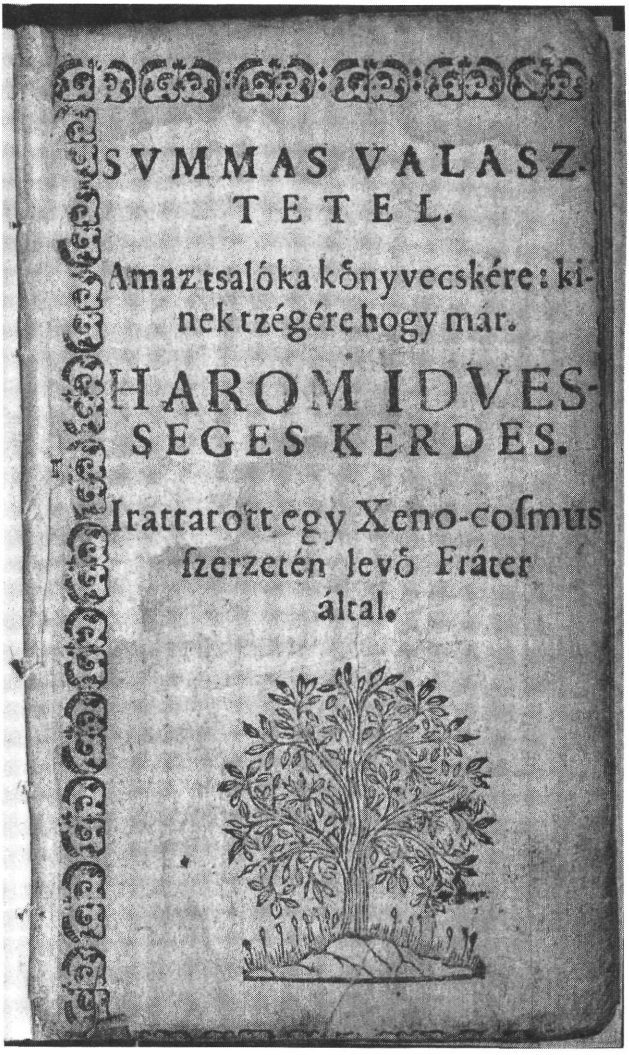
SVMMAS VALASZ-
TETEL.
Amaz tsalóka könyvecskére: ki-
nek tzégére hogy már.
HAROM IDVES-
SEGES KERDES.
Irattatott egy Xeno-cosmus
szerzetén levő Fráter
által.

1. Címlap (A[1]r)

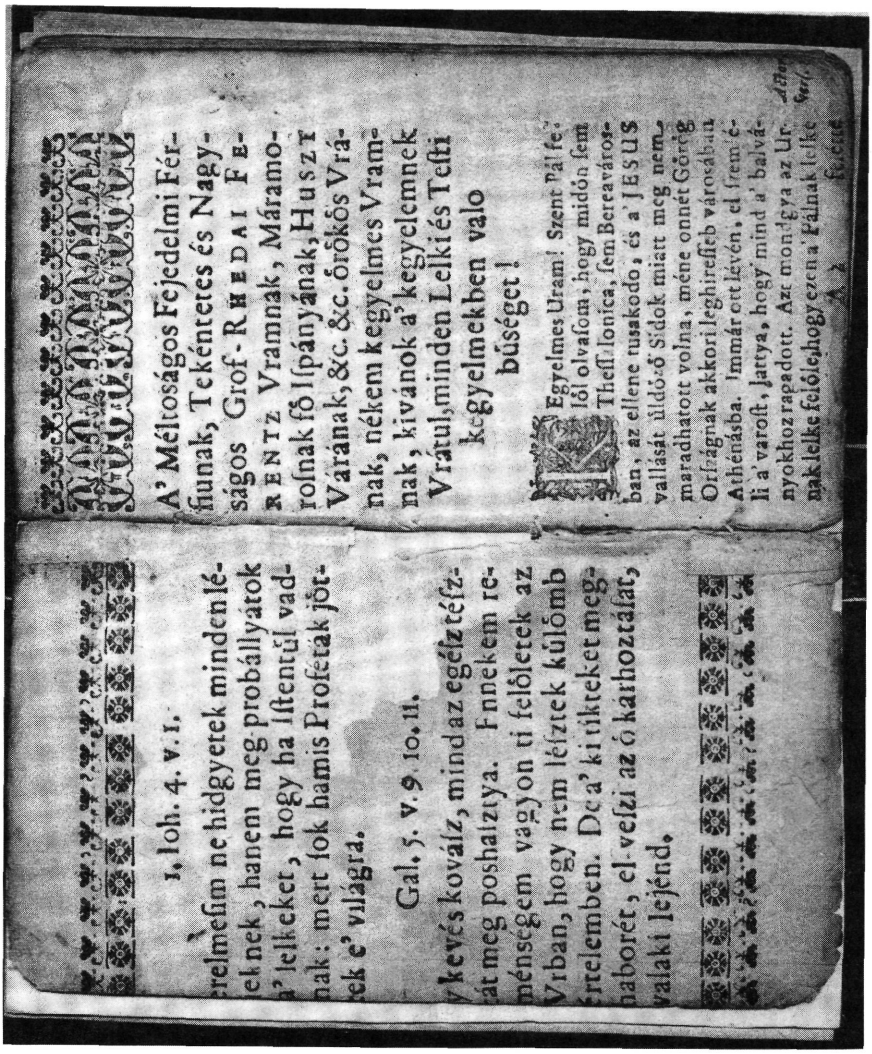

1. Ioh. 4. v. 1.

erelmesim ne hidgyetek minden lé-
eknek, hanem meg probállyátok
a' lelkeket, hogy ha Istentül vad-
nak: mert sok hamis Proféták jöt-
tek e' világra.

Gal. 5. v. 9. 10. 11.

y kevés kovász, mind az egész tész-
át meg poshasztya. Ennekem re-
ménségem vagyon ti felőletek az
Vrban, hogy nem lésztek külömb
értelemben. De a' ki tikteket meg-
haborét, el-veszi az ő kárhoztatát,
valaki lejénd.

A' Méltoságos Fejedelmi Fér-
fiunak, Tekéntetes és Nagy-
ságos Grof-RHEDAI FE-
RENTZ Vramnak, Máramo-
rosnak fő Ispányának, HUSZT
Várának, &c. &c. örökös Vrá-
nak, nékem kegyelmes Vram-
nak, kivánok a' kegyelemnek
Vrátul, minden Lelki és Testi
kegyelmekben valo
büséget!

Egyelmes Uram! Szent Pál fe-
lől olvasom, hogy midőn sem
Thessalonica, sem Bereavárosban, az ellene tusakodo, és a' JESUS
vallását üldöző Sidok miatt meg nem
maradhatott volna, méne onnét Görög
Országnak akkori leghiresseb városában
Athénásba. Immár ott lévén, el szemlé-
li a' varost, Jattya, hogy mind a' balvá-
nyokhoz ragadott. Azt mondgya az Ur-
nak lelke felőle, hogy ezen a' Pálnak lelke
felérte

Actor. Vers.

2. A címlap hátoldala és az ajánlás első oldala (A^1v–A^2r)

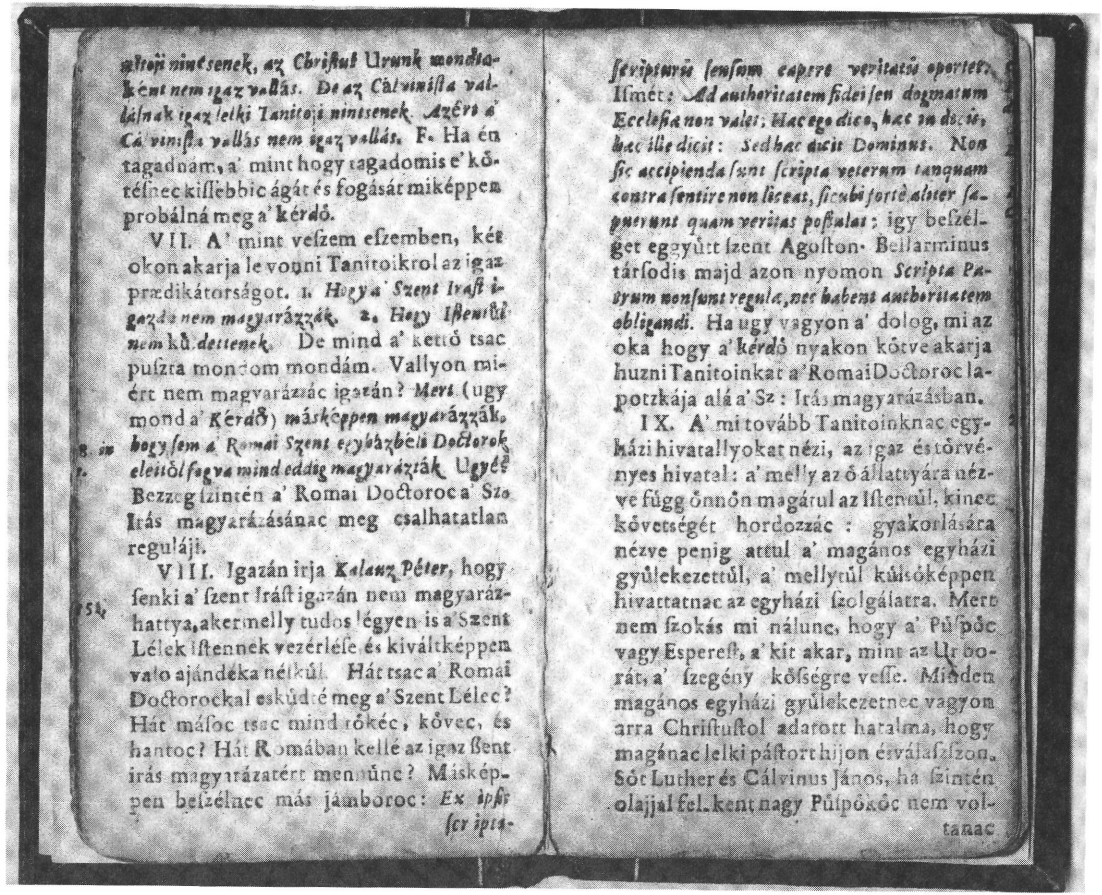

altoÿ nintsenek, az Chriſtus Urunk mondiaként nem igaz vallás. De az Cálviniſta vallásnak igaz lelki Tanitoÿa nintsenek. Azért a' Cálviniſta vallás nem igaz vallás. F. Ha én tagadnám, a' mint hogy tagadomis e' kötélnec kiſſebbic ágát és fogását miképpen probálná meg a' kérdö.

VII. A' mint veſzem eſzemben, két okon akarja le vonni Tanitoikrol az igaz prædikátorságot. 1. *Hogy a' Szent Iráſt igazán nem magyarázzák.* 2. *Hogy Iſtentöl nem kÿ dettenek.* De mind a' kettö tsac puſzta mondom mondám. Vallyon miért nem magyarázzác igazán? *Mert* (ugy mond a' Kérdö) *másképpen magyarázzák, hogy ſem a' Romai Szent egyházbéli Doctorok eleitöl fogva mind eddig magyarázták.* Ugyé? Bezzeg ſzintén a' Romai Doctoroc a' Szo Irás magyarázásának meg csalhatatlan reguláji.

VIII. Igazán irja *Kalauz Péter*, hogy ſenki a' ſzent Iráſt igazán nem magyarázhattya, akármelly tudos légyen is a' Szent Lélek Iſtennek vezérlése és kiváltképpen való ajándéka nélkül. Hát tsac a' Romai Doctorockal eskÿdte meg a' Szent Lélec? Hát máſoc tsac mind rókéc, kövec, és hantoc? Hát Romában kellé az igaz ßent irás magyarázatért menÿünc? Másképpen beſzélnec más jámboroc: *Ex ipſi ſcr ipta-*

ſcripturis ſenſum capere veritatis oportet. Ismét: *Ad authoritatem fidei ſen dogmatum Eccleſia non valet: Hac ego dico, hac in dicit, hac ille dicit: Sed hac dicit Dominus. Non ſic accipienda ſunt ſcripta veterum tanquam contra ſentire non liceat, ſicubi forte aliter ſapuerunt quam veritas poſtulat*: igy beſzélget egyÿütt ízent Agoſton· Bellarminus társodis majd azon nyomon *Scripta Patrum non ſunt regula, nec habent authoritatem obligandi.* Ha ugy vagyon a' dolog, mi az oka hogy a' kérdö nyakon kötve akarja huzni Tanitoinkat a' Romai Doctoroc lapotzkája alá a' Sz: Irás magyarázásban.

IX. A' mi tovább Tanitoinknac egyházi hivatallyokat nézi, az igaz és törvényes hivatal: a' melly az ö állattyára nézve függ önnön magárul az Iſtentül, kinec követségét hordozzác: gyakorlására nézve penig attul a' magános egyházi gyülekezettül, a' mellytül külsóképpen hivattatnac az egyházi ſzolgálatra. Mert nem ſzokás mi nálunc, hogy a' Püſpöc vagy Espereſs, a' kit akar, mint az Ur borát, a' ſzegény kösségre veſſe. Minden magános egyházi gyülekezetnec vagyon arra Chriſtuſtol adatott hatalma, hogy magának lelki páſtort hijon és válaſzſzon. Sót Luther és Cálvinus János, ha ſzintén olajjal fel kent nagy Püſpököc nem voltanac

3. Két oldal a Summás választételből (A^5v–A^6r)

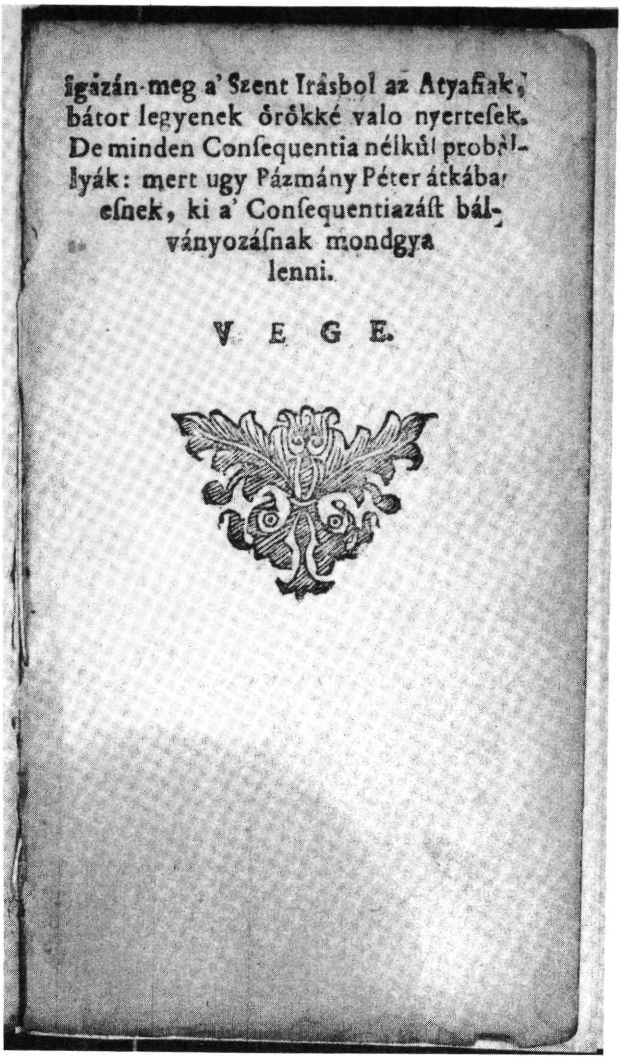
igázán-meg a' Szent Irásból az Atyafiak,
bátor legyenek örökké valo nyertesek.
De minden Conſequentia nélkül probál-
lyák: mert ugy Pázmány Péter átkába
esnek, ki a' Conſequentiazáſt bál-
ványozáſnak mondgya
lenni.

VEGE.

4. Az utolsó nyomtatott lap (C^2r)

A példány ismeretében ma már megállapítható, hogy Pósaházi egészen pontosan hivatkozott *Summás választételére*. Például *A három kerdesre-valo summás válasz-tételnek [...] nagyob meg erössödése [...]* című munkájában – többek között – a következő sorok olvashatók: „[...] a Summás Válasz-tételnek Authora, Xeno-Cosmus szerzetén lévö Fraternek irta magát. [...] A Xeno-Cosmus [...] Világban bujdosott, mint edgy ideig valo vendéget [...] tészen".[13]

A kinyomtatás éveként Szabó, Révész, Horváth és Zoványi egybehangzóan a felsőmagyarországi hitvita eseményrendje szerint pontosan kikövetkeztethető 1666-os évet jelöli meg.[14] A nyomtatvány tartalma ezt nem kérdőjelezi meg, s az adat ma is hitelt érdemel. A *Summás választétel*ben nem szerepel konkrét utalás a megjelenési évre. A nyomtatvány első szakasza végén szó esik azonban a munka megírását kiváltó *Három üdvösséges kérdés* megjelenéséről: „Elsöben a Nagy-Györi Collegium dugá ki ennek tzegérét: annak utanna 1663-ben [!] Sambár Mátyás Jesuita kezdé itt a mi földünkben árulni".[15] 1663 a Sámbár-mű példány szerint máig ismeretlen második kiadásának éve lehet. A „mi földünkben árulni" kifejezés pedig megerősíteni látszik Zoványi feltételezését a *Három üdvösséges kérdés* második kiadásának kassai megjelenéséről.[16]

A *Summás választétel* kinyomtatásának körülményeit vizsgálva Takács Béla – Zoványira hivatkozva – nem módosított a megjelenési éven. Takács foglalkozott a példány szerint általa sem ismert nyomtatvány megjelenési helyének és nyomdájának a feltételezésével is: Pósaházi sárospataki iskolamestersége alapján előbb 1958-ban, majd 1978-ban a *Summás választétel*t Rozsnyai János sárospataki nyomdájából kikerült nyomtatványnak vélte.[17] Ennek – a példány alaposabb megvizsgálása nélkül is – kevés a valószínűsége. Az 1666-ban nyomtatott, példány szerint ismert sárospataki nyomtatványok[18] impresszummal jelentek meg. A református Sárospatakon a *Summás választétel* teljes impresszumának mellőzése fölösleges lett volna.

Megvizsgálva a példányt Takács Bélával ellentétben úgy tűnik, hogy a *Summás választétel* nyomdahelye nem lehetett Sárospatak. A kiadványban használt betűtípus, a díszek nagyobb része és a nyomdai kiállítás arra utal, hogy ez a hitvita Kassán készült. Megjegyzendő, hogy a címlap alsó részén elhelyezett, fát ábrázoló fametszet néhány debreceni nyomtatványban is megtalálható.[19]

A *Summás választétel* nyomdai sajátosságait Galli Katalin és Pavercsik Ilona XVII. századi kassai nyomdászatot áttekintő tanulmányának mellékletei segítségével vettük vizsgálat alá.[20] A *Summás választétel*ben használt cirkalmas kurzív betű jól összevethető a kassai Schultz nyomdában 1617–1639 között használt kurzív betűvel, annak egyik változataként fogható fel.[21] A nyomtatvány végén, záródísz funkcióban megjelenő leveles-tulipános nyomdai dísz használata is ismert a kassai nyomtatványokból. Galli Katalin és Pavercsik Ilona a Városi nyomda felszerelésének része-

[13] RMK I 1050. 37–39., további önhivatkozások ugyanebben a munkában: 40., 42–43., 88., 307–308.

[14] RMK I 1047.; RÉVÉSZ: *i. m.*, (1. jegyzet) 332.; HORVÁTH: *i. m.*, (1. jegyzet) 80.; ZOVÁNYI: *i. m.*, (1. jegyzet) 267.

[15] RMK I 1047. A^3v.

[16] ZOVÁNYI: *i. m.*, (1. jegyzet) 267.

[17] TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája*. Sárospatak 1958. 83–84.; TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 201–202. vö. KÓNYA Imre: *Pósaházi János élete és működése*. = Sárospataki Református Lapok (8.) 1912.; MAKKAI Ernő: *Pósaházi János élete és filozófiája*. Kolozsvár 1942.

[18] RMK I 1037, 1038, 1039.

[19] Így pl. RMK I 1435: záródísz az utolsó nyomtatott oldalon, RMK II 1659: a Prefatio ad Lectorem végén.

[20] GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981 (1983) 309–377.

[21] GALLI–PAVERCSIK,: *i. m.*, (20. jegyzet) 9K jelzésű betűsorozat, 316.

ként 1663-ból említi.[22] Ugyanezt a díszt 1668-ban Kassán Türsch Dávid használta a *Keresztyén Catechismus* című, teljes impresszumú nyomtatvány címlapjának díszítésére,[23] s egy másik, 1667-ben Kassán megjelent hitvitában záródíszként tűnik fel.[24]

A *Summás választétel* további jellegzetessége az egyetlen alkalommal, az ajánlás elején (A^2r) található keretezés nélküli, levéldíszes fehér K iniciálé. Jóllehet ezt az iniciálét a kassai nyomdák felszerelésének összeállításakor nem vették számba, az mégsem lehet más, mint a Schultz nyomdában 1618–1631 között használt, fehér alapon stilizált növényi mintás, fehér betűképű iniciálésorozat egyik tagja.[25] A kassai Schultz nyomda felszerelésében találkozunk továbbá a két lénia között kör alakban kirakott, stilizált virágot eredményező szirmokból álló nyomdai cifrával, ami a *Summás választétel* címlapjának hátoldalán, alul és fölül keretbe foglalja a két újszövetségi idézetet.[26]

A felsorolt nyomdai sajátosságok, valamint több teljes[27] vagy részleges[28] impresszumú, vegyesen katolikus, illetve protestáns megrendelésre készült kassai nyomtatvány alapján bizonyosnak látszik, hogy a *Summás választétel* 1666-ban Kassán a Johann David Türsch által vezetett (1665–1668) Városi nyomdában került ki a sajtó alól. Ezt alátámasztani látszik az a körülmény is, hogy a Kassán 1666 körül katolikus és protestáns részről megjelentetett hitvitákat – a *Summás választétel*hez hasonlóan – hiányos vagy impresszum nélküli megjelenés jellemzi.[29]

Az egyetlen példányban fellelhető Pósaházi munka könyvészeti leírása a következő:

> [PÓSAHÁZI János]: *Summas valasz-tetel.* Amaz tsalóka könyvecskére: kinek tzégére hogy már. Harom idvesseges kerdes. Irattatott egy Xeno-cosmus szerzetén levö Fráter által. [Kassa 1666 Türsch Dávid].
> $A^8 - B^8\ C^2 = [18]$ fol. – 8°

A tulajdonunkban lévő teljes példány egy előttünk ismeretlen kolligátum egyik tagjaként maradt fenn, és a kötet szétszedése utáni újrakötéskor kapta jelenlegi fekete bőrkötését. A nyomtatvány vízfoltos, a lapok jobb oldali szélét még a kolligátum bekötésekor levágták, emiatt a szöveges rész több helyen (pl. a címlap hátoldalán, a margón elhelyezett hivatkozásoknál) kis mértékben sérült. A lapok a gyakori használattól lekerekedtek. A kötetben található egyetlen, a hátsó kötéstábla belső oldalán egykor meg nem száradt tintával készült írás lenyomata tükör segítségével olvasható: „Usu Patris Vardai Simon inscriptus Anno 1786". Hogy Várdai Simon használta-e 1786-ban az eredeti kolligátumot vagy csupán a mintegy száz évvel ezelőtti újrakötéskor használták fel azt a merített előzékpapírt, amin nevének lenyomata olvasható, nem lehet tudni.

Az impresszum nélküli címlapon (A^1r) a címszöveget nyomdadíszekből készített keret veszi körül, a szöveg nélküli üres részt a már említett, fát ábrázoló dísszel töltötték ki. A címlap verzóján a két újszövetségi idézet (1.Jn.4,1 és Gal. 5,9–11. – utóbbi valójában csak Gal. 5,9–10.) mint mottó hangolja rá az olvasót a hitvita tartalmára. Az A^2 jelű levélen a gróf Rhédey Ferencnek címzett ajánlás olvasható. Rhédey máramarosi főispán, Huszt várának ura és rövid ideig erdélyi választott fejedelem volt. Pósaházi célzatosan választotta ki az ajánlás címzettjének „magas"

[22] GALLI–PAVERCSIK: *i. m.*, (20. jegyzet) XXX. 365., 370.
[23] RMK I 1067a – Magyar Könyvszemle 1926. 142. Példány: Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= BEKK) RMK I 239b.
[24] RMK I 1057
[25] GALLI–PAVERCSIK: *i. m.*, (20. jegyzet) „f" jelű sorozat, 328., 338.
[26] GALLI–PAVERCSIK: *i. m.*, (20. jegyzet) „S" jellel, 348.
[27] BEKK RMK II 192, 194., RMK I 1066, RMK II 1133, 1134.
[28] RMK I 1002, 1056, 1057.
[29] Vö. a 27. és 28. jegyzetben felsorolt, vonatkozó munkákat.

személyét, mert – mint írja – Sámbár Mátyás is „Méltoságos Szemelyeknek nevek alatt osztogatta" a könyvét.[30]

A viszonylag rövid terjedelmű munka lapszámozás nélkül, füzetjelzéssel jelent meg. A tartalmat Pósaházi római számokkal jelzett paragrafusokra osztotta, s ezeket „szakasz"-oknak nevezte el. Az öt szakaszra és befejezésként egy „Toldalék"-ra tagolt szöveg logikusan épül fel. Az első szakasz a bevezető, melyben „nemelly elöl jaro dolgokrul", így a tartalomról, a műfajról és a megírás okairól szerzünk tudomást. A kérdés-felelet formában készített „kis könyvecske" – a szerző szavaival – a „Három idvesseges kerdesrül valo tractát iger" (A^2r). A második szakasz (A^3v–B^2r) tizenhét, a harmadik (B^2r–B^5v) tíz, a negyedik (B^6r–B^7r) pedig négy pontban Sámbár Mátyás egy-egy „kérdését" taglalja, azzal vitatkozik. Az ötödik szakaszban (B^7r–B^8r) további öt pontban összegzi, valamint továbbgondolja az elmondottakat. Summásan itt jegyzi meg legfőbb kritikáját, hogy Sámbár „ebben az egész könyvetskéjében, nem egyebet cselekeszik, hanem Pázmány Péternec régen meg-büszhött *crambe*-jét teszi elö" (B^7v). A Toldalékban (B^8r–C^2r) Pósaházi elszakad Sámbár munkájától, s további húsz pontba szedve összegzi azokat a katolikus hittételeket, amelyek eltérnek a refomátus tanítástól. Mint írja: „Mivel az eggyügyüek alig tudgyák, különözve mi tölünk a Pápisták mit hidyenek, állassanak vagy tagadgyanak, im vallásoknac fö fö tzikkelyit, (mert az aprolékossabbakat el mulatom) oktatásnac okáért Laistromban szedem" (B^8r).

A kötet részben a Sámbár munka fogadtatása, részben Sámbár viszonválasza[31] miatt megérdemli a további vizsgálatot. Pósaházi *Summás választétele* nélkülözhetetlennek tűnik a folyamatosan megújuló Pázmány kutatásokban is, mivel a tartalom jelentős részben nem más, mint Pósaházi előmunkálata a *Kalauz*ra tervbe vett, és 1669-ben az *Igasság Istápja* címmel Sárospatakon megjelentetett válaszához.[32]

BORDA LAJOS

Egy 19. századi német nyelvű városkép-antológia pesti kiadása és utóélete. A *Wien und die Wiener, in Bildern aus dem Leben* (Bécs és a bécsiek, az életből vett képekben) 1842 és 1844 között külön füzetekben (Lieferungen), képekkel illusztrálva látott napvilágot Pesten, Heckenast Gusztáv kiadásában, majd 1844-ben kötet formájában is megjelent. A gyűjteményes kötet (Sammelband) háromféle kiadásban került az olvasók kezébe: díszkiadásban, harminc rajzzal, ill. metszettel, amelyből tizenkettő miniatűr kép a címlapon; egy igényes kiadásban, huszonhat kézzel színezett képpel; és egy illusztrációk nélküli kötetben. Ilyen címmel és terjedelemben azóta sem jelent meg a könyv, bár Stifter már 1844 nyarán tervezett egy külön kötetet saját városképeiből, de ez csak halála után valósult meg.[1]

A Bécs-antológia ebben a formában újdonságnak számított és Stifter életében is „kirándulást" jelentett egy általa sem addig, sem azután nem művelt területre; a feuilleton műfaj területére. A gyűjteményes kötetet rövid dolgozatomban nem vizsgálom részletesen, csak a legjobb darabokat emelem ki és Stifter városképeit mutatom be, végül néhány gondolattal kitérek az író és kiadójának, Heckenast Gusztávnak barátságára, amely Stifter életében és írói működésében fontos szerepet játszott.

[30] Vö. RMK I 979.

[31] RMK I 1049.

[32] Pósaházi a *Summás választétel*ben Sámbár Mátyáson kívül – többek között – az általa „Kalauz Péter"-nek nevezett (pl. A^5v) Pázmánnyal is vitatkozik.

Vö. RMK I 1096.1

[1] Vö. EISENMEIER, Eduard: *Adalbert Stifter Bibliographie*. Linz, 1964. 2. /Schriftenreihe des A. Stifter-Institutes des Landes Oberösterreich.Folge 21./

A szerkesztő és munkatársai

A kötet ötlete nem annyira új, hiszen 1830 és 1840 között készültek Bécsről városábrázolások, a kor népszerű zsáner- illetve életkép műfajában. Közvetlen minták Alexis: *Wiener Bilder, 1833 (Bécsi képek)*, Glaßbrenner: *Bilder und Träume aus Wien*, 1836 (Képek és álmok Bécsről) és Braun von Brauenthal: *Wien und die Wiener, ihr öffentliches und häusliches, geistiges und materielles Leben*, 1840 (Bécs és a bécsiek, a közéletben és otthon, szellemi életük és anyagi viszonyaik) Az újdonság a megvalósítás módja, nemcsak stílusában, hanem formájában is, hiszen ez volt az első német feuilleton-antológia a szó mai értelmében. Rövid prózaművek kortárs íróktól, amelyek tárgyukban azonosak, de ábrázolási módjuk, felfogásuk különböző.[2]

1841-ben született a gondolat egy könyvről, amely Bécs városát mozgalmas valóságában („in ihrer Lebensfülle") mutatná be, autentikus képet nyújtana a birodalmi fővárosról és lakóiról. Az erkölcsi célhoz lokálpatrióta szellem társult.[3] Heckenast Stiftert bízta meg – aki 1826-tól bécsi lakos volt –, hogy segítsen a közreműködők kiválasztásában. Az ötlet Stifter egyik barátjától, Reiberstorffertől származott, aki írt is néhány bécsi zsánerképet a kötetbe, de a szerkesztő Stelzhammer lett, akitől Stifter 1841-ben már átvette a szerkesztői és adminisztratív munkákat.[4] Kiadójához írt levelei szerint Stifter szorgalmasan dolgozott a városképeken és ügyelt a többiek munkájára, korrigálta és rendezte a kéziratokat. A gyűjteményes kötet 54 darabjából tizenkettőt maga írt. A többi nyolc munkatárs neve ma már feledésbe merült, noha W. Haacke „tiszteletreméltó, tekintélyes kör"-nek nevezte a társaságot.[5] E kortárs írókkal, költőkkel Stifter még egyetemi évei alatt kötött ismeretséget. Wagner, Stelzhammer és Perger tájnyelvi költők (Mundartdichter) voltak, dialektusban írtak. Nordmann, Scheyrer és Reiberstorffer bécsi újságírók. A dolgozat terjedelmi korlátai miatt a munkatársakat csak egy-két jellemző vonással mutatom be.

Sylvester Wagner és Franz Stelzhammer ifjúkori barátok voltak, s egyben Stifter barátai is. Az antológia legtöbb darabját Wagner írta, élénk színekkel rajzolt népi alakjai a három életképből álló Wiener Volks- Faschingszenen (Bécsi farsangi népi jelenetek) lapjairól lépnek elénk. Wagner a legszorgalmasabb és legpontosabb munkatárs eredetileg orvosnak készült, de részt vett az 1848-as forradalomban és menekülnie kellett. Előtte egy évvel adta ki tájnyelvű verseit (*Salzburger Gsanga*). Kötetünkben a bécsi erkölcsábrázolót (Sittenschilderer) képviseli.[6]

Stelzhammer zsánerképei is említésre méltók: Abend vor der Linie (Este a város szélén) vagy Die Wiener Stadtphysiognomie und der Wiener Volkscharakter (Bécs városképe és a bécsi népi karakter). Ezek a kötet legjobb részei Stifter írásai után, akivel a fenti szerzők természetesen nem vehetik fel a versenyt, noha Stelzhammert életében nagy megbecsülés övezte, a felsőausztriai tartományi elöljáróság kitüntette, életjáradékot biztosított számára és 70. születésnapja valóságos népünnep volt a Linzhez közeli Henndorfban, ahol mozgalmas vándorélete után letelepedett. A korszak legjobb tájnyelvi költőjének tartották.[7]

[2] Vö. HAACKE, Wilmont: *Stifter als Meister der kleinen Form.* = Festschrift für Moriz Enziger. Linz, 1961. Vierteljahrschrift des Adalbert Stifter Institutes 10,F. 3/4. 119–120. (A továbbiakban: VASILO)

[3] Vö. HAACKE: *i. h.* 121.

[4] Vö. *Nachwort des Herausgebers* (1909). In: *Aus dem alten Wien.* Frankfurt a. M. Insel, 1986. 272–273. A kötet az 1909-es kiadás alapján készült.(A szerző.)

[5] Vö. HAACKE: *i. h.* 121.

[6] Vö. HAACKE: *i. h.* 122.

[7] WURZBACH, Constant v.: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich.* (1750–1850). Bd. 38. Wien, 1879.178–191.

Johannes Nordmann (eredetileg Rumpelmaier) az un. Junges Österreich alkotóihoz tartozott, irodalmi hetilapja a *Salon* magas színvonalú, de rövid életű volt, a 60-as években a *Wanderer* politikai újság, majd a *Neue Freie Presse* szerkesztője. Több műfajban írt (novellával, regénnyel, útirajzzal próbálkozott).[8] Daniel Friedrich Reiberstorffer írói működése Raimund fénykorára esett, akit mesterének tekintett és 1841-ben életrajzát is kiadta folytatásokban, az *Österreichisches Morgenblatt*ban. 1848-ban nemzeti gárdista volt és egy utcai harcban halt meg.[9]

Ludwig Scheyrer falusi és külvárosi történeteket (Dorf- und Vorstadtgeschichten) írt. Nem vált jelentős íróvá, nevét egy gyűjteményes kötet összeállítása teszi fontossá *(Die Schriftsteller Österreichs in Poesie und Prosa, 1856).*[10]

Anton Ritter von Perger a Bécs-köteten kívül csak alsóausztriai tájnyelvű költeményeket írt, amelyek a *Wiener Novellenalmanach* 1852/1. kötetében jelentek meg.[11] Két munkatársról (C. E. és C. F. Langer) eddigi kutatásaim során nem találtam használható adatot az irodalmi lexikonokban, ill. a tárgyhoz kapcsolódó tanulmányokban. W. Haacke szerint C. E. Langer valószínűleg csak ebben a kötetben publikált.[12]

Adalbert Stifter jól ismerte az osztrák fővárost, 22 évig élt itt, 1826-tól 1848 között. Először mint bécsi diák, majd mint házitanító, festő és író. Bécsi éveit állandó pénzzavar jellemezte, szegény diák volt, jogot és természettudományokat hallgatott az egyetemen, de egy részvizsgát nem tett le, ezért nem kapott jogi diplomát, így bécsiesen csak *Hofmeister* (Hauslehrer) vagyis házitanító lehetett. Nem tudott dönteni két nagy „szerelme" a festés és az írás között, végül döntött a véletlen, amikor Feldblumen c. novellájának (1841), majd az Abdias c. hosszabb elbeszélésének megjelenése (1843) íróvá avatta. A Heckenasttal létrejött ismeretség és barátság elhozta számára az anyagi biztonságot is. A kis csehországi erdei falu, Oberplan szülötte elismert bécsi íróvá vált, irodalmi szalonok ünnepelt vendége és a korabeli neves írótársaság tagja lett.

A bécsi városképek 1841 és 1844 között készültek, a kötet szerkesztésének idején. Az antológia összeállításával kapcsolatban Stifter azt javasolta Heckenastnak, hogy panorámaképpel induljon egy előszó után, majd nagyobb jelenetekből szűküljön a kör az egyéni és egyedi felé. Előszavában maga is utal a várost bemutató írások rendhagyó jellegére:

> „E lapoknak nem az a célja, hogy statisztikát nyújtson Bécsről, hanem az, hogy komoly és vidám képekben, kaleidoszkópszerű jelenetekben mutassa be a fővárost, [...] aki még sosem járt itt, elképzelheti – aki viszont volt már, vagy még itt él, melengető emléket idézhet fel. [...] Mivel minden nagyváros [...] tartogat valami humorosat a kedves szemlélődő számára [...], de valami borzasztóan komolyat is [...]: ezért e komikumnak és komolyságnak mindenképp szerepelnie kell könyvünkben és az olvasó nem fog csodálkozni azon, ha a legalsó és legfelső rétegek képviselőivel találkozik.[...] Népünnepek tárulnak fel előtte, és kinyílnak a gazdagok báltermei, [...] Célunk megvalósul, ha az olvasó kikacagja a bécsieket, de szereti is őket és így

[8] WURZBACH: *i. m.* Bd. 20. Wien. 1879. 384–386. Az eredeti névre Haacke is utal tanulmányában...123. (A szerző)

[9] WURZBACH: *i. m.* Bd. 25. Wien. 1873. 144–145.

[10] HAACKE: *i. h.* 123.

[11] HAACKE: *i. h.* 123.

[12] HAACKE: *i. h.* 123.

szól: 'Ez valóban bámulatos egy város lehet, amelyet meg kell látogatnunk mielőtt életünk véget ér.' [...] Ha a kritikus vegyesnek találja ezeket az írásokat, tartalmukat és értéküket tekintve, ezt válaszoljuk: Az olvasó maga sem más [...]

Bécs, 1841. Augusztus hónap A szerzők"[13]

Stifter „irodalmi városképei" a kötetben

Stifter városképeivel foglalkozom részletesebben, amelyek a többi közé ékelődnek a kötetben Műfaját tekintve e darabok eltérnek a többitől és nem lehet őket a korszak divatos élet- és zsáner képei közé sorolni, noha van bennük ilyen elem is. Nem nevezhetjük morálszatíráknak sem, noha tartalmazzák ezek jellemzőit is. Eltérnek a novellától, mert eseményben szegények, inkább a leírás dominál bennük, a tárcanovellánál viszont többet jelentenek, nem a felszínes csevegés, hanem a mélyebb gondolatok szintjén állnak. A Stifter-kutatók nem mindegyike foglalkozott a bécsi városképekkel, de akik figyelmet fordítottak rájuk, szinte mindegyikük a feuilleton műfaj egyik típusaként jellemezte. Friedrich Sengle keverékformának (Mischform) nevezi, átmenetnek, amely a leíráshoz közelít. Ez Stifter „egyéni" műfaja. Kiemeli még a festészet iránti vonzódását és műveinek kétrétegűségét (Zweischichtigkeit), vagyis a leírás és elbeszélés különválását egymástól.[14] René Trautmann hangulatképekről (Stimmungsbilder) beszél,[15] Karl Riha a városkép (Städtebild) egyszerű és átfogó műfajmeghatározást alkalmazza.[16] Christian Begemann Stifter-monográfiájában (akárcsak maga Stifter is előszavában) a dolgozatok, vagy tanulmányok (Aufsätze) megjelölést használja a bécsi írásokra, amelyeknek egységét szerinte az író képzelete tartja össze (Einheit einer Imagination) és semmi sem köti ezeket az antológia többi eleméhez.[17]Az egyértelműség

[13] „Es ist Zweck und Ziel dieser Blätter, nicht etwa eine *Statistik* Wiens zu bringen, sondern in ernsten und heiteren Bildern, wie in einem Kaleidoskop Szenen dieser Hauptstadt vorüberzuführen,[...]welches dem, der es nie selbst gesehen, eine *Vorstellung* gibt – dem aber, der hier gewesen oder noch ist, eine ergötzliche *Erinnerung*. [...] Da jede große Stadt [...] für den feinern Beobachter etwas Humoristisches hat, aber auch [...] etwas furchtbar Ernstes [...]: so wird auch notwendig jene Komik und dieser Ernst in unserem Buche vorkommen müssen, und der Leser wird sich nicht verwundern, wenn ihm Figuren aus den *untersten* Ständen begegnen, und aus den *höchsten*. – [...] Volksfeste werden vor ihm ausgebreitet, und der Ballsaal der Reichen geöffnet, [...] ihr Ziel ist erreicht, wenn der Leser die Wiener auslacht, aber auch liebt und wenn er sagt: 'Das muß doch eine erstaunliche Stadt sein, wir müssen doch auch dieselbe vor unserm Lebensende noch besuchen und besehen [...]' Wenn Kritiker sagt, daß doch Wert und Gehalt dieser Aufsätze so sehr verschieden sei, so antworten wir ihm: Der Leser ist selber nicht anders.[...]
Wien im Monat August 1841 Die Verfasser"
Vorrede. In: *Wien und die Wiener, in Bildern aus dem Leben*. Mit Beiträgen von Adalb. Stifter – C.E. Langer – C.F. Langer – Nordmann – A. Ritter von Perger – D.F. Reiberstorffer – Ludw. Scheyrer – Franz Stelzhammer – Sylv. Wagner u.A. Pesth, Gustav Heckenast, 1844. Az idézett szövegrészletet és a többi városkép-idézetet saját fordításomban közlöm, az eredeti szöveget pedig mai német helyesírással.(A szerző)

[14] Vö. SENGLE, Friedrich: *Stifter*. In: *Biedermeierzeit*. Bd.III. Die Dichter. Stuttgart, 1980. 965–966.

[15] Vö. TRAUTMANN, René: *Stifter*. In: *Die Stadt in der deutschen Erzählkunst des 19. Jahrhunderts (1830–1880)*. Winterthur, 1957. 76.

[16] Vö. RIHA, Karl: *Die Beschreibung der großen Stadt. Zur Entstehung des Großstadtmotivs in der deutschen Literatur. (Ca. 1750–1850)*. Bad-Homburg, Berlin, Zürich, 1970. 109.

[17] Vö. BEGEMANN, Christian: *Die Welt der Zeichen*. Stifters-Lektüren. Stuttgart–Weimar, 1995. 12.

kedvéért az irodalmi városkép, röviden *városkép* műfajmegjelölés mellett maradok. Begemann az író metaforikus városábrázolását hangsúlyozza, kiemelve a tenger (Meer) és folyam / ár (Storm) metaforát, ami végigvonul a képeken: „ Már a város képe is úgy jelenik meg mint *házak óceánja* vagy mint *hatalmas tabló, amelyen ez a háztenger hullámzik.* "[18]

Stifter városképei a biedermeier irodalomban elfogadott és alkalmazott ún. kevert formát / műfajt (Mischform /Mischgattung) képviselik és Karl Riha találó megállapítása szerint „a célelvű városábrázolásból átmenetet képeznek a művészi városkép irányába."[19]

Az író maga is tudta, hogy művei nem illeszkednek szervesen a *Bécs és a bécsiek* c. kötet többi darabja közé, ábrázolásmódjukkal és terjedelmükkel úgymond kilógnak a sorból, művészi értékük is meghaladja a többiét. Talán ezért is szerette volna már 1844-ben, a kötet megjelenése után, saját városképeit külön is kiadni, de ez a vágya életében nem teljesült. Linzbe költözése után is foglalkozott a gondolattal és valószínűleg 1865-ben írt egy előszót a leendő külön könyv számára, „Aus dem alten Wien" (A régi Bécsről) címmel, amely már visszatekintés a régi időkre. Ezt a tervét halála után Johannes Aprent részben megvalósította.[20] Stifter elképzelései szerint azonban csak 1909-ben az Insel kiadásában jelentek meg a bécsi városképek külön kötetben és az új előszóval, *Aus dem alten Wien* címmel. Ezt a kiadást még jónéhány követte, sőt egyes darabok külön is kiadásra kerültek. A „Der Tandelmarkt" különös módon – talán a figyelemkeltés miatt – korábban jelent meg a *Pesther Tageblatt* c. magyarországi német nyelvű újságban, mint a gyűjteményes kötetet megelőző füzetekben (Lieferungen).[21]

Vegyük röviden sorra a 12 városképet!

A sorrend – mint már említettem –mellékes, hiszen az író fantáziája fogja össze a színes tarkaságban sorjázó képeket. Kereshetünk gondolatokban vagy hangulatokban hasonló írásokat, de mindegyik Stifter impresszióit vetíti elénk; Bécs városa, épületeivel, tereivel, utcáival és alakjaival, kirándulóhelyeivel és jellegzetességeivel emlékein, tapasztalatain átszűrve jelenik meg. Az elbeszélés módja egyes szám első személyű, én-elbeszélés (Ich Erzählung). Aki ismeri a várost, újra rácsodálkozik és összeveti saját emlékeivel, aki még nem járt volna itt, kíváncsisága felébred és látni szeretné. Stifter a maga különös módján ébreszt vágyat Bécs iránt, aprólékos részletességgel írja le, mutatja be a várost. Rengeteg tájegység-, utca-, térnevet használ, de a pontos topográfiai megközelítés mellett, a maga egyéni stílusában örökíti meg a várost az irodalom számára. Alakjai nem tipikus bécsi figurák, csak ezek vonásait hordozzák, pontosabban egy-két vonást nagyít ki; erényeket és hibákat, emberi gyöngeségeket, amelyeket azután nevetség tárgyává tesz. Hangvételét többen szatirikusnak vélik (Jürgen Hein, Karl Riha és néhol Ursula Neumann is), sőt Riha „morálszatíráról" beszél.[22] Hein pedig „szatirikus írásmódról", amelynek eszköze a komikum, nevetségessé tétel, s ez komoly kritikát takar.[23] Véleményem szerint a szatíra erős kifejezés

[18] Vö. BEGEMANN: *i. m.* 15.

[19] RIHA: *i. m.* 116.

[20] Aprent rendezésében az Ein Gang durch die Katakomben megjelent az 1869-ben kiadott *Erzählungen* c. kötetben és a többi városkép (9db), a Wiener Stadtpost és a Wiener Salonszenen kivételével a *Vermischte Schriften* 2. kötetében 1870-ben. Mindkettő Heckenast kiadásában. Vö. EISENMEIER: *i. m.* 17.

[21] Vö. EISENMEIER, Eduard: *Adalbert Stifter: „Der Tandelmarkt". Ein unbekannter Vorabdruck.* = VASILO 28/1979. 3–17. Eisenmeier részletesen beszámol Stifter írásának megjelenéséről, amelyet a *Pesther Tageblatt* 1843. évi 5. évfolyamának február 11. és 21. közötti számaiban közöltek folytatásokban, és az első részlet után valóban felhívják a figyelmet a nemsokára füzet formában is megjelenő kiadásra (Lieferung, 15/16. 1843)

[22] Vö. RIHA: *i. m.* 105.

[23] Vö. HEIN, Jürgen: *Der Erzähler als Satiriker in Stifters Wien und die Wiener.* = VASILO 18/1969. 115.

1. Az első kiadás címlapja

Wien und die Wiener,

in

Bildern aus dem Leben.

Mit Beiträgen

von

Adalb. Stifter. — C. E. Langer. — C. F. Langer. — Nordmann. — A. Ritter von Perger. — D. F. Reiberstorffer. — Ludw. Scheyrer. — Franz Stelzhammer. — Sylv. Wagner u. A.

Pesth, 1844.

Bei Gustav Heckenast.

2. Az első kiadás belső címlapja

3. Kézzel színezett illusztráció az első kiadásból, a Die Streichmacher (Hencegők) c. zsánerképhez

Stifter hangnemére a Bécs-városképek esetében. Előadásában több a szeretetteljes irónia és humor, hiszen nem kívülállóként ír, maga is bécsi lakos és a társasági élet szívesen látott tagja. Való igaz, hogy nem tud mindennel azonosulni, nem igazi „nagyvárosi ember", kritizálja a korszellemet és ismeri a város árnyoldalait is. A javító szándék vezérli, amikor finom iróniával kifigurázza a bécsi visszásságokat és az emberi hibákat.

Már az indítás is festőre vall. Bécs központjából, a Stephansdom tornyából „szemlélődve" festi le tablókép formában a várost és környékét: Aussicht und Betrachtungen von der Spitze des St. Stephansturmes (Kilátás és szemlélődés a Szt. István templom tornyából). Kora reggel Stifter a napfelkeltét nézi és a környező tájtól lassan közelít az ébredező város felé, amint fokozatosan kirajzolódik a szürkületből. Ezután figyelmünket ráirányítja a reggeli nyüzsgésre. Egy képzeletbeli utazót kalauzol végig a városon. Nem annyira az ember esendőségéről és kicsinységéről szóló alapgondolat kifejtése, sokkal inkább az a művészet érdemel említést, ahogy szavakkal hangokat, színeket, hangulatokat varázsol. Stifter képes egy mondatot másfél oldalon keresztül görgetni anélkül, hogy leírása színtelenné válna. Az ember Isten előtti kicsinységének érzékeltetésére szívesen alkalmaz hasonlatokat a természetből, főleg a rovarvilágból: „ az emberek [...] mint sötét hangyák [...] az a kocsi [...] mint egy fekete dióhéj [...] amelyet két [...] bogárka húz [...])[24] A panorámakép és a madártávlatból való nézelődés Stifter bizonyos távolságtartó magatartását fejezi ki a várossal szemben. A korabeli tájképfestők kedvelt perspektívája – a végtelenbe nyúló, szinte keret nélküli kép – az írónál a szavakkal való aprólékos leírást, részletrealizmust (Detailrealismus) jelent.[25] Stifter itt valóban a szatirikus pózát veszi fel „felülről" nézi a világot. Antropomorf hasonlattal jeleníti meg a fővárost, az európai nagyvárost, amely „[...] egy nagy monarchia szívdobbanása [...] és ettől a szívdobbanástól függ a többi testrész frissessége, egészsége – [...].[26] Stifter a távolból egy távcső segítségével „pillant" be a belvárosba, kiemel néhány jellegzetes bécsi épületet, a pénzverde vagy a fegyvergyár ürügyén kritikát mond az olyan emberi ostobaságokról, mint a pénz uralma és a háborúskodás. Majd a város lakóihoz közelít és kiemel egy-egy alakot a téren hömpölygő emberáradatból, de ezek sem típusok, bárhol élhetnének. Ahogy a végén maga is megjegyzi : „Vedd sorba az embereket és képeket, ahogy jönnek. Most egy kis jelentéktelen lény, majd egy komoly, fontos ember, most tréfa, majd komolyság, most egyének, majd csoportok és tömegek – és mindez együtt jelenti végül a város szellemét és fontosságát, mindaz ami bennük rejlik, legyen az nagyság és tekintély, legyen az mulatság és bolondság, legyen az jóság és vidámság."[27] Ezekből tevődik tehát össze a város, az ellentétek tarkaságából, amely Stifter városképeiben is megjelenik, mert ezek is különbözőek tárgyukban, formájukban és előadásmódjukban.

A föld feletti és a földi városkép után az író lemegy a föld alá, a Szent István templom tornyának magasságából a kripta mélyére, az élők világából a holtakéba. A vidám tarkaságból a dermesztő egyhangúságba, hogy teret és alkalmat adjon az elmúlásról való elmélkedésnek: Ein Gang

[24] „...die Menschen [...] wie dunkle Ameisen [...] jene Kutsche [...] wie eine schwarze Nußschale[...] von zwei Käferchen gezogen [...]" *Wien und die Wiener, in Bildern aus dem Leben*, Pesth, G.Heckenast, 1844. IX. A továbbiakban: Wien... Az első városkép a gyűjteményes kötet bevezetője, ezért római számokkal jelezték. (A szerző)

[25] Vö. KOSCHORKE, Albrecht: *Die Geschichte des Horizonts. Genre und Grezüberschreibung in literarischen Lanscahftsbildern.* Frankfurt a. M., 1990. 164.

[26] „[...] der Herzschlag einer großen Monarchie ist [...] und von diesem Herzschlage die Frische und Gesundheit der anderen Glieder abhängt – [...]" *Wien*...V.

[27] „Nimm die Menschen und Bilder wie sie kommen. Jetzt ein kleines unbedeutendes Wesen, jetzt ein tiefer Mann voll Bedeutung, jetzt Scherz, jetzt Ernst, jetzt ein Einzelbild, jetzt Gruppen und Massen – und alles dies zusammen malet dir dann zuletzt Geist und Bedeutung dieser Stadt in allem, was in ihr liegt, sei es Größe und Würde, sei es Lächerlichkeit und Torheit, sei es Güte und Fröhlichkeit. *Wien*...XXI.

durch die Katakomben (Séta a Katakombákon keresztül). Ellenpontos megoldást alkalmaz, kedveli a kontrasztokat. Ursula Naumann szerint Stifter ebben a képben a „barokkos mulandóságélményt" idézi meg.[28] Ez a két kép az ellenpontos ábrázolás révén kapcsolható össze és természetesen összeköti még a közös helyszín, maga a templom. Ilyen képpár megoldással külön már nem találkozunk a későbbiekben, csak egy-egy íráson belül. Stifter nem volt filozófus, csak hívő, de amennyit ez a műfaj elbír, annyi elmélkedést életről-halálról, az emberi lét értelméről és ennek értékéről megenged magának ebben a két bevezető városbemutatásban. Ezután már komoly és derűs képek színes kavalkádja következik.

A tájképfestő Stifter lép elő a Der Prater (A Práter) és az Ausflüge und Landpartien (Kirándulások a szabadba) c. írásokban. Ez a két kép Stifter tájleíró és portréfestő művészetét is bemutatja. Az elsőben a főváros óriási kertjét, a Prátert ünnepnapi forgatagban ábrázolja és az ide özönlő sétálók színes seregét mozgásban ragadja meg. Stifter egy május elsejét ábrázol –, vasárnap 4 óra után vagyunk, tiszta az égbolt és a ragyogó idő kicsalja az embereket a zöldbe, a természetbe. Mi is a Práter valójában? „[...] azonban éppen az óriási fővárosnak van szüksége egy óriási kertre, amelybe kiöntheti lakosságát [...]."[29] Magunk előtt látjuk Stifter „ecsetje" nyomán a tarka-barka tömeget, a minduntalan elakadó kocsisort és lovasokat, a hölgyeket, akik színpompás ruháikban olyanok, mint „eleven virágzó tavaszi bokréták"[30] és az egész mozgalmas jelenetet: „[...] tobzódnak a színek, a kellem, a pompa, a tömeg a mozgás [...]"[31]Az egymásra toluló képekben megjelenített város és ünneplőbe öltözött lakói után a Kirándulások a szabadba egészen más jellegű. A nagy vonásokkal megrajzolt tájkép Bécs környékét tárja szemünk elé, a távolabbi kedvelt kiránduló- és pihenőhelyeket, a Bécsi erdő vidékét. A Práter és a Kirándulások... életképszerű elemeket is tartalmaznak, amennyiben a városlakók kikapcsolódásába, ünnepi, hétvégi kirándulásába engednek bepillantást.

A szerző egy-egy kedvenc foglalatossága kapcsolja össze a Die Wiener Stadtpost (A Bécs Városi Posta) és a Der Tandelmarkt (Az ócskapiac) c. két zsánerképet. Ez pedig a levelezés és a régiségek szeretete, a gyűjtőszenvedély. Mindkét írás bővelkedik humorban és iróniában, illetve öniróniaban. Az első vázlat (skicc) – amelyre rövidsége miatt valóban illik ez a műfajmeghatározás – a Stifter idejében újdonságként bevezetett levélszállító kocsit örökíti meg. Az író 1832 után, a kolerajárvány veszélyének elmúltával tér vissza a városba és örömmel fedezi fel a postakocsit, s ennek rendeltetését. A posta áldásos tevékenységének bemutatása után másik gyöngéje kerül terítékre:„ E sorok írója bevallja, hogy nagy tisztelője a régiségeknek [...]."[32] A Tandelmarkt tulajdonképpen a Trödelmarkt bécsies elnevezése. Az efféle ócskapiac vagy bolhapiac szinte minden nagyvárosban megtalálható. Stifternél a dolgok, tárgyak szeretete feltűnő, szavai nyomán szinte életre kelnek a különböző régiségek. Nemcsak a tárgyakat írja le érzékletesen, hanem az ócskapiacon megforduló embereket is; a kereskedőket és a vásárlókat. A régi holmik egykori viselőikről, gazdáikról beszélnek: „A régiségek iránti szeretetem kiterjed a teljesen haszontalan, középkori dolgokra és minden ócska kacatra, amelyeknek nyelvét már nem értjük többé [...]"[33] Itt

[28] Vö. NAUMANN, Ursula: *Adalbert Stifter*. Stuttgart, 1979. 77.

[29] „[...] aber gerade die riesenhafte Residenz braucht einen riesenhaften Garten, in den sie ihre Bevölkerung ausgeißt [...]" *Wien*... 75.

[30] „leibhaftige blühende Frühlingsgesträuche" *Wien*... 76.

[31] „[...] Farbe an Farbe drängt, Reiz an Reiz, Pracht auf Pracht, Masse an Masse, Bewegung auf Bewegung [...]" *Wien*... 77.

[32] „Der Schreiber dieser Zeilen gesteht, daß er ein großer Verehrer von Altentümer ist [...]" *Wien*... 227.

[33] „Diese meine Liebe zu Altentümern erstreckt sich aber auch auf ganz unnützes, mittelalterliches Zeugs und auf jeden verschollenen Trödel, dessen Sprache wir gar nicht mehr verstehen [...]" *Wien*... 227.

ragadja meg az alkalmat, hogy kritikát mondjon a város új arculatáról, az építkezésekről, amelyek nyomán eltűnnek és elpusztulnak a régi cirádák, kőangyalkák és a kedves kis dísztő figurák. Sajnálja a régi épületeket, mert ezek határozták meg a város hangulatát:„[...] Ha látok még itt-ott egy fekete, sokoromzatú, magasbaszökő házat, már attól félek, hogy másnap arra járva, állványok lesznek majd rajta, s ezeken ezernyi ember, akik lebontják a szomszéd házakkal együtt, hogy egy csillogó fehér, egyenes, négyszögletes, unalmas bérházat építsenek a helyére."[34]

Az emberi gyöngeségeket, hibákat leginkább talán a Die Streichmacher (Hencegők) és a Wiener Salonszenen (Bécsi szalonjelenetek) c. zsánerképek figurázzák ki, amelyek hangvételét szintén nem csekély mértékű önirónia színezi. Mindkettő a címben szereplő kifejezések magyarázatával indul. A „Streichmacher" szó a ma használatos sznob, pervenü árnyaltabb megfelelője, mert valódi jelentése inkább tréfacsináló, csínytevő, hencegő, tehát olyan valaki, aki nem rossz szándékból ugyan, de becsapja a világot, többnek szeretne látszani mint amilyen a valóságban. A pontos meghatározást Stifter sem adja meg, de körülírja a kifejezést és felvonultatja a szekta sokféle képviselőjét, nem tagadva: – „[...] hogy magam is közülük való vagyok [...]" Így próbálja körülhatárolni a szó jelentését: " Mi mindent be nem beszél magának az ember – mely kézzelfogható hazugságokat nem hiszi el saját magának ?"[35] Majd tobzódó hasonlatokkal, színpompás jelzőkkel, kis anekdoták keretében mutatja be a különböző hencegőket – kinagyítva az emberi hiúság, önteltség, rátartiság megannyi nevetséges vonását. A szalonok világát feltáró képet is meghatározással kezdi: „Aligha találunk mostanában még egy olyan sokjelentésű, elkoptatott és kárhoztatott dolgot, mint a szalon; [...]."[36]Összehasonlítja a fővárosi szalonéletet a vidéki szülőházban, a kerti lakban tartott összejöveteleikkel, a sokszor mesterkélt viselkedést, a tiszta egyszerűséggel. Az igazsághoz tartozik, hogy Stifter a bécsi szalonok kedvelt vendége volt. Befutott íróként szívesen fordult meg irodalmi szalonokban, pl. a művészetkedvelő Joseph Wertheimer, a Schwarzenberg hercegi család és Henriette Pereira-Arnstein bárónő szalonjában.[37] Keményen bírálja azonban a felszínes összejöveteleket és azokat, akik úgy vélik, hogy „a nyakkendő, frakk, kesztyű és selyempárna jelenti a szalon lényegét;"[38] Stifter ezekben az ironikus hangvételű, de sokszor szatirizáló zsánerképeiben a kor káros (kóros) jelenségeit állítja pellengérre, főleg a feltörekvő középosztálynak a nemességet majmoló szokásait, tulajdonságait karikírozza csevegő stílusban, nem titkolt nevelő szándékkal.

Személyes gyermek és ifjúkori élményekből, emlékekből fakad a Die Karwoche in Wien (A nagyhét Bécsben) és a Leben und Haushalt dreier Wiener Studenten (Három bécsi diák élete és otthona). Az első írás gyermekéveinek húsvéti előkészületeit idézi, amikor őszinte vallásos áhítattal díszítették a templomot virágvasárnapra és térdeltek húsvét hétfőn a szent sír elé. Az ellenpontos ábrázolás itt egy íráson belül valósul meg, a vidéki ember hite és áhítata a nagyvárosi embert már nem érinti meg. A húsvét misztériuma adja a keretet Stifter önvallomásához és a kétféle felfogás és életstílus (a vidéki őszinte egyszerűség és a nagyvárosi felszínes könnyelműség) szembeállítá-

[34] „[...] wenn ich noch hie und da ein schwarzes, vielgiebliges, hochgestrecktes Haus sehe, so fürchte ich schon, daß wenn ich morgen vorübergehe, Gerüste dastehen und tausend Menschen daran sind, das Haus und seine Nachbarn abzutragen, um ein glänzendes, weißes, gerades, viereckiges, reizloses Zinsgebäude hinzustellen. *Wien...* 227–228.

[35] „[...] daß ich selber einer bin [...] Was macht man sich nicht alles weis – welche handgreifliche Lügen glaubt man sich nicht selber?" *Wien...* 188.

[36] „Es gibt kaum ein Ding in neuester Zeit, das so vieldeutig geworden, das so verbraucht und verpönt worden, als der Salon; [...]" *Wien...* 438.

[37] ROEDL, Urban: *Adalbert Stifter in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten.* Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1967. 73–74.

[38] „[...] und meinen, Krawatten, Fräcke, Handschuhe, Seidenpolster machen das Wesen des Salons; [...]". *Wien...* 439.

sához. A diákkori emlékek bécsi egyetemista éveit idézik, amikor két barátjával együtt béreltek egy kis szobát. Itt is sok az önéletrajzi elem, emlékfoszlányai kelnek életre Pfeiffer, Schmidt és Quirin alakjában. A gyermekkori húsvét áhítatát itt újra felváltja a humor, amikor bécsi bohém korszakát eleveníti fel. Tréfás és komoly képek váltakoznak, amilyen a diákélet. Stifter itt sem rajzol egyénit, a diák tipikus jellemzőit ragadja ki, az elején is közli: „Ezt a hármat emeljük ki, nem mintha valami egészen különlegeset akarnánk mondani róluk [...], sokkal inkább azért, mert pontosan az egész fajtát képviselik és [...] egy Bécsről szóló könyvből nem hiányozhat a bécsi diák [...]"[39]A városba érkezés első lépéseitől, apró színes képekben és humoros jelenetekben kíséri végig a vidéki diákok csetlését-botlását, egyetemi és otthoni életét.

A Wiener Wetter (A bécsi időjárás) és a Warenauslagen und Ankündigungen (Kirakatok és hirdetések) c. humoros vázlatok a természet játékának, illetve a vásárlásra csábító hirdetéseknek kitett emberek „bukdácsolását" példázzák a szó szoros és átvitt értelmében. Bécs időjárásának kimerítő taglalása közben vidám jelenetekkel tarkítja a képet. Hogyan tréfálja meg a természet, az eső, a szél és a jég a nagyvárosi embert. Humoros életkép a helyi sajátosságok ábrázolásával. A „Wettersammler" (időjárásgyűjtő) Stifter nézelődik és ábrázol: „Kétségkívül [...] Bécsnek saját időjárása van [...], léteznek sajátságos külvárosi időjárások vagy egészen eredeti tér- és utcaklímák. Így pl. az Annagasse valódi jégverem, a Stephansplatz egy szélfújtató."[40]

A Kirakatok és hirdetések újra egy emberi gyöngeséget figuráz ki; a vásárlókedvet, az ember irányíthatóságát, befolyásolhatóságát: „[...] ámde az nem olyan egyszerű, hogy e kirakatok és hirdetések ne csak azt a célt szolgálják, hogy az vásároljon, aki akar, sokkal inkább és tulajdonképpen azt, hogy az vásároljon, aki nem akar."[41] Stifter szerint az első üzletember a paradicsombeli kígyó volt. A vásárlókedvet az ember egyik ősi örökletes betegségének tartja. Ebben a kis humoreszkben a nagyváros mint a hiúság fellegvára jelenik meg.

Ezek a városképek tehát a régi Bécset mutatják be, a század első felének birodalmi fővárosát. Ezért is írhatta Stifter tervezett külön kötete előszavában:

„Amit most Bécsről elmondok, még az úgynevezett újjáalakítás előtti Bécsből származik, tehát [...] a régi Bécsből [...]. Akik a régi Bécsben boldogok voltak, úgy néznek majd e lapokon sorjázó ártatlan dolgokra, mint egy régi kedves kifakult fátylára [...]"[42]

Stifter és Heckenast
Az osztrák író és magyarországi kiadója

Adalbert Stifter az *Iris* Taschenbuch jószemű és irodalmi téren tájékozott szerkesztője Majláth János gróf közvetítésével jutott el a magyar reformkor talán legjobb pesti kiadójához Heckenast

[39] „Wir heben diese drei besonders heraus, nicht als wollten wir von ihnen etwas ganz Besonderes sagen [...], sondern vielmehr darum, weil sie die ganze Gattung darstellen und [...] in einem Buche über Wien dürfe der wiener Student [...] gar nicht fehlen." *Wien...* 197.

[40] „Allerdings [...] hat Wien sein eigenes Wetter [...] eigentümliche Vorstadtwetter existieren oder gar originelle Platz- und Gassenklimate. So z.B. ist die Annagasse ein wahrer Eiskeller und der Stephansplatz ein Windbalg." *Wien...* 335.

[41] „[...] jedoch nicht so einfach scheint es, daß diese Auslagen und Ankündigungen nicht nur den Zweck haben, daß *der* kaufe, der will, sondern vielmehr und eigentlich den, daß *der* kaufe, der *nicht* will." *Wien...* 261.

[42] „Was ich hier von Wien sage, stammt aus Wien vor der sogenannten Neugestaltung, also [...] aus dem alten Wien [...]. Die im alten Wien fröhlich waren, werden die harmlose Dinge, welche in diesen Blätter folgen,ansehen, wie die ausgebleichten Schleife einer Geliebten [...]"
Aus dem alten Wien. Frankfurt a. M., 1986.9–10.

Gusztávhoz, akihez ezután élete végéig hű maradt. 1841-ben Majláth felkérte Stiftert, hogy küldjön egy novellát az *Iris* 2. évfolyama számára, amelyben egyébként több jónevű osztrák szerző szerepelt írásaival. Stifter a Feldblumen (Mezei virágok) c. novelláját szánta az évkönyvbe, ez elnyerte a kiadó, Heckenast tetszését is. Ezt követően egymás után láttak napvilágot Stifter legjobb elbeszélései az *Iris*ben és az író az almanach állandó munkatársa lett. Barátságuk ekkor kezdődött és egy életen át tartott. Leveleztek és személyesen is találkoztak. Stifter csak egyszer látogatta meg barátját Pesten, pilismaróti birtokára is készült, de nem jutott el. Heckenast viszont felkereste őt Bécsben és linzi házában is. Kiadta a *Studien* (Költői vázlatok) c. elbeszéléskötetet 1844-ben, szokása szerint egy rézmetszetekkel ellátott díszkiadásban és egy egyszerű, illusztráció nélküliben. Ekkor Stifter már ismert volt nálunk az *Iris* által és a *Studien*nek olyan nagy sikere lett, hogy újból megjelentették 1847-ben, majd 1867-ig még négy kiadást ért meg.[43] Stifter már 1851-ben átadta munkáinak kiadói jogát Heckenastnak, aki örökös kiadója lett. Nagy sikerrel jelentette meg Stifter további műveit is német nyelven a korábban népszerűvé vált Studien-formátumban. A *Bunte Steine* (Tarka kövek) háromtagú novellafűzért 1853-ban, majd 1876-ig még három kiadásban, továbbá a *Nachsommer* (Nyárutó) c. nagyregényt 1857-ben és még négy kiadásban. Stifter egyes terjedelmesebb elbeszéléseiből külön is megjelentetett (*Hochwald, Abdias*), majd utolsó regénytrilógiáját a *Witikot*, 1865–67-ben adta ki. Az író halála után 1869-ben kiadta háromkötetes levelezését és 1870-ben *Vermischte Schriften* címmel. megjelentetett még három kötetet, amelyeket Johannes Aprent – Stifter barátja és hagyatékának kezelője, a linzi reáliskola tanára – rendezett sajtó alá. Egy évvel később Stifter teljes életművét adta ki 21 kötetben, az író előzetes tervei szerint. Ezekkel az özvegy, Amália asszony anyagi gondjain is segített. Pozsonyba költözése után 1873 és 1878 között még megjelentetett barátja műveiből egy-egy díszkiadást.[44]

A 19. század első felében sok német nyelvű irodalmi alkotás látott napvilágot Pest-Budán, hiszen a német ajkú polgárság anyanyelvén olvashatta és a magyar fő- és középnemesség még a reformkorban is szívesen fogadta a magyarok mellett, a német és osztrák szerzőket. Iró és kiadójának barátsága természetesen nem mindig feszültségektől mentes, noha ez később feledésbe merül: „Kétségtelenül Stifter nem utolsó sorban sikeres és remek kiadójával való együttműködésének köszönheti, hogy [...] csakhamar a német nyelvterület egyik legjobban fizetett írója lett."[45] A közös érdeklődés mellett anyagi szempontok is egymáshoz fűzték a két embert, hiszen Stifter írásai „kelendőek" voltak és Heckenast nagylelkűen honorálta író barátját. Fried István véleménye szerint: „Stifter levelei a tiszteletről, igaz barátságról tanúskodnak, akárcsak Heckenast levelei. Egymás megbecsülése és azonos világnézet jellemezte a két embert, akik a biedermeier és a realizmus művészi törekvéseit vallották, illetve terjesztették."[46]

MUTH ÁGOTA GIZELLA

[43] Vö. SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadóik a 19. században (1812–1878)*. Bp. 1931. 94. /Német Philológiai Dolgozatok. 47./

[44] Vö. SZEMZŐ: *i. h.* 102–103.

[45] SCHOENBORN, Peter A.: *Adalbert Stifter. Sein Leben und Werk.* Berlin, 1992. 230.

[46] FRIED, István: *Adalbert Stifters Beziehungen zu Ungarn.* = Német Filológiai Tanulmányok/ Arbeiten zur Deutschen Philologie VII. Debrecen, 1973.56.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1999-ben

Rövidítések:

Évford	= Évfordulóink a műszaki és természettudományokban
FejMeKvt	= Fejér Megyei Könyvtáros
HajdBihMeKvtT	= Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka
HOMúzÉvk	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve
IrMűvtörtT	= Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok
KisalfKvt	= Kisalföldi Könyvtáros
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MSzle	= Magyar Szemle
NMunkmozgTört	= A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből
NyelvKult	= Nyelvünk és Kultúránk
OrvtörtKözl	= Orvostörténeti Közlemények
TheolSzle	= Theologiai Szemle
Typ	= Typographia
VHonismKözl	= Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények
VMeKvtÉrt	= A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője
Athenaeum-tár...	= *Athenaeum-tár.* A Magyar Filozófiai Társaság vitaülései 1938–44. Repertórium. Szerk. KŐSZEGI Lajos. Veszprém: Comitatus, 1998. (Pannon panteon)
Bürgerliche Kultur...	= *Bürgerliche Kultur im Vergleich.* Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. Herausgegeben von István MONOK, Péter ÖTVÖS. Szeged: Scriptum Rt., 1998. (Olvasmánytörténeti dolgozatok. Különszám, 2)
A (cseh)szlovákiai magyar...	= *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998.* 2., Oktatásügy – közművelődés – sajtó, rádió, televízió. Szerk.: FILEP Tamás Gusztáv, TÓTH László. Bp.: Ister, 1998.
Debrecen története...	= *Debrecen története.* 5. Tanulmányok Debrecen 1944 utáni történetéből. Szerk. VERESS Géza. Debrecen: Csokonai K., 1997.
Fülöp Géza emlékkönyv...	= *Fülöp Géza emlékkönyv.* Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások. Szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes. Bp.: ELTE Könyvtártud. és Inf. Tansz., 1999.

Grafikatörténeti tanulmányok... = RÓZSA György: *Grafikatörténeti tanulmányok.* Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából. Bp.: Akadémiai K., 1998. ill. (Művészettörténeti füzetek = Cahiers d'histoire de l'art, 25)

Gutenbergtől Spielbergig... = CSÚRI Ákos, ILLICH Lajos: *Gutenbergtől Spielbergig* (Médiaismeret és filmkultúra). Szombathely: Sylvester K., 1998.

A magyar felnőttoktatás... = *A magyar felnőttoktatás története konferencia dokumentumai.* Debrecen, 1997. október 6–8. Szerk. MARÓTI Andor, RUBOVSZKY Kálmán, SÁRI Mihály. Bp.: M. Művelődési Int. [etc.], 1998. (Felnőttoktatás, továbbképzés és élethosszig tartó tanulás, 18)

Mesterek, tanítványok... = *Mesterek, tanítványok.* Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Szerk. SZAJBÉLY Mihály. Bp.: Magvető, 1999.

Monori krónika... = *Monori krónika, 1398–1998.* Szerk.: VITÁLISNÉ ZILAHY Lídia, DOBOS György [Bp.]: Kalangya Kkt.; [Monor]: Monor Helytörténeti Kör, 1998.

Olvasásfejlesztés iskolában... = *Olvasásfejlesztés iskolában és könyvtárban.* A Magyar Olvasástársaság, a Sárospataki Városi Könyvtár és a MKE Zempléni Könyvtárosok Szervezete konferenciája. Sárospatak, 1999. május 28–30. Sárospatak: Városi Könyvtár, 1999.

Respublica litteraria... = *Respublica litteraria.* Bp.: Balassi K., 1999. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 2)

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

CSEKE Péter: A romániai magyar sajtó történetének előmunkálatai = NyelvKult 1999. 105. 8–12.

FUTAKY László: Könyvtári múltidéző. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Nyíregyháza: Móricz Zs. Megyei és Városi Kvt., 1998. 335 p. ill.

KÉGLI Ferenc: „A múltnak nagy jövője van" avagy A könyvtár múltjának még lehet jövője = FejMeKvt 1998. 1. 3–10. [A könyvtártörténet-írásról]

MOLNÁR Imre: A szlovenszkói magyar közművelődés meghatározó összetevői 1920–1945 között = A (cseh)szlovákiai magyar... 179–233.

MONOK István: A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998) = MKsz 1991. 1. 120–130.

Nyomdászati lexikon. Szerk. BIRÓ Miklós, KERTÉSZ Árpád, NOVÁK László. Hasonmás kiad. Békéscsaba: Typografika Kft., 1998. 514 p. ill.

TÓTH László: Köz-művelődés-történet. Szempontok és adatok a (cseh)szlovákiai magyar (köz)művelődés lehetőségeihez és fejlődési irányaihoz 1945–1998 között = A (cseh)-szlovákiai magyar... 234–329.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. An index to the volumes I–L. Comp. by Ágnes PAULIK. [Introd. by] András RÓNA-TAS = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1998. 4. 1–70.

Az Athenaeum repertóriuma. Összeáll. GULKAI Márta = Athenaeum-tár... 703–707.

BARDOLY István: Magyar művészettörténeti folyóiratok repertóriuma III. Modern Művészet, 1905–1906. A Ház, 1908–1911 = Ars Hungarica 1999. 1. 145–168.

BÉNYEI Miklós: Téka-tükör. Könyvek, cikkek Hajdú-Bihar megye könyvtárairól 1998 = HajdBihMeKvtT 1999. 2. 49–62.

CSÉCS Teréz: A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma. Győr: Xántus János Múzeum; Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára, 1998. 239 p.

CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1998-ban = MKsz 1999. 4. 464–474.

Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 13. Kanada [Szerk. KOVÁCS Ilona, FARAGÓ Lászlóné]. Bp.: OSzK, 1997. 159 p.

A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. 4. köt. 1850/51 – 1948/49. Budapesti

középiskolák. Szerk. GRÁBERNÉ BŐSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [1998]. 241 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 11)

A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. 5. köt. 1850/51 – 1948–49. Budapesti szakközépiskolák, szakiskolák. Szerk. GRÁBERNÉ BŐSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [1999]. 215 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 12)

Hatodik Síp. Repertórium, 1989–1998. Összeáll. FEKETE Valéria = Hatodik Síp 1999. 1–4. 197–228.

HIDEG Ágnes: A Történelmi és Régészeti Közlemények repertóriuma 1926–1928. Szerk.: DOBROSSY István. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár; Herman Ottó Múzeum, 1998. 45 p.

KŐHEGYI Mihály – PAJOR Enikő: A Szekszárdi Wosinsky Mór (Béri Balogh Ádám) Múzeum Évkönyvének repertóriuma. I–XX. kötet. 1970–1998 = Wosinsky Mór Múzeum évkönyve 20. 1998. 369–436.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet közlönyének adatai 1867–1944 között. Összeáll. TERPLÁN Zénó, NÉMETH Géza. Miskolc: Miskolci Egyetem, 1998. 189 p.

NÉMETH S. Katalin: Új hungarikumok a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban (II.) = MKsz 1999. 4. 435–438.

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből évkönyv. Repertórium [1974–1998] = NMunkmozgTört 26. 1999. 116 p. [Koll. 2.]

A Pannonhalmi Szemle repertóriuma, 1926–1944. Összeáll. GALAMBOS Ferenc. Sajtó alá rend.: SOMORJAI Gabi. Pannonhalma: Szt. Gellért Hittud. Főisk., 1998. 291 p.

PAPP Levente: Levéltári Szemle. Mutató 28–34. évfolyam. 1978–1984. Bp.: MOL, 1998.

RADNAI József: A Kincses Bauxit (1971–1989) tartalomjegyzéke. Székesfehérvár: M. Alumíniumip. Múz., 1998. 89 p. (Ipartörténeti források, 6)

RADNAI József: A Timföld (1973–1990) tartalomjegyzéke. Székesfehérvár: M. Alumíniumip. Múz., 1998. 126 p. (Ipartörténeti források, 5)

[Replika] Tíz év – Repertórium [1990–99] = Replika 1999. 38. 195–259.

[Statisztikai Szemle] Repertórium 1993–1997. A 71–75. évfolyamban megjelent cikkek, illetve külföldi könyv- és folyóiratcikk-ismertetések bibliográfiája = Statisztikai Szemle 1999. 2–3. mell. 1–127.

Tudománytár (1834–1844) Repertórium. Összeáll.: RÓZSA Mária. Bp.: OSzK, 1999. 220 p. (Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat, 9)

Az Újhold közleményeinek repertóriuma, 1946–1948.; Az Újhold-Évkönyvek repertóriuma, 1986–1991 = Újholdak és régi mesterek. Lengyel Balázs leveleskönyve. Összeáll. és szerk. BUDA Attila. Bp.: Enciklopédia, 1999. 296–319.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

GEREBEN Ágnes: A szovjet cenzúrahivatal jelentései = Nagyvilág 1999. 3–4. 265–276.

János Zsigmond állítólagos cenzúrarendeletéről = BALÁZS Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp.: Balassi K., 1998. 23–33. (Humanizmus és reformáció, 25)

KAPRONCZAY Katalin: Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében = OrvtörtKözl 1997–1998. 158–165. 233–247.

KELECSÉNYI László: Krúdy-titkok nyomában. A cenzúrázott Krúdy = Hitel 1999. 4. 73–77.

Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956–1963 (Dokumentumok). Szerk. CSEH Gergő Bendegúz, KALMÁR Melinda, PÓR Edit. Bp.: Osiris K., 1999. 541 p. ill.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

Kéziratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XII. és XVIII. század. A nyelvemlékek betűhű átiratai ... Közzéteszi, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányokat írta LŐRINCZI Réka. Bp.: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1998. 275 p. (A magyar nyelvtörténet forrásai, 3)

KÖRMENDY Kinga: Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai (OSzK Cod. Lat. 405) = MKsz 1999. 1. 65–68.

Kulcsár-kódex 1539. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata ... Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HADER Lea és PAPP Zsuzsanna. Bp.: MTA Nyelvtudományi Intézete, 1999. 793 p.

LÁNG Benedek: Két alkímiai fragmentum sorsáról = Iskolakultúra 1999. 5. 42–53.

LÁNG Benedek: Két fragmentum művelődéstörténeti értékéről = MKsz 1999. 2. 211–216.

MERCZEL György: A Gyergyói Graduále = Magyar Egyházzene 1999/2000. 2. 187–196.

RAUM Frigyes: 500 éves a Lossai-kódex, első ismert földmérési tankönyvünk = Évford 1998. 85–89. ill.

RÉTFALVI Gábor: A kódex mint kommunikációs eszköz megszületése = Fülöp Géza emlékkönyv... 153–157.

SZENDREI Janka: Középkori magyar kóruskönyvek Isztambulban = Magyar Egyházzene 1999/2000. 2. 171–186.

A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Krónika (1526–1558). Javadalmazások és javadalmak (1550, 1556). Közzéteszi KREDICS László, MADARÁSZ Lajos, SOLYMOSI László. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár, 1997. 382 p.

WEHLI Tünde: Evangelistar und Benedictionale aus Pannonhalma = Acta Historia Artium 1996. 1–4. 107–115. ill.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő művek

CSÚRI Ákos: A nyomósajtó = Gutenbergtől Spielbergig... 36–47. ill. [Nyomdatechnikai találmányok, fejlődés]

V. ECSEDY Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473–1800. Bp.: Balassi K., 1999. 372 p.

HORVÁTH Károly: A debreceni nyomda története = Typ 1998. 6. 4.; 9. 4.

A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó történetéből = BARANYAY József: Kalandozások Komárom vármegyében. Szerk.: VIRÁG Jenő. Tatabánya: Komárom-Esztergom Megyei Önkorm., 1998. 79–100. [Másodközlés; eredetileg megjelent: 1914]

16. századig

BENKE György, WEHLI Tünde: Vizsoly. Református templom, Károli Biblia. 7. átdolg. kiad. Bp.: TKM, 1999. 16 p. ill. (Tájak – korok – múzeumok kiskönyvtára, 327)

BIETENHOLZ, Peter G.: Der Basler Buchdruck und die Reformation. Szeged: Scriptum, 1998. 16 p. ill. (Lectura. Vendégelőadások a Szegedi Olvasmánytörténeti Munkaközösségben, 3)

BORSA Gedeon: Michael de Hungaria élete és műveinek nyomtatott kiadásai. Bp.: Borda Antikvárium, 1997. 228 p. ill.

BORSA Gedeon: Michael de Hungaria: a medival author in Britain. His person and a bibliography of the printed editions of his work between 1480–1621. [transl. by Nóra RONYECZ] Bp.: Borda Antikvárium, 1998. 225 p. ill.

BUKA Adrienne: 525 éve jelent meg a Budai Krónika, az első hazánkban nyomtatott könyv = Évford 1998. 81–84. ill.

GERE István: Erasmus és Frobenius = Typ 1998. 4. 12.

HORVÁTH Károly: A brassói nyomda története a XVI. században = Typ 1998. 1. 4.

KOCSIS Attila: Heltai Gáspár = TheolSzle 1999. 4. 242–243.

PILINYI Péter: Gutenberg-kori ősnyomtatvány = Typ 1998. 6. 16. [„Fustus Biblia" (Mainz, 1462)]

SZABÓ András: Vizsoly a 16. század végén = Respublica litteraria... 45–51.

17–18. század

BORDA Lajos: Pázmány Péter „Vindiciae ecclesiasticae" (1620) című vitairatának két kiadásváltozata = MKsz 1999. 4. 425–435. ill.

BORSA Gedeon: Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből = MKsz 1999. 1. 69–74.

ECSEDY Judit: Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800. Ergänzungen zu Emil Wellers Repertorium Die falschen und fingirten Druckorte. Bp.: Borda Antikvárium, 1999. 244 p. ill.

V. ECSEDY Judit: Ismeretlen nyomda Kőszegen = Fülöp Géza emlékkönyv... 71–77. [5] t.

GÉCS Béla: A 275 éve alapított második budai nyomda és a Landerer nyomdászcsalád = MG 1999. 5. 105–107.

GÉCS Béla: A legkisebb hazai könyv 1686-ból = MG 1999. 4. 78.

GERE István: Defoe és a Pater Noster Row nyomdászai = Typ 1998. 5. 8. [Angliai „kisnyomdászok"]

HORVÁTH Károly: Nyomdaalapítók, irodalompártolók. Kájoni János és Klimo György = Typ 1999. 2. 5. ill.
PAVERCSIK Ilona: Bártfai históriák = MKsz 1999. 2. 216–221.

19–20. század

BAJÁK László: Címerek a gyászszertartásokon, halotti címerek a 19. századból = HOMúzÉvk 35–36. 1997. 163–191.
BERNULA B. Péter: A monori Popper Nyomda története és kiadványai = Monori krónika... 316–348. ill.
FARKAS Miklós: 1889 óta Párizsban is van Kossuth Nyomda = MG 1999. 5. 111–112.
GÉCS Béla: A vonalzógép feltalálása – 1803 = MG 1999. 6. 93–94.
HORVÁTH Károly: A Józsefváros története = Typ 1998. 2. 4. [Pilinyi Péter: A Józsefváros története c. művében található nyomdászattörténeti adatok kigyűjtése]
Kner Nyomdaipari Múzeum. Az ismertető szövegét írta ... FÜZESNÉ HUDÁK Julianna. Gyomaendrőd: Kner Nyomda Rt., [1998]. 72 p. ill.
KÖRMENDI Géza: Nyomdák = Tata és Tóváros története a két világháború között. Tata: Önkormányzat, 1998. 82 p.
LOVÁSZI Józsefné: Ugróczi Ferentz: Zentai ütközet (A Somogyi-könyvtár kincsei) = Szeged 1998. 6. 2.
MURÁNYI Lajos: A nyomdalapítástól a tényleges működésig... Néhány adalék az első székesfehérvári nyomdász Számmer Mihály (1763–1806) 1804. évi tevékenységéhez = Fülöp Géza emlékkönyv... 131–135.
NÁNAI Gabriella: Klösz György és Fia Grafikai Műintézet = Erzsébetváros 125 éve. Szerk.: DANCS István. [Bp.]: Madách I. Gimn., 1997. 50 p.
PILINYI Péter: Az 1848/49-es szabadságharc nyomdász katonái = Typ 1998. 4. 4.
PILINYI Péter: A mélynyomtatás Gutenbergje = Typ 1998. 3. 8. [Klics Károly]
PILINYI Péter: Papírpénzeink eredete = MG 1999. 6. 81–83. és Typ 1998. 1. 8.
PILINYI Péter: Százharminc éve alakult az Athenaeum Nyomda = Typ 1998. 8. 1–2.
SZABÓ István: A szolnoki „Bagoly Üzletház és Könyvnyomdai műintézet" = Jászkunság 1999. 2. 111–115. ill.
TIMKÓ György: Valóban a linó volt a legtökéletesebb sorszedő gép? = MG 1999. 6. 53–63.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

Ajánlójegyzék. Pest és Buda régi látképei és egyéb ritkaságok. Skultéty Csaba gyűjteménye. Bp.: Borda Antikvárium, [1998]. 85 p. (Műgyűjtő magyarok, 1)
ARATÓ Antal: Diskay Lenke emlékkiállítása az Országos Széchényi Könyvtárban = Kisgrafika 1999. 1. 4–5.
BAKOS Katalin: A magyar tervezőgrafika kezdetei. Üzleti nyomtatványok kiállítása az Országos Levéltárban = Levéltári Szemle 1999. 3. 69–74. ill.
Binder János Fülöp = Grafikatörténeti tanulmányok... 61–135. ill.
CSIBY Mihály: Kisgrafika, ex libris. Bp.: EFO K., 1998. 148 p. ill.
ENDREI Walter: Egy orvosi exlibrisről = OrvtörtKözl 1997–1998. 158–165. 273–274. ill.
ERDÉSZ Ádám: Kner Albert. Könyvművészet, reklám, látványtervezés. Gyomaendrőd, 1999. 109 p. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 31)
HAIMAN György: Kner Imre és a barokk tipográfia. (Tanulmányok). Gyomaendrőd, 1998. 61 p. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 30)
KASSÁK Lajos: Reklám és modern tipográfia. Szerk. CSAPLÁR Ferenc. Bp.: Kassák Múzeum, 1999. 94 p. ill.
KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai = MKsz 1999. 1. 1–34. ill.
NAGY Erzsébet: Illusztrált könyvek (A Somogyi-könyvtár kincsei) = Szeged 1998. 7. 2–3.
NAGY Erzsébet: Kézzel színezett, XVIII. századi botanikai könyvek (A Somogyi-könyvtár kincsei) = Szeged 1998. 4. 2.
PILINYI Péter: A fametsző művész = Typ 1999. 3. 8. ill. [Riedl Károly Ágoston és Morelli Ödön Gusztáv]
B. SUPKA Magdolna: Perei Zoltán hagyatéka = Kisgrafika 1999. 4. 2.
SZÍJ Rezső: Könyvkiadás, könyvművészet, társadalom. 2. kötet. Bp.: Szenci Molnár Társ., 1995 [!1998]. 462 p. ill.

A Thuróczy-krónika illusztrációinak forrásai és a középkori magyar királyok ikonográfiája = Grafikatörténeti tanulmányok... 7–23. ill.

VARGA Emőke: Emberarcú szarvasfej. Ötven év képben és írásban. Kass János albuma = Szeged 1998. 2. 28–30.

Zeller Sebestyén = Grafikatörténeti tanulmányok... 25–59. ill.

Zene kottacímlapokon és ex libriseken. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum és egy magángyűjtemény anyagából. [Bp.]: Pesterzsébeti Múz., 1998. [24] p. ill. [GELLÉR Katalin, HORVÁTH Hilda írásával]

Papír

BORA Gyula: 75 éves a Csepeli (Dunapack) papírgyár. (Neményi Testvérek Papírgyárától a Dunapackig) = Papíripar 1999. 1. 4–9.

KONCZ Pál: Papírtörténeti adatok, vízjelek Lékáról III. = Papíripar 1999. 3. 108–110. ill.

LINDNER György: A papír útja Ázsiából Európába. Tsai-Lun. 2. rész = Papíripar 1999. 5. 188.

Scripta manent: a papír- és könyvrestaurálás műhelytitkai [szerk. FEBRENTHEIL Henriette]. Bp.: Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület, 1998. 75, [4] p. ill.

TÓTH-OROWAN Lóránt: Betekintés a papírméretek világába (A XIX. és XX. század legismertebb papírformátumai). 1–3. = Papíripar 1999. 3. 111–115.; 5. 184–188.; 6. 231–233. ill.

Tsai-Lun – első papírgyártó vagy epigon? ... összeáll. LINDNER György [1. rész] = Papíripar 1999. 3. 107. ill.

VÁMOS György: A papírkészítés rövid története és jövője. Előadás a Papíripari Kutatóintézet alapításának 50. évfordulójára = Papíripar 1999. 4. 136–137.

VÁMOS György: Történetek a papírról. I–III. = Papíripar 1997. 3. 110–113.; 4. 147–153.

Kötéstörténet

Könyvkötések = MUCKENHAUPT Erzsébet: A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985. Bp.: Balassi K.; Kolozsvár: Polis Kvk., 1999. 53–87.

ROZSONDAI Marianne: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár ősnyomtatványainak kötéséről = Fülöp Géza emlékkönyv... 159–165.

Könyvkereskedelem

BÁLINT Gábor: Gombos János, a kávéházi könyvkolportőr = MKsz 1999. 3. 349–352.

HORVÁTH László: Az Erdélyi Szépmíves Céh Győr-Moson-Pozsony és Sopron vármegyékben az 1930-as években = KisalfKvt 1999. 1–2. 22–27.

MONOSTORI László: Szeged könyvkereskedése és könyvterjesztése. 1835–1998. Szeged: A Tisza Hangja 22; Bába és Társai Kft, 1999. 418 p.

PAVERCSIK Ilona: A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig = V. ECSEDY Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473–1800-ig. Bp.: Balassi K., 1999. 295–340.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó munkák

CSÚRI Ákos: Írott magyar sajtó egykor és ma = Gutenbergtől Spielbergig... 53–72. ill. [A magyar sajtótörténet nevezetesebb folyóiratai]

CSÚRI Ákos: Az újság létrejötte = Gutenbergtől Spielbergig... 48–52. ill.

HORVÁTH József: Győr-Moson-Sopron megye sajtótörténetének vázlata. 1. A kezdetektől 1918-ig = KisalfKvt 1999. 1–2. 10–21.

17–19. század

BIRÓ Ferenc: A „tudományok", a nemzeti nyelv és az eredetiség. Kármán József Urániájának programírásairól = Mesterek, tanítványok... 59–67.

G. ETÉNYI Nóra: „Szigetvár 1664. évi ostroma." Egy téves hír analízise – és a Zrínyi-hagyomány = Történelmi Szemle 1999. 1–2. 209–228. [Sajtó- és „propagandatörténet" 1663–64]

FEHÉR Katalin: Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó = MKsz 1999. 2. 231–241.

H. K.: Az első magyar sajtóper = Typ 1999. 10. 16. ill. [Az Athenaeum-per (1839–41)]

KERESZTY Orsolya: Első gyermeklapunk történetéhez = MKsz 1999. 3. 346–349. [Magyar Gyermekbarát, 1843–1844]

A polgári átalakulásért folytatott küzdelmek eszméi és intézményei. Az átalakulás programjának kiszélesedése – Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap = Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században. Írták GUNST Péter et al., szerk. VELIKY János. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. 90–96.

RÓZSA Mária: Auf Ungarn bezügliche Berichte der Wiener Wanderer 1851–1861 = Jahrbuch der Ungarischen Germanistik 1997. 173–189.

RÓZSA Mária: Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc visszhangja a Minerva című folyóiratban (1848–1856) = MKsz 1999. 1. 35–45.

SZÁLLÁSI Árpád: A XIX. század végi magyar egészségügy tükörképe a Természettudományi Közlönyben = Orvosi Hetilap 1999. 46. 2585–2587.

SZILÁGYI Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen: Kossuth Egy. K., 1998, 1999[2]. 490 p. (Csokonai Könyvtár, 16)

19–20. század

BUZINKAY Géza: A megrajzolt vicc: a budapesti karikatúra = Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről. Főszerk. SÁNDOR P. Tibor. Bp.: FSzEK, 1998. V–XIX. [A fővárosi vicc- és élclapokról]

CSÚRI Ákos: A magyar média jelenlegi felosztása = Gutenbergtől Spielbergig... 73–80. ill. [Országos napilapjaink történetéről]

T. KNOTIK Márta: A Szegedi Híradó szerkesztőségei, kiadóhivatalai és nyomdái (1859–1925) = IrMűvtörtT 2. 1999. 67–86. ill.

NAGY Erzsébet: Egy csendes forradalmár. Somogyi Károly és az 1848-as magyar forradalom = Szeged 1999. 3. 47–49. [Lapkiadói, -szerkesztői tevékenységéről]

PÁJER Imre: A rábaközi sajtó története (1889–1917) = Arrabona 1999. 237–256. ill.

PERECZ László: A pozitivizmustól a szellemtörténetig. Athenaeum, 1892–1947 = Athenaeum-tár... 687–701.

VERTSE Márta – SZABÓ Ferenc: 150 éves az olasz jezsuiták folyóirata = Távlatok 1999. 2. 265–270. [La Civilta Cattolica]

20. század

BAKÓ Endre: Debrecen irodalmi élete = Debrecen története... 189–216. [Irodalmi folyóiratok, antológiák]

BÁLINT Gábor: A Nyíl regényújság története = MKsz 1999. 4. 460–463.

BÁLINT Gábor: Rácz Vilmos: párbajhős és lapkiadó = MKsz 1999. 2. 244–246.

BÉNYEI Miklós: A debreceni sajtó 1944 után = Debrecen története... 337–355.

BOGNÁR Zsuzsa: Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzáskörében a Pester Lloydban (1907–1914). I–II. = MKsz 1999. 1. 46–64.; 2. 186–195.

BORBÁNDI Gyula: Másodkezdés. Látóhatárból Új Látóhatár = Új Forrás 1999. 10. 72–90.

BORBÁNDI Gyula: Az utolsó előtti év. 1988 az Új Látóhatár történetében = Hitel 1999. 10. 82–91.

BUDA Attila: Ki volt Magyar Mór? = Irodalomismeret 1999. 3–4. 155–164. [A Nyugat történetéről]

CSOBAI László: A sajtó. 1–2. rész = A művelődés évszázadai Békéscsabán. Szerk.: KÄFER István, KÖTELES Lajos. Békéscsaba Megyei Jogú Város, 1998. 347–364.; 635–649.; 842–872.

FARKAS Jenő: '56 – Magyar Műhely – avantgárd. Portré Nagy Pálról – Nagy Pállal = Nagyvilág 1999. 1–2. 123–147.

FILEP Tamás Gusztáv: Szempontok a (cseh)szlovákiai magyar sajtó első két korszakának történetéhez = A (cseh)szlovákiai magyar... 330–377.

GRÓH Gáspár: Sajtó-rendszer-váltás = MSzle 1999. 5–6. 53–65.

HEGEDÜS József Odó: Bencés irodalmi élet Pannonhalmán a két világháború között. Pannonhalma: [Pannonhalmi Főapátság], 1998. 131 p. (Pannonhalmi füzetek, 43) [A Pannonhalmi Szemle történetéről]

A helyi sajtó története = PÁNDY Tamás: „100 éves falu a városban" – Pestszentimre. Bp.: Dr. Széky Endre Pestszentimre Tört. Társ., 1998. 243–245. ill.

JEMNITZ János: Le Mouvement socialiste (1899–1914) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1999. 136–143.

KÖRMENDI Géza: Újságok = Tata és Tóváros története a két világháború között. Tata: Önkormányzat, 1998. 80–82.

KUNTÁR Lajos: Megerősödtek a gyökereink. 25 éve jelent meg a folyóiratunk első száma = VHonismKözl 1999. 4. 56–58.

LACZA Tihamér: A magyar sajtó Szlovákiában 1945 után = A (cseh)szlovákiai magyar... 378–426.

LENGYEL András: Egy „összvidéki" folyóiratkísérlet. Juhász Gyula és a Magyar Jövendő = Szeged 1998. 12. 44–47.

MADÁCSY Piroska: L'esprit français autour de la revue Nyugat, 1925–1935. Échanges intellectuelles franco-hongrois an XXe siecle. Francia szellem a Nyugat körül, 1925–1935. Tanulmányok a XX. századi magyar–francia értelmiségi találkozások köréből. Lakitelek: Antológia; Paris: Lettres Hongroises, 1998. [8], 397 p. ill.

MONOSTORI Imre: Az Új Forrás vonzásában = Új Forrás 1999. 3. 53–67.; 4. 75–84.; 5. 78–95.

MONOSTORI Imre: Az Új Forrás vonzásában. Dokumentummemoár, 1969–1998. Tatabánya: JAMK, 1999. 318 p., [15] t. ill. (Új Forrás könyvek, 33)

Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője. Levelek I., Levelek II. (A levelek jegyzetei). A válogatás és az utószó TASI József munkája, sajtó alá rend. és a jegyz. írta Sz. FEHÉR Judit, G. MEREA Mária és TASI József. Bp.: Petőfi Irodalmi Múzeum; Argumentum K, 1998–1999. 559, 489 p.

MURÁNYI Gábor: Egy ismeretlen Szekfű Gyula-levél. Adalékok a Magyar Nemzet 1943-as főszerkesztőváltásához = Kritika 1999. 9. 29–31. ill.

A Nyugat-jelenség (1908–1998). Szerk. SZABÓ B. István. Bp.: Anonymus K., 1998. 198 p. (Nyugat Könyvtár, 2)

Orvosok és a Nyugat első évfolyamai; A Salvarsan felfedezésének visszhangja a Nyugatban; A Nyugat „gyógyszerésze", Ripp-Rónai József, Freud, Ferenczi és a Nyugat, Németh László és a Nyugat; Szent-Györgyi Albert a Nyugatban = SZÁLLÁSI Árpád: Magyar írók orvosai és a magyar orvosírók. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998. 139–159.

PÉTER László: Még egyszer: Illyés és a Tiszatáj. Harminc levele Annus Józsefhez = Tiszatáj 1999. 10. 78–88.

RÁCZ Lajos: Barth Károly és a Kálvinista Szemle (Sajtótörténeti emlékezés) = TheolSzle 1999. 2. 78–80.

RAÝMAN János: A pécsi újságok aprópénzei 1919-ből = Baranya 1996–1997. 265–277. ill.

RÓNAY László: Harc és/vagy igehirdetés? Fejezet a katolikus sajtó és rádió hazai történetéből = Vigilia 1999. 2. 125–134.

SYLVESTER András: Kőrösi Valósága = Magyar Tudomány 1999. 5. 610–616. ill.

VARSÁNYI Erika: Hírlap vagy pártlap? Viták a Népszava jellegéről (1908–1933) = Múltunk 1999. 3. 182–202.

Könyvtártörténet

Több évszázadot átfogó munkák

BOGNÁR Mária: Iskolai könyvtárunk = A Türr István Gimnázium és Pedagógiai Szakközépiskola évkönyve. Szerk.: HAUBER Károly. Pápa: [Türr I. Gimn. és Ped. Szakközépisk.], [1998]. 46–47. ill.

Ferences könyvtár = TAKÁCS J. Ince: Sabaria Franciscana. A szombathelyi ferencesek története. Szombathely, 1998. 212–232. (Acta Savariensia, 14)

KÉRI Katalin: Az írott szó csendes birodalma. Könyvek és könyvtárak a középkori iszlám világban = Iskolakultúra 1999. 5. 29–40.

KISS Endre József: Könyvsorsok a sárospataki Nagykönyvtárban = Olvasásfejlesztés iskolában... 5–16.

MUCKENHAUPT Erzsébet: A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985. Bp.: Balassi K.; Kolozsvár: Polis Kvk., 1999. 247 p., [46] t. ill. [Adattár I–II. 94–200.]

NÉMETH István Péter: Ex libris „Papensia" a Pápai Református Főiskolai Könyvtár történetéről = Megyei Pedagógiai Körkép 1999. 3. 29–35.

A Württembergi Tartományi Főkönyvtár = KISARI BALLA György: Száz várrajz Württembergben. Bp., 1998. 34–39.

16–19. század

BODA Miklósné: Könyvek vonzásában. A 18. századi Pécs könyvtári kultúrájáról = Fülöp Géza emlékkönyv... 65–69.

GAZDAG István: A nádudvari olvasó-egylet könyveinek jegyzéke, 1873 = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1997. 317–333.

A gymnasium épülete. A benczés templom. Könyvtárak = BAKONYVÁRI Ildefonz: A pápai katolikus gimnázium története a pálosok és a bencések idejében, 1638–1898. Pápa, 1998. 151–156. [Reprint kiadás]

DOBRI Mária: Szily János alapítványa a székesegyházi könyvtár javára = VHonismKözl 1999. 3. 19–20. ill. [1792]

A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium XVI. századi könyveinek katalógusa. Összeáll. ZVARA Edina, SIMON Ferenc. Szeged: Scriptum, 1998. 103, [7] p. ill.

KÓKAY György: A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében. Klimó György emlékezete = MKsz 1999. 3. 304–313.

MONOK István: A nagyenyedi kollégium 1764. évi katalógusa = Fülöp Géza emlékkönyv... 127–130.

NÉMETH Balázs: A XVIII. századi Magyarország főpapi könyvtárainak szerepe az írásbeliség fejlődésében, különös tekintettel a szombathelyi és pécsi püspöki könyvtárra = A magyar felnőttoktatás... 136–140.

SEBESTYÉN Mihály: Apaffy Mihály könyvajándéka a marosvásárhelyi scholának = MKsz 1999. 2. 221–226.

SISA József: Klassizistische Bauten des 19. Jahrhunderts. Die Bibliothek und der Turm von Pannonhalma = Acta Historiae Artium 1996. 1–4. 167–184. ill.

SKALICZKI Judit: Zene és könyvtár. Két zeneoktatási könyvtár kialakulása a múlt században = Fülöp Géza emlékkönyv... 167–175.

TÓTH Ferenc: Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben = MKsz 1999. 1. 82–91.

VARGA András: A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára, 1846. Szeged: Scriptum, 1998. 139 p. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 8)

19–20. század

BÉNYEI Miklós: Közkönyvtárak az idő sodrában. Különös tekintettel a városi könyvtárakra = KKK 1999. január 21–26.

A Budapesti Történeti Múzeum és Könyvtárának létrejötte = HANNY Erzsébet: Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalmi emlékei a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárában. Bp.: BTM, 1998. 7–11. (Monumenta Historica Budapestiensia, 9)

CSOBAI László: A könyvtár. 1–2. rész = A művelődés évszázadai Békéscsabán. Szerk.: KÄFER István, KÖTELES Lajos. Békéscsaba Megyei Jogú Város, 1998. 449–465.; 650–663.

FRIGYIK Katalin: Bemutatkozik a Szent István Király Múzeum könyvtára = FejMeKvt 1995. 2. 4–6.

GYURIS György: A tudományosság forrásvidéke. A szegedi Somogyi-könyvtár tudományos tevékenysége = Szeged 1998. 12. 98–101.

KOCSIS Zsuzsanna: Az iskola könyvtára = A Madách Imre általános (Szegedi I. Polgári Fiúiskola) jubileumi évkönyve. Válogatta és szerk. Dr. CSAJBÓK Ernőné et al. Szeged, 1998. 65–66.

KOVÁCS Ilona: Az amerikai közkönyvtárak magyar gyűjteményeinek szerepe az asszimiláció és az identitás megőrzésének kettős folyamatában, 1890–1940. Bp.: OSzK, 1997. 191 p. ill. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 7)

MEZEI Zsolt: A Református Főiskola könyvtára s századfordulón = A Pápai Református Kollégium Évkönyve 1997–1999. 146–156. ill.

Ötven éves a városi magyar könyvtár = BARANYAY József: Kalandozások Komárom vármegyében. Szerk.: VIRÁG Jenő. Tatabánya: Komárom-Esztergom Megyei Önkorm., 1998. 132–135. [Másodközlés; eredetileg megjelent: 1937]

VASAS Lívia: Vesaliustól az elektronikus könyvtárig = Orvosi Hetilap 1999. 30. 1695–1698. [A SOTE Könyvtárának történetéről]

VITÁLISNÉ ZILAHY Lídia, NÉMETH László: Monori könyvtárak = Monori krónika... 358–361.

20. század

ARATÓ Antal: Egy tanácskozás margójára, avagy könyvtári párosverseny 1952-ben = FejMeKvt 1998. 4. 12–13.

BÁRÁNY Éva: Buda első közművelődési könyvtárának története. Bp.: Uránusz K., 1999. 80 p. ill.

ÉHÁRTNÉ VARGA Zsuzsanna: Szertárak, könyvtárak = A Pápai Állami Tanítóképző Intézet emlékezete 1896–1996. Pápa: „A Pápai Tanítóképző Centenáriuma" Alapítvány, 1998. 29–34. [A tanítóképző tanári és ifjúsági könyvtárának történetéről]

FÖLDES Tihamér: Részletek egy pályázatból: Az én falum könyvtára = VMeKvtÉrt 1999. 3. 41–42. ill. [Bucsu község könyvtára]

KATSÁNYI Sándor: A Bartha Miklós Társaság és a Fővárosi Könyvtár = Fülöp Géza emlékkönyv... 99–103.

Könyvtár, filmszínház = DÖME Ottó: Az 1000 éves Bácsbokod története. Bácsbokod Község Önkormányzata, 1998. 134., 300–313.

Könyvtárak = PÁNDY Tamás: „100 éves falu a városban" – Pestszentimre. Bp.: Dr. Széky Endre Pestszentimre Tört. Társ., 1998. 233–236. ill.

Központi Kenézy Könyvtár = BOT György, KAPUSZ Nándor: Nyolcvanéves a debreceni orvosképzés. Intézetek és klinikák története, professzoraik életrajza; 1918–1998. 2. átdolg. kiad. Debrecen: DOTE, 1998. 148–149.

KUNTÁR Lajos: Adalékok az 50 éve alakult Körzeti Könyvtár történetéhez = VMeKvtÉrt 1999. 3. 38–40. ill.

LÁZÁR György: Rekviem egy könyvtárért = Lege Artis Medicinae 1999. 12. 979–980. [A Selye-könyvtárról]

MOGYORÓSSY Jánosné: Egyidősek vagyunk a népkönyvtári mozgalommal (Alkalmi kis könyvtártörténet a Józsai Könyvtárról) = HajdBihMeKvtT 1999. 1. 31–37.

MOLNÁR Mónika: „Nyilvános könyvtár" Szombathelyen = VMeKvtÉrt 1999. 3. 34–37. ill.

A Pécsi Pedagógiai Főiskola Könyvtárának története = 50 éves a Pécsi Pedagógiai Főiskola, 1948–1998. Szerk.: HEILMANN Imre. Pécs: JPTE, 1998. 99–106.

POLGÁR Tamás: Adatok a Sopron Városi Közkönyvtár korai történetéhez Házi Jenő jelentése tükrében = Soproni Szemle 1999. 2. 168–172.

POLNER Andrea, POLNER Krisztina: Könyvtárak = Erzsébetváros 125 éve. Szerk.: DANCS István. [Bp.]: Madách I. Gimn., 1997. 80–81. p. [A Deák Ferenc 2. számú és a FSzEK 22. számú (fiók)könyvtár történetéről]

SÁGI Ferenc: Bük község könyvtára = VMeKvtÉrt 1999. 1. 30–32.

SZIVI Józsefné: A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtárának története oktatást-kutatást támogató szolgáltatásainak szemszögéből = 50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Jubileumi tudományos ülésszak, 1998. október 1–3. Szerk. TEMESI József. 3. köt. Bp.: BKE, [1998]. 1532–1547.

TÓTH Lászlóné: Könyvtárunk története = Monori krónika... 433–436.

VARGA Edit: A Hajdúböszörményi Városi Könyvtár a megalakulástól 1989-ig = HajdBihMeKvtT 1999. 1. 3–16. ill.

Bibliofília

Apponyi könyvtár és levéltár = VÁRNAGY Antal: Hőgyész. Községtörténeti monográfia II. rész. Hőgyész, 1998. 81 p.

GOLDZIHER Ignác: Kaufmann Dávid könyvtára = Múlt és Jövő 1999. 4. 66–70. ill. [Másodközlés(?)]

KÓRÁSZ Mária: „Kossuth nevét apró gyermekkorom óta hordozom magammal". Vasváry Ödön 1848/49-ről = Szeged 1998. 10. 24–27. [Vasváry Ödön gyűjteménye, Kossuthról megjelent amerikai kiadványok]

KŐSZEGFALVI Ferenc: Az Espersit-téka és utóélete = MKsz 1999. 2. 19–210.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben IV. (Nemesek és polgárok könyvei) = MKsz 1999. 2. 226–231.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben, V. (Értelmiségiek és diákok könyvei) = MKsz 1999. 4. 446–459.

Posszeszorok = MUCKENHAUPT Erzsébet: A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985. Bp.: Balassi K.; Kolozsvár: Polis Kvk., 1999. 37–52.

SÓLYMOS László Silveszter: Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát (1607–37) könyvtárkatalógusának feldolgozása. Adalékok a Szent Benedek-rend pannonhalmi könyvtárának történetéhez. Pannonhalma: [Bencés K.], 1998. 155 p. ill. (Pannonhalmi füzetek, 44)

Kiadástörténet

16–17. század

BARTÓK István: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk." Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között. Bp.: Akadémiai K.; Universitas K., 1998. 380 p.

BITSKEY István: Könyvkiadás Felső-Magyarországon a 16–17. században = Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről. Miskolc: Felsőmagyarország K., 1999. 37–57.

HALÁSZ Magdolna: Szellemi értékeink: Comenius Orbis pictusa = Olvasásfejlesztés iskolában... 17–20.

KOVÁCS Sándor Iván: „A szók szárnyasak, mint az elbocsátott madár". Pázmány és a szlovák irodalom = Távlatok 1997. 3–4. 467–478. [Pázmány műveinek szlovák kiadásai]

MIKÓ Árpád: Erzabt Matthäus Tolnai (1500–1535) und die Renaissance in Pannonhalma = Acta Historiae Artium 1996. 1–4. 97–105. ill.

NAGY Erzsébet: XVI. századi könyvek (A Somogyi-könyvtár kincsei) = Szeged 1998. 2. 2–3.

NAGY Erzsébet: Szent Brigitta látomásai (A Somogyi-könyvtár kincsei) = Szeged 1998. 1. 2.

PACZOLAY Gyula: Baranyai Decsi Jánosról és az „Adagiorum"-ról = Néprajzi Hírek 1998. 1–4. 84–87. ill.

PAVERCSIK Ilona: Egy dunamenti parasztember panasza = Fülöp Géza emlékkönyv... 149–151.

Puritánus irodalmi és hitmélyítő művek = ÁGOSTON István: A magyarországi puritanizmus gyökerei. Magyar puritánus törekvések a XVII. század első felében. Bp.: M. Ref. Egyh. Kálvin J. K., 1997. 139–151.

SÓLYOM Jenő: Az Ötvárosi Hitvallás (Sajtó alá rend. CSEPREGI Zoltán) = TheolSzle 1999. 5. 283–294.

SZABÓ András: A Balassi-epicédium megjelenési körülményei = Respublica litteraria... 72–76.

TAKÓ Edit: Régi magyar könyvek (A Somogyi-könyvtár kincsei) = Szeged 1998. 11. 2–3.

V. V.: Az „Adagiorum" megjelenésének évfordulója. Négyszáz éves az első magyar közmondásgyűjtemény = Néprajzi Hírek 1998. 1–4. 83.

18–19. század

CSEPREGI Zoltán: A dunántúli pietisták „jenai" műhelye. Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések = MKsz 1999. 1. 74–81.

FEHÉR József: Szirmay Antal Hungaria in parabolis-a = HOMúzEvk 37. 1999. 571–583.

FEHÉR Katalin: Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján = MKsz 1999. 3. 314–328.

GAZDA István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványai, 1831–1848. Piliscsaba: M. Tud.tört. Int., 1999. 169 p. ill. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 13)

HANGODI Ágnes: Emblémáskönyv Nagy Péter számára. Amszterdam, 1705 = Fülöp Géza emlékkönyv... 93–98.

HANGODI Ágnes: Kalendáriumok Nagy Péter Oroszországában = MKsz 1999. 4. 438–446. ill.

KARASSZON Dénes: 100 éve jelent meg Preisz Hugó „Bakterológiá"-ja = Évford 1999. 127–128. ill.

MEZEI Márta: Kazinczy kiadói munkásságáról. A kötet-szerkesztő = Mesterek, tanítványok... 187–202.

MEZEI Márta: A kiadó mandátuma. Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 1998. 192 p. (Csokonai könyvtár, 15)

MOLNÁR László: 225 éve jelent meg Delius Kristóf Bányatana = Évford 1998. 90–94. ill.

NAGY Erzsébet: Gróf Forray Iván: Utazási album (A Somogyi-könyvtár kincsei) = Szeged 1998. 9. 2–3. [Bp. Rohn ny.; Bécs, Reiffenstein és Rösch, 1856]

NAGY Erzsébet: Szeged első „testvérvárosai" 1879-ben (A Somogyi-könyvtár kincsei) = Szeged 1998. 5. 2–3. [Programfüzetek a szegedi árvíz utáni újjáépítésre tartott külföldi jótékonysági programokról]

NYOMÁRKAY István: Szalay Imre magyar nyelvtanának szerb fordítása = Magyar Nyelvőr 1999. 3. 335–340.

PRISZTER Szaniszló: Két évszázados Kitaibel Pál fő műve, a „Descriptiones ... Hungariae" = Évford 1999. 94–97. ill.

RÓZSA Mária: „Ungarn und Deutschland". Kertbeny Károly kiadványáról = MKsz 1999. 2. 242–244.

SZÁLLÁSI Árpád: 225 éve jelent meg Weszprémi István orvosi bibliográfiájának első kötete = Évford 1999. 90–91. ill.

TÓTH Péter: Fejezetek egy grammatika regényéből = Debreceni Szemle 1998. 1. 48–58. [Az ún. Debreceni Grammatika (Bécs, 1795) „előélete", szerzői, stb.]

UDVARI István: Utószó helyett. Kutka János katekizmusa (Buda, 1801) Egy XIX. század eleji ruszin kulcsmű = Іоаннъ Кутка: Katux cd'cь налый... Buda, 1801. évi kiadás hasonmása. Kiadásra előkészítette: UDVARI István. Nyíregyháza: Berzsenyi György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 1997. 191–199.

UDVARI István: Utószó helyett. Magyarországi ruszin ábécéskönyvek a XVIII. századból = Б укварь языка рускаго [Ruszin ábécéskönyv] Buda, 1799. évi kiadás hasonmása. Kiadásra előkészítette: UDVARI István. Nyíregyháza: Berzsenyi György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 1998. 70–82.

VÉRTES László: Zay Sámuel egészségügyi felvilágosítóról = Egészségnevelés 1999. 1–2. 48–50.

ZÁCH Alfréd: 125 éve jelent meg a Meteorológiai Intézet Évkönyveinek első kötete = Évford 1998. 110–111. ill.

ZSÁMBOKI László: 225 éve jelent meg Born Ignác bányászati-kohászati útleírása = Évford 1999. 87–89. ill.

19–20. század

ERDÉLYI Erzsébet – NOBEL Iván: A nemzet csak itthon marad meg. Beszélgetés Püski Sándorral = Új Horizont 1999. 2. 25–32.

GADÓ János: Megszállottak, üzletemberek, profik, amatőrök. Zsidó könyvkiadás 1989 után = Szombat 1998. 9. 3–6. ill.

KNÍCHAL, Oldřich: A magyarországi szlovák irodalom = Barátság 1998. 1. 1984–1988. ill.

LUKÁTS János: Rendszerváltó évtized. A magyarországi németek a könyvkiadás tükrében, 1985–1995 = KKK 1999. április 12–17.

G. MERVA Mária: Negyvennyolc a ponyván = Holmi 1999. 3. 342–349.

MÉSZÁROS István: A Szent István Társulat százötven éve. 1848–1998. Bp.: Szent István Társulat, 1998. 358 p.

MÓZES Huba: A két világháború közötti erdélyi kisebbségi magyar prózakötetek és a második világháború utáni recepciójukat jelző újrakiadások megjelenésének dinamikája 1989 decemberéig = MKsz 1999. 2. 246–255.

TÓTH István: Kovács Vilmos „Holnap is élünk" című regénye megjelenésének körülményeiről = Hatodik Síp 1999. 1–4. 169–178. [1965]

TÖRÖK Petra: Zsidó könyvkiadás 1945 előtt = Szombat 1998. 9. 7–9. ill.

Olvasástörténet

Az olvasókörök = KIRÁLY István: Balmazújvárosi krónika. A második világháborútól a millecentenáriumig. Balmazújváros, 1998. 117–122.

FEJTOVÁ, Olga: Zum Vergleich der bürgerlichen Privatbibliotheken in Prager Neustadt und Heilbronn im 17. Jahrhundert = Bürgerliche Kultur... 23–36.

FÜVESSY Anikó: „... Mitsoda Fatumokon forgott Erdélynek dolga". Cserei Mihály Históriájának kéziratos másolata = Jászkunság 1999. 3. 165–170. ill.

HELTAI János: Bürgerliche Patronatstätigkeit und Lesegewohnheiten. (Die Beispiele der Familien Szegedy und Asztalos in Kaschau und Tyrnau) = Bürgerliche Kultur... 37–44.

HŐBE Judit: Szent Gellért és a könyvészet = Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján. Konferencia a Szegedi Hittudományi Főiskolán és a JGYTF Történettudományi Tanszékén 1996. szeptember 19–20. Szerk. DÖBÖR András et al. Szeged: Belvedere Meridionale, 1998. 147–152. (Belvedere Meridionale kiskönyvtár, 11)

KOVÁCSNÉ KASZAPOVICS Katalin: A Mohácsi Sokac Olvasókör története, 1905–1947. Pécs: Krónika, [1998]. 99 p. [12] t. ill.

MOLNÁR Julianna – VARJU Zsuzsanna: Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus-kori polgárság magánéletében = MKsz 1999. 3. 329–342.

MONOK István: Luterische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des luterischen Bürgertums in Ungarn = Bürgerliche Kultur... 71–80.

NAGY Júlia: Tanárok, diákok és a könyvtár régen és ma = Olvasásfejlesztés iskolában... 37–43.

RYANTOVÁ, Marie: Die Bücher in Nachlassinventaren der niederen Geistlichkeit der Prager Erzdiözese im 18. Jahrhundert = Bürgerliche Kultur... 91–103.

RÓTH András: Olvasásra nevelés a XVII–XVIII. sz. magyar társadalmában = Olvasásfejlesztés iskolában... 21–36.

SEIDLER, Andrea: A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója. (A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről) = MKsz 1999. 1. 91–97.

SZABÓ Béla: Juristen und Bücher im frühneuzeitlichen Ungarn = Bürgerliche Kultur... 45–70.

SZÓRÓ Ilona: Az olvasókörök közművelődési, felnőttnevelési tevékenysége a Dél-Alföldön a szabadművelődés korszakában (1945–1949) = A magyar felnőttoktatás... 174–178.

VARGA András: Erudition der Ärtzte in Ungarn im 17. Jahrhundert = Bürgerliche Kultur... 81–90.

VARGA Éva: Írástudók Somogyban a két világháború között (1919–1939) = Somogyi Múzeumok Közleményei 13. 1998. 445–473.

WEYRAUCH, Erdmann: Stadtbürgerliche Kultur in Norddeutschland im 16. und 17. Jahrhundert – das Beispiel Braunschweig = Bürgerliche Kultur... 11–21.

A múlt neves bibliográfusai, könyvtárosai, újságírói

ACZÉL Géza: Kassák Lajos. Bp.: Akadémiai K., 1999. 431 p. (Irodalomtörténeti könyvtár, 42)

Aki szerkesztőnek született, az orvostudomány sem menti meg = SZÁLLÁSI Árpád: Magyar írók orvosai és a magyar orvosírók. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998. 161–165. [Osváth Kálmán]

BODÓ Imre: Egy elfelejtett göllei... (120 éve született Hajdú Miklós hírlapíró, lapszerkesztő...) = Somogyi Honismeret 1999. 1. 64–65.

ERDŐDY Gábor: A forradalom és szabadságharc vezető diplomatái. Teleki, Szalay, Pulszky = Rubikon 1999. 4. 39–44.

FUTALA Tibor: „Sohasem éreztem magam készneк". Emlékezés a húsz éve halott Sallai Istvánra = KKK 1999. február 43–45.

GLATZ Ferenc: Szolgálatban egy életen át. V. Windisch Éva (1924–1993) = V. WINDISCH Éva: Kovachich Márton György, a forráskutató. Bp.: MTA Tört.tud. Int., 1998. 7–10. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 24)

GYÖRGY Béla: A Spectator-hagyaték útja = NyelvKult 1999. 108. 76–78. [Krenner Miklós (1875–1968)]

Hírlaptörténetünk első orvos szerkesztője: Decsy Sámuel = SZÁLLÁSI Árpád: Magyar írók orvosai és a magyar orvosírók. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998. 39–43.

HORVÁTH Károly: Erdélyi János. Sokoldalú lapszerkesztő = Typ 1999. 5. 12. ill.

HORVÁTH Károly: A felvilágosodás erdélyi előfutára [Bod Péter] = Typ 1999. 8. 8. ill.

HORVÁTH Károly: Kármán József. Egy irodalmár a felvilágosodás korában = Typ 1999. 7. 9. ill.

KÁPOLNAI Iván: Bél Mátyás emlékezete = Valóság 1999. 10. 23–32.

KÉGLI Ferenc: Adalékok Könczöl Imre fehérvári éveihez (Fejér Megyei Tanács, Székesfehérvári Városi Könyvtár) 1949–1952 = FejMeKvt 1998. 4. 7–11.

KISS Antal: Aszúszemezgetés az újságíró Pilinszky szőlőjében = Hitel 1999. 6. 96–100.

Kőrösi József emlékkönyv. [Bp.]: Scholastica, 1998. 283 p. ill.

LAZNIK Gabriella: Áttekintés Könczöl Imre életéről és pályafutásáról 1948-ig = FejMeKvt 1998. 4. 2–6.

LENGYEL András: A modern médiaszemélyiség. Az újságíró Móra = Irodalomismeret 1999. 3–4. 152–155.

NAGY Erzsébet: 110 éve halt meg Somogyi Károly (1811–1888) = Szeged 1998. 4. 20.

NYÁRÁDI Gábor: A szenvedély tévedései. Emlékezés Faragó László publicistára = MSzle 1999. 5–6. 113–129.

SÁNTA Gábor: „A kiábrándult urbanitás poétája" = Budapesti Negyed 1999. 1. (23.) 12–38. ill. [Kóbor Tamás]

TÓTH Péter: Kultsár István (1760–1828) = Szombathelyi tudós tanárok. Szerk. KÖBÖLKUTI Katalin. Szombathely: BDMK, 1998. 13–37. ill.

TÜSKÉS Tibor: Várkonyi Nándor, a szerkesztő = Árgus 1998. 1. 47–51.

UDVARI István – VIGA Gyula: Sztripszky Hiador és négy levele Herman Ottóhoz = HOMúzÉvk 38. 1999. 1299–1314.

V. WINDISCH Éva: Kovachich Márton György, a forráskutató. Bp.: MTA Tört.tud. Int., 1998. 216 p. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 24)

ZSOLDOS Sándor: Somlyó Zoltán, a „Szeged és Vidéke" munkatársa (1909. május–szeptember) = IrMűvtörtT 2. 1999. 184–190.

CZÖVEK ZOLTÁN – PERGER PÉTER

SZEMLE

Kner nyomtatványok és egyéb ritkaságok: Haiman György gyűjteménye / Kner publications and other rarities: The collections of György Haiman. [Szerk. BORDA Lajos, BORDA Lajosné]. Bp., Borda Antikvárium, 1999. 154 l.: ill. + 1 mell. (8 l.). /Műgyűjtő magyarok 2./

Az elmúlt év antikvár életének értékes termése a „Műgyűjtő magyarok" című sorozat 2. kötete a Borda Antikvárium kiadásában. A bibliográfia Haiman György (1916–1996) hagyatékának eladásra került részét tartalmazza. A kiadvány a magyar könyvkultúra nemes hagyományai két kiváló képviselőjének szerencsés találkozása.

A könyvgyűjtemény egykori tulajdonosa Haiman György méltó utóda és folytatója volt a szakma csodálatát és tiszteletét élvező Kner örökségnek. Kner Izidor unokájának, Kner Imre, Endre, Albert és Erzsébet unokaöccsének a család pusztulása és szétszóratása után is volt ereje és tehetsége, hogy magas színvonalon kövesse, ápolja, tanítsa a nagy elődök tudását és hitét. A könyvművész halála előtt négy évvel Erdész Ádámmal készült interjúkötetében így válaszolt az életutat összegző kérdésre: „Eljutottam annak felismeréséig, hogy milyen legyen ... a magyar tipográfia. Megkíséreltem ezt művelni, legjobb tudásom szerint, esetenként sikeresen. ... A könyv szemünk láttára – remélem átmenetileg – megszűnik könyv lenni ... Meggyőződésem, hogy a kulturális értékpusztulás a könyv területén is átmeneti jelenség és múltával nem ugyanoda jutunk vissza, ahol állottunk, hanem sokkal magasabb kiindulópontra ... Tehát elégedetlen vagyok, de hiszek a jövőben." A választékos, igényes könyvgyűjtő ízlése, értékszemlélete jelent meg az 1999-ben az Országos Széchényi Könyvtárban kiállított anyag katalógusában.

A Haiman-örökösök a gyűjtemény egy részét felkínálták az antikvárvilágnak. A rokonok nagyon lelkiismeretes, gondos műkereskedésre találtak a Borda Antikváriumban. Borda Lajos és felesége az előbb idézett interjú évében, 1992-ben 15 éves közös munkásságuk alkalmával a következőt fogalmazták meg: „Az antikváriumok is lassan-lassan egyéni arculatot öltenek ... Bízhatunk benne, hogy évek múlva pezsgő antikvár piac lesz, nívós kínálattal és igényes vevőkkel ... Meggyőződésünk szerint a könyv- és antikvárszakma fontos dolog, ezek színvonalán sok minden lemérhető. A magunk részéről azon fáradozunk, hogy ez a színvonal magas legyen." Törekvésük elhessegette Haiman György értékféltő aggodalmait, és szándékuknak – mint a jelen kiadvány is bizonyítja – maximálisan eleget tettek. A könyvkereskedés a hagyaték kiállítására brunet-i alaposságú bibliográfiát adott ki.

Az esztétikus katalógus borítóján – stílusosan – Kner Erzsébetnek a *Pantacsatrá*hoz, az életbölcsességek régi indiai tankönyvéhez készített pergamenkötése látható. Első pillanatra a kötetet a tipográfiai áttekinthetőség, a gazdag képanyag és a szép papír teszi vonzóvá. A tájékozódást segíti a névmutató, helynévmutató, a hivatkozott bibliográfiák listája, a rövidítések feloldása és a nyomtatványok antikvár szempont szerinti csoportosítása. Az árjegyzéket 8 oldalas füzetecskében mellékelték.

Az állomány tematikus feltárása nagyban hozzájárul az áttekinthetőséghez. A 766 tétel

háromnegyed részét teszik ki a Kner nyomtatványok, csekély (kb. 5–5 %-os) arányban fordulnak elő azok a példányok, amelyek a Kner család tagjainak közreműködésével fémjelzettek, illetve bibliofiliák és más ritkaságok, több mint egytizedét alkotják a nyomdászattal és a könyvművészettel foglalkozó munkák. A négy egységet a kis kétalakos vándornyomdász Kner jelvény választja el.

Az anyag feldolgozásához 19 bibliográfiát vetettek össze. Az egyes daraboknál jelezték, hogy melyik helyen, milyen formában lelhetőek fel. A rendkívül körültekintő, pontos feltáró munka után Bordáék tipográfiai kiemeléssel gondoskodtak arról, hogy a tételek részletes leírásában ne vesszenek az antikvár szempontból lényeges adatok. Nagyon szép erénye a katalógusnak, hogy ahol teheti, ott közli a kötetekhez fűződő kultúrtörténeti, könyvtörténeti kuriózumokat, dedikálásokat. Az apró információk bőséges forrásértékkel bírnak, hiszen az érdeklődő előtt kirajzolódnak a hagyatékozó emberi, családi, szakmai, társadalmi kötődései. Az adott korba helyeződnek, megelevenednek a tárgyak, mesélnek arról a világról – annak szellemiségéről, hangulatáról –, amely létrehívta őket. Néhai tulajdonosukról nyújtanak hű képet. „Kneréknek! Ha tudtam és ha tudok értéket adni: – a módot maguk adták meg rá ... [Komor] Bandi" „...a régi népies stílus kihervadt itt belőlem – úgy festek, mint sok más ... [Lesznai Anna]" „[Kner] Imrének testvéri szeretettel [Kozma] Lajos" „[tervezte, szedte és nyomta] Nagyapának [Kner Izidor] Gyurka [Haiman György]" „Haiman tanár úrnak sok szeretettel és köszönettel minden segítségért ..." A figyelmesebbnek Haiman György és a Borda Antikvárium közös sikereiről tanúskodó példányok is beszédesek.

Az ajánló jegyzék mintaértékű a könyvszakmában. Maradéktalanul megfelel a sorozat eszmeiségének: egy valamikor szerves egészet képező (könyv)gyűjteményt képes úgy bemutatni, hogy az az egykori tulajdonos jelenléte nélkül, régi környezetéből kiszakítva megtartsa eredeti, eleven egységét. A példányokról közreadja mindazon ismereteket, amelyek gyűjtőjüknek meghatározóak voltak, és azokat is, amelyek szerint a szakirodalom s a szakma számon tartja. Ugyanezen elvek alapján ír le elsőként más eddig publikálatlan nyomtatványokat. Harmonikus bibliográfiai szintézis keletkezik a valamikori gyűjteményszervező személyisége, a vonatkozó feltárt könyvészeti források és a saját primer adatok között.

Szükségszerű, hogy a magyar bibliofília e két kiemelkedő alakjának sorsa kereszteződjön egymással. Haiman György mértékadó könyvkultúrája áthatóan érvényesül a Borda Antikvárium – a tőlük megszokott – értő műgonddal, pontossággal rendszerezett katalógusában. S mint eddig valamennyi Borda kiadvány, ez is joggal sorolódhat a könyvtárak, a könyvkereskedések és a könyvgyűjtők becses és nélkülözhetetlen kézikönyvei közé.

FABÓ EDIT

Fazekas Tiborc: Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999). Hamburg, Eigenverlag des Verfassers, 1999.

Fazekas Tiborc hungarológus, a hamburgi Institut für Finnougristik und Uralistik oktatója, a magyar–német irodalmi kapcsolatok elkötelezett kutatója és ápolója több mint egy évtized alatt összegyűjtögetett cédulaanyagát vitte gépre, rendezte áttekinthető bibliográfiává e kötetben.

A szerző, amint azt előszavában kifejti, maga is tisztában van azzal, hogy egy efféle egyszemélyes vállalkozást csakis abbahagyni lehet, beteljesíteni aligha. Az összegyűjtött anyag megjelentetésére az alkalmat egyfelől az 1999. évi Frankfurti Könyvvásár szolgáltatta: a szerző teljes joggal tartotta fontosnak, hogy a díszvendég Magyarország irodalmának német nyelven hozzáférhető szegmensét az egyes reprezentatív művek mellett ez az átfogó kiadvány is képviselje. És hát, bizony, másfelől, bibliográfus-munkája eddigi hozadékának hamaros

betakarítására azon ugyancsak bevallott felismerés, kényszerűség, ha úgy tetszik, késztette, hogy a számítógépes bibliográfiák általánossá válásával a magányos harcosként végbevitt, hagyományos formában publikált adatgyűjtések óhatatlanul el fogják veszíteni a versenyt a folyamatosan bővíthető és korrigálható online adatbázisokkal szemben, amelyekben, ráadásul, keresgélni is jobban lehet.

Mit kapunk kézhez a jelen munkában?

Önálló kötetekben megjelent magyar irodalmi szövegek német fordításainak bibliográfiáját, amely elsősorban a hosszú 19. század termésének tekintetében törekszik kimerítő alaposságra. Kettőezer-nyolcvankilenc tételt, ami ez esetben ennyi címet, és jóval több kiadást, illetve esetleges újrafordítást jelent (pl. tizenegy *Az ember tragédiája*-fordítást!), mivel az azonos címek minden impresszuma egyetlen tétel alá van rendelve. Kettőszázharmincegy antológiáról tud a bibliográfia. Ezek képezik a címleírások első nagy egységét, cím szerinti alfabetikus sorrendben, majd ezt követi a második nagy egység, a szerzői betűrendes bibliográfia, Ady Endrétől Zsolt Béláig. Kétféle regiszter: személynévmutató és a kiadók mutatója található a kötet végén.

Jókai Mór toronymagasan nyert 184 tétellel. (Kisregényeit, novelláit is kiadogatták önálló kötetekben.) Ezek döntő többségükben a pálya utolsó harmadának idejéből származó fordítások-kiadások, de nem feltétlenül a kései regényekéi, és nem is feltétlenül bécsi kiadóknál. Sőt: jelentős fölényben vannak a németországi impresszumok. Úgy tűnik tehát, nem lehet elintézni Jókai népszerűségének miértjét annyival, hogy könnyű volt akkoriban, mert a kettős Monarchia kedvezett a magyar irodalom német fogadtatásának, de talán azzal sem, hogy Jókai nemcsak az uralkodócsaláddal, hanem Bismarckkal is körültekintően ápolta a kapcsolatokat. Egy ilyen imponáló adat akár a Jókai-jelenség újragondolására is ösztönözhet.

Petőfi a második hatvanhét címmel. Mikszáthnak 41, Molnár Ferencnek 39, Herczeg Ferencnek, akit jobbára ugyancsak a k. u. k. időkben adtak ki, 34 tétele van. A 19. század tehát még biztosan vezet a német nyelvterületen a modern magyar szerzők előtt: Adynak, Krúdynak, Karinthy Frigyesnek, Móricznak, Németh Lászlónak 10–25 címét lelhetni föl német fordításban, nagyjából ugyanannyit, mint Esterházynak, Konrád Györgynek vagy Nádas Péternek.

Fazekas Tiborc ennyit tett le, még egyszer hangsúlyozom, egyszemélyes kutatómunkával, az asztalra, ebben az igen-igen hasznos kötetben. Ebben az, ahogy maga nevezi, „őszinte" bibliográfiában, amely jelzi a hiányzó adatok helyét, mintegy felkínálva magát az utána jövők kiegészítéseinek, esetleges helyesbítéseinek.

Jól látszik a könyvből, hogy a bibliográfiákon túlmenő, ám azokra messzemenően támaszkodó kutatómunkának mely irányokba kell majd továbbindulnia a magyar–német irodalmi kapcsolatok vizsgálatát illetően. Vállalkozni kell majd a sajtóban, más időszaki kiadványokban fellelhető német nyelven megjelent magyar irodalmi művek szisztematikus felkutatására – amint erre Fazekas Tiborc könyvének körültekintő címe is utal. A jelen bibliográfia bevallottan pragmatikusan szűkre vett, azaz a mai szépirodalom-fogalmunkat a 19. századra is visszavetítő gyűjtőelve arra figyelmeztet, hogy a majdani kutatásoknak van még mit meríteniük a régebbi korok azon fordítástermésből, amely egy tágabban értelmezett irodalomfelfogást tükröz. És ugyancsak innen kezdődhetnék az anyag különböző szempontok szerint való „szétszálazása": például a sommás „német fordítás" fogalmának közelebbi szemügyre vétele. Mit fordítottak le és adtak ki Ausztriában, mit Svájcban, mit Németországban? Melyik Németországban: az egység előtti német államokban, a Császárság idején, a Harmadik Birodalomban, az NSZK-ban vagy az NDK-ban? Nyilván nem mindegy.

És végül, nagy tanulságokkal szolgálna e fordítások kritikai-stilisztikai-eszmetörténeti feldolgozása. Alighanem jó néhány esetben meglepődnénk, mi is áll német nyelven azon a szellemi koordináta-ponton, ahová irodalmi tudatunk ezt vagy azt a nagy magyar regényt vagy költeményt oly otthonos-biztosan elhelyezte...

Még csak annyit: Fazekas Tiborc bibliográfiája, támogatás híján, a szerző saját költségén és kiadásában jelent meg – az érdeklődők könyvesbolti forgalomban nem, csak a hamburgi Finnugor Intézethez fordulva juthatnak hozzá a kiadványhoz.

GÁNGÓ GÁBOR

Bibliographie. Lieferbare ungarische Bücher. Hrsg. Von Christine SCHLOSSER. Bp. Corvina Kiadó, 1999. 111 l.

A magyar irodalom iránt érdeklődő német olvasó számára hasznos kis kiadvány jelent meg a Frankfurti Könyvvásár alkalmából az elmúlt évben, a kereskedelemben forgalomban lévő, német nyelvre fordított magyar művek jegyzéke. A kötet összeállítója, a magyar irodalom évek óta lelkes terjesztője, a Berlinben élő Christine Schlosser.

A szerzők fotóival illusztrált könyvecske a magyar írókról és költőkről minden esetben rövid életrajzot és méltatást is közöl.

A bevezetésben Christine Schlosser kitér arra, hogy a magyar irodalom a 19. század eleje óta többé kevésbé jelen van a német könyvpiacon. A magyar nyelv sajátos helyzete miatt azonban ez nem volt mindig könnyű. Most az adott alkalmat a magyar irodalom népszerűsítésére, hogy az 1999. évi frankfurti könyvvásár díszvendége Magyarország volt. A bibliográfia első részében a művek a szerzők nevének alfabetikus sorrendjében követik egymást, az összeállításhoz a német nemzeti bibliográfia „Verzeichnis Lieferbarer Bücher" című sorozata, könyvkatalógusok, illetve a kiadóktól származó információk nyújtottak segítséget. A szerzőkről szóló egyéb tudnivalók az ide vonatkozó lexikonokból, bibliográfiákból, irodalomtörténetekből és könyvismertetésekből származnak. A következő részt antológiák képezik (felsorolva az egyes kötetekben szereplő minden szerzőt), majd egy mesekötéteket tartalmazó kis csoport következik, ezt követi a gyermek- és ifjúsági irodalom. A mutató a szerzői névmutatót, a műfordítói és a kiadói mutatót tartalmazza. A kötetet egy függelék zárja, amelyben a németül és egyéb más nyelveken publikáló magyar származású szerzők művei szerepelnek, valamint a magyarországi német irodalom alkotói. A kötet összeállítója külön felhívja a figyelmet, hogy George Tabori és Ephraim Kishon nem kerültek felvételre a bibliográfiába, mert műveik felsorolása a bibliográfia kereteit szétfeszítette volna.

Ha összevetjük az élő és a már halott szerzők szereplését a kötetben, arra a megállapításra juthatunk, hogy az élő szerzők száma jóval meghaladja a többségében már klasszikusnak számító halott szerzőkét. Míg például Jókai Mór életében szinte minden művét lefordították németre, ma egyetlen műve, nem is a legnépszerűbb (*A két Trenck*) kapható német fordításban. Petőfi Sándor, akiről elterjedt a köztudatban, hogy a világon mindenhol ismerik, és akit valóban rengeteget fordítottak németre különböző korszakokban, is hasonló sorsra jutott. Egyetlen verseskötete és a *Nemzeti Dal* Susanna Gahse esszéjével együtt megjelentetett fordítása képviseli a kötetben. Bár lehet, hogy ez csak a 19. századi magyar irodalomra vonatkozik, hiszen Ady Endre és Kosztolányi Dezső is 3–4 fordításkötettel szerepel. Míg a ma élő, és német nyelvterületen amúgy is jól ismert, számos német kitüntetéssel díjazott Esterházy Péter, Konrád György, Kertész Imre és Nádas Péter népszerűségét a frankfurti könyvvásár csak fokozta, ők 6–9 művel a legnépszerűbb magyar írók.

Ez a karcsú bibliográfiai összeállítás hasznos hozzájárulás a magyar irodalom német nyelvterületen való jobb megismertetéséhez.

RÓZSA MÁRIA

Heltai Nándor: „Örökre ide fészkelem magam." Az első kecskeméti könyv- és lapnyomtató Szilády Károly. Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft., 2000. 100 l.

„A könyvnyomtató szó még a koporsóról se maradjon le" – írja végrendeletében Szilády Károly, aki a nyomdász- és kiadói munkát valóban hivatásnak tekintette.

Ezt a hivatás- és irodalomszeretetet emeli ki róla írt tanulmánykötetében Heltai Nándor. A könyv címlapjáról a markáns arcú, egyenes tekintetű nyomdaalapító, Barabás Miklós festményéről néz ránk, majd végigolvasva a könyvet feltárul előttünk gazdag életpályája és megismerkedhetünk „alkotásaival" is. Érdekes és jól elrendezett illusztrációs anyag nyújt ehhez segítséget. Heltai Nándor, a „szakmabeli" és könyvszerető szimpátiájával, meleg hangon bontja ki előttünk az első kecskeméti könyvnyomdász sikerekben gazdag, de kudarcokat sem nélkülöző életét, akit Kecskemét városa az idén emléktáblával is megtisztelt.

A reformkor egyik tennivágyó embere volt, „polgár" – ahogy egy szóval jellemzi Heltai – tehát szorgos, munkálkodó hazafi. A nyomdaalapítás napja 1841. július 1. esemény volt a város történetében, hiszen a szellemi élet fellendülését hozta magával, rangot adott az alföldi városnak, ahol már állt a piarista iskola és a református kollégium. A kultúra új képviselőjét örömmel fogadták. Debreceni tanulmányai után, nagyothallása miatt nem folytathatta a családi hagyományt (református lelkészséget), ezért Bécsbe küldték szülei, hogy kitanulja a nyomdászmesterséget. Marasztalták is a császárvárosban, de inkább hazahozta tapasztalatait és tudását.

Pesten Trattnernél dolgozott, majd önálló nyomdát szeretett volna, de nem kapott rá engedélyt, így egy ideig a pápai református főiskolával kötött szerződést. Végül József nádor közbenjárására megkapta a várva-várt engedélyt Kecskemétre. Nyolc évig várt arra, hogy önálló legyen. Kecskemét előkelőségei és lakói ünnepséggel fogadták, megcsodálták Prágából és Bécsből hozatott gépeit, a „műhelyt", ahol rögtön egy emléklapot is nyomtattak a nagy esemény tiszteletére.

A tekintélyes *Athenaeum* többször is hírt adott a Szilády-nyomda szép könyveiről, Toldy Ferenc különösen pártolta és méltatta ízléses kiadványait, s tankönyveit külön is kiemelte. Műhelyének Pestre költöztetését is támogatta, de ehhez még az akadémiai ajánlás sem volt elég a versenytársak ellenében. Szilády Kecskeméten maradt. A *Regélő* 1844. februári felmérése szerint minden 20. könyv nála látott napvilágot hazánkban. Felesége halála után végleg itt maradt az alföldi városban, házat vett és ezáltal „teljes jogú" kecskeméti polgárrá vált. Részt vett a könyvek terjesztésében is, hiszen nem volt még könyvkereskedés a városban. 1846-ban megnyitott könyvüzletét azonban a csekély érdeklődés miatt – a lakosság egyharmada nem tudott olvasni – be kellett zárni. Könyvkiadással is foglalkozott, szinte az összes korabeli pesti és európai nyomdával levelezésben állt.

A Szilády-nyomda kivette részét a márciusi eseményekből is, Petőfi „Nemzeti Dal"-át, majd a „Mit kíván a magyar nemzet" c. röpiratot itt sokszorosították. Leveleiben írottakat a forradalom helyi eseményeiről Heltai forrásértékűnek tartja. Az önkényuralom kezdetén szinte megállt az élet a Szilády-nyomdában is és csak igen lassan élénkült meg újra. Kiadta Cervantes *Don Quijote* c. művét, majd V. Hugo, Goldsmith, Szophoklész, Phaedrus egy-egy művének magyar fordítását és a *Bánk bán*t, ezekkel a munkákkal irodalmi körökben is elismerést aratott.

Nevéhez fűződik a *Kecskeméti Lapok* c. hetilap nyomtatása is. A leghíresebb költők Kazinczy, Arany, Tompa néhány műve is a kecskeméti nyomdából került az olvasók kezébe, igényes és szép kivitelben. A magyar irodalom mindig szívügye volt.

Kitűnő szakember lévén minden újítást figyelemmel kísért és a legjobb minőségű anyagokkal dolgozott, munkatársait is megválogatta. Megpróbálkozott a nyomdai szakkifejezések magyarításával és szerkesztett egy *Könyvnyomdászati Műszótár*t, amelyet bírálatra elküldött Toldy Ferencnek.

Heltai Nándor így jellemzi: „... munkáját szenvedéllyel szerető, tudását folyamatosan gyarapító, pontos...kitartó, kálvinista hitéhez szívből ragaszkodó ember..." Családját szerette és fiait sok jó tanáccsal segítette, üzleti ügyeibe is bevonta. Felesége után nagyobbik fiát is elvesztette, mielőtt átadhatta volna neki az üzemet. Nagy családjából 3 fia és 2 lánya

maradt. Nyomdája jelentette a legnagyobb gondot számára, szerette volna, ha továbbra is a család tulajdonában marad. „A kecskeméti nyomdát Szilády nevétől soha megfosztani ne engedjék" – búcsúzott 1871 májusában. Fia, majd unokája vezette a nyomdát 1883-ig, azután el kellett adniuk.

Könyve végén Heltai Nándor örömmel nyugtázza, hogy a régi üzem ismét felvette alapítója nevét és ezt a könyvet már itt nyomtathatták.

MUTH ÁGOTA GIZELLA

Szecskó Károly: Kandra Kabos 1843–1905. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár – Hittudományi Főiskola, 2000. 119 l.

Szokatlan gyorsasággal jelent meg egy kis könyvecske Egerben, a Főegyházmegyei Könyvtár és a Hittudományi Főiskola közös kiadásában. Dr. Antalóczi Lajos pp. prelátus kanonok atya, érseki könyvtárigazgató előszavát 2000. április 29-én keltezte, s a kiadvány már május végén elhagyta a nyomdát – helytörténészek, egyháztörténészek és a magyar kultúra iránt érdeklődők szélesebb rétegeinek örömére.

Kandra Kabos (élt 1843–1905, papi működése 1869–1905) mind a régészetben, mind a pogány magyar ősvallás kutatásában maradandót alkotott, ám nevét elsősorban egyháztörténeti munkái őrzik. Száz év távlatában nem csoda, ha mégoly kiváló szerzők művei is elavulnak, ám Kandra több kötetes *Adatok az egri egyházmegye történetéhez* c. munkáját ma sem nélkülözheti a nívós egyháztörténeti kutatás. Érdemes elővenni Szabolcs vármegye történetéről írott monográfiáját is, noha ma már a történettudomány Kandra megállapításainak egy részét, így a várispánságról vallott nézeteit revideálta. Forrásértékűek azonban adatai. Amint az életrajzból (7–17. l.) megtudjuk, papi pályája kezdetén a mindennapi gondok – parókia kerítésének javítása, beomlott templomtető s hasonlók – szorításában sem adta fel kutatói hivatását, amiben része volt Foltin János plébánosnak, a kiváló régésznek, aki fiatal káplánját nemcsak buzdította, de bevonta saját kutatásaiba is. Később – már a Magyar Történelmi Társulat által is elismert régészként – kedvezőbb körülmények között dolgozott az egri érseki székhelyen, mint káptalani jegyző; noha ekkor is ellátott például hitoktatói feladatokat, így sohasem szentelhette életét kizárólag a kutatásnak. Ám hangyaszorgalma, szívós kitartása sohasem hagyta el a termékeny szerzőt, amíg az állandó feszített munkában kimerült szervezetben időnek előtte kilobbant az élet. Szecskó Károly nyugalmazott levéltáros – maga is hangyaszorgalmú, adatgyűjtésben alapos és termékeny kutató, az egri helytörténet szakértője – a szűk terjedelem ellenére is bőséges adatbázissal, idézetek, dátumok, pontos forráshivatkozások tömegével dokumentálja Kandra Kabos életét és tudósi, valamint szépírói pályáját. Nem elégszik meg azzal, hogy a kötet végén közreadja Kandra életművének teljes bibliográfiáját (noha ez sem lenne kevés, sőt!), hanem részletesen taglalja műfajonként – történeti monográfia, forráskiadások, pecséttani munkák, régészeti tudósítások, sőt recenziók elemző bemutatásán át – Kandra munkásságát, összevetve a tudomány mai állásával. Így megtudjuk, miként vélekedik ma Kristó Gyula neves történészünk a Kandra által is vizsgált (de mai szemmel tévesen értékelt) várispánság intézményéről, de azt is, hogy Kósa László magyar néprajztudománytörténete felületesen ítél, amikor visszhang nélkülinek mondja Kandra *Magyar Mitológiá*ját, hiszen Szecskó bőséges bibliográfiával bizonyítja annak korabeli – nemcsak elutasító, hanem sok esetben méltató – fogadtatását. Sor kerül még az ember, a barát, a tudóstárs bemutatására is. Talán túlságosan is nagy anyagot idéz a barát, pályatárs és oltártestvér Bartalos Gyula emlékezéséből, amely természetesen forrásértékű, ám a nyomtatásban is megjelent (1906.) illetve az irodalomjegyzékben pontosan feltüntetett emlékbeszéd kilencvenhárom százalékának szó szerint való idézése még a megfelelő témakörökre osztva és darabolva is – indokolatlan. A kötet fentebb már dicsért precizitása, bőséges és pontos hivatkozási appa-

rátusa jól áttekinthető témabeosztással, rövid fejezetekre és alfejezetekre tagolással, valamint szabatos, tehát szakmailag pontos, ám könnyen olvasható fogalmazásával mind a hivatásos kutatók, mint a kulturált nagyközönség számára megfelelő vezérfonalat nyújt. Ára is elérhető: az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban jelenleg ötszáz forintért lehetett hozzájutni, ami napjaink könyvkereskedelmi viszonyai közt határozottan szolidnak mondható.

Végül a recenzens feltétlenül szólni kíván a kiadás módjáról és a kiadó erényeiről is. A barokk kor nagy püspök-mecénásai (Klimó György Pécsett, Padányi Bíró Márton Veszprémben, Barkóczy Ferenc Egerben majd Esztergomban, Batthyány Ignác Gyulafehérvárott) sorában a legelső hely Eszterházy Károly egri püspök életművét illeti. Jól dokumentálják ezt a Dr. Antalóczi Lajos könyvtárigazgató által szerkesztett kötetek, mint *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár Jubileumi Emlékkönyve*, illetve a hozzá kapcsolódó tudományos ülés anyagának önálló kiadása, amelyek akadémiai folyóiratokban *(Irodalomtörténeti Közlemények, Magyar Könyvszemle)* s más orgánumokban is terjedelmes és elismerő recenziót kaptak avatott szerzők tollából. Antalóczi kanonok úr tudósi odaadással ápolja Eszterházy püspök emlékét, amelyről több helyen – így a pápai egyháztörténeti konferencián – tartott, illetve publikált előadásai tanúskodnak. A tudománypártoló Eszterházy püspök alapította könyvtár jelenlegi vezetője a nagy püspökhöz méltó erkölcsi magaslatra emelkedett, amikor még a Tudóst is háttérbe szorítván az Ember, Antalóczi doktor saját kutatási témájáról mondott le, amikor hosszan dédelgetett tervét átadta Szecskó Károlynak, hogy a nyugalmazott levéltáros gyorsabban dolgozza fel Kandra életművét, mintsem azt a plébános-könyvtárigazgató bokros teendői engednék. (Nemcsak az előszó utal erre röviden; jelen sorok írója másfél évtizede rendszeresen folytatván egyháztörténeti kutatásokat egyebek mellett Egerben, többször használta Kandra kéziratait is, elbeszélgetvén Antalóczi doktorral, aki aktívan készült a Kandra-életmű feldolgozására.) Méltó a régi nagy mecénások emlékéhez Mikolai Vince pp. prelátus, kanonok, az Egri Hittudományi Főiskola rektorának anyagi áldozatvállalása is, amikor a Főegyházmegyei Könyvtárral karöltve közösen megjelentették ezt a hasznos segédkönyvet. Ne feledjük: amíg a barokk kor egyházi személyiségeinek főpapi javadalmak és főúri magánvagyonok álltak rendelkezésére, addig a jelen kor egyházának előbb a kommunista ateizmus vallásüldözése, majd a pénzközpontú piacgazdaság elpogányosodása közepette, személyekben, vagyonban és szellemben megfogyatkozva (megrabolva!) kell helyt állnia. Ha a nagy nehézségek árán művelt szűkebb lelkipásztori küldetésén túl még energiát igyekszik fordítani kulturális örökségének ápolására is, akkor mindenképpen megérdemli, hogy ezt forrón üdvözöljük, sőt a lehetőségek szerint segítsük is – további példák reményében.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

A nyíregyházi Szent György Magyar Ortodox Egyházközség könyvállományának katalógusa. Debrecen, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékének kiadványa [Alapító-szerkesztő NAGY Márta], 1999. [5], 145 l. /Posztbizánci Közlemények 4./

Az egyházközség könyveinek és kegytárgyainak számbavételét a kultúra iránti szenvedélytől fűtött Úsz István paróchus kezdeményezte; a munkát 1997-ben kezdte el egy munkaközösség, befejeztét a paróchus már nem érhette meg, 1998-ban elhunyt.

A kiadványban Haupt Erik tollából 714 újgörög, Szalai Zsuzsáéból 201 latin, magyar, német, francia, angol, román, illetve bilinguis, trilinguis könyv leírását olvashatjuk. (Itt kell megjegyeznem, hogy a paróchiának mintegy 70 egyházi szláv és cirill betűs román könyve is van; bibliográfiai leírásaikat Földvári Sándor el is készítette, de előttem ismeretlen okok miatt azok nem kerültek be a kiadványba.) Mind Haupt, mind Szalai másfél oldalas bevezetőt írt, amelyekben az állomány kialakulását, hányatott sorsát ismertetik, és felhívják a fi-

gyelmet a legértékesebb művekre. Haupt ismertette a leírásoknál alkalmazott szempontokat is.

Végigolvasva munkáikat a recenzensen tanácstalanság lesz úrrá. A szerzők ugyanis a közel ezer könyv leírásából nem szerkesztettek bibliográfiát; anyagukat nem rendezték sem ábécé, sem kronológiai sorrendbe, nem látták el nyomda, időrendi és nyelvi mutatókkal (második többnyelvű rész!). A possessorok mutatóját, valamint a rövidítésjegyzéket is hiányolom.

Ily módon, ha az olvasó egy könyvet keres, nincs mit tenni, végig kell böngésznie az egész kiadványt.

Haupt Erik bibliográfiai leírásai jók, tartalmazzák a kötések és a margináliák ismertetését is. Hasznos lett volna, ha munkáját kiegészíti É. L. J. Le Grand *Bibliographie hellénique* című művének azonosítószámaival.

A recenzens tanácstalansága fokozódik Szalai Zsuzsa sorai olvastán. Ő ugyanis egyszerűen lemásolta a könyvek címlapjait, nemhogy bibliográfiát, de bibliográfiai leírásokat sem készített. A szerzők nevei, illetve a címrendszó (pl. „Calendarium") a hosszú címlapmásolatokban vannak elrejtve. Az impresszumokban szereplő római számokat nem írta át arab számra, az álneveket (pl. Cornelius a Lapide), és a rövidítéseket nem oldotta fel. Az RMK és a Petrik használata igencsak szükséges lett volna a Magyarországon nyomtatott könyveknél. A köteséket, a lapszámozást Szalai pontosan közli, a margináliákra utal. Sajnos az ő részében sok a sajtóhiba.

Egyik szerző sem foglalkozott a csonkaságok meghatározásával. Véleményem szerint a kéziratokat külön kellett volna leírni, esetleg függelékben. A kiadványon lektor(ok) neve nem szerepel, pedig lett volna tennivalójuk.

Summázva eddigi észrevételeimet, a könyv kiadását kétévi munka után elsietettnek tartom, hibái elkerülhetőek lettek volna, ha az abban illetékesek nem törekszenek mindenáron gyors eredményre.

OJTOZI ESZTER

Az Esztergomi Egyház a magyar művelődés századaiban (kódexek, kéziratok, metszetek). Kiállítás az esztergomi Főszékesegyházi Kincstárban a Bibliotheca anyagából. 2000. július 4–30. A kiállítást KÖRMENDY Kinga vezetésével CZÉKLI Béla, MADAS Edit és SARBAK Gábor rendezte.

A 2000. millenniumi évben az esztergomi egyházi gyűjtemények egymás után nyitották művelődéstörténeti időszaki kiállításaikat a magyar szentekről és ereklyéikről, az esztergomi könyvkultúráról majd a magyar pecséttörténetről, miközben tudományos konferenciákat rendeztek, katalógus- és tanulmánykötéteket jelentettek meg. Könyvtörténeti szempontból mégis a Bibliotheca anyagát bemutató kiállítás a legérdekesebb, amelynek szakmai előkészítését és forgatókönyvét elsősorban az MTA Könyvtár Kézirattára kutatójának, Körmendy Kingának köszönhetjük. Jelen bemutatót az is indokolja, hogy e kiállításhoz sajnos katalógus nem jelent meg.

A szerény alapterületű kiállítás nemcsak az esztergomi könyvkultúra évszázadairól nyújt informatív tájékoztatást, hanem a bemutatott tételek többségénél az eredeti dokumentum megpillantásának az élményével is megajándékozza a látogatót. A laikus látogató persze aligha veszi észre, hogy a tömör leírások a kiállítás tervezőjének sok évtizedes kutatásait összegzik, az egyes tételek azonosítása vagy tudományos értékelése mögött tanulmányutak, cikkek vagy katalóguskötetek állnak (vö. MKsz (116.) 2000. 3. sz. 352.; legutóbb összefoglalóan: in: *Ezer év Szt. Adalbert oltalma alatt.* Szerk. HEGEDŰS András – BÁRDOS István. A Prímási levéltár kiadványai, 47–56. /Strigonium antiquum 4./). Körmendy Kingának új szempontú kodikológiai vizsgálatokkal az esztergomi kanonoknak a bécsi, padovai, bolognai egyetemen folytatott kánonjogi tanulmányaihoz kapcsolódó, eddig ismeretlen, jórészt a bécsi Nemzeti Könyvtárban (ÖNB) lévő forrásokat sikerült azonosítani. Csak megerősíteni tudjuk véleményét, hogy az esztergomi főszékesegyház középkor könyvkultúrája az ország egyházi köz-

pontjának kultúráját közvetítette az egyházi és világi társadalom felé. A káptalan tagjainak képzettsége a középkori magyar értelmiség meghatározó rétegének műveltségi szintjét reprezentálja és teszi megfoghatóvá.

A kiállítás időrendben haladva hat egységre tagolódik. Az első korszak az érsekség alapításától a város törökök általi elfoglalásáig, 1543-ig terjed. Az esztergomi egyház megnevezés alá a székesegyház mellett a káptalan és a 14. században alapított Collegium Christi is beletartozik, de még így csak kevés könyvről van tudomásunk, s még kevesebb maradt fenn. A tárlókban eredetiben vagy fényképeken bemutatott művek közül ide tartozik az Énekek éneke kommentárja (12. század), Nyás Demeter érseki helynök formuláskönyve (1525 előtt), az Esztergom váraljai Szent Imre kápolna vagy oltár Graduale töredéke (1350 körül), Szalkai László iskolás jegyzetei (1489–90), egy Biblia, amelyet a beírás szerint egy bizonyos Temlinus másolt (Bécs, ÖNB, fénykép, 1394), Ioannes de Balbis Grammaticája (Bécs, ÖNB, fénykép, 1430 előtt), Franciscus de Zabarella: De horis canonicis (Bécs, ÖNB, fénykép, 1454), egy Breviarium (Bécs, ÖNB, fénykép, 1494 előtt), Pseudo Diogenes levelei (Bécs, Diözesenarchiv, fénykép, 1458 után), valamint egy Capitulare (1374 után).

Az esztergomi gyűjtemények második, immár nagyszombati korszaka 1543-tól 1611-ig tartott. Az újrakezdést olyan nevek fémjelzik mint Várday Pál, Oláh Miklós vagy Telegdi Miklós érsekek nevei és könyvtárpártolása. A korszakban megjelennek a nyomtatványok, V. Kelemen: *Constitutiones* (Velence, 1489), Szt. Ambrus művei (Bázel, 1492), Szt. Tamás *Summája* (Velence, 1467), *Liber Agendarius* (Nagyszombat, 1583), *Chronologia ecclesiastica* (Bécs, 1580), *Ex probatissimis authoribus... vocabula* (Augsburg, 1518), s olyan jelentős kéziratok mint a Bakócz-graduale (Oláh Miklós 1555. évi ajándéka), illetve a Vita Adae et Evae (cseh munka, Szondy Pál nagyprépositi ajándéka, 1558 előtt).

Az 1611. évi nagyszombati zsinat ismét felállította és támogatta a székeskáptalani könyvtárat; a székesegyházak könyvtárát ettől kezdve nevezték káptalani könyvtárnak. Ebből az időszakból a legértékesebb gyarapodás Lippai György és Szelepchényi György érsekek neveihez fűződik. Utóbbi érseksége alatt már elkészül a könyvtár első helyrajzi, majd betűrendes katalógusa. A 17. század elején még megszereznek Budáról, az egykori királyi várból származó kódexeket, majd a Barkóczy Ferenc érsek nevéhez kapcsolódó káptalani magánlevéltári rendezéséhez középkori kódexlapokat is felhasználnak. A bemutatott művek között találunk egy Balassi Bálint diákkori bejegyzését tartalmazó bázeli, 1530. évi nyomtatványt, Körösi Zsigmond egyetemi jegyzetét (Róma, 1644), Körösi Zsigmond *Luther Enarrationes* könyvét (Strassburg, 1530), Szelepchényi György Pázmány metszetét az *Igazságra vezérlő kalauz*ból (Pozsony, 1637), Lippai György tulajdonából Veresmarti Mihály *Tanácskozás* c. munkáját (Pozsony, 1640), Szelepchényi érsek magáról készített metszetét bemutató Szt. Bonaventúra kötetét (Nürnberg, 1491). A Lippai György által megvásárolt értékes Fugger-könyvtárra utaló darabok mellett a Bécsbe szállított budai könyvanyag, az ún. Budai II. gyűjteményből származó, az 1674. évi katalógusban egyedüliként megtalálható kódex, Nagy Szent Gergely Énekek éneke magyarázatai (Scheyern, 1473) érdemel figyelmet.

1776 és 1820 közöttről, a káptalan nagyszombati és az 1761 után alapított pozsonyi érseki könyvtárak időszakából Batthyány József, ill. Barkóczy Ferenc, valamint Rudnay Sándor érseksége figyelemre méltó. Az utóbbi határozta el az érsekség és káptalan, s természetesen a könyvtárak visszaköltöztetését Esztergomba. A kiállított művek közül Aranyszájú Szt. János *De sacerdotio* c. könyvét említjük, amelyhez Barkóczy írt előszót, s az általa alapított esztergomi érseki nyomdában, Royer Antalnál nyomtatták (Esztergom, 1763).

Az ötödik korszak már a közelmúltba vezet át. 1853-ban épült fel Hild József tervei szerint az érseki és káptalani könyvtárak közös épülete, Szt. Jeromos egyházatya szobrával. Ekkor szállították át a könyvtárat Nagyszombatból,

amit kétévnyi állományrendezés követett. Scitovszky János érsek (1849–1865) gyarapította a könyvtárat a vitatott ún. Esztergomi krónikát tartalmazó 12. századi iskolás jegyzettel. Jordánszky Elek hagyatékából került a gyűjteménybe egy magyar nyelvű biblia, a Jordánszky-kódex (1516–1519), a nagyszombati klariszáktól pedig az ún. Nagyszombati kódex (1512–1513), valamint további vásárlások és ajándékozás útján egy Psalterium (Würzburg, 1279), egy Evangelistarium (Neustift, 1482), egy anabaptista énekeskönyv (1665), valamint egy pergamenre nyomtatott imakönyv (Augsburg, 1520).

A hatodik korszak immár a máig tart, amelynek meghatározó személyisége Simor János érsek (1867–1891). Ő egyesíti a Főszékesegyházi Könyvtár néven az esztergomi könyvgyűjteményeket. A kanonok közül pedig Dankó József bécsi teológiai tanár († 1889), ill. Knauz Nándor († 1896) prímási levéltáros, pozsonyi prépost, Majer István († 1893) kanonok, nagyprépost, valamint Lepold Antal († 1971) kanonok, könyvtári prefektus hagyatékai, ill. az utóbbi metszetgyűjteménye érdemelnek említést. A legújabb gyarapodást már csak egy-egy darab érzékelteti: a Dankó-gyűjteményből egy Huszita antiphonarium (15. sz. második fele), a Kanuz-gyűjteményből egy Psalterium (Buda, 1500–1510), illetve egy csere útján megszerzett Missale (Ewich, 1471).

Az esztergomi kiállítás a rendelkezésre álló szerény anyagi lehetőségek ellenére is a legszínvonalasabb millenniumi művelődéstörténeti kiállítások közé sorolható. A Kincstár rendelkezésre bocsátott helységeit a kiállítást rendezők maximálisan kihasználták, néhány termet azonban biztosan fel tudtak volna használni. A jövőre nézve mégis feltétlenül kívánatos lenne az esztergomi egyházi gyűjteményekhez egy alapterületében és elrendezésében, valamint megközelíthetőségében is méltó időszaki kiállítóhely létrehozása.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Oldás és kötés. Lengyel József és Tóth Viktor magyarországi és oroszországi pályája. Kiállítás. Bp., Orosz Kulturális Központ. 2000. szeptember 26 – október 6.

Különös levelet láthatott, aki 2000. szeptember végén, október elején ellátogatott a budapesti Orosz Kulturális Központba, a Bajza utcába: féltenyérnyi nyírfahéncson bolhányi cirill betűkkel, pár soros szöveg. Lengyel József, a feladó, a messzi Szibériából üzent rajta feleségének, Nyina Szergejevna Lengyelnek, született Kizevalternek. Írástörténeti kuriózum a huszadik század derekáról, a távírók, a telefon és az atombomba korából, kétezer évvel a papír fölfedezése után? A kiállítás rendezői gondoskodtak róla, hogy ez a gondolat egy percig se fordulhasson meg a látogatók fejében. A levelet rozsdás szögesdróttal koszorúzták, s ettől a nyírfahéncs primitív adathordozóból szimbólummá nemesedett. A szenvedés, a megaláztatás, az áldozat, a rabság, a száműzetés szimbólumává: huszadik századi töviskoszorúvá. A kommunista lágerekben elpusztult tízmilliókra emlékeztetett a parányi nyírfakéreg. A rendezők nem bízták a véletlenre, hogy ez az intés, ez az üzenet eljusson a látogatókhoz. A padlón vastag kötél tekergett – fojtón, megbilincselőn, alattomosan, mint a kígyó. A börtön, a bezártság, a rabság érzetét tovább fokozták a drótfonatos, rácsos paravánok: börtön volt a hazám... S ez nem olcsó érzelgősség, ez a kiállítás tényleg arról *is* szólt, hogy Lengyel József és Tóth Viktor választott hazája hosszú évtizedekig kontinensnyi börtön volt. Ikerkiállítást láthattunk ugyanis: egy író és egy festő békésen megfért egymás mellett a teremben. No, nem csupán a sógorság, hanem a közös sors okán.

Lengyel Józsefet nem kell bemutatni. Illetve lehet, hogy újra be kell mutatni. Az 1919-es Tanácsköztársaság forrófejű kommunistája Bécs és Berlin érintésével 1930-ban érkezett meg Moszkvába, a kommunista világmozgalom szívébe. Építeni és rombolni jött. Építeni a szocializmust, s rombolni azt a világot, amelynek

egyik szimbóluma kétezer év óta a töviskoszorú. Ekkor még nem sejtette, hogy 1938-ban ő is megkezdi a maga kálváriáját (az orosznak szemléletesebb kifejezése van erre: „kínok útján való járás"), s mindösszesen tizenhét évet tölt majd lágerekben és száműzetésben. Először 1948-ban szabadult, s Moszkva mellett, Alekszandrovban húzta meg magát. Alekszandrov, Rettegett Iván egykori székhelye, a Moszkvából kitiltott politikai foglyok kényszerlakhelye volt ekkor. S itt fonódik bele a történetbe Tóth Viktor, a nálunk szinte ismeretlen festő, iparművész. Első világháborús hadifogolyként beállt a Vörös Hadseregbe, majd a harcok elültével Moszkvában festeni tanult. Felvette a szovjet állampolgárságot, gyökeret eresztett, családot alapított: az eloroszosodott balti német Kizevalter család egyik leányát vette feleségül. Kizevalter papa ekkor még nem sejtette, hogy még egy magyar vőt rendel majd neki a sors, hogy kisebbik leánya is magyar férfinak, Lengyel Józsefnek nyújtja a kezét. Pedig ez történt. S innentől egy ideig párhuzamosan fut a két magyar, a festő és az író élete. Mindkettejüket 1938-ban tartóztatták le, majdnem egyszerre szabadultak 1946-ban, illetve 1947-ben. Egy, illetve két évig mindketten Alekszandrovban éltek, Tóth Viktor házában. (Pár éve márványtábla emlékeztet rájuk.) Lengyel Józsefet azonban tovább üldözte a balsors (szó szerint: *bal*-sors). 1949-ben újra letartóztatták, újra száműzték, míg végül 1955-ben hazatért Magyarországra. Ekkor Tóth Viktor már Novgorod mellett egy porcelángyárban dolgozott, s 1963-ban művészeti vezetőként érte a halál. Most, csaknem negyven év múltán, ő is hazaérkezett. Pár darab igazán szép tájképét láthattuk a kiállításon, ebben a műfajban alkotta a legmaradandóbbat. Melankolikus, bús tájakat festett, de nem a „bús magyar sorsot". Színvilága teljes egészében orosz. Nem szovjet, orosz! Tóth Viktornak született, de amikor ecsetet vett a kezébe, Viktor Tootként alkotott. A rideg, fenséges, északi orosz tájat festette, azt, amelyről Lengyel József is többször mély ragaszkodással írt, legszebben talán a *Sárga pipacsok*ban. Lengyel József itthon talált rá igazi hangjára. A Szovjetunióban megtalálta, pontosabban átélte a témát, de a hangra a szülőföldjén lelt rá. Mert miről is írhatott volna élete hátralevő részében, mint a lágerek népének szenvedéséről? S írt is: szívósan, csendes határozottsággal, lírával. Azon kevés kommunista írók közé tartozott, akit az antikommunisták is megbecsültek. A magyar Szolzsenyicinnek szokás őt mondani, de ez több okból is téves, maga Lengyel József sem szerette. Szolzsenyicin mindig kívül állt a kommunista mozgalmon, s teljes egészében, úgy ahogy van, elvetette a kommunizmust. Lengyel József sohasem jutott el eddig a pontig. Élete végén a kommunizmusból némileg kiábrándult, de illúzióival nem tudott leszámolni. Világlátásuk, művészi céljuk is különbözik. Alkotó pályája első szakaszát leszámítva, Szolzsenyicin tulajdonképpen nem szépirodalmat, hanem krónikát írt. A vállaltan csak szépíró Lengyel József inkább rokonítható Varlam Salamovval, az északi lágerek világának dalnokával.

A kiállítás több intézmény példás összefogása révén jött létre. Az alekszandrovi Cvetajeva Múzeum, a norilszki GULAG Emlékmúzeum, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára (ebből a gyűjteményből származik a ritkaságnak számító, fentebb említett nyírfahéncs levél), a Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria, valamint a Lengyel- és a Tóth család egyaránt hozzájárult a kiállításhoz. Külön ki kell emelnünk Lengyel Tatjána, Lengyel József leánya szerepét, aki a szervezőmunkán túl, szerény anyagi lehetőségeit messze meghaladó összeggel támogatta a kiállítást. (A másik támogató Marcali, Lengyel József szülővárosa volt.) Az Orosz Kulturális Intézet jó házigazdának bizonyult. A szép kiállítóterem, az igazán ízléses környezet önmagában is vonzóvá tette a helyszínt, de az intézet munkatársainak szervező munkája és szakmai rátermettsége nélkül csak vizuális térélmény maradt volna a látogatókban. Mindössze azt sajnáljuk, hogy ez a szépen rendezett kiállítás ilyen rövid ideig fogadta az érdeklődőket.

BABUS ANTAL

Reinhard Lauer. Schriftenverzeichnis 1958–2000. Hg.: Anke BRUHN und Walter KROLL. Seminar für Slavische Philologie der Georg-August-Universität Göttingen, 2000. 61 l. /Das Blauer Turm 15./

A valóban kék színű, az egyetemi kék „torony"-ban elhelyezett szláv szeminárium európai hírű professzora, a russzistaként, jugoszlavistaként nagy nevet szerzett Reinhard Lauer 65. születésnapjára állították össze életműbibliográfiáját munkatársai-tanítványai. Ez a valóban szép szokás, amely tudománytörténet egyben, nemcsak tiszteletadás, hanem egy diszciplina önismeretéhez feltétlenül szükséges vállalkozás. S bár némileg egyszerűbb formában, egyes magyar egyetemeken szintén honos. (Legyen szabad ezúttal a Debreceni Tudományegyetem ilyen irányú kezdeményezéseit említenem: önálló kötetben, ám szerényebb kivitelű formában a kerek évfordulóhoz ért mesterprofesszorok életművének bibliográfiájával örvendeztetnek meg, és szerénytelenül említem meg az általam szerkesztett *A kultúraköziség dilemmái* című tanulmánygyűjteményt, amelynek függelékében Vajda György Mihálynak az utóbbi 15 esztendőben publikált munkái jegyzékét közöljük.) A közös név- és tárgymutatóval ellátott göttingai kötet nem pusztán egy nagyívű tudósi pálya áttekintésével szolgál, hanem elgondolkodtat a személyi bibliográfiák elrendezhetőségéről is. A 497 tétel impozáns teljesítmény, 42 esztendő kutatásaiba egy ezer oldalas orosz irodalomtörténet éppúgy belefér, mint a németen kívül szerbül, horvátul, szlovákul, dánul stb. megjelentetett könyvek, tanulmányok, kritikák, kutatási beszámolók. Lauer professzor sokrétű munkássága arra ösztönözte a bibliográfia szerkesztőit, hogy a kronológia betartásával a műfaji osztályozást vállalják, méghozzá a külső szempontok (terjedelem, önálló kötet stb.) szerinti csoportosítást. A nálunk ismert értekezés-alakzatok közül: a könyvek, a szerkesztések, a folyóiratban, többszerzős kötetben közölt értekezések, a recenziók kapnak helyet, ebbe a rovatba soroltatnak az újságcikkek is, valamint a nálunk kevésbé ismert „méltatások" (a szó 'laudatio' értelmében), továbbá munkabeszámolók, interjúk, fordítások – és a Lauer professzor „kitalálta" (alapította) ama sorozat darabjai, amelynek kifejező német címe: Vorlesungsbegleithefte (Broschüren), magyarul kissé nehézkesen-magyarázkodva adható vissza: az egyetemi (évfolyam)-előadásokhoz mellékelt füzetek, 25–40 lap terjedelemben, amelyek további tájékoztatást kínálnak az érdeklődő diákságnak az adott szemeszter anyagával kapcsolatban. Itt jegyzem meg, hogy külön rovatba kerülnek a lexikon-szócikkek, amelyek nem kizárólag írók biográfiáját mutatják be, hanem művek ismertetését is vállalják, például a *Kindlers Literatur Lexikon* részére. Nem pusztán "tartalmi" kivonatot adnak, hanem elemzési szempontokat is fölvázolnak.

Egyetlen hiányérzetemnek tudok csak hangot adni. Ezt azonban kissé messzebbről indulva tudom elfogadhatóvá tenni. Egy nemzetközi hírű és a nemzetközi tudományos megosztásban oly tevékeny, szervező tudós, mint Lauer professzor, egy-egy tanulmányát nemcsak egy nyelven teszi közzé, hanem anyanyelvén kívül más országok nyelvén is. Lényegében kisebb (nagyobb?) változtatásokkal, de ugyanarról a tanulmányról van szó. Az említett debreceni példára hivatkozva jegyzem meg, hogy talán szerencsés lett volna ide- meg odautalással ellátni a vonatkozó tételeket; kitetszett volna, hogy mely értekezések keltettek nagyobb visszhangot, olyannyira, hogy fordításban másutt is megjelentek. A névmutató természetesen ebben is segítségünkre van, így a hiányérzet egyben a recenzensi maximalizmusnak is példája.

A magam részéről (akit a szlavisztika szerfölött érdekel) ezt a bibliográfiát kiváló „segédeszköz"-ként tartom számon; úgy fogom használni ezt a füzetet; arra gondolva, hogy ha majd személyi bibliográfiát készítek, lektorálok, szerkesztek, tudom, milyen mintát kell követnem. Az igen alapos tudós Lauer professzor életmű-bibliográfiája így a tudománytörténeti szerep mellett a bibliográfia gyakorlata számára is fontos.

FRIED ISTVÁN

Průvodce po rukopisných fondech v České republice. I. Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven. Red.: M. TOŠNEROVÁ. Praha, 1995. 208 l. – **II. Rukopisné fondy archivů v České republice.** Red.: M. TOŠNEROVÁ. Praha, 1998. 340 l. – **Bibliotheca Strahoviensis.** Praha, 1995– Red.: E. G. ŠIDLOVSKÝ O. PRAEM., P. R. POKORNÝ (1996-tól J. PAŘEZ).

A Csehszlovák Tudományos Akadémia 1953-ban bizottságot hozott létre az (akkori) ország kisebb gyűjteményeiben fellelhető kéziratok regisztrálására, tudományos feldolgozására. A bizottság székhelye természetesen Prága volt, és a hamarosan meginduló felmérés is sejthetően a cseh–morva–sziléziai országrészre koncentrálódott, a háborítatlanul fennmaradt kastélykönyvtárakra. (Nyilvánvaló, csak viszonylagos háborítatlanságról beszélhetünk, mert a gyűjtemények mintegy kétharmadát elszállították eredeti őrzési helyéről, és amint Csapodi Csaba már 1958-ban megemlítette a *Magyar Könyvszemle* lapjain, hetven könyvtárban helyezték el, integritásukat azonban megőrizték.) A két évtizedes munka során feldolgozott anyagot a '80-as években revíziónak vetették alá, majd 1990–94 között regisztrálták a korábban feldolgozatlan gyűjtemények kéziratait is. A munkálatok eredményét immár a Cseh Tudományos Akadémia kezdte közzétenni 1995-ben.

A sorozat első kötete a kastélyok, várak és városi paloták gyűjteményeinek útmutatója. A kastélykönyvtárak felügyeletét és szakmai irányítását a prágai Nemzeti Múzeum Könyvtára látja el, sőt két egyházi intézményét is, a kromeřiž/kremsieri püspöki kastélyét és a Máltai Lovagrend prágai nagyperjelségének könyvtáráét, ezért az utóbbiak is bekerültek a kalauzba, valamint – feltehetően a teljesség érdekében – a Lobkovic család roudnice/raudnitzi könyvtára, amely egyébként a Klementinumban kutatható. A kötet, amelynek bevezetője németül és angolul is olvasható, 226 könyvtár leírását tartalmazza az egykori őrzési helyek alfabetikus rendjében, mai őrzési helyükről a kiadvány hallgat, csak a múzeumi könyvtár szolgálhat információval. Az egyes tételek a következő rendben épülnek föl. A kastély nevét a föllelhető kéziratok száma követi. Nem ritka az olyan gyűjtemény, amely egyetlen kézirattal rendelkezik, a legnagyobb a Lobkovic könyvtár a maga 677 kötetével. Ezután a kéziratok időköre következik a legrégibb és legújabb datálható kézirat alapján. Az utóbbi akár 20. századi is lehet, a részletezés során azonban már csak az 1850 előtti darabokról adnak számot a kötet munkatársai. Jelzik a kéziratok nyelvi megoszlását, majd röviden ismertetik a könyvtár történetét. Ezt követi a gyűjtemény anyagának tematikus jellemzése néhány címszó segítségével. A tematikus ismertetés után az összes középkori kézirat, és a feldolgozók számára érdekesebbnek tűnő újkori kéziratok rövid leírását kapjuk (szerző, cím, datálás, jelzet, esetleg possessor). A gyűjtemény-leírás utolsó pontjában a rá vonatkozó bibliográfiai tételeket találjuk. A könyvtárak leírását tárgy- és névmutatók teszik teljessé. A kötetet közel harminc fekete-fehér képtábla zárja, nem túl jó minőségű reprodukciók néhány kódexről, viszont annál szebb archív felvételek húsz könyvtárbelsőről. A kastélykönyvtárak felügyeleti szervük, a Nemzeti Múzeum Könyvtára segítségével kutathatók. Itt őrzik inventáriumaikat, amelyek alapján a kutató bekérhet Prágába kéziratokat, illetve a Múzeum közvetítésével jelentkezhet be egy-egy gyűjteménybe. Petr Mašek vezetésével megkezdődött az inventáriumok számítógépre vitele, olyan programmal, amely a lehető legrészletesebb lekérdezhetőséget biztosítja.

A sorozat második része 101 archívumból mintegy 22 000 tételt, köztük 2400 kódexet regisztrál, eltekintve természetesen a levéltári jellegű anyagtól és a személyi fondok kéziratait, mivel ez utóbbiakat J. Hanzalová már 1995-ben publikálta (*Soupis osobních písemných pozůstalostí a rodinných archivů v České republice*). A kéziratok feltárása az 1970-es évek végén kezdődött a helyi levéltárosok adatközléseivel, majd a kalauz munkatársai 1996–97-ben véglegesítették az adatokat autopszia

alapján, legalábbis a középkori darabok esetében. A kötet felépítése megegyezik a sorozat első darabjáéval. A gyűjtemények alfabetikus rendben követik egymást, és az egyes tételek leírásában sincs eltérés a korábbiaktól, egyetlen változtatás kivételével. Nem adják meg, az anyag jellegéből következően valószínűleg nem tudják megadni a kéziratok pontos számát, hanem egy csillaggal jelzik, ha a levéltárban 100-nál kevesebb, kettővel, ha 100 és 500 közötti a kéziratok száma, a három csillagos levéltárak pedig 500-nál több kéziratot őriznek. (Mint a kastélykönyvtáraknál, itt is megjegyzendő, hogy medievisták számára nem okvetlenül a legnagyobb gyűjtemények a legbecsesebbek, mivel a nagy archívumok kéziratainak zömét 16–19. századi darabok adják.) A kötetet mutatók és fekete-fehér reprodukciók zárják.

Hungarica-kutatók számára a sorozat eddigi darabjai nem sok újdonsággal szolgálnak. Említésre méltó a Kroměříž/Kremsierban őrzött 14. századi biblia, amely a 15. század közepén a győri minoriták tulajdonában volt (l. Csapodi: *Bibliotheca Hungarica II.* Bp. 1993. 1947. sz.). Apponyi Balázs (17. sz.) verseinek kéziratát Mnichovo Hradiště-ben őrzik, a Waldstein könyvtárban. (A gyűjtemény 1921-ig a duchcov/duxi kastélyukban volt elhelyezve, ahol nem kisebb híresség gondozta a köteteket a 18. század végén, mint Dux és a világ legismertebb könyvtárosa, Giacomo Casanova.) A žluticei levéltár állományából érdekes lehet Hermann Nostitz tábornok naplója az 1848–49-es magyarországi hadjáratról, a prágai állami levéltár anyagából – noha nem hungaricum – E. E. Waldstein naplója 1735–46-ból a Collegium Germanicum Hungaricumban töltött tanulóéveiről. A cenzusból nem derül ki, de nagyon valószínű, hogy a morvaországi – olmützi, kremsieri – gyűjtemények figyelemreméltó magyar vonatkozású anyagot őriznek. Ez a Nemzeti Múzeum adatbázisának elkészülte után viszonylag könnyen áttekinthető lesz.

A hungarica-feltárás tekintetében megint csak nem túl fontos, de szép új évkönyv-sorozatot indított a strahovi könyvtár. Első kötete 1995-ben jelent meg, miután a gyűjtemény visszakerült a Premontrei rend tulajdonába. Az évkönyv eddig megjelent köteteinek első harmadát Strahovval és a többi, jórészt cseh premontrei kolostorral foglalkozó tanulmányok teszik ki, „Monasterialia" címmel. „Ex bibliotheca" a címe az évkönyv következő egységének, amely fölvállalva elődjének, a húsz évfolyamot megélt *Strahovská knihovná*nak tematikáját, irodalomtörténeti, textológiai, nyomdászattörténeti stb. tanulmányokat közöl. Az évkönyv utolsó harmadában rövidebb közlemények, recenziókat olvashatunk. Az utóbbiak kivételével minden tanulmány német/angol nyelvű rezümével jelenik meg. Az igényes kiállítású, színes borítóval megjelenő évkönyv eddig egyetlen magyar vonatkozású tanulmányt közölt, P. Matovčik összefoglalását a leleszi premontrei kolostor korai történetéről (2/1996. 7–32).

FÖLDESI FERENC

Hibajavítás

A *Magyar Könyvszemle* 2000. 3. sz. 397–398. lapján az 1. és a 3., valamint a 2. és a 4. kép nyomdatechnikai hiba miatt fölcserélődött. A képekhez tartozó szövegek sorrendje változatlan.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 11,08 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Bánfi Szilvia: A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-töredékek 417
Farkas Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála I. 443
Lakatos Éva: Sajtószolgák – a könyomatosok 464

KÖZLEMÉNYEK

Viskolcz Noémi: Ferenczffy Lőrinc és Matthaeus Merian d. Ä. kapcsolatához 478
Fórišová, Marta: 17. századi pozsonyi nyomtatványok possessorai 483
Mózes Huba: Vers- és jogtörténeti adalék 1647-ből 492
Borda Lajos: Pósaházi János: Summás választétel (RMK I 1047). Egy példányról eddig ismeretlen nyomtatott hitvita 493
Muth Ágota Gizella: Egy 19. századi német nyelvű városkép-antológia pesti kiadása és utóélete 501

BIBLIOGRÁFIA

Czövek Zoltán – Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtörténeti szakirodalom 1999-ben 514

SZEMLE

Kner nyomtatványok és egyéb ritkaságok: Haiman György gyűjteménye. Bp. 1999. (*Fabó Edit*) 527
Fazekas Tiborc: Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999). Hamburg, 1999. (*Gángó Gábor*) 528
Bibliographie. Lieferbare ungarische Bücher. Bp. 1999. (*Rózsa Mária*) 530
Heltai Nándor: „Örökre ide fészkelem magam." Az első kecskeméti könyv- és lapnyomtató Szilády Károly. Kecskemét, 2000. (*Muth Ágota Gizella*) 530
Szecskó Károly: Kandra Kabos 1843–1905. Eger, 2000. (*Földvári Sándor*) 532
A nyíregyházi Szent György Magyar Ortodox Egyházközség könyvállományának katalógusa. Debrecen, 1999. (*Ojtozi Eszter*) 533
Az Esztergomi Egyház a magyar művelődés századaiban (kódexek, kéziratok, metszetek). Kiállítás... a Bibliotheca anyagából. (*Veszprémy László*) 534
Oldás és kötés. Lengyel József és Tóth Viktor magyarországi és oroszországi pályája. Kiállítás. Bp., Orosz Kulturális Központ. (*Babus Antal*) 536
Reinhard Lauer. Schriftenverzeichnis 1958–2000. Hg.: Anke Bruhn und Walter Kroll. Göttingen, 2000. (*Fried István*) 538
Průvodce po rukopisných fondech v. České republice. I–II. Praha, 1995–1998. – Bibliotheca Strahoviensis. Praha, 1995– (*Földesi Ferenc*) 539

Ára: 300 Ft

SOMMAIRE

Bánfi, Szilvia: Des fragments d'imprimés inconnus de Debrecen du XVIe siècle, latents dans la collection franciscaine de Csíksomlyó 417
Farkas, Gábor Farkas: La mort énigmatique de Louis II, roi de Hongrie. I. 443
Lakatos, Éva: Les valets de presse – les lithographes 464

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Viskolcz, Noémi: A la relation de Lőrinc Ferenczffy et de Matthaeus Merian d. Ä. 478
Fórisová, Marta: Les possesseurs de quelques imprimés de Pozsony (Bratislava) du XVIIe siècle 483
Mózes, Huba: Un document de l'histoire du vers et du droit de 1647 492
Borda, Lajos: János Pósaházi: Summás választétel (Une réponse sommaire, RMK I. 1047). Une dispute théologique impriimée jusqu'ici inconnue sur un exemplaire de l'ouvrage 493
Muth, Ágota Gizella: L'édition de Pest et la postérité d'une anthologie urbaine de langue allemande du XIXe siècle 501

BIBLIOGRAPHIE

Czövek, Zoltán – Perger, Péter: La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1999 514

REVUE

Des imprimés de Kner et d'autres curiosités: la collection de György Haiman. Bp. 1999. (*Fabó, Edit*) 527
Fazekas, Tiborc: Bibliographie der in selbstständigen Bänden erschienen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999). Hamburg, 1999. (*Gángó, Gábor*) 528
Bibliographie. Lieferbare ungarische Bücher. Bp. 1999. (*Rózsa, Mária*) 530
Heltai, Nándor: „Örökre ide fészkelem magam". („Je me fais un nid ici pour jamais".) Károly Szilády, le premier imprimeur de livres et de journaux à Kecskemét. – Kecskemét, 2000. (*Muth, Ágota Gizella*) 530
Szecskó, Károly: Kabos Kandra 1843–1905. Eger, 2000. (*Földvári, Sándor*) 532
Le catalogue du stock de livre de la Communauté Religieuse Hongroise Orthodoxe Saint Georges de Nyíregyháza. Debrecen, 1999. (*Ojtozi, Eszter*) 533
L'Église d'Esztergom au cours des siècles de la civilisation hongroise (des codex, des manuscrits, des gravures.) Une exposition du stock de la Bibliotheca. (*Veszprémy, László*) 534
Oldás és kötés. La carrière en Hongrie et en Russie de József Lengyel et de Viktor Tóth. Une exposition. (*Babus, Antal*) 536
Reinhard Lauer. Schriftenverzeichnis 1958–2000. Hg. Anke Bruhn und Walter Kroll. Göttingen, 2000. (*Fried, István*) 538
Průvodce po rukopisných fondech v České republice. I–II. Praha, 1995–1998. – Bibliotheca Strahoviensis. Praha, 1995– (*Földesi, Ferenc*) 539